

Լ Ե Ռ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՀԱՏՈՐՈՎ

«Հայաստան»
Երասխա կոլեկցիան
Երևան 1986

9(47.925)
2-38
h2

Լ Ե Ռ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

«Հայաստան»
Երասխա կոլեկցիան
Երևան 1986

Խմբագրական կոլեգիա՝ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Մ., ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ Զ., ԱՆԱՆԻԿՅԱՆ Բ.,
ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ Հ., ՖԵԼԵՔՅԱՆ Հ., ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Խ., ՕՀԱՆՅԱՆ Ա.

Խմբագիր՝ Բ. Հ. ԱՆԱՆԻԿՅԱՆ

Տեխնիկական պատրաստեցին՝ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ., ԹՈՓՉՅԱՆ Ս., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Խ., ՕՀԱՆՅԱՆ Ա.

Վերջաբանը և ծանոթագրությունները՝ ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆԻ

Ա. Մեսրոպ

Լեռ

Լ 380 Երկերի ժողովածու: 10 հատորով /Խմբ. կոլեգիա՝
Ներսիսյան Մ. և ուրիշն.:

Հ. 5 /Տեխնիկական պատրաստեցին՝ Գրիգորյան Վ. և ուրիշն., խմբ.
Բ. Հ. Անանիկյան, վերջաբանը և ծանոթագրությունները՝
Ռ. Իշխանյանի.— Եր.: Հայաստան, 1986, 676 էջ:

Հատորում ընդգրկված են Լեռի «Ա. Մեսրոպ», «Հայկական
տպագրություն», «Հայ գրքի տունը» աշխատությունները:
Նախատեսված է մասնագետների, ինչպես և ընթերցող լայն
շրջանների համար:

Զորս հարյուր երեսունինն թվականի ձմեռն էր: Հայոց Մեհեկան ամիսը նոր էր մոտենում իր կեսին, և Արարատյան մեծ դաշտի վրա դեռ տիրում էր սառնամանիքների մեռելութունը: Բայց մարդիկ ցուրտ ու անզգա չէին բնության պես: Նրանց մեջ սաստիկ հուզմունք էր նկատվում: Պատահել էր մի տխուր դեպք:

Տերեազուրկ ու անկենդան փռված են այգիները դաշտի երեսին, և ծառաստանների այդ ընդարձակ տարածության միջից բարձրանում են մի քաղաքի կավե պարիսպներն ու աշտարակները: Վաղարշապատն է, Հայաստանի ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկը:

Թագավորներ շինեցին ու զարդարեցին նրան, թագավորներ էին նստել նրա մեջ. բայց այժմ թագավորական մայրաքաղաք չէր Վաղարշապատը, և բազմաթիվ բարձր ապարանքները այժմ միայն վկա էին, թե նա մի ժամանակ եղել է Արշակունի թագավորների սիրած-փայփայած կալվածն ու բնակատեղին: Վաղուց էր նա զրկվել այդ փառքից: Մի ժամանակ նա նախանձով էր նայում իր հարավարևելյան դաշտեցի հարևան Դվինին, ուր փոխադրվել էր արքունիքը: Այժմ նախանձելու առիթ էլ չէր մնացել. այժմ նրան չէր նախանձում և հին ու հռչակավոր մայրաքաղաք Արտաշատը, որ նայում էր Դվինին մյուս կողմից, Արաքսի ափից: Երեք մայրաքաղաք մի դաշտի վրա, երեքն էլ այրիացած: Այժմ այլևս թագավոր չէր ապրում ոչ մի տեղ, այժմ սարդն էր ոստայններ գործում թագավորների դահլիճում*: Հայաստանի թագը վերացել էր. հայերը իրենք չկամեցան թագ ունենալ. ու գնացին, պարսիկներին տվին իրենց թագը:

Բայց հայոց աշխարհում դեռ մնացել էր մի համազգային հիմնարկություն: Վաղարշապատի ապարանքներից մեկը գտնվում էր Կաթողիկե եկեղեցու մոտ: Քաղաքական կործանման միջոցին նա էլ բավական խախտվել էր, բայց կարողացավ պահվել, և նրա շնորհիվ Վաղարշապատը այժմ էլ շարունակում էր մայր քաղաք լինել Հայաստանի համար: Այդ ապարանքը կաթողիկոսարանն էր:

Այդտեղ ահա, Մեհեկանի 13-ին (փետրվարի 17-ին) մի մարդ մեռավ, և այդ դեպքն էր, որ հուզմունք տարածեց մայրաքաղաքի մեջ:

* Ֆիրդուսու խոսքերն են:

ՕՇԱԿԱՆԻ ՍՈՒՐՔԸ

(Իմ ճանապարհորդական հուշատետրից)

Անողորմ է հուլիսյան արեգակը Արարատյան դաշտում: Շուրջը ամեն ինչ այրվում է: Երկնակամարն անգամ՝ չես հավատում, թե շիկացած երկաթից չէ: Մի բանի դեմ միայն անդոր է հուլիսյան արևը.— Մասիսի վեհափառ դագաթի դեմ, որ օրնիրուն շողացնում է իր ձյունեղեն գդակը և իր ոտների տակ տապակվող աշխարհին ասում է, թե արարատյան արեգակն էլ, այնուամենայնիվ, ամենակարող չէ: Բայց դրանից ի՞նչ մխիթարություն խեղճ ուղեւորին...

Քրտնաթաթախ, մոծակներից և հազար ու մի անտեսանելի մոծեղներից խոցոտված ու այրված, մենք՝ ես և պրոֆեսոր պ. Գ. Խալաթյանը, 1902 թվականին, վաղ առավոտյան, կառք ենք նստում Վաղարշապատ գյուղում: Դաշտի ծանր, այրող փոշին մլլում է անիվների տակից, օդի մեջ շարժվող մասնիկ չկա: Մի օր էլ է բացվել, այրվելու մի երկար օր էլ: Գնում ենք միշտ երեսներս դեպի հյուսիս: Իսկ հյուսիսի ամենաբարձր կետից, կապույտ ու ժպտուն երկնքի միջից, մեզ նայում է գեղեցիկ Արագածը: Այնտեղ կգտնենք զովություն, կանաչներ:

Դաշտը դանդաղ կերպով բաց է թողնում մեզ իր այրող գրկից: Երևացին աղբատ, չոր, վհատեցուցիչ բլուրներ: Ամեն ինչ կրակված վերջացած է. ուր չկա ջրի մի շիթ, այնտեղ մեկ է բույսի, հողի, քարի վիճակը՝ այրվել:

Մեր ճանապարհը նոր է շինված, խճուղի է. և ձիերի ու մեր հարմարության համար նա ոլորվում է բլուրների լանջերով, երկար շրջաններ է տալիս: Նոր ժամանակի պահանջը՝ երկար լինի, հանգիստ լինի: Այսպես չէր հին դարերում, այն ժամանակ հարմարության մասին չէին մտածում, այլ կարճություն: Ահա և այդ հին ժամանակների ճանապարհը. նա նեղ է, ծուռումուռ, կտրում-անցնում է ուղիղ ու համարձակ, մեծ շրջաններ տալու, հարմար դիրքեր բռնելու բան չունի, կամ սողում է դեպի բարձր, կամ գլխիվայր ցած է վազում:

Կառքից նայում եմ այդ հին կածանին, և ինձ թվում է, թե տեսնում եմ նույն այն ուղին, որով 1463 տարի առաջ Վահան Ամատունին տանում էր թաղման մեծ հանդեսը: Սխալվո՞ւմ էի արդյոք.— ո՞վ կարող է ասել: Դարերը անխնա քանդել են մեր երկիրը,—այս ճիշտ է. բայց և ինչպե՞ս լավ գիտեին շատ բան անշարժ ու անխախտ պահել: Միշտ շարժուն, անհանգիստ, որոնող մարդու վրա անգամ այնքա՞ն շատ բան է մնացել հին ու անփոփոխ,

մի՞թե անհնար է, որ մնար մի հատ ճանապարհ այս լեռի բլուրների լանջերին:

Ես չգիտեմ, ես երևակայում եմ: Ամեն մի մեծություն բնության և մարդկային կյանքի մեջ իրավունք ունի անփոփոխ մնալու ոչ թե երեկ ու այսօր, այլ հավիտյան. եղե՞լ է որե՞տ փոփոխություն այն հայացքի մեջ, որ դարերի սկզբից Մասիսն ու Արագածը բեռնած ունեն այս ապառաժոտ լանջերի վրա: Բնությունը չի խոսում, որ ասի. մարդկային անցյալը խորհրդապահ ու լուռ է բնության պես, բայց դու զգում ես նրան, շոշափում ես հոգով: Եվ ահա ես տեսնում եմ—աչքո՞վ արդյոք—մեծ բազմությունը, որ տանում էր դագաղը ձեռքից ձեռք, ուսից ուս տալով: Այստեղ, այս ձորակում, երևի, հանգիստ առան հուղարկավորողները,— առջևի լանջը, շատ է ցից ու դիք: Այստեղ, երևի, մարդիկ իրար անցան, օգնության հասան իրար, որպեսզի դագաղը զգույշ տանեն, ցած չգլորեն: Այս սապատող լանջը ծածկված էր մարդկանցով, որոնք այստեղ ցրիվ ընկած էին գնում, այսպես է ասում, չգիտեմ ինչու, տեղի դիրքը: Այն բլուրների գլխից մարդիկ էին նայում հանդեսին և հարցուփորձ էին անում, թե ով է այսպիսի պատվով թաղվում: Իմանում էին և զարմանում:

Ու հարյուր ու մի այսպիսի մանր-մունր տեսարաններ: Թվում էր, թե տեսնում եմ խնկի ծուխը, լսում եմ սաղմոսների ձայնը. ահա նա մարեց այն ձորում, ահա նորից հնչեց, դուրս գալով այն մի բարձրության գլուխը:

Ամբողջ ճանապարհը ես այդ հանդեսի հետ եմ: Վերին աստիճանի ախորժելի մի զգացմունք է այն, երբ սկսում ես ազատ շունչ քաշել, երբ օդի մեղմությունը աշխույժ է տարածում թուլացած մարմնիդ մեջ: Այս հանկարծակի, սիրուն փոփոխությունը, այս նոր աշխարհը, որ գտնվում է Վաղարշապատի մոծակներից ու այրվող օդից բարձր, ավելի ուժեղացնում է մտքիդ թռիչքը դեպի հեռու, դեպի ալեոր դարերի խորքը: Ինձ թվում էր, թե ամեն ինչ այնպես է տեղի ունեցել, ինչպես ես եմ ինձ ներկայացնում, թե կարելի է այժմ, առանց գրքերի ու վկայությունների, կանգնեցնել կառքը ու այստեղ իսկ, արևի տակ, գրել հազարամյա այդ պատմական եղելության մանրամասն, ճիշտ պատկերը:

Ինչո՞ւ է այսպես: Ինչո՞ւ թվում է, թե հիմա էլ գնում եմ այն հին, սգավոր հանդեսի ետևից, ինչո՞ւ երևակայությունը այնքան ուժեղ է, որ տասնչորս դարերի ետևից ստվերներ է հանում՝ նրանց մարմին և արյուն հաղորդելու համար: Ինչի՞ց է այս եռանդուն, տենդային ջանքը:

Մենք գնում ենք Մեսրոպի գերեզմանը տեսնելու—ահա ինչու: Անունը հեռվից է ազդել, մենք լցված ենք ուխտավորի ջերմեռանդ ոգևորությամբ: Օշականը դեռ չի երևում, ես երբեք նրան չեմ տեսել, բայց գիտեմ, հավատում եմ, որ այս բլուրների ետևում պիտի տեսնեմ մեր դժբախտ, արյունոտ պատմության ամենամեծ հրաշքը, պիտի հաղորդակից դառնամ այն հիացմունքին, որ տասնհինգ դարերի ընթացքում հայ աշխարհի բոլոր կողմերից հավաքվել է այս համեստ, սովորական հայ գյուղում: Իբրև հայ գրագետ, պիտի խոնարհվեմ իմ մեծ պապի առջև, որ ինձ, ինչպես և ինձ նման հազարների, գծեր է տվել՝ սրտի և հոգու իղձերը, թախիծն ու զգացմունքները պատկերացնելու, իսկ իբրև որդի մի ազգի, որին դարերի սև փոթորիկների մեջ պահողը եղել է գիրն ու լեզուն, պիտի իմ անհուն, կրակոտ երախտագիտությունը թափեմ այդ գերեզմանի վրա...

Ահա և հուշակավոր, անմահացած գյուղը: Մենք բարձրացել ենք մեծ բլուրի գլուխը: Որքա՞ն մեծ ու խոր է իր համար փորել Քասախ գետը: Այ-

գինների մի երկար տեսարան է բացվում.— գեղեցիկ է Օշականը: Հինավուրց կամուրջի տակով քարեքար ընկած վաղում են Քասախի պարզ ու վճիտ ջրերը և իրենց մեղմ վշտոցով ողջունում են նորեկին, ավելի խտացնելով այն հափշտակութունը, որ գրկում է նրան այս անվանի վայրերում:

Կամուրջի մյուս կողմը գլուղն է, որ վերեից գալիս է սեղմվում ձորի բաշին, կախ ընկնում նրա լանջերով: Օշականը գեղեցիկ շրջականներ ունի, նա հարուստ է իր այգիներով, բայց և այդպես մեր այժմյան սովորական գյուղերից մեկն է իր փոքրիկ տներով, աղբոս փողոցներով:

Սակայն ուխտավոր այցելուի համար ժամանակակից գյուղական հարցերը երկրորդական են: Ամենից առաջ նրան հիացնում է այս հասարակ գյուղի երկարակեցությունը: Ո՞ր ժամանակներից է նա մաքուր ու հնուն պահել իր անունը: Հռչակված, համաշխարհային մայրաքաղաքներ են եղել, որոնք այժմ մոխրի կույտեր են ներկայացնում. իսկ այս խղճով գլուղը հաստատ ու անսասան է մնացել իր ձորի ծայրին, ապրել է և ապրում է:

Մտնելով Օշական, ո՞ւր կարելի է ուղղել քայլերը, եթե ոչ դեպի եկեղեցին: Մեր ժամանակների մի շինություն է դա բարձր դանդակատնով, բավական մաքուր ու վայելուչ տեսքով: Ներսից էլ լավ տպավորություն է թողնում. գյուղական եկեղեցուց քիչ—այո՛, քիչ—ավել մի բանի է նման: Աջ կողմի խորանում մի դուռ է բացվում, մի քանի աստիճան ցած եք գնում, և ձեր առջև, քարե կամարների հավիտենական ցուրտ լուծյան ու մթության մեջ, սպիտակին է տալիս մի ցածրիկ, տափակ ու անդարդ քար: Ահա Մեսրոպը...

Այստեղ թո՛ղ լռեն ուխտավորի զգացմունքները: Սիրտն էլ այս անձուկ ու մութ խորշի նման է. շատ բան է պարունակվում նրա մեջ, բայց դրսի աշխարհը նրան չի տեսնում և լսել չի կարող: Այն միայն հնարավոր է այստեղ ասել, որ գերեզմանը հարկադրում է խորին, անսահման շնորհակալություն մեզ լցվել դեպի այս խավարն ու խոնավությունը, այս քարերն ու կամարները, դարավոր հավատարիմ ավանդապահները: Այցելուն գիտե, որ այս գերեզմանի մեջ ամփոփված է մի մեծագործություն, որ արժանի էր մեծ ու փառահեղ հուշարձանների: Ամեն ազգ իր երախտագիտության ամենասքանչելի ցույցերն է թափում իր նվիրական գերեզմանների վրա, լույս, օդ, լայնարձակ հրապարակներ է հատկացնում նրանց, որպեսզի տպավորությունը ազդու լինի, վեհ: Ո՞ւր է Մեսրոպի հավիտենական օթևանի փառահեղությունը, ո՞ւր է արվեստը, որ նշանակեր, շեշտեր այս նվիրական վայրը:

Ոչինչ չկա, և այցելուն առաջին վայրկյան մի տեսակ վիրավորանք է զգում:

Բայց դա վայրկենական զգացմունք է, և անցնում է շուտով, երբ հասկանում ես հայրենի բազմադարյան իրականությունը: Կարո՞ղ էր փառահեղությունը կանգուն մնալ, դիմանալ մեր երկրում: Մի երկիր է դա, որի սարերն անգամ մաշվել են հարձակվողների անխոնջ ձիերի սմբակների տակ, ի՞նչ կդառնային կոթողներն ու մահարձանները, եթե նրանք դրված էլ լինեին Մեսրոպի դամբարանի վրա...

Արվեստը հիացնում է կրթված, լուսավոր սրտերը, բայց կատաղություն է ներշնչում վայրենիներին, որոնց հասկանալի է միայն քանդելու, կոշտատելու պաշտամունքը: Երկաթն ու որձաքարը ոչնչանում են վայրենիների մուրճի տակ և ոչնչացնում են այն դեպքերն ու անունները, որոնց հավերժացնելու համար էին դրված: Ֆիզիասի հանճարն անգամ չկարողացավ թուլացնել քանդողների թևերը: Իսկ այստեղ, Արադածի փեշին կպած այս փոքրիկ գյուղի փոքրիկ եկեղեցին իր պատերի մի խոռոչում պահել-պահպանել է,

ավերման, դարերի անվերջ շարքերով անց է կացրել ու մեղ հասցրել մի անշուք քար, որ այսօր մեր ամենանվիրական պարծանքն է*:

Ոչ թե հրապարակներում պաշտել այդ պարծանքը, այլ լուրի խաղաղության մեջ, փոքրիկ, դողդոջուն ճրագը ձեռքին մտնել ստորերկրյա փոսը, ուր խոնավությունն ու մութը անհայտություն և մոռացություն են ապահովում, և այդտեղ տեսնել ու զգալ, մտածել ու հուզվել— այս հնարավորությունն է տված եղել հային...

Ո՞վ էր, որ սկզբից եկեթ հասկացավ, թե այս կերպով կարելի է հավերժացնել մեծ մարդուն, նրա աճյունը հանձնել դարերին իբրև հաստատ ավանդ:

Եկեղեցին մտնելիս, դուք ուշադրություն եք դարձրել բակի ծայրում բարձրացած քարե գեղեցիկ, քառակուսի մի արձանի վրա: Այժմ, Մեսրոպի գերեզմանից հեռանալիս, այցելեցեք այդ արձանը: Նա հին չէ, շինված է մեր օրերում և գիր ու հիշատակ չունի: Բայց հայտնի է, որ նրան կանգնեցրել են ի հիշատակ Վահան Ամատունու: Արդեն գիտեք, որ նա Մեսրոպի աշակերտներից էր, հայոց աշխարհի հազարապետ էր կարգված և հոր պես էր կառավարում երկիրը: Բայց Օշականի իշխանը դրանից է՛լ ավելի աչքի ընկնող գործեր ունի: Հինգերորդ դարի ապստամբական շարժման գլխավորներից մեկն էր նա, Վարդանի, Ղևոնդ Երեցի կողմնակիցը և զինակիցը: Ավարայրի պատերազմում Ամատունյաց գնդի հրամանատարն էր. պատերազմում անվնաս մնաց, բայց պատերազմից հետո մյուս նախարարների հետ Պարսկաստան քշվեց, ուր տարիներով կրեց գերության կապանքները:

Այս նահատակություններն էլ բավական են, որ մեր ոսկեդարի այդ հերոսն ունենա այսպիսի մահարձան: Սակայն Վահան իշխանի գլխավոր երախտիքը այդ չէ: Նա թաղեց Մեսրոպին իր Օշականում, բայց մեծ ուսուցչի համար այդքանը քիչ համարեց և նրա գերեզմանի վրա եկեղեցի էլ կանգնեցրեց, որի ցածրիկ, ստորերկրյա խորշում մոտ 1500 տարի է, ինչ պահվում է այդ գերեզմանը: Եվ նրա մահարձանը Օշականի եկեղեցու բակում— գեղեցիկ միտք է: Ուսուցիչն ու աշակերտը միասին. և աշակերտը այժմ էլ, հազարավոր տարիներից հետո, իր առանձնության անկյունից կարծես նույն հիացմունքով է նայում այն պատերին, որոնց ետևում ծածկված է ուսուցիչը...

Նստենք, ընթերցող, Օշականի եկեղեցու բակում: Վաղարշապատի այրվող դաշտից հետո որքա՞ն հաճելի է հանգստանալ այս՝ մեղմ օրորվող ծառերի զով շվաքում: Սարի շունը հանդարտ շոյում է մեր ճակատը, եկեղեցու պատերը քաղցր խորհրդավորություն են հաղորդում ամառային առավոտին: Դարերն են շնչում, լսենք նրանց: Ես դիտմամբ բերեցի ձեզ այստեղ: Մեսրոպի պատմությունը մի այլ տեղ անել չուզեցի: Լա՛վ է խոսել վկաների ներկայությամբ. ահա՛ Վահան Ամատունին, ահա և ինքը, մեծ մարդը:

Ո՞վ է նա, այդ մարդը: Դուք լավ գիտեք: Գիտեք, որ հինգերորդ դարում մի հայ վարդապետ, Մեսրոպ կամ Մաշտոց անունով, հայերեն տառեր գտավ և դրա համար էլ մեր նշանավոր մարդկանցից մեկն է համարվում:

* Ս. Մեսրոպի գերեզմանաքարը շինված է Գևորգ IV-ի հրամանով 1884 թվականին և ունի մի խղճով արձանագրություն, որ ավելի նորոգողին է հռչակում: Դա մի Անդրեաս արքեպիսկոպոս է, Կ. Պոլսեցի:

Ես միայն այդ չափի կրկնեմ ձեզ: Ձոր ու ցամաք կենսագրությունը շատ բան չի տա ձեզ. նա աղքատ է, չափազանց համառոտ, նա այդպես էլ հասել է մեր ձեռքը և այդ թերակատար դրություն մեջ հայտնի է հինգերորդ դարից: Կենսագրական նյութի այդ պակասությունը մենք, այսօրվա մարդիկ, կարող ենք միայն մի բանով լրացնել, այն է՝ պարզելով Մեսրոպի նշանակությունը մեր ամբողջ անցյալի նկատմամբ: Այս մենք կարողություն ունենք անելու, որովհետև պատմություն կա, փաստեր կան, որոնք չոր ու ցամաք, պատահական եղելություններ չեն ներկայացնում, այլև մի ընդհանուր միտք, մի խորհուրդ, որի մեծությունը ապշեցնող է:

Հենց այս պատճառով էլ բերել եմ ձեզ այստեղ: Նախ՝ երկու խոսք այն աշխարհի մասին, ուր այս բոլորին գտնվում ենք մենք:

Այստեղ, ինչպես գիտեք, Արագածի ուտներն են: Մեր նախնիքները այսպես էլ անվանում էին այս կողմերը՝ Արագածոտն: Մեծ ու ընդարձակ մի գավառ, որ բոլոր հայկական գավառների մեջ ամենից շատ հռչակվածն է: Հռչակը նրան հաղորդել են ոչ թե Արագածի գեղեցիկ դիրքերը, այլ այն, որ սա մեր պատմության օրրանն է: Այդ ածեցեք ձեր շուրջը: Առաջներին փռված է Արարատյան դաշտը կամ Արաքսի հովիտը: Նա ձգվում է հարթ ու լայն, է Արարատյան դաշտը կամ Արաքսի հովիտը: Նա ձգվում է հարթ ու լայն, արևելքից դեպի արևմուտք, իսկ հարավից և հյուսիսից եզերված է լեռնային շղթաներով: Հարավային շղթայի առջև տիրաբար կանգնած է Մասիսը՝ առանձնակի, իսկ հյուսիսային շղթայի վրա բազմած է Արագածը: Այդ երկու խրոխտ հսկաները իրարից բաժանող տարածության վրա, մեր պատմության վաղ արշալույսին, հանդես եկան հայերը: Մովսես Խորենացին, պատմելով Արմենակի գաղթի ավանդությունը, ասում է. «Եվ արևելյան դաշտը կարծես երեսն ի վեր պառկած, տարածում է երկայնությունը դեպի արևգակի կողմը. սարերի ստորոտից էլ շատ ականակիտ աղբյուրներ բխելով և իրենց սահմանների մոտ հավաքվելով՝ գետեր են դառնում և սարերի ստորոտներով ու դաշտի ծայրերով հեղաբար բոլորում են, ինչպես մի քանի պատանիները օրիորդների շուրջը: Բայց մինչև արեգակը բարձրացած հարավային սարը (Մասիսը), սպիտակ գագաթով, երկրից ուղղաձիգ բուսած, փոքր առ փոքր սրածայր է դառնում և ճիշտ որ ծեր սար է երևում երիտասարդ սարերի մեջ. երեք օր գնալով, ինչպես մերոնցից մեկն ասաց, արագաբայլ մարդը կշրբեր չապատի նրան: Արմենակը, այս խոր դաշտի մեջ բնակվելով, շենքերից դաշտի հյուսիսային կողմի մի մասը և սարի նույն կողմի ստորոտը, սարը իր անունով Արագած կոչեց, իսկ կալվածները՝ Արագածոտն»:

Ահա ինչ գեղեցիկ և վեհ տպավորություն էին թողել այս կողմերը առաջին հայերի վրա: Այստեղ էլ դրվեց մեր հիմքը, այստեղ մենք դարգացանք, մտանք պատմական ազգերի շարքը: Արաքսի հովիտը մի լայն ու մեծ ճամտանք պատմական ազգերի շարքը: Արաքսի հովիտը մի լայն ու մեծ ճամտանք էր Արևելքի և Արևմուտքի մեջ. այստեղ իրար հանդիպում էին, իրար նապարհ էր Արևելքի և Արևմուտքի մեջ. այստեղ իրար հանդիպում էին, իրար հետ բախվում էին ամեն տեսակ ազգեր. պարսիկ, սկյութացի, ասորեստացի, հռոմայեցի, բյուզանդացի, արաբ, սելջուկ, մոնղոլ, թուրք, զաղստանցի: Այստեղ մենք գործում էինք, տանջվում էինք, ընկնում, նորից վերկենում: Մեր պատմությունը այս հովտում կազմվեց:

Օշականի բարձունքների վրա մի գործ կատարենք, ընթերցող: Կուտակենք հին-հին դարերը Արարատյան դաշտում, թողնենք որ նրանք գնան այնպես, ինչպես գնացել են իրենց ժամանակին, Մասիսի ու Արագածի մեջտեղով, իսկ մենք նայենք այն կույտերին: Մեծ գործը պետք է լուսաբանել շատ կողմերից, դեռ լայն հորիզոնների մեջ: Ս. Մեսրոպը միայն իր ժա-

մանակը չհեղափոխեց, այլ իր ժամանակի հայության ամբողջ անցյալը, ամբողջ ներկան ու ապագան: Մեր պատմությունը ուրիշ նույնանման մեծագործություն չունի, չի ճանաչում: Սխալ կլինի այդ մեծագործությունը միայն իր ժամանակի մեջ տեսնել: Մենք պիտի տեսնենք երեք բան. ի՞նչ կար, ի՞նչ եղավ և ի՞նչ հետևանքներ ծնվեցին:

Ս. Մեսրոպի ծառերի տակ հանգստության շատ ժամեր ունենք: Արևը դեռ չի բարձրացել, հուլիսյան առավոտը մեղմ ու կազդուրիչ է: Մեր ուղևորությունը դեպի հին դարերը լավ հարմարվում է այս առավոտին...

ԱՍԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐ

Ա.

Արևելիի ֆաղափակությունը: Միջագետք: Ուրարտյան երկրներ: Հայերի գալուստը: Նոր հայրենիի ֆաղափական կազմակերպությունը: Շրջապատը: Ասիական բռնապետություն: Ասորեստանը՝ նախատիպ: Գազանային պաշտամունք: Արևելյան ֆաղափակության հատկանիշները: Բոկլի կարծիքը: Ասորեստանի անկումը և նաում մարգարե:

Արևելիի հարկադրությունը: Արևմուտք: Հելլենականություն: Անհատ, ազատություն, հայրենիք: Արևելյան հարցի սկիզբը: Ընդհարում նվաճայի և Ասիայի մեջ:

Հին լատինական ասացվածք կա, թե լույսը արևելքից է գալիս: Եթե բանը վերաբերեր արեգակի լույսին, շարժեր էլ այդ մասին ասացվածք կազմել և կրկնել նրան իբրև ճշմարտություն, որովհետև ո՞ւմ չէ հայտնի, որ արևը արևելքից է ծագում: Բայց միայն այս հանրածանոթ իրողությունը չէ ծածկված այդ խոսքի մեջ: Կա և ավելի խոր իմաստություն. աշխարհը մտավոր լույսն էլ արևելքից ստացավ:

Նախապատմական աղջամուղջի, քառասական խավարի մեջ Արևելքն էր այն տեղը, ուր առաջին անգամ վաղվեցին մարդկային քաղաքակրթության ճրագները: Այդ լույսերի հայրենիք հանդիսացան հարավային մի քանի մեծ գետերի հովիտներ, ուր նախնական մարդը ավելի մեծ հարմարություններ գտավ բնության դեմ կռվելու և իր կացությունը բարվոքելու համար:

Թողնելով շինական, հնդկական, եգիպտական գետահովիտները, կասենք, որ ամենահին քաղաքակրթության օրրաններից մեկը շատ մոտ էր այն երկրին, որ հայերի պատմական հայրենիքը դարձավ: Հայաստանի լեռներից բխող երկու մեծ գետեր, Եփրատն ու Տիգրիսը, իրենց ստորին ընթացքում, Միջագետքից մինչև Պարսից ծոցը, տասնյակ դարեր պահում էին իրենց ափերի վրա մարդկային խելքի և առաջադեմ ոգու զարմանալի գործերը: Մինչդեռ այժմյան նվրոպյան դեռ բոլորովին վայրենի էր, և նրա բնակիչները ապրում էին անտառների մեջ, գաղանների նման, Տիգրիս-Եփրատյան հովտում ծաղկած էին ահագին քաղաքներ, երկրագործությունը, արվեստները, գիտությունը այնքան առաջ էին գնացել, որ մարդը նույնիսկ փարթամության վերին աստիճաններն էր բարձրացել: Նույն այդ հովտում էլ կազմակերպվեց առաջին ասիական մեծ պետությունը, Ասորեստանը³:

Միջագետքը համաշխարհային քաղաքակրթական խոշոր օրրան էր: Բայց կային և մասնավոր, տեղական շրջանակներ, ուր լույսայն, առանց ամբողջ աշխարհի ուշադրության արժանանալու, զարգանում էին ազգություններ: Այսպիսի տեղերից մեկն էր մեր Արաքսի հովիտը: Անհայտ հին ժամանակներից այստեղ ապրում էին ուրարտյան կամ նախահայեր կոչված ցեղերը⁴: Նրանք պետություն կազմեցին, ուժեղացան, կուլտուրա զարգացրին, տարածվեցին մինչև Վանի լճի ափերը և ուրիշ տեղեր: Քրիստոսից վեց դար առաջ այդ ցեղերի բնակության տեղերը, Արաքսի և Վանի լճի ավազանները, ենթարկվեցին արևելքից եկած բարբարոսների արշավանքին: Երկիրը քարուքանդ եղավ, և նախահայերի թագավորությունը ոչնչացավ⁵. բազմաթիվ ազգաբնակչության մի մասը միայն ազատվեց կոտորածից, այն էլ հեռացավ ուրիշ տեղեր, թողնելով երկրի մեջ փոքրիկ, թույլ մնացորդներ:

Այդ սարսափելի փոթորիկից հետո բավական ժամանակ անցած՝ երևան է գալիս մի նոր ազգ—հայերը: Յոթերորդ դարի վերջերում դուրս գալով այդ երկրից, հայերը կամաց-կամաց առաջացան, ավելի խաղաղ միջոցներով, քան զենքի ուժով ձուլեցին իրենց մեջ տեղացի բնիկ ազգերը:

Ի՞նչ ազգ էին դրանք: Հաստատ տեղեկություններ չկան, ազգային ավանդություններն էլ կցկտուր են, վայրիվերո: Հայտնի է այն, որ այդ ազգը հնդկա-եվրոպական ցեղին էր պատկանում: Իբրև քաղաքական կազմակերպություն, նա աչքի ընկնող ուժ չէր ներկայացնում, իսկ իբրև կուլտուրական մարմին՝ շուներ խիստ որոշվող, բարձր հատկություններ պարունակող ինքնուրույնություն: Դա հովվական-երկրագործ մի ժողովուրդ էր, որ բերում էր իր հետ արիական ցեղերին հատուկ պաշտամունքներ, հասարակական-իրավական, բնականական կազմակերպություն:

Պատմական հիշատակարանները առաջին անգամ Հայաստանի անունը տալիս են Քրիստոսից առաջ հինգերորդ դարում⁶: Այդ ժամանակ նրանց երկիրը Պարսկաստանի դեմ ապստամբված է և նորից նվաճվում է Դարեհի ձեռքով: Թվում է, թե այդ միջոցին հայերը դեռ Հայաստանի արևմտյան մասերում էին կենտրոնացած: Դրանից առաջ, արևմուտքից դեպի արևելք շարժվելիս, հայերը ընկել էին մարաց պետության լուծի տակ⁷: Նախնական այդ շրջաններում էլ հայերին տեսավ և նկարագրեց հույն զորավար և մատենագիր Քսենոֆոնը: Որքան կարելի է դատել այդ նկարագրությունից, հայերը բավական ցած էին գտնվում քաղաքակրթության աստիճանների վրա և ունեին այդ դրության համապատասխանող հասարակական կազմակերպություն: Քսենոֆոնը չէ ասում, որ հայերը այդ ժամանակ ունեին թագավորություն. հայոց երկիրը կառավարում էր պարսկական սատրապը, և բացի նրանից՝ միակ իշխանությունը, որին հանդիպում ենք այդ նկարագրության մեջ, գյուղական տանուտերն է: Բայց այս չէ նշանակում, որ Հայաստանը չունեի թագավորություն. սատրապը հայոց թագավորն էր, ինչպես ենթադրում են գիտնականները: Նույն Քսենոֆոնը իր մի ուրիշ աշխատության մեջ մանրամասն նկարագրել է հայոց Տիգրան թագավորին և նրա ընտանիքը: Բայց սեփական թագավոր ունենալը չէր խանգարում, որ երկիրը հպատակ լինի մի այլ պետության: Այս երևույթը շատ սովորական է հին ժամանակներում, մանավանդ Արևմտյան Ասիայում:

Նվ այսպես, սկզբից ևեթ հայ ազգը, դատելով եղած տեղեկություններից, պատմության բեմի վրա երևան է գալիս իբրև ուրիշների հպատակ⁸:

Անկասկած, նա ոչ իր ցեղական հատկություններով, ոչ իր թվով չէր էլ կարող անկախ դեր խաղալ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Առաջավոր Ասիայում կազմվում էին վիթխարի, աշխարհակալ միապետություններ: Կարևոր է, սակայն, ի նկատի առնել այն կազմակերպությունը, որ ստացավ Հայաստանը, երբ վերջացել էր հայերի առաջխաղացությունը և տեղի վրա գտնվող բնիկ ազգաբնակչությունը վերջնականապես խառնվեց նրանց հետ: Ուրարտական կամ նախահայերի երկրում գոյություն ունեին բազմաթիվ մանր, անկախ իշխանություններ, որոնք սեպածե արձանագրությունների մեջ կոչվում են թագավորություններ, և որոնք հարկավոր դեպքերում գիտեին միանալ արտաքին թշնամուն դիմադրելու համար: Հայերը, տիրելով նրանց երկրներին, չկարողացան վերացնել տեղական անկախությունների այդ սիստեմը, այլ հարկադրված եղան իրենց պետական կազմակերպությունը ենթարկել նրան: Այնպես որ Հայաստանը իր քաղաքական գոյությունը վերջնականապես հաստատում է մանր անկախությունների մի խիտ ցանցի ձևով: Դրանք մեր նախարարություններն են, որոնք, ինչպես հայտնի է, երկրի մշտական թուլության ամենազլխավոր պատճառներն էին⁹: Այդպիսի կազմակերպությունը չէր թույլ տալիս, որ երկիրը կենտրոնացնե իր ուժերը, ընդհանուր, հավաքական ջանքերով իր վիճակը տնօրինե և հանդես բերի իր ընդունակությունների միահամուռ պատկերը: Իբրև ներսից թույլ մի մարմին, նա միշտ ենթարկված էր մեծ պետությունների խիստ ազդեցությանը:

Ազդեցության հարցը չափազանց կարևոր է յուրաքանչյուր փոքր, ուրիշներին հպատակված ազգության համար: Դա նրա քաղաքական և հասարակական դաստիարակության հարցն է, դա այն միջավայրն է, ուր տիրող կարգերն ու օրենքները մշակում են հայտնի դրություններ, աշխարհայեցողություններ, պաշտամունքներ: Ուստի մենք պիտի ժանտթանանք այն միջավայրի հետ, որին ենթարկվեցին հայերը իրենց նոր հայրենիքում, ուրիշ խոսքերով՝ պիտի տեսնենք թե ինչ էր պարսից միապետությունը, որի մի մասն էր կազմում Հայաստանը: Ի՞նչ էր, առհասարակ, ասիական միապետությունը:

Ինչպես ասացինք, ասիական առաջին մեծ պետությունը կազմակերպվեց Միջագետքում: Դա Ասորեստանն էր, որ ներկայացնում էր Տիգրիս-Եփրատյան հովտի քաղաքակրթությունը:

Մի պետություն էր դա, որի հազարամյա տարեգրությունները խոսում են անվերջ նվաճումների, պատերազմների մասին: Պատերազմը այն տարրն էր, առանց որի չէր կարող ապրել Ասորեստանը: Դա զինվորական մի բանակ էր, որ չէր կարող հանգիստ նստել իր տեղը, որ տիրապետում էր անթիվ ազգերի վրա: Ասորեստանի աստվածը արշունի, գաղանությունների աստված էր. նա հրամայում էր լինել անխնա և անզույժ, քանդել, ավերել. և ասորեստանական թագավորները պարծանքով հիշում են, որ իրենք ամենայն ճշտությամբ կատարում էին այդ ահավոր պատվերները: «Ես կոտորեցի, ես չխնայեցի, և քարուքանդ արի այնպես, որ մարդու և անասունի ձայն չէր լսվում, ես մարդկանց ցից հանեցի, ես ապստամբների կաշին քերթել տվի ողջ-ողջ և այդ կաշով ծածկեցի բերդի պատերը, ես բռնաբարեցի աղջիկներին և տղաներին»: Այս և այսպիսի գործերի անվերջ կրկնություններ են պարունակում իրենց մեջ ասորեստանական արձանագրությունները, սարսափ ու զղվանք ազդելով ընթերցողին:

Զինվորական արշունարբու բռնապետությունը իր հաջողությունների համար պիտի շարունակ դարգացներ գաղանական ոգին: Այդ բռնապետության կենտրոնը կազմում էր մի երկրավոր աստված, որի առջև սողում էր ամեն ինչ: Եվ դա թագավորն էր: Ամբողջ պետությունը, մեծից սկսած մինչև փոքրը, թագավորի ստրուկն էր: Բռնակալը ամեն մի կյանքի տերն էր և նրա քմահաճույքից, նրա կամայականությունից էր կախված անհատների և ամբողջ հասարակությունների ապրելը կամ մեռնելը: Նրա յուրաքանչյուր խոսքը, ակնարկը երկնային պատգամ էր այս աշխարհի վրա, ամեն ինչ նրան էր ծառայում, նրանով էր երկիրը կենդանություն ստանում կամ ընկնում: Ինչպես հատուկ է զինվորական միապետությանը, Ասորեստանը բարգավաճում էր միայն այն ժամանակ, երբ նրա թագավորը եռանդոտ, ուժեղ մարդ էր լինում. արշավանքները, պատերազմական ավարը, հարկերը առատ էին լինում: Իսկ երբ թագավորը թույլ ու անընդունակ էր լինում, նա միայն վայելում էր բռնապետի անսահման երջանկությունը, և պետությունը, չնայած իր գրաված դիրքին, թուլանում էր, փառքից զրկվում:

Ասորեստանյան արշունածարավ պաշտամունքների մեջ զարգանում էր և կուլտուրան, որ ամբողջապես փոխառնված էր Բաբելոնից¹⁰: Թագավորները իրենց քմահաճությունների մեջ ունեին և այն, որ հովանավորում էին երկրագործությունն ու արվեստները, հասարակական շինություններ էին կառուցանում, ջրանցքներ էին անցկացնում: Գիտությունը, գրականությունն էլ առաջադիմության քայլեր էին անում: Բայց այդ ամբողջ կուլտուրական գործունեության վրա դրոշմված էր զինվորական-բռնապետական պաշտամունքը: Քանդակագործը թագավորի հաղթություններ էր պատկերացնում քարերի վրա, ճարտարապետը թագավորական պալատներ էր կառուցում, տալով նրանց բերդի կերպարանք և ամրություն: Աստղաբաշխությունը բավական ծաղկած էր, բայց նրա հիմքը գիտական ճշմարտություններ որոնելը չէր, այլ գործնական կյանքին ծառայելը. պետք էր գուշակել, թե ինչ հաջողություն կունենա թագավորը այս կամ այն արշավանքի մեջ, պետք էր գտնել մարդու ճակատագիրը, իմանալ, թե ինչ բախտ է որոշված նրա համար և այլն: Քուրմերը, ժամանակի գիտնականները, այս տեսակ հարցերով էին զբաղված:

Կար, այո, քաղաքակրթություն, և նրա փառավոր մնացորդները այժմ էլ հիացմունք են պատճառում գիտնականներին և սիրողներին: Բայց ի՞նչ էր այդ քաղաքակրթության ոգին, ի՞նչ էր նա տալիս ամբողջ ժողովրդին, այն ահագին բազմության, որ աշխատում էր պետության փառքի համար: Բոկլը իր «Քաղաքակրթության պատմություն» նշանավոր գրքի մեջ, բնութագրում էր քաղաքակրթությունը, այսպես էր բնորոշում նրան. «Ժողովուրդը համարվում էր ոչինչ, նա ոչինչ ձայն չունեի պետական կառավարության մեջ, ոչ մի վերահսկողություն այն հարստության վրա, որ իր աշխատասիրության արդյունքն էր: Նրա միակ գործն էր աշխատել, միակ պարտավորությունը — հնազանդվել: Ահա ուր է սկիզբը այն տրամադրության դեպի հանդարտ, ստրկական հնազանդությունը, որ, ինչպես մենք գիտենք պատմությունից, այդպիսի ազգերի հատկանիշն էր միշտ: Այդ հարուստ և պողատու երկրներում շատ են եղել փոփոխություններ, բայց ամենքը սկսվել են վերևից և ոչ ներքևից: Ռամկավարական տարրը բոլորովին չկար դրանց մեջ: Եղել են բազմաթիվ պատերազմներ թագավորների դինաստիաների մեջ, եղել են հեղափոխություններ կառավարության մեջ, հեղափոխություններ արքունի-

քում, հեղափոխություններ գահի վրա, բայց բոլորովին չեն եղել ժողովրդի մեջ»:

Նույնիսկ այն վիթխարի շինությունները, որոնք այսօր հին աշխարհի պարծանքն են կազմում, պետք է համարել ժողովրդի դժբախտության վկաներ: Այսպես, եգիպտական բուրգերը մի ստրուկ, հարստահարվող ժողովրդի տառապանքներն են պատմում: «Որպեսզի կարելի լինի շինել այդպիսի հրեշավոր շափերով և միևնույն ժամանակ այդքան անօգուտ բաներ, պետք է, որ կառավարիչները բռնակալներ լինեին, իսկ ժողովուրդը՝ ստրուկ, — ասում է Բոկլը:— Ժողովրդի ամբողջ քիչ էր զանազանվում բանող անասուններից, նրան ընդունակ չէին համարում մի որևէ բանի, բացի միայն անընդհատ, անվարձ աշխատանքից: Ամբողջ ժողովրդի բանվորական ուժերը փոքրամասնության անպայման տրամադրության տակ էին գտնվում, և այսպիսով ընդունակությունն ու արվեստը ծառայում էին ի վնաս նրանց, որոնց պիտի օգուտ բերեին»:

Ահա ասիական քաղաքակրթության էությունը: Նա ամբողջապես մարդու արտաքին կյանքն էր շոշափում, և շնորհալի քանդակագործը, ընդունակ ճարտարապետը, ինչպես և առհասարակ ամեն մի մարդ, ստրուկներ էին: Չկար հասարակական, անհատական զարգացման գաղափար, որևէ հասկացողություն ազատության մասին: Ամեն տեղ ծանրացած էր լուծը: Օրենք, իրավունք, կարգ կարող էր այն միայն լինել, ինչ կամենում էր թագավորը:

Դարավոր նվաճումներով ձեռք բերված երկրներից կազմվել էր ասորեստանյան ահագին պետությունը, բայց այդ երկրները միություն չէին ներկայացնում, ներքին կապերով չէին կապված իրար հետ: «Իմ լուծը դրի նրանց վրա», — ասում է Նինվեի թագավորը, պատմելով, թե ինչպես հաղթեց, ինչպես կոտորեց ու քանդեց այս ինչ երկիրը: Այդ լուծը ծանր էր, և հաղթվածները ամեն հարմար դեպքում աշխատում էին ազատվել նրանից: Ապստամբությունները ճնշվում էին սոսկալի գազանություններով: Ասորեստանը միայն մի միջոց գիտեր իր հպատակներին հնազանդության մեջ պահելու համար — սարսափ ազդել: Բայց զարմանալի է, որ սարսափը դեռ այն հին ժամանակներում վատ դաստիարակ էր ժողովուրդների համար: Չէ կարելի առանց հուլմունքի կարդալ այն պապստամբությունների պատմությունը, որոնք տեղի ունեցան Ուրարտյան երկրներում ասորեստանցիների դեմ: Հաղթական տիրապետող արյուն ու ավերանք տարածեց երկրի մեջ, լեռների սուր ծայրերն անգամ չկարողացան ազատել հաղթվածներին այն գազանային պատիժներից, որ այնպիսի տաղանդով հնարում էին Նինվեի թագավորները: Բայց այդ բոլոր սարսափների մեջ առանձին ցեղեր շարունակում էին կռվել, շնայած որ փոքրամիջ էին, թույլ էին և հաղթելու ոչ մի հույս ունենալ չէին կարող:

Այսպես երկար ու երկար ապրեց Ասորեստանի բռնապետությունը, մինչև որ երևան եկավ մի նոր ուժեղ ազգ, որ իր հարվածը ուղղեց նրա դեմ: Դա Մարաստանն էր: Եվ ասորեստանյան ահագին պետությունը փլվեց ու քայքայվեց այդ մի հարվածից: Պատմությունն էր պատրաստել այդ վիճակը: Ասորեստանը իր սեփական սիստեմի, իր բռնապետական պաշտամունքի զոհ դարձավ: 6-րդ դարում մարաց թագավորը Բաբելոնի թագավորի հետ պաշարեց Նինվեն¹¹: Հռչակավոր մայրաքաղաքը, որին հպատակվել էին անթիվ ազգեր, որի մեջ ամբարված էին ազգերի հարստությունները՝ իբրև սեփականություն աշխարհակալ թագավորների, ծածկվեց, անհայտացավ իր

ավերակների տակ. մի 50—60 տարի անցած՝ ասորեստանյան մեծ պետությունից հիշողություն անգամ չմնաց, և Նինվեի տեղն անգամ հայտնի չէր:

Ինչ տպավորություն թողեց այդ կործանումը աշխարհի վրա: Հրեական ազգը իր վրա փորձել էր, թե ինչ է ասորական¹² սուրբ, ինչ է Նինվեից տարածվող լուծը. և նրա մարգարեներից մեկը, Նաումը, այսպես էր խոսում Նինվեի վերջի վրա.

«Վա՛յ արյունահեղությունների քաղաքին, որ ամբողջովին լիքն է ստությունամբ և հափշտակությամբ: Կսվում են խորազանի շոխոցը և պտտվող անիվների ձայները, ձիաների խրխնջոցը և սլացող կառքի աղմուկը: Արշավում է ձիավոր զորքը, փայլում է սուրբ, պսպղում են նիզակները. շատ վիրավորներ, մեռածների բազմություն. դիակները վերջ չունեն: Պոռնիկի պոռնկությունների շատության համար է այս, պոռնիկի, որ լավ շնորհալի է իբրև կախարդությունների տիկին, որ ազգերը ծախում է իր պոռնկությամբ և աղաատոհմերը՝ իր կախարդություններով: Բժշկություն չկա քո վերքի համար, ցավեցնող է քո խոցը: Եվ ամեն մեկը լսելով քո լուրը, պիտի ծափահարե, որովհետև ո՛ւմ վրա չէ տարածվել քո չարությունը»¹³:

Մենք երկար խոսեցինք Ասորեստանի մասին, բայց նկարեցինք այն պետական սիստեմը, որ ծնվեց Ասիայի հողից: Ասորեստանը նախատիպն էր, հայրն էր¹⁴, նրանից հետո Առաջավոր Ասիայի գանազան կողմերում, գանազան ժամանակ, գանազան շափերով սովորական դարձավ բռնապետության այս ձևը: Այսօր էլ շատ բան անփոփոխ է մնացել Ասիայի երկրների տակ: Էությունը, ոգին միշտ մնաց:

Բայց այն ժամանակ, երբ Ասորեստանի կործանումը, մարգարեի գեղեցիկ խոսքերով, բոլոր տեղերում ծափահարություն էր հարուցանում, հեռու այս տեղերից, արևմուտքում, Բալկանյան թերակղզու բոլորովին հարավային ծայրին և նրան շրջապատող կղզիների վրա, նկատվում էր հիմնովին հակառակ տեսարան:

Այդտեղ զարգանում էր մի ազատ մարդկություն, որ իր մտավոր սքանչելի գործունեությամբ և վրոպական քաղաքակրթության հիմքը դրեց: Հելլեն աղան էր դա: Փոքրիկ ազգ, փոքրիկ երկրի վրա: Բայց այդ մի բուռ ժողովուրդը մտքի հերոս հանդիսացավ, հնազանդ մշակեց հասարակական կարգեր, հանրապետական սկզբունքները գործադրեց, քաղաքացիական իրավունքները և պարտավորությունները օրինականացրեց և անհատի ազատ զարգացումը առաջ տարավ: Այդտեղ այլևս սուրն ու աշխարհակալություն չէին մարդուն բարձրացնողը, այլ տաղանդը, խելքը, իմաստությունը: Այդտեղ պետական գաղափարը բոլորովին ուրիշ կերպարանք ստացավ. բռնապետությունը չէր կլանում ամեն ինչ, նրա տեղ կար ավելի բարձր և վսեմ իդեալ — հայրենիքի հասկացողությունը: Հայրենիքին հպատակվում էին ամենքը, բայց ոչ թե սարսափից ստիպված, այլ գիտակցաբար, այնպիսի ջերմ սիրով, որ հրաշալի անձնազոհության աստիճանին էր հասնում:

Նշանավոր է, որ էլլադան աշակերտեց Արևելքին: Նա սովորեց Ասորեստանից, Բաբելոնից, Փյունիկիայից և Եգիպտոսից շատ բան, մինչև իսկ աստվածներ փոխ առավ այն տեղից: Բայց անկախ պահեց իր ոգին, իր վերջրածը վերամշակեց, հաղորդեց նրան իր քաղաքակրթության գույնը: Ասիացին զարգացնում էր երևակայությունը միայն, նրա աստվածները ահավոր էին, շրջապատված գերմարդկային հանգամանքներով, երկյուղ էին աղղում իրենց հատկություններով, իրենց կերպարանքով: Հույներ, ընդհակառակն, մոտեցրեց աստվածները մարդկային հասկացողություններին, մարմ-

նացրեց նրանց մեջ մարդկային հոգին ու ձգտումները: Նա երևակայության գերի չէր, նրան առաջնորդողը բանականությունն էր, որ հրավիրում էր նրան ուսումնասիրել բնությունը, մտնել նրա գաղտնիքների մեջ, գտնել նրան կառավարող օրենքները: Այդ խուզարկող, որոնող, պատճառներ ու հետևանքներ տեսնող ուսումնասիրությունն էր, որ փարթամ ծաղիկների պես բացեց քաղաքակրթության, լուսավորության բոլոր գործոնները. գիտությունը, գրականությունը իր բազմաթիվ ճյուղերով, գեղարվեստը ոսկի դար բերին այդ դարմանալի ազգի համար: Արևելքում ամենքը մի էին՝ ստրուկներ թագավորի առաջ. այնտեղ շնորհքը, ընդունակությունը մեծագործությունների չէին կարող հասցնել, մինչդեռ Հունաստանի ազատ մթնոլորտում բազմաճյուղ էին խոշոր տաղանդները, որոնք թագավորում էին մարդկանց մտքերի վրա, խաղաղ կյանքի մեջ հերոսներ էին հանդիսանում, աշխատելով հասարակաց բարիքի համար: Փոքր էր այդ ազգը, բայց մեծ ու ուժեղ էր իր ազատ հիմնարկություններով:

Այստեղ, Հունաստանում, Եվրոպան էր. այնտեղ, Ասորեստանում՝ Ասիան: Երկու անուններ, որոնք միայն աշխարհագրական միտք չունեն: Դրանք երկու ոգիներ են, երկու սկզբունքներ, միմյանց հակառակ, միմյանց բացասող, միմյանց հետ անհաշտ: Եվ նրանք իրարից հեռու չմնացին, անտարբեր ու առանձնացած չէին: Նրանք կանգնեցին իրար հանդեպ, զինվեցին իրար դեմ: Սկսվեց պայքարը Ասիայի և Եվրոպայի, Արևելքի ու Արևմուտքի մեջ, արյունոտ պայքար, որ, տանջանքների ու սոսկալի ցնցումների մի անվերջ շղթա դառնալով, ձգվեց այն ժամանակներից մինչև մեր օրերը և դեռ լուծում չէ ստացել: Սկսվեց արևելյան հարցը. դա երկու սկզբունքների տիրապետության հարցն էր. մի կողմից՝ կուլտուրա, քաղաքակրթություն, ազատություն, մյուս կողմից՝ բռնակալություն, անշարժություն, ստրկություն: Դարերի ընթացքում գնեցին է հանձնվում հարցի լուծումը— ո՞վ պիտի տիրապետե...

Պայքարը սկսողը, առաջին անգամ արյունով ներկողը Ասիան էր:

Բ.

Ասորեստանի հաշտողները: Մարաստան և Պարսկաստան: Պարսկական մեծ պետությունը: Նվաճողը և նվաճվածները: Հարկեր, աբուսիֆի շոյալություններ: Սատրապներ: Պարսկա-հունական պատերազմները իբրև եվրոպականության և ասիականության մրցում:

Մարաստանը, կործանելով Ասորեստանը, տիրացավ նրա ժառանգությանը: Դա մի պարզակյաց, խստաբարո ժողովուրդ էր. բայց ստացած ժառանգությունը շուտով փոխեց նրան: Նինվեի անհուն հարստությունների հետ ասորեստանական կարգերն էլ մտան Մարաստանի մեջ: Բայց նրան չէր վիճակված երկար վայելել ասիական մեծ պետության փառքը: Արդեն պատրաստ էր և նրա ժառանգը: Դա նրա ցեղակից Պարսկաստանն էր:

Պարսից ժողովուրդը պատմական ասպարեզն էր դուրս գալիս նույնպես իբրև մի պարզասեր, խաղաղ երկրագործ արիական ազգ, որ ուներ խաղաղություն, աշխարհաշինություն քաղաքող մի կրոն: Բայց Պարսկաստանը կուսական երկիր չմնաց. նա սկսեց նվաճողական քաղաքականությունը, անշափ մեծացրեց իր սահմանները և ենթարկվեց ասիական մեծ պետության ճակատագրին: Մարաստանից ստանալով ասորեստանական ժառանգությունը,

նա կազմակերպվեց նույն բռնապետական սկզբունքների վրա, փոփոխելով իր բարքերը, սակավապետությունից անցնելով դեպի շքեղություն, փափկասիրություն: Նույնիսկ նրա կրոնն էլ օտար ազդեցությունների տակ սկսեց կերպարանափոխվել, կորցնել իր նախնական պարզությունը, իր վերին աստիճանի գեղեցիկ բարոյական հիմքերը:

Նույնիսկ Ասորեստանը նսեմացավ Իրանի պետության փայլի և ուժի առաջ: Ասիան դեռ չէր տեսել մի այդպիսի ահագին տարածություն, ենթարկված մի իշխողի գայիսոսին: Հնդկաստանից մինչև Միջերկրական ծովը և Նեղոսի հովտից մինչև Արալյան ծովը ամեն ազգ և ամեն լեզու հպատակված էր պարսից զենքին: Այս վիթխարի մարմնի կենտրոնն էլ, ինչպես Ասորեստանում, անսահման ինքնակալ թագավորն էր, որի առջև ամեն ինչ սողում էր իբրև ստրուկ:

Պարսկական բռնապետությունը մի քանի քաջ առաջ գնաց իր ասորեստանյան նախատիպից: Ավելի սաստկացավ նվաճողական թափը, ավելի նպատակահարմար կարգեր մտցվեցին ահագին տարածությունների վրա փռված միլիոնավոր ժողովուրդները կառավարելու համար: Աքեմենյան շահերի մեջ կան մի քանիսը, որոնք մեծ անուն են հանել պատմության մեջ: Նրանք գնացին նվաճելու այն ամենը, ինչ կարելի էր նվաճել, հաճախ նույնիսկ չիմանալով, թե ուր են գտնվում նվաճելի ազգերը, ինչ է նրանց երկիրը: Մի քանի բարեկարգություններ, որոնք այդ աշխարհակալների գործերն են, ցույց են տալիս, որ բռնակալությունը կատարելագործվելու ձգտումներ ուներ: Այսպես, Աքեմենյանները մտցրին դրամական սիստեմ, փոստային հաղորդակցություն ստեղծեցին, որ, սակայն, միմիայն զինվորական նպատակներին էր ծառայում: Բարելավությունները, իհարկե, չփոխեցին ասիականության ոգին: Բռնապետությունը նույնն էր, ժողովուրդը խեղճ ու իրավազուրկ, 80 միլիոն հպատակների տված հարկերը դարսված էին շահերի պալատների նկուղներում, ուր մնում էին առանց գործադրության, լոկ Իրանի տիրոջ հարստությունը առասպելական չափերի հասցնելու համար:

Պետական կազմակերպությունը անփոփոխ մնաց և այն մասում, որ վերաբերում էր նվաճած ազգերին: Պարսկական աշխարհակալությունը քանի՜ տարբեր ազգեր ու կուլտուրաներ էր հավաքել իր ձեռքի տակ: Բայց դա ներքին կապերից, փոխադարձ համերաշխությունից զուրկ մի ժողովածու էր: Թագավորողը այդ բոլոր բաժան-բաժան մասնիկների վրա հպատակության լուծն էր, որ արտահայտվում էր համարյա միայն հարկեր տալով: Պարսիկները չէին դիպչում իրենց նվաճած ազգերի տեղական ներքին կազմակերպությանը, այնպես որ յուրաքանչյուր ազգ կառավարվում էր իր ավանդական սովորություններով:

Թե ինչ բարբարոսական հասկացողություններ էին տիրում Իրանի լայնատարած պետության մեջ, ցույց են տալիս այն հարկերը, որ տալիս էր պարսից արքունիքին յուրաքանչյուր երկիր: Հերոդոտը պատմում է, որ Բաբելոնից և Ասորեստանից թագավորը ստանում էր ամեն տարի 1000 տաղանդ արծաթ և 500 ներքինացրած երեսաներ. իսկ կողբիսցիները, շարունակում է նույն պատմահայրը, յուրաքանչյուր հինգ տարին մի անգամ տալիս էին 100 երեսա և 100 աղջիկ: Դժբախտ էին այդպիսի հարկեր տվող երկրները, բայց մի՞թե պակաս դժբախտ էր և ընդունողը:

Եվ միլիոնները այսպես կեղեքվում էին՝ Իրանի վեհապետին առասպելական փարթամության մեջ պահելու համար: Հատուկ նշանակված էին մարդկանց խմբեր, որոնք շրջում էին պետության մեջ և շահի սեղանի համար

ամեն տեսակ համադամներ և խմիչքներ էին որոնում: Յուրաքանչյուր երկիր իր լավագույն, հռչակված բերքերն էր ուղարկում պարսից դուռը: Հուլյն մատենագիրներից մեկը հաղորդում է, որ շահի ճաշը օրական նստում էր 400 տաղանդ, այսինքն՝ մոտ 700 հազար ռուբլի: Որքան էլ շափաղանցություն լինի այդ թվանշանի մեջ, փաստը մնում է այն, որ պարսից արքունիքի շոռայությունն ընդունակ էր առասպելներ ստեղծել: Եվ այս գումարը հավանականությունից շատ հեռու չի լինի, եթե նկատի առնենք բռնակալի կանանոցը, արքունիքը, ուր տասնյակ հազար մարդիկ էին ապրում: Երբ շահը ճանապարհորդում էր իր երկրում, նրան հետևողները, կանանոցը այնպես էին պլոկում ու թալանում շրջակայքը, որ կարծես մորեխ էր անցել այդ տեղերով: Վերջապես, սեմական ազգերի բռնապետության ավելի նմանվելու համար, Պարսկաստանում, ինչպես վկայում են հույն պատմագիրները, գոյություն ունեն էր մարդկանց զոհաբերությունը, թեև դա հակառակ էր պարսից կրոնի ոգուն:

Բռնապետական սիստեմը միայն արքայական պալատների համար չէր նվիրագործված: Մեծ բռնապետը օրինակ էր հանդիսանում բազմաթիվ մանր բռնապետների համար: Պետությունը բաժանված էր 20 մասերի, որոնց կառավարիչները սատրապ էին կոչվում: Սրանք էլ մի-մի թագավորներ էին իրենց տեղերում, այն տարբերությամբ միայն, որ շահին շահ էր իրենից բարձր Ահուրամազդա աստվածն ուներ, որի ողորմությունը միշտ իր հետ էր, իսկ սատրապները դողում էին շահին շահի առաջ, որովհետև բավական էր նրա մի հատ խոսքը և այսօրվա ամենակարող սատրապը վաղը կլիներ մի մերկ ու թշվառ ստրուկ:

Սատրապների անմիտ շոռայությունն ու կամայականությունները առածի ձև են ստացել: Հերոդոտը պատմում է, որ Բաբելոնի նահանգում չորս գավառ պարտավոր էին, իբրև հարկ, կերակրել ու պահել սատրապի հնդկական ահագին շները: Նույն այդ սատրապն ուներ 16800 ձի: Ավելացրեք և սատրապական ուրիշ քմահաճույքները, մանավանդ կանանոցները, որոնք Պարսկաստանի իսկական կառավարիչներն էին, և դուք մոտավոր հասկացողություն կկազմեք, թե ազգաբնակչությունը ի՞նչ դրության մեջ պիտի պահեր իրեն՝ իր անթիվ խոշոր ու մանր բռնապետների կոկորդը իր հարստություններով լցնելու համար:

Հայաստանն էլ պարսկական մի սատրապություն էր: Ծիշտ է, պատմագետներից ոմանք ենթադրում են, որ հայ թագավորներն էին սատրապի պաշտոն կատարում, բայց եթե տեղի ունեցած էլ լինի մի այդպիսի բացառություն մեր երկրի համար, դարձյալ փաստ է մնում, որ Հայաստանը պարսկական միապետության մի կտորն էր հարյուրավոր տարիների ընթացքում¹⁵:

Եվ ահա ասիականության այս լայնատարած, վիթխարի ներկայացուցիչն էր, որ կամեցավ իր սարսափելի զենքով ոչնչացնել եվրոպականությունը, ազատ ոգին: Պարսկաստանը պատերազմներ սկսեց Հունաստանի դեմ: Բայց ի՞նչ պարզվեց այդ ահավոր ընդհարումներից: Այն, որ վայրենի ուժը չէ կարող հաղթահարել լուսավորությունը. մտավոր ուժը անհամեմատ գերազանց հանդիսացավ ֆիզիկական անհեթեթ ուժի վրա:

Պարսկաստանը Ասիայից Եվրոպա անցկացրեց մի բանակ, որ առնվազն 8—9 հարյուր հազար հոգուց էր բաղկացած: Այդտեղ էին պարսից աշխարհի մեջ ապրող բոլոր ազգերը, որոնք գնացել էին կռվելու հանուն այն միակ հասկանալի սկզբունքի, որ պարսկական շահի հրաման էր կոչվում: Զկար Ասիայում մի ազգ, որ չմասնակցեր այս արշավանքին, ասում է Հերոդոտը:

Ուրեմն բառացի մտքով, ամբողջ Ասիան ոտքի էր կանգնել մի փոքրիկ ազգ նվաճելու համար:

Բայց նվաճել չկարողացավ: Ազատ ոգին, ժողովրդական-ռամկավարական սկզբունքը դիմադրեց, հաղթեց, և Քսերքսեսը կորագլուխ վերադարձավ Ասիա: Եվրոպական քաղաքակրթությունը փրկված էր: Բայց սա վերջին պատերազմը չէր Ասիայի և Եվրոպայի մեջ...

Գ.

Հայերը՝ ասիականության գինվորներ: Պարսկական ազդեցությունը հայերի վրա: Ստրաբոնի մի բնորոշ մոլորությունը: Կրոնական ազդեցություն: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը: Հելլենականությունը աշխատում է պատվաստվել Ասիայում: Արիստոտելի կարծիքը: Ալեքսանդրի ջանքերը: Հայերի վերաբերմունքը դեպի հելլենականությունը: Արևմուտքը գիշողություն է անում Արևելքին՝ հայերին:

Ի՞նչ էր հայ ազգը երկու աշխարհացոցությունների, երկու սկզբունքների այս ընդհարման մեջ:

Մենք ասիականության գինվոր էինք: Սա բնական էր, շատ հասկանալի: Մի համեմատաբար թույլ ու փոքրիկ ազգ, մենք, բնակվելով Ասիայում, ենթարկվեցինք այդտեղի ոգուն, որ, ի դեպ ասած, բնական է զարգացման ստորին աստիճանների վրա կանգնած ազգերի մեջ: Հայերն էլ Քսերքսեսի բանակում գնացել էին Հունաստան՝ քաղաքակրթությունը ջրնջելու, և Հերոդոտը նկարագրում է մեր հագուստն անգամ: Կրթությամբ, բնավորությամբ, ձգտումներով մենք այն էինք, ինչ մեզանից շատ մեծ, մեզ վրա տիրող ազգն էր: Իրանը մեր մեջ էր ապրում: Պահպանելով մեր լեզուն, ազգային անհատականության այս առաջնակարգ ուժը, պահպանելով մեր ավանդական առանձին, ցեղային հատկությունները, մենք մեր սեփական տեղն էինք գրավում ազգերի այն խառնարանի մեջ, որ Իրանի պետություն էր կոչվում: Բայց միևնույն ժամանակ, մենք ձգտում էինք դեպի իրականությունը, ներս էինք ծծում իրանական ազդեցությունը, կուլտուրական, հասարակական և պետական հասկացողությունները:

Քրիստոսից չորս հարյուր տարի առաջ Քսենոֆոնը իր տասը հազար հույների հետ անցնում էր Հայաստանով: Մտնելով մի հայ գյուղ, նա հանդիպում է ջրի գնացած կանանց և խոսում է նրանց հետ պարսկերեն լեզվով: Եթե պարսկերենը այդքան լավ ծանոթ էր հայերին մի ետ ընկած գյուղում, հասկանալի է, թե ինչ կլիներ նա ավելի խոշոր կենտրոններում, մանավանդ երկրի այն մասի մեջ, որ Քսենոֆոնի տեսած տեղերից ավելի մոտ էր Պարսկաստանին: Եվ այս բանը չպիտի զարմացնե մեզ: Հայերը առհասարակ հեշտ էին ենթարկվում իրենց շրջապատող ազգերի ազդեցության: Այնպես որ Քսենոֆոնից մի քանի դար հետո ապրած հույն հռչակավոր աշխարհագրագետ Ստրաբոնը նույնիսկ զարմանում էր, որ հայերը, ասորիները, արաբները առանձին ազգեր են համարվում, մինչդեռ դրանք բոլորը իրենց նիստուկացով, բնավորությամբ, լեզվով և կերպարանքով նման են իրար, այն տեղերում, ուր իրար մոտ են ապրում: Նույնպիսի նմանություն ունեն հայերը և պարսիկների ու մարերի հետ:

Հուլյն հեղինակի այս կարծիքը, անկասկած, միակողմանի է և չափազանցություն: Ազգերը արհեստական միջոցով, քմահաճությամբ չեն կազմակերպվում, այլ ցեղական հայտնի պայմանների ազդեցությամբ. անկարելի է բոլոր հիշված ազգությունները մի համարել մանավանդ այն պատճառով, որ ասորիներն ու արարները սեմական ցեղին են պատկանում: Բայց չի կարելի չխոստովանել և այն, որ Ստրաբոնի դիտողությունը պտուղ է այն հանգամանքի, որ Արևմտյան Ասիայում մի տեսակ քաղաքակրթություն էր տիրում, և նրան ենթարկվում էին այդտեղ ապրող այն բոլոր ազգերը, որոնք սեփական, առանձնահատուկ, աչքի զարնող քաղաքակրթություն մշակել չէին կարողանում:

Այդ անկարողությունը շատ ակներև է մանավանդ հայերի վերաբերմամբ: Նույնիսկ սեփական անկախ ու ինքնուրույն կրոն չկարողացան նրանք ստեղծել և երկրպագում էին ասորական, մանավանդ, իրանական աստվածներին, որքան մեզ հայտնի է, ունենալով շատ շնչին քանակությամբ և նշանակությամբ ազգային պաշտամունքներ: Մեր բարքերի պատկերը լրացնելու համար հիշենք և այն, որ մարդկային ղոհաբերությունն էլ, այն զգվելի պաշտամունքը, որ Արևմտյան Ասիայի մեծ պետությունների մեջ տարածված էր, անծանոթ չէր և Հայաստանում: Մովսես Խորենացուն վերագրվող մի պատմության մեջ ասված է, թե Հայաստանի լեռներում վիշապներին զոհ էին բերվում կույս աղջիկներ և անմեղ պատանիներ:

Այս մտավոր եղբայրակցությունը հաստատված է և պատմական բազմաթիվ փաստերով: Երրորդ դարում Ք. ա. 40 հազար հետևակ և 7 հազար ձիավոր հայեր պարսից Դարեհ թագավորի առաջնորդությամբ կռվում էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ: Իսկ ի՞նչ էր Ալեքսանդրը: Արևմտյան քաղաքակրթության ներկայացուցիչը, որ նվաճում էր Արևելքը՝ հելլենական ոգին տարածելու համար: Այս անգամ արդեն Արևմուտքն էր հարձակվողը, այս անգամ նա էր ձգտում զենքի ուժով ջնջել ասիականությունը և նրա տեղը դնել եվրոպական սկզբունքները: Եվ Ալեքսանդրի առջև ոչինչ չդիմացավ. վիթխարի Պարսկաստանը Հին Ասորեստանի նման ցրիվ եկավ մի ուժեղ հարվածից: Մակեդոնական զորքերը հասան Հնդկաստան, և Ալեքսանդրը Արևելյան Պարսկաստանի ծայրերում էլ քաղաքներ հիմնեց, հելլեն ազգաբնակչություն դրեց նրանց մեջ: Ամեն եռանդ գործ էր դնում երիտասարդ աշխարհակալը, որ պատմության մեջ «Մեծ» տիտղոսին արժանացած առաջին մարդն է: Բայց ունեցա՞վ այդ մեծ խելքը աչքի ընկնող հաջողություն: Նվաճել Արևելքը, ոչնչացնել պարսկական պետությունը դեռ կարելի էր: Բայց կարելի՞ էր փոփոխել ասիական ոգին, կարելի՞ էր դարձնել ստրկության մեջ ապրած և ստրկություն դարգացրած ժողովուրդներին հասկացնել տալ, թե ինչ է ազատությունը: Ալեքսանդրի ուսուցիչը, հույն մեծ փիլիսոփա Արիստոտելը, կարծում էր, որ անկարելի է: Նա լավ գիտեր, թե ինչ է Ասիան և ինչ է հելլենականությունը: Ուստի խորհուրդ էր տալիս իր աշակերտին վարվել հելլենների հետ իբրև բարեկամների և ցեղակիցների, իսկ ասիացիների հետ՝ իբրև անասունների և բույսերի: «Ասիայի ազգերը, — ասում էր Արիստոտելը, — օժտված են կենդանի մտքով և ճարպկությամբ արվեստների մեջ, բայց զուրկ են քաջությունից, ուստի նրանք ունեն հրամայողներ, իսկ իրենք ստրուկներ են. հույն ազգը նույնքան քաջ է, որքան և մտածող. այդ պատճառով նա ունի ազատություն և պետական լավադույն կյանք»:

Ալեքսանդրը մտածում էր այլ կերպ: Նա կարծում էր, թե կարելի է փոխել ասիական ոգին, հիմնովելով, իհարկե, այն մտքի վրա, որ ազգերը

ընդունից չեն այդպես կամ այնպես ծնվում, որ անշարժությունը ճակատագրական չէ: Այդ մտքի մեջ մեծ ճշմարտություն կա, բայց և այդպես անսխալ հանդիսացավ մեծ փիլիսոփայի կարծիքը, և այսօր էլ նա ճիշտ է արեւելյան շատ ազգերի վերաբերմամբ:

Ինչի՞ց էր այս հակասությունը, ինչի՞ց էր, որ մարդկային առաջադիմության օրենքը սնանկ էր հանդիսանում Ասիայի մեջ:

Առաջադիմությունը, քաղաքակրթությունը նվաճողի հրամաններով ու կարգադրություններով չէ մտնում մի երկրի մեջ, այլ ժողովրդի հոժարակամ, երկարատև աջակցությամբ: Մեծ աշխարհակալի կամքը չէր կարող մի քանի տարիներում կերպարանափոխել Ասիան: Որքան էլ Ալեքսանդրը աշխատում էր ցույց տալ, թե իր նոր պետության մեջ չկան նվաճողներ ու նվաճվողներ, այլ ամենքը հավասար են, որքան էլ նա գործով ու խոսքով հարգում էր տեղական սովորությունները, իր հպատակների ցեղական ու ազգային առանձնահատկությունները, բայց նա, այնուամենայնիվ, մի հատ մարդ էր անհամար ազգերի ու լեզուների մեջ: Ասիական աշխարհի համար նա մի խորթ հրամայող էր, խորթ՝ իր հայացքներով ու ձգտումներով: Աշխարհակալի կամքին հակառակվող չկար, և հելլենական լեզուն, կուլտուրան տարածվում էին Ասիայում մինչև Հնդկաստան: Բայց դա արտաքին հաղթություն էր, մի խորթ եկվոր, որ երբեք չընտանեցավ ասիական ազգերին, չլուծվեց նրանց մեջ, չմարսվեց: Եվ բացի դրանից, հելլենականությունն էլ ազնատվեց Ասիայում: Նվաճողները կամենում էին հարմարվել տեղական սովորություններին, մտերմանալ տեղացիների հետ, ուստի և յուրացրին շատ ասիական կարգեր: Այդպիսով Ալեքսանդրի պետությունը փոխանակ զուտ հելլենական ռզու արտահայտություն լինելու, դարձավ կիսաեվրոպական և կիսաասիական մի միապետություն...

Ինքը Ալեքսանդրը երկար կյանք չունեցավ, որ անձամբ համոզվի, թե իր քաղաքակրթական դերը Ասիայում այնքան էլ մեծ չէ կարող լինել: Բայց պատմությունը ունի իր առջև այդ իրողությունը: Չկար Ալեքսանդրը, բայց նրա պետությունը բավական երկար ժամանակ պահվեց Արևելքում: Որքան էլ Ալեքսանդրի հաջորդները խելքի և եռանդի կողմից հասարակ մարդիկ լինեին, բայց կար այն հանգամանքը, որ երկու հարյուր տարուց ավելի պարսկական հին պետության հողի վրա գոյություն պահպանեց եվրոպացիների ձեռքով հիմնված մի պետություն, որի մեջ տիրապետող տարրը հույն ազգն էր: Ի՞նչ կարողացավ անել այդ պետությունը Ասիայի համար:

Նշանավոր է այն դիրքը, որ գրավել էր Հայաստանը մակեդոնական տիրապետության ժամանակ: Ալեքսանդրի մահից հետո Պարսկաստանը և Արևմտյան Փոքր Ասիան մտան Սելևկյան թագավորության մեջ: Հայաստանը մասամբ վասալական դրության մեջ մնաց, վերջը անկախություն էլ ստացավ: Բայց մեզ ավելի պիտի հետաքրքրե այն հարցը, թե ի՞նչ էր նա՞ իր ավանդություններով ու ձգտումներով նա ներկայացնում էր պարսկական աշխարհը և թեև շատ անգամ էր շփվում մակեդոնական աշխարհի հետ, բայց հելլենականությունը համարյա ոչինչ ազդեցություն չարավ նրա վրա: Հայաստանը և նրա հետ Կապադովկիան ու Պոնտոսը անկախություն ստացան, վերանորոգեցին իրենց թագավորությունները Սելևկյան արքունիքի համաձայնությամբ: Դա չէր նշանակում, թե հելլենականությունը մի քայլ առաջ գնաց Ասիայում: Բոլորովին ոչ: Ընդհակառակն, դա ցույց էր տալիս, որ իրականությունը զարթնում է, որ ասիական պետության գաղափարը չէ մոռացվիլ: «Դա առաջին քայլն էր դեպի փոփոխությունների մի նոր շարք», — ասում

է հեղինականութեան հայտնի պատմագիր Դրոյզենը. — «դա առաջին զիջումն էր, որ անում էր նվաճող օտար տարրը Արեւելքին, առաջին զոհը, որ բերում էր մակեդոնական իշխանութիւնը, որպէսզի հաշտեցնեն իր հետ Ասիան և նրա վրեժխնդրութեան առաջն առնեն»:

Ահա ինչ էր Հայաստանը: Նրա անկախութեամբ մի վտանգավոր պատվար էր ստեղծվում մակեդոնական տիրապետութեան դեմ: Հարցը այն չէր, թե որքան ուժեղ է այդ պատվարը, հարցը այն էր, որ այդ անկախութիւնը նշանակում էր, թե ասիական սկզբունքը պիտի նորից գլուխ բարձրացնեն և ետ խլեն այն տեղերը, որ Ալեքսանդրի սուրը նվաճել էր եվրոպական կուտուրայի համար:

Եվ ճիշտ, պարթևների հարստութիւնը նորից իրականութեան գիրկը գցեց Արեւելքի հողերը: Բայց եվրոպական արշավանքն էլ կանգ չառավ: Մակեդոնական թույլ պետութիւնը անցավ հռոմայեցիներին, որոնք նույնպէս հեղինակական քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչներ էին և շարունակեցին հին, արյունոտ պայքարը Արեւելքի հետ:

Տեսնենք, թե Հայաստանը ինչ էր այդ պայքարի նոր կերպարանավորութեան մեջ:

Դ.

Պարթևները և հայերը: Տիգրան Մեծը իբրև ասիական բռնապետության ներկայացուցիչ: Թ. Մովսէսի և Կարապետյանների: Հայաստանը կովախընձոր Հռոմի և Պարսկաստանի մեջ: Տակիտոսի վկայութիւնը հայերի մասին: Ուր դարի կյանք:

Պարթևների թագավորութեան ժամանակ Հայաստանը ավելի ևս մոտեցավ Պարսկաստանին: Այժմ սերտ կապեր հաստատողները միայն ընդհանուր աշխարհայեցողութիւնները, կուլտուրական ու կրօնական շահերը չէին. ավելացավ և ազգակցական մերձավորութիւնը: Հայաստանում էլ պարթևներ էին թագավորում, հայ իշխանները ամուսնական կապերով ազգակա-նութիւն էին հաստատում պարթևների հետ: Պարթև անունը հայերին շատ սիրելի դարձավ:

Հայկական թագավորութեան մասին տեղեկութիւնները շատ խառնիխուռն են, բայց ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ նա ոչնչով չէր զանազանվում ասիական մյուս պետութիւններից: Այստեղ էլ սերունդից սերունդ կենդանի էին նույն օրենքները, որոնք հատուկ են ասիական բռնապետութիւններին: Եվ դրա փայլուն ապացույցն է մեր Տիգրան թագավորը, որի օրով Հայաստանը մի նոր, դարմանալի երևույթ դարձավ:

Արեւելքում ամեն ինչ կախված է թագավորող անձի հատկութիւններից: Տիգրանը քաջ էր ու եռանդուն. ուստի կարողացավ մի նշանավոր աշխարհա-կալ դառնալ: Հայաստանը նա ժառանգեց մի խեղճ դրութեան մեջ: Երկիրը բաժանված էր երկու մասի, պարթևները խլել էին շատ հողեր: Տիգրանը միացնում է Հայաստանը, ետ է մղում պարթևներին, արշավանք է գործում դեպի Պարսկաստանի խորքերը և խլում է նոր երկրներ: Պատմութեան ասպարեզն է իջնում մի նոր, թարմ ազգ, որ Արեւելքի և Արեւմուտքի ուշագ-րութիւնն է գրավում: «Տիգրանը, — ասում է գերմանացի գիտնական Մովսէս-

նը իր հոշակավոր «Հռոմեական պատմութեան» մեջ, — տալիս է Հայաստա-նին այն առաջնակարգ ազդեցութիւնը Ասիայում, որ Աքեմենյաններից անցել էր Սելևկյաններին և այս վերջիններից՝ պարթև Արշակունիներին»:

Եվ իրավ, Տիգրանը դուրս է գալիս իր երկրի սահմաններից և սկսում է անխնա նվաճումներ տարածել աջ ու ձախ: Ատրպատական ու Կորդվաց աշխարհը, իբրև հարկատու թագավորութիւններ, ենթարկվում են Հայաս-տանին: Նինվեի թագավորութիւնը, Միջագետքի մի մեծ մասը հայերի ձեռ-քում են: Եդեսիան Տիգրանը տալիս է Հարավային Միջագետքից իր ձեռքով գաղթեցրած մի արաբական ցեղի, որպէսզի նրա միջոցով տիրապետեն Եփ-րատի անցքի և առևտրական այն մեծ ճանապարհի վրա, որ անցնում էր Փոքր Ասիայից դեպի Հայաստան: Այնուհետև Տիգրանը անց է կացնում իր զենքը Եփրատի մյուս կողմը, խոշոր գրավումներ է անում Կապադովկիա-յում, մեծ հեշտութեամբ նվաճում է Արեւելյան Կիլիկիան, Հյուսիսային Սի-րիան, Փյունիկիայի մեծ մասը: Հասնում է հրեական թագավորութեան սահ-մաններին և սպառնական դիրք է բռնում այդտեղ:

Ահա մի մեծ պետութիւն ասիական ոգով: Եվ ոչինչ չի պակասում նրան: Տիգրանը մի քանի մայրաքաղաքներ ունի, որոնցից մեկն է Անտիոքը, նրա հրամանին հնազանդվում են տեսակ-տեսակ ազգեր և լեզուներ: Պատկերը լիակատար դարձնելու համար բերենք այստեղ Մովսէսի նկարագրութիւնը:

«Թվում էր, թե վերածնվել է Նինվեի թագավորների՝ Սալմանասարի և Սանհերիբի ժամանակը, — ասում է նա. — արեւելյան բռնապետութիւնը նո-րից ծանրանում էր սիրիական ամերի վաճառականական ազգաբնակչութեան վրա, ինչպէս մի ժամանակ Տյուրոսի և Սիդոնի վրա. նորից ցամաքային մեծ պետութիւնները հարձակվում էին Միջերկրականի ամերի երկարութեամբ գտնվող երկրների վրա. նորից Կիլիկիայի և Սիրիայի ծովափերում կանգնած էին բանակներ, որոնք մոտավորապէս կես միլիոն զինվորներից էին կազմ-ված: Ինչպէս մի ժամանակ Սալմանասարն ու Նաբուգոդոնոսորը տանում էին հրեաներին Բաբելոն, այնպէս էլ այժմ նոր թագավորութեան սահմանակից երկրներից՝ Կորդվենից, Ադիաբենից, Ասորեստանից, Կիլիկիայից, Կապա-դովկիայից բնակիչները, մանավանդ հույն և կես-հույն քաղաքացիները, պարտավոր էին, երկյուղ կրելով իրենց բոլոր կայքերի գրավման սպառնա-լիքից, բնակչութիւն հաստատել իրենց ունեցած-չունեցածով նոր մայրա-քաղաքում: Դա մեկն էր այն վիթխարի քաղաքներից, որոնք ավելի շուտ ազ-գերի ոչնչութեան մասին են վկայում, քան տիրողների մեծութեան մասին, և որոնք կարծես գետնից էին բուսնում Եփրատի երկրում յուրաքանչյուր նոր մեծ սուլթանի հզոր մի խոսքով ամեն անգամ, երբ փոփոխութիւն էր տեղի ունենում թագավորական գահի վրա»:

«Տիգրանի նոր քաղաքը, Տիգրանակերտը, որ հիմնված էր Տիգրիսի աջ ամփին, Միջագետքի սահմաններում, և պիտի լիներ հայկական նոր նահանգ-ների մայրաքաղաքը, դարձավ Նինվեի և Բաբելոնի նման մի քաղաք, հիսուն կանգուն բարձրութիւն ունեցող պատերով և սուլթանիզմի հետ անբաժան կապված պալատով, այգով և ծառաստանով: Մյուս բաների մեջ էլ նոր տի-րապետողը հավատարիմ մնաց ավանդութեանը. ինչպէս որ հավիտյան մա-նուկ մնացող Արեւելքում առհասարակ երբեք չի վերացել երկխայական հաս-կացողութիւնը զլխի վրա իսկական թագ կրող թագավորների մասին, այնպէս էլ Տիգրանը այն օրերում, երբ երևում էր հասարակութեան մեջ, ցույց էր տալիս փարթևութիւն Դարեհի և Քսերքսի¹⁶ ժառանգի հագուստում, կրում

էր ծիրանի բաճկոն, կեսը սպիտակ, իսկ կեսը նույնպես ծիրանի շապիկ, երկար և լայն վարտիք, բարձր ապարոշ և արքայական վարսակալ. ուր որ նա շրջում էր կամ կանգնում, ամեն տեղ նրան ուղեկցում էին շորս «թագավորներ», որոնք ծառայում էին նրան իբրև ստրուկներ:

Ամեն ինչ գուցե լավ գնար այդ մեծ սուլթանության մեջ, եթե Տիգրանին վիճակված չլինեիր Քսերքսի և Դարեհի բախտը, այն է՝ եվրոպացիների հետ ընդհարվելը: Առժամանակ Հայաստանին էր բաժին ընկել վարելու Ասիայի դատը եվրոպականության դեմ, և ահա այստեղ էր հայ Քսերքսի ճակատագրի ողբերգական կողմը: Տիգրանի դեմ արշավում են հռոմեական փոքրաթիվ բանակներ: Բավական է մի ընդհարում, և ահա այն պետությունը, որ կարողանում էր կուտել Միջերկրականի ափերում կես միլիոն զորք, խորտակվում է խաղաթղթերից շինած տան նման: Տիգրանակերտի մոտ կուկուլոսից հաղթված Տիգրանի մեջ խոստում էր պատմական այն օրենքը, որից Ասորեստանը թաղվեց Նինվեի պատերի տակ, իսկ Պարսկաստանը ոչնչացավ Ալեքսանդրի մի հարվածից: Հայկական մեծ պետությունը շափաղանց սակավակյաց էր, նույնիսկ իր հիմնադրի չափ էլ կյանք չունեցավ: Տիգրանը ստիպված եղավ բավականանալ Հայաստանի հին սահմաններով. Ասիայի նախապատիվ մեծ սուլթանը ընդունեց Հռոմի գերիշխանությունը ու այդպես կարողացավ շարունակել իր թագավորությունը Արտաշատի մեջ:

Այս կարճատև պատմությունը ցույց է տալիս, որ ասիական պետությունը կարող էր հեշտ բարձրանալ և նույնպիսի հեշտությամբ էլ ընկնել. Առաջավոր Ասիան թե հին և թե միջին դարերում անթիվ այսպիսի օրինակներ ունի: Եվ հռոմեացիները չփորձեցին էլ իրենց ջարդած մեծ պետությունը ձուլելու հռոմեական նահանգների հետ: Նրանք գիտեին, որ արևելյան բարբարոսները երբեք չեն միանա մի եվրոպական ազգի հետ, ուստի և համարյա անկախություն տվին հայերին, միայն մի քանի շնչին պարտավորություններ դնելով նրանց վրա: «Հայաստանը, — ասում է Մովսեսը, — մի այնպիսի պետության մեջ չէր մտցված, որի հետ նրան կապեին ազգայնության կապերը: Հռոմեացիները, իհարկե, գիտեին, որ Եփրատի արևելյան ափին գտնվող երկրները իրենց կայսրության միացնելը կլինեիր հափշտակություն մի երկրի, որ վաղուց ի վեր պատկանում է արևելյան ազգերին, և այդ բանը Հռոմի համար իսկապես ուժի ափելացում չէր լինի»: Այս փորձը արել էր եվրոպականությունը Մակեդոնական պետության միջոցով և հռոմեացիները թույլ տվին, որ Հայաստանը պահպանե իր անկախությունը, ճանաչելով, սակայն, Հռոմի գերիշխանությունը:

Մեզ չպիտի շփոթեցնեն այն հանգամանքը, որ հելլենականությունը, այնուամենայնիվ, մի քանի հետքեր թողեց Հայաստանում: Հայտնի է, օրինակ, որ հունաց աստվածների արձանները փոխադրվեցին Հայաստան, իսկ մեր Տիգրանի որդի Արտավազդ թագավորը այնքան հելլենասեր էր, որ հունական թատրոն էր պահում իր արքունիքի մեջ և ինքն էլ հունարեն լեզվով ողբերգություններ էր գրում: Յուրաքանչյուր փաստ իր հետևանքներով պետք է գնահատել: Հունական արձանները եկան մեզ մոտ պարզապես մեր հայիրանական աստվածներին ներկայացնելու համար, նրանք փոփոխություններ չմտցրին մեր ազգային պաշտամունքի մեջ: Իսկ Արտավազդի հելլենասիրությունը մի մասնավոր, անհատական երևույթ էր: Պարսկաստանի պարթև թագավորների մեջ կային այնպիսիներ, որոնք իրենց անվանը կպցնում էին «Հելլենասեր» տիտղոսը: Դա գուցե և շատ ճիշտ էր, բայց չէր էլ խանգարում,

որ Պարսկաստանը Պարսկաստան լինի, իսկ այդ հելլենասերը՝ մի պարսկական շահ:

Պարթևների և հռոմեացիների մեջ երկար ժամանակ պատերազմներ էին տեղի ունենում Հայաստանի վրա գերիշխանություն պահպանելու համար: Երկու պետությունները իրար ձեռքից խլում էին այդ իրավունքը, և եթե Հայաստանը այդ ընդհարումների ժամանակ երբեմն Հռոմի կողմն էր անցնում, այդ դարձյալ չէր ցույց տալիս, թե հայերը եվրոպական կուլտուրային են ուղում հպատակվել: Քաղաքական շահն էր այդտեղ խոսում: Հռոմեական երևելի պատմագիր Տակիտոսը այսպես է բնորոշում հայերին. «Հայերը, որոնք իրենց երկդիմի հավատարմությամբ հրավիրում էին մեկ և մյուս կողմի (պարթևների և հռոմեացիների) դեմքը, իրենց երկրի դիրքով, բարձրի նմանությամբ ավելի մոտ էին պարթևներին, նրանց հետ խառնված էին ամուսնություններով և, անձանոթ լինելով ազատության հետ, ավելի թեքվում էին դեպի այնտեղ, դեպի ստրկությունը»: Մի ուրիշ տեղ Տակիտոսն ասում է, թե հայերը ատում են հռոմեացիներին:

Մովսեսը հռոմեական տիրապետության ամբողջ ժամանակամիջոցը բնորոշում է այսպես. «Հայաստանը հռոմեական երկարատև տիրապետության ժամանակ էլ մնաց ոչ հունական մի երկիր, որ անխզելի կապերով կապված էր պարթևների պետության հետ թե՛ լեզվի ու կրոնի միությանը, թե՛ բազմաթիվ ազգականական կապերով նշանավոր ընտանիքների մեջ, թե՛ հագուստի և զենքերի նմանությամբ»:

Բայց պետք է այստեղ, միակողմանիությունից խուսափելու համար, ասել և այն, որ արևմտյան աշխարհը, իբրև նվաճող և տեր, այնպես չէր պահում իրեն Հայաստանի մեջ, որ կարողանար ազգաբնակչության համակրանքները վայելել: Լուսավորված եվրոպացիները վարվում էին հայերի հետ, ինչպես մի բարբարոս ազգի հետ: Դեռ Քսենոֆոնի զինվորները իրավունք էին համարում խել հայերից այն ամենը, ինչ հավանում էին: Հռոմեացիները հաճախ նենգ և ստոր արարքներով վրդովում էին հայերին: Բավական է միայն հիշել Անտոնինոսին, որ անհաջողության հանդիպելով պարսկական արշավանքի մեջ, իր բարկությունը թափեց Տիգրանի որդի Արտավազդի վրա, որ հռոմեացիների դաշնակիցն էր: Խաբեբայությամբ բռնելով Արտավազդին, Անտոնինոսը տարավ նրան Եգիպտոս՝ իր սիրուհի Կլեոպատրային սիրաշահելու համար և սրա կամքով էլ սպանեց անմեղ թագավորին:

Այդ ստորությունը կատաղեցրեց հայերին. Արտավազդի որդին հրամայեց կոտորել Հայաստանում գտնվող հռոմեացիներին, իսկ Հռոմը, իհարկե, իր միջոցները ձեռք առավ Հայաստանը նորից խաղաղեցնելու համար: Երկրում ծագեցին ներքին խռովություններ, որոնց ժամանակ սպանվեց Արտավազդի որդին: Թեև խաղաղվեց երկիրը, թեև հռոմեացիները տեր մնացին, բայց Հայաստանում ատելությունը և ընդդիմությունը հռոմեացիների դեմ չպակասեց:

Այս դեպքերը պատմական իրողության պատճառներից մեկն են բացատրում: Բայց Տակիտոսի վկայությունը հայերի մասին ճշմարտություն է՝ անկախ այս դեպքերից: Անտոնինոսը և մյուսները երկրորդական նշանակություն ունեն: Պատմական հաստատ իրողությունն այն է, որ ցեղական-քաղաքակրթական հանգամանքներն էին հայերին մոտեցնում պարթևներին և հեռացնում արևմտյան ազգերից:

Այսպես ապրեցինք մենք մոտ ութ դար ազգերի ու լեզուների այն ահագին խառնարանում, որ կոչվում է Արևմտյան Ասիա: Լինել ասիականության զինվորը՝ այս պարտավորեցնում էր մեզ մեր գոյությունը, մեր կրթությունը: Բայց ազգերի կյանքի մեջ տեղի են ունենում դեպքեր, որոնք արմատապես հեղաշրջում են նրանց ճակատագիրը, բոլորովին այլ ճանապարհի և գիրքի վրա են դնում նրանց:

Մեզ համար էլ պատրաստված էր մի այդպիսի վիճակ:

Երկրորդ մաս

ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄ

Ա.

Քրիստոնեությունը իբրև եվրոպական կրոն: Եկեղեցու առաջադիմական ջանքերը և հույների կատարած դերը այդ գործերի մեջ: Քրիստոնեությունը հալածվածից դառնում է տիրապետող: Եկեղեցական շարժումներ:

Զորքորդ դարի սկզբում համաշխարհային պատմության մեջ նկատելի է դառնում նոր, մեծ ուժի հաղթանակը: Քրիստոնեական կրոնը դարգացած է, այլևս հալածվող ու գաղտնի մի վարդապետություն չէ: Շուտով նա դարձավ պաշտոնական կրոն հռոմեական ահագին պետության մեջ և սկսեց արագ կազմակերպվել, տիրապետության հասնել և նվաճումներ անել:

Ի՞նչ էր բերում այդ նոր կրոնը:

Ֆրանսիացի գիտնական Ռենանը իր մի ճառի մեջ ասում է. «Քրիստոնեությունը այն մտքով, ինչպես հասկանում է հավատացյալների ահագին մեծամասնությունը, իսկապես հնդկա-եվրոպական ստեղծագործության արդյունք է»: Եվ դա ճիշտ է:

Երևան գալով սեմական ցեղի մեջ, քրիստոնեությունը երկար ժամանակ չմնաց Պաղեստինի քարացած հրեության սեփականություն: Նոր կրոնը իր սկզբունքներով չէր էլ կարող այդպես սահմանափակված մնալ: Քրիստոսի մահից հետո նրա աշակերտները Երուսաղեմում հիմնեցին առաջին եկեղեցին, և հրեաները շտապեցին հաղորդել նրան իրենց ազգային գույնը: Պարերից ի վեր հրեության իդեալն է եղել կղզիանալ, բաժանվել աշխարհից իբրև աստծու ընտրած մի հատիկ ժողովուրդ, որ բարձր է ամենքից, ուրեմն և երկնքի խնամքները միայնակ պիտի վայելե: Նոր եկեղեցու մեջ հրեան մնում էր հրեա, նույնպես ավանդապահ, նույնպես հնապաշտ: Նա չէր ընդունում, որ Մովսեսի օրենքները ջնջված են քրիստոսի ձեռքով, և համոզված էր, որ հին, նախանձոտ Եհովան ու Քրիստոսի հաշտեցնող, ազատություն և հավասարություն քարոզող վարդապետությունը միևնույն սկզբունքներն են: Տասնհինգ հրեա եպիսկոպոսներ, որոնք Երուսաղեմի եկեղեցու առաջնորդներն էին, թել-պատված մարդիկ էին. քրիստոնյա հրեայի համար Երուսաղեմի տաճարը

նվիրական էր: Հեթանոսները չէին կարող միանալ եկեղեցուն. նույնիսկ խրտություն կար տեղացի և օտարերկրացի, օտար լեզվով խոսող հրեաների մեջ, վերջիններս ավելի համբերող հոգի ունեին և հարաբերություն էին պահպանում հեթանոսների հետ, ուստի և երուսաղեմացի ուղղահավատ հրեության համար ատելի էին:

Երուսաղեմում հարուցած հալածանքները հանում են քրիստոնեությունը լճացած հրեականության գրկից. առաքյալները և նրանց աշակերտները քարոզչական գործունեություն են սկսում Պաղեստինի սահմաններից դուրս, հիմնում են եկեղեցիներ, որոնք բազմաթիվ հեթանոսներ են ընդունում իրենց մեջ: Միջերկրականի ափերում ապրող զանազան ազգերն ու ցեղերը մասնակից են դառնում նոր կրոնական շարժմանը, և առաջ են գալիս նոր հոսանքներ ու գաղափարներ: Հրեական քրիստոնեությունը համարվում է հերձված, եկեղեցին այլևս Երուսաղեմից չի ստանում ցուցմունքներ, հրահանգներ: Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Եփեսոսը, Հռոմը քրիստոնեության նշանավոր կենտրոններ են. այդ տեղերի մեջ եկեղեցիները մշակում են դավանաբանական հիմունքներ: Ամենամեծ դերը այդ եռանդուն շարժման մեջ կատարում են հույները և հունական գիտությունը: Առաջին դարից երևան են գալիս փիլիսոփայական և աստվածաբանական վեճեր, որոնց նպատակն էր պարզել Քրիստոսի աստվածային առաքելության միտքը, նրա անձնավորությունը, նրան աշխարհ ուղարկող գերագույն էակի հատկությունները: Իր նոր, վտանգավոր ախոյանի դեմ զինվում է և հեթանոսությունը: Բայց քրիստոնեական կրոնը այդ վեճերի ու իրարանցումների մեջ ուժ և պատրաստականություն է ձեռք բերում: Նա եռանդով գործում է, ծիսական, դավանական, վարչական սխեմաներ է ստեղծում, աշակերտում է հունական փիլիսոփայության, թեև դա հեթանոս մտքի արտադրություն էր, և վերցնում, յուրացնում է նրանից այն, ինչ հարկավոր էր եկեղեցուն՝ նրա գոյությունը դիտական հիմքերի վրա ամրացնելու համար:

Զորքորդ դարում քրիստոնյաների մտավոր պատրաստությունը այնքան նշանավոր առաջադիմություն էր արել, որ վերացական, բարձր հարցերը քննելու և պատճառաբանելու համար հրապարակական մեծ ժողովներ են գումարվում: Սկսվում է տիեզերական ժողովների շրջանը, որ ահագին ուժ է տալիս եկեղեցուն, կազմակերպում ու պատրաստում է նրան մի համաշխարհային տիրապետության համար:

Թե որքան շիտակություն ու ճշմարտություն կար այդ շարժումների մեջ, թե ինչպես էին ձևակերպվում այն կրոնական ճշմարտությունները, որոնք ազգերի և լեզուների համար պարտավորական անսխալ պիտի հրատարակվեին, թե ինչ մարդիկ, ինչ հանգամանքների մեջ էին այդ կանոնները խմբագրողները ու հրատարակողները, — մեր այս աշխատության սահմաններից դուրս է: Մի կողմ թողնենք այդ բոլոր նշանավոր փաստերը: Թողնենք, որ մնա միայն իրողությունը:

Բ.

Քրիստոնեությունը Հայաստանում: Պա ժողովրդական շարժում չէր: Պա-գավորի հրամանով և գործերով: Հեթանոսության դիմադրությունը: Նա չընդ-վեց բոլորովին: Հեթանոսաբե կուսակցություն և Պարսկաստան: Ժողովուրդը տգետ է: Գրիգոր Լուսավորչի գիշողությունները և ձեռք առած միջոցները: Հեթանոսական հիշատակաբանների ոչնչացում, հույն-ասորական դպրոցներ,

օտար ուսմունք, օտար լեզու: Քրիստոնեությունը չէ ժողովրդականացնում: Ամբողջ չորրորդ դարը հեթանոսության մրցումն է քրիստոնեության դեմ: Փավստոսի մի նկարագրությունը: Եկեղեցական իշխանապետություն ժառանգական դինաստիայի ձևով:

Չորրորդ դարի սկզբում քրիստոնեությունը մուտք է գործում Հայաստան¹⁷, նա գալիս էր արևմուտքից, արևմտյան աշխարհայեցողություններն ու գաղափարներն էր բերում: Այն, ինչ դարերի ընթացքում չկարողացան անել Ալեքսանդր Մակեդոնացին և նրա հաջորդները, հռոմեական լեզուները, կատարեց մի քրիստոնյա համեստ քարոզիչ: Եվրոպականությունը ղեկավարում էր, աշխարհակալության թևերի վրա մեր երկրում հյուրընկալություն չգրտավ, իսկ երբ հեղ ու խաղաղ կրոնի կերպարանքով մոտեցավ մեր աշխարհին, նրա բոլոր սահմանները բաց գտավ և ներս մտավ:

Բայց դա մի ժողովրդական շարժում չէր, այլ սկսվեց վերևից, արքունիքից և ազնվականությունից: Տարաբախտաբար, մենք չունենք հայերի քրիստոնեություն ընդունելու ճիշտ պատմությունը. եղած տեղեկությունները մեծ մասամբ ավանդություններ են, որոնք գրի առնվեցան մի դար հետո, այն էլ հոգևորականների ձեռքով: Բայց որքան էլ եկեղեցականների ջերմեռանդությունը հրաշքներով ու գերբնական երևույթներով է շաղախել քրիստոնեության մուտքի պատմությունը, մենք հնարավորություն ունենք նույնիսկ այդ աղճատ պատմվածքներից հետևեցնել, որ գործը Հայաստանում այնպես չգնաց, ինչպես նկարագրված է: Քրիստոնեությունը հրաշքով, հեշտությամբ չմտավ Հայաստան: Հինը, հեթանոսականը, ծխի պես չցնդեց խաչի նշանի առաջ, այլ երկար դիմացավ, մաքառեց և տեղի տվեց մի դար և ավելի տևած մրցումներից հետո:

Կրոնը անհատական խղճի, համոզմունքի վրա է ազդում: Հայաստանի մեջ առաջ էլ քարոզչական փորձեր արել էին քրիստոնեություն տարածողները, բայց միայն Գրիգոր Լուսավորիչը առանձին հաջողություն ունեցավ, կարողանալով ազդել ուղղակի հայոց թագավորի վրա: Իրավունք ունի Մովսես Խորենացին, երբ համեմատելով Տրդատ թագավորին Գրիգոր Լուսավորչի հետ, առավելությունը թագավորին է տալիս, որովհետև, ասում է նա, «համոզական կամ ստիպողական խոսքով նվաճելու կողմից թագավորն ավելի շնորհ ունի. որովհետև հավատի համեմատ նա չէր պակասեցնում գործը»: Լոկ խոսքը առանձին մեծ արդյունքներ չէր ցույց տա, եթե նրա հետ միացած չլինեիր ուժեղ թագավորի գործը՝ հրամանը, զորքը, — այսպես է եղել ամեն տեղ, ուր քրիստոնեությունը պետական կրոն էր հրապարակվում:

Կապաշտությունը դիմադրում էր: Հայոց մեհյանները, շրջապատված բարձրաբերձ պարիսպներով, քրմական զորքեր էին հանում նոր կրոնի առաքյալների դեմ: Հայոց դարձի այն առասպելական պատմությունը, որ հասել է մեզ Ագաթանգեղոսի անունով, ասում է, թե դրանք զորքեր, մարդիկ չէին, այլ դեեր: Այսպես, Երեզ ավանում, ուր հայ թագավորների մեծ և բուն մեհյաններն էին գտնվում, Գրիգորի առաջ, ասում է Ագաթանգեղոսը, դուրս եկան «դեեր, որոնք վահանավոր զորքի նմանություն ունեին և մարտնչում էին, մեծագույն աղաղակներով լնոններն էին թնդացնում»: Քրիստոնյա հոգևորականի համար ինչ հեթանոսական է, նա դե է. բայց մենք պիտի ջնջենք այդ բառը, և այնուհետև պարզապես դուրս կգա, որ մեհյանների վահանավոր զորքերը կանոնավոր պատերազմ էին մղում թագավորի դեմ: Այսպիսի կռիվներ տեղի ունեցան մի քանի մեհյաններում:

Ուրեմն, առաջին կարևոր հանգամանքը այն է, որ երկրի գոնե մի մասը բացարձակ ընդդիմադրություն ցույց տվեց և նույնիսկ ղեկք էլ բարձրացրեց իր թագավորի դեմ: Ագաթանգեղոսը պատմում է, որ հաղթված դեմքերը փախչում էին դեպի Մարաստանի կողմերը: Այս էլ ճիշտ ցույց տված մի ուղղություն է: Մարաստանը Պարսկաստանի մի մասն է. և ո՞ւր կարող էին փախչել անբավական տարրերը, եթե ոչ Պարսկաստան, որի կրոնը այնքան մոտիկ ազդակցություն ուներ հայոց կրոնի հետ: Նշանակում է, որ Հայաստանի մեջ բավականաչափ պարարտ հող մնաց՝ նոր կարգերի դեմ մի զորեղ ընդդիմադիր կուսակցություն կազմելու համար: Եվ որ գլխավորն է՝ այդ կուսակցությունը կարող էր հովանավորություն և աջակցություն գտնել պարսից կառավարության կողմից: Պարսկաստանը շարունակում էր նայել Հայաստանին իբրև մի երկրի, որ իր սեփականությունն էր կազմում և որի համար կռիվներ էր մղել Հռոմի դեմ: Այն ժամանակ, երբ քրիստոնեությունը մուտք էր գործել Հայաստան, Պարսկաստանում գահի վրա հաստատվել էր Սասանյան տոհմը, որ նոր ուժ տվեց պարթևների ժամանակ թուլացած զրադաշտական կրոնին, դարձրեց նրան պարսկական պետության հիմքը: Պարսիկ հոգևորականությունը, միացած ազնվականության հետ, մի շատ ուժեղ տարր էր կազմում երկրի կառավարության մեջ: Սասանյան թագավորները պիտի ենթարկվեին այդ տարրին, եթե կամենում էին հանգիստ մնալ իրենց գահի վրա, որովհետև գահ բարձրացնողները մոգերն ու ազնվականներն էին, և նրանց համար ոչինչ դժվարություն չէր գահից զրկել այն թագավորներին, որոնք չէին հնազանդվում նրանց:

Զրադաշտական քաղաքականությունը սկզբում բարեհաճ էր դեպի քրիստոնեությունը. հռոմեական պետության մեջ հալածվող քրիստոնյաները ապաստան էին գտնում Պարսկաստանում: Բայց երբ քրիստոնեությունը պաշտոնապես ընդունվեց Հռոմի պետության մեջ, Պարսկաստանի վերաբերմունքը արմատապես փոխվեց: Քրիստոնյաները, իհարկե, սրտով ու մտքով հոռմեացիների կողմն էին, և այս բնական հանգամանքը դարձավ Սասանյան թագավորների համար մշտական կասկածների աղբյուր: Նրանք, իհարկե, չէին կարող թույլ տալ, որ իրենց պետության մեջ գտնվեն այնպիսի տարրեր, որոնք կրոնակցության պատճառով շարունակ հակված էին դեպի Հռոմը, Պարսկաստանի այդ վաղեմի թշնամին: Այս պատճառով էլ Հայաստանի քրիստոնյա դառնալը Պարսկաստանին մեծ անհանգստություն էր պատճառում, և նա աշխատում էր, որ նոր կրոնը չհաստատվի հայերի մեջ:

Գանք երկրորդ խոշոր հանգամանքին:

Մի ժողովրդի ընդունել են տալիս քրիստոնեության նման մի բարդ-վերացական կրոն, որի շոշափած գաղափարները հասունացած մտքին են կարող մատչելի լինել: Իսկ այդ ժողովուրդը անկիրթ ու խավար էր: Ագաթանգեղոսը, առանց այլևայլության, անվանում է հայ ամբոխը «գաղանամիտ, վայրենագույն, ճիվղաբարո»: Գրիգոր Լուսավորիչը, իհարկե, շատ լավ էր հասկանում մի այդպիսի ժողովրդի մեջ արմատական փոփոխություն մտցրնելու դժվարությունները: Եվ մի շարք միջոցներ է ձեռք առնում, ո՞րը հաշտեցնող, զիջող, ո՞րը բռնի: Ոչ մի տեղ դեռ օրինակ չէր եղել, որ մի օտար, եկվոր տիրապետություն հաստատվելու հաջողություն գտներ առանց տեղական, բնիկ կարգերին զիջողություններ անելու: Այսպես արավ և քրիստոնեությունը: Նա նվիրադրոճեց նավասարդ ամսում կատարվող ազգային մեծ տոնը, և քրիստոնյա հայը ստացավ մի քանի քրիստոնեացրած պատառիկ-

ներ իր հին, հեթանոսական կրոնից. այսպես են մեռելների պաշտամունքը, զոհաբերությունը:

Մնացած միջոցները անհամբերության և չափազանցությունների կնիքն էին կրում, թեև պետք է ասել, որ ավելի խիստ ու անողոք էին արևմտյան հոգևորականները, երբ պետք էր հալածել հեթանոսությունը: Նոր կրոնի ամենահզոր հակառակորդը դարավոր անցյալն էր, և Գրիգոր Լուսավորիչը, ինչպես և նրա հաջորդները, ամեն խստությամբ զինվեցին այդ անցյալի դեմ: Նրանք քանդեցին և ոչնչացրին հեթանոսության բոլոր հիշատակարանները, ոչինչ չխնայեցին, որպեսզի ժողովրդի աչքի առաջ չմնա անցյալը հիշեցնող մի շուրջ անգամ: Երկիրը զրկվեց դարավոր կյանքի և կուլտուրայի բոլոր նշաններից ու վկաններից, որոնք պիտի լուսավորեին անցյալի կարեոր կենսական հարցերը, ազգի քաղաքական ու մտավոր կացության հանգամանքները: Հայի անցյալը կորչում էր անդառնալի կերպով:

Այրել ու անհետացնել նյութական մնացորդները հեշտ էր, բայց ժողովուրդը միայն դրանց միջոցով չէր կապված իր հին սրբությունների հետ: Նա ուներ սիրտ: Պետք էր նրան փոփոխել, կրթել ուրիշ կերպ: Գրիգոր Լուսավորիչը այս էլ լավ հասկացավ, բայց ի՞նչ արավ: Բերել տվեց բազմաթիվ հույն և ասորի հոգևորականներ, նրանց հանձնեց ժողովրդի կրթության, վերածնության գործը: Բացվեցին շատ դպրոցներ, ուր հայերը, իբրև սեփական դպրություն չունեցող ժողովուրդ, պիտի սովորեին ասորական և հունական լեզուները և դրանց միջոցով ծանոթանային քրիստոնեական գրքերի հետ: Դա մի շատ անբնական դրություն էր: Օտար ուսուցիչներ, օտար վարք ու բարք, խորթ ուսմունք, խորթ ու անհասկանալի լեզուներ: Անհատներ կարող էին պատրաստվել այդտեղ, բայց մի ժողովուրդ չէր կարող հրաժարվել իր ազգային բոլոր նվիրական ստացվածքներից և հանկարծ հանդիսանալ մի նոր ազգ՝ օտար լեզվով և օտար պաշտամունքով:

Քրիստոնեության մուտքի պատմության մեջ առանձնապես շեշտվում է մի այսպիսի փաստ: Գրիգոր Լուսավորիչը քուրմերի որդիներին տվեց իր բացած դպրոցները, որպեսզի նրանցից քրիստոնյա հոգևորականներ պատրաստվեն: Դա մի իմաստուն միջոց էր, բայց միևնույն ժամանակ և ապացույց, որ համբերողության ոգի չկար: Հայաստանի մեծ վերանորոգիչը շրջում էր զինվորական գնդերի հետ և նրանց աջակցությամբ էր քանդում հինը, հաստատում նորը: Դարձր միանգամայն բռնի էր, նոր կրոնի ժողովրդականացման միջոցները, մանավանդ կրթության գործը, արհեստական էին, մակերևութային: Կային դպրոցներ, կային ուսուցիչներ և աշակերտներ, բայց մի ամբողջ դարի ընթացքում Հայաստանի մեջ մատենագրություն չառաջացավ. իսկ ի՞նչ կարող էր անել քրիստոնեությունը առանց մատենագրության: Նշանակում է, որ ժողովուրդը, իբրև ստեղծագործող ուժ, իր սրտի և մտքի կարողությամբ չէր փարած իր ընդունած կրոնին:

Այս է պատճառը, որ մեր շորթորդ դարը ամբողջովին ներկայացնում է հեթանոսության դանդաղ հոգեվարք և քրիստոնեության վերին աստիճանի վտանգավոր ճգնաժամ: Մենք տեսնում ենք մի պաշտոնական քրիստոնեություն, որ պահվում է արտաքուստ և չէ կարողանում խոր արմատներ տարածել ժողովրդի սրտի մեջ: Այս դրությունը շատ պարզ և գեղեցիկ կերպով նկարագրում է ակադեմիկոս պատմագիր Փավստոս Բյուզանդացին: Հայերը, ասում է նա, սկզբից ևեթ քրիստոնեության անուն ընդունեցին ոչ թե ջերմեռանդ հավատով, այլ հարկից ստիպված, իբրև մարդկային մի մոլորություն:

Ձկար գիտակցություն, հույս, հավատ. մի քիչ բան գիտեին միայն նրանք, որոնք փոքրիշատե տեղյակ էին հույն կամ ասորի լեզուներին: Իսկ որոնք զուրկ էին այդ գիտությունից— ժողովրդի, նախարարների, գյուղացիների բազմությունը— դրանք, եթե վարդապետները օր ու գիշեր նստեին և ամպերի պես վարդապետությունների մի հեղեղ թափեին նրանց վրա, դարձյալ ոչինչ, «ոչ մի բան, ոչ կես բան, ոչ մի շնչին հիշատակ ու նշույլ անգամ» իրենց լսածից չէին կարող մտքի մեջ պահել:

Այսպիսի դրությունը շատ նպաստավոր էր պարսկական կուսակցության համար: Անունով միայն քրիստոնյա ժողովուրդը շարունակ դեպի ետ էր նայում, գեպի իր հայրենի աստվածներն ու հերոսները և ամեն հարմար դեպքում հրապարակ էր հանում իր հեթանոսական ձգտումները:

Կար, վերջապես, և մի երրորդ խոշոր հանգամանք, որ մեծ նշանակություն ստացավ, մանավանդ, երկրի ներքին գործերի մեջ: Գրիգոր Լուսավորիչը, հաստատելով կաթողիկոսական աթոռ, իր ծառանգներին վերապահեց այդ հոգևոր բարձրագույն իշխանությունը: Հիմնվեց մի կրոնական ժառանգական միապետություն, որի նմանը չեք գտնի ոչ մի քրիստոնյա եկեղեցու պատմության մեջ: Դա մի ամբողջ դինաստիա էր իր հատուկ շահերով և ավանդություններով, որոնք սկսեցին ընդհարվել գոյություն ունեցող դինաստիայի, թագավորական տան շահերի հետ: Այս խոսքով, առաջացավ այն դրությունը, որ ձևակերպվում է «պետություն պետության մեջ» խոսքերով:

Պետք է միշտ հիշել Գրիգոր Լուսավորչի և նրա տոհմի մեծ երախտիքները, կատարած ահագին դերը: Հայության լուսավորիչը ոչ միայն մի նոր կյանքի հիմք դրեց այս ասիական երկրում, այլև նախահայր եղավ մի տաղանդավոր, հուանդուն ու անխոնջ սերունդի, որ շարունակեց սկսածը, հրակայական ջանքեր գործ դրեց եկեղեցու գոյությունը պահպանելու այնպիսի ծանր հանգամանքների մեջ, երբ համարյա ամեն ինչ պատրաստ էր քրիստոնեությունը տապալելու:

Այս բոլորը չպետք է մոռանալ: Բայց չպետք է մոռանալ և այն ճշմարտությունները, որոնք բխում են պատմական փաստերից: Լուսավորչի դինաստիան խոշոր հետքեր թողեց շորթորդ դարում թե՛ իր դրական կողմերով, որոնք բազմաթիվ էին, և թե՛ իր մոլորություններով և միակողմանի հայացքներով, որոնք նույնպես կային: Նա եղել է մի ամուր ժայռ, որ շատ գեղեցիկ գործեր է պաշտպանել, բայց և մի այնպիսի ժայռ, որին ընդհարվում էր աշխարհական միապետությունը: Այդ ընդհարումները, կնքված նույնիսկ երկու կողմերի արյունով, Հայաստանի ներքին կյանքի ամենազորեղ փաստերն էին և, տարաբախտաբար, թուլացում ու անկում արագացնող փաստեր:

Ահա ինչ դրություն էր ստեղծվել քրիստոնեության մուտքի հետ: Մեր հիշատակած երեք խոշոր հանգամանքները, խառնվելով իրար հետ, մրցումներ ու հուղմունքներ առաջացրին մեր ասիական ճահճացած կյանքի մեջ: Հայաստանի ներքին կյանքի, որ մինչև այդ պատմական մի հանելուկ, մի անհայտություն էր, սկսում է հոսել, խոշոր երևույթներ արտադրել ու այդպիսով մի առանձին հետաքրքրական կերպարանք է տալիս շորթորդ դարին, այն վարմանալի նշանավոր դարին, երբ մեր ազգը մի կողմից մտավոր վերածնության էր կոչվում, իսկ մյուս կողմից՝ մեռնում էր քաղաքականապես:

Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը իբրև խոշոր հողատեր ազնվականություն: Դինաստիական շահեր և պարտավորություններ: Պատիվ և անդեցություն: Եկեղեցին և պետությունը չմիացան իրար հետ: Հայ սուլթանիզմը հնացած, ուժասպառ: Կոնիկ եկեղեցու դեմ: Տիրանի անգործությունները: Քաղաքական պատճառ: Շապուհ Երկրորդ, հալածանք հունական քրիստոնեության դեմ: Ալեքսանդրի կաթողիկոսական տոհմը իբրև հակադրություն Լուսավորչի հունական տոհմի դեմ: Դա պահպանողական-ազգային կուսակցություն է, հավատարիմ աբխազներ: Պարսկական կուսակցության զոհները: Նախարարների բաժանումը:

Տրդատ Թագավորը նվիրեց Գրիգոր Լուսավորչին մեծ-մեծ կալվածքներ, նրա հաջորդները ավելացրին այդ հողային հարստությունները: Փալատոսի ասելով, ամբողջ տասնհինգ գավառներ էին պատկանում Լուսավորչի տոհմին, և դրանք երկրի ամենագեղեցիկ տեղերն էին: Ահա այն հիմքը, որի վրա հաստատվեց կրոնական դինաստիայի ուժը: Կաթողիկոսական գահի վրա նստողը մի նշանավոր աշխարհական իշխան էր, մի խոշոր կալվածատեր, որ ազդում էր ոչ միայն իր սրբազան պաշտոնով, այլև հարստությամբ:

Պահպանել ժառանգական իշխանությունը՝ հայտնի պարտավորություն էր ժառանգների համար: Լուսավորչի ժառանգները, գլխավորապես դինաստիական նկատմամբ, ամուսնացող հոգևորականներ էին (սակավ բացառությամբ), և նրանց համար տոհմային առաջնակարգ հարց էր արու գավակ ունենալը: Լուսավորչի հաջորդ Վրթանեսը մեծ մտատանջության մեջ էր, ինչպես վկայում է Փալատոսը. նա հասել էր ծերության հասակին, բայց դեռ ժառանգ չուներ: Երկինքը լսում է ծերունու աղաչանքները և երկու արու դավակ է շնորհում նրան: Դրանցից մեկին, Հուսիկին, հայրը շտապում է, նույնիսկ դեռ տղա հասակում, ամուսնացնել Խոսրով Թագավորի թոռան հետ, և այդպիսով ստեղծվում է ազդելու մի նոր միջոց՝ խնամություն արքունիքի հետ. այնուհետև հայոց կաթողիկոսը ոչ միայն Լուսավորչի սերունդ պիտի լիներ, այլև Թագավորական տոհմի ներկայացուցիչներից մեկը: Ավելի բարձր և ազդեցիկ դիրք հաղթել կարելի լիներ գտնել հայոց իշխանական դասի մեջ: Դինաստիական պարտավորությունները այնքան զորեղ էին, որ Հուսիկը, չնայած որ զգում էր զգում դեպի ամուսնությունը և իր կինը, հարկադրված եղավ, ինչպես պարտք է համարել արձանագրել Փալատոսը, գտնե մի անգամ ամուսնական պարտք կատարել. և երբ ծնվում են երկու որդիներ, նա միանգամայն հեռանում է կնոջից:

Նույնիսկ անձնական հատկությունները նշանակություն չունենին ժառանգների համար: Հուսիկի երկու որդիները փշաքած և անբարոյական մարդիկ էին: Նրանք հոգևոր կոչում չընտրեցին, այլ դարձան զինվորական: Հարուստ կալվածատերերը հատուկ կյանք էին վարում, հարճեր էին պահում, անառակ կանանց հետ գինեխմության էին տալիս իրենց: Բայց և այնպես, կային մարդիկ, որոնք հարկադրում էին դրանց ընդունել հոգևոր կոչումը, շարունակել կաթողիկոսությունը... Կարևորը այդ էր, կրոնական իշխանապետության անընդհատ շարունակությունը:

Հասկանալի է, թե որքան ծանր մտատանջություններով պիտի պաշարվեր այն մարդը, որին վիճակված էր Լուսավորչի տոհմի վերջին ուղիղ ժա-

ռանգը լինել: Դա ո. Սահակն էր: Ղազար Փարպեցին պատմում է, նույնիսկ Սահակի խոսքերով, թե որքան անմխիթար ու տխուր էր մեծագործ ծերունին, որովհետև մի հատ աղջիկ էր նրա ամուսնությունից ծնվել: «Աստծուն աղաչում էի,— ասում է նա,— շնորհել ինձ արու որդի, ինչպես իմ նախնիքներին, որոնք ինձանից առաջ ամուսնացած էին՝ որդեծնության համար»: Աղաչանքները անկատար են մնում, և ծերունի հայրապետը իր կյանքի վերջին օրերում իր տոհմային բոլոր կալվածքները կտակում է ոչ թե եկեղեցուն կամ ազգին, այլ իր աղջկան, որ Մամիկոնյան հարուստ տոհմի հարսն էր:

Հարուստ ու շքեղ իշխանապետությանը չէր պակասում, իհարկե, և մեծ հեղինակությունը: Եթե չհաշվենք Հուսիկի որդիներին, որոնք, բարեբախտաբար, շարատավորեցին կաթողիկոսական աթոռը, Լուսավորչի մյուս բոլոր ժառանգները ահագին ազդեցություն և իշխանություն ունեին նույնիսկ աշխարհական գործերի վրա: Դրանք պարզ կրոնավորներ չէին, այլ իշխող ազնվականներ, քաղաքական գործիչներ: Վրթանեսը Խոսրով Թագավորի խորհրդակիցն ու բարձակիցն էր, Հուսիկը այնքան ուժ ուներ իր մեջ, որ Տիրան Թագավորին մերժեց եկեղեցուց, իսկ Ներսես Մեծը տնօրինում էր պետության ճակատագիրը. նա համարվում էր «աշխարհի գլուխ», Բյուզանդիայում անգամ գիտեին, որ հայոց Թագավորը և Ներսեսը միևնույնն են: Կարճ ասելով, կրոնական իշխանապետությունը Լուսավորչի տոհմի ներկայացուցիչների միջոցով արտահայտեց մի թարմ և ուժեղ կազմակերպության ամբողջ կենսունակությունը և համարյա նսեմացրեց աշխարհական միապետությունը. բնական էր, որ մի այդպիսի մարմին ավելի ժողովրդականություն վայելեր, ավելի հավատ ու վստահություն ներշնչեր, քան Արշակունիների տոհմը:

Չմոռանանք, որ մեր հին ռուլթանիզմը անփոփոխ մնաց, որ դա արևելյան սկզբունքներով ապրող մի անկարգ բռնապետություն էր: Քրիստոնեությունը նրա համար օրհասական մի նորություն չէր լինի, եթե նա տոգորվեր այդ մարդասեր, ռամկավարական կրոնի ոգով, հարմարվեր նրա պահանջներին, վերանորոգեր իրեն: Բայց մեր ռուլթանիզմը անշարժ մնաց իր հին ավանդությունների մեջ, ուստի երկու իշխանապետությունները, փոխանակ իրար ձեռք տալու, միասին և համերաշխ գործելու երկրի բարեկարգության և առաջադիմության համար, հակառակորդի դիրք են բռնում իրար դիմաց: Եկեղեցին մեզանում չընկնեց այն դիրքը, ինչ ուներ, օրինակ, Բյուզանդիայում, ուր Թագավորը համարվում էր եկեղեցու գլուխ, և նրա իշխանությունը եկեղեցականության համար մի այնպիսի սրբազան ավանդ էր, որ պետք էր պաշտպանել նրան, ինչպես պաշտպանվում էր ինքը, քրիստոնեությունը: Մեզանում այդպես չէր: Երկարատև եղելությունները տրամադրում են մեզ կարծելու, որ, ընդհակառակն, Հայաստանում եկեղեցին և պետությունը մերցում էին գերիշխանության համար, մեկն ուղում էր մյուսին տապալել: Ինչու էր այդպես:

Ղազար Փարպեցին Արշակունիների Թագավորությունը նմանեցնում է հնացած շորի: Դա մի հաջող համեմատություն է: Հին ժամանակներում էր կարված այդ հագուստը և երբեք չէր վերանորոգված: Եվ սակայն նրա հին հիմքը՝ ստրկությունը, այժմ տապալված էր, և տապալողը այն կրոնն էր, որ մուտք էր գործել երկրի մեջ Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով: Ալեքսանդրիականությունը իր սանձարձակ կամայականություններով, իր բռնակալ պաշտամունքներով կանգնած էր մի կրոնի դիմաց, որ կոչված էր ազդերն ու Թագավորությունները ուղղելու դեպի լույս, գաղափարականություն: Նա համարձակ էր, չէր քաշվում արգելքներից և իր ճանապարհի վրա նահա-

տակներ էր փռում: Իսկ հին շորը, իբրև հնություն, թույլ ու անկարող էր, թեև դեռ կարող էր իր իրավունքները պաշտպանել՝ իր իմացած միջոցներով:

Առաջին խիստ ընդհարումը տեղի ունեցավ Հուսիկի կաթողիկոսության ժամանակ: Տրդատն ու նրա որդի խոսրովը հպատակված էին քրիստոնյա առաջնորդներին և հանգիստ թագավորեցին: Այդպես չէր խոսրովի հաջորդ Տիրանը: Նա կամեցավ անկախ ու ազատական լինել իբրև արևելյան թագավոր և վերանորոգեց մի անկարգ, օրենքներից ու իրավասութունից զուրկ բռնապետության կարգերը: Հուսիկը դուրս եկավ նրա դեմ: Երիտասարդ, դեռ համարյա երեսա կաթողիկոսը քննադատում էր Տիրանի և նրա արքունիքի գործերը, պահանջում էր կարգ և արդարություն: Բայց Արևելքում քննադատություն չէր թույլատրվում. սուլթանիզմը միայն ստրկական շողորձություններ կարող է ընդունել: Յուրաքանչյուր բողոք, որ բարձրանում է բռնապետի դեմ, ուժի է: Տիրանի հրամանով Հուսիկը բարձրադասարար սպանվեց եկեղեցու մեջ. հետո սպանվեց և ծերունի Դանիել եպիսկոպոսը, որ Հուսիկի նման բողոքող հանդիսացավ: Այդ արյունը առաջին խրամատը բացեց եկեղեցու և պետության մեջ...

Պատմությունը մեզ այսպես է ավանդում այդ առաջին ընդհարման պատճառները: Բայց մեր պատմությունը տենդենցիոզ է, միակողմանի, քանի որ շարունակ հոգևորականների ձեռքով է գրվել: Մենք կարողություն ունենք պատմության հաղորդածից մի քանի քայլ առաջ գնալ: Այդ պատմությունը, նկարագրելով Տիրանի մարդասպանությունները, չէ ասում, թե նա քրիստոնեություն թշնամի էր և աշխատում էր ջնջել այդ կողմը: Ընդհակառակն, նա ինքը պատմում է, թե ինչ շքեղ հանդեսներով Տիրանը ուղարկեց Հուսիկին Կեսարիա կաթողիկոս ձեռնադրվելու և ինչ ընդունելություն ցույց տվեց նրան վերադարձին: Մենք տեսնում ենք և այն, որ Հուսիկին սպանել տալուց հետո Տիրանը աշխատում էր արժանավոր հաջորդի ձեռքը հանձնել կաթողիկոսությունը և իր մոտ կանչեց ծերունի Դանիել եպիսկոպոսին: Սրան էլ սպանել տալուց հետո կաթողիկոսությունը չվերացավ: Նշանակում է, որ չկար հալածանք քրիստոնեության դեմ. հայոց թագավորը ամեն հարմարություն ուներ նոր կրոնը վերացնելու, բայց չվերացրեց: Ինչու:

Հայաստանի քաղաքական դրությունը չէր փոխվել: Նա շարունակում էր մնալ կռվախնձոր երկու հզոր հարևանների՝ Պարսկաստանի և Հունաստանի մեջ: Հայոց արքունիքը պիտի այդ իրողությունը միշտ աչքի առնե ունենալ: Միշտ մի ծանր հարց էր ճնշում նրան. ո՞ւմ պետք է նախապատվություն տալ, ո՞ր ազդեցությունը պիտի գերակշռող հանդիսանա: Երկրի շահերը պահանջում էին, որ երկու ազդեցություններն էլ այնքան հավասարակշռված լինեն, որ հզոր հարևաններից ոչ մեկը առիթ չունենա կասկածելու: Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան շարունակ ընդհարվում էին իրար հետ և նրանց պատերազմների ամենազլխավոր առիթներից մեկն էր Հայաստանի վրա տիրապետելը: Երկու թշնամի պետությունների մեջ կռվախնձոր դարձած երկրի դրությունը, իհարկե, շատ դժվար պիտի լիներ, մասնավորապես որ հաջողությունը կա՞մ մեկի կողմն էր թեքվում, կա՞մ էլ մյուսի:

Դեռ նոր էր քրիստոնեությունը մտել Հայաստան, դեռ Գրիգոր Լուսավորիչը կենդանի էր, երբ Պարսկաստանի գահը բարձրացավ Շապուհ Երկրորդը, այն սարսափելի մարդը, որ քրիստոնյաների պատուհասը դարձավ: Շապուհը դեռ շատ երիտասարդ էր, բայց գտնվում էր պարսիկ հոգևորականության ձեռքին, որ սկսեց գործածել նրան իր ֆանատիկոսական ձգտումները իրա-

գործելու համար: Զրադաշտականությունը ահավոր պատերազմ հայտարարեց քրիստոնեության դեմ: Պարսկաստանի մեջ գտնվող քրիստոնյաները կոտորածի ենթարկվեցին, Շապուհը հարձակվեց իր արևմտյան հարևանի վրա և սկսեց մի պատերազմ, որ ընդհատումներով շարունակվեց քսանհինգ տարի (338—363):

Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ Շապուհը լուի մոլեռանդությունից և անհամբերողությունից դրված չէր հալածում քրիստոնյաներին: Ավելի ծանրակշիռ էին քաղաքական նկատումները: Նա տեսնում էր, որ իր հպատակ քրիստոնյաները բացարձակ համակրում են Բյուզանդիային, նա ձեռքի տակ փաստեր ուներ նույնիսկ իր մայրաքաղաքում Սիմեոն անունով քրիստոնյա եպիսկոպոսը այնպիսի մի ժամանակ, երբ Պարսկաստանը պատերազմ էր հայտնել Բյուզանդիային, չափազանց խիստ լեզվով խոսեց Շապուհի պես մի արևելյան միապետի դեմ: Այդ էր պատճառը, որ Շապուհը, պատերազմ սկսելուն հետ միասին, սոսկալի հալածանքներ հարուցեց քրիստոնյաների դեմ: Հունասեր քրիստոնեությունը նրան ատելի էր նրա ամբողջ կյանքի ընթացքում: Իսկ այդ կյանքը շատ երկարատև էր. Շապուհը թագավորեց 69 տարի (310—379):

Եվ ահա այսպիսի մի թագավորի ժամանակ Հայաստանում գերակշռող է հանդիսանում հունական ազդեցությունը: Պետք է իմանանք, որ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը բացարձակ, չափազանց հունասիրության ներկայացուցիչն էր: Ժիշտ է, Հայաստանը այդ ժամանակ դեռ բավական անկախություն ուներ, բայց և այդպես արհամարհել Պարսկաստանը, որ Բյուզանդիայի համար անգամ մի ահարկու թշնամի էր, կլիներ մի թույլ ու անպաշտպան երկրի իսկական շահերը չհասկանալ: Տիրանը աշխատում էր հզոր Սասանյանի աչքի առաջ ազատել Հայաստանը կասկածներից: Դրա համար հարկավոր էր վերացնել քրիստոնեությունը. բավական կլիներ և հունական ազդեցության թուլացումը: Եվ մենք տեսնում ենք մի շատ հետաքրքրական հանգամանք:

Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը ներկայացուցիչ շուներ կաթողիկոսության համար, ուստի առաջ եկավ մի նոր կաթողիկոսական տոհմ՝ Ալեքիանոսի տոհմը: Ալեքիանոսը մեկն էր այն քրմերից, որոնք Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով մտցվեցին քրիստոնյա հոգևորականության կարգը: Կարելի է ենթադրել, որ դա հեթանոսական Հայաստանում նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչ էր, որովհետև Լուսավորչի տոհմից դուրս Ալեքիանոսի սերունդն էր միայն, որ ժառանգական կաթողիկոսություն ստեղծեց: Իբրև քրիստոնյա հոգևորականներ, Ալեքիանոսի ժառանգները միանգամայն արժանի էին իրենց կոչմանը: Փավստոսը, խոսելով նրանցից մի քանիսի մասին, գովում է նրանց վարքն ու բարքը և միայն մի պակասություն է գտնում նրանց մեջ՝ այն, որ նրանք չէին բողոքում արքունիքի դեմ: Եվ իրավ, սա նշանավոր մի հանգամանք է: Թե՛ Ալեքիանոսի ժառանգներից և թե՛ ուրիշ հոգևորականներից նրանք, որոնք հասնում էին կաթողիկոսության, հաշտ էին ապրում արքունիքի հետ, ոչինչ դժվարություններ չէին հարուցանում: Հետաքրքրական է մասնավորապես այն, որ այդ կաթողիկոսներից մեկը նույնիսկ հոգևորականների զգեստը փոխեց, տալով նրան ազգային, գուցե նույնիսկ հին քրմական տառազ:

Այս հանգամանքները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Ալեքիանոսի տոհմը ներկայացուցիչ էր ավելի մեղմ, տեղական հայացքների, մինչդեռ Լուսավորչի տոհմը, իբրև ջերմ հունասեր, աշխատում էր ավելի մեծ փոփոխու-

թյուններ մտցնել կյանքի մեջ: Կողմնակից ունենալով Հայաստանում գործող հույն հոգևորականությունը, նա արևմտյան քրիստոնեության կուսակցությունն էր, որ ավելի լայն քաղաքակրթական հայացքներ ուներ, ուստի և ավելի շատ պակասություններ էր տեսնում հայկական կյանքի մեջ և ավելի եռանդով էր գործում այդ կյանքը արևմտյան գաղափարներով բարեկարգելու համար: Ալբերտի տոհմը և առհասարակ այն կաթողիկոսները, որոնք Լուսավորչի տանից չէին, կազմում էին տեղական, պահպանողական կուսակցություն, որ ոչ միայն չէր ուզում վերանորոգչական ցնցումներ առաջացնել երկրի մեջ, այլև ձգտում էր հակակշիռ կազմել չափազանց հունասիրության երկրի մեջ, ազգային բնավորություն տալով քրիստոնեությանը և հաշտ մնալով աշխարհական իշխանության հետ: Այսպիսով այդ կուսակցությունը ավելի մոտիկ էր պետական շահերին, և ուժեղ ու ստվար պարսկական կուսակցությունը կարող էր գոհ լինել նրանով:

Նկեղեցական այդ քաղաքականությունը հաճելի պիտի լիներ և Շապուհի համար, որ հալածում էր ոչ այնքան քրիստոնեությունը, որքան նրա տաճարած հունասիրությունը: Եվ իրավ, մենք տեսնում ենք, որ ամեն անգամ, երբ Հայաստանը ենթարկվում էր հունական կուսակցության, պարսիկները սկսում էին շարժվել, վնասներ հասցնել հայերին: Խոսքով, Վրթանեսին իր բարձակից դարձնողը, մի քանի անգամ Հայաստանի վրա պարսկական արշավանքներ բերել տվեց, թեև խաղաղասեր էր և չար միտք չուներ պարսիկների դեմ, մինչդեռ Տիրանը, Հուսիկին սպանողը, Պարսկաստանից աջակցություն ստացավ՝ հյուսիսային ցեղերի արշավանքը ետ մղելու համար: Հունական ազդեցությունը գազաթնակետին հասավ Արշակ Երկրորդի ժամանակ. Պարսկաստանը այդ ժամանակ էլ ամենախիստ հարվածները հասցրեց Հայաստանին:

Եվ այսպես, ամբողջ հարցն այն էր, թե կհաջողվի՞ր տապալել, ընդմիջել լուսավորչի խիզախ ու խիստ ազդեցիկ տոհմը: Հայ-պահպանողական կուսակցությունը, որ բաղկացած էր, ինչպես ասացինք, Ալբերտի ժառանգներից և այլ կաթողիկոսներից, անմիջական կոխվ չսկսեց Լուսավորչի տոհմի դեմ: Եվ ավելորդ էլ էր նրա կոխվը, քանի որ պարսկական կուսակցությունը, արքունիքը անում էին ամեն ինչ: Բացի դրանից, մենք չենք տեսնում, որ այդ կաթողիկոսների մեջ եղած լինի առանձնապես աչքի ընկնող եռանդ, մեծ ընդունակություն: Դրանք բարեխիղճ մարդիկ էին, և սերիշ ոչինչ: Գոնե այս կարելի է եզրակացնել այն տեղեկություններից, որ տալիս է Փալստոսը, իսկ այս պատմագիրը, չմոռանա՞նք ասել, հունական կուսակցության ջերմեռանդ երկրպագու է: Հունասերները մի առանձին վտանգ չէին տեսնում այդ կարգի կաթողիկոսներից, արհամարհում էին նրանց՝ «ստրուկի ստրկաց արքունի» կոչումով, մի շատ բնորոշ և պերճախոս անուն, որ տալիս է Փալստոսը պահպանողական կուսակցության ներկայացուցիչներից մեկին:

Ո՛չ, Լուսավորչի տոհմը դիտեր, թե ում դեմ պետք է կռվել, ով է իր վտանգավոր թշնամին: Նա ուներ բավական փորձ, ճանաչում էր այն կուսակցությունը, որ գործում էր Շապուհի աջակցությամբ քրիստոնեությունը մտցնելու օրից: Դա այն կուսակցությունն էր, որ մենք անվանեցինք պարսկական, կամ հեթանոսության կողմնակից: Նա երբեք հանդարտ չէր նստում, անտարբեր ականատես չէր, այլ գործում էր և միջոցների խտրություն չգիտեր:

Նրա առաջին գործը կաղմակերպվեց այն օրից, երբ Տրդատը մի քաջ թագավորից դարձավ ճգնավոր, եկեղեցու ստրուկ: Տրդատին, ինչպես ասում է Խորենացին, սպանեցին հայերը, թույն խմեցնելով: Մի ուրիշ, թեև անհայտ, բայց հին գրվածք պարզապես ասում է, թե սպանողները մի խումբ մարդիկ էին, որոնք Շապուհի հովանավորությունն էին վայելում և որոնց միտքն էր նորից հեթանոսություն հաստատել Հայաստանում: Տրդատը պարսկական կուսակցության առաջին զոհն էր:

Երկրորդ փորձը ուղղված էր Գրիգոր Լուսավորչի որդու դեմ: Աշտիշատում բացվեց մի մեծ դավադրություն, որին, Փալստոսի ասելով, մասնակցում էր երկու հազար մարդ: Դավադրության գլուխ էր կանգնած հայոց թագուհին, Խոսրովի կինը: Սպանության փորձը հաջողություն չունեցավ, բայց կուսակցությունը իր զենքը ցած չդրեց: Վրթանեսը ազատվեց սպանողի սրից, բայց նրա սրդի Հուսիկը արդեն դարանամուտ դավադրության զոհ չգնաց, այլ ուղղակի եկեղեցում սպանվեց:

Արշակ Երկրորդի ժամանակ պարսկական կուսակցությունը ավելի ևս ուժեղացավ: Նշանավոր նախարարները բացարձակապես անցան Շապուհի կողմ: Ինչպես տեսանք Փալստոսի վկայությունից, հայ իշխաններն էլ քրիստոնեության վերաբերմամբ ոչնչով չէին զանազանվում հասարակ ժողովրդից. բնական էր, ուրեմն, որ նրանք պարսկական կուսակցության շարքերում գտնվեին: Բայց սա չէ նշանակում, թե հունական կուսակցությունը բոլորովին մենակ էր և անզոր: Նա էլ ուներ կողմնակից նախարարներ, որոնց մեջ հռչակված են մանավանդ Մամիկոնյանները, որոնք քրիստոնեության գլխավոր նեցուկը հանդիսացան, իրենց արյունն ու հարստությունը զոհեցին: Եվ չի կարելի ասել, թե այս կուսակցությունը միշտ մաքուր միջոցներով էր դիմադրում իր հակառակորդներին: Փալստոսը պատմում է մի այսպիսի դեպք: Հայր Մարդապետը գնում է Ներսես Մեծի տոհմային կալվածները, տեսնում, հիանում է և ասում է, թե Տրդատն ու նրա որդին մեծ սխալ են գործել, երկրի ամենագեղեցիկ տեղերը նվիրելով կանանցազգեստ մարդկանց (հոգևորականներին): Նա սպառնում է այդ մասին հարց բարձրացնել, բայց վերագործին սպանվում է անտառում մի հայ աղնվականի ձեռքով: Միամիտ պատմիչը ասում է, թե այդպես պատահեց այն պատճառով, որ Ներսեսը անիծել էր Հայր Մարդապետին:

Ահա ինչ իրարանցումներ մտքից քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ, այն էլ այն քրիստոնեությունը, որ հաստատվել էր Լուսավորչի ձեռքով և նեցուկ ուներ նրա հունասեր, վերանորոգչական եռանդով լցված տոհմը:

Գ.

Վառագավոր ժամանակ հունական քրիստոնեության համար: Ներսես Մեծ: Բարեկարգությունների շրջան. ապառքյուն ջանքեր: Հայաստանը՝ վաճառական միաբանություն: Բարեգործական դախտ: Ներսեսի հզոր ազդեցությունը: Ի՞նչ էր Արշակ Երկրորդը: Բարեգործությունների մյուս երեսը: Խիստ ռեակցիա հունական ազդեցության դեմ. Մեհրուժան և պարսկական կուսակցության հաջողությունները: Ներսեսի վերաբերմունքը դեպի Արշակ թագավորը: Պապ. Նրա զգույշ փաղափակությունը: Գործողություններ Ներսեսի դեմ: Ներսեսի բունավորման առասպելը: Նկեղեցական անկախություն: Ներսեսի մահը ցույց է տալիս, որ քրիստոնեությունը արհեստական էր: Մեղավոր էր ժողովուրդը:

Ի՞նչ պիտի դուրս գար այս իրարանցումից, հակառակ հասանքների, կուսակցությունների, շահերի այս կովից:

Ըստ երևույթին, հաղթող պիտի հանդիսանար ասիականությունը, որովհետև նա ավելի մոտ էր ազգաբնակչության սրտին ու մտքին, ավելի շատ կողմնակիցներ ուներ: Պարսկաստանը իր գործողություններով, հայոց արքունիքը, պահպանողական կուսակցությունը հայ հոգևորականության մեջ, վերջապես անունով քրիստոնյա, բայց հոգով հեթանոս ժողովուրդը — այսքան ուժեղ գործոններ կային՝ նոր մտքած քրիստոնեությունը եթե ոչ իսպառ արմատախիլ անելու, գոնե այլակերպելու, անպտուղ դարձնելու, ասիականացնելու համար:

Զորքող դարի կեսին բոլոր հանգամանքները այս էին ցույց տալիս: Բայց ահա Լուսավորչի տոհմը մի անգամ էլ հանդես է բերում իր կարողությունը. կաթողիկոս է դառնում Ներսեսը, որին երախտապարտ եկեղեցին հատկացրել է «Մեծ» տիտղոսը:

Դա ահագին եռանդի տեր մի մարդ էր, թողեց զինվորական ծառայությունը և իր երկաթե կամքը, իր անսպառ ուժը նվիրեց իր պապերի հիմնած գործին: Ներսեսը ստացավ անունով գոյություն ունեցող մի եկեղեցի, մի քրիստոնեություն, որ ավելի հեթանոսություն էր: Եվ նրա ամբողջ կյանքի նպատակը դարձավ կենդանացնել քրիստոնեությունը, հասկանալի դարձնել ամենքին, մտցնել ընդհանրության արյունի մեջ:

Բարեկարգությունների մի հարուստ դարագլուխ բացվեց եկեղեցու համար: Ներսեսը հասկացել էր վտանգավոր դրության բուն պատճառը, ոչինչ չէր խնայում իր նկատածը վերացնելու համար: Բայց որքա՞ն նպատակահարմար էին նրա գործադրած միջոցները, որքա՞ն խոր էր նրա ըմբռնողությունը:

Տեսնում ենք գործադրված մեծամեծ ջանքերը, տեսնում ենք, թե ինչ ահագին նյութական զոհաբերություններ արավ երկիրը, տեսնում ենք և այն, թե ինչ հետևանքներ տվեց այդ բոլորը: Սխալը առաջին իսկ քայլերից երևան եկավ, բայց տաղանդավոր վերանորոգիչը չնկատեց նրան: Գրիգոր Լուսավորչի պես Ներսեսն էլ զգաց, որ ժողովրդին հարկավոր է դաստիարակություն, չի պես Ներսեսն էլ զգաց, որ ժողովրդին հարկավոր է դաստիարակություն, որ քրիստոնեությունը դպրոցներից պիտի դուրս գա: Բայց նա մնաց լուկ մանվող իր մեծ պապին. նա էլ հունական և ասորական դպրոցներ բաց արավ: Ուրեմն, դարձյալ նույն ապարդյուն ջանքերը:

Ներսեսի միտքը ուրիշ, ավելի բարդ ծրագրով էր զբաղված: Անկիրթ ժողովրդին նա ուրիշ հիմնարկություններ տվեց: Ոչ մի ջանք ու միջոց չխնայելով, նա զարգացրեց վանականությունը Հայաստանի մեջ: Արևմուտքում այդ հիմնարկությունը արդեն մեծ օգուտներ էր տալիս եկեղեցուն: Վանքերը բաղմանում էին, պատրաստելով իրենց մեջ մի սովոր բանակ եկեղեցու համար: Այդտեղ երկու սեռի ապաշխարողները ենթարկվում էին խիստ կանոնների, որոնց հիմքը եկեղեցու հեղինակությունն ու կրոնի պայծառությունը պահպանելն էր: Վանքը տիրում էր իբրև աշխարհի ուսուցիչ և իբրև անտեսական ուժ: Հոգու փրկության գործը նա կապել էր նյութական զոհատեսության հետ և ամեն ունեւոր, թագավորներից ու իշխաններից սկսած, բերությունների հետ և ամեն ունեւոր, թագավորներից ու իշխաններից սկսած, նվիրում էր նրան ինչ ունեւոր՝ կավածներ, ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր: Զարգանում էր կուսակրոնությունը, զարգանում էին ժողովրդի վրա ազդելու միջոցները՝ ճգնավորությունը ամենախիստ ձևերով, մասունքների պաշտամունքը, հրաշքները, նախապաշարմունքները, ֆանատիկոսությունը:

«Ամբողջ ժողովուրդը վանական միաբանության նման մի բան դարձրին», — ասում է Փավստոսը, նկարագրելով Ներսեսի և նրա օգնականների գործունեությունը: Աշխարհական կարգերից միայն ամուսնությունն էր մնում: Վանքեր և կուսանոցներ հիմնվեցին: Դրա հետ միասին ամենալայն շահերով հրապարակ հանվեց քրիստոնեության վեհագույն գաղափարներից մեկը՝ զթափառությունը: Այստեղ էլ Ներսեսը օրինակ էր վերցնում Բյուզանդիայից, ուր աղքատանոցները, անկեղանոցները և այլ այս տեսակ հիմնարկությունները փոխարինել էին հին աշխարհի փիլիսոփայական դպրոցներին և, գտնվելով եկեղեցու խնամքի տակ, բարձրացնում էին նրա հեղինակությունը: Հայոց երկիրն էլ ծածկվեց հիվանդանոցներով, աղքատանոցներով, որբանոցներով, անկեղանոցներով, ճանապարհորդներին և օտարներին պատսպարող օթևաններով: Վճռված էր, որ մուրացկանություն չլինի երկրում, և Փավստոսը հավատացնում է, թե մուրացկաններ այլևս չէին երևում:

Երևակայելու արժանի տեսարան: Հիվանդները, ընկնավորները, անդամալուծները, ծերությունից ուժասպառ դարձածները, որբերն ու այրիները կանոնավոր խնամք են գտնում, հասարակական հիմնարկությունների հոգածության առարկա են դառնում: Եկեղեցին լուծել է մարդկության շափ հին սոցիալական հարցերից մեկը՝ աղքատությունը, որ արմատախիլ չէ դառնում, այլ ծածկվում է քրիստոնեական բարեգործության հարկի տակ: Եվ այս բոլոր զարմանալի գործերը տեղի են ունենում ո՞ւր: — Մի երկրի մեջ, որ դեռ մի քանի տարի առաջ «գաղանամիտ, վայրենի, ճիվաղաբարո» էր, — Ասիայի խորքում, ուր անսահման բռնապետությունը, կոպիտ ուժի իրավունքը ամուր հիմնված էր ամբոխը ճնշելու, հարստահարելու սկզբունքի վրա:

Դյուրեկան մի գավազան էր շարժվել հայոց աշխարհի վրայով, և այսպես գեղեցիկ կերպով փոխվել էր ամեն ինչ: Այդ գավազանը մի հատ մարդու կամքն էր: Հայկական լեռնաստանում հաստատված այդ բարեգործական դրախտը անշուշտ մի մեծ վկայություն է երկրի մասին: Բայց ի՞նչ վկայություն: Արդյո՞ք երկիրը այնքան առաջադիմել էր, որ հասկանար մարդկայնության ամենաբարձր խորհուրդը և անհրաժեշտություն համարեր նրան մարմնացնել հասարակական հիմնարկությունների մեջ: Արդյո՞ք ժողովուրդը ձեռք էր բերել այնքան գիտակցություն, որ պահպաներ այդ բոլորը, տար ստեղծված հիմնարկություններին հարատևություն կամ ըմբռնեք նրանց իսկական նպատակը: Ո՛չ: Եւրոպեյցիները չէին փոխվել. նույն երկիրն էր, նույն խավարն ու վայրենությունը: Եվ եթե այդ ասիական քառսի մեջ իրենց գլուխները բարձրացրել էին մի լուսավոր մարդկության պատիվ բերող այդքան գործեր, դա միայն այն էր ցույց տալիս, որ մի հատ մարդու անշեշտ, հրակայական եռանդը կարող է հրաշքներ գործել:

Հրաշագործության համար Ներսեսը շատ հաջող հանգամանքներից էր օգտվում: Նա ուժեղ էր, հասկացող, իր ձեռքը հավաքեց երկրի կառավարությունը, քաղաքական բանակցություններ էր վարում Բյուզանդիայի հետ, նրա կամքից էր կախված Արշակունի թագավորության լինելու կամ չլինելու հարցը: Արշակ թագավորը չափազանց փոքր ու թույլ էր այդ կրոնավորի խելքի և կարողության առաջ: Արևելյան փոքրիկ բռնակալի հաճույքները նա որոնում էր ոչ թե պետական նշանակություն ունեցող գործերի մեջ, այլ գանազան մանր-մուկ հարեմական զվարճությունների մեջ: Ներսեսին ոչ հակադրել էր կարող, ոչ նմանվել: Իր եղբորորդուց մի գեղեցիկ Փառանձեմ խելու համար նա մի շարք զգվելի սպանություններ կատարեց, իսկ նրա աշ-

խարհաշինության նմուշն էր այլանդակ Արշակավանը, գողերի, մարդասպանների և ամեն տեսակ շարագործների համար շինված այդ քաղաքը, որ հասարակական կարգի, իրավունքի և ամեն մի օրինական հասկացողության քայքայում էր:

Փալատոսը Արշակին դուրս է բերում մի հզոր թագավոր և նկարագրում է, թե ինչպես նա երեսուն տարի շարունակ կռվում էր Պարսկաստանի դեմ և ամեն անգամ ջարդում, բնաջինջ էր անում պարսից բանակները: Ապացուցանելու կարիք չկա, որ այդ երեսնամյա պատերազմը, այն էլ Շապուհի նման մի թագավորի դեմ, կարող է միայն առասպել լինել. նույնիսկ բյուզանդական ահագին պետությունը այդպիսի բախտ չէ ունեցել պարսկական պատերազմների մեջ: Ընդհակառակն, հայտնի է, որ Շապուհը այնքան նեղը գցեց բյուզանդական զորքը, որ Հոբիանոս կայսրը հարկադրված եղավ հաշտություն խնդրել նրանից ու ստորագրել մի ստորագրություն՝ դաշնագիր, որի ամենախայտառակ պայմաններից մեկը Արշակին էր վերաբերում: Արշակը բյուզանդացիների կողմն էր բռնել. ուրիշ ելք չէր էլ կարելի լինել, քանի որ Ներսեսը հունական կուսակցության կատարյալ հաղթանակն էր, և ահա բյուզանդացիները իրենց այդ պայմանագրով պարտավորվում էին այլևս չպաշտպանել իրենց դաշնակից Արշակին, այլ պիտի հանձնեին նրան Շապուհին:

Փալատոսի հաղորդածները Արշակի քաջության և ահեղ զորության մասին առաջին անգամ ղնահատել է մեզանում Մովսես Խորենացին: Կարդալով Փալատոսի նկարագրությունը, նա իրեն հատուկ քննադատական նրբությամբ հասկացել էր, որ գործ ունի առասպելի հետ և իր կողմից այսպես է բնորոշել Արշակին. «Ինքնահավանությամբ միշտ պարծենում էր խնջույքների մեջ և երգիչ կանանց մոտ Աքիլլեսից ավելի քաջ և արի ցույց տալով իրեն, նա իսկապես նման էր կաղ և սրագլուխ Թերսիդեսին»:

Իսկ թե որքան լավ էր հասկանում Արշակը պետության շահերը, երևում է այն անսահման ազատությունից, որ վայելում էր Ներսեսը իր գործերի մեջ: Նրա ստեղծած բարեսիրական բազմաթիվ հաստատությունները ահագին նյութական զոհողություններով կարող էին պահվել: Եվ այդ միջոցները ծանրացան պետական տնտեսության վրա: Ներսեսը հողեր հատկացրեց իր հիմնարկություններին. դա մի ծանր բեռ էր, որ բարձրում էր մի փոքրիկ ու աղքատ երկրի վրին. հարկատու ժողովուրդը մի կողմից էլ այդ լուծը պիտի կրեր: Քաղաքական այն հանգամանքների մեջ, որոնցով շրջապատված էր Հայաստանը, միայն ամենակարող իշխանավորը իր անսահման ոգևորության մեջ կարող էր մոռանալ, որ չի կարելի այդ աստիճան զարգացնել պետական բարեգործությունը՝ առանց ժողովրդի էական շահերը վտանգելու: Մեջտեղ վնասվող պետական գաղափարն էր, որի պաշտպանը պիտի լիներ Արշակը: Անպատիժ չի կարող մնալ մի թույլ, կազմալուծվող պետություն, երբ իր միջոցների մեծ մասը, իր նյութական ապահովությունը զոհ բերե բարեգործության:

Ներսեսը, անշուշտ, ոգևորված էր աշխարհի վրա ավետարանական մի դրախտ տնկելու մտքով: Բուն քրիստոնյա գործչի համար այդ ոգևորությունը այնքան օրինական և հասկանալի է, որ Ներսեսի ձեռնարկությունները միայն հիացմունք կպատճառեին, եթե այդ փայլուն գործունեության հետ զուգընթացաբար պետությունն էլ առաջադիմեր, ուժեղանար զեղեցիկ կարգուկանոնով, կենսունակ հիմնարկություններով: Տարաբախտաբար այդպես չէր. Ներսեսը հնացած շորի վրա կարկատաններ էր միայն դրել, բարեգործու-

թյունը աճում և զարգանում էր ի հաշիվ և ի վնաս պետության: Երկիրը, տալով խոշոր միջոցներ վանքերին, անկեղանոցներին, փոխարենը ոչինչ չէր ստանում. ասիականության մեջ կոշտացած մի ժողովրդի համար չէր կարող փրկարար լինել այն հանգամանքը, որ մարդ դժբախտության դեպքում պատրաստ կգտնե մի կտոր հասարակական հաց. ընդհակառակն, այդ հանգամանքը ավելի ծուլություն և ձրիակերություն պիտի ստվարեցներ ժողովրդին:

Ներսեսը, այո, նշանավոր գործիչ էր, բայց և միաբողմանի: Լինելով հայոց աշխարհի մեծակ հեղինակավոր, բարենորոգիչ ուժը, նա կարծեց թե պարսկական և բյուզանդական ազդեցությունների մրցմամբ այդ դաշտում կարելի է և նպատակահարմար է ամբողջ երկիրը մի վանք դարձնել. նա չիմացավ, որ այդ երկրին պարտաճանաչ քաղաքացիներ ավելի հարկավոր են քան անկեղանոցներ: Այդպես պահանջում էր նույնիսկ քրիստոնեության շահը: Տգիտությունն էր, որ շարունակում էր մնալ իբրև անհաշտ թշնամի ամեն մի նորության, ամեն մի բարենորոգված կարգի: Դառն փորձեր էին կանգնում Ներսեսի առջև, փորձեր, որոնք ակներև ցույց էին տալիս, թե բարեգործական օթեանները չեն փրկությունը, բայց Ներսեսը անզոր էր իր արածից ավելին անել և հարկադրված էր տգիտության աղետների դիմաց դռնը նույնիսկ քրիստոնեության սկզբունքները:

Աղետներից ամենամեծը պարսկական կուսակցությունն էր բերում: Քրիստոնեության արտաքին, ձևական բարգավաճումը, բնականաբար, մեծ անհանգստություն պիտի պատճառեր նրան: Հունական ազդեցությունը շափաղանց զորեղացել էր, նրա դեմ պահանջվում էր կռիվ՝ արդեն ահագին շափերով: Եվ ահա մեր պատմության մեջ դուրս է գալիս առաջին հայը, որ սեփական հայրենիքի ավերիչ է հանդիսանում: Դա Մեհրուժանն է, մի անձնավորություն, որի մեջ խտացած են պարսկասեր կուսակցության բոլոր բնորոշ հայացքները: Մեհրուժանը դեն է գցել քրիստոնեությունը և ուզում է ուժով հարկադրել, որ ամենքն այդպես անեն: Պարսից բանակը պատրաստ է նրան օգնելու: Պատերազմ և կոտորած է մտցվում հայոց աշխարհի մեջ: Բարբարոսական արշավանքը բերում է իր հետ պարսկական ատրուշաններ՝ եկեղեցիների և վանքերի տեղ հաստատելու համար: Պարսկական կուսակցությունը շատ լավ գիտեր, թե ուր է թաքնված իր իսկական թշնամին. Մեհրուժանը քանդում էր հունաց դպրոցները, այրում էր հունարեն գրքերը և հրամայում էր, որ ամենքը պարսկերեն սովորեն: Ահա որքան ատելի էին դարձել արևմտյան ազդեցությունն ու արևմտյան գիտությունը: Ամբողջ երկրի ճակատագիրը երկու լեզուների մրցության հաղթանակից էր կախված: Աղետը ծանր կերպարանք էր ստանում մանավանդ այն պատճառով, որ հայ ժողովրդի համար երկու հզոր մրցակիցներն էլ խորթ էին...

Եվ Մեհրուժանը մենակ չէր. պարսկական կուսակցությունը սաստիկ ուժեղանում էր այդ ճգնաժամին, երբ Արևելքի այդ խուլ անկյունում վճռվում էր լույսի և խավարի հարցը: Փալատոսի նկարագրության նայելով, մենք տեսնում ենք մի ընդհանուր դասալքություն, բարոյական անկում: Հայոց զորքը ամենից առաջ է վարակվում. զինվորները խմբերով անցնում են պարսից կողմը, Հայաստանի ծայրերը կառավարող կուսակալները նույնպես անձնատուր են լինում պարսից թագավորին: «Հայերի թիվը պակասեց», — ասում է պատմիչը, և այս կարճ խոսքերը վկայում են, որ դրությունը հուսահատական կերպարանք էր ընդունել: Կարծես ամենքն էին ձանձ-

մունքը ցույց է տալիս, թե որքան անարդար էր հունական կուսակցությունը: Պապը կատարյալ անկախություն տվեց հայոց եկեղեցուն, առաջին քայլն արավ, որ այդ եկեղեցին զուտ ազգային հիմնարկություն դառնա: Սրանով Պապը կամենում էր փոքր ինչ ինքնուրույնություն տալ իր երկրին, որ մինչև այդ օտար ազդեցությունների խաղալիք էր միայն: Իսկ այսպիսի մի միտք նրան կարող էր միայն պատիվ բերել:

Կարելի է ամփոսալ, որ Պապի ձեռքով տապալվեցին Հայաստանի բարեսիրական հիմնարկությունները: Ներսեսի մահը ցույց տվեց, թե որքան ապարդյուն են եղել նրա հակալական ջանքերը: Բոլոր այդ հիվանդանոցներն ու աղքատանոցները, կլանելով պետության միջոցների խոշոր մասը, ոչինչ չէին կարողացել անել հայոց երկրում իրենք քրիստոնեության արտաքին նշաններ, և Ներսեսի նպատակը մնացել էր անիրագործելի: Քրիստոնեությունը ձրի հացի միջոցով էլ չէր ժողովրդականացել, հաստատ արմատներ չէր դրել աղգարնակության մեջ: Ծիշտ կրկնվել էին միսիոներական այն ջանքերը, որոնք նյութական շահերի ուժի վրա են հիմնում քրիստոնեության տարածումը: Բավական էր, որ հող իջներ ձրի հացի հեղինակը, և հայոց աշխարհը շտապեց իր նախնիքների մոտ: Փալստոսը դառնագին գանգատներ է անում: Հեթանոսությունը վերանորոգվեց, ասում է նա, մարդիկ ոչ միայն հեթանոսական արգելված արարողություններ էին կատարում, այլև իրենց հին աստվածներին էին երկրպագում: Ներսեսի գործունեությունը անհետ կորավ...

Կղերական պատմիչը ուզում է մեզ բացատրել այդ երևույթի պատճառները և ամենից առաջ, իհարկե, մեղադրում է Պապ թագավորին, որ, նրա ասելով, թույլ տվեց վերանորոգել հեթանոսությունը: Այս մեղադրանքի մեջ նախ և առաջ դուրս է գալիս այն իրողությունը, որ քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ արհեստական միջոցներով էր պահվում, ավելի իշխանավորների հրամանով, քան ժողովրդի համոզմունքով: Երկրորդ՝ Պապի համբերողությունը նրա ամենալավ հատկություններից մեկը պիտի համարել: Չի կարելի ասել, թե նա մի Հուլիան Ուրացուդի պես ասում էր քրիստոնեությունը և ամեն կերպ աշխատում էր, որ հեթանոսությունը հաղթանակե: Այն հանգամանքը, որ Պապը անկախություն հաստատեց հայոց եկեղեցու համար, մի շատ ուժեղ ապացույց է, որ նրա մտքում չկար քրիստոնեությունը վերացնելը: Նա միայն համբերող էր, և ուրիշ ոչինչ:

Պակաս անմեղադրելի է և ժողովուրդը, որի վրա կշտամբանքներ է թափում Փալստոսը, ասելով, թե ժողովուրդը վատ էր և այդ պատճառով մոռացավ քրիստոնյաների ասածուն: Մեղավորը նա չէր, որ այդ ասածուց ավելի լավ ճանաչում էր իր հին ազգային աստվածներին: Հույն և ասորի հոգևորականների բազմությունը, որ դաստիարակ և առաջնորդ պիտի հանդիսանար մի այդպիսի ժողովրդի մեջ, աչքի բնկնող հեղինակություն չկարողացավ ձեռք բերել, մնաց մեծ մասամբ խորթ ու օտար: Գեղեցիկ բացառություններ բոլոր երևույթների մեջ են լինում, բայց մենք ունենք այդ օտար կրոնավորներից երկուսի՝ Բրքիշոյի և Շմուելի պատկերները, որոնք ցույց են տալիս, թե Հայաստանը եկվոր հոգևորականների համար անշահասեր գործունեության ասպարեզ չէր միշտ, այլև պիտի հաղեցներ շատերի փառասիրական և ընչասիրական հակումները:

Ե.

Պապը հունական կուսակցության զոհն է դառնում: Երկու ազդեցությունների կռիվը սաստկանում է: Հայաստանի բաժանումը հույների և պարսիկների մեջ: Բյուզանդականություն և քրիստոնեություն: Պարսիկների միջոցները հայերի հունական քրիստոնեության դեմ:

Զորհրդ դարի հուսանատական վերջը: Ի՞նչ էր սպանում նգնաժամը: Զգացվում է մեծ անհրաժեշտությունը:

Պապ թագավորի համարձակ և անվախ քաղաքականությունը չէր կարող անվնաս լինել և նրա անձի համար: Հայաստանը այնպիսի երկիր չէր, որին թույլ տային լինել ինքնուրույն, տնօրինել իր վիճակը ինչպես ինքն էր կամենում: Տեսանք, որ այդպես վարվել հայերի հետ չէր ուզում պարսից արքունիքը: Այժմ, երբ պարսկական կուսակցությունը մի հայտնի շափով բավարարություն էր ստացել, գլուխ բարձրացրեց նրա հակառակորդը՝ հունական կուսակցությունը: Իր ստացած հարվածները նա մոռանալ չէր կարող, ինչպես և չէր կարող տեսնել իր այնքան մեծ ազդեցության խորտակումը:

Եվ նա սկսեց եռանդով գործել: Թշնամին աչքի առջև էր՝ Պապը: Նա էր կրոնական համբերողություն ցույց տվել, նա էր զրկել վանականությունը կալվածներից և հեղինակությունից և, ի վերջո, հանել էր հայոց եկեղեցին Կեսարիայի հպատակությունից: Տասնյակ տարիների ջանքերը կորչում էին. հունական ազդեցությունը սաստիկ վտանգված էր: Բյուզանդիան, ականջ դնելով Հայաստանից գնացած լուրերին, շտապեց վերացնել քաղաքական և կրոնական տիրապետության առջև կանգնած խոչընդոտը: Պապը զոհ գնաց մի մեծ դավադրության: Բյուզանդիայից արձակված հրամանով Հայաստանում գտնվող հույն զորապետները ամենաստոր և զզվելի կերպով սպանեցին հայոց թագավորին, հրավիրելով նրան ճաշի և սեղանի վրա խառնելով նրա արյունը հյուրասիրության գինու հետ:

Միայն Լուսավորչի տոհմը չէր զոհեր տվողը: Արշակունիներն էլ իրենց արյունով ոռոգեցին այն դաշտը, ուր Արևելքն ու Արևմուտքը մրցում էին իրար հետ: Քրիստոնյա Բյուզանդիան հեթանոս Պարսկաստանից պակաս կատաղի ու անգութ չէր այդ դաշտում, երբ պետք էր պաշտպանել սեփական օգուտները: Կամաց-կամաց հայտնի էր դառնում, որ քրիստոնեությունը չէ բյուզանդական արքունիքի հոգսերի առարկան...

Պապի սպանությունը բյուզանդական գործ էր: Բայց արդյոք հայերը մասնակցություն չունեին այդ եղեռնագործության մեջ: Մենք վերևում ասացինք, որ նախարարական տներից Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին նվիրված էին մանավանդ Մամիկոնյանները: Պապի և Ներսեսի ժամանակ այդ տան ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր քաջ Մուշեղ Մամիկոնյանը, հայոց զորքերի հրամանատարը: Երբ Պապին հաջորդում է Վարազդատ թագավորը, Մուշեղի դեմ մի քանի ամբաստանություններ են կազմվում, որոնցից մեկն էլ այն էր, որ «հունաց զորավարները դրա հրամանով և խորհրդով սպանեցին Պապ թագավորին. դա էր, որ թշնամացրեց և զրգոեց հունաց թագավորին Պապի դեմ, մինչև որ սպանել տվեց նրան»: Փալստոսի պատմության մեջ մնացած այս վկայությունը բավական հաստատ հիմք է ենթադրելու, որ Պապը Հայաստանում գործող հունական կուսակցության զոհն էր: Ներսեսի վրեժը հույն զորավարների ձեռքով հանվում էր Պապից: Մուշեղի վրա բար-

դած մեղադրանքները այնքան համոզիչ են երևում Վարազդատին, որ նա սպանել է տալիս քաջ սպարապետին, և այդպիսով հայոց աշխարհը զբրկվում է մի քաջ զորավարից, որ այնքան հաղթություններ էր տարել թշնամիների դեմ մղած պատերազմներում:

Որ հունական կուսակցությունը առանձին պատճառներ չունեն տխրելու Պապի սպանության առիթով, երևում է այն խորհրդակցությունից, որ տեղի ունեցավ հայ իշխանների մեջ, Մուշեղ սպարապետի գլխավորությամբ: Հարց եղավ, թե պետք է հույներից վրեժխնդիր լինել թագավորի սպանության համար: Եվ պատասխան տրվեց, թե պետք չէ: Հունական կուսակցությունը չէր կարող պարսից հեթանոս թագավորի աջակցությունը խնդրել, իսկ իր սեփական միջոցներով անկարող էր հույների դեմ պայքար մղել: Ուստի վճռվեց. «Ինչ եղավ, եղավ, ծառայենք հունաց թագավորին, հունաց իշխանությանը հնազանդվենք, ինչպես հունական թագավորության կամքն է, թող այսպես էլ վարվեն մեզ հետ»:

Բայց այդպես անելն էլ հեշտ չէր: Հրապարակ իջավ պարսկական կուսակցությունը, և երկիրը դարձավ քարուքանդ եղավ պարսկական պատերազմներից: Դարձյալ պարսկական ազդեցությունը գերակշռող հանդիսացավ: Հույները, չկարողանալով հաշտվել այդ իրողության հետ, համաձայնություն կայացրին պարսիկների հետ, և Հայաստանը, այդ փոքրիկ, անհանգիստ, ուժասպառ երկիրը, բաժանվեց երկու հզոր հարևանների մեջ: Արշակունի թագավորության խղճուկ մնացորդը Հայաստանի պարսկական մասում կարող էր շարունակել իր գոյությունը: Հավատարիմ մնալով հին արեւելյան բռնապետների սովորությունը, Սասանյանները թույլ տվին, որ հայերը պահպանեն իրենց ինքնավարության ձևը, հպատակվելով պարսից իշխանության: Այդպես շարին հույները: Հունական Հայաստանը դարձավ բյուզանդական մի գավառ և այդտեղ սկսեցին հայերին հունացնել: Քրիստոնեությունը հունական կառավարության համար քաղաքական գործիք էր. նա չկարողացավ իր իսկական շահերը բարձրացնել քաղաքական հաշիվներից: Եվրոպական կուլտուրայի տեսակետից հարկավոր էր, որ քրիստոնյա Հայաստանը ուժեղացվի, դառնա մի տոկոսն պատվար ասիականության դեմ: Բայց դրա փոխարեն նա բաժան-բաժան դարձավ, ավելի ևս թուլացավ և իր մեծ ու կարևոր մասով պարսկականության սեփականություն եղավ:

Հունական ծրագիրը մեծ աղետ էր Հայաստանի համար: Ունենալով հայտնի չափով միաձուլվ մի ամբողջություն, նա հաղիվ էր կարողանում պահպանել քաղաքական ինքնությունությունը, օգուտ քաղելով մանավանդ այն հանգամանքից, որ երկու հակասական, իրար անհաշտ ազդեցություններ, մեկը՝ Արևմտքից, իսկ մյուսը՝ Արևելքից, միշտ ընդհարվում էին նրա հողի վրա և մշտական մրցությունը չէր թույլ տալիս, որ դրանցից մեկն ու մեկը հաստատվի վերջնականապես և ջնջե տեղական անկախությունը: Այժմ այդ թշվառ, բայց միակ փրկարար հանգամանքն էլ վերացավ: Բաժանված երկու մասի, որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ հաստատվում էր մի մշտական ազդեցություն, երկիրը հեշտությամբ պիտի կորցնե իր ինքնությունը դեմքը իբրև պատմական մարմին: Յուրաքանչյուր բաժին պիտի ձուլվեր այն պետության հետ, որի սեփականությունն էր դարձել:

Կարևորը պարսկական բաժինն էր, այնպես որ կարելի է ասել, թե այդ բաժանումով ասիականությունն էր հաղթանակ տանում արևմտյան քրիստոնեության աջակցությամբ: Պարսկական բաժանումն էր Արաքսի հովիտը, հայության սիրտը և ուժի գլխավոր աղբյուրը: Իր այդ սրտի մեջ Հա-

յաստանը զորավոր հարվածի ենթարկվեց: Հայոց Արշակ թագավորը, որի ժամանակ տեղի ունեցավ աղետաբեր բաժանումը, մեծ մտատանջությամբ էր նայում, ինչպես պատմում է Ղազար Փարպեցին, Հայաստանի վրա ծանրացած երկու օտար լուծերին և երկար կշռում էր, թե դրանցից ո՞րը պիտի ընդունել: Հունաց ամբողջ բաժինը, չնայած որ բաղմամբիվ գավառներից էր բաղկացած, հաղիվ թե մի հատ Այրարատ արժենար, որ պատկանում էր պարսիկներին: Հեռանալ Արաքսի գեղեցիկ, առատ հովտից, շատ ծանր էր թագավորի համար, բայց ի՞նչ անել, երբ այդտեղ կախվել էր պարսկական խեղդուկ մթնշաղկոտը: Պարսիկը այժմ առաջվանը չէր. նա խրոխտ արհամարհանքով էր նայում հային, որ առաջ իր քրիստոնեությամբ դեռ փոքրիշատե վտանգավոր կարող էր լինել, միանալով Բյուզանդիայի հետ: Այժմ չկար այդ երկյուղը, գոնե պարսիկները կատարյալ տեր էին իրենց բաժնում և կարող էին ապագա վտանգները հեռացնել, իրենց ուղածի պես դաստիարակելով հայերին:

Արշակը չկարողացավ հաշտվել արհամարհվող թագավորի դրության հետ և ավելի լավ համարեց կամուրջն աղքատության մեջ ապրել, քան մնալ թշնամի տարրի ստրկության մեջ, ուստի տեղափոխվեց հունաց բաժինը: Անհատների համար երբեք դժվար չէ այսպիսի ծանր հարցեր լուծել: Այն, ինչ արավ Արշակը, չէր կարող անել Արաքսյան ամբողջ աշխարհը: Եվ մեծ հարց է՝ արդյոք հունական բաժինը կարո՞ղ էր ավելացնել երկիր դառնալ հայության համար: Արշակից հարյուրավոր տարիներ հետո Վասպուրականի, Կարսի թագավորները և իշխանները թողին իրենց կալվածքները հույներին և անցան բյուզանդական հողը, որպեսզի կարողանան ապրել Արեւիկից արշավող մոնղոլական ցեղերի ձեռքից: Բայց չապրեցին նրանք, իսկ նրանց թողած երկրները շարունակեցին անտեր ապրել օտար լուծի տակ: Կան հարցեր, որոնց լուծողը միայն հայերն են կարող է լինել:

Պարսիկները իսկույն չհարձակվեցին հայկական քրիստոնեության վրա, այլ նախ միջոցներ ձեռք առան, որ անվնաս դարձնեն նրան, հեռացնելով արևմտյան ազդեցությունից: Հունական լեզուն, որ Սասանյանների համար քաղաքական մեծ վտանգ էր, արգելվեց պարսկական բաժնում և կրոնական պետքերի համար թույլատրվում էր միայն ասորական լեզուն, իսկ ուրիշ գեղերում պարտավորականը, իհարկե, պարսկերեն լեզուն պիտի լիներ: Ասորիները պարսիկների համար վտանգավոր չէին կարող լինել, քանի որ մեծ մասամբ պարսկահպատակներ էին:

Մենք շատ անգամ տեսանք, որ ասորիները հույների հետ գործում էին Հայաստանում իբրև հոգևորականներ և ուսուցիչներ, քրիստոնեության տարածման գործում ասորիները հանդիսացան շատ եռանդուն ու տոկուն քաղաքական և հասան մինչև Միջին Ասիա և Հնդկաստան, ուր տնկեցին ավետարանական վարդապետության առաջին սերմերը: Բայց ասորական ազգը առանձին ընդունակություն ցույց չտվեց: մտավոր գործունեության մեջ: Անկասկած, ասորի հոգևորականության ազդեցությունը մեծ էր Հայաստանում, որովհետև նա, այնուամենայնիվ, անհամեմատ բարձր էր հայ հոգևորականության իր զարգացմամբ: Եվ այդ ազդեցությունը նշանավոր հետքեր է թողել հայերի քրիստոնեական կրթության վրա, մանավանդ այն շրջանում, երբ հայերը սեփական ուղին չունեին և պիտի ուրիշներից սովորեին ամեն ինչ: Որքան էլ չորրորդ դարում քրիստոնյա եկեղեցին մի էր ամենքի համար, և հույն ու ասորի հոգևորականների մեջ տարբերություն չէր կարող լինել դավանաբանական կողմից, բայց բոլորովին հավանական է, որ այդ եր-

կուսի մեջ մրցութիւն կար Հայաստանում բացարձակ ազդեցութիւն ձեռք բերելու համար: Ասորիները լավ օգտւում էին իրենց քաղաքական դրութիւնից, այն հանգամանքից, որ իրենք հույների պես վտանգավոր մի տարր չէին պարսից կառավարութեան աչքում: Բացի բարոյական նշանակութիւնից, Հայաստանում տիրապետելը ասորիներին համար սուներ և նշուխական մեծ շահ:

Եվ ահա, երբ Հայաստանի պարսկական բաժնում վերացավ հունարենը, ասորական լեզվի և հոգևորականութեան կատարյալ տիրապետութիւնը եկավ: Այնպես որ հայերը արևմտյան քրիստոնյա աշխարհի հետ հաղորդակցութիւն կարող էին ունենալ ասորիների նման մի ասիացի խեղձ, ընդհանրապես հետամնաց ազգի միջոցով: Պարսկական համբերողութեան արժանացած ասորի քրիստոնեութիւնը, զրկված լինելով հունական կենդանացնող աղբյուրներից, չէր կարող հայերի մեջ պահպանել նույնիսկ այն արտաքին պաշտոնական կերպարանքը, որ ունեւր մինչև այդ. հետզհետե նա պիտի էլ ավելի տկարանար, չոր ու անպտուղ դառնար:

Այսքան հուսահատական էր դրութիւնը չորրորդ դարի վերջերում: Հայ ժողովուրդը զրկվում էր իր հին ազգային ստացվածքներից. նա ունեւր մի հին, ծակծակված, մաշված քաղաքական իշխանութիւն, որի գոյութիւնը ամբողջապես պարսից շահերի կամքից էր կախված: Ներքին մրցութիւններից թուլացած, հեղինակութիւն և ուժ կորցրած թագավորութիւնը հետզհետե ստվերային էր դառնում մաս-մաս ծլատված, կուսակցութիւնների բաժանված երկրի մեջ: Քրիստոնեութիւնը ճնշել էր հին ազգային կրօնը և դեռ շարունակում էր կռւել նրա մնացորդների հետ, բայց ինքն էլ միշտ մնում էր ինչ-որ պաշտոնական կեղև, խորթ ու անհասկանալի մի ուսմունք: Համարյա մի ամբողջ դար տեւած մրցութիւններն ու զոհերը չէին կարողացել նրա համար գոնե մի անձուկ ճանապարհ հարթել դեպի ժողովրդի գիտակցութիւնը: Հայաստանը կոխկրտվել, ետի տակ էր ընկել ասիականութեան և եվրոպականութեան պայքարի մեջ և այժմ, երբ թուլացած, ուժասպառ տարածված էր, պատմութիւնը կարծես պատրաստվում էր իր ահեղ դատավճիռը կարգաւ այդ դիակի վրա:

Դա ութ դարերի մի պատմութիւն էր¹⁸: Ութ երկար ու միանման դարեր անցել էին Հայաստանի գլխով, ամփոփել էին նրան ասիականութեան ծոցում: Բայց նրանց ծանր ու անհեթեթ ծախքերը հանկարծ տակնուվրա դարձան, հանդիպելով մի նոր հոսանքի, որ ուղում էր կանգնեցնել, ետ մղել նրանց, դուրս նետել սովորական ընթացքի ճանապարհից:

Անպատիժ չէր կարող անցնել այդ հսկայական հեղաշրջումը: Ասիան ահավոր ճիգեր էր թափում իր ստացվածք ձեռքից շտալու համար: Եվ ահա հայ աշխարհի վրա բարձրագույն արշավում էր իրականութիւնը իր խավար ուժի ամբողջ թափով: Ի՞նչը պիտի դիմադրեր նրան:— Հայաստանի քրիստոնեութիւնը, օտար լեզվով խոսող, ներսեսի բարեգործութիւններով միայն հայտնագործված քրիստոնեութիւնը: Հնարավոր բան էր:

Ճգնաժամը մեծ էր, բայց, ավելացնենք, ոչ օրհասական: Նրան զգալ սկսեցին Հայաստանում՝ ահա ինչու չէր նա օրհասական: Զգալը կենդանութիւն է: Կային մարդիկ՝ անհատներ միայն, որոնց մտքի մեջ ձևակերպվում

էր փրկութեան գնքը: Օղի մեջ տարածվել էր և ըմբռնելի էր դառնում մի մեծ անհրաժեշտութիւն՝ կենդանացնել ժողովրդի ներքին ուժերը, տալ նրանց ստեղծագործելու, դուրս թափելու միջոցներ: Փորձերը և փորձանքները անօգուտ չէին անցել: Լուսավորչի տոհմի մեծ ջանքերը, վերջապես, մերկացրին, թե ինչն է պակասում:

Երկրի շարժարանքների, ճգնաժամի մեջ ծնվեց համեստ միտքը, որ գնաց ասիականութեան սպառնալիքների դեմ և հայտարարեց, թե այդ երկիրը պիտի ապրեն:

Այդ միտքը մի քանի առաջավոր մարդկանց մեջ էր ապրում: Բայց նրան իրականացնողը, կյանքի հրավիրողը մի մարդ էր միայն, և այդ մարդը ս. Մեսրոպն էր...

Երրորդ մաս

ՈՒՍՈՒՅԻՉԸ

Ա.

Կորյուն վարդապետ: Նրա գրած կենսագրության արժեքը: Հարուստ տեղեկութիւններ շունենք: Մեսրոպ քե Մաշտոց:

Մեծ անձնավորութիւնները այնքան ավելի հասկանալի են լինում հեռավոր սերունդներին, որքան շատ հիշատակութիւններ են մնում նրանց մասին: Մեսրոպը իր կատարած գործով ամենամեծն է մեր պատմական հերոսների մեջ: Իր այդ անվան համապատասխան էլ մի բացառիկ, գոնե մեղանում չեղած, բախտի է նա արժանացել. առաջին հայ գործիչն է նա, որ ականատեսի ձեռքով գրված առանձին կենսագրութիւն ունի:

Այդ ականատեսը Կորյուն վարդապետն է, Մեսրոպի աշակերտներից մեկը: Ուրեմն, մի շատ մոտիկ, բարերարված մարդու վկայութիւն: Ուրիշ անկախ և ինքնուրույն աղբյուրներ չկան. թեև Մեսրոպի մասին խոսում են մեր ուրիշ մատենագիրներն էլ, բայց Կորյունի տվածից ավելի բան ոչ ոք համարյա չգիտե. ամենքի համար աղբյուրը Կորյունն է: Այստեղից պարզ է այն կարևոր նշանակութիւնը, որ ունի Կորյունի գործը՝ հայոց պատմութեան ամենանշանավոր, նմանը չունեցող մի շրջանի լուսաբանութեան համար: Մենք նրան պիտի լսենք, նրանից պիտի սպասենք մեզ հուզող բազմաթիվ հարցերի լուծումը:

Կարդում ենք այդ պատմութիւնը, տեղեկութիւններ իմանում ենք, բայց, տարաբախտաբար, իմանում ենք և այն, որ Կորյունը մեզ բոլորովին չի գոհացնում, որ նա շատ քիչ բան է տալիս: Իբրև պատմական երկասիրութիւն, շատ խեղճ գործ է դա: Շատ համառոտ, փաստերի կողմից վերին աստիճանի սակավախոս, իսկ դատողութիւնների կողմից չափից դուրս շա-

տախտս մի կենսագրութիւն, որի մեջ ամեն քայլում երևում է հիացած աշակերտը, բայց չկա պատմաբանը, որ ներկայացնէր իր տեսած մարդու և նրա կատարած գործի ամբողջ պատկերը:

Իզուր չէ Կորյունի գործը առաջին ինքնութիւնը պատմագրութիւնը հայերեն լեզվով¹⁹: Երբ հայի լեզուն բացվեց, երբ նա մի խավար ժողովրդից դարձավ գիր ու մտածութիւն ունեցող ժողովուրդ, նրա առաջին գործը եղավ պատմել, թե ով էր, որ այդպիսի մի հրաշք ստեղծեց: Իբրև մեր ինքնութիւնը պատմագրութիւն երախայրիք, այդ առաջին պտուղը, բնականաբար, այնքան խակ պիտի լինէր, որ չհամապատասխանէր իր ահագին նշանակութիւն: Աշակերտը շատ աղքատիկ փաստեր է հաղորդում իր մեծ ուսուցչի կյանքից, բայց որպիսի հաճությամբ անձնատուր է լինում կրօնական-բարեպաշտական խոհերին:

Մեսրոպի առաջնորդությամբ հայը նոր-նոր է սկսում ըմբռնել, թե ինչ է եղել այն կրօնը, որ հարյուր տարի առաջ մտցրել էր Գրիգոր Լուսավորիչը: Նոր բացվում են նրա առաջ քրիստոնեութիւնը պարզ ու լայն հորիզոնները, և նա, իբրև արդեն գիտակցող հավատացյալ, ջերմեռանդությամբ փառում է այդ կրօնին, մոռանալով ամեն ինչ: Մեսրոպը անապատական էր, և նրա աշակերտներն էլ նույն ոգով կրթվեցին: Ամեն ինչ քրիստոնեութիւն համար՝ այս էր նշանաբանը: Եվ Կորյունը անկարող էր, իհարկե, լայն հայացքների տեր մի պատմիչ լինել: Եկեղեցին մեծ եռանդով տարածում էր սրբերի վկայաբանութիւնները, որոնք պատմում էին քրիստոնեութիւնը համար նահատակվածների կյանքը, հրաշագործութիւնները, առաքինութիւնները: Այդպիսի գրականութիւն վրա կրթված Կորյունը իր ուսուցչի մասին էլ գրել է վկայաբանութիւն նման մի բան, որի մեջ Մեսրոպը ամենից առաջ մի սուրբ է, որի կյանքը այս և այն նմանութիւն ունի հին մեծ սրբերի հետ, որի գործերը համապատասխանում են ս. Գրքի այս կամ այն տեղին: Այս նմանութիւնները, այս համեմատութիւններն են գրավում նրան, մոռացութիւն տալով կյանքի շատ փաստեր, բավականանալով ընդհանուր խոսքերով, սեղմ և շատ տեղերում անհասկանալի բացատրութիւններով:

Ավելացրեք և այն, որ Կորյունի փոքրիկ աշխատութիւնը թե՛ հեղինակի տարօրինակ ոճի և թե՛ արտագրողների սգիտութիւնը պատճառով դարերի ընթացքում մութ ու անհասկանալի է դարձել շատ կետերում: Իսկ այս բոլոր ցավալի պակասութիւնների պատճառով մեր մեծ հերոսի կյանքը իրականաբար չի ներկայանում մեզ, շատ բան անդառնալի կերպով կորել է դարերի խավարի մեջ: Ըստ երևութիւն, Կորյունը գլխավորապէս ուշադրութիւն դարձրած պիտի լինէր Մեսրոպի այն գործի վրա, որ հիացմունք է պատճառել նրան և նրա ժամանակակիցներին, այսինքն՝ տառերի գյուտի վրա: Բայց այդտեղ էլ Կորյունը մի աններելի սակավախոսութիւն է պահպանել, երկու-երեք մութ բացատրութիւններով է բավականացել, այնպես որ ստացվում է մի այնպիսի տպավորութիւն՝ կարծես թե նա ականատես չի եղել, լսել է տառերի գյուտը հեռու մի տեղ, հեռավոր մի ժամանակում, և ինքն էլ չգիտէ, թե ինչպէս է տեղի ունեցել և ինչ բան է այդ գյուտը:

Կա նույնիսկ ավելի ցավալի մի պակասութիւն: Իր ուսուցչին Կորյունը ամեն տեղ անվանում է Մաշտոց, մինչդեռ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը մեջ նա անվանված է Մեսրոպ: Հայ ազգը դարերի ընթացքում ընդունել և

նվիրագործել է այս վերջին անունը*, որ, իհարկե, չի կարող նորենացու հնարածը լինել: Այս անուններից ո՞րն է իսկականը, չգիտենք: Եվ սա էլ մի փաստ է, որ ցույց է տալիս, թե մեր մեծ հերոսի կյանքը լավ հայտնի չէ մեզ:

Բ.

Առօրինի դիվանադպիր: Սահակ կաթողիկոս: Մեսրոպի ճգնափորական կյանքը: Միսիոներական գործունեություն: Գողթան գավառում: Հեթանոս հայերի դիմադրությունը: Բռնությունը հանձնարեղ միտք է ծնեցնում:

Հայոց խոսքով Երրորդ Թագավորի օրով (396—399) արքունիքում ծառայում էր մի գյուղացի հայ: Նա ծնվել էր Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում (թվականը հայտնի չէ²⁰) և վարդան անունով բարեպաշտ մարդու որդին էր: Մանկութիւնը հասակում նա լավ կրթութիւն ստացավ. սովորեց պարսկերեն և ասորական լեզուները, ծանոթացավ և հունարենի հետ²¹: Հավանական է, որ նա ներսես Մեծի բացած դպրոցներից մեկի սանն էր:

Վերջացնելով ուսումը, նա թողեց իր ծննդավայրը, գնաց Արարատյան նահանգը, ուր հայոց արքունիքում զինվորական ծառայութիւն մեջ մտավ²²: Լեզվագետ, ընթերցասէր տարոնցին չկորավ զինվորական գնդերի մեջ. զորքը և պատերազմական արվեստը չխեղդեցին նրա մեջ գրասիրութիւնը, և նա դարձավ Թագավորական դիվանի գրագիր: Արքունիքը ծանոթացրեց նրան աշխարհական կարգերի հետ, իսկ դիվանական գրագրի պաշտոնը բաց արեց նրա առջև վարչական աշխարհը: Մեսրոպը՝ սա էր տարոնցի գեղջուկ հայը, մեծ փորձ ձեռք բերելու, երկրի քաղաքական և ներքին հանգամանքները լավ ուսումնասիրելու գեղեցիկ հարմարութիւններ ունեւր:

Բայց փայլուն արքունիքը, հրամայող, կարգադրող իշխանութիւնը մինչև վերջը չգրավեցին նրան: Նույն խոսքով Թագավորի ժամանակ Լուսավորչի տոհմը նորից իր դերի մեջ մտավ, կաթողիկոսական աթոռի վրա նստեց ներսես Մեծի որդին, Սահակը:

Հանգամանքները այնքան փոխված էին, որ նա չէր կարող հետևել իր հուլակավոր հոր քաղաքականութիւնը: Ստացած լինելով հունական գեղեցիկ կրթութիւն, Սահակը մնաց հունասեր, բայց այդ հունասիրութիւնը լայն ու կտրուկ միջոցներով արտահայտելու կարողութիւնից զրկված էր: Հոր և որդու միջև կար արդեն այն մեծ տարբերութիւնը, որ որդին պարսկահայտակ էր և կաթողիկոսութիւն էր անում Հայաստանի այն մասում, ուր պարսիկները բացարձակ տերեր էին: Եվ Սահակը ստիպված էր հաշտ ապրել պարսից կառավարութիւնը հետ: Ներսեսը անվախ գործում էր պարսկական կուսակցութիւնը դեմ, մինչդեռ նրա որդին պարտավոր եղավ գնալ Պարսկաստան, ներկայանալ Թագավորին, խնդրել նրա բարեհաճութիւնը զանազան հարցերի վերաբերմամբ: Հայաստանի բաժանումը տկարացրել էր ոչ միայն Թագավորական իշխանութիւնը, այլև հայոց կաթողիկոսի քաղաքական նշանակութիւնը: Բանը այնտեղ հասավ, որ պարսից արքունիքը նույնիսկ խառնվում էր կաթողիկոսական գործերի մեջ:

* Այդ իսկ պատճառով մենք էլ մեր այս աշխատութիւն մեջ գործ ենք անում Մեսրոպ անունը, իբրև ընդհանրութիւն ծանոթ և սիրելի մի անուն:

Այլևս անհնարին էր ներսես Մեծի և նրա նախորդների խորխոր ու բարձրագույն քաղաքականությունը: Եվ Սահակը չունի էլ իր հոր ահագին եռանդը: Նա մրցող, պահանջող չէր, այլ մի խաղաղասեր քրիստոնյա հովվապետ, որ աշխատում էր այնքան, որքան թույլ էին տալիս հանգամանքները: Լուռ ու հանդարտ ջանքեր էր գործ դնում եկեղեցին բարեկարգելու համար, այդ ջանքերի մեջ էլ նրա համար պահված էր իսկական մեծությունը:

Եկեղեցական բարեկարգությունը և քրիստոնեության տարածումը ապահովելու համար Սահակն էլ ուժ տվեց վանականության: Նա ինքն էլ անձամբ սիրում էր ճգնաժամական կյանքը և հիմնեց անապատականների մի առանձին կարգ, որի հետ ինքն էլ ենթարկում էր իր անձը խիստ պահեցողությունների և զրկանքների: Եվ նրա օրինակը, գուցե և առաջարկությունը, երևի, մեծ ազդեցություն արեց արքունի դիվանադարի վրա: Մեսրոպը թողեց իր պաշտոնը, հոգևորական կոչում ստացավ, ապա անցավ անապատական կրոնավորների կարգը, դարձավ մշտական աղոթքների և զրկանքների մեջ ապրող մի ճգնաժամ:

Բայց մենք չպետք է երեւակայենք Մեսրոպին մի այնպիսի ճգնաժամ, որ ընդմիջտ հեռանում է աշխարհից, կտրվում է մարդկությունից և, անապատի ու անհայտության մեջ կատարյալ ինքնամոռացություն հասնելով՝ իր հոգու փրկության համար է տանջվում: Մեսրոպը մարդկանցից չհեռացավ. հավաքելով աշակերտներ, նա սկսեց ման գալ մարդկանց միտքը լուսավորելու, քրիստոնեություն քարոզելու համար: Զգիտենք, նրանից առաջ եղել են հայ հոգևորականներ, որոնք կատարում էին այնպիսի առաքելություններ թե ոչ: Կարելի է, համենայն դեպս, ասել, որ Մեսրոպի պես տաղանդավոր քարոզիչ գեռ չէր եղել հայերի մեջ: Նա զինված էր թե՛ անշեշ եռանդով և թե՛ հազվագյուտ գիտություններով: Ամենագլխավորն այն էր, որ նա կարողանում էր խոսքը հասկանալի դարձնել: Խորհնացին պատմում է, որ Մեսրոպը եկեղեցում, նախ՝ կարդում էր գրքերը ասորերեն լեզվով, ապա թարգմանում էր հայերեն²³, ուստի ամեն տեղ նրան հասկանում էր ժողովուրդը. մինչդեռ երբ Մեսրոպը չէր լինում, երբ կարդացածի թարգմանությունը չէր տրվում, ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում:

Ավելորդ է ասել, որ այս դրությունը հանձարեղ տարոնցու սրտի մեջ խոր արձագանք էր տալիս: Իսկ նրա առջև հետզհետե բացվում էր մեծ անհրաժեշտությունը: Հասկանալի խոսքի հզոր ազդեցությունը ավելի շեշտվում, ավելի շոշափելի, տանջող էր դառնում մանավանդ այն պատճառով, որ Մեսրոպը գործում էր Հայաստանի արևելյան ծայրերում:

Արարատյան դաշտից դեպի արևելք և հյուսիս-արևելք գտնվող երկրները Մեսրոպի ժամանակ սարսափելի համբավ ունեին. Կորյունը անվանում է այդ տեղերը «անկարգ, անդարման, գաղանամիտ, վայրենադույն, ճիվաղաբարո»: Այդ համբավը, իհարկե, իր հիմքն ուներ: Սյունիքը և Արցախը վայրենի լեռնաշխարհներ են. անմատչելի բարձրություններն ու խորխորատները, կլիմայական դժվար պայմանները, հաղորդակցության ճանապարհների բացակայությունը ստեղծում են ազգաբնակչության համար մի առանձնացած կացություն, խիստ հնապաշտ ավանդապահություն, բարբերի կոպտություն: Կտրված լինելով դրսի աշխարհից, լեռները միշտ հետամնաց են, անհյուրընկալ. այնտեղ ապրող մարդը շարունակ դբաղված է վայրենի, ահեղ բնության հետ կռվելով, որպեսզի կարողանա իր ապրուստը հայթայթել. մտավոր-իմացական կյանքի համար ոչ տրամադրություն կա, ոչ պահանջ, ոչ նույնիսկ հարմարություն: Այդ պատճառով էլ Հայաստանի այդ լեռնաշ-

խարհում հեթանոսությունը պահվում էր մի համառությամբ, որ, ըստ երևույթին, անընկճելի էր:

Ահա այդ դժվար մատչելի տեղերն էր Մեսրոպը ընտրել քարոզչության ասպարեզ: Նա սկսեց Գողթան գավառից:

Բայց այս գավառը Սյունիքի և Արցախի լեռնաստանների պես մի անլույս աշխարհ չէր: Այստեղ մարդկային միտքը գործում էր: Եվ եթե Գողթանը մինչև Մեսրոպի ժամանակը մնացել էր հեթանոսության մեջ, պատճառն այն էր, որ նա մի առանձին նշանավոր դեր էր կատարում հայկական հին աշխարհի մեջ: Ազգային հին աստվածների, հին հերոսների ավանդապահն էր նա և հեթանոս հայությանը ոգևորողը: Հայտնի են Գողթանի երգերը: Հայտնի է, որ գինով առատ այդ գավառում ժողովրդական հանձարը բանաստեղծության մեջ պատկերացնում էր հին հայերի աշխարհայեցողությունները, գաղափարները, նախնիքների պաշտամունքը: Այնտեղ, ուր կյանքը ժամանակի ընթացքում հզոր ավանդություն է դառնում, և այդ ավանդությունը ժողովրդի սրտի մեջ գեղեցիկ բանահյուսության, առօրյա հնչուն երգի է փոխվում, այնտեղ չի կարող հեշտությունը և շուտով մոռացվել պաշտամունքը: Երգը չէր թողնում, որ մեռնի, անհետանա անցյալը, նա այդ անցյալի ձայնն էր և անուշիկ ելեէջներով, սրտին հարազատ հնչյուններով միշտ կենդանի էր մնում: Կա՞ր Հայաստանի մեջ մի ուրիշ Գողթան, չգիտենք: Եվ եթե միայն Գողթանն է կարողացել երկար ժամանակ պահել իր երգերի պատառիկները ու անմահացնել նրանց մեր դրականության մեջ, դա ապացույց է այն բանի, որ նա ամենքից շատ պինդ էր կպած իր հնություն:

Մեսրոպը այստեղ առանձին դժվարության հանդիպեց: Քարոզչություն անլուր էր, և նա դիմեց տեղական իշխանի աջակցության: Նորից քրիստոնեությունը հենվում էր հրամանի, իշխող գավաղանի վրա: Կրկնվում են Տրդատի ժամանակները: Կորյունը պարզ չի խոսում, բայց Ազաթանգեղոսի նման ասում է. «Մեծամեծ նշաններ էին երևում, դեերը զանազան նմանություններ փախստական լինելով, ընկնում էին Մարաց կողմերը»: Այդ դեերը, ինչպես և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ, հեթանոսության պաշտոնյաներն ու կողմնակիցներն էին, որոնք տեղի տվին բնության ուժին և փախան:

Բռնություն, դիմադրություն, տանջանք: Նրանք հաղթանակով վերջացան, բայց ինչպե՞ս պիտի լինեի այն ճգնաժամի դրությունը, որ շարունակ մաշում էր իր մարմինը երկնքի սիրտ համար: Գուցե մի ուրիշը հանդիսատիվով շարունակեի իր գործը, ուրախ լինելով, որ Աստծո գործը հաստատվեց հեթանոսության բնի մեջ: Բայց Մեսրոպը մեծ, զգալուն սրտի տեր մարդ էր: Նա չուրախացավ, ընդհակառակն, հաղթությունը դառն տրտմություն էր նրա համար. հաղթողը նույնիսկ լաց էր լինում և ասում. «Տրտմություն է ինձ, և իմ սրտի ցավերը անպակաս են իմ եղբայրների և ազգականների համար»: Ո՞վ գիտե, գուցե մի քանդված մեհյան կամ մի արյունաթաթախ դիակ փորժերում էին նրա լուսավոր միտքը և տանջում նրան իբրև լուռ, արյունոտ հարցեր. ինչո՞ւ այս անգթությունը, ինչո՞ւ այս հարկադրանքը: Մի՞թե մարդը մեղավոր է, որ պաշտում է իր լավ հասկացածը, այն, ինչ հարազատ է իր համար:

Մտածությունները ծովանում են, և իր սրտի ու զգացմունքների հետ առանձնացած մարդը գտնում է նրանց մեջ հավիտենական ճշմարտության գաղտնիքը: Նա զգում է, որ մարդը գավաղանից չէ կրթություն ստանում, համոզմունք կազմում, որ նրան պետք է սովորեցնել, նրա սրտում պետք է

մշակութային անել, սերմեր տնկել: Քարոզչությունը չի օգնում, նշանակում է, որ պատահաբար լսած խոսքը անդոր է խախտելու այն, ինչ հաստատվել է սրտի մեջ մանկությունից: Պետք է, ուրեմն, այդ սրտի մեջ մանկությունից էլ պատվաստել նոր հասկացություններ, պետք է տալ նրան հեշտը, հարազատը և ոչ թե օտարին: Փաթաթել նրա վզին:

Տրտում ու տխուր, մաքերի մեջ խորասուզված, Մեսրոպը շատ օրեր որոնում էր մի ելք: Հրաշալի՝ երկունք: Գողթան գավառը մեր պատմության մեջ պետք է հռչակվի ոչ միայն իբրև հին երգերի հայրենիք, այլև իբրև մի տեղ, ուր առաջին անգամ ծնվեց հայ գրականության միտքը: Այնտեղ, ուր դարերի ընթացքում ժողովուրդը բերանացի գրականություն էր պահպանում բամբիկների ձայնակցությամբ, նույն այդ հողի վրա, նույն այդ ձայների մեջ պարզվեց, անհրաժեշտություն դարձավ տառեր գտնելու, գրով գրականություն ստեղծելու միտքը:

Մեսրոպը գտել էր ելքը: Եվ նա այլևս չմնաց Գողթանում. թողեց ամեն ինչ, թողեց իր սկսած գործը կիսատ և շտապով ճանապարհ ընկավ դեպի Արարատյան երկիրը: Առաջ՝ գիրք, հետո միայն գիտակցական քրիստոնեություն:

Ահա ինչն էր նրան վաղարշապատ տանում:

Գ.

Գրեթե և գրականության համար հոգսեր: Նպատակով ժամանակ. վռնվապուներ Հայաստանում, Հազկերտ Առաջինը Պարսկաստանում: Որոնում են հայկական տառեր: Դանիելի տառերը, առաջին դպրոցներ, անհաշու դպրություն: Մեսրոպի ճանապարհորդությունը Միջագետք: Հայկական տառերի գյուտը: Ի՞նչ էր այդ գյուտը հենցիկ համար և ի՞նչ պիտի լինի մեզ համար: Այբուբենի առաջին գյուտը: Ազգերը միմյանցից փոխ առան տառեր: Երկու կարծիք հայկական այբուբենի մասին: Ի՞նչն էր դժվարը Մեսրոպի համար: Ազգի տառալուծումը:

Ո՞ւմ պիտի դիմեր Մեսրոպը իր սրտի խոհերն ու ցանկությունները հայտնելու համար, եթե ոչ հայոց կաթողիկոսին: Բացի իր բարձր պաշտոնից, կաթողիկոս ս. Սահակը ուներ այն մեծ առավելություն էլ, որ ամենազարգացած մարդն էր այն ժամանակվա Հայաստանում: Եվ նա գրկաբաց ընդունեց Մեսրոպին, որովհետև ինքն էլ միևնույն մտածության մեջ էր, ինքն էլ միևնույն եզրակացության էր հասել: Մեսրոպը իր առաջին իսկ քայլերից մի հզոր և հեղինակավոր աջակից ու հովանավոր ուներ: Այդ բավական չէ, հայոց թագավորն էլ միացավ նույն մտքին, նա էլ նույնպես ղգացել էր ժամանակի մեծ պահանջը: Դա վռնվապուս թագավորն էր:

Զորքերը դարի վերջերում և հինգերորդի սկզբում կա մի փոքրիկ շերտ, երբ Հայաստանը մի անսովոր տեսարան էր ներկայացնում: Դա վռնվապուս թագավորության շրջանն է: Երկիրը խաղաղվեց, այլևս ներքին խռովությունների և պատերազմների դաշտ չէր ներկայացնում: Ի՞նչ հրաշք էր վռնվապուսների և պատերազմների դաշտ չէր ներկայացնում: Ի՞նչ հրաշք էր դա: Անշուշտ, շատ բան կախված էր թագավորի անձնավորությունից, նրա կառավարչական կարողությունից: Բայց այդպիսի հանգամանքները վրձնական կարող են լինել միայն մի բոլորովին անկախ, ինքնուրույն երկրում: Հայաստանում թագավորը ամեն ինչ չէր, և հրաշքը հասկանալու հա-

մար մենք պիտի աչքներս դարձնենք դեպի Հայաստանի տերը²⁴, դեպի Պարսկաստան:

Շապուհ Երկրորդի մահից հետո Սասանյանների քաղաքականությունը ուրիշ կերպարանք ստացավ: Դա՛ս բարձրացան այնպիսի թագավորներ, որոնք չէին ուզում հպատակվել մոգերի և ազնվականների ազդեցության: Դա նշանակում էր, թե մեջտեղից պիտի վերանա անհաշտ, կրոնամոլ հայացքը, պետական հարցերի, մանավանդ քրիստոնյաների վերաբերմամբ: Արքունիքը մրցության դաշտ էր ներկայացնում. մի կողմից՝ թագավորը, որ չէր ուզում կամ քիչ էր ուզում իր շրջապատողների ցուցմունքներով շարժվել, մյուս կողմից՝ մոգերը, որոնք ուզում էին իրենց դիրքի մեջ մնալ: Այդ մրցությունները պալատական դրամաներ էին առաջացնում. Շապուհի մի քանի հաջորդները սպանվեցին, բայց դրսի աշխարհը, դրա փոխարեն, հանգրստություն էր վայելում. Պարսկաստանի գլուխը խառնված էր, և կրոններն ու հունականությունը հալածողներ չունեին:

Վռնվապուսի ժամանակ թագավորում էր Հազկերտ Առաջինը, որ Մեղավոր անունն էր ստացել: Մեղավոր էր նա դուռ պարսկական տեսակետից, այն պատճառով, որ զրադաշտականության և մոգության փառքի համար չէր հալածում քրիստոնյաներին, չէր պատերազմում Բյուզանդիայի դեմ. ընդհակառակն, հալածում էր մոգերին և ազնվականներին, երբ նրանք ուզում էին կառավարողի, կարգադրողի դերի մեջ մտնել: Ահա այդ Մեղավորի թագավորության միջոցին էլ խաղաղ էր հայոց աշխարհը, պարսկական կուսակցությունը չէր կարող աղետալի շարժումներ սկսել թագավորի դեմ: Խաղաղ մեծագործությունների համար ամենահարմար ժամանակը երկրի այսպիսի դրությունն էր: Մեսրոպին հովանավորում էին և քաղաքական հանգամանքները:

Մեծ վերանորոգումը ոչինչ արգելքներ չունեի իր առջև: Վռնվապուսը նախավերջինն էր Արշակունի թագավորների մեջ: Կարծես բնադրով նա գիտեր, որ մոտենում է վերջը, ուստի պետք է տալ ժողովրդին ապրելու, գոյություն պահպանելու մի այնպիսի միջոց, որ խախտտ չէ գահերի պես, քանի որ ապրում է սրտերի և մտքերի մեջ: Եվ նա իր իշխանությունն ու ամբողջ բարի կամեցողությունը դնում է Մեսրոպի և Սահակի տրամադրության տակ՝ բարի գործը հաջողեցնելու համար:

Կաթողիկոսարանում սկսվում են մի շարք խորհրդակցություններ, և այդտեղ հայտնի է դառնում, թե որքան դժվար է պահանջվող գործը: Խորհրդակցություններին մասնակցում էին ձեռնհաս հոգևորականներ էլ, բայց ոչ որ չկարողացավ մի գործնական միջոց առաջարկել: Օգնության է հասնում վռնվապուսը: Նա լսել էր, որ Միջագետքում չկա Դանիել անունով մի ասորի եպիսկոպոս, որ ունի հայերեն տառեր: Մեր պատմագիրները շատ մութ կերպով են պատմում այս բանը, այնպես որ բոլորովին պարզ չէ, թե կա՞ր մինչև Մեսրոպը հայերեն կանոնավոր այբուբեն: Շատ են խոսել այս հարցի առիթով: Մեր բանասիրությունը, հիմնվելով պատմագիրների տառացի իմաստի վրա, ընդունում է, որ հին ժամանակներից գոյություն ունեին տառեր, բայց միևնույն ժամանակ հաստատապես պնդում է, որ Մեսրոպից առաջ հայերեն գրականություն չի եղել: Եթե այսպես է, պետք է, ուրեմն, ընդունել և այն, որ այդ տառերը անպիտք ընկած էին, նրանք չէին գործածվում նույնիսկ արքունի և դիվանական գրագրությունների մեջ, որովհետև հայտնի է և այն, որ գրագրությունները լինում էին հունական, պարսկական և ասորական լեզուներով:

Մենք չենք մտնի այդ հարցերի մանրամասնության մեջ: Պատմական հանելուկների կան, որոնց լուծելու համար դրական փաստեր են հարկավոր: Երբ չկան այդ փաստերը, ամեն մի հարց լուծելու ձգտումը կմնա հավանականությունների շրջանում: Եվ, բացի դրանից, Դանիելյան տառերի հարցը, որքան էլ մասնագիտական հետաքրքրություն ներկայացնի, մեզ համար երկրորդական նշանակություն ունի, քանի որ, ինչպես կտեսնենք հետո, Մեսրոպի ամենամեծ գործը տառեր հնարելը, այսինքն՝ հնչյուններ պատկերացնող նշանների գծագրությունը չէ:

Սահակի և Մեսրոպի խնդիրքով թագավորը մարդ է ուղարկում Դանիելի մոտ և բերել է տալիս նրա տառերը: Մեծ ուրախությամբ է ընդունվում ասորի եպիսկոպոսի այդ պարգևը: Իսկույն երեխաներ են հավաքում, և Մեսրոպը դառնում է վարդապետ, որ, ինչպես գիտեք, «վարժապետ» բառի նշանակությունն ունի, բայց եկեղեցական պաշտոնն էլ է:

Բացված է առաջին հայ դպրոցը, առաջին հայ ուսուցիչը սկսում է երեխաներին մայրենի լեզու սովորեցնել: Սակայն փորձը ցույց է տալիս Մեսրոպին, որ Դանիելի ուղարկած տառերը շատ անկատար ու պակասավոր են և նրանցով չի կարելի լեզու ավանդել: Երկու տարի համառում է առաջին հայ ուսուցիչը, բայց ոչինչ չի դուրս գալիս: Դարձյալ մտախառնություններ, դարձյալ որոնումներ: Ինքը, Մեսրոպը, ոչինչ չի կարողանում անել այդ դժվարության դեմ. անգոր է հանդիսանում և Սահակ կաթողիկոսը, և առհասարակ ոչ ոք հայոց մայրաքաղաքում չի կարողանում օգնել: Բայց Մեսրոպը կանգ չի առնում այդ անհաղթելի արգելքի առաջ: Մի անգամ սկսած գործը նա ձեռքից չտվեց. եթե հաջողություն չկա տանը, պետք է նրան որոնել դրսում, օտար, ավելի կարող և հմուտ մարդկանց մոտ:

Վերցնելով իր հետ մի քանի աշակերտներ, Մեսրոպը ճանապարհվում է արտասահման: Վռամշապուհը և Սահակը ճանապարհ են դնում նրան բարեմաղթություններով, «սուրբ համբույրներով», ինչպես ասում է Կորյունը: Եվ իրավ, դրա պես մի սուրբ առաքելություն առաջին անգամն էր դուրս գալիս հայոց աշխարհից: Խալար ու դժբախտ մի երկիր մարդիկ էր ուղարկում լույս որոնելու:

Այդ լույսը Մեսրոպը հույս ուներ գտնել ասորաց երկրում: Նա գնում է Եդեսիա, Ամիդ քաղաքները, տեսնում է այնտեղի նշանավոր հոգևորականների հետ, գեղեցիկ ընդունելություն է գտնում, բայց տխրությամբ տեսնում է, որ ոչ ոք չպիտի կարողանա օգնական և ղեկավար դառնալ: Ծարահատված՝ իր աշակերտներին բաժանում է երկու մասի. մի մասը թողնում է Եդեսիայում՝ ասորերեն լեզուն սովորելու, իսկ մյուս մասը տանում է Սամոսատ քաղաք՝ հունական դպրոցներ մտցնելու համար:

Իսկ ինքը մնում է օտար երկրի տակ, խորասուզված իր մտքերի մեջ: Սակավախոս Կորյունը մի քանի նախադասություններ է դնում, որոնք ցույց են տալիս, թե որ աստիճան լարված դրության էր հասել այդ միջոցին նրա ուսուցիչը: Ամբողջապես հափշտակված իր գաղափարով, այդ մարդը, ճշգրտավորին հատուկ խորին ջերմեռանդությամբ, արտասուքներով, հեծեծանքներով էր պաղատում երկնքի օգնությունը: Նա հիշում էր մարգարեի խոսքերը. «Երբ հեծեծես, այն ժամանակ կապրես»²⁵, մի գեղեցիկ ասացվածք, որ ցույց է տալիս, թե դաժան աշխատանքն է կյանք ստեղծում: Այդ ճգնությունները, այդ անդադար հոգածությունը մի նոր երկունք են առաջ բերում: Միտքը գործում է տենդային արագությամբ, գաղափարները տեսիլների ձև են ստանում, և հոգու լարված կարողությունը, վերջապես, ամփոփում է տա-

րիների մտածմունքները, ձուլում է նրանց տեսանելի, զգալի կերպարանքների մեջ: Երկունքը վերջացավ, այս անգամ հայկական տառերի ձևերը արդեն տպավորված էին մեծ մարդու սրտում:

Ստեղծագործության այդքան բուռն, մրկալից թափ շատ քիչ է իջնում մարդու վրա, դարեր, տասնյակ դարեր մի անգամ: Շատ բնական է, որ Մեսրոպը կրոնական հափշտակության գաղաթնակետին հասած լինելուց մեծ, ահավոր ժամերին: Նա կատարում էր մի հրաշալի խորհուրդ, որ նրան և նրա ժամանակակիցներին ներկայանում էր իբրև դուռ հոգևոր մեծագործության: Տառերը հարկավոր էին հատկապես քրիստոնեության տարածման համար. ունենալ հայերեն գիր՝ նշանակում էր Հայոց ամբողջ աշխարհը աստվածապաշտության դարձնել: Այդ մեծագործությունը նույնքան հափշտակիչ էր, որքան այն վեհ զգացմունքը, որ տպնում է նահատակին դեպի կախաղան և խարույկ՝ զոհվելու Աստծո փառքի, եկեղեցու հաղթանակի համար:

Դեռ համարյա իր կենդանության ժամանակ Մեսրոպը սրբերի կարգն անցավ ինչպես մի մարդ, որ արժանացել էր Աստծո այցելության: Նրա մասին խոսող մեր բոլոր մատենագիրները, սկսած Կորյունից, ներկայացնում են տառերի գյուտը իբրև մի երկնային հրաշք. հայտնի է հետո կազմված այն ավանդությունը, որ ասում է, թե մի աներեւոյթ ձեռք Մեսրոպի աչքի առջև դժագործ քարի վրա հայերեն ձայնավոր տառերի ձևերը:

Մեզ չպիտի զարմացնի այսպիսի վերաբերմունքը դեպի տառերի գյուտը: Ստեղծագործությունը պարունակում է իր մեջ մի վեհ, տարերային, գերմարդկային երևույթ: Ամեն ժամանակ նա պաշտելի է եղել: Իսկ հին աշխարհում էր երկնքի կատարած հրաշք: Մասնավորապես գիրը միշտ մարդկության հիացմունքն է գրգռել. այսօր էլ ուսման ամբողջ սրբություն է համարում ամեն մի գրություն: Նույնիսկ հնության այնպիսի մեծ խելքը, ինչպիսին Պլատոնն էր, մարդու ամենահրաշալի գործերից մեկը տառերի գյուտն էր համարում և ասում էր, որ դա այնպիսի մի մեծագործություն է, որ տառեր գտնողին պետք է Աստված համարել կամ Աստծո նման մարդ:

Այս բոլորը, կրկնում ենք, միանգամայն հասկանալի է: Բայց ի՞նչ կարող ենք ասել մենք, այսօրվա մարդիկ, Մեսրոպի գործի մասին: Հրաշքները վաղուց են վճռված մեր աշխարհից. այսօր ամեն ինչ պետք է բացատրել բանականության տեսակետից, պետք է նայել ամեն մի մեծագործության վրա ինչպես մարդկային աշխատանքի վրա, որ ամեն ժամանակ և ամեն տեղ կատարվել է բնական հանգամանքների, սովորական միջավայրի մեջ: Իսկապես ի՞նչ է Մեսրոպի արածը, ի՞նչ տվեց նա մեզ:

Տառերի գյուտը, իսկ որ, մարդկային հանճարի ամենահրաշալի նվաճումներից մեկն է, որ ահագին զարկ տվեց քաղաքակրթության և առաջադիմության: Առանց այդ գյուտի նույնիսկ անկարելի է երևակայել քաղաքակրթություն: Բայց տառերի գյուտին մարդկությունը միանգամայն, հանկարծակի հասավ: Մինչև այդ նա երկար, շատ երկար փորձեր էր արել իր միտքը գրողմեղու, կերպարանավորելու մի միջոց գտնելու վրա: Տառերը այդ դարավոր որոնումների վերջին, ամենաաջող փորձն էին: Տառերից առաջ, հաղարավոր տարիների ընթացքում, մարդկությունը գրելու զանազան ձևեր ուներ. հայտնի են եգիպտական հիերոգլիֆները, նշանագրերը, Ասորեստանի և Բաբելոնի սեպագրությունները: Դրանք դեռ շատ կատարելագործված միջոցներ էին, եթե համեմատենք այն խելճ ու կոպիտ փորձերի հետ, որ

գործադրում էր ավելի հին, նախապատմական մարդկությունը: Աստիճա-
նաբար առաջ գալով մի անկատար ձևից դեպի մյուս, ավելի կատարյալ ձևը,
գործերի ընթացքում փոփոխություններ և բարենորոգումներ կատարելով,
մարդկությունը հասավ տառերին, որոնցից ավելի կատարյալ միջոց նա մինչև
այսօր դեռ չի գտել: Բայց տառերն էլ մի նոր, անկախ, բոլորովին ինքնու-
րույն գյուտ չէին. երկար ժամանակի ընթացքում նրանք կազմվեցին հին
նշանագրերից: Ամբողջ ժամանակ ձևերի փոփոխություններ էին տեղի ունե-
նում, մինչև որ փորձով հասան ամենակատարյալ ձևին, այն է՝ յուրաքանչ-
յուր տառով մի լեզվի մեջ գոյություն ունեցող ձայները նշանագրելուն:

Ո՞վ էր, որ առաջին անգամ այդպես արեց: Ո՞վ էր տառերի առաջին
հնարողը:

Իսկապես միայն մե՞կն էր, որ տառեր հնարող եղավ ամբողջ աշխար-
հի համար: Եվ որովհետև, ինչպես տեսանք, այդ գործը կատարվեց երկար
ժամանակի ընթացքում, ուստի խոսք չի կարող լինել մի անհատի մասին:
Այբբենական սիստեմը գտնողը մի անհատ չէր, մեր Մեսրոպի նման, այլ
ամբողջ ազգը, սերունդներ միմյանց հոտից: Ժամանակակից գիտությունը
տրամադիր է հավանական համարելու, որ այդ մեծ գյուտը պատկանում է
հրեաներին²⁶: Հրեական ազգից այբուբենը անցավ Փյունիկիա և այստեղից
արդեն սկսեց տարածվել դեպի արևմուտք և արևելք: Արևմուտքում ամենից
առաջ այբուբենը մուտք գործեց Հունաստան, որտեղից անցավ Իտալիա և
ծնունդ տվեց հռոմեական կամ լատինական այբուբենին: Այժմյան եվրո-
պական այբուբենները լատինականից են առաջ եկել, իսկ սլավոնական, աղ-
գերի գրերը վերցված են հունական գրերից: Նույնպես հաղթական և արա-
բաշարժ էր առաջին այբուբենի արշավանքը դեպի արևելք: Այստեղ նրան
գաշարժ էր առաջին այբուբենի արշավանքը դեպի արևելք: Այստեղ նրան
յուրացրին սեմական ցեղին պատկանող զանազան ազգեր, ինչպես նաև իրա-
նական ցեղերը. այբուբենը նույնիսկ է՛լ առաջ գնաց և մտավ մոնղոլական
ցեղի մեջ:

Չպետք է կարծել, թե արդքան երկար ու հեռու թափառումների մեջ
հրեա-փյունիկյան նախատիպ այբուբենը անփոփոխ մնաց: Մեր հերոսի նման
դյուրաթեք, հեշտ փոփոխվող բան շատ քիչ կգտնվի: Ամեն տեղ նա հարմար-
վում էր այս կամ այն ազգի բնավորության, լեզվին, հնչյուններին և դրա
համեմատ կերպարանափոխվում էր արմատապես, բոլորովին ուրիշ գծա-
գրություն էր ընդունում: Նայում եք բազմաթիվ այբուբեններին, տեսնում եք,
որ դրանք առանձին-առանձին բաներ են: Բայց այդպես երևում է. գիտությու-
նը տարրալուծում է այդ բոլոր գծերը, բերում է համեմատություններ և
ցույց է տալիս, որ ծագումը մեկն է, որ բոլոր այբուբենները մի աղբյուրից
դուրս եկած եղբայրներ են: Մեկը մյուսից փոխ է առել, կոկիլ է, ինչպես
ինքն է կամեցել, ավելացրել, պակասեցրել է, մի խոսքով ազգայնացրել է:
Այս այսպես լինելուց հետո, ոչ մի հիմք և արդարություն չկա սպասե-
լու, որ հայերը ընդհանուր համաշխարհային օրենքից մի առանձին, շտեմե-
րված բացառություն կազմեն: Մեսրոպը պարզապես վերցրել է իր ժամանակ
գոյություն ունեցած այբուբեններից մեկը կամ մի քանիսը և նրանց օգնու-
թյամբ տառեր է կազմել հայոց լեզվի համար²⁷:

Առաջին հարցը, որ ծագում է այս հանգամանքից, այն է, թե ի՞նչ այ-
բուբեն ուներ Մեսրոպը իր աչքի առաջ: Այս մասին զանազան կարծիքներ են
հայտնված, բայց մենք կվերցնենք երկուսը, որոնք գիտական հիմքերի վրա
են դրված: Մի քանիսն են ասում են, թե հայոց (նույնպես և վրաց) այ-
բուբենի համար նախատիպ եղել է հունականը, բայց կան և այնպիսիները,

որոնք պնդում են, թե պարսից կամ, ավելի ճիշտ ասած, ղենդական և փեհ-
լևի գրերից են ծնվել մեր (և վրաց) տառերը: Երկու կողմերն էլ բերում են
իրենց ապացույցները, համեմատելով մեր տառերի ձևերը հունական և իրա-
նական տառերի հետ, ցույց տալով, թե ինչ տառից ինչ կերպարանավորու-
թյուն է առաջացել և դարձել Մեսրոպյան տառ:

Թողնելով, որ գիտական հարցը վճռվի ապագա քննություններով, մենք
մեր կողմից կարելի ենք համարում ավելացնել, որ, նայած երկու կողմերի
բերած փաստերին, հավանականությունը ավելի առաջինի կողմն է: Ահա
ինչ ապացույցներ կան: Նախ՝ մեր այբուբենի մեջ տառերը դասավորված են
ճիշտ այնպես, ինչպես հունական այբուբենի մեջ, մինչդեռ ղենդական այ-
բուբենը բոլորովին սուրիշ դասավորություն ունի: Երկրորդ՝ Մեսրոպը ըն-
դունեց ձախ ձևերից դեպի աջը գրելու սովորությունը²⁸, որ եվրոպական աղ-
գերի մեջ ընդունվածն է. այս ուղղությամբ գրված մեր տառերը ունեն նմա-
նություն հունական տառերի հետ: Իսկ ղենդիկները կարդացվում և գրվում է
աջից դեպի ձախ, և մեր տառերը ղենդ-փեհլեյան տիպին մոտենում են
միայն այն ժամանակ, երբ նրանց էլ գրում ենք աջից դեպի ձախ, այժմյան
ուղղությունը շուտ ենք տալիս դեպի ետ: Եթե ճիշտ համարենք ղենդական
թեորիան, այն ժամանակ պետք է ասենք և այն, որ ինքը՝ Մեսրոպը չէր
կարող կատարել այդ հեղաշրջումը միանգամից, պետք է ենթադրենք, որ
ազգի մեջ վաղուց մշակված էր աջից դեպի ձախ ուղղություն ունեցող տառերի
ձևը, և Մեսրոպը միայն փոփոխեց նրան, դարձնելով ձախից դեպի աջ: Իսկ եթե
ընդունենք վաղուց հայացրած ղենդական տառեր, այն ժամանակ պիտի ըն-
դունենք և հայկական գրության գոյությունը մինչև Մեսրոպ, մի բան, որ չի
ընդունում մեր բանասիրության լրջմիտ մասը²⁹:

Սակայն այս բոլորը դեռ չեն ցույց տալիս, թե Մեսրոպի գործը հեշ-
տերից էր: Առաջին հայացքից կարելի է կարծել, թե Մեսրոպը մի պարզ ընդ-
օրինակող էր, հետևաբար և անհասկանալի է, թե ինչու պիտի նա այնքան
չարշարվեր, ղենդիկն ընկներ: Մեսրոպի գործի ամբողջ վեհությունը չի պա-
կասում այն հանգամանքից, որ մեր այբուբենի տառերը նմանություն ունեն
օտար ազգերի տառերի հետ, մի բան, որ համաշխարհային երևույթ է: Չար-
շարվելու, երկար մտածելու, իսկական հանճարեղ ստեղծագործության եր-
կունքով տանջվելու անհրաժեշտություն կար Մեսրոպի համար, եթե նրա
առջև դրված լինեին նույնիսկ աշխարհի բոլոր այբուբենները: Մի՞թե տա-
ռերի գյուտի մեջ գլխավորը պայմանական նշաններ գծագրելն է: Իհարկե,
ո՛չ:

Հայոց աշխարհում կար մի կենդանի լեզու, բաժանված բազմաթիվ բար-
բառների: Յուրաքանչյուր հայաբնակ գավառ, ինչպես հայտնի է, ունի իր
առանձին բառակազմական և հնչյունական ձևերը: Պետք էր գտնել հայոց
լեզվի էական, ամեն տեղի համար ընդհանուր հատկությունները. պետք էր
տարրալուծել այդ լեզուն, գտնել նրա բոլոր ձայները, հնչյունները, հարմա-
րեցնել յուրաքանչյուր տառանշան մի հայտնի հնչյունի, բայց այնպես, որ
լեզուն չըրկվի իր դարձերից, որոնք նրբությունների, նրբերանգների մեջ են:
Պետք էր այնպես անել, որ լեզուն ամբողջովին հանդես գար գրերի մեջ,
առանց պակասությունների, առանց խեղաթյուրումների: Ահա իսկապես վիթ-
խարի աշխատանքը, ահա մտատանջությունների մի կույտ, որի մեջ հան-

* Համեմատության համար վերցվում են ոչ թե այժմյան տառերը, այլ Մեսրոպի գրերը,
որոնք կոչվում են երկաթագիր:

ճարը միայն կարող է գլուխ չկորցնել: Տառերի արտաքին ձևը երկրորդական հարց է. գլխավորը ներքինն է, հոգին է: Լեզուն տարրալուծելով, Մեսրոպը գտավ բազմաթիվ տեղական տարրեր, այսինքն՝ այնպիսի հնչյուններ, որոնք հայերեն լեզվին էին հատուկ: Ահա այդ հնչյունների համար նա արդեն իրենից հնարեց տառեր և այսպիսով լրացրեց ու ճոխացրեց իր այբուբենը*:

Գործի արտաքին, տեխնիկական կողմը, այսինքն՝ բարեձևության և գեղեցկության հարցը Մեսրոպը իր վրա չվերցրեց: Սամոսատում նա գտնում է Հռոփանոս անունով մի ճարտար հույն գծագրող և նրա հետ միասին վերջնական ձև է տալիս իր տառերին: Առաջին անգամ նա, իհարկե, ինքը փորձեց իր գլուխը: Բաց արեց Աստվածաշունչը, վերցրեց Սողոմոնի «Առականքի» առաջին գլխի առաջին տողը և թարգմանելով գրեց. «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Սրանք են հայերեն այն խոսքերը, որոնք առաջին անգամ թղթի վրա դրոշմվելու բախտն ունեցան:

Այնուհետև Մեսրոպը ցույց տվեց իր գլուխը այն հոգևորականներին, որոնց օգնությանն էր դիմել, և ամեն տեղ ուրախություն և հիացում գտավ:

Մեր տառերի գլուխը տեղի ունեցավ 404 թվականին, այսօրվանից ճիշտ 1500 տարի առաջ³¹:

Դ.

Հանդես Վաղարշապատում: Ընդհանուրին էր պատկանում նոր գլուխը: Գոյության կոնիվ Մեսրոպի տառերի համար: Դպրոցական մեծ շարժում: Երկրի բոլոր տարրերը առաջ են փաշվում:

Լուսավորության գործի: Անգիր ժողովրդի դուրսյունը: Մեսրոպը իբրև դպրոցներ կառավարող: Հոգսեր Հունական Հայաստանի համար: Մեսրոպը Կ. Պոլսում:

Մեծ իրարանցման մեջ է հայոց մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Կատարվում են ինչ-որ ոչ առօրյա, տոնական պատրաստություններ: Քաղաքը դողդալով դուրս է թափվում իր դռներից: Արևելքը գիտե առանձին աղմկալի հանդիսավորություն տալ ուխտագնացություններին. բայց այս հանդեսը սովորական ուխտագնացություն չէ: Երկրի ամբողջ փայլը նրա հետ է: Այդտեղ են քաղաքում գտնվող նախարարները, որոնք մի ամբողջ գունդ են կազմում. այդտեղ է և Սահակ կաթողիկոսը՝ եկեղեցական դասի հետ: Վերջապես ինքը, թագավորն էլ, դուրս է եկել պալատից և գնում է ժողովրդի հետ:

Մեծ բաղժությունը շարժվում է Արարատյան դաշտի վրա. նրա մեջ է այն ամենը, ինչ երկրի պատիվը, իշխանությունը, հարստությունն է մարմնացնում: Նա դիմում է դեպի Ռահ գետը՝ դիմավորելու Ասորիքի ճանապարհորդին, որ եկել, կանգ էր առել գետի ափին: Երկիրը գնում էր պաշտոնապես ընդունելու, վավերացնելու նրա գլուխը: Ուրախության աղաղակները, որոնք թնդում էին օդի մեջ, վկայում էին, որ այդ ընդունելությունը, վավերացումը սրտագին է, որ ամենքը հասկանում են, թե ինչ է ճանապարհորդ վարդապետի բերածը:

Մեծամեծները՝ թագավորը, կաթողիկոսը, նախարարները ողջագուրվեցին Մեսրոպի հետ: Եվ ամբողջ բաղժությունը, էլ ավելի հանդիսավորություն հաղորդելով իր գնացքին, սկսեց վերադառնալ դեպի Վաղարշապատ: Ճանապարհին եկեղեցական դասը երգում էր, ցնծության աղաղակները անընդհատ բարձրանում էին ամբոխի միջից: Հայոց մայրաքաղաքը հրձվանքով ընդունեց իր մեջ այդպիսի հանդեսով և օրհնություններով բերված գանձը, տոնեց այդ վերադարձը: Ժողովրդական բուռն համակրանքները միանգամայն համապատասխանում էին այն գործի ոգուն, որ կատարել էր Մեսրոպը: Մի բոլորովին ժողովրդական գործ, որ կատարվել էր ամենքի համար, թե՛ թագավորի, թե՛ նախարարի, թե՛ վերջին նախարարածի համար: Ամենքը պիտի վայելեին մեծ բարիքը:

Կորյունը իր ուսուցչի վերադարձը նմանեցնում է Սինա սարից Մովսեսի իջնելու հետ, երբ հրեաների հայրենասեր մարգարեն տանում էր Եհովայի տապը պատգամները: Այդ նմանությունը բերված է այն մտքով, որ ցույց տրվի, թե Մեսրոպն էլ Մովսեսի նման հաղորդակցություն ունեցավ աստվածության հետ: Ուրիշ տեսակ նմանություն չկա: Ամենից առաջ հիշենք այն, որ Մովսեսի ճանապարհը Սինայից մինչև հրեական վրանները նման չէր այն ոգևորված ընդունելության, որ ցույց տվեց Հայոց աշխարհը իր տառերին: Այնտեղ ժողովրդի ուրացությունն ու հանցանքներն էին Մովսեսի առաջ, այստեղ մի հաղթական գնացք էր, որ մինչև երկինք էր բարձրացնում Մեսրոպի հաղթությունը: Մեր ամբողջ պատմության ընթացքում սա առաջին մեծ դեպքն է, երբ հայ ժողովուրդը մի ճշմարիտ, նշանավոր հաղթություն տարավ: Նույնիսկ եթե տիգրանները ավելի սովորական երևույթներ լինեին մեր պատմության մեջ, դարձյալ նրանց հաղթությունները չէին կարող համեմատվել այս համեստ վարդապետի գործի հետ: Զենքերն ու անթիվ զնդերը չեն կազմում մի երկրի բախտը, այլ ժողովրդի միտքը լուսավորող հիմնարկությունները: Առանց լուսավորության չի կարող լինել ուժեղ, ինքնուրույն, կենսունակ ազգ: Տիգրանների հաղթություններից մեզ ոչինչ ժառանգություն չմնաց, մինչդեռ ամբողջ 15 դար է, ինչ հայը ունի հաստատ ու անկողոպտելի մնացած մի ժառանգություն, և դա Մեսրոպի այդ անսման հաղթությունից է մնացել:

Սակայն այբուբեն կատարելագործելը, հնարելը դեռ ամեն ինչ չէ: Ընդհանուր պատմությունը մեզ ավանդում է, որ շատ այբուբեններ, երկար ապրելուց հետո, անհետացան, շատերը նույնիսկ երկար կյանք էլ չունեցան: Աղգբերը կային, մնում էին, բայց նրանց գրերը կորչում էին: Պարսկաստանը կորցրեց նախ փեհլեբենն այբուբենը, ապա ընդունեց դենդեբենը, բայց նրան պահել չկարողացավ և, հրաժարվելով իր բուն ազգային ստացվածքներից, գործածության մեջ մտցրեց արաբական տառերը: Նույնիսկ Ասորիքում, ուր Մեսրոպը օգնություն էր որոնում, մի քանի անգամ փոխվել են այբուբենները. ընկել, ոչնչացել են հները, կյանք են ստացել նորերը: Այսպիսի օրինակներ շատ կան. էլ չենք խոսում այն աղգբերի մասին, որոնք անհետացել են աշխարհից իրենց գրերի և լեզվի հետ:

Ի՞նչ է ցույց տալիս այս տեսարանը: Միշտ միևնույնը, հավիտենականը, անփոփոխելին: Այբուբենն էլ, ինչպես մարդը, ինչպես մարդկային ամեն մի գործ, ենթարկված է գոյության կովի անողոր օրենքին: Ինչպես գիտեք, այդ օրենքը ասում է, որ կովի մեջ գոյություն պահպանում են նրանք, որոնք ավելի կատարյալ և լավ պատրաստված են: Մեսրոպի գլուխը 15 դարերի ընթացքում գտնվում էր գոյության ամենակատաղի կովի դաշտում. և

* Մեսրոպի հնարած են համարվում հետևյալ 14 տառերը. ը, ծ, լ, խ, ծ, հ, ձ, ճ, յ, շ, չ, վ, ր, ց³⁰:

այսօր էլ նա կա, ապրում է: Այս գեղեցիկ երևույթը ամենից առաջ, իհարկե, Մեսրոպի հանճարին է պատկերվում, որ տվեց հնար եղածին չափ ամենակատարյալը, այնպիսի մի գործիք, որից ավելի լավը հային հարկավոր չեղավ այդքան երկար ժամանակ: Հայոց լեզուն պակասություն չի գտնվում, չի ճնշվել Մեսրոպյան տառերի շրջանում: Եվ այսօր էլ, բարդ պահանջների և մրցությունների մեր ժամանակում, տեսնում ենք, թե որքան լիակատար ու անպակաս է 1500 տարի առաջ եղած գյուտը:

Սակայն տառերը ինքնըստինքյան, որքան էլ հարուստ ու կատարյալ գործիք լինեն, որքան էլ հանճարի կնիք կրեն իրենց վրա, գեո բավական չեն մի ժողովրդի մտավոր առաջադիմությունը ապահովելու համար: Կարելի է տառեր գտնել, բայց չգործադրել նրանց կամ գործադրել միմիայն մի քանի դեպքերում: Այսպես եղած ժամանակ հետևանքը նույնը կլինի, ինչ տառեր չունեցած ժամանակը: Տառերը գրականության համար էին, իսկ գրականություն չկար Հայաստանում: Տառերը ուսուցանելու համար էին, բայց նրանց միջոցով ի՞նչ կարելի էր սովորեցնել, երբ չկար ոչինչ գրավոր վաստակ:

Ահա թե ինչ գործեր էին դեռ մնում: Պահանջվում էր ավելի մեծ գործ, տառերը ցույց էին տալիս անհրաժեշտության ավելի շատ եռանդ, ավելի համառ, երկարատև աշխատություն գործ դնելու: Եվ այս մեծագործության համար էլ պատրաստ հող կար Հայաստանում: Մեսրոպի հետ միանում է Սահակը: Երկուսը մի հոգի, մի միտք դառած, անբաժանելի զուգակիցներ են հանդիսանում մտավոր գործունեության մեջ. այստեղից այլևս չի կարելի այդ երկու անունները միմյանց կողքից հեռացնել: Առաջին, նախապատրաստական շրջանն անցել էր՝ դա տառերի գյուտն էր: Այժմ սկսվում էր երկրորդ, ավելի լայնարձակ շրջանը:

Երկրի զանազան կողմերում բացվում են դպրոցներ և միաժամանակ պատրաստվում են գրքեր: Հասկանալի է, որ հայերը նախ պետք է ամեն ինչ փոխ առնեին ուրիշներից: Սկսվում է վերին աստիճանի եռանդոտ թարգմանչական գործունեություն. դա թարգմանիչների մի ամբողջ դարագլուխ է, և մեր առաջին գրական գործիչները երախտապարտ սերունդների կողմից ստացել են «թարգմանիչ» պատվանունը:

Ամենից առաջ հարկավոր էին, իհարկե, եկեղեցական գրքեր: Եվ տառերի գյուտից հետո անմիջապես սկսվում է Աստվածաշնչի թարգմանությունը: Այս հսկայական գործը երկար տարիների աշխատանք էր պահանջում, և նրան նվիրվեց գլխավորապես Սահակը, մինչդեռ Մեսրոպը ավելի շատ ճանապարհորդում էր զանազան տեղեր, կատարելով բոլոր նոր բացված դպրոցների վերաբերմամբ վերահսկողի պաշտոն: Եթե այդ էլ չլինի, եթե Մեսրոպը Սահակի հետ միշտ աշխատեի, դարձյալ երկուսի ուժերը, լեզվագիտությունը, բավական չէին լինի զգացվող մեծ կարիքը լրացնելու համար: Գրական գործեր շատ էին հարկավոր, և ահա Սահակն ու Մեսրոպը հղանում են մի գեղեցիկ միտք՝ պատրաստել դարգացած մարդիկ, աշխատակիցներ: Նրանց դպրոցների առաջին գործն այդ է լինում. նրանք ընտրում են ընդունակ, աշխույժ պատանիներ, զաստիարակում են մայրենի լեզվի գիտության մեջ և ապա ուղարկում են արտասահման:

Բայց Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցները միայն հոգևորականներ և հոգևոր գրքեր թարգմանողներ պատրաստելու նեղ ու սահմանափակ նպատակին չէին ծառայում: Ծիշտ է, ամենից առաջ և ամենից շատ եկեղեցու հոգսերն էին նկատի առնվում, և Մեսրոպը իր աշակերտներին սովորեցնում էր և ճգնաժամ

րական խիստ կյանքի զրկանքներին, որպեսզի նրանք տոկուն ու շարքաշ դործիչներ դառնան, բայց և այդպես պարզ կդերանոցներ չէին այդ դպրոցները. նրանց մեջ պատրաստվում էին և աշխարհական մարդիկ: Բոլոր դասակարգերը, սկսած արքունիքից մինչև գյուղացի երկրագործը, աշակերտներ էին ուղարկում այդ դպրոցները: Նույնիսկ հայ կիներ, հեթանոսական հասկացողությունների ժամանակ տնային մի ստրկուհի, մոտենում էր գրքին, ժամանակի լուսավորությունից բաժին էր ստանում: Մայրենի լեզուն այդ անխոս արարածներից պատրաստում էր հասարակական ուժ, որ շուտով հրապարակ եկավ իբրև մի նոր, հրաշալի երևույթ: Սահակը իր ձեռքով դրպրոց մտցրեց իր երեք թոռներին՝ Վարդան Մամիկոնյանին և նրա երկու եղբայրներին. ուրիշ նախարարական տոհմերն էլ աշակերտներ էին տալիս: Գրանցից մեկն էր մեր ծանոթ Վահան Ամատունին: Բայց զարմանալին այս չէ: Խույ, կորած գյուղերից մարդիկ են դուրս գալիս, որոնք հռչակում են թե իրենց և թե իրենց գյուղի անունները. Հովսեփ՝ Հողոցիմբ գյուղից, Ղևոնդ Երեց՝ Իջավանք գյուղից, Աբրահամ սարկավագ՝ Արած գյուղից և այլն: Զարմանալին ահա այս է. բուն ժողովրդական տարրը, որ մինչև այդ հարկատու էր միայն և այս կամ այն իշխանի հպատակ, գործիչներ է հանում իր միջից և ազդում է երկրի ընդհանուր ճակատագրի վրա:

Այս համատարած եռանդուն կրթական գործունեությունը հրճվանք է պատճառում Կորյունին, որ ասում է. «Այն ժամանակ Հայոց երանելի և ցանկալի աշխարհը անպատճան սքանչելի դարձավ»: Սքանչացնում էր այն, որ հայ երկիրը, որ մինչև անգամ լսած էլ չէր այն կողմերի անունը, ուր քարոզվել էր քրիստոնեությունը, այժմ տեղեկացավ այն ամենին, ինչ կատարվել էր այնտեղ: Իբրև կրոնական մարդ, որ իր ժամանակը միայն աչքի առաջ ուներ, Կորյունը կարծում էր, թե միայն այդ օգուտն ունեցավ հայ ժողովուրդը: Բայց տառերի գյուտը միայն Հրեաստանը չէր մոտենցնում հայ ազգի մտքին և սրտին, այլ ավելի լայն և անսահման մի շրջան՝ ամբողջ մտածող մարդկությունը: Այնուհետև հայերի սեփականություն էր դառնում համաշխարհային մտքի զանձարանը:

Կար ավելին. հայ ազգն էլ կոչվում էր մտնել այդ զանձարանի մեջ, մասնակցել նրան իր ինքնուրույն ընդունակություններով: Մի անհայտ միջնադարյան հայ հեղինակ, Մեսրոպի ժամանակը նկարագրելիս, ասում է. «Լուծվեց բերանի կապը, փարատվեց խավարը, ամպի սյունը լուսավորում է, հոգևոր ծիծը կաթ է տալիս»: Եվ իրավ: Մեսրոպը իր գյուտով նախ և առաջ բաց էր անում դարերով կապկապված լեզուն, դուրս էր կանչում ժողովրդի մեջ թաքնված ստեղծագործական ուժերը և տալիս էր նրանց գործադրության լայն ասպարեզ:

Մի անգիր ժողովրդի համար ո՛չ ժամանակ կարող է գոյություն ունենալ, ո՛չ մարդկային ցեղի դարավոր փորձը, ո՛չ սերունդների անընդհատ աշխատանքը: Միշտ երեխա է այդպիսի ժողովուրդը. մեծանում է մի որոշ շրջանում, փորձով և ավանդություններով հասնում է մի հայտնի աստիճանի ու կանգ առնում: Նրա մտքին մի հայտնի չափով մատչելի է միայն այն, ինչ երևում է բնության մեջ և ինչ հասնում է նրա ականջին ավանդության կերպարանքով, ինչ սերունդները կարողանում են իրար տալ բերանացի: Եվ այդ պատճառով անգիր ժողովրդի աշխարհայացքները շատ փոքր ու սեղմված են, պարփակված տեղական նեղլիկ հասկացողությունների շրջանում: Այդպիսի ժողովուրդները չեն կարող առաջ քաշել, նրանք անշտափահաս են մնում հավիտյան, կաշկանդված ու դժբախտ, որովհետև սովորել չեն կա-

րողանում, իսկ սովորելով միայն կարելի է այսօր երեկվանից քիչ առաջ գնալ: Սովորել և ստեղծագործել՝ այս է մարդկային հասարակության, բախտի օրենքը: Նույն այս օրենքը հասկացված անհրաժեշտություն էր դառնում Հայոց աշխարհում:

Բարերարվում էին երկրի ոչ միայն կենտրոնական տեղերը, այլև հեռավոր, անծանոթ ծայրերը: Մեսրոպը հիշեց իր Գողթանը, որ այնքան ցավ ու տառապանք էր պատճառել նրան և մղել էր դեպի մտավոր հերոսություն: Նա նորից գնաց Գողթան, բայց այս անգամ կռիվ ու հրաման չէր տանում իր հետ, այլ գիրք ու դպրոց: Այժմ գործը ապահովված էր, տարիների կրթությունը ինքը, այդ համառ հեթանոսասեր գավառը, կպատրաստեր իր համար քրիստոնյա հովիվներ և ժողովուրդ: Գողթանից Մեսրոպը մտավ լեռների վայրենության աշխարհ, Սյունիք և Արցախ, ուր անմատչելի խոռոչներում ծածկված մնացել էին տեսակ-տեսակ հին աղանդներ և պաշտամունքներ: Դպրոցներ բացվեցին նույնիսկ հեռավոր Գարգմանի ձորերում, Արցախի հյուսիսային սահմանագլխի վրա:

Աջողություններից խրախուսված Մեսրոպի մեջ այժմ վառվում է քարոզչական ոգևորությունը. յուրաքանչյուր մուկ ու դժբախտ անկյուն գրավում է նրան, և նա շտապում է, որքան հնարավոր է մի անհատի համար, ազատել մարդկությունը անգիր բարբարոսության ճանկերից: Հայաստանի սահմաններին կպած էին այդպիսի երկու ընդարձակ երկրներ՝ Վրաստանն ու Ադվանից աշխարհը: Մեսրոպը, ինչպես հավատացնում են մեր պատմագիրները, անցնում է այդ երկրները և այնտեղ էլ քարոզում է լուսավորություն, հաստատում է դպրություն, հնարելով գրեր և վրացիների ու ադվանցիների համար*: Այսպիսով, Հայաստանը հանդիսանում է քրիստոնեական լուսավորության միջնորդ և հաղորդիչ իր դրացիների վերաբերմամբ, մի դեր, որ, տարաբախտաբար, երկար չկարողացավ առաջ տանել:

Հեռավոր, նույնիսկ օտար կողմերի համար այսքան հոգ տանողները, բնականաբար, չէին կարող մոռանալ հայության այն խոշոր հատվածը, որ գտնվում էր հունաց տիրապետության տակ: Սահակն ու Մեսրոպը այդ բաժնում էլ շտապեցին գործ սկսել, բայց առաջին անգամից արգելքների հանդիպեցին բյուզանդական կառավարության կողմից: Կարիք չկա երկար բացատրելու այս տարօրինակ հանգամանքը: Հայաստանի բաժանումը, ինչպես տեսանք, արդեն մի մեծ փաստ էր, որ բյուզանդական կառավարությունը ղեկավարվում էր եսամոլ քաղաքականությամբ, իր սեփական շահերն էր որոնում ու գնահատում: Նրա շահը միայն երկրներ յուրացնելը չէր, այլև այն,

* Ադվանից այբուբենը մեզ չի հասնել³², կորել է այդ խորհրդավոր ազգի հետ: Իսկ վրաց տառերի վերաբերմամբ բանասիրությունը վիճելի է համարում, թե նրանք Մեսրոպի ձեռքով են գտնված: Բայց այս դեպքում դեռ պետք է ապացուցանել, թե Կորյունը ժամանակակից և ակնատես վկա չէ, կամ թե նրա գրվածքի այն մասը, որ խոսում է վրաց տառերի գյուտի մասին, հետո է ավելացված: Փանի որ չկան այդ ապացույցները մենք ոչինչ հիմք չունենք չհավատալու Կորյունին: Մանավանդ որ նրա պատմածի մեջ անհավանական կամ անկարելի բան չկա: Պրոֆեսոր Մառը շատ զեղչեցիկ կերպով ապացուցել է, որ վրացիները, մինչև կիկղոսների բաժանումը, հայոց գրականության ազդեցության տակ էին գտնվում և հայերեն թարգմանություններից էին օգտվում ասորական բնագրերը վրացերենի վերածելու ժամանակ: Անկարելի միայն այն է, որ Մեսրոպը մի կարճ միջոցում այնքան սովորած լինի վրացերենը, որ նրա համար այբուբեն գտած լինի: Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ նա վրացիների հետ միասին գործեց և, իրեն արդեն հմուտ մարդ՝ իր խորհուրդներով ու ցուցմունքներով ղեկավարեց նրանց, վերջնական ձև տալով տառերին:

որ հպատակ ազգերի մեջ արմատախիլ արվեն ցեղական-ավանդական առանձնահատկությունները: Հայերը ինքնաբերաբար ձգտում ունեին դեպի Բյուզանդիան, որոնք ավելի հաստատամիտ քրիստոնյաներ էին դառնում: Այդ բնական համակրանքը երբեք չէր կարող պակասել մի ազգի մեջ, որ ննթարկված էր օտար ու անհաշտ կրոնով ղեկավարվող մի ասիական բռնապետության: Բայց, զարմանալի՝ բախտ՝ Բյուզանդիան, հայերի հույսն ու համակրանքը, որի համար նրանք այնքան հալածանքներ ու դառնություններ էին կրում Պարսկաստանի կողմից, նայում էր այդ քրիստոնյա երկրին իր եսամոլ ձգտումների տեսակետով. նրան համակրանք ու հավատարմություն չէին հարկավոր, այլ կատարյալ հունացում: Այս էր բյուզանդականության ոգին դարերի ընթացքում:

Իրենց բաժինը հունացնել կամեցող բյուզանդացիները, բնականաբար, չէին կարող թույլ տալ, որ հայոց նորածին գրականությունը տարածվի այդ բաժնում և մայրենի լեզվի ուժով մաքառի հունականության դեմ: Սահակը ստիպված եղավ բանակցություն սկսել Բյուզանդիայի հետ և ուղարկեց այնտեղ մի պատգամավորություն, որի գլուխը Մեսրոպն էր:

Երևի Մեսրոպը լավ կարողացավ համոզել փաստերով ցույց տալ բյուզանդական արքունիքին, թե ինչ հետևանքներ կարող է առաջ բերել քրիստոնյա պետության վարմունքը քրիստոնեական այնքան կարևոր գործի մեջ, որ սկսվել էր Հայաստանում, և թե ինչ տեսակ օրինակ կդառնան բյուզանդական արգելքները Պարսկաստանի համար: Թեոդոս կայսրը համոզվեց, թույլ տվեց, որ հայ դպրոցներ բացվեն և Հունական Հայաստանում: Մեսրոպը վերադարձավ կայսերական պարզեներով մեծարված: Նրան ճանապարհին սպասում էր Սահակը: Եվ նրանք, իհարկե, շտապեցին իսկույն օգուտ քաղել կայսրի թույլտվությունից:

Եվ, այնուհետև, ամբողջ Հայաստանի մեջ այլևս չմնաց մի տեղ, ուր ներս մտնելու համարձակությունը շունենային Մեսրոպյան տառերը:

Ե.

Գրականության պահանջը: Ո՞ւմ աշակերտել. Ասորիք և Առևմտյան աշխարհ: Առաջին հայ ուսանողներ և արտասահմանյան կրթություն: Անգրանիկ և կրտսեր աշակերտներ: Ո՞ւր և ի՞նչ էին նրանք սովորում: Վերադարձ և գրական սխառություններ: Սահակի և Մեսրոպի մշակած լեզուն: Ինքնուրույն գրականություն: Դա գուտ կրոնական է: Եկեղեցու նշանակությունն ու ազդեցությունը:

Բայց այս բոլոր հոգսերն ու անշեղ եռանդը դեռ բավական չէին, որպեսզի Սահակն ու Մեսրոպը հանգիստ նստեին իրենց տեղը: Երևացին տառեր, դպրոցներ, նույնիսկ գրքեր: Ի՞նչ էր մնում: Եղածը նյութեր էին, մինչդեռ պետք էր կառուցանել մի ամուր ու հոյակապ շինություն: Մնում էր, որնմն, ուղղություն տալ կրթական գործին, հոգի դնել նրա մեջ: Այս մեծ ու ծանր պարտավորությունն էլ Սահակն ու Մեսրոպը կատարեցին մի հիանալի հեռատեսությամբ:

Հայաստանը իր սեփական միջոցներով չէր կարող բավարարություն տալ դարի լուսավորության պահանջներին: Դեռ նոր իր խավար ու տգետ անցյալից դուրս եկող մի երկիր կարող էր երկար ջանքերով այնպիսի դպրոց-

ներ ունենալ, որոնց ուժը հասարակ գրագիտութիւն սովորեցնելուց դենը չէր անցնում: Գրագիտութեան երկու բարձր ղեկավարները կարող էին, իհարկե, ընդունել, որ հայերի համար բավական է և այն գիտութիւնը, որ իրենք ունեն: Բայց հենց գլխավորն այն էր, որ նրանք իրենց իմացածը բավական չհամարեցին: Պետք էր աշակերտել ուրիշ ազգերին: Հինգերորդ դարում Հայաստանին մոտ էին երկու ազգեր, որոնք կարող էին ուսուցիչ հանդիսանալ՝ ասորիները և հույները: Դրանցից ո՞րը պետք էր ընտրել:

Ասորիքը (Սիրիա) ունեցավ իր սեփական, ինքնուրույն գրականութիւնը, որ զուտ կրօնական էր: Բայց այդ գրականութեան մեջ շատ քիչ հեղինակներ կան, որոնք աչքի են ընկնում իբրև տաղանդ: Ասորիները ամենամեծ մասամբ մնացին միջակութիւններ, որոնք ավելի ուրիշներից էին սովորում, քան իրենք էին ստեղծագործում: Նրանք մեծ մասամբ թարգմանութիւններ էին անում հունարենից, որոնք ապագայում մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանեին գիտութեան: Ի՞նչ կարող էր տալ Ասորիքը հայերին, երբ ինքն էլ մուրացկան էր: Ժամանակի լուսավորութեան հայրենիք մնում էր դարձյալ Հունաստանը, թեև այդտեղ գիտութիւնն ու գրականութիւնը անկման մեջ էին՝ համեմատած պլատոնների և էսքիլեսների դարի հետ:

Որքան էլ աննպաստ լինեին քաղաքական հանգամանքները, որքան էլ հունական կառավարութիւնը սառն ու անտարբեր տրամադրութիւն ունէր դեպի հայերի ազգային ամենակարեւոր շահերը, հունասիրութիւնը, այնուամենայնիւ, մի անհրաժեշտութիւն էր, որ ընդունվեց մեր առաջին գործիչների կողմից իբրև կյանքի և մահվան հարց: Այն հանգամանքը, որ Ս. Մեսրոպը իր գործի համար օգնութիւն որոնում էր Ասորիքում, մի կողմ թողնելով Հունաստանը, անշուշտ ունէր իր մեջ, բացի ուրիշ պատճառներից, նաև քաղաքական նկատումներ: Միշտ հայ գործիչների գլխին դամոկլիան սրի պես կախված էր այն իրողութիւնը, որ Պարսկաստանի համար վտանգավոր չէր միայն ասորական քրիստոնեութիւնը: Հայերն էլ ստիպված ասորիներին էին դիմում: Առաջին թարգմանութիւնները, օրինակ, Աստվածաշունչը, եկեղեցական գրքերը, ասորերենից կատարվեցին: Բայց տարիների փորձը ցույց տվեց, որ այդ աղքատիկ աղքատից միայն աղքատ ու անկատար բան կարելի է վերցնել: Սահակն ու Մեսրոպը շատ լավ զգում էին, թե ուր է փրկութիւնը:

Ահա մի ուրիշ մեծ գործ, որ պատիվ է բերում նրանց խելքին: Փրկութիւնը Հունաստանն էր. բայց հույն ուսուցիչները չէին կարող մտնել Պարսկական Հայաստան և, եթե մտնեին, կարող կլինեին լավ կրթված մարդիկ պատրաստել: Կրթութիւնը հարմար միջավայր էլ է պահանջում, իսկ Հայաստանը երբեք այդպիսի տեղ չէր եղել: Եվ երկու մեծ զուգակիցները վրձնում են մի համարձակ քայլ անել, որից մեր աշխարհը անհուն բարիքներ պիտի ստանար: Մոռանալով պարսկական կասկածները, նրանք իրենց աշակերտներից ամենաընդունակներին ուղարկում են Հունաստան՝ կրթվելու և կատարելագործվելու:

Այդ երիտասարդները առաջին հայ ուսանողներն էին, առաջին թարմ ուժերը, որոնց մի հետագեմ ասիական երկիր ուղարկում էր հեռու տեղեր, որպեսզի բան սովորեն և գան իրեն էլ՝ սովորեցնեն: Եթե ի նկատի ունենանք, որ այդ բոլոր աշակերտները ժողովրդի որդիներ էին, կտեսնենք, որ ժողովուրդը, ուրեմն, հասկացել էր կամ սկսել էր հասկանալ լուսավորութեան նշանակութիւնը: Նոր, լուսավոր դարադլիսի ամենից շատ հուզող տեսարանը այդ երիտասարդ, կրակոտ ուժերի ուղևորութիւնն էր, որ հիաց-

մունք է ազդել ամեն ժամանակ, ինչպես ազդում է և այժմ, 15 դարերի հեռավորութիւնից: Միջնադարյան այն անհայտ հեղինակը, որից վերևում վկայութիւն բերեցինք, կատարյալ բանաստեղծական հրճվանքի է հասնում, երբ գալիս է այդ ուղևորութեան: Ահա ինչպե՞ս է նա ներկայացնում երիտասարդների կրթական ուխտագնացութիւնը.

«Եվ այսպես մերոնք գումարվում էին, կազմվում, պատրաստվում էին, ճանապարհ ընկնում, երկար ճանապարհ էին կտրում, ծովերով էին դնում, թեթև թևերով էին թռչում, փայտաշեն ձիերի (նավ) վրա էին բարձրանում, լայն տարածվող սանձերն էին բռնում, օդի մեջ լայնացող խարազաններ էին շրջեցնում, երերուն ու անհաստատ դաշտերով (ծով) էին արշավում, մահը կյանքից բարձր էին դասում, աներևույթ նպատակին ուշք ու միտք էին տվել»:

Տարաբախտաբար, մթութիւնը, մեր պատմական կյանքի այս ծանր ճակատագիրը, հայ ուսանողների ճանապարհորդութիւնն էլ իր վարագույրի տակ է պահում: Հայտնի են մի քանիսի անունները, մինչդեռ ավանդութիւնը տասնյակներով է համրում նրանց: Ինչ կարելի է համարել, ընդունել մեր բանասիրութիւնը, այն է՝ որ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցները երկու կարգ կըրթված մարդիկ են պատրաստել. առաջին կարգը անվանվում է առաջին կամ ավագ աշակերտներ, իսկ երկրորդը՝ կրտսեր աշակերտներ: Պետք է, ուրեմն, ենթադրել, որ Սահակն ու Մեսրոպը առնվազն երկու անգամ երիտասարդներ ուղարկեցին արտասահման: Առաջին ուղևորութիւնը տեղի է ունեցել 430 թվականին:

Հայ երիտասարդները ուղղակի Հունաստան չդիմեցին. նրանց պատվիրված էր նախ այցելել ասորական դպրոցները: Թեև այդ դպրոցներից մեկը, մանավանդ Եդեսիայինը, շատ հռչակված էր այդ ժամանակներում, բայց և այնպես պետք է ընդունել, որ Սահակն ու Մեսրոպը այստեղ էլ ստիպված էին հարկ տալ քաղաքական դրութեան, որի մասին վերև խոսեցինք: Մեր ուսանողները երկար շմնացին Ասիայում: Նրանց գրավում էր հունական արեմուտքը, ուր հին և նոր աշխարհների լուսավորութեան օջախներն էին գտնվում: Դեռ մնում էին Աթենքի հռչակավոր դպրոցները, ուր ապրում էր հին հեթանոսական գիտութիւնը, և ուր մտնելուց չէին քաշվում և եկեղեցու հայրերը, որպեսզի սովորեն գիտութիւն և կուլեն հեթանոսութեան դեմ՝ նրանից խլած զենքերով: Կար և Ալեքսանդրիան, ուր հին փիլիսոփայութիւնը իր դեմ հարուցել էր եկեղեցական հալածանք և վերջին շնչի վրա էր: Վերջապես կար հպարտ Բյուզանդիան, որ մահ էր հայտարարել հին կրօններին և աշխատում էր ոչ միայն հաղթանակ ստեղծել քրիստոնեութեան համար, այլև դարձնել նրան բոլոր գիտութիւնների տեր:

Այդ տեղերն այցելեցին հայ ուսանողները: Ժամանակը, ճիշտ է, փառավորներից չէր. հայաստանցիները պիտի տեսնեին իրենց երազած Արեմուտքում և՛ եկեղեցական ֆանատիկոսութեան բռնկում, որ արտահայտվում էր հեթանոսութեան դեմ հարուցած կոպիտ հալածանքների, նույնպես և հոգևոր հայրերի միմյանց դեմ բարած արշունհեղ դավերի ու բռնութիւնների մեջ: Չպետք է թաքցնել՝ արեմտյան աշխարհի այդ տրամադրութիւնը հայտնի չափով ազդեց և մերոնց վրա, հայտնի չափով մտավ և նրանց մեջ: Բայց և այդպես տխուր ժամանակի մի քանի դրական կողմերն էլ ահագին նորութիւններ էին արեւելիների համար: Դեռ կար մտավոր մեծ պաշար. և մերոնք կարող էին իրենց աշխատասիրութեան համար լայն ու ընդարձակ դաշտ գտնել:

Ի՞նչ էին նրանք սովորում: Վերոհիշյալ անանուն հեղինակը իր երևակայության մեջ այսպես է պատկերացնում հայ ուսանողների կյանքը: Նրանք աշխատանքների և ջանքերի մեջ պատրաստում էին իրենց անձը, ժրուխտն էին ցույց տալիս տքնելով, հարցասեր և ուշադիր էին, սովորում էին, կրթում էին իրենց: Մի քանիսները տառերի գծագրություններն էին ուսումնասիրում, ուրիշները ուրիշ ճյուղեր ընտրեցին, այն է՝ բնաբանություն, երկրաչափություն, համարողական արհեստ (թվաբանություն), երաժշտություն, աստղաբաշխություն, քերականություն, բանաստեղծություն: Բացի այդ բոլորից կար գործնական և տեսական փիլիսոփայությունը իր տասներկու բաժիններով:

Շատ կարելի է, որ այս պատկերը միանգամայն ճիշտ չէ. բայց եթե տարրալուծենք հինգերորդ դարի մեր լուսավորությունը, կգտնենք, որ Արևմտքը գնացած հայ ուսանողները ծանոթ էին այդ բոլորի հետ: Նրանք մեծ պաշարով վերադարձան հայրենիք և եռանդուն ուսուցիչներ հանդիսացան դպրոցների և գրականության մեջ: Հասկանալի է, թե միանգամից որքան պիտի բարձրանային լուսավորության այդ երկու հզոր գործոնները: Սահակ Մեսրոպյան գործը գնալով չէր թուլանում, այլ ավելի ու ավելի զարգանում էր, թափ ստանում: Աշակերտները իրենց ուսուցիչներից ավելի առաջ գնացին իրենց բազմակողմանի պատրաստությամբ, որի ամենամեծ վկայությունը տեսնում ենք նրանց գրականության մեջ:

Գեղեցիկ մի երևույթ է ներկայացնում այդ գրականությունը: Սկսվեց նա համարյա հրաշքով: Առաջին քայլերում համարյա ամբողջովին թարգմանական էր, բայց այդ հանգամանքը նշանակություն չունի, եթե ուղենանք հասկանալ, թե դժվար գործ էր դա: Հեշտություն չէր կարող լինել նախ և առաջ այն պարզ պատճառով, որ հայերի մեջ գոյություն չունեին գրական լեզու, և Սահակն ու Մեսրոպը նոր պիտի մշակեին մի այդպիսի լեզու: Գիրքը բոլոր ազգերի մեջ ունի իր հատուկ լեզուն, որ տարբերվում է գործածականից իր կանոնավորությամբ, իր ներդաշնակ հարուստ ձևերով: Հայերեն գիրք Սահակից և Մեսրոպից առաջ, ինչպես ընդունում է բանասիրությունը, չկար: Որտեղի՞ց վերցվեց գրական այն լեզուն, որ սկսեցին գործածել Սահակն ու Մեսրոպը և նրանց աշակերտները:

Ենթադրություն կա, թե մեր գրաբարը տառերի գյուտից առաջ գործածական լեզու էր հայոց արքունիքում և առհասարակ Արարատյան նահանգի բարձր դասակարգերի, ազնվականության մեջ³³: Որքան էլ արամադիր լինենք հավատալու այդ ենթադրության, չենք կարող, այնուամենայնիվ, ընդունել, որ խոսակցական գործածության մեջ գրաբարը այնքան կանոնավորված ու մշակված էր, որ Սահակին ու Մեսրոպին մնում էր վերցնել նրան և ուղղակի թղթի վրա անցկացնել: Մշակումը, հղկումը դարձյալ անհրաժեշտ էր: Ահա այստեղ է երկու գործակիցների մի ուրիշ մեծ ծառայությունն էլ:

Բնական պիտի լինեին սպասել, որ դեռ նոր-նոր գրական դարձած լեզուն սկզբում պիտի ունենար շատ թերություններ, անկանոնություններ, աղքատություն: Բայց բոլորովին հակառակն ենք տեսնում: Սահակ-Մեսրոպյան գրաբարը, նա, որ առաջին անգամ մտավ գրքի մեջ, իր նմանը չի ունեցել երբեք: Ապացույց՝ Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որի վրա հիացել են նույնիսկ եվրոպացի գիտնականները, անվանելով նրան թարգմանությունների թագուհի: Բնական, պարզ, քաղցր ու ինքնատիպ մի լեզու է: Անկարելի է ենթադրել, որ Սահակն ու Մեսրոպը այդ գեղեցկությունը, այդ կատարելությունը ձեռք բերած լինեն առանց նոր ու նոր տքնությունների և եր-

կարատե աշխատության: Եվ զարմանալին այն է, որ լեզվի նույն գեղեցկությունը յուրացրին Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցի առաջին աշակերտներից մի քանիսը միայն. այնպես որ մեր գրականությունը սկսվեց մի լեզվով, որի նմանը մինչև այժմ չի եղել, և որին, այդ իսկ պատճառով, հատկացրել են «ոսկի» անունը, մինչդեռ այդ լեզուն երկրորդ սերունդի, կրտսեր աշակերտների ժամանակ, արդեն ոսկի լինելուց մի քանի աստիճան ցածացել էր:

Այսպես մեծ ու հոյակապ էր Սահակ-Մեսրոպյան դաստիարակության շենքը: Հայոց լեզուն երկու գործակիցների աշխատությունների և խոշոր տաղանդի շնորհիվ ստանում է հրապույր, թովիչ հատկություններ: Ուրիշ կերպ նա չէր էլ կարող իր իրավունքները նվիրագործել, դառնալ մի ազգային սրբություն: Աստիճանաբար զարգացման, քայլ առ քայլ առաջագիմության օրենքը չենք տեսնում մեր գրականության պատմության սկզբում, այլ բոլորովին հակառակ մի ընթացք. սկզբում զարգացման մի բարձր աստիճան, որին հետևում է քայլ առ քայլ անկում: Բացատրել այդ երևույթը հազիվ թե դժվար լինի, եթե չմոռանանք այն օրենքը, որ հաստատում է, թե կյանքն ու գրականությունը սերտ կապված են իրար հետ: Հայ կյանքի քաղաքական պայմանները՝ այնպես դասավորվեցին, արևմտյան աշխարհը այնքան հեռացավ հին ժամանակների լուսավորությունից, որ մեր Սահակ-Մեսրոպյան դարը միշտ մնաց բարձրության վրա: Բայց միևնույն ժամանակ մենք այն էլ պիտի ունենանք աչքի առաջ, որ այդ դարը տաղանդների դար էր, և երբեք հայ կյանքը, մինչև տասներորդ դարը³⁴, այնքան առատ չէր տաղանդներով, ինչպես Սահակի և Մեսրոպի ժամանակ:

Ինչո՞ւ էր այսպես: Կյանքն էլ բնության պես գաղտնիքներ ունի. անշուշտ ամեն մի ծննդաբերություն պահանջում է հարմար հող, և պետք է ենթադրել, որ Սահակ-Մեսրոպյան գործունեությունն էր առատ ծննդաբերության առաջին պատճառը: Այդ տաղանդները ստեղծում էին նոր և նոր երևույթներ: Թարգմանություններով սկսելը թարգմանությունների մեջ անշարժանալ չէր նշանակում: Նպաստավոր միջավայրը պիտի հարուցաներ և ինքնուրույն մտքեր, եթե կային այդպիսիները կյանքի մեջ: Եվ հայտնի դարձավ, որ նրանք կան: Եղիշեն ապացույց է, թե զգացմունքը ինչ սիրուն էջեր կարող է հրաշակերտել նոր գրական լեզվով, իսկ Եղնիկ Կողբացին մի հոյակապ հիշատարական է, թե սառն գիտնական լրջությունը, բարձր ու նուրբ մտածողությունը նույնպես գեղեցիկ գործիք ունեն հայ լեզվի մեջ, և չէին կարող կաշկանդված մնալ հայ մարդու մեջ, չէին կարող խորթ մնալ հայոց գրականության:

Բայց Սահակ-Մեսրոպյան գրականությունը, իբրև ժամանակի լուսավորության արդյունք, ունի և մի շատ բնորոշ հատկություն: Դա զուտ կրոնական մի գրականություն է: Ծգնավորական այն դարում Մեսրոպը, Սահակը և, նրանց հետևելով, նրանց աշակերտները համոզված էին, որ բոլոր ջանքերի նպատակը պիտի լինի մարդկանց հոգիների փրկությունը. պետք է, որ մարդը եկեղեցուց դուրս էլ ունենա մտավոր պետքեր. այս հարցը գոյություն չպիտի ունենար, քանի որ ամեն ինչ ամփոփվում էր եկեղեցու մեջ: Այս պատճառով էլ մեր գրականությունը իր առաջին քայլերից ստացավ մի սաստիկ միակողմանի, նեղ ուղղություն: Եկեղեցին խլացրեց բոլոր մյուս կուլտուրական-մտավոր շահերը: Եվ այս գրությունը իր բնական հիմքերն ուներ:

Մեր տեսության մեջ, կարծում ենք, պարզ արտահայտվեց այն դարավոր իրողությունը, որ միայն եկեղեցին էր ձգտում դեպի մտավորը, դեպի

եկրոպականը: Եթե նա տիրացավ գրականության, պատճառն այն էր, որ որոնողը, աշխատողը նա էր: Կենսունակության անսպառ աղբյուր էր այդ լուսավորությունը, և եթե նա վիճակվեց միայն եկեղեցուն, պատճառն այն էր, որ կենսունակ, առաջադիմություն սիրող մի միակ հիմնարկություն կար Հայոց աշխարհում, և դա եկեղեցին էր: Նա մաքառեց երկար, իր աշխույժով ու մեծ եռանդով անվնաս մնաց քաղաքական փոթորիկների մեջ, ուրեմն նա էլ պետք է մնար հաղթանակի տեր, նրան պիտի պատկաներ նվաճած մեծ շրջանը մարդկանց մտքերի մեջ: Եկեղեցին իրեն պահպանել էր ուզում. ամեն տեսակ զոհեր տալով իր այդ նպատակին, նա, վերջապես, գտավ իրական միջոցը՝ Մեսրոպի տառերը: Եվ այդ միջոցը նա սկսեց գործադրել լուկ իր օգտին: Հայկական իրականությունը, լուռ ու ուժասպառ, հնազանդվեց այդ դրություն: Ընդունվեց և սրբագործվեց մի տեսակ օրենք. մտավորը, գիրն ու լուսավորությունը՝ հոգևորականության, իսկ աշխարհային կյանքը՝ մնացած տարրերին:

Այս խիստ սահմանագծումը տեեց երկար դարեր: Կյանքը և գրականությունը գնալով ավելի և ավելի հեռացան իրարից, կյանքը ընկավ մթության ու անհայտության մեջ, իսկ գրականությունը վերացական, անմարմին դարձավ, մի նեղ շրջանի մարդկանց միայն մատչելի էր, սառն, հյուսիսից ու կենսական ջերմությունից զրկված: Ճակատագիրը այնպես էր տնօրինել, որ հայ ժողովուրդը միշտ շրջապատված լինի այնպիսի մեծ ազդերով, որոնց պետական կազմակերպությունը հիմնված էր կրոնի վրա: Պարսիկը, բյուզանդացին, ապա՝ մոնղոլը, թուրքը հայի մեջ նախ և առաջ տեսնում էին մի հայտնի կրոն, մի դավանություն: Հպատակության հարցից դուրս էր այս կրոնական հանգամանքը: Հպատակ լինելը բավական չէր: Այս պատճառով էլ հայի համար առանձին կարևորություն ստացավ նրա ազգային եկեղեցին: Ամեն կողմից զորավոր ձեռքեր քշում էին նրան դեպի եկեղեցին: Մեջտեղ միայն սա էր երևում, սա էր ահագին զոհեր, արյան գետեր պահանջում իր գոյությունը պահպանելու համար: Եվ հայը իր հոգու և մտքի ամբողջ կորովով փաթաթվում էր իր այդ ազգային հիմնարկության:

Այսպիսով նա նեղ ու սահմանափակ էր դառնում իրեն կրոնական մի ժողովուրդ: Բայց անուրանալի է, որ այդտեղ, եկեղեցու շուրջը, նա դարերով դարսում էր իր մտավոր կարողությունները: Որքան էլ դրանք սահմանափակ լինեն, ինչպես իր լեռներին սեղմված, իր երկնքի տակ համախմբված և ծանր լծերի տակ ճնշված մի փոքրիկ ժողովրդի միտքն է կարող լինել, այնուամենայնիվ, բացի եկեղեցուց, չկա մի այլ միջավայր, ուր տեսներ, թե ինչպես էր հայը իրեն մտածող, բանաստեղծ, հեռու, մարտնչող, պատմագիր, պայքար մղող, մի գաղափար պաշտպանող: Միայն եկեղեցին էր ասպարեզը. ամեն մի անհատ, որ իր մեջ մտավոր գործունեության կոշում էր զգում, պիտի այնտեղ գնար, պիտի նրան ծառայեր: Բացառությունների մասին մենք, իհարկե, չենք խոսում: Նույնիսկ կավեյացիներ, որ կրոնական ուղղության բացարձակ տիրապետությունը ընդհանուր երևույթ էր միջնադարյան բոլոր քրիստոնյա ազգերի մեջ:

Եվ այսպես ահա՛, Սահակն ու Մեսրոպը դարավոր իրականության սկիզբն էին դնում: Նրանց գործը մոտ տասներեք դար անփոփոխ պահպանեց իր կերպարանքը. մենք կատարելապես կրոնական ազգ դարձանք, իսկ իբրև աշխարհի քաղաքացիներ՝ կարող էինք այնքան ստանալ մեր լուսավորությունից ու գրականությունից, որքան թույլ էր տալիս եկեղեցու դրությունը...

Սահակ-Մեսրոպյան գործունեությունը եկեղեցականության հաղթանակն էր: Ասիականության վերաբերմունքը. Պարսկաստանի առաջին փորձը հայոց քաղաքականությունը վերջացնելու մասին: Հազվեթի որդին Հայաստանում: Վռամ քաղաքը և փոփոխություն պարսկական ֆաղափականության մեջ: Միհրենքսեհ: Նրա ծրագիրը Հայաստանի մասին: Պարսկական կուսակցություն և Արաշիր քաղաքը: Ս. Սահակի ապարդյուն ջանքեր: Ամբաստանություններ և դատաստանական կատակերգություն պարսից արձակագրեր: Թաղավորությունը վերջացած, ս. Սահակը կաթողիկոսությունից զրկված: Աղետի դեմ դուրս է հրավիրվում կրքական և գրական շարժումը: Սահակի և Մեսրոպի ջանքեր: Երկու անգամ գործակիցներ: Ս. Սահակի մահը: Ս. Մեսրոպը վախճանվում է վեց ամսից հետո:

Ս. Մեսրոպի կյանքը ամբողջապես չէ ներկայացված: Նա էլ մարդ էր: Երկու փաստեր: Բռնությունը իբրև ֆրիստոնեական կրոնի պաշտպան: Ժամանակի ոգին:

Բայց իր վերջնական հետևանքներով ի՞նչ էր ներկայացնում Սահակ-Մեսրոպյան շրջանը:

Դա նույն հեղինակության հաղթական արշավանքն էր, նույն եվրոպական ոգու տիրապետությունը Հայաստանում: Ահավոր, ցնցող պայքարը վերջնական լուծում ստացավ. Արևմուտքը նվաճեց հայությունը, իրականության այդ փոքրիկ կտորը, ձեռքը դնելով նրա մտքի վրա: Իսկ ի՞նչ էր ասում ինքը՝ իրականությունը, նա, որ հաղթվողն էր Հայաստանի հողի վրա:

Մենք տեսանք, որ մի այդպիսի հեղափոխության համար հարկավոր էր, որ Պարսկաստանի ճակատագիրը դոնվեր Հազկերտ Մեղավորի նման մի թագավորի ձեռքում: Քրիստոնեությունը համեմատական ազատություն էր վայելում. ահա ինչից օգտվեց Արևմուտքը՝ մեր երկիրը խուժելու համար: Այդ ազատությունը այն աստիճանին էր հասնում, որ 410 թվականին լույս Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաները թույլտվություն ստացան ժողով կազմելու պարսից մայրաքաղաքում և իրենց համար եկեղեցական կազմակերպություն ստեղծելին: Բայց ուշադրություն դարձնենք մի հանգամանքի վրա: Հազկերտ Մեղավորը այն պայմանով թույլ տվեց ժողովը, որ Պարսկաստանում հիմնվող առանձին եկեղեցին ոչինչ կախում չունենա Կ. Պոլսի պատրիարքից: Նշանակում էր, որ Սասանյանը, որքան էլ մեղավոր լիներ, չէր մոռանում ավանդական քաղաքականությունը: Բացի դրանից, Հազկերտը հարկավոր դեպքերում դալ էր տալիս քրիստոնյաներին, որ ինքը, այնուամենայնիվ, Պարսկաստանի շահ է և մազդեզական կրոնն է պաշտում: Հարկավոր դեպքերում նա գիտեր և քրիստոնյաներին հալածել: Այնպես որ, երբ ասվում է, թե Հազկերտը համբերող էր քրիստոնյաների վերաբերմամբ, այդ բանը պետք է հասկանալ համեմատական մտքով:

Բայց Հազկերտը իր թագավորության վերջերում նկատեց, թե ինչ է կատարվում Հայաստանի մեջ: Եթե նա այդքան ուշ էր նկատել, պատճառը, մեր կարծիքով, Վռամշապուհ թագավորի քաղաքական իմաստությունն էր: Նրա մեռնելուց հետո այլևս չկարողացան թաքցնել Հայաստանը պարսկական սուր աչքից. և շուտով Հազկերտը, երբ մեռավ և Վռամշապուհի եղբայր Խոսրովը, մի փորձ փորձեց, որ նրա հաջորդի համար արդեն ղեկավարող սկզբունք դարձավ: Այդ փորձն էր խել հայոց գահը Արշակունիների ձեռ-

քից: Այդպես էլ արեց նա, Խոսրովից հետո թագավոր նշանակելով իր որդի Շապուհին: Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Հաղկերտը սկսել էր զգալ, թե պարսկական շահերի համար որքան վտանգավոր էր այն շարժումը, որ նկատվում էր Հայաստանում: Ամեն տարակուսանքներին վերջ դնելու համար նա ուղարկեց իր որդուն, որպեսզի վերացած լինի հայոց թագավորությունը, և երկիրը բոլորովին հպատակվի Պարսկաստանին: Փարպեցին ասում է, որ Հաղկերտը մտածում էր, թե Շապուհը կմոտենա հայ իշխաններին, պարսկական կարգեր կմտցնի երկրի մեջ, գուցե և կկարողանա եթե ոչ վերացնել, գոնե թուլացնել քրիստոնեությունը այնքան, որ հայերը չմիանան հույների հետ և ապստամբություն չհարուցանեն: Հույս կար, որ հին ժամանակների պես, հայերը և պարսիկները ամուսնություններով կխառնվեն իրար հետ:

Շապուհը չորս տարի թագավորեց Հայաստանում: Մեր պատմագիրներն ասում են, թե դա մի թույլ մարդ էր, չկարողացավ ոչինչ անել և նույնիսկ ծաղրի էր ենթարկվում հայ նախարարների կողմից: Բայց ինչ էլ լինի, անկասկած է, որ նրա ժամանակ զուլա բարձրացրած պիտի լինի պարսկական կուսակցությունը: Հաղկերտը չէր սխալված իր մի ենթադրության մեջ. նրա որդին պիտի գրավեր հայ իշխանների մեծ մասը իր խնջույքներով, որսորդական հանդեսներով և խաղերով: Ազնվականությունը միշտ այդպես է եղել, իսկ մասնավորապես հայ նախարարները փառամոլության քստմենքի օրինակներ շատ են տվել: Նրանց համար անշուշտ մեծ պատիվ պիտի լիներ Սասանյան արյունը կրող թագավորի ուշադրության արժանանալը, մանավանդ որ այդ Սասանյանը մի օր էլ, իր հորից հետո, պիտի Իրանի գահը բարձրանար:

Մենք պատճառ չունենք չհավատալու, որ հայ նախարարների մեջ այնպիսիներն էլ կային, որոնք ծաղրում էին Հաղկերտի որդուն, ասում էին նրան: Խորենացու բերած մի քանի սիրուն, պատկերավոր ավանդություններից կարելի է հետևեցնել, որ այդպիսիները քրիստոնեություն կողմնակիցներից էին, գուցե և Սահակ-Մեսրոպյան կրթարաններում եղածներից: Այդպիսիներե թիվն էլ քիչ չէր:

Երբ Հաղկերտը կորավ դեպի արևելք գործած իր մի արշավանքի միջոցին, պարսից հոգևորականությունը շտապեց հայտարարել, թե նա աստվածներից ստացել է արժանի պատիժ իր մեղքերի համար: Իսկ ազնվականությունը, որի ձեռքի գործն էր, անշուշտ, այդ անհայտացումը, չկամեցավ որ իր ատած մարդու սերունդը շարունակի թագավորությունը: Շապուհը թողեց Հայաստանը և շտապեց իր հոր թագը ժառանգելու, բայց տեղ հասնելուն պես սպանվեց: Սակայն Հաղկերտի մյուս որդին՝ Վռամը, կարողացավ զենքի ուժով տիրանալ հայրական ժառանգությանը: Ահա այդ միջոցին նախարարական այն կուսակցությունը, որ հավատարիմ էր քրիստոնեության, խնդրեց Վռամից, որ հայոց թագը նորից շնորհվի Արշակունիներին: Նա համաձայնվեց. այնպիսի ժամանակ և այնպիսի հանգամանքների մեջ էր գահ բարձրանում, որ չէր կարող չհասկանալ, թե ավելորդ է առայժմ բարդություններ և անբավականություն հարուցանելը պետության մեջ: Հայաստանում թագավորեց պատանի Արտաշիլը, Վռամշապուհի որդին:

Վռամը (իսկապես՝ Բահրամ, որ ստացել էր «Գոր», այսինքն՝ «վայրի էջ» մականունը իբրև ուժեղ և որսասեր մարդ) չկարողացավ շարունակել իր հոր քաղաքականությունը: Նա հպատակվեց հոգևորականներին և մեծամեծներին, իսկ դա նշանակում էր պատերազմ հույների դեմ և քրիստոնյաների

հալածանք: Բայց Բահրամը աջողություն չունեցավ պատերազմի մեջ և ստիպված եղավ խաղաղության դաշինք կապել հույների հետ և պարտավորություն հանձն առավ չհալածել քրիստոնյաներին: Սակայն այդ խոստումից հայերը մեծ շահ չունեցան: Պարսից արքունիքը հայերին չհալածեց, բայց դրա փոխարեն վճռեց ջնջել նրանց թագավորությունը և դրա համար նախ և առաջ դիմեց Հայաստանի պարսկական կուսակցության: Քաղաքական ծրագիրը շատ ճարտար ու խորամանկ հյուսվածք ուներ: Բյուզանդական կառավարությունը առանց ալլևալլության վերջ դրեց հայկական ինքնավարության, իսկ պարսից արքունիքը ավելի քաղաքագիտական նուրբ ձևեր ընտրեց նույն նպատակի համար: Պատրաստություններ տեսվեցին, գործը այնպես սարքվեց, որ դուրս էր գալիս, թե հայերը իրենք չեն ուզում թագավորություն ունենալ:

Այդ ծրագիրը պատիվ էր բերում պետական այն նշանավոր մարդու խելքին, որի ձեռքումն էր այդ ժամանակ գտնվում Պարսկաստանի կառավարությունը և որ ժողովրդի աչքում թագավորի հեղինակություն և փառք էր վայելում: Դա Միհրնեբսեհն էր, որի անունը կապված է հինգերորդ դարի հայոց ապստամբության հետ, և որ այնքան լավ հայտնի է Եղիշեի և Փարպեցու պատմությունները կարդացողին: Միհրնեբսեհը հազարապետ էր, թագավորի երկրորդը. Վռամը, երբ արշավանքներ սկսեց դեպի արևելյան հեռու կողմեր, իր գահի պահպանությունը նրան հանձնեց: Միհրնեբսեհի հավատարմությունը և քաղաքական մեծ իմաստությունը դեռ Հաղկերտ Առաջինին էին հայտնի, որի ժամանակ էլ նա սկսեց իր պետական ծառայությունը: Իսկ թե ինչ մեծ հռչակ էր վայելում պարսից մեծ վեզիրը քաղաքական աշխարհում, այդ երեւում է այն շքեղ ընդունելությունից, որ գտավ նա Բյուզանդիայում, երբ Վռամ թագավորի հանձնարարությամբ գնաց բանակցելու հունական արքունիքի հետ: Եղիշեն ասում է, որ պարսից թագավորներն անգամ հպատակվում էին Միհրնեբսեհի կամքին և ցուցմունքներին: Դա, ուրեմն, պարսից ազնվականության ամենաուժեղ, խելոք և հեղինակավոր արտահայտությունն էր: Եվ ահա այդպիսի մի ճարտար մարդու ձեռքին էր Հայաստանի հարցը: Նրա համար ոչինչ բան էր խաղաղք դարձնել հայ անմիաբան, փառամոլ նախարարներին:

Հարցը կապվեց Արտաշիլ թագավորի անձնավորության հետ: Նորից կուսավորչի տոհմի առաջ երևան եկան բողոքավորներ: Պարսկական կուսակցությունը գտնում էր, որ երիտասարդ թագավորը անբարոյական կյանք է վարում: Դարձյալ տգետ ինքնահավանությունը, ինչպես ներսես Մեծի ժամանակ, կարծում էր, թե երբ մի թագավոր վատ է, պետք է ոչնչացնել թագավորական գահը: Նախարարների ամենագլխավոր մեղադրանքն այն էր, թե Արտաշիլը իգամոլ է: Բայց եթե իգամոլության համար պետք էր մեկին պատժել, ամենից առաջ դա պիտի լիներ ինքը, Բահրամ-Գորը, որ հայտնի էր իբրև չափազանց իգամոլ մարդ:

Անարժան, ասոր կատակերգությունը ծածկվում էր այդպիսի մի թափանցիկ պատրվակով: Պարսից արքունիքի փշրանքներին աչք դրած նախարարները կամենում էին, որ այդ ինտրիգի մեջ դեր կատարի և հայոց կաթողիկոսը: Օրինականությունը պետք է պահպանված լիներ անթերի: Քրիստոնեությունը խիստ բարոյականություն էր պահանջում. և ահա եկեղեցական բարձր իշխանությունը պիտի մեղադրողի դեր հանձն առներ, իր ձեռքով վավերացնել թագավորի գահնկեցությունը: Հետևանքն այն կլիներ, որ Հայոց աշխարհը առանց ցնցումների կհաշտվեր իրողության հետ:

և Միհրնեբսեհը ցույց կտար, որ պետական մարդիկ միայն զենքով ու բռնությամբ չեն գործում, այլ շատ անգամ մեծ հարցերը վճռում են խելքով և ճարպկությամբ: Կաթողիկոսին գրավելու համար ստոր դավադրությունը հաջնում է կեղծավորության դիմակ. պարսկասեր իշխանները իդեալական քրիստոնյաներ են ձևանում, խիստ նախանձավոր կրոնի մաքրության համար: Նրանք հայտնում են Սահակին, թե իրենք զուրկ են մնում հաղորդակցությունից, քանի որ անբարոյական թագավորի ձեռքի տակ են գտնվում, քանի որ իրենք են պատասխանատու նրա շար մեղքերի համար:

Ս. Սահակը ավելի ծանր դրության մեջ էր, քան նրա հուշակավոր հայրը: Ներսեսը համեմատաբար անկախ և ազատ երկրի մեջ էր ապրում, մինչդեռ նրա որդին հունական բաժանումով դարձել էր պարսից տերության հպատակ: Չնայած այս բանին, ս. Սահակը բացեիքաց հրաժարվեց դավադրությունից: Նա ամենևին չէր հերքում, որ Արտաշիրը արատավոր մարդ է, նա ինքն էլ գիտեր, որ բարոյական շատ պակասություններ ունի վերջին Արշակունին: Բայց հարց էր՝ ո՞վ պիտի դատի նրան: Նախարարները ցույց էին տալիս Վռամին, և Սահակը արդեն հասկացել էր, որ դա արդարության դատ չէր, այլ պատրվակ միայն՝ քաղաքական նպատակ իրագործելու համար:

Իզուր անցան նրա խրատները, իզուր նա համոզում էր, թե պարսից դատաստանին չպետք է դիմել: Նախարարները, ինչպես հատուկ է դավադիրներին, սպառնացին ս. Սահակին, թե նրան էլ պիտի խառնեն մեղադրանքների մեջ, և գնացին պարսից դուռը: Եթե հարկավոր էր վկա՝ և եկեղեցու կողմից, այդ վկան էլ գտնվեց՝ Սուրման անունով մի վատ հոգևորական, որ գնաց մատնություններ անելու, դնելով պայման, որ փոխարինությունը պիտի լինի իր կաթողիկոսանալը:

Վռամը, կամ ավելի ճիշտ ասած, Միհրնեբսեհը, ձեռքին զեղեցիկ առիթ ուներ: Դատավորի պաշտոն ստանձնելով, նա Հայաստանից կանչեց Արտաշիր թագավորին և Սահակ կաթողիկոսին: Բացվեց կատակերգության վերջին տեսարանը, որ ողբերգության փոխվեց: Հայոց թագավորը իրեն պաշտպանում էր արիությամբ, նա իրեն մեղավոր չէր համարում և բացարձակ հայտնում էր, թե ինքը քաղաքական ինտրիգի զոհ է: Սահակը պարսից մայրաքաղաքում իմացավ, որ կարելի է միայն վատ վկայություն տալ Արտաշիրի մասին, ուրիշ տեսակ վկայությունը պետական անհավատարմություն պիտի համարվի: Եվ նա վճռեց ոչինչ չխոսել, անշուշտ, չկամենալով վտանգի ենթարկել եկեղեցին և մանավանդ լուսավորչի աթոռը:

Բայց սա միակ մեղքն էր, որ գործեց ս. Սահակը արդարության դեմ: Ամեն ինչ պարզվեց, երբ նրա մոտ եկավ Վռամի պալատական բարձր պաշտոնյաներից մեկը, հետը ունենալով Միհրնեբսեհի հրահանգները: Պաշտոնյան շահի կողմից մեծամեծ պարգևներ, փառք և իշխանություն խոստացավ հայոց կաթողիկոսին, եթե նա միանար դավադիր նախարարների հետ. իսկ եթե չմիանար, պիտի կորցնեք նույնիսկ կաթողիկոսական իշխանությունը: Ահա որքան անաչառ էր Բահրամ-Գորը:

Սահակը, առանց տատանվելու, ընդունեց երկրորդ վիճակը. նրա պես մարդը չէր կարող, իհարկե, որևէ համակրություն ունենալ դեպի դավադիրների և մատնիչների ստոր գործը: Եվ կատարվեց այն, ինչ պատրաստվում էր պարսից արքունիքի խորհրդավոր հարկի տակ: Իբրև թե հիմնվելով հայ նախարարների ցանկության վրա, որոնք բացարձակ հայտնեցին, թե իրենք թագավոր չեն ուղում, այլ խնդրում են մի պարսիկ իշխանավոր ուղարկել Հայաստանը կառավարելու համար, Վռամը ոչնչացած հայտարարեց հայ

Արշակունիների թագավորությունը: Հավատարիմ մնալով իր սպառնալիքին, նա միաժամանակ Սահակին էլ կաթողիկոսական իշխանությունից զրկեց: Եղա՞վ դատաստան այս վերջինի համար, ի՞նչ էր նրա մեղքը, մենք չգիտենք: Բացի հունասիրությունից՝ այդ հեղ և առաքինի հոգևորականը, սրբան թույլ են տալիս դատել նրա կենսագրական հանգամանքները, ոչինչ վնաս չէր հասցրել պարսից կառավարության: Բայց չմոռանանք, որ դավադրությունը պարտավոր էր անդ պատրաստել դավաճանի համար: Սուրմակը կաթողիկոսություն ստացավ: Սրանով արդեն շատ բան կարելի է բացատրել:

Այս բոլորը տեղի ունեցավ 429 թվականին*: Պարսկական դատաստանը փակեց իր դռները և իրականության մեջ մնացին մի թագադուրկ թագավոր, մի անաթոռ կաթողիկոս, մի պարսիկ մարդպան և նրա հետ՝ ընծաներով ու փառքով բեռնավորված նախարարները, մի հատ էլ Սուրմակ³⁵: Բուն շարժառիթը, որ մի այդպիսի հեղափոխություն պատճառեց, այդ ընծաները, այդ պատիվներն էին. Արտաշիրի կնամուկությունը մի թշվառ պատրվակ էր: Գծվար է երևակայել ավելի անպատիվ, ավելի ստոր անկում մի պետական կազմակերպության համար:

Եվ այս անկումը, բարոյական այս սնանկությունը տեղի էր ունենում մի ժամանակ, երբ Հայոց աշխարհում նոր հաստատվել էր ժողովրդական լուսավորությունը: Ուղիղ քառորդ դար էր, ինչ այդ երկիրը ստացել էր գիր ու դպրոց: Մտավոր առաջադիմությունը մի հսկայական ուժ է ամեն մի ժողովրդի համար. նա բերում է գիտակցություն, հասարակական գաղափարների բարգավաճում, պատրաստում է պարտաճանաչ քաղաքացիներ: Իսկ մեղանում մտավոր վերածնության հետ կապված է քաղաքական անկումը: Քառորդ դարը, ճիշտ է, շատ աննշան ժամանակ է մի ժողովուրդ հիմնովին կրթելու համար, բայց մենք սխալված կլինենք, եթե միայն այդքանն ասենք այդ ժամանակամիջոցի մասին: Քսանհինգ տարին բավական էր, որ ժողովրդի մեջ այնքան գիտակցություն դարգանար, որ այնպիսի մի ծանր դրաման, ինչպես էր Արշակունիների ոչնչացումը, գոնե ցնցում ու ցավակցություն պատճառեր ժողովրդին: Ըստ երևույթին, այդպիսի բան տեղի չունեցավ, քաղաքական մահացումը անտարբերության հանդիպեց:

Այս իրողությունը ցնցում պիտի պատճառեր Սահակին և Մեսրոպին: Հարվածը բաց արեց նրանց առջև փորված խորխորատը, և նրանք, անշուշտ, այժմ ավելի պարզ ըմբռնեցին իրենց դպրոցների անկատարությունը: Տարական կրթությունը, որ տալիս էին այդ դպրոցները, դեռ բավական չէր, պրագմատիկությունը դեռ լուսավորություն չէ: Եվ ահա այդ ցնցող աղետից հետո է, որ երկու ընկերները ուղարկում են իրենց աշակերտներին արտասահման: Պետք էր բարձրացնել լուսավորության մակերևույթը: Մենք տեսանք, որ այսպես պահանջում էին զուտ կրոնական շահերը: Բայց այս քաղաքական հանգամանքն էլ նույն անհրաժեշտությունը պիտի ցույց տար: Սահակի համար արդեն պարզված էր, թե ինչ է պատրաստում Միհրնեբսեհը: Առաջին քայլը թագավորական գահն էր, երկրորդը պիտի լինեք եկեղեցին: Եթե եկեղեցին առաջինը չգառավ, պատճառն այն էր, որ նրա հետ կռվելը ավելի գծվար էր: Հայաստանի ֆեոդալական կազմակերպությունը պետության թուլությունն էր, որ հեշտությամբ դեպի խորտակում տարավ, մինչ-

* Մեր ազգային աղբյուրները շատ խառն ու անհաստատ ժամանակագրություն են տալիս: Մենք հետեցինք գերմանացի գիտնական Նյուվեկի ժամանակագրությանը:

Սակայն նրա հիացած աշակերտը իր ներքողի մեջ թողել է երկու փաստ, որոնց վրա պետք է ուշադրություն դարձնել:

Դրանցից մեկը մենք արդեն հիշել ենք՝ հալածանքը հեթանոսության դեմ, Գողթան գավառում: Կորյունը, ինչպես տեսանք, մութ ալլաբանություններով է հիշատակում այդ եղելությունը: Բայց երկրորդ փաստը արդեն միանգամայն պարզ է: Մեսրոպին, իբրև քրիստոնյա միսիոներ, հանձնված էր քննել և վերացնել «բարբարիանոս» կոչված աղանդը: Չկարողանալով խոսքի, համոզմունքի զորություններ հասնել նպատակին, նա դիմեց բռնությունների: «Թշվառացնող գավազանը գործի դրեց», — ասում է Կորյունը, «ամենածանր պատուհասներ բերեց նրանց գլխին բանտերի, տանջանքների և գելարանների մեջ. իսկ երբ այդ էլ չօգնեց, ջարդելով, խանձելով, մրտադրելով և տեսակ-տեսակ խայտառակելով, դուրս վաճառեցին աշխարհից»:

Կարծեք ասորական սեպածե արձանագրություն եք կարդում և իսկույն ասում եք, որ այս անգլթությունները, որքան էլ բարեպաշտական մտքով գործադրված լինեն, չեն կարող արդարանալ քրիստոնեության վեհ գաղափարի առաջ: Միթե արականը այս տխուր պատմության մեջ այն է, որ անգլթությունը Մեսրոպի անձնական հատկություններից չէր, այլ բխում էր ժամանակի հասկացողություններից, որոնք ընդհանուր էին ամեն տեղ:

Մեզ հասել է և մի ուրիշ փաստ, ուր Մեսրոպի հետ նույն սկզբունքը պաշտպանող է արդեն և Սահակը: Պրոկլ եպիսկոպոսը, իմանալով, որ նեստորական մի քանի վարդապետներ Հայաստան են գնացել, թուղթ է գրում Սահակին և Մեսրոպին, խնդրելով նրանց զգուշանալ այդ հերետիկոսների վարդապետությունից: Իրենց պատասխանի մեջ Սահակն ու Մեսրոպը հայտնում են Պրոկլին, որ ուղիղ հավատից խոտորվածներին նրանք չեն խնայում, ոչ միայն հալածում են, այլև մեծամեծ պատիժների ու պատուհասների են ենթարկում: Նույն միջոցը, և ավելի մեծ շափերով, նրանք առաջարկում են Պրոկլ եպիսկոպոսին, որ ավելի մեծ իշխանություն ունի, ուրեմն և պարտավոր է անուղղափառ քրիստոնյաներին մեջտեղից վերացնել: Նրանք նույնիսկ պնդում են, որ հունաց թագավորը անպատճառ պատիժներ ու պատուհաս հանե այդպիսիների դեմ:

Ուսուցիչների հայացքը ժառանգեցին և աշակերտները: Եթե չլինեք այդպիսի հայացք, հինգերորդ դարի կրոնական ապստամբությունը չէր գործադրի այնպիսի անողորմ սարսափահար միջոցներ:

Եվ արդյոք միայն հայոց աշխարհում որոնենք այսպիսի հայացք: Ամբողջ Արևմուտքը լիքն է նույնը հաստատող փաստերով: Հիշենք Եփեսոսի եկեղեցական ժողովը, ուր հավաքված եկեղեցական նշանավոր հայրերը պիտի վճռեին երկնքի հարցերը, բայց զվելի բռնություններ, բարբարոսական արարքներ էին գործադրում իրենց հակառակորդների դեմ:

Հայացքը ընդհանուր էր:

Ամենքը, այո՛, մարդիկ էին:

2 ո Ր Ր Ո Ր Պ մ ա ս

ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐ

Ա.

Սահակ-Մեսրոպյան գործունեության շարունակությունը: Հազվեքտ Երկրորդը և Միհրենեսեի կառավարությունը: Քրիստոնեությունը ջնջելու ծրագիր: Հայերի պետական հավատարմությունը:

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի մահը հինգերորդ դարի շարժման վերջաբանը չէր: Դա վերջ էր նյութական գոյության, մտի և ոսկորների համար միայն, միևնույն այդ երկու անունները ամբողջովին գաղափար են, որ մոռացության փերեզման չի ճանաչում, որ արհամարհում է ժամանակի ու տարածության ամեն ինչ կլանող, անհայտացնող ուժը: Այդ գաղափարի համար ոչինչ ընդհատում չէին այն երկու գերեզմանները, որոնցից մեկը փորվեց Աշտիշատում, մյուսը՝ Օշականում:

Մենք գաղափարի ծնունդը, սկզբնական շրջանը տեսանք, բայց պիտի տեսնենք և նրա զարգացումը, հաղթանակը: Հասարակական գործը գնահատել կարելի է նրա հետևանքներով. այլապես պատկերը դժգույն ու միակողմանի կլինի: Եվ Սահակ-Մեսրոպյան գործունեության հետևանքները որոնելու համար հարկ չկա շատ հեռուն գնալ: Մեր պատմությունը այստեղ նմանը ունեցող մի հրաշալի տեսարան է տալիս: Քառասուն-քառասունհինգ տարի էր, ինչ Հայաստանում տառեր ու գրքեր կային: Այս կարճ միջոցում երկրի եթե ոչ ամբողջությունը, գոնե նրա մեծ, նշանավոր մասը արդեն բոլորովին այլ մտավոր երևույթ է ներկայացնում: Այնքան նա պատրաստված է այնքան բարձր գիտակցության է հասել, որ նահատակվում է գաղափարի վրա: Դեռ մամուլ չէր բուսել Սահակի և Մեսրոպի գերեզմանների վրա, երբ նրանց դպրոցները ահավոր պատերազմ հայտարարեցին հինավուրց իրականության դեմ: Ահա կյանքի մեջ մտած այդ նոր ուժն է, որի հետ պետք է ծանոթանալ՝ տառերի գյուտի և գրական շարժման ամբողջ նշանակությունը հասկանալու համար:

Աշտիշատի և Օշականի հողերը գերեզմաններ բացեցին երկու մեծ գործիչների համար մի այնպիսի ժամանակ, որ խորհրդավոր էր մանավանդ հայոց պատմության տեսակետից: Երկրորդ տարին էր, ինչ Սասանյանների գահն էր բարձրացել Բահրամ-Գորի որդին, Հազկերտ Երկրորդը:

Պարսից հոգևորականությունը և ազնվականները չէին կարող դժգոհ լինել այս թագավորից: Հազկերտը գնաց իր հոր ճանապարհով, և արքունիքը հրամայողի, կարգադրողի դերում մնաց: Հազկերտը, բացի կրոնական Պատմի ֆանատիկոսության գործիք դառնալուց, անձնական վատ հակումներ էլ ուներ: Դա մեկն էր արևելյան արյունառշտ բռնակալներից: Պատմվում է,

որ նա ամուսնացավ իր հարազատ աղջկա հետ. այսպիսի խառնակություններ հաճությամբ էր թուլատրում մազդեզական կրոնը, բայց Հազկերտը հետո սպանեց իր այդ գուստր-կնոջը՝ ահա ինչը չկար մազդեզականության և մարդկային խղճի մեջ:

Բահրամ-Գորի վերջին տարիներում Միհրներսեսը հրաժարական էր տվել և քաշվել իր մեծ կալվածք, ուր ուզում էր խաղաղ կերպով ապրել մինչև կյանքի վերջը: Բայց Հազկերտը, թագավոր դառնալուն պես, իսկույն կանչեց նրան իր մոտ. և նա նորից իր ձեռքն առավ կառավարության ղեկը: Եթե Բահրամը պետական գործերից ավելի սիրում էր որսորդությունն ու հարեմական զվարճությունները, նրա որդին ուղղահայտ Սասանյան հանդիսացավ և վերանորոգեց Շապուհ Երկրորդի օրերը: Պատերազմը հույների դեմ նրա առաջին գործերից մեկը եղավ. նա արշավեց դեպի բյուզանդական սահմանները, սակայն իսկական պատերազմ չսկսվեց, և ընդհարումը վերջացավ հաշտությամբ: Պարսկաստանը վտանգի էր ենթարկված արևելյան կողմից. հեփթաղները անհանգիստ, կռվարար թշնամիներ էին, և Հազկերտը նրանց դեմ գնաց, հանգիստ թողնելով հույներին: Բայց հեփթաղները արգելք չդարձան, որ Միհրներսեսը առաջ տանի իր քաղաքականությունը քրիստոնյաների վերաբերմամբ: Պարսկաստանը ուներ շատ քրիստոնյա հպատակներ: Մրազրված էր ամենքին ձուլել պարսիկների հետ, վերացնելով ամենագործ խոչընդոտը՝ քրիստոնեությունը:

Հայերը պարսկական պետության վերաբերմամբ որևէ անհավատարմություն չէին ցույց տվել: Եվ ինչ խոսք կարող էր լինել անհավատարմության մասին, երբ երկիրը ինքն էր իր հարազատ թագավորին հեռացրել և իր վիճակը հանձնել պարսիկներին: Հայաստանի հարկը կանոնավոր կերպով գնում էր Պարսկաստան. ամեն հարկավոր դեպքում հայ հեծելազորքը, նախարարների առաջնորդությամբ, շտապում էր պարսից բանակի հետ միանալու և Պարսկաստանի թշնամիների դեմ կռվելու: Հայոց այդ զորքը մեծ պատիվ էր ձեռք բերել պարսիկների մեջ իր քաջություններով. ամեն անգամ, երբ նա գնում էր Պարսկաստան, թագավորը իր մոտիկ պաշտոնյաներից մեկին ուղարկում էր նրան դիմավորելու և արքայական ողջույնները հաղորդելու, իսկ երբ տեղ էր հասնում, թագավորը ինքը զորահանդես էր անում: Հայ իշխաններից շատերը աղանձին պատիվներ էին ստանում պատերազմի մեջ իրենց ցույց տված քաջության համար: Վարդան Մամիկոնյանի գինվորական ծառայությունների մեջ հիշված է նրա քաջությունը Մերվի մոտ տեղի ունեցած պատերազմում: Ահա մինչև ուր էին գնում հայ զորքերը Պարսկաստանի համար իրենց արյունը թափելու:

Մի այսպիսի հպատակությունը, ըստ երևույթին, պիտի զոհացներ պարսիկներին ամեն կողմով: Բայց հարցեր ստեղծվել ոչինչ դժվարություն չուներ Միհրներսեսի պես մի քաղաքագետի համար: Բռնանալ հպատակների ներքին համոզմունքների վրա, կատարելապես պարսկացնել նրանց՝ այս էր Միհրներսեսի ձգտումը: Հազկերտը միանգամայն ենթարկվեց նրան: Գործում էր հին կասկածը, որ այնքան աղետներ էր պատճառել հայերին՝ կրոնակցությունը հույների հետ իբրև քաղաքական վտանգ: Հայերին առաջարկվում էր ընդունել պարսկական մազդեզականությունը, դա միակ միջոցն էր պարսից կառավարության վստահությունը գրավելու համար: Հպատակական

ուրիշ պարտավորությունները ոչինչ են հայտարարվում՝ հարկեր տալը, պարսից բանակին ծառայելը և այլն:

Այս առաջարկությունը հայտարարվեց իբրև թագավորի կամք: Եվ Միհրներսեսի կառավարությունը պատրաստություններ էր տեսնում այդ կամքը անպատճառ իրագործելու համար:

Բ.

Միհրներսեսի առաջարկությունը: Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցները Արտաշատի ժողովում: Մեծողական պատասխան: Հայերը ինքնաբերաբար հրաժարվում են ասիականությունից: Ինքնագոհությունը պատրաստականություն: Երկիրը մեծ արկածի մեջ: Դրության գնահատությունը:

Սկզբում բռնություն չգործադրվեց: Միհրներսեսը շատ ճարտար մի հյուսվածք էր ստեղծել՝ հարցը խաղաղ կերպով, լուրջ քաղաքական ճարպկությամբ վճռելու համար: Նա պաշտոնապես հայտարարեց պարսից կառավարության կամքը հայերին մի թղթի մեջ, ուր նախ քննադատում էր քրիստոնեությունը, ապացուցանում էր, թե նրանից որքան բարձր է մազդեզականությունը, ապա ասում էր, որ հավատարիմ հպատակ հայերը պարտավոր են ընդունել այն կրոնը, որ ունի նրանց տերը, այսինքն՝ պարսից թագավորը, որովհետև նույն այդ թագավորը իր աստծո առաջ պատասխանատու է և իր այլակրոն հպատակների հոգու համար: Ակնարկելով, թե հույները իրենց անշափ տղիտության և հիմարության պատճառով են քրիստոնեություն դավանում, մեծ վեճերը առանց քաշվելու ասում էր, որ մի այդպիսի ազգի հետ հավատակից լինելը պարսից արքունիքում քաղաքական անհավատարմության նշան պիտի ընդունվի...

Դա դեռ վերջնագիր չէր: Միհրներսեսը հրավիրում էր հայերին պատասխան տալ իր թղթին. իսկ Հազկերտը ասել էր, որ քննվեն կրոնները, ո՞րը լավ է, այն ընդունեն Պարսկաստանում: Ուրեմն, առաջժամ բացվում էր կրոնական վիճաբանություն հպատակների և տերերի մեջ:

Հայերը ընդունեցին հրավերը և շուռացրին իրենցից պահանջվող պատասխանը: Արտաշատ քաղաքում դումարվեց մեծ ժողով, որին, բացի հոգևորականներից, մասնակցում էին բազմաթիվ աշխարհականներ, դրանց թվում և նշանավոր նախարարներ: Երկիրը առաջին անգամ հանդես բերեց իր մտավոր ուժերը, որոնք պիտի պաշտպանեին նրան, որոշեին նրա անելիքը: Հայտնի դարձավ այդտեղ, թե ինչ են սովորել հայերը իրենց աշակերտության տարիներում, երբ գրքեր էին կարդում և թարգմանում, ճանապարհորդներ էին ուղարկում Արևմուտք: Արտաշատի մեջ նիստ կազմողները Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցներն էին: Նախագահը Հովսեփ եպիսկոպոսն էր, առաջին աշակերտներից մեկը, որ Մեսրոպից հետո կառավարում էր եկեղեցին: Նրա անունից էլ գրվեց պատասխանը պարսից հրավերի դեմ:

Այդ հրավերը իր էության մեջ հին եղելությունների մի կրկնությունն էր. — մի մենամարտություն, որ ասիականության սկզբունքը այնքան հաճախ հայտարարում էր Արևմուտքին: Հին էր ինքը՝ գործը. զարմանալին, թարմը այն նորությունն էր, որ այժմ Արևմուտքի ներկայացուցիչ էր դարձել մի ազգ, որ մի շարք դարեր իրանականության դրոշակի տակ էր գտնվում: Փոխվել էր ընդհարման դաշտը միայն, նա այժմ Հայաստանի հողի վրա էր:

Դեռ ամպստամբություն չէր: Հայերը հանդիսավոր կերպով, վերջին անգամ և ընդմիջտ, կտրվում էին իրենց անցյալից և սեփականացնում էին այն ճակատագիրը, որ Սահակ-Մեսրոպյան գործունեության բնական հետևանքն էր: Բայց նրանք, իբրև քրիստոնյաներ, հայտնում էին պարսից կառավարության, որ պատրաստ էն հավատարիմ հպատակության բոլոր պատականությունները կատարել, քանի որ իրենց կրոնը պատվիրում է հնազանդվել մարմնավոր իշխանության: Սակայն այդ հնազանդությունը չպիտի խանգարի և չի կարող խանգարել, որ հավատարիմ հպատակների միտքն ու խիղճը ազատ լինի:

Գաղտնիք չէր, որ արևելյան բռնապետությունների մեջ չի եղել և չպիտի լինի մտքի և խղճի ազատություն, ուստի և Արտաշատի ժողովի պատասխանը պիտի դառնար մի հանդուգն և աններելի բժրոստության ապացույց։ Հայ եպիսկոպոսները այդ շատ լավ էին հասկանում. նրանք ստացել էին վիճաբանության հրավիրող մի թուղթ, որ գրված էր պաշտոնական քաղաքավարությամբ, իսկ իրենց պատասխանի տակ ավելացնում էին. «Քո սուրբ, և մեր պարանոցը... Մեր ամբողջ մարմինը քո ձեռքին է, շուտով արա՛ ինչ ուզում ես»։ Նրանք, այո՛, գիտեին, որ ինքնապաշտպանություն, կարծիքների ազատ փոխանակություն չի թույլատրվում Պարսկաստանի մեջ։ Ինչպե՞ս էր որ ստորագրեցին մի այդպիսի թուղթ։

ՌԻՏԴԻՍԻՆԵՐԸ հանց անդ զերեւալան

88

9.

Միակ մտաւոր հարստութիւնը, որով շրջապատված էր Սասանյան հպարտ գահը, որ նրա ուժն էր ու պաշտպանը, մազդեզական կրօնն էր: Այն, ինչ այդ ժամանակ պաշտում էին պարսիկները, մի շատ պատկառելի հնութիւն էր ներկայացնում:

Երկու ճյուղերը մոտիկ ազգակցական կապեր ունեին իրար հետ, ուստի և նրանց կրոնները, սկզբում մանավանդ, մի ընդհանուր ծագում ունեին։ Բայց ժամանակի ընթացքում աղբակից ճյուղերի կյանքը առաջ բերեց պայ-
մաններ, որոնք տարբերություններ դրին նրանց աշխարհայեցողությունների մեջ, իրանի արիացին խաշնարած և երկրագործ ժողովուրդ էր, որի հարըս-
տությունը հոտերն ու առատ հունձն էին։

Բնության միամիտ զավակ, ամբողջովին բնության ահավոր իշխանության տակ դրված, Իբսնի արիացին այդ բնության երկրպագուն է դառնում: Բայց ոչ ամբողջ բնության: Տնտեսական շահը, օգուտի սկզբունքը երան առաջնորդում են պաշտամունքի առարկաներ որոնելու մեջ: Նրա առաջին օգնականը, նրա տնտեսության նեցուկը եղն է, և նա սրբացնում է այդ սրբազան անասունը. եղը ամենից առաջ է ստեղծվել, մարդը նրա փորձարկից է դուրս եկել. եզի մեղը լվանում է ամեն կեղտ ու մեղք, ուստի մար-

դը լվացվում է նրանով՝ մաքրվելու համար: Շունը տնտեսության պահապանն է, հավատարիմ, սակավապետ, ազնիվ. և նա դառնում է մարդու հիացմունքի առարկա, մի սուրբ արարած: Շան ծննդաբերության ժամանակ մարդը նույնն է անում, ինչ իր կնոջ ծննդաբերության ժամանակ, շան դիակի հետ նա այնպես է վարվում, ինչպես մարդու դիակի հետ: Մեռնող մարդու առաջ կանգնեցնում են շուն, որպեսզի մեռնողի վերջին հայացքը այդ սուրբ կենդանու վրա հանգչի:

Աքաղաղը կանչում է գիշերը, իմաց է տալիս, որ լույսը մոտեցել է: Դա մի անգնահատելի ծառայություն է, որի համար էլ ակաղաղը սուրբ կենդանիների մեջ է:

Կան, իհարկե, և վնասակար կենդանիներ. մկները, միջատները փչացնում են մարդու ձեռքի աշխատանքը, օձերը, գիշատող գաղանները վնասում են, և նրանք չար ու անսուրբ են, նրանց պետք է ատել և սպանել: Այսպես որոշվում են երկու սկզբունք բնության մեջ՝ բարի և չար: Միայն բարին է մարդու երկրպագության արժանի: Բարի է արշալույսը, որ հալածում է գիշերային խավարը, բարի է արեգակը, որ ցուրտ ձմեռվան վերջ է դնում և հալեցնում է լեռների ձյունը. բարի է կրակը, որ երկնային լույսի և ջերմության մարմնացումն է աշխարհիս վրա: Պաշտվում է ամեն ինչ, որ օգնում ու հովանավորում է բնության զավակին. մայր հողը, որ նրա կերակրողն է, մաքուր ջրերը, որոնք կյանք են կենդանիների և բույսերի համար: Խավարը, ցուրտը, մահը չար սկզբունքի գործերն են:

Այսպես դարերի ընթացքում զարգանում է բնության պաշտամունքը: Ժողովրդական կրոնը ամեն տեղ նկատի ունի նյութականը: Թեև նա երկրպագում է և անտեսանելի աստվածների, բայց սրանք նույն նյութական աշխարհի, նույն բնության երևույթների աստվածացումն էին:

Ճիշտ է, այդ կոպիտ տարրապաշտության մեջ ժողովուրդը մտքեր էր արիական ցեղին հատուկ բարոյական սկզբունքներ, որոնք գլխավորապես աշխարհաշինություն, առատություն և բարություն էին քարոզում, բայց և այդպես դա մի կրոն էր, որ վայրենի ցեղերի ֆեոդալականությունից մի երկու քայլ հաղիվ էր առաջ գնացել:

Ինքը՝ ժողովուրդը չէր կարող բարեփոխել իր կրոնը, ավելի բարձր ոգի հաղորդել նրան: Հարկավոր էր մի վերանորոգիչ, մի մեծ մարգարե: Եվ այդպիսի վերանորոգիչ հանդիսացավ Զրադաշտ անունով մի քուրմ, որ սիստեմի վերածնեց ժողովրդական հավատալիքները և մարդկային հասկացողությունները հաղորդեց աստվածապաշտությանը: Շատ հակասական են կարծիքները այն ժամանակի մասին, երբ գործում, քարոզում էր Զրադաշտը: Հանական են համարում, որ նա ապրած լինի Քրիստոսից մոտավորապես 1400 տարի առաջ³⁷: Դա մի մեծ կրոնական վերանորոգիչ էր, որի կազմակերպած կրոնը իր բարոյական բարձր հասկացողություններով հին մարդկության ամենախոշոր մտավոր նվաճումներից մեկն էր. ոչ ոք, բացի հրեական ազգից, չէր կարողացել այդպիսի կատարյալ կրոնական սիստեմ ստեղծել:

Զրադաշտը տվեց իր ժողովրդին բազմաթիվ գրքեր, որոնց մեջ, բացի աստվածաբանությունից, կային մարդկային հանրափեցության մեջ հարկավոր բոլոր գիտելիքները, օրենքները: Նա էր, որ որոշեց, թեև դեռ աղոտ կերպով, բարի և չար սկզբունքների տիրապետությունը բնության մեջ, նկարագրեց բարի աստծո հատկությունները, պատմեց, թե ինչպես է ստեղծվել աշխարհը: Բարի աստծուն նա տվեց Ահուրամազդա անունը, որից կրոնը

ստացավ մազդեականություն անունը. բայց շատ անգամ այդ կրոնը, մեծ մարգարեի անունով, զրադաշտականություն էլ է կոչվում:

Այլևս նյութապաշտությունը չէր կրոնի ոգին: Զրադաշտը մարդու հոգին անմահ հայտարարեց, մեռելների հարություն և վերջին դատաստան քարոզեց: Հրեաները Պարսկաստանից վերցրին այս կրոնական հայացքները և տարածեցին Պաղեստինում: Մարդուց պահանջվում էր մաքրություն. դա նույն երկրագործ և խաշնարած մարդն էր: Զրադաշտը, իբրև ժողովրդի զավակ, սրբացրեց երկրագործի աշխատանքը, նրա հին հասկացողությունները օգտակար կենդանիների մասին: «Ով մշակում է հողը, նա սրբություն է ցանում», — ասում էր սրբազան գիրքը. իսկ ծուլությունը, աղքատ տնտեսությունը, քիչ անասուններ, քիչ որդիներ ունենալը մեղքեր էին: Բնության մեջ բարի և չար սկզբունքների անընդհատ մրցություն է տեղի ունենում. մարդը չպիտի անտարբեր հանդիսատես լինի այդ մրցության, այլ պարտավոր է մասնակցել կռիվին, բարի սկզբունքի աշխատակիցը դառնալ և նրա հետ միապիսի կռվել չարի դեմ. նա պատրաստ պիտի լինի նույնիսկ իր անձը զոհելու բարի աստծուն: Զրադաշտականությունը, որեմն, անշարժության կրոն չէր. նա մղում էր մարդուն դեպի առաջադիմություն, դեպի անդադար աշխատություն: Զրադաշտը սահմանեց և պատիժներ, ապաշխարանքի ձևեր մեղավոր մարդկանց համար. այդտեղ էլ մենք տեսնում ենք նույն շինարարության, նույն կուլտուրական աշխատասիրության ոգին:

Չնայած իր դավանած բարոյական սկզբունքներին, զրադաշտականությունը համաշխարհային կրոն չդարձավ և չէր էլ կարող դառնալ, քանի որ Ահուրամազդա աստծուն Զրադաշտը չէր կարողացել հաղորդել որոշ դեմք, հարկավոր չափով վեհություն և կարողություն: Զրադաշտը, իբրև կրոնական վերանորոգիչ, արմատական փոփոխությունների մարդ չէր. հինը, ժողովրդականը նա չվերացրեց. նա միայն օտեղծեց միաստվածյան սիստեմ, իսկ նրա հետ ժողովրդական բազմաստվածությունը նորից գլուխ բարձրացրեց: Նա չկարողացավ մեղմացնել և ժողովրդի դժնդակ հասկացողությունները, որոնք մանավանդ աչքի են զարնվում պատժական օրենքների մեջ: Մարդու վրա բարձրած էին անթիվ պարտավորություններ. մարդը պիտի աշխատեր բարի, առաքինի լինել, բայց այդ մարդը բարձրացված չէր, նրան չէր կերչնում ազատության, անկախության, անհատական զարգացման զգացմունքը: Արևելքը հաստատուն մնաց և այդ բարձր, իդեալական կրոնի մեջ:

Ահա, օրինակ, ինչ պատիժներ էր սահմանել զրադաշտականությունը հանցանքների համար: Հանցավորներին պատժում էին՝ փայտեղծ ծեծելով կրանց գարշապարները: Եթե մարդը մարդու կյանքի դեմ փորձ էր անում, վերջ էր հասցնում նրան կամ ուղղակի սպանում էր, նա ստանում էր իր գարշապարների վրա, նայած հանցանքի աստիճանին, հինգից մինչև երկու վարյուր հաղված: Բայց երբ նույն մարդը վատ էր կերակրում իր զամիսին, նա նույն պատիժն էր ստանում: Օգտակար, սուրբ կենդանիներին սպանելը ավելի խիստ էր պատժվում, քան մարդասպանությունը. շան ձագի սպանությունը հինգ հարյուր հարված է բերում, զամիսի սպանությունը՝ ութ հարյուր, ողնու սպանությունը՝ հազար: Հարվածների թիվը հասնում է նույնիսկ տասը հազարի, երբ սպանվողը ջրշունն է: Մարդու արժանավորությունը այդքան ստոր էր գնահատվում: Դա մի տեսակ կենդանապաշտություն էր:

դին պատկանող մի ազգ, հայերը, իհարկե, պարսիկների հետ շատ ընդհանուր բաներ ունեն լեզվի, կուլտուրական ձգտումների, աշխարհայեցողությանների մեջ: Քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո էլ հայերը պահպանեցին ազգային հին ծեսերից մի քանիսը, հին կրոնական անունները: Ընդունել Հազկերտի կառավարության առաջարկությունը՝ կլինե՞ր հայերի համար մի թույլ զեպի հարազատ անցյալը, վերադարձ զեպի ծանոթ շրջանը:

Բայց ազգերը առաջագիմում են, մարդկային միտքը բարձրանում է հեղափոխության աստիճաններով: Բոլորովին նմանություն չէր մնացել Շապուհ Երկրորդի և Հազկերտ Երկրորդի ժամանակների մեջ: Ներսես Մեծի մահը բավական էր, որ հայերը ընկնեին հեթանոսության գիրկը. իսկ այժմ հայը հեռացել էր այն մտավոր հասակից, որի մեջ մազդեզականությունը կարող էր բավականացնել: Մենք ունենք այս բարեշրջման մի գեղեցիկ ապացույցը:

Հինգերորդ դարի գրական աշխատությունների մեջ բոլորովին առանձնակի տեղ է բռնում մի գործ, որի նշանակությունը մեզ համար ահագին է: Դա Սահակ-Մեսրոպյան առաջին աշակերտներից մեկի՝ Եղիշի Կողբացու «Եղծ Աղանդոց» աշխատությունն է: Այս վերին աստիճանի հետաքրքրական, իր տեսակի մեջ միակ և անմասն գրավոր հիշատակարանը ամենալավ առաջնորդն է, որ մենք պարզենք այն հարցը, թե ինչ էին սովորում և ինչ էին սովորեցնում հինգերորդ դարում: Միայն այն հանգամանքը, որ Եղիշիի գիտական-քննադատական գիրքը գրված է Հայաստանի մեջ, հայերեն կոկ, կանոնավոր, օրինակելի լեզվով, մի փայլուն ապացույց է, որ հինգերորդ դարում մտավոր լարված, տենդային եռանդով առաջացող շարժումը բավական հոգ էր պատրաստել, որ այդ տեսակ գրքերը հասկանալի և գրավիչ լինեն շատերի համար: Իսկ Եղիշիի գիրքը ժամանակի բարձր լուսավորության արտահայտությունն է:

Քրիստոնեությունը երևան եկավ մի այնպիսի ժամանակ, երբ արևմտյան լուսավոր աշխարհում գոյություն ուներ կրոնական նշանավոր շարժում: Հին գիտությունը վաղուց թողել էր զուտ գիտական նպատակը, որ բնության և կյանքի օրենքների մշակումն էր: Փիլիսոփայական դանդաղ դպրոցներ այժմ աշխատում էին կրոն գտնել մարդկության համար: Հունա-հռոմեական հեթանոսությունը պառավել էր, աստվածները կորցրել էին իրենց փայլուն, կրթված մարդկանց նուրբ, պահանջկոտ միտքը որոնում էր ուրիշ դադարաբաններ, նոր պաշտամունք: Եվ փիլիսոփայական բազմաթիվ սխառմանները գալիս էին բավարարություն տալու ժամանակի հասունացած պահանջին:

Այդ որոնումների մեջ հայտնագործվեց քրիստոնեությունը, մի թարմ վարդապետություն, որ արագ կազմակերպվում էր, ցույց տալով եռանդ, տոկունություն: Նա օգտվեց մտքերի դրությունից և սկսեց նվաճել լուսավորություն: Նա օգտվեց մտքերի դրությունից և սկսեց նվաճել լուսավորված աշխարհը: Մի այդպիսի դժվար ու մեծ գործը նա չէր կարող զուլիս բերել, մնալով լուկ կրոնական ուսմունք: Չորս կողմից նա պաշարված էր զարդացած մտքերով, որոնք քննել, մտածել գիտեին, վերացական հարցեր ունեին գացած մտքերով, որոնք քննել, մտածել գիտեին, վերացական հարցեր ունեին իրենց առաջ և նրանց լուծմանն էին սպասում: Այդ լուսավոր միջավայրի արհամարհանքից և հալածանքներից ազատվելու համար քրիստոնեությունը մոտեցավ հունական գիտության և սկսեց նրանից փոխ առած սկզբունքների վրա գիտական հիմքեր մշակել իր համար:

Մարդկային մտքի պատմության մեջ հանդես էր գալիս մի նոր երևույթ՝ քրիստոնեական գիտությունը, աստվածաբանությունը: Դա հելլենականությունը չէր, որ այնքան ճոխացրել էր գիտությունը և արվեստները: Հելլենա-

կանությունը, ընդհակառակն, վերացավ. նա տեղ չունե՞ր այնտեղ, ուր աստվածաբանություն էր սկսվում: Բայց նրա հին փորձերը, նրա հարուստ գանձերը պատկանում էին ամենքին: Հունաստանից դուրս մի նոր մտավոր կենտրոն առաջացավ, որ նոր ուղղության ներկայացուցիչ դարձավ: Դա Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքն էր, ուր, ինչպես առևտրական մի խոշոր ու բանուկ միջավայրում, մշտական շփման մեջ էին արևմտյան և արևելյան ազգերը: Ալեքսանդրիան իր մեջ ամբարել էր հելլենական գիտության և արվեստի անհուն հարստությունները: Եվ ահա այդտեղ էլ սկսվեց կրոնների մերցումը: Մի կողմից հեթանոսական հայացքներին հավատարիմ մնացած գիտնականները աշխատում էին վերանորոգել հին կրոնը, մյուս կողմից քրիստոնյա գործիչները ջանքեր էին գործ դնում հաստատուն հող նվաճելու լուսավորված մարդկության մեջ: Աջողությունը այն կրոնին պիտի պատկաներ, որ կարող կլինե՞ր բավարարություն տալ մարդու ոչ միայն զգացմունքին, այլև խելքին, բանականությանը: Քրիստոնեությունը լավ էր հասկացել այդ դրությունը, և նրա աջողությունը ապահովվեց շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նա ընդունեց իր մեջ հին աշխարհը, ձուլեց իր մեջ:

Բայց ի՞նչ չափով: Ստեղծելով գիտական սիստեմ, պետք էր շփոթանալ, որ նա պիտի համապատասխանի կրոնի սկզբունքներին: Քրիստոնեությունը ամեն ինչ ընդունեց իր մեջ, այլ միայն այն, ինչ հարկավոր էր, առանց հակասության մեջ ընկնելու ինքն իր գեմ: Եվ որպեսզի իբրև ընտրող և մերժող՝ նա ունենա մի հաստատ հենակետ, պետք եղավ ստեղծել անսխալական աղբյուրներ քրիստոնեության համար: Այնպես ինչ որ արվանդություններ, իր գրքերը: Դրանք էլ հրատարակվեցին անվիճելի հեղինակություններ: Հին և նոր կտակարանները աստվածային ներշնչման, հայտնության պտուղներն են. ուրեմն նրանց մեջ էլ պետք է պարունակված լինի բարձրագույն ճշմարտությունը: Ինչ որ հակասում է այդ ճշմարտության, նա պիտի մերժվի: Եվ քրիստոնյա գործիչները այդպես էլ անում էին, մի կողմից բանակալի մղելով հեթանոսության դեմ, մյուս կողմից քրիստոնեության ջատագով գրվածքներ հեղինակելով:

Եվ այսպես, քրիստոնեությունը ընդունեց հունական լուսավորության մի մասը միայն: Նա տիրապետող հանդիսացավ արևմտյան աշխարհում, հեթանոսությունը տեղի տվեց ու սկսեց հետզհետե հալվել, ոչնչանալ: Այնուհետև քրիստոնեությունը երկար ժամանակ մնաց գիտության միակ ներկայացուցիչը: Կարելի համարելով պահպանել հին լուսավորությունից միայն այն, ինչ նա միանգամից վերցրել էր, եկեղեցին երկար դարեր մարդկությունից թաքցրած պահեց այն բոլոր գանձերը, որոնց հետ ինքը հաշտվել չէր կարող: Դա զրկանք էր մարդկության համար:

Բայց և այդպես, ուրանալ չի կարելի, որ քրիստոնեությունը ահագին ծառայություններ մատուցեց արևմտյան աշխարհին: Նոր, դեռ չզարգացած ազգեր հանդես եկան հունա-հռոմեական աշխարհի շուրջը, որոնք պիտի հաղորդակից լինեին այդ հին քաղաքակրթության: Ահա դրանք հին գիտությունը կարող էին յուրացնել քրիստոնեության միջոցով միայն: Հունական փիլիսոփայության բարդ ու նուրբ սխառմանները չէին կարող ճիշտ մատչելի լինել այդ ազգերին. քրիստոնեության վեհ պարզությունն էր, որ նվաճեց նրանց միտքը, ուրեմն և հպատակեցրեց գիտության: Քրիստոնեությունն էր միայն, որ հին և նոր աշխարհների մեջ կապ դարձավ. նա էր միայն, որ պահեց իր մեջ եվրոպական լուսավորության սաղմերը, մինչև որ մարդկու-

վերդին այնպիսի բացատրություններ, որոնք պիտի ազատեին նրան նախապաշարմունքների ծանրությունից:

Այսպես, նա ծաղրում, ոչնչացնում է ճակատագրի հասկացողությունը, ապացուցանում է, որ մարդը աշխարհի վրա ունենում է մի հայտնի վիճակ, բայց դա ծնվելուց առաջ չի սահմանվում նրա համար: Աստղագետները ամեն տեղ հավատ են տարածել, թե մարդը այն բնությունն է ստանում, ինչ ներկայացնում է նրա ծնված ընդհանուր աստեղատան մեջ տիրող այս կամ այն համաստեղությունը: Եղնիկը այդ էլ հերքում է գեղեցիկ պատճառաբանություններով: Նա ծաղրում է այն նախապաշարմունքները, որոնք կապված են հորանջելու, փռատալու հետ և բացատրում է այդ երևույթները այնպես, ինչպես հասկանում էր ժամանակի բժշկական գիտությունը: Միտք ապացուցանելու համար նա մի տեղ նույնիսկ ֆիզիկական փորձ է անում:

Ահա թե ուր էր մտավոր գերազանցությունը:

Եվ այս երևույթը միակը չէ հինգերորդ դարում: Եղիշեն բերում է այն պատասխանը, որ ուղարկվեց Արտաշատի ժողովից. թե՛ այստեղ և թե՛ այն պատասխանների մեջ, որ տալիս էին բնությունների ենթարկված հայ հոգևորականները պարսից ատյաններում, մենք տեսնում ենք նույն դպրոցը, նույն ուղղությունը: Հպատակները, որքան էլ թույլ ու անօգնական լինեին, արհամարհում էին տիրողների սրբազան պաշտամունքները, որովհետև նրանցից բարձր էին մտավոր զարգացումով և կարողանում էին հասկանալ նրանց հոգեկան աղքատությունը: Բավական է, որ մենք վերցնենք հինգերորդ դարի գրական զարգերից մեկը, օրինակ, Եղիշեի պատմագրությունը կամ, ավելի ճիշտ ասած, դուցազներգությունը, և գնենք նրան պարսկական գրականության միակ մեղ հայտնի զարգերը կազմող կրոնական գրքերից մեկի, օրինակ, «Վենդիդատի» մոտ (որ մյուս գրքերի համեմատությամբ ավելի ուշ ժամանակների գործ է), և համեմատությունը ցույց կտա, թե մտավոր գերազանցությունը ում կողմն էր:

Մի երկիր, որ իր դատը պաշտպանելու համար Եղնիկի պես մի գիտնական խելք էր առաջ բերում, իսկ իր նահատակությունները գեղանկարելու համար՝ Եղիշեի պես մի բանաստեղծ-փիլիսոփա, այդպիսի մի երկիր չէր կարող ընկճվել բռնի ուժի հետ միացած հին, երեսխաչական մտքի տակ: Ընդհարումը անխուսափելի էր:

Ե.

Հարկադրանքի միջոցներ: Միևեներսներ գործում է պարսկական կուսակցության միջոցով: Ուրացում, ֆրիստոնությունը պաշտոնապես ջնջված: Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցները գրի մարդիկ չէին միայն պատրաստում: Գործի մարդիկ. Ղևոնդ Երեց: Դիմադրություն: Աստվածապետական կառավարություն: Ապստամբական կազմակերպություն: Որդին հոր դեմ, եղբայրը եղբոր դեմ: Ժամանակի հոգեբանությունը: Ուրացող նախաբանների վերադարձը: Ահաբեկում: Ներքին պատերազմ: Վասակի դերը: Դա պարսկապետ կուսակցության բնորոշ ներկայացուցիչն էր: Վասակին արդարացեալ հանգամանքներ: Հանգամանքներ, որոնց չի կարելի ոչ մի կերպ արդարացնել: Վասակի գործերը և ապստամբական անգրություններ: Ժամանակավոր բուլություն պարսից ֆաղափականության մեջ: Հույսեր Արևմտափյ օգնության վրա: Իրականությունը այդ հույսերի դեմ: Միևեներսների և Վասակի

բանները և ուխտապահների կռուստները: Վարդան: Նահատակության փափագ: Պատերազմը անխուսափելի է: Նրա ֆաղափական նշանակությունը: Նրա բարոյական-կրկառական նշանակությունը:

Այն էլ հրաշքի պես մի բան էր, որ ասիական բռնակալությունը դեռ խոսքի իրավունք էր հատկացնում իր զոհերին: Նա համաձայնվել էր քննել, ապացույցներ ու հերքումներ լսել և ընդունել այն, ինչ լավն է: Բայց միամտություն կլինեի կարծել, թե այդպես էլ կլինի, և այդ միամտությունը չունեին հայերը: Նրանք գիտեին, թե ինչ է սպասում իրենց: Քննության, ապացույցների դեմ այլևս պատասխան չնշալ. հրաշքը սպառնում էր, և տեղի ունեցավ սովորական, հին երևույթը. — պարսից կառավարությունը գիմեց բռնություն:

Գործունեության այն ծրագիրը, որին հետևեց Միհրներսեսը, ցույց էր տալիս, որ պարսից արքունիքը ղեկավարվում էր հին քաղաքական փորձով: Թեև հայոց եկեղեցին ուներ իր առանձին իշխանապետությունը, և կրոնական հարցերի մեջ հայ նախարարները ոչինչ ձեռնհասություն չունեին, բայց Միհրներսեսը միայն նրանց դիմեց, որովհետև գիտեր, որ ինչպես հեշտ եղավ նախարարների միջոցով թագավորական գահը ոչնչացնել, այնպես էլ հեշտ կարելի է և մյուս հիմնարկությունը, եկեղեցին, մեջտեղից վերացնել. հարկավոր էր միայն ազդել նախարարների փառասիրության վրա պարզեցնելով և փաղաքշանքով, և թշնամեցնել պարսկասեր կուսակցությունը, որ երբևէր չէր պակասել Հայաստանում, ինքը կհաջողեցներ ամեն ինչ: Նշանավոր իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչները կանչվեցին Պարսկաստան: Այդտեղ Հազկերտը պահեց նրանց առաջ՝ կամ կրոնափոխություն կամ մահ:

Նախարարները երկու կարծիքի բաժանվեցին, որովհետև նրանց մեջ կային և Սահակ-Մեսրոպյան սաներ: Դրանցից անունով հայտնի են մեղ միայն երկուսը՝ Վարդան Մամիկոնյան և Վահան Մամառունի: Սրանք, քրիստոնեական կրթություն ստացածները, չէին կարող ընդունել կրոնափոխությունը: Բայց, ինչպես երևում է, անտարբերները մեծամասնություն էին կազմում, և նրանք անցկացրին այն միտքը, թե պետք է ընդունել թագավորի առաջարկությունը և դրանով ազատել երկիրը աղետներից: Հազկերտը ուղղակի գրել էր հավատարմության հարց, ընդունել պարսից կրոնը՝ պիտի նշանակեր լիատարել թագավորի հրամանը, մեղանշել հպատակության պարտքի դեմ: Հայտնի էր, թե ինչ պետք է լինի այդ դեպքում: Ամբողջ հայ ազգը չէր կանգնած պարսկական դիմանում, առ միայն մի քանի անհատներ, որոնք անձնապես պիտի պատասխանատու լինեին: Բնական էր, որ այդ անհատները հոգու արիություն և անվախություն ցույց չտալին այդպիսի նեղ դրության մեջ: Սարսափահար եղած Սասանյան աշխարհակալ գահի առաջ, նրանք պիտի աշխատեին ապրեցնել իրենց, ազատել իրենց օձիքը:

Կրոնափոխությունը անհատների այդ խմբի մեջ տեղի ունեցավ, բայց անհատներն էլ բավական էին, որ Հազկերտը հասած լինեի իր նպատակին: Հիմնվելով այդ մասնավոր երևույթի վրա, նախարարների մի խումբը ընդունելով իրեն ամբողջ ազգ, Հազկերտը պաշտոնապես ջնջված հայտարարեց քրիստոնեությունը Հայաստանում: Վարդան Մամիկոնյանը ստիպված եղավ տեղի տալ, որպեսզի բարդություններ չհարուցվեն այնպիսի մի անհարմար տեղ, ինչպիսին էր պարսից արքունիքը: Տեսնելով, որ այլևս ունի չի կարելի փրկել, նա վճռեց լռել առժամանակ, մինչև որ տուն կհասնի, այդտեղ կարելի էր հրաժարվել մոգությունից և հեռանալ Պարսկական

Հայաստանից, բնակվել մի այնպիսի տեղ, ուր քրիստոնյա լինելը հանցանք չէր համարվի*։

Ասիականության այս համարձակ արշավանքի դեմ Հայոց աշխարհը դուրս հանեց մի խիստ դիմադրություն։ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցները այստեղ էլ ցույց տվեցին իրենց ուժը. նրանք միայն գրքի մարդիկ չէին պատրաստել, այլև գործի մարդիկ։ Գրական գեղեցիկ վաստակներով անուն հանած աշակերտների շարքում բարձր հռչակ են ստանում և այնպիսիները, որոնց տաղանդը գրքեր գրելու մեջ չէր երևում, այլ կենդանի խոսքի, ժողովուրդ առաջնորդելու մեջ։

Այդ տեսակ գործիչների գլուխն է Ղևոնդ Երեցը, Մեսրոպի առաջին աշակերտներից մեկը։ Վանանդի մի գյուղից դուրս եկած այդ հոգևորականը, չնայած իր համեստ պաշտոնին**, այնպիսի համարձակ, հանդուգն գործունեություն սկսեց, որ իրապես դարձավ նոր շարժման հոգին, երկրի ճակատագիրը Բնօրինող։ Ղևոնդը մեկն էր առաջին հայ ուսանողներից, որոնք արտասահմանում էին վերջացրել իրենց կրթությունը։ Վերադառնալով հայրենիք, նա օգնում էր իր ուսուցիչներին թարգմանությունների ժամանակ։ Հետո նա գլուղական քահանայի պաշտոնով էր բավականանում, երբ Հաղկերտի քաղաքականությունը նրան ասպարեզ նետեց՝ քրիստոնեությունը պաշտպանելու համար։

Այդ ժամանակ նա արդեն ծեր ու հիվանդոտ մի մարդ էր։ Բայց ներքին կրակը չէին հանգցրել ո՛չ ծերությունը, ո՛չ մարմնական տկարությունը։ Ամբողջովին եռանդ կտրած, նա սկսում է մի վեղին աստիճանի անվախ պրոպագանդա։ Գաղափարի համար մեռնելը մի ծեր և հիվանդ քրիստոնյայի համար առանձին դժվարություն չէր ներկայացնում. բնական էր, որ նա ոչինչ ուրախություն, ոչինչ գրավչություն չգտներ կյանքի մեջ։ Եվ մենք տեսնում ենք, որ նա իր ճառերի մեջ հիվանդությունից տառապող մարդու արհամարհանքով է վերաբերվում աշխարհին, ամեն տեղ շարժարանք ու տանջանքներ է տեսնում և համոզում է, որ շարժե այդպիսի մի դժբախտ կյանքի համար մոռանալ գաղափարը։ Այդ տրամադրությունը, ինքնագոհության այդ պատրաստականությունը նա կարողանում է հաղորդել ամբողջ շարժման, ամբողջ այն կազմության, որ նրա պես թույլ ու հիվանդոտ չէր մարմնով, չէր զգված աշխարհից։ Ահա ինչն է դարմանալի. — հոգու այն անսահման մեծ կարողությունը, որով գլուղական երեցը նվաճեց հայ ժողովրդի մի մեծ մասը։

Այդքան դարմանալի ժամանակում բնական էր, որ երևույթները, կյանքի ընթացքն էլ դարմանալի տեսարաններ ներկայացնեին։ Հայհոգևորականները, անշուշտ, լավ իմանալով, որ նախարարների վրա հույս դնել չի կա-

* Եղիշեն և Ղաղար Փարպեցին ասում են, թե բոլոր նախարարները առերես ընդունեցին մաղղեղականությունը։ Բայց սա, ինչպես երևում է, հետո հնարված մի արդարացում է։ Եթե ուրացությունը երեսանց լիներ, Հայաստանը այնպիսի խիստ ապստամբություն չէր հանի նախարարների դեմ, թույլ տալով նույնիսկ, որ որդին կարող է հորը սպանել, և հայրը՝ որդուն։ Այն ընդհանուր սուգը, որ բարձրացավ Հայոց երկրում, մի պարզ ապացույց է, որ ուրացությունը ճիշտ որ տեղի էր ունեցել, առանց ետին մտքերի։ Ուրացող նախարարները, համենայն դեպ, կարող էին վաղօրոք իմաց տալ, որ երեսանց է իրենց արածը, և չպետք է հուզվել ու հուսահատվել։ Բայց դրա հակառակ, նույնիսկ Հայաստան հասնելուց հետո էլ ոչ որ չգիտեր, որ հայ իշխանները կեղծել են. վարդանի ուղևորությունը դեպի Հունաստան նույնն է ապացուցանում։ Պարզապես երևում է պարսկասեր կուսակցության հաղթանակը։ Ուրացողներից մի քանիսը հետո էլի միացան Վասակի հետ և պարսից կողմն անցան։

** Հ. Ալիշանը հաստատում է, որ Երեցը անունը գլուղական քահանաներին էր տրվում։

րելի, նախազգուշության ընդարձակ միջոցներ են ձեռք առնում։ Եղիշեն շարունակ հիշում է եպիսկոպոսների ժողովը, որ կարգադրում է ամեն բան։ Երկրի մեջ այլևս քաղաքական իշխանություն չկա, կառավարությունը իրապես անցել է հոգևորականության ձեռքը։ Նա գործի հրամանատար է, պատրաստ ունի քահանաների, վանականների մի մեծ բազմություն, որ գործում էր ժողովրդի մեջ։

Մենք ենթադրում ենք, որ Արտաշատի ժողովը, իր պատասխանը ուղարկելուց հետո, շուտովեց, այլ հարկավոր համարեց սպասել դեպքերի պարզվելուն, գուցե մի այլ տեղ ընտրելով բնակության համար։ Պարսկաստան գնացած նախարարները տարել էին իրենց հետ մի զորագունդ, որի մեջ գտնվում էին և քահանաներ։ Վերջիններս մարդ ուղարկեցին Հայաստան՝ իմաց տալու նախարարների ուրացությունը։ Գուժկանը, տեղ հասնելով, ուղղակի դիմեց եպիսկոպոսների ժողովին։ Օձիք պատռելով, կուրծք ծեծելով, նա պատմեց, որ մեծ բազմություն է գալիս Պարսկաստանից։ Միայն մոգերի թիվը հասնում է 700-ի. նրանց օգնական մի պարսիկ զորագունդ էլ կա։ Միհր-ներսեհի հրահանգները այսպես էին. հաստատել Հայոց հողի վրա մաղղեղական պաշտամունքը, մոգական դպրոցներ բաց անել, ուր պիտի սովորեին նույնիսկ նախարարների կանայքն ու որդիները։ Ուրեմն, քրիստոնեության հետ մահվան էր դատապարտվում և Սահակ-Մեսրոպյան դարի ամբողջ գործունեությունը։ Սա բնական էր. մոգությունը ամենից առաջ պիտի ջնջեր հայոց գրականությունը, որովհետև առանց նրան չէր կարելի ջնջել քրիստոնեությունը։

Այս հարվածը ամբիջ ստատիկ պիտի հուզեր Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներին։ Նրանք իրենց տեսնում են խորխորատի ծայրին կանգնած և ինքնամոռացության են հասնում իրենց եռանդի մեջ։ Իսկույն հուզում են ժողովուրդը, ոտքի են կանգնեցնում նրան։ Մանր է դիմադրողների դրությունը. պարսիկները մենակ չեն գալիս, նրանց հետ են և բազմաթիվ հայեր, որոնք հակառակ կողմ պիտի կազմեն ընդհարման դաշտում և պիտի թուլացնեն հայ կուլտուրներին, քանի որ կապված են սրանց հետ բարեկամության, ազդեցության, իրավունքի կապերով։ Ըզնաժամ է, և նա պահանջում է արտասովոր կարգեր, ծայրահեղ խստություններ։ Ընդունվում է այսպիսի սկզբունք. «Հարազատ եղբոր ձեռքը պիտի բարձրանա իր մերձավորի վրա, եթե սա անցել է Աստծո պատվիրանից. հայրը չպիտի խնայի որդուն, և որդին չպիտի քաշվի հորից։ Կինը կռվում է իր ամուսնու դեմ, և ծառան դիմադրում է իր տիրոջը։ Աստվածային օրենքը միայն թող թագավորի ամեն-րի վրա, և նույն օրենքից հանցավորները ստանան իրենց պատիժը»։

Հաստատվում էր աստվածապետություն, կրոնական գիկտատուրա։ Շատ հաճախ չի պատահում, որ գաղափարական կոիվը այսպիսի զրահներ հագնի։ Դա հուսահատական պայքարի ծայրն էր, կռիվ եղունգներով, ատամներով։ Ազգերը բարձրագույն ոգևորության, ինքնամոռացության մեջ են աչք գրության հասնում, այսպես զոհում վերացական գաղափարին ամեն ինչ՝ թե՛ սեր, թե՛ գույք, թե՛ բարեկամական զգացմունք։ Քրիստոնեությունը այս անգամ չէր ուզում անմոռելի նահատակի խոնարհությունը ընկնել պարսիկների ոտների տակ։ Այս անգամ նա պատրաստված էր ահեղ կռվի և ուզում էր ընկնել իբրև մարտնչող, ուզում էր ցույց տալ թշնամուն, որ կյանքից բարձր խորհուրդ կա, որի համար մեռնելը ավելի լավ է, քան ապրելը։

Նշելով շատ գեղեցիկ կերպով բացատրել է այն հոգեբանությունը, որ այսպիսի զարհուրեցնող դիմադրություն է մղում մարդկանց: Նա ասում է. «Որոնց ոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինությունից, նրանց մարմնի բնությունը մեծ երկյուղի տակ է ընկնում. ամեն քամուց շարժվում է, ամեն խոսքից վրդովվում է և ամեն մի առարկայից դողում է: Այդպիսի մարդու կյանքը երազի նման է գնում և մահվան ժամանակ անդառնալի կորստի է մատնվում: Ինչպես որ հենքից մեկն էլ առել է, թե չիմացված մահը մահ է, իմացված մահը՝ անմահություն: Ով չի ճանաչում մահը, նա վախում է մահից, իսկ ով ճանաչում է, չի վախում: Եվ այս բոլոր շարիքները մտնում են մարդու միտքը անուսումնությունից: Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգետը զրկված է կատարյալ կյանքից: Կամ է կույր լինել աչքով, քան մտքով: Ինչպես հոգին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մտքի տեսողությունը մեծ է մարմնի տեսողությունից»³⁸:

Ամբողջ հայությունը չէր մտել ապստամբական կազմակերպության մեջ: Տգիտությունը դեռ շատ տեղեր ուներ իր իշխանության տակ, և այդ տեղերում, իհարկե, անգաղափարականությունն էր տիրողը, կյանքի անասնական հասկացողությունն էր մնում, շրջապատված վախերով և թուլությամբ: Նույն անգաղափարականությունը, նույն մահվան վախը առաջ էր բերել այն իրողությունը, որ այժմ մի խումբ ուրացած նախարարներ, հարյուրավոր մոգերի հետ, գալիս էին իրենց հայրենիքում արմատախիլ անելու այն ամենը, ինչ ձեռք էր բերվել այնքան աշխատանքներով և զոհերով: Եվ ահա տգիտության, վախի դեմ զինվում է գաղափարը իր համարձակության ամբողջ թափով, իր բոլոր ուժերով: Կյանքի հոգը, նվիրական կապերը չկանգնեցրին նրան: Երբ ամեն ինչ միաբանվեց նրան տապալելու համար, նա ոտնակոխ արեց կյանքի բոլոր կապերը: Այնուհետև նա կարող էր լինել կամ հաղթություն, կամ մարտիրոսություն, որ նույնպես հաղթություն է:

Ուրացող նախարարները, հասնելով Հայաստան, տեսան երկրի այդ զարմանալի կերպարանափոխությունը: Մեր երկու պատմագիրները մեծ վրշտով են նկարագրում, թե ինչ հուսահատ սուգ էր տիրել ամեն տեղ: Հրապարակական ողբեր էին կատարվում, եկեղեցու պաշտոնյաները լացով ու աղաչանքներով դիմում էին նախարարներին, իսկ Փարպեցին ավելացնում է, որ նախարարների երեխաները փախչում էին իրենց հայրերի գրկից: Ամեն ինչ դեմ էր ուրացողներին: Հայ կինը նույնպես հրապարակ էր եկել իր արտասուքներով, իր բողոքներով: Մտավոր շարժումը հայ կնոջն էլ էր հասել, և հասարակական նոր երևույթների մեջ գուցե ամենից սրտառույն ու հրաշալի կին-հերոսուհիներն էին, որոնց անմահացրել է Նզիշեն իր գեղեցիկ նկարագրություններով:

Խաղաղասիրական միջոցները անօգուտ անցան: Հազվեթի ահր նախարարներին ավելի էր մատչելի, քան հոգևոր շահերի հասկացողությունը: Մազդեականությունը սկսեց իր գործը ատրուշաններ շինելով: Եվ այդ ժամանակ Վարդանը, հայոց զորքերի հրամանատարը և քրիստոնեական կուսակցության ամենանշանավոր ներկայացուցիչը, հավաքում է իր ընտանիքը և ուղևորվում է դեպի հունաց բաժինը, որպեսզի ապրի իբրև քրիստոնյա:

Այլևս սպասելու բան չէր մնում: Պայթում է ապստամբությունը: Առաջին կայծը դնում է Ղևոնդ Նրեցը: Ինքնագլուխ, առանց մեծավորների թույլատրության սպասելու, նա հարձակվում է, ջարդում ու փախցնում այն մոգերին, որոնք սկսել էին մի հայ եկեղեցի քանդել: Կայծը անմիջապես հրդեհ է դառնում: Ապստամբական կազմակերպությունը զուր չէր նշանաբան ընտ-

րել՝ «եղբայրը եղբոր, որդին հոր դեմ»: Գործը սկսվում է նախ և առաջ երկրի ներսում: Կարգադրողը շարունակ եպիսկոպոսների ժողովն է. նա է, որ բաժանում է բանակը երեք մասի, նա է, որ ցույց է տալիս, թե յուրաքանչյուր մաս որ տեղերի վրա պիտի հարձակվի և այդպիսով, հենված ուժի և բռնության վրա, չեզոքացնում, անվնաս է դարձնում անմիաբան տարրերը: Հարկավոր է կարճ ժամանակ գործ դնել, բայց շատ քայլեր անել: Կալա-նավորվում են այն նախարարները, որոնք չէին ուղևորվում միանալ քրիստոնեական կուսակցության հետ. դրանց թվումն էր և Վասակը, որ հայոց մարդպանն էր, քաղաքական իշխանության բարձր ներկայացուցիչը երկրում: Թուլությունը ահաբեկում է տարածում: Նզիշեն ու Ղազարը հիացմունքով պատմում են, թե ինչպես նախարարներից մեկը, որ չէր ուղևորվում միանալ ապստամբության, քարկոծվեց եկեղեցականների հրամանով և ինչպես այդ սպանությունը սարսափ տարածեց ամենքի վրա:

Ապստամբության գործը այսքան շատ ապացույցներ ուներ, որ կհաջողվի: Ուստի մնում էր, որ պարսկական կուսակցությունը առժամանակ համակրանք և միաբանություն կեղծի: Ժողովը պատգամավորություն է ուղարկում Վարդանի ետևից, խնդրելով նրան վերադառնալ: Եվ Վարդանին ուղղած նամակը ստորագրում է և Վասակը: Վարդանը վերադառնում է: Ապստամբությունը նրա անձի մեջ մի նոր մեծ ուժ է գտնում: Ներքին պատերազմը կատաղի շափերի է հասնում: Հայոց զորքերը պատերազմական գործողություններ են սկսում երկրի այն տեղերի դեմ, ուր պարսիկներ կամ պարսկական կուսակցություն կային: Հրամայված էր ոչինչ չխնայել: Տեղի ունեցան անգութ կոտորածներ, ատրուշաններ քանդվեցին, նրանց զարդերը կողոպտվեցին և հանձնվեցին եկեղեցիներին: Երեխաներն անգամ, ինչպես վկայում է Նզիշեն, զենք էին վերցնում:

Ամեն ինչ ցույց էր տալիս, որ զինված եկեղեցին, սկսելով ծայրահեղությունից, այդպես անխնա կերպով պիտի առաջ տաներ ահաբեկումը, անտես անելով որևէ զիջում, որևէ խաղաղասեր միջոց: Եվ ահա երկրի մեջ առաջ է գալիս և հակադիր շարժում, որ շատ բնական է յուրաքանչյուր շափաղանցության, միակողմանիության մեջ: Այդ հակադիր ուժի ներկայացուցիչն է դառնում հայոց մարդպանը, Վասակ Սյունին:

Տարաբախտաբար, հինգերորդ դարի պատմության երկու հեղինակ ունենք, երկուսն էլ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցներին պատկանող, երկուսն էլ կուսակցական ոգով տոգորված: Նրանք, իհարկե, մեծ ատելությամբ պիտի վերաբերվեին դիմադրողներին և սև գույներ չեն խնայել Սյունյաց իշխանի անունն ու հիշատակը արատավորելու համար: Տասնյակ դարեր հայ ազգը, հավատալով Նզիշեի և Ղազարի վկայություններին, անիծում էր Վասակին, համարելով նրան մի այնպիսի ստոր դավաճան, որի նմանը չի եղել գավառականություններով ու վատություններով լի մեր պատմության մեջ: Բայց վերջին ժամանակներս պատմական քննադատությունը աշխատում է ոչ միայն արդարացնել Վասակին, այլև ներկայացնել նրան մի հմուտ քաղաքագետ և իր աշխարհի բարիքը ամենից լավ ըմբռնած մարդ:

Դատելով այնպես, ինչպես ցույց են տալիս դեպքերն ու գրավոր աղ-

* Այդ կողմից շատ են մանավանդ հանդուցյալ Գարադաշյանի ջանքերը նա իր «Քննական պատմության» շորթորդ հատորի մեծ մասը, նվիրել է Վասակին և ուղղակի հռչակում է նրան թե՛ հայրենասեր, թե՛ խոհեմ ու հեռուստ, նույնիսկ ամբողջ գլխով բարձր Վարդանից և մյուսներից:

բյուրները, վասակը պարզապես պարսկական կուսակցութեան բնորոշ ներկայացուցիչն էր, որ անցյալում ուներ իր նման շատերին: Դա մի պարսկական պաշտոնյա էր, մանկութենից մեծացած պարսիկ շրջաններում: Այդ հանգամանքը ինքնըստինքյան բավական էր, որ նա քրիստոնեութեան վերաբերմամբ լինէր մի անտարբեր մարդ: Սյունյաց անմատչելի լեռնատաճարում, ինչպես տեսանք, քրիստոնեությունը մեծ դժվարություններով էր արմատ բռնում: Մեսրոպին հարկավոր էր տեղական իշխանների աջակցությունը՝ նոր կրոնի պաշտամունքը լեռնցիների մեջ պարտավորական դարձնելու համար: Այդ իշխաններից մեկն էր և վասակը, որ Մեսրոպի եղանակով աշխատակիցը հանդիսացավ դպրոցների բաց անելու գործի մեջ, այնպես որ Կորյունը խոսում է նրա մասին մեծ գովասանքով, անվանելով նրան քաջ, խորհրդական, հանճարեղ, հառաջիմաց: Սակայն այս հանգամանքը անպատճառ չի ասում, թե վասակը քրիստոնեության ջերմ կուսակիցներից էր: Մեսրոպի պես մի մարդու ազդեցությունն ահա հեշտ կարող էր ենթարկվել, լինել բարեկամ, սիրալիր մի իշխան: Բայց քրիստոնեության այդ հովանավորի և կիսահեթանոս սյունեցու մեջ ահագին տարածություններ չկային: Տեղը եկած ժամանակ վասակը հեշտությամբ թողեց քրիստոնեությունը և անձնատուր եղավ հին հայկական հեթանոսության. նրա ապարանքում սկսեցին հնչել հեթանոսական երգերը, կատարվում էին խնջույքներ պարերով և երաժշտությամբ:

Այս հանգամանքների հետ չպետք է մոռանալ և այն պայմանները, որոնց մեջ անցավ վասակի կյանքը:

Դեռ պատանի հասակում նա պատանդ էր Պարսկաստանում: Անիրավ զրկանքի զոհ էր դարձել նա. Սյունիքը, նրա հայրական ժառանգությունը, խլել էր նրա ազգականներից մեկը. և վասակը ստիպված էր համբերությամբ զինվել, չմոռանալով, սակայն, լեռնցու հպարտությունը: Նրբ նրան հայտնեցին, թե կարելի է պարսից թագավորին խնդրել հայրական ժառանգության մասին, նա մերժեց խնդրելու միտքը, ասելով, որ պարսից թագավորը չպիտի իրեն տա Սյունիքը, քանի որ դա իր ժառանգական սեփականությունն է: Այդ զրկանքները երկար տևեցին և անշուշտ ազդեցություն արեցին վասակի բնավորության վրա: Բայց նա իր խելքով և ընդունակություններով այնքան գրավեց պարսից արքունիքի ուշադրությունը, որ ստացավ վրաստանի մարդպանի խոշոր պաշտոնը:

Ճարպիկ ու նուրբ քաղաքագետ էր վասակը, — այս հատկությունը չեն ուրանում նույնիսկ նրա թշնամիները: Անբնական բան չէ, որ այսպիսի հպարտ և ընդունակ մարդու մեջ, այն բարձր պաշտոնին հասնելուց հետո, փառասիրական տենչեր էլ հաստատվեին: Նա ծրագրեց մի դաշնակցություն հոների հետ՝ պարսից լուծը թոթափելու և անկախ թագավորություն հաստատելու համար: Դաշնակցության մեջ մտավ և Բաղաց թագավորը, որ սակայն մատնվեց պարսից կառավարության ձեռքը և սպանվեց: Այդ մատնության պատճառով էլ ծրագիրը հաջողություն չունեցավ, բայց վասակը կարողացավ խնամքով թաքցնել ծայրերը և ոչ թե որևէ պատիժ կրեց իր մտածած դավադրության համար, այլև այնքան բարեմիտ երևաց պարսիկների աչքում, որ ստացավ մարդպանի պաշտոնը Հայաստանում:

Այս պաշտոնի մեջ Սյունյաց իշխանը, իհարկե, ավելի հավանական պիտի համարեր, որ իր գլուխը կարժանանա թագի: Ոչինչ չէր պակասում նրան, բացի այդ բանից. ո՛չ հարստություն, ո՛չ պատիվ: Իր վաղեմի տենչանքը նա այլևս չէր կապում Պարսկաստանի դեմ ապստամ-

բություն հարուցանելու մտքի հետ: Կար ավելի հեշտ միջոց՝ պարսկասիրությունը: Նրա կրթությունն ստացած մի ուրիշ մարդ էլ չէր զոհի իր նպատակը քրիստոնեության շահերին. կարելի էր լինել հեթանոս հայ, պարսիկների ձեռքի տակ, թագ ստանալ, փառք վայելել և խաղաղություն հաստատել երկրի մեջ: Մտածության այս եղանակը խորթ չպիտի լիներ այն ժամանակվա անտարբերների համար: Սասանյան քաղաքականությունը այնքան ամուր ու ահավոր էր, որ շատ շատերի համար նա պիտի լինէր մի անխորտակելի պատենշ, որի առջև կարելի է միայն զլուխ իջեցնել: Սվ երբ Հազկերտը հայտնեց հայ նախարարներին, թե ոչինչ է նրանց հավատարմությունը, ոչինչ են նրանց տված հարկերը և մատուցած ծառայությունները, թե իր սերն ու վստահությունը նրանք կգրավեն միայն կրոնափոխությամբ, վասակը, իհարկե, մի առանձին մեծ կորուստ չհամարեց քրիստոնեությունից հրաժարվելը: Չմոռանանք, որ Միհրնեբսհը Պարսկաստանի կառավարիչն էր, որ խաղաղ նվաճումներ անելու մեջ նա մեծ վարպետ էր. անշուշտ վասակին և մյուս նախարարներին գրավելու համար նա, բացի պարզենքից, խոստումների, բարեհաճ տրամադրության ուրիշ նշաններ էլ ցույց տվեց:

Վերադառնալով Հայաստան, վասակը պիտի ավելի ևս հակվեր դեպի պարսկականությունը: Նա տեսնում է այդտեղ, որ կառավարությունը անցել է հոգևորականներին, ինքը, իբրև մարդպան, կատարելապես արհամարհված է. բանը հասնում է նույնիսկ այն տեղին, որ նրան էլ ձերբակալում են: Այսպիսով, նախ և առաջ, զրված էր նրա անձնական պատվի հարցը: Հետո ավելացավ և այն, որ Սյունյաց հպարտ իշխանը, իբրև սառն դատողության տեր, իբրև չհափշտակվածներից մեկը, հասկացավ, որ, հոգևորականության բռնած ընթացքին հետևելով՝ ոչինչ չի կարելի անել: Հայկական ապստամբությունը չէր կարող հաղթել պարսիկներին և պայմաններ թելադրել նրանց: Նա շատ լավ գիտեր, թե ում կողմն էր ուժը, և եթե այդպես համարձակ ասպարեղ էր նետվում, այդ այն մտքով էր, որ եթե հաղթել չի կարելի, նա հասկանալի միշտ կարելի է: Իսկ վասակի գործնական խելքը չէր կարող հաշտվել այդ գաղափարի հետ:

Բացի այս բոլորից, կար և մի շատ կարևոր հանգամանք: Հազկերտը բոլորովին չէր հավատացել նախարարների ուրացության և նրանց խոստումը ապահովելու համար իր մոտ պատանդ էր թողել վասակի երկու որդիներին: Նախարարներից ոչ մեկը այդպիսի փորձանքի չէր ենթարկված, ոչ որ նրանցից հարկադրված չէր միշտ աչքի առաջ ունենալ, որ իր գործողության եղանակից է կախված իր որդիների կյանքը պարսից արքունիքում: Անձնական հաշիվները ամեն տեղ են վճիռներ և աղետներ արագացնում. երանք պակաս չէին և հինգերորդ դարի շարժման մեջ: Ղազար Փարպեցին պատմում է մի շատ բնորոշ դեպք, որ ահագին նշանակություն ունի վասակի վարժունքը հասկանալու համար: Ուխտապահ նախարարներից մեկը, մեր ծանոթ վահան Ամատունին, հին թշնամություն ուներ վասակի հետ և թե՛ անձամբ, թե՛ ուրիշների միջոցով շարունակ դրդում էր վարդանին, որ ապստամբությունը շուտ հռչակվի: Օշականի տերը հավատացնում էր, թե ինքը գաղափարի համար, հոգու փրկության համար է այդպես ուղղում: Բայց պատմիչը մերկացնում է նրա իսկական նպատակը: Դրանք բառեր էին միայն, Ամատունին վասակին էր ուղղում վնասել: Նա մտածում էր այսպես. վասակը կամ կհեռանա հայոց միաբանությունից և, իբրև թշնամի՝ կսպանվի: Այստապահ նախարարների ձեռքով, կամ թե կմիանա ապստամբության, և

այդ դեպքում նրա որդիները Պարսկաստանում կսպանվեն կամ բանտի ու աքսորի կմատնվեն:

Ահա որքան փափուկ ու վտանգավոր էր հայոց մարդպանի դրությունը: Խոստովանենք, որ ոչ ոքից այնքան մեծ զոհ չէր ահաճանջվում, ինչպես Վասակից: Մեկը պետք է չափազանց գրավված լիներ գաղափարով, անձնազոհության գերմարդկային բնորոշակությամբ պիտի օժտված լիներ, որպեսզի կարողանար արհամարհել բոլոր իրողությունները, բոլոր վտանգները: Վասակը այդպիսի մարդ չէր: «Երկնավոր առաքինությունից թուլացած մի հոգի» էր դա, որ ավելի լավ հասկանում էր երկրային գործերը: Եվ եթե նա տեսնում էր, որ Հայաստանը, որքան էլ ոգևորված գաղափարով, պարսից ուժի զոհը պիտի դառնա իբրև մի թույլ մարմին, այդ միայն պատիվ կարող էր բերել նրա լուրջ ու նուրբ դատողության: Հունաստանի սահմաններից մինչև Հնդկաստանի սահմանները տարածված Պարսկաստանը չէր, որ ընկճվեր մի փոքրիկ ժողովրդի ձեռքին: Եվ այս բոլորը բավական է, որ իրավունք տար Վասակին չմիանալու եկեղեցական կուսակցության: Մեկից ավելի շատ պատճառներ ունեն նա հակառակ դիրք գրավելու համար:

Բայց չի կարելի ասել, թե այդ մարդը մինչև վերջը մնաց զգույշ, իր երկրի, իր հարազատ ազգի անկեղծ բարեկամ: Մի ծայրահեղության առաջն առնելու համար նա ընկավ մյուս ծայրահեղության մեջ և այնպիսի աղետների պատճառ դարձավ, որոնք չեն մոռացվի պատմության մեջ: Քաղաքական համոզմունքով պարսկասեր լինելը դեռ մեղք չէր. մեղք չէր լինի, եթե Վասակը նույնիսկ սրտանց հակառակորդ լիներ քրիստոնեության: Ազնիվ, շիտակ հակառակորդը ամեն դեպքում իրավունք ունի պահանջելու, որ դեպի իրեն վերաբերվեն հարգանքով: Սակայն Վասակը չկարողացավ այդպիսի հակառակորդ հանդիսանալ: Նա ուներ քաղաքագետի հոտառություն, բայց չունենր առաքինություն: Պարսկասիրությունը անզուսպ պարսկամոլություն դարձավ նրա մեջ. հակառակորդների ոչնչացումը տոնելու համար մոռացավ ամենից առաջ և ամենից շատ մի հայի և ազնիվ մարդու պարտավորությունները:

Սկզբում նա կեղծեց հավատարմություն և գաղափարակցություն, որովհետև պետք էր ժամանակ վաստակել, մինչև որ հանկարծակիի եկած Պարսկաստանը կկարողանար ցույց տալ իրեն: Եվ երբ պարսկական բանակները շարժումներ սկսեցին, երբ նրանցից մեկը մտավ Աղվանից երկիրը, ուր նույնպես մոգեր էին գնացել քրիստոնեությունը ջնջելու և նույնպես դիմադրության էին հանդիպել, իսկ մյուսը՝ Միհրներսեսի առաջնորդությամբ, երևաց Հայաստանի սահմանագլխի վրա, — Վասակը այլևս ավելորդ համարեց դիմակը և սկսեց այնպիսի գործեր, որոնց համար արդեն չի կարելի ոչ մի արդարացում գտնել, որքան էլ պարզենք նրա նպատակն ու ձգտումները ամենանպաստավոր կերպով:

Ամենից առաջ հիշենք նրա հարուցած ներքին, բնականական պատերազմը մի այնպիսի ժամանակ, երբ երկրին սպառնում էր մի մեծ արշավանք: Ապստամբությունը տիրացել էր արքունական տեղերին, այսինքն՝ Արարատյան երկրին: Ահավոր պայքարի մեջ անկասկած մեծ նշանակություն ուներ, թե ում է պատկանում երկրի սիրտը: Վասակը, զգալով այդ կարևորությունը, օգուտ քաղեց հայոց զորքերի բացակայությունից և զենքի ուժով ետ խլեց այդ տեղերը: Հարվածի դեմ իսկույն դուրս հանվեց հարված: Ապստամբության տագնապը այնքան մեծ էր, որ նա ստիպված եղավ շտապով ետ դարձնել այն բանակը, որ Վարդանի առաջնորդությամբ ուղարկված էր Աղվա-

նից երկիրը՝ պարսից զորքի դեմ կռվելու համար: Վարդանը վերադարձավ և սարսափելի չափերով գործադրեց «ակն ընդ ական» սկզբունքը: Արարատյան երկիրը նորից խլելուց հետո, նա արշավեց Վասակի վրա, որ ամրացել էր Սյունյաց երկրում: Եվ ի՞նչ տեսարաններ: «Ծառ հարվածներ թափեցին ուրացյալների գլխին, — ասում է Նղիշեն, — մինչև որ սուրբ եպիսկոպոսների ժողովը և քահանաների ամբողջ ուխտը արտասուք էին թափում այն սաստիկ զայրացած մարդկանց վրա, որոնք բոլորի տղամարդկանց և փափկասուն կանանց քշում էին հետիտն, այնպես որ շատ մանուկներ ճանապարհների անցքերում քարերին էին զարկվում»: Դժբախտ երկիր: Դեռ ահարկու փորձանքը չէր հասել նրա դռներին, բայց նա արդեն ծվատվում էր ներքին կրքերից, մոլեգնության հասած եղբայրասպանությունից: Քրիստոնեության դատը պաշտպանող կուսակցությունը միջոցների խտրություն չէր ճանաչում: Հաշտություն երկու կողմերի մեջ այլևս չէր կարող լինել:

Բայց այնքան կատաղության հասած ապստամբությունը դրսից նայողին ուրիշ մտքեր պետք է թելադրեր: Այդ անօրինակ եռանդը հայտնի չափով երկյուղ ազդեց պարսից արքունիքին: Ժամանակն էլ նպաստում էր այդ երկյուղին: Հազկերտը անհաջողության էր հանդիպել հեթանոսների պատերազմում: Այդ նեղ միջոցին Միհրներսեսը զգուշություն է ձեռք առնում: Հայերի համառությունը արդյոք չէ՞ր ցույց տալիս, թե Պարսկաստանը նրանց ետևում պիտի տեսնի զինված Արևմուտքը:

Եվ իրավ, դա մի լուրջ հարց էր: Հայերը իրենց բոլորովին անօգնական չէին համարում: Կար քրիստոնյա Եվրոպան, որ, ինչպես կարծում էին Հայաստանում, չէր թույլ տա, որ մի փոքրիկ քրիստոնյա ժողովուրդ տրորվի ասիական վիթխարի ուտների տակ: Հինգերորդ դարը պատմության առաջին շրջանն է, երբ Ասիայի մեջ տառապող փոքրիկ անպաշտպան ազգությունը լարում է իր բոլոր ջանքերը ազատություն գտնելու համար, հույսը դրած Եվրոպայի վրա: Նոր երևույթ է դա, և այդպես էլ պիտի լիներ, քանի որ քրիստոնեությունը անջատել էր այդ ազգությունը ընդհանուր միջավայրից, թշնամացել նրա հետ:

Քրիստոնյա Եվրոպան հայերի համար այդ ժամանակ Բյուզանդիան էր: Այդտեղ էին հայերը լուսավորվել, այդտեղ էին սովորել ատել ասիականությունը, բռնությունը և սիրել ազատությունը. այդտեղ էլ նրանք զինակցություն էին որոնում իրենց յուրացրած քաղաքակրթական իդեալները ասիականությունից պաշտպանելու համար: Դեռ ապստամբության սկզբում հայերը պատգամավորություն էին ուղարկել բյուզանդական արքունիքը՝ օգնություն խնդրելու: Եվ այդ օգնության վրա հույս դրած՝ նրանք կրկնապատկում էին իրենց եռանդը:

Անկարելի է, որ Միհրներսեսը իմացած չլիներ այդ պատգամավորության մասին, քանի որ ուներ Վասակի պես մի գործակալ, որ սկզբում, ինչպես տեսանք, կեղծել էր հավատարմություն, հետևաբար և լավ տեղյակ էր ապստամբության բոլոր գաղտնիքներին: Պարսից մեծ վեղիրը հարկավոր համարեց միառժամանակ թուլացնել իր քաղաքականության խստությունը: Մինչև իսկ հրատարկվեց Հազկերտի մի հրամանը, որով նորից թուլատրվում էր քրիստոնեությունը: Այդպիսի մի թուղթ հարկավոր էր մանավանդ ապստամբությունը ջլատելու համար: Վասակը գեղեցիկ առիթ ուներ հայ ժողովրդի մեջ պրոպագանդա անելու, որ այլևս ոչինչ երկյուղ չկա պարսիկների կողմից: Բայց քրիստոնեական կուսակցությունը հիմքեր չունեն հավատալու, թե դա մի քաղաքական խաղ է: Ուստի չզիջեց, զենքը վայր չդրեց:

Թե որքան լավ էր նա հասկանում իրերի դրությունը, ցույց է տալիս այն, որ պարսկական հաշտությունը անկեղծ չէր: Միհրներսեսին ժամանակ էր հարկավոր մի հարց պարզելու: Այդ հարցը վերաբերում էր Բյուզանդիային: Եվ նա ուղղակի դիմեց բյուզանդական կառավարության, հարցրեց՝ արդյոք ունի՞ նա թշնամական տրամադրություն դեպի Պարսկաստանը:

Մարկիանոս կայսրը, որ պիտի պատասխաներ այդ հարցին, հետևում էր այն սկզբունքին, թե մի թագավոր չպիտի պատերազմներ հարուցանի, երբ նրա պետության պատիվն ու շահերը վտանգված չեն: Պարսկա-հայկական պայքարը քաղաքական նշանակություն չունեի Բյուզանդիայի համար, որ վաղուց վճռել էր հայոց հարցը, բարեկամական համաձայնություն կա-լացնելով Պարսկաստանի հետ՝ Հայաստանի բաժանման մասին: Մենք տեսանք, որ քրիստոնեությունը միայն ոչ քրիստոնյա իշխողներին էր վախեց-նում, իրապես նա նշանակություն կաբող էր ունենալ մի քրիստոնյա պե-տության համար այնքան ժամանակ, որքան նրա քաղաքական շահերը պա-տրվակ էին պահանջում:

Բացի դրանից, Բյուզանդիան այդ ժամանակներում ստատիկ վտանգված էր իր եվրոպական սահմանների կողմից: Ահարկու Աթիլլան արդեն շատ անգամ էր ցույց տվել արևմտյան քաղաքակիրթ աշխարհին իր նվաճողա-կան կարողությունը: Բյուզանդիան հարկ էր տալիս նրան և միշտ սպասում էր, որ նվաճողի մի բուպեական քմահաճույքն անգամ կարող է հեղեղել եր-կիրը կոտորողների և քանդողների բազմությամբ. ուստի նա իր զորքերը կենտրոնացրել էր եվրոպական ցամաքում, և ասիական սահմանները հա-ղիվ էին պաշտպանված:

Սակայն այս հանգամանքը որքան էլ խոշոր լինի իբրև պատճառ, այ-նուամենայնիվ շատ էլ մեծ նշանակություն չպիտի ունենա պարսկա-հայկա-կան ընդհարումի վերաբերմամբ Բյուզանդիայի բռնած դիրքը գնահատելու համար: Եսամուլությունը բյուզանդականության հոգին էր: Եթե Աթիլլա էլ չլինեի, Մարկիանոս կայսրը հայ պատգամավորներին միայն պաշտոնական համակրանք և բարեհաճություն կարող էր հայտնել: Քաղաքականությունը սրտի և զգացմունքի գործ չէ, իրական հաշիվների պաշտոնություն է: Այդ հաշիվները, բյուզանդական ըմբռնողությամբ, այնպես էին, որ փոխանակ քրիստոնեությունը պաշտպանելու Հայաստանում, Կ. Պոլսի կառավարու-թյունը, իր համար շաղ պատառ պատրաստելով, հայ աշխարհի ամենանշա-նավոր մասը հանձնեց Պարսկաստանին իբրև կատարյալ սեփականություն և շտապեց օրինակ տալ իր հարևանին, թե ինչպես պետք է ջնջել հայերի քաղաքական ինքնուրույնությունը:

Իսկ հինգերորդ դարի կովողները այնքան միամիտ գտնվեցին, որ հա-կառակն էին կարծում: Նրանք համոզված էին, որ իրենց քաջ դիմադրություն-ները, համառ մրցությունը պիտի մղեն հույներին դեպի իրական օգնություն, դեպի խրախույս գործով: Այդ մտքով էլ նրանք իրենց ապստամբական հա-ջողությունների մասին շտապում էին լուր ուղարկել Կ. Պոլսի եկեղեցա-կաններին, որպեսզի նրանք էլ ոգևորվեն քրիստոնեության հաղթանակնե-րով:

Միհրներսեսը այդքան միամիտ չէր: Ստանալով հավաստիացում, թե հույները տեղից չեն շարժվի, նա սկսեց վճռական ձեռնարկության պատրաս-տությունները. քաղաքական խորամանկությունը երբեք չէր թողնում այդ պե-

տական մարդուն: Մեծ ճարպկությամբ նա սկսեց շահագործել վասակի բնա-վորության բացասական կողմերը: Դրա համար բավական էր, որ նա իր ժպիտը ցույց տար հայ իշխանին: Վասակը տեսակցության գնաց մեծ վե-զիրի մոտ և իր բոլոր ընդունակությունները ցույց տալու համար մանրա-մասն ծրագիր առաջարկեց, թե ինչ ու ինչ պետք է անել, որ հայերի միաբա-նությունը ճեղքվի, ապստամբությունը ուժասպառ դառնա: Երկու քաղաքա-գետները միացրին իրենց ճարպկությունը և ստեղծեցին մի խեղդող դրու-թյուն: Եղիշեն մեծ կսկիծով է պատմում վասակի արարքները: Սարսափելի է, երբ տան մեջ հանդես է գալիս ընտանի թշնամին, և վասակը ճիշտ այդպիսի թշնամի էր: Հայերը չէին կարող գաղտնիքներ պահել. նրանց պատ-րաստությունները, նրանց ուժը, ամբողջ կազմակերպությունը, պատերազ-մական բոլոր կարգերը, — ամեն ինչ մանրամասն կերպով հայտնվում էր պարսիկներին վասակի ձեռքով: Միայն լրտեսներ, գաղտնիքներ իմանալը չէր վասակի մարդկանց (որոնց մեջ կային և քահանաներ) գործը. նրանք տա-րածում էին լուրեր, թե զուր և անմիտ է ապստամբությունը, թե Իրանի տերը կրոնական ազատություն է տվել իր հպատակներին:

Ապստամբական շարժումը ծանր կորուստներ կրեց: Դրությունը հուսա-հատական էր դառնում. դրսից ոչ մի օգնություն, ներսում՝ երկպառակու-թյուն, լրտեսություն, հետզհետե աճող թուլություն: Ըստ երևույթին, գա-ղափարական միացումը վերջնականապես խորտակվում էր, և ընդհանուր լրտմը պիտի թողներ երկիրը ճակատագրի կամքին: Եվ եթե մեր պատմու-թյունը զարմանքով, հիացած հավաստիացնում է, որ այդպիսի երևույթ տե-ղի չունեցավ, պատճառն այն է, որ Սահակ-Մեսրոպյան զպրոցները այդ ժանր հանգամանքների մեջ էլ անսասան ժայռերի պես էին կանգնած: «Մար-դիկ, որոնք զինված էին Աստծո սիրով, — ասում է Եղիշեն, — երբեք վախ-կոտ ու թուլասիրտ չգտնվեցին և ամենևին երկյուղ չկրեցին ո՛չ մահից, ո՛չ ստացվածքի հափշտակությունից, ո՛չ սիրելիների կոտորածից, ո՛չ ընտա-նիքի գերությունից, հայրենի երկրից դուրս քշվելուց և օտարության մեջ ստրկության մատնվելուց»:

Այդ տեսակ մարդկանց հոգին վարդան Մամիկոնյանն էր: Վասակը այս պատմական դրամայի մեջ մի բարդ տիպ է, որի մեջ մրցում են դրական և բացասական հատկությունները: Նրան ճանաչելու համար պետք է նրան շատ և լավ ուսումնասիրել. հակասությունները, ծայրահեղությունները, կիրքը, փառամոլությունը, գործնական խելքը ամեն մի քայլում կանգնեցնում են, մտածել են տալիս: Վարդանը՝ ընդհակառակն: Մի պարզ բնավորություն: Սահակի թոռը, հայ դպրոցի առաջին պոետներից մեկը, պիտի արյան գառով ամրապնդեր այն մեծ գործը, որ նրա պապն էր կենդանացրել տաս-նյակ տարիների աշխատանքով: Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը շարունակում էր գործել նրա մեջ. նույն անվախ, համարձակ հոգին, որ առանց աջ ու ձախ նայելու, առանց հաշիվներ անելու, գնում էր փորձանքների ու վտանգ-ների գնմ: Իբրև զորավար՝ Վարդանը քաջ էր: Եվ այժմ պատրաստվում էր իր նախնիքների գործին տալ վերջնական մկրտություն՝ մարտիրոսությունը:

Անթիվ խմբեր գիմում էին դեպի այդ մարտիրոսության դաշտը, դեպի Ավարայր: Դա զինվորական բանակ չէր, դա ժողովուրդ էր, որին առաջնոր-դում էր դադափարի մարմնացումը — խաչ՝ միացած սրի հետ: Դժվար էր որո-նել թե ուր է վերջանում մեկի իշխանությունը, ուր է սկսվում մյուսինը: Խաչանը ճառ է ասում ժողովրդական բանակի առաջ. այդ ճառի մեջ նա թե՛ իր իր է և թե՛ եկեղեցու քարոզիչ: Խոսում է և եկեղեցու մարդը, Ղևոնդ

Երեցը, Նրան պատշաճում էր քարոզել խաղաղություն, հեղություն. բայց նրա խոսքը սրի գործն է նվիրականացնում, նրա միջոցով եկեղեցին մղում է մարդկանց դեպի կոտորած, սրբացնելով այդ անհրաժեշտությունը հրեական պատմությունից վերցրած բարձր հայրենասիրության և անձնազոհության ոգևորիչ օրինակներով: Երկու ճառախոսները ազատ են մեծամտությունից, անձնապատանությունից: Նրանք չեն թաքցնում դրությունը, չեն մոռանում, թե ինչ ուժի հետ պիտի ընդհարվեն, չեն կարծում, թե անպատճառ հաղթություն է կանգնած ամենքի առաջ: Ո՛չ. կռիվը քաջությամբ և նահատակվել առանց արիստանքի, առանց վարանումների:

Սկզբից այդպես էր դրված նպատակը.— նահատակություն: Այդպես էլ պետք է նայել այդ մեծ մենամարտությանը: Իբրև քաղաքական ձեռնարկություն, նա մի խակ, լավ չմտածված արկածախնդրության է նմանվում. սառն հաշիվը, որ պարտավորական է մանավանդ այն դեպքում, երբ մի ամբողջ ժողովրդի վիճակն է տնօրինվում, երբեք չի կարող խելացիություն համարել մի թզուկի մենամարտությունը մի հսկայի հետ, երբ չորս կողմում չկան թզուկին նպաստող հանգամանքներ: Այսպես սառն դատողների համար Վասակը հանդիսանում է և՛ շատ խելոք, և՛ զուր տեղը զբաղադրված:

Բայց երևույթը միայն քաղաքական կողմ չունի, և սառն դատողությունը, տրամաբանությունը անզոր են այն դեպքում, երբ հասարակության տրամադրությունը անշափ բարձրացած է, երբ նա առաջ է նետվում մի իդեալ իրագործելու, մի սուրբ ստացվածք ձեռք բերելու: Հայ ժողովուրդը կամ նրա մի նշանավոր մասը ուզում էր պաշտպանել իր նվիրական ժառանգությունը: Այստեղ էլ նույն հոգեկան դրությունն է, որ տեսնում ենք անհատի կյանքի մեջ, օրինակ, երբ մի հատ մարդ զենքը ձեռքին դուրս է վազում իր տան, իր ընտանիքի վրա հարձակվող մի ամբողջ հրոսակախմբի դեմ:

Պատերազմը իրենք, հայերն էին ուզում: Քաղաքական տեսակետից նա միայն դժբախտություն էր փոքրիկ երկրի համար: Ո՛չ Պարսկաստանը ընկելով կարող էր, ո՛չ Միհրնեհը հի քաղաքականությունը պիտի ջնջվեր: Դրությունը այս կողմից անփոփոխ մնաց, մինչդեռ հայերը թուլացան և անհաշիվ վնասներ կրեցին: Բայց պատերազմ պիտի լիներ: Նա հարկավոր էր ոչ թե քաղաքական ուժի և փառքի համար,— ո՛չ: Նա հարկավոր էր, որ պետքի ստեղծվի մի բարձր հեղինակություն, որ այնուհետև պիտի հաստատուն, դարավոր առաջնորդ դառնար ժողովրդի մտավոր ինքնուրույնության, հոգեկան անկախության համար...

2.

Պատերազմող կողմերը Ավարայրի դաշտում: Հայերի բուլությունը: 451 թ. հունիսի 2-ի օրվա խոհուրդը: Երկիրը պատերազմից հետո: Ախորհուրդներ, նահատակություններ: Պարսկական կուսակցության կատարյալ հաղթանակը: Մայլ տարիներ: Վատությունը և դավաճանությունը խախտված: Պերդի վկայությունը իբրև բարոյական անկման ապացույց: Կայծեր ավերակների տակ: Հայ կանանց կատարած դերը: Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցները չեն մեռել: Լեռներում և անտառներում: Պարսկաստանում: Զվիկ տիկին: Նորից ապստամբական շարժում: Վահան Մամիկոնյան: Նրա կազմակերպած պատերազմական գործողությունները: Նրա հաջողությունը: Այդ հաջողության պատճառները: Պարսկաստանը նեղ դրության մեջ: Վաղարշ բազմվոր փոխում է պարսկական փաղափակությունը: Նվարսակի դաշնադրությունը: Երեք պայմաններ:

Հինգերորդ դարի շարժման քնդհանուր պատկերը: Հունականության նշանակությունը այդ շարժման մեջ: Հետագա դեպքերը: Անջատում հունականությունից, կղզիացում: Հինգերորդ դարի հեղինակությունը հետագա դարերի համար: Անկախությունը է նա, ներքին ուժ է: Մեսրոպյան գյուտը իբրև հայության միակ պաշտպան: Նոր ժամանակների լուսավորությունը և Մեսրոպի գործը:

Հայերը չհաղթեցին Ավարայրի պատերազմում, նրանք չէին էլ կարող հաղթել: Տղմուտ գետի մի ափում կանգնած էր Արեւմտյան Ասիայի վիթխարի պետությունը: Արհամարհանքով, թեթև պատրաստությամբ չէր եկել նա: Իրանի ամբողջ ռազմական հմտությունն էր երևում դաշտի վրա: Դա այն կազմությունն էր, որ կարողանում էր բախվել հռոմեական լեգեոնների հետ և տարիներով արշավանք գործել անապատների և լեռների ազատ որդիների դեմ: Հնդկական փղերը, Սասանյանների գլխարդիան՝ անհաղթելի Մատյան գունդը, պարսկական բանակի հպարտությունն էին կազմում:

Իսկ ի՞նչ էր երևում գետի մյուս ափին:

Վարդանը կարողացել էր հավաքել 66 հազար մարդ: Մեծամասնությունը կռիվ էր եկել առանց պատրաստության, շունենալով զենք ու զրահ անգամ: Նրան դեռ պետք էր կրթել ու վարժեցնել: Վարդանը, որքան ներում էր ժամանակը, պատրաստեց այդ ամբոխը:

Բայց երկիրը ավելի մեծ պատերազմական ուժ ուներ, և Վարդանի բանակը ավելի ստվերաթիվ պիտի լիներ. և եթե հետաքրքրվենք իմանալու, թե ո՞ր էին մյուս պատերազմողները, պիտի անցնենք պարսից կողմը: Այդտեղ էին Վասակը և նրա համամիտ նախարարները իրենց գնդերով: Եվ այսպես, պատրաստվող կռիվը պիտի լիներ գլխավորապես եղբայրասպանություն, միևնույն ազգի երկու մասերի փոխադարձ ոչնչացում: Պարսիկները իրենց հավատարիմ հայերին պիտի առաջ քաշեին, իսկ սրանք, հավատարմությունը լավ ապացուցանելու համար, պիտի կռվեին իրենց եղբայրների դեմ առանձին համառությամբ:

Դժբախտությունը միայն այսքանը չէր: Ավելի ծանր էր այն դժբախտությունը, որ հայոց բանակում ամենքը չէին գաղափարով միացած, մի մարմին ու մի հոգի դարձած: Երբևրդ բնավորություններ կային, շատ շատերի համար պարզ չէր արյունահեղության անհրաժեշտությունը: Վասակը դիտեր այդ. և պարսից բանակից էլ շարունակում էր թուլացնել դիմադրությունը, երկար բանակցություններ էր վարում, որ ուխտապահ նախարարները ցած գնեն զենքը: Խղճալի է այդպիսի մի բանակը, որի մեջ միություն չկա, որ տարուբերվում է վճռական, ահավոր բռնակին...

Բայց և այդպես, 451 թվականի հունիսի 2-ի օրը մեկն է այն հազվագյուտ պատմական օրերից, որոնք հավիտյան դրոշմվում են մի ժողովրդի սրտում և դառնում են ամենաբարձր, ամենանվիրական մի պաշտամունք: Ազգերը ունեն իրենց սեփական տոները, որոնց հետ կապված են սքանչելի, հուզիչ հիշատակներ: Եվ մեր ամբողջ անցյալում չկա մի ուրիշ օր, որ այդ օրվա հմայքն ունենա: Նա ապրում է իբրև ազգային սրբություն և գուցե կանհայտանա նույն այդ ազգի հետ միայն:

Առավոտից սկսվեց պատերազմը: Տեսարանը շատ էլ մխիթարական չէր: Առաջին բախումներից հետո հայոց բանակը թուլացավ, շփոթվեց. նրա մի մասը չկարողացավ կանգնել և փախուստ տվեց դաշտից:

Բայց այդ թույլերն ու վախկոտները չէին օրվա վիճակը տնօրինողները: Կովոդներ էլ կային դաշտում, քաջ, համառ կովոդներ, որոնք, ամեն ինչ մոռացած՝ առաջ մղվեցին, որ ցույց տան պարսիկներին մի ժողովրդի ինքնաճանաչության ամբողջ բուռն թափը: Ահա դրանք էին մեծ օրվա խորհուրդը կատարում:

Կոտորածը մեծ էր, երկու կողմից ընկան հազարավոր մարտնչողներ: Մանր, ճնշող էին հայերի կորուստները: Վարդանը շուգեց պահպանել իրեն. վաղուց նա ձգտում էր դեպի մարտիրոսություն, իսկ կազմալուծված բանակը պիտի նրան ավելի ևս համոզեր, որ այլևս շարժե ապրել: Եվ նա մահ գտավ իր զինվորների շարքում, պատերազմի փոթորկի մեջ: Նրա հետ ընկան և միաբանված նախարարության ծաղիկները: Դիակների մի ահավոր կույտ: Նրանց արյունով գրվեց պատմության էջերում մեծ եղելությունը: Արևելյան հարցի բազմադարյան արյունոտ շղթայի մի օղակն էր դարձնում Տղմուտ գետի ափին: Հայի արյունը վաղում էր իրականության հանդուգն արշավանքի առաջն առնելու համար: Այդ արյունը վերջնականապես ճեղքում, պատահում էր ժամանակի դարավոր շրջանները. անցյալը գնում էր անվերադառնալի կերպով, հաստատվում էր նոր ներկան: Հայությունը ստանձնում էր որոշ հաստատուն վիճակ, մի ծանր, մարտիրոսական դեր. նա դառնում էր քրիստոնեության առաջավոր պահակը Ասիայի այս խուլ անկյունում, որ արյունածարավ ցեղերի և վայրենի պաշտամունքների մի խառնարան էր դարերի սկզբից:

Բայց այդ մկրտությունը, այդ նոր կոշումը չափազանց թանկ նստեց հայերին: Երկիրը բեմ էր հանել իր բոլոր ընտիր ուժերը: Դրանցից դիակների կույտեր կազմվեցին, բայց այդ կույտերը դեռ վնասների վերջ չէին նշանակում: Կորուստը այն 1036 հոգիները չէին, որոնք սպանվեցին պատերազմի դաշտում: Երկարատև տանջանքները, որոնք հոգեկան ավելի մեծ կարողություն էին պահանջում, սկսվեցին պատերազմից հետո: Դիմադրության ուժը սպառվել էր, իսկ պարսիկները Ավարայրից Պարսկաստան չվերադարձան, այլ զորքի մի մասը մտցրին Հայաստան: Ապստամբությունը ամրացավ լեռներում և միառժամանակ կարողանում էր փոքրիկ խմբերով հարձակումներ գործել պարսիկների վրա: Բայց այդ դիմադրությունն էլ սպառվեց. Վարդանի եղբայր Հմայակը սպանվեց այդ փոքրիկ հարձակումներից մեկի ժամանակ:

Այնուհետև պարսիկները սկսեցին ահաբեկել աղգարնակությունը, դատել ու պատժել: Վասակը պարսից զորապետի խորհրդականն ու ղեկավարն էր: Նրա ցուցմունքներով ապստամբության զխավորները կալանավորվեցին և քշվեցին Պարսկաստան իբրև պետական հանցավորներ, իսկ երկրորդական զործիչներին սպանեցին տեղնուտեղը: Պարսկաստան քշվածները երկու կարգի էին՝ հոգևորականներ և աշխարհականներ: Առաջիններին պարսից կառավարությունը շինայեց: Ղևոնդ Երեցը, Հովսեփ կաթողիկոսը և այլ աշքի ընկնող հոգևորականներ մատնվեցին երկար տանջանքների, ապա և դահիճների ձեռքը: Միհրներսեսը ավելացնում էր նահատակների թիվը, չիմանալով, որ դրանով քրիստոնեության համար ուժի նոր աղբյուրներ է բաց անում: Իսկ նախարարներին, որոնց թիվը հասնում էր 35—37-ի, պահեցին գերության մեջ:

Այս բոլոր հարվածները թափվում էին Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցների վրա: Ավերվել էր երկիրը, բայց նրանց կրած ավերմունքը ավելի մեծ էր: Մնացել էին թույլ ու փոքր բեկորներ միայն, որոնք քրիստոնեության հա-

վատարիմ մնացած տարրերի հետ հալածական էին դարձել և ապաստան գտան լեռների ու անտառների մեջ: Ի՞նչ էր թողել Ավարայրը: Երկիրը կորցրել էր իր տնտեսական բարօրությունը, նրա քաղաքական ուժը ոչնչացել էր: Եկավ դժբախտ տարիների մի երկար շարք, երբ ամեն ինչ ձեռքից գնացած էր երևում, երբ թվում էր, թե ապստամբական շարժումը ոչինչ չի թողել երկրին, բացի տանջանքներից և դժբախտությունից:

Գեղեցիկ, կենսատու վերածնությանը հաջորդեց մռայլ անտերությունը. ասիականությունը շտապեց չորացնել լուսավորության, առաջադիմության ծաղիկները. — այս է եղել նրա կոշումը միշտ:

Պարսկական կուսակցության կատարյալ հաղթանակն էր: Վասակը չվալեց իր ջանքերի պտուղը. նրան էլ կանչեցին Պարսկաստան, ուր Ղևոնդը և նախարարները ծանր մեղադրություններ բարդեցին նրա վրա, բոլոր շարիքների պատճառ ցույց տվին նրան և, իբրև ապացույց, բերին այն, որ Վասակը ապստամբության սկզբում քրիստոնյա կուսակցության կողմնակիցըն էր: Միհրներսեսը համար դա մի լավ առիթ էր հեռացնելու Հայաստանի կառավարչին, որ, այնուամենայնիվ, մի հայ էր: Բայց Վասակի կողմնակիցների դրությունը այդպես չէր: Նրանք գլուխ բարձրացրին Հայաստանում, նրանց էր հաջողությունը, նրանք էին տիրում ու վայելում:

Մռայլ ռեակցիայի ամենավտանգավոր երևույթը այն քաղաքականությունն էր, որ մտցրեց պարսից կառավարությունը Հայաստանի մեջ: Քրիստոնեությունը ջնջող կարգադրությունը չվերացվեց, բայց պարսիկները ավելորդ համարեցին այլևս բռնությունների գիմելը: Կարելի էր այնուհետև խաղաղ միջոցներով տարածել մազդեականությունը: Իսկ խաղաղ միջոցների գրելխավորը այն խրախույսն էր, որին արժանանում էր ամեն մի հավատարացություն: Կաշառքները, աշխարհային բարիքները պիտի կատարեին այն, ինչ պարսիկները ուզում էին իրականացնել զենքով և հրամանով: Ով ուրացող էր հանդիսանում, ով օգնում էր պարսից մոգերին, ով մատնում էր իր զրթբախտ հայրենակիցներին, նա արժանանում էր փառքի և հարստության, գտնում էր հովանավորություն, շրջում էր բարձրագլուխ, իբրև իրավատեր:

Այս տեսակ մթնոլորտում կարող են զարգանալ միայն ստոր հակումները: Կեղծավորությունը, վատությունը, սրբավաճառությունը դարձան կյանքի իմաստություն, հաջողության գրավական: Անբարոյականությունը սկսեց տարածվել լայն չափերով, դարձավ մի ահեղի շարիք, որից երկիրը ավելի շատ էր տանջվում, քան նույնիսկ պատերազմական ավերմունքներից: Եվ պարսիկները քաղում էին իրենց սերմանածը: Հազկերտի հաջորդ Պերոզը ասում էր. «Իմ պետության մեջ անպիտան մարդը և հետին գունդը ասորին, բայց ասորուց ավելի հայն է հետին և անպիտան մարդը»: Բայց այդպես չէր խոսում նրա հայր Հազկերտը Վարդանի, հայ նախարարների և առհասարակ հայ զորքի մասին: Իրանի մեջ հայկական հեծելազորքը շատ բարձր համբավ ուներ դեռ հին ժամանակից: Երբ խրախուսվում են միայն ստոր հակումները, երբ անարդարությունը դառնում է ղեկավարող սկզբունք, մարդկանց մեջ կորչում է առաքինությունը. — սա բնական է, և զարմանալի չէ, որ հայ ժողովուրդը մի կարճ միջոցում այդքան ընկել էր...

Եվ լքման, կազմալուծության այս շրջանը երկար շարունակվեց: Մեռավ Հազկերտը, թագավորեց նրա որդի Պերոզը, որ, սակայն, իր հոր ուղղության էր հետևում: Միհրներսեսը հեռացավ ասպարեզից, և Պերոզը միայն այն արեց, որ բավական համարեց հայ նախարարների գերությունը, արձակեց նրանց: Մոտ 15 տարի գերություն և կապանքներ կրելուց հետո վե-

բաղարձան նրանք իրենց հայրենիքը, բայց այդ վերադարձը փոփոխություն չմտցրեց զրույցյան մեջ: Իշխանները գտան լուծյան մատնված մի երկիր, ուր թույլատրված էր միայն պարսկամոլությունը և պատկվում էր միայն ստորությունը: Նրանք ստիպված պիտի լինեին քաշվել իրենց կալվածները, ապրել իրենց կարոտած ընտանիքների ծոցում:

Բայց ամեն ինչ կորած չէր: Կայծեր էին մնացել ավերակների տակ: Մինչդեռ Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում պաշտվում էր կոպիտ նյութականությունը և ամեն ինչ ծախու էր մի կտոր փառքի, մի կտոր հարստության համար,— գաղափարականությունը, հոգևոր բարձր շահերի պաշտամունքը մոռացության ապաստարաններ էր որոնում լեռնային կիրճերում, անտառների մթության մեջ, տանջվում էր լուռ, նահատակվողի համբերությամբ: Քրիստոնեությունը թաքնված կրոն էր: Նրա հետ սարերն ու անտառները քաշվեց այն ամենը, ինչ մնացել էր լուսավորության և գրագիտության փայլուն ժամանակից: Այդ թանկագին բեկորները սուրբ ավանդի պես էին պահվում վայրենի և անլույս տեղերում, զրկանքների, կենդանի նահատակության այն աշխարհում: Եվ ավանդապահները մեծ մասամբ հայկանայք էին: Ո՞ւմ չեն հայտնի Եղիշեի այն գեղեցիկ, բանաստեղծական էջերը, ուր հայ կինը հանդես է գալիս իբրև կոշման, անձնագոհության սքանչելի օրինակ: Երկիրը դատարկվել էր, բոլոր լավագույն ուժերը հեռացված էին այնտեղից: Եվ այդ ժամանակ ազնվական հայ կինը դուրս է գալիս իր ապարանքներից, որպեսզի բռնի իր տանջված, տարագիր ամուսնու տեղը: Կրկնվել, հաղթել նա չէր կարող, բայց դրա փոխարեն զինվեց անսահման անձնագոհությամբ և գնաց լեռներում, բնության անմատչելի վայրերում պահելու այն, ինչ չէր կարելի պահել տանը այդ ապականված ժամանակներում: Այդ կամավոր զրկանքների մեջ հայ փափկասուն տիկիններին ոգևորողը, մխիթարություն տվողը, Սահակ-Մեսրոպյան գանձն էր: Նրանք մրմռնում էին աղոթքներ, նրանք կարդում էին հոգևոր գրքեր:

Իսկ նրանց գերի ամուսինները և սիրելիները Պարսկաստանի խորքերում նույնպես ուրիշ մխիթարություն չունեին, բացի գրքերից: Նախարարների հետ գերի էին գնացել և շատ ազնվական երիտասարդներ, որոնք վարակվել էին ընդհանուր ոգևորությամբ, բայց դեռ չէին ճաշակել այն սրբությունը, որի համար կոչվում էին: Եվ ահա հեռու հայրենիքից, գերության և տառապանքների մեջ, կարելի է նշմարել մի այսպիսի տեսարան: Հասակավոր նախարարները երիտասարդների ուսուցիչ են դառնում, սովորեցնում են մայրենի դպրությունը:

Հայաստանի սահմաններից դուրս էր դարձյալ, որ Մամիկոնյան տան մի այրին, Զվիկ տիկինը, Վարդանի եղբայր Հմայակի ամուսինը, իր երեխաներին դաստիարակեց, գիր սովորեցրեց: Զվիկ տիկինն էլ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցների մի պտուղն էր: Եվ նրա դաստիարակությունը պատրաստեց մի այլ մարտնչող հայրենի ազատության և մտավոր անկախության համար: Դա նրա որդի Վահանն էր:

Ահա ուր էին թաքնված կայծերը: Հայը սկսել էր պաշտել իր մայրենի գրականությունը: Որ և թույլ չտվեց նրան կորչել ժամանակի վատության մեջ: Նա սկսեց նորից պատրաստվել իր դատը պաշտպանելու համար: Եվ Ավարայրի ճակատամարտից հաղիվ մի երեսուն տարի անցած՝ Հայաստանը դարձյալ ապստամբական զրույցյան մեջ էր: Կրկնվում էր նույն հուսահատական փորձը: Եվ դարձյալ Մամիկոնյան տոհմն էր այդ շարժման առաջնորդը, այն տոհմը, որ այնքան ծանր զոհեր էր տվել, բայց դեռ շարունա-

կում էր օրհասական պայքարը խավարի և բռնության դեմ: Վահան Մամիկոնյանը նորից վառեց իր տան մարած ճրագը, նորից տարավ երկիրը դեպի նահատակություն:

Բայց Վահանի օրով երկիրը այնպիսի մեծ պատրաստությամբ չգնաց պատերազմի դաշտ, ինչպես նրա հռչակավոր հորեղբոր ժամանակ: Հասկանալի է, թե ինչու: Որքան գործիչներ էր կորցրել հայ ազգը, որքան տանջանքներ էր կրել այդ երեսուն տարիների ընթացքում: Այնքան էլ մեծ բան էր, որ հոշոտված երկրից էլի դուրս եկան այնքան կոպողներ, որ Վահան Մամիկոնյանը թեթև, արագաշարժ խմբեր էր կազմում, արշավանքներ էր գործում, մեծ հոգսեր և անհանգստություն պատճառելով Պարսկաստանին: Պատերազմի այդ եղանակը ցույց էր տալիս, թե որքան լավ էր հասկանում Վահանը իրերի գրությունը: Իր ձեռքի տակ ունեցած խմբերը նա, Վարդանի նման, դուրս չբերեց պարսից ահագին բանակի դեմ, բաց դաշտում կռվելու նա կազմակերպեց մանր, համառ ժողովրդական պատերազմ, որ երկար տևեց, հաղթական էր և չէր նեղում ժողովուրդը, չէր լարում նրա ամբողջ ուժերը: Մի թույլ ու խեղճ երկիր այդպես միայն կարող էր կռվել. Վարդանի սխալներից մեկն այն էր, որ նա շահակացավ այս իրողությունը և միանգամից սպառեց երկրի ուժերը:

Մոտ չորս տարի հայերը այս եղանակով կռվեցին պարսիկների դեմ: Եվ Վահանը իր հորեղբորից անհամեմատ բախտավոր էր, նա հասավ իր նպատակին: Բայց միամտություն կլիներ կարծել, թե միայն այդ մանր հաղթություններն էին աջողություն պատրաստում:

Պարսկաստանը նոր չպիտի սովորեր երկարատև, համառ պատերազմներ մղելը, իսկ նրա ուժերը բավական էին, որ հայերը վերջիվերջո հոգնեին և անձնատուր լինեին: Վահանին միայն քաջությունն ու աջողակ գործողությունները չէին հովանավորում: Ավելի զորեղ հովանավոր հանդիսացան քաղաքական հանգամանքները: Երբ գլուխ բարձրացրեց Վահանի ապստամբությունը, Պարսկաստանը ոչ մի զիջումի մասին չէր էլ մտածում. նա իսկույն զինվորական ուժ հանեց ապստամբությունը ճնշելու համար, և եղավ մի ժամանակ, երբ նա համարյա հասել էր իր նպատակին: Բայց անակնկալ կերպով նրա գլուխը խառնվեց և բախտը առժամանակ երես դարձրեց նրանից:

Պերոզի թագավորության վերջը շատ դժբախտ էր: Նա պատերազմի բռնվեց հեփթաղների հետ (484) և մի մեծ ճակատամարտի մեջ սպանվեց: Հեփթաղները ողողեցին Պարսկաստանը, քարուքանդ արեցին այն: Գահը առժամանակ թափուր մնաց, պարսիկները պիտի մոռանային ամեն ինչ և իրենց ներքին գործերը կարգավորելու մասին էին մտածում: Վերջապես Պերոզին հաջորդեց Վաղարշը, որ ամենից առաջ ցույց տվեց, թե վերանում է վաթսուն տարվա պարսկական այն քաղաքականությունը, որի ամենամոլեռանդ ներկայացուցիչն էր Հազկերտ Երկրորդը: Վաղարշը մոգերի և ազնվականների տիրապետության դեմ գնաց. այդ կողմից նա Հազկերտ Առաջինի ժառանգն էր: Եվ բացվեց հին, ծանոթ տեսարանը՝ սաստիկ մրցություն պարսից արքունիքում: Մոգերն ու մեծամեծները իրենց ազդեցությունը ձեռքից չտալու համար կռիվ սկսեցին թագավորի դեմ: Նշանակում էր, որ քրիստոնյաները կարող են հանգիստ ապրել:

Ահա թե ինչն էր Վահան Մամիկոնյանի աջողության գլխավոր պատճառը: Վաղարշը հոգարություն չունեցավ հայերի դեմ կրոնական պատերազմ շարունակելու, նա ավելի մեծ հոգսեր ուներ: Հեփթաղների արշավանքը դատարկել էր պարսից դանձարանը, իսկ առանց դրամի թագավորը չէր

կարող իր կողմը գրավել զորքը և առհասարակ կազմել կուսակցություն՝ մոգերի և իշխանների ջանքերը ոչնչացնելու համար:

Այս շատ կարևոր հանգամանքը, սակայն, ավելորդ չի դարձնում Վահանի ապստամբական գործողությունները: Եթե չլինեին նրանք, եթե զենքով և արյունով մի երկարատև բողոք չպահպանվեր պարսկական ռեժիմի դեմ, Վաղարշը ոչ մի առիթ չէր ունենա Հայաստանի վերաբերմամբ կարգադրություններ փոփոխելու: Իր երկրի հոգևորականության դեմ մղած կռիվը դեռ չէր նշանակում, թե նա Սասանյան տոհմից չէ, ոչ էլ ջերմեռանդ մազդեզական: Քաջ, հանդուգն դիմադրությունը, որ չէր թուլանում Հայաստանի մեջ, հասկացրեց նրան, որ այդպիսի մի դժվար ժամանակամիջոցում ավելի լավ է խաղաղություն հաստատել: Եվ նա հայերին նույնիսկ պատերազմող կողմ ճանաչեց և հաշտության բանակցություն սկսեց:

Հայաստանի սահմանագլխի վրա, Հեր գավառի նվարսակ գյուղում, պարսից և հայոց լիազորները մշակեցին հաշտության պայմանները: Հայերը չէին էլ մտածում պարսկական հպատակությունից ազատվելու մասին. նրանք միայն պահանջեցին իրավունքներ, արդարություն: Այդ պահանջը ձևակերպված էր երեք կետերի մեջ:

Առաջինը և ամենակարևորը, իհարկե, կրոնական ազատությունն էր: Քրիստոնեությունը պաշտոնապես ճանաչված և քաղաքական իրավունքներ ունեցող կրոն է հայտարարվում. պարսիկները հայերին չպիտի գրավեն դեպի մոգություն, և հավատափոխությունը չպիտի վարձատրվի իշխանության և հարստության հրապույրներով: Հայաստանի մեջ մտցրած մազդեզականությունը վերացվում է: Քահանաները և աշխարհականները իրավունք ունեն բացարձակ կերպով քրիստոնեությունը պաշտելու ուր և կամենան:

Պակաս կարևոր չեն և մյուս երկու կետերը: Հայերը առաջարկում էին, որ վատ ու անպիտան մարդկանց պարսից կառավարությունը առաջ չբաշխի, երկրի իսկական տրամադրությունը և բուն հանգամանքները իմանալու համար նրանց չդիմի ու նրանց չլսի և հավատա: Թագավորը անմիջապես, առանց միջնորդների է գործ ունենում հայ ժողովրդի հետ. նա անձամբ ըննում և իմանում է ամեն ինչ և ապա դատաստան է անում:

Այս բանակցությունների մեջ երևում է մի տառապած ժողովրդի ձեռք բերած փորձառությունը: Այստեղ մենք տեսնում ենք, թե ինչ ցավերից էր տանջվում հայ ժողովուրդը, ինչ անարդարությունների դեմ էր բողոքում, վտանգի ենթարկվելով իր ամբողջ բարեկեցությունը, կյանքն անգամ:

Եվ արյունոտ ջանքերը, վերջապես, բերեցին իրենց պտուղները: Երեք պայմաններն էլ ընդունվեցին, Վահանը Հայաստանի մարզպան նշանակվեց: Ահա այստեղ միայն ջնջվեց Հազկերտ Երկրորդի այն հրամանը, որով քրիստոնեությունը ոչնչացված էր Հայաստանում: Վահանի մարզպանությունը խաղաղություն և բարեկարգություն բերեց: Կրոնը ստացավ իր արժանավոր դիրքը. նա այլևս գործիք չէր դառնում փառասեր, վատ մարդկանց ձեռքին, որոնք ծախու էին հանում նրան պարսից հրապարակներում՝ պատիվ ու հարստություն ստանալու համար: Մի հաշիվ, որի պատճառով Հայաստանը լցվել էր ուրացողներով և դավաճաններով:

Այսպես վերջացավ հինգերորդ դարի շարժումը: Ութսուն տարվա մի շրջան է դա, որի սկզբում դրված է հայոց տառերի գյուտը (404), իսկ վերջն է նվարսակի դաշնադրությունը (485): Քառասուն տարի հայ ժողովուրդը սովորում էր Սահակ-Մեսրոպյան գրականությունը, իսկ երեսունհինգ տարի (449-ից) պաշտպանում էր իր ստացածը սրով, նահատակություններով,

տանջանքների գնով: Հաղիվ թե հին ժամանակներում ասիական երկրներին մեկի ժողովուրդը այսքան ճիգ թափած, այսքան հուզումներ կրած լինի իր բարոյական և մտավոր երջանկության համար: Հաղիվ թե մի ուրիշ երկրում ասիականության և եվրոպականության պայքարը այսքան մեծացրած լինի պատմական արյունոտ դրամայի չափերը...

Հինգերորդ դարից դենը մենք չենք անցնի: Նվարսակի հաշտությունը Սահակ-Մեսրոպյան գործի քաղաքական հաղթանակն էր: Բայց մի քանի խոսքով կգծադրենք նրա ապագա ճակատագիրը:

Կռիվների, տանջանքների, քաղաքական թշվառությունների ամբողջ պատճառն այն էր, որ հունական սկզբունքներն էին թագավորում այդ գործի մեջ: Բայց շուտով, դեռ հինգերորդ դարի վերջանալու վրա, կտրվեց կապը արևմտյան լուսավորության հետ. — հայոց եկեղեցին բաժանվեց հունականից, չհամաձայնվելով դավանական այն սկզբունքների հետ, որ մշակել և ընդունել էր Քաղկեդոնի ժողովը: Այդ բաժանման մեջ գուցե և քաղաքական անհրաժեշտություն կար. գուցե Պարսկաստանի կասկածներից ազատվելու միջոցներից մեկն էր դա: Կատաղի թշնամություն ծագեց երկու եկեղեցիների մեջ: Պարսիկները և նրանց հաջորդած մահմեդական իշխողները կարող էին հանգիստ մնալ գոնե այն կողմից, որ հայ-հունական միություն չէր կայանա, քանի որ հույները մազդեզականներից և մահմեդականներից պակաս խստությամբ չէին հալածում հայերին, համարելով նրանց հերձվածողներ:

Եվ չմնաց քրիստոնյա մի երկիր (եթե չհաշվենք Աղվանից աշխարհը), որի հետ հայերը դավանակից և բարեկամ լինեին: Կրոնական առանձնությունը ազգի համար բերեց կատարյալ կղզիացում, որ աղետալի էր քաղաքական տեսակետից: Բայց այդ անջատումը չէր նշանակում, թե հայերը կտրվեցին Արևմուտքից, նորից ընկան ասիականության դիրքը: Առանձնացումը ընդհատեց աշխատանքը: Հայոց եկեղեցին ավելի ևս ազդայնացավ, ավելի նեղ, սահմանափակ շրջանակի մեջ ամփոփվեց. նա չմոտեցավ ո՛չ նեստորականներին, ո՛չ հակոբիտներին, ո՛չ քաղկեդոնականներին, այլ դարձավ հայ ազգի ինքնուրույն աշխատության, մտավոր կարողության մի շինվածք, որ իր կղզիացած դրության մեջ, իր տանը բավական հյուսիս գտավ իր գոյությունը շարունակելու համար: Եվ այդ հյուսիսը հինգերորդ դարում ընդունված ընդհանուր քրիստոնեական-կուլտուրական սկզբունքներն էին:

Ներկված այնքան նահատակների արյունով, անսովոր փայլ ստացած այնքան ընդունակ, տաղանդավոր գործիչներից, հինգերորդ դարը հետագա ժամանակների համար ոչ միայն գրական ոսկեդար էր, այլև մի այնպիսի նվիրական հեղինակություն, որի դեմ ոչինչ չէր կարող դուրս գալ: Հայերին հինգերորդ դարի վերջում առաջարկեցին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Ուշ էր: Այդպիսի մի հարց կարող էին վճռել մեծ շարժման մարդիկ. նրանք կարողացան վճիռ կայացնել, որովհետև Քաղկեդոնի ժողովը տեղի ունեցավ այն իսկ տարին, երբ Ավարայրի պատերազմն էր պատրաստվում: Այնուհետև հայտնի դարձավ, որ հայերը միայն այն կարող էին պահպանել, ինչ մնացել էր սահակներից, մեսրոպներից, ղևոնդներից:

Եվ դավանական տեսակետով ոչինչ վնաս չկար դրանից: Այժմյան ժամանակի քրիստոնյա անթիվ եկեղեցիները այն են ցույց տալիս, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր տեսակ է ըմբռնում կրոնը: Այսպես է եղել դարերի սկզբից: Երկնքի համար նշանակություն ունեցողը քրիստոնեությունն է և ոչ թե մարդկանց ստեղծած ծեսերն ու ձևերը: Հայոց եկեղեցին ապրում

էր իր համար, դաստիարակվում էր հինգերորդ դարի գրականության վրա, որ ամբողջ ժամանակ բարձր հեղինակություն մնաց, միևնույն ժամանակ մտավոր փոխառությունն էր անում Արևմուտքից, որքան այդ թույլ էին տալիս քաղաքական դժբախտ հանգամանքները:

Իսկ այդ հանգամանքները երկար ու երկար կախված էին հայոց աշխարհի վրա: Արյուն-ավերանքի դարեր եկան ու գնացին, գահեր հիմնվեցին, գահեր խորտակվեցին, ազգաբնակչությունը սպառվելու շափ ջնջվեց, ստորկության ամենադաժան լծեր կրեց իր վզին: Բայց խավարի ու անեծքների մեջ չէին մարում կենդանության կրակները: Դրանք ամեն ժամանակ, ամեն տեղ միևնույն կերպարանքն ունեին՝ Մեսրոպյան գիրը: Մեր հաղարամյա անցյալի այն երկար ճանապարհին, որի վրա փռված են մեր անհուն տառապանքները, ո՛չ բանական ունեինք մեր պահպանության համար, ո՛չ ուժ, ո՛չ հնարավորություն, ո՛չ էլ դրսի օգնություն, այլ մի հատիկ բան միայն՝ Մեսրոպյան գիրը:

Կամենում եք տեսնել նրա հրաշագործությունը, դիտեցե՛ք մեր պատմության ամենամռայլ, զարհուրեցնող շրջանները, երբ բռնավորի սուրբ գերեզմանոց էր դարձնում մեր երկիրը: Դուք կտեսնեք խավար և մեռելություն, գրականությունը դադարում է, երկիրը վայրենանում է, անապատի փոխվում: Բայց մեկ էլ նշմարում եք, որ մի փոքրիկ լույս վառվեց. — հեռավոր մի խորշում բացվել է դպրոց և մարդիկ գիշեր-ցերեկ գիրք են կարդում: Փոխվում է տեսարանը: Կամաց-կամաց երևան են գալիս մարգիկ, աշխարհը ձգտում է դեպի բարեկարգություն, և արյունոտ պատմության էջերում լույս են տալիս ժպիտ ու հույս պատճառող երևույթներ:

Անցան բռնության երկաթե դարերը, նոր ժամանակներ լուսացան, երբ ազգերը պիտի մկրտվեին եվրոպական լուսավորության մեջ: Գրականությունը բաժանվեց եկեղեցուց, աշխարհիկ կերպարանք ստացավ: Հայերի առաջ էլ դրված էր լինել-չլինելու անողորմ հարցը: Այդ խորհրդավոր ժամանակում դարձյալ Մեսրոպն էր, որ եկավ մեզ առաջնորդելու դեպի այդ նոր պահանջը: Եվ մենք էլ մտանք կրթվող, առաջադիմող ազգերի շրջանը: Հաղար հինգ հարյուր տարի է ահա, ինչ մեզ հետ է Մեսրոպը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հանդարտ ու հեղիկ սահում է ամառային օրը Օշականում: Կանաչներ, ստվերներ, հուլիսյան ջերմ լույսեր:

Ս. Մեսրոպի փոքրիկ ծառերը կա՛մ օրորում են իրենց ճյուղերը, վրադ թափելով երերուն, թրթռող շվաքներ ու մեղմ շշուկների քրթմնջուն, կա՛մ անշարժանում են, որ արևը լավ տաքացնի նրանց: Ամեն ժամանակ նրանց բների մոտ ստվեր կա, իսկ այդ ստվերի մեջ խտացած են դարերը: Նրանք խոսում են, նրանք պատմում են: Այստեղ ամեն ինչ պատմություն է, այստեղ բացված են գերեզմանները:

Ու միմյանց ետևից ուղևորին հրաժեշտ են տալիս Օշականի համեստ, բայց անմոռանալի գեղեցկությունները:

Ահա ծածկվեց Վահան Ամատունին: Ավարայրի կռիվներից էր, կենդանի մնաց, գերի գնաց նախարարների հետ Պարսկաստան, վերադարձավ, իր ուսուցչի մոտ հող մտավ: Ամատունյաց այս գավառը Վարդանի ժամանակ չմոռացավ, որ Մեսրոպ ունի իր հողում: Նա զինված էր ամբողջովին, Ղեվոնդի և Հովսեփի հետ էր: Կովի դաշտ գնացին, գերության տանջանքները ճաշակեցին և Ամատունի տոհմի կրտսեր իշխանները:

Արդեն ձորն ենք իջել, Քասախը իր վճիտ, աղմկարար ալիքներով բարի ճանապարհ է մաղթում գնացողին: Եվ հետո՝ երկնքի մեջ խրված պսպղուն զազաթները՝ Արագած ու Մասիս:

Դարձյալ Արարատյան կրակված դաշտը, դարձյալ տոթ ու տանջանք: Բայց Օշականի հիշատակները նստած են քո մեջ, բռնել են սրտիդ բոլոր խորշերը: Նրանք քաղցր, անմեռ զգացմունքների աղբյուր դարձան, և այլևս ոչինչ չի՝ կարող չորացնել կամ սառեցնել այդ աղբյուրը՝ ո՛չ այս խեղդող տոթը, ոչ Մասիսի սառցարանները:

Մեսրոպը ամեն տեղ: Միշտ Մեսրոպը...

Հայկական
իրարմարներ

Նրբ ներկա աշխատությունը մաս-մաս տալով էր «Մշակի» մեջ, ես շատերից լսում էի նկատողություն, թե նրա բովանդակությունը չէ համապատասխանում վերնագրին: Այս առիթով ես պարտավոր եմ համարում բացատրություններ տալ իմ ընթերցողին:

Ցուրաքանչյուր գործ ունի մի որոշ ծրագիր: Իմ ծրագիրն էր տալ պատմվածքներ մեր անցյալ մտավոր, կուլտուրական և քաղաքական կյանքից: Բայց ես այս աշխատությունը անվանեցի «Հայկական տպագրություն», որովհետև, ինչպես տեսնում է ընթերցողը, տպագրությունն է այն առանցքը, որի շուրջը պտույտ են գալիս իմ պատմվածքները:

Եթե նայենք տպարանին իբրև մի արհեստանոցի, հետևենք նրա դանդաղ, համարյա աննշան առաջադիմությանը, մենք շատ քիչ բան կունենալինք առելու, մանավանդ, որ հայ տպարանը իբրև արհեստանոց արդեն ունի իր պատմությունը, թեև, պետք է խոստովանել, բավական թերի և պակասավոր պատմությունը («Պատմություն հայկական տպագրության», Վենետիկ, 1895): Ո՛չ, տպարանը միայն արհեստանոց չէ. նա գրականության հողին է, առանց նրա անհնարին կլինեն երևակայել անգամ այն ամենը, ինչ ունենք այսօր: Իմ աշխատության մեջ ես արդեն շեշտել եմ մեր ազգի համար շատ բնորոշ մի հանգամանք — այն, որ հայ տպարանը իր հետ աշխարհի զանազան կողմերն էր տանում հայ գրականությունը. ուր կար տպարան, այնտեղ էլ սկսվում էր գրականություն:

Այսպես նայելով տպարանին, ես, ուրեմն, պիտի տայի հայերեն գրքի պատմությունը այն ժամանակից, երբ նա սկսեց ժողովրդականանալ տպագրական մամուլի միջոցով: Հետևելով մեր գրականությանը, ես չէի կարող չհետևել և մեր կյանքին, որովհետև այդ երկուսը՝ կյանքը և գրականությունը, չի կարելի բաժանել իրարից: Ես պարտավորություն էի համարում որքան կարելի է շատ լուսաբանել կյանքը, մանրամասն խոսել նրա վրա ազդեցություն թողած երևույթների մասին, որպեսզի ավելի պարզ կերպով պատկերացնեմ մեր առաջադիմության հանգամանքները:

Ահա իմ ծրագիրը: Ինձ ասում էին, թե դա գիտնական ձև չէ: Թող այդպես էլ լինի: Ես միտք էլ չեմ ունեցել տալ մի գիտնական աշխատություն, եթե այդպիսի աշխատության հիմնական հատկությունը պիտի լինի շոր ու ցամաք պատմվածքը, եթե գիտնականության համար պետք է փակվել ընտրած ճշուղի սահմաններում, ենթադրելով, թե ընթերցողը մնացածը գիտն: Ո՛չ, Մեր ժողովուրդը — ես ամենից առաջ նրան եմ աչքի առջև ունեցել — ոչինչ չգիտե իր անցյալի մասին: Իմ ուժերիս ներածին չափ օգնել նրան մի

մատչելի, կենդանի կերպով պատմված գործով — այս է իմ ամբողջ ձեռնարկը:

Զգիտեմ, որքան ինձ հաջողվել է այս բանը: Ի նկատի ունեցե՛ք, թե ինչ ահագին աշխատություն է պահանջում մի այդպիսի գործ, և այն միջոցները, որ մենք ունենք: Մեզանում չկա մի հարուստ գրադարան, ուր կարելի լիներ հեշտությամբ ձեռք բերել ինչ հարկավոր է: Գրքեր գտնելու համար պետք է վազել այս ու այն կողմ, խնդրել այս ու այն անհատին, հանդիպել զանազան դժվարությունների: Այսպիսի հանգամանքների մեջ չէր կարելի մի բոլորովին լիակատար գործ տալ. և ինձ, կասեմ հենց այժմից, ավելի քան մի ուրիշին, լավ հայտնի են իմ աշխատության պակասությունները: Բայց կասեմ և այն, որ ոչինչ ջանք ու աշխատություն չեմ խնայել, որպեսզի հնար եղածին չափ պակասություններից ազատ պահեմ այս պատմությունը: Ես պարտք եմ համարել խոսել այնպես, ինչպես փաստերն են թելադրում. իմ դատողությունների և եզրակացությունների մեջ ես ամեն տեղ հիմնվել եմ իրողությունների պատմության վրա:

1901

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

«Հայկական տպագրությունը» գնահատվեց ընթերցող հասարակության կողմից. առաջին տպագրությունը սպառվեց մի կարճ միջոցում:

Այժմ, երեք տարուց հետո, ձեռնարկելով երկրորդ տպագրության, ես պետք է հայտնեմ, որ վերև բերած տողերի վրա ավելացնելու բան չունեմ: Աշխատությանս ծրագիրը, նպատակը մնում են միևնույնը:

Բայց միևնույնը չէ մնում ծավալը: Ներկա հրատարակության մեջ, ինչպես կտեսնե՛ք ընթերցողը, ես մտցրել եմ բազմաթիվ փոփոխություններ. ավելացրել եմ նոր գլուխներ, ընդարձակել եմ պատմական տեսությունները, որպեսզի համաշափությունը գործիս զանազան մասերում պահպանված լինի:

Այս փոփոխությունները մտցված են գլխավորապես աշխատությանս առաջին մասի մեջ և երկրորդ մասի առաջին ութ գլուխների մեջ:

1904, Ապրիլ:

Գիրքը մարդու մեծագույն զանձն է
Կարլ Կլապրոն

1470 թվականին, Հովհան Գուտենբերգի մահից երկու տարի միայն անցած, Փարիզի համալսարանի ռեկտոր Ֆիշեն գրում էր գիտնական Ռոբերտ Հագենին.

«Ինչպես ասում են, Մայնց քաղաքից ոչ հեռու ապրում էր ոմն Հովհան Գուտենբերգ, որ հնարեց տպագրության արվեստը... Այս մարդը ճշմարտապես արժանի է, որ բոլոր մոսկաները, բոլոր արվեստները և մարդկային բոլոր այն լեզուները, որոնք օգտվում են գրքից, փառաբանեն նրան աստվածային գովեստներով»:

Այժմ տոնվում է Գուտենբերգի ծննդյան հինգհարյուրամյա տարեդարձը, և աստվածային գովեստները լսվում են քաղաքակրթված աշխարհի բոլոր կողմերից: Լուռ չպիտի մնանք և մենք, քանի որ մենք էլ մեկն ենք այն լեզուներից, որոնք այնքան երախտապարտ են Գուտենբերգին:

Տասներեք տարուց հետո չորս հարյուր տարի կանցնե՛ն այն օրից, երբ լույս տեսավ հայերեն առաջին տպագրած գիրքը: Չորս դարերի այդ երկար շրջանում եթե հայկական կյանքի մեջ կարելի է գտնել մի մխիթարական հրեղ, դա միայն տպարանական մամուլն է: Չորս դարերի մեր պատմությունը այդ հրաշալի գործիքի պատմությունն է. մենք, իհարկե, այն պատմությունը չունենք ի նկատի, որ հայի արյան, արտասուքների և ստրկության մասին է խոսում, այլ այն պատմությունը, որի առարկան մեր կուլտուրական ու մտավոր առաջադիմությունը պիտի լինի:

Ծիշտ է, կար և մի այլ ասպարեզ — վաճառականությունը, ուր հայը ցույց էր տալիս իր կուլտուրական ընդունակությունները: Բայց վաճառականության մասին դեռ Արիստոտելն ասում էր. «Ոսկին դարձել է նպատակ, մինչդեռ նա պիտի լինի միայն միջոց»: Հին աշխարհի այդ հսկա խելքը դառնությամբ էր արձանագրում, որ ոսկի հորթը կլանում է քաջությունը, պատերազմական արվեստը, գիտությունը իր բոլոր ճյուղերով: Ոչ մի տեղ վաճառականությունը ազգային գոյության միակ նեցուկը չէ եղել. նա ազգ ու հայրենիք չէ էլ ճանաչում, և այն ազգերը, որոնք իդեալ ու պաշտամունք են դարձրել վաճառականությունը միայն, չարաչար պատժվել են ու կորել:

Հայերը, բարեբախտաբար, իրանց ուշքն ու միտքը միայն ոսկի հորթին չնվիրեցին: Նրանց համար կար և մտավոր գործը, որին ծառայեցին թեև համեմատաբար թույլ շափերով, բայց հարատև եռանդով ու տոկունությամբ:

Այդ գործունեությունը մեր գոյության ամենահզոր պատվարն է եղել և տպագրական մամուլի ամենամեծ երախտիքներից մեկն է կազմում:

Մոտ շորս դար մեզ ապրեցրել է Գուտենբերգի գյուտը: Եվ այսօր, երբ տոնվում է մեր այդ աննման երախտավորի հոբելյանը, ի՞նչ կարող ենք մենք նվիրել նրա անմահ հիշատակին: Միայն մի բան՝ մեր երախտագիտությունը: Դա է մեր միակ պսակը Գուտենբերգի անհայտ գերեզմանի վրա: Իսկ թե որքան թանկագին է այդ սլսակը, մենք այդ կարող կլինենք չափել ու կշռել, երբ կիմանանք, թե ինչ էր տպագրությունը մեզ համար:

1900, հունիս:

Հայերը նոր պատմության մեջ

Պատմական գրական տեսություն

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ. XVI—XVII ԴԱՐ

Ա. ՌԱԶԻՆ ԱՄԱՍ

XVI ԴԱՐ

I

Նոր պատմությունը: Հայկական տպագրության սկիզբը և նրա հանգամանքները: Վեներիկ. տպագրական գործունեություն: «Հայոց տուն»: Իտալիայի դերը. Վերածնություն: Առաջին տպագրություն. «Պարզատումար»: «Տաղարան», Հովհաննես Թլկուրանցին՝ առաջին հայ ճեղինակը, որի աշխատությունը տպագրվում էր նրա կենդանության ժամանակ: «Ուրբաթագիրք»: «Աղբարք»: Առաջին տպագրությունների գնահատումը: Տպարանը՝ լույսի և խավարի գործիք:

Տասն և հինգերորդ դարի երկրորդ կեսը համաշխարհային պատմության մեջ հռչակված է երեք խոշոր դեպքերով: 1453-ին օսմանյան թուրքերը մտան Կ. Պոլիս.— դա մեծ աղետ էր, որ սարսափ տարածեց ամբողջ Եվրոպայի վրա: Եվ այդ սարսափի տարիներում, 1455-ին, գերմանական Մայնց քաղաքի մեջ մի համեստ, աղքատ աշխատավոր մարդ, Հովհան Գուտենբերգը, լույս հանեց առաջին տպագրած գիրքը¹: Սա երկրորդ դեպքն էր: Իսկ երրորդ մեծ դեպքը տեղի ունեցավ դարի վերջերում: 1492-ին Քրիստափոր Կոլումբոսը հասավ Ամերիկայի ափերին:

Տասն և հինգերորդ դարով վերջանում էր մարդկային պատմության երկրորդ մեծ շրջանը՝ Միջին դարերը: Սկսվեց երրորդ շրջանը². Նոր պատմությունը:

Ամենալայն մտքով իսկապես համաշխարհայինը Մայնցի դեպքն էր: Գուտենբերգի տպարանական տառերը ամբողջ մարդկության սեփականությունը պիտի դառնային: Եվ մարդկային հանճարի այդ հրաշալի մեծագործությունը, որ կոչված էր հեղափոխելու մարդկության ճակատագիրը, իսկույն սկսեց տարածվել ամեն տեղ, ուր լուսավորության, քաղաքակրթության պահանջ կար: 9 տարուց հետո (1464) տպագրությունը երևաց Իտալիայում, 15 տարուց հետո՝ Ֆրանսիայում, 18 տարուց հետո՝ Հոլանդիայում, 19 տարուց հետո՝ Իսպանիայում, 22 տարուց հետո՝ Անգլիայում, 27 տարուց հետո՝ Դանիայում, 28 տարուց հետո՝ Շվեդիայում, 29 տարուց հետո՝ Պորտուգալիայում, 37 տարուց հետո՝ Ավստրիայում³:

Եվրոպական երկրների մի շարք: Բայց 57-րդ տարում⁴ այդ շարքը պատ-
ռում է ասիական մի փոքրիկ և անհայտ ազգ՝ հայերը: Նորագույն ճիշտ
հետազոտությունները ապացուցել են, որ հայերեն առաջին տպագրությունը
եղել է 1512 թվին: Այդ թվին տպվեց «Պարզատումարը»⁵, իսկ հաջորդ տա-
րին՝ չորս գիրք. «Պատարագատետր», «Ուրբաթագիրք», «Տաղարան» և «Աղ-
թարք»⁶: Այսպիսով հայերը առաջավոր հանդիսացան ոչ միայն իրենց
գրացիների մեջ, այլև եվրոպական մի քանի ազգերի վերաբերմամբ անգամ:
Տպագրությունը Ռուսաստանում սկսվեց 1564-ին⁶, իսկ Ամերիկա մտավ ար-
գեն 1640-ին:

Սակայն պետք է նկատենք մի մեծ տարբերություն: Մեր բերած ցուցակը
ցույց է տալիս, որ այս կամ այն ազգի տպագրությունը հաստատվեց նույն
ազգին պատկանող երկրում: Այսպես չէր և այսպես չէր էլ կարող լինել հայ-
կական տպագրությունը: 1512—1513 թվականների հրատարակությունները
Հայաստանի մեջ լույս չտեսան, այլ նրանից շատ և շատ հեռու մի տեղ, Վե-
նետիկում:

Յուրաքանչյուր ազգ մի առանձին պարծանքով է պահում իր առաջին
տպագրիչ անունը: Իսկ մենք չգիտենք, թե ով էր, որ առաջին անգամ հայե-
րեն տառեր ձուլեց և գիրք տպեց: Ճիշտ է, 1513-ի հրատարակությունների
մեջ հիշատակվում է մի ոմն Հակոբ, բայց այս մարդու մասին մենք ոչ մի
տեղեկություն չունենք: Եվ հաղիվ թե Հակոբը եղած լինի առաջին հայ տպա-
րանատերն ու տպագրիչը⁷: Միանգամայն հավանական է, որ այդ բոլոր վե-
նետիկյան հրատարակությունները տպագրված են իտալական տպարանում,
իտալացիների ձեռքով:

Վենետիկը, հայերի լուսավորության այս գեղեցիկ հայրենիքը, փառա-
վոր տեղ է գրավում տպագրության պատմության մեջ: Իտալական քաղաք-
ներից ոչ մեկը հարուստ ու լուսավոր Վենետիկի պես չհռչակվեց իր տպա-
րանական գործերով: Ադրիական ծովի չքնաղ թագուհին ոչ միայն կատարե-
լագործեց տպագրական տառերը, զարմանալի նրբության հասցրեց
արվեստը, այլև առաջինն էր, որ ցույց տվեց, թե ինչ կոչում
ունի տպարանը մարդկության համար: Տպագրությունը Վենետիկ
մտավ 1469 թվին: Այդ ժամանակից հաղիվ քսանհինգ տարի անցած՝ այն-
տեղ գործում էին 150 տպարաններ. 25 տարվա ընթացքում Վենետիկի մեջ
տպված գրքերի թիվը հասնում է 2 միլիոնի⁸...

Բայց մեծագործությունը միայն այդ ահագին քանակությունը չէ: Մինչ-
դեռ Գերմանիայում և ուրիշ տեղերում տպարանը հրատարակում էր մեծ մա-
սամբ կրոնական գրվածքներ և դասագրքեր, Վենետիկը սկսեց անհայտու-
թյան խավարից լույս հանել հին կլասիկներին: Այդ գործով հռչակվել և ան-
մահացել է մանավանդ Ալդո Պիոն⁹, որ տպարան հիմնեց XV դարի վերջե-
րում և որի ժառանգները երկար ժամանակ նույնպես հռչակավոր տպագրիչ-
ներ էին:

Դաժան, հոգեմաշ գործ էր հին ձեռագրեր հրատարակելը, մանավանդ,
երբ գրանք Պլատոնի և Արիստոտելի նման հանճարների գրվածքներն էին:
Պետք էր մանրակրկիտ համեմատություններ անել, հետազոտել ձեռագիր-
ների տարբերությունները, գտնել աղավաղումները, պետք էր արթուն լինել,
որ յուրաքանչյուր կես իր տեղը լինի: Մոտ երեսուն գիտուն մարդիկ օգնում
էին Ալդո Պիոյին, մեծ մասը՝ ձրի, սգևորված գործի վեհություններ: Դա գրքերի

մի պարզ հրատարակություն չէր, այլ սրբագործություն. տպագրիչները գիշեր-
ները չէին քնում, աշխատում էին աղոթելով, լավ հասկանալով, թե ինչ մեծ
և պատասխանատու գործի են ձեռնարկել:

Տպարանը, իբրև նոր գործ, բազմաթիվ պակասություններ ուներ. բայց վե-
նետիկյան հռչակավոր տպագրիչների անձնագործությունը, հսկայական աշխա-
տասիրությունը, իհարկե, պիտի արհամարհեն ամենազաժան արգելքներն ան-
գամ: Այդպես նրանք կարողացան լույս հանել այնպիսի հրաշալի հրատարա-
կություններ, որոնք նույնիսկ այժմ, նրբ տպագրությունը վիթխարի առա-
ջադիմություններ է արել, նախանձելի են համարվում: Այդ մեծ մարդիկ
արհեստավորներ չէին միայն, այլև լուսավորության գաղափարին նվիրված
գործիչներ: Երախտագիտության արժանի հանգամանքը այն է մանավանդ, որ
Վենետիկը միայն իտալացիների մասին չէր մտածում, այլև այն ազգերի մա-
սին, որոնց հետ նա շփվում էր իբրև Միջերկրական ծովի ամենանշանավոր
առևտրական կենտրոններից մեկը: Այստեղ զարգացավ սլավոնական տպա-
գրությունը, և երկար ժամանակ սլավոնական աշխարհը այստեղից էր ստա-
նում իր գրքերն ու տպարանները: Այստեղ կար հրեական տպագրություն,
այստեղ 1518-ին տպագրվեց Ղուրանը¹⁰ արաբական լեզվով: Եվ այսպիսով
բարերարված ազգությունների մեջ չէին կարող չլինել և հայերը, որոնք վե-
նետիկցիների վաղեմի ծանոթներն էին:

Դեռ Ռուբինյանների ժամանակ վաճառականությունը վենետիկցուն տա-
նում էր Կիլիկիա և հային՝ Վենետիկ: Այս երթևեկությունը այնքան սերտ
հարաբերություններ էր ստեղծել երկու ազգերի մեջ, որ Վենետիկում կա-
ռուցվեց «Հայոց տուն» անունով մի շինություն, այն էլ մի վենետիկցու կա-
կած գոմարով: Այդ բարերարը Մարկոս Միանին էր, որ շատ անգամ էր եղել
Կիլիկիայում ու հարստացել էր այնտեղ. կամենալով լավություն անել իր
բարեկամ հայերին, նա կարգադրեց, որ իրենից հետո մնացած կալքերը գոր-
ծադրվեն հօգուտ այն հայ պանդուխտների, որոնք գնում են Վենետիկ՝ նրա
առատաձեռնությամբ շինված «Հայոց տունը» շեն ու կանգուն էր դարձրել ըն-
թացքում. օտարության մեջ թափառող հայր գիտեր, որ դոժերի գեղեցիկ մայ-
րաքաղաքում կա իր համար օթևան և նույնիսկ ապրուստի միջոց: Այդքան
էլ բավական էր, որ այդ բարեգործական հյուրանոցում միմյանց հանգիստի
վաճառականը, կրոնավորը, աղքատը և առհասարակ զանազան կողմերից
եկած ու զանազան կողմեր գնացող մարդիկ: Եվ անշուշտ «Հայոց տան» մեջ
ապրողներն էին, որ օգնեցին Վենետիկի արհեստավորներին հայկական տա-
ռեր փորագրելու և ձուլելու, ինչպես նաև ցույց տվին, թե ինչ գրքեր կարող
են լավ տարածվել հայերի մեջ:

Եվ այդ փաստը գուցե միակ ուրախալի, միակ հուստառու երևույթն էր
այն ժամանակվա հայկական կյանքի մեջ: Մարդկային ոչ մի գյուտ այնպես
չէ արհամարհում աշխարհագրական տարածությունները, անջրպետներն ու
սահմանները, այնքան սերտ չէ կապում ազգերը միմյանց հետ, ինչպես
մարի ու հոգու այն սքանչելի գործիքը, որ տպարանն է: Իտալիան 1513-ին
Վինդ գիրք տվեց հայերին¹¹. հաշվելով, որ յուրաքանչյուր գրքից տպագրված
է 300-ական օրինակ (այս թիվը սովորական էր այն ժամանակվա հրատարա-
կությունների համար), մենք կստանանք 1500 օրինակ: Դա մի ամբողջ հո-
սանք էր. Իտալիան մի փոքրիկ պատուհան էր բաց անում գեպի Հայաստան:
Թավական է միմյանց կողքի գնել այդ երկու երկրները՝ Իտալիա և Հայաստան:

⁴ «Հանդես տմարչա», 1894, էջ 363:

⁵ Հ. Ալիշան, Հայ-Վենետ., 1896, էջ 144—147:

տան, և պարզ կլինի, որ Հայաստանի բարի հրեշտակն էր այդպես կարգադրել — հայկական տառերի խառնակահան հոգի վրա:

Իտալիան մի ճրագ էր ամբողջ Եվրոպայի համար: Այստեղ սկսվեց Վերածնության դարը: Այստեղ ծագեց նոր ժամանակների, նոր մարդկության աշխույժը, որ սկսեց հալածել միջնադարյան խավարը, թաղեց վանքի ու ճրագ-նավորության գաղափարը և մարդուն կանգնեցրեց ինքնաճանաչության հոգի վրա, սովորեցրեց նրան լինել հպարտ իր խիզախ, որոնող, տարրալուծող հոգով, լինել հոգի և իրականության զավակ, ազատ ու ինքնակամ անհատ: Այստեղ Գանթեն, առաջնորդվելով իր աստվածային Բեատրիչի սիրով, հրաշակեց «Աստվածային կատակերգությունը»: Այստեղ Պետրարկան երգեց իր Լաուրային, իր Իտալիան, միևնույն ժամանակ որոնելով հեթանոս հանճարներին, որոնց գործերը կղերականությունը թաղել էր փոշիների մեջ. գրտնելով մի տեղ Հոմերոսը, նա ուրախությունից և հուզմունքից լաց էր լինում. նրա օրինակին հետևեցին հարյուրավոր մարդիկ, որոնք վանքերի անարգ գերությունից ազատեցին Հին Հունաստանն ու Հռոմը: Այստեղ Բոկաչչոն ստեղծեց գեղարվեստական վեպը¹², ստեղծեց նաև գրական լեզու. նրա հրաշակավոր «Դեկամերոնը» ահագին ազդեցություն գործեց և այսօր էլ դեռ մեռած չէ, կարդացվում է ախորժանքով: Այստեղ Մատթեո Բոյարդոն և Լոդովիկո Արիոստոն հյուսեցին Ռուանդի դուցազնական վեպը, մեկը՝ սիրահարված Ռուանդի, մյուսը՝ կատաղի Ռուանդի: Այստեղ էին Միքելանջելոն (քանդակագործ), Լեոնարդո դա Վինչին*, Ռաֆայելը (նկարիչներ):

Որքան մեծ անուններ, որպիսի հանճարներ միմյանց ետևից կամ միաժամանակ: «Իտալիայի գյուտը», — ասում է Միշլեն, — XVI դարի համար ավելի մեծ նշանակություն ունեւր, քան Ամերիկայի գյուտը: Նրա առատ ու մաքուր լույսերից ազդերը լիարուսն բաժին էին վերցնում իրենց համար: Գերմանիան աշակերտեց նրան վերածնության շարժման մեջ: Ֆրանսիան պատերազմներ էր մղում Իտալիայի դեմ և թեև հաղթեց այս բաժան-բաժան դարձած երկիրը, բայց հաղթված իտալացիներն էլ նվաճեցին հաղթողներին իրենց մտավոր հարստությամբ: Իտալիայի ազդեցության տակ մեղմացան ֆրանսիական բարբերը, ծաղկեց ֆրանսիական գրականությունը, պահելով, սակայն, իր ազգային ինքնությունությունը: Իտալական ազդեցությունը ուժեղ էր Իսպանիայում և Լեհաստանում. նույնիսկ Անգլիայի պես ինքնությունություն սիրող առաջավոր երկրում իտալական բանաստեղծները օրինակ էին, նմանողության առարկա:

Եվ ահա այդ լուսատու աստղը տպարանի միջոցով կապվում է Հայաստանի հետ: Բայց հայեր էլ կա՞ն նրա աշակերտների մեջ:

Ավա՛ղ. մարդկության կյանքի մեջ չկան հանկարծակի, հեշտ թռիչքներ: Ազդերը բարձրանում են աստիճաններով, իսկ հայ ազգը այն աստիճանի վրա չէր, որ կարողություն ունենար հասկանալու պետրարկաներին, արիոստոսներին աշակերտելու անհրաժեշտությունը: Հայի այն ժամանակվա մտավոր պահանջների մասին ուղիղ հասկացողություն տալիս են հենց այն հինգ գրքերը, որոնք տպվեցին Վենետիկում:

* Լեոնարդո դա Վինչին եղել է Հայաստանում, բայց ամիսս, որ նրա նամակները, որոնց մեջ նկարագրված էր Հայաստանի ճանապարհորդությունը, կորել են և միայն փոքրիկ պատասխաններ են մնացել, որոնցից մեկի մեջ մեծ նկարիչը նկարագրել է երեք հայերի գլուխներ («Հանդես ամսօրյա», 1889, էջ 111):

Դրանցից միայն մեկը («Պատարագատետր») նշանակված էր եկեղեցում գործածելու համար, մնացածները ժողովրդական գրքեր էին: «Պարզատու-մարը» եկեղեցական տոներն էր ցույց տալիս մեր այժմյան օրացույցների նման: Այդ առաջին տպագրած օրացույցն էլ ուներ «Երազացույց», «Մարմ-նախադաց» — հին նախապաշարմունքներ և խաբեբայական գուշակություններ, որոնք այսօր էլ շահագործվում են օրացույց հրատարակողների տգետ մեծամասնության ձեռքով:

Ավելի աչքի ընկնող գործ էր «Տաղարանը»: XV դարից մեղանում երե-վան են գալիս մի շարք ժողովրդական երգասացներ, որոնցից մի քանիսը լավական հայտնի անուն են թողել իբրև բանաստեղծներ¹³: Այս երգասաց-ները մեծ մասամբ հոգևորականներ էին, բայց կային և աշխարհական մար-դիկ էլ: Ժողովրդական գրականության պահանջը այնքան զգալի էր դարձել, որ երգասաց հոգևորականները մի կողմ էին թողնում երկնքի և հոգու գոր-ծերը, երգում էին գինի և սեր, սոխակ ու վարդ, և երգում էին, իհարկե, ժո-ղովրդին հասկանալի լեզվով, աշխարհաբարով: Ահա այդ տեսակ երգերի ժո-ղովածու էր «Տաղարանը»: Երգերի մեծ մասը Հովհաննես Թլկուրանցու գրած-ներից էր:

Թլկուրանցին բավական աշխույժ ու տաք մի երգիչ էր. սեր ու գինի եր-գում էր այն ժամանակ, երբ աշխարհական էր: Բայց դառնալով հոգևորա-կան, նույնիսկ բազմելով Սիսի կաթողիկոսական աթոռի վրա, նա շո՛ռա-յալ բանաստեղծությունը: Թեև փոխեց ոգևորության առարկան, սիրո և վար-դի փոխարեն խրատական ոտանավորներ էր գրում, բայց ծերության հասա-կում էլ մի-մի անգամ հիշում էր երիտասարդության գրգիռները և դիմում էր սիրո լեզվին. մի քանի սիրային երգեր գրեց նա 70 տարեկան հասակում, երբ կաթողիկոս էր:

Թլկուրանցին վախճանվել է 1525 թվականին: Եվ որովհետև նրա եր-գերը հրատարակվեցին 1513-ին, ուստի նա հանդիսանում է առաջին հայ եկեղեցական, որի գրվածքները տպագրվում էին նրա կենդանության ժա-մանակ¹⁴:

Այս գեղեցիկ երևույթի հետ հայերեն առաջին տպագրությունը աշխարհ էր գցում և մութ գործեր: Դրանք «Ուրբաթագիրքն» ու «Աղթարքն» էին, գրք-եր, որոնք երգարանից ավելի անհրաժեշտ էին միջնադարյան նախապաշար-ված, տղիտության մեջ կաշկանդված մարդուն: Սատանաներ ու դևեր հալա-ծող զորավոր աղոթքներ և երգմանեցուցություններ, չար աչքից, կանանց և կախարհների «վեց հազար և վեց հարյուր յոթանասուներկու աղանդներից» ազատող հնարքներ, աղոթքներով բժշկվելու խրատներ, բախտ և դժբախտու-թյուն գուշակելու միջոց և այլ այսպիսի հարյուր ու մի հիմարություններ և խաբեբայություններ, — ահա ինչ կար այդ երկու գրքերի մեջ:

«Ուրբաթագիրքն» էլ, «Աղթարքն» էլ բժշկարաններ էին: Բայց ի՞նչ տե-սակ բժշկություն էր տրվում նրանց մեջ: «Ուրբաթագրքի» սկզբում գրված է մի պատկեր: Պառկած է հիվանդը. մի վարդապետ կանգնած է նրա մոտ և գիրք է կարդում, իսկ վարդապետի ետևում կանգնած են շապիկ հագած եր-կու տիրացուներ: Բժշկությունը, ուրեմն, ամենից առաջ աղոթքով: Գիրքը խրատում է, որ ուրբաթ կամ չորեքշաբթի օրը հիվանդին պետք է տանել եկե-ղեցու դուռը և կարգալ նրա վրա այս և այն աղոթքները: Բացի դրանից առա-ջակվում են զանազան թալիսմաններ: Այսպես, Նարեկի «Որդի աստուծո» աղոթքից հետո տպված է հետևյալը.

«Եւ ես յամենայն ժամ դայս ասեմ թէ հանապազ աշտ գիրքն ի գրկիս, աստուածաբան ի բերանիս, ձեռագիրն ի ճակատիս, այս սերս սեր է իմ սրբ-տիս, և անմոռաց ի յիմ մտիս: Մարմինս տուն է տէրունի, միաքս նման սուրբ քահանի, սիրտս տեղի սուրբ սեղանի, խորհուրդս անարատ պատա-րագի, ազոթքս խոնկ ընդունելի... Արդ երգումն տամ վկայութեամբ սուրբ գրոյս այսորիկ դոր գրեցաք. ուր լինի գիրս և ուր կարգացի, ոչ մերձենա ի տունն այն շար և ոչ որոգայթ. ոչ ի այր մարդ և ոչ ի կին. ոչ ի ծեր և ոչ ի տղայ, ոչ երիտասարդ և ոչ ի կուսան, ոչ ի մէն կենայն և ոչ ի ճանապարհի, այլ կապած է ամենայն շար ի դեմ ծառայիս աստուծոյ Մարտիրոսին»:

Տպւած չէ միայն վերջին բառը: Այդ Մարտիրոսը ձեռքով ավելացված է: Դրքի մեջ թողնվում էր բաց տեղ, որպեսզի առնողը գրե նրա մեջ իր անու-նը. և այդպիսով գիրքը դառնում էր գնողի անձնական թափսման, որ պիտի պահեր նրան շար աչքից ու դեմքից: Այժմ էլ, մեր օրերում, «Ուրբաթագրքի» ազոթքներից մի քանիսը տպվում են «Կիպրիանոս» անունով ժողովրդական ազոթագրքի մեջ:

Այսպես է և «Աղթարքը»: Նրա մեջ տպված է «Բժշկարան և հեքիմարան բստոյգ և դարմանալի Մեծին Ճալալիոս հաքիմին արարեալ», բայց կան և վիճակի, բախտի գուշակություններ, բարի և չար օրերի ցուցակներ լուսնի թվերով, երազների բացատրություն. նույնիսկ երկրաշարժն էլ բարի և չար գուշակությունների առարկա է:

Տպագրության հետ կապված է մի բարձր, վեհ, լուսավոր հասկացողու-թյուն: Այս է պատճառը, որ երբ 1890-ական թվականներին հայտնի դարձավ, որ առաջին հայ տպագրությունների թվումն են և «Ուրբաթագրքն» ու «Աղ-թարքը», վենետիկի «Բազմավեպը» մի կերպ վիրավորանք զգաց, որ միջ-նադարյան այդ աղջամուղջը պիտի վայելե հայ տպագրության անդրանիկ պտուղների պատիվը. ուստի և առաջարկում էր տպագրության առաջին գործ համարել, ինչպես եղել էր մինչև այդ, 1565-ին տպված «Սաղմոսը»: Բայց դա ավելորդ մի վիրավորանք էր: Ժամանակագրությունը փոխել չի կարելի, և բացի գրանից՝ այդ երևույթն էլ շատ բնական էր:

Հայերի մեջ էլ տպարանը հենց առաջին քայլում ցույց էր տալիս, որ ինքը պիտի ծառայե թե՛ լույսին և թե՛ խավարին, գիտությանը և սգիտու-թյանը. նրա միջոցով մարդիկ թե՛ պիտի կենդանանային և թե՛ թունավորվեին: Այս շատ նշանավոր հանգամանքը պարզել էր ինքը, տպագրության հայր Գու-տենբերգը, որի տպարանից դուրս եկավ մարդկային մի ավելի մեծ և վնաս-սակար հիմարություն— ինդուլգենցիաներ, այսինքն՝ մեղքերի թողություն շնորհող տոմսակներ, որոնք կրում էին իրենց վրա կղերի կնիքը և վաճառ-վում էին հրապարակներում, իբրև-եկեղեցական գանձարանների համար շատ շահավետ ապրանք: Բայց տպարանի այդ երկդիմությունը վտանգավոր չէր. ինդուլգենցիա տպագրող մամուլը տպում և հրատարակում էր նաև Ուլրիխ Ֆոն Հուտտենի կրակոտ գրվածքները¹⁵: Լույսի և խավարի կոիվ— այսպես էր պահանջում այն անդադար շարժումը, որ կրթում, ուժեղացնում էր նրա միտքը: Այդ կովի, այդ եռանդոտ շարժման գործիք դարձավ տպագրություն-նը: Միայն այսպես կարող էր նա իրագործել մի մեծ հեղափոխություն աշ-խարհի վրա: Ահա հենց այդ կոիվն ու շարժումն էր, որ չկար մեր նկարագրած ժամանակի Հայաստանում:

Հայերի անցյալը: Միջին դարեր. քրիստոնեություն և քաղաքական բու-լություն: Եկեղեցական անկախություն. կղզիացած դուրսում և մշտական մրցություն շրջապատող տարրերի հետ: Արաբական իշխանություն: Հայերի դիմադրությունը: Միջին Ասիայի ցեղերը: Կոիվը ընդունում է նոր, աղետալի կերպարան: Հայերը գրկվում են իրենց հողից: Դիմադրական միջոցները սպառվում են: Մոնղոլական արշավանք: Երեխ դար մոնղոլական լծի տակ: Անկրիմուր: Նրա կոտորածների հետևանքը: Ազգաբնակչության նվազում, վայրենացում: Ավերանքների փաստեր:

Եվ կարո՞ղ էր լինել:

Մտավոր կյանքը, ինչպես առհասարակ և ամեն տեսակ կյանք, պահան-ջում է իրեն հարկավոր հյուսիսը, պահանջում է նպաստավոր պայմաններ իր զարգացման համար: Եվ եթե ամայի է շրջապատը, խուլ և անողորմ է դեպի աչք պահանջը, կյանքը, իհարկե, չի լինի կատարյալ, առողջ կյանք:

Հայերը միջին դարերի ամբողջ շրջանում ներկայացնում էին մշտական կոիվների մեջ տարուբերվող մի ազգ, որ կա՛մ ընկնում էր, կա՛մ բարձրա-նում, կա՛մ մի առաջադիմող երկրի բոլոր գեղեցիկ երևույթներն էր ցույց տա-լիս, կա՛մ խավարի և մեռելության մատնված մի անապատի սարսափելի տե-սարանն էր պարզում:

Երբ սկսվում էին միջին դարերը, այդ ազգը արդեն ընդունել էր քրիս-տոնեությունը: Դրանով նա մի մեծ հեղափոխության էր ենթարկել իր ամ-բողջ պատմական ճակատագիրը: Վերջ դրվեց հին դարերի հայության, որ ասիականության մի հարազատ բեկոր էր, ապրում էր ասիական բռնապե-տության հատուկ բոլոր ավանդություններով, պաշտամունքներով և աշխար-հայեցողություններով: Քրիստոնեությունը՝ երկար, համառ մրցություն մղե-լով, հեղհեղեղ իր գոյությունը ապահովեց և սկսեց կրթել հայերին ուրիշ սկզբունքների վրա, այն սկզբունքների, որոնք եվրոպական քաղաքակրթու-թյան հիմքերն էին կազմում:

Երկրի քաղաքական անցյալը, որ հին դարերի ընթացքում ասիական կազմակերպություն ունեցող միապետություն էր ներկայացնում, դարձավ կորած, անհասկանալի անցյալ: Նա չվերանորոգվեց, նոր կարգերի մեջ նոր-ում և տոկունություն չգտավ, ուստի և թուլացավ քրիստոնեության հետ ընդ-հարկելիս և ընկավ, զրկելով հայերին և այն քաղաքական փոքրիշատե աչքի բեկնող անկախությունից, որի մարմնացումն էր նա դարերի ընթացքում: Հա-յիրը այլևս չկարողացան մի համազգային անկախություն պահպանել և Հայաս-տանի քաղաքական գերը փոքրացավ:

Կորցրածի փոխարեն հայերը մի բան միայն կարողացան ձեռք բերել՝ եկեղեցական ինքնուրույնություն: Այդ ինքնուրույնությունը նրանք կարող էին պահպանել ծանր, սարսափելի զոհերի գնով: Եվ նրանք չխնայեցին այդ զո-հերությունը, որ ձգվում էր դարից դար, որ շարունակվում է մինչև մեր ժամանակները:

Այսպես էր տրամադրում երկրի աշխարհագրական դիրքը, այդպես էին արկադորում աչք ներքին և արտաքին հանգամանքները, որոնք ծանրացած էին այդ ազգի վրա: Շրջապատված ասիականության հավատարիմ մեծացած տարրերով, հայ ազգը շատ շուտով ընկավ ասիական սկզբունքների դեմ կրո-

վողի դրույթյան մեջ: Դա մի շատ ծանր, բայց անխուսափելի ճակատագիր էր: Մի փոքրիկ, թույլ ազգ, օժտված կուլտուրական ընդունակություններով, նա հարկադրված էր իր հողի վրա մեն-մենակ արյունահեղ պայքար մղել, պաշտպանելով քրիստոնեական քաղաքակրթության սկզբունքները Ասիայի այս խուլ անկյունում:

Եվ այդքան ծանր խաչը կրելու համար նա բավական ուժ գտավ իր ներսում, իր մտքի ու հոգու մեջ: Հրաժարվելով իր հեթանոսական-ասիական անցյալից, նա եռանդով սկսեց աշակերտել Արևմուտքին և մի կարճ միջոցում մտավոր-կրթական մի շարժում առաջ բերեց, որ հայտնի է հինգերորդ դար անունով և որի մեջ նա ցույց տվեց ինքնուրույնություն, պատրաստություն, տոկուն ուժ: Բայց այդ փարթամ ծաղկումը էժան շնտեց հայերին: Ասիականությունը ներկայացնող Պարսկաստանը հարձակվեց այդ խորթ, անհասկանալի լուսավորության վրա, և հայերը ստիպված եղան իրենց արյան դետերով պահպանել իրենց մտավոր ստացվածքը: Եվ քաղաքական տաղ-նապները, կոտորածները այնուհետև սկսեցին ավելի և ավելի հաճախ այցելել հայերին, քանզի ու ավերել նրանց երկիրը:

Այդ դրությունը չփոխվեց և այն ժամանակ, երբ քրիստոնեական քաղաքականությունը Արևմուտքում սկսեց ընկնել: Եկեղեցին, որ կապում էր հայերին Արևմուտքի հետ, հետզհետե ոչ միայն դառնում էր ձևական պաշտամունք, ոչ միայն ձգտում էր խեղդել աշխարհային կյանքն ու կուլտուրան, այլև պառակտվեց, զանազան մասերի բաժանվեց, միմյանց հետ անհաշտ, թշնամի մասերի: Հայերը կտրվեցին Արևմուտքից, բայց դավանական հակառակությունները նրանց նորից ասիականության ծոցը չվերադարձրին, քրիստոնեական քաղաքակրթության ընդհանուր հիմքերից չհեռացրին: Այդ փոքրիկ, քրիստոնյա ազգը հավատարիմ մնաց իր հինգերորդ դարին և նրա կուլտուրական ավանդություններին, թեև Արևելքում կատարվեց մի ահեղ հեղափոխություն, որ ոչնչացրեց մազդեզական թույլ Պարսկաստանը և նրա ավերակների վրա հանդես բերեց մի նոր ու թարմ ազգ — արաբները իրենց իսլամով, սրի և պատերազմի այդ կրոնով:

Հայաստանը նոր և այս անգամ ավելի ահռելի զոհերով պիտի պահպաներ իր ազգային ինքնուրույնությունը, իր քրիստոնեությունը անողորմ նվաճողների հարվածների տակ: Եվ նրա տված զոհերը անթիվ ու անհամար են: Չունենալով մի միապաղաղ քաղաքական կազմակերպություն, բաժանված լինելով հարյուրավոր տեղական փոքրիկ իշխանությունների մեջ, երկիրը, այնուամենայնիվ, ոչ միայն չընկճվեց վերջնականապես, այլև հաճախ ապստամբություններ էր հարուցանում՝ իր հողը, իր ավանդությունները պաշտպանելու համար: Երկիրը մի քանի անգամ խեղդվեց արյան հեղեղների մեջ, բայց և այդպես նորից գլուխ էր բարձրացնում իր ավերակների տակից: Որտեղի՞ց էր նա այդքան ուժ ստանում:

Ավատական կազմակերպությունը Հայաստանի քաղաքական թուլության մշտական պատճառն էր: Բայց արաբական տիրապետության ժամանակ հայկական ֆեոդալականությունը կարողանում էր անջատ ուժերով, երբեմն և միություններ կազմելով, դուրս գալ տիրողների դեմ: Հայ ազնվականությունը երկրի ռազմիկ ուժերի ներկայացուցիչն էր և այդ պատճառով էլ մի վտանգավոր տարր էր կազմում: Արաբները նրա դեմ ուղղեցին իրենց հարվածները և հայ իշխանները դարերի ընթացքում կոտորածի էին ենթարկվում: Չնայած այդ սարսափելի հանգամանքներին, հայ իշխանները ոչ միայն բնաջինջ չէին դառնում, այլև կարողանում էին տեղական սահմանափակ անկախ

թյուններ, թագավորություններ էլ հաստատել, օգտվելով քաղաքական բարեհաջող հանգամանքներից: Եվ այդ փոքրիկ գահերը ծագում ու ապրում էին՝ ցույց տալու համար, թե դեռ որքան կենսունակություն և կուլտուրական մեծ ուժ ունի հայ ժողովուրդը:

Իններորդ դարում արաբները Հայաստանում տեղի ունեցած մի մասնավոր ապստամբություն ճնշելու համար ուղարկեցին սարսափելի Բուղային, որ արյան ծովի մեջ խեղդեց դժբախտ երկիրը: Այդ ահռելի անգթության մատնված ազգաբնակչությունը պետք է թաղված լիներ գերեզմանի մեջ և երկար ու երկար ժամանակ չպիտի կարողանար կենդանության նշույլ ցույց տալ: Բայց ի՞նչ ենք տեսնում: Նույն այդ կոտորածի և ավերմունքի դարում ծնունդ է առնում Բագրատունյաց թագավորությունը, որին տրված էր մի կարճ կյանք¹⁶, բայց մի կյանք, որ հանդես էր բերում քաջություն, արիություն, հայրենասիրություն և կուլտուրական բարձր, ճոխ հարստություն, որի անշուք պատանները այժմ էլ, Անիի ավերակների մեջ, հիացմունք և զարմանք են պատճառում նույնիսկ եվրոպական ճանապարհորդներին:

Որքան էլ հուժկու ու խստասիրտ նվաճողներ լինեին արաբները, որքան էլ նրանց իշխանության ներկայացուցիչ ոստիկանները Հայաստանի մեջ ներքին խռովություններ, կոտորածներ, ավերմունք տարածեին նույնիսկ Բագրատունի թագավորների ժամանակ, հայ ազգաբնակչությունը, այնուամենայնիվ, դիմացավ, դիմադրելու և նույնիսկ առաջադիմելու, կատարելագործվելու դեռ բավական ուժ ունեւ: Նա նստած էր իր հողի վրա, տիրապետող, ահագին մեծամասնություն կազմող տարր էր: Նրա վրա տիրում էին հեռվից և նա իր երկրում տեսնում էր միայն արաբական բանակներ, որոնց գործն էր հնազանդության մեջ պահել խալիֆի հպատակներին: Ծիշտ է, այդ բանակները երբեմն մեծ կոտորածներ էին անում, գերիների բազմություն էին տանում երկրից դուրս, բայց հայ ժողովուրդը նույնիսկ նվազած թվով էլ դեռ զեռ էր սարսափելի վտանգից: Արաբները քաղաքակրթված ազգ էին, հարգում էին հայտնի պայմաններ, իրենց լուսավորությունից նույնիսկ կարող էին բաժին հանել իրենց հպատակներին: Եվ բացի դրանից, արդեն տասներորդ դարից Բաղդադի խալիֆայությունը կորցնում էր իր քաղաքական ուժը. իսլամը թուլանում էր, աշխարհակալական եռանդը տեղի էր տալիս ծուլության և անտարբերության:

Ի՞նչ կլինեի դրանից հետո, եթե ամբողջ Արևմտյան Ասիայի վրա աչք դրած չլինեի Միջին Ասիան: Գուցե ազգերը դեռ երկար շարունակեին իրենց գոյությունը փոքրիշատե տանելի պայմանների մեջ. գուցե իսլամը, իբրև աշխարհակալ վարդապետություն, ետ քաշվեր, ամփոփվեր աշխարհագրական մեկ սահմանների մեջ և թույլ տար մյուս երկրներին տնօրինել իրենց վիճակը ինչպես կամենում են:

Բայց այդպես չեղավ: Բացվեց Միջին Ասիայի բերանը դեպի Արևմուտք. զեռից մոռնողա-թուրքական վայրենի ցեղերի մեծ տեղափոխությունը: Այդ ցեղերն ընդունեցին իսլամը, արաբների հաջորդները հանդիսացան, և, արաբական իսլամի փոխարեն՝ Արևմտյան Ասիայում թագավորեց թաթարական արհմարտի իսլամը, որ գիտեի միայն քանդել, միայն ոչնչացնել:

Հայաստանը այդ ահագին շարժման ճանապարհի վրա գտնվելու անապահով դժբախտությունն ունեւ: XI դարի կեսում սելջուկյան թուրքերը արդեն զոգել էին Պարսկաստանը, Միջագետքը, մինչև Սիրիան: Այդ վայրենի ձիավորները բարուբանդ էին անում ամեն ինչ, որ հանդիպում էր նրանց ճանապարհին: Նրանց ձիաների սմբակների տակ, ինչպես ասում է մեր Մատթեոս

Ուսճայեցին, մաշվում էին սարերը: Իսկ ի՞նչ պիտի լիներ դժբախտ մարդ-կույտները: Դա միայն թալան ու ավարառություն չէր. դա միևնույն ժամանակ անողորմ կռիվ էր տեղի համար: Միջին Ասիայի վայրենի օրդունները եկել էին՝ այլևս չվերադառնալու համար. նրանց հող էր հարկավոր, ուր նրանք պիտի բնակություն հաստատեին: Իսկ բնակության տեղեր նրանք կարող էին մաքրել, բնաջինջ անելով բնիկներին: Եվ նրանց ետևից տարածվում էին լուռ ու անբնակ անապատներ, ուր հետո սկսում էին թափառել այդ հաղթողները իրենց հոտերով, ինչպես թափառում էին Միջին Ասիայում:

Քաղաքակրթությունն արագ ջնջվում էր: Նրա ավերակների վրա հաստատվեց սելջուկյան ահագին պետությունը: Բայց թափառական ձիավորներին չէր տված պետական միաձուլ, տոկուն կազմակերպություն ստեղծելը: Հենց որ մեռնում էր քաջ նվաճողը, պետությունը կտոր-կտոր էր դառնում, և մինչև որ երևան կգար մի նոր նվաճող, այդ կտորները իրար հետ թշնամի տեղական բռնակալություններ, իրար վրա էին հարձակվում: Պատերազմը դադար չէր առնում, ավերմունքը շարունակվում էր միշտ, և հարց կարող էր լինել միայն նրա չափերի մասին:

Հայերը այդ ահարկու բախումների մեջ կորցրին և այն դիմադրական ուժը, որ լարված պահել էին դարերի ընթացքում պարսիկների և արաբների դեմ: Ազգերի այն անդիմադրելի ալիքները, որոնք Արևելքից հոսելով, հեղեղում էին ամբողջ Արևմտյան Ասիան, խլեցին նրանց հայրենի հողից և նրանք տեղի էին տալիս ահավոր ուժին, թե՛ կոտորվելով իրենց հողի վրա, թե՛ հեռանալով իրենց աշխարհից դեպի զանազան կողմեր: Հայ ազնվականությունը, դեռ ամեն ինչ վերջացած չհամարելով, փորձեց Հայաստանի սահմաններից դուրս մի տեղ ընտրել՝ ազատության ու անկախության համար: Եվ Ռուսիային հարստությունը Կիլիկիայի բարձունքների վրա իրականացրեց այդ ձգտումը, հավաքելով իր շուրջը այն տարրերը, որոնք բուն հայրենիքում չէին ուզում կոտորված կամ գերի լինել:

Բայց այդ անկախությունն էլ չկարողացավ փրկել հայությունը: Մոնղոլա-թաթարական ալիքները Միջերկրական ծովին էլ հասան և Կիլիկիան շրջապատվեց նույն թշնամի, նույն անողորմ տարրերով, իսկ Միջին Ասիան չէր հանգստանում: Սելջուկյան արշավանքից դեռ երկու հարյուր տարի շանցած՝ գլուխ բարձրացրեց սոսկալի Չինգիզ խանը, որ, աշխարհի բոլոր պատվանդաններին չհավանելով, իր փառքի և նշանակության համար ավելի արժանի համարեց ընտրել «Աստու պատուհաս» տիտղոսը: Եվ ճիշտ որ նա ուրիշ բան չէր, բայց միայն մարդկության պատուհաս: Ինչ դեռ մնացել էր Արևմտյան Ասիայում, տրորվեց, ոչնչացավ նրա մոնղոլների ոտների տակ: Ականատեսներից մեկը, արաբացի տարեգիր Իբն ալ Ասիր, բացականչում է.

— Օ՛, թող իմ մայրը երբեք ինձ աշխարհ բերած չլիներ. ինչ կլիներ, եթե ես մեռնեի մինչև այդ և մոռացության տրվեի: Ես պետք է նկարագրեմ ամենասոսկալի աղետը և անհուն թշվառությունը, որի նմանը չեն տեսել աշխարհիս վրա ո՛չ ցեղերը, ո՛չ գիշերը, և որը պայթեց բոլոր ազգերի վրա, բայց մանավանդ մուսուլմանների վրա*:

Սարսափը քարացրեց ամբողջ այն աշխարհը, ուր երևում էին մոնղոլ ձիավորները: Այսօր էլ դեռ մնում են այդ սարսափելի ազգի թողած անկեղծ դան անապատները այնպիսի տեղերում, ուր մի ժամանակ ապրում էր քաղաքակիրթ մարդկություն: Ճիշտ է, մահը շուտով վերացրեց Չինգիզին այն

դժբախտ աշխարհից, բայց աստուծո պատուհասը դրանով չվերացավ: Չինգիզներից հետո պատրաստ էին սարսափելի հուլադուները, և մոնղոլական վայրենությունը արմատից չորացրեց ամեն մի քաղաքակրթական նշան, ամեն մի բարեկեցություն: Արաբական պետությունը, Պարսկաստանը ավերակների կույտեր էին ներկայացնում: Իսկ ի՞նչ պիտի լիներ ավելի թույլ, ավելի անօգնական Հայաստանի դրությունը: Ամեն ինչ թաղվեց խավարի և անեծքների մեջ...

Մոնղոլական պետությունն էլ, սելջուկյանի պես, երկարակյաց չէր: Բայց դրա մեջ շատ մեծ մխիթարություն չկար հպատակների համար: Երբ Չինգիզի ժառանգությունն էլ ոչնչացավ, Արևմտյան Ասիայի բոլոր կողմերում վրսավորվեցին մանր-մունր բռնապետություններ, որոնք անփոփոխ էին պահում սրի և ավերածի իրականությունը: Նրանք ընկնում էին, բարձրանում, մեծանում էին, նորից փոքրանում, նայած թե ինչպես էր գործում զենքը, որ դանդաղ, բայց անընդհատ մաշում էր ոչ միայն բռնակալությունները, այլև երանց ենթարկված ժողովուրդները:

Երեք դար էր, ինչ մոնղոլա-թուրքական լուծը կախված էր հայ երկրի վրա: Այդ երեք դարերը այնպես կերպարանափոխեցին ամեն ինչ, որ հայությունը ներկայացնում էր մի կրծոտված, ուժասպառ, հոգեվարքի մեջ ընկած կազմվածք: Ռուսիային անկախությունն էլ վերջացավ, երկրի ողորմիկ տարրերը ձյունի պես հալվեցին, և կոտորողների առաջ կանգնած էր ժողովուրդը իր մոնղոլա-թուրքական ցեղերի այդ դարավոր գործունեության հետևանքը. — հայությունը ներկայացնում էր աղապարհական փոքրիկ կաթիլներ, ցրված մահափակալության ծովի մեջ¹⁷: Ահեղ փաստերը սովորեցնում էին նրան չսուսալ նույնիսկ ամենաանտանելի դրությունից: Վայրենացումը, անասնացումն արյունոտ սրի տակ ապրողի վիճակը:

Միտքը չէր կարող ապրել այդպիսի դրության մեջ, քանի որ նույնիսկ Գիլգամեշի կյանքը անդադար դիմում էր դեպի մահ և ոչնչություն: Ի՞նչ միտք, որ գործունեություն մի այնպիսի ժամանակ, երբ ամբողջ ժողովուրդի «լինել-լիքը» կախված էր նրա վրա թագավորող սրի մի քմահաճ շարժումից: Երբ ամբողջ ճակատագրի պես թագավորում է ընդհանուր հուսահատությունը, երբ մարդը իր ուսերի վրա ապահով գլուխ չունի, երբ սերունդներ սերունդների ետևից ստրուկ են ծնվում և իբրև ստրուկ կազմում են այն հավատը, որը քար քարի վրա չէ մնում, և չկա ոչինչ բան, որ հաստատե, թե լուսնի լույս լինում է և կարող է լինել իրերի մի հաստատ դրություն, մի տեղաշարժ կարգ, մի տեղ, մի հրամայող, այդպիսի ժամանակ մարդուն միայն հուսահատ կյանքն է հասկանալի մնում, և նա իր բոլոր բնազդները, իր անհատները լարում է միայն իր անձար գլուխը որևէ կերպով պահելու-պահպանելու համար...

Բայց այդ դրությունն էլ չէր փրկում հային: XIV դարի վերջին քառորդում այն երկիրը, որ Չինգիզ խան էր տվել, դեպի արևմուտք ուղարկեց մի ժամանակ հայտնի Պա լենկթիմուրն էր, մի հավատացող, ջերմեռանդ մահմեդական, որի փայլուն նվաճողական ընդունակությունները պատմության մեջ անմոռափից ավելի հարգանք են վաստակել: Մեր ժամանակներում անգամ, երբ մարդկայնության սկզբունքն է պաշտվում քաղաքակիրթ ազգերի մեջ, Չինգիզի աշխատում են ներկայացնել իբրև մի մեծ անձնավորություն, զինված մի հանձար, իբրև մի ասպետ, որ սիրում էր նվաճումները ի

* Мюллер, История Ислама. Т. 3, стр. 215.

փառս Ալլահի, և իսլամական ուղղափառութեան պահապանն էր: Բայց ինչ կերպարանք էլ տան այդ մարդուն, միշտ անհերքելի կմնա այն սարսափելի փաստը, որ նա մոնղոլական երկրորդ աշխարհավեր արշավանքի առաջնորդն էր և նրա ոտներն տակ ջնջվում էր մարդկությունը, ահեղի գերեզմանոցի էր փոխվում աշխարհը: Ջերմեռանդ մուսուլմանին թուրքական արյունը բռնորոշ վրեժները տասնյակ հազարներով էին հաշվվում:

Հայաստանը մի քանի անգամ ենթարկվեց այդ դարհուրելի մարդու հարվածներին. հայի արյունը գետեր ու լճեր կազմեց: Բայց ի՞նչ հանցանք ունեւ այդ դժբախտ ժողովուրդը: Այն միայն, որ նրա երկրում տիրում էր Կարա-կոյունլու թուրքմեն ցեղը, իսկ այդ ցեղի ղեկավորը չէր ուզում հպատակվել լենկթիմուրին: Հայի համար վաղուց միևնույն էր դարձել, թե ով կլինի իր վրա տիրողը, ով կլինի նրան կեղծքողը: Բայց այս անտարբերությունն էլ ոչինչ նշանակություն չունեւ նրա թշվառությունը թեթևացնելու համար: Թուրքմեն ցեղը դիմադրություն ցույց տվեց թիմուրին, և այդ պատճառով Հայաստանը դարձավ մի անսահման սպանդանոց: Եվ ականատեսը մըրմընջում է.

Դողան ոսկերքս և սարսուռին
Լոյս իմ քաղի, սիրտըս ճմլին,
Քանզի աշօք իմ տեսանին
Ողորմագին հարված սոցին*:

Նա նկարագրում է այն ճանապարհը, որով անցնում էր լենկթիմուրը: Եվ ամեն տեղ միևնույնը.

Որպես զոյխարս մորթին,
Փոկս ի թիկանցն հանէին,
Ջկէսըս հրով խորովէին
Եւ ճենճերովքն ցնծային...:

Այս դժոխքն էր հային մտցնում տասնհինգերորդ դարը, այն դարը, որ Արևմտյան Սլրոպայում Վերածնության դար էր: Մեր հասակում մեռավ լենկթիմուրը: Համատարած մի գերեզմանատուն էր Հայաստանը, երբ նա վերջին անգամ հեռացավ այնտեղից: Բայց ոչ մոռացված ու հին գերեզմանատուն, որովհետև մահը շարունակում էր նրա արածը և ժողովրդի կենդանի մնացած պատառիկները կոտորվում էին սովից և ժանտախտից: Ահա ինչ պես է նկարագրում նույն ողբացող ականատեսը լենկթիմուրի թողած սովը.

Պատիվ չը կայր պատուականին,
Եւ ոչ նըշան ունեորին,
Չը կայր ոչ հաց հացարաշխին,
Եւ ոչ գինի գինարրուին:
Չը կայր ոչ ձի ձիավորին,
Եւ ոչ տրեխ հետեակին:
Օտարք յօտարըս շրջէին
Եւ կերակուրս մուրանային:
Տիկնայք որ ճոխ տունս ունէին
Եւ մետաքսօք պերճանային,—
Հացակարօտս երևէին,

Մածկոյթ անձանցըն խնդրէին
Մանկունքն ի մարսըն նայէին:
Մարքն ի գթոյն խորովէին,
Արագ ըզկեանս վճարէին:
Հարքն ի գորով տղայոց լալին
Աղիողորմ վայելին
Ի տեսանելն զոր մնուցին
Դառըն կարեօքն ցաւագին.
Ի մեռանել մանկանց նոցին
Ինքեանք հոգիքն քաղէին:
Կիսոց չը կայր որ որ լային,
Ի ոչ գերեզմանս ճանաչելին...

Մեծ, աշխարհաստան լենկթիմուրը չկար, բայց պակաս չէին մանր-մու-նրը լենկթիմուրները, որոնք կեղեքում, ավերում էին և այն, ինչ մնացել էր: Համարյա ամբողջ XV դարը դժոխք էր Հայաստանում. հողը՝ արյուն, ավե-րակների ծոթը՝ երկինք բարձրացած...

Այդ սոսկալի ժամանակներում շատ քիչ էին մնացել այնպիսի վանքեր, որոնց խաղաղ խուցերի մեջ դեռ պլպլում էր վանական ճրագը: Խուցն էր դա-րերի ընթացքում պահպանել գրականություն ու գրագիտություն, բայց այժմ այնտեղ էլ ամայություն էր տիրում: Ողջ մնացած վարդապետները սարսա-փահար նայում էին դրսի դրությունը... և մրմնջում էին, թե այդ բոլոր ար-հավիրքները երկինքն է ուղարկել հայ մարդու ծովացած մեղքերի համար: Ուրիշ որևէ բացատրություն չէր կարողանում գտնել միստիկական խոհերի մեջ բթացած և դրսի արհավիրքներից սարսափած միտքը: Վանքը աղոթում էր, վանքը լալագին աղաչանքներ էր բարձրացնում դեպի երկինք, որ ներված լինեն մարդկանց մեղքերը: Լսո՞ւմ էր երկինքը թե ոչ, բայց աշխարհի կոր-ծանումը շարունակվում էր և դժբախտ ժողովուրդը սովորում էր իր առաջ-նորդներից, որ չպետք է սպասել կարեկցություն մարդկանցից և ողորմու-թյուն երկնքից: Որպիսի թշվառ դաստիարակություն...

Ի՞նչ կարող էր ստեղծագործել միտքը այսպիսի դրության մեջ: Հայ գրա-կանությունը վաղուց էր սկսել իր անկման շրջանը: Բայց այնպիսի աղքա-տություն, որ տիրեց լենկթիմուրի կոտորածների ժամանակից, չէր տեսնված երբևէ այդ անկման շրջանում: XV դարը մի հատ պատմագիր տվեց, Թով-մա Մեծոփեցի, որ մի փոքրիկ գրվածքի մեջ նկարագրել է լենկթիմուրի ար-շավանքները: Ժամանակի աղետալի պատկերը նկարելու կարողություն չէր մնացել հայ հոգեորականության մեջ: Եվ մենք երկրի զանազան կողմերի կրած տառապանքների հետ ծանոթանալու համար պիտի դիմենք այն հա-մառտ հիշատակարաններին, որ կազմում էին զանազան եկեղեցական գրո-րեր արտագրողները: Այդ հետաքրքրական վավերագրերի մեջ վաղուց էր հըն-լում այն դառն շեշտը, թե այս ինչ գրքի արտագրությունը կատարվել է «դառն ու չար ժամանակում»: Նույն այդ շեշտը սովորական էր մանավանդ մեր եկարագրած շրջանում: Բայց արտագրողները երբեմն թողնում են այդ լա-կոնական կսկծալի վկայությունը և փաստեր են շոշափում, որոնք ցույց են տալիս, թե սարսափելի դրությունը Հայաստանում անփոփոխ էր և այն ժա-մանակ, երբ լենկթիմուրի ոսկորները փտում էին գերեզմանում:

Ահա, օրինակ, ինչ ենք կարդում մի հիշատակարանի մեջ, որ գրված է 1433 թվին, լենկթիմուրի որդի Շահ Ռուխի տիրապետության ժամանակ.

«Ցանկացող եղէ այս հոգեկից տառիս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս. որ քրդի մեծի Խորազմին (Լանկ) Թամուրին Շահ Ռուխ կոչեցեալ՝ չորս անգամ

* «Յիշատակարան Աղէտից» Գրիգոր Խաթեցույ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 6:

բազում հեծելաքանակներ և անաղորտյն և անողորմ և ծարափ արեան քրիստոնէից, երեկ(եկն) ի վերայ աշխարհիս Թաւրիզոյ, որ բազում և անասելի ակերած ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Զի զոր սրով կոտորեաց, և զոր անողորմ գերի վարեաց և կորոյս— և զոր սովամահ եղեն, և զոր մահն տարա՝ և զորս գայլք և գազանք կերան և պատառեցին և մնացեալքն այս և անոր փախեան բնաջինջ և մտին յաշխարհն Վրաց: Եւ ամենեկն անմարդաբնակ մնաց և ակերեցաւ աշխարհն մեր. և դրունք երկնաման տաճարաց փակեցան, և լոյսք և կանթեղք շիջան և խաւարեցան... և մեծ սուգ և ողբ և տրտմութիւն և կսկիծ հասաւ և եկն ի վերայ մեր՝ վասն ծովացեալ և անառակ և անդարձ և անզեղջ մեղաց մերոց*:

Եւ այսպիսի սրտառու հիշատակներ շատ կան այն ժամանակներից մնացած ձեռագրերի մեջ: Մի տեղ նկարագրվում է, թե ինչպես այսինչ վանքը ամայի էր դարձել, թե ինչպես վանականները Անկիթիմուրի ահից փախել էին և հետո ինչպես նորից շենացրին վանքը: Մի այլ տեղ գոհությանմբ հիշատակվում է, որ այս ինչ գավառի կառավարիչը լավ է վարվում քրիստոնյաների հետ: Այնքան հազվագյուտ էր այն երևույթը, որ քրիստոնյաները դրա մեջ երկնքի ողորմությունն էին տեսնում: Ուրիշ ինչ կերպով բացատրեին անսահման և վայրենի կամայականությունները: 1446 թվին գրված մի հիշատակարան պատմում է, որ Երզնկայի տեղական իշխանը, մուլաների հետ խորհուրդ անելով, վճռում է քանդել գավառի բոլոր հայ եկեղեցիներն ու վանքերը: Եւ եթե այդ վճիռը չի կատարվում, պատճառն այն էր միայն, որ մի ազդեցիկ մահմեդական, պատահաբար գալով Երզնկա, աղատում է վանքերն ու եկեղեցիները և կողոպուտը վերադարձնում է հայերին: Բայց և այնպես, նույն ձեռագրի մեջ գտնում ենք հետևյալը.

«Ով դառն ժամանակիս. զի զորք բազում պաշարեալ են զբաղաբն Նղնկայ. ով եզրայր, անմեղադիր լեր խոշորութեան և սխալանաց գրոյս, մին զի անարհեստ էի ի գործ իրիս, և մին զի ի խսար էաք և ի տրտմութեան. զի զամենայն գեղորայս Նղնկոյ և զվանորայսն նաև զմիաբանքն այրեցին հրով. ալ և զվաստակն և զայգիքն և զամենայն ինչ զոր կերան և առին, և զոր առ ոտն կոխեցին և տարակուսեալ էաք:

Ով եղբարք, անմեղադիր լերուք խոշորութեան և սխալանաց գրոյս. զի յահ և ի փախ էաք... և մարդիկ երկրիս ամենեքեան յօտար երկիր վտարեցան, և երկիրս մնաց անբնակ: Զստացող գրոյս զնեքսես քահանայն յիշեցեք ի բարին»:

Զորս տարի էր անցել այդ աղետից, և ահա մի այլ հիշատակարան նույն Երզնկայի նոր ավերածն է պատմում: Կարա-Կոյունլիների սուլթան Զիհանշանը նվաճում է Երզնկան և «գլխավայ աստվածաշեն երկիրն ևս հասարակ գերեաց իբրև անձինս ԺՌ (10.000) ընդ այր և ընդ կին, թող զայն որ մաշեցան: Եւ զնեքին Դերջանն և զՎերին Դերջանն, զԲաբերդ, զԿեղի, զԿոճակն, և զԴալ գետն, զՇիրոհան, զՍտաղ առհասարակ գերեաց»**:

Եւ տարեդրությունը այսպիսի տխուր միանմանությամբ առաջ է գնում: 1459-ին վանն է կողոպտվում, 1461-ին Զաքարիա կաթողիկոսը հաղիվ է կարողանում ազատել Մուշը, Բաղեշը, Խլաթը, Սասունը Զիհանշանի ավերանքներից, բայց վերջը ինքն էլ հարկադրվում է փախչել էջմիածնից և պատասխարվել Աղթամար կղզում:

* Վեռնյ վ. Փիղալեմեան, Նոտարք Հայոց, Կ. Պոլիս, էջ 115:

** Նոտարք Հայոց, էջ 165:

Ահա ինչպիսի առօրյա իրականություն էր կախված հայ ազգի գլխին նոր պատմության շեմքում: Ահա ինչ տեսակ մի երկրի համար էր տալագրություն հաստատվում մեր նկարագրած ժամանակներից մի քանի տասնամյակ հետո...

Հայերի եկեղեցական դրությունը VI դարի բաժանումից հետո: Ուղղափառության և հեռավաժողության վեճեր: Բյուզանդիա և Հայաստան: Փառափառ զորախառնություններ իբրև կրոնական անհամբերողության հետևանքներ: Շիրակի կործանումը: Կիլիկիա և կաթողիկոսություն: Երկպառակություններ հայերի մեջ: Եկեղեցականության անկումը Արևմուտքում: Կաթողիկոսական աթոռ տեղափոխված է էջմիածին:

Հայոց գրականության հանգամանքներ: Կրոնական ուղղություն: Կրականությունը ժողովրդական չէ: Լեզվի հարցը:

Բայց հայ ազգի այս դարավոր դժբախտությունը միայն դրսի թշնամիների վերագրելը միակողմանիություն կլիներ: Հայ ժողովուրդը տանջվում, տրշարվում, սպառվում էր, որովհետև քրիստոնյա համայնք էր աշխարհի մասում, ուր սկզբից ևեթ զրադաշտականությունը, իսլամն էին հաղթող և տիրապետող կրոններ: Սա ճշմարտություն է: Բայց պակաս դառն ճշմարտություն չէ և այն, որ հայի քրիստոնեությունը տանջանքների աղբյուր էր երա համար և այն բազմաթիվ դեպքերում, երբ նա գործ ուներ ոչ թե հազարյանների, յուսուփների, բուղանների, ալփաշանների, լենկիթիմուրների հետ, այլ նույն քրիստոնեությունը դավանող ուրիշ ազգերի հետ:

Մեր նոր պատմության բազմաթիվ սե էջերը հասկանալու համար՝ այստեղ, սկզբում, մենք քիչ պետք է կանգ առնենք այս հանգամանքի վրա:

Վեցերորդ դարի սկզբում հայերը բաժանվեցին արևմտյան եկեղեցուց: Այդ բաժանման մանրամասնությունները մենք չենք պատմի, և դա կարևորություն էլ չունի այն պատմության համար, որ աստվածաբանությունը, դավանական նրբությունները իր ուսումնասիրության առարկա չէ դարձնում: Կասենք միայն այսքանը, որ 451 թվականին Քաղկեդոնում, առանց հայ եկեղեցու ներկայացուցիչների մասնակցության, կայացավ տիեզերական անուր կրող ժողովներից մեկը, որ սարսափելի ազմուկներով, ձայների մեծամասնությամբ, շնայած բողոքների բազմության, ընդունեց Հռոմի ևս պապի դավանական մի բանաձևը:

Հավատը սրտի, համոզմունքի գործ է և նրա էական հարցերը չի կարելի վեճել ճշմունքներով, ձայների բազմությամբ և ապա այդ վճիռը զոռով փաթակել նույնիսկ այնպիսիների վրին, որոնք համաձայն չեն վճռողների հետ: Քաղկեդոնի ժողովը բռնություններ առաջ բերեց. արյունահեղություններ անցավ հղան, արյուն թափվեց նույնիսկ Երուսաղեմում, Քրիստոսի գերեզմանի վրա: Արևելյան եկեղեցիները չէին ընդունում Հռոմի դավանաբանական բանաձևը. և որովհետև ոչ ոք չէր կարողանում խոսքով համոզել, հասկացնել, ևս չէր ընդունողներին հարկադրում էին զոռով. եկեղեցու օրենսդիրներ հանձնարում էին բյուզանդական կայսրները, որոնք կա՛մ արգելում էին Քաղկեդոնի դավանությունը, կա՛մ, ընդհակառակն, պարտավորական էին դարձնում նրան:

Հայերը ընդունեցին Քաղկեդոնի ժողովը: Զբնենք, թե որքան իրավացի էր այդ մեթոդը աստվածաբանական տեսակետով: Այդ տեսակետից ավելի

բարձր է այն մեծ ճշմարտությունը, որ յուրաքանչյուր անհատ, յուրաքանչյուր ժողովուրդ իրավունք ունի ձևակերպելու իր կրոնական համոզմունքը այնպես, ինչպես ինքն է հասկանում: Մի ճշմարտություն է սա, որ պատմական հազարավոր փաստերով ապացուցել է ինքը, քրիստոնեությունը, ազատության, հավասարության համար, չկա ձև, տառ, ծես, այլ կա միայն ոգի: Հայերը շնորհունեցին Լեոնի բանաձևը, բայց դա չէր նշանակում, թե նրանք այլևս քրիստոնյա չէին: Նրանք իրենց պաշտամունքի մեջ մի քանի բաներով էին միայն տարբերվում արևմտյան եկեղեցուց: Նրանք իրենց ամբողջ մտավոր կարողությունը, իրենց ինքնուրույնությունը, ստեղծագործական ուժը արտահայտեցին իրենց եկեղեցու կազմակերպության մեջ: Ուստի իրավունք ունենին պահպանելու իրենց բարոյական-մտավոր ստացվածքը:

Քրիստոնեական եկեղեցուն վիճակված էր բաժան-բաժան դառնալ: Այսօր էլ շարունակվում է այդ վիճակը, այսօր էլ նոր և նոր բաժանումներ են ավելանում զոյություն ունեցող եկեղեցիների մեջ: Բայց այդ բաժանումները չեն գլխավորը. կա ընդհանուր քրիստոնեություն, կան սկզբունքներ, որոնք մի են բոլոր եկեղեցիների համար, որոնք թեև բազմաթիվ անուններ ունին, բայց կապված են իրար հետ գաղափարների, պաշտամունքների միությունով:

Ահա այդ ընդհանրականությունը, այդ գաղափարական միությունը չկար այն ժամանակներում, երբ եկեղեցական ժողովները ամեն անգամ նոր և նոր պառակտումների դուռ էին բաց անում: Կրոնական համբերողությունը և դավանական ազատությունը այժմ են քրիստոնյա պետությունների հիմնական օրենքը դարձել: Միջին դարերը այդպիսի սկզբունք չէին ճանաչում: Դավանական տարբերությունը այն ժամանակ թշնամություն էր նշանակում, թշնամություն, որ արյունով և ավերանքներով էր կերակրվում: Եվ ո՞վ կարող է ճիշտ հաշվի ենթարկել այն բոլոր զրկանքները, որ կրել է քրիստոնեական աշխարհը կրոնական վեճերի պատճառով: Ոչ մի Աթիլա, ոչ մի Զինգիզ, և թիմուր այնքան արյուն չեն թափել, այնքան դիակներ չեն փռել, ինչպես այդ վեճերը:

Հայերը, եկեղեցականապես անշատվելով, մնացին բոլորովին մենակ շրջապատող ոչ քրիստոնյա տարրերի մեջ: Այդ դեռ այնքան մեծ դժբախտություն չէր լինի, եթե նրանց թույլ տային հանգիստ մնալ այդ մենակության մեջ: Բայց նրանց հարվածում էին և քրիստոնյաները: Իսլամը և Քաղկեդոնյան երկու սալեր էին, որոնց մեջ տրոհվում էր հայ ժողովուրդը:

Սկզբում միայն Բյուզանդիան էր նրան նեղում: Արաբական արշավանքների ժամանակ անգամ չէին դադարում կրոնական վեճերը հայերի և հույների մեջ: Երկու քրիստոնյա ազգ ենթարկված էին միատեսակ վտանգի: միատեսակ թշնամի կրոն ունեին իրենց առաջ. բայց չմիացան, իրար թիկունք չտվին վտանգը հեռացնելու համար, այլ իրար հետ կռվում էին դավանական տարբերության պատճառով: Հզորը, մեծը Բյուզանդիան էր, և Հայաստանը միշտ ճնշված էր նրա բռնության տակ, այնպես որ մի ժամանակ հասավ այն եղրակացության, թե ավելի լավ է հնազանդվել արաբական լուծիքին, քան ենթարկվել Բյուզանդիայի կրոնական հալածանքներին:

Ատեղությունը գնալով սաստկացավ: Քաղաքական շահերը մոռացվեցին և կրոնական ապարդյուն վեճերը բորբոքվում էին ամեն ժամանակ, նույնիսկ սոսկալի դժբախտության տարիներում: Քանի-քանի դեպքեր են եղել, երբ Բյուզանդիան նույնիսկ իր սեփական շահերի համար պիտի պաշտպաներ հույներին, բայց կրոնական ատեղությունը այնքան կուրացրել էր նրան, որ միայն չէր օգնում, այլև ամեն կերպ աշխատում էր վատացնել հայերի դրությունը:

Թյունը, որպեսզի կարողանա հարկադրել նրանց միանալ իր եկեղեցուն: Այնպիսի մի ժամանակ, երբ Միջին Ասիան իր ահալոր ալիքներն էր ուղարկում դեպի Արևմուտք, Բյուզանդիայի համար մի մեծ բարեբախտություն էր, որ իր սահմանների և սելջուկյան տերության մեջտեղ գտնվում է Անիի թագավորությունը: Բայց այդ պատվարը Բյուզանդիան ոչ միայն չպաշտպանեց, այլև աշխատում էր կործանել: Բոլոր նոր պատմագիրները դատապարտում են Բյուզանդիայի այդ կրոնական ֆանատիկոսությունից առաջացած կարճատես քաղաքականությունը: Նրանցից մեկը ասում է. «Կոնստանտին X կայսրը անտարբերությամբ էր նայում, թե ինչպես սելջուկյան թուրքերը ավելում էին դեռ անկախություն պահպանող Հայաստանը (Շիրակ): Որովհետև այդ տեղերը դեռ շարունակում էին հակառակվել արևելյան (հույն) և հայ եկեղեցիների միացմանը, մի բան, որ սաստիկ ցանկանում էր Կոնստանտինը, ուստի այդ իմաստուն քաղաքագետը ամեն կողմից օգտակար էր համարում, որ թուրքերը որքան կարելի է շատ տանջեն հայ մեծամեծներին և հոգևորականներին»:

Միությունը չկայացավ, Անին ընկավ նույն հույների խարդախությամբ: Բայց շահվողը քրիստոնեությունը չէր, այլ սելջուկները, որոնք այդպիսով պատռեցին սահմանները պաշտպանող բերդերի շարքը և սկսեցին կամաց-կամաց առաջանալ դեպի Բյուզանդիայի սիրտը: Այն ճանապարհը, որով Մուհամմեդ Երկրորդը եկավ, մտավ Կ. Պոլիս, բացվել էր դեռ այն ժամանակ, երբ Անին ընկավ իբրև Բյուզանդական ֆանատիկոսության զոհ:

Այդ ֆանատիկոսությունը գնաց հայերի ետևից և Կիլիկիա: Ռուբինյան անկախությունը իր թշնամիների շարքում տեսնում էր և Բյուզանդիան, որ ձեռքին սաներ եկեղեցիների միության հին, արյունոտ հարցը: Բայց այստեղ, Կիլիկիայում, մի երրորդ կողմ էլ ավելացավ: Խաչակրաց արշավանքները Արևելք բերին կաթոլիկ հոգևորականներին, որոնք և սկսեցին նույնպես շատ մտածել հայերի հոգու փրկության մասին: Երեք կողմերի կղերականության մեջ կոփվեցին անդուլ և անդադար էին. մեկը մյուսին համոզել չկարողացավ և հազիվ թե կարողանար, իսկ հետևանքը միշտ այն էր, որ ավելի զարգանում էր ատեղությունը, կրոնական ֆանատիկոսությունը:

Վերին աստիճանի ողբալի էջեր են բաց անում մեր պատմության մեջ այդ կրոնական երկպառակությունները. նրանք միացան քաղաքական դժբախտությունների հետ և իրենց ամբողջ ծանրությամբ ընկան հայ ժողովրդի վրա: Մի ժամանակ կար, երբ բուն Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ եկեղեցիները քիչ էր մնում, որ իրարից բաժանվեն. կիլիկեցիները հակված էին արևմտի կանգնեցին հայրենի ավանդությունները պահպանելու: Երկու կողմերի մեջ զայրացած բանակոխվեց, միմյանց նախատում էին, անիծում: Եվ այդ թշնամական ցույցերի մեջ, շրջապատված կրոնական վեճերով, հավիտյան աչք փակեց թուլացած, իր ազգից անգամ մոռացված Ռուբինյան անկախությունը:

Ամեն ինչ վերջացավ, դժբախտության սև դարեր եկան, բայց ավերակների վրա շարունակվեց կրոնական վեճը: Նա ո՞չ ժամանակ էր ճանաչում, ո՞չ համար կամ անհարմար ընկերներ: Նոր էր ցած իջել Լենկթիմուրի սուրբ, և նա համատարած գերեզմանատան մեջ կենդանություն, կյանքի ձայններից

* Герцберг, История Византии, М., 1897, стр. 23.

առաջ բարձրանում են այնպիսի պայքարներ՝ թե պե՞տք է ջուր խառնել պատարագի բաժակի մեջ թե ոչ:

Եվ այդ սոսկալի ժամանակներում ինչ եղբայրասպան խռովություններ էին ալեկոծում հայի տունը: Կաթողիկոսությունը մուտք գործեց Արևելյան Հայաստան և իսկույն ընտանեկան կռիվ հայտարարեց: Միմյանց մատնում էին տիրող բռնակալների առաջ, միմյանց տանջում էին, եղբայրը գնում էր եղբոր գեմ, կրոնական հասկացությունների տարբերությունը խորթացնում էր հարազատներին: Եվ արդյոք կարելի՞ է ասել, թե ընտանեկան թշնամությունը պակաս սարսափելի է, քան դրսի քաղաքական արհամիրքները...

Վարդապետները կոչում էին իրար հետ ոչ միայն խոսքով ու գրչով, այլև գործով, և այդ գործը երբեմն արտահայտվում էր բռնությունների, ծեծի, արյունահեղության մեջ: Կաթողիկոսությունը հաստատ բույն էր դրել Արաքսի ափին, Նախիջևանի գավառում: Այդ բույնի շուրջն էլ կազմակերպվեց հայ հոգևորականության դիմադրությունը: Սյունիքի, Արարատի և Վասպուրականի մի քանի վանքեր միացան ազգային եկեղեցին պաշտպանելու համար: Առաջ եկավ վիճաբանական գրականություն: Ժողովուրդը, իհարկե, դործ չունեց այդ գրականության հետ, որի մեջ տխուր ժամանակի ցավերը չէին երևում: Գալիս, այլ աստվածաբանական երկար ու բարակ դատողությունները ուղղափառության մասին: Գրիգոր Տաթևացին, Հովհան Որոտնեցին իրենց աշակերտներով և համախոհներով անուն հանեցին հենց այդ վիճաբանություններով: Նրանք կազմակերպեցին մի ուժեղ դիմադրություն, որ մեծ ազդեցություն արավ և հայոց կաթողիկոսության վրա:

Կաթողիկոսությունը մնացել էր Կիլիկիայում: Ռուբինյան թագավորության անկումից հետո Կիլիկիան սկսեց դատարկվել հայերից, իսկ Սիսի կաթողիկոսարանը ավելի և ավելի ենթարկվում էր Հռոմի ազդեցությանը: Միջնադարյան խոշոր երևույթներից մեկն էլ այն էր, որ եկեղեցին սկսեց բարոյապես ընկնել: Հոգևորականությունը փչացած էր, ոչ միայն չէր ճանաչում իր պարտավորությունները, այլև իր ապականված վարք ու բարքով կոտորում էր քրիստոնեության անունը: Արևմուտքում համարյա անհավատության էր հասել հոգևորականությունը. զղվելի կաշառքները, փողապաշտությունը, սրբավաճառությունը ապականել էին բոլոր կրոնական հիմնարկությունները, սկսած պապերի աթոռից: Եվ բարբերի այդ ապականությունը համաճարակի կերպարանք ուներ: Նա միայն կաթողիկ եկեղեցին չէր փչացնում: Հույն կղերն էլ ընկած էր. պատմությունը հավաստիացնում է, որ այդ կղերի անբարոյականությունը հասավ այն աստիճանին, որ վանականներից կազմված ավաղակային խմբեր առաջ եկան, որոնք կողոպտում էին ժողովուրդը ամեն նաանգութ կերպով:

Նույն անկումը մտավ և հայոց եկեղեցու մեջ: Սիսի կաթողիկոսարանը ապականվեց այն աստիճան, որ կործանման ծայրին հասավ: Հիսուն տարվա ընթացքում այնտեղ վեց կաթողիկոսներ նստեցին, բայց վեցն էլ թունալվորելով սպանվեցին: Սրբավաճառությունը այլանդակ չափերի հասավ. ձեռնադրվում էին միայն այնպիսիները, որոնք կարող էին կաշառ տալ. իսկ որոնք չէին կարողանում իրենց խոստացած փողը վճարել ձեռնադրողին, իրենց ստացած եկեղեցական կարգը գրավ էին դնում ձեռնադրողի մոտ: Փողը, պատվի խոստումները ամեն ինչ կարող էին մոտենել Սիսի կաթողիկոսությանը: Երբեք անբարոյական, անառակ հոգևորականների շարքը: Համբի

րության բաժակը լցվեց մանավանդ Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ: 1439 թվին տեղի ունեցավ Ֆլորենսյան եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցելու կանչված էր և հայոց կաթողիկոսը: Սա առանց եկեղեցական ժողով կազմելու, ինքնաբերաբար, իր կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկեց, որոնք գնացին Ֆլորենցիա և պաշտոնապես ընդունեցին կաթողիկոսությունը:

Այն ժամանակ արևելյան հայ հոգևորականները վճռեցին հեռացնել կաթողիկոսությունը Կիլիկիայից և, 1441 թվին ժողով կազմելով Վաղարշապատում, կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատեցին էջմիածնում: Դա մի շատ կարևոր քայլ էր, որ արվում էր հայ եկեղեցու պաշտպանության համար: Անկախություն պահպանել չէ կարելի, շունենալով ստբի տակ պատմական հող: Հայոց կաթողիկոսությունը, տեղափոխվելով Արարատյան երկիր, այստեղ պաշտպանված պիտի լիներ օտար ազդեցություններից, թեև էջմիածինն էլ քաղաքականապես նույն դժբախտ պայմանների մեջ էր գտնվում, նույն թաթարական իսլամին էր հպատակված, ինչպես Սիսը:

Աթոռի տեղափոխությունը, սակայն, մի հանգամանք էլ պարզեց, այն՝ որ հայ հոգևորականության անկումը կախված չէր տեղից. նա կար և արևելյան կողմերում, նա հանդես եկավ և էջմիածնում, ինչպես հետո կտեսնենք:

Արևմուտքում փչացած եկեղեցու դեմ ահավոր բողոք բարձրացրեց ունիթյան, լյութերականությունը: Եվ Հռոմը, իր գոյությունը պահպանելու համար, ստիպված եղավ բարեկարգել իրեն, թեև հետադեմ, խավար միջոցներով: Արևելքում այդպիսի բողոք չէր կարող լինել, քանի որ մտավոր կրթությունը ողորմելի դրության մեջ էր: Այստեղ եկեղեցին վերջնական քայքայումից ազատելու համար պետք էր որ հոգևորականության մեջ առաջ գային առաջադիմական հոսանքներ: Մենք այդ էլ կտեսնենք ներկա գործի ընթացքում:

Եվ այսպես, քաղաքական ճակատագիրը, ստրկությունը, կրոնական իրարանցումները, հոգևորականության բարոյական անկումը, ահելի չափերով մտավոր աղքատություն առաջացնելով, չէին կարող հարուստ նյութ տալ նոր սկսված հայկական տպագրությանը, որ մեղանում էլ, ինչպես և բոլոր ազգերի մեջ, կենդանի ու գործունյա կարող է մնալ միայն մտավոր հարստություններով:

Բայց սրանով մենք ամեն ինչ բացատրած չենք լինի: Պետք է գտնեք մի քանի խոսքով բնորոշենք մեր գրականության դրությունը, ուղղությունը, դարգացման շափն ու աստիճանը:

Այստեղ էլ մենք ներկայացնում ենք միջնադարյան քրիստոնեության բնահանուր երևույթը, բայց ավելի խտացրած գույներով, ավելի աչք ծակող միակողմանիությամբ:

Առաջինը վերևում, որ հայկական գրականությունը վաղուց էր սկսել իր անկման շրջանը: Եվ անկման գլխավոր պատճառներից մեկն այն էր, որ դաստիարակության գրականություն էր, հեռու իրական կյանքից, անմատչելի ժողովրդի բազմություն: Ինքնուրույն ստեղծագործություն, որի մեջ խոսեր հայ ժողովրդի արյունն ու սիրտը, համարյա բոլորովին չկար այդ գրականության մեջ, որ համարյա ամբողջովին գոյություն ուներ միայն մի դասակարգի՝ հոգևորականության և մի հիմնարկության — եկեղեցու համար: Շատ շնչին թվով աշխարհականներ են մասնակցություն ունեցել գրականության. և մենք, լիարժեքով հինգերորդ դարը, չենք գտնի այնպիսի շրջաններ, երբ գրակա-

* Կ. Կոստանյանց, Թավմա Մեծափեցու Հիշատակարանը, Թիֆլիս, 1892:

նությունը առաջացրած լինի ժողովրդական շարժում, ընդհանուր ոգևորություն: Նույնիսկ այնպիսի ժամանակներ (օր. Բագրատունի և Ռուբինյան թագավորութիւնների օրով), երբ հայութեան գոնե մի նշանավոր մասը քաղաքական համեմատաբար բարեկեցիկ կյանք էր վայելում, չի եղել գրական մի առանձին, աչքի ընկնող հարստութիւն, որ իր նմանը ունեցած չլինէր անցյալում:

Հայ գրականութիւնը գոյութիւն ունի հազար տարի, բայց այդ ահագին շրջանում մի դարմանալի միանմանութիւն էր պահպանել. էվոլյուցիայի օրենքը չէր դիպել նրան, գրական դպրոցների, ուղղութեան, ոգու փոփոխութիւններ չէին նկատուում: Հայ հեղինակները և թարգմանիչները, իբրև եկեղեցական պաշտոնյաներ, տալիս էին հոգևոր բանաստեղծութիւն՝ աղոթքներ ու երգեր, հեղինակում ու թարգմանում էին անվերջ ու անօսհամար կրօնական բացատրութիւններ կամ մեկնաբանութիւններ: Այդ կողմից հարստութիւնը անսպառ էր: Բայց աշխարհիկ կյանքի, իրականութեան հետ գործ ունեցող հեղինակութիւնները շատ քիչ էին, շատ աղքատ: Դրանք պատմագրութիւններն էին, որոնց մեջ դարձյալ ահագին տեղ եկեղեցուն էր հատկացվում. իսկ համեմատաբար աննշան տեղը մնում էր քաղաքական հանգամանքների նկարագրութեան համար, առանց, սակայն, ժողովրդի ներքին առօրյա կյանքը շոշափելու: Այսքան միակողմանի, վերացական գրականութեան ազդեցութիւնը այն կարող էր լինել, որ հայը շատ գեղեցիկ աղոթող, հոգու փրկութեան բոլոր ճանապարհները գտած, սխուստիկական շատ բացատրութիւնների պաշար ունեցող քրիստոնյա կղաւնար: Բայց մի ժողովուրդ չի կարող միայն և միմիայն եկեղեցով ապրել, լինել ճգնաժամ. նա ունի իր ցավերն ու խոհերը, իր մտածումները, աշխարհայեցողութիւնները: Գրականութիւնը անտես էր անում այդ խոշոր ու առաջնակարգ պահանջը և այդ պատճառով թե՛ ինքն էր վնասվում, դառնալով մի դասակարգային, համրաշարժ ու միակողմանի արհեստական գործ, և թե՛ վնասում էր ժողովրդին, որ միշտ սառն ու անտարբեր էր մնում դեպի նրան:

Շատ կարևոր նշանակութիւն ունի գրականութեան համար և լեզվի հարցը: Գրաբարը, որ հինգերորդ դարում ցույց տվեց իր հարստութիւնները, դարձավ գրքի լեզու և այդպես էլ անշարժացավ նրա մեջ հազար տարի: Եղե՞լ է արդյոք գրաբարը ժողովրդական լեզու, հայտնի չէ¹⁸: Բայց որ նա շուտ դուրս եկավ գործածութիւնից, շուտ դարձավ անհասկանալի ժողովրդի ահագին մեծամասնութեան համար, այդ երևում է նրանից, որ դեռ X դարից գրքի լեզվի մեջ ներս խուժել սկսեց ժողովրդական լեզուն: Հետզհետե սաստկացավ այդ արշավանքը, որ ցույց էր տալիս, թե հայոց գրականութեան մեջ էլ պիտի կատարվի այն փոփոխութիւնը, որից ազատ չէ մնացել ոչ մի ազգի գրականութիւն. այսինքն՝ հին, անգործածական, մեռած լեզվի տեղ պիտի հաստատվի նորը, կենդանին, ժողովրդականը: Ժամանակի մի անխուսափելի օրենք էր սա ամեն տեղ, և մի ազգի գրական առաջադիմութիւնը համարյա ամբողջովին կախված է լինում այն բանից, թե որքան այդ ազգը շուտ է ըմբռնում փոփոխութեան անհրաժեշտութիւնը և ինչ չափերով է կարողանում բավարարութիւն տալ նրան:

Մեր մեջ արդեն կար երևույթը, բայց նա չհասկացվեց երկար ժամանակի ընթացքում: XIII դարի առաջին կեսում գրաբարը արդեն այնքան անհասկանալի էր, որ Սմբատ Գունտատաբլը հարկավոր համարեց աշխարհաբարի վերածել Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը: Կարծես շատ լավ հասկացվում էր, որ ժողովրդի հետ պետք է խոսել նրա լեզվով. հայ բժիշկները

գրում են բժշկարաններ և նրանց գործածած լեզուն աշխարհաբարն էր¹⁹. Թարգմանվում է մի տնտեսական գիրք դարձյալ այդ լեզվով. կամաց-կամաց երևան են գալիս սիրո, վարդի, աշխարհային վշտի և ուրախութեան երգեր, որոնց մեջ խոսողը աշխարհիկ լեզուն է: Ամեն տեղ զգացվում է այս լեզվի անհրաժեշտութիւնը, ամեն տեղ կատարվում է սրա մրցութիւնը գրաբարի դեմ: Բայց ոչ ոք չէր մտածում այդ խոշոր երևույթի մասին. երևան չեկան մարդիկ, որոնք՝ ժամանակի պահանջի թարգման հանդիսանալով, լեզվի բարենորոգութեան հիմքը դնէին, մշակէին աշխարհաբարը գրականութեան համար: Անգիտակցաբար ըմբռնվում էր, որ գիրքը պետք է մոտեցնել ժողովրդին և դրա միակ միջոցն է շարժամարձել նրա լեզուն: Բայց միևնույն ժամանակ գրաբարն էլ իր տիրապետող իրավունքների մեջ էր մնում. միշտ դեպի անցյալը նայող, միշտ պահպանողական հոգևորականութիւնը, որ շարունակում էր գրականութեան միակ սեփականատերը մնալ, չէր էլ զգում, որ իր պաշտած կանոնական լեզու դարձած գրաբարը օրեցօր ընկնում է և օրեցօր պակասում է նրան հասկանալու պատրաստութիւն ունեցողների թիվը: Ամեն ինչ թողնված էր ճակատագրի կամքին. պակասում էին մարդիկ, որոնք խորագնին հայացքի տեր լինէին և կարողանային թափանցել այդ երևույթի բուն պատճառների մեջ:

Եվ հետևանքը այն եղավ, որ գրականութիւնը ներկայացնում էր մի շատ խղճալի, անկերպարան դրութիւն. աշխարհաբարը մնում էր անմշակ գավառաբարբառ, երեսի վրա զցած հում նյութ, իսկ գրաբարը անզաղար աղճատվում էր, աղքատանում, աշխատելով ցնցոտիներով ծածկել իր կատարելապես արհեստական դարձած, կեղծ գոյութիւնը: Զրկվելով իր հին հարստութիւններից, նա չէր գտնում վերականգնութեան որևէ նոր նյութ: Հայը իսկապես շունդ գրական լեզու, որ լինէր հարուստ, արտահայտիչ. թե՛ գրաբարը և թե՛ աշխարհաբարը միատեսակ ողորմելի էին²⁰: Եվ սակայն լեզուն է մի ազգի սիրտը, կենդանութեան կրակը: Շատ հասկանալի է, որ իր տանը շունենալով ընդհանուր գործածական, ճկուն լեզու, հայը պիտի դիժեր օտարին և նրա լեզվի մեջ գտներ ճաշակ, նրբութիւն...

III

XVI դար. Թուրքիան և Պարսկաստանը, սրանց պատերազմները: Հայաստանը այդ պատերազմների բեմ: Քրիստոնյաների դուրքիւնը մահմեդական աշխարհում. հարկեր, ենիչերիներ, մանկաժողովներ, աղքատաբեր, քրիստոնյաների վկայութիւնը մահմեդականների դեմ: Ռայյան անբարոյականանում է. փողովորների դասակարգը իբրև հասարակ ժողովրդի հարստահարիչ: Եկեղեցականների փառասիրական կոիվները, էջմիածնի կաթողիկոսների աւարները: XVI դար՝ գրական անապատ: Բուն Հայաստանում չէր կարող զարգանալ մտավոր առաջադիմութիւն, բայց հայերը ունեին նպաստավոր հանգամանքներ: Հայ գաղթականութիւններ. նրանց վնասակար կողմերը: Նրանք են վառում վերածնության լույսը:

Այս էր առաջին անգամ տպագրական մամուլ ստացած հայի հեռու և մոտիկ անցյալը: Իսկ ի՞նչ էր ինքը, այդ XVI դարը:

Չաղաքական հանգամանքները փոխված են: Ամենագլխավորն այն է, որ Միջին Ասիայից այլևս չեն դուրս գալիս դեպի արևմուտք տեղափոխվող աղ-

գեր: Այլևս գոյություն չունեն այն բաղմամբով մանր ու մեծ իշխանապետություններն ու ինքնակալությունները, որոնք վխտում էին Հնդկաստանի և Միջերկրական ծովի միջև, անդադար ընդհարվում էին միմյանց հետ, ոչնչացնում էին իրար, բարձրանում, ընկնում: Արևմուտքում այդ իրարանցումների մեջ գլուխ էր բարձրացրել օսմանյան պետությունը, որ, կլանելով ասիական մանր-մուկ անկախությունները, անցել էր Եվրոպա, ջնջել էր Բյուզանդիան, Բալկանյան թերակղզու սլավոնական պետությունները և իր ահեղի ուժով սարսափ էր ներշնչում արևմտյան ազգերին: Դեռ օսմանյան նվաճումները չէին վերջացել Ասիայի կողմերում, երբ XVI դարի հետ միասին այդ վիթխարի բռնակալության կողքին լույս ընկավ մի նոր մեծ պետություն: Դա Պարսկաստանն էր, որ ոչնչացրեց տեղական իշխանությունները, վերականգնեց Սասանյանների գահը: Այդ գործը կատարողները դարձյալ թուրք ցեղերն էին, բայց նրանց հիմնած գահը պարսիկների համար էլ ազգային դարձավ, քանի որ պետական կրոն հրատարակվեց պարսիկների ազգային կրոնը՝ շիա իսլամը:

Կարելի էր կարծել, թե այդ երկու ցեղակից և նույնիսկ կրոնակից մեծ պետությունները կբավականանային այն լայնարձակ տարածություններով, որոնք նրանց բաժին էին ընկել: Բայց այդպես չեղավ: Երկու հարևաններին անջատում էր կրոնական խորին ատելությունը, որ մոռացնել էր տալիս նույնիսկ ցեղական կապերը: Թուրքիան, իբրև ուղղափառ իսլամի ներկայացուցիչ, իբրև սյունի աշխարհի հրամանատար, չկարողացավ համբերել, որ իր կողքին մեծանա ու զարգանա շիա աղանդավորների հիմնած պետությունը: Եվ դեռ Պարսկաստանը չէր կարողացել մի փոքր շունչ առնել իր նոր գահի շուրջը, երբ սկսվեցին պարսկա-թուրքական պատերազմները: Կրոնի վառած ատելությունը կատաղի է լինում և երկար չէ մոռացվում: Պարսկա-թուրքական պատերազմները շարունակվեցին երեք դար, և նրանց վերջին գործողությունը կատարվեց XIX դարի առաջին քառորդում:

Հայաստանը բաժանված էր երկու հակառակորդների մեջ և այդ պատերազմների դաշտ հանդիսացավ այդքան երկար ժամանակ: Հին դժբախտությունը, ուրեմն, շարունակում էր ճնշել հայ ազգը: Կոլոզները պետություններն էին, իսլամ կրոնի երկու հատվածները, բայց ամենամեծ զրկանքներ կրողը հայ ժողովուրդն էր, թեև մեղք չունեի մեջտեղ: Նա, ինչպես միշտ, սովոր էր մի աչքով նայել բոլոր մահմեդական բռնակալություններին, որոնք այս ու այն կողմից գալիս էին իրենց լուծը նրա վզին դնելու: Տարբերություններ չեն բռնակալությունների մեջ, համակրել մեկին և հակակրել մյուսին՝ չէր կարելի, քանի որ նրանք միևնույն կերպով էին կռավարում, միևնույն եռանդով էին նրան կեղեքում... Բայց, չնայած դրան, հայ ժողովրդի արյունն էր թափվում պատերազմական գործողությունների վայրերում, նրա ստացվածքն էր կողոպտվում, նրա տունն էր քարուքանդ լինում: Պարսից զորքը, չկարողանալով բաց ճակատամարտի մեջ հաղթություն վաստակել, հարձակվում էր թուրքաց հողերի վրա և անհաջողությունների վրեժը հանում էր, սրի անցկացնելով խաղաղ ազգաբնակչությունը, ամենամեծ մասամբ, իհարկե, հայ: Թուրքերն էլ նույն կերպ էին պատասխանում պարսիկներին, նրանք էլ պարսից բաժին Հայաստանի գավառներն էին անապատ դարձնում: Պատերազմական գործողությունները վերջնականապես սպառում էին ժողովրդի տնտեսական միջոցները. սրին և կողոպուտներին շատ անգամ հետևում էր սոսկալի սովը՝ զանազան վարակիչ հիվանդությունների հետ: Այդ աղետների

ականատեսները թողել են սոսկալի նկարագրություններ, որոնք հիշեցնում են սելջուկների, մոնղոլների արշավանքները:

Բացի այդ պաշտոնական մեծ պատերազմներից, երկու երկրների մեջ անպակաս էին ներքին մանր կռիվները: Թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Պարսկաստանում կային տեղական փոքրիկ, կիսանկախ իշխանություններ, որոնք անդադար խռովություններ էին հարուցանում, փառասիրական կամ, ավելի հաճախ, ավազակային ձգտումներով միմյանց վրա էին հարձակվում, երբեմն նաև ապստամբում էին կենտրոնական իշխանության դեմ: Հեշտ է երևակայել, թե ինչ պիտի լինեի անգն և անպաշտպան ժողովրդի օրը մի երկրում, որ համարյա միշտ պատերազմական դրության մեջ էր գտնվում, կանոնավոր բանակների, հրոսակային արշավախմբերի ոտնակոխ դարձած:

Բայց եթե չլինեին էլ այդքան արտաքին և ներքին կռիվները, բավական էր և թաթարական ազգերի ստեղծած վարչական ձևը, որպեսզի ժողովուրդը միշտ ճնշված, հարստահարված լինեի: Քաղաքակրթության և ամեն մի մտավոր ու կուլտուրական գործունեության անհաշտ թշնամի հանդիսանալով, Թուրքիան և Պարսկաստանը ներկայացնում էին դիմադրական պետություններ, որոնք հենված էին բռնության և կեղեքումների վրա: Նրանք հարուստ էին, երբ կար հարուստ ավար. բայց պատերազմական ավարը մշտական չէր, ուստի ավարի ապահով առարկա էին դարձված հպատակ ժողովուրդները: Դրանց մեջ ամենադժբախտները քրիստոնյաներն էին, որոնց ստրկացնելու ու կեղեքելու հրահանգները դեռ իսլամի առաջին դարում էր մշակված, Օմար խալիֆի ձեռքով: Քրիստոնյա հասարակությունը ռայյա էր (նախիր), և նրա վրա ծանրացած էր հարկերի մի ամբողջ բեռ: Բավական է աչքի անցկացնել սուլթան Սուլեյման Մեծի «Կանունի-ռայյա» օրենսգրքի մեջ սահմանված հարկերը, որպեսզի մի հարևանցի հասկացողություն կազմենք, թե քանի կաշիներ էին քերթվում քրիստոնյաներից:

Ասում ենք հարևանցի, որովհետև դրանք միայն պաշտոնապես սահմանված պետական հարկերն էին, այնինչ դրանցից դուրս առնվում էր ռայյայից այն ամենը, ինչ կարելի էր առնել: Առնողը միայն կառավարությունը չէր, այլ ամեն մի ուժեղ մարդ, տեղական իշխանավոր: Անհավատ գյավուրների սեփականությունը առհասարակ պատկանում էր մուսուլմանին: Նույնիսկ մարդու ամենանվիրական սրբությունը՝ ընտանիքը, գյավուրի համար անկողնապալի սեփականություն չէր: Ինչ-որ գեղեցիկ էր ու թարմ, պատկանում էր տիրողին: Կատարյալ դժբախտություն էր գեղեցիկ տղա կամ աղջիկ ունենալը:

Թուրքիայում ենիչերական գնդերը կազմվում էին այն քրիստոնյա երեխաներից, որոնք խլվում էին իրենց թշվառ մայրերի գրկից: Դա մի տեսակ դժոխային հարկ էր: Նշանակված ժամանակներում կատարվում էին մանկաժողովներ. արտասուք, աղաչանք ոչինչ էին, ծնողական ծոցից հանված մանուկները կրթվում ու դաստիարակվում էին մահմեդական կրոնի մեջ, դառնում էին վայրենի ու արյունարբու ենիչերիներ, որոնք ամենից շատ իրենց նախկին դավանակից քրիստոնյաներին էին ատում և տանջում: Ռայյան իր սեփական հյուսիներից պատրաստում էր իր համար սոսկալի թույն — ալապես էր օսմանյան դիվանական սիստեմը: Քրիստոնյա երեխաներից պատրաստված զորքերով ահագին նվաճումներ կատարելով, թուրքը հասած էր լինում իր իդեալի կեսին. մնում էր մյուս կեսը — հարեմական երջանկությունը, և այդտեղ էլ նրա ծառայության պատրաստ էին գյավուրների հոտերը: Մանկաժողովները պետության համար էին, բայց նրանից ավելի հաճախ

կրկնվող աղջկաժողովները ամեն մի խանի, փաշայի ու բեկի համար էին լինում: Այդ տեսակ աղջկաժողովների մի նկարագրություն տալիս է Զաքարիա սարկավազը, իսկ մանկաժողովների պատճառած ընդհանուր սուգն ու հուսահատությունը նկարագրել է Թադևոս վարդապետ Սեբաստացին*:

Քրիստոնյայի անձնավորության ստորացումը կատարյալ դարձնելու համար մահմեդական օրենսդրությունը ասում էր, որ նույնիսկ քրիստոնյա թագավորը իրավունք չունի դատարանում վկայություն տալ վերջին բռնակիր մուսուլմանի դեմ**։ Դա նշանակում էր, որ թաթարական գիշատիչ ցեղերի լուծի տակ ապրող քրիստոնյաների համար վերին աստիճանի դժվար, համարյա միանգամայն անհնարին բան պիտի լիներ որևէ դատ վարել մահմեդականի դեմ: Եվ կա՞ր արդյոք թաթարական արդարադատություն, երբ կաշառակերությունը սրբագործված սովորություն էր ոչ միայն մանր-մունր պաշտոնյաների, այլ նույնիսկ սովթանների և շահերի համար: Սրբագործված սովորություն էր նաև այն, որ տիրողը, առանց պատճառի անգամ, սպանել էր տալիս ունեորին և համիշտակում էր նրա ստացվածքը: Անհուն կամայականությունների թագավորություն էր: Եթե մեծ վեդիքներն անգամ ապահով չէին, թե վաղը, մյուս օրը կենդանի կմնան, ի՞նչ կարող էր լինել ռայյան, որի վերաբերմամբ ոչ մի բռնություն, ոչ մի անարդարություն արգելված չէր:

Բայց այդ դրության մեջ էլ գոյության կռիվ օրենքը տիրում էր ռայյայի վրա իր բոլոր անողորք պահանջներով: Գոյություն պահպանել կարելի էր ստրուկին տված զենքերով, և քծնելը, շողոքորթությունը, ստախոսությունը, մատնությունը ու այլ այսպիսի բարոյական կեղտեր ծծվում էին ժողովրդի արյան մեջ, առավելապես քաղաքներում ապրող ժողովրդի, որ ավելի հաճախ էր շփվում տիրողների հետ: Այդ միջոցով քրիստոնյային հաջողվում էր ոչ միայն գոյություն պահպանել, այլև գեղեցիկ դիրք ստեղծել իր հավատակիցների մեջ: Կազմվում է քրիստոնյա իշխանավորի ընդհանրապես զրդվելի տիպը. դա փողի, հարստության մարդն է, որ առաջ է գնում կաշառքներով, վաշխառությամբ: Մի կատարյալ ստրուկ իրենից բարձրի, այսինքն՝ մահմեդականի առաջ, նա դառնում է անգույն հարստահարիչ իրենից ստորի, այսինքն՝ քրիստոնյայի համար: Նա ունի մի հայտնի դիրք մահմեդական աղդեցիկ պաշտոնյաների մոտ, կարողանում է երբեմն շտկել քրիստոնյա համայնքի գործերը իր շողոքորթություններով, կաշառքներով. բայց դրա փոխարեն նա գրավում է ռայյայի մեջ մի տեսակ փաշայի, հրամայողի և առնողի դեր: Այդ դասակարգից առաջ եկավ հայ ամիրայությունը Թուրքիայում: Անողորմ էին, մանավանդ, այն քրիստոնյաները, որոնք կապալով վերցնում էին պետական հարկերը. նրանք մեկին երկու էին առնում ժողովրդից:

Այս բոլոր աղետները կարծես բավական չէին մի ժողովրդի դժբախտության համար և ահա զարգացավ, առաջագիմեց, համատարած շարիքի կերպարանք ընդունեց աղետներից գուցե ամենավատթարը՝ փշացած հոգևորականությունը: Նա երևան եկավ ավելի ահռելի դեմքով, քան առաջ էր ամեն մի առաքինություն կորցրած, աթոռ և իշխանություն ձեռք գցելու փառասիրական տենչով բռնված: Այն սե ու ողբալի ժամանակներում հոգևորականների կոփվեցրեց, ստոր արարմունքները իշխանություն ձեռք բերելու համար՝ մեր պատմության երկար էջերն են զբաղում: Որքան բարձր էր իշխան

ությունը, այնքան սաստիկ էր նրա համար մղվող կոփվող փառասեր եկեղեցականների մեջ: Հակառակորդները մատնում էին միմյանց, կողոպտում էին եկեղեցիները՝ այս կամ այն բռնավորին կաշառքներ տալու և նրա բահահատությունը գրավելու համար, խոստանում էին հարկ տալ և ստորանում էին այն աստիճան, որ տիրողները սովորում էին առանց քաշվելու ամեն տեսակ կեղեքումների ենթարկել նրանց:

Այդքան զգվելի արարքների պատճառով էր, որ էջմիածինը, հայոց եկեղեցական իշխանության կենտրոնը, մատնվեց մի անտանելի դրության և հազիվհազ էր կարողանում շունչ քաշել: Իհարկե, չի կարելի ասել, թե բոլոր հոգևորականներն էին փառամուլ, թե ամենքն էին պատրաստ զոհել ամեն ինչ իրենց անձնական շահերին: Բայց փոքրիշատե պարտաճանաչ մարդը չէր կարող դրսևել այն, ինչ քանդում էին կաշառքներով և մատնություններով գործ հաջողեցնողները: Կաթողիկոսներից անդադար պահանջում էին հարկ, կաշառք. էջմիածինը չունեց և դիմում էր ժողովրդին, նրանից ստացած նվերներն էր գցում անկուշտ իշխողների կոկորդը: Բայց ժողովուրդը միշտ չէր կարող այդպիսի հարկ վճարել իր հոգևոր տերերի ապահովության համար. ի՞նչ դրության մեջ էր նա ինքը: Եվ հոգևոր վարչությունը մի կերպ գոյություն պահպանելու համար տոկոսներով պարտք էր վերցնում, կատարում տիրողների պահանջը և ապա ինքը դառնում էր պարտատերերի ստրուկ: Դրությունն այնքան զարհուրելի էր, որ ոչ մի կաթողիկոս հանձն չէր առնում մենակ կառավարել եկեղեցին: Սովորություն դարձավ, որ կաթողիկոսը մեկին ձեռնադրում էր իր աթոռակից և ինքը փախչում էր էջմիածնից, հենց որ պարտատերերի և իշխողների պահանջները խստության ծայրահեղ աստիճանին էին հասնում:

Եվ այսպիսի մի դասակարգն էր խելքի, լուսավորության, գրականության միակ ներկայացուցիչը: Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ XVI դարն էլ իր նախորդի նման էր, եթե նրանից էլ ավելի մոռալ ու մութ չէր: Նույնիսկ մի հատ փոքրիշատե աչքի ընկնող ժամանակագիր հեղինակ էլ չտվեց այդ դարը: Մանոթ են մի քանի հատուկտոր գրվածքներ, ինչպես, օրինակ, Հովհաննիսիկ վարդապետի փոքրիկ Հիշատակարանը*, բայց դրանք այնքան մասնավոր, երկրորդական երևույթներ են, որ նույնիսկ չեն մտել մեր գրականության պատմության մեջ: XVI դարի միակ մատենագիր համարվում է Սիմեոն Ապարանցին²¹, որ թողել է մի ոտանավոր շատ խեղճ աշխատություն, այն էլ ոչ թե ժամանակակից կյանքից, այլ վերցրած Ղազար Փարպեցու պատմությունից:

Գրականություն չէր էլ կարող լինել, քանի որ հայերեն լեզուն անկման ծայրին էր հասել, կարգին լեզու իմացողներ համարյա չկային ոչ մի տեղ: Տգիտությունը այնտեղ էր հասցրել, որ քերականությունն անգամ բոլորովին մոռացվել էր** և այնքան փառավոր անցյալ ունեցած գրաբարը աղճատվում էր անողորմ կերպով: Մտավոր դժբախտության ծավալը չափելու համար նկատենք, որ օտարացող հայ ունիթոնները լատինական լեզվի ձևերով աղավաղում էին հայերենը, և այնքան անօգնական էր հայ աշխարհը, որ նա ընդունեց այդ ձևերը, ընդունեց այդ լատինացրած հայերենը:

* «Ճոռքաղ» ամսագիր, 1859, էջ 69—76, 105—113:

** Առաջիկա պատմագիր, գլ. ԻԹ:

* Զամյան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 513:

** Нофаль, Мусульманское право, выд. I.

Ոչ, Հայաստանի հողի վրա չէր կարող ծաղկել գրական ու մտավոր շարժում: Սա մի ճակատագրական վճիռ էր, որ պատմությունը հանում էր թաթարական տիրապետության իրականությունից: Տպարանի տեղ չէր մի երկիր, որ այնքան հեռու էր լուսավոր աշխարհից, մոռացված, զուրկ հաղորդակցության ճանապարհներից և ամեն տեսակ ապահովությունից, մի երկիր, որի ժողովուրդը գերմարդկային ջանքեր էր անում իր գոյությունը պահպանելու համար և, արյունարբու ցեղերից ոտնակոխ եղած, գինվորական բռնապետությունների ահալոր ձեռքի տակ ճնշված՝ տգեղ էր, նախապաշարված ու խավար:

Բայց այդ ժողովրդի համար եթե կար ապագա, եթե պահվում էր բախտի ժպիտ — դա միայն լուսավորությունն էր, սեփական ջանքերով, առանց որևէ կողմնակի օգնության՝ առաջադեմ ազգերի ետևից գնալն էր: Ինչպես պիտի հնարավոր դառնար մի այդպիսի մեծ գործ, երբ թվում էր, թե հայ ժողովուրդը, իրեն շրջապատող պայմանների շնորհիվ, պիտի լինեի ասիական խավարի մեջ անշարժացած, լույսից զուրկ մի ժողովուրդ, ինչպես էին նրա հարևանները:

Կան շարիքներ մարդկության կյանքի մեջ, որոնցից բարիք էլ է ծնվում: Այդպիսի մի բարիք էլ հայերի համար ծնվեց:

Անշուշտ Հայաստանի համար մեծ դժբախտություն էր, որ կոտորածների դարերում ահագին բազմությամբ հայեր հեռանում էին դեպի աշխարհի դանազան կողմերը՝ բախտ և հանգստություն որոնելու: Ժամանակի ընթացքում գոյացավ մի օտարերկրյա Հայաստան — եթե ներելի կլինի այսպիսի մի անուն հատկացնել միմյանցից ահագին տարածություններով անջատված մանր ու խոշոր գաղթականություններին: Սրանց մի խիտ ցանցը տարածված էր նախ և առաջ Հայաստանի մոտ գտնվող, նույնիսկ սահմանակից երկրներում: Միջերկրական ծովի ասիական, եվրոպական և մասամբ աֆրիկյան ափերը, Սև ծովի նավահանգիստները, Վրաստանը, Պարսկաստանը, Հնդկաստանը բազմաթիվ գաղթավայրեր տվին իր երկրից կամա թե ակամա հեռացող հային: Հավիտյան կտրվելով հայրենի հողից, նա սկսեց արհամարհել տարածությունները և հասավ Վոլգայի ափերին, մտավ Ղրիմ, Լեհաստան, Տրանսիլվանիա, Բուկովինա, Մոլդավո-Վալախիա: Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Սպանիայի, Անգլիայի, Հոլանդիայի, ինչպես նաև Հնդկական կղզիների և նույնիսկ Զինաստանի նավահանգիստները անժանոթ չէին հայերին: Նրանք մեծ ընդունակություն ցույց տվին զանազան կողմեր ցրվելու, ժամանակավոր կամ մշտական բնակություն հաստատելու և օտար կյանքի պայմաններին հարմարվելու մեջ: Նույնիսկ Կովկասյան լեռնաշղթայի մշտապատ լանջերը չխուսափեցին գաղթավայր որոնող հայի աչքից և այդտեղ, չերթնողների երկրրում, ապաստան գտավ հայկական մի փոքրիկ հատված: Աշխարհի վրա գուցե միայն հրեաներն էին գաղթական հայությունից անհամեմատ շատ քաբեքար ընկել:

Դա շարիք էր այն տեսակետից, որ անշափ նվազեցնում էր հայության թիվը: Օտար երկրների տակ ցաքուցրիվ եղած հայ ժողովուրդը բնականաբար պիտի կորչեր: Մի վաճառական ժողովուրդ, փոքրիկ համայնքներով խրված օտար ազգությունների ծոցը, երկար ժամանակ չէր կարող պահպանել ազգային ինքնությունություն, մասնավորապես որ համարյա ոչինչ կապ չէր պահպանում բուն հայրենիքի հետ, չէր ենթարկվում հայրենի հողի ազդեցության, չէր ստանում այդտեղից այնպիսի մտավոր պաշար, որ բավարարություն տար նրա կյանքի պահանջներին: Կամ բոլորովին կորցնելով իրենց մայրենի

լեզուն, կամ պահելով այդ լեզուն լոկ եկեղեցական ծեսերի համար՝ հայ գաղթականություններից շատերը ձյունի պես հալվում էին, բոլորովին օտարանում և կուլ գնում իրենց շրջապատող ազգությունների մեջ: Թեև այսպես, բայց գաղթականություններին էր վերապահված լույս վառել իրենց դժբախտ հայրենիքի համար:

Ի՞նչ էր տալիս գաղթականությունը — Ամենից առաջ այն, որ հայը իր երկրի սահմաններում կղզիացած չէր մնում: Գաղթելով, նա հեռանում էր իր տխուր իրականությունից և մի քանի տեղերում մոտենում էր քաղաքակրթությամբ երջանիկ աշխարհին. այդտեղ նա տեսնում և սովորում էր շատ բան, կուլտուրական եռանդ, ձեռնարկող, մրցող ոգի էր ցույց տալիս: Իբրև ճարպիկ ու ժիր վաճառական, նա միջնորդ էր հանդիսանում Արևելքի և Արևմուտքի մեջ, նրա քարավանները անհուն տարածություն էին կտրում, փոխադրելով մի երկրի բերքերը ուրիշ երկրներ: Դժվարություններ արհամարհելը, համբերատարությունը, շարքաշությունը, համառ կերպով նպատակին ձգտելը բնավորության խոշոր գծեր էին կազմում: Հայը կայաններ ուներ Եվրոպայի և Ասիայի ամենանշանավոր կենտրոններում. այդ կայանները միայն վաճառականական շահին չէին ծառայում, այլև երբեմն մտավոր գործի օջախներ էին հանդիսանում: Վաճառականի հետ գաղթականության ճանապարհին մի-մի երևան էր գալիս նաև գրագետը, ուսման տենչով վառված հայր...

Հետեւելով հայ գաղթականի գծած ճանապարհներին, տեսնելով, թե ինչպես սկսվեցին նրանք և ուր էին տանում, մարդուն այնպես է թվում, թե ճակատագիրը դարերի ընթացքում այնքան մեծ բազմություններ էր խլում հայի երկրից, որպեսզի ապագայում այդ բազմություններից մնացած փշրանքների միջոցով նոր բախտ վերագարծնե հային. — լույս և քաղաքակրթություն որոնող մի ազգի բախտը: Դարավոր հանգամանքները մշակեցին մի հաստատ, տևողական օրենք. — հայը միայն իր գաղթականությունների մեջ պիտի ձեռք բերեր վերածնության համար անհրաժեշտ լույսն ու իմացականությունը և ապա կամաց-կամաց, փոքր չափերով, փոխադրեր այդ ստացվածքը դեպի բուն հայրենիքը: Ուրիշ միջոց և ճանապարհ չէր թույլ տալիս հայի իրականությունը: Եվ մինչև այժմ էլ գործում է այդ օրենքը, մինչև այժմ էլ գաղթականությունների մեջ է կենտրոնացած հայի մտավոր և կուլտուրական կյանքը: Առանց գաղթականությունների՝ Հայաստանը կմնար նույն չոր անապատը, որ պատրաստվել էր մոռոտների ձեռքով և պահպանվում էր թաթարական խալամի երկաթե տիրապետության տակ:

Հիսնամյա ընդհատում տպագրական գործունեության մեջ: Պատճառներ: Պարսկա-բուրժական ավերումներ Հայաստանում: Քաղեռս վարդապետ Սիրաստացու ողբը: Մանկածողովի պատկեր: Բարբառություններ Մոլդավայում: Ստեփանոս կաթողիկոսի հանապարհորդությունը դեպի Եվրոպա: Բաղաճական նպատակներ: Բանակցություններ Հոմում: Միխայել կաթողիկոսը կրկնում է նույն փորձը: Արգար Քախաբեցի և երա պատգամավորությունը: Հոմը չէր կարող օգնել: Կաթողիկ եկեղեցու դուրքությունը: Ռեֆորմացիա, խավար հոսանքներ, հալածանք, ինկվիզիցիա: Պողոս IV: Պիոս IV և Երեմիայի ժողովը: Արգարի ընդունելությունը: Արգարի «Մազմուր»: Արգել-

ներ Խալիպայում և տպարանի տեղափոխությունը: Կ. Պոլիս: Պիոս V ռեժիմը: Գրիգոր XIII և հայերը: Բանակցություններ Կիլիկիայում և Ազարիա կաթողիկոսը: «Տոմար Գրիգորյան»: Կիլիկիացիների ակնկալումները. ոչ մեկն էլ չէ իրականացնում: Մի գիծ Գրիգորի կյանքից: Հովհաննես Տերզյանցի:

Հայերեն տպագրության սկզբնավորությունը անհաստատ էր: 1513-ից հետո գալիս է մի երկարատև անգործություն, որ 58 տարուց ավել է տևում. այդ ժամանակամիջոցում, որքան հայտնի է, հայերեն գրքեր չտպագրվեցին:

Ի՞նչ էր պատճառը: Մի՞թե հինգ տպագրված գրքերը մի պատահական երևույթ էին կազմում և հայերի մեջ չկար նույնիսկ «Աղթարբի» կամ «Կիպրիանոսի» նման գործածական գրքեր ունենալու պահանջը:

Մենք կարծում ենք, որ կար պահանջ և 1512—1513-ի տպագրությունները քմահաճույքի կամ շռայլության կերպարանքը չունեին: Ամբողջ հարցը միայն նրա մեջ է, թե որտեղ էր զգացվում պահանջը և որքա՞ն հնարավորություն կար այդ պահանջին բավարարություն տալու:

Եվրոպացիին, ինչպես տեսանք, պատրաստ էր հային օգնելու, տալով նրան տառեր, տպարանական պարագաներ: Բայց եվրոպացիին չէր կարող գրքեր էլ ընտրել հայի համար, հրատարակությունները կատարել իր ուզածին պես: Պետք էր, որ հայը որոներ իրեն հարկավոր գրքերը: Եվ եթե ուղենան իմանալ, թե որոնողը ո՞վ պիտի լիներ, ամենից առաջ աչքի առջև կգա այն հայությունը, որ ապրում էր Եվրոպայի մեջ, տպագրական դարգացած և ընդհանրացած գործի կողքին:

Այդտեղից ահա որոնողների մի ահագին թիվ պիտի ստացվեր, որովհետև Եվրոպայի հայությունը սակավաթիվ և աննշան բան չէր: XVI դարի սկզբում մենք միայն Միջին Եվրոպայում ունեինք Լեհաստանի գաղթականությունը՝ մոտ 10 հազար տուն, Մոլդավիայինը՝ 3 հազար տուն: Հունգարիայի գաղթականության թիվը հայտնի չէ, բայց այնտեղ եղած հայերը այնքան շատ էին, որ կարող եղան քաղաք ու ավան հիմնել իրենց համար: Հայտնի է, թե որքան նախանձելի էր հայ գաղթականությունների նյութական դրությունը Եվրոպայի մեջ: Ամեն տեղ նրանք լայն արտոնություններ էին ստանում՝ առևտրով պարապելու համար: Լեհաստանի հայերը այնքան մեծ ազդեցություն ունեին, որ ներքին ինքնավարություն ձեռք բերին և իրենք էին իրենց գործերը կարգադրում:

Բնական կլիման սպասել, որ այդ խոշոր գաղութները կդառնան լուսավորության կենտրոններ և իրենց դժբախտ հայրենիքի համար՝ լույսի աղբյուրներ: Ի՞նչ էր նրանց պակասում: Մոլդավիայի հայ եղնավաճառները այնքան էին հարստանում, որ իրենց փողով եկեղեցի էին շինում և նվիրում տեղական իշխանության: Լեհաստանցի հայի փարթամությունը ուղղակի նախանձ էր պատճառում մյուս տեղացի ազգերին: Բայց այդ հարստությունները, այդ բարեկեցությունը, եվրոպական մթնոլորտը մտավոր ունեցող բարիքներ չառաջացրին: Եվրոպայի հայը հուշակվում էր փող գիզելով, իսկ այն, ինչ հարկավոր էր նրա մտքին ու հոգուն, պետք է տար թաթարական իսլամի տակ տափակացած Հայաստանը: Ոչ աչքի ընկնող դպրոցական գործ, ոչ գրականություն և լուսավորություն տեղ չգտան փարթամ վաճառականների աշխարհում: Երբ եկեղեցական այնպիսի հարց էր ծագում, որի լուծումը պահանջում էր մտավոր պատրաստություն, եվրոպացի հայը կատարելապես անընդունակ էր հանդիսանում և աչքը տնկում էր էջմիածնի վրա: Դա միայն

կրոնով հայ էր. իսկ ազգային ոգու այն հզոր գործոնը, որ լեզուն է, նա մոռանում էր հեշտությամբ: XVI դարի սկզբից Լեհաստանի հայությունը արդեն թաթարենն էր գործածական լեզու դարձրել թե տանը և թե եկեղեցում²²:

Մնում էր, ուրեմն, որ հայերեն գրքի և տպագրության հարցը դարձյալ հայաստանցին ման գար: Նա էր, որ պահում էր իր լեզուն. նա էր, որ միայն այդ լեզվով կարող էր կերակուր տալ իր հոգուն ու մտքին: Բայց նա ազատություն ունե՞ր իր որոնումները ամեն ժամանակ կատարելու համար:

1500 թվականին Պարսկաստանում հաստատվեց Սեֆևիդների դինաստիան²³. Շահ-Իսմայիլը այդ տոհմի առաջին թագավորն էր, որ իր գահը հաստատեց Թավրիզում: Համարյա ամբողջ Հայաստանը պատկանում էր Պարսկաստանին. թուրքերը աչք էին դրել այդ մեծ բաժնի վրա և պատերազմի առիթ էին որոնում, մանավանդ որ ատելով-ատում էին շիա պարսիկներին: Ընդհարումը երկու մահմեդական բռնակալների մեջ շատ շուշափայլ: Շահ-Իսմայիլը խրոխտ ու ինքնավստահ էր, բայց նրանից պակաս կատաղի և մեծամիտ չէին օսմանյան սուլթանները: Բայազետ Երկրորդը Կ. Պոլսում անպատվությամբ ընդունեց Շահ-Իսմայիլի դեսպանին, որ գնացել էր բողոքելու, թե օսմանյան զորքերը անցնում են սահմանը և կողոպտում են Հայաստանի քաղաքները: Շահ-Իսմայիլը այդ անպատվությանը պատասխանեց, ավելի մեծ արհամարհանքով ընդունելով թուրքաց դեսպանին Թավրիզում:

Պաշտոցիկ նյութեր շատ էին հավաքվել և երբ սուլթան Սելիմը, թունավորելով իր հորը, Բայազետին, դահ բարձրացավ, փոխադարձ վիրավորանքները ավելի հաճախ սկսեցին կրկնվել, մինչև որ երկու բռնակալները միմյանց վրա հարձակվեցին: Սկսվեցին թուրք-պարսկական պատերազմները, ահավոր, երկարատև, արշունահեղ այդ պատերազմները, որոնք այնքան տառապանքներ պատճառեցին հայ ազգին:

Օսմանյան սուլթանների մեջ միայն Սելիմ Առաջինն է, որ ստացել է հատուկ անուն Յավուզ (արնախում): Սա ցույց է տալիս, որ այդ սուլթանի արնախմությունը ընդունակ էր նույնիսկ օսմանցիներին զարմացնելու: Այդ Յավուզը, Շահ-Իսմայիլի սիրտը դաղելու համար, կոտորել տվեց իր պետության մեջ ապրող 40 հազար շիա մահմեդականներ: Մի օր էլ նա վճռեց, որ քրիստոնյաները չլինեն: Եվ երբ հունաց պատրիարքը կարողացավ համոզել նրան, որ քրիստոնյաները սուլթանների տված իրավունքով են շունչ քաշում օսմանյան հողի վրա, Յավուզը ետ վերցրեց իր սարսափելի հրամանը, բայց խից քրիստոնյաների բոլոր գեղեցիկ եկեղեցիները, մզկիթ դարձրեց, գտնելով, որ քրիստոնյաները արժանի են միայն փայտաշեն եկեղեցիների:

Ահա այդ մարդն էր, որ արշավեց մինչև Թավրիզ, ջարդեց ու փախցրեց Շահ-Իսմայիլին, տիրացավ Հայաստանին և Քրդաստանին: Բայց բանը դրանով չվերջացավ, և ավերված երկիրը Թուրքիայի վերջնական սեփականությունը չդառավ: Պարսիկները ետ էին խլում իրենցից առած երկրները, օսմանցիները նորից նվաճում էին նրանց: Յավուզը երկար կյանք չունեցավ, բայց նրա որդի Սուլեյմանը, որ եվրոպացի պատմիչներից ստացել էր Փահլավի տիտղոսը, շատ երկարակյաց էր և անթիվ պատերազմներ մղեց թե՛ Եվրոպայի և թե՛ Պարսկաստանի դեմ և միշտ հաղթական պատերազմներ:

Ամբողջ Հայաստանը երկու ահավոր թշնամիների ոտների տակն ընկավ: Վանը, Բաղեշը, Երզնկան, Կարինը, Արարատյան երկիրը ձեռքից ձեռք էին անցնում: Թե ինչ օրեր էին քաշում այդ դժբախտ տեղերը, կարելի է հասկացողություն կազմել, կարդալով ականատես Թադևոս վարդապետ Սեբաստա-

ցու ողորդ, որ բերում է Չամչյանը իր Պատմության մեջ: Ահա թե ինչ է պատմում այդ վարդապետը.

«Հայոց հազար թվականն էր (1551): Ղզրաշները (պարսիկները) շարժվեցին հայոց ազգի վրա՝ նրա մնացորդները մանրելու և մաշելու համար: Սրանց բերած աղետները ավելի են կենկթիմուրի աղետներից: Մի ամբողջ տարի է, ինչ անդադար ման են գալիս քաղաքներ ավերելու և ստացվածը կողոպտելու համար. ինչ տեսնում են աչքով, իսկույն պահանջում են. և հարկերի անուճով վերջին աղքատության հասցրին մեր ազգը: Երբ մեկի բերանից լսում են Քրիստոսի անունը, նրան շարաշար տանջում են. և եթե նա չէ դադարում Քրիստոսին ճշմարիտ աստված դավանելուց, նրա բոլոր ունեցածը խլում են և իրեն էլ սպանում: Իրենց թագավորին, որին շահ են անվանում, աստծուց ավելի են պաշտում, բայց սա մեզ համար փարավոն դարձավ և Սենեքերիմից ու Նաբուգոդոնոսորից էլ վատ. գյուղ չթողեց, քաղաք չթողեց, որ չմնաս, որը կրակով էր այրում, որը հիմնահատակ քանդում էր, ամրոցների և ավանների շինություն չէր թողնում, մանավանդ եկեղեցիների և վանքերի. շատ քահանաներ և կրոնավորներ էլ սպանեց:

Նրա ղորքերը փովեցին վասպուրականի և Տուրուբերանի երկրում և շինություն չթողեցին վանի կողմերից մինչև Երզնկա. սուր և կացին ձեռք առած՝ այս ու այն կողմ ընկան, կոտորեցին խլաթի և Արծկեի այգիները, անտառները և պտղատու ծառերը: Կարինի արտերը կրակ տվին: Ողբում եմ Բասենի երկիր, որ սրի ճարակ դարձրին: Բարձր Հայքից մինչև Կիլիկիայի Սիս քաղաքը հալածելով քրիստոնյաներին, երկիր մարդկանցից թափուր դարձրին. ոչ հայ մնաց, ոչ տաճիկ, ամենքին սրով կոտորեցին: Կողոպտեցին եկեղեցիների սպասները, որոնց հետ Աստվածաշունչ գրքերը, և վարդապետների գրվածքները: Գայ և եղուկ մեր գլխին, որ այդպիսի անցքեր տեսանք մեր աչքով և մեր հայրենիքից տարագիր լինելով՝ ողորմ ողբալի եղանք»:

Այսպես էր մի կողմը: Իսկ մյուսը: Նույն վարդապետը նկարագրում է Սուլեյման Փառահեղի հրամանով կատարած մանկաժողովը: Աննկարագրելի է, ասում է ողբացողը, քրիստոնյա հայերի և մայրերի ողբն ու սուգը, որ տարածված էր ամեն տեղ: Թուրքերը հարձակվում էին տների վրա, ծնողների գրկից հափշտակում էին երեխաներին և տանում էին նրանց, իսկույն թլպատում, մահմեդականացնում: Մի քանի ժամանակից հետո կրկնվեց

* Չամչյան, հատ. 3-րդ, գլ. Ժ:

** Մի տխուր ղուգադիպություն՝ այս 1551 թվականը սարսափելի աղետ բերեց և Եվրոպայի հողի վրա ապրող հայերի մի մասին: Մոլդավիայի վոյեվոդն Ստեփանը այնպիսի մի ֆանատիկություն ցույց տվեց, որի վրա կարող էր նախանձել ինքը՝ պարսից շահը: Նա վճռեց Մոլդավիայի բոլոր հայերին հունադավան դարձնել: Աստվածածնի վերափոխման տոնին նա ձիով մտավ Սուլավա քաղաքի հայոց եկեղեցին, սկիզբ գետնին տվեց ջարդեց և ուրիշ սրբապաշտություններ կատարեց: Հայերը շուրջեցին հոժար կամքով փոխել իրենց կրոնը: Այն ժամանակ սկսվեցին անգութ բռնություններ — ծեծ, տանջանքներ. եղան նույնիսկ նահատակվողներ, մի քանիսին ողջ-ողջ այրեցին: Եվսկոպոսի և քահանաների միջոցները անօգնական, ապա նրանց ղուգով մերկացրին, մոլդավական շորեր հագցրին: Ուշադրություն չդարձնելով խեղճ ժողովրդի վաճառունի վրա, ամենքին բռնի կերպով մկրտեցին: Միևնույն բռնությունները կատարվեցին Մոլդավիայի ուրիշ քաղաքներում էլ, ուր կային հայեր: Բոլոր հայ եկեղեցիները կողոպտվեցին, մոլդավական քահանաները շրջում էին ամեն տեղ, օրհնած ջրով սրբկում էին նորադարձներին, նրանց տները, եկեղեցիները: Այս սոսկալի բարբարոսություններին ականատես էր Թոխաթեցի Մինաս սարկավազը, որ և գրեց մի ոտանավոր ողբ, աշխույժ ու սրտառու ռոնդ նկարագրելով նրա մեջ Ստեփան վոյվոդայի քստմենի արարքները: Այդ ողբը XVI

նույն բարբարոսությունը, այս անգամ ավելի վայրենի կերպով. ծնողական դիմադրությունը այնքան կատաղեցնում էր մանուկներ հավաքողներին, որ նրանք քանդում էին տները և կողոպտում. մի քանի տեղերում եկեղեցիներ էլ այրեցին: Այսպես, Եվդոկիա քաղաքում մի օրվա մեջ ութ եկեղեցի քանդվեցին և այրվեցին: Ժողովրդի հեծեծանքները հարկադրեցին Դերջանի Մադաթիա վարդապետին մի համարձակ քայլ անել: Նա գնաց Կ. Պոլիս և, ներկայանալով սուլթան Սուլեյմանին, աղաչեց նրան ազատել ժողովուրդը տառապանքներից: Ուրիշ հայեր էլ նույն աղերսանքը ներկայացրին, և սուլթանը հրամայեց դադարեցնել մանկաժողովը: Բայց դրանից հետո մի քանի անգամներ էլ կրկնվեց այդ բարբարոսական բռնությունը:

Տառապանքների այդ տարիներից մեկում, 1547-ին, էջմիածնի Ստեփանոս կաթողիկոսը, որ կոչվում էր Սալմաստեցի, չկարողանալով անտարբեր մնալ իր ժողովրդի կրած շարժարանքների մեջ, իր տեղը կաթողիկոս ձեռնադրեց Միքայել Սեբաստացուն և ինքը ճանապարհվեց էջմիածնից Եվրոպա: Նա այցելեց Վենետիկը, երկար մնաց Հռոմում, ուր բանակցություններ էր վարում կաթողիկ եկեղեցու պետի հետ:

Ստեփանոս կաթողիկոսը առաջինը չէր, որ պայմաններ էր առաջարկում ս. Պետրոսի աթոռին: Կաթողիկ հեղինակները շատ անգամ են հիշատակում, թե հայոց կաթողիկոսները հնազանդություն հայտնեցին Հռոմին, բայց միշտ խույժ ու մութ են թողնում այն բանը՝ թե եթե այդպես էր, ինչու չկայացած եկեղեցիների միությունը:

Հայտնի է, որ գեռ Ռուբինյանների ժամանակից կաթողիկ եկեղեցուն միանալու հարցը կապված է եղել քաղաքական շահերի հետ և մենք շատ հիմքեր ունենք հաստատելու, որ հայ հոգևորականությունը եթե շատ անգամ պատրաստ էր իր հնազանդությունը հայտնելու ս. Պետրոսի աթոռին, դա առանց իրական փոխարինություն ստանալու պայմանի չէր: Հայաստանի տանջանքներին ականատես էին կաթողիկ քաղաքիչները, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին դարձի բերել հայերին և հաջողություն վաստակելու նպատակով ոսկի սարեր էին խոստանում նրանց: Հայերին առաջին անգամ կաթողիկ միախոնարները սովորեցրին դեպի Եվրոպա ուղղել իրենց աղաչավոր հայացքը, և Հռոմը, իբրև Եվրոպայի մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող մի կրոնական ուժեղ պետություն, բնականաբար պիտի հայերին մեծ հույսեր ներշնչեր, քանի որ այնքան աշխատում էր կաթողիկացնել նրանց:

Կարի մեր աղքատ դրականության լավագույն հիշատակարաններից մեկն է, գրված և համարյա աշխարհաբար լեզվով: Ահա Թոխաթեցու բանաստեղծական աշխույժի նմուշները.

Հիսիսական կողմ աշխարհի
Փոքրիկ երկիր կայ օլախի,
Բազում հայք կայր իւրեանց միջի,
Լաւ քրիստոնեայք և անուանի:
Նրիցանիք ուսածք էին,
Ժամատեղօք պայծառ էին
Խիստ փառավոր հայեր կային
Յանկարձ փորձանք եկաւ նոցին:
... Սաստիկ հրաման եհան կրկին
Ձեկեղեցիքն աւերեցին,
Ձինչ անօթ կայր կողոպտեցին,

Հայոց գրեանքն այրեցին:
Պոտլան քաղքին եկեղեցին,
Ոսկով պատկերք դրած միջին,
Շատ մալ խարճած վերայ նորին,
Յիշատակ էր Քրիստոստուրին:
Վոյվոդային աղաչեցին,
Հազար կարմիր տամք քեզ ասին,
Ըսկիք, խաչեր և զանոթնին,
Մի աւերել զեկեղեցին:
Պիղձ Վոյվոդան նոցա ասաց
Ձիւրնդիրքն նոցա ոչ կատարեաց:

(«Հանդես ամսօրյա», 1888, № 1 և 2):

Սալմաստեցու ճանապարհորդությունը ուներ քաղաքական նպատակ: Վենետիկի հանրապետության կաթողիկոսը ներկայացրեց Պարսկական Հայաստանի հայ գլխավորների մի աղերսագիրը, որ վերջանում էր այսպիսով.

«Եվ մենք խեղճ հայքս ի մասին պարսից, ի ներքոյ խիստ տուժապանաց ալաղենից, կու սպասեմք ձեր գալուն, ինչպես սուրբ նախահարքն սպասէին Փրկչին Քրիստոսի: Գիտեմք, որ ի զգոնութենէ տէրանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատութիւնն: Կուղարկեմք մեր պատրիարքը Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, առ մեծապաշտօն տէրութիւն ձեր, որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ, և յետոյ շնորք ընեց իրեն, որ կարենայ երթալ և համբուրել զոտս ամենասրբազան Պապին»^{*}:

Կաթողիկոսի հետ էին մի արքեպիսկոպոս, մի եպիսկոպոս և ուրիշ պաշտոնյաներ: Այդ շքախմբով նա շատ լավ ընդունելություն գտավ Հռոմում. պապական կառավարությունը մի առանձին պալատ հատկացրեց նրա բնակության համար: Մի քանի անգամ տեսակցություն ունենալով Պողոս Երկրորդ պապի հետ, կաթողիկոսը ծանրակշիռ և կարևոր առաջարկություններ արավ նրան: Մանրամասնությունները մեզ հայտնի չեն, բայց ահա ինչ է ասում ժամանակակիցներից մեկը, Գվալտեր Արետինոս. «Ես նրան և նրա հետ եղողներին շատ մոտ էի. և հաճախ հարցնում էի նրան և շատ տեղեկություններ էի իմանում պարսից և թաթարական դեպքերի մասին: Բայց շատ եղան մեր մեջ և ծանր վիճաբանություններ կրոնի գործերի վրա... Շատ կարևոր բաներ ուներ իր մտքում, բայց ժամանակը խափանում էր նրա մտքերը»:

Այս վկայությունից կարելի է եզրակացնել, որ Ստեփանոս կաթողիկոսի բանակցությունների մեջ առաջին տեղը կրոնական հարցերը չէին գրավում, այլ հայերի քաղաքական դրությունը: Եթե Պողոս պապը կարողանար թեթևացնել այդ դրությունը, այն ժամանակ հայոց եկեղեցին մի շարք զիջումներ կաներ Հռոմի աթոռին: Նույն ականատեսի խոսքերից կարելի է եզրակացնել և այն, որ զիջումներ էին խոստացվում և ոչ կատարյալ հպատակություն: Այդպես, պատարագի բաժակի մեջ ջուր խառնելու մասին կաթողիկոսը միայն այն խոստումը տվեց, թե կաշխատի համոզել հայ հոգեվորականությանը, որպեսզի այդ կետն էլ ընդունվի:

Բայց այդ առաքելությունից իրական օգուտ դուրս չեկավ հայերի համար: Հռոմը ազդերի քաղաքական ազատության մասին առհասարակ չէր մտածում, իսկ այդ ժամանակ մանավանդ չէր կարող մտածել, եթե կամք էլ ունենար, որովհետև ինքն էլ տնային շատ խառնակություններ ուներ: Այդ է պատճառը, որ Ստեփանոս կաթողիկոսը «ամենասրբազան Պապի ոտները համբուրելուց» հետո էլ, երբ ձեռնունայն վերադարձավ էջմիածին, այլևս պարտավոր չհամարեց իրեն Հռոմի հպատակ անվանել: Վերադարձին նա գնաց Գերմանիա և ներկայացավ Կարլոս V կայսրին, այնտեղից անցավ Լեհաստան և Մոսկվա: Անշուշտ, կաթողիկոսը աղերսագրեր ներկայացրեց և այդ պետություններին, բայց ինչպես երևում է, ոչ ոք օգնության հույս չտվեց:

Անհաջողությունը կատարյալ էր, բայց և հայկական իրականությունը այնպես չէր, որ կարելի լիներ բավականանալ մի անգամ աղաչելով: 17 տարի անցնելուց հետո Ստեփանոսի հաջորդ Միքայել կաթողիկոսը կրկնեց միևնույն փորձը: Նա էլ հեռացավ էջմիածնի ծանր մթնոլորտից, բայց քայլերը

ուղղեց դեպի իր հայրենի Սեբաստիան, կաթողիկոսությունը հանձնելով իր փոխանորդին: Սեբաստիայում նա ծանոթացավ եվդոկիացի (թոխաթցի) Աբգար անունով զպիրի հետ, որ, ինչպես ենթադրվում է, շատ նշանավոր ծագում ունեցող մի մարդ էր, գուցե թագավորական տոհմի սերունդներից մեկը: Ահա այդ մարդուն Միքայել կաթողիկոսը պատգամավոր ուղարկեց Հռոմ²⁴: Աբգարի հետ էին նրա որդի Սուլթանշահը և մի վարդապետ²⁵: Պապին գրած նամակի մեջ Միքայել կաթողիկոսը առաջարկում էր լինել «մի հոտ, մի հովիվ, որպեսզի դրա հետ կարելի լինի աչք դնել գերությունից ազատվելու վրա», իհարկե, պապի օգնությամբ^{*}:

Ուրեմն մեզ ծանոթ առաջարկությունների կրկնությունը: Ամեն ինչ այս է հաստատում:

Հայերի այս պատգամավորության մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդողները հոռմեական աղբյուրներն են, որոնք և ասում են, թե հայոց կաթողիկոսի թղթի մեջ կային ծածկագրություններ և նշաններ, որոնց բացատրությունը միայն Աբգարը կարող էր տալ: Սա ավելի ևս հաստատում է այդ պատգամավորության քաղաքական հանգամանքը: Եթե հարցը պարզապես կրոնական լիներ, հարկ չէր լինի դիմելու ծածկագրության. երևի այդտեղ թաքնված էին այն պայմանները, որ Միքայել կաթողիկոսը առաջարկում էր Հռոմին, պայմաններ, որոնք չէին կարող խիստ դադտնիք չլինել²⁶:

Աբգարի պատգամավորությունը երկար ուշացավ ճանապարհին և միայն 1564-ին հասավ Հռոմ: Բայց Պիոս IV պապը, որին դիմեց նա, ավելի ևս քիչ հնարավորություն ուներ մտածելու հայերի մասին, քանի որ այդ ժամանակ նրա առջև դրված էր կաթոլիկ եկեղեցու գոյության հարցը:

Որպիսի մեծ փոփոխություններ էին կատարվել Եվրոպայում 1513 թվականից հետո, երբ Վենետիկում լույս էին տեսել հայերեն առաջին տպագրությունները: Վերածնության դարին Գերմանիայում հետևեց Լյութերի առաջացրած կրոնական ահազին հեղափոխությունը, որ հայտնի է «Ռեֆորմացիա» անունով և ուղղված էր կաթոլիկ եկեղեցու դեմ: Շարժումը շատ զեղեցիկ հաջողություն ունեցավ. բողոքականությունը արագ տարածվեց Գերմանիայում, անցավ Շվեյցարիա, Ֆրանսիա, Հոլանդիա, Անգլիա. նույնիսկ Իտալիան, պապերի երկիր, զրկաբաց ընդունեց նոր վարդապետությունը: Ամեն տեղ կաթոլիկ եկեղեցու անկումը պարարտ հող էր պատրաստել բողոքականության համար: Հռոմը զրկվեց իր հպատակների համարյա կեսից:

Բայց պապականությունը չէր կարող այդքան հեշտությամբ հաշտվել սարսափելի իրողության հետ: Կաթոլիկ կղերականությունը իր բոլոր ուղմական ընդունակությունները դուրս հրավիրեց նոր կրոնի դեմ, առաջացրեց մի կրոնական մեծ հակահեղափոխություն: Ամենից առաջ վերակազմվեցին կրոնական-վանական կարգերը, որոնք պապականության հեղինակությունը պահպանելն ունեին իբրև վերջնական նպատակ: Հիմնվեցին և նոր կարգեր, թեատիններ, կապուցիններ, բարնաբիտներ և այլն: Բայց դրանցից ոչ մեկը չհասավ այն նշանակության, որ կարճ միջոցում ձեռք բերեց Իգնատիոս Լոյոլայի հիմնած կարգը—եղվիտների կարգը, որ մի սոսկալի, համաշխարհային ուժ դարձավ կաթոլիկ եկեղեցու համար:

Անողորմ, կատաղի կռիվ հայտարարվեց ոչ միայն բողոքականության, այլ առհասարակ ամեն մի ազատ մտքի դեմ, որ հանդգնում էր հեռանալ

* 2. Ալիշան, Հայ-Վենետ., 1896, էջ 329:

* Ամալյան, Պատմ. Հայ., 3-րդ հ., էջ 520:

եկեղեցու ավանդություններից և հրամաններից: Հռոմը իր օգնության կանչն արձակեց սարսափելի հիմնարկությունը, որ ստեղծվել էր Իսպանիայում XV դարի երկրորդ կեսում: Դա հավատաքննություն էր, ինկվիզիցիան: Իտալիայում կային հավատաքննական ատյաններ, բայց նրանք թույլ էին գործում: Կարդինալ Կարաֆֆան վերակազմեց ինկվիզիցիան Հռոմում և, ինքը դառնալով հիմնարկության գլխավոր (մեծ ինկվիզիտոր), մի կարճ միջոցում ահ ու սարսափ տարածեց ամբողջ Իտալիայի վրա. բանտերը, տանջանքները, խարույկները անգթության բոլոր նրբությունները պարզեցին, որպեսզի ահաբեկեն բոլոր հերետիկոսներին, բոլոր թուլահավատներին: Պատժվում էին ոչ միայն կատարված հանցանքը, այլև մտադրությունը, արգելվում էր ոչ միայն հակաեկեղեցական մի բան անելը, այլև մտածելն անգամ:

1555 թվականին մեծ ինկվիզիտոր Կարաֆֆան ընտրվեց պապ և ստացավ Պողոս IV անունը: Սրբազան ինկվիզիցիայի կատարյալ և ծայրահեղ հաղթանակն էր դա: Նոր պապի առաջին գործը եղավ արգելք դնել գրքերի վրա: Նա հրատարակեց Ինդեքս, ցուցակ այն գրքերի, որ կարգալ և պահել չէին կարող կաթոլիկները: Դա մի սև մահվան կնիք էր, որ դրոշմվում էր մարդկային մտքի վրա: Արգելվում էին, իհարկե, փոքրիշատե ազատ միտք պարունակող գրքերը, արգելվեցին նույնիսկ այնպիսի կրոնական գրքեր, որոնց ուղղափառությունը բավականաչափ պարզ չէր թվում ինկվիզիցիայի պաշտոնյաներին:

Սարսափը, բռնությունները ավելի մեծ գործ կատարեցին, քան Քրիստոսի կտակած հեղությունը, գթասրտությունը: Սրբազան ինկվիզիցիայի կրակը մաքրեց Իտալիան: Բոլոր հերետիկոսները, ինչպես նաև բոլոր այն ազնիվ մարդիկ, որոնք չէին կարող պապական այդ տեղորոշ հետ հաշտվել, փախան Իտալիայից, իսկ որոնք փախչել չկարողացան, նրանք կամ մոռաց բանտերի մեջ փռեցին կամ ալիքներին խարույկների վրա: Ոչ մի զիջում, ոչ մի թուլություն, որ խնայեր հանդուգն ախոյանին: Բայց կյուֆերի շինությունն էլ ավագի վրա չէր հիմնված. կաթոլիկությունը նրան քշել-տանել չկարողացավ, բայց և այդպես, մեծ հաջողություն ձեռք բերեց, կանգնեցնելով բողոքականության հաղթական գնացքը:

Այդ հաջողությունը, սակայն, մահ էր մարդկային մտքի համար, որ նոր էր թևավորվել, նոր էր գտել լույսի ճանապարհը: Բռնությունների հարվածների տակ ամենից շատ դժբախտացավ Իտալիան: Այդ երկիրը, ուր մի քանի ժամանակ առաջ Վերածնությունը այնքան կենդանի շարժում, աղմուկ, ուրախություն ու կենսունակություն էր սփռել, դարձավ մի ամայի անապատ, ուր միայն Ինդեքսն էր թագավորում և կրոնական հանդեսներն էին երևում: Կորավ Իտալիայի գրական, գեղարվեստական փառքը՝ այլևս մեծ միտք, հանճար չէր ծնվում: Պետրարկաների լուսավառ դարի փոխարեն բացվեց կրոնական կեղծավորության, փարիսեցիության դարը: Ժողովուրդը եզվիտների և ինկվիզիցիայի աչքում բարեմիտ երևալու համար, շինում էր անթիվ եկեղեցիներ, բարեպաշտական ցույցեր էր անում, թեև ներքուստ բոլորովին անհավատ էր:

Սակայն կրակով և տանջանքներով մշտական հաստատ դրություն ստեղծել եկեղեցու համար անկարելի էր: Ահա 1559-ին Պողոս IV-ը, վերջապես, վախճանվեց: Քիթեթության հառաչանք դուրս թռավ ամենքի կրծքից, երբ լուր տարածվեց, թե մեռել է այդ անողոր ֆանատիկոսը. նույնիսկ Հռոմի ժողովուրդը, չնայած իր ամբողջ ուղղափառության, ասում էր այդ անգույն

հալածողին* Ինկվիզիցիան սարսափ էր ազդում, բայց և զայրույթ ու ատելություն էր գրգռում իր դեմ: Ինկվիզիտոր-պապի մահը առիթ տվեց, որ այդ զայրույթը պայթի ժողովրդական ապստամբության ձևով: Հռոմի ամբոխը հարձակվեց հավատաքննության պաշտոնարանի վրա, ազատեց այնտեղ բանտարկվածներին, թալանեց ամեն ինչ, որ գտնվում էր այնտեղ:

Վաղուց գոյություն ունեւր այն միտքը, թե կաթոլիկ եկեղեցին բողոքականության դիմադրել կարող է ռեֆորմներ ընդունելով, ինքն իրեն բարեկարգելով: Հարկավոր էին համարում եկեղեցական ժողով կազմել՝ այդ ռեֆորմները մշակելու համար: Հռոմը վախենում էր ժողովից, կարծելով թե եկեղեցու բարեկարգությունը ուղղած պիտի լինի պապերի իշխանության և եկամուտների դեմ: Բայց ամեն կողմից լսվող պահանջները այնքան ստիպողական էին, որ Հռոմը ակամա զիջեց և 1545-ին Տրիենտ քաղաքում եկեղեցական ժողով գումարեց: Սակայն նրա չկամությունը, աշխարհական իշխանության միջամտությունները և այլ հանգամանքներ թույլ չտվին, որ Տրիենտի ժողովը վերջնական եղրակացությունների հասնի: Երկրորդ անգամ նույն ժողովը հրավիրվեց 1551-ին, բայց դարձյալ անհաջող:

Պողոս IV-ին հաջորդեց Պիոս IV-ը, որ թեև ավելի կակուղ բնավորության տեր մարդ էր, բայց եկեղեցին վտանգի մեջ չգցելու համար իր սարսափելի նախորդի սխտեմին հետևեց, և ինկվիզիցիան չթուլացավ: Պիոսի ժամանակ նորից առաջարկություններ եղան եկեղեցական ժողովի մասին: Երկար տատանումներից հետո Պիոսը համաձայնություն տվեց, և 1562-ին Տրիենտում նորից հավաքվեցին կաթոլիկ հոգևորականները: Այդ ժողովը ցույց տվեց, որ իզուր են եղել պապերի վախերը: Հռոմը լավ պատրաստություններ ուներ Տրիենտում: Եվ այդ պատրաստությունների թագը ձիզվիտներն էին, որոնք ահագին ազդեցություն ունեցան ժողովում. իրենց հատուկ ճարպկությամբ շեղբացրին դիմադրական հոսանքները և կարողացան այնպիսի վճիռներ անցկացնել տալ, որոնք միայն գոհություն կարող էին պատճառել Հռոմին:

Տրիենտի ժողովը վերակազմեց կաթոլիկությունը ավելի հաստատ հիմքերի վրա: Դավանական և եկեղեցական ռեֆորմները մերժվեցին, բայց մշակվեց վարչական այնպիսի ձև, որ տալիս էր եկեղեցուն մեծ դիմացկունություն, ուժ: Պապի իշխանությունը ավելի ևս բարձրացավ, նրա հեղինակությունը ավելի ևս անվիճելի, ճնշող դարձավ: Դա ռեֆորմ էր, բայց հետադիմական ռեֆորմ: Եկեղեցին, նրա շնորհիվ, դարձյալ տիրապետող հանդիսացավ Արևմուտքում, ետ մղեց ազատ միտքը, աստվածաբանական կնիք դրեց գրականության, լուսավորության վրա: Եվ երկար ժամանակ էր հարկավոր, որ մարդկությունը նորից կարողանար ազատվել կրոնական կապանքներից...

Պետք է շմոռանալ Արևմտյան Եվրոպայի և մասնավորապես Իտալիայի այս հանգամանքները, որ մենք դիտմամբ ենք հիշատակում այստեղ: Մինչդեռ Եվրոպայի լավագույն գործիչները աշխատում էին ազատել ազգերը Հռոմի գերությունից՝ իբրև զարգացման և առաջադիմության մի անհրաժեշտ պայման, հայերը, շնորհիվ քաղաքական դժբախտ հանգամանքների, փրկություն էին որոնում այն իսկ պապականության փեշերի տակ, որ այդպիսի խավար տարածեց լուսավորվող աշխարհի վրա, և դեռ մի այս տեսակ փրկություն էլ նրանց համար երազ էր, ցնորք:

* Филиппон, Религиозная контр-революция в XVI веке. СПб., 1902, стр. 257.

Նոր էր վերջացել Տրիենտի ժողովը, երբ Պիոս IV-ին ներկայացավ Արգար Թոխաթեցին՝ իր ծածկագիր թղթերով, արշունոտ Արևելքից բերած իր աղաչանքներով: Բայց Պիոսը կարող էր զբաղվել այդ աղաչանքներով, երբ նրա առջև կար ավելի մեծ հոգա: Տրիենտում տարած փառավոր հաղթանակը պետք էր իրականացնել, գործադրել: Կաթոլիկ պետություններին առաջարկված էր պաշտոնապես ընդունել ժողովի որոշումները: Ֆրանսիան մերժեց ընդունել, մյուս պետություններից՝ որն ընդունում էր, որը զանազան առարկություններ էր անում: Պապական աթոռը եռանդուն առաջարկներ էր անում, ստիպողաբար պահանջում էր գործադրություն: Այդ հոգսերի մեջ, երբ ու Պետրոսի աթոռը հաշտ ու համաձայն էլ չէր արևմտյան պետությունների հետ, հայոց կաթողիկոսի պատգամավորությունը զուր ակնկալությունների ներկայացուցիչ կարող էր լինել:

Եվ իրավ, Պիոս IV-ը սիրով ընդունեց Արգարին, պատվիրեց նրան գրել հայ եկեղեցու դավանական սկզբունքները, բայց և խոստովանեց, որ Հռոմի աթոռը միջոցներ չունի Հայաստանին իրական օգնություն հասցնելու: Կրկնվում էր հին պատմությունը. վերջիվերջո արյուն-արտասուք թափող հայերին առաջարկում էին հնարավորություն՝ իրենց հոգիները երկինք ուղարկել Հռոմի կնիքի տակ...

Հայերի ակնկալությունն ի՞նչ էր. բայց նրանց ստացածը մի հյուրատուն կամ հոգեւոր էր, որ հաստատվեց Հռոմում նրանց համար: Իսկ Արգարը, իբրև ուշիմ ու հեռատես մարդ, մտածեց իր ճանապարհորդությունը օգտակար դարձնել հայերեն գրքերի տպագրությանը: Կարծում են, թե նա այդպիսի հանձնարարություն ուներ Միքայել կաթողիկոսից: Դա շատ հավանական է. հիսուն տարի առաջ հրատարակված գրքերը բավականաչափ ժողովրդականացրած պիտի լինեին հայերեն տպագրության միտքը, ուստի և հայոց կաթողիկոսի համար շատ ցանկալի կլինեին տպագրության միջոցով բազմացնել եկեղեցական գրքերը, քանի որ քարուքանդ երկրում մարդկանց չափ հալածվում ու ոչնչացվում էին գրքերը, իսկ արտագրողներ չկային կամ քիչ կային: Այսպես թե այնպես, 1565-ին Արգարը Վենետիկում հրատարակում է մի «Սաղմոս»:

Քանի որ անհայտ էին 1513-ի հրատարակությունները²⁷, Արգար եվդոկացին էր համարվում հայկական տպագրության հայր, իսկ այդ «Սաղմոսը»՝ առաջին հայ տպագրություն: Այժմ այդ պատիվը խլված է Արգարից, բայց նա դարձյալ մնում է մի երախտավոր մարդ: Արգարն էր, որ առաջին հայ տպարանը հիմնեց: 1567-ին նա արդեն Կ. Պոլսումն է և այդտեղ է շարունակում իր տպագրությունները. տպարանը բավական մոտեցել է Հայաստանին, ավելի մեծ հայկական գաղթականության մեջ է գործում: Թուրքաց մայրաքաղաքին այդ ժամանակից վիճակվեց մի կարևոր դեր կատարել հայկական տպագրության մեջ*:

Հետաքրքրական հարց է, թե ինչու Արգարը իր գործունեությունը Վենետիկի պես մի քաղաքից փոխադրեց այնպիսի տեղ, ուր տպարանը չէր կարող ունենալ շատ հարմարություններ:

* Կ. Պոլսը, թեև Թուրքական մի քաղաք, այնքան մոտիկ էր նվաճային, այնքան շատ էր շփվում նրա հետ, որ Արևելքում ուներ մի դարդացած կենտրոնի համբավ: Տպագրական մամուլը այդտեղ հաստատվելու մեծ գովաբանություններ չգտավ: Հայտնի է, որ Թուրքիայում հրեաները դադարի կերպով գրքեր տպում էին դեռ 15-րդ դարում: Այսպես, 1490-ին այստեղ տպվեց «Աստուծո ժողովրդի պատմությունը» անունով հրեական գիրքը:

Թեև այս հարցի վերաբերմամբ չկան հիշատակություններ, բայց կարծում ենք, որ միանգամայն հավանական պատճառը բերած կլինենք, եթե տեսնենք, որ Արգարը ստիպված էր այդպես անել: Նրա պատգամավորության բուն նպատակը անհաջողության հանդիպեց Հռոմում: Թե այնուհետև ինչ դիրք կրճնի Միքայել կաթողիկոսը, այդ, իհարկե, Արգարին վերաբերող հարց չէր: Բայց, մնալով Իտալիայում, նա պիտի հպատակվեր այն դրություն, որ հաստատված էր կաթոլիկ աշխարհում: Նայենք նրա տպած «Սաղմոսին»: Գրքի սկզբում դրված երկու պատկերներից մեկը ներկայացնում է Պիոս պապին զահի վրա, իսկ նրա մոտ՝ երեք կարդինալ և մի եպիսկոպոս. նրա առջև կանգնած են երկու հայեր, մեկը՝ ծերունի, մյուսը՝ երիտասարդ: Մյուս պատկերում նկարված է Վենետիկի մի դուքս՝ ժողովի մեջ, և նրա առջև՝ խնամատույց հայ: Պատկերները անխորհուրդ չեն. նրանք վկայում են, որ Արգարը այդ գիրքը տպագրելու համար ստիպված է եղել թույլտվություն խնդրել թե՛ պապից և թե՛ Վենետիկի իշխանությունից: Հիշատակարանի մեջ Արգարը այդպես էլ ասում է. նա խնդրել է պապից և հրաման է ստացել: Գուցե հրամանը տրված է եղել հենց այն պայմանով, որ այդպիսի պատկեր էլ լինի գրքի սկզբում, մի պատկեր, որ հայերի մեջ պիտի ժողովրդականացներ Հռոմի աթոռը և նրա վրա նստողին: Ի նկատի առնելով, որ «Սաղմոսը», բացի եկեղեցական գիրք լինելուց՝ ընթերցող հասարակության շատ սիրելի մի գիրք էլ էր, չի կարելի տարօրինակ համարել այս միտքը, որ այնքան հարմար է գալիս Հռոմի համաշխարհային տիրապետության ձգտումներին:

Բայց նույն այդ «Սաղմոսը» այնպիսի գիրք էլ էր, որի վերաբերմամբ ուղղափառության կամ հերետիկոսության ոչ մի վեճ չէր կարող լինել: Այդ պատճառով էլ նրա տպագրությունը հեշտությամբ թույլատրվեց Իտալիայում: Մյուս եկեղեցական գրքերի վերաբերմամբ այդպիսի հեշտություն այլևս չէր կարող լինել. այստեղ արդեն Արգարը կանգնած պիտի լինեիր անհաղթելի արգելքների առջև:

Եվ կարող է այդ արգելքների մասին որևէ կասկած մնալ, եթե մենք հիշենք, որ Արգարյան «Սաղմոսի» տպագրության հետևյալ տարին Պիոս IV կար այլևս, իսկ նրա տեղը պապ էր ընտրված Կարաֆֆայի գործակիցը, մեծ ինկվիզիտոր Գիլգերին, որ ստացավ Պիոս V անունը: Կաթոլիկ եկեղեցին այս մարդուն ընդունել է սրբերի կարգում նրա իսկ որ անբեժ վարք ու բարքի համար: Բայց դա մի սուրբ էր, որ ծայրահեղ մոլեռանդության մեջ հալածանքները, պատիժներն էր համարում աստծու գործը մարդկանց մեջ արմատացնելու միջոց: Նույնիսկ Կարաֆֆան այնքան նվիրված չէր ինկվիզիցիային, որքան այս անողորմ, մռայլ պապը: Սա համարյա մոռացավ, որ եկեղեցի պիտի կառավարե. ինկվիզիցիային կատարյալ ազատություն տվեց, նույնիսկ պապական իշխանության հպատակվելու պարտավորությունից էլ ազատեց նրան: Մեղմության, զիջողության ոչ մի խորհուրդ մատչելի չէր նրան: Իզուր նրան ասում էին, թե պետք է փոքրիշատե մեղմ լինել, թե մարդիկ հրեշտակներ չեն: Պիոս V-ը ականջ չունեց այդպիսի խոսքեր լսելու համար: Մարդու մասին նա վատ կարծիք ուներ, որովհետև երկար տարիներ ինկվիզիցիայի պաշտոնյա էր եղել, զբաղված խուզարկություններով, դատերով, հարց ու փորձերով: Ամեն տեղ և ամեն մեկի մեջ նա տեսնում էր անհավատություն, հերետիկոսություն և եկեղեցու մեջ վնասակար սերմերը խեղդելու համար նա անհրաժեշտ էր համարում ամենաանգութ խստությունը: Նա ուզում էր, որ բոլոր կաթոլիկները իր նման լինեն. ինկվիզիցիայի բոլոր վճիռները նրան շատ մեղմ էին թվում:

Դարձյալ սաստկացավ սարսափը, և Խալիպայից դարձյալ սկսեցին փախ-
չել ամենքը, որոնք զգում էին, թե չեն համապատասխանում անողորմ պա-
պի հայացքներին: Աբգարը, եթե ուզում էր շարունակել եկեղեցական հայերեն
գրքերի տպագրությունը, նույնպես պիտի մի հեռավոր տեղ ընտրեր: Ամենեկին
նշանակություն չունեին, որ նա գործում էր Վենետիկի պես մի քաղաքում:
Հռենտիկը Տրինետի ժողովին անսպասման հպատակված երկրներից մեկն էր
և մեծ հաճույք էր պատճառում պապերին, կատարելով նրանց կամքը:

Աբգարի տպագրական գործունեությունը Կ. Պոլսում ավելի ևս պարզում
է նրա տեղափոխության պատճառը: Այդտեղ նա տպագրեց այնպիսի եկեղե-
ցական գրքեր («Տոնացույց», «Ժամագիրք», «Պատարագամատուց»), որ չէր
կարելի առանց կաթոլիկ կղերի հիմնավոր սրբագրությունների տպել Խա-
լիպայում: Եվ այսպես, Կ. Պոլսի տպագրությունը իր սկզբնավորության օրից
հանձն էր առնում մի բնորոշ պաշտոն. դա հայոց եկեղեցուն նվիրված մա-
մուլն է, որ դիմադրում է կաթոլիկ պրոպագանդային, հրատարակելով լու-
սավորչական եկեղեցու մեջ գործածական գրքեր, մի հանգամանք, որ շատ
պիտի թուլացներ կաթոլիկ տպարանների ազդեցությունը հայերի վրա: Մենք
հետո կտեսնենք, թե որքան նշանավոր էր Կ. Պոլսի այդ դերը. առայժմ բա-
վականանում ենք այդ հանգամանքն ընդգծելով:

1567 թվականից դարձյալ սկսվում է տպագրական գործունեության
դադար²⁸, որ տևում է 17 տարի: Միայն 1584-ին մի գիրք է հրատարակվում,
այս անգամ արդեն Հռոմի մեջ: Բայց դա մի մասնավոր, առանձին նշանա-
կություն չունեցող հրատարակություն էր, որ պիտի ծառայեր լոկ պապական
բաղադրականությանը:

Այդ գրքի հրատարակողն էր Գրիգոր XIII պապը, սուրբ Պիոս V-ի հա-
ջորդը, եզրվածների ամենամտերիմ բարեկամը և հովանավորը: Տրինետի ժո-
ղովին մասնակցած հոգևորականներից մեկն էր նա և այժմ, հասնելով եկե-
ղեցու պետի աստիճանին, աշխատում էր ամենայն խստությամբ կատարել
այդ ժողովի որոշումները: Նրա մտածողությունների առարկան այն էր, թե
ինչ պետք է անել, որ կաթոլիկ եկեղեցին ետ ստանա իր վաղեմի հպատակ-
ներին, որոնց խել էր Ռեֆորմացիան: Բայց բողոքականությունը զղջալու և
թուլանալու ոչ մի հույս չէր տալիս. ուստի պապը իր հայացքը դարձրեց դե-
պի Արևելք, ուր կային բազմաթիվ ոչ կաթոլիկ ազգեր, որոնք կարող էին
փոխարինել Ռեֆորմացիայի հասցրած վնասները, եթե, իհարկե, հոժարվեին
Հռոմի հպատակ գրվել:

Արևելյան քրիստոնյաներին կաթոլիկ եկեղեցու հետ միացնելու համար
Գրիգոր պապը Հռոմում մի հատուկ վերակացություն հիմնեց, հանձնելով
այդ գործը կարգինալ Սանթա Սևերինոյին: Մի շարք պատրաստություններ
տեսնվեցան և ապա 1584-ին Արևելք ուղարկվեց Սիդոնի արքեպիսկոպոս
Դոն Լեոնարդոն: Նա գնաց Կիլիկիա և, տեսնվելով Աղարիա կամ Զաքարիա
կաթողիկոսի հետ, որ նոր էր Սիսի ավոտը բարձրացել, սկսեց համոզել նրան,
որ նա հպատակվի Հռոմին: Այդ առաքելությունը հաջողվեց: Բայց ի՞նչ հան-
գամանքներ գրավեցին Աղարիա կաթողիկոսին:

Մենք ունենք այդ հոգևորականի մի նամակը, որ ուղղված էր Գրիգոր

պապին և այժմ էլ պահվում է Վատիկանում²⁹: Թե՛ այդ նամակը և թե՛ պատ-
մական ուրիշ փաստերը կարողություն են տալիս մեզ լուսարանել այն հրա-
պույրները, որոնք մղեցին Սիսի կաթողիկոսին դեպի Հռոմ:

Նախ և առաջ երկրի դրությունը: Աղարիան գրում է.

«Եմք իբրև զմի այգի առանց պարսպի և պահնորդի ցրուելաք աստ և
անդ. և մենք զետ ոչխար ի մեջ դալոց և որպես զգառինք ի մեջ առիծուց.
և ամենեքին եմք գերի ի ներքո անողորմ տէրացն, որք վասն մեղած մերոց
ամենայն օր տանջեն և շարչարեն զմեզ ազահուլթեամբ և ոչ կշտանան բնավ,
դի տնանկ և աղքատ եմք և ոչ կարեմք շարժել մի առանց երկիւղի և մեծ
փորձանաց»:

Ահա «գալերի մեջ ապրող այդ ոչխարներին» Դոն Լեոնարդոն եպիսկո-
պոսը բերում է խոստումներ, հույսեր, պարգևներ: Հայտնի է, որ ոչխարներն
էլ զգում են ապրելու և գալերից ազատ լինելու առավելությունը: Աղարիա
կաթողիկոսը բոլորովին շշմած պիտի լիներ պապական նվիրակի բերած գոր-
ծերից ու խոսքերից:

Իսկ ի՞նչ էր նա բերել: Գրիգոր պապը, լավ հասկանալով, որ կրոնա-
կան պրոպագանդայի մեջ ամենախոշոր դերը վերապահված է դպրոցին,
առատ միջոցներ էր տալիս եզրվածներին դպրոցական գործը լայնացնելու
համար: Հռոմի մեջ կային դպրոցներ հույների, հրեաների, մահմեդականնե-
րի, մարիոնետների համար: Հայերը, իհարկե, մոռացվել չէին կարող: Պապը
մի կոնգակ հրատարակեց, որի մեջ իր հիացմունքը հայտնեց այն դիմաց-
կունության վրա, որ հայերը ցույց էին տալիս դարավոր տառապանքների
մեջ, շնորհավելով իր ափսոսանքը հայտնել այդ թշվառ դրության առթիվ, միան-
գամից վճռեց, որ հայերը միշտ Հռոմի հլու հպատակներն են եղել, ուստի
«ի փառս ամենակալին աստուծոյ և յաճումն սուրբ և կաթողիկէ հաւատոյ»
սահմանեց հայերի համար մի հատուկ դպրոց բաց անել Հռոմում, ուր հայ
երիտասարդները կրթություն պիտի ստանային և գնային Հայրենիք՝ իրենց
ազգակիցներին մխիթարելու:

Երկրորդ գեղեցիկ անակնկալությունը, որ բերել էր Սիդոնի եպիսկոպո-
սը, վերահիշյալ հայերեն գիրքն էր, որ նոր էր տպվել Հռոմում: Հայտնի է,
որ Գրիգոր XIII-ը Արևմուտքում մտքեց նոր տոմարը, որ իր անունով էլ կո-
չեց Գրիգորյան: Իր այդ տոմարական ռեֆորմը Արևելքում էլ տարածելու
համար՝ պապը թարգմանել տվեց տոմարը հայերեն և տպագրել տվեց տե-
պլիկ տպարաններից մեկում: Տպագրությունը կատարել էին Աբգար Թոխա-
թեցու որդի Սուլթանշահը, որ մնացել էր Հռոմում և այնտեղի հայերի գըլ-
խավորն էր, Հայաստանից եկած Տերզնցի Հովհաննես անունով մի քահանա,
որի հետ էր և նրա որդի խաչատուրը: Գիրքն ուներ հետևյալ վերնագիրը.
«Տոմար Գրիգորյան. Հավիտենական: Որ եղև յիշխանության հղոր սրբոյ
Փափոյն և այլ թագավորաց: Կազմեցաւ ի մեծն Հռովմէն. ի քաղաքն սրբոց
առաքելոցն»: Հիշատակարանի մեջ հիշվածներն էլ նույն սուրբ պապ Գրի-
գորն է և կարգինալ Սանթա Սևերին, որ անվանված է Հռոմի հայոց հով-
նավետ:

Հայտնելով այն բոլորը, պապական նվիրակը ուրիշ շատ այնպիսի բա-

²⁸ Ա. Վ. Պալևյան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետության ի Հայս, Վիեննա, 1878, էջ
308-312: Պալևյանի այս գործը գրված է կաթոլիկական նեղ, վերին աստիճանի միակողմանի
կուսակցական ոգով, ուստի պատմական ոչ մի արժեք չունի: Կարելի է միայն նրա մեջ եղած
պատմական դեկորատիվները օգտվել:

ներ ասաց, որ Աղարիա կաթողիկոսը համոզվեց, թե Հոռմը «կու կամի օգ- նել և կանգնեցուցանել զմեզ ի յայսմ տնանկութենէս հոգևոր և մարմնաւոր»:

Սրանից ավելի էլ ինչ երջանկութիւն գալլերի մեջ ապրող ոչխարների համար: «Եւ մենք որպէս զերկիր ցամաքեալ, որ կու հայի ջրոց, որ ի յերկնից, և որպէս փափաքե եղջերույաղբերա ջուրց, և որպէս սատաֆն հայի ցօղոյն», — ասում է Աղարիան: Դոն Լեոնարդո եպիսկոպոսը գնում է նրա առջև հոռ- մեական եկեղեցու դամանութիւնը, որ խմբագրված էր Հոռմում և թարգ- մանված Սիսում: Կաթողիկոսը և Սիսի հոգևորականները ստորագրում են այդ թուղթը:

Կարելի է վստահ լինել, որ ստորագրողները ամբողջ ապարաստութիւն չունեին, որ ըմբռնեին իրենց ստորագրած թղթի աստվածաբանական ներու- թիւնները: Այս կարելի է իմանալ հենց Աղարիայի գրած նամակի բովանդա- կութիւնից. բայց որ նշանավոր է, նորադարձ կաթողիկոսները ընդունում էին նույնիսկ Տրիենտի ժողովը, որի մասին, երեւի, նոր էին լսում: Պարզ է, որ ստորագրեցին ոչ ամբողջ իրենց հոգիները ուղիղ հաւատի միջոցով դժբախտ կրակներից ազատելու համար, որքան Գրիգոր պապի խոստացած հոգևոր և մարմնավոր վերականգնութիւնը վայելելու համար:

Եւ հազիվ թե կարելի լինի մեղադրել այդ խեղճ հայ հոգևորականներին: Ամեն ինչ ցույց էր տալիս, որ կաթողիկ հզոր, համաշխարհային եկեղեցին չի կարող գթութեան նույնիսկ նշույլ ցույց տալ զեպի այն քրիստոնյաները, որոնք նրա համար հերձվածողներ են: Հայերը իրենց նմանեցնում էին ոչ- խարների, որոնք ապրում են գալլերի մեջ: Բայց Հոռմի դատողութեամբ նրանք ուրիշ վիճակի արժանի էլ չէին, քանի որ հերձվածող էին: Հոռմը ինքն էր այդպիսի վիճակ պատրաստում իր իշխանութեան տակ գտնվող հեթանոս- կոսների համար: Պիոս V-ը, օգնական զորաբաժին ուղարկելով Ֆրանսիա, հրա- մայեց նրա գլխավորին շինարարել հուգենոտներին (ֆրանսիացի բողոքական- ներին) և կոտորել նրանցից վերցրած գերիներին: Նա ամբողջ ժամանակ աղոթում էր, որ հաջողվի մի ընդհանուր կոտորած պատրաստել հուգենոտ- ների համար: Այդ կոտորածը պատրաստվեց, բայց ոչ նրա կենդանութեան ժամանակ (զա Բարդուղիմեոսյան գիշերն էր 1572 թ.), որ թե՛ Փարիզում և թե՛ Ֆրանսիայի մյուս կողմերում 70 հազար հուգենոտներ կոտորելու առաջին գործողութիւնն էր: Ստանալով այդ ահուկի կոտորածի լուրը, Գրիգոր XIII պապը ծայրահեղ ուրախութեան մեջ հրամայեց տոն կատարել: Հոռմի թըն- դանութիւնը որոտում էին, հրավառութիւն սարքվեց, պապը հատուկ զենապա- նութիւն ուղարկեց ֆրանսիական թագավորին շնորհավորելու, որ այդպիսի կոտորած էր գլուխ բերել: Նա հրամայեց, որ այդ «փառավոր զեպքը» նկար- վի մի շքեղ պատկերի վրա և մեծ ընծա տվեց այն կարգինալին, որ առաջին անգամ լուր բերեց կոտորածի մասին*:

Այսքան զորեղ, անողորմ պարզ էր կյանքի փաստը Եվրոպայում: Զար- մանալ, որ Ասիայում տանջվող քրիստոնյաների մեջ գտնվում էին այնպիսի- ները, որոնք իրենց տառապանքների վերջը տեսնում էին Հոռմի հովանու տակ մտնելու մեջ: Աղարիան իր բազմաթիւ նախորդներից մեկն էր: Ընդունելով կաթողիկոսութիւն, նա իրավունք ստացավ Հոռմից շնորհներ սպասելու: Եւ ահա նա իր նամակի մեջ մի շարք խնդիրներ է անում: Հոռմ է ուղարկում Հովհաննես եպիսկոպոսին, Գրիգոր սարկավազին մի քանի տղաների հետ՝ Վերջիններս պիտի մտնեին Գրիգոր XIII-ի խոստացած դպրոցը, իսկ Գրիգոր

սարկավազը հատուկ հանձնարարութիւն ունենալով տալաքութեամբ պարապելու: Այդ մարդկանց հետ կաթողիկոսը ուղարկեց և մի հատ հայերեն Աստվածա- շունչ, և խնդրում էր, որ պապը տալաքել տա նրան այն տալարանում, ուր տալաքովել էր նրա «Տոմարը»:

«Ի յամենայն ազգս Հայոց, — գրում էր նա, — որ է շատ և բազում ճորով լին գտվի ի. (20) Աստվածաշունչ ընդ ամենն. և կու նստի գինն ԲՃ. կամ ԳՃ. Ֆլի (200—300 Ֆլորին) մեկն և չի գտուիլ. և յոյժ պիտանի է վարդապետաց և հայրապետաց և քահանայից»:

Միայն այս գրական անհարմարութիւնը որքան զորավոր փաստ պիտի լիներ Աղարիա կաթողիկոսի համար ձգտելու զեպի Հոռմ, ուր, ինչպես նա տեսնում էր, Գրիգոր պապը հիմնել էր և «պասմագիր (տալարան) զեղեցիկ ի հայոց լեզու»:

Աստվածաշնչի մասին իր խնդիրը Աղարիան վերջացնում էր այսպիսի խոսքերով. «Գիտեմք, Հայր սուրբ, որ բազում դրամ խարճ կու լինի ի յայս պասմայս, բայց ապախնելով ի քո առատաձեռնութիւնդ երեսութեան քո ի բազում շահ հոգևորս, որ առնիցէ քո սրբութիւնդ ամենայն մեր ազգին և այնոցիկ, որք փափաքեն ուսանել զՀայոց լեզուն և զգիրն»:

Գալով Գրիգորյան տոմարն ընդունելուն, Աղարիա կաթողիկոսն ասում էր, որ դժվար էր հայերի մեջ այդպիսի ռեֆորմ մտցնել, որովհետեւ եթե միայն հայերն ընդունեն, նրանց պետք է մեղադրեն, թե միացել են ֆրանկների հետ: Բացի դրանից, ոչ ոք Սիսում չէր հասկանում նոր տոմարի էությունը: Ուստի կաթողիկոսը ուղարկում էր Հովհաննես եպիսկոպոսին, որպեսզի նա Հոռմում ուսումնասիրե այդ ռեֆորմը: Որքան էլ նորութիւնը կասկածելի լի- ներ թուրք իշխողների աչքում, կաթողիկոսը խոստանում էր այդ վտանգավոր ռեֆորմն էլ ընդունել և օրինակ դառնալ արևելյան մյուս քրիստոնյա ազգերի համար. ուստի խնդրում էր տոմարի հայերեն գրքերից շատ ուղարկել:

Ամեն ինչ հանձն էին առնում Կիլիկիայի հայ հոգևորականները, միայն թե Հոռմը կանգնեցներ հայերին «հոգևոր և մարմնաւոր տնանկութիւնից»:

Բայց ի՞նչ դուրս եկավ: Այն տարին (1585), երբ գրվեց Աղարիայի նամակը, Գրիգոր XIII-ը մեռավ: Ո՛չ հայոց դպրոց բացվեց Հոռմում, ո՛չ Աստվածաշունչ տպվեց, ոչ էլ ուրիշ որեւէ օգնութիւն եղավ գալլերի մեջ ապրող ոչխարնե- րին: Իսկ Աղարիայի թղթերը «զգուշութեամբ կը պահուին» վատիկանի գրա- դարանի մեջ* իբրեւ ապացույց, որ հայերը ընդունել են կաթողիկոսութիւն...

Վերևում հիշված Հովհաննես Տերղնցի քահանան 1587 թվականին տալա- քում է Վենետիկում «Սաղմոսարան», ղեկավարելով նրա սկզբում իր և իր որդի Խաչատուրի պատկերը: Եւ այս գործով վերջանում է XVI աղքատ ու դժբախտ դարի տալաքութիւնը²⁹:

V

Դրութիւնը Հայաստանի արևելյան կողմերում: Օսմանյան արշավանե- րի անապատ են դարձնում երկիրը Գանձակից մինչև Արաքս: Հովհաննէսիկ վարդապետ և նրա ողբը: Սովի նկարագրութիւն: Մեծ աղետի նախադուր:

Կիլիկիայի հայութիւնն աղաղակում էր, թե ինքը անպաշտպան, պա- րիսպներ, ցանկապատ չունեցող մի այգի է, և ամեն մեկը մտնում ու ավե- րում է նրան: Բայց ինչի՞ կարող էր իրեն նմանեցնել Հայաստանի այն մեծ տարածութիւնը, որ կովածաղիկ էր դարձել օսմանցիների և պարսիկների

* Кольб, История человеческой культуры. Т. 2, стр. 361.

* Պալեյան, եր. 159:

մեջ: Կիրիկիայում դեռ մանր-մունր արշավանքներ էին տեղի ունենում, սովորական հարստահարություններ էին կատարում, մինչդեռ Հայաստանի կենտրոնում ահավոր բանական էին շարժվում միմյանց դեմ և չորացնում էին ամեն ինչ իրենց ուտների տակ:

XVII դարի վերջին քառորդում պարսկա-թուրքական պատերազմները առանձին կատաղի կերպարանք ընդունեցին³⁰: Այն դժբախտ ժամանակներում չէր կարելի թույլ լինել: Պարսկաստանը թույլ և վախկոտ Խուզաբանդա շահի կառավարության տակ ներքին խլրտումների ասպարեզ դարձավ: Օսմանցիները, որոնք ուշադրությամբ հետևում էին իրենց ախոյանին, հասկացան, որ հարձակվելու ժամանակ է: Վանի փաշան իմաց էր տալիս սուլթան Մուրադին, որ եթե ուրիշ պատրվակ չլինի պատերազմ սկսելու համար, բավական է և այն, որ պարսիկները ուղղափառ մուսուլմաններ չեն: Պատերազմը սկսվեց, օսմանյան զորքերը գրավեցին Վրաստանը, Արարատյան աշխարհը, իսկ նրանց զորավարներից մեկը՝ քաջ Օսման Յուզղեմիրը, հասավ նույնիսկ Դերբենտ:

Այդ պատերազմների ժամանակ հայերի կրած տանջանքները նկարագրել է Հովհաննիսիկ վարդապետը: Ձեռնարկելով իր գործին, նա դեռ հարկավոր է համարում մի փոքրիկ նախաբանով նկարել ընդհանուր դրություն դարավոր պատկերը.

«Այս վշտաշատ ժամանակի նեղությունն ու դառնությունը ո՞վ կարող է գրի առնել, ով եղբայրներ, բայց փոքրիշատե կասենք ողբալով:

Իմ ծովացած մեղքերի համար՝ մահմեդական ազգերը, որոնք բռնած ունեին հայոց գավառները, ավերելով և գերելով բոլոր շեն և անշեն տեղերը, տներն ալես բնակվում էին ամեն տեղ: Այնքան խիստ էր նրանց հարկերի լուծը, որ շատերը, զրկվելով իրենց ստացուածքից և հայրենի ժառանգությունից, դեռ էլի չէին կարողանում ազատվել. և չկար փախուստի հնար և թաքնըվելու տեղեր, այլ ամեն մարդ տարակուսանքի մեջ էր և երանի էր տալիս մեռելներին, բայց ոչ կենդանիներին: Քիչ ժամանակով չէր մահմեդականների բռնությունը տարածված գավառների վրա, այլ շատ և երկար տարիներով: Ծառայության լուծի տակ ընկած հայերը որդիներ ծնեցին, սրանք էլ որդիներ ունեցան, սերունդից սերունդ, շատ պորտեր, որոնց թիվը չէ էլ կարելի իմանալ, այս դրության մեջ էին: Այլևս մխիթարություն չկա հայ ազգի համար. դեռ այժմ էլ գլխիկոր գտնվում ենք նրանց չար ծառայության տակ, և հայրենի գավառներից արտաքսված, ցիր ու ցան ենք եղել աշխարհի շորս կողմերում. իշխանների և ազատների սերունդները ծառա են դարձել մահմեդական ազգերին: Եվ մեր եկեղեցիները այլազգիներից ոտնակոխ եղան. քանզի և կեղեցիների քարերը տանում էին բերդեր շինելու, իսկ շեն մնացած եկեղեցիները իրենք էին պղծում, և նրանց ձիաներն ու ջորիներն էին պարում այդ եկեղեցիների մեջ: Եվ մենք մնացել ենք գլուխներս կախ արած, այսպիսի աղետալի կսկիծների պատճառով մեծ տարակուսանքների մեջ ենք, և ոչ մի տեղից օգնություն հնար չէ երևում»:

Սա նախաբանն է, վարդապետից առաջ եղած ուրբեղի կրկնությունն է՝ իսկ ի՞նչ ունի ասելու նա իր ժամանակի մասին:

1579 թվականը սարսափելի էր Գանձակի երկրի և Ղարաբաղի համար: Երևաց ժանտախտ, որ մեծ քանակությամբ մարդիկ ջարդեց: Այդ պատուհասի հետ միասին երևաց և Յուզղեմիր Օսմանը: Հավաքելով իր ձեռքի տակ

լեզգիների և այլ կովկասյան լեռնականների հրոսակներ, նա Գերբեհայից մի կատաղի արշավանք սկսեց դեպի պարսից երկրները: Արշավանքը փոթորիկի արագությամբ անցավ Քուռ գետից դեպի արևմուտք և հարավ, կողոպտելով ճանապարհի վրա պատահած քաղաքներն ու գյուղերը: Գանձակը, Խաչենը, Ջրաբերդը, Վարանդան, Դիզակը, մի խոսքով՝ Չարենքի գետից սկսած մինչև Արաքս, ավերվեցին մի քանի օրվա ընթացքում: Օսմանը մեծ ավարով և զենքերի բազմությամբ վերադարձավ իր տեղը, իսկ նրա ետևում, կողոպտված երկրի մեջ, թափված մնացին նրա բանակի կոտորած մարդկանց դիակները:

Բավական չէր այդքանը, և ահա սովը եկավ լրացնելու այն, ինչ պակաս էին թողել ժանտախտը և օսմանցին: Ժողովուրդը պատսպարվելու տեղ անգամ չուներ: Բնակարանները քանդել էին Օսմանի խառնիճաղանջ հրոսակները: «Եւ եթէ մի որեւէ անկիւնում մնացել էր շինութիւն, — ասում է մեր տարեգիրը, — այնտեղ էլ տնանկներն ու մերկերն էին զետեղվում»: Մնացած ազգաբնակչությունը ոտի վրա էր, անդադար ման էր գալիս, թափառում էր մի կտոր ուտելիք գտնելու համար: Հովհաննիսիկ վարդապետը ջնցող գույներով ու սարսափելի փաստերով է նկարում սովի տեսարանը:

Ուժ ունեցողները, ասում է նա, դեռ մի կերպ տեսնում էին իրենց գլխի ճարը: Այսպես, նրանք թաքուն մտնում էին ոչխարների փարախները և կովերի գոմերը, և որովհետեւ ոչ ոք իր հետ սուր բան չուներ, որ մորթի խոշոր անասուններին, ուտի հարձակվում էին կաթնակեր հորթերի և ուլերի վրա, պատռում էին նրանց կողերը, հանում էին նրանց սիրտն ու փորոտիքը և տեղն ու տեղը հում ուտում: Իսկ ուժ չունեցողները թափառում էին անասունների և ձիաների աղքատոցներում, քրքրում էին կույտերը և, նրանց մեջ դարու հատիկներ գտնելով, ուտում էին: Կամ թե՛ փողոցներում թափված ոսկորները դնում էին քարի վրա, քարով մանրում, ածում էին իրենց բերանը և մոնչում: Հնացած կաշի փոկեր ու տրեխներ էլ չմնացին. նրանց եփում էին և ուտում...

«Վայ տեսողությանս, եղբարք», — բացականչում է մեր վարդապետը: Բայց սոսկալին դեռ առաջումն էր: Սովը կատաղության ծայրին հասնում է մեռելա մեջ: Եկավ գարունը, և դժբախտ սովատանջները դուրս վազեցին նրա կանաչներով ապրելու: Դաշտերի վրա տարածված էին նրանք, սևացած մարմիններով նմանվում էին այծերի հոտին: Ուտում էին վայրի բանջարներ, կահալ խոտ, բայց չէին կշտանում: Սաստկացավ մահը: Համաճարակը կոտորում էր անխնա: Ուռչում էին գլուխները, և մարդիկ մեռնում էին իրենց արտաքինը՝ չկարողանալով վերադառնալ տուն, իսկ վերադարձողներից շատերը մեռնում էին գյուղամիջում, ավերակ տների պատերի տակ, անկյուններում: Եթե գտնվում էին մարդիկ, որոնք հոժարություն էին ունենում թագի դիակները, նրանք կտրում էին փոսեր և տասնյակներով դիակներ էին ածում նրանց մեջ: Մեծատունները, տանուտները ընդհանուր վիճակին էին հեթանոսացել: Շատ անգամ էր պատահում, որ լուր էր գալիս, թե այսինչ մեծ մարդու որդին մեռած ընկած է այսինչ տեղում: Լաց, ողբ էր լինում, բայց դիակի ետևից գնացող չէր գտնվում, մինչև որ գազանները պատռում էին նրան:

«Եղուկ թշուառականիս և պատմութեանս, եղբարք», — նորից բացականչում է Հովհաննիսիկ վարդապետը: Մարդիկ շան, կատվի միս էին ուտում, մարդիկ իրար չէին խնայում, իրար միս էլ կերան: Ամարասի մոտ, մի գյուղում, մի հարուստ մարդ մի հատ յոթնամյա երեխա ուներ: Հարուստի տան յուրյը հավաքվել էին մերձակա գյուղերից բազմաթիվ կանայք. և հարուստը,

* «Ճոռաբաղ» ամսագիր, 1859:

որքան կարողանում էր, կերակրում էր նրանց: Բայց մի օր քաղցած կանայք դժբախտ երեխային կանչում են մի տուն, սպանում են, ուտում նրա մի տաք անդամների հետ: Մի ուրիշ տեղ էլ, ինչպես ասում էին, մի ծեր մարդ կե-
րել էր իր աղջկա մարմինը:

Այս սարսափները երկու տարի տևեցին: Վայրենացավ երկիրը, անա-
պատ դարձավ: Տնային շները վայրենացել էին և գյուղերից դուրս մարդիկ
էին որսում. գայլերը մտնում էին գյուղերը և քնած մարդկանց ուտում: Եվ
դժբախտ երկիրը դեռ շունչ քաշել չէր սկսել, երբ դարձյալ վերսկսվեցին
պարսկա-թուրքական պատերազմները, որոնց բեմ էին դառնում Արևելյան
Հայաստանի զանազան կողմերը:

1583-ին օսմանցիները վերցրին Երևանը և ավերեցին այն: Հրամայված
էր բերդ շինել Երևանում. և օսմանյան զորքերը առանց այլևայլության քան-
դեցին հայոց եկեղեցիները, որպեսզի նրանց քարերը գործածեն բերդի պա-
րիսպների վրա: Ապա օսմանցիները նորից գրավեցին Թավրիզը: Պարսկնե-
րը կենտրոնացել էին Ղարաբաղում և այդտեղ էին աշխատում կազմակեր-
պել դիմադրություն: Եվ օսմանյան զինքը նորից ուղղվեց այդ երկրի դեմ:
Գանձակը պաշարվեց, թուրք զորքերը մի անգամ էլ ավերեցին, քերեցին, կո-
տորեցին այն ամենը, ինչ կար Գանձակի և Արաքսի մեջտեղում:

Այս դժբախտությունների մեջ, որոնք օսմանյան աշխարհակալության
առջև անծայր տարածություններ էին բաց անում դեպի Արևելք, Պարսկաս-
տանում թագավորեց Շահ-Աբասը (1587): Սա արևելյան մեծագործ բռնա-
պետներից մեկն էր, քաջ, բռնակալ, անողոր, բայց միևնույն ժամանակ աշ-
խարհաշեն: Մեր Հովհաննիսիկ վարդապետը հիացմունքով է խոսում նրա
մասին: Դա մի թագավոր է «շատ խաղաղասեր, մանավանդ քրիստոնյանե-
րին սիրող. վաճառականներն ասում են, թե իր տանը պատվով պահում է
սուրբ խաչի նշանը և պատերազմի ժամանակ տանում է նրան իր ծոցի մեջ»:
Այսպիսի առասպել հեշտ կարող էր կազմվել այն դժբախտ ժամանակներում,
որովհետև Շահ-Աբասը իսկ որ մի մահմեդական իշխող էր, որ երկրի շա-
հերի համար հովանավորում էր քրիստոնյաներին, մանավանդ հայերին:

Այդ բարեհաճությունն էլ բավական էր, որ օսմանյան զինքով նվաճված
պարսկական նահանգների հայ ազգաբնակչությունը ձգտում ցույց տար դեպի
Պարսկաստանը: Քրիստոնյա նախրի համար ո՞ր տիրապետությունն էր լավ,
այսինքն՝ համեմատաբար թեթև, տանելի: Առավելությունը Պարսկաստանի
կողմն էր: Ծիշտ է, օսմանցիները զորեղ էին, իրենց պետության մեջ աշխա-
տում էին կարգ ու կանոն մտցնել, բայց նրանց անգթությունները ավելի
ահավոր էին քրիստոնյա հպատակների համար: Սուլթան Մուրադը 1583-ին
շտեմեմած շքեղությամբ կատարեց իր որդի Մուհամմեդի թլպատության հան-
դեսը: Ամբողջ Ստամբուլը հիացած, ապշած էր այն տոների, թափոռների,
խաղերի ու հանդիսավոր գնացքների վրա, որոնք օրերով տեղի էին ունենում,
երևան հանելով օսմանյան ահարկու ուժը, հարստությունը: Այդ նշաններից
մեկն էլ այն էր, որ սուլթանի որդու հետ թլպատվեցին յոթ հազար քրիս-
տոնյա երեխաներ*: Եվ այս բարբարոսությունը, որ միայն ստորով Արևելքում
կարող էր սովորական բան համարվել, գործադրել էին ուրիշ սուլթաններ էլ:

Հայերը գերադասում էին Պարսկաստանի լուծը, կաշառվելով մանավանդ
Շահ-Աբասի քրիստոնյասիրությունից: Նրանք անցնում էին Պարսկաստան և
լավ ընդունելություն էին գտնում շահի կողմից: Սկզբում Շահ-Աբասը այն

քան նեղված էր քաղաքական հանգամանքներից, որ հաշտության առաջար-
կեց օսմանցիներին, ընդունեց նրանց բոլոր պայմանները, նույնիսկ պատանդ
էլ տվեց: Ժամանակ էր հարկավոր պատրաստվելու համար: Եվ շահը պատ-
րաստվում էր. պարսից զորքը հանձնված էր մի անգլիացի զինվորականի, որ
ամուր կազմակերպություն տվեց նրան և պատրաստեց համառ ու երկարատև
պատերազմների համար:

Հասցնելով իր ողբախառն տարեգրությունը 1600 թվականին, Հովհաննի-
սիկ վարդապետը ասում է. «Ապագան տեր ասածուն է հայտնի, թե ինչ է
լինելու»: Իսկ այդ ապագան շատ մոտ էր: XVI դարի վերջին քառորդի բոլոր
աղետները միայն նախադուռն էին, ավելի ահռելի, համատարած աղետի
կարապետներն էին:

Դուրս պիտի գար Շահ-Աբասը օսմանյան բանակի դեմ և պիտի ցույց
տար, թե որքան բարձր է զնահատում հայերի կուլտուրական նշանակություն-
ը, որքան սիրում է նրանց: Բայց մի դառն հարց է. հայերը զոհ կարո՞ղ էին
լինել, որ իրենք աջակցի նշանակություն էին ստացել պարսկական բռնա-
կալի աչքում:

Որքան դժբախտություններ կային այդ բռնակալական սիրո մեջ...

Երկրորդ մաս

XVII ԴԱՐ

I

Դարի սկիզբը. սով, ավերանք: Տնային դժբախտություն. երեխ կաթողի-
կոսներ էջմիածնում: Պարսկաստան փախած հայերը պատրաստել են տալիս
Շահ-Աբասի առջավանդ: Շահը Զուլայում: Երևանի պաշարումը. առջա-
վանքներ դեպի Թուրքահայաստան: Սինան փաշան և պարսիկների նահան-
ջումը: Շահ-Աբասը վճռում է անպատ դարձնել ամբողջ Արաքսյան երկի-
րը և սահմանակից գավառները: Պատրաստություններ. Գառնի գյուղի դիմա-
դրությունը, այդի մեջ փակված հայ կանանց հերոսական անձնագոհությունը:

Հաշտությունը, որ առժամանակ վերջ դրեց պարսկա-թուրքական պա-
տերազմներին XVI դարի վերջերում, այն պայմանն ուներ, որ Պարսկաստա-
նից նվաճված Հայաստանը, Վրաստանը և Ատրպատականի մեծ մասը անց-
նեն Թուրքիային: Ինչպես տեսանք, ռայյան փորձում էր տարբերություն գնել
ճշդող լուծերի մեջ, փորձում էր անբավականություն հայտնել և իր համար
երկու շարքներից փոքրագույնն ընտրել: Այդ նպատակով Ղարաբաղի և Գող-
թան գավառի կողմերից շատերը հոժար կամքով գաղթեցին գնացին Պարս-
կաստան և, Շահ-Աբասի սիրալիք ընդունելության արժանանալով, բնակվե-
ցին Սպահանում: Հայերի օրինակին հետևեցին և շատ վրացիներ: Բայց ռայ-
յայի այդ անմեղ փորձն էլ անհուն աղետների դուռ բացեց:

XVII դարի սկիզբը Հայաստանի մեջ ներկայացնում էր մի այսպիսի տե-
սարան: Սով էր, մեկը այն ահռելի սովերից, որոնք այնքան սովորական էին

* Այվազովսկի, Պատմություն օսմանյան Պետության, հատ. Ա, Վենետիկ, 1841, եր. 440

շաւեց դեպի Կարսի կողմը: Նա կամենում էր գործ ունենալ միայն թուրքաց բերդապահ՝ զորքերի հետ, որոնց կարելի էր ընկճել պաշարումներով: Բայց լուր հասավ, թե գալիս է թուրքաց բանակը Սինան փաշայի առաջնորդութեամբ, և պատերազմի կերպարանքը խսկույն փոխվեց:

Պարսկաստանի տերը այս անգամ էլ չվստահեցավ բաց ճակատամարտի մեջ ընդհարվել իր քաջ և ուժեղ թշնամու հետ և նահանջման պատրաստութեամբ սկսեց: Թշնամուն թուլացնելու և Ատրպատականի սահմաններից թշուկներ սկսեց: Թշնամուն թուլացնելու և Ատրպատականի սահմաններից թշուկներ սկսեց: Թշնամուն թուլացնելու և Ատրպատականի սահմաններից թշուկներ սկսեց:

Օգոստոս ամիսն էր (1605)³¹, երբ սկսեցին քանդել այսքան լայնածավալ մի աշխարհ: Բնակիչներին դուրս էին անում տներից և ապա հրդեհում էին ամեն ինչ՝ բնակություն, հացի պաշար, խոտ ու հարդ: Ոչինչ չպիտի մնար թշնամու համար. անապատը պիտի սարսեցներ մանավանդ այս թշվառ բնակիչներին, ցույց տալով, որ նրանք այլևս չպիտի մտածեն ետ դառնալու մասին: Բոլոր տեղերից մարդկանց ընդմէջ էին դեպի Արարատյան դաշտը, ուր սին: Բոլոր տեղերից մարդկանց ընդմէջ էին դեպի Արարատյան դաշտը, ուր սին: Բոլոր տեղերից մարդկանց ընդմէջ էին դեպի Արարատյան դաշտը, ուր սին:

Այսպիսի դրութեան էր հասել հայ ժողովուրդը: Միայն Գառնի գյուղն էր, որ ընդդիմացավ. ժողովուրդը սրեր, բայց մանավանդ փայտեր, քարեր գտավ՝ գերեզմանների վրա հարձակվելու և ջարդելու համար: Սակայն հետո գլուխը կորցրեց, չիմացավ ինչ անել և ընկճվեց, երբ հասավ մի ուրիշ պարսկական զորաբաժին: Կարելի էր, իհարկե, և փախչել. ժայռերի խոռոչները, կարող էին ապաստան տալ շատերին, մինչև որ կանցներ արքայազնը: Բայց պարսիկները որսկան շների պես հոտոտում էին ամեն տեղ: Գառնի էին քաշում թաքնվածներին, որովհետև նրանք ամեն տեղ միևնույն էին՝ անզեն... Ահա մի տեսարան: Մոտ հազար հոգի հավաքվել են մի մեծ լեռնի մոտ: Պարսիկները վերևից թռկերով շորս մարդ են իջեցնում մինչև ալրի բերանը: Թեև այդ շորս կտրիճները հագել են զրահներ

ամեն մեկը, բացի ձեռքում բռնած մի հատ սրից՝ կապել է մեջքին շորս-հինգ հատ սրեր, բայց փաստը փաստ է — շորսը՝ հազարի դեմ: Եվ նրանք մտնում են այլը, գայլերի պես հոշոտում են ոչխարների այդ հոտը: Փարայրի ճանապարհը պաշտպանողները սարսափահար ներս են վաղում, որ իրենց ընտանիքներն ազատեն և ահա բաց մնացած ճանապարհով վրա են հասնում զրսի պարսիկները ու սկսվում է սովորական տեսարանը. կոտորում են պառավներին ու տղամարդկանց, պահում են գեղեցիկ կանանց, աղջիկներին և տղաներին, որ բաժանեն իրենց մեջ: Բայց այս գոհերից շատերը, չկամենալով ընկնել վավաշոտ վայրենիների ձեռքը և պղծվել, դիմում են նահատակի անձնազոհության. ծածկելով իրենց աչքերը իրենց զգեստով, նրանք միմյանց ետևից ցած են գլորվում և մահ գտնում ձորի հատակում. շատերը շամփուրով են այդտեղ բուսած ծառերի ճյուղերի վրա:

II

Հայերին գաղթեցնում են դեպի Պարսկաստան. բարբարոսական անգրություններ: Աղետ Արաֆա գետի վրա. ակնառեսի վկայությունը: «Ափսոսեմք» երգը: Երկիրը դատարկվում է: Պատկերներ չալալիների արշավանքներից: Սով: Մնացած հայերը փախչում են Ղրիմ, Լեհաստան: Վայրենացում. հայ կղերի արաբները: Դավիթ ու Մելիքսեթ կաթողիկոսների մրցությունները: Դավթի հաղթանակը, նրա բարոյական կերպարանքը. եկեղեցիները կողոպտված, էջմիածնի վաճառված մի մահմեդական է նրազ վառում. հագնորական դասի կատարյալ անկումը: Վասպուրականի ժողովրդի բողոքը:

Աշուն էր: Արարատյան դաշտում կուտված են բյուրավոր ընտանիքներ: Մարդկային այդ հոտերը գրավել են մի տարածություն, որի լայնությունը Գառնի լեռների ստորոտից մինչև Արաքս գետն է, իսկ երկարությունը՝ մի օրվա ճանապարհ: Սինան փաշան հասել է Կարս, Շահ-Աբասը շտապով վերացնում է Ազգակալայի պաշարումը և սկսում է նահանջել: Երեք բանակ են շարժվում դեպի հարավ-արևելք. առջևից գնում էր գերիների բանակը, հետո նրան թող պարսից բանակը, իսկ սրան հետևում էր Սինան փաշան: Զուգան էլ հրաման ստացավ զաղթել մյուսների հետ: Շահ-Աբասը մեղք համարեց թողնել այդ ժիր ու ճարպիկ վաճառականներին Հայաստանի հողի վրա:

Մինչդեռ ջուղայեցիները շքեղ կերպով հյուրասիրում էին թագավորին, հարուստ ընտանիք էին մատուցանում, Շահ-Աբասը, այդ քրիստոնյաներ թաղվորը, վճռեց տանել նրանց իր երկիրը, որպեսզի այնտեղ ծաղկե առևտուրը: Եվ առհասարակ այդ ամբողջ գերեզմանությունը, բացի երկիրը անապատ դարձնելու դիտավոր նպատակից, ուներ և տնտեսական մեծ նշանակություն Պարսկաստանի համար: Հաշիվը պարզ էր. մեծ բանակությամբ մի աշխատասեր... ժողովուրդ էր մտնում այնտեղ մշակելու, արդյունաբերելու, տերերին լիացնելու համար: Ո՞վ կհրաժարվեր այդպիսի բարիքից:

«Թողինք, — ասում է ականատեսներից և թշվուռներից մեկը*, — թողինք

* Ավգուստինոս Բաղեցի, Նախիջևանի գավառի հայ կաթողիկոսներից (ունիթորներ) մեկը. «Նշխարք Մատենագիտության Հայոց» ք. Պատկանյանի, Պետերբուրգ, 1884, էջ 6: Նշանակալի փաստ է, որ Շահ-Աբասը ճանապարհից ետ դարձրեց Նախիջևանի գավառի բնակիչներին, որոնց մեջ շատ կային կաթողիկ հայեր: Բաղեցին ասում է, թե պարսից բանակում ֆրանսիական զենքան կար: Արդյոք ու՞ր էր պատճառը:

տունն ապրանքով լի, հոտն ի դաշտին. հայրն որդին ուրացավ, մայրն դուստրն ուրացավ. այնպիսի ժամ Աստուած ոչ տայ իւր ստեղծուածոցն: Դուստրին ամենայն մարդ իւր երկրէն որպէս նահիր, և ինքեանք եղեն սրով և նիզակով բշտղք. խառնեցան մեկզմեկ, որպէս գառն ի ոչխարն խառնի. լալն ու հառաչանք ելաւ մինչև երկինս:

Ջուղան էլ լացով ու կոծով դատարկւեց: Բայց ինչ էր նրա լացն էլ, կոծն էլ այն ընդհանուր տեսարանի մեջ, որ բացվեց Արաքսի ափերին: Սինան փաշան անդադար առաջանում էր, բազմապատկելով պարսիկների երկյուղը: Պետք էր հապճեպով առաջ բռնել մարդկային նախիրը, Արաքսից անցկացնել, որպեսզի օսմանցիները ետ չխլեն: Բայց փոխադրութեան միջոցներ չկա-
որպեսզի օսմանցիները ետ չխլեն: Բայց փոխադրութեան միջոցներ չկա-
յին. եղած նավակներն ու լաստերը շատ քիչ էին: Բարբարոսութիւնը, սա-
կայն, գործ չունի բանականութեան, հանգամանքների հետ. նրա համար ամե-
կայն, գործ չունի բանականութեան, հանգամանքների հետ. նրա համար ամե-
նաբարձր իմաստութիւնը, հրաշագործ ուժը բռնութիւնն է: Եւ ետեւից ար-
շավող թշնամու վերաբերմամբ աղվեսի դիրք բռնած պարսիկները առյուծ
են դառնում բուբ ու ուշակորույս ամբոխի մեջ: Հրամայում են քշել գերինե-
ն թողնում են, ջարդում են այն մարդկանց, որոնք հանգստանում են վախենալ գե-
տից. գլուխ, ականջ ու քիթ են կտրում, շտապեցնում են: Եւ սարսափահար
բազմութիւնը, մրրկից բռնված ոչխարային հոտերի պէս, թափվում է ջրի
մեջ: Հառաչանքներն ու աղաղակները լցրել են Արաքսի ամբողջ ձորը: Մի նոր
մեջ, Հառաչանքներն ու աղաղակները լցրել են Արաքսի ամբողջ ձորը: Մի նոր
Արաքս էր գոյացել այդ անբախտների արտասուքներից: Առջևում անհուն
գետը, ետևում պարսկական սուրը, և փախչելու ոչ մի ճանապարհ: «Պարսից
անողորմ գորբերը,— ասում է Առաքել պատմագիրը,— քշում էին ժողովուրդը
և լցնում էին գետի մեջ. և ժողովուրդը, վտանգից պաշարված, ավելի և ավե-
լի բազմացնում էր աղաղակների ու ողբերի ձայները: Ոմանք բռնում էին
լի բազմացնում էր աղաղակների ու ողբերի ձայները: Ոմանք բռնում էին
նավակների եզրից, ոմանք տոփերի եզրից, ոմանք ձիանների, եղների և գո-
մանք էլ լողալով էին անցնում: Իսկ որոնք լողալու հըմ-
առութիւն չունեին և թույլ էին — ծերերն ու պառավները, տղաներն ու աղջիկ-
ները, փոքրիկ երեխաները — լցված էին ջրի երեսի վրա. և գետը նրանց
վերցրած տանում էր, ինչպէս տերևներ գարնան ժամանակ. գետի երեսը
ծածկված էր խեղդովածների մարմիններով: Եւ այդ դժոխային տեսարանի
մեջ պարսիկները ժամանակ էին գտնում իրենց վավաշոտ կրքերի հոգսը քա-
շելու: Արաքսի ալիքների մեջ թափուցող բազմութիւնը որսի առարկա էր
գարձել. լավ ձի ունեցողները ջրի մեջ հարձակումներ էին գործում և ուր որ
գեղեցիկ կին, աղջիկ կամ տղա էին տեսնում, առնում, փախցնում էին նրանց:

Ով կարողացավ, անցավ մյուս ափը, ով չկարողացավ, գնաց հանգստա-
նալու Արաքսի ալիքների մեջ: Բայց գետի մյուս ափից դեռ նոր սկսվեցին
անթիվ զոհեր կլանող արհամիրքները: Չթողեցին, որ գետն անցած ժողովուր-
դը հանգստանա, շունչ քաշե, նույն հապճեպով քշեցին, տարան նրան դրժ-
վար ճանապարհներով, որպեսզի օսմանցիները վրա չհասնեն: Եւ գաղթական-
նի երկար, անհայտ, փշալից ճանապարհը սպառում էր բազմութիւնը: Հար-
յուր հազարներով մարդիկ էին քշվում, տասնյակ հազարները մահ էին գրո-
նում ճանապարհի վրա: Տանջանքները բթացրել էին քշվողներին. մայրերը
իրենց երեխաներին թողնում էին ճանապարհների վրա, հիվանդները անխնամ
մեռնում էին: Ետ մնացողներին պարսիկներն էին սպանում: Վերոհիշյալ
ականատեսը գրում է. «Երեկոյան որ իջնէաք, ի վաղն ելնէաք՝ և բազում մե-
ռեալք մնային իջևանքն և բազում հիւանդք. մարդի օժանդակութիւն չկայր,

որ թաղէր մեռեալքն: Այս ճանապարհս տեսնէաք և հայէաք ի աջ կողմն և
ահեալն, և ամենայն կողմն, ամենայն քարի քով և ամենայն քօլի քով երե-
խայք լալիս, մեկն չկայր, որ դիացուցաներ զնոսա»:

Մի ուրիշ ականատես տեսնում էր այդ աղետը Ջուղայի Շամբ գյուղի
մոտ գտնվող Նախավկայի վանքից: Դա Ստեփանոս անունով մի վարդապետ
էր, գրեց հետևյալ ողբը, որ այսօր էլ տալիս է մեր երգարանների մեջ:

Ափսոս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ²,
Յիրուցան ելած անմեղ անխորհուրդ,
Դերի գնաման աք դեպի Խորասան,
Քաղցած ու ծարաւ, տկուր թշուառական:
Խորիւր ու խաղար ցաւի դիմացաք,
Ձեր քաղցրիկ երկրէն ոտ դուրս չը դըրաք:
Խիմի ձեր խոր մոր գերեզման թողաք,
Տներն ու ժամը ուրիշին տուաք:
Էս սիրուն դաշտերն, մեծ-մեծ քաղցրներն,
Քաղցրիկ ջրերն, ձեր շեն գեղերն,
Ո՛ւմ աք թողման դուք որ գնաման աք,
Էսպէս կը լինի որ մոռանում աք,
Վախում ամ էնպէս մտքներուդ ընկնի,
Ինչքան որ սղջ աք՝ մտքներուդ չընկնի:
Բարի ձեր որդուց թողանց պատմեցեք,
Էսպէս խայրենիքն քանդած թողեցիք:
Մասիսի անունն, Հայոց տապանի,
Արարատ դաշտի, սուրբ էջմիածնի,
Մեր Խոր Վիրապի, սուրբ Դեղարդ, Մուղնի,
Չմոռանան մինչի օրն դատաստանի:
Աչքըս կտրանար, շինքս կոտորուր,
Խեղճ Հայաստան, քեզ էսպէս չը տեսներ,
Քե մեռած էի, ինձ երանի էր,
Քան թե կենդանի՝ աչքս բաց տեսներ՝:

Կոտորվելով ու հալածվելով, գաղթականները դիմեցին գետի իրենց հա-
մար նշանակված տեղերը Պարսկաստանի զանազան կողմերում, ուր նրանց
սպասում էին անձանոթ երկրի և անսովոր կլիմայի սպանիչ հանգամանքները,
կեղեքումներ, հալածանքներ, զոհով իսլամացում և այլն: Իսկ ի՞նչ մնաց այն
երկրում, որտեղից հանվել էին այդ մարդկային հոտերը:

Հետևյալ տարին թուրք-պարսկական պատերազմների բեմ դարձավ Վաս-
պուրականը: Սինան փաշան, պարտութիւն կրելով պարսիկներից, սկսեց
զորաժողով անել և մի ահագին բանակ կազմեց, որ կատարելապէս ոտնա-
կոխ արավ աղգաբնակութիւնը: Թաւրիզի մոտ Շահ-Աբասը մեծ ջարդ տվեց
թուրքերին, որոնցից այնքան վախենում էր անցյալ տարի: Ամեն տեղ տիրեց
խառնակութիւն, անտերութիւն: Ջալալի ավազակները ավելի ևս հանդուգն
ու աներես դարձան: Մի ամբողջ ընդարձակ երկիր, Արարատյան դաշտը,
մնացել էր անտեր: Ոչ պարսիկներն էին ուզում տիրել նրան, ոչ օսմանցիներ
էին երևում: Դուրս եկան զանազան թուրք հրոսակապետեր, որոնք իրենց
ձեռքը գցեցին այդ մեծ, բարեկից երկիրը: Նրանք կռվում էին իրար հետ՝
տիրապետութեան համար, բայց ամեն մի ավազակային խումբ իրավունք էր
համարում մտնել այդ դժբախտ վայրերը և առնել այն, ինչ դեռ մնում էր
այս ու այն անկյունում Շահ-Աբասի արշավանքից և գերեզմանութիւնից հե-

² «Բազմավեպ», 1847, եր. 94—95:

տու: Գայլերի խմբերի նման նրանք երևում էին գյուղերում, տանջում էին մարդկանց, պահանջելով, որ նրանք ցույց տան, թե ուր են թաքնված գույքերը և հարստությունները:

Տանջվեցին մանավանդ Ասպրանը և Արարատյան դաշտի Զյուսիսային արևելակողմը, ուր մնացել էին գյուղեր, բնակության տեղեր: Կարբին, Օշականը, Հովհանավանքը, Բջին և այլ գյուղեր մի քանի անգամ կողոպտվեցին: Շատերը փախան Գեղարքունի գավառը, բայց ջալալիները գնացին նրանց ետևից: Գեղարքունին դեռ վերջնականապես չէր ավերված. այդտեղ կային ցորենի ամբարներ, անասուններ: Սաստիկ ձմեռ էր, ձյուն շատ էր եկել այդ բարձրավանդակներում: Հրոսակները թալանեցին ամեն ինչ և ապա մեծ քանակությամբ կանայք ու երեխաներ գերեցին, որպեսզի նրանց տերերը փրկանք բերեն՝ ազատելու համար: Փրկանք էլ ստացվեց, բայց գերիները չազատվեցին:

Ձմեռվա մեջ կողոպտողները թողին Գեղարքունիքը և իրենց ավարով ճանապարհ ընկան դեպի Արարատյան երկիրը: Երկու օր ճանապարհ գալով, այդ կարավանը կանգ առավ. բռնակիր անասունները և գրաստները հոգնել էին, առաջ չէին գնում: Զալալիները վերցրին նրանց բեռները, բաժան-բաժան արին և շալակել տվին գերի կանանց և տղաներին: Առջևում դեռ մի սար կար: Եվ ահա այդտեղ սկսվեցին բեռնակիր մարդկանց տանջանքները: Շատերի ոտներն ու ձեռքերը ցրտատար եղան, շատերը զոհ գնացին բուքերին: Գնում են ցորեն շալակած խեղճ կանայք, գնում են ձյունների մեջ, նրանց ուժերը թուլանում են, և ահա նրանք շալակով նստում են ձյան վրա, շարժվել չեն կարողանում ու այդպես էլ մեռնում են: Գիակներ փռելով, անողորմ ձմեռվա ձյունները տանջանքների հառաչանքով դղրդացնելով, սարսափելի կարավանը հասավ, վերջապես, Կարբի, ուր ավազակները կենդանի մնացած կանանց ու երեխաների մեծ մասը ծախեցին, մի մասն էլ իրենց վերցրին:

Անթիվ ու անհամար էին տառապանքները: Առաքել պատմագիրը նկարագրում է և մի սարսափելի դեպք, ուր հարյուրավոր հոգիներ էին դատապարտված մահվան: Այդ դեպքը պատահեց դարձյալ Գառնի գյուղում, ուր Շահ-Աբասի գերեվարության ժամանակ այնպիսի աղետ տեղի ունեցավ: Այս անգամ էլ ազգաբնակչության մի մասը, մոտ հինգ հարյուր հոգի, թաքնվեց ջալալիների ձեռքից մի մեծ այրի մեջ: Զալալիները շրջապատեցին այդ այրը, բայց ոչինչ չկարողացան անել: Քարայրը մեծ էր, միայն մի նեղ բերան ուներ և ոչ մի կողմից մատչելի չէր: Զալալիները կրակ վառեցին մուտքի մոտ, որպեսզի ծխով խեղդեն ներսում թաքնվածներին: Կրակի վրա մի ինչ-որ նեխված լեշ գցեցին, այնպես որ ծխի հետ այրի մեջ էր թափվում և ծանր, խեղդող հոտ: Փախստականները ճրագներ էին վառել այրի մեջ: Ներս թափվող ծխից և գարշահոտությունից մարդիկ սկսեցին նվաղել, ընկնել, ճրագները հանգան, քարերը քրտնել էին և ջուր էր թափվում այդ քրտինքից: Ուշաթափ մարդկանց մարմինները սկսեցին ուռչել, նրանց վրա բշտիկներ գոյացան, որոնցից գեղին ջուր էր հոսում: Ամենքը անշնչացան:

Բարեբախտաբար, ջալալիները հեռացան թաքնված հարստությունների որոնելու համար և այդ միջոցին մի խումբ մարդիկ, որոնք առաջուց հեռացել էին այրից, վերադարձան, տեսան սոսկալի պատկերը և սկսեցին դուրս քաշել անշնչացածներին պարզ օդի մեջ, ձյուն ամեցին նրանց վրա: Եվ այդպիսով կարելի եղավ ազատել դժբախտների գոնե մի մասը...

Բարբարոսության հետ միշտ դաշնակից են և բնության արհամիրքները: Երկիրը մշակող չէր մնացել, գյուղացու տնտեսությունը արմատից ուրն-

չացված էր: Եվ սկսվեց համատարած, զարհուրելի սով: Միջերկրականի ափերից մինչև Կասպից ծովը մի կտոր ուտելիք չէր ճարվում: Ավազակների ահից դադարել էր երթևեկությունը, ոչ մի տեղից օգնություն ստանալ չէր կարելի: Ազգաբնակչությունը հասավ դժբախտության և դադանության ծայրագույն աստիճաններին: Մարդակերությունը համատարած երևույթ էր: Դարձյալ մարդկային միսը կերակուր դարձավ, դարձյալ ծնողները իրենց երեխաների մսով էին կշտանում: Եվ այդ զարհուրելի աղետը տևեց ամբողջ չորս տարի: Սկսվելով 1606 թվին, սովը դեռ թույլ էր, հաջորդ երկու տարիները կատաղության ծայրին հասավ, 1609-ին դարձյալ թուլանալ սկսեց և միայն 1610-ին բոլորովին թողեց դժբախտ աշխարհը:

Մարդկային համբերությունը, դիմացկունությունն էլ սահմաններ ունեն: Մարդկանց և բնության ստեղծած աղետները միացել էին ամեն ինչ մահացնելու համար: Եվ ազգաբնակչությունը, հնազանդվելով սարսափելի ճակատագրին, սկսեց դեսուդեն փախչել, ցրվել: Նոր գաղթականություններ գնացին դեպի Ղրիմ, Լեհաստան, Մոլդավիա, Պարսկաստան: Շահ-Աբասն էլ իր ծրագիրը չէր մոռանում: 1608-ին, երբ կատաղի սովը տարածված էր ամեն տեղ, շահի մարդիկ նորից շրջում էին երկրի զանազան կողմերը, հավաքում էին բնակիչներին, նրանց երկու մեծ խմբով տարան Պարսկաստան, բնակեցրին Սպահանում:

Եվ մնացած դատարկության ու հուսահատության մեջ թագավորում էր կղերի զզվելի քարասրտությունը: Մինչդեռ շուրջը քար քարի վրա չէր մնում և հայ ժողովուրդը, կարծես, իր վերջին շունչն էր փչում, Դավիթն ու Մելիքսեթը խայտառակ վեճեր էին մղում միմյանց դեմ, թե ով պիտի կաթողիկոս մնա: Բավական չէր, որ Մելիքսեթը Դավթի հաճությամբ գնացել էր Շահ-Աբասին դրդելու ու մատնություններ անելու, այժմ այդ երկուսը, իրենց արածի փոխարեն ոչինչ վարձատրություն չստանալով պարսիկներից, աշխատում էին գոնե միահեծան իշխանավոր մնալ հայերի վրա և ապրել փառավոր կերպով: Հաղթողը վերջը Մելիքսեթն էր, որ պարսից կառավարությունից կապալով վերցրեց հոգևոր իշխանությունն ու սկսեց աչ ու ձախ կեղեքել, հարստահարել ժողովուրդը, որպեսզի նրանից կողոպտածով կաշառե խաներին և ինքն էլ իր ազգականների ու սիրելիների հետ Երևանում փափուկ ու առատ ապրուստ ունենա: Դա մի վեղարավոր խան էր. շրջում էր պարսիկ ձիավորներով շրջապատված, հրամայում էր, առնում, տանջանքների էր ենթարկում ընդդիմացողներին, իսկ ավելի զորավոր հակառակորդներին ոչնչացնում էր մատնություններով:

Հայոց փառամուր և սրբավաճառ կաթողիկոսների շարքում այս մարդը ամենավատ կերպարանքն է ներկայացնում: Դեռ նոր էր սովը վերջացել Հայաստանում, էջմիածնի մեջ երևան եկան երկու կաթողիկ պատերներ, որոնք ընծաներ մատուցին Մելիքսեթ կաթողիկոսին: Բավական էին այդ ընծաները, որպեսզի Մելիքսեթը կատարեր այն ամենը, ինչ ուզում էին կաթողիկ հոգևորականները: Նա ստորագրեց մի թուղթ, որով հայտնում էր իր հպատակությունը Հռոմի աթոռին (1610): Նա նույնիսկ թույլ տվեց, որ պատերները մտնեն Հռիփսիմի ավերակ վանքը, քանդեն նրա դամբարանը և հանեն նրա մասունքները: Երբ բացվեց այդ սրբապղծությունը, երբ էջմիածնի հոգևորականները խնդրում էին նրան պատժել այդ հանդգնությունը, նա ոչինչ չարավ: Կաթողիկոսությունը Մելիքսեթի համար շահագործության մի աղբյուր էր դարձել: Եվ միանալով մի ինչ-որ Զաքարիա վարդապետի հետ, որ, ինչպես երևում է, հայ-կաթողիկներից էր, նա անում էր ամեն բան, որպեսզի հա-

Ճելի դառնար Հոռմի պապին: Իմանալով միայն թալանել, նա թշնամի էր ամեն մի բարեկարգության և եկամուտների աղքատ էր դարձրել տգետ ու անբարոյական մարդկանց կաշառքներով ձեռնադրել: Նկեղեցիները կատարելապես ամալի ու մերկ էին մնացել, որովհետև առաջնորդները կողոպտել էին նրանց՝ իշխող մահմեդականներին կաշառելու համար: Էջմիածինը մի քարուքանդ ու անտեր վանք էր. մի հատ գիրք չէր մնացել, որովհետև գիրք կարդացող չկար. մի հատ եկեղեցական զարդ և անոթ չկար, որովհետև ամեն բան, որ փոքրիշատե գին ուներ, վաճառված էր կամ գրավ գրված: Բավական է ասել, որ նույնիսկ աջերը, բուրվառները, սկիհները, խաչերը գտնվում էին մահմեդական իշխողների տներում: Նույնիսկ ճրագ էլ չէր վառվում էջմիածնի տաճարի մեջ. մի մահմեդական մարդ երբեմն, երբ ճանապարհորդ կամ պատահական այցելու էր լինում, վառում էր ձեթի ճրագ, դնում էր հայոց ամենագլխավոր վանքի մերկ բեմի վրա և փոխարենը ողորմությամբ էր ստանում: Վանքում մնացել էին մի քանի տգետ սեւագլուխներ, որոնք վարանել էին տալիս և տարվա մեծ մասը գյուղերում էին անցկացնում:

Եթե այսպես էր հոգևոր իշխանության կենտրոնը, ի՞նչ կլինեք մյուս տեղերում: Վանքերում ապրում էին վայրենացած վարդապետներ, որոնք վաղուց մոռացել էին, թե իրենք հոգևորական են. նրանք զբաղված էին տնտեսությամբ, հարստանալու միջոցներ էին որոնում, որպեսզի վայելեն իրենց ազգականների և հարձերի հետ, որոնցով լի էին վանքերը: Այդ սեւագլուխները վարդապետական զգեստներ էլ չէին հագնում, այլ պճնվում էին հարուստ աշխարհականների ձեռով: Ավելի վատ էին գյուղական քահանաները: Սրանք անունով միայն եկեղեցու պաշտոնյաներ էին, իսկ իրապես եկեղեցու հետ ոչինչ գործ չունեին: Քահանան գյուղում աշխատում էր մեկիքի կամ տասնութի պաշտոն ձեռք բերել, որպեսզի կարողանա լավ կեղեքել. եկեղեցու դռները չէին բացվում, ժամասացություն անգամ չէր լինում, որովհետև քահանան երկրագործ էր, արհեստավոր, մի խոսքով՝ ամեն ինչ, բաց ոչ քահանա: Կային շատ այնպիսիները, որոնք մահմեդական իշխողների ստրուկներն էին, շահում էին նրանց սիրտը մատնություններով: Դա ամեն կողմով զրկված ու դժբախտ մի ժողովուրդ էր. նրան հարստահարում էին ամենքը՝ թագավորական գահից մինչև եկեղեցական հիերարխիայի ամենաստորին աստիճանը: Նրա կյանքը, նրա ստացվածքը հարյուրավոր գիշատիչ տերեր ունեին, իսկ հոգին խավար էր, անապատ: Այդ դրությունն էր հասցրել նրան այն անասնական բթության, որը մենք տեսանք Շահ-Աբասի գերեվարությունների ժամանակ:

Բայց այս կղերական ապականությունը համատարած չէր Հայաստանի բոլոր կողմերում: Այդ զարհուրելի ժամանակներում գտնվեցան հոգևորականներ, որոնք չէին կորցրել պատվի, բարեխղճության, արդարության զգացմունքը և խիստ բողոք բարձրացրին Մելիքսեթի դեմ: Մեզ հասել է մի այդպիսի բողոք, որ գրված է Վանի հոգևորականների և ազգեցիկ աշխարհականների կողմից: Այդ բազմաստորագիր բողոքը՝ շատ լավ պատկերացնում է Մելիքսեթ կաթողիկոսին, ինչպես նաև հայ հոգևորականության անկումը: Ուստի մենք այստեղ ընդարձակ քաղվածքներ կբերենք այդ հետաքրքրական դոկումենտից**:

* Գ. Վ. Սովանյանց, Թոռու Աղբար, հատ. Բ., Կ. Պոլիս, 1884, եր. 280—293:

** Թարգմանել ավելորդ ենք համարում, որովհետև բնույթը գրված է պարզ, աշխարհաբարի պես խառն գրաբարով:

Վասպուրական նահանգի Վան քաղաքի և նրա շրջակա գավառների առաջնորդները, եպիսկոպոսները, վարդապետները, քահանաները, տանուները, իշխանները, «գաղվաթավորները», արհեստավորներն ու երկրագործները հետևյալ մեղադրանքներն են բարդում Մելիքսեթի վրա.

«Նախ՝ զի ի վերայ եպիսկոպոսի եպիսկոպոս կու օրհնես, զի ի վերայ քաղաքի և կամ գավառի՝ որ առաջնորդ մի կայ, այլ տգէտ և հերձուածող և կամ ուրացող զայ առ քեզ, դու ընտրութիւն չես աներ, այլ վասն արծաթափրութեան քո՝ առնուս քանի մի հարամ փող և անիծես զնա և զանուն դնես եպիսկոպոս և յողորկես, որ զայ այն երկրի եպիսկոպոսին հետ հակառակի, և ի մեջ բազում շարիք ծնանի, աղմուկ և խռովութիւն, մատնութիւն և արեան հեղմունք, և բազում միամիտ ժողովուրդք թերանան և զայթակղին, և այս ամենայն շարեաց պատճառն և մեղաց պարտականն դու ես և թէ այլ որ: Զի Մրգիկն, որ ի Մուշ թուրքացեալ էր, զնա ի Սուրբ էջմիածին աթոռակալ ես կարգեր: Եւ Պոկնտոշ զկարապետն, որ Հոռոմ դարձաւ, և Հոռոմ կին էառ, և եօթն տարի ի հետ այն կնոջն իմ Հոռոմ կեցաւ, հիմա եպիսկոպոսութեան հրաման ես տուեր և Թիրայու, և Իզմիրու և Մանիսայու առաջնորդ ես կացուցեր: Նաև Աշխարհի դաշտի զեպիսկոպոսն... դու նորա եպիսկոպոսութեան հրաման ես տուեր, և այսպիսիքս բազում են, բայց ոչ գրեցաք, զի մի տաղտկասցին լսողքն, զի ոչ թէ ի մին տեղի, և մին աթոռի եղեալ ես երկու առաջնորդ և երկու եպիսկոպոս, այլ ի բազում տեղիս գիտեմք, որ մէկ թէմի երկու և երեք, չորս և հինգ եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ես և առաջնորդ կարգեալ:

Եւ երկրորդ անկարգութիւն այն է, որ թէ յինչ երկիր որ նուիրակ յուղարկես՝ նա կու ընտրես՝ յոր տեղ որ շար և լիւր, անզգամ անամոթ և ամբարտաւան մի կայ, որ ոչ յԱստուծոյ երկնչի և ոչ ի մարդկանէ ամաչէ, զայնպիսիքն կու առաքես, որ զարգարեալ երիվարոք և պճնեալ հանդերձիւք և կրկին պաշտոնէիւք գան, և զոռոգաբար խրոխտան, և բազում ցոփութեամբ և անկարգութեամբ և արբեցութեամբ զաշխարհս վրդովեն: ...Գրոց ամենեին տնտեղեակ են և օրինաց բնախն անծանոթ, և բոլորովմբ ոչ ճանաչեն զհավատս քրիստոնէութեան թէ զինչ է: ...Զարդարն և զանմեղն դատապարտեն վասն ընչից, և զանիրան իրաւացուցանեն վասն կաշառաց, և ազգապղծութեան հրաման տան վասն արծաթոյ: ...Գիտեմք թէ սոքա ի՞նչ կու հասուցանեն ի Սուրբ Աթոռ ի ձեռս վեհիդ, զի վասն ազահութեան իւրեանց շրջին և ոչ վասն օգտի սուրբ տանդ, զի զինչ որ ժողվեն, ի գինս այնպիսի երեւի հանդերձի տան, որ ոչ վայելէ քրիստոնէի և ոչ իշխանի, թող թէ կարդաւորի... Երջին իբրեւ զըռնաւորս և պճնին, և ի կերակուրս և յըմպելիս ծախեն զժողովելսն իւրեանց, յոլով կաշառս տան բռնաւորաց և բազում տուգանս այլազգաց վասն հակառակասէր բարուց իւրեանց, վասն որոյ Ազգա Հայոց տաղտկացեալ է ի գարշահատութենէ վարուցն այսպիսեացս:

Եւ երրորդ անկարգութիւն քո այս է. զի զոր ինչ վարդապետ, որ զճշմարիտն խոսի կամ վասն Աստուածային օրինացն վրէժխնդրութեան զձեր օրինացն հակառակութիւն յանդիմանէ, ի վերայ նորա անփակ բերանով, անիրաւ լեզուաւ, յանդուգն դիմօք, լրբենի երեսօք, և անկիրթ մտօք բանազրանաց գիր կու գրէք: Այս է ասելն ձեր թէ զճշմարիտն մի խոսիք... զլոյսն մի արծարծեք, զի մի խաւարային գործքն մեր խախտառակեցի: ...Եւ որպէս սուտ թղթերովն ձեր զանմեղ և զմիամիտ աշխարհական ժողովուրդքն զարհուրեցուցանէք սակս կաշառի և արծաթոյ, այնպես և զվարդապետս և զքահանայքս կամիրք ահացուցանել սուտ և անիրաւ և խաբեբայ բանիւ և զործով. և զայս ի միտ չեք ածել թէ այսպիսի անպատեհ անէծս ո՞վ պիտի

ընդունի: ... Ահա վարդապետքն որք ընդ ամենայն տեղիս են յիրաքանչյուր
աթոռս, ի վասն և ի գաւառս... վստահ և համարձակ հրատարակեն ի մեջ
ատենի զձեր անմահութիւն ի լուր ամենայն ժողովրդեանն, և ամենայն ոք
որ իմանայ զձեր անիրաւութիւն և անկարգութիւն, զիա՞րդ ընդունող լինին
անպատշաճ և անիրաւ բանից ձերոց:

Եւ շորորդ անկարգութիւն քո այս է, որ քան զամենայն շարագոյն երևի,
զի զեկեղեցեաց հիմն ի վեր տապալեցեր, քանզի վասն ազահութեան քո
զհիմն եկեղեցւոյն փորելով հաներ զնշխարս սրբոց Հովսէփմեանցն... և դու
զայնպիսի Աստուածային պատուական զանձն հանեալ վաճառեցեր այլազ-
գաց... Եւ դու զայն սրբոց նշխարեն վաճառելով՝ զՔրիստոս վաճառեցար, և
ով որ որ զՔրիստոս վաճառէ, նա ոչ ունի մասն ի Քրիստոսէ, զի այդ ոչ է
գործ կաթողիկոսի, այլ Յուդայի: Զի այսպիսի շարիքս քո եղև պատճառ, որ
զաջն սուրբ Լուսաւորչին հաներ ի սուրբ Աթոռոյդ և ի գերութիւն մատնեցեր
յօտար աշխարհ... Զամեն կարգ և սահման դո՞ւ պիտի որ խանգարես. թո-
ղումք զյայտնապէս հոգևոր պոռնկութիւնն ձեր, որ ի մէկ Աթոռի վերայ երեք
կաթողիկոս էք կարգեալ, և ոչ թէ մինդ կացեալ և այլքդ դադարեալ, այլ ամեն
մեկդ՝ ի յիւր գնացեալ երկիրն ինքնազուտ կաթողիկոսութիւն առնէք, և ամե-
նեին ոչ Աստուծոյ երկնչիք և ոչ ի մարդկանէ ամաչէք:

Եւ հինգերորդ անկարգութիւն ձեր այս է, որ յանդգնաբար վստահացար
և ձեռն արկեր ի մեր սուրբ հաւատս, զի կամիս զմեր ուղղափառ հաւատս
խախտել և տապալել, և զմեզ ի հերձուածողութիւն և յուրացութիւն ձգել.
Ֆոանգաց հետն միաբանելով և ձեռագիր տալով՝ զՔաղկեդոնի ժողովն ըն-
դունելով: ... Զայն Գիշու որդի զԶաքարայն, որ Վանայ դուռաթաւորքն՝ զինքն
ի Վարագա արտորեալ հալածեցին, ոչ թէ այն դուռաթաւորքն անիրաւութիւն
արարին դմա, այլ յիրաւի, զի տեսին զնորա թերահաւատութիւնն և զշար-
գործքն... Եւ զայնպիսի արտաքսեալն որ վասն շար գործոցն իւրոց՝ դու զնա
ընդունեցեր, և արժանի համարեցար զնա ընդհանրական մեծի սուրբ Աթոռոյդ,
քեզ նման, քեզ աթոռակալ և փոխանորդ կարգեցեր. նա որ զիւր տունն և
զաթոռն Վարագ աւերեաց, դու զնա սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ շինող հա-
մարեցար: Այն դուռաթաւորքն աշխարհական գոլով իմացան զնորա շար
գործքն, տաղտկացեալ զգուցան ի նմանէ, և արքայեալ արտաքսեցին ի
Վարագայ, և դու կաթողիկոս գոլով ոչ իմացար. զի նոցա դառն երեւցաւ,
վասն այն ոչ ընդունեցին. իսկ քեզ քաղցր թուեցաւ, վասն այն սիրով ըն-
դունեցար. նոյնպէս և ամենայն շարքն և հերձուածողքն՝ հաճելի և սիրելի են
քեզ, և ամենայն պարկեշտքն և ուղղափառքն՝ ատելի և թշնամիք են քեզ:
... Մանաւանդ քան զամենայն մեծ շարիքն այս են, որ զքո ձեռագիրն հետոր
Փափուն թէ ես Մելիքսէթ կաթողիկոս Հայոց իմ ազգիս վարդապետօք, եպիս-
կոպոսօք և համայն ժողովրդովք հնազանդիմք Հռոմայ եկեղեցւոյն: ... Եւ այս
ձեռագրիս օրինակն Փափն գրել է պասմայ գրով և յուղարկել է ի Լեհ, նոյն-
պէս և յամենայն տեղիս թէ ազգն Հայոց ի մեր հաւատն են դարձեր. այլ և
ի Վանատիկ և յայլ բազում տեղիս գիր է գրեր և յղրկել, և այս գրոցս մէկն
ի Համիթ է եկեր. և զնորա մէկ օրինակն Աւետիս կաթողիկոսն է տարեր ի
հետն, և զմի օրինակն Համթեցիքս մեզ էին յղրկել ասելով՝ թէ տեսէք տե-
սէք զմեր կաթողիկոսիս զխայտառակութիւնն. զայսպիսի հերձուածողն դուք
ինչպե՞ս կաթողիկոս կընդունիք. և զայս եկեալ թուղթս մենք ամենեքեան
ականատես եղեալ ընթերցաք: Այս ի՞նչ բան է քո արած բանն. զի կամիս
երկրորդ Նզր լինե՞լ, եզերիչ և խանգարիչ Հայոց ազգիս. զի թէ իբրեւ զբաշ
հովիւ հոգացող և խնամող շէս, վասն է՞ր որպէս զվարձկան և իբրեւ զշար

զազան պատառող լինիս բանաւոր հօտին Քրիստոսի. զի՞նչ կուզես այս ողոր-
մելի և տառապեալ ազգէս Հայոց. է՞ր շէս թողուր զիրեանս յիրանց աղքա-
տութեան, զի թէպէտ որ ազգս հայոց մարմնով ծառայ են և աղքատ, այլ
քրիստոնէական ուղղափառ հաւատովս ազատ են... Զի թէպէտ մարմնով
տրտում և ի շարշարանս եմք ի յայսմ աշխարհի առաւել քան զայլ ազգս,
րայց հոգով ուրախ եմք որ ունիմք ուղղափառ հաւատ քան զայլ ազգս...»:

Հանրագիրը, այս բոլոր մեղադրանքներից հետո, պահանջում է Մելիք-
սէթից, որ վերացնի այս բոլոր անկարգութիւնները և ետ կանգնե Հռոմին
հպատակվելու մտքից: Ուրիշ կերպ, ասում էին բողոքողները, մենք կաթո-
ղիկոս ճանաչել այդպիսի մի հոգևորականին չենք կարող...

Դժվար թե հայոց կաթողիկոսներից որեւէ մեկը այսպիսի խիստ հանդի-
մանութիւններ ստացած լինի իր հոտից: Բայց Մելիքսէթի համար գոյություն
չունի հանրային կարծիք, պատասխանատվություն: Այս թղթից հետո էլ նա
շարունակեց մնալ նույն կաթողիկոսը:

Մի կողմում դնելով հայ ժողովրդի գլխին միմյանց ետեից թափվող աբ-
համիրքները, իսկ մյուս կողմում՝ նրա հոգևոր գործերի, դաստիարակների
այս սարսափելի անկումը, հասկանալի կլինի թե որքան անծայր, անհատակ
պիտի լինեին այդ ժողովրդի ցավերն ու տանջանքները:

III

Վերակենդանության ջանքեր ավերակների մեջ: Ճգնափորական կենցաղը:
Սարգիս եպիսկոպոս և Կիրակոս Բաբան: Որոտան գետի ձորը: Մեծ Անա-
պատ: Ընթերցանությունը՝ պարտավորական բոլոր միաբանների համար:
Սյունյաց դպրոցը: Բաբեկարգության ոգին: Մովսես վարդապետը և Մելիք-
սէթ կաթողիկոսը: Աշակերտներ:

Ամբողջովի վաճառ: Բաղնիկ: Բարսեղ վարդապետ: Հին գիտությունների
ուսումնասիրություն: Ներսես Մոկացի. Բաղնիկի դպրոցը նրա միջոցով միա-
նում է Սյունյաց դպրոցի հետ: Լիմ կղզու անապատը: Մելիքսէթ վարդապետ
վճենցի: Նրա ճգնությունները:

Բայց հայ ազգի բախտն էր, որ նրա կյանքի ամենամոռյալ միջոցներում էլ
երևան էին գալիս անհատներ, որոնք, ընդհանուր ապականությունից բարձր
մնալով, վառ էին պահում գաղափարի վերջին կայծերը: Այդ տեսակ երախ-
տավորներից զուրկ չմնաց Հայաստանը մեր նկարագրած զարհուրելի անկ-
ման ու վայրենացման օրերում: Ավերակների մեջ մենք տեսնում ենք վերա-
կենդանանալու փոքրիկ, համեստ ջանքեր, որոնք զնալով կազմում են մի ամ-
բողջ նոր հոսանք:

Մեր երկրի հանգամանքները, իհարկե, չէին կարող թույլ տալ, որ վերա-
կենդանության այդ ջանքերը տեղի ունենան աշխարհական հողի վրա քա-
ղաքների կամ գյուղերի ազգաբնակչության մեջ: Այդտեղ ոչ մի հարմարու-
թիւն չկար, որ մտավոր կյանք առաջանա: Տեսանք, թե ինչ գրություն մեջ էր
հոգևորականությունը. ուրեմն կենտրոններ կազմող մեծ վանքերի մեջ էլ չէր
կարող այդպիսի կյանք ծաղկել: Եվ մենք տեսնում ենք, որ ապականված,
անասնական դրություն հասած ժամանակում հայերի մտավոր փրկիչ հան-
գիստում է մի հին միտախկական հիմնարկություն՝ ճգնափորությունը:

Արարատյան երկրի հյուսիսային լեռնաշղթայի վրա, Կարբի գյուղի մոտերքում, Հաբենի անունով մի գյուղ կար: Այդտեղից էր Սարգիս անունով մի եպիսկոպոս, որ Սաղմոսավանքի վանահայրն էր: Ավերածները, անվերջ դժբախտությունները մարդկանց մեջ հարուցանում են և մի տեսակ զգացմունք՝ զգվանք դեպի աշխարհը, դեպի «արտասուքների հովիտը», ինչպես անվանվում է մարդկային կյանքը բոլոր լեզուների մեջ: Այդպիսի հոգիները փախչում են մարդկանցից, որոնում են կատարյալ առանձնություն բնության մեջ, հեռու աշխարհային աղմուկներից, իրարանցումներից: Սրտի մեջ թաղված խորին և բուռն անբավականությունը, արհամարհանքը, դեռ հին ժամանակներում հեռացնում էր մտածողներին մարդկանց հասարակությունից: Քրիստոնեությունը իր առաջին դարերում նվիրագործեց անապատականությունը: Ասկետական կյանքը անապատների մեջ, միայնության, զրկանքների մեջ ամենալավ ճանապարհն էր համարվում արքայության դռները բաց անելու համար: Զափաղանցությունները, որոնք հաճախ վայրենության էին հասնում, հին մարդուն հիացմունք էին ազդում: Ճգնավոր անապատականությունը մարդկության կորած մասն էր և իր բացասական կողմերով ավելի հետադիմության, ֆանատիկոսական խավարին էր նպաստում:

Բայց երբեմն այդ առանձնացած, աշխարհից ձեռք վերցրած դասակարգը էական օգնություններ էլ էր հասցնում մարդկության: Հայերի մեջ ճշգնափորությունը քրիստոնեության հետ հաստատվեց: Նոյնն են շատ անօգուտ ճգնավորական հաստատություններ: Բայց եղել է և ս. Մեսրոպի պես ճգնավոր, որ հայերին տվել է գիր և գրականություն:

Ահա այս Սարգիս եպիսկոպոսն էլ վճռում է թողնել Սաղմոսավանքը, ավելի հեռանալ կյանքից, ավելի կտրվել աշխարհից: Նա գտնում է իր նման մեկին: Որտեղի՞ց որտեղ: Տրապիզոնի հայ քահանաներից մեկը, Կիրակոս անունով, զրկվում է իր կնոջից և նույնպես վճռում է ճգնավոր դառնալ: Լսելով Սարգիսի մասին, նա սրտնում է և գտնում նրան Նրուսաղեմի մեջ: Այդտեղ երկուսը եղբայրանում են և, վերադառնալով Հայաստան, որոնում են հարմար տեղ ճգնավորական կյանքի համար: Եվ այդպիսի տեղ նրանք գտնում են Սյունիքի լեռնաստանում, Տաթևի վանքի մոտերքում:

Այժմյան Զանգեզուրի կողմից դեպի Տաթև գնացողը, լեռնազառտի լայնությամբ երկար և ձանձրալի ճանապարհորդությունից հետո հասնելով Շնհեր գյուղի սահմաններին, ապշում է բնության այն ահեղ ու վայրենի տեսարաններից, որ նրա առջև բաց է անում Որոտնա գետի հսկայական կիրճը: Ձոր անուն տալ այդ խոր ու լայն բացվածքին, շատ նվազ արտահայտիչ մի բան կլինի: Դա մեծ ու փոքր ձորերի, մեծ ու փոքր սարերի, շղթաների, պատրվածքների, հսկայական լանջերի, անդունդների, նեղ, կանաչազարդ հովիտների մի բարդ խառնուրդ է, որի միջով իր համար օձապտույտ ճանապարհ է բացել Որոտնա գետը: Այդտեղ ահա կանգ առան մեր երկու ճգնավորները: Որոտնա գետի աջ գեղանկար ափին, Տաթևից ցած դեպի հարավ-արևելք, նրանք տեղ ընտրեցին և հիմնեցին Մեծ Անապատը: Նրանք մենակյացներ չէին: Զանազան կողմերից եկան հավաքվեցին աշխարհական և հոգևորական մարդիկ, որոնցից կազմվեց մի ամբողջ միաբանություն:

Իսկ կազմվել հեշտ չէր, հիմնադիրները մեծ դժվարությունների հանդիպեցին: Վաղուց էր, որ Հայաստանի մեջ մոռացվել էին միաբանական կարգերը, մինչև իսկ վանականների զգեստի ձևն էլ կորել էր: Պետք էր գտնել այդ կարգերը. և հիմնադիրները կարող էին այդ բանն անել, ուսումնասիրելով հին գրվածքներ: Նրանց հաջողվեց խմբագրել մի խիստ կանոնադրություն,

որ շատ բաներով հիշեցնում է կաթոլիկ միաբանությունների կազմակերպությունը: Գլխավոր, առաջին նպատակն էր, իհարկե, կրոնավորական մաքուր կենցաղ, որը կարելի էր իրականացնել խիստ պահեցողություններով, երկարատև աղոթքներով, սակավապետությամբ, մարմինը զրկանքների ենթարկելով և այլ այսպիսի անապատական կարգերով: Դառնալ միաբանության անդամ՝ նշանակում էր մնաս բարով ասել աշխարհին, նրա հոգսերին ու ուրախություններին: Անհատը այդտեղ ոչինչ սեփականություն չունի. ամեն ինչ պատկանում էր միաբանության: Ամենքը մի տեսակ կերակուր էին ուտում, հագնում էին զգեստ մի տեսակ նյութից: Աղոթքները, տքնությունները միանման պարտավորական էին ամենքի համար, շնայած դիրքին և աստիճանին:

Այդ ճգնավորական կազմակերպությունը հազիվ թե ուշադրության արժանի մի երևույթ դառնար մեր պատմության մեջ, եթե հիմնադիրները մտքը լիքնեին իրենց ձեռնարկության մեջ մի գեղեցիկ միտք՝ գրքեր կարդալ: Գրքեր կարդալը արդեն մեծ բան էր այդ սարսափելի, տխուր ժամանակներում: «Որովհետեւ,— ասում է Առաքել պատմագիրը,— մինչև այդ տգիտությունը պնդացել և ամայացել էր հայոց ազգը. ոչ միայն չէին կարդում, այլև չգիտեին, թե ինչ է գիրքը և ինչ զորություն ունի նա. մարդկանց աչքում գիրքը անպետք էր դարձել. գրքերը փայտի կտորների պես ընկած էին անկյուններում, լցված հողով և մոխրով»:

Մեծ Անապատում մարդիկ կարդում էին, պարտավոր էին կարդալ անդադար: Գրքի վերաբերմամբ այնտեղ այն հավատն էր տիրում, թե նրա մեջ գրվածները Աստծու պատգամներ են: Ահա ինչը բարձրացրեց Մեծ Անապատի կոչումն ու նշանակությունը, ահա ինչը դարձրեց նրան մի ամբողջ դպրոց, որը մենք կանվանենք Սյունյաց դպրոց: Գրական-կրթական իդեալներ պաշտող այդ հիմնարկությունը Տաթևի հսկայական ձորի մեջ ներկայանում է իբրև նախատիպ այն վանական հիմնարկության, որ հարյուր տարի հետո հաստատեց Մխիթար Սեբաստացին Վենետիկի կղզիներից մեկի վրա...

Բայց, դպրոց ասելով, չպետք է այստեղ հասկանալ որոշ սխառն, որոշ գիտնական պաշար ունեցող մի մշտական հիմնարկություն: Ոչ, այդպիսի հատկություններ չէր էլ կարող ունենալ Մեծ Անապատը: Հայկական խեղճ ու կրակ իրականությունից դուրս եկած մարդիկ էին միաբանության անդամները, որոնց ամենամեծ առաքինությունն այն էր, որ պիտի շարունակ կարգային մոռացված, կորած գրքերը: Եվ նրանց մտավոր պաշարն էլ հենց այն կարող էր լինել, ինչ տալիս էր ընթերցանությունը: Միաբանության մեջ պատրաստվում էին գործ սիրող, բարեխիղճ կրոնական գործիչներ: Նրանք դուրս էին գալիս Տաթևի կիրճի հատակից, ցրվում էին զանազան կողմեր, հիմնում էին փոքրիկ միաբանություններ այս կամ այն վանքում, նույն գրասիրությունը պարտավորական էին դարձնում ամեն տեղ: Ահա այն գրական-կուլտուրական նշանավոր դերը, որ կատարեց Մեծ Անապատը մեր խավար իրականության մեջ: Գիտնականներ այնտեղից չէին դուրս գալիս. կան շատ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, թե պարզ գրագիտությունից հետո չէր զննում անապատական կրթությունը: Բայց մաքրություն, ընդհանուր բարիքի իդեալ, գրասիրություն — այսքանը առատությամբ կար Որոտնա գետի ափին: Եվ այդտեղից դուրս եկավ բարեկարգության, վերանորոգության ոգին, որ սկսեց տարածվել զանազան կողմեր Արևելյան Հայաստանում, բարձրացավ

էջմիածնի աթոռի վրա: Միանգամից, հանկարծակի շտիրապետեց այդ ոգին: Նա կատարյալ էլ չէր, գործունեությունն ասպարեզում, ինչպես շուտով կտեսնենք, զգաց իր պակասությունները. դեռ զարգացման, կատարելագործության շրջան կար նրա առջև: Բայց գլխավորը, իհարկե, հիմքն էր: Եվ այդ հիմքի վրա կառուցվեց մի ամբողջ պատմական համակրելի շրջան:

Ո՞վ կարող էր կարծել, թե ապականված բարքերի, խավար տգիտության դեմ մարտնչողներ պիտի դուրս գան Սյունյաց երկրի խորխորատներին: Դրանք համարձակ քարոզիչներ էին, դրանք աշակերտներ էին պահում, որոնք իրենց ստացած գիտությունը հաղորդում էին իրենց աշակերտներին: Ահա ինչպիսի դպրոց էր Մեծ Անապատը: Սյունյաց դպրոցի աշակերտ լինելու համար անպատճառ Տաթևի ձորը գնալ չէր հարկավոր. այդ դպրոցի սաները պատրաստվում էին զանազան տեղերում. Զարեքի վանք, էջմիածին, Նոր Զուղա: Որովհետև հիմքը Մեծ Անապատն էր. բոլոր ուսուցիչների հոգևոր ծագումը այդտեղից էր: Եվ Մեծ Անապատը երկար ժամանակ գոյություն էլ չպահպանեց: Նա սկիզբ դրեց, կորիզ դարձավ, իսկ նրա գործը շարունակվում էր և այն ժամանակ, երբ նա ինքը այլևս գոյություն չունեի իբրև այդքան հայտնի միաբանություն:

Բնական երևույթ է, որ ամեն մի բարձր, գաղափարական գործ ատելություն և հալածանքի է արժանանում ժամանակակից խավար տարրերի կողմից: Մեծ Անապատը, իբրև մի այնպիսի հիմնարկություն, որ մարտնչում էր շրջապատող խավարի դեմ, բոլորովին ազատ չմնաց այդ տեսակ վերաբերմունքից: Այնտեղից դուրս եկած վարդապետները համարձակ քարոզում էին անշահախնդրություն, դատապարտում էին հոգևորականության անբարոյական արարքները: Պարզ է, որ նրանց պիտի ատելին կեղեքող, անուսով միայն հոգևորական կոչվող մարդիկ: Եվ որովհետև այդ փշացած դասակարգի ամենաբարձր արտահայտությունը Մեկիքսեթ կաթողիկոսն էր, ուստի նա էլ Մեծ Անապատի առաջին հակառակորդը դարձավ:

Այդ վեղարավոր խանր սաստիկ հալածանքներ հանեց վերանորոգիչ վարդապետներից մի քանիսի դեմ, բայց նրա ստոր մատնությունները գործին շատ չվնասեցին: Մեծ Անապատի վարդապետներից մեկը, Մովսեսը, որ Սյունիքի Բաղաց գավառի Խոտանան գյուղից էր, զարմանալի եռանդուն գործունեություն ցույց տվեց: Դա շատ ճանապարհորդած, շատ խելոք, միևնույն ժամանակ վերին աստիճանի անշահասեր մի մարդ էր: Մեկիքսեթը շատ ընկալ նրա ետևից, շատ փորձեց իր խանական իշխանության դառնությունը ճաշակել տալ նրան, մինչև իսկ կեղծ մուրհակ շինել տալով, քաշեց նրան պարսից դատարանը և ամիսներով շարշարեց, բայց և այդպես Մովսեսը չընկճվեց, ցույց տվեց մեծ քաջություն և եռանդ ու վերջիվերջո հաղթող հանդիսացավ:

Քանի-քանի անգամ այդ հոգևորականը գնաց Պարսկաստանի խորքերը, եկեղեցու բարեկարգության համար շահերին խնդիրներ ներկայացնելու համար: Դառնալով էջմիածնի վանքի լուսարարապետ, նա վերանորոգեց քարուքանդ եղած մայր տաճարը, մեծ դպրոց բաց արավ Հովհանավանքում, որ դարձավ փոքրիշատե պատրաստված, պարտաճանաչ հոգևորականներ պատրաստող մի հիմնարկություն: Մեկիքսեթի ավերումներից հետո հարկավոր էր մի այդպիսի շինարար գործիչ. Մովսեսն էր, որ ետ գնեց Մեկիքսեթի և մյուսների վաճառած եկեղեցական սրբություններն ու անոթները: Դառնալով էջմիածնի կաթողիկոս, նա իրենով բաց արավ բարեկարգությունների մի

շրջան: Նրա աշակերտն էր Փիլիպոս կաթողիկոսը, որ հաջորդեց նրան: Այս Փիլիպոսի աշակերտն էր XVII դարի հայոց միակ գրական պարծանքը՝ Առաքել Դավրիժեցին, որ հայտնի է իր գրած «Պատմագրություն»:

Սյունյաց դպրոցը դեռ ուրիշ շատ գործիչներ էլ է տվել, որոնցից մի քանիսի հետ մենք կժամանակավոր հետա:

Այս կրթական-վերանորոգչական փոքրիկ ու համեստ կենտրոնը Արևելյան Հայաստանի մեջ հեղինակություն ստացավ: Բայց այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանում էլ կար մի փոքրիկ հիմնարկություն, որի վրա մենք այստեղ պիտի ուշադրություն դարձնենք, մանավանդ այն պատճառով, որ նա Սյունյաց դպրոցի պակասները լրացնողն էր:

Դա նույնպես մի վանական դպրոց էր, որ գտնվում էր Բաղեշ քաղաքում: Բաղեշը այդ ժամանակներում մի ընդարձակ քրդական խանության սեփականություն էր: Այդտեղ այժմ էլ կա մի հին վանք, որ կոչվում է Ամրդուլու (Ամրդուլ) վանք: Հին ժամանակներից Ամրդուլու վանքը ուներ դպրոց, իսկ XVII դարի առաջին քառորդում այդ դպրոցի գլխավորն էր Բարսեղ վարդապետը:

Բնությունների երկար դարերում ոչ միայն չէր կարելի, որ դրսից գիտություն լույս մտնե Հայաստանի մեջ, այլև կորավ ու անհետացավ հայկական հին լուսավորությունը: Նրանից մնացած աղքատ, ողորմելի փշրանքներով էր ապրում հայությունը անկման դժբախտ ժամանակներում: Թե որքան մեծ էր այդ աղքատությունը, կարելի է եղրակացնել նրանից, որ Հայաստանի գրագետ մասը այլևս չէր հասկանում հին հայերեն թարգմանությունները հունական փիլիսոփաներից, բերականությունը, տրամաբանությունը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ մեր հոգևոր գրականության մեջ կոչվում է «արտաքին գիտություններ»:

Բարսեղ վարդապետը Ամրդուլուի վանքում մի շատ հանդուգն միտք է հղանում — հասկանալ այդ հին, թաքնված գրական գանձերը, հասկանալ, իհարկե, առանց ուսուցիչների օգնության, քանի որ ուսուցիչներ չկային, հասկանալ ինքնակրթությամբ, համառ աշխատասիրությամբ: Նա միայն մի միջոց ուներ իր համարձակ մտքին հասնելու համար — կարդալ և մտածել: Կարդալ չհասկանալով, նորից և նորից կարդալ, անվերջ առաջ գնալ ու ետ դառնալ և լարել միևնույն ժամանակ միտքը, ջանք դնել ըմբռնել այդ անհասկանալին:

Աշխատասիրությունը, ասած է, սարեր է հալեցնում: Բարսեղ վարդապետը երկար տարիների տանջանքով կարողացավ հաղթել արգելքների մի մասը: Կարողացավ հասկանալ Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք Իմաստասիրության» աշխատությունը, որի մեջ հունական փիլիսոփայության տեսությունն էր դրված, և ապա անցավ նույն Անհաղթի թարգմանած Պորփյուրի «Ներածություն»: Բարսեղ վարդապետի կրած շարշարանքները ավելի ևս հասկանալի կլինեն, եթե մենք աչքի առջև ունենաք, որ Դավիթ Անհաղթի գրությունները սաստիկ խորթ ու խրթին ոճով են գրված, հեղինաբանություններով լիքն են, «արտաքին գիտությունները» առհասարակ քիչ հարգ էին վայելում հայ հոգևորականության մեջ, իսկ Դավիթ Անհաղթի գործերը, մանավանդ, շատ սիրելի չէին նույնիսկ հին ժամանակներում, քանի որ նուրբ ու լուրջ բովանդակության հետ ունեին Անհաղթի սարսափելի հայերենը:

Ավելի առաջ գնալ Բարսեղ վարդապետը շկարողացաւ: Բայց նա գոնե
ցույց տվեց, որ «արտաքին գիտությունները» անմատչելի չեն, որ նրանց կա-
րելի է ուսումնասիրել և հասկանալ: Իր իմացածը նա հաղորդեց իր աշա-
կերտներին, և որովհետև ինքն արդեն ծերացել էր, ուստի խրատեց աշակերտ-
ներին չվախենալ, շարունակել սկսած գործը:

Իսկ այդ գործը այն ահագին նշանակությունն ուներ, որ մտցնում էր հա-
յոց գրականության և դպրոցական կրթության մեջ գիտնականություն: Սյուն-
յաց դպրոցը դուրկ պիտի մնար այդ գիտնականությունից, եթե մի կարճ մի-
ջոցում կապ չհաստատվեր նրա և Բաղեշի դպրոցի մեջ: Բարսեղ վարդապետի
աշակերտներից մեկն էր Ներսես վարդապետ Մոկացին, որ, կատարելով իր
ուսուցչի խրատը, նվիրվեց նրա ուսումնասիրած գիտության: Սակայն Բար-
սեղի աշակերտները առանձին մի առաջադիմություն ցույց չտվին և, ինչպես
երևում է, մնացին այնտեղ, ուր կանգնել էր նրանց ուսուցիչը: Ներսես Մո-
կացին, լսելով Մեծ Անապատի համբավը, գնում է այնտեղ, միաբանության
անդամ դառնում: Մի քանի միաբանակիցներ ցանկություն են հայտնում ոռ-
վորելու «արտաքին գիտությունները», և Ներսեսը դաս է տալիս նրանց այն,
ինչ ինքը գիտեր: Այսպիսով Բաղեշի դպրոցի գիտնականությունը մտնում է
Սյունյաց դպրոցի մեջ:

Բայց Ներսեսը դեռ առաջին քայլն էր, և նրա բերածը մի մեծ հարստու-
թյուն չէր, մանավանդ որ նրա աշակերտները շուտով ձանձրացան հունական
փիլիսոփայությունից և թողին իրենց դասերը: Միայն մի հատ մարդ գտնե-
վեց Մեծ Անապատում, որ սաստիկ սիրեց «արտաքին գիտությունները» և
հենց այդ պատճառով էլ չհեռացավ Ներսես վարդապետից: Դա Մելիքսեթ
անունով միաբանն էր, Արարատյան երկրի Վժան գյուղից: Մի վերին աստի-
ճանի հետաքրքրական դեմք, որ աշխատասիրության մեջ ինքնամոռացության
հասավ և դարձավ Բարսեղ վարդապետի արժանավոր հաջորդը:

Ներսես Մոկացին, հետևելով Մեծ Անապատի մեջ հաստատված սովո-
րության, մտածեց մի անապատ հաստատել երկրի մի այլ կողմում: Նա
ընտրեց իր հայրենի կողմերը և ճանապարհվեց այնտեղ: Մելիքսեթը գնաց
նրա հետ: Վանի ծովակի կից կղզում Ներսեսը անապատ հիմնեց, և Մելիքսե-
թը այդտեղ վերսկսեց գիտության ուսումնասիրությունը Բարսեղ վարդապե-
տի մեթոդով: Սկզբում նրա հետ միացան հինգ միաբանակիցներ էլ: Պայմա-
նավորված էր, որ ամեն մեկը առանձին-առանձին կարդա գրքերը, իսկ ամեն
օր մի ժամ վեց հոգին հավաքվում էին մի տեղ և յուրաքանչյուրը բացատրում
էր իր կարդացածն ու հասկացածը: Բայց ընկերակցությունը քանդվեց երկու
տարուց հետո. հինգ հոգին ձանձրացան և հեռացան գործից: Մնաց Մելիքսե-
թը, բայց նա չհեռացավ, չուսահատվեց:

Մենակ, հույսը իր վրա դրած, նա ամբողջ տասը տարի տանջվեց, կամ
ինչպես գեղեցիկ կերպով արտահայտում է Առաքել պատմագիրը, ինքն իրեն
խաչ հանեց գիտության համար: Պարտավորված լինելով մյուս միաբանների
հետ կատարել անապատականի առօրյա պարտականությունները, նա իր
մնացած ժամանակը նվիրում էր իր գործին: Դա սովորական պարպմունք
չէր, այլ ճգնություն, անձնազոհություն: Երկու տարի շարունակ նա օրը մի
հաց էր ուտում, և այդ էր նրա կերակուրը. լուռ ու հիմար էր, ոչ ոքի հետ չէր
խոսում, միշտ կենտրոնացած իր մեջ, իր մտքերի հետ: Երեկոները ճրագ չէր
վառում իր խղճով խրճիթի մեջ, որպեսզի մտածե, կրկնե մտքում, իր կար-
դացածից չհեռանա...

Այդ ֆանատիկոսական սերը, այդ հսկայական ջանասիրությունը հասց-
րին Մելիքսեթին ցանկալի նպատակին: Նա հաղթեց. Պլատոնը, Արիստոտելը,
Պորփյուրը և այլ հին մտածողները բաց արին նրա առջև իրենց գաղտնիք-
ները. նա տիրապետեց քերականության, լավ ուսումնասիրեց տոմարական
գիտությունը: Այսպիսի սքանչելի պատկեր կարելի էր տեսնել Իտալիայի Վե-
րածնության դարում, երբ հայտնագործվում էին հնության մեծ խելքերը:
Բայց աղքատ ու խեղճ հայ անապատականը Վանի ծովում նոր գրքեր չէր
գտնում, այլ մենակ, առանց աջակիցների և դեկավարների, ուսումնասիրում
էր ոչ մի տեղ չթաքցրած, բայց կատարելապես անհասկանալի դարձած գրք-
երը: Նրա գործը ավելի դժվար էր, նրա տանջանքները ավելի հարգի են:

Եվ ահա իր համեստ խուցից դուրս է գալիս գիտնական մարդը: Ներսես
վարդապետը առաջին պատիվներն է անում, տալով նրան վարդապետական
գավազան, որ շրջելու, ուրիշներին ուսուցանելու պարտավորության նշանն է:
Մելիքսեթը հոժարությամբ կատարում է այդ պարտականությունը, տեղա-
փոխվելով էջմիածին: Նրանով Սյունյաց դպրոցը մեծ նվաճում էր անում գի-
տության գործում: Եվ Սյունյաց դպրոցը այդ ժամանակ մի նոր հայրենիք է
գտնում իր համար, մի հայրենիք, որ չափազանց կարևոր դեր կատարեց
XVII դարում: Դա նոր Զուղան էր:

IV

Նոր Զուղայի նշանակությունը: Շահ-Աբաս և Պարսկաստան գաղթեցրած
հայերը: Վաճառականները հովանավորված: Խոջա Նազար և Խոջա Սաֆար:
Զուղայի հատակագիծը: Ապրանքներ: Շահ-Աբասի հրովարտակից: Երկու
ավանդություն: Էջմիածինը փառելու և Սպահանում մեծ եկեղեցի հիմնելու
ծրագիր: Արտոնվածները և մահմեդական իրականություն: Շահ-Աբասի անգը-
րությունները: Բռնի թլպատումներ: Զուղայի ձեռք բերած հեղինակությունը:
Դրա հասարակական նշանակությունը:

Շահ-Աբասի գործած ավերաքների մեջ եթե կարելի լինի որոնել և գրա-
նել մի փոքրիկ մխիթարություն, որ գոնե ամենաշնչին մի հատուցում դառ-
նար Հայաստանին տված այնքան ահեղի զոհերի փոխարեն,— դա այն էր,
որ Զուղան դարձավ գաղթականություն: Մենք չգիտենք, թե ինչ կլիներ այս
վաճառականական փոքրիկ համայնքը, եթե շարունակեք ապրել Արաքսի ժա-
ռոտ ափի վրա: Բայց գիտենք, որ Զուղան մի դարմանալի երևույթի կեր-
պարանք ստացավ, դառնալով հայկական գաղթականություն Պարսկաստանի
հեռավոր խորքերում:

Դաղթականությունը հայերի համար էր զարհուրելի աղետ: Շահ-Աբասի
համար դա, ինչպես գիտենք, քաղաքական-տնտեսական մի մեծագործություն
էր, որի նպատակն էր շենացնել Պարսկաստանը, ծաղկեցնել նրա մեջ վա-
ճառականությունն ու երկրագործությունը: Այդ ծրագիրը կատարվեց վերին
աստիճանի բարբարոսական միջոցներով, բայց Արևելքի մեծ բռնակալին ուրիշ
միջոցներ անմատչելի էին:

Երբ ահագին ժողովուրդը հասավ Պարսկաստան, Շահ-Աբասը իր առան-
ձին հոգացողությունների առարկա դարձրեց նրան և ցույց տվեց մի աշ-
խարհաշեն թագավորի մեծ ընդունակությունները: Նրան, իհարկե, անհայտ
էր, թե որքան տանջվել է այդ դժբախտ ժողովուրդը այն բռնություններից, որ

գործադրել էր ինքը. անհայտ չէր և այն, թե որքան քաղցր է հայրենիքը յուրաքանչյուր ժողովրդի համար, որքան նա դժվար է մոռացվում օտարութեան մեջ: Որքան էլ ուժեղ և ահարկու լինեի Պարսկաստանը, բայց Շահ-Աբասը չէր հավատում, որ միայն վախը բավական լինի գաղթական բազմությունը Պարսկաստանի մեջ պահելու համար: Մի բազմություն, որ կոչված էր երկրին ծառայություններ մատուցանել իր կուլտուրական ընդունակություններով, պիտի ուրիշ պատճառներ ունենար իր նոր, ակամա հայրենիքը սիրելու, նրա հետ կապվելու համար: Եվ Շահ-Աբասը աշխատում էր սիրաշահել իր գաղթեցրած ժողովուրդը, աշխատում էր, նույնիսկ մոռանալով մահմեդականի պարտավորությունները:

Հայ ժողովուրդը բնակեցվեց Պարսկաստանի դանազան կողմերում, բայց մեծ մասամբ Սպահան մայրաքաղաքում և նրա շրջականներում: Գյուղական, երկրագործ ժողովուրդը ստացավ ֆերի և Բուրլարի գավառներում հողագործության համար շատ հարմար, առողջ տեղեր. նրան մնում էր այնտեղ իր գործով զբաղվել, առանց հոգսեր պատճառելու կառավարության և նրանից ակնկալություններ ունենալու:

Ուրիշ բան էր վաճառականական դասակարգը, և Շահ-Աբասը, սեփական օգտի համար, մոտեցրեց նրան իրեն, իր հովանավորությունը տարածեց նրա վրա: Դա մի վաճառական թագավոր էր, որ ուներ առևտրական լայնարձակ ծրագրեր: Այսպես, նա իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Պարսկաստանի և հարևան երկրների արդյունաբերած մետաքսի վաճառականությունը, որից էլ ահագին եկամուտներ էր ստանում: Առևտրական ձեռնարկությունները ընդարձակելու համար նա կապեր հաստատեց եվրոպական պետությունների հետ, ուղարկելով դեսպանություններ, որոնք առևտրական դաշնագրեր էին հաստատում վաճառաշահ կենտրոնների հետ: Նրա խորհրդատուները երկու անգլիացիներ էին, երկու եղբայրներ, որոնք դեռ XVI դարի վերջում հյուրընկալություն էին գտել պարսից արքունիքում, եվրոպական հիմքերի վրա կաղմակերպել էին պարսկական զորքը: Շուկան պատրաստ էր, Շահ-Աբասը աշխատում էր դանազան արտոնություններով գրավել եվրոպացի վաճառականներին Պարսկաստան: Բայց հպարտ և ազատ օտարականների հետ գործ ունենալը դժվար էր: Եվ ահա շահը աչք դարձրեց հայերի վրա: Անձամբ լինելով Զուղայում, նա տեսավ, թե որքան փարթամ ու ճարպիկ վաճառականներ են հայերը: Այնուհետև նրանց վիճակը որոշված էր:

Բնակեցնելով վաճառականներին Սպահանում, տսիական մեծ բռնակալը, որ միևնույն ժամանակ և մի վերին աստիճանի ջերմեռանդ շիա էր, ամեն տեսակ լավություններ արավ այդ քրիստոնյաներին: «Խոջա» անունը, որ Արևելքում տրվում է վաճառականներին, Սպահանի հայերի մեջ դարձավ «իշխան» անվան համահավասար: Զուղայից գաղթած հայերի մեջ շատ նշանավոր էին մանավանդ Խոջա Նազար և Խոջա Սաֆար եղբայրները: Շահ-Աբասը սրանց անձնական բարեկամն էր, պահում էր մեկն ու մեկին իր մոտ նույնիսկ պատերազմական արշավանքների ժամանակ: Այդ երկու փարթամ վաճառականներին էր հանձնված Սպահանի հայ գաղթականության կառավարությունը, մի իշխանություն, որ այնուհետև էլ այդ տոհմի ժառանգական սեփականությունը դարձավ, այնպես որ Խոջա Նազարի տան ներկայացուցիչներից մեկի գերեզմանաքարի վրա գրված է, թե նա հայոց թագավոր էր Խոջա Նազարն ու Խոջա Սաֆարը լուսավորչական հայեր էին: Բայց ջուղայեցիների մեջ կային և կաթոլիկներ, որոնց ներկայացուցիչներն էին Շեհրի-

մանյանները, նույնպես խոշոր վաճառականներ, որոնք ահագին աղղիցություն ունեին:

Զուղայեցի հայերին հատկացվեց Սպահանի արվարձաններից մեկը և այդտեղ մի կարճ միջոցում գոյություն ստացավ մի ամբողջ վաճառականական քաղաք, որ չէր վախենում իր հարստությունները հանդես բերել մահմեդական իրականության մեջ: Հայ վաճառականները մեծ ճաշակով կարգավորեցին իրենց նոր հայրենիքը, որ ստացավ նոր Զուղա անունը: Հարթավայրի վրա գծագրվեց նոր գաղութի կանոնաւոր, ղեղեցիկ մակարդակը: Մի երկար ու լայն փողոց անցնում էր Զուղայի միջով արևելքից դեպի արևմուտք. դա կենտրոնն էր, գաղութի աչքը և ի պատիվ Խոջա Նազարի կոչվեց «Նազարի փառվան»: Տասը երկրորդական փողոցներ դանազան ուղղությամբ կտրում էին այդ կենտրոնական մեծ փողոցը: Փողոցների վրա հայ վաճառականները կառուցեցին փառավոր ապրանքներ, որոնց նկարագրությունը հիացմունքով է բերում Առաքել Դավթիսեցին իր «Պատմութեան» մեջ: «Շինեցին,—ասում է նա,— զյարկս և զբնակութիւնս ինքեանց հրաշալի յօրինուած ծովք, զարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկոյ և լաջվարթի և պես-պես երանգաց ակնախոտ տեսողաց»:

Այդքանը չէր հայ վաճառականների երջանկությունը: Նրանք ստացան արտոնություններ, նրանք մահմեդական մեծ պետության մայրաքաղաքում վայելում էին մահմեդականների հետ հավասար իրավունքներ: Ամեն դեպքում Շահ-Աբասը նրանց հովանավորն էր: Մի շարք փաստեր կան, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչ աստիճանների էր հասնում իրանի հրամանատարի ուղադրությունն ու հոգացողությունը Զուղայեցիների և Մարնունցի մահմեդականների մեջ տեղի է ունենում մի ինչ-որ կով: Եվ ահա ինչ է գրում Շահ-Աբասը իր քարձր պաշտոնյաներից մեկին.

«Փարաւազ, երեսները պարզ լինի նրանց (Մարնունցիների), աչք է հյուրեր պահելու եղանակը: Որովհետև այն ժողովուրդը (հայերը) ի պատիվ մեր թաժանվել է իր հայրենիքից (ուր բնակված էր հազար տարիներից ի վեր) և թողնելով ոսկու և մետաքսի բեռները, եկել է ձեր տունը. արժե՞ հարյուր հատ սեխի և հարյուր լիտր խաղողի և բամբակի համար կովել նրա հետ: Զուղայում կար տուն, որի ծախսը եղել է երկու հազար թուման^{**}. այդպիսի տները ավերեցին և վերցնելով իրենց ընտանիքները, եկան այստեղ: Արժանի՞ բան է նրանց հետ այդպես վարվելը: Շատ և շատ վատ եք գործել: Զարմանք է, որ հայերը չեն սպանել Մարնունի մարդկանց^{***}»:

Սա արդեն հրաշքի պես բան էր մահմեդական պետության մեջ: Այս պատմական վավերագրի հետ այսօր էլ նոր Զուղայի ժողովրդի մեջ մնացել են ավանդություններ, որոնք նույն հրաշքն են հաստատում:

Ասում են, թե մի անգամ Շահ-Աբասը անցնում էր ձիով: Մի հարբած հայ բռնում է ձիու ոտնակից և հարցնում է՝ քանիսո՞վ ես ծախում այս ձին, ես ուզում եմ առնել: Շահը հրամայում է իր ծառաներին, որ հարբածին տուն տանեն և ժյուս օրը բերեն իր մոտ: Հայը, երբ սթափվում է և իմանում, թե ինչ է արել, սարսափահար է դառնում: Բայց նա մի խելոք կին է ունենում և նրա խորհրդով ժյուս օրը, երբ նրան տանում են շահի մոտ, վերցնում է իր հետ մի շիշ գինի: Շահ-Աբասը հարցնում է. քանիսո՞վ ես

* Հ. Զառարյունյան, Պատմություն նոր Զուղայու, հատ. 1, նոր Զուղա, 1880, էր. 39:

** Թումանը այն ժամանակ մոտ 10 ոսկու էր:

*** Պատմ. Ն. Զուղայու, էր. 46:

ուղում գնել իմ ձին: Այն ժամանակ հայր հանում է գինու շիշը և դնում է թագավորի առաջ: «Թագավոր,— ասում է նա,— ձեզ առնողը սա է, ծախողն էլ դու ես. ես այդ առևտուրի մեջ միայն մի միջնորդ եմ և եթե ինձ էլ մի բան կտաս միջնորդության համար, այդ էլ քո ողորմությունից է կախված»: Շահը հավանում է այդ պատասխանը և նույնիսկ ընծա է տալիս հային:

Մի ուրիշ անգամ, ինչպես պատմում է նույն ավանդությունը, մի հայ մեղադրվում էր մի մահամեղականի սպանության համար: Շահ-Աբասը հարց ու փորձ է անում: Հայը խոստովանում է, թե ինքն է սպանել: Բայց նրան արձակում է շահը, ասելով, թե նա հարբած է, պետք է մյուս օրը հարցնել: Մյուս օրն էլ հայը նույն պատասխանն է տալիս, բայց դարձյալ արձակվում է նույն պատճառով: Երրորդ օրը, երբ հայը էլի ասում է, թե սպանողը ինքն է եղել, շահը դիմում է սպանվածի կողմից բողոք ներկայացնողին և ասում է. «Ես ամեն մի հայի վրա հազար թուման եմ ծախսել, մինչև որ ամենքին բերել եմ այստեղ հասցրել. տուր ինձ իմ հազար թումանը և ես կտամ հրաման, որ այս մեղապարտին սպանեն»: Այդպիսի գումար տալուց հրաժարվում է սպանվածի կողմը, և մեղադրվող հայը արձակվում է:

Այս ավանդությունների մեջ, անշուշտ, կա ճշմարտության շատ բաժին: Շահ-Աբասից դարձանալի չէր այդպիսի վերաբերմունք տեսնել, քանի որ նա նույնիսկ վճռեց էջմիածնի վանքը տեղափոխել Սպահան, որպեսզի գաղթական ժողովուրդը իր այդ մեծ սրբության միջոցով ավելի պինդ կապվի իր նոր հայրենիքին: 1607 թվականին շահը մի այսպիսի հրովարտակ արձակեց: Որպեսզի Սպահանում բնակեցված հայերը բարձրագույն ման գան, ես կամենում եմ, որ իմ մայրաքաղաքում հայերի համար կառուցվի մի մեծ, փառավոր եկեղեցի: Եվ որովհետև էջմիածնի շինությունը մեծ մասամբ ալիքակ է, իսկ այնտեղի քահանան* հանել է այնտեղ թաղված սուրբերի ոսկորները և ծախել է օտարներին ու առհասարակ գցել է էջմիածնի պատիվը, ոտտի հրամայեցինք, որ այդ վանքի քարերը բերվեն այստեղ, որպեսզի նոր եկեղեցու շինության մեջ զետեղվեն:

Այդ հրամանագրի մեջ Շահ-Աբասը կամեցել է հավատարապես ուշադիր լինել թե՛ դեպի լուսավորչական հայերը և թե՛ դեպի կաթոլիկները: Եվ այդ պատճառով կարգադրել էր խնդրել Հռոմի պապից, որ նա էլ քահանաներ ուղարկե՛ նույն այդ եկեղեցում աղոթելու համար: Իհարկե, մահամեղական թագավորը չգիտեր, որ այդ երկու քրիստոնյա եկեղեցիները երբեք չեն համաձայնվի միասին լինել, կողք կողքի աղոթել իրենց աստծուն:

Սակայն էջմիածինը քանդելու և Սպահան տեղափոխելու միտքը թողնելից գլխավորապես շնորհիվ խոջա Նազարի, որ կարողացավ համոզել շահին, թե շարժե այդքան ահագին ծախսեր անել քարերը տեղափոխելու համար: Շահ-Աբասը բավականացավ այնքանով, որ էջմիածնի քարերից յոթ հատ ուղարկվեցին Զուլա. ժողովուրդը իր կարոտն առնում էր և այդ քարերից:

Ահա որքան բարերար էր Շահ-Աբասը: Բայց այս բոլորը չէր խանգարում, որ նա լինի ասիական մի դաժան բռնավոր: Հայերը նրա մի ձեռքից այդքան շնորհներ էին ընդունում, իսկ մյուս ձեռքից բարբարոսության դառնություն էին խմում: Սակայն այստեղ միայն Շահ-Աբասին մեղադրել չէ կարելի: Ընդհատ է, որ արտոնվածները երես են առնում: Ընդհատ է և այն, որ այդպիսի արտոնությունները, համահավասարությունը, նյութական փառավոր դրությունը աշխարհի վրա ամենից շատ մահամեղական ժողովրդի մեջ են ան-

տանելի: Մի կողմից հայերն էին տեղիք տալիս, մյուս կողմից՝ մահամեղականներն էին զրգովում և զրգոում թագավորին: Իսկ Շահ-Աբասը, որքան էլ մեծ ու ահարկու բռնակալ լիներ, դարձյալ չէր կարող միանգամայն անտես անել իր ժողովրդի տրամադրությունը: Այդ պատճառով նա մի քանի անգամ փանատիկոսական խժոժություններ գործ դրեց իր հովանավորած հայերի վրա:

Առաջին անգամ շահի ահարկու կատաղությունը իրենց վրա փորձեցին այն հայերը, որոնք գաղթեցված էին սարսափելի սովի տարին, 1608 թվականին: Հասնելով Սպահան, այդ գաղթականները, որոնք ճանապարհին մրսխել էին իրենց ունեցածը, շատ նեղ դրության մեջ ընկան, ուստի դիմեցին շահին՝ խնդրելով օգնություն: Շահ-Աբասը այսպիսի պայմաններ առաջարկեց նրանց. գանձարանը բաց է թողնում առանց տոկոսի չորս հարյուր թուման. այդ գումարը գաղթականները պիտի վերադարձնեն երեք տարուց հետո, իսկ եթե չկարողանան վերադարձնել, կամ պիտի իրենց հավատն ուրանան և մահամեղական դառնան կամ թե իրենց տղաներին և աղջիկներին պիտի տան շահին, հաշվելով յուրաքանչյուր տղան չորս թուման, իսկ աղջիկը՝ երեք: Գաղթականները համաձայնություն հայտնեցին: Բայց երեք տարուց հետո նրանք չկարողացան վճարել իրենց պարտքը, և Շահ-Աբասը պահանջեց իր սարսափելի պայմանների կատարումը:

Գաղթականները երկու խմբի էին բաժանված: Առաջ մի խումբը ենթարկվեց պարսից դահիճների անգթության: Սպահանում գտնվող մի կաթոլիկ եպիսկոպոս փորձեց օգնել խեղճերին, տալով նրանց պարտքի մի մասը, բայց դրանով ավելի ևս վատացրեց նրանց դրությունը: Շահին այնպես հասկացրին, թե հայերը փոխել են իրենց հավատը, դարձել կաթոլիկ և այդ պնով են ստացել եպիսկոպոսից փող: Թեև դա սուտ էր, թեև հայերը հավատացնում էին, թե եպիսկոպոսը իրենց փոխ է տվել, բայց մեծ բռնակալը սաստիկ զայրանալով, որ հայերը պատրաստ են կաթոլիկ դառնալ, բայց ոչ մահամեղական, հրամայեց անխնա տանել նրանց, մինչև որ մահամեղական կդառնան: Տանջանքները սարսափելի էին, բայց ծեծի, կեղեքումների, բանափ ու կապանքների ենթարկված ժողովուրդը հառաչանքի ձայնը մինչև երկինք բարձրացրեց, իսկ հեռանալ իր կրոնից չկամեցավ: Շահ-Աբասը հրամայեց ամենքին բռնի կերպով թլպատել, և այդ հրամանը, իհարկե, կատարվեց: Մյուս խումբը համեմատաբար քիչ վնասվեց, որովհետև նրա մեջ գտնվեց մի քաջ քահանա, որ պաշտպանեց նրա իրավունքները և իր համարձակ պատասխաններով զինաթափ արավ Շահ-Աբասին: Ընդհանրապես, բռնի մահամեղականացածների թիվը հասնում էր 1000 հոգու:

Մի ուրիշ անգամ Շահ-Աբասը, պատճառ բերելով մի շնչին դեպք, հրամայեց մահամեղականացնել գյուղերում ապրող հայերին: Փերի և Բուրվարի գավառներում բարձրացավ հայերի հեծեծանքը. մի երկու տեղ նույնիսկ դիմադրություն ցույց տվին: Ժողովուրդը փախավ լեռները, բայց ոչինչ չկատարեցավ ազատել նրան պարսիկների ձեռքից, որոնք մտնում էին ամեն տեղ և բռնություններ թլպատում էին ամենքին: Մոլլաներ նշանակվեցին՝ մահամեղական կրոնը տարածելու համար, չնայած, որ ժողովուրդը, նույնիսկ թըլպատվելուց հետո, շարունակում էր համառությամբ մնալ քրիստոնյա:

Այս բարբարոսությունները ցույց էին տալիս, թե ինչ է սպասում Պարսկաստան գաղթեցրած հայերին: Սա դեռ նախերգանքն էր, բայց Շահ-Աբասը, այնուամենայնիվ, ամենալավն էր պարսկական գահի վրա նստող բռնակալների մեջ: Եվ դժբախտացած հայերը կարող էին գոնե այն բանով մխի-

* Խոսքը Մելիքսեր կաթողիկոսի մասին է:

թարվել, որ անդթությունը Շահ-Աբասի բնավորության մի գիծն էր, որ արտահայտվում էր նույնիսկ իր հարազատների վերաբերմամբ: Վախենալով, որ իր որդիները կարող են դահլ խել իր ձեռքից, Շահ-Աբասը, ինչպես այդ հատուկ է արևելյան բռնապետներին, սպանեց իր մեծ որդուն, իսկ մնացած երկուսին կտրացրեց...

Ջուղան³³ այդ երկու աղետալի դեպքերում էլ հանդարտ ու գոհ էր: Նրան ձեռք տվող չնդավ, նա շարունակում էր հարստանալ: Վաճառականությունը դրանից ավելի բարեբախտություն չի էլ ճանաչում: Շահ-Աբասը շարունակում էր նրան փայփայել, անել նրա համար այն ամենը, ինչ կարելի էր: Հայ վաճառականների ցուցմունքով էր, որ Շահ-Աբասը իր թագավորության վերջին տարիներում դաշնակցություն հաստատեց Հնդկաստանում գործող անգլիական հռչակավոր առևտրական ընկերության հետ և նրա օգնությամբ խլեց պորտուգալացիների ձեռքից Հորմուզ նեղուցի վրա գտնվող մի գեղեցիկ նավահանգիստ, որին տվեց Բենդեր Աբաս անունը: Այդ ճանապարհը հարկավոր էր հայերին՝ Հնդկաստանի հետ առևտրական հարաբերություններ պահպանելու համար:

Այս նախաձեռնի դրությունը, այս հարստությունները, պարսից կառավարության կողմից մեծամեծ արտոնություններ վայելելը ստեղծեցին Ջուղայի համար մի առանձնաշնորհված, բարձր դիրք: Ամբողջ հայության մեջ չկար մի ուրիշ այդ տեսակ կենտրոն: Եվ շատ բնական էր, որ ամենքի աչքը դարձած լինեի այդ հեռավոր, փարթամ գաղթականության վրա: Ջուղան մի մեծ հեղինակություն դարձավ և առանց նրա համաձայնության չէր կարող վճարվել ոչ մի նշանավոր ազգային գործ: Էջմիածինը ենթարկված էր նրան, կաթողիկոսի ընտրության գործում առաջին ձայնը պատկանում էր Ջուղային:

Եվ պետք է ասել, որ Ջուղայի գաղթականությունը ի շարք չէր գործ դնում իր մեծ հեղինակությունը: Ընդհակառակն, նա նախաձեռնողի էր եկեղեցական բարեկարգության, դիմադրում էր փառամոլ կաթողիկոսներին և իր հարստություններից մաս էր հանում բարի գործերի և ձեռնարկությունների համար: Այդ դարմանալի հատկությունը ավելի ևս հռչակում էր ջուղայեցուն, հռչակում էր ոչ միայն արտասահմանում, ուր նա միշտ օգնող ու խրախուսող էր հանդիսանում, այլև տանը, Պարսկաստանում: Ջուղան միայն ճարպիկ և ընդունակ վաճառականներ չէր հանում իր միջից, այլև դարձավ մի միջավայր, ուր խրախուսվում էր հասարակական և գրական գործունեությունը: Այդ կողմից էլ նա XVII դարում բարձր հանդիսացավ բոլոր հայաբնակ տեղերից:

Ջուղայի հիմնարկության հետ միասին հիմնվեց և Ամենափրկչի վանքը: Այդտեղ ահա մուտք գործեց Սյունյաց դպրոցը, որ, ինչպես կտեսնենք, պատրաստեց մի շարք երախտավոր գործիչներ: Չէ կարելի երևակայել XVII դարի հայության մեջ կրթական-մտավոր գործունեություն առանց Ջուղայի հզոր աջակցության և խրախուսանքի:

V

Պրոպագանդայի հիմնարկությունը Հոռմում: Հայերը այդ հիմնարկության հոգաժողովուրդների առաջին են դառնում: Լեհաստանի հայ գաղթականությունը: Կրոնական համայնք. մայրենի լեզուն մոռացված: Վաճառականական իդեալներ: Նկեղեցին ինֆնուրությունության միակ նշան: Նիկոլը իրեն

Մեկիսեք կաթողիկոսի շահամուրթյան պտուղ: 150 դուրուշի վաճառք: Եզ-վիտները Լեհաստանում: Նրանց տիրապետության հետևանքներ: Սիգիզմունդ III: Խավար հոսանքներ: Միջոցներ բողոքականության և հունադավանության դեմ: Նկեղեցական միություն (ունիա): Դիմադրություն և կրոնական հալածանքներ: Նիկոլը՝ եզվիտների գործիք: Բռնություններ: Լվովի հայերի նամակը Մովսես կաթողիկոսին: Էջմիածնի նվիրակները: Ավելորդ ջանքեր: Փիլիպոս կաթողիկոս և պարսից դեսպանը Լեհաստանում: Դիմումներ վաղիսլավ քաղաքին: Հաշտության բաղաժանություն: Փիլիպոսը եզվիտական խորամանկության գոն: Հաշտությունը վերջնական հաղթանակ է բերում եզվիտներին: Վարդան Հունանյան և կաթոլիկացած հայ հոգևորականներ:

1622 թվականին Գրիգոր XV պապը հիմնեց Հոռմում կրոնական մի մեծ հաստատություն, որ ստացավ «Հավատի պրոպագանդա» անունը. իսկ 1627-ին Ուրբանոս VIII պապը ավելացրեց դրա վրա մի դպրոց՝ քարոզչիներ պատրաստելու համար և մի բազմալեզվյան տպարան: Պրոպագանդայի նպատակն էր տարածել կաթողիկոսություն հեթանոսների մեջ, նույնպես և ոչնչացնել հերետիկոսությունն ու հերձվածները քրիստոնյաների մեջ: Եվ որովհետև Հոռմի համար հերետիկոս և հերձվածող չէին միմիայն կաթողիկոսները, ուստի պրոպագանդայի առջև բացված էր մի ահագին ասպարեզ և նա դառնում էր մի շատ կարևոր հիմնարկություն: Պրոպագանդան բարձրագույն աստիճան էր, որին հպատակվում էին աշխարհի վրա գոյություն ունեցող բոլոր միախոնարությունները. նա էր, որ առաքելական հաջորդներ էր ուղարկում հերետիկոսական և հերձվածողական երկրները՝ քրիստոնյաներին դավանափոխ անել տալու համար: Իբրև մի այդպիսի գերագույն աստիճան, հավատի ծավալման այդ ժողովը ուներ ահագին դրամական միջոցներ և մի լայն ու մեծ կազմակերպություն. նրա անդամները կարգինալներ էին, որոնց ձեռքի տակ կար ստորին ծառայողների մի մեծ բազմություն: Պրոպագանդայի դպրոցը յուրաքանչյուր տարի հանդես էր կատարում հունվարի 6-ին և այդ մամանակ նրա աշակերտները քարոզ էին ասում դանազան լեզուներով:

Հայերը Պրոպագանդայի առանձին ուշադրության արժանացած «հերձվածող ազգերի» թվում, իհարկե, առաջիններից մեկը պիտի լինեին: Ուրբանոսի դպրոցն ու տպարանը իսկույն ևեթ սկսում են դործ ունենալ հայերի հետ. քարոզչությունը Հայաստանում ավելի եռանդոտ է դառնում: Կաթողիկ միախոնարությունը ուժեղ ու հաղթական է մանավանդ այն պատճառով, որ նրա շարքերում գործում են եզվիտների լեզուները, որոնք արդեն իրենց լեզուների մեջ էին առել համարյա ամբողջ Եվրոպան և քարոզում էին երկրպագության ամենահեռավոր, անհայտ ու վայրենի կողմերում անգամ: Հանրածառով հանգամանք է, որ պապականության այս խիստ կրթված, ճարպիկ գործը իր նպատակին հասնելու համար միջոցների խտրություն չէր ճանաչում և գիմում էր թե՛ թույնին, թե՛ կրոնի խոսքին, թե՛ կաշառքին, թե՛ բարեգործության: Եվրոպայի արքունիքներն անգամ չէին կարողանում ազատվել այդ մարդկանց խնամակալությունից, ո՛րք մնաց հայոց տներ ու խզճուկ ազգը, որ այնքան առատ հունձ էր խոտտանում հոգիներ որսացողներին: Եզվիտները առանձնապես սիրեցին հայերին. և նախքան Հայաստանի մեջ գործ սկսելը, նրանք Հոռմի համար մի շող որս պատրաստեցին Լեհաստանի հոգիների, օգտվելով այդ կաթողիկ պետության մեջ իրենց բռնած տիրապետող և կառավարող դիրքից:

Լեհաստանի հայերը եվրոպական ամենախոշոր հայ գաղթականությունն էին կազմում: Նրանք վայելում էին ինքնավարական լայն արտոնություններ, հասել էին նշանավոր բարեկեցության, բայց և այդպես չկարողացան մի անկախ ու հաստատուն դիրք գրավել իբրև առանձին ազգություն, այլ սկսեցին կամաց-կամաց օտարանալ: Պատճառը միայն այն չէ, որ նրանք փոքր էին թվով և ենթարկված էին ավելի առաջավոր ազգերի կուլտուրական հզոր ազդեցության: Բացի այս ընդհանուր օրենքից գործում էր և մի առջ նշանավոր պատճառ. Լեհաստանի հայերը բավականանում էին մնալով լոկ իբրև կրոնական համայնք, որ եկեղեցուց դուրս պաշտամունք էր դարձել վաճառականությունը և ուրեմն, երբեք չէր կարող ազգային ինքնությունության խարխիսներ հաստատել դպրոցական և գրական առաջադիմության միջոցով:

Ապրելով անհամեմատ շատ ապահով դրության մեջ, քան իր թշվառ հայրենակիցները մայր հայրենիքում, շրջապատված լինելով ավելի դարգացած, առաջադեմ ազգություններով, Լեհաստանի հայությունը երկար ժամանակ ներկայացնում էր Հայաստանի մի հարազատ բեկորը, ընկած եվրոպական հողի վրա: Լեհաստանը ոչինչ նշանավոր բան չարտադրեց մեր գրականության մեջ, աչքի ընկնող մի գործով չհարստացրեց հայկական միտքը: Այստեղ էլ, եվրոպայի սրտում, հայը արտագրում էր իր եկեղեցական գրքերը, իր ազգությունը միայն կրոնական ծեսերի մեջ էր տեսնում: Այստեղ էլ գրքի ու գրչի տերը հոգևորականությունն էր, տիրում էր մեռած ու քարացած գրաբարը, որ XVI դարի կեսից անհասկանալի էր դարձել նույնիսկ հայ բահանների համար³⁴: Լեհաստանցի հայը վերին աստիճանի ճարպիկ և ընդունակ վաճառական էր. նա իր ձեռքումն էր պահում Արևելքի ամբողջ առևտուրը, երիտասարդությունից սովորում էր առևտրական թափառումների, լինում էր աշխարհի բոլոր կողմերում, սովորում էր բազմաթիվ լեզուներ, վտանգների և արկածների մեջ ձեռք էր բերում քաջություն ու հնարամտություն, նրբացնում էր իր միտքը այն աստիճան, որ նույնիսկ դիվանագիտական հանձնարարություններ էր ստանում Լեհաստանի թագավորների և իշխանների կողմից: Սիրում էր նա իր հարստություններով շլացնել իր դրացի օտարազգիներին, հազնվում էր և ուտում էր իշխանների նման և գիտեր հարկավոր դեպքերում դրամը զենք դարձնել իր նյութական շահերը պաշտպանելու համար:

Բայց այս բոլոր բարեբախտությունները, հաջողությունները չարգելեցին, որ Լեհահայը անհետանա իբրև հայ, ընդհակառակն, ավելի ևս նպաստեցին այդ կործանման: Նրան չէր հետաքրքրում մտավոր գործունեությունը, նրա համար աշխարհը մի վաճառանոց էր միայն: Առևտրական այդ միջնորդը չկարողացավ կուլտուրական միջնորդ էլ դառնալ Արևելքի և Արևմուտքի մեջ: Հավատարիմ մնալ հայրենի ծեսերին ու ավանդություններին, պայքար մղել իր արտոնությունները պահպանելու համար— այսքանն էր Լեհահայի այլ գալին գիտակցությունը: Կղզիանալով իբրև կրոնական համայնք, նա իր ավանդապահության մեջ այնքան անհողող էր, որ նույնիսկ ամեն կերպ աշխատում էր ամուսնական կապերով լիսառնվել օտարազգիների հետ: Այսպես, XVI դարի երկրորդ կեսում կլով քաղաքի հայերը արդեն այն դրության էին հասել, որ համարյա ամենքը կապված էին իրար հետ ազգությամբ և

խնամիրությամբ, ուստի և ստիպված էին խնդրել հայոց կաթողիկոսից թույլտվություն՝ ամուսնանալու խնամիրական ավելի մերձավոր աստիճաններում³⁵:

Զարմանալի է, որ այդքան ջերմ ավանդապահության առարկա դարձնելով միայն կրոնը, Լեհահայերը կատարյալ արհամարհանքի էին տվել ազգային ամենամեծ ստացվածքը՝ լեզուն: Հայրենիքից տարած ժողովրդական հասկանալի լեզուն դարերի ընթացքում անխնամ ու անուշադիր է թողնվում, դրվում է իր հյութերից, որովհետև այնքան հեռացել է հայրենի հողից, չունի թարմացնող ազդյուններ և միևնույն ժամանակ սաստիկ ենթարկված է լեհերենի ազդեցության: Նա հետզհետե մեռնում է, դուրս գալով գործածությունից: Լեզվային տկարությունը այն աստիճանին է հասնում, որ Ղրիմից եկած թաթարախոս հայերը մի կատարյալ հեղափոխություն են առաջացնում կարճ միջոցում. նրանք լեհերի մեջ ապրող հայերին տալիս են թաթարական լեզուն, որ և դառնում է ժողովրդական: Հասկանալի է, թե ինչու ավելի մշակված ու հարուստ լեհերենի տեղ հայ ընտանիքների մեջ մտնողը կուպիտ թաթարներն են. որան բերողները հայեր են, որոնք ազդեցություն ունեն տեղացիների վրա, ավելի ուժեղ են, թարմ, քան բուն Լեհահայերը: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, թե հայերեն լեզուն էլ կարող էր ժողովրդի վրա տիրել, եթե այնքան արհամարհված ու անգործածական չլիներ, եթե նրանով զբաղվողներ լինեին: Ինչևիցե: Փաստը այն է, որ մնում են միայն հայերեն տառերը, իսկ ամեն ինչ՝ դատաստանական արձանագրություններ, պատմական հիշատակարաններ, գրվում են թաթարերեն: Նույնիսկ եկեղեցական երգերը հայերենից թարգմանվում են թաթարերենի, որպեսզի ժողովրդին հասկանալի լինեն...

Միանգամայն ավելորդ դարձնելով մայրենի լեզուն, Լեհահայը ավելորդ պիտի համարեր և հայերեն տպագրությունը: Լեհաստանի ճոխ ու փարթամ հայ գաղթականության մտավոր ողորմելի կացության մի ամենամեծ փաստն էլ այն է, որ նա տեղ չունի մեր տպագրության պատմության մեջ: Եվ եթե ի կատար ունենանք, որ հայը առհասարակ ուրիշին նմանվելու, ուրիշից ընդորինակելու մի առանձին ընդունակություն ունեցող ազգ է, այդ փաստը համարյա անհավատալի կթվա: Ամեն օր շփվելով գերմանացի և լեհ ազգերի հետ, ունենալով մի այնպիսի կենտրոն, ինչպես կլով քաղաքն էր, հայերը տպարան չհիմնեցին, գիրք չտպագրեցին: Մեր խոսքը բուն Լեհահայերի մասին է, թե չէ՝ XVII դարի առաջին հայ տպագրությունը լույս է տեսել հենց այդ կլով քաղաքում («Սաղմոս», 1616 թ.): Բայց Լեհաստանի այս առաջին և վերջին տպագրությունը եղել է Հայաստանից եկվոր մի հայի, բաղիշեցի թարմատանենցի ձեռքով, ուրեմն միայն տպագրության տեղովն էր Լեհահայ գաղթականության վերաբերում³⁶:

Եվ այսպես, Լեհահայը միայն եկեղեցու միջոցով էր կապված հայության հետ: Բավական էր խղել և փշր կապը, այնուհետև Լեհաստանի հայերը ազգային գոյության որևէ հենակետ չպիտի ունենային: Բայց նույնիսկ կրոնի լրջանում էլ ավանդապահ և ջերմեռանդ Լեհահայը մի առանձին մատենագրական ընդունակություն ցույց չտվեց: Հոգևորականությունը նույնպես ան-

* Липиниченко, Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной Руси, Киев 1895.

* Բ. Ալիշան, Կամենից, 1896, եր. 230.

** Զարմանալի չէ, որ նույնիսկ եկեղեցական գրքեր արտադրելը Լեհաստանում, ինչպես երևում է հիշատակարաններից, մեծ մասամբ ընկած էր Հայաստանից գնացած հոգևորականների վրա:

պատրաստ էր և տգետ, ինչպես Հայաստանում: Դեռ ավելի վատ. լեհահայերը կրոնական ուսում, դեկավարություն սպասում էին Հայաստանից: Իսկ մենք արդեն գիտենք, թե ինչ էր Հայաստանի դրությունը. այդ մտավոր անապատը ոչինչ, իհարկե, չէր կարող տալ իր հեռավոր զավակներին մի այնպիսի վճռական ժամանակ, երբ կաթոլիկ կղերը եռանդուն դավանափոխական գործունեություն էր սկսել նրանց մեջ: Լեհաստանում միմյանց հետ ընդհարվում էին երկու մտավոր դրություններ. մի կողմում եղվիտներն էին, որոնք, բացի ահագին հեղինակությունից ու ծածուկ խարդավանքներից՝ զինված էին նաև գիտությամբ. իսկ հակառակ կողմում կանգնած էր տգետ, ողորմելի հայ հոգևորականությունը:

Էջմիածինը լեհաստանի համար հայագիտության ամենաբարձր կենտրոնն էր: Բայց լեհահայերից շատ քչերն էին գնում այնտեղ հայերեն լեզուն ուսումնասիրելու համար: Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով, 1646-ին, Լվովից Էջմիածին գնացին Ստեփանոս և Թեոդորոս Վարդանյան եղբայրները, որոնք ազնվական ծագում ունեին: Նրանք լեհաստանում կրթություն էին ստացել, սովորել էին լատիներեն, բայց բոլորովին չգիտեին հայերեն: Էջմիածին գնալու նպատակն էլ հենց հայերենը սովորելն էր: Այդ ժամանակ Արևելյան Հայաստանում հայերեն լեզվագիտությունը արդեն այնքան առաջադիմել էր, որ Էջմիածինը իսկ որ կարող էր նրանց համար ուսուցիչ հանդիսանալ: Երկուսն էլ վարդապետ ձեռնադրվեցին, բայց լեհաստան չվերադարձան. Էջմիածինը ինքը կարող էր կրթված, լատինագետ վարդապետների: Ստեփանոսը գրական աշխատությունների նվիրվեց, մի քանի թարգմանություններ տվեց լատիներենից, որոնց մեջ հայտնի է Հովսեփի կամ Հովսեփի Փլավիոսի «Յադագս պատերազմին հրեից ընդ Հռովմայեցիս» հայտնի պատմական երկի թարգմանությունը: Այդ թարգմանությունը տպագրվեց Էջմիածնում 1787 թվականին: Ստեփանոսը իրեն անվանում էր Ստեփանոս Իլովացի: Ոչ մի կասկած չէր կարող լինել, որ պայքարի մեջ հաղթանակը պիտի պատկանի ավելի լավ պատրաստված, ավելի բարձր կանգնած կողմին: Լատին կղերը հայ կղերից բարձր էր նույնիսկ հայերեն լեզվի գիտության մեջ: 1630 թվականին, այն ժամանակ, երբ կրոնական կռիվները լեհահայերի մեջ կատաղի բնավորություն էին ստացել, Էջմիածնից լեհաստան է գնում մի նվիրակություն, որի գլուխն էր այն ժամանակվա նշանավոր վարդապետներից մեկը, խաչատուր Կեսարացին: Հասկանալի է, որ ավանդապաշտ լեհահայերը պետք է մեծ հույսեր դրած լինեին այդ նվիրակության վրա, որ գալիս էր պաշտպանելու հայ եկեղեցին կաթոլիկների հարձակումներից: Բայց կաթոլիկ պատերները շատ լավ էին ճանաչում իրենց հակառակորդներին. նրանք Էջմիածնի նվիրակներին հրապարակական վիճաբանության հրավերեցին նույնիսկ հայերեն լեզվի գիտությունը ցույց տալու համար: Եվ երբ այդ օտարազգիները հարց առաջարկեցին, թե «վարեմ» բառը անուն է թե բայ, հայ վարդապետները շփոթվեցին և սկսեցին դանաղան պատասխաններ տալ*, ուստի և ծաղրի առարկա դարձան: Եվ շմոռանանք, որ խաչատուր Կեսարացին Սյունյաց դպրոցի աշակերտներից էր, ուրեմն և նրանից ավելի գիտուն մարդ չէր էլ կարելի ճարել Հայաստանում: Եթե այդքան տգետ էր հայ վարդապետը քերականական մի հասարակ հարցի առջև, ի՞նչ կարող էր նա լինել կրոնական բարդ հարցերում:

* Առաքել պատմ., Դ. Իթ:

Ամենից առաջ, ուրեմն, հայ հոգևորականի տգիտությունն էր լեհաստանի հայ եկեղեցու հիմքերը փորոզը: Բայց տգիտությունը եթե մի փոքր պարտաճանաչություն ու ազնվություն ունենար, ցավը այնքան մեծ չէր լինի, քանի որ ժողովրդի ջերմեռանդ ավանդապահությունը եկեղեցու կողմն էր և պաշտպանում էր նրան: Դժբախտությունը հենց այն է, որ տգիտության հետ միշտ անբաժան են և ամեն տեսակ արատներ: Հայտնի է, որ լեհաստանի հայերի պատմության մեջ սարսափելի տխրահույս անուն է ստացել մի արատավոր հոգևորական, Նիկոլը: Բայց ի՞նչ էր Նիկոլը: Մեղքսեթ կաթողիկոսի ձեռքի պտուղը:

Մենք արդեն տեսանք այս վեղարավոր խանին Հայաստանի մեջ: Տեսանք նրան պարսիկ զինվորների հետ ժողովուրդը անխիղճ բռնություններով կեղերելիս, որպեսզի փող գջլե և պարսից կառավարության վճարել իր կաթողիկոսության կապալավարձը: Կեղտոտ միջոցներով ձեռք բերած իշխանությունը կատարյալ պատուհաս է դառնում փառամոլի համար: Մեղքսեթը կեղեքում էր, բայց նրան էլ լավ կեղեքում էին նրա հետ ման եկող պարսիկ զինվորները. ուստի որքան էլ հավաքում և վճարում էր հայոց կաթողիկոսը, պարտքը, այնուամենայնիվ, աճելով աճում էր. և որքան նրան սաստիկ էին խեղդում պարսիկները, այնքան նա սաստկացնում էր իր կեղեքումները ժողովրդի մեջ: Ժողովուրդը համբերեց, համբերեց, բայց վերջը երես դարձրեց իր կաթողիկոսից, և նա հալածական դարձավ:

Ոչ մի տեղ ընդունելություն և համակրանք չգտնելով նա, վերջապես, փախավ դնաց լեհաստան՝ այնտեղի հայերին խուզելու համար: Եվ լեհահայր տալիս էր: «Շատ և յուրով տուգանք տրւաք, անթիւ արժաթ ոսկի տարանք, թե նովաւ դճողիս փրկեաք», — ասում է մի լեհահայ ժամանակագիր*: Բայց Մեղքսեթի ընչաքաղցությունը կամավոր նվերներով բավականացող չէր, ինչպես Հայաստանում, այստեղ էլ նա շուրջը զրկել իրեն ձեռնադրություններից ստացվող եկամուտից. և կանչում էր վարդապետներին ու տիրացուներին, հարցնում էր ամեն մեկին, թե ինչ կտան, եթե եպիսկոպոս կամ վարդապետ ձեռնադրե: Սակարկողների թվում էր և Նիկոլը. կաթողիկոսը համաձայնվեց 150 դուրուշով եպիսկոպոսություն տալ նրան: Ժողովուրդը, որ լավ էր ճանաչում Նիկոլին, միաբերան բողոք բարձրացրեց, չէր ընդունում նրան. բայց Մեղքսեթը պիտի ականջ դներ ժողովրդի ձայնին: Գիշերը թաքուն կերպով նա տարավ Նիկոլին քաղաքից դուրս մի վանք և այնտեղ ձեռնադրեց՝ 150 դուրուշից չզրկվելու համար: Ժողովուրդը փորձում է այդ տեղ արգելել, խնդրում, աղաչում է, բայց կաթողիկոսը, ինչպես պատմում է Առաքելը, աթոռի վրա նստած ձեռնադրում է Նիկոլին և միևնույն ժամանակ ձեռքում բռնած խաչով սաստում էր բողոքավորներին: Խեղճ ժողովուրդը գիտեի իր գլխին գալիքը, այնքան զայրանում էր այդ բացարձակ խաբեյությունից և զզվելի կաշառամոլությունից, որ «մի քիչ ևս՝ և զենք կառներ ու մասմաս կկտորեր թե՛ կաթողիկոսին և թե՛ նրա ձեռնադրածին»*: Կաթողիկոսը գիտում է մի նոր խաբեություն, ասելով թե Նիկոլը Հայաստանի համար է ձեռնադրված. և այսպես աղատելով իր օձիքը, Լվովից գնում է դեպի Կաթոլիկ քաղաքը: Սակայն ճանապարհին, երևի նոր կաշառք ստանալով, արամարհում է ժողովրդի տրամադրությունը, թուղթ է գրում լվովցիներին և եզրվում է նրանց, որոնք Նիկոլին չեն ընդունի առաջնորդ: Կամենեցում Մե-

* Կամենից, եր. 203:

** Եզյանց, Բռնի միություն հայոց լեհաստանի, 1884, եր. 21:

լիքսեթը վախճանվում է (1626), չկարողանալով վայելել այդ տեսակ միջոցներով հավաքած իր փողերը*:

Բայց հանցանքը կատարված էր. հայ եկեղեցականության արատներին բարդվում էր մի նորը, ամենից շատ զգվելին. դա 150 դուրուշի գումարն էր, լեհաստանի հայոց եկեղեցու գինը: Սկսվեցին խռովություններ, մաքառումներ, որոնք երկար տարիներ ալեկոծում էին լեհահայերին: Բայց զուր էր ամեն ինչ:

Մեղանում առհասարակ ընդունված է կարծել, որ լեհաստանի հայերին կաթոլիկացնողը Նիկոլ հպիսկոպոս Թորոսովիչն էր, և եթե չլինեք նա, չէր լինի և այդ դավանափոխությունը: Բայց այդպիսի մի կարծիքին արժանի չէ այդ սահմանափակ, փառամոլ և բարոյապես փչացած մարդը, որին չէր տված խոշոր գործեր կատարելու ընդունակությունը: Թորոսովիչը իբրև կույր գործիք, իբրև ուրիշների ցուցմունքներով շարժվող փոքրիկ դավաճան — այս ճիշտ է միանգամայն: Մի ամբողջ գաղթականություն բռնի, զգվելի միջոցներով իր սեփական եկեղեցուց հեռացնելու հեղինակը այն սարսափելի ուժն էր, որի անունն է եզվիտություն: Հայերը եզվիտների ընդարձակ ձեռնարկությունների մի փոքրիկ, նույնիսկ ոչ այնքան կարևոր մասնիկն էին կազմում: Եվ չի կարելի ասել, թե նրանք հատկապես հայերով էին զբաղված: Նրանց գործողությունը չափազանց ընդարձակ էր, չափազանց բազմակողմանի:

Լեհաստանը XVI դարի սկզբում Եվրոպայի ազատ երկրներից մեկն էր: Նրա վրա սաստիկ ազդեցություն էր արել իտալական Վերածնությունը, իսկ բողոքականությունը, ազատ մտած գտնելով, սկսեց տարածվել լեհ ժողովրդի և գլխավորապես ազդեցիկ ազնվականության մեջ: Հոգևորականությունը չէր դիմադրում այդ նոր հոսանքներին, ընդհակառակը, ինքն էր ենթարկվում նրանց և ազատ մտածությունը տարածվում էր նույնպես և նրա մեջ: Բողոքականությունը մրցում էր կաթոլիկության հետ գրականության ասպարեզում. բողոքական տպարանների թիվը գերազանցում էր կաթոլիկ տպարանների թիվը: Լեհաստանը մերժեց Տրինտի ժողովը, պաշտոնապես հայտարարեց դավանությունների ազատություն: Կար մի ժամանակ, երբ Հռոմը ձեռքից գնացած էր համարում այդ կաթոլիկ երկիրը: Բայց չկամենալով առանց կռիվի զիջել, նա լեհաստան ուղարկեց Լոյոլայի բանակը:

Եզվիտները լեհաստան մտան 1565 թվականին: Սկզբում նույնիսկ նրանք էլ հուսահատված էին, տեսնելով իրերի դրությունը այդ երկրում: Բայց հենց այդ հուսահատեցնող դրությունը նրանց վրա դնում էր եռանդով գործելու պարտավորություն: Եվ նրանք սկսեցին գործել իրենց հատուկ նուրբ ու ազդու միջոցներով: Կրոնական անտարբերության դեմ կռվելու համար նրանք իրենց հարվածները ազատ օրենքների, ազատասեր ազնվականության դեմ չդարձրին իսկույն, այլ սկսեցին ավելի հեռվից: Պետք էր կրթել հասարակությունը պապական-եզվիտական ոգով, պետք էր պատրաստել մի նոր սերունդ, որ հայրերից տարբեր մտածողություն ունենար: Եզվիտները բաց արին դպրոցներ, եռանդով և մեծ պատրաստականությամբ նվիրվեցին մանկավարժության: Նրանք լավ պատրաստված, գիտուն մարդիկ էին, ժողովրդի մեջ

լավ համբավ ստացան և այնքան լավ էին տանում իրենց դպրոցական գործը, որ նույնիսկ բողոքականներն էլ իրենց որդիներին ուղարկում էին եզվիտների փառավոր կոլեգիաները, որոնց թիվը շուտով հասավ 50-ի:

Միաժամանակ եզվիտները նուրբ տարրեր մտցրին և լեհաստանի քաղաքական կուսակցության մեջ: Նրանց գործունեության «ոսկեդարը» սկսվեց 1587 թվին, երբ լեհական գահը բարձրացավ քսանամյա Սիգիզմունդ III-ը: Պա եզվիտների աշակերտներից էր և դարձավ մի ողորմելի գործիք նրանց ձեռքում: Սիգիզմունդին վիճակված էր թագավորել ամբողջ 45 տարի, մի ժամանակամիջոց, որ շատ բավական էր կաթոլիկական ֆանատիկոսության դարգացման և կատարյալ տիրապետության համար: Ամեն ինչ պատրաստ էր մի խավար ռեակցիայի թագավորության համար: Եկեղեցին սաստիկ զորեղացավ, պետական եկամուտների մեծ մասը նա էր կլանում, այնպես որ պետության առաջնակարգ կարիքների համար էլ հաճախ միջոցներ չէին գտնվում: Իսկ միայն եզվիտների գանձարանը տարեկան 400.000 ոսկի էր մբռնում: Ոչինչ չէր պակասում 2000 հոգուց բաղկացած եզվիտական բանակին ամենակարող ուժի դիրք տալու համար: Սիգիզմունդ III-ը շրջապատված էր եզվիտներով, նրանց էր լսում, նրանց հորդորներով էր գործում:

Եվ առաջագնե, լուսավոր լեհաստանը, յսն երկիրը, որ դրական ոսկեդարի պտուղներն էր վայելում և որ կարող էր հովանավորել, առաջ տանել մարդկային իրավունքների, աշխարհական ազատության անունով Եվրոպայում սկսված շարժումը, այդ իսկ լեհաստանը ընկղմվեց մռայլ ֆանատիկոսության մեջ, սկսեց գլորվել դեպի անկման անդունդը, ուր պիտի կորչեր իբրև քաղաքական մարմին³⁵:

Այդ ծանր, սարսափելի զոհը ոչինչ էր եզվիտների համար: Նրանք այսպես էին մտածում. մի ժողովուրդ կարող է կորչել, բայց նրա տեղը դատարկ մնալ չի կարող, անպատճառ մի ուրիշ ժողովրդի բնակության տեղ կգառնա, կարևորը այդ չէ, այլ այն, որ այդ երկրի վրա թագավորեն պապական եկեղեցին: Եվ այդ հազթական արշավանքի առջև ճանապարհ հարթելու համար կռիվ հայտարարվեց ամեն մի ազատ մտքի դեմ, ամեն մի կրոնի դեմ, որ Հռոմին չէր հպատակվում:

Թշնամիների առաջին շարքերում կանգնած էին, իհարկե, բողոքականություն ընդունած լեհացիները: Այդ կռիվը մեծ դժվարություններ էր ներկայացնում, նախ այն պատճառով, որ լեհական ազդեցիկ ազնվականությունից շատերն էին գտնվում բողոքականության շարքերում, երկրորդ, որովհետև Լյութերի և նրա հետևողների վերանորոգած եկեղեցին շատ էր տարբերվում Հռոմի եկեղեցուց: Բողոքականությունից հետո գալիս էր լեհական ժողովրդի թաղմաթիվ հունադավան (օրթոդոքս) ազգաբնակչությամբ:

Հունական և առհասարակ արևելյան ծիսական ամեն մի եկեղեցու հետ այնքան դժվար չէր հաշիվներ վերջացնելը. կարելի էր երկուստեք զիջողություններով միություն (ունիա) կայացնել, սրբագրելով դավանական կետերը և դրանց հետ կապված ծեսերը: Եվ իրավ, եզվիտներին հաջողվեց այդպիսի միություն ստեղծել. ռուս ազգաբնակչության մի մասը ընդունեց առաջարկված պայմանները, և 1595-ին մի քանի օրթոդոքս եպիսկոպոսներ Հռոմում հանդիսավոր կերպով պապի հպատակությունն ընդունեցին: Հաջողությունն այնքան մեծ էր, որ կաթոլիկ պրոպագանդան նույնիսկ լեհաստանի ամեններից գուրս էլ էր գործում: Սիգիզմունդը փայփայում էր այն միտքով, թե իրեն կհաջողվի նույնիսկ Մոսկովայի թագավորությունը կաթոլիկացնել:

* Մեկիսեթը լեհաստանում գործում էր իբրև արդեն կաթոլիկացած հայ: Այս բավական է եղել, որ կաթոլիկ վարդապետ Պալմյանը իր «Պատմություն կաթոլիկ վարդապետության» Հայաստան գործի մեջ գրե. «Կաթոլիկայ Հայրապետը կնքեց ի Տեր իւր սրբակրոն կեանքը լեհաստան: Ավելի հեռուն գնալ չէր կարող կուսակցական կուրությունը Պալմյանը Պրոպագանդայի անդամ էր:

Սակայն դավանափոխական շարժումները, եթե մի կողմից դոհագենում էին կրոնասերներին, մյուս կողմից էլ կաղամալուծում էին երկրի ներքին կյանքը, մտցնելով նրա մեջ կրքերի հուզում, դիմադրության ոգի և այլ այսպիսի հանգամանքներ, որոնք մահացու էին ամեն մի քաղաքական մարմնի համար: Յուրաքանչյուր կրոն ձգտում էր պաշտպանել իրեն: Ռուսական ունիան գրգռեց ոչ միայն ազգաբնակչության այն մասը, որ հավատարիմ էր մնացել իր եկեղեցուն, այլև բողոքականներին, որոնք չէին ուզում թույլ տալ այդպիսի մի միություն, որպեսզի չվտանգվի Լեհաստանում պաշտոնապես հայտարարված կրոնական ազատությունը: Եզվիտները այդպիսի արգելքների առաջ կանգնողներից չէին, քանի որ նրանց ձեռքում կար կրոնական ֆանատիկոսության ամենամուսուլ, զգվելի գործը՝ հալածանք: Եվ Հիսուսի անունը կրող կրոնավորական կարգը, հենված լեհական կառավարության վրա, ամենայն հոգարությամբ և եռանդով սկսեց գործադրել բռնի միջոցներ, կրոնական վայրենի հալածանքներ:

XVII դարի սկզբում այդ բռնությունները, հալածանքները արդեն բռնկված էին Լեհաստանի զանազան կողմերում. քաղաքներում խլում էին բողոքականների եկեղեցիները կամ ուղղակի քանդում, բողոքականներին զրկում էին պաշտոններից, անպատվում էին հրապարակալ: Թույլ տեղի էր տալիս ուժեղին: Հալածվող բողոքականները կամ հեռանում էին Լեհաստանից, կամ կաթոլիկանում էին: Իսկ այդ հաջողությունները ավելի ևս տարածում էին կաթոլիկ հասարակության մեջ անհամբերություն, ֆանատիկոսություն: Կրոնական բռնկումը միայն ոչ կաթոլիկներին չէր չափում, այլև Լեհաստանի քաղաքական և կուլտուրական ուժերը: Ժողովուրդը ինքն էր բռնություններ գործ դնում «հերետիկոսների» վրա, քանդում նրանց տները, սպանում էր նրանց: Օրթոդոքսության հավատարիմ մնացած ռուս ազգաբնակություն էլ բռնությունների էր ենթարկված: Եվ հալածվողները ոչ մի տեղ արդարադատություն չէին գտնում: Դիմադրությունը իզուր էր դեսուդեն ընկնում. բոլոր ճանապարհները ծածկված էին եզվիտական ցանցերով:

Հայերին եզվիտները ամենքից ուշ ձեռք առան ինչպես իրենց հարկավոր էր: 1629 թվականը առաջին տարին էր, երբ Նիկոլ Թորոսովիչը լեհական զորքերով, դպրոցականներով, լատին քահանաներով գնում էր Լվովի հայոց եկեղեցին բռնությամբ խլելու: Բռնությունը հաղթող հանդիսացավ. դա Լեհաստանի հայության երկարատև տանջանքների, թշվառությունների նախագուռն էր:

Շատ զարմանալի մի հանգամանք է սա: Ամբողջ ժողովուրդը լուսավորչական է, նրա առաջնորդը միայն կաթոլիկ է դարձել: Արդարությունը, եթե նա կարող էր լինել եզվիտականության ստրուկ դարձած Լեհաստանում, պիտի կարգադրեր, որ առաջնորդը հեռանա իր ժողովրդից, գնա կաթոլիկ եկեղեցին: Բայց եզվիտական արդարադատությունը այսպես վճռեց. եկեղեցիները ժողովրդին չեն պատկանում, այլ առաջնորդին: Եվ երբ ժողովուրդը, համակերպվելով այդ սկզբունքին, խնդրում է, որ իրեն թույլ տան գոնե մի հասեկեղեցի ունենալ կամ նույնիսկ մի մասնավոր տեղ աղոթատուն բաց անել կառավարությունը մերժում է:

Ինքը Նիկոլը, ինչպես ասացինք, այնպիսի ողորմելի միջակություն էր

որ ժողովուրդը շատ շուտ և շատ հեշտ կարող էր վերջացնել իր հաշիվները նրա հետ: Բայց այդ միջակությունը մի խրովիլակ էր, որի ետևում կանգնած էին եզվիտների բանակը, պապի նվիրակը և նրանց հետ ձեռք ձեռքի տված Սիգիզմունդ III-ը: Այդ հեղինակավոր ուժերը շատ բավական էին, որ կատուն առյուծ դառնա: Լվովի հայ ժողովուրդը շատ լավ հասկանում էր այս, բայց դիմադրություն ցույց էր տալիս որքան ուժ և կարողություն ուներ:

«Այս եպիսկոպոս անուանվածը, — գրում էին Լվովի հայերը էջմիածնի կաթողիկոսին, — ոչ միայն շթողեց մեզ, ուղղափառ հայերիս, մի հատ եկեղեցի անգամ, բայց և նույնիսկ արգելեց ժամասացություն կատարել և մեռածներին թաղել. մեր կրոնին հաւատարիմ մնացած քահանաներին, որոնք նրա իշխանությունը չեն ճանաչում, բռնում է, ծեծում է, կտտում է, բանտ է դնում և բաց չէ թողնում մինչև որ նրանք լատինություն չեն ընդունում: Այս բոլորը անպատիժ է մնում, որովհետև նրա ետևում կանգնած են աշխարհական և հոգևոր իշխանությունները, մանաւանդ եզվիտները: Մենք դիմեցինք թագաւորին, բայց քննութիւն և դատաստան գտնել չկարողացանք և միայն աստ-ծուն է յայտնի թե երբ կգտնենք: Եւ եթե դատաստան էլ լինի, հազիւ թէ նա կարողանայ բաց անել ճշմարտութիւնը, որովհետև պապի նվիրակը, որ գտնվում է վարչավայրում և բոլոր լատին հոգևորականները, ամենից շատ եզվիտները, սաստիկ պաշտպանում են այս անիծված եպիսկոպոսին: Մենք եղանք նուիրակի մոտ և զանգատվեցինք այս բոլոր բռնությունների վրա, բայց նա մեզ պատասխանեց, թե այդ բոլորը ոչինչ չէ նշանակում, որովհետև ինչպես որ բնական մեղքը լվացվում է մկրտությամբ, այնպես էլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսի բոլոր գործողությունները շտկվում են նրանով, որ նա ընդունել է կաթոլիկական սուրբ եկեղեցու հետ միանալը... Մի խոսքով, մեզ հետ էլ վարվում են այնպես, ինչպես մեր աչքի առջև վարվում են հունաց եկեղեցու հետ, որ ահա արդեն քսան տարի է, չէ կարողանում դատաստան և արդարութիւն գտնել: Եվ այս բոլորը արվում է նրա համար, որ հարկադրեն մեզ կորցնել մեր եռանդը և ապա թեքվել դեպի ունիա»:

Այս նամակը, որ գրված է Մովսես կաթողիկոսին 1631 թվականի հուլիսի 25-ին, շատ զեղեցիկ կերպով պատկերացնում է կաթոլիկ պրոպագանդայի քաղաքականությունը: Վերջրեք այդ նկարագրությունը իբրև պատկերի բնականուր ֆոն, տեղավորեցք նրա վրա զգվելի, վայրենության հասնող բռնությունները, որոնց մանրամասնությունները բերելու հարկ չկա, և դուք կստանաք 55 տարվա պատմությունը, երբ Նիկոլ Թորոսովիչը բազմած էր Լեհաստանի հայերի առաջնորդական աթոռի վրա: Լվովից հետո հերթը հասավ Կամենեցի և ուրիշ քաղաքների հայերին: Ամեն տեղ միևնույնը. բռնություն, խաբեություն՝ մի կողմից, և դիմադրություն, իրավունք կանչող ժողովուրդ՝ մյուս կողմից: Լեհահայ ժողովրդի արյուն-արտասուքով է գրված այդ Թորոսովիչի պատմությունը, — մի ժողովրդի, որ դարավոր պանդխտության մեջ կորցնելով իր ազգային ստացվածքները, պինդ կպել էր իր մայրենի եկեղեցուն և ուզում էր, որ գոնե այդ սեփականությունը չխլվի:

Բայց ի՞նչ օգնություն կարող էին ունենալ հայերը այդ անհավասար կռիվ մեջ: Նրանց ամբողջ հույսը դրված էր էջմիածնի վրա: Սակայն Ասիայի մի անկյունում խաբխուր, կիսաքանդ դրության մեջ հազիվ իր ավերմունքները կարկատաններով ծածկող այդ վանքը կարող էր եզվիտական ուժի դեմ դուրս գալ այդքան հեռավոր տեղից: Չնայած այդ դրության, էջմիածնի կա-

* Լեհաստանի այս դրության մասին տե՛ս 1. Карыев, История Западной Европы Новое Время, т. II, ч. I, СПб. 1898, 2. Губер, Иезуиты, СПб. 1899, стр. 105—109, Шмитт, История Польского Народа, т. II, СПб. 1866:

* В. К., Колонизация армян в Юго-западной Руси, Каменец-Подольск, 1903, стр. 20.

թողիկոսները անում էին, ինչ կարողանում էին: Մովսես կաթողիկոսը նվիրակներ ուղարկեց իր լավագույն վարդապետներին, որոնցից մեկն էր Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին: Բայց Լեհաստանում ո՞վ ինչ կարող էր անել եզվիտների գործիք Նիկոլին: Նրան բանադրեցին, բայց նա էլի մնաց իր տեղը: Հայերը նույնիսկ Հոռոմ դիմեցին, աղաչեցին պապին, բայց Կղեմես X պապը Նիկոլին շնորհեց Հիսուսի և Մարիամի շքանշանը:

Միգրիմունդ III-ին հաջորդեց Վլադիսլավը: Սա իր հոր հակապատկերն էր ներկայացնում և չէր ուղում, որ շարունակվեն կրոնական հալածանքները: Հայերը հույս առան. Մովսես կաթողիկոսը 1633-ին մի կոնդակ ուղարկեց Վլադիսլավին, խնդրելով նրա գույքը իր տանջված հոտի վրա*: Սակայն Վլադիսլավը անկարող էր ոչնչացնել եզվիտական բանակը: Նա անձամբ ցանկություն հայտնեց, որ հայերին գոնե մի եկեղեցի տրվի: Նիկոլը ներկայացավ նրան և հայտնեց, որ ինքը պատրաստ է սպանվել, բայց չի թույլ տա, որ աստծու դեմ մի այդպիսի հանցանք գործվի: Բայց իրենից չէր ասում այդ խորոխ խոսքերը. եզվիտների սովորեցրածն էր կրկնում: Նիկոլը նահատակություն ընդունակ մարդկանցից չէր. նա չէր կարող մահվան առաջ գնալ, քանի որ իբրև մարդ էլ նա փշացած էր, անբարոյական:

Սակայն հայ եկեղեցիներին բռնություններ տիրանալը դեռ չէր վճռում գլխավոր հարցը: Ժողովուրդը եկեղեցի չէր գնում, ծածուկ էր հոգևոր արարողություններ կատարում, իսկ իր դատը առաջ տանելու համար օգտվում էր ամեն բարեհաջող հանգամանքից: Ամենագլխավոր պաշտպանը շարունակում էր մնալ էջմիածինը, և Լեհաստանի հայերը շուտ-շուտ պատգամավոր էին ուղարկում հայոց կաթողիկոսին, նկարագրում էին իրենց անտանելի դրությունը և ճար էին խնդրում:

Փիլիպոս կաթողիկոսը շարունակում էր իր նախորդի, Մովսես կաթողիկոսի ջանքերը, բայց դարձյալ ապարդյուն: Հետաքրքրական է, որ կաթողիկոսը լվովցիների մի նամակին պատասխանեց երեք տարուց հետո: Պատճառն այն էր, որ 1638 թվականին վերսկսվեց պարսկա-թուրքական պատերազմը, որի բեմը դարձավ Նրեանի և էջմիածնի երկիրը: Հարստահարությունները, կողոպուտները դարձյալ վրդովեցին Արարատյան դաշտի կյանքը: Կաթողիկոսը, ինչպես գրում է լվովցիներին 1640 թվականի կոնդակում, հարկադրված էր թողնել ամեն ինչ և աստանդական կյանք վարել: Ինչպես հին Իսրայելը զենգերում էր Բաբելոնի զանազան կողմերում և, իր կտակարանները կախելով ուռնիներից, ողբում էր Նրուսաղեմը, այսպես էլ հայոց կաթողիկոսը. «ոչ տեղի հանգստութեան և ոչ ժամ աղոթից, ոչ դադար կարասեաց և ոչ երևումն գերապաշտու կարգաւորութեան մերոյ»*: Ուշ ու միտք հավաքելու, մտածելու ժամանակ չկար: Եվ այսպիսի թշվառության մեջ տանջվող մեկը փրկիչ պիտի հանդիսանար մի ամբողջ ժողովրդի, որ մատնված էր զղվելի կամայականությունների, բռնությունների հեռացվում էր իր եկեղեցուց...

Այնուամենայնիվ, Փիլիպոս կաթողիկոսը անուշադիր չմնաց դեպի իր հեռավոր հոտի աղաղակները: Նա նույնիսկ դիմեց պարսից կառավարության, օգտվելով այն հանգամանքից, որ շահի կողմից Մուսաբեկ անունով մի քրիստոնյա մարդ զենսպան էր ուղարկվում Լեհաստան: Դեսպանը հանձն առավ բարեխոսել թագավորի առաջ և տարավ Փիլիպոսի մի կոնդակը, որ ուղղված էր Վլադիսլավ թագավորին և հայ ժողովուրդը պաշտպանելու աղերսանքն

ունեն իր մեջ: Իր խոսքին ավելի ուժ տալու համար կաթողիկոսը կոնդակի հետ ուղարկեց Վլադիսլավին և մասունքներ:

Այդ աղերսանքն էլ անհետկանք մնաց: Հայերը Լեհաստանում բացառություն կազմել չէին կարող. եթե եզվիտները նրանց վերաբերմամբ թուլություն ցույց տային, ինչպե՞ս պիտի կարողանային հասնել իրենց նվիրական նպատակին: Հայերից անհամեմատ ուժեղ դավանությունները ոչինչ չէին կարողանում անել, որովհետև Լեհաստանում հաստատված կրոնական ֆանատիկոսությունը պատրաստ էր նույնիսկ արյունահեղությունների մեջ թախսել պապի տիրապետության «քրիստոնեական և առաքելական» գործը:

Փիլիպոս կաթողիկոսը այլևս ոչ մի միջոց չունեն լեհահայերին օգնելու: 1654 թվին նա գրում է, որ եթե իր մահով հնար լիներ Լեհաստանի հայության համար փրկություն ձեռք բերել, նա այդ էլ չէր խնայի: Եվ իրավ, դրանով էլ բան չէր դառնա: Ուրիշ ճար չգտնելով, կաթողիկոսը աշխատեց հաշտեցնել հայերին Նիկոլ Թորոսովիչի հետ: Բայց այստեղ կաթողիկոսը զոհ էր իր միամտության և երկուստով ընկավ այն թակարդի մեջ, որ սարքել էին եզվիտները: Գլխավորապես լեհահայերին մի օգնություն անելու համար, կաթողիկոսը 1652-ին գնաց Կ. Պոլիս: Լվովցի հայերը մի պատգամավորություն ուղարկեցին նրա մոտ, բայց Նիկոլն էլ, միշտ հլու գործիք իր մեծավորների, այսինքն՝ եզվիտների ձեռքում, նույնպես շտապեց Կ. Պոլիս, ուր գործեց նույն մեծավորների տված հրահանգներով: Մանր ու բարակ մի գործ չէր դա, այլ պարզապես մի խաբեություն: Նիկոլը հնազանդություն հայտնեց կաթողիկոսին և փոխարենը ստացավ նրանից ներում: Այդքանը բավական չէր: Փիլիպոսը թե՛ Լվով ուղարկած իր նվիրակի միջոցով, թե՛ իր կոնդակներով հաջորդեց հայերին հաշտվել Նիկոլի հետ, հնազանդվել նրան: Թե որքան միամիտ էր ճարպիկ խաբեության զոհ դարձած կաթողիկոսը, երևում է 1654-ին նրա գրած կոնդակից, ուր պատվիրում է Լվովի հայերին վրեժխնդիր լինել հայրենի ավանդության համար և «ամենեին եկեղեցական արարողության մեջն ավելի պակաս բան չխառնեք»:

Նիկոլը վերադարձավ Լվով, հաշտվեց ժողովրդի հետ, բայց չդադարեց Նիկոլ լինելուց: Կամաց-կամաց նա կատարեց իրեն հանձնված գործը: Եվ երբ նա այլևս հարկավոր չէր եզվիտներին, հեռացվեց պաշտոնից իբրև արարավոր մարդ: Մի վիճակ, որ, բարեբախտաբար, միշտ անխուսափելի է Նիկոլի պես մարդկանց համար...

Կես դար տեւած աղմուկներից ու տառապանքներից հետո միությունը կաթողիկ եկեղեցու հետ կատարված իրողություն էր: Ուրիշ ելք չէր կարող լինել Լեհաստանի այն ժամանակվա դրության հետ: Բայց դավանափոխությունը դեռ հայության ջնջում չպիտի նշանակեր. Լեհաստանի հայերը, դադարելով լուսավորչական լինելուց, պիտի շարունակեին հայ մնալ: Տարաբախտաբար, նրանք հիմնավորապես ոչնչացրել էին այն բոլոր կապերը, որոնք եկեղեցուց դուրս էլ կարող էին նրանց կապել հայության հետ: Նիկոլի սխրագործությունները մի ոտանավոր ողբի մեջ նկարագրող ժամանակակիցն ասում է Լեհաստանի հայ քահանաների մասին.

Զգիտենք ընավ սահման ուսման,
և չզգիտեն զեզուս հայկեան.

* Կամենից, եր. 241:

** Նույն տեղը, եր. 245:

* Կամենից, եր. 253: Հայ-կաթողիկ վարդապետները (Զամչյան, Փափազյան, Ստկարյան, Կաթողիկոս) իրենց գրվածքների մեջ ասում են, թե Փիլիպոս կաթողիկոսն էլ հնազանդություն խոստեց Հոռոմին: Բայց այստեղ շատ պարզ է եղելությունը: Փիլիպոսը խաբված էր:

Եւ զինչ կարդան՝ չի հասկանան
Եւ զիտողաց վրայ խորհտանան*:

Եթե այդպէս էին քահանաները, ի՞նչ պիտի լինէր վաճառական ժողովուրդը: Եվ այդ է պատճառը, որ երբ կրօնափոխութիւնը տեղի ունեցավ, Լեհաստանի հայութիւնը, այսպէս ասած, օղի մեջ կախված մնաց: Բավական էր, որ մի սերունդ անցներ և նա կորած, անհայտացած էր լեհ ժողովրդի մեջ, մի անորոշ մութ ավանդութիւն պահելով իր ծագման մասին:

Նիկոլին հաջորդեց Վարդան Հռնանյանը, որ ամենայն ջանքերով թշուառ, լցված հիացմունքով դեպի իր նախորդը, շարունակեց և վերջացրեց նրա գործը: Եզվիտները շատ լավ գիտեին, որ կաթոլիկ կրօնավորները, չնայած իրենց ուժին և ճարպկութեան, չէին կարողանա հեշտութեամբ հասնել իրենց նպատակին, եթե նրանց չաջակցեին կաթոլիկացած հայ հոգևորականները: Աս մի պատմական օրէնք է, որը նկատել կարող ենք նույնիսկ մեր օրերում: Հայտնի է, որ կաթոլիկութիւնը առաջին անգամ Հայաստանի մեջ մտնողները հայեր էին (ունիթորները), հայտնի է, որ այդ ֆանատիկոսները կատաղի անհաշտութեան այնպիսի անվայել աստիճանների էին հասնում, որ նույնիսկ Հռոմի աթոռը ստիպված էր լինում սանձահարել նրանց: Հայր այդպէս էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև Եվրոպայում: Լեհաստանի դործը հայի ձեռքով սկսվեց, հայի ձեռքով էլ վերջացավ:

Այդ գործը մեկն էր այն պատմական տրագեդիայի արարվածներից, որի դեմ հանդիսացավ Լեհաստանը XVII դարում: Դա ինքնըստինքյան վերցրած մի դժբախտութիւն էր, բայց միևնույն ժամանակ մի փոքրիկ կտոր այն ընդհանուր դժբախտութեան, որին մատնվեց ամբողջ Լեհաստանը եզվիտների առաջնորդութեամբ: Լուսավոր, բարգաւաճ երկիրը ընկղմվեց խավարի մեջ, կորավ նրա գրական հարստութիւնը, ժողովրդի արշուներ թունավորվեց, և երկիրը դիմեց դեպի մահ: Տանջանք, արշուն, կրակ, ստորութիւն, խաբէութիւն... և այս բոլորը ի՞նչ անունով, ինչո՞ւ համար: Քրիստոսի անունով և կղերի աշխարհական տիրապետութեան համար...

Անկեղծ մարդը, որ դավանական նախապաշարմունքներից վեր է և որի համար ամենից նվիրականը մտքի ու խղճի ազատութիւնն է, չէ կարող զրկվանքով երես չդարձնել այդ տեսարաններից, որոնց մեջ հերոսները կամ տգետ ու բոթ հայ հոգևորականներն են, կամ արևմտյան ավելի զարգացած, բայց ֆանատիկոս, կրօնը քաղաքական տիրապետութեան գործիք դարձրած կղերք: Այդ տեսարանները միայն այն են հաստատում, որ մարմնով գերի ու հարստահարվող հայր բռնութիւնների, տանջանքների առարկա էր և հոգու գործերի մեջ: Եվ ինչպե՞ս այդ մարդը պիտի կարողանար հասկանալ, թե աշխարհի մեջ կա և ազատութեան գաղափար...

VI

Պրոպագանդան նեղ կրօնական հիմնարկւթյուն է և մտավոր սնունդ չէ տալիս. նրա տպագրած առաջին գրքերը. Այբբենաբան: Յլորենտիւնյան ժողովի կանոնադրութիւնը. այդ ժողովի հանգամանքները: «Առավել պարզաբանութիւն»: Ֆրանցիսկո Ռիվոլայի բառարանը:

Մենք ասացինք, որ Հավատի պրոպագանդան միաժամանակ ավելի եռանդուն դարձրեց իր գործունեութիւնը և Հայաստանում: Այդտեղ, Նախ

* Կամենից, եր. 202:

ջևանի գավառում, վաղուց գոյութիւն ունէր հայ կաթոլիկների (ունիթորներ) համայնքը, որ կարող էր կաթոլիկութեան կորիզ դառնալ, բայց երկար ժամանակ համարյա մոռացութեան էր մատնված Հռոմի կողմից: Պրոպագանդան իր սկզբնավորութեան օրից ուշադրութիւն դարձրեց իր այդ հեռավոր հոտի վրա, որի թիվը, եթե հավատանք ունիթոր վարդապետների ցուցմունքներին, XVII դարի սկզբում հասնում էր 19.000-ի*: Պրոպագանդան Նախ-ջևանի գավառում բաց արեց մի դպրոց, որի ուսուցիչները Եվրոպայից ուղարկված կրօնավորներն էին և որը, ուրեմն, բարձր պիտի լինէր Հայաստանում եղած բոլոր մյուս դպրոցներից: Բացի դրանից, կաթոլիկ հայր կըրթութիւն կարող էր ստանալ և Հռոմում, Պրոպագանդայի դպրոցում: Բայց որքան էլ եվրոպական կրթութիւնը մոտիկ լինէր հայ կաթոլիկ համայնքին, մենք չենք տեսնում, որ նա զարգացումով բարձր լինէր մյուս հայերից, որոնց կրթարանները աղքատ ու տգետ վանքերն էին: Գոնե հայ կաթոլիկներից չեն դուրս գալիս հայտնի եկեղեցական գործիչներ կամ այնպիսի ընդունակ մարդիկ, որոնք նույնիսկ կարողանային հավասարվել Սյունյաց դպրոցի աշակերտներին իրենց գրական վաստակներով:

Ի՞նչ է սա ցույց տալիս: Պրոպագանդան միմիայն կաթոլիկութիւնն ունէր ի նկատի և նրա դպրոցները նեղ դավանական հիմնարկութիւններ էին, որոնց մեջ լատինական լեզուն էր առաջնակարգ տեղը գրավում: Հայ կաթոլիկ վարդապետների ողորմելի հայերենը, որի շատ նմուշներն են մնացել, մի լավ ասպարոց է, որ կաթոլիկ եկեղեցին ամենևին միտք չունէր իր ծոցում պատրաստել կրթված հայեր. նրա համար բավական էր և այն, որ հայր, ոչնչով չկանադանվելով իր տգետ հայրենակցից, լավ իմանար դավանական հարցերը, եկեղեցական գրքերի հետ ծանոթ լինէր: Եվ այնքան խակ ու խեղճ էին հայ կրօնավորները, որ նույնիսկ չկարողացան իրենց աշխատութիւններով ծանոթացնել եվրոպացիներին հայերի, նրանց լեզվի, գրականութեան հետ: Որ այս անկարողութիւնը լուր տգիտութեան նշան էր, կարելի է իմանալ նրանից, որ լատին կրօնավորները իրենց քարոզչութեան հետ կապում էին նաև հայերեն լեզվի ուսումնասիրութիւնը գիտական նպատակով և այդպիսով էլ հայագիտութեան սկիզբը դրին Եվրոպայում:

Այսպէս միակողմանի ու սահմանափակ էր Պրոպագանդայի նաև տպարանական գործունեութիւնը: 1623 թվականին նա հրատարակում է երկու հայերեն գիրք. մեկը՝ «Այբբենարան», որ Պրոպագանդայի տպարանի առաջին գործն է, իսկ մյուսը ունի հետևյալ վերնագիրը. «Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռոմայ սուրբ եկեղեցւոյն, վասն պարզաբանութեան նոյն օրինացն, և եթե խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ. և այլ ևս բազում սուրբ խորհրդոց, որ եղև իրամանոր էւճենիոսի չորրորդի սուրբ փափիի ի ժողովն Ֆիորենցւոյ, որ վասն հաստատութեան հաւատոյ են կարգեալ կազմեալ եղև»³⁶: Այս գիրքը թարգմանել է Բարդուղիմէոս Աբգար անունով մի հայ կաթոլիկ բահանա³⁷:

Ֆիորենցիայի կամ Ֆլորենտինյան եկեղեցական ժողովի մասին մենք արդէն խոսել ենք: Կավեւացնենք այստեղ այն, որ միայն հայերը չէին, որ այդ ժողովում միացան կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Կար մի ավելի մեծ եկեղեցի, որ ճանապարհ բաց արավ այդ միութեան համար: Դա հունաց եկեղեցին էր: Երբ օսմանյան թուրքերի արշավանքները բոլորովին ջլատեցին հույներին ուժը և անխուսափելի դարձրին Բյուզանդիայի վերջնական անկումը, ինչ ժամանակ Կ. Պոլսի արքունիքը սկսեց դաշնակիցներ որոնել Արևմտյան

* Ն. Ալիշան, Սյունիք, եր. 337:

Եվրոպայում և այդ բանը հաջողեցնելու համար համաձայն էր վերացնել նույնիսկ կրոնական հակառակությունները արևմտյան և արևելյան եկեղեցիների միացմամբ, թեև այս միացումը ոչինչ համակրություն չունի բյուզանդական պետության մեջ: Ֆլորենտինյան ժողովում ներկա էին հունաց կայսրը, պատրիարքը, նշանավոր եկեղեցականները, որոնք երկար ու անօգուտ աստվածաբանական վեճերից հետո հարկադրված եղան ընդունել Հռոմի գերիշխանությունը, համոզված լինելով, որ պապը ամենազուրկ իշխանավորն է Եվրոպայում, կարող է ամեն ժամանակ հրամայել արևմտյան թագավորներին միանալ Բյուզանդիայի հետ՝ միասին կռվելու թուրքերի դեմ: Եվգենիոս պապը հրավեր էր ուղարկել նաև նաստորականներին, զպալինելին: Այս բոլոր քրիստոնյաները ներկայացուցիչներ ունեին ժողովում և հույների հաղթունցին միությունը: Այդպես էլ գրվեց:

Բայց միության համաձայնությունը անկեղծ չէր, քաղաքական հաշիվներին ճնշման տակ էր տեղի ունեցել: Երբ Հոռմը անկարող եղավ արդարացիել Բյուզանդիայի քաղաքական ակնկալությունները, հույները հրաժարվեցին իրենց տված համաձայնությունից. հայ հոգևորականներն էլ ընդդիմացան միության, որովհետև կաթողիկոսը պատգամավորներ էր ուղարկել առանց նրանց համաձայնության. և վերջիվերջո Ֆլորենտյան միությունից մնաց միայն մի թղթի կտոր և Հոռմի պապը երբեք չտեսավ իրեն միապետ բոլոր բրիտանյա եկեղեցիների վրա:— Ահա այս հին դարմանն էր, որ քամու է տալիս Պրոպագանդան, մոտ երկու հարյուր տարուց հետո հրատարակելով Եվգենիոսի կոնգակը հայերեն լեզվով: Նպատակը ինքնըստինքյան հասկանալի է:

Պրոպագանդայի տպարանի հայերեն բաժինը սկզբում շատ աղքատիկ դործունեություն ունեցավ: Յոթ տարի լռելուց հետո, նա 1630-ին տպագրեց «Առաւել պարզաբանութիւն քրիստոնեական վարդապետութեան» անունով կրոնական գիրքը³⁸, որ թարգմանված էր ֆրանսերենից Պողոս-Պետրոս հայ քահանայի ձեռքով: Այնուհետև գալիս է ավելի երկար ընդմիջում: Տպարանը մի քիչ եռանդ է ցույց տալիս XVII դարի կեսից, բայց հավատարիմ մնալով միեւնույն նեղ կրոնական-դավանաբանական ուղղության: Կաթոլիկության տարածման համար հաստատված այս բարձր ատյանը արժան չէր համարում, որ ամեն կողմից զրկված հայը իր մայրենի լեզվով մի քիչ լայն ու բազմակողմանի կրթություն ստանա:

Մենք ասացինք, որ լատին կրոնավորները դիտական նպատակով ուսումնասիրում էին հայոց լեզուն: Շատ չէ այդպիսիների թիվը, և առաջինը, որ իր աշխատությունների պատճենները հրատարակեց տպագրության մեջ, կանոնիկոս Յրանցիսկո Ռիվոլան է: 1624 թվին նա Միլանում հրատարակել էր հայերեն լեզվի բերականությունը լատինական լեզվով և այդ ժամանակ էլ խոստացել էր շուտով լույս հանել և իր կազմած հայ-լատինական բառարանը: Այս աշխատությունը, իրավ, լույս տեսավ 1633-ին, բայց այս անգամ Փարիզում ուր արքունական տպարանը ձեռք էր բերել հայերեն տառեր և առհասարակ աշխատում էր արևելյան լեզուներով հրատարակություններ անել, որպիսով այդ միջոցով Յրանսիայի ազդեցությունը տարածվի Արևելքում: Ռիվոլան բառարանը բաղմամբիվ պահպանություններ ունի, բայց և այդպես, պիտի համարվի երախտագիտության արժանի մի գործ: Կազմել հայերեն լեզվի բ

որան այն ժամանակներում, երբ չկար այդպիսի փորձ հայերի մեջ³⁹. — անկասկած մի մեծագործություն է մանավանդ մի օտար մարդու նկատմամբ: Այդ աշխատությունը ցույց է տալիս, թե եվրոպական կրթության տեր մարդիկ շատ բարերարություններ կարող էին անել Արևելքի խեղճ քրիստոնյաներին, եթե նրանց առաջին և ամենակարևոր նպատակը կրոնական որսորդությունը չլիներ: Դժբախտաբար, կաթոլիկ կրոնավորը կարծում էր, թե հայը, նեստորականը, դպտին միանգամայն երջանկության կհասնեն, եթե, օրինակ, պատարագի ժամանակ ջուր խառնեն բաժակի մեջ և կամ մի այլ ծիսակատարության մեջ հետևեն Հոռմի հրահանգներին: Արարողություններով կաթոլիկ, բայց հոգով ու մտքով խավար ասիացի — այսպիսի հոռ էր հարկավոր արևմտյան եկեղեցականներին:

VII

Տպագրությունը զարգացնելու ջանքեր հայերի մեջ: Մրապիոն կաթողիկոսի կտակը: Զուլայի Ամենափրկիչ վանքը: Խաչատուր Կեսարացի: Սիմեոն արքեպ: Խաչատուր Կեսարացին տնային միջոցներով տպարան է շինում: «Հարանց վարժ» և նրա հիշատակարանի բողոծ տպավորությունը: Հովհաննես վարդապետը ուղարկվում է Եվրոպա՝ տպագրական արվեստը ուսումնասիրելու: «Ժամագիրք»: Վարպետ Մինաս նկարիչ: Հովհաննես վարդապետը Իտալիայում: Արգելներ Հոռոմի մեջ, Լիվոռնո: «Սաղմոս»: Վերադարձ հայրենիք: Տպագրություններ Զուլայում: Տպարանի խափանում: Հովհաննես Անկյուրացի: Նրա տպագրությունները: «Յիսուս որդի»:

Մենք հասանք XVII դարի համարյա կեսին, հիշատակելով այն բոլոր հրատարակությունները, որոնք լույս տեսան այդ ժամանակամիջոցում⁴⁰։ Որքան հուսահատ դանդաղկոտություններ է առաջ գնում հայկական տպագրությունը։

Նրա սկզբնավորությունից արդեն հարյուր տարուց ավել է անցել, բայց, ինչպես տեսնում եք, նա դեռևս պատահական, անհաստատ բան է, դեռ թափառում է Եվրոպայի զանազան քաղաքներում և գործում է շատ թույլ, երկար ընդհատումներով: Ի վերջո, մնացել են երկու օտար հիմնարկություններ, որոնք մեկ-մեկ հիշեցնում են հայերին, որ նրանք սկսած գործ ունեն, բայց միայն այդքանը և ոչ ավել: Դրանցից մեկը Հոմի Պրոպագանդան է, մյուսը՝ Փարիզի արքունական տպարանը: Մենք տեսանք, թե ինչպես էր Պրոպագանդան վերաբերվում հայերի կրթական պահանջներին: Հույս դնել նրա վրա չէր կարելի, ինչպես նաև Փարիզի տպարանի վրա, որ Ռիվոլյաի բառարանը և «Առավել պարզաբանություն» գրքի երկրորդ տպագրությունը հրատարակելուց հետո բոլորովին մոռացության տվեց իր հայերեն տառերը:

Նշանավոր է, որ մեր հիշած ժամանակամիջոցում Հայաստանից մարդ չի գնում Եվրոպա՝ տպագրությունամբ զբաղվելու։ Մենք գիտենք, թե ինչու էր այդպես, քանի որ արդեն ծանոթ ենք այն տանջանքների հետ, որոնք թափվեցին հայերի գլխին։ Պետք է, սակայն, ավելացնենք, որ քաղաքական և ընտանի տագնապանների մեջ անգամ գտնվում էին հայեր, որոնք չէին մոռանում տպարանը։ Շահ-Աբասի ավերածությունների ժամանակ մենք տեսանք էջմիածնում Սրապիոն կաթողիկոսին։ Սա, լինելով գրասեր մարդ, շատ էր մտածում գրքեր տպագրելու մասին, բայց այն սոսկալի ժամանակներում

* 1640 թվականին Ուրբանոս VIII պապը այդ դրբից մի հատ ուղարկեց Փիլիպոս կոթի ղեկավարին:

իհարկն, անկարելի էր մի այդպիսի ցանկություն իրագործելը. ուստի կաթողիկոսը իր աշակերտ Գրիգոր Կեսարացուն կտակեց իր բաղձանքը, պարտք դնելով նրա վրա, որ աշխատե տպարան հիմնել: Սակայն Գրիգորն էլ չկարողացավ գլուխ բերել այդ գործը և իր կողմից Սրապիոնի կտակը հանձնեց Հովհաննես Անկյուրացուն*:

Մելիքսեթի երկարամյա կաթողիկոսության օրով վայրենացած հոգևորականությունը չէր կարող նույնիսկ մտածել և կտակներ թողնել տպագրության մասին: Մելիքսեթին հաջորդեց նրա եղբորորդի Սահակը, որ պարտք համարեց իր տխրահռչակ հորեղբոր մի հարազատ կտորը մնալ. նույնպես շրջապատված պարսիկ հարկահաններով, նույնպես աստանդական՝ ժողովրդի արշուներ ծծելու համար և նույնպես անարգված ժողովրդից: Բայց Սահակը երկար չկարողացավ իր քաջագործությունները ցույց տալ: Հայ ժողովրդի մեջ արդեն այնքան գիտակցություն և ուժ էր հավաքվել, որ նա կարողանում էր դիմադրել ու պատժել գոնե իր վեղարավոր խաներին: Եվ այդ սանձահարող գիտակցությունը գալիս էր գլխավորապես Նոր Զուղայից: Նա էր, որ կաթողիկոսական աթոռի վրա դրեց բարեխիղճ, շինարար Մովսեսին. նա էր, որ համառությամբ շուրջ ընդունել Սահակին, որն է կերպով աջակցել նրան: Եվ Սահակը հարկադրված էր փախչել օսմանյան երկիրը, ուր աշխատում էր կաշառքներ տալով և հարկեր խոստանալու միջոցով կաթողիկոս դառնալ թուրքահայերի վրա, բայց խայտառակվեց, մեծ վեզիրի հրամանով սաստիկ ծեծ կերպով և, հազիվ ազատվելով մահից, գնաց էջմիածնի խուցերում իր մեղքերը ապաշխարությամբ քավելու իրրե մի պարզ միաբան:

Զուղան աղղում էր ոչ միայն այն պատճառով, որ հարուստ էր և ինքնավար, այլև այն պատճառով, որ ներկայացնում էր մի մտավոր կենտրոն: Հայաստանից այդտեղ էին փոխադրված բազմաթիվ գրքեր, այնպես որ Ամենափրկչի վանքը այն ժամանակներում կարող էր Հայաստանի ամենահարուստ գրադարանը համարվել. իսկ Զուղայի առաջնորդ՝ Խաչատուր Կեսարացին ամեն ջանք գործ էր դնում մի լավ դպրոց էլ պահելու վանքում: Դա նույն Խաչատուր վարդապետն էր, որ Լեհաստանում չէր իմացել, թե «վարեմ» բառը ինչ է՝ բա՛յ. թե անուն: Նրա հետ էր մի երիտասարդ արեղա, Սիմեոն անունով, որ նույնպես ենթարկվել էր լատին կրոնավորների ծաղրին նույն այդ տգիտության պատճառով: Վերադառնալով էջմիածին, Խաչատուրն ու Սիմեոնը գտան այդտեղ իմ կղզու անապատի մեզ ծանոթ Մելիքսեթ վարդապետին, որ այնքան դառն տանջանքներով ուսումնասիրել էր գիտությունը, Խաչատուր վարդապետը այնպիսի մարդկանցից էր, որոնց համար սովորելը երբեք ուշ չէ: Եվ նա Սիմեոն արեղայի հետ սկսեց դասեր առնել Մելիքսեթ վարդապետից**:

Այդքան բարեխիղճություն ունեցող մարդը չէր կարող լուսավորության բարեկամ չհանդիսանալ: Եվ Զուղայի Ամենափրկչյան վանքում Խաչատուրը հավաքեց աշակերտներ, ամեն հարմարություններ ստեղծեց, որ նրանք առաջադեմ ու կրթված լինեն: Այդ դպրոցը, որ Զուղայի պատմագիրներից մեկը անվանում է համալսարան, ազատում էր աշակերտին ամեն տեսակ կողմնակի հոգսերից, տալով նրան այն ամենը, ինչ հարկավոր էր ապրուստի համար. դրա փոխարեն աշակերտը պիտի նվիրվեր իր գրքերին: Սիմեոն վարդապետը Խաչատուրի աջ թևն էր. նա կրթական գործը հասցրեց նախանձելի

դրություն, ինքն էլ զբաղվում էր գրավոր աշխատություններով և շուտով հռչակվեց ամբողջ Հայաստանի մեջ իրրե գիտնական վարդապետ:

Հասկանալի է, որ Ամենափրկչյան վանքի շրջանում պիտի լավ զգացվեր տպարանի կարևորությունը: Եվ սրովհետև անկեղծ ոգևորությունը ընդունակ է գործ ստեղծել նույնիսկ ոչնչից, ուստի և Խաչատուր վարդապետը իր օգնականների հետ գլուխ բերեց մի այնպիսի գործ, որ ավելի հրաշքի էր նման: Նա բաց արավ Զուղայում տպարան և 1640 թվականին հրատարակեց «Հարանց վարք» անունով գիրքը³: Տպարան Պարսկաստանի խորքերում, այն էլ այդ խավար ու բարբարոսական ժամանակներում — սա ինքնրաստիքյան մի մեծագործություն էր, որ պատիվ էր բերում հայի կուլտուրական ընդունակություններին: Բայց հրաշալին այդ չէ, այլ այն, որ Զուղայի տպարանը ամբողջովին շինված էր տնային միջոցներով: Խաչատուր վարդապետը ոչ ոքից չէր սովորել տպագրական արվեստը, այդպես էին և նրան շրջապատողները: Բայց նրանք կարողացան խելքով ըմբռնել, թե ինչ է պահանջվում և փորագրեցին տառեր, շինեցին մամուլ, մինչև իսկ թուղթն էլ պատրաստեցին տեղն ու տեղը, շարեցին, տպագրեցին: Ասել հարկավոր չէ, որ այդպիսի ինքնահնար միջոցներով գլուխ բերած գործը խոշոր պակասություններ պիտի ունենար. և իրավ, Զուղայի այդ անդրանիկ տպագրությունը տգեղ էր ու անկատար, աշխատողների անհմտությունն էր ցույց տալիս:

Բայց պակասությունները ոչինչ են այն փաստի առաջ, որ այդ բոլորը պատրաստված էր հայ մարդու ձեռքերով, Ասիայում, առանց մասնագետ վարպետների ցուցմունքների և աջակցության: Միայն դեպի գործն ունեցած սաստիկ սերն էր կարող դրդել Խաչատուր վարդապետին և նրա օգնականներին հանձն առնել այդքան ծանր աշխատանք, չուսահատվել հազարավոր դժվարություններից: Այս է ամենից կարևորը:

Գրքի հիշատակարանը թողնում է ձեզ վրա գեղեցիկ տպավորություն: Դուք երևակայում եք մահմեդական աշխարհի մի հեռավոր անկյունում շինած քրիստոնեական մի վանք, ուր սովորական ծուլության և հացկատակության տեղ եռում է գաղափարական գործունեությունը. մտածում են, ծրարվում են կազմում, թե ինչպես անեն, որ լույս ստանա սարսափելի դժբախտ ժողովուրդը Հայաստանում, և ինչպես ստեղծեն այն գործիքը, որ այդ լույսն է տարածում: Հավաքված են հոգևորականներ և աշխարհականներ, ծեր ու երիտասարդ, քահանա ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ, բաժանել են աշխատանքը և գործում են մեծ համբերությամբ: Անտարբեր ու անգործ չէ նույնիսկ ծերունի խոհարար Տեր-Հուսիկը, նա էլ օգնում է եղբայրներին: Նայելով շրջապատող պարսկական իրականության, մտաբերելով, որ այդ աշխատավորներից շատերը տարիներ առաջ բռնությամբ հեռացված էին իրենց հայրենի հողից և արտասուքներով էին թրջում այն երկար ճանապարհը, որ վերջը բերեց հասցրեց նրանց այստեղ, տեսնելով, թե որպիսի հույսերով և սրբազան ակնկալություններով են այդ մարդիկ պատում իրենց ձեռքով շինած անարվեստ, կոպիտ մամուլի շուրջը, դուք հիշում եք Ֆրանսիական հրաշակավոր պատմաբան Միշլենին, որ XIX դարի առաջին կեսից հիացմունքով նայում էր XVI դարի վենետիկյան մեծ տպագրիչների դաժան աշխատություններին և բացականչում էր. «Սուրբ գործ»:

Իր սարքած տնային գործով Խաչատուր Կեսարացին, բնականաբար, չէր կարող բավականանալ, այդ պատճառով էլ աղաչում էր ընթերցողներին ներողամիտ լինել տպագրական պակասությունների վերաբերմամբ, որովհետև, ասում է, այդքանը միայն կարելի եղավ անել: Բայց նա միևնույն ժամանակ

* Հայկական Մատենադիտություն, Վենետիկ, 1883, եր. 457:

** Առաքել պատմ., գլ. ԻԹ:

միջոցներ է ձեռք առնում, որ օգտակար գործը կատարյալ ու գեղեցիկ էլ լինի: Առանց Եվրոպայի օգնության հույս չունենալով հասնել այդ նպատակին, նա 1639 թվին, երբ «Հարանց վարքը» դեռ տպված վերջացած չէր, Եվրոպա ուղարկեց իր աշխատակիցներից մեկին, Հովհաննես վարդապետին, արվեստը ուսումնասիրելու և նոր տեսակ տառեր պատրաստել տալու համար:

Չսպասելով վարդապետի վերադարձին, նույն այդ ինքնահնար տպարանը 1642-ին լույս է հանում և մի «Ժամագիրք», որ ցույց է տալիս, թե Ամենափրկչան վանքի աշխատավորները բավական առաջադիմել էին իրենց գործի մեջ. տպագրությունը առաջինի հետ համեմատած ավելի լավ է, բայց նշանավորը այն է մանավանդ, որ պատրաստվել են նոր, ավելի կանոնավոր տառեր: Զուգայում հեշտ էր նկարչական նրբություններ հասկանալը, հեշտ էր անբավական մնալ եղածով և ավելի լավին ձգտել: Այնտեղ կար գեղագիտական զարգացած ճաշակ: Հայ մեծատունների ապարանքների պատերը այդ ժամանակ ծածկված էին գեղեցիկ ծաղկանկարներով և պատկերներով. և այդպես զարգարողը երևելի պատկերահան վարդապետ Մինասն էր, մի շուրջանցի հայ, որին Առաքել պատմագիրը անվանում է հայոց ազգի պարծանք: Այդ տաղանդավոր մարդը նկարչություն սովորել էր Բերիայում, մի ֆրանսիացու մոտ, և իր ճարտարությամբ ու հիանալի գործերով Պարսկաստանի մեջ մեծ անուն հանեց, դարձավ պարսից շահի պալատական նկարիչ: Մենք չգիտենք, թե վարպետ Մինասը ինչ մասնակցություն ունեցավ Զուգայի տպագրության մեջ. բայց չենք կարող կասկածել, որ նրա նկարների վրա գեղարվեստական ճաշակ զարգացրած շուրջանցին էր կարող բավական համարել և այն առաջադիմությունը, որ ցույց էր տվել Ամենափրկչի տպարանը երկու տարվա մեջ: Ուստի խաշատուր վարդապետը «Ժամագրքի» հիշատակարանի մեջ էլ ներողություն է խնդրում և հայտնում է, որ Հովհաննես վարդապետը արդեն շրջում է «լատինացոց աշխարհում»՝ տպարանական գործը լավ սովորելու համար:

Այս ճանապարհորդի հետ մենք էլ պիտի տեղափոխվենք Իտալիա, ուր նորից եռանդուն փորձեր են լինում հայերեն տպագրություն հաստատելու համար: Հովհաննես վարդապետը ճանապարհորդում է ամբողջ տարի և վերջը ստիպված է լինում կանգ առնել Իտալիայում, որովհետև հայերեն տառերի հետ այդտեղ էին ծանոթ: Շրջելով Վենետիկի տպարանները, նա չհավանեց այնտեղ եղած հայերեն տառերը և, չգտնելով հմուտ վարպետներ, անցավ Հռոմ: Այստեղ նրա առաջ մեծամեծ արգելքներ հանդիսացան. գլխավորը այն էր, որ Պրոպագանդան, իբրև կաթոլիկության սյուն, չէր կարող թույլ տալ, որ իր քթի տակ մի «հերձվածող եկեղեցու» վարդապետ տպարան կազմե, թեև դա չպիտի մնար Իտալիայի ուղղափառ հողի վրա, այլ պիտի գնար մի խեղճ ու խավար երկիր: Այս երկրի հոգիների փրկության համար շատ էր մտածում կրոնական այդ մեծ ժողովը, ուստի այնտեղ տպարան տանելը և նրա միջոցով հերետիկոսություն տարածելը շատ վտանգավոր մի հանգամանք էր բարեպաշտ ֆանատիկոսության տեսակետից⁴²: Հովհաննես վարդապետը չհուսահատվեց այն արգելքներից և հակառակություններից, որոնք գործադրվում էին նրա ձեռնարկությունը խափանելու համար: Ամեն տեսակ վիշտ ու տառապանք կրելով, նա կարողացավ իր սկսածի մի մասը գլուխ բերել Հռոմում, իսկ երբ արգելքները ավելի ևս սաստկացան, նա վերցրեց իր վարձած վարպետներին ու արդեն պատրաստ տառերը և տեղափոխվեց Լիվոռնո քաղաքը, ուր այդ ժամանակ արդեն գոյություն ունեւ հայ վաճառականների մի գաղթականություն:

Այստեղ, չնայած որ Պրոպագանդան արդեն հայերին իր հսկողության տակ էր առել կաթոլիկ հայ հոգևորականների միջոցով, պայմանները համեմատաբար նպաստավոր էին, մանավանդ որ հայ վաճառականները նյութական օգնություն էին հասցնում վարդապետին: Լիվոռնոյի մեջ վերջացավ այն գործը, որի համար Հովհաննեսը երեք տարի և երեք ամիս մաքառել ու տանջվել էր: Իր տառերի նմուշը Զուգայի առաջնորդին ցույց տալու համար, նա 1643 թվին⁴³, 80 օրվա ընթացքում, տպագրեց մի «Սաղմոս» (1050 օրինակ), որի հիշատակարանում հաշիվ տվեց իր կատարած գործերի մասին: Այդտեղից իմանում ենք, որ նա պատրաստել էր տվել զանազան մեծության կառեր, բազմաթիվ տպարանական զարդեր, նույնիսկ նոտաներ՝ երգերի և շարականների համար: Նկարագրելով իր կրած սաստիկ նեղությունները, նա ներողություն էր խնդրում առաջնորդից, որ չկարողացավ ավելին անել և իրեն համեմատում էր մի մարդու հետ, որ մտնում է պատերազմ և արյունով մի բան է ստանում: Այսքան զժվար է եղել խլել աննպաստ հանգամանքների և մանավանդ Պրոպագանդայի բերանից այդ տպարանական հարստությունը: Եվ դա՛հիշտ որ հարստություն էր. Հովհաննես վարդապետը համարյա մի նոր դարագլուխ է բաց անում հայ տպագրության արվեստի մեջ, այնքան նա կարողանում է գեղեցիկ և վայելուչ ձև տալ հայերեն տառերին, բազմատեսակություն մտցնել նրանց մեջ: Զգիտենք, այդ վերանորոգությունը ամբողջապես վարդապետի գեղագիտական զարգացման արդյունք է, թե նա Զուգայից բերել էր նկարներ և նմուշներ⁴⁴, Համենայն դեպս, վարդապետը հայ տպարանի երախտավորներից մեկն է:

Վերջացնելով գործը Իտալիայում, Հովհաննես վարդապետը ուղարկում է տպարանը Զուգա և ինքն էլ վերադառնում է այնտեղ՝ տարիների փորձով հմտություն ձեռք բերած: Բայց տանը նրան սպասում էր հիասթափություն. խաշատուր Կեսարացին վախճանվել էր, և Ամենափրկչյան վանքում արդեն կային մարդիկ, որոնք ավելորդ էին համարում տպագրական գործը: Վարդապետը ստիպված է լինում Զուգայում էլ մաքառել, այս անգամ հայերենի տգիտության դեմ, և սկսում է տպագրություններ, թեև առանձին հաջողություն չէ ունենում: Հայտնի է հաստատապես, որ նա 1647 թվին հրատարակեց «Պարզատումար Ազարիայի»՝ անունով գիրքը. կա վկայություն, թե նա ուրիշ գրքեր էլ տպագրեց (օրինակ, ինչ-որ «Լիակատար Պետություն»), մինչև իսկ սկսեց Աստվածաշնչի տպագրությունն էլ, որը, սակայն, հարկադրված եղավ կիսատ թողնել⁴⁵: խաշատուր Կեսարացու մահից հետո հինգ տարի Զուգան մնաց առանց առաջնորդի և կառավարվում էր նրա աշակերտ Դավթի ձեռքով: Այդ ժամանակ Հովհաննես վարդապետի դեմ հակառակությունը այնքան սաստկանում է (գուցե կովածաղիկը առաջնորդական աթոռն էր), որ նա հարկադրված է լինում գնալ էջմիածին, ուր նրան եպիսկոպոս են ձեռնադրում և ուղարկում Հին Զուգա: Այդտեղ հմուտ տպագրիչը, իր ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելիս, սպանվեց. Զուգայի տպարանը առժամանակ փակված մնաց:

Հովհաննես վարդապետից առաջ Եվրոպա էր գնացել և հայերեն տպագրության համար աշխատում էր մի ուրիշ Հովհաննես, Անկյուրացի: Սրան

* Զուգայիցիները իրենց համար նոր թվական սահմանեցին, որի տարեգլուխն էր Զուգայի փրկությունը: Այդ թվականը հարող Ազարիայի անունն է կրում:

** «Ազգասեր», շաբաթաթերթ, Կալկաթա, 1845, № 2 և 4:

էր անցել, ինչպես ասացինք, Սրապիոն կաթողիկոսի կտակը Գրիգոր Կեսարացու միջոցով:

Հովհաննես Անկյուրացին նույնպես հայ տպարանի համար շարշարվածներից էր: Եվ նրա շարշարանքը ավելի երկարատև էր — ամբողջ վեց տարի, թեև նա, ինչպես երևում է, ջուղայեցու պես խիստ ընդհարումներ չէ ունեցել կաթողիկ կղերի հետ: Ընդհակառակն, իմանալով խտալերեն լեզուն, նա այնքան մոտիկ հարաբերություններ ուներ օտարազգիների հետ, որ նույնիսկ նրա անունը դարձրել էին Ջովաննի Մուլինո: Իսկ Պրոպագանդան ոչ միայն չէր հալածում նրան, այլ նույնիսկ հանձնարարություններ էր տալիս նրան: Այսպես է վկայում այն «Խորհրդատետրը», որ հայերեն ու լատիներեն լեզուներով հրատարակեց Պրոպագանդայի տպարանը 1642-ին: Այդ գրքի մեջ Հովհաննես Անկյուրացին վավերացրել է հայերենի և լատիներենի համեմատական ճշտությունը, այսինքն՝ կատարել է մի պաշտոն, որ ենթադրել է տալիս, թե նա Հռոմում կարևոր դերք ունեցող մի անձն էր: Բայց այդ բոլոր հարմարությունները չազատեցին նրան անախորժություններից ու տանջանքներից, երբ հարկավոր էր կատարել Սրապիոն կաթողիկոսի կտակը: Միայն 1642-ին, գտնելով վենետիկում երկու բարեսեր օտարազգիներ⁴⁵, Անկյուրացին նրանց հաշվով կարողացավ տպագրել «Սաղմոս», իսկ հետևյալ տարին — Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» անունով նշանավոր աշխատությունը: Սա հայ մատենագիրների առանձին հրատարակության առաջին փորձն էր: Անկյուրացին միտք է ունեցել և Աստվածաշունչ տպագրել և, ինչպես երևում է, ուզում էր տպարան հիմնել Կ. Պոլսում: Բայց այդ երկու տպագրություններով էլ վերջանում է նրա գործունեությունը, և հայտնի չէ, թե ինչ եղավ նա հետո:

VIII

Կրթական շարժումը հետզհետե նկատելի է դառնում: Մրցութային պահանջ կաթողիկ ֆարզիչների դեմ: Պողոս Պիրոմալի: Նրա հայերենագիտությունը: Ոսկան վարդապետ Նրեանցի: Նրա կենսագրությունը: Լատինացրած հայերեն: Կղեմես Գալանոս: Քառագիշ հայերի մեջ: Խոռվություններ Կ. Պոլսում: Գավառացիների և բնիկների բշխմություն: Թուրքիայի անկումը և հայ սեղանավորների իշխանությունը: Ընդհարումներ պատրիարքական արքայի շուրջը: Գալանոսը խոռվությունների մեջ: Նա աշխատում է պաշտոնական անել պատրիարքին և վճարվում է Կ. Պոլսից: Գալանոսի «Միաբանություն Հայոց Եկեղեցու» աշխատությունը: Նմուշներ: Գրքի կատարած դերը Եվրոպայում: Քերականության և տրամաբանության դասագիրքը: Գալանոսը իրեն հայազեա: Լվովի պապական դպրոցը:

Հայ տպագրիչները հանձն են առնում ամեն տեսակ զրկանքներ, շարշարվում են օտարության մեջ, բայց նրանց տպագրածները միայն եկեղեցական գրքեր են: Կարծես, տպարանի հետ կապված է այն հասկացությունը, թե դա մի գործարան է, որ պիտի արտադրե սաղմոս ու ժամագիրք: Ժամանակակից գրագետ հայը հեռու է նրանից և մամուլի տակ չեն մտնում նրա ինքնուրույն կամ թարգմանական աշխատությունները: Եվ սակայն չենք կարող ասել, թե XVII դարը իր նախորդի հարազատ շարունակությունն էր: Այժմ այլևս այն համատարած սև անապատը չէ, այժմ մոնղոլական սարսափների

թողած խավարում երևում են վառ ճրագներ, և Հայաստանը կարող է ասել, որ թեև ինքը ավերակ է, բայց գոնե գրագետ երկիր է:

Մենք քայլ առ քայլ հետևեցինք այն մտավոր գործունեության, որ կյանք առավ ընդհանուր վայրենացման և ապականության օրերում: Այդ գործունեության առաջին կայանն էր Սյունյաց դպրոցը, որ, ինչպես գիտենք, կատարեց երկու գործ՝ վերանորոգեց գրագիտությունը և փոքրիշատե բարեկարգեց հոգևորականությունը: Այնուհետև այդ դպրոցի առաջադիմության երկրորդ աստիճանը մենք տեսնում ենք Ջուղայում. այստեղ արդեն հասարակ գրագիտություն չէ, որ դժվար դրության մեջ է ընկնում, երբ հարց է լինում, թե ի՞նչ բան է «վարեմ» բառը, այստեղ արդեն Մելիքսեթ վարդապետի ուսումնասիրած քերականությունն ու փիլիսոփայությունը ունեն այնպիսի ներկայացուցիչ, որպիսին է Միմեոն վարդապետը: Սերունդները առաջացնում են սկսված գործը: Մովսես կաթողիկոսը Սյունյաց դպրոցի մարդ է, նրա աշակերտներից խաչատուր Կեսարացին Ջուղայի «համալսարանն» է հիմնում, իսկ Փիլիպոսը, Մովսեսից հետո կաթողիկոս դառնալով, 1640-ին բաց է անում մի մեծ դպրոց էջմիածնում:

Այս կրթական շարժումը, այնուամենայնիվ, համարյա ոչինչ ազդեցություն չի անում տպագրության վրա մինչև XVII դարի կեսը: Մամուլը նոր, ժամանակակից գրականության գործիք չէ. շարունակվում է դեռ հին դրությունը, այսինքն՝ լույս են հանվում անցյալից մնացած հատուկտոր, ամենագործածական գրքեր, որոնք ավելի եկեղեցուն են հարկավոր: Եվ չի կարելի ասել, թե ժամանակակից հեղինակություն բոլորովին չկա: Օրինակ, հենց նույն հաշվված Միմեոն վարդապետ Ջուղայեցին գրել է մի քերականություն. դա դասագիրք էր դպրոցներում, գործ էր անվում, երևի, շատ տեղ, որովհետև համարյա առաջին հայերեն քերականությունն էր⁴⁶, բայց և այդպես, տպագրվեց միայն 1725 թվին: Եվ այսպես ահա, տպագրությունը հայերի մեջ սկզբից ևեթ ընդունում է միակողմանի, նեղ, մասնավոր ուղղություն:

Եվ եթե այդպիսի միակողմանիության մեջ էլ հայ տպագրությունը չբացավ, դրա պատճառը կաթողիկ քարոզիչներն էին: Որքան էլ այդ կրոնավորները ատելություն և հակառակություն էին մտցնում ազգի մեջ, անուրանալի է և այն, որ նրանց արշավանքը այսպես թե այնպես առաջացնում էր շարժում: Հայերը ստիպված էին մաքառել, տեսնում էին իրենց անպատրաստականությունը, լցվում էին հակառակորդների նման լինելու, նրանց զենքերով մրցելու և դիմագրելու ձգտումներով: Եվ կաթողիկ քարոզիչները շատ հաճախ հանդիսանում էին հայ հոգևորականների համար ոչ միայն իբրև հակառակ կողմ, թշնամի, այլև իբրև ուսուցիչ:

Մենք հիշեցինք, որ Նախիջևանի կաթողիկ հայերի համար բացված դպրոցում ուսուցչություն էին անում Եվրոպայից ուղարկված կրոնավորներ: Այդպիսիներից մեկն էր դոմինիկյան կրոնավոր Պողոս Պիրոմալին, որ 1632 թվականից հաստատվեց Հայաստանում: Ինչպես երևում է, դա բավական խելացի և ընդունակ մարդ էր, որ հասկանում էր, թե կաթողիկ քարոզչությունը պետք է առաջ տանել մեղմությամբ, առանց կրքեր վառելու, առանց խռովությունների: Այդ պատճառով էլ նա շատ լավ ընդունելություն էր գրանում ոչ միայն Հայաստանի զանազան կողմերում, ուր ճանապարհորդում էր, այլև էջմիածնում, կղերականների շրջանում: Պիրոմալին քսան տարուց ավել պաշտոն վարեց Հայաստանում և կարողացավ բավականաչափ տեղեկանալ հայոց լեզվին: Այնքան մեղմ ու բարեկամական էին հարաբերությունները

դոմինիկյան քարոզչի և հայ հոգևորականների մեջ, որ առաջինը նույնիսկ քարոզում էր հայոց եկեղեցիներում: Եթե քրիստոնեությունը միայն ծեսերի և հնավանդ ու ժանգոտած նախապաշարմունքների պաշտամունք դարձած չլիներ, ազգերի մեջ քրիստոնեական ընդհանուր գաղափարները վաղուց եղբայրություն կհաստատերին և Պիրոմալին հայոց եկեղեցում մի արտավոր բան չէր ներկայացնի, այլ հայը կաթոլիկի, կաթոլիկը հույնի, բողոքականը նեստորականի եկեղեցում կարող կլինեին խոսել իբրև բարեկամներ, իբրև մի ընդհանուր աղքատից փոխադարձ սիրո, համերաշխության գաղափարներ ստացողներ: Բայց այսպիսի բախտից աշխարհը վաղուց էր զրկվել, և ազգերը վաղուց անջատված էին միմյանցից կղերականների անեծքներով ու հայհոյանքներով: Որքան էլ Պողոս Պիրոմալին բաց ասպարեզ ուներ ցույց տալու համար, թե իսկական քրիստոնեությունը շատ և շատ բարձր է դավանական և ծիսական նախապաշարմունքներից, բայց նա էլ կղերական էր, այն էլ կաթոլիկ միախոնար, որի համար բոլոր ճշմարտություններից առաջ պապն էր կանգնած իր համաշխարհային տիրապետության տենչանքով. ուստի նա էլ չէր կարող մոռանալ բաժակի մեջ ջուր խառնելու, կետի տումարի, պապի ժամանակ ձուկ ուտելու կամ շուտելու հարցերը: Եվ նա սկսեց ուսումնասիրել հայերեն հին հեղինակությունները, որպեսզի ապացուցանե հայերին, թե նրանք թյուրիմացություններ են Հոռմի կողմից հերձվածողների կարգում գրվել, քանի որ սկզբից եթե կաթոլիկ են եղել:

Արավ նա այդպիսի գյուտ թե ոչ, այդ մեզ չի կարող հետաքրքրել: Մեզ համար նշանակություն ունեցողը այն է, որ դոմինիկյան կրոնավորը 35.000 հայերին բառեր հավաքեց և կազմեց հայ-լատիներեն բառարան, որը, սակայն, անտիպ էլ մնաց: Պիրոմալին գրեց նաև Քաղկեդոնի ժողովի պատմությունը, մի կրոնական վիճաբանություն Սիմեոն Զուղայեցու դեմ և «Յաղագս ճշմարտության հաւատոյն քրիստոնեականի առ Շահ-Աբաս արքայ Պարսից» գիրքը, որ տպագրվեց Պրոպագանդայի տպարանում 1674-ին: Ավելի նշանավոր է այն, որ Պիրոմալին մտերմացավ մի հայ վարդապետի հետ, սկսեց նրանից հայերենի դասեր առնել և ինքն էլ լատիներենի դասեր տալ նրան: Դա նշանավոր Ոսկան Երևանցին էր:

Այս վարդապետը մեծ անուն է ստացել մեր տպագրության պատմության մեջ և իր ժամանակի լավագույն, լուսավորված հոգևորականներից մեկն էր: Ուստի շատ հետաքրքրական պիտի լինի մեզ համար նրա թողած ինքնակենսագրությունը*, որի մեջ դուրս են բերված և մեզ ծանոթ մի քանի համակրելի դեմքեր:

Երևանցի էր կոչվում Ոսկան վարդապետը այն պատճառով, որ նրա հայր Թորոսը և մայր Գոհարագիզը, դեռ երիտասարդ հասակում, Շահ-Աբասի Երևանից տարած գաղթականության հետ տարվեցին Սպահան, ուր և ամուսնացան: Ինքը, Ոսկանը ծնվել է Սպահանում 1614 թվականի հունվարին: Պատանեկության հասակում նրան գրագիտություն սովորեցրին տեղական քահանայի մոտ: Մնողները այդքանը բավական էին համարում, բայց խաչատուր Կեսարացու ժամանակ Զուղայում զարգացած դպրոցական գործը այնքան գրավում է Ոսկանին, որ նա, հակառակ ծնողների կամքին, մտավ Ամենափրկչի վանքի դպրոցը: Այդտեղ Ոսկանը սովորում է այնքան, ինչ կարող էր այդ ժամանակ տալ Սյունյաց դպրոցը:

Շուտով խաչատուր Կեսարացին, Մովսես կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, գնում է Լեհաստան, իսկ Ոսկանին կաթողիկոսը, Սպահանից վերադառնալիս, իր հետ տանում է էջմիածին: Այստեղ նա տեսնում է կիմ կղզուց եկած Մելիքսեթ վարդապետին. սակայն գիտության համար այնքան չարժարված մարդը բոլորովին մոռացության էր մատնված: Ոչ ոք չէր ուզում աշակերտել նրան, որովհետև ամենքը իրենց գիտուն էին համարում, իսկ վարդապետի ձեռք բերած գիտությունը ոչ միայն չէին հավանում, այլև դատապարտում էին: Ինքը, Ոսկանն էլ, չգնահատեց այդ մարդուն, բայց այն պատճառով, որ շատ էր ջահել և չէր հասկանում գիտության նշանակությունը:

Երբ խաչատուր Կեսարացին և նրա աշակերտ Սիմեոն Զուղայեցին, որ Ոսկանի աշակերտակիցն էր, վերադառնում են Լեհաստանից, Մելիքսեթ վարդապետի արհամարհված գիտությունը բոլորովին այլ նշանակություն է ստանում: Խաչատուրն ու Սիմեոնը ուղղակի դիմում են Մելիքսեթին, որ Երևանում էր ապրում և սկսում են նրանից դասեր առնել: Ոսկանն էլ միանում է նրանց և դասակից է դառնում: Միայն այդ ժամանակ էջմիածնի միաբանությունը, նախանձից դրդված, պահանջում է կաթողիկոսից, որ կամ Մելիքսեթ վարդապետը գա էջմիածին և ամենքին դասեր տա կամ թե միաբաններին իրավունք տրվի գնալ Երևան և այնտեղ աշակերտել նրան:— Մելիքսեթը կանչվեց էջմիածին, բայց խաչատուր Կեսարացին մնաց Երևանում: Նրա հետ պիտի մնար աշակերտներից մեկն ու մեկը՝ կամ Ոսկանը, կամ Սիմեոնը, որովհետև աշակերտ լինել մի վարդապետի մոտ այն ժամանակահատվածում, որովհետև աշակերտ լինել և նրա սպասավորը: Եվ Սիմեոնն ասում է. «Տես, Տեղ-Ոսկան, պետք է որ մեզանից մեկը մնա այստեղ մեր վարդապետի հետ. այս գիտությունն էլ շատ հարկավոր է մեզ, որպեսզի՝ գնալով Սպահան, սովորեցնենք միմյանց: Եթե դու կամք ունես սովորելու, դու գնա, ես այստեղ կմնամ վարդապետին ծառայելու, իսկ եթե չունես, ես կգնամ, և դու կծառայես վարդապետին»:

Դեռ երեխա էր Ոսկանը, դեռ գիտության նշանակությունը լավ չէր ըմբռնում, բացի դրանից, Սիմեոնը նրանից տարիքով մեծ էր. ուստի նա թույլ տվեց, որ Սիմեոնը գնա էջմիածին, իսկ ինքը մնաց Երևանում: Սիմեոնը Մելիքսեթից սովորեց այն ամենը, ինչ այդ վարդապետը սովորել էր կիմի անապատում: Հետո, երբ խաչատուր Կեսարացին նորից դարձավ Զուղայի առաջնորդ, երկու աշակերտներն էլ, Սիմեոնն ու Ոսկանը, գնացին նրա հետ, և Ոսկանը Սիմեոնից սովորեց ինչ պակաս էր թողել իր կրթության մեջ:

Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակ Ոսկանը կանչվեց էջմիածին: Այս անգամ Ոսկանը էջմիածնում գտավ Պիրոմալին, մոտեցավ նրան, թողեց ամեն ինչ և սկսեց եռանդով աշակերտել լատին վարդապետին: Իր նոր ուսուցչից Ոսկանը այնքան սովորեց լատիներեն լեզուն, որ սկսեց թարգմանություններ անել: Բացի լատիներենից, նա սովորեց և քերականություն, բնաբանություն, փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն: «Բայց այս բոլորը,— ավելացնում է Ոսկանը,— ոչ լիապես, ինչպես ինքը կկամենար, այլ փոքր չափերով»:

Այսքանն էլ շտեմնված բան էր, և Ոսկանը շուտով նեղն ընկավ էջմիածնի նախապաշարմունքների մեջ: Օտար, այլակրոն վարդապետին այդպիսի ուշադրությամբ և սիրով աշակերտելը արդեն չափազանցություն էր հայրենի ավանդապահության աչքում: Նա ցույց էր տալիս, որ Ոսկանն էլ օտարանում է կամ օտարացել է արդեն: Եվ նրան սկսում են ծուռ նայել, նեղել, արհամարհել: Այս վիճակն են ունեցել մեզանում այն բոլոր մարդիկ, որոնք օտար-

* Տե՛ս Առաքել Վ. Վավրիժեցու «Պատմություն», Ամստերդամ, 1689, եր. 629:

ների մոտ կրթութիւն էին ստանում՝ իրենց խաւար հայրենիքին ծառայելու համար: Այսպէս էին, ինչպէս ավանդում է պատմութիւնը, նույնիսկ հինգերորդ դարի նշանավոր գործիչներից շատերը:— Խոսք չունենք, որ Ոսկանը կարող էր չափազանց ոգևորված լինել իր ուսուցչով և իր սովորածով: Բայց փաստը մնում է փաստ: Արհամարհված Ոսկանը չի հուսահատվում, շարունակում է իր գրական դրաղմունքները, թարգմանութիւններ է անում, բերականութիւն է կազմում:

Իբրև թարգմանիչ, Ոսկանը ընկալւում է նույն ծայրահեղութեան մեջ, որ հատուկ էր լեզվի անկման դարերին: Լատիներենը հայ թարգմանիչներին հարկադրում էր աղճատել իրենց մայրենի լեզուն: Կարծես զգալով, որ հայոց գրական լեզուն այլևս չի կարող կենդանանալ, հարստանալ իր սեփական միջոցներով, մի շարք թարգմանիչներ ձգտում էին փրկութիւն որոնել լատիներենի մեջ և նրանից փոխ առած ձևերով նոր կերպարանք տալ հայերենին: Ամենից առաջ հայ ունիթորներն էին այդ տգեղ աղճատումը կատարողները: Ամեն ինչ չափազանցութիւն էր այդ նեղսիրտ ֆանատիկոսների մեջ: Նրանք տգետ էին թե՛ լատիներենի և թե՛ մանավանդ հայերենի մեջ, բայց կրոնական ջերմեռանդութեան պահանջ էին համարում անշափ լատինամոլութիւնը, ուստի աշխատում էին լատինացնել ոչ միայն հայերի հոգին, այլև լեզուն: Եւ գրաբարը անողորմ կերպով աղճատելու մեջ կաթոլիկ հայ վարդապետները այն աստիճան առաջացան, որ նույնիսկ լատին հոգեւորականները հասկացան, թե այդպէս չի կարելի, և հույս չունեին, թե նրանք կարող են թարգմանութիւններ անել ու կենդեցական գրքերը սրբագրել*:

Զարմանալի է, որ Ոսկան վարդապետը ոչ միայն չհասկացավ այդ, այլև սկսեց եռանդով բարեփոխել առանց այդ էլ անկենդան գրաբարը ունիթորների մեթոդով: Նա մինչև անգամ սկսեց սրբագրել հին հայերեն գրվածքները, իր կանոններին ենթարկել նրանց լեզուն: Այդպիսի բռնութիւններով լեզու չէր հարստանա. ընդհակառակն, Ոսկանի «բարեփոխած» գրաբարը մի անհեթեթ քաոս էր, և եթե այդ վարդապետը կարողացավ ընդմիջտ կապել իր անունը հայոց գրականութեան պատմութեան հետ, դրա պատճառը լեզվի աղճատումները չէին, այլ միմիայն նրա տապաքական գործունեութիւնը:

Պողոս Պիրոմալուց ավելի եռանդուն և անվանի է մի այլ կրոնավոր, թեազինյան կարգից, Կղեմեոս Գալանոս անունով: Սա 1636-ին ուղարկված էր Վրաստան, ուր քարոզչական պաշտոնը ծածկում էր բժշկի մասնագիտութեան տակ: Վրացիների մեջ նա երկար շմնաց, այլ, սովորելով հայերեն լեզուն, սկսեց հայերի մեջ «հունձ անել Հոռմի համար» մի եռանդով, որի նմանը չունեն Պիրոմալին և մի ճարպկութեամբ, որ եզմիտներին կարող էր պատիվ բերել: Իր հայերենագիտութիւնը նա ծառայեցրեց միսիոնարական նպատակներին և հորինեց կղերական վիճաբանութիւնների գրքեր: Իսկ երբ, ինչպէս ասում է մի կաթոլիկ վարդապետ, «ավելի արդշունավոր հունձների համար» նա ուղարկվեց Կ. Պոլիս, այն ժամանակ դեռ դրեց իր գրիչն էլ, գիտութիւնն էլ և հրապարակ նետվեց իբրև որսորդական եռանդով տոգորված մի կրոնավոր, որի համար շատ նպաստավոր հանգամանքներ էր պատրաստել Թուրքաց մայրաքաղաքի փշացած հայ հոգեւորականութիւնը:

Էջմիածնի աթոռի պէս Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռն էլ դարձել էր առուծախի առարկա, որի շուրջը պտտվում էին փառքի ու հարստութեան համար հոգի տալու պատրաստ սևագլուխները: Կ. Պոլսի ամբողջ հայութիւնը

այնկոծվում էր. նա բաժանված էր զանազան կուսակցութիւնների, որոնցից յուրաքանչյուրը մի վարդապետ կամ եպիսկոպոս ուներ՝ պատրիարքական աթոռի վրա նստեցնելու համար: Սաստիկ մրցութիւն էր, կրքեր բորբոքող մի այնպիսի մրցութիւն, որ վառում է ըմբշամարտի համարած ամբոխը, իրր ամեն մեկը պատրաստ է իր կշանքն անգամ դոհել իր ընտրած ըմբիշի հաղթանակի համար: Բայց այս պատրիարքական ըմբշամարտի մեջ հաղթութիւն որոշողը թեկնածուների անձնական ուժը չէր, լինել դա ֆիզիկական թե մտավոր ուժ: Միմյանց տապալելու, միմյանցից վրեժ հանելու համար կուսակցութիւնները ոսկի էին թափում թուրք փաշաների գրպանները, և ահա այս միջոցով մի պատրիարք ցած էր քաշվում աթոռից, մյուսը նըստում էր նրա տեղը: Եւ թուրք կառավարութիւնը մատնների արանքով էր նստում այդ իրարանցումներին. ապաւն ոչինչ պետական վտանգ չէր ներկայացնում, նա նույն ստրուկն էր, նույն խուզելու ոչխարը: Ստրուկները միմյանց զգզում էին, և դա ամեն կողմից ձեռնառու էր տերերին: Շատ շատերը վատնեցին իրենց ամբողջ հարստութիւնը փաշաների դռներում, աղքատութեան վերջին ծայրին հասան. ավելի շատ էին այնպիսիները, որոնք բանտի և արսորի մատնվեցին: Հարստահարելու, բերթելու առիթ և միջոց ինքը ռայյան էր տալիս և ինչու՞ տիրողները պիտի հրաժարվեին այդ հարմարութիւններից: Հայոց եկեղեցիները կողոպտված էին և պարտքերի տակ ընկած, որովհետև անհատակ էին կաշառակեր փաշաների գրպանները, իսկ կաշառք տվողների եռանդը՝ անսպաս:

Պե՞տք է ավելացնել, որ այսքան զգվելի միջավայրում պատրիարքական աթոռի վրա նստողները չէին կարող ունենալ բարոյական արժանավորութիւններ: Պե՞տք է ասել, որ վաճառվող հոգեւորականութիւնը փողավորների վարձկան ստրուկն էր և իր իշխանութիւնը, իր ամբողջ հեղինակութիւնը ծառայեցնում էր իր բարեբար ամիրաներին ու աղաներին:

Հետաքրքրականն այն է, որ այդ մրցութիւնների և իրարանցումների մեջ ամենից շատ անդուսպ ու կատաղի էր բռն պոլսեցիների թշնամութիւնը զավառներից եկած հայերի դեմ: Պոլսեցին ատելով ատում էր գավառացուն, նրան մարդ չէր համարում և կեղեքում էր ամենաանխիղճ կերպով: Նրևի այն ժամանակից է «խըմպըլ» արհամարհական անունը, որ մինչև այսօր էլ պոլսեցիները տալիս են գավառացիներին: Շատ բնորոշ է այդ թշնամութիւնը այն դերի տեսակետից, որ կատարում էր Կ. Պոլսի հայ գաղթականութիւնը բուն Հայաստանի վերաբերմամբ, և մենք չենք կարող առանց ուշադրութեան թողնել այդ հանգամանքը:

Թուրքաց մայրաքաղաքը համենայն դեպս գավառների պէս չէր: Այստեղ համեմատաբար շատ չէին բռնութիւններն ու հարստահարութիւնները. այստեղ ռայյան պաշտպանվելու միջոցներից այնպէս չէր զրկված, ինչպէս վայրենի բրդերի, քաղցած պաշտոնյաների, ավազակային խմբերի անսահման կամայականութեան ենթարկված գավառներում: Կ. Պոլսում քրիստոնյան, գտնելով առևտրական և վաշխառուական շատ հարմարութիւններ, կարողանում էր նույնիսկ օգուտներ քաղել այն անկումից, որին մատնվել էր թուրք պետութիւնը դեռ 16-րդ դարի կեսից: Բնական է, որ Կ. Պոլսը պիտի դեպի իրեն քաշեր գավառացիներին: Բուն պոլսեցի հայեր չկային. այդպէս անվանվում էին այն եկվորները, որոնք վերջնականապէս հաստատվել էին այդտեղ և գործեր ունեին: Բայց գավառները ուղարկում էին այդտեղ նաև մեծ

* «Բռնի միութիւն», եր. 225:

* Առաքել պատմ., գլ. ԻԵ:

քանակութեամբ ժամանակավոր պանդուխտներ, որոնք գավառի խեղդող իրականութեան զոհեր էին և մայրաքաղաքում էին փորձում հաց աշխատել իրենց հեռավոր ընտանիքները ապրեցնելու համար: Այդ «խեղձները» հողի մարդկանց, երկրի ներկայացուցիչներն էին և մտցնում էին Կ. Պոլսի հայութեան մեջ գավառների, այսինքն՝ բուն ժողովրդի շահերի պահանջը: Իսկ բուն պուսեցիներին ձեռնառու չէր, որ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանված լինի: Կ. Պոլսում արդեն կազմակերպվել էր հայ վաշխառուների դասակարգը, որ հզոր ու անպարտելի էր, որովհետև թուրք բարձրատիճան պաշտոնյաների հովանավորութեան տակ էր գտնվում:

Սկսած այն ժամանակից, երբ նվաճող օսմանները ավանդությունների կարգն անցան, երբ սուլթանները և նրանց շրջապատող իշխանավորները սկսեցին զբիւրթյան և վավաշտ հեշտանքների մեջ որոնել կյանքի իդեալները, իսկ ենիչերական գնդերը ահարկու զորքից դարձան թշնամուց փախչող և տանը կողոպտող խմբեր,— թուրք պետությունը դարձավ նեխված ճահիճ, որի մեջ լուծվում էին նրա կենսական բոլոր հյուսթերը: Երկիրը կառավարողները հարեմներն էին ու ներքինիները. փարթամ, ծուլ ու մեղկ կյանքի համար պահանջվում էին ահագին ծախսեր, և իշխանություն ունեցողները, սկսած սուլթաններից, պաշտոնները վաճառում էին փողով: Պուսեցի հայը տոկոսով փող էր տալիս փաշաներին, իր ձեռքն էր առնում նրանց դրամական գործերը, դիրք, ազդեցություն էր ստեղծում իր համար: Փաշաները և բեյերը, վաշխառուի ձեռքով պլովված, գալբի պես ընկնում էին ժողովրդի վրա և կեղեքում նրան: Հայերը հարկերի կապալառուներ էին և այնպես էին բերթում իրենց «խեղձները» ազգակիցներին, որ 1660 թվին մենք տեսնում ենք Կ. Պոլսում Կամախից, Սիբաստիայից և Տիվրիկից եկած հայերին, որոնք մեծ վեգիրին գանգատ են ներկայացնում հայ հարկահանների դեմ, նկարագրելով նրանց կատարած անտանելի կեղեքումները: Ահա, թե ինչ հանգամանքներից էր բխում պուսեցի և գավառացի հայերի մեջ եղած խորին ատելությունը: Պուսեցուն հարկավոր էր հարստահարվող գավառ, իսկ գավառացին ատում էր նրան դրա համար: Պատրիարքը թուրքիայի բոլոր հայերի կրոնական ներկայացուցիչն էր, որին հատկացված էին շատ իրավունքներ: Մեծ նշանակություն ուներ, թե այդ բարձր պաշտոնյան ում կողմն է. Կ. Պոլսի վաշխառու ամիրայական դասը աշխատում էր իրեն հյու-հպատակ պատրիարք ունենալ: Դա կաշու. հաց էր նրա համար: Եվ այդ ունեւոր ու զորեղ դասակարգի հետ ընդհարվում էին հակառակ շահեր ունեցողները: Իսկ հոգևորականները մեջտեղ իրենց փառասիրական ձգտումներին էին հետևում, միանալով այս կամ այն կուսակցության: Խայտառակությունը այն աստիճանին հասավ, որ պատրիարքական աթոռը նույնիսկ աշխարհական մարդկանց ձեռքն էլ էր ընկնում կաշառքների միջոցով:

Այս անկերպարան դրություն մեջ երեւմտղ ժողովրդի սիրտը մտած հ. Կղեմես Գալանոսը այնքան խեղճ չէր, որ չկարողանար հասկանալ, թե որքան հեշտ է հայ փառամուլ հոգևորականներին կաշառքներով և ճարպկություններով որսալը: Եվ նա մտնում է պատրիարքարան, փոխելով իր զգեստը և հագնելով հայ հոգևորականի զգեստ, քարոզություններ է անում և կարճ միջոցում գրավում է շատերին: «Տիրոջ հունձը» առատություն է խոստանում, և Գալանոսը արդեն իր փրկած հոգիների հաշվի մեջ գրում է նաև պատրիարք Կիրակոսին և այս առթիվ նույնիսկ շնորհավորություն է ստանում Հռոմից:

Որսը որս է, ինչ կերպարան էլ նա ունենա. ամեն դեպքում անփոփոխ է մնում այն հանգամանքը, որ որսողը ավելորդ է համարում որսվողի հոգու հետ գործ ունենալ, այսինքն՝ կշռել և չափել, թե որքան աղնվություն և շիտակություն կա այդ հոգու մեջ, որքան անկեղծ ու ճշմարիտ է նրա ընկճվելը: Կրոնական որսորդը բռնված է մի ինչ-որ տենդով, նրան հարկավոր են միավորներ՝ դարձի եկածների հաշիվը բազմացնելու համար. այդ պատճառով էլ շատ և շատ անգամ որսորդն ու որսը խաբում են միմյանց, մի վարմունք, որ չէ կարելի անբնական համարել այդպիսի դեպքերում: Գալանոսն էլ խաբված տեսավ իրեն հայոց պատրիարքարանում. խաբել էին թե՛ Կիրակոս պատրիարքը, թե՛ նրա փոխանորդը և թե՛ ուրիշները: Եվ ահա Հռոմի գործակատարը հավաքում է մի խումբ հայ հոգևորականներ, ծրագրում է փողով կաշառել թուրք կառավարությունը և, պաշտոնանկ անելով պատրիարքին, նրա տեղը նստեցնել իր կուսակիցներից մեկին: Կարծյոք առաջին անգամն էր, որ մի օտար հոգևորական այդպիսի համարձակությամբ խառնվում էր հայոց եկեղեցու գործերի մեջ: Եվ եթե այս միջամտությունը Գալանոսի եռանդի և ճարպկության վկայական է, մյուս կողմից նա ցույց է տալիս, թե որ աստիճան ստոր ու անբարոյական էին հայ հոգևորականները: Մելիքսեթ կաթողիկոսը անհատական երևույթ չէր, այլ ժամանակի կղերականության մի ընդհանուր, հավաքական տիպ: Արևելյան Հայաստանում Սյունյաց դպրոցը կարողացավ գոնե առժամանակ հեռացնել այդ տիպը առպարեղից, իսկ Արևմուտքին նա չհասավ և այնտեղ շահամուլ հոգևորականությունը դեռ երկար պիտի շարունակեր իր խայտառակությունները...

Բայց Գալանոսի դավադրությունը հաջողություն չունեցավ. նրան մատնեցին թուրք կառավարության ձեռքը. և նա հազիվ կարողացավ ֆրանսիական դեսպանի միջոցով ազատվել մահից և փախչել Իտալիա: Այդտեղ նա Պրոպագանդայի դպրոցում հայերենի ուսուցիչ նշանակվեց և ապա ուղարկվեց Լեհաստան՝ հայերի համառությունը կոտրելու և կաթոլիկացման գործը շտապեցնելու համար: Պողոս Պիրոմալին էլ Պրոպագանդայից այդպիսի հանձնարարություն էր ստացել, բայց չկարողացավ մի բան առաջացնել, որովհետև այնպիսի խաղաղեցնող դիրք բռնեց, որ եզվիտները վրդովվեցին և հեռացնել տվին նրան: Գալանոսը, իհարկե, այդպես չէր: Նրան հանձնված էր Լվովի մեջ հայերի համար բացված պապական դպրոցը, բայց նա միայն մանկավարժ չէր, այլև զեկավարում էր այն բռնությունները, որոնք այնքան անպատիժ կերպով գործադրվում էին հայերի դեմ: Հայերին նա սիրելու հիմք չունեւոր, ինչպես ցույց են տալիս Կ. Պոլսի դեպքերը. և հայերի վերաբերմամբ նա այն կարծիքն ուներ, թե դա մի խաբեբա ազգ է: Լեհաստանում էլ նա մեռավ, մեծ ցավ պատճառելով Պրոպագանդային, որովհետև կաթոլիկ ուղղափառությունը այդ մարդուն համարում էր «Աստուծու խարազան՝ Արևելքի հերետիկոսների համար»:

Ահա այդ տեսակ կրքերով վառված մի մարդ հանձն է առնում պատմագրի պաշտոնը և գրում է «Միաբանություն Հայոց սուրբ եկեղեցու ընդ մեծի սուրբ եկեղեցու շնորհիմա» անունով մեծ աշխատությունը, բաղկացած երեք հատոր-ներից, որոնցից առաջինը պատմական մասն է պարունակում իր մեջ, իսկ մնացած երկուսը՝ վիճաբանական մասը: Առաջին հատորը լույս տեսավ 1650 թվականին, իհարկե, Պրոպագանդայի տպարանից: Հայերենի հետ դրված էր և լատիներեն թարգմանություն: Դա առաջին խոշոր երևույթն էր հայկական տպագրության մեջ: Առաջին անգամն էր, որ մի եվրոպացի հայագետ խոսում

* Չամչյան, հատ. Գ., եր. 689:

* Բռնի միություն, եր. 121:

էր հայ ազգի անցյալի մասին, շոշափում էր նրա համարյա 1200 տարվա հոգևոր կյանքը, որի մեջ ցուցանել էր ազգի ամբողջ մտավոր կարողությունը: Բայց ինչպե՞ս էր այդ հայագետը կատարել իր գործը:

Նախ և առաջ արդար և անկողմնապահ լինենք դեպի մարդկային մտքի պտուղները: Գալանոսի գրած երեք խոշոր մեծագիր հատորները ցույց են տալիս մի ահագին աշխատասիրություն, որ առաջին իսկ անգամից զարմանք է պատճառում տեսողին: Այդ ահագին նյութը հեշտությամբ չէ ձեռք բերել Գալանոսը: Եթե հիշենք այն ժամանակվա մեր գրականության դրությունը, հիշենք, որ մեր ամբողջ հին մատենագրությունը դեռ ձեռագիր էր, ցրված զանազան վանքերում, մենք մի թեթև հասկացողություն կկազմենք, թե որքան շատ աշխատած ու տանջված պիտի լինի կաթոլիկ հոգևորականը իր նպատակին հասնելու համար: Աչքի առաջ ունենանք նաև այն, որ այդ օտարականը այնքան էլ լավ չէր իմանում հայերեն լեզուն, և սակայն կարդացել է շատ և շատ հայերեն գրքեր: Ամեն մեկը կխոստովանե, որ այն ժամանակվա հայ հոգևորականներից ոչ մեկն էլ չէր կարող այդպիսի մեծ աշխատասիրություն ցույց տալ իր մայրենի գրականության մեջ, այդպիսի խիստ սխտեմով դասավորել նյութերը և այնքան լավատեղյակ լինել հայ աղբյուրների վերաբերմամբ: Գալանոսը, ճիշտ որ, մի չտեսնված բան էր տալիս հայ գրականությանը:

Իսկ ի՞նչ արժանավորություններ ունեւր նրա այդ հսկայական աշխատասիրության պտուղը:

Ասացինք, որ առաջին հատորը պարունակում է իր մեջ պատմական մասը: Գալանոսը տալիս էր հայոց եկեղեցու պատմությունը, լուսաբանված մի կաթոլիկ կրոնավորի հայացքներով: Նրա նպատակն էր ապացուցել, որ հայոց եկեղեցին սկզբից ևեթ եղել է հռոմեական, և եթե եղել են շրջաններ, երբ նա շեղվել է Հռոմի ուղղափառությունից, հակառակորդի դիրք է բռնել նրա վերաբերմամբ, պատճառը եղել են հերետիկոսական մտքերով տոգորված հայ հոգևորականները, որոնց Գալանոսը ոչ միայն «սուտ վարդապետ» է անվանում, այլև ուղղակի հայհոյում է: Դրա հակառակ, այն հայ հոգևորականները, որոնք, Գալանոսի կարծիքով, հակված են եղել դեպի Հռոմի աթոռը, արժանացել են պատվավոր տիտղոսների, հայր են կոչվում և այլն:

Գալանոսը նախահայր էր, որ հիմք դրեց, սխտեմ մշակեց. այնուհետև նրան հետևեցին այն բոլոր հայ-կաթոլիկ վարդապետները, որոնք գրեցին եկեղեցական պատմություն, կամ որոնք հայոց «հերձվածող» մասի վերաբերմամբ դատողություններ հայտնելու առիթներ ունեցան: Սակայն մենք տեսնենք, թե ինչպես է կատարել Գալանոսը պատմագրի պաշտոնը:

Տարրական հասկացություն է, որ պատմություն գրելու համար հարկավոր է բարեխիղճ, բազմակողմանի ուսումնասիրություն, պետք է ազատ լինել կրքերից և նախապաշարմունքներից: Գալանոսը չունեւր մի այդպիսի ուսումնասիրություն կատարելու հարմարությունները: Երբ մարդկային տեսությունը մթնացած է նեղ, անհաշտ աղանդավորությունից, այն ժամանակ փաստերն ու իրողությունները մոռացության և արհամարհանքի են մատնվում, իսկ պատմությունը դառնում է ոչ թե ճշմարտության, այլ ստությունների և աղճատումների հայելի: Գալանոսը չէր կարող անկողմնապահ, սառնասիրտ պատմագրող լինել: Բայց նա իր այդ բացասական հատկությունները այնքան մեծ շահով ի չարն էր գործ գրել, որ հարյուր տարուց հետո նրա գործի առաջ իր վրդովմունքը չէր կարողանում պահել նույնիսկ այնպիսի մի կաթոլիկ պատմագիր, ինչպիսին էր հ. Չամչյանը:

Վերցնելով Գալանոսի պատմությունից մի կտոր, Չամչյանը սուր քննադատության ենթարկեց նրան՝ և ցույց տվեց, թե գործը ինչ արժանավորություններ ունի: Գալանոսի պատմության աղբյուրը մի ինչ-որ պատմագիր է, որի անունը նա երբեք չի տալիս, և որը ոչ ոքի հայտնի չէ: Բացի այդ գրավոր աղբյուրից՝ թեադինյան քաջ կրոնավորի առաջ եղել են զանազան բերանացի ավանդություններ, առասպելներ, որոնց նա լսել է իր ժամանակի ծերերից, հավանականորեն՝ կաթոլիկ հայերից: Եվ ահա այդ կասկածելի նյութերի վրա հիմնված, նա ինքնավստահ կերպով խոսում է հայ եկեղեցու մասին, մեծ-մեծ վճիռներ է կայացնում, մի խոսքով անում է այն, ինչ կարող էր անել մի կաթոլիկ միսիոնար, որի համար անհասկանալի, հուզիչ ու անտանելի բան էր, թե ինչու հայերը համառությամբ կպած են իրենց եկեղեցուն և չեն ուզում Հռոմ գնալ, այն էլ իր պես մի «բարեխիղճ» կրոնավորի առաջնորդությամբ: Հերետիկոսներ փրկելու համար նա նույնիսկ անվայել խարդախություններ է արել: Այսպես, նա մի տեղ վկայություն է բերում մի եկեղեցական ժողովից, որին նույնիսկ լատին եկեղեցին չի ընդունում, իսկ մի ուրիշ տեղ նա խարդախել է Եփեսոսի ժողովի մի որոշումը, որպեսզի ցույց տա, թե հայերը այդ որոշումով պարտավորված էին հնազանդվել Հռոմի պապերին: Եվ այլ այս տեսակ քաջագործություններ՝ մարդկանց մոլորեցնելու, խաբելու համար...

Այսպես է այդ սովոր աշխատության առաջին հատորը: Երկրորդ և երրորդ հատորները վիճաբանական են, այսինքն՝ պարունակում են երկար ու անվերջ վեճեր դավանական, ծիսական զանազան հարցերի վերաբերմամբ, օրինակ, այն մասին, թե մեծածնեբը իսկո՞ւյն են ներկայանում Աստուծուն (իհարկե, եթե արդար են)՝ թե ժամանակ անցնելուց հետո: Վիճաբանության մասնորամասնությունների մեջ մենք չենք մտնի այն պարզ պատճառով, որ այդ բոլորը համարում ենք աստվածաբանական հնոտիք, որի վրա զուր ժամանակ և աշխատանք է վատնված: Բայց Գալանոսին բնորոշելու համար կասենք, որ նա վիճում է կրքով, վիճում իբրև նեղսիրտ աղանդավոր, որի համար մի հատ ճշմարտություն և հեղինակություն կա աշխարհում՝ Հռոմ:

Ոչինչ լուսավոր միտք, ոչինչ համբերողություն դեպի ուրիշի կարծիքները: Ուր որ հարկավոր է, թեադինյան վարդապետը ընկղմվում է միջնադարյան խավար նախապաշարմունքների մեջ: Այսպես, նա լրջությամբ հավատացնում է, որ սատանան երկու անգամ դժբախտացրեց աշխարհը: Առաջին անգամը նա կապված էր դժոխքում, բայց իր արբանյակների միջոցով կարողացավ տյնպես անել, որ Դվինում կազմվեց չարափառ ժողովը, այսինքն՝ այն ժողովը, ուր հայերը մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովը: Երկրորդ անգամում արդեն սատանան արձակված էր կապանքներից, և նա իր հետ աշխարհ բերեց... մահ-մեղականությունը:

Այդ բոլոր աստվածաբանական սոփեստությունները, միջնադարյան բոլոր կոպիտ բռնությունները, ինկվիզիցիայի կրակները, երեսնամյա պատերազմի արյունահեղությունները այն վերջնական նպատակն ունենին, որ հաստատեն, թե պապն է ամենքի զուլիսը, եկեղեցու առաջնակարգ իշխանը, Քրիստոսի միակ փոխանորդը աշխարհի վրա: Հասկանալի է, որ Գալանոսը մանավանդ այս կետում պիտի իր հոգեւորական, պերճախոսական ամբողջ թափը ցույց տար: Հայ վարդապետներից մեկը համարձակվել էր իր գրվածքներից մեկում ասել, թե հայոց եկեղեցին Հռոմի եկեղեցուն հավասար է: Գալանոսը մի սոսկալի հերձված է հայտարարում այս միտքը և մի ահագին զուլիս է նվիրում

* Պատմ., հատ. Բ, եր. 653—670:

Հոռմի եկեղեցու առաջնություն, գլխավորություն և ընդհանրականության հարցին: Զբաղականանալով իր բերած ապացույցներով, նա առժամանակ թողնում է վիճաբանությունը և դիմում է անում հայոց եկեղեցու հայրերին և վարդապետներին: Այդ դիմումից մի քանի կտորներ կրենք, որպեսզի Գալանոսի ոճի և մանավանդ հայերենագիտության նմուշներ տանք:

Հայոց եկեղեցու անկախությունը պաշտպանած վարդապետներին Գալանոսն ասում է.

«Ապա ընդհեր, ով Մխիթար, ով Վարդան, ով Տաթևացի, ով հակառակասերը ճշմարտութեան, ընդհեր նախանձաւոր սրտիւ և շարաշար գրով, առ ի կորուստ ազգիդ ձերոյ, և ընդդեմ ուղղափառութեան մարտնչելով, ոչ պարապիք անիրաւութեամբ մեծաւ ընդդեմ լինել զբրապատիւ փոխանորդիս Քրիստոսի և բարերարիս քաղցրատես հորդ ձերոյ և խնամարկու հովուիս ամենայն քրիստոնէից: Ով օձք, ծնունդք իժից, որ թունաւոր խածիւք կոծէք զարգանդ սնուցիչ մորն ձերոյ Հոռմայ եկեղեցւոյս... Ով զայլք ափշտակողք, վասն ո՞յր պատճառի յօժարեցինք շրջել ի յառաքելական սուրբ աթոռոյս զոշխարն և սիրելի դուստրն նորա զեկեղեցիդ հայկազունեաց քաջաց»:

Զգալով, որ հայհոյանքները դեռ փաստեր չեն, Գալանոսը սկսում է հայի հայրենասիրության լարերի վրա խաղալ:

«Ով աշխարհ Հայաստանեաց, որքան երանելի յառաջն էիր, որքան հզորագույն տերութեամբ և փառաւորագոյն վայելչութեամբ զարդարելի յորժամ զարդն քո և պայծառութիւն և զիշխանութիւն ի Պետրոսի սուրբ աթոռոյն ընկալալիր: Աւաղ, եղուկ, զիա՞րդ իշխանդ գաւառաց եղեր ընդ հարկիւ, զիա՞րդ ոսկին քո փոփոխեցաւ յերկաթ, զիա՞րդ ամենայն բարեզարդութիւնքն քո ոչինչ եղեն: Բայց ես զի՞նչ արարից ի քեզ օգտելոյ. առ ո՞վ կարդացից լինել քեզ օգնական՝ մանավանդ ի մնացորդն վշտաց, որ վերա կայ շարագոյն քան զառաջինն: Արդ, ի ձեզ ապաւինիմ, և առ ձեզ աղաղակեմ և զձեզ աղաչեմ բազկատարած, օ, հայոց սուրբ հարք և հայրապետք: Գուք, որ ստոյգ գիրն գիտէք, և որ կարողն և պարտական եք ազանց և անձանց ձերոց օգնել, ողորմեցարուք վշտաց և նեղութեանց ձերոց, բժշկեցէք զվէրս ձեռ, կանգնեցէք զկոխեալ անուն և զհամբաւն ազգիդ ձերոյ, ջատագով լերուք փրկութեան տառապեալ հայրենեաց ձերոց:

...Ապա եթէ ես, որ ոչ եմ հայ, և ոչ յոյժ հայերէն բարբառով տեղեկացեալ և ոչ զայլ ինչ ի ձերում միջի կարող առնել, բայց միայն թլվատ լեզուով աղաղակել և ասել թէ ես ձայն բարբառոյ ի հայս, պատրաստ արարէք զճանապարհ Տեառն... Թէպէտ և արարի զայդ առատապէս գրով և անգիր, սակայն տակաւին երկնշիմ յարդարադատ դատաւորէն. և օրբսօրէ ինձ թուի լսել զձայնն զահաւորն թէ տուր զհամար տնտեսութեան քո»:

Ողբաց հայոց աշխարհը, հայ ազգի պատվի նախանձախնդիր դարձալ, իր հոգու մասին մտածեց, որ պիտի տանջվի, քանի որ հայերի հոգին չի աղատել: Այս բոլորը բավական չէ: Գալանոսը ի վերջո շահագործում է այն հույսը, որ արևելյան դժբախտ քրիստոնյաները ունենին հնուց, թե ֆրանկները պիտի գան և իրենց աղատեն:

«Ուրեմն գալոց են հոռմայեցիքն փրկել զաշխարհն և զազգն ձեր,— ասում է նա:— Բայց զիա՞րդ ձեր ազնիւքն պատրաստ արարին նոցա՝ զճանապարհ, կամ յորժամ համարէն առնուլ ի նոցանէ զհանգիստ և զբարերարութիւն զայս մեծ: Մի՞թէ յորժամ պղծեալ զղաղինս հնագոյն միաբանութեան՝ ընդդէմ զինեն Պետրոսի և Սեղբեստրոսի սուրբ աթոռոյն: Ո՞րիցէ այսքան յիմար, որ

զայդպիսի թշնամական պատրաստութիւն պատերազմի համարիցէ դու յարմար օգնակոչ հրաւիրումն հոռմայեցւոցն առ ի փրկել զաշխարհ զայդ»:

Մի խոսքով, հոգեւոր և մարմնավոր դրախտ էր խոստանում Գալանոսը, եթե հայերը այրեն հակապապական գրությունները, սրբազրեն եկեղեցական գրքերը: Թե ինչ տեսակ դրախտ կարող էր տալ Հոռմը, այդ մենք տեսանք Լեհաստանում: Կաթոլիկ եկեղեցու պաշտոնյան շարունակ շահագործում էր այն պատմական փաստը, որ սկզբում հայերը եկեղեցականապես բաժանված չէին արևմտյան եկեղեցուց: Բայց նա հասկանալի զգուշությամբ և խորամանկությամբ խուսափում էր այն հարցից, թե արդյոք Հոռմի եկեղեցին մնացե՞լ էր նախնական պարզության մեջ, արդյոք չէ՞ր շեղվել հոգեւոր հիմնարկության շավղից, ընկնելով համաշխարհային տիրապետության ետեւից, նվիրագործելով եղվիտականությունն ու ինկվիզիցիան իբրեւ աշխարհի վրա տիրելու միջոցներ...

Մենք երկար ուշադրություն դարձրինք Գալանոսի և նրա գրվածքի վրա, որովհետեւ, ինչպես ասացինք, հայերեն ինքնուրույն աշխատություններ XVI դարի սկզբից մինչև XVII դարի կեսը չէին լույս տեսնում տպագրությամբ: Մի գրականություն չի կարող ապրել լոկ անցյալի գործերով. նա ժամանակի հետ առաջացող պիտի լինի, անցյալի հետ նա պիտի ունենա և ներկա: Գալանոսի պատմությունը առաջին գրական նորութունն էր, որ ժողովրդականաւում էր տպարանի միջոցով, այնքան երկարատե գրական ամլությունից հետո: Մենք տեսանք, թե ինչ արժանավորություններ ունեն արդ նորությունը: Պրոպագանդան կղերական-սխոլաստիկական վեճերով ու գրական անբարեխղճություններով ծանրաբեռնված մի աշխատություն էր շնորհում հայերին: Ով հայերը՝ այդպիսի սնունդի՞ էին կարոտ,— այն հայերը, որոնք առանց այդ էլ ունեին մի բացառապես կրոնական գրականություն, այնքան տանջվել էին ուղղափառական վիճաբանություններից, հալածանքներից ու անեծքներից: Հենց այն հանգամանքը, որ մի այդպիսի աշխատություն անգամ ուշադրության արժանի մի գրական երևույթ էր հայերի մեջ, ցույց է տալիս, թե դեռ որքան ողորմելի դրության մեջ էր մեր գրականությունը այն դարում:

Մի ուրիշ հանգամանք էլ կարևորություն է տալիս այդ գործին: «Աստուծու խաբաղանք» կաթոլիկ եկեղեցու մեջ հեղինակություն էր ձեռք բերել իր քարոզչական և պատմագրական տխուր քաջագործություններով: Այդ պատճառով էլ շատ հեղինակներ կուրորեն հետեցին նրան, կրկնելով այն ամենը, ինչ կար նրա գրքի մեջ: Այսպիսով արևմտյան աշխարհը հայի քրիստոնեության մասին կարծիք կազմեց Գալանոսի գրքի վրա. իսկ դա փոքր զրկանք չէր հայության շահերի տեսակետից առհասարակ: Բացի դրանից, Գալանոսի պատմությունը սաստիկ ազդեց և լուսավորչական հայերի վրա, բայց գոնե այն օգուտը առաջացրեց, որ հարկադրեց նրանց պաշտպանվել, պատասխանել: Մենք շատ հեռու ենք այդ հակաճառությունները, ընդդիմախոսությունները գրական փոքրիշատե աչքի ընկնող գործերի շարքում դնելու մտքից, բայց տպագրական գործի, գրական զգալության զարգացման տեսակետից չենք կարող ասել, թե գրանք միանգամայն անօգուտ էին: Հատկապես կաթոլիկ քարոզչության դիմագրելու նպատակով, ինչպես հետո կտեսնենք, 1687—1688 թվականներին վերաբացվեց Զուղաջի տպարանը¹⁷, և Ամենափրկչի միաբանության անդամներից երկուսը, Հովհաննես Մրգուզ և Ալեքսանդր (որ հետո կաթոլիկոս եղավ), տպագրեցին իրենց հեղինակությունները, որոնցով հերքում էին կաթոլիկների ամբաստանությունները: Իսկ եթե էլ առաջ գնանք, կտեսնենք, որ XVIII դարի կեսում նույն Գալանոսին հերքելու համար առաջ է գալիս նույն-

իսկ ձրի հրատարակութիւն, գուցե առաջինը հայերի մեջ: Մի անհայտ մարդ իր ծախսով տպագրել է տալիս Գեորգ վարդապետի մի վիճաբանական գրվածքը փոքր գրքով, գրպանի կամ ծոցի մեջ պահելու համար, և տարածում է այդ գիրքը ձրի: Մրցութեան կարիքը նոր երևույթներ էր ծնեցնում հայերի մեջ: Բոլոր այդ երևույթները ուրախալի չէին. ընդհակառակն, շատ-շատերը կատարյալ դժբախտութիւն էին ազգի համար:

Սակայն, եթե Գալանոսը չափազանց նեղսիրտ էր և միակողմանի, մենք չպիտի նույն այդ կերպով էլ վերաբերվենք նրա ամբողջ գործունեութեան: Հայոց գրականութեան պատմութիւնը չի կարող մոռանալ, որ նույն Գալանոսը կազմեց նաև հայերեն քերականութեան և տրամաբանութեան դասագիրք, տպագրվեց Պրոպագանդայի տպարանում 1645 թվին: Երկար տարիներ հայերեն լեզվի ուսուցչութեան պաշտոն վարելով, Գալանոսը հայագիտութեան մեջ հեղինակավոր մարդու համբավ էր վայելում և նրա դասագիրքը, իհարկե, գործածական էր՝ դոնե բոլոր հայ կաթողիկոսները: Բայց չենք կարող ասել, թե Գալանոսը, իբրև հայագետ, կարողանար իր քերականութեամբ մի բան անել հայոց լեզվի անկման դեմ: Բավական է, օրինակի համար, աչքի առաջ ունենալ նրա սիրելի աշակերտ Վարդան Հունանյանի «Ձեռքածութիւն յերկինս» անունով թարգմանութիւնը, որ տպագրված է Հոռմում 1671-ին⁴⁸, և մենք կտեսնենք, թե ինչ սոսկալի հայերեն էր ավանդում պապական դպրոցներում: Եվ դեռ այդ Վարդան Հունանյանը համարվում էր քաջ հայագետ և ընդունակ գրող, Լվովի դպրոցի փառք ու պարծանք...

Այս դպրոցի մասին մենք շատ ասելիք չունենք, քանի որ արդեն նկարագրել ենք, թե ինչ էին ներկայացնում ս. Պետրոսի գանձանակի միջոցներով պահվող դպրոցները առհասարակ: Լվովի դպրոցը, որ այնպիսի ներդրումներով նկարագրում են նրա մեջ ուսուցչութիւն արած լատին կրոնավորները*, բնութիւններով ստեղծված, եզրփակական գաղափարներով ղեկավարվող մի կաթողիկոսական դպրոց էր: Նրան հատկացրած էր ահագին դեր Լեհաստանի հայերի կաթողիկոսացման գործի մեջ. նա պիտի գրավեր համառ հայերին նրանով, որ հայերեն լեզուն էլ էր ավանդում: Բայց դա մի շինծու միջոց էր, պատրվակ միայն: Հայերենի դասատուները լատին կրոնավորներն էին, որոնք այդ լեզուն մի կերպ սովորել էին Գալանոսից: Ինչ ազդեցութիւն կարող էր անել մի այդպիսի հիմնարկութիւնը հայերի մտավոր կյանքի վրա:

IX

Մատթեոս Մարեցի. ուղևորվում է Եվրոպա տպագրութեան համար. Պրոպագանդայի հարուցած արգելքներ: Մարեցին Ամստերդամում. Հոլանդիա, պայմանագիր տառեր փորոզի հետ, «Յիսուս որդի»: Մարեցու մահը. Ավետիս Երևանցի. տպարանը նվիրվում է էջմիածնին: Բովիսի տպագրությունները Վենետիկում: Ոսկան վարդապետը ուղևորվում է Եվրոպա: Լիվոռնո. հայ գաղթականությունը և Պրոպագանդան: Ոսկանի անհաջողությունը Հոռմում, ուղևորություն Ամստերդամ: Ոսկանյան հրատարակություններ. «Աստվածաշունչ»:— «Առաքել Դավիթեցի»:— «Խորենացու աշխարհագրություն» և «Աղուեսագիրք». դրանց նշանակությունը իբրև ընթերցանութեան գրքեր ժողովրդի համար. մյուս հրատարակություններ:

* Բոնի միութիւն, եր. 114—135:

Փիլիպոս կաթողիկոսը վախճանվեց 1655 թվականին և նրան հաջորդեց Հակոբ Զուղայեցին, որ արժանավոր հոգևորականի համբավ ուներ: Էջմիածինը ետ էր ստանում այն, ինչ կորցրել էր ավերումների, խոր տգիտութեան ժամանակներում. Հակոբն էլ շինարար էր և իր անձնական հարստութիւնը ծախսում էր վանքերը վերանորոգելու վրա: Զուղայի դպրոցի այդ աշակերտը իր առաջին հոգսերից մեկը դարձրեց տպագրութեան հետամուտ լինելը. և այդ նպատակով նա 1656-ին Եվրոպա ուղարկեց Փիլիպոս կաթողիկոսի քարտուղար և սպասավոր Մատթեոս դպիր Մարեցուն:

Մարեցին էլ, ինչպես նրանից առաջ գնացողները, իր քայլերն ուղղեց նախ դեպի Վենետիկ: Բայց, այստեղ հարմարութիւններ չգտնելով, ստիպված եղավ անգործ մնալ 14 ամիս, որովհետև կամենում էր Հոլհանսես Զուղայեցու նման բախտ փորձել Հոռմում, իսկ այնտեղ համաճարակ հիվանդութիւն կար և բոլոր ճանապարհները փակված էին: Հիվանդութիւնն էլ վերացավ, ճանապարհներն էլ բացվեցին, բայց Հոռմը Հոռմ մնաց և Մարեցին իզուր էր այնտեղից օգնութիւն սպասում: Արդեն Վենետիկից սկսվել էին այն արգելքները, որոնք հանուն ճշմարիտ և ուղղադավան քրիստոնեութեան պատրաստ էին հալածելու լույսի և գիտութեան ետևից ման եկող «հերետիկոսներին»: Մի քանի ականարկութիւններից երևում է, որ արգելք հանդիսացողները զխավորապես հայ կրոնավորներն էին: Հոռմում, ուր Մատթեոս դպիրը մնաց ամբողջ ութ ամիս, Պրոպագանդան բացարձակ կերպով արգելեց տպարանական գործին մոտիկ մարդկանց, որ ոչինչ օգնութիւն չանեն հայոց կաթողիկոսի հավատարմատարին: Եվ իզուր Մարեցին ծեծում էր կարդինալների դռները, իզուր դիմեց մինչև անգամ պապին: Նրա դեմ որոտում էին կաթողիկոս հոգևորականութեան սպառնալիքները:

Բայց Մարեցին, ինչպես ինքն է ասում, չհաջողվեց այդ որոտմունքներից: Թափ տալով իր ոտների փոշին, նա հեռացավ Իտալիայից, որովհետև հասել էր այն ճիշտ եզրակացութեան, որ եթե ս. Պետրոսի աթոռը այդքան հակառակ է հայկական տպագրութեան, պետք է, որեմն, բախտ փորձել այնպիսի տեղ, ուր պապականների «ոչ կարեմք»-ը ոչինչ հեղինակութիւն չունի: Եվ նա գնաց Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը, որ, առևտրական մի խոշոր կենտրոն լինելով, ծանոթ էր, ինչպես գիտենք, նաև հայ վաճառականներին: Եվ այդ վաճառականների թիվը այնքան աչքի ընկնող էր, որ XVII դարի կեսում մենք այնտեղ տեսնում ենք և հայոց եկեղեցի:

Հյուսիսային Եվրոպայի այս փոքրիկ երկիրը հերոսական պատերազմներով և բյուրավոր նահատակների արշուճով կարողացել էր ազատվել կաթողիկոսականութիւնից և կազմել էր մի ազատ բողոքական հանրապետութիւն, որ ժամանակի ամենահարուստ պետութիւնն էր, շնորհիվ իր լայնածավալ, վաճառարհային առևտրի: Ուր կա ազատութիւն, այնտեղ է և առաջադիմութիւնը. և հոլանդական գրականութիւնն ու արվեստները ծաղկած դրութեան մեջ էին: Ամստերդամի դռներով մտած Մատթեոս Մարեցին մեկն էր այն հազարավոր մարդկանցից, որոնք, փախչելով միտք և հոգի սպանող բռնակալութեան և ֆանատիկոսութեան հալածանքներից, գտնում էին այդ քաղաքում անգիտ և ազատ ապաստան: Հոլանդիան էլ մեկն է այն առաջնակարգ երկրներից, որոնք տպագրութեան արվեստը ծաղկեցրին և կատարելագործութեան հասցրին: Եթե Վենետիկի փառքն ու պարծանքը Արդենների ընտանիքն է, Հոլանդիան էլ ունեցել է ոչ պակաս հռչակավոր էլզևիրների տոհմը, որ

նույնպես անմահացել է տպարանական գործունեությամբ: Մատթեոս Ծարեցու ժամանակ Ամստերդամում գործում էր Լյուդվիգ և Դանիել Էլզևիրները հարուստ տպարանը, որի համար տառեր փորագրողը մեծ աշխատանք էր անում հանած Քրիստափոր Վան-Դիկն էր: Ահա այս արվեստագետին դիմեց Ծարեցին և 1658 թվի նոյեմբերի 27-ին կնքված պայմանագրով նա հանձն առավ պատրաստել հայերեն երեք տեսակ տառեր՝ Աստվածաշունչ տպագրելու համար: Պետք է ավելացնել, որ Աստվածաշունչի տպագրությունը առանձնապես Ամստերդամի տպարանների սիրած գործն էր. հենց այդ ժամանակները էլզևիրների տպարանն էլ սկսել էր մի մեծ Աստվածաշունչի տպագրությունը, որ պատվագործ տեղ ունի պատմության մեջ:

Վան-Դիկը ուշ վերջացրեց իր վերջրած պատվերը. 1660-ին պատրաստ էին դեռ մի տեսակ տառեր և Ծարեցին դրանցով սկսեց տպագրել Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին»: Բայց նրան վիճակված չէր տեսնել իր գործի վերջը. գրքի տպագրությունը դեռ չէր վերջացել, երբ նա հիվանդացավ: Մահվան երկյուղը ներշնչեց նրան խելացի կանխատեսություն, և տպարանի վիճակը տնօրինելու համար նա իր մոտ կանչեց մեր հիշած Ոսկան վարդապետի եղբայր Ավետիսին, որ վաճառականական գործերով Ամստերդամում էր գտնվում, առաջարկեց նրան ընկերանալ իր հետ: Ծարեցին արդեն բավականաչափ պարտքի տակ էր ընկել. Ավետիսին ընդունում էր այն պայմանով, որ սա պարտքը վճարե և ապա տպարանից ստացած շահին հավասար շահով ընկերանա, իսկ եթե Ծարեցին մեռներ, այն ժամանակ տպարանը ամբողջովին անցնում էր նրա ընկերին: Ավետիսը, մերժելով շահագիտական նպատակը, առաջարկեց տպարանը նվիրել էջմիածնին և ս. Սարգսի վանքին: Այդ պայմանով նա պատրաստ էր ոչ միայն իր բաժին փողը տալ, այլև առձամբ աշխատել տպարանում: Այդպես էլ համաձայնություն կայացավ. Ծարեցին կտակ գրեց և վախճանվեց 1661-ի սկզբին, իսկ նրա սկսած հիմնարկությունը ստացավ «էջմիածնի և ս. Սարգսի տպարան» անունը:

Սա առաջին դեպքն էր հայերի մեջ, որ տպարանը բարեգործական նպատակով նվիրվում էր մի հիմնարկության, և այդ առաջին գործը կատարողը Պարսկաստանի հայ դադթականության պատկանող վաճառական Ղլիջենց Ավետիսն էր: Ծարեցու մահից հետո նա վճարեց տպարանի պարտքերը, հարկադրեց Վան-Դիկին փութացնել մյուս տառերի փորագրությունը: Այդ բոլորը դեռ հեշտ էր կատարել մի վաճառականի համար. բայց ի՞նչ անել կիսատ մնացած «Յիսուս որդին»: Ծարեցին միայն սրբագրում էր, որովհետև շարողները հուանդացիներ էին: Իսկ Ավետիսը ոչ միայն չգիտեր սրբագրելը, այլև հայերեն իմանում էր այնքան, որքան հարկավոր էր մի վաճառականի: Մի քանի ամիս նա տատանվում է, բայց վերջը, տեսնելով, որ օտար երկրի մեջ միայն ինքն է, իր վրա է վերցնում և սրբագրության գործը ու այդպես կարողանում է մի կերպ վերջացնել տպագրությունը: Իր վաճառականական հայերենով Ավետիսը մի հիշատակարան ավելացրեց այդ գրքին ոչ թե պարծենալու կամ իր արժանավորությունները ցույց տալու համար, այլ, ասում է նա, «վասի որոշ աշխատանք ունիմ ի վերայ այս գործիս, թե դրամով և թե ալ օգնություն թեմա և ուխտադիր եղեր եմ, որ մինչ ի մահս պիտի որ աշխատիմ վասի սուրբ էջմիածնուն... Մատթեոսն որ մեռաւ, թե որ ես չէի՝ ո՞վ պիտի տիրեր իր

վերայ քերականային. հազար մատչել չոր պարտք էր քերականային, որ հինգ հարիւր մառչել չէր արժեր... յանձն առի յորժամ մեռաւ»:

Բայց համեստության օրենքներին հավատարիմ մնալով էլ, պետք է ասել, որ Ավետիսը իրավունք ուներ իր անունը մտցնելու հայ տպագրության պատմության մեջ: Նրա շնորհիվ էր, որ Հուանդիայի հողը դարձավ հայերի լուսավորության երկրորդ հայրենիքը:

Նախքան Մատթեոս Ծարեցու վախճանվելը, 1660-ին, նույն «Յիսուս որդին» տպագրվել էր Վենետիկում: Այս հրատարակությունը առանձին ուշագրություն արժանի է նախ այն պատճառով, որ նա կատարվել է մի իտալացի տպարանատիրոջ խնամքով: Հետաքրքրական, նույնիսկ սրտառու է մանավանդ տպագրության շարժառիթը: Տպարանատերը, որ իրան անվանում էր Ճուան Պադիսո Պովիս (Ջովան Բատիստ Բովիս), բոլորովին անծանոթ է հայերեն լեզվին, բայց շատ աշխատություններով, առանց ուրիշի օգնության, պատրաստում է հայերեն տառեր, որպեսզի գրքեր տպագրե: Ինչո՞ւ «Շատ ժամանակ է, — ասում է նա, — ես սեր և բարեկամություն ունիմ հայերի հետ և ամեն ժամանակ ցանկանում էի տեսնել հայոց շքեղաշուք իշխան Խոջա Սաֆրազին»՝ բայց չկարողացա հասնել այս իմ ցանկության, որովհետև նա փոխվել է Աստու մոտ: Ահա, թե՛ այդ սերը և թե՛ հայ իշխանավորի կարոտը հարկադրում են իտալացուն մի լավություն անել հայերին: Եվ իբրև տպարանատեր, նա ուրիշ ի՞նչ նշանավոր լավություն կարող էր անել, եթե ոչ գրքեր տպագրելով նրանց համար: Բովիսը մի ջուղայեցու աջակցությամբ սկսում է այդ գործը, որ, բացի սերո և համակրության մի սրտառու հիշատակարան լինելուց՝ ունի գեղեցիկ արժեք նաև տպարանական արվեստի տեսականից: Գիրքը տպված է խնամքով, մաքուր. տառերը Պրոպագանդաի տպարանի տառերն են⁴⁹:

Բացի այդ գրքից, Բովիսը տպագրեց և Սաղմոս: Չարժե՞ր, որ Հովհաննես Զուղայեցուն, Մատթեոս Ծարեցուն և ուրիշ նրանց նմաններին հալածող կաթոլիկ կարդինալները քիչ օրինակ վերցնեին այս հասարակ, բարեսիրտ արհեստավորից, որ Քրիստոսի ներկայացուցիչը լինելու հանդեպությունը չունեի, չէր պահում երկնքի բանալիները իր գրպանում, բայց գիտեր, որ քրիստոնեական եղբայրության պարտք է գրքեր տալ հայոց անօգնական ժողովրդին, որ ցանկանում էր գրքեր ունենալ, բայց զրկվում էր գրքերից, որովհետև բաժակի մեջ ջուր չէր խառնում... Թողնենք, սակայն, բարեսիրտ Բովիսին, որ այդ երկու հրատարակություններով էլ բավականացավ, և դիմենք դարձյալ Ավետիսին:

Մի վաճառական մարդ, ինքն էլ ոչ վարժ գրագետ, իհարկե, չէր կարող մենակ տանել տպարանի գործը: Նրեի նա այդ ժամին հայտնել էր էջմիածնին և իր եղբայր Ոսկան վարդապետին: Բայց չսպասելով, թե ինչ կանեն էջմիածնում, նա տպագրեց և մի համառոտ «Ժամագիրք»: Հետևյալ տարին (1662) Ամստերդամում հրատարակված «Սաղմոսի հիշատակարանից» իմանում ենք, որ Ավետիսը այլևս մենակ չէ, այժմ նրա հետ է Ոսկանի աշակերտ Կարապետ վարդապետ Անդրիանեցին, որ սրբագրող պաշտոն էր կատարում: Տպարանը առաջադիմում է. Ամստերդամում գտնվող հայ վաճառականները, գլխավորապես ջուղայեցիները, օգնում են դրամով, տպվում է նաև մեծադիր ժամագիրք:

* Էլզևիրների հնարած մի տեսակ տառերը մինչև այժմ էլ շատ գործածական են տպարանների մեջ և կոչվում են «էլզևիր»:

⁴⁹ Խոջա Սաֆրազը կամ Սարֆազը Խոջա Նազարի որդին էր: Խաչատուր Կեսարացին «Հայոց վարքի» հիշատակարանում գրում է. «Յիշխանութեան քաղաքին Զուղայոյ իշխանաշուք պարոն Խոճայ Սարֆազին իմաստնոյ և բարեպաշտի: Վաճառական-իշխանները, իհարկե, հայտնի էին և արտասահմանում. և Բովիսը, երևի, շատ բան էր լսել Խոջա Սաֆրազի մասին:

Հոլանդական նավերը իրենց բեռների վրա ավելացնում են և մի նոր տեսակի ապրանք՝ հայերեն գրքեր։ «Յիսուս որդին» տպվել էր 1200 օրինակ, «Սաղմոսը»՝ 2700, «Ժամագիրքը»՝ 3000։ Այդ ամբողջ քանակությունը փոխադրվում է Արևելք, հրապարակ է հանվում. գրքերի, գոնե կրոնական ամենագործածական գրքերի՝ առատություն է երևում հայերի մեջ։

Այս ուրախալի երևույթը չէր կարող չխրախուսել հայ հոգևորականներին։ Մանավանդ այն հանգամանքը, որ Ամստերդամի ապարանը պատկանում էր էջմիածնին, պիտի դրդեր Հակոբ կաթողիկոսին ավելի ևս ուշադիր լինել դեպի այդ հիմնարկությունը և նրա կառավարությունը հանձնել մի կարող և հույս կացող մարդու։ Այդպիսի մարդը Ոսկան վարդապետն էր, որին կաթողիկոսը 1662-ին ուղարկեց Եվրոպա։ Դա մի շատ հաջող ընտրություն էր։ Ոսկանը պատրաստ ուներ մի ամբողջ հրատարակչական ծրագիր։ Ամենից շատ նրան հափշտակել էր Աստվածաշունչ տպագրելու միտքը։ Եվ որպեսզի հեշտ լինի մի այդպիսի մեծ գործ կատարելը, նա վճռեց նախքան Ամստերդամ գնալը աջակիցներ որոնել Իտալիայում։ Զմյուռնիայից նա նամակ է գրում իր աշակերտ Կարապետ վարդապետին, հանձնարարելով նրան գործը երեսի վրա չգցել մինչև իր տեղ հասնելը։ Կարապետը ոչ միայն գործը երեսի վրա գցող չէր, այլև փորձեց մի քայլ անել դեպի առաջ, տպագրելով ձայնագրած շարական։ Նա պատրաստել տվեց եկեղեցական նոտաներ և սկսեց այդ գործը, որ հայ տպագրության մեջ մի նորություն էր։

Ճանապարհին Ոսկան վարդապետը կանգ առավ Լիվոռնո քաղաքում, որ հանդիպեց իր եղբայր Ավետիսին, որ վերադառնում էր հայրենիք։ Այդտեղ նա երկար թախանձում էր հարուստ հայերին, որպեսզի աջակցեն իրեն՝ Աստվածաշունչը տպագրելու համար։ Բայց նրա ջանքերը զուր անցան։ Լիվոռնոյի հայերը ոչ մի ձեռնարկություն հանձն չառան։ Հաստատ չգիտենք, թե ինչ պատճառներով հայ վաճառականները խուլ մնացին էջմիածնի ներկայացուցչի այդ թախանձանքներին. բայց եթե նայենք Լիվոռնոյի հայ գաղթականության այն ժամանակվա գործերին, շատ բան հասկանալի կդառնա։ Մենք արդեն ասացինք, որ Պրոպագանդան իր ձեռքն էր առել Լիվոռնոյի հայերի հովվությունը։ Այդ նպատակով նա այնտեղ կաթողիկ վարդապետներ էր պահում և տեղացի բոլոր հայերին էլ կաթողիկ էր համարում։ Բայց թե ամենքը կաթողիկ չէին, այդ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ երբ մի-մի անգամ հայ լուսավորչական հոգևորական էր գալիս Լիվոռնո, տեղացի հայերը միանում էին նրա հետ և մի անգամ նույնիսկ վճռեցին տվին Հոռմից իրենց համար ուղարկված հովիվներին։ Հայերը ուզում էին եկեղեցի կառուցանել Լիվոռնոյի մեջ, բայց Պրոպագանդան սաստիկ հակառակվում էր այդ մտքին։ 1663-ին, այսինքն՝ մոտավորապես այն ժամանակները, երբ Ոսկանը այնտեղ էր գտնվում, հայերը Հոռմի մերժումների պատճառով այն աստիճանին էին հասել, որ տեղացի նշանավոր վաճառականներից մեկը, Ապրո Չելիպին, ուրիշ ճար չգտնելով, ստիպված եղավ դիմել Պրոպագանդային և երաշխավորել, որ հայերի եկեղեցին միշտ հպատակ պիտի մնա կաթողիկ դավանության։ Բայց Պրոպագանդան պատասխանեց պապական նվիրակին. «Զէ պիտոյ վստահիլ հայ ժողովրդին, որ իրեն հատուկ ազգային ծեսերն և արարողությունը կատարելու պատրվակով կարող է ս. գահին (Հոռմի) հանդես, և ակն յանդիման ամենուն հերձեալ եկեղեցի մի կանգնել»*։ Ապրոն դրա դեմ այն առարկությունն արավ, որ Պրոպագանդան կարող է մշտական հսկողություն ունենալ և հայոց եկեղեցու վրա տեղա-

կան առաջնորդի և ինկվիզիցիայի միջոցով։ Բայց հիմա էլ Հոռմը առաջարկեց, որ Ապրոն նախ ներկայացնեն իր հավատի դավանությունը. վերավորված հայ վաճառականը մերժեց այդ առաջարկությունը, և եկեղեցու հարցը ձգձգվեց տասնյակ տարիներ։

Այսպիսի դրություն մեջ Լիվոռնոյի հայերի համար ձեռնառու չէր օգնել էջմիածնից եկած վարդապետին, որպեսզի նա Աստվածաշունչ տպագրե, այն էլ մի բողոքական երկրում, որ հերձվածող Հայաստանից ավելի ատելի էր պապական արքունիքին։ Երևի այդ անհարմարությունը վերացնելու պատճառով էր, որ Ոսկանը գնաց Հոռմ։ Բայց ի՞նչ ընդունելություն կարող էր գտնել այդտեղ։ Կաթողիկ կղերականները Ոսկանին համարում էին կաթողիկ* երևի այն պատճառով, որ նա Պողոս Պիրոմալիի հետ թարգմանություններ էր արել և նրա մտերիմն էր։ Հասկանալի է, թե որպիսի հիասթափումն պիտի առաջացրած լինի նա Հոռմում, քանի որ գործում էր իբրև էջմիածնի միաբան։ Ձեռնունայն մնալով այդտեղ, նա նորից վերադառնում է Լիվոռնո և այս անգամ կարողանում է գտնել երեք ջուղայեցի վաճառականներ, որոնք հանձն են առնում հրատարակել Աստվածաշունչը և ստանալի արդյունքը հատկացնում են էջմիածնի, Երուսաղեմի և ս. Սարգսի վանքերին։ Այնուհետև Ոսկանը ուղևորվում է Հոլանդիա, որ և սկսում է իր արդյունավոր գործունեությունը։

Տեղ հասնելուն պես նա շտապում է նախ և առաջ գրագիտության ամենաանհրաժեշտ ձեռնարկը՝ Այբբենարան հրատարակել, վերջացնում է Կարապետ վարդապետի սկսած Շարականը և ապա՝ ձեռք է առնում Աստվածաշունչի տպագրությունը, մի արդարև մեծ գործ, որ, ինչպես տեսանք, վաղուց ի վեր պահանջ էր դարձել ազգի մեջ և շատերի տենչանքն էր, բայց մնացել էր երազ։ Այստեղ կարիք չկա մի առ մի բացատրելու, թե ինչ դժվարություններ էր ներկայացնում առաջին անգամ Աստվածաշունչը տպագրելը։ Ոսկանը երկար ժամանակ աշխատանք էր թափել նրա վրա ոչ միայն իբրև տպագրող, այլև իբրև խմբագրող։ Նա համեմատել է հայերեն Աստվածաշունչը լատիներենի հետ, անատել է լատիներենի համաձայն, կազմել է բոլոր հատուկ անունների մի շատ մանրամասն ցանկ, նույնիսկ նրա մի մասը (Միության գիրքը) նորից թարգմանել է տվել Ստեփանոս Էնհացուն։ Գրքի վերջում Ոսկանը գետնեց մի քանի կտոր թարգմանություններ ս. Հերոնիմոսից, որոնք, երևի, իր գործն էին։ Ավելացրեք այդ բոլորի վրա անսխալ, պատկերազարդ, մաքուր և գեղեցիկ տպագրությունը, և դուք մի հասկացություն կկազմեք Ոսկանի կատարած գործի մասին։ Տպագրական մամուլը առաջին անգամն էր լույս հանում այն փաստով, որ հայն էլ ընդունակ է երկար ու դաժան աշխատություններով խոշոր հրատարակություններ անել։ Պակասությունը միայն այն էր, որ Ոսկանը չկարողացավ իր լատինաբանություններից և անհարազատ ձեռքից ազատել իր թարգմանություններն ու բացատրությունները։ Միտքի նոր թարգմանած գիրքն էլ կրում էր լատինաբանների բոլոր նորամուծությունները։

Հայերեն Աստվածաշունչը տպագրվեց երկու տարվա ընթացքում. նա մասով մամուլի տակ 1666-ին և դուրս եկավ 1668-ին։ Ի նկատի ունենալով այն ժամանակվա տպագրական գործի դրությունը, բայց մտառվանալ այն հանգամանքները, որոնց մեջ գործում էր Ոսկանը օտար հողի վրա, մենք չենք կարող չդարմանալ այդ արագության վրա։ Էջմիածնի անունը կրող տպարանից դուրս եկած Աստվածաշունչը կարելի էր համարել էջմիածնի հրատարակու-

* Ուղուրյան, Պատմ. հայ. գաղթականության ի Լիվոռնո, 1891, եր. 51։

* «Բնի միություն», եր. 45։

թյուն. և մինչև այսօր էջմիածինը չկարողացավ գոն մի անգամ կրկնել այդ հրատարակությունը:

Ամստերդամում Ոսկանը մնաց շորս տարի, մինչև 1670 թվականը և այդ ժամանակամիջոցում տպագրեց 12 գիրք⁵⁰, հաշվելով այդ թվի մեջ թե այն կիսատ Շարականը, որ նա ընդունեց Կարապետ վարդապետից ու վերջացրեց, և թե այն Շարականը, որ նա ինքը սկսեց, բայց, կիսատ թողնելով՝ հեռացավ Հոլանդիայից: Տարին միջին թվով շորս գիրք, հրատարակված միևնույն տպարանից, միևնույն անձի ձեռքով, դեռ չեղած երևույթ էր: Բայց Ոսկանի գործունեությունը մի նշանավոր նորություն էր նաև հրատարակած գրքերի բովանդակության և արժանիքի կողմից:

Ամենից շատ, իհարկե, եկեղեցական գրքերի պակասությունն էր երևում վարդապետի աչքին, և ամենից շատ էլ աշխատանք պիտի գործադրվեր այդ պակասությունը լրացնելու համար: Ոսկանը հրատարակեց Սազմաս⁵¹, Ժամապարհագիրը, առաջին անգամ տպագրեց Մաշտոց, Նոր Կտակարան: Բայց դրա հետ գիրք, առաջին անգամ տպագրեց Մաշտոց, Նոր Կտակարան: Բայց դրա հետ միասին՝ տպարանը նրա ձեռքի տակ սկսեց ժամանակակից գրողներին էլ ծառայել: Այսպես, 1666-ին նա տպագրեց իր թարգմանած և խմբագրած «Քրիստականությունը», իսկ 1669-ին հրատարակեց XVII դարի ամենալավ հեղինակությունը՝ Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու «Պատմագրությունը»: Առաքելը դեռ կենդանի էր, երբ տպագրվեց նրա հեղինակությունը: Միևնույն ժամանակ դա առաջին տպագրած գիրքն էր, որ խոսում էր ժամանակակից կյանմանակ դա առաջին տպագրած գիրքն էր, որ խոսում էր ժամանակակից կյանքի մասին, դուրս էր բերում դեռ կենդանի գործիչների պատկերները: Դա առաջին հայերեն գիրքն էր, որ թշնամական կրքեր հարուցեց, հալածվեց: Երբ Առաքելն ուղարկվեց Լեհաստան՝ վաճառելու համար, Գալանսի արժանավոր հաջորդ հ. Ալույխսիոս Պիդու շտապեց կաթոլիկական արգելքի թաթը դնել այդ գրքի վրա, որովհետև նրա մեջ նկարված էին Նիկոլի և Լեհաստանի եպիսկոպոսների դեմքերը: Հետագրքերականը այն է, որ այդ լատին կրոնավորը իր գրած պատմության մեջ չի խնայել Նիկոլին, տալով նրան շահամոլ, փառասեր և անպիտո մի մարդու կերպարանը, իսկ երբ Լվովի դատավորները հարցրին, թե ինչու մի մարդու կերպարանը, իսկ երբ Լվովի դատավորները հարցրին, թե ինչու է արգելվում Դավրիժեցու գիրքը, նա մտավ նույն այդ Նիկոլի փեշերի տակ և պատասխանեց, թե ինքը, «լինելով առաքելության ծառա, չի կարող հավանություն տալ, որ վաճառվեն ու տարածվեն այնպիսի գրքեր, որոնց մեջ անարգված է իրենց հովիվը»⁵²:

Սա, ինչ ասել կուզի, կեղծավոր մի պատրվակ էր միայն Լեհաստանի հայերին բռնի կաթոլիկացնողները ամեն կերպ աշխատում էին, որ «հերետիկոս» հայերը ոչինչ հարաբերություն չունենան իրենց հետ և երկրից դուրս էին վաճառում ամեն մեկին, որ ավանդապատկություն ու ազգասիրություն էր ցույց տալիս: Այդ բռնավորներին սաստիկ կատաղեցնում էր մանավանդ Ամստերդամի տպարանը, որ համարձակվում էր հերետիկոսական գրքեր տպագրել և այդ պատճառով արգելված էին այդտեղի բոլոր գրքերն առհասարակ: Ոսկան վարդապետի անվանը պատիվ էր բերում այն, որ նա վարակված էր կաթոլիկ կղերի այդ ֆանատիկոսությամբ: Ընդհակառակն, այնքան լայն սրտի և ազատ մտածողության տեր էր նա, որ իր գործունեության ընթացքում մի քանի անգամ թույլ տվեց տպել էջմիածնի տպարանում կաթոլիկ գրվածքների կրոնական բովանդակությամբ:

* Առաքելը վաճառվեց 1670 թվին. տ. նրա Պատմագրության էջմիածնի երկրորդ հրատարակ., 1896, առաջաբան, եր. 2:

** Բռնի միություն, եր. 215:

Վերջապես, Ոսկանի գործունեությունը նշանավոր է և այն կողմից, որ նա առանց ուշադրության չթողեց հայոց հին մատենագրությունը: Մենք գիտենք, որ նրանից առաջ երեք անգամ հրատարակվեցին Ներսես Շնորհալու հոգևոր երգերը: Որքան էլ այդ երգերի մեջ շատ են ինքնուրույնությունն ու տաղանդը, բայց նրանք մի առանձին, բացառիկ երևույթ չէին կազմում գրականության մեջ, քանի որ մյուս բոլոր գրքերի նման խոսում էին երկնքի և հոգու մասին: Մեր հին գրականությունը հետազոտող մարդը կրոնական գրքերի մեծամեծ կույտերի մեջ անձկությամբ որոնում է այնպիսի աշխատություններ, որոնք թիչ էլ աշխարհային գործերի մասին ճառեին, որոնք ընթերցողին մտցնեին իրական և հրեշտակների հետ ոչինչ առնչություն չունեցող շրջանները: Կարելի է ամբողջ դարերի գրականությունը քրքրել և չգտնել մի այդպիսի գեղեցիկ բացառություն: Շատ սակավաթիվ գրվածքներից մեկը, որ չէ կրում ընդհանուր կրթական-աստվածաբանական կնիք, մի Աշխարհագրություն է, որի հեղինակը Մովսես Խորենացին է համարվում: Այդ աշխատությունը հրատարակեց Ոսկանը 1669-ին, կցելով նրան և «Աղուեսագիրքը»: Մի թեթև հայացք գցելով մինչև այդ տպագրված բոլոր գրքերի վրա, մենք լուրջ, օգտակար գրական երկերի շարքից պիտի հանենք և դեն գցենք 1513-ին հրատարակված «Աղթարքը» և «Ուրբաթագիրքը», իրեն խավար մտքի գործեր. և այնուհետև մենք կգտնեք այն եղրակացության, որ աշխարհական գրականության առաջին աստատ հիմքը Ոսկանի այս հրատարակությունն է: Ողջունենք այդ նոր երե-

Մովսես Խորենացու կարծեցյալ թե իսկական Աշխարհագրությունը, ինչ ասել կուզի, արդեն շատ հնացած էր XVII դարի մարդու համար, որ հարուստ ու ճիշտ տեղեկություններ ուներ երկրի ու երկնքի մասին: Ժամանակակից գիտություն տեսակետից Խորենացու Աշխարհագրությունը լոկ հնագիտական հետաքրքրություն կարող էր ներկայացնել. բայց հայերը շատ հեռու էին այն ազգերից, որոնք իրավունք ունեին այդպես վերաբերվել այդ Աշխարհագրության: Առաջնորդի և շարականների ժողովուրդը զուրկ էր աշխարհիկ, տիեզերական իրականություն հետ ծանոթացնող գրքերից, ուստի նրա համար նորություն էր իրեն այդ հնացած աշխարհագրությունը: Ապշեցնող հակասություն կար հայի իրական կյանքի և գրականության մեջ: Իրական կյանքում հայը անպատշաճ շրջում էր, որի համար արգելք չէին ծովերն ու անապատները, որ շփվում էր բազմաթիվ ազգերի հետ և ուներ այնպիսի արուստ աշխարհագրական տեղեկություններ, որոնք կարող էին գրգռել շատ ազգերի հախանձը: Բայց իր գործնական կյանքից դուրս, իր գրականության մեջ, դա մի զարմանալի անտեղյակ, միամիտ ազգ էր. նա ամբողջովին ձգվում էր դեպի երկինք: Այդ անձկության մեջ փակված՝ նա չգիտեր, թե ինչ է ֆիզիկական աշխարհը, թե ինչեր են կատարվում լուսնի տակ: Նա կարող եղավ Տաթևացու ահագին հատորները արտագրել՝ երկնքի գործերը թեև ու մտնրամասն կերպով վերլուծելու համար, բայց չկարողացավ կազմել մի փոքրիկ աշխարհագրություն, որի մեջ հայ ընթերցողը տեսներ աշխարհը, իրենց առաքինություններն ու արատները: Սեփական խեցիի մեջ եղած մի ժողովրդի համար, որ մարդկային համայնք լինելուց առաջ աստվածաբանների ժողով դառնալու տխուր հարկի մեջ էր գրված, Խորենացու աշխարհագրությունն էլ իմաստություն մի մասական էր, թեև հրատարակվում էր

ցավ ազատվել, բողոք ներկայացնելով իր կալանավորման վճռի դեմ: Շատ զարմանալի է, որ այս մարդը կարողանում էր արդարադատություն գտնել Լյուդովիկոս XIV-ի Ֆրանսիայում, ուր տիրում էր աստիճանական կամայականությունը միայն:

Մնում էր, ուրեմն, տեղական եպիսկոպոսի վճիռը, որպեսզի վերջանա այդ դժբախտ գործը: Բայց այստեղ ավելացավ մի նոր հանգամանք, որ ավելի ևս խճճեց հարցը: Թովմաս Հայրապետյան անունով մի հայ կաթողիկ քահանա այդ միջոցին Մարսելով անցնում էր դեպի Փարիզ. եպիսկոպոսը նրան հանձնեց ժամագրքի քննությունը և ֆանատիկոս հայր գերազանցեց ոչ միայն Հովհաննես Հոլովին, այլ նույնիսկ Համադասյանին: Նա շատ քիչ համարեց վերջինիս կազմած հերետիկոսությունների ցուցակը և, բացի արդեն արգելքի տակ դրված ութ թերթերից՝ ուրիշ ութ թերթ էլ արգելեց, ասելով, թե պետք է նորից տպագրել, որովհետև հերետիկոսություններով լիքն են: Եվ զարմանալի էլ չէ այդ վճիռը: Հայ ինկվիզիտորը այն աստիճան մոլեռանդ ու կատաղի էր, որ չէր թույլ տալիս հայ ժամագրքի մեջ նույնիսկ այնպիսի տեղեր, որոնք կային Հռոմում տպած եկեղեցական գրքերի մեջ: Թշնամությունը ամեն մի հայկական ծեսի, մինչև անգամ հայ անվան դեմ անխնա էր, ֆանատիկոսական...

Նասիր Գրիգորյանցը դեմ չէր այդ ուղղագրություններին. միայն նորից չտպագրելու և ավելորդ ծախսեր չանելու համար նա առաջարկում էր, որ կազմվի սրբագրությունների մի ցուցակ և տպագրվի գրքի վերջում: 1678-ին պառլամենտը, որի վավերացման էր ներկայացված այս առաջարկությունը, նորից տեղական եպիսկոպոսի մոտ ուղարկեց վիճող կողմերը, ասելով, թե միայն նա կարող է վճռել, թե ինչպես է հարմար սրբագրել ժամագիրքը: Բայց այս միջոցին եպիսկոպոսը փոխադրվեց ուրիշ տեղ և նրա պաշտոնը ժամանակավորապես, մինչև նոր առաջնորդ նշանակելը, հանձնվեց Ֆիլիպ դը Բոսե անունով քահանային, որ պարտք համարեց ամեն կերպ պաշտպանել Հայրապետյանին: Հետաքրքրական է այդ վերաբերմունքի շարժառիթը, որ ցույց է տալիս, թե հայերը ինչ կողմնակի, բոլորովին իրենց հետ կապ չունեցող նկատումների զոհ էին դառնում:

Գրաքննիչ, կամ ավելի ճիշտն ասած՝ ինկվիզիտոր, Հայրապետյանը հզոր պաշտպանություն էր գտնում ոչ թե այն պատճառով, որ արդար էր իր անխնա վճիռների մեջ, այլ որովհետև զր Բոսեն յանսենական էր: Ֆրանսիայում նոր էր երևան եկել այս վարդապետությունը, որ իր անունը ստացել էր Իպրի եպիսկոպոս Յանսենից և գլխավորապես ուղղված էր եզլիտների անբարոյական արարքների ու վարդապետությունների դեմ: Եզլիտները, սակայն, մտել էին Լյուդովիկոս XIV-ի փեշերի տակ և նրա կրոնական քաղաքականության քառագույններն էին: XVII դարում եզլիտական կարգը արդեն դարձել էր քաղաքական մի ահեղ կազմակերպություն: Նա ուներ ահագին կալվածներ, մեծ դրամագլուխներ, որոնց բազմապատկելու համար Հիսուսի անունը կրող հայերը չէին քաշվում նույնիսկ առևտրական և բանկային ձեռնարկություններից: Ֆրանսիական հոգևորականությունը, ինչպես ասացինք, այդ ժամանակ գալիկան եկեղեցու ազատություններն էր պաշտպանում Լյուդովիկոս XIV-ի հետ: Եզլիտները այդ ազատությունների ջերմ պաշտպաններ հանդիսացան և թաղովորին դուր գալու համար նույնիսկ այն աստիճանին հասան, որ լքեցին համար էլ կատարյալ անկախություն էին պահանջում. միևնույն ժամանակ, իրենց վտանգավոր թշնամի յանսենականների մասին շջնջում էին թաղավորականներին, թե նրանք հանրապետականներ են, ուզում են տապալել միապետությունը: Բարեպաշտ մատնությունը, իհարկե, իր հետևանքներն ունեցավ:

Լյուդովիկոսը հալածում էր յանսենականներին: Իննոկենտիոս XI պապը դիմադրում էր գալիկանության ձգտումներին և, իբրև եզլիտական ցանցերի մեջ փաթաթված կառավարության դեմ մարտնչող՝ նա վայելում էր եզլիտների թշնամի յանսենականների համակրությունը: Մարսելի տեղապահը, իր հովանավորության տակ առնելով Հայրապետյանին, դրանով պատվում էր Հռոմի դահլ: Նա մինչև անգամ հիմնեց Մարսելում մի կրոնական ընկերակցություն, որ Հռոմի Պրոպագանդայի պատճենը պիտի լիներ և նրա պես պիտի աշխատեր բոլոր հերետիկոսությունները վերացնելու համար:

Եվ այսպես, հայոց դժբախտ ժամագիրքը կոփվեց լիարկա էր և այն պատճառով, որ կար յանսենականություն, կար մրցում Հռոմի և Փարիզի մեջ: Այսպիսի հանգամանքներում միամտություն կլիներ հուսալ, թե կարելի է Հայրապետյանի պես ֆանատիկոսներին հաղթել: Սողոմոն Լեոնյանը Նասիրի և գրաշար Մատթեոս Հովհաննիսյան Վանանդեցու եռանդուն աշխատությամբ 1679-ին վերջացրեց ժամագրքի տպագրությունը և դատաստանական վճռի համաձայն դրեց նրա վրա թե՛ Ոսկանի և թե՛ Համադասյանի անունը, ապա պահանջեց, որ վերջացնեն հաշիվները: Սակայն գրաքննիչ Հայրապետյանը ոչինչ չիջողություն չէր ուզում անել. բանը այն տեղին հասավ, որ այդ մարդը սկսեց նահանջել, որ Գրիգորյան տոմարը մտցվի ժամագրքի մեջ, մի բան, որ չէին ընդունել Արևելքի կաթողիկոսներն անգամ: Հռոմը ոչ միայն հարկավոր չհամարեց չափավորել իր մոլեռանդ ծառայի բռնավորական եռանդը, այլև վարձատրեց նրան, նշանակելով առաքելական քարոզիչ Մարսելում և հայերեն գրքերի քննիչ երեք տարի ժամանակով:

Լեոնյանին մնում էր արդարություն որոնել Փարիզում: Նրա բողոքների վրա ուշադրություն դարձրին նույնիսկ մի քանի ֆրանսիացի հոգևորականներ, որոնք անիրավություն էին համարում այդ արգելքները: Սակայն հայ տպագրիչները շատ քիչ օգուտ կարող էին քաղել այդ պաշտպանությունից: Հարցը ընդունեց կրոնական բանակովի ձև, նա դարձավ փարիզցի և մարսելցի աստվածաբանների անձնական պատվի հարց: Իսկ ֆրանսիական կառավարության համար ավելի նշանակություն ուներ այն, որ Հայրապետյանին այդպիսի լիազորություններ տվող Հռոմը կամեցել է իր վարչական իրավունքները հաստատել Մարսելում, մի բան, որ գալիկոս ազատությունների հակառակ էր և չէր կարող կասկածներ չհարուցանել: Ուստի 1683-ին Հայրապետյանը հարց ու փորձի կանչվեց և կարողացավ ջրել կառավարության կասկածները, ասելով, թե ինքը ինկվիզիտորի պաշտոն չունի ֆրանսիական հողի վրա: Հարցաքննող պատավորը, վերջապես, այն եզրակացության եկավ, որ հայ քահանան կարող է մնալ Մարսելում, միայն չպիտի խառնվի հայ տպարանի գործերի մեջ, իսկ տպարանը պարտավոր է ճշտությամբ կատարել 1669-ի պայմանը, այն է՝ չտպագրել կաթողիկ եկեղեցուն հակառակ գրքեր:

Բայց Հայրապետյանը դրանով էլ չսանձհարմեց: Առաջնորդական տեղապահի աջակցությունը վայելելով, նա սկսեց ամբաստանությունների հեղեղ թափել հայ տպագրիչների վրա, մեղադրելով, թե նրանք հերետիկոսություններ են տպագրում. և այդպիսի բաներ նա գտնում էր ոչ միայն Ոսկանի սկսած ժամագրքի մեջ, այլև այն գրքերի մեջ, որոնք տպագրվել էին նրա մահից հետո: Լեոնյանը միտք ուներ նորից տպագրել Աստվածաշունչը, բայց Հայրապետյանը պահանջեց, որ հայերեն Աստվածաշունչը սրբագրվի ճիշտ և ճիշտ լատիներենի համաձայն: Ահա ինչ հրեշավոր չափերի էր կարողանում հասնել կրոնական ֆանատիկոսությունից բխած թշնամությունը համարյա անզգալիցների մեջ. ահա ինչեր կարող էր անել մի հայ մյուս հայի դեմ:

Նվաճող հանգամանքների մեջ ի՞նչ կարող էին անել Մարսելի տպարանին ծառայող մի բուռն հայերը: Որքան էլ արդար լինե՞ր նրանց դատը, որքան էլ Փարիզի հոգևորականներից Ռիշար Սիմոն ազդու կերպով հերքեր Հայրապետյանի ամբաստանությունները և նկարագրեր հայերի կրած տանջանքները, բայց վերջ ի վերջո մնում էր այն փաստը, որ հայ տպագրիչները մի հերձվածող եկեղեցու են պատկանում: Իսկ այդպիսիների համար շատ էլ անվտանգ բան չէր շարունակ ծեծել ֆրանսիական իշխանավորների դռները և արգարություն խնդրել: Լյուդովիկոս XIV-ի վարչական սիստեմն էր՝ հոգևորականությունը հեռու պահել իր անսահման միապետության դեմ որևէ ազդեցություն գործելու դիրքից. բայց դա չէր նշանակում, թե ժողովուրդն էլ պիտի ազատ լինի հոգևորականների խնամակալությունից. ընդհակառակն, միապետության շահերը պահանջում էին, որ ժողովուրդը եկեղեցու հյու հոտը լինի: Կոնվ Ղոմի դեմ՝ ֆրանսիական եկեղեցուն վարչական անկախություն տալու համար, ֆրանսիական հոգևորականությունը կատարելապես հպատակված թագավորական զահին, իսկ ժողովուրդը՝ հոգևորականության. այսպես էր Լյուդովիկոսի շրջանի ոգին: Թագավորը կաթոլիկության հեղինակությունը մագի շափ խախտելու միտքը չունե՞ր: Իբրև եկեղեցու ավագ զավակ, մանավանդ իբրև Աստծու միստր այս աշխարհի վրա՝ նա վերացրեց նույնիսկ այն ազատությունը, որ վախելում էին ֆրանսիացի բողոքականները (հուգենոտները). քանզի նրանց եկեղեցիները, բռնությամբ նրանց երեսաներին կաթոլիկ մկրտել, նրանց հոգևորականներին անգույն հալածանքների ենթարկել՝ սրանք բարեպաշտական մեծագործություններ էին այդ թագավորի համար, որ կրոնի մասին հասկացողություն էլ չունե՞ր, ապրում էր սիրուհիներով շրջապատված, բայց կաթոլիկ կղերի կեղծավոր հիացմունքի առարկան էր և մեծ, աստվածային տիտղոսների ու փառաբանությունների է՝ արժանանում:

Լեոնյանը և իր ընկերները հոգնել էին տասը տարվա մաքառումներից: Նրանք գործել էին և լավ էին գործել, պաշտպանելով հայ տպարանի իրավունքները: Գեղեցիկ տպավորություն է թողնում կաթոլիկ բռնակալության ենթարկված այդ մի բուռն գործավորների տոկունությունը. նրանք տպագրության միջոցով հասարակության դատաստանին հանձնեցին Համազասպյանի սե գործերը, բայց գործնական կովի դաշտից էլ խույս չտվին: Մի կողմից կովելով բահանա Հայրապետյանի բարբարոսությունների դեմ, նրանք մյուս կողմից շարունակում էին գրքերի հրատարակությունները Ոսկանի անունից: 1675-ին Մարսելի տպարանից լույս տեսան ամբողջ հինգ գիրք, որոնց մեջ պատահում ենք այնպիսի նորությունների, ինչպես են «Արհեստ համարողութեան» (թարգմանած հատկապես հայ վաճառականների համար), «Կանոնը զգուշութեամբ պահելու զգանձն (առողջապահական խրատներ)»⁵⁸: Հետևյալ տարին հրատարակվում են երեք գիրք, իսկ 1677-ին՝ մի գիրք: Այնուհետև, մեր նկարագրած անցքերի պատճառով, Լեոնյանը հարկադրվում է անգործ մնալ մինչև 1683 թվականը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակ, երբ արգելվեց Հայրապետյանին խառնվել նրա տպարանական գործերի մեջ. օգտվելով այդ ազատությունից, Լեոնյանը հրատարակեց «Ակն հոգեկան» կրոնական գիրքը և «Պարտեզ հոգևոր» գրքի երկրորդ տպագրությունը: Բայց շարունակել չկարողացավ. տեսնելով որ անհնարին է ամեն անգամ կովով մի տպագրություն խել կաթոլիկ գրաքննության և մանավանդ Հայրապետյանի ճանկերից, Լեոնյանը փակեց տպարանը⁵⁹, բայց ոչ իսպառ նրան լռեցնելու համար: Գրաշար Մատթեոս Հովհաննիսյան Վանանդեցու հետ նա վերցրեց տպարանը և նորից գնաց Ամստերդամ⁶⁰: Վաղուց պետք էր բռնել վերադարձի այդ ճանա-

պարհը: Ազատ Հոլանդիան, ուր չկային ոչինչ արգելքներ ա հսկողություններ, նորից կենդանություն ու եռանդ պիտի ներշնչեր տանջված հայ տպագրիչներին, ինչպես ներշնչում էր Լյուդովիկոսի բռնություններից փախած հազարավոր ֆրանսիացիներին:

Բայց Ամստերդամի տպագրական գործունեության այս երկրորդ շրջանի մասին մենք հետո կխոսենք: Այժմ, քանի չենք հեռացել կաթոլիկ երկրներից, տեսնենք, թե ուրիշ ի՞նչ գրքեր հրատարակվեցին այնտեղ:

Մեզ արդեն ծանոթ է Հովհաննես Հովով կաթոլիկ քահանան, որ Մարսելի տպարանի առաջին գրաքննիչն էր: Հովովը, որ կոչվում է և պոլսեցի, XVII դարի կաթոլիկների մեջ ամենից շատ բեղմնավոր գրական գործունեություն է ունեցել գլխավորապես իբրև թարգմանիչ: «Պարտեզ հոգևոր» աղոթագիրքը, որ տպագրվեց Ոսկանի տպարանում երկու անգամ, նրա թարգմանությունն էր: 1647-ին լույս տեսան Հովովի երեք աշխատությունները՝ մեկը թարգմանական, երկուսը՝ ինքնուրույն⁶¹: Թարգմանականը, որ հրատարակվեց Պրոպագանդայի տպարանում, Թովմա Կեմպացու հռչակավոր միստիկական գրվածքն էր՝ «Համահետևումն Քրիստոսի»⁶²: Այդ թարգմանությամբ հայերն էլ միանում էին այն ազգերին, որոնք հիանում էին XV դարի նշանավոր միստիկի այդ կրոնական հովվերգության վրա, որի մեջ հափշտակողը հավատացյալի անկեղծ, մաքուր, մանկական սերն է: Կեմպացին այդտեղ հերքում է գիտությունն ու քաղաքական ազատությունը, բայց դա արգելք չէր, որ գիրքը թարգմանվի րոլոր լեզուներով, տարածվի ամեն տեղ ահագին քանակությամբ, մի խոսքով՝ պատնա մեկը այն գրական գործերից, որոնք մի որևէ ազգին չեն պատկանում, այլ ամբողջ աշխարհին: Որքան էլ գիրքը իր բովանդակությամբ կրոնական էր, իսկ թարգմանիչը՝ լատինամու հայ գրող, բայց մենք չպիտի մոռանանք, որ հայ տպարանը առաջին անգամն էր լույս հանում եվրոպական մեծ հռչակ վախիղղ մի երկի թարգմանությունը: Մեզանում էլ Կեմպացին հաջողություն գտավ և հրատարակվեց մի քանի անգամ:

Հովովի թարգմանություններին առանձին նշանակություն չի կարելի տալ այն պատճառով, որ նա, իբրև կաթոլիկ հոգևորական, նույնպես պարտավորություն էր համարում լատինացնել հայոց լեզուն: Այս ձգտումը նա ցույց է տալիս իր գրած քերականության մեջ, որ, ի լրումն ամենայնի, կրում է «Զտույթյուն հայկաբանութեան» անունը: Այդ երևակայական դտությունը տպեց Պրոպագանդայի տպարանը, իսկ մյուս ինքնուրույն աշխատությունը՝ «Համառոտ ճարտասանութիւն» (առաջին տպագրվածը), հրատարակվեց Ոսկանի տպարանում: Բացի այդ բոլորից, ջանասեր քահանան թարգմանեց «Խոկումն քրիստոնեական», «Խոստովանարան կամ ամբաստանարան ըստ կարգի պատուիրանաց տասանց պատգամաց և եոթանց մեղաց գլխաւորաց», «Նորագոյն ծաղիկ զորութեանց», «Նուագարան երանուհւոյ կուսին Մարիամու և սրբոյ Հրեշտակին պահապանի», «Պարզաբանութիւն հոգեկազ սաղմոսացն Դաւթի»: Վերնագրերն էլ բավական են ցույց տալու համար, որ այդ գործերը ոչինչ նորություն չեն ներկայացնում գրականության համար և նրանց կարելի է հիշատակել միայն իբրև գրքեր, որոնք տպվեցին մասամբ Պրոպագանդայի, մասամբ Ոսկանի տպարաններում և վենետիկում:

Բովիսի տպագրություններից հետո վենետիկը հայերեն գիրք չհրատարակեց մինչև 1678 թվականը: Այդ տարվանից հայկական հրատարակություններն հետամուտ է լինում մի օտարազգի, Միքայել Բարբոնի անունով⁶³, որ իր այդ գործունեությունը շարունակում է բավական երկար (մինչև 1690 թվականը), տպագրելով մեծ մասամբ եկեղեցու համար գործածական գրքեր՝ Ավե-

տարան, Սաղմոս, Ժամագիրք, Խորհրդատետր, Տոնացույց, գանազան աղոթագրքեր: Հիշենք և այն, որ այդ միջոցներում Պրոպագանդան հրատարակեց «Մանաւանդականք» անունով մի վիճարանական գիրք, որ պիտի ցույց տար մահմեդականներին, հրեաներին, ինչպես նաև հերձվածող քրիստոնյաներին, կաթոլիկ եկեղեցու ուղղափառությունը: 1677-ին տպագրած «Խորհրդատետր» վկայում է, որ Պրոպագանդայի տպարանը արդեն շատ առաջ էր գնացել հայերեն տառերի կատարելագործության մեջ: Գիրքը տպված է և՛ սև, և՛ կարմիր թանաքով, մեծ ու գեղեցիկ տառերով: Կաթոլիկների գործածության համար նշանակած այդ գրքի մեջ հետաքննական է առանձին հավելվածը, որի մեջ սրբագրված են Ոսկանի տպած «Շարականն» ու «Ժամագիրքը»:

Հոռմի և Վենետիկի այս հրատարակությունները վկայում են, որ Ոսկանի մահից հետո հայ տպարանը դարձյալ ամփոփվում է միայն եկեղեցու շրջանակի մեջ: Բայց կենդանի էին Ոսկանի աշակերտները, որոնք մի անգամ էլ պիտի հանդես հանեին Ամստերդամում այդ վարդապետի համեմատաբար լայն հրատարակչական ծրագիրը:

XI

Հայաստանի դրությունը XVII դարի երկրորդ կեսում. պատերազմները դադարում են, բայց կեղեքումները շարունակվում են: Թուրքական հարկահանություն. մի պատկեր պարսկական հարկահանությունից. մարդկային իրավունքների պաշտպանության համար դիմումներ պարսից արևելիքին: Բռնի կրոնափոխություններ. XVII դարի վերջը օրհասական է քրիստոնեության համար: Խառնակություններ Կ. Պոլսում. Թումա պատրիարք. մատենություն նրա դեմ. բանտարկություն և սպանություն: Թրլըլյան կուսակցություն. բռնություններ և ավարտություններ. պատրիարքական քեկեածունների արարներ: Նղիպաք Այնթապցի. կաթոլիկությունը Նուսադեմում. Մարտիրոս Կաֆայեցի. խռովություններ 14 տարվա ընթացքում. պատրիարք դառնալ կամեցողների կոփվելն ու անբարոյական արարներ: Նուսադեմի լուսությունը. ավագակային գործեր:

Գրական պահանջները հետզհետե դարգանում էին: Բայց որքա՞ն էր այդ երևույթը ժողովրդական, ո՞ր աստիճան նա կախում ուներ հայկական իրականությունից: Սովորական ձև է՝ նմանեցնել գրականությունը հայելիի, որի մեջ ցոլանում է մի ազգի դրությունը: Եվ այս ճշմարտությունը ակներև է. չի կարող լինել գրականություն օգի մեջ կախված, առանց իրական հողի, կենդանի միջավայրի: Գրականությունը նույն ազգն է. գնում է, կանգնում է, ապրում է ու մեռնում է նրա հետ իբրև նրա մտքի ու սրտի ծնունդ: Այդ պատճառով գրականության հետևողը պիտ հաճախ կանգ առնե և նայե ժողովրդի կյանքին, որոնք այդ կյանքի մեջ թե՛ հանկարծակի երևան եկող լուսավոր առաջադիմության առիթներն ու դրդիչները, թե՛ մահացնող հանգամանքները:

Մենք թողեցինք հայերին ավերումների և հեծեծանքների այն ու շրջանում, որ սկիզբ առավ Շահ-Աբասի արշավանքների հետ և բռնեց XVII դարի ամբողջ առաջին քառորդը: Մենք տեսանք, թե ինչպես բարբարոսությունը, միացած սովի, հիվանդությունների հետ, դատարկում էր երկիրը, սպառում էր նրա կյանքը. տեսանք ավերակների մեջ մեռնողների հետ և այն կենդանի մնացածներին, որոնք փախչում էին իրենց անբախտ հայրենիքից, ինչպես ժանտախտից: Բարեբախտաբար, որքան առաջ էր գնում ժամանակը, այնքան

հաստատվում էր համեմատաբար խաղաղ ապրելու հնարավորություն: Հայոց երկրի դժոխային տանջանքների գլխավոր պատճառը, ինչպես գիտենք, թուրք-պարսկական պատերազմներն էին: Շահ-Աբասի մահից հետո այդ պատերազմների մի արյունահեղ գործողությունն էլ տեղի ունեցավ Հայաստանի հողի վրա, երբ 1635-ին սուլթան Մուրադ IV-ը անձամբ պաշարեց Նրևանը և, մի ամբողջ շաբաթ ռմբակոծելուց հետո՝ գրավեց նրան: Բայց դեռ նոր էր Մուրադը հաղթողի փառքով մտել Կ. Պոլիս, երբ պարսիկները հարձակվեցին Նրևանի վրա և ետ խլեցին օսմանցիների ձեռքից: Այս գործողությունների միջոցին ամբողջ Արարատյան երկիրը և նրա սահմանակից գավառները դարձյալ քարուքանդ եղան, բնակիչների մեծ մասը գերի տարվեց և նոր շունչ առած երկիրը դարձյալ ծածկվեց ավերակներով: Մովսես կաթողիկոսը հազիվ էր կարողացել մի քանի շինություններ բարձրացնել էջմիածնի ավերակների մեջ, բայց դրանք էլ տապալվեցին հանկարծահաս պատերազմական փոթորիկներից, և նրա հաջորդ Փիլիպոս կաթողիկոսին մնում էր նորից զինվել համբերությամբ և նորից շինել քանդվածները:

Բայց այդ կործանումը ուներ գոնե այն մխիթարական հանգամանքը, որ վերջինն էր XVII դարում. թուրք-պարսկական ընդհարումներ այլևս տեղի չունեցան Հայաստանի այս կողմերում և երկար ժամանակ ժողովուրդը ազատ էր աշխարհավեր պատուհասից ու մրջյունի շարքաշությամբ կարող էր նորից ճիգեր թափել իր քանդված բները վերաշինելու համար: Դա արդեն մեծ թեթևություն էր. հայ ազգի առաջ այլևս միայն արյունոտ իրականությունը չէր, որ մոռացնել է տալիս մարդկային բոլոր մյուս հոգսերը և մանավանդ այնպիսիները, որոնք մտքի զարգացման են վերաբերում: Այդ համեմատաբար խաղաղ ժամանակների արդյունքն են վանական դպրոցները, Ոսկան վարդապետը, տպագրված գրքերը:

Սակայն ժողովուրդը, ինչ ասել կուզի, նույն պիղծ ռայան էր, նույն ստրուկը: Չկա, ճիշտ է, ընդհանուր սրածությունը, ամբողջ գավառներ չեն դատարկվում և լուռ գերեզմանոցներ դառնում, բայց թաթարական իսլամի լուծը շարունակում է արյուն-արտասուք կաթեցնել, թունավորել քրիստոնյա նախրի հոգին ու ուղեղը: Խաղաղ կեղեքումները, մասնական ավերումները չեն վերացել և վերանալ չեն կարող: Եվ կարո՞ղ ենք ասել, թե այդ դանդաղ, թիչ նկատելի տանջանքները ոչինչ են՝ համեմատած պատերազմական ավերմունքների հետ: Թուրք հեղինակներից մեկը, Խոջի բեկ, սուլթան Մուրադին ներկայացրած մի մանրամասն զեկուցագրի մեջ ասում էր. «40 կամ 50 ասպերի փոխարեն, որ ստացվում էր յուրաքանչյուր տանից, գյուղացին այժմ տալիս է գլխահարկ 240 ասպեր. 40 ասպեր կողմնակի տուրքերի փոխարեն գյուղացիներից այժմ առնում են 300, իսկ յուրաքանչյուր ոչխարից՝ կես ասպերի փոխարեն առնում են 7 կամ 8 ասպեր...» Կարճ ասելով, այսպիսի հարստահարություններ և կեղեքումներ դեռ երբեք տեղի չեն ունեցել ոչ մի երկրում, ոչ մի պետության մեջ: Եվ սակայն, եթե մուսուլմանական երկրների բնակիչներից մեկը ենթարկվում է նույնիսկ թեթև կեղեքումների, ահեղ դատաստանի օրը դրա համար պատասխանատու է միապետը և ոչ թե պաշտոնյաները. և միապետը չպիտի կարողանա արդարանալ տիեզերքի տիրոջ առաջ, ասելով, «ես այս պաշտոնյաներին էի հանձնել իմ հպատակներին»: Սովից մեռնողների հեծեծանքներից քանդվում են տների պատերը, իսկ կեղեքվողների արտասուքները խեղդում են կայսրությունները կործանման ալիքների մեջ»:

Այս տողերը գրված են դեռ 1630-ին, այն ժամանակ, երբ Թուրքիայի տերը քաջ և ուժեղ Մուրադ IV-ն էր, որ նախկին զինվոր-սուլթանների օրինակն էր ցույց տալիս, որից վախենում էին, և որը աշխատում էր ահագին պետության մեջ կարգ ու կանոն պահպանել: Իսկ ի՞նչ պիտի լիներ դրությունը նրա թուլամորթ և մեղկ հաջորդների ժամանակ, երբ կառավարողը իրապես հարեմի հարձերն էին և ներքինիները: Խոջի բեկը այսքան ճշմարտություն էր ասում ահարկու փաղիշահի դեմքին. իրականությունը, անշուշտ, ավելի ևս դառն խոսքերի առիթ պիտի տար. և կեղեքումներ մերկացնող թուրքը, անշուշտ, գլխավորապես մահմեդական հարկատուների հեծածանքներն ուներ ի նկատի...

Կարիք չկա ասելու, որ դրությունը լավ չէր և Պարսկաստանում: Տեսնենք հարկահանության մի պատկեր, որ տալիս է Զաքարիա պատմագիրը*: Գործողությունը կատարվում է Քանաքեռ գյուղում: Չմեռ է, Երևանի խանի կողմից գյուղն է եկել մի ոմն Ասլան աղա, որ Թուրքիայից է փախել, անցել խանի մոտ և հարկերի տեսուչ է նշանակվել, հետևաբար նրա գործողությունները կարող են և Թուրքիայում գործադրվող հարկահանական սխեմայի մի նմուշ դառնալ: Ասլան աղան հրամայում է գյուղացիներին «ցույց տալ գլուխները», այսինքն՝ իր առջև հանել այն ամենքին, որոնք հարկ պիտի տան և ցուցակագրվեն: Գյուղացիները տանում են իրենց երեխաներին նրա մոտ: «Իմ հայր Մկրտիչը, — ասում է Զաքարիան, — շալակեց ինձ, իսկ իմ եղբայր Խաչատուրին առաջ գցած՝ գնաց: Եվ երբ Ասլան աղան տեսավ մեզ փոքր և կաղիկ, ծուռ ոտներով, բարկացավ և ասաց հորս՝ «բո առողջ որդին պահել ես, իսկ անդամալուծները բերել». և հրամայեց, որ նրան երեսի վրա գետին գցեն. և ջուր բերին ու թափեցին նրա վրա, ոտքից մինչև գլուխ ջրառողով արին. մի մարդու նստեցրեց նրա գլխի վրա, մյուսին՝ ոտների վրա և հրամայեց շորս զինվորներին, որ երկու կողմից խփեն. այնքան խփեցին, որ մորթը մարմնից բաժանվեց և ինքը անշնչացավ. այնպես համարեցին, թե նա մեռել է և քարշ տալով՝ թաղեցին աղբակույտի մեջ»: Այսպես և ուրիշներին: Բարսեղ և Ղազար անունով մարդկանց քսան եղունգները (ձեռքերի և ոտների) հանեցին. մի ուրիշին կախեցին մի ձեռքից ու այնքան ծեծեցին, որ մարմնի հողերը խախտվեցին: Այս բոլորից հետո, ինչ խոսք, սարսափ տիրեց ամբողջ գյուղի վրա, և նույնիսկ կաթնակեր երեխաներին էլ հանեցին բարբարոս հարկահանի առաջ: Եվ ահա, թե Ասլան աղան որպիսի իմաստություն էր վճռում, թե ով է հարկատուն: Երբ նրա առջև եկողը ծեր մարդ էր, նա հրամայում էր նրան ետ ու առաջ գնալ. եթե ծերը գլուխը կորացրած էր պահում և երկու ձեռքերը ետևից էր տանում, նա ապաստվում էր հարկից. իսկ եթե գլուխը բարձր էր պահում և ձեռքերը առջևից էր տանում, հարկատու էր գրվում: Մանուկների հարկատուական կարողությունը որոշվում էր այսպես: Հարկահանը թել էր անցկացնում երեխայի պարանոցի շուրջը և ապա թելի երկու ծայրերը դնում էր նրա բերանը ու հրամայում իր ատամներով բռնել ծայրերը. այս գրության մեջ եթե թելի օղը անցնում էր երեխայի գլխով, նա, ուրեմն, ազատ էր հարկից, իսկ եթե չէր անցնում, նշանակում էր, որ նա խանի հարկատու հպատակն է: Եվ այս կերպով Ասլան աղան ցուցակագրեց և հարկի ենթարկեց ամեն ինչ, որ կա գյուղում՝ մարդ, կով, ձի, ջորի, էշ, ոչխար, ջրաղաց, ձիթահանք, բրնձաղաց, արհեստներ, այգի, պարտեզ:

Մարդկային հոտի այս տեսարանը հարկահանի առաջ՝ դեռ հասկանալի էր: Դեռ իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդն էր սահմանել այսպիսի կարգ անհավատների համար. ով զենքով դիմադրում էր մուսուլմաններին, նա պիտի սպանվեր, իսկ ով հոժար կամքով հպատակվում էր նրանց, նա իրավունք ուներ ապրել և մնալ իր կրոնի մեջ միայն այն պայմանով, որ դրա համար գլխահարկ տա: Դա դաշնագրություն էր մուսուլմանի և անհավատի մեջ. բանի որ անհավատը վճարում էր գլխահարկը, մուսուլմանը իրավունք էր տալիս նրան ապրելու. իսկ եթե նա անհավատարիմ էր գտնվում և հարկը չէր վճարում, այն ժամանակ մուսուլմանի և նրա մեջ կայացած դաշնագիրը ոչնչացած էր համարվում, այսինքն՝ մուսուլմանը այլևս պարտավոր չէր ապրելու իրավունք շնորհել անհավատին: Այս պարզ կարգը, սակայն, սրբություն էր չէր պահպանվում մուսուլմանների կողմից: Եվ քրիստոնյաները շատ անգամ էին հարկադրված լինում դիմել շահերին և սուլթաններին, աղերսելով իրենց համար արտոնություններ: Աչքի անցկացնելով բարձրագույն իշխանության տված զանազան արտոնությունները, մենք տեսնում ենք, որ հայերը հաճախ ստիպված են եղել իրենց տարրական իրավունքներն անգամ պաշտպանել աղերսագրերով: Այսպես, փոքր Շահ-Աբասի մի հրովարտակը իրավունք է տալիս հայերին ունենալ անշարժ կայքեր և հրամայում է մահմեդականներին չբռնանալ այդ իրավունքի վրա: Շատ են, մանավանդ, հրամանները, որոնք թույլ են տալիս հայերին կատարել իրենց կրոնական արարողությունները: Այդ թույլտվությունները հիմնված են հայերի այն զանգատների վրա, թե մահմեդականները արգելում են զանգակ խփել, հանդեսով մեռելաթաղ կատարել, քանդված եկեղեցիները նորոգել և այլն:

Դժվար է, մանավանդ, պահպանել կալվածատիրական իրավունքները: Մի քանի հրովարտակներ խոսում են այն մասին, որ մահմեդականացած հայերը իրավունք չունեն խլել իրենց քրիստոնյա ազգակիցներից նրանց կալվածները*: Բայց այս կարգը քմահաճույքներից չէր բխում, այլ մի դրական և պարզ օրենք էր, որ գործադրվում էր մահմեդական աշխարհում: Քրիստոնյա ընտանիքի մի անդամը, ընդունելով մահմեդականություն, դառնում էր այդ ընտանիքի բոլոր կալվածների միակ ժառանգը, իսկ քրիստոնյա մնացողները զրկվում էին այդ կալվածներին տիրելու իրավունքից: Մահմեդականությունը տարածելու նպատակով սրբագործված այս օրենքը թույլ էր տալիս և կամայականություններ ամենալայն չափերով: Այսպես, շատերը, մահմեդական դառնալով, կողոպտում էին բոլորովին հեռու, նույնիսկ անծանոթ ընտանիքները, դառնալով նրանց կալվածների ժառանգ: Այդ ավազակությունը շատ հեշտ միջոցով էր կատարվում. պետք էր միայն գտնել մահմեդական վկաներ, որոնք դատավորի առաջ հաստատեին, թե ժառանգություն որոնողը իր ցույց տված ընտանիքի հետ բարեկամություն ունի: Իսլամ վկայի դեմ, ինչպես հայտնի է, չէր ընդունվում քրիստոնյայի վկայությունը, ուստի և հայերը միշտ տանուլ էին տալիս այդ աշկարա անարդար գործերը և մահմեդականացած հայը շատ անգամ տիրանում էր մեռած ազգականի ոչ միայն կայքին, այլև ընտանիքին: Հափշտակում էր նրա երեխաներին, կնոջը և դարձնում էր ամենքին մահմեդական**:

Դժբախտ քրիստոնյան, իր երեխաների համար մի կտոր կալված, մի կտոր հաց թողնելու հոգսից տանջվելով, դիմում էր հուսահատական միջոց-

* Միմեն կաթողիկոս, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, եր. 214—222:

** Առաքել պատմագիր, գլ. Ե:

* «Պատմագրություն», Վաղարշապատ, 1870, եր. 65—67:

ների: Նա կտակում էր իր կալվածք մի մահմեդականի, որպեսզի իր մահմեդականացած ազգականը ժառանգ չհանդիսանա, իսկ կտակով կալվածի տեր դարձող մահմեդականը պարտավորվում էր իր կողմից կալվածք տալ կտակողի զավակներին: Բայց սա մի շատ վտանգավոր միջոց էր, որին կարող էր դիմել միայն անճարություն ծայրին հասած քրիստոնյան: Նշանավոր է, որ փերկության այս ճանապարհը քրիստոնյաներին ցույց տվողները մահմեդական թուրքերն էին: Այս փաստը մի ավելորդ անգամ էլ վկայում է, որ մահմեդական հայը ավելի անգութ էր իր ազգակիցների վերաբերմամբ, քան բուն մահմեդականները. սա մի հանրածանոթ իրողություն էր, միանման մահմեդական աշխարհի բոլոր անկյուններում՝ թե՛ Բալկանյան թերակղզու վրա, ալբանացիների, հույների, բուլղարների մեջ, և թե՛, օրինակ, Նոր Զուղայում կամ Քանաքեռ գյուղում, հայերի մեջ: Իսլամը չէր կարող ավելի անգութ զենք ու պատուհաս հանել իր թշնամի քրիստոնեության դեմ, քան այս անչափ ֆանատիկոս, դաժան ու անողորմ նորադարձները:

Եվ խոսելով մահմեդականացած քրիստոնյաների մասին, մենք չպիտի կարծենք, թե դրանք անհատական երևույթներ էին կազմում: Ընդհանրապես, XVII դարը քրիստոնեության ճգնաժամն էր մահմեդական Արևելքում: Հույները, ալբանացիները, սերբերը, բուլղարները խմբերով էին գլխավոր իսլամի գիրկը. ամբողջ գավառներ գլխավորն մահմեդականանում էին: Հայերի մասին կցկտուր տեղեկություններ են մնացել, բայց դրանք էլ բավական են ցույց տալու համար, որ նրանց մեջ էլ տեղի ունեցնում էր կրոնափոխական շարժումը: Առհասարակ, իսլամը այնքան հաղթական ընթացք էր բռնել, որ XVII դարի վերջերում արդեն թվում էր, թե քրիստոնեությունը Արևելքում դատապարտված է անդառնալի և վերջնական կորստի*:

Իսլամի այդ խոշոր հաջողությունները շատ պատճառներ ունեին. բռնի կրոնափոխությունը ամեն տեղ չէր նկատվում (օրինակ՝ Թուրքիայում), բայց Պարսկաստանի բաժնի հայերը մշտապես ենթարկված էին այդ տեսակ բռնությունների: Հայտնի են Շահ-Աբաս Մեծի գործ դրած բարբարոսական միջոցները իր գաղթեցրած հայերի մի մասը մահմեդականացնելու համար. հայտնի է, որ ամբողջ գյուղեր բռնի կերպով թլայատվում էին՝ մանավանդ հայտնի է, որ այդ գործողությունների մեջ պարսիկների աջակիցները մահմեդականացած հայերն էին: Բայց բռնությունները միշտ շահերի գահից չէին բխում. տեղական խաները, բեկերը և առհասարակ ուժեղ մարդիկ աշխատում էին գլխավորների անպաշտպան հոտերից պատառներ խլել Ալլահի փառքի համար: Շահերի տված հրովարտական մեջ մենք հանդիպում ենք հրամանների, որ հայերին բռնի կերպով չհարկադրեն մահմեդականություն ընդունել:

Բայց կրոնափոխությունների ամենագլխավոր շարժառիթը, իհարկե, տրոստեսական շահն էր: Մահմեդական էին դառնում, որովհետև այդպես անելը շատ ձեռնատու էր. նորադարձը ազատվում էր հատկապես քրիստոնյաների համար սահմանված հարկերից և գտնում էր հարթ ու լայն ճանապարհ դեպի փառք ու իշխանություն: Կրոնական զգացմունքը չէր կարող շատ մեծ դեր կատարել այդ աշխարհային հաշիվների մեջ, քանի որ քրիստոնյա ամբոխը տեսնում էր իր եկեղեցին ստորացած, անպատիվ դարձած: Իսկ եկեղեցուն այդպիսի մահացու հարվածներ տվողը միայն իսլամը չէր. իր անարդար օրենքներով և ֆանատիկոսական բռնություններով՝ նրա թողած պակասը լիովին լրացնում էին իրենք՝ քրիստոնյաները...

Երբ խոսք է լինում քրիստոնեության անունը արատավորողների, եկեղեցու նշանակությունը ոչնչացնողների մասին, ամենից առաջ հրապարակ են դալիս հենց այդ իսկ եկեղեցու պաշտոնյաները: Նախընթաց գլուխներում մենք բավական խոսեցինք, թե ինչպես և որքան էր հայոց եկեղեցին նահատակվում փչացած հոգևորականության ձեռքին: Առաջ տանելով մեր պատմական տեսությունը, մենք այժմ նորից հարկադրված պիտի լինենք տեսնել կղերական խայտառակությունների ավելի մեծ զգվելի տեսարաններ: Դա պատմագրողի մի տխուր պարտականությունն է, որից խուսափել, դժբախտաբար, չի կարելի, քանի որ հայկական կյանքի մեջ միայն այդ խոռվություններն ու անկարգություններն են երևում, և չկան ուրիշ երևույթներ, որոնք ավելի նշանավոր լինեին, ավելի տեղական, համազգային:

Աչքի անցկացնելով XVII դարի հիշատակարանները, մարդ չի հասկանում, թե ինչ հրաշք էր, որ մնաց հայ եկեղեցի, մնացին հայ հավատացյալներ: Սրբության ի՞նչ հասկացողություն կարող էր պահպանել եկեղեցին, երբ նա համարյա ամեն տեղ դարձել էր վեղարավոր ենիշերիների ավազակային շահատակությունների ասպարեզ. ի՞նչ հավատ կարող էր պահպանել այդպիսի հոգևորականությունը, որի համար ոչինչ հոգս ու պարտականություն չկար, բացի փառամոլ նպատակներով ամենակեղտոտ գործեր կատարելուց: Դիտողը ակամա համաձայնվում է մեր նորագույն մերկացնողներից մեկի, Միքայել Նալբանդյանի հետ, որ 1860-ական թվականների սկզբում գրում էր. «Եթե հայոց ազգը իր կրոնը պահելով մնաց աշխարհի երեսին, այդ մասին շնորհակալություն մահմեդականության. սա բացասաբար պահպանեց հայերի կրոնը: Ազգը որչափ ևս թաղված լինեի իսլամի տգիտության մեջ, այնուամենայնիվ, եթե մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը ֆանատիկոսությամբ, հեռու մնալով մահմեդականությունից, պահեց իր կրոնը, հետևաբար և ազգությունը: Թող հայոց ազգը, որ թագավորության կործանման օրից, ստրկանար որևէ քրիստոնյա կառավարության, այն ժամանակ կտեսանեինք...»*

Այսպիսի մի դառն խոստովանություն արդարացնում են պատմական բազմաթիվ փաստերը: Փոխադրվեցեք մտքով Կ. Պոլիս, XVII դարի կեսը, տեսեք ինչ զարհուրելի դեպքեր էին տեղի ունենում այնտեղ, դեպքեր, որոնք անընդհատ շարունակվեցին մինչև XVIII դարի սկիզբը և որոնք վկայում են, թե բարոյական ինչ սոսկալի անկման էր հասել հայ ազգը: Տեղափոխվեցեք Կ. Պոլսից Երուսաղեմ, մտեք Քրիստոսի դերեղմանին ծառայող հայ հոգևորականների մեջ, և դուք կսարսափեք հուսահատ իրականությունից: Այդ բոլոր իրարանցումները մենք չենք կարող նկարագրել մանրամասնաբար, ժամանակագրական կարգով: Բայց քանի որ մեզ հարկավոր է տեսնել հայ ազգի կեցության պատկերը, մի պատկեր, որ ցույց տա, թե մտավոր-գրական ինչ առաջադիմություն կարելի էր սպասել ազգից, ուստի կբավականանք մի քանի բնորոշ փաստեր բերելով այդ կեցությունից:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանում փառքի և իշխանության համար բորբոքված մրցությունների մասին խոսելիս՝ մենք տեսանք, որ Կղեմես Գալանոսը աշխատում էր պատրիարքական աթոռի վրա նստեցնել իր հավանած մի հայ վարդապետի, բայց հաջողություն չունեցավ: Այդ վարդապետը Թոմա Բերիացին էր, որ հարկադրված եղավ իր պաշտպանի նման փախչել Հռոմ: Պատրիարքական թեկնածուների կռիվները այն աստիճանին էին հասել, որ կուսակ-

* Гервинусь, История девятнадцатого века, СПб., 1868, Т. V, стр. 171.

* «Երկու խոսք», Փարիզ, 1861, էր. 27:

ցությունները չէին թողնում որևէ մեկին պատրիարք նստել. և պատրիարքարանի գործերը կառավարում էին զանազան տեղակալներ՝ աշխարհական ազդեցիկ ազաններից և նրանց ստրուկ հոգևորականներից: Այս հանգամանքի վրա ուշադրութուն դարձրեց թուրքաց կառավարութիւնը, հռչակալոր մեծ վեզիր Քեոփրյուլիվ Մեհմեդը, տեղեկութիւններ հաւաքելով, կանչեց պատրիարքարանին տիրացած ազաններից մի քանիսին և սաստիկ հանդիմանեց նրանց, ապա և բանտ ուղարկեց: Բայց ո՛չ թուրքական բանտը, ո՛չ մեծ տուգանքները, որոնց միջոցով ազատվեցին բանտարկվածները, չխրատեցին շահամուլ մեծավորներին: Գլխովին փշացած այն հանգամանքից, որ թուրքիայում ամեն ինչ կարելի էր առնել կաշառքով, այդ մարդիկ խոստացան տարին 40 հազար փող ավելորդ տուրք տալ (պատրիարքարանը արդեն տալիս էր 100 հազար փող) կառավարութեան, միայն թե իրենց չհարկադրեն պատրիարք ընտրել:

Բայց կաշառքներ տալը ուրիշներն էլ գիտեին: Բերիացի Թոմա վարդապետը, վերադառնալով Եվրոպայից, իր վաղեմի տենչանքը իրագործելու ետեւից գնաց: Նա ընկավ թուրք իշխանավորների դռները, կաշառքներ բաժանեց առատորեն, իսկ կառավարութեան խոստացած 140 հազար փող տուրքի փոխարեն՝ տարին վճարել 400 հազար փող, եթե իրեն կտան թե՛ Կ. Պոլսի և թե՛ Երուսաղեմի պատրիարքութիւնները: Կառավարութիւնը, իհարկե, ընդունեց այդ պայմանը և Թոմային երկու տեղերի պատրիարք նշանակեց: Այդ հաղթանակը ավելի ևս գրգռեց հայ ազաններին. նրանք էլ սկսեցին կաշառքներ տալ, որպէսզի արգելեն Թոմայի պատրիարքութիւնը: Սակայն Թոմայի կաշառքները, ինչպէս երևում է, ավելի չաղ էին. նրա հակառակորդները բանտարկվում, ծեծվում էին մեծ վեզիրի հրամանով, մինչդեռ նա պատրիարքութիւն էր անում՝ շրջապատված թուրք զինվորներով, որոնց բռնիկ էր տալիս, և որոնք նույնիսկ եկեղեցում չէին հեռանում նրանից: Հայ մեծամեծները ժողով կազմեցին, հայի համար մի անսովոր միաբանութեամբ վճռեցին ոչինչ չխնայել պատրիարքին ոչնչացնելու համար, չխնայել մանավանդ փող: Նրանք մաշեցին փաշաների դռները, կաշառքներ ու կարելի էր կաշառել՝ սկսած ծառաներից: Եվ երբ տեսան, որ այդ միջոցները քիչ են օգնում, ուղղակի մատնութեան դիմեցին: Նրանք հայտնեցին թուրք կառավարութեանը, թե Թոման հայ չէ, այլ ֆրանկ, և լրտեսութիւն է անում Կ. Պոլսում: Պատրիարքը բանտարկվեց: Բանտում ավելի հեշտ էր նրա հետ հաշիվները վերջացնելը. և հայերը կաշառքների ու այլ ստորութիւնների միջոցով սպանել տվին նրան բանտի մեջ: Այնուհետև սկսվեցին ավելի զզվելի արարքներ: Պատրիարքի դիակը երկու օր ընկած էր բանտի մոտ և վայրենի ուրախութիւնների առարկա էր դարձել. շատերը ոտով խփում էին փառասիրութեան զոհ գնացած վարդապետի գլխին, թքում էին նրա վրա: Հագեցնելով բարբարոսական վրեժխնդրութեան ծարավը, հայերը կաշառքներ բանտապետին և անպատված դիակը ծովը զցել տվին: Բացվեց նոր տեսարան՝ «Եւ թաւալում էր նա ջրերի երեսին, — ասում է պատմիչը*, — և նրա գիտավոր գլուխը ծփում էր ալիքների մեջ՝ Ղալաթիայի և Ստամբուլի մեջտեղը. և տեսնողները սաստիկ նախատում էին հայերին, այնպիսի բաներ էին ասում, որոնց չէր կարող տանել ականջը» (1658):

Ահա թե ուր էր հասցրել պատրիարքական աթոռի հետ կապված իշխանութիւնը, որ կեղեքելու, հափշտակելու հնարավորութիւն էր տալիս թե՛ հոգևորականին և թե՛ աշխարհականին: Բայց այդ արյունոտ դեպքը դեռ երկուսը

ների սկիզբն էր: Վանեցի Թըլթըլ (Թոթովախոս) անվանված Աստվածատուր քահանան հանդիսացավ Թոմա պատրիարքի մահվան վրեժխնդիր և կազմեց իր կուսակցութիւնը, որ կոչվեց Թըլթըլյան: Այդ կուսակցութիւնը այնքան ուժեղ ու ճարպիկ էր, որ երկար ժամանակ կարողացավ խռովարարի խոշոր դեր կատարել: Նա էր, որ կառավարութեան ականջին հասցրեց Թոմա վարդապետի վրա գործադրած եղեռնագործութիւնը և պատիժ խնդրեց. բայց նա ինքը օրինավորութեան ու կարգի կուսակցութիւն չէր, այլ նույն հարստահարութիւնների, կեղեքումների վայրենի եռանդով լի մի հրոսակ: Մեծ վեզիրից հրաման ստանալով, Թըլթըլյանները սկսեցին խուզարկութիւններ՝ պատրիարքի սպանութեան պատճառ դարձած ազաններին բռնելու նպատակով: Ազանները թաքնվում էին, իսկ Թըլթըլյանները նրանց ծանոթներին ու բարեկամներին էին բռնում և արձակում էին, խոշոր տուգանքներ ստանալով: Դա մի շահավետ գործ էր. Թոմա վարդապետի մահը երրորդական նշանակութիւն ստացավ, և այդ հայ ենիչերիները ամեն գիշեր դուրս էին գալիս որոնելու և ձերբակալելու, որ նրանց նյութական շահ էր տալիս:

Ավելորդ է ասել, որ այդպիսի միջոցով հափշտակված փողերի մեծ մասը Թըլթըլյանները կոխում էին թուրք իշխանավորների և զինվորների կոկորդը: Հանդգնութիւնը և անիշխանութիւնը այն աստիճանին էր հասել, որ Թըլթըլյանները կազմակերպեցին կանոնավոր ավարառութեան գործը: Նրանց եկեղեցու մի մասը այրված էր. պատճառ բռնելով, թե ժողովուրդ քիչ է գալիս կիսով չափ այրված եկեղեցին, հետևաբար արդյունք քիչ է ստացվում, նրանք պայմանավորվեցին բոստանճի կոչված զինվորների հետ և գործի կպան: Զինվորները բռնութեամբ եկեղեցի էին բերում պատահած հայերին, որոնց այդտեղ թաւանում էին Թըլթըլյանները: Այդ էլ քիչ թվաց այդ վայրենիներին. գիշերները նրանք, միացած զինվորների հետ, մտնում էին տները, անմեղ մարդկանց դուրս էին քաշում իբր թե արքունի հրամանով ձերբակալելու համար, ծեծում, տանջում էին խեղճերին և ստանում էին, ինչ ուղում էին:

Մինչդեռ Կ. Պոլսի հայութիւնը ծփում էր այդ խռովութիւնների մեջ, Երուսաղեմում հույները մեծ կաշառքների միջոցով խլեցին հայերից ս. Հակոբի վանքը: Դա էլ մի նոր դժբախտութիւն էր ժողովրդի համար: Հայերն էլ պիտի մեծ կաշառքներ տալին, որպէսզի կարողանային ետ խլել իրենց դարավոր սփականութիւնը: Աստվածատուր պատրիարքը Կ. Պոլսում արդարութիւն էր աղերսում թուրք պաշտոնյաների մոտ, բայց իզուր. իսկ Եղիազար Այնթապցի վարդապետը նույն նպատակով աշխատում էր Երուսաղեմում. նա հայոց վանքում գտավ ոսկու և արծաթի մեծ գումար և ուղարկեց Կ. Պոլիս՝ մեծ վեզիրին և ուրիշ պաշտոնյաներին կաշառելու համար: Բայց պոլսեցիները այդ ժամանակ այնքան էին խորասուզվել Թոմա պատրիարքին սպանելու գործի մեջ, այնքան զրգուլած էին փոխադարձ թշնամութիւնների մեջ, որ Երուսաղեմի գործը մոռացվեց, իսկ ս. Հակոբի համար ուղարկված գումարը վատնվեց Թոմա պատրիարքի սպանութիւնը հաջողեցնելու համար: Հեշտ է երևակայել, թե ինչ դրութեան հասած պիտի լինեին Կ. Պոլսի հայոց եկեղեցիները. այդքան փողերը, որ կովող կողմերը անխնա վատնում էին կաշառքներ, տուգանքներ տալու համար, ծանր տոկոսներով պարտք էին վերցրած օտարներից և վերջ ի վերջո ժողովրդից պիտի հանվեին: Երբ եկավ վճարման ժամանակը, վեճեր ու կռիվներ բարձրացան այդ առիթով: Պարտքի մի մասն էլ Երուսաղեմի վրա էր դրված. բայց թե՛ Աստվածատուր պատրիարքը, թե՛ Եղիազար վարդապետը, որ նույնպէս Կ. Պոլիս էր եկել, հրաժարվում էին մի փող անգամ տալուց: Վեճերը ամիսներ տևեցին. զանգասներ տրվեցին կառավարութեան,

* Զամչան Գ., հր. 675:

նդան հարց ու փորձեր, ժողովներ կազմեցին եկեղեցիներում. բայց ամեն տեղ՝ թե՛ կառավարության դիվանատներում, թե՛ եկեղեցիներում, թե՛ հրապարակում միևնույն խայտառակ իրողությունն էր տիրում: Վիճողները երկու մասի էին բաժանված. մեկը ասում էր, թե պարտքերը պիտի հատուցանեն այն մարդիկ, որոնք սպանել են տվել Թումային, իսկ հակառակ կողմը ապացուցանում էր, թե սպանությունը կատարված է ամենքի համաձայնությամբ, ուստի ամենքն էլ պիտի հատուցանեն այդ ոճիքի համար ծախսված փողերը: Հինգ ամիս վիճելուց, միմյանց օձիք քաշելուց, միմյանց մատնելուց հետո, վերջապես հաշտություն կայացրին կողմերը. բայց հաշտությունը կարող էր ջնջել անբարոյական իրողությունը — այդ հասարակական սառն դատողությունները, վեճերը մի մարդասպանության մասին, որ կատարվել էր լուկ այն պատճառով, որպեսզի մի անբարոյական Թումայի տեղ իշխեն տասնյակ անբարոյական կեղեքիչները...

Հազիվ մի կերպ վերջանում է այդ սպանության ամոթալի պատմությունը, և ահա պատրիարքարանի մշտական իրարանցումների մեջ գլուխ է բարձրացնում Մարտիրոս վարդապետ Կաֆայեցին և փողով առնում է պատրիարքությունը: Մի տարուց հետո նրան գահընկեց է անում Ղազար եպիսկոպոսը, տալով կառավարության մեծ կաշառք: Բայց նա իր գնած փառքը միայն երկու տարի կարողացավ վայելել. էջմիածնից նվիրակ է գալիս Հովհաննես անունով մի վարդապետ, որ հավաքած նվերները, փոխանակ էջմիածին ուղարկելով՝ տալիս է մեծ վեզիրին և պատրիարքությունը խլում է Ղազարից, բանտարկել տալով վերջինիս թըլթըլյանների միջոցով: Բայց Հովհաննեսի երջանկությունն էլ երկարատև չէր. Երուսաղեմի նվիրակ Սարգիս վարդապետը Ղրիմում իր հավաքած նվերների մեծ մասը ուտում է. Եղիազար վարդապետը հարկադրում է նրան տոկոսով փող վերցնել օտարազգիներից և վճարել Երուսաղեմի պարտքը. Սարգիսը այդպես էլ անում է, և երբ պարտատերերը սկսում են նրան սաստիկ նեղել, նա գնում է Կ. Պոլիս, որպեսզի մի ճար գտնե, բայց այստեղ բանտարկվում է: Մի տարուց ավելի մնալով բանտում, ճարպիկ վարդապետը կարողանում է օտար վաշխառուների հետ կապվել, փող է վերցնում ահագին տոկոսներով, ազատվում է բանտից և ուղղակի գնում է մեծ վեզիրի մոտ, կաշառքներ է տալիս և դառնում է պատրիարք: Տոկոսները խեղդում են խեղճին, ժողովրդից ստացվածը քիչ էր և պարտատերերը իրենց ծառաներով ու ձիաներով ապրում էին պատրիարքարանում, ծեծում էին իրենց պարտականին: Այդքանը քիչ է. պատրիարքը լուր է առնում, որ իր դուրած Հովհաննեսը չի ուզում հաղթված մնալ. թըլթըլյանների ձեռնտվությամբ նա կաշառքներով ապավինում է մեծ վեզիրին, որ այդ ժամանակ պատերազմի էր գնացել գերմանացիների դեմ. Հովհաննեսն էլ գնաց զորքի հետ և երկար ժամանակ դեգերում էր մեծ վեզիրի բանակում. վերջը վերադարձավ Ադրիանապոլիս: Այդտեղ գնաց և Սարգիսը, որպեսզի արգելե իր հակառակորդի ջանքերը. օսմանյան բանակում երկու փառամով վարդապետները ընդհարվում են միմյանց հետ, բայց հաղթվում է Սարգիսը, և Հովհաննեսը նորից պատրիարք է դառնում:

Ադրիանապոլիս էր գնացել և Եղիազար Այնթապցին, տանելով իր հետ մեծ քանակությամբ ոսկի: Այս մարդը ուներ այն երախտիքը, որ համառությամբ բախելով թուրք իշխանների դոները, կարողացել էր ետ խել ա. Հակոբի վանքը հույների ձեռքից: Բայց այդ լավությունը էժան չնստեց հայ ժողովրդի վրա: Եղիազարի մեջ թաքնված էր մի փառասիրություն, որի առջև անմեղ բաներ էին պատրիարքական թեկնածուների բաղձանքները: Եղիազար

ըր կամեցավ հասնել հոգևոր բարձրագույն իշխանության, այսինքն՝ կաթողիկոսանալ. նրա միտքն էր բաժանել թուրքահայերին էջմիածնից և առանձին ու անկախ աթոռ հաստատել, ինչպես մի քանի տասնյակ տարի առաջ փորձել էր անել տխրահռչակ Սահակը: Եվ Եղիազարը ավելի բախտավոր եղավ, քան իր նախորդը. իր հետ տարած մեծ հարստությունը դնելով թուրք կառավարության տրամադրության տակ, նա ստացավ կաթողիկոսական հրովարտակ: Անձնական փառքի համար հայոց ապականված հոգևորականները որքան գանձեր էին թափում մահմեդականների անհատակ դրպանները: Դրանք հարառահարված, խեղճ ու տգետ ժողովրդի հյուսիսն էին, մի ժողովրդի, որ այնքան կարող էր մտավոր լույսի, որի համար զրբեր տպող մարդիկ Եվրոպայում խեղդվում էին աղքատությունից, չգտնելով ոչինչ օժանդակություն, ոչինչ համակրանք ու խրախույս:

Եղիազարի կաթողիկոսությունը նոր խռովությունների ու բարդությունների դուռ բացեց: Իզուր էջմիածնի ծերունի Հակոբ կաթողիկոսը խրատի և աղերսանքի թղթեր էր ուղարկում ամեն տեղ, խնդրելով պառակտումների պատճառ չդառնալ և Եղիազարին կաթողիկոս չընդունել, իզուր նա իր վարդապետներից մեկին ուղարկեց Եղիազարի մոտ, խաղաղությամբ հասկացնելու համար, թե նա ինչ դժվարություններ և աղետներ է պատրաստում իր արարքներով: Վերջապես, իզուր էր աշխատում նաև ժամանակի հասկացող և զարգացած գրագետ մարդը, Երեմիա Չելեպի Քեոմուրճյան: Եղիազարը դրան էլ չսեց. նա ուներ արքունի հրաման կաթողիկոսության մասին և ուրիշ ոչինչ չէր ուզում լսել ու հասկանալ:

Այնուհետև Եղիազարի դեմ դուրս եկավ Մարտիրոս վարդապետ Կաֆայեցին և սկսվեց մենամարտության պես մի բան այդ երկու հոգևորականների մեջ: Մենամարտում էին, իհարկե, ոչ թե սրով ու հրազենքով. կաշառել թուրքերին, հրամաններ հանել միմյանց դեմ՝ ահա կովի՝ ղենքերը: Կաֆայեցին սկզբում հաջողությամբ էր տանում իր պայքարը: Եղիազարին չէին թողնում մնալ Երուսաղեմում. տեղական վալիներին կաշառքներ տալով հալածական էին անում նրան, իսկ նա տեղի էր տալիս, փախչում էր դեռ ու դեռ, բայց ամեն մի հիմար դեպքում նորից երևան էր գալիս և իր գնած իրավունքները դործադրում: Կամենալով իրեն Կ. Պոլիս գցել, Եղիազարը վաճառականի շորերի մեջ ծալած՝ փախչում էր իջևանից իջևան, աշխատելով թաքնվել իրեն հալածողներից: Բանտը, ծեծը, արհամարհանքը ոչինչ էին այդ կաթողիկոսի համար: Կ. Պոլսում սկսվեցին աղմուկները. Մարտիրոս Կաֆայեցին ամբաստանում էր նրան կառավարության առաջ, բայց Եղիազարը եռանդի և տոկունության հետ ուներ նաև խոսելու ու փաստաբանելու կարողություն. հաղթել նրան շատ դժվար էր, մանավանդ որ նա հարուստ քսակ ուներ և կարողանում էր թուրք պաշտոնյաներին խոսքի հետ ոսկի էլ մատուցանել: Կ. Պոլսի ամիրայական դասակարգի մեջ կազմվեց նոր կաթողիկոսին համակրող կուսակցություն և ժողովուրդը սիրով ընդունեց նրան: Այդ բոլոր հանգամանքները ստիպեցին Հակոբ կաթողիկոսին գնալ Կ. Պոլիս (1666)՝ խռովություններին անձամբ վերջ տալու համար:

Երուսի կաթողիկոսն էլ ճնշված էր ծանր պարտքերի տակ և նրա հետևորդների մեջ էին և էջմիածնի պարտատերերը: Բայց դեռ որքան ծախսեր էին հարկավոր թուրքաց մայրաքաղաքում: Այնտեղի հայերի վրա նա լավ տպավորություն գործեց իր խաղաղասեր և հեղ բնավորությամբ. բայց և այդպես, միայն մեծ կաշառքների միջոցով կարողացավ ստանալ մեծ վեզիրից թուղթ, որի մեջ հաստատվում էին էջմիածնի կաթողիկոսների ընդհանրական

իրավունքները: Եղիազարը, որ այդ ժամանակ ճանապարհվել էր Երուսաղեմ, չկարողացավ խափանել Հակոբ կաթողիկոսի ջանքերը և զրկվեց նույնիսկ Երուսաղեմի պատրիարքությունից, որը գնել էր կաթողիկոսության հետ միասին: Մարտիրոս Կաֆայեցին ստացավ այդ պատրիարքությունը. բացի դրանից, Հակոբ կաթողիկոսի օգնությամբ նախկին Սարգիս պատրիարքն էլ խլեց Կ. Պոլսի աթոռը Հովհաննեսի ձեռքից:

Խռովությունները, այնուամենայնիվ, չդադարեցին: Անցան 14 տարիներ, բայց Եղիազարը, Մարտիրոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքական թեկնածուները շարունակում էին կռվել, միմյանց քաշքշել: Կ. Պոլսում ութ տարի մի արտասովոր խաղաղություն տիրեց. այդ ժամանակ մեռավ Սարգիսը, չորս տարի պատրիարքություն անելուց հետո. նրան հաջորդեց Ստեփանոս Մեղրեցին, որ, երեք տարի շարունակ պաշտոն վարելով, նույնպես մեռավ: Բայց հազիվ էր նրա հաջորդ Հովհաննես Թոփալը պատրիարք դարձել, երբ թըլթըլյան կուսակցությունից Անդրեաս Երեց անունով մեկը, որին ժողովուրդը տվել էր «Ճեհեննեմ նմերտիվենի» (դժոխքի սանդուղք) անունը, մատնություն արավ և խլեց պատրիարքությունը: Մարտիրոս Կաֆայեցին չհավանեց դժոխքի սանդուղքին և, փող ծախսելով, պաշտոնանկ արավ նրան, բայց նրա տեղը դրեց դժոխքի մի ուրիշ սանդուղք: Դա մի բոլորովին տգետ, անազնիվ կեսարացի քահանա էր՝ Կրպոտ անունով (Կարապետ): Եթե Կրպոտ կարողանում էր պատրիարք լինել, ինչու՞ նույնը չէր կարող անել օսմանյան բանակում հացթուխի պաշտոն կատարող էքմեքճի Սարգիսը: Սա էլ ստացավ իր ուղածը, վռնդեց Կրպոտին և, քահանա ձեռնադրվելով՝ դարձավ պատրիարք: Բայց Կրպոտ շատ էլ կորած խեղճներից չէր. նա վռնդում էր ուրիշներին, պատրիարք էր դառնում, էլի ընկնում: Այսպիսով այդ տգետ եկեղեցականը հինգ անգամ պատրիարքական աթոռը բարձրացավ:

Եթե մենք, ընթերցողներս, ձանձրանում ենք այս հուսահատական և զզվելի շահատակությունների անվերջ շարքից, պետք է միևնույն ժամանակ շնորհակալանք, որ դրանք աղետներ էին ժամանակակիցների համար, աղետներ, որոնք գուցե ավելի մեծ վնասներ հասցրած լինեին հայ ազգին, քան մի որևէ բարբարոսի արշավանքը: Ապականված բարքերի մի կատարյալ դժոխք էր այդ ժամանակը: Հակոբ կաթողիկոսը ստիպված էր երկրորդ անգամ ճանապարհորդություն սկսել, չնայած իր զառամյալ հասակին: Կ. Պոլսից նա նամակ գրեց Եղիազարին և խնդրում էր նրան նայել Կ. Պոլսի մեջ տեղի ունեցող աղետներին և խղճալ ազգը. հրավիրում էր գալ իր մոտ, որպեսզի կարելի լինի միասին հոգ տանել: Բայց մինչև Եղիազարի գալը, մահը եկավ լուծելու երկու հակառակորդ կաթողիկոսների պայքարը: Հակոբը մեռավ 1580-ին. էջմիածնի միաբանությունը ի վերջո համաձայնության եկավ և գտավ դժվարությունից դուրս գալու միջոցը. փոխանակ նոր կաթողիկոս ընտրելու՝ նա հրավիրեց Եղիազարին շարունակել իր կաթողիկոսությունը էջմիածնում: Դա մի բախտավոր ելք էր. Եղիազարը իր փառասիրության լիակատար հատուցում ստացավ, իսկ ազգը ազատվեց մի կամակոր և անբարեխիղճ մարդուց, որ տասնյակ տարիներ խառնակություններ էր հարուցել, զոհելով ժողովրդի ամենակարևոր շահերը իր անձնասիրության: Նշանավոր հաջողություն էր մանավանդ այն, որ հայոց փառամոլ հոգևորականների մեջ չգտնվեց մեկը, որ հետևեր Եղիազարին, և Երուսաղեմի կաթողիկոսությունը շարունակելու ոչ մի փորձ էլ չեղավ: Բայց անփոփոխ մնացին մյուս շարիքները: Եղիազարի ժամանակ և նրանից հետո էլ Կ. Պոլսի աթոռը շարունակում էր կռվածադիվ լինել և ձեռքից ձեռք հափշտակվել: Դրությունը միևնույնն էր և Երուսաղեմում:

Մենք կդիմենք մի ժամանակակից և ականատես պատմողի, որի նկարագրած դեպքերը թեև ժամանակով մի քիչ ետ են XVII դարից, բայց միանգամայն պարզ և բնորոշ կերպով են պատկերացնում անբարոյական վարչության կամ, ավելի ճիշտ ասած, անիշխանության առաջացրած դրությունը: Այդ ականատես պատմողը Երուսաղեմի Հովհաննես Հաննե հայ վարդապետն է*:

Շատ անգամ էր լինում, — ասում է նա, — որ մի տարվա մեջ երկու և երեք պատրիարքներ էին փոխվում: Բոլոր ազգերի մեջ հայոց պատրիարքությունը նախատինք էր դարձել: Խոսքը, իհարկե, Կ. Պոլսի պատրիարքության մասին է, որովհետև XVII դարի վերջից Երուսաղեմի առանձին պատրիարքությունը վերացվել էր: Կ. Պոլսի պատրիարքները այնքան շատ կաշառքներ էին տալիս թուրք պաշտոնյաներին, որ այլևս անհնարին էր պատրիարքարանի սեփական միջոցներով կառավարվել. ուստի նրանք կառավարությունից գնում էին և Երուսաղեմի պատրիարքությունը, որ եկամուտների նոր աղբյուր էր: Կ. Պոլսում Երուսաղեմի ուխտավորներից ստանում էին այն բոլոր տուրքերը, որոնք պիտի հասնեին ս. Հակոբի վանքին. ուխտավորները Երուսաղեմ տանում էին միայն անդորրագրեր, որոնք վկայում էին, թե ամեն ինչ ստացված է Կ. Պոլսում: Երուսաղեմի հայոց վանքերը, զրկվելով իրենց եկամուտներից, ահագին պարտքերի տակ ընկան և խայտառակ իրողությունների ասպարեզ դարձան:

Պատրիարքները և նրանց արքայականները ուղարկում էին Երուսաղեմ իրենց ազգականներին և ծանոթներին՝ տեղակալների և հավատարմատարների պաշտոնով, այսինքն՝ կատարյալ տերերի իրավունքով: Դրանք կատարյալ ավազակային արշավանքներ էին: Այդ մարդիկ, «արաբացի լափլիզող գայլերի և արյան ծարավ կատաղի շների» պես կողոպտում և թալանում էին այն ամենը, ինչ տեսնում էին: Բարոյական որևէ զսպանակ չկար նրանց համար, որովհետև արատավոր մարդիկ էին, մեծ մասամբ հանցավորներ, որոնք իրենց դործած ոճիրների համար շատ անգամ էին բանտ նստել և արքորվել: Երուսաղեմի միաբանությունը թշվառության ծայրին էր հասել. նա քաղցած էր, միշտ չարաբովում էր: Վանքում տիրապետողները միայն տեղակալներն ու հավատարմատարները չէին, այլև նրանց կանայք ու որդիքը. միաբաններին ուտելու հաց չէին տալիս և խեղճերը ստիպված էին ուխտավորներից ողորմություն խնդրել: Անպակաս էին կոփվեցրած միաբանների ու ավազակ տիրապետողների մեջ, կոփվեցրած, որոնք տանում էին երկու կողմերը թուրք իշխանությունների մոտ և կաշառքներ էին հանում թե՛ կեղեքողների և թե՛ կեղեքվողների գրպանից: Հայը, կրոնական ջերմեռանդությունից զրգված՝ արհամարհում էր երկար տարածությունները և գնում էր Քրիստոսի գերեզմանին երկրպագելու. բայց ի՞նչ էր տեսնում այդ բարեպաշտական ճանապարհորդության միջոցին: Կ. Պոլսում նրան թալանում էին, իսկ Երուսաղեմի նվիրական վայրերում նա ականատես էր լինում խայտառակությունների և ավազակային արարքների: Նա իր հոգու փրկության համար նվերներ էր տալիս, բայց տեսնում էր իր աչքի առջև և լսում էր, որ ջերմեռանդ տուրքը մտնում էր թուրք փաշաների և նրանց ծառաների գրպանը, որովհետև կղերականները կռվում էին միմյանց հետ, կողոպտում, հարստահարում էին և սրիտի աջակցություն ստանալին թուրքերից:

Հափշտակությունը, ավարառությունը հետզհետե հրեշավոր չափեր ընդու-

* «Գիրք պատմության սրբոյ և մեծի քաղաքիս Երուսաղեմի», Կ. Պոլիս, 1767, եր 119—129:

նեցին: Վանքի անշարժ կալվածները ծախվեցին. սրբազան անոթները գողացվում էին, հալվում և վաճառքի հանվում, կամ թե բացարձակ կերպով գրավ էին դրվում: Երուսաղեմում համարյա այլևս չէր մնացել մարդ, որին հայոց վանքը պարտական չլիներ. վերջիվերջո կողոպտողները այն գրության հասցրին, որ ոչ ոք այլևս չէր հավատում և փող չէր տալիս: Բայց այդ հանգամանքից էլ չէին քաշվում «արաբական գալիքը»: Նրանք կաշառքով երաշխավորներ էին գտնում՝ խաբում էին մարդկանց, որոնց դեռ կարելի էր խաբել: Եվ Երուսաղեմի հրապարակներում սովորական բան էր տեսնել հայոց եկեղեցական անոթները ծաղրով և անարգանքով ծախելիս: Պարտատերերը կատարելապես ստրկացրել էին վանքը. մի որևիցե թուրք պարտատեր գալիս էր իր պահանջներն անելու, կապում էր իր ձին եկեղեցու դռնից և չէր թույլ տալիս, որ մտնող ու դուրս եկող լինի: Մի արիշը արգելում էր պատարագը կամ ժամասացությունը: Եղան դեպքեր, երբ պարտատերը բարձրանում էր սեղանին պատարագի ժամանակ և խլում էր սկիհը պատարագչի ձեռքից*: Բայց ոչ մի բռնություն չէր վախեցնում հայոց սնանկացած, անպատիվ վանքը: Եվ պարտատերերը, վերջապես, ստիպված եղան հրաման բերել տալ Կ. Պոլսից, որ իրենց պարտքերի փոխարեն ծախեն ս. Հակոբի վանքը և ուրիշ եկեղեցիները: Դրանցից մեկը, ս. Փրկչի վանքը, արդեն նշանակված էր աճուրդի: Եվ եթե պատմության մեջ տեղի չունեցավ մի այդպիսի խաչատառակ իրողություն, պատճառն այն էր, որ Երուսաղեմի մի քանի խեղճ ու պլոկված վարդապետներ կարողացան հասկանալ դրությունը, սրա ու նրա դռներն ընկան և աղաչանքով, պաղատանքով մի կերպ հետաձգել տվին պարտքը:

Ավելի հեռու գնալու տեղ չէր մնացել: Եվ սակայն այդ սոսկալի դրությունը ոչինչ հոգս ու անհանգստություն չէր պատճառում հայ սեպուխներին և նրանց արբանյակներին, որոնք հավաքվել էին Երուսաղեմում կարծես միայն այն մտքով, որ նորից արդարացնեն Քրիստոսի խոսքերը. «Իմ տունը աղոթքի տուն պիտի կոչվի, իսկ դուք նրան դարձրիք ավազակների որջ»: Կռիվներն ու լրբությունները անպակաս էին. սովորական երևույթ էր տեսնել, թե ինչպես ջարդվում են խուցերի դռները և պատուհանները, ինչպես միմյանց միմյուր են փետում, հայհոյում են միմյանց, թքում միմյանց երեսին: Օսմանյան զորքերը հարկադրված էին հաճախ ներս խուժել կատաղած վանականների խուցերը՝ կարգ և հանդարտություն հաստատելու համար:

Եվ այսպիսի տեսարան ներկայացնում էր ոչ թե մի հեռավոր ու մոռացված կղերանոց Հայաստանի լեռներում, այլ բրիտանական զորքերի համար ամենանվիրական այն վայրերում, ուր յուրաքանչյուր ազգ ունի իր ներկայացուցիչները, ուր աշխարհի բոլոր անկյուններից հավաքվում էին ահագին քանակությամբ ուխտավորներ: Այսպիսի համաշխարհային կենտրոններում են ազգերը ծանոթանում միմյանց հետ, հասկացություն կազմում միմյանց մասին: Ի՞նչ տեսակ համբավ կարող էր ստանալ հայ ազգը այն անամոթ արարքների մեջ, որոնց թատերաբեմն էին դարձել Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքարանները: Հաննե վարդապետը ուղղակի վկայում է, որ հայը ամառում էր ասել, թե ինքը հայ է: Եվ սա չափազանցություն չէ. մեր պատմությունը քիչ չէ ունեցել այնպիսի միջոցներ, երբ ազգային պատվի մասին բարձր հասկացողություն ունեցող հայը ամառել է, որ հայ է ծնվել...

Եզդիաները Հայաստանում. դավանափոխական ջանքեր. Նախիջևանի հայ կաթոլիկ հասարակությունը և Լյուդովիկոս XIV: Հակոբ կաթոլիկոս. էջմիածնի գաղտնի ժողովը 1678-ին. հայ պատգամավորությունը ուղևորվում է Կ. Պոլիս՝ Եվրոպա անցնելու համար. կաթոլիկոսի մահը Կ. Պոլսում. Իսրայել Սրի: Կաթոլիկացման ջանքերը ապարդյուն են անցնում: Շարդենի և Տուռնֆորի վկայությունները. կրոնական երկպառակությունները Նոր Զուղայում. այնտեղ հատկապես դրա համար բացվում է ապարան. «Գիրք, որ ասի վիճաբանական», «Գիրք իսկապես համառոտ վասն նշմարիտ հաւատոյ»: Փոխադարձ մատնություններ. ապարանի փակվելը. միջնադարյան մի հանդես Զուղայում: Փաղափական մատնություններ. կաթոլիկները փորձում են հայերի դավանափոխությունը պետական հավատարմության հարց դարձնել. լուսավորչական հայերն էլ դիմում են մատնությունների: Հովհաննես վարդապետ Մեֆուզ. նրա վայելած հոշակը: «Վիճաբանութիւն առ շահ Սլեմանն Պարսից» գիրքը. այդ գործի արժանավորությունը: Զուղայի անկումը. Ստեփանոս Եպիսկոպոս և եզդիաներ:

«Ուր լեռ կա, այնտեղ հավաքվում են արծիվները»: Հայ ժողովուրդը, դարերով ծեծված, տղիտություն մեջ թաղված, անբարոյական հովիվների ձեռքը մատնված, ներկայացնում էր մի գետնատարած, արյունաքամ դիակ: Եվ նրա վրա հավաքված արծիվները, ինչպես գիտենք, միայն Մեքքայի երկրպագուներից չէին. Հռոմի երկրպագուները նույնպես շատ լավ էին զգում ժամանակի և հանգամանքների հարմարությունները և իրենց եռանդի վրա նոր և նոր եռանդ էին ավելացնում:

XVII դարի «մի ժամանակ էր,— ասում է Գերվինտսը*,— երբ պապականությունը կատարյալ ազատություն տվեց իր ծայրահեղ մոլեռանդության՝ բոլոր հերձվածողների դեմ»: Եվ իրավ, միայն Երեսնամյա պատերազմը, որ զիալներով ու ավերակներով պատեց Միջին Եվրոպան և որի հետևանքները այնքան զարհուրելի էին, բավական է ցույց տալու, թե ինչ բարբարոսությունների է ընդունակ զինված կաթոլիկությունը: Մահմեդական Արևելքը իր ճնշված ու ստրուկ բրիտանոյա համայնքներով այնքան աննշան կտոր չէր, որ շարժանանար կաթոլիկության կատաղի ջանքերին: Այդտեղ չկային կրոնական պատերազմներ. այդտեղ գողերից, ավազակներից, հասարակության ամեն տեսակ տականքներից կազմված հրոսակները չէին գնում արյունով ու կրակով պապականություն տարածելու: Բայց դրա փոխարեն Արևելքում գործող կրոնավորական գանազան կարգերի վրա ավելացան եզդիտները, որոնց ձեռքին արդեն հեծում էր Եվրոպան:

Եզդիտական արշավանքը դեպի Արևելք մի անգամից չէր տեղի ունենում: Սկզբում պապականության այդ ահարկու զինվորները հաստատվեցին Թուրքիայի եվրոպական մասում և Միջերկրական ծովի ափերին. նրանք հունաց եկեղեցին ենթարկեցին այնպիսի վրդովեցուցիչ հալածանքների, որոնք չէին տեսնված նույնիսկ սուլթան Մուհամմեդ II-ի ժամանակ: Ֆրանսիան և Ավրոստիան, որպես կաթոլիկ պետություններ, առանձին դաշնադրություններով արտոնություններ ստացան Թուրքիայից նրանց համար և, հենվելով այդպիսի ուժեղ աջակիցների վրա, եզդիտները կարողանում էին արագ կերպով վերադառնալ հաշիվները ամեն մեկի հետ, որ փորձում էր կանգնել նրանց ճանա-

* Չամչյան Գ., էր. 770:

* Հ. V., էր. 20:

պարհին: Այդպիսիներից մեկն էր հունաց պատրիարք Կյուրեղը, որին թուրք կառավարությունը, եզվիտների ջանքերով, խեղդել տվեց Եջդի-Կուլեի բանտում: Կյուրեղի հաջորդը այդ սարսափելի դասից խրատված՝ կամա-ակամ տանում էր եզվիտների ամեն տեսակ բռնությունները: Եզվիտներն էին նույնպես, որ 1628-ին հարձակվեցին հունական տպարանի վրա և գրավեցին նրա բոլոր գրքերը:

Հետզհետե առաջանալով, եզվիտները 1650 թվականից մուտք գործեցին և հայերի մեջ, սկսելով Պարսկաստանի գաղթականություններից. նոր Զուղայում, Շիրազում նրանք իրավունք ստացան վանքեր և ուսումնարաններ հիմնելու:

Հայտնի է, որ Լոյսլայի աշակերտները գլխովին տգետ ֆանատիկոսներից չէին կազմված. նրանց մեջ կային և խելքի ու գիտության մարդիկ, որոնք իրենց ձեռքն էին առել շատ տեղերի կրթության գործը: Ինչպես ամեն տեղ, հայերի մեջ էլ եզվիտները լավ ընդունելություն էին գտնում այն պատճառով, որ փորձված, գիտուն բժիշկներ էին, ձրի օգնություն էին հասցնում հիվանդներին: Պարսից թագավորներին նրանք դարձացնում էին իրենց գիտակներով և աստղաբաշխական հմտություններով: Բայց միայն գիտությունը բավական չէր Պարսկաստանի պես մի երկրում դիրք և ազատ հարմարություն ստեղծելու համար: Եզվիտը ամեն տեղ աշխատում էր քաղաքական հովանավորություն գտնել, միևնույնն էլ նա Պարսկաստանում էր անում: Լյուդովիկոս XIV, որ եզվիտական կարգի անդամ էր դառել, դեսպանությունների և բարեկամական նամակների միջոցով աշխատում էր պարսից շահի համակրությունը գրավել դեպի կաթոլիկ պրոպագանդան: Պատրվակ կար, և այդ պատրվակը դարձան նախնիների կաթոլիկ հայերը, որոնք, անսպասելի կերպով քաղաքական գործոնի դրություն մեջ ընկնելով, արժանացել էին Ֆրանսիայի «ամենաքրիստոնյա» թագավորի քնքրություններին: Լյուդովիկոսը խնդրում էր ամեն տեսակ դյուրություններ տալ այդ հայերին և մանավանդ եզվիտներին, որոնք նրա առանձին բարեհաճությունն էին գրավում: Այդ բարեկամական միջնորդությունները ազդու և հեղինակավոր էին թե՛ այն պատճառով, որ գալիս էին Եվրոպայի ամենահռչակավոր, աշխարհակալ թագավորի կողմից և թե՛, մասնավոր, այն պատճառով, որ նրանց հետ թանկագին ընծաներ էլ էին գնում Լեհաստանի թագավորն էլ, պապի և լեհական արքունիքում վիստացող եզվիտների խորհրդով, դեսպանություններ էր ուղարկում Պարսկաստան և նույնպես խնամք էր տանում, որ եզվիտները ապահով ու հեղինակավոր լինեն Պարսկական Հայաստանում. նրա ջանքերով էր, որ եզվիտական մի փոքրիկ բույն հիմնվեց Շամախում:

Դավանափոխական պրոպագանդան այս անգամ ուրիշ հիմքերի վրա էր հաստատվում: Քարոզությամբ համոզելուց ավելի գործադրվում էին քաղաքական միջոցներ: Եվ այդ կողմից կաթոլիկ գործիչների արարքները երկդիմի էին, հաճախ նույնիսկ խարդախ, ինչպես առհասարակ վայել է եզվիտական քաղաքականության: Բարվոքել կաթոլիկ հայերի դրությունը քաղաքականապես, նախանձելի դարձնել նրան մյուս հայերի աչքում. սա Հոռմի և եզվիտների ծրագրի մի կողմն էր: Կասկած չկա, որ այդ միջոցը ամենից շատ գործնական էր և խոստանում էր Հոռմին ահագին օգուտներ, եթե միայն հաջողվեր: Եթե կեղեքվող քրիստոնյան իր երկրավոր շահերի համար մահմեդականություն էր ընդունում, ավելի հոգաբարությամբ նա կմտներ կաթոլիկության ծոցը, երբ պարզ տեսներ, որ միայն կաթոլիկ դառնալը բավական է համեմատաբար հանդիստ կլանք գտնելու համար: Այս միտքը լուսավորչա-

կան հայերի մեջ ժողովրդականացնելու նպատակով կաթոլիկ գործիչները միաժամանակ պիտի աշխատեին, որ ոչ կաթոլիկ հայերը ավելի ևս հարստահարված ու իրավազուրկ լինեն: Եվ մենք տեսնում ենք, որ ֆրանսիական արքունիքը քայլեր է անում այս ուղղությամբ:

Մահմեդականացած հայը, ինչպես գիտենք, քրիստոնյա հայից մնացած կալվածների ժառանգն էր դառնում. այդ միևնույն իրավունքը խնդրում էր կաթոլիկ հայերի համար Լյուդովիկոս XIV իր մի նամակով, որ գրված է Շահ-Աբասին 1667 թվականի հունիսի 23-ին*: Քրիստոնյա թագավորը հավատացնում էր մահմեդական միապետին, որ մի այդպիսի օրենք արդարություն կլիներ կաթոլիկ հայերի վերաբերմամբ, որոնց հովանավորն էր ինքը: Եվ ի՞նչ ասել կուզի, որ մեծահռչակ թագավորի այդ եզվիտական միջնորդությունների շնորհիվ կաթոլիկության նշանակությունը միանգամից շատ բարձրանում էր Հայաստանում: Լյուդովիկոսը մինչև իսկ նամակ էր գրում նախնիների կաթոլիկ եպիսկոպոսին, ուրախություն էր հայտնում, որ հայ կաթոլիկների դրությունը բարվոքվում է պարսից շահի հոգացողությամբ, խոստանում էր ավելի ևս աշխատել, ավելի շատ խնամք ցույց տալ (1674): Պետք է երևակայել, թե ինչ ահագին տպավորություն պիտի գործեր արքայական այդ բարձր ուշադրությունը Ասիայի մի խեղդված անկյունում տանջվող ժողովրդի վրա, մի ուշադրություն, որ պատանական չէր, այլ իրական օգուտներ էր բերում: Անշուշտ նա գեղեցիկ ակնկալություններ պիտի ծնեցներ և մյուս հայերի մեջ, նորից արժարժելով այն հին հույսը, թե կարելի է կրոնափոխությամբ ձեռք բերել քաղաքական ապահովություն: Այդպես էլ եղավ: Չորս տարուց հետո, 1678-ին, էջմիածնում գումարված մի փոքրիկ ժողով վճռում է հպատակություն հայտնել պապին:

Այդ ժողովի նախաձեռնողը Հակոբ կաթողիկոսն էր, Սյունյաց դպրոցի վերջին ներկայացուցիչը կաթողիկոսական աթոռի վրա: Մենք տեսանք, թե այդ ծերունին որքան վշտացած ու տանջված էր սանձարձակ հոգևորականների արարքներից: Կ. Պոլսի և Նրուսադեմի խայտառակությունները, եկեղեցական իշխանություն, ամեն մի կարգապահության կատարյալ անկումը, համարյա յուրաքանչյուր օր լույս ընկնող խռովարար, անբարոյական թեկնածուները և ժողովրդի կրած տանջանքները պիտի համոզեին խաղաղասեր կաթողիկոսին, թե Հոռմի օգնության դիմելը մի փրկարար անհրաժեշտություն է: Իսկ քաղաքական տաղանայները, հարստահարությունները, մահմեդականության հաջողությունները հայերի մեջ, էջմիածնի վրա ծանրացած պարտքերը ավելի ևս պիտի հաստատեին այդ անհրաժեշտությունը: Պակաս չէին և եզվիտների շնչոցները, որոնք ազատություն և բարեկեցություն էին խոստանում պապի հովանավորության տակ: Եվ հայոց կաթողիկոսին, իհարկե, լավ հայտնի էր, որ ինքը առաջինը չէ այդ տեսակ մի փորձի ձեռնարկում. նա, իհարկե, գիտեր, որ նախորդ դարում Ստեփանոս և Միքայել կաթողիկոսներն էլ նույն քայլերն էին արել ժողովուրդը և եկեղեցին վերջնական կորստից ազատելու համար:

Էջմիածնի ժողովը գաղտնի էր և նշանավոր նրանով, որ մասնակցում էին նաև աշխարհական անձինք հավասար թվով՝ վեց հոգևորական և վեց աշխարհական: Բացի դրանից, նշանավոր է, որ աշխարհականների մի մասը՝ համարյա կեսը, Հայաստանի մի հատ գավառից էր, այն է՝ Ղարաբաղի կող-

* Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом. Спб., 1898, стр. XIV.

մերից, մի լեռնային երկրից, ուր հայերը դեռ պահպանում էին կիսով չափ անկախություն:

Ինչո՞ւ այդքան փոքր, սակավամարդ էր էջմիածնի ժողովը, որ պիտի վճռեր այնքան կարևոր, համազգային հարց: Վախը, թե մահմեդականները կիմանան գլավուրների գաղտնի նպատակը, անշուշտ, կար, բայց միակ պատճառը չէր: Ամենագլխավորը, թվում է, այն պիտի լինի, որ օտար միջամտության մեջ ազատություն գտնելու միտքը ժողովրդականություն չունի: Եվ չէր էլ կարող ունենալ մի երկրում, ուր ազգաբնակչությունը վերջին ծայր հարստահարված էր, սերունդների մի երկար շարքի սարսափները ժառանգած և հասած ստրկական այն հասկացողության, թե պետք է լուռ ու համբերատար լինել և չգրգռել տիրողներին: Այդ է պատճառը, որ ամբողջ Պարսկական Հայաստանում միայն մի լեռնաստան համակրություն մերաբերվեց այդ քաղաքական քայլին. այդ է պատճառը, որ ապագայում էլ ազատական շարժումը Ղարաբաղի լեռներում սկսվեց և այդտեղ էլ ամփոփվեց, արձագանք չգտնելով մյուս տեղերի հայերի մեջ: Անպատճառ պետք է ավելացնել և այն, որ Հոռոմին հպատակվելու միտքը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ երևի, ընդհանուր համակրանք չգտավ հայ հոգևորականության մեջ: Ապացույց այն, որ պատգամավորությունը, Հակոբ կաթողիկոսի հետ հասնելով Կ. Պոլիս, այդ տեղից շարունակեց ճանապարհը և, ինչպես գիտենք, Հակոբը թուրքաց մայրաքաղաքում ավելի մտածում էր Եդիսաղարի հետ համաձայնություն կայացնելու և տեղական խռովությունները դադարեցնելու մասին: Ծիշտ է, ծերունի կաթողիկոսը Կ. Պոլսում էլ վախճանվեց, բայց և այդպես, կար, ինչպես երևում է, մի արգելք, որ մահից առաջ էր կտրել նրա ճանապարհը դեպի Հոռոմ: Գոհն մի օտարազգի հեղինակ, Ռիկո, գրում է հետևյալը. «1670 թվին, երբ ես Զմյուռնիայից Անգլիա գնալու համար բռնեցի Հոռոմի և Իտալիայի ճանապարհը, շուտ էր տարածված ամբողջ եկեղեցական պետության մեջ, թե հայոց առաջին պատրիարքը, իր մի քանի մետրոպոլիտների ուղեկցությամբ, շուտով գնալու է Հոռոմ՝ պապին հպատակություն հայտնելու համար: Այնուհետև ես մի քանի ամիս մնացի Իտալիայում, բայց այնտեղ այդ պատգամավորության մոտենալու մասին ոչ մի լուր չստացվեց, ուստի այն ժամանակից ես եկել եմ այն եզրակացության, որ հայոց պատրիարքը նույնպես հեռու էր մի որևէ օտար եկեղեցուն հպատակվելու դիտավորությունից, որքան Հայաստանը հեռու է հոռոմական կրոնի ամբողջից»: Եվ սակայն այդ պատրիարքը էջմիածնից դուրս էր գնացել՝ հատկապես Հոռոմ գնալու համար: Պարզ է ուրեմն, որ ճանապարհին նրան ետ էին կանգնեցրել այդ մտքից»^{*}:

Այսպես, թե այնպես, հայ պատգամավորությունը լուծվեց դեռ ճանապարհին: Բայց նա միանգամայն ապարդյուն չէր: Կ. Պոլսում նրա անդամներից մեկը շարունակեց ճանապարհը մենակ, գնաց Վենետիկ, ապա անցավ Ֆրանսիա, ուր մտավ զինվորական ծառայության մեջ: Սա շատ հազվագյուտ դեպքերից մեկն էր, գուցե և առաջինը, երբ հայը Արևմուտք էր գիմում ոչ թե կրոնավոր դառնալու կամ վաճառականություն անելու նպատակով, այլ զինվո-

րություն սովորելու համար, մի գործ, որ վաղուց մոռացված էր հայերի մեջ: Այսպիսի քայլեր անողը հայ ազնվականության բեկորներից մեկն էր՝ հռչակավոր Իսրայել Օրին, որ տարիներից հետո պիտի վերադառնար հայրենիք իրեն եվրոպական մտքերով տոգորված մի քաղաքական գործիչ, իբրև մի աշխարհական հայրենասեր, որ հայրենիքի գաղափարը բարձր էր դասում կրոնական նախապաշարմունքներից և պատրաստ էր շատ ծանր զոհեր մատուցանել այդ գաղափարին...

Որ Հակոբ կաթողիկոսի քաղաքական ծրագիրը համակրություն չէր գրտնում հայ հոգևորականության մեջ, այդ կարելի է եզրակացնել և նրանից, որ ծերունու մահից հետո կաթողիկ պրոպագանդան դարձյալ խուժների ու ժայռների հանդիպեց: Եվ միսիոնարները, ինչպես երևում է, շատ էլ մեծ ակնկալություններ չունեին, թե իրենց խոստացած քաղաքական բարիքները միանգամայն բավական են հայերին կրոնափոխ անելու համար, ուստի շարունակում էին դիմումներ անել պարսից արքունիքին: 1685-ին Շահ-Աբասը, պատասխանելով Լյուդովիկոս XIV մի «սիրալիր» նամակին, ասում էր, թե արդեն հրամայել է հովանավորություն ցույց տալ Նախիջևանի գավառի կաթողիկ հայերին:

Եվ դրանք դատարկ խոստումներ չէին. ճիշտ որ, պարսից արքունիքը խոսքից գործի էլ էր անցնում, հրամաններ արձակելով շահի անունից: Հովանավորելով հայերի մի մասին, պետք էր դրկել ու ճնշել մյուս մասը, որ չունի հզոր միջնորդներ Եվրոպայում: Եվ լուսավորչական հայերը ստիպված էին մեծ կաշառքների միջոցով համոզել պարսիկ իշխանավորներին, որ նրանք լղործադրեն շահի հրամանները: Կաթողիկ քարոզիչները, ինչ խոսք, ազատ ու համարձակ շրջում էին ամեն տեղ, քարոզում էին: Հոռոմը ոչինչ չէր խնայում՝ իր գործակատարներին շքով և իշխանական կարողությամբ շրջապատելու համար: Միսիոնարները շատ հաճախ փողով էին կրոնափոխներ առնում՝ այնքան առատ էին նրանց տրամադրության տակ դրած դրամական միջոցները: Նրանցից շատերը Պարսկաստան գնում էին կա՛մ իբրև Հոռոմի, Ֆրանսիայի, Լեհաստանի դեսպաններ, կա՛մ ունենալով իրենց հետ այդ կառավարությունների հանձնարարական նամակները: Եզվիտները հաստատվեցին Թուրքաց Հայաստանի զանազան կողմերում, բույն դրին մինչև իսկ էջմիածնի կողքին, Երևանում: Նրանք գործում էին իստակ եզվիտական եռանդով. քարոզում էին քաղաքներում, բայց մանավանդ գյուղերում. ավելի հաճախ ընկերանում էին առևտրական կարավաններին և, օգուտ քաղելով ամեն մի հանգամանքից, հորդորում էին մարդկանց հասկանալ, որ առանց Հոռոմի չկա փրկություն:

Երևանի եզվիտների ուշադրության գլխավոր առարկան, իհարկե, էջմիածինն էր. նրանք աշխատում էին իրենց ցանցի մեջ գցել հայոց կրոնական այդ կարևոր կենտրոնը և դրա համար մի կողմից շահագործում էին պարսից կառավարության ունեցած համակրանքը դեպի իրենց գործը, իսկ մյուս կողմից քաղաքական հույսեր էին ներշնչում, շարունակելով հավատացնել, թե Ֆրանսիական թագավորը կլսե պապին, երբ այս վերջինը կառաջարկե նրան հովանավորել հայերին: Եվ պետք է խոստովանել, որ հայ եկեղեցականների մեջ կային և այնպիսիները, որոնք կարող էին եզվիտների համար համբերության և ազատամտության օրինակներ դառնալ: Այսպես, Նահապետ կաթողիկոսը թույլ տվեց այդ կրոնավորներին ազատ մտնել հայոց եկեղեցիները, քարոզել այնտեղ: Եվ երբ հայ հոգևորականները այս պատճառով գահընկեց

* Снош. Петра Вел., стр. XX.

** Պալեյան վարդապետի «Պատմություն կաթողիկե վարդապետության» գրքից երևում է (եր. 163), որ Կ. Պոլսում գտնվող եզվիտները մահվան անկողնում պառկած ծերունի կաթողիկոսին ստորագրել տվին մի թուղթ, որով նա իր հպատակությունն էր հայտնում Հոռոմի պապին: Բայց այս թուղթը արգելք չեղավ, որ կաթողիկոսը թաղվի հայոց եկեղեցու կարգով և ոչինչ նշանակություն չունեցավ և ապագայում: Նշանակում է, որ այս թուղթն էլ, ինչպես և շատ ուրիշները անցյալում, գրված էր հայտնի քաղաքական պայմանագրությամբ:

արին Նահապետին, եզվիտները կարողացան ընծաների միջոցով շահից հրա-
մաններ բերել տալ և Նահապետին նորից կաթողիկոս նստեցնել:

Այս իրողությունները ցույց են տալիս, թե որպիսի ահագին եռանդով էր
կաթողիկ պրոպագանդան գործ սկսել Հայաստանում: Բայց արդյո՞ւնքը: Հրո-
շակավոր ճանապարհորդ Շարդենը գրում է. «Դժվար է նկարագրել այն բոլոր
հնարքներն ու ծախսերը, որ Հռոմը գործ դրեց հայերին կաթողիկ դարձնելու
համար, բայց ապարդյուն»: Մյուս գիտնական եվրոպացին, Տուռնֆոր, որ
ճանապարհորդեց Հայաստանում XVII դարի վերջում, կատարելապես հուսա-
հատված է խոսում կաթողիկացման գործի մասին. նա էլ վկայում է, որ աթե-
նափալուն միսիոնարությունն անգամ չէ կարող մի բան գլուխ բերել, մինչև
որ Աստված չկակղեցնե հերձվածող հայերի սիրտը:

Առաջին հայացքից դուրսն են ալդպես է երևում: Եվ իրավ, եզվիտական
հնարագիտությունը բազմակողմանի էր, ճարտար, թեև, ինչպես միշտ և ամեն
տեղ, անբարոյական: Հայաստանի պես մի խեղճ ու խավար երկրում նրանք
ահագին հաջողություն պիտի ունենային: Չէ որ նրանք այն իսկ կրոնավոր-
ներից էին, որոնք 1640 թվականի հոբելյանական տոնախմբության ժամա-
նակ ասում էին. «Մինչև վերջին շունչը պիտի պաշտպանենք կաթողիկ հոտը
գայերից. մի հուսաք, թե խաղաղություն կլինի. մենք ծնվել ենք կրելով մեր
կրթում ատելության սերմերը և պատրաստ ենք դանակներով կռվել»: Չէ որ
եզվիտական կարգի գեներալներից (գլխավորներից) մեկը այսպես էր բնորո-
շում այդ կրոնավորներին. «Մենք գառների պես ներս ընկանք, իսկ կառավա-
րեցինք որպես գայեր. մեզ շների պես կարտաքսեն, իսկ մենք կթռչենք իրեն
արծիվներ»: Այսքան համարձակություն ու կորով ունեցող մարդկանց դեմ
ի՞նչ պիտի անեին ողորմելի հայ վարդապետները, որոնց համար մի հասա-
րակ գրագիտությունն էլ ահագին իմաստություն էր և որոնց մեջ չկար անձ-
նագոհության կաթիլ անգամ: Չնայած այդ բոլորին, եզվիտականությունը
առատ հունձեր չունեցավ Հայաստանում: Հայ ժողովուրդը ընդունում էր արև-
մտյան հոգևորականներին իբրև գիտուն, հասկացող մարդկանց, ինչպես
վկայում է Տուռնֆորը, բայց նա այնքան ավանդապահ էր, այնքան սերտ
կերպով կապված էր իր հավատալիքների հետ, այնքան ձուլվել էր կրոնը իր
ընտանեկան կյանքի, իր հնադարյան ամենամեծ սրբության՝ օջախի հետ, որ
չէր ընդունում նրանց իբրև հոգի փրկողներ:

Թեև այսպես, բայց չի կարելի ասել, թե կաթողիկությունը ոչ մի հաջո-
ղություն չունեց մեզանում, ինչպես կարելի է եզրակացնել Շարդենի և Տու-
ռնֆորի խոսքերից: Ոչ. կրոնափոխությունը տարածվում էր, թեև դանդաղ, թեև
փոքր շափերով: Գլխավորը այն էր, որ հաղթանակ էր տանում կաթողիկության
գաղափարը, որովհետև նրա կողմն էր գիտությունը, որովհետև նա տարած-
վում էր ոչ միայն կենդանի խոսքի, այլև տպարանի միջոցով: Եվ այդ հաղ-
թանակը այնքան անմեղ ու անվտանգ բան չէր հայ հոգևորականության հա-
մար, որ փոթորիկներ չհարուցաներ ազգի մեջ, հալածանքների, ընտանի երկ-
պառակությունների փոթորիկ: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել. անհնարին
էր, որ մի տեղ եզվիտ երևար և այնտեղ խաղաղություն ու համաձայնություն
տիրեր: Խռովությունները սկսվեցին նոր Զուղայից:

Հայաստանի մեջ գործող եզվիտներից անուն է հանել մանավանդ Հակոբ
Վիլլոտը, որ այնպես լավ սովորել էր հայոց լեզուն, որ հայերեն գրեք էլ շա-
րադրեց: Վիլլոտը առանձնապես ուշադրություն դարձրեց նոր Զուղայի վրա,
այդտեղ բացված էր եզվիտական դպրոց, և Շեհրիմանյան հայ կաթողիկ հա-
րուստ ընտանիքը ամեն կերպ աջակցում էր պրոպագանդային: Լուսավորչական

հայերի առաջնորդը այդ ժամանակ Ստեփանոս եպիսկոպոսն էր. բացի նրա-
նից՝ Ամենափրկչի վանքի միաբանության մեջ հայտնի էին Հովհաննես Մրքուզ
վարդապետը, որ ստացել էր «տիեզերալույս» մականունը և Աղեքսանդր վար-
դապետը, որ հետո կաթողիկոս եղավ: Ահա այս երեք հոգևորականները կռիվ
հայտարարեցին կաթողիկ քարոզության դեմ: Սկզբում այդ դիմադրությունը
խաղաղ միջոցներով էր կատարվում: Ստեփանոս եպիսկոպոսը վերանորոգեց
Ամենափրկչի տպարանը, որ անգործ էր մնացել Հովհաննես վարդապետից հե-
տո և սկսեց հրատարակություններ, որպեսզի կարելի լինի տպագրական
խոսքով հերքել կաթողիկների քարոզությունները և ապացուցանել, որ հայերը
հերձվածող ու հերետիկոս չեն:

1687 թվին Զուղայի տպարանը հրատարակում է Աղեքսանդր վարդապետի
«Գիրք, որ ասի վիճաբանական» աշխատությունը, որի մեջ վիճաբանությու-
ններ կան կաթողիկների դեմ: Հետևյալ տարին լույս է տեսնում մի նոր աշխա-
տություն, այս անգամ Հովհաննես Մրքուզի շարադրածը, որ ունի այսպիսի
վերնագիր. «Գիրք իսկապես համառոտ վասն ճշմարիտ հաւատոյ»: Հիշատա-
կարանի մեջ տպագրողները, իրենք էլ զգալով իրենց տպարանի պակասու-
թյունները, ասում են, որ ուրիշ հնար չկա հայոց եկեղեցին պաշտպանող գրե-
վածքներ հրատարակելու. «Ֆրանկների երկրում» տպել անկարելի է, որով-
հետև այդ տեսակ գրքերը հակառակ են նրանց վարդապետներին, որոնք և
ամեն կերպ արգելք են հանդիսանում: Դա մեզ շատ լավ ծանոթ, հին իրո-
ղություն է: Եվ որովհետև կարիքը հնարագիտության հայրն է, ուստի վերա-
նորոգվում են Զուղայի տպարանի ավերակները: Մինչև այդ, ոչ ոք չէր հիշել,
որ եղել է տպարան, որ տպարանը լավ բան է, որ նրա համար Հովհաննես
վարդապետը տարիներ տանջվել է եվրոպայում: Այժմ եզվիտների դեմ կռվելու
անհրաժեշտությունը ստիպեց հայ կղերականներին ոչ միայն գրքեր շարա-
դրել, այլև հիշել ու նորից կենդանացնել տգիտության և խավարասիրության
պատճառով մոռացված լուսատու հիմնարկությունը, այն տպարանը, որ խա-
լատուր կեսարացու ու նրա օգնականների վառ ոգևորության առարկան էր մի
40—45 տարի առաջ:

Եզվիտները, իհարկե, հասկանում էին, թե ինչ վտանգավոր գեներ է
բարձրացել իրենց դեմ: Եվ սկսեցին խռովությունները, որոնք պատում էին
տպարանի շուրջը: Ստեփանոս եպիսկոպոսը, առանց աչ ու ձախ նայելու, դի-
մեց պարսից կառավարության և, գանգատվելով եզվիտների արարքների վրա,
մատնություն էլ արավ, ասելով, թե կաթողիկները Պարսկաստանում լրտեսու-
թյուն են անում: Պարսիկները, իհարկե, պիտի օգտվեին գյավուրների այդ
խառնակություններից: Շեհրիմանյանները եզվիտների թիկունքը դարձան, իսկ
հարուստ լուսավորչականները եպիսկոպոսի կողմն անցան: Երկու կողմերը
սկսեցին կաշառել պարսիկ իշխանավորներին՝ միմյանց դեմ հրամաններ հա-
նելու համար: Վերջապես հաղթեցին լուսավորչականները, որոնք 1689-ին,
ստանալով շահ Սուլեյմանից հրաման, բանդեցին մի կաթողիկ եկեղեցի և ար-
տաքսեցին եզվիտներին, որոնց մեջ էր և Հակոբ Վիլլոտը:

Այդ բռնությունների միջոցին փակվեց Զուղայի տպարանը: Կաթողիկներն
էլ մատնության դիմեցին, հայտնելով կառավարությանը, թե տպարանից
հրատարակված գրքերի մեջ Դուրանին հակառակ բաներ կան: Ստեփանոս
եպիսկոպոսը այդ ամբաստանությունից ազատվելու համար ստիպված եղավ
500 թուման փող ծախսել իշխանավորների դռներին: Ամբաստանությունը
հրքվեց, բայց պարսից կառավարությունը արգելեց հայերեն գրքեր տպա-
րելու: Գրգռված այս անհաջողություններից, Ստեփանոս եպիսկոպոսը սար-

բեց մի եկեղեցական հանդես, որ միջնադարյան մի զգլիկի պատկեր էր ներկայացնում, և որի նմանը հազիվ թե մի ուրիշ անգամ ցույց տված լինի հայոց եկեղեցին: Առաջնորդը զգեստավորված հոգևորականներով և սեպեցրած մոմեղեններով թափոր կազմեց և դուրս եկավ Զուղայի հրապարակը: Այդտեղ, բազմության առաջ, նա անիծեց Շեհրիմանյաններին*, որոնք այդ բոլոր խոսվությունների պատճառն էին համարվում**:

Կրոնական անհամբերողության այդ հրապարակային տոնախմբությունը մի պարզ նշան էր, թե որքան թշվառ է հայ ժողովուրդը, որքան շատ է նա թունավորվում երկու եկեղեցիների անհաշտ մրցության պատճառով: Մտավոր ոչինչ առաջադիմություն, համաշխարհային լայն գաղափարներ չէին կարող պատվաստվել մի միջավայրում, ուր այս տեսակ գործեր էին կատարվում: Բայց մի՞թե միայն հայ հոգևորականն էր մեղավոր այդ խավար ու զգլիկ գործի մեջ: Անաշտությունը պիտի հարկադրե ամեն մեկին բացասական պատասխան տալ այդ հարցին և խոստովանել, որ ամենից շատ կաթոլիկ կղերն էր մեղավոր: Մենք արդեն շատ անգամ առիթ ունեցանք հիշատակելու, որ հայ եկեղեցականները հաճախ այնքան համբերող էին կաթոլիկ քարոզիչների վերաբերմամբ, որ նույնիսկ թույլ էին տալիս նրանց մտնել հայոց եկեղեցիները և քարոզել այնտեղ: Բայց կա՞ր այս համբերողության նմանությունն անգամ կաթոլիկների մեջ: Ո՛չ: Զուղայի այս անկարգությունները հայ ժողովրդի տառապանքների սկիզբն էին միայն. կրոնական երկպառակությունները այնուհետև էլ շարունակեցին փոթորկել Պարսկաստանի խորքերն ընկած այդ գաղթականությունը և անցան XVIII դարը: Եվ ահա կաթոլիկ հոգևորականները հարց են դնում. պետք է որ կաթոլիկը գնա իր հերձվածող ազգակցի եկեղեցին: Հարցը հասնում է Հռոմի աթոռին, և Կղեմես XI պապը 1700 թվին դնում է վճիռ. «Պետք չէ, արժան չէ»***: Եվ այնուհետև կաթոլիկ հայի համար լուսավորչական եկեղեցին մի տեղ է դառնում, ուր կարելի է մտնել ոչ թե աղոթելու, հոգու փրկություն գտնելու համար, այլ լույս «թամաշա» անելու համար, ինչպես մտնում են մի թատրոն կամ մի այլ զվարճատեղի: Սղաբայրասպան ֆանատիկոսության կողմից ոչ ոք չէ կարողացել հավասարվել Հռոմին. և հայ հոգևորականը իր բարբարոսական անհաշտության մեծ մասը նույն այդ Հռոմից էր վերցնում:

Բայց ֆանատիկոսական անհամբերողության ամենաահռեկի ծնունդը քաղաքական մատնություններն էին, որոնց հաճախ դիմում էին երկու մրցող կողմերը, և որոնք սարսափելի աղետներ էին պատճառում թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին: Քանի-քանի տներ են քանդվել, քանի-քանի մարդիկ են մաշվել բանտերի մեջ, արյուն թափել կախաղանների վրա, հալածվել, անհայտացել արսորավայրերում: Եվ այդ բոլոր սարսափները շնորհիվ այն հանգամանքի, որ զավանակալ խտրությունը անտանելի բան էր դարձել արյունակից եղբայր-

ների մեջ, և մի եղբայրը կրոնասիրական առաքինություն էր համարում մատնել մյուսին մահաճակատի իշխողի ձեռքը և սիրտ հովացնել, տեսնելով նրա տանջանքները: Մենք չենք ասում, թե այս ողբալի դրությունը միայն հայերի մեջ գոյություն ունի: Ոչ, նա ամեն տեղ էր, ուր Հռոմը ճիգեր էր թափում վերականգնելու իր համաշխարհային տիրապետությունը: Եվրոպան էլ ազատ չէր այդ առիթով թափվող արյունից ու արտասուքներից: Բայց այդ համատարած իրողությունը չէ կարող, իհարկե, արդարացնել ոչ ոքին: Պատմությունը, անարդ սյունին բեռնելով հեղինակներին, չի կարող բարոյական մաքրության վկայական տալ և այնպիսիներին, որոնք մատնությունները և նրանց հետ կապված սարսափելի հետևանքները գործ էին ածում իբրև պաշտպանողական միջոց:

Լուսավորչական հայերն էլ իրենց պաշտպանելու համար էին մատնությունների դիմում: Նրանց արդարացնել, իհարկե, չի կարելի: Բայց մեղավորը մենակ նրանք չէին. անբարոյականությունը դարձյալ Հռոմի կողմից էր գալիս: Հռոմի գործակալներն էին, որ կրոնափոխության գործը հեշտացնելու համար օգնության կանչեցին թաթարական անգթությունները. փոխանակ հույս դնելու քարոզի, խաղաղ միջոցներով համոզելու վրա՝ Քրիստոսի փոխանորդ համարվողները սուլթանների, շահերի, խաների ու փաշաների բարբարոսական կրքերի վրա էին հենվում: Իսկ թե այստեղից որքան տառապանքներ պիտի ծնվեին այն թշվառների համար, որոնք գեթ կրոնի, հոգու գործերի մեջ ուղում էին մի քիչ ազատ, ընտրող, անկախ լինել — այդ հասկանալի է և առանց երկար բացատրությունների:

Բերենք մի փաստ: Պապական նվիրակի պաշտոնով Պարսկաստան գնացած Անսիրի արքեպիսկոպոսը մի մանրամասն զեկուցագրի մեջ հայտնում էր պարսից շահին, թե ինքը՝ որպես պապի ներկայացուցիչ, հարկադրված է բողոքներ ներկայացնել, որովհետև Պարսկաստանում ստորացնում են իր պատիվը և արժանավորությունը: Ստորացնողները հայերն են: Մեծ և անտանելի վիրավորանք էր պապական նվիրակի համար այն, որ հայերը համառում են իրենց հերձվածի մեջ: Եվ ահա թե ինչպես: Հայտնի է, ասում էր արքեպիսկոպոսը, որ պապը Հիսուս Քրիստոսի տեղապահն է երկրիս երեսին, և աշխարհիս բոլոր թագավորները հպատակվում են պապին ու պատվում են նրան իբրև այդ աստիճանը կրողի: Սակայն, չնայած բոլոր ազգերի այդ համաձայնության, մի բուն հայեր, քրիստոնյա լինելով հանդերձ, մերժում են հպատակվել պապին: Այդ դեռ բավական չէ, մի բուն հայերը, իրենց ըմբոստության մեջ ավելի պինդ պահվելու համար, իրենց մեջ այնպիսի մարդկանց են հոգևոր բարձր աստիճաններ տալիս, որոնք հայտնի են իբրև պապի ամենախիստ հակառակորդներ: Հայերը իրենց ամբարտաճանությունը նույնիսկ այն աստիճանին են հասցնում, որ որոշ տոներին նզովներ են կարդում իրենց եկեղեցիներում պապի նախորդների դեմ: Մի շինծու գոռողությամբ դիպումատարքեպիսկոպոսը հայտարարում էր, թե այդ հանգամանքը ավելի արհամարհանքի է արժանի, բայց միևնույն ժամանակ առաջ էր բերում մի այսպիսի նուրբ փաստաբանություն: «Պապը,— ասում է նա,— իր հպատակների մեջ պահպանում է մի խորին պատկառանք դեպի նորին մեծություն շահը, բայց կարող է գանգատվել, որ շահն էլ նույնը չէ անում իր վերաբերմամբ. անշուշտ պապը պիտի կարծե, թե այդ բոլորը կատարվում է հայերի մեջ շահի հրամանով կամ թույլտվությամբ, թեև իսկապես կատարվում է առանց նորին մեծության գիտություն»*:

* Շեհրիմանյանների մեծ ընտանիքը, թե՛ իր մեծ հարստություններով, թե՛ իր անդամների անձնազոհ գործունեությամբ մեծ ծառայություններ է մատուցել կաթոլիկությանը: Դա մի շատ նշանավոր ընտանիք էր. մեր նկարագրած անցքերից քիչ հետո նա դուրս եկավ Զուղայից և բնակություն հաստատեց մեծ մասամբ Եվրոպայում: 1699 թվականին Ալեստրիայի Լեոպոլդ կայսրը կոմսության տիտղոս շնորհեց Վիեննայում ապրող Շեհրիմանյաններին այն պատճառով, որ նրանց տոհմը շատ էր աշխատել կաթոլիկություն տարածելու համար, հանձն առնելով կյանքի վտանգ, սպառնալով շատ հարստություն, նույնիսկ արյուն թափելով (Ուղուլյան, «Պատմ. Հայ. Գաղթ. Ի Լիվոնոս», եր. 301): Վեննայի Շեհրիմանյանները Մխիթարյանների մեկնեացիներն էին:

** «Պատմ. Նոր Զուղայու», եր. 266—267:

*** Տերտերյան, Արքայ Մխիթարայ վարդապետի Պատճառք, Զմյուռնիա, 1879, եր. 3:

* «Слов. Пет. Вел.», стр. XIII.

գրվածքները ոչնչով լավ կամ վատ չեն Հովհաննես վարդապետի փիլիսոփայություններից, թեև «առիեղերալույս» կոչվելու բախտին չեն արժանացել։ Նույնիսկ լեզվի կենդանություն, ոճի հարստություն, ուռուցիկ պերճաբանություն կամ վճիտ պարզություն մենք չենք գտնում Զուղայի գոված գիտնականի մոտ։ Այլևս չենք խոսում այն մասին, որ մինչև իսկ սխոլաստիկան էլ չէր կարող ցույց տալ այդ գրքի մեջ մի հատ նորություն, մի գոհար։

Բայց ինչպե՞ս էր, որ մի այդպիսի սովորական միջակություն արժանացավ այդքան մեծ պատիվների։ Այս հարցի պատասխանը պետք է որոնել ժամանակի դրության մեջ։

Զուղան հետզհետե ընկնում էր։ Կարճատև էր այդ փարթամ ու փայփայված գաղթականության փայլը հայկական հորիզոնի վրա։ Նա մի գիսավոր աստղի կյանք ստացավ. և ավելին չէր կարող ունենալ, բանի որ այնքան մոտիկ հարևան էր պարսից մայրաքաղաքին։ Զրկեցք վաճառականին արտոնություններից, և նա կդառնա ջրից հանած ձուկ։ Պարսից կառավարությունը մի ժամանակ քաջալերում էր հայ վաճառականներին, բայց դա մի ժամանակ էր։ Շահ-Աբաս Մեծի ժամանակը։ Այժմ ուրիշ աչքով էին նայում Զուղային։ Թագավորները ծեծել էին ուղում հարստացած հայերին, և Զուղան ընկնում էր, իսկ նրա ազգաբնակիցները ուղևորվում էր դեպի հարուստ Հնդկաստանը։

Անկումը ամեն կողմով էր։ Ամենափրկչյան դպրոցը համարյա այլևս չկար։ Մենք գիտենք արդեն, որ նա մեծ առաջադիմություն էր միայն ժամանակի ընդհանուր անգրագիտության համեմատությամբ. բայց իսկական «առիեղերալույսներ» տալու վիճակից, իհարկե, շատ հեռու էր Պարսկաստանի խորքում կղզիացած, դրսից որևէ լույս չստացող այդ հիմնարկությունը։ Բայց երբ մարում էր և այդ ճրագը, երբ նորից ընդհանուր անգրագիտության խավարն էր գալիս, բնական էր, որ իր անցյալով փառավոր դպրոցի լավագույն աշակերտ Հովհաննես վարդապետը սքանչացողներ, մեծամեծ տիտղոսներ հնարողներ ունենար։ Ուրեմն, մեր առիեղերալույսի ուղքած գիտնականությունը ժամանակի տգիտության շափն էլ է որոշում։

Կար, իհարկե, և այն հանգամանքը, որ Հովհաննես վարդապետը կարողացել էր ազատել հայոց եկեղեցին պարսիկների ձեռքից. և այդ կողմից միանգամայն հասկանալի և բնական է թե՛ ժամանակակիցների և թե՛ հետագաների երախտագիտությունը։ Եվ կասկած չկա, որ այդ երախտագիտությունը ավելի մեծ չափեր կունենար, եթե վարդապետը նույն հաջողությունն ունենար և զվիտների դեմ սկսած կռիվի մեջ։ Բայց այստեղ անհնարին էլ էր հաջողություն ունենալ։ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Զուղայի մեջ հալածանք հանելով կաթոլիկների դեմ, կամեցավ ընդհանրական դարձնել այդ հալածանքը ամբողջ Հայաստանում. և հենց, երեի, այդ էր պատճառը, որ երբ ջուղայեցիների ջանքերով գահընկեց եղավ Նահապետ կաթոլիկոսը, Ստեփանոսը շտապեց կաշառքներով կաթոլիկոսություն ձեռք բերել և գնաց էջմիածին։ Բայց դա վտանգավոր խաղ էր։ Նահապետը եզվիտների աջակցությամբ շուտով էլի գտավ բարձրացավ, իսկ Ստեփանոսը մատնվեց Երևանի խանի ձեռքը, ծեծվեց, բանտարկվեց և բանտում էլ մեռավ 1695-ին։ Հեշտ բան չէր եզվիտների դեմ մարտնչելը...

Եզրափակենք մեր խոսքը հիսուսյան այս կրոնավորների մասին։ Նրանք երկար շմնացին հայերի մեջ. բայց անարդարություն կլիներ ուրանալ նրանք գործունեության դրական կողմը։ Երկու խոշոր շարժումներ, որոնք մեր նոր պատմության անկյունաքարերն են կազմում, առանց որոնց հայությունը դեռ

շատ ժամանակ չճացած ու հետադեմ կմնար, եզվիտական ազդեցության տակ սկզբնավորվեցին, սաղմնային դրության մեջ մտան։ Այդ շարժումներից մեկն այն է, որ Բարայել Օրիի անվան հետ է կապված, իսկ մյուսը՝ Մխիթար Սեբաստացու հետ։ Առաջինը քաղաքական շարժում, երկրորդը՝ գրական։

XIII

Տպագրության փորձեր 4. Պոլսում. աննպատակ միջավայր։ Նրեմիա Չեյկի Քեոմուրեյան. նրա տպարանը. նրա դերը 4. Պոլսի խոսվությունների մեջ։ Քեոմուրեյանն իբրև հեղինակ և քարգմանիչ. ժամանակակից անցքերի պատմությունը. Մադաֆեա դպիր Զավահիրյան։ Զաֆարիա սարկավազ և նրա «Պատմությունը»։ Մարտիրոս Արմենի և Մինաս Համդեցի. Համդեցու «Ազգաբանություն հայոցը» իբրև հայոց պատմության առաջին փորձ։

Դեռ Արգար Թախաթեցու մասին խոսելիս՝ մենք ընդգծեցինք այն կարեւոր նշանակությունը, որ վիճակվում էր 4. Պոլսին հայկական տպագրության գործի մեջ։ Արգարը, հարկադրված լինելով իր գործունեությունը մի այլ տեղ փոխադրել, ընտրեց, ինչպես գիտենք, թուրքաց մայրաքաղաքը։ 4. Պոլսի հայությունը, ինչպես Հայաստանին ամենից մոտ մի խոշոր գաղթականություն, այն փոքրիշատե հարմար միջավայրն էր, ուր հայոց եկեղեցին կարող էր ազատ, առանց կաթոլիկ դարձնության խստություններին ենթարկվելու, օգտվել տպագրական մամուլից իր պետքերի համար։ Սակայն Արգարի ժամանակից անցավ հարյուր տարուց ավել, և 4. Պոլսը տպարանական ոչինչ գործունեություն ցույց չտվեց։ Հայ վարդապետները Եվրոպայի հեռավոր կողմերում էին ազատ մամուլի տեղ որոնում։ Ինչպե՞ս էր, որ 4. Պոլսը, նրանց ճանապարհի վրա գտնվելով, չկարողացավ կայան դառնալ նրանց ուղած տպարանի համար և հարյուր տարվա ընթացքում մի տպագրած տող էլ լույս չճանց։

Մեղ արդեն ծանոթ փաստերը հասկացնում են, թե ինչ էր այդ երևույթի պատճառը։ Մի տեղ, ուր բարբերը կատարյալ վայրենացման են հասնում, ուր սանձարձակ կրքերը, հալածանքները, փոխադարձ մատնությունները տակն ու վրա են անում հասարակությունը մի ամբողջ գար, ստեղծելով համարյա մի մշտական ահաբեկ դրություն, մի տեղորոշում, — մի այնպիսի տեղ չէին կարող պատկաստվել առհասարակ կուլտուրական ձեռնարկություններ և մանավանդ տպարան, որ պահանջում է որոշ աստիճանի մտավոր պատրաստություն։ Խավարը Գուտենբերգի գյուտի ամենամեծ թշնամին է. իսկ մենք գիտենք, թե որքան թանձր էր խավարը այն հոսանքների մեջ, որոնք բռնացել էին 4. Պոլսի հայերի վրա, ինչպես տգիտությունն ու ամբարտաւան փառասիրությունն էր ասպարեզի տեղը դարձել, իսկ ենիչերական սանձարձակությունը՝ նպատակին հասնելու ամենաապահով միջոցը։ Ո՞վ այդպիսի ժամանակներում պիտի մտածեր գրքի մասին և մանավանդ ո՞վ պիտի տանջանքներ ու վնասներ հանձն առներ ժողովրդին գրքեր տալու բարձր, փերացական գաղափարի համար։

Բայց XVII դարում 4. Պոլսի հայությունը պատած այդ խավարի մեջ երևում է մի փոքրիկ համեստ շող։ Դա մի հասարակ մարդ էր, Նրեմիա Չեյկի Քեոմուրեյանը։ Հանկարծ, անսպասելի կերպով, 1677 թվին 4. Պոլսում իմնվում է մի տպարան՝ այդ աշխատասեր, զարգացած մարդու ջանքերով։

գրվածքները ոչնչով լավ կամ վատ չեն Հովհաննես վարդապետի փառաբան-
ություններից, թեև «տիեզերալույս» կոչվելու բախտին չեն արժանացել:
Նույնիսկ լեզվի կենդանություն, ոճի հարստություն, ուռուցիկ պերճա-
բանություն կամ վճիռ պարզություն մենք չենք գտնում Զուղայի գոված գիտ-
նականի մոտ: Այլևս չենք խոսում այն մասին, որ մինչև իսկ սխոլաստիկան
էլ չէր կարող ցույց տալ այդ գրքի մեջ մի հատ նորություն, մի գոհար:

Բայց ինչպե՞ս էր, որ մի այդպիսի սովորական միջակություն արժանա-
ցավ այդքան մեծ պատիվների: Այս հարցի պատասխանը պետք է որոնել
ժամանակի դրության մեջ:

Զուղան հետզհետե ընկնում էր: Կարճատև էր այդ փարթամ ու փայփայ-
ված գաղթականության փայլը հայկական հորիզոնի վրա: Նա մի գիսավոր
աստղի կյանք ստացավ. և ավելին չէր կարող ունենալ, քանի որ այնքան
մոտիկ հարևան էր պարսից մայրաքաղաքին: Զրկեցեք վաճառականին արտո-
նություններից, և նա կդառնա ջրից հանած ձուկ: Պարսից կառավարությունը
մի ժամանակ քաջալերում էր հայ վաճառականներին, բայց դա մի ժամանակ
էր: Շահ-Աբաս Մեծի ժամանակը: Այժմ ուրիշ աչքով էին նայում Զուղային:
Թաղավորները ծեծել էին ուզում հարստացած հայերին, և Զուղան ընկնում էր
իսկ նրա ազգաբնակչությունը ուղեորվում էր դեպի հարուստ Հնդկաստանը:

Անկումը ամեն կողմով էր: Ամենափրկչյան դպրոցը համարյա այլևս չկար
Մենք գիտենք արդեն, որ նա մեծ առաջադիմություն էր միայն ժամանակի
ընդհանուր անգրագիտության համեմատությամբ. բայց իսկական «տիեզերա-
լույսներ» տալու վիճակից, իհարկե, շատ հեռու էր Պարսկաստանի խորքում
կղզիացած, դրսից որևէ լույս չստացող այդ հիմնարկությունը: Բայց երբ մա-
րում էր և այդ ճրագը, երբ նորից ընդհանուր անգրագիտության խավարն էր
գալիս, բնական էր, որ իր անցյալով փառավոր դպրոցի լավագույն աշակերտ
Հովհաննես վարդապետը սքանչացողներ, մեծամեծ տիտղոսներ հնարողներ
ունենար: Ուրեմն, մեր տիեզերալույսի ուռցրած գիտնականությունը ժամա-
նակի տգիտության շափն էլ է որոշում:

Կար, իհարկե, և այն հանգամանքը, որ Հովհաննես վարդապետը կարո-
ղացել էր ազատել հայոց եկեղեցին պարսիկների ձեռքից. և այդ կողմից
միանգամայն հասկանալի և բնական է թե՛ ժամանակակիցների և թե՛ հետո:
զանքի երախտագիտությունը: Եվ կասկած չկա, որ այդ երախտագիտությունը
ավելի մեծ չափեր կունենար, եթե վարդապետը նույն հաջողությունն ունենար և
եզվիտների դեմ սկսած կռվի մեջ: Բայց այստեղ անհնարին էլ էր հաջողու-
թյուն ունենալ: Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Զուղայի մեջ հալածանք հանելով
կաթոլիկների դեմ, կամեցավ ընդհանրական դարձնել այդ հալածանքը ամբողջ
Հայաստանում. և հենց, երևի, այդ էր պատճառը, որ երբ ջուղայեցիների
ջանքերով գահընկեց եղավ Նահապետ կաթոլիկոսը, Ստեփանոսը շտապից
կաշառքներով կաթոլիկոսություն ձեռք բերել և դնաց էջմիածին: Բայց դա
վտանգավոր խաղ էր: Նահապետը եզվիտների աջակցությամբ շուտով էլի գա-
բարձրացավ, իսկ Ստեփանոսը մատնվեց Երևանի խանի ձեռքը, ծեծվեց, բռն-
տարկվեց և բանտում էլ մեռավ 1695-ին: Հեշտ բան չէր եզվիտների դեմ
մարտնչելը...

Եզրափակենք մեր խոսքը հիսուսյան այս կրոնավորների մասին: Նրանք
երկար չմնացին հայերի մեջ. բայց անարդարություն կլիներ ուրանալ նրանց
գործունեության դրական կողմը: Երկու խոշոր շարժումներ, որոնք մեր նոր
սլաւամության անկյունաքարերն են կազմում, առանց որոնց հայությունը դե-

շատ ժամանակ լճացած ու հետադեմ կմնար, եզվիտական աղղկոյություն տակ
սկզբնավորվեցին, սաղմնային դրության մեջ մտան: Այդ շարժումներից մեկն
այն է, որ Իսրայել Օրիի անվան հետ է կապված, իսկ մյուսը՝ Մխիթար Սե-
րաստացու հետ: Առաջինը քաղաքական շարժում, երկրորդը՝ գրական:

XIII

Տպագրության փորձեր Կ. Պոլսում. աննպաստ միջավայր: Երեմիա Չե-
լեպի Քեոմուրեյան. նրա տպարանը. նրա դերը Կ. Պոլսի խոսվությունների
մեջ: Քեոմուրեյանն իբրև հեղինակ և քարգմանիչ. ժամանակակից անցքերի
պատմությունը. Մաղաֆնա դպիր Զավահիրյան: Զաֆարիա սարկավագ և նրա
«Պատմությունը»: Մարտիրոս Դրիմցի և Մինաս Համդեցի. Համդեցու «Ազգա-
բանություն հայոց» իբրև հայոց պատմության առաջին փորձ:

Դեռ Աբգար Թախաթեցու մասին խոսելիս՝ մենք ընդգծեցինք այն կարե-
վոր նշանակությունը, որ վիճակվում էր Կ. Պոլսին հայկական տպագրության
գործի մեջ: Աբգարը, հարկադրված լինելով իր գործունեությունը մի այլ տեղ
փոխադրել, ընտրեց, ինչպես գիտենք, թուրքաց մայրաքաղաքը: Կ. Պոլսի հա-
յությունը, ինչպես Հայաստանին ամենից մոտ մի խոշոր գաղթականություն,
այն փոքրիշատե հարմար միջավայրն էր, ուր հայոց եկեղեցին կարող էր
ազատ, առանց կաթոլիկ գրաբնության խստություններին ենթարկվելու,
օգտվել տպագրական մամուլից իր պետքերի համար: Սակայն Աբգարի ժա-
մանակից անցավ հարյուր տարուց ավել, և Կ. Պոլսը տպարանական ոչինչ
գործունեություն ցույց չտվեց: Հայ վարդապետները Եմրոպայի հեռավոր կող-
մերում էին ազատ մամուլի տեղ որոնում: Ինչպե՞ս էր, որ Կ. Պոլսը, նրանց
ճանապարհի վրա գտնվելով, չկարողացավ կայան դառնալ նրանց ուղած
տպարանի համար և հարյուր տարվա ընթացքում մի տպագրած տող էլ լույս
չհանց:

Մեզ արդեն ծանոթ փաստերը հասկացնում են, թե ինչ էր այդ երևույթի
պատճառը: Մի տեղ, ուր բարքերը կատարյալ վայրենացման են հասնում, ուր
սանձարձակ կրքերը, հալածանքները, փոխադարձ մատնությունները տակն ու
վրա են անում հասարակությունը մի ամբողջ դար, ստեղծելով համարյա մի
մշտական ահաբեկ դրություն, մի տեղոր, — մի այնպիսի տեղ չէին կարող պատ-
վաստվել առհասարակ կուլտուրական ձեռնարկություններ և մասնավորապես տպա-
րան, որ պահանջում է որոշ աստիճանի մտավոր պատրաստություն: Խավարը
Կուտենբերգի գյուտի ամենամեծ թշնամին է. իսկ մենք գիտենք, թե որքան
թանձր էր խավարը այն հոսանքների մեջ, որոնք բռնացել էին Կ. Պոլսի հա-
յրի վրա, ինչպես տգիտությունն ու ամբարտաւան փառասիրությունն էր
անպարեզի տերը դարձել, իսկ ենիչերական սանձարձակությունը՝ նպատա-
կին հասնելու ամենաապահով միջոցը: Ո՞վ այդպիսի ժամանակներում պիտի
մտածեր գրքի մասին և մասնավորապես ո՞վ պիտի տանջանքներ ու վնասներ
հանձն առներ ժողովրդին գրքեր տալու բարձր, փերացական գաղափարի հա-
մար:

Բայց XVII դարում Կ. Պոլսի հայությունը պատած այդ խավարի մեջ
երևում է մի փոքրիկ համեստ շող: Դա մի հասարակ մարդ էր, Երեմիա Չե-
լեպի Քեոմուրեյանը: Հանկարծ, անսպասելի կերպով, 1677 թվին Կ. Պոլսում
փմնվում է մի տպարան՝ այդ աշխատասեր, զարգացած մարդու ջանքերով:

անդետ: Կրօնական կոիւնները Ջուղայից թուում են Կ. Պոլիս, այստեղ էլ տակ-
նուվրա են անում հայերին և «հերձվածող ու ուղղափառ», «հայ ու ֆրանկ»
անունները հրապարակ են նետվում՝ լուսավորչական ու կաթոլիկ հայերին բա-
ժան-բաժան անելու, խառնելու, թշնամացնելու համար: Կ. Պոլսում առաջին
անգամն էր, որ հայը առում էր, թե ինքը հայ չէ, այլ ֆրանկ. բայց այդ
տխուր հանգամանքը վաղուց էր հայտնի Հայաստանում, դեռ ունիթորների
ժամանակից: Եվ դա բնական էր մի ազգի համար, որ իսկապես վաղուց էր
դադարել ազգ լինելուց, այս բառի լայն մտքով, վաղուց էր դարձել մի կրօնա-
կան համայնք, գտնվելով կրօնավորի խնամակալության տակ, մինչև ոսկոր-
ների ծուծը տոգորվելով վանական գաղափարներով և կորցնելով հայրենիքի
շահերի հասկացողությունը: Այսպիսի համայնքի մեջ կրօնը ազգության գա-
ղափարից բաժանվել չէր կարող, և անհնարին պիտի լիներ զարգացնել այն
միտքը, թե հայը՝ կաթոլիկություն ընդունելով, շարունակում է հայ մնալ:
Պատճառն այն էր, որ չկար աշխարհական՝ ամբիջ լայն ու համբերող կրթու-
թյուն, չկային մարդիկ, որոնք սովորած լինեին արեգակի տակ գտնվող աշ-
խարհի շարն ու բարին էլ գնահատել:

Ահա ինչ էր գրում Երեմիա Չելեպին հիշյալ նամակի մեջ. «Ապա ուր
դնենք այստեղ եկած հասած ատելությունն ու նախանձը, հայերի մեջ սկսված
նոր վրդովմունքը, որից առաջանում է գայթակղություն շատերի համար,
որովհետև շնչում են «կաթոլիկ և հերձվածող, ֆրենկ և հայ», ու վերջը ո՞վ
գիտե, որտեղ է լինելու»: Երեմիան հասկանում էր, որ այդ ժամանակ խոռ-
վությունները դեռ միայն սկսվում են: Սա մարգարեական հեռատեսություն
էր. եղբայրասպան ատելությունը ինչ զզվելի տեսարաններ պիտի բաց աներ
Կ. Պոլսում այդ նամակից մի տասը տարի անցած: «Մենք մեր ցավն ունե-
ինք,— շարունակում է նա,— և այժմ հասկանալով, որ սա դեռ երկունքի
սկիզբն է, շվարած ենք մնացել. մեկն օրհնում է, մյուսը անիծում, իսկ եր-
րորդը, որ ավելի ևս շար է, հանում է մեզ հավատից»^{*}:

Ահա ինչպիսի մարդիկ էին պակասում հայերին: Քեոմուրճյանը մենակ
էր և նրան չէին լսում: Նա գանգատվում է, թե երբ ուղում է խոսել և հաս-
կացնել, մարդիկ սկսում են հանդիմանել և ասում են, թե ո՞վ է նրան իշխան
և դատավոր կարգել իրենց վրա: Այդ պատճառով էլ նա դիմում էր հայոց կա-
թոլիկոսին, որպեսզի գոնե զրանով կատարած լինի իր պարտականությունը:
Սակայն ի՞նչ պիտի կարողանար անել Եղիազարը, մի մարդ, որ ինքն էր այն-
քան վատ օրինակ հանդիսացել իբրև փառասիրական ձգտումների համար ան-
վերջ խոռվությունների հարուցանող. ո՞ւմ պիտի նա հատկացներ, թե վատ են
այն արարքները, որոնց մեջ նա ինքը երկար տարիներ այնպիսի տխուր հրո-
շակ էր հանել: Եվ բացի դրանից, նա շուտով մեռավ (1691), իսկ նրան հա-
ջորդած Նահապետ կաթոլիկոսը թեև սկսեց լավ երևալ կաթոլիկների աչքում,
բայց զրանով միայն կասկած հարուցեց, թե լատինամոլ է և ավելի ևս գրգռ-
ուեց հայ հոգևորականների հալածողական կրքերը: Երեմիա Չելեպին շտեմով
այդ կրքերի կատաղության շրջանը: Նա վախճանվեց 1695 թվին՝ 60 տարեկան
հասակում:

Հեղինակներ կան, որոնք բախտի խորթ զավակներ են: Այդպիսիներից
մեկն է և Քեոմուրճյանը: Նա թողել է բաղմամբով գրական վաստակներ, բայց,
որքան մենք գիտենք, տպագրվածը միայն մի հատն է. այն փոքրիկ տես-
րակը, որ լույս տեսավ հեղինակի տպարանից. իսկ մնացած աշխատություն-

ների մասին միայն կցկտուր տեղեկություններ են մնացել, և հայոց գրակա-
նության պատմությունը, դժբախտաբար, այդ վայրիվերո տեղեկություններով
պիտի միայն բավականանա:

Երեմիա Չելեպին հայտնի է թե՛ իբրև թարգմանիչ, և թե՛ իբրև հեղինակ:
Նա շատ լավ գիտեր թուրքերեն, հունարեն և լատիներեն: Եվ ահա այդ լեզվա-
գիտության արդյունքը. թուրք գրագետների խնդիրքով նա թուրքերենի է թարգ-
մանել խորենացու Պատմությունը քաղվածորեն, ամբողջ նոր կտակարանը և
մի քանի կտորներ Հին կտակարանից. հունարենից և լատիներենից շատ բա-
նեթ թարգմանեց հայերենի: Իսկ նրա ինքնուրույն հեղինակություններն են.
ընդարձակ պատմություն օսմանյան թագավորների՝ հինգ գրքի մեջ, այդ
պատմության համառոտությունը, նույնպես և մի ուրիշ համառոտություն ոտա-
նավորով. Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Անատոլիայի նկարագրությունը,
գրված գերմանական դեսպանի առաջարկությամբ, մի աշխատություն, որի
մեջ ընդարձակ տեղեկություններ կային Հայաստանի, հայ կաթոլիկոսական
թեմերի, վանքերի մասին և որին կցված էր աշխարհացույց քարտեզ: Բացի
այդ բոլորից, մեծ թիվ են կազմում նրա ոտանավորները, ճառերը, քարոզնե-
րը, նամակները: Բայց ամենից նշանավոր է ժամանակակից անցքերի պատ-
մությունը, որը Քեոմուրճյանը գրել է, ինչպես վկայում են տեսողները, հրմ-
տությամբ և ստուգությամբ: Շատ ցավալի է, որ այդ պատմությունը մինչև
այսօր չի տպագրված. իսկ թե որքան մեծ զրկանք է դա հայ պատմագրու-
թյան համար, կարելի է իմանալ հետևյալ վկայությունից, որ տալիս է ձեռա-
գրին ծանոթ մարդը^{*}.

«Հինգ մասն բաժանած է հեղինակը՝ իր պատմական գլխատուր գրությամբ.
յորս ազգին զանազան եկեղեցեաց ի տաճկաց աւերելն ու քանդիլը մի առ մի
կը յիշատակէ. ու շարունակելով Առաքելի Դավրիժեցոյ պատմութիւնը՝ թուր-
քաց, պարսից և օսմանեան իշխողաց և բռնակալաց իրարու դեմ տուած պա-
տերազմաց և յաղթութեանց աղետալի անցքը կաւանդէ, ու այն առթիւնը եղած
մանկաժողովոց սրտաճմլիկ նկարագիրն կընէ, երբ այլազգիք բռնութեամբ
քրիստոնէից տղայքն իրենց զօրաց բռնակին մեջ կը խառնեն, ու զանոնք
պատերազմաց դաշտերը կը տանէին: Մեջ կը բերէ անոնց ատելութիւն ու մա-
խանքն ընդդէմ քրիստոնէից, ու նոր նահատակաց պատմութիւններն, երբ
աստուածախարստոյս արիութեամբ՝ հաւատոց ճշմարտութեան վրայ յօժարա-
միտ իրենց արիւնն ու կեանքը կը զնէին:

Դժնդակ ու տազնապալից ժամանակը էին մեր ազգին համար: Երկիրն
աւերակ ու ոտնակոխ, ուժոյ և բռնութեանց տխուր ասպարեզ ու նշաւակ եղած:
Եկեղեցիք հիմնայատակ տապալած, անոնց մէջ իրենց հոգւոյն սփոփանքն
փնտրող ժողովրդեան արտասուքն ու հառաչանքը արհամարհելով: Ուր որ կը
հասնէր այն անգութ հրոսակաց ոտքը, վախն ու բարեպաշտութիւնը կը բռ-
նադատէր երկրին բնակիչքը՝ անոնցմէ հեռու փախստեան մեջ իրենց փրկու-
թիւն ու ազատութիւնը փնտռել: Սակայն որչափ ծանրագնի կըլլար իրենց այդ
սպառնալիցութիւնը: Քանիներ առջի օրուան հարուստը, անակնկալ ու բռնադատ
աղքատութեան մը դատապարտուած՝ փախստեան ճամփաներուն վրայ սովէն
կիչնային կը մեռնեն, և ընկեցիկ՝ գաղանաց ճարակ և կերակուր կըլլային:
Քանիներ ամուր տապաստարան մը գտնել կարծած ատենին, իրենց յուսոյն
մեջ խաբուած, վրայ կը հասնեն թշնամիք, և ունեցածնին յափշտակելն ետ-

* Չամչյան, Գ., էր. 722:

* Ե. Գ. Զարեանայան. Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան, Բ. հատ., Վենետիկ, 1878, էր.

քը՝ զիրենք ալ կրակով կայրեն: Որչափ աղեկտուր գորովալից էր ծնողաց թափած արցունքը և հառաչանաց ձայնը, իրենց գրկեն ու սրտեն յափշտակուած սիրելի զաւակաց ետեւն. քանի փեսայք և հարսուներ իրարմէն զատուած որոշուած ի հեռուոր և յանդարձ պանդխտութիւն: «Վայ և եղով էր բնակչաց գաւառին, կըսէ պատմիչն, յորս խստասիրտքն և անօրենքն արշավեն»:

Այսպիսի ահաւոր արեանց և դառն արտասուաց պատմութիւն է Երեմիայի երկասիրութիւնը, շարունակելով, ինչպէս կըսէ, Մեծոփեցւոյն ու Առաքելի գրուածները, ու աչքին առջև ունենալով երկիր մը, որուն համար իրաւամբ կերկրորդէ մարգարեն խոսքը. «Աշխարհ ձեր աւերակ, երկիր ձեր հրձիգ»:

Այս տեսակ մի հեղինակ իրավունք ունի պահանջելու, որ իր հետագաները երախտագետ ու պարտաճանաչ լինեն իր վերաբերմամբ, ազատելով իր թողած վերին աստիճանի հետաքրքրական և կարեւոր աշխատութիւնը անհայտութեան խավարից և դարձնելով նրան ընդհանուրի սեփականութիւն: Այդ կողմից Քեոմուրճյանի բախտակից է նրա բարեկամ Մաղաքիա դպիր Ճեւհիրճյանը, որ շարունակել է նրա պատմութիւնը և որի գործն էլ անհայտ է մնում մինչև այսօր*:

XVII դարի վերջերի գործ է և Զաքարիա սարկավագի «Պատմութիւնը»^{**}: Սա իսկապէս ժամանակագրութիւն չէ, այլ կցկտուր պատմվածքների մի ժողովածու, որի մեջ առասպելը խառնված է իրողութեան հետ, ժամանակագրական կարգ չէ պահպանված, դեպքերը կուտակված են անկարգ: Ինքը, հեղինակը, մի քանի տեղ խոստովանում է, թե չգիտէ որն է սուտ և որը ճշմարիտ, այլ գրի է առնում այն ամենը, ինչ լսել է ու տեսել: Հովհանավանքում (էջմիածնի մոտ) ուսում ստացած և 50 տարի սարկավագութիւն արած Զաքարիան ժամանակակից է այնպիսի հայտնի կաթողիկոսների, ինչպէս են Փիլիպոս, Հակոբ. նա շատ դեպքերի առիթով հարց ու փորձ է արել նույնիսկ Առաքել պատմագրից, ճանապարհորդել է շատ տեղեր, եղել է Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Թավրիզում: Բայց և այնպէս, նա ժամանակակից վանական կրթութեան նեղ ու սեղմված շրջանից բարձրանալ չկարողացավ և նրա տեսածներին նույնքան զժվար է հավատալ, որքան լսածներին: Այսպէս են հրաշագործ սուրբերի, նահատակների գերեզմանների վրա իջնող լույսերի, մարդկանց խաբող դերի պատմութիւնները, դեպի որոնց հեղինակը տածում է մի միամիտ, վանական հավատ: Այդ միամտութիւնը շատ տեղերում հատուկ է և Առաքել պատմագրին, բայց այս վերջինը անհամեմատ բարձր է Զաքարիայից թե՛ իր պատրաստութեամբ, թե՛ նկարագրական ձիրքերով և թե՛ դասավորելու, վերլուծելու կարողութեամբ:

Դրա փոխարեն Զաքարիան ունի մի ուրիշ առավելութիւն, որից զուրկ են նրա նախորդները: Նրա անպաճույճ, վայրիվերո «Պատմագրութեան» մեջ հա-

վաքված են բազմաթիւ փաստեր ժողովրդական կյանքից. այստեղ ավելի պարզ գծերով, քան երբեքցե առաջներում, երևան է գալիս Արարատյան երկրի գյուղը (գլխավորապէս՝ Քանաքեռը, ուր ծնվել է հեղինակը), և մենք տեսնում ենք շատ առօրյա երևույթներ, որոնք թեև չունեն պատմական նշանակութիւն, բայց մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում իբրև ժողովրդական նիստ ու կացի, հավատալիքների, կրած ճնշումների ու կեղեքումների պատկերներ: Հեղինակը մեզ մտցնում է ժողովրդի կյանքի մեջ՝ ահա թե ինչն է գնահատելի նրա գործում. շատ դեմքեր ու դեպքեր բավական կենդանի կերպով են նկարագրված. շահագրգիռ մանրամասնութիւններ են հանդես գալիս այնպիսի տեղերում, ուր խստապահանջ պատմագրողը կբավականանար անցողակի, համառոտ հիշատակութեամբ: Հետաքրքրական են, մանավանդ, այն ավանդութիւնները, անեկդոտները, ուր գործողները պարսից շահերն են, գլխավորապէս Շահ-Աբաս Մեծը: Ասիական այս ահարկու բռնավորի արարքները, ինչպէս երևում է, ժողովրդին խոսակցութեան առատ նյութեր էին տալիս, կազմելով շատ այնպիսի պատմվածքներ, որոնց մեջ Հայաստանի ավերողը բավական համակրելի գծեր էր ընդունում:

Մի խոսքով, Զաքարիան դրել է իր ժողովածուի մեջ այն ամենը, ինչ ձեռք է բերել մարդկանց և, գլխավորապէս, հասարակ մարդկանց հետ խոսելիս: Մի տեղ գտնում ենք Շահ-Աբասի ուշադրութեան արժանացած մի գեղեցիկ, բայց անառակ կնոջ արկածները. մի ուրիշ տեղ դուրս է բերված իր աղջկանը թուրքերին ծախող՝ փաշաձ տանուտերը: Հանկարծ տեսնում եք, որ նա խոսք սկսեց թուրք-գերմանական պատերազմի մասին և իմանում եք, որ այդ պատմութիւնը նա լսել է մի ուղտապան թուրքից, որ փախել էր օսմանյան բանակից: Մեկ էլ տեսնում եք, որ նա մեջ բերեց թվաբանական խնդիրներ և տվեց նրանց լուծումը*, այն էլ ինչ դարմանալի լուծում: Ահա մի օրինակ: «Հաւց. Ջաղացպանն և իւր աղջիկն, երեցն և իւր կինն, երեք բաղաջ՝ ամենին մեկը տուր սաղ, կտոր շանես: Լուծումը. ջաղացպանի աղջիկն երիցու կինն է, երեք են, երեք բաղաջ տուր ամենուն մինն. այդ է լուծումն»: Կամ թե լսեցեք թե ինչ է ասում հեղինակը մի սրտապատառ մարդու մասին: Գյուղական մի օջախի մոտ նա տեսնում է մի երիտասարդի, որի գեմը մի ժամում տասն գույն էր փոխում. կամ սեանում էր հնդիկի նման, կամ սպիտակում էր ձյունի նման և կարմրում բոցի նման: Պատճառը, ասում է հեղինակը, այն է, որ այդ երիտասարդը իր սիրած աղջկան փախցրեց, տարավ մի քարայր, բայց այդտեղ դուրս եկավ մի վիշապ և կլանեց աղջկան. ինքը մնաց, բայց ահից իր սիրտը պատռեց. այդ օրից նրա երեսը այդպէս գունափոխվում է: Եվ այդ բանը տեսել է Զաքարիան: Ինչերի ասես չէին հավատում մեր նույնիսկ զրազետ հայրերը մի երկու դար առաջ...

Ահա թե ինչ տեսակ «պատմագրող» է Զաքարիան: Բայց ինչո՞ւ անպատճառ նայել նրան իբրև պատմագրի: Ավելի արդար, ավելի պատվաբեր կլինէր վրացական ծագում ունեցող մեր սարկավագին դնել ժողովրդական գրողների թվում: Այդտեղ Զաքարիան իր գրքով ավելորդ չէր լինի, ընդհակառակն, կգրավիր առաջավոր տեղ: Նրա ժողովածուի մեջ քիչ չեն էջեր, որոնցից ժողովրդական պարզութիւն ու թարմութիւն է բուրում: Մոտ երկու դար հետո ծնված

* Ուշադրութեան արժանի հանգամանք է, որ Զաքարիայի բերած այդ խնդիրները մինչև վերջին ժամանակները գոյութիւն ունեն մեր ժողովրդի մեջ: Անձամբ ականատես ենք եղել, թե ինչպէս մի ծերունի, մի դպրոցականի դիտմանը փորձելու համար, առաջարկում էր նրան այն իսկ խնդիրները, որոնք զրված են Զաքարիայի գրքի մեջ:

* Թե վերեւում առաջ բերած կտորը և թե այն հանգամանքը, որ հ. Զամչյանն իր «Հայոց պատմութիւնը» գրելիս օգտվել է և Երեմիա Չեչեպի պատմագրութիւնից, վկայում են, որ ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան վանքում: Պրոֆեսոր Ք. Պատկանյանը, զեռ 1879 թվին հրատարակած իր «Библиографический очерк Армянской исторической литературы» աշխատութեան մեջ, ցանկութիւն էր հայտնել, որ Քեոմուրճյանի գործը շուտ հրատարակվի: Բայց չգիտենք, թե ինչու Մխիթարյան հայերը մինչև այսօր սպանած են պահում XVII դարի նշանավոր հեղինակին: Գուցէ արգելք է հանդիսանում Մխիթարյան «փոյիթիքան», բայց այդ դեպքում պետք էր հրատարակութիւնը հանձնել մի ուրիշ հիմնարկութեան: Պատկանյանն ասում է, որ Վենետիկում է գտնվում նաև Ճեւհիրճյանի գործը: Ժամանակ է, որ այդ պատմական հիշատակարանները տպագրութեան հանձնվեն: 1902 թվին «Բազմավեպ» ամսագրի երկու համարներում (եր. 367, 473) տպվեցին փորրիկ քաղվածքներ Քեոմուրճյանի պատմագրութիւնից:

** Հրատարակված է Վաղարշապատում, 1870 թվականին:

մյուս մեծ քանաքեռցու՝ Խաչատուր Աբովյանի գրական նախահայրն է Զարարիան:

Դարի գրական աղբատությունը աչքի առաջ ունենալով, մենք կամա-ակամա պիտի հիշատակության արժանի հեղինակների թվում դասենք և Մարտիրոս Ղրիմեցուն (երևի մեզ ծանոթ Կաֆայեցին է) և Մինաս վարդապետ Համդեցուն: Երկուսն էլ փորձել են կազմել հայոց պատմության կմախքը, համառոտելով դանազան հայ հեղինակներից: Մարտիրոսը գրել է ոտանավոր ժամանակագրություն, որի մեջ հիշատակել է հայոց թագավորներին՝ սկզբից մինչև Ռուբինյան գահի անկումը: Հայտնի չէ, թե ուր է գտնվում այդ աշխատությունը, որից մի կտոր միայն թարգմանված է ֆրանսերեն^{*}: Իսկ Մինաս Համդեցին, որ XVII դարի վերջերում պատրիարք էր Երուսաղեմում, նույն այդ ծրագրով գրել է «Ազգաբանություն հայոց»^{**}: Որքան էլ համառոտ լինի այդ աշխատությունը, զուրկ ինքնուրույնությունից, նույնիսկ սխալներով լիքը, բայց մենք չպիտի ավելորդ և անօգուտ գործ համարենք նրան, նկատի առնելով դարձյալ ժամանակը:

Մինչև այստեղ մենք ամենայն ուշադրությամբ հետևեցինք երկու դարի (XVI—XVII) հայկական գրականության, բայց շտեմանք մի փոքրիշատե լուրջ գործ, որ նպատակ ունենար ծանոթացնելու հայերին իրենց քաղաքական անցյալի հետ, այսինքն՝ այն ժամանակների հետ, երբ Հայաստանը մի հայտնի շափով անկախություն էր վայելում, իր սեփական գործերի տերն էր: Եթե մենք նայենք V դարից հետո շարունակված հայ մատենագրության, կնկատենք այն հանգամանքը, որ մեր պատմագիրներից շատերի համար կարգ էր՝ նախ-քան իրենց ժամանակի դեպքերը նկարագրելը, գոնե համառոտ կերպով հիշատակել նախկին շրջանները, կապել իրենց ժամանակը անցյալի հետ: Այդ սովորությունը անհայտացավ XV դարից, այսինքն՝ այն ժամանակներից, երբ թաթարական ցեղերի բերած կրակն ու ավերանքը սպանեցին թե՛ գրականու-թյունը, թե՛ ժողովրդի բարեկեցությունը և թե՛ ազգային զգացմունքը: XVII դարի նույնիսկ այնպիսի առաջնակարգ, բազմակողմանի տեղեկությունների տեր պատմագիրը, ինչպիսին է Առաքել Դավրիժեցին, հարկավոր է համարում իր ժամանակից բավական ետ գնալ, մանրամասն տեղեկություններ տալ օսման-յան թագավորների մասին, զնում է և պարսից թագավորների ազգաբանու-թյունը, իսկ իր ազգի անցյալի մասին ոչինչ չի խոսում: Բնորոշ է մանավանդ Առաքելի կազմած ժամանակագրությունը^{***}, որ սկսվում է 561 թվականից: Մանրամասն հիշատակելով ամեն մի դեպք, որ հետաքրքրություն ունի եկեղե-ցականության համար, ինչպես են, օրինակ, վանքերի կառուցումը, կաթողի-կոսների հաջորդությունը, «Անձինք» շարականի հորինման ժամանակը, կամ նույնիսկ մի այնպիսի «եղեղություն», ինչպես է «արձակումն սատանայի», որ իբրև թե տեղի է ունեցել 1029 թվին, պատմիչը Բագրատունի թագավորներից միայն մեկին է հիշում, Սմբատին, այն էլ՝ իբրև Անիի պարիսպները շինողի: Նույնքան չնչին ու աղբատիկ են տեղեկությունները նաև Ռուբինյան մի եր-կու-երեք թագավորների մասին: Դենք այս թշվառ փշրանքների մոտ կրոնա-կան պատմությունների, աստվածաբանական գրվածքների հարստությունը, որ զնալով աճում, ավելի ևս առատանում էր, և մեր առջև կանգնած կլինի այն

ժամանակվա հայությունը, իր անցածը մոռացած, քաղաքական մտածողու-թյունների անընդունակ դարձած մի նեղսիրտ ու տղետ կրոնական համայնք:

Այդպիսի միջավայրում, իհարկե, կարևորություն պիտի ստանար և Մի-նաս Համդեցու խղճուկ կարկատանքը: Կարո՞ղ ենք արհամարհել նրան, կա-րո՞ղ ենք մոռանալ այն թշվառ փաստը, որ ժամանակակից հայի համար այդ աղբատությունն էլ հարստություն էր: Գոնե նա անուններ էր սովորեցնում և այդ անունների հետ կապում էր մի քանի ածականներ: Առանց Համդեցու օգ-նության հայը չէր կարող նույնիսկ այդքան խղճուկ տեղեկություններ ստա-նալ իր անցյալի մասին, քանի որ նրանք ցրված էին բազմաթիվ պատմա-գրությունների մեջ, որոնց գտնելը միայն ահագին դժվարություն էր: Ավելաց-նենք և այն, որ Համդեցին հայ թագավորների ցուցակին կցել է և հոռմեական թագավորների ցուցակը, աղբյուր ունենալով, իհարկե, հայ պատմագիրների տված վայրիվերո տեղեկությունները և հին առասպելները: Այդ էլ, այնուա-մենայնիվ, մի բան էր չինական առանձնացման մեջ սեղմված հայ ընթերցողի համար:

Այժմ տեսնենք, թե գրական այդ պաշարի վրա XVII դարի վերջերում ինչ էին ավելացնում եվրոպայում գործող հայ տպարանները:

XIV

Վեներիկի տպագրություններ. Մոսկովի տպարանը: Գասպար Սահրա-տանի և Թադեոս Բահանա Համագասպյանի ընկերակցությունը. «Խորհրդա-տետր» և «Ճաշոց». «Խոկումն Բրիտոնեական»: Արաֆի Բովիար իբրև Հա-յաստանի վանառականական կենտրոն. Ագուլիս, նրա առևտրական դասա-կարգը. Զաֆաթիա Ագուլեցի. Ագուլիսի Բաղաֆակերական դերը: Խոջա Նահա-պետ Գյուլեզարյան. առաջին աշխարհաբար գիրքը՝ «Պարզաբանություն սաղմոսաց». այս նոր երևույթի հանգամանքները: Անտոն Բորտովի տպա-րանը Վեներիկում. Տիմոթեոս Գառնուկ, Էջմիածնի և ս. Սարգսի տպարան Լիվոռնոյի մեջ: Խաչատուր վարդապետ Կարենցի: «Գիրք եպրե իմաստասի-րաց», այդ վեպի նշանակությունը. ժողովրդական վեպի բացակայությունը մե-զանում. «Եոթն իմաստասիրաց» վեպը կանանց հարցին թե՛ նվիրված և այդ պատճառով ժողովրդականություն է վայելում: Լիվոռնոյի մյուս հրատա-րությունները. «Պատմություն դարձի և մկրտության Յովհաննու Յովսեփայ», «Բառաբան» Երեմիա վարդապետի. «Աշխարհագրություն» Խորենացու և «Աղուեսագիրք», «Թեոփիլոս». Լիվոռնոյի տպարանը տեղափոխվում է Կ. Պո-լիս:

Հայկական տպագրության գործը եվրոպայում 1683-ից հետո, ինչպես տեսանք^{*}, ներկայացնում էր այսպիսի դրություն, քանզիվ էր Ոսկանի տպա-րանը, նրա մնացորդները տեղափոխվել էին Ամստերդամ⁶⁶, ուր դեռ չանքեր պիտի լինեին պակասություններ լրացնելու, խախտված ու քայքայված գործը նորից կենդանացնելու համար. հայերեն գրքեր տպագրվում էին միայն Վե-ներիկում, Միքայել Բարբոնիի մոտ:

1684—1685 թվականներին⁶⁷, երբ ծանր հարվածը հայ տպարանի ճգնա-ժամ պիտի ստեղծեր, Բարբոնին բավական եռանդուն հրատարակչական գոր-

* Патканов. Библиогр. очерк Арм. ист. литер., стр. 51.

** Տպագրված է երկու անգամ. Կ. Պոլսում՝ 1735-ին և Էջմիածնում՝ 1870-ին:

*** Գլ. Ծն.

* Գլ. 10-րդ:

ծիշ է հանդիսանում, լույս հանելով վեց գիրք: 1685-ից հայերեն բաժին է բացվում և մի այլ իտալացու, Մորետտիի տպարանում⁶⁸, ուր տպվում են երկու գիրք: Իսկ հաջորդ տարին բացվում է Վենետիկում մի նոր տպարան՝ այս անգամ հայերի ձեռքով:

Բացողը մեզ լավ ծանոթ Թադեոս քահանա Համազասպյանն էր: Ոսկանին գերեզմանի ամբողջ հասցենով, իսկ նրա ժառանգներին կաթոլիկ հավատաքննության և ֆրանսիական դատարանների շեմքերում քաշքշող այդ քահանան վերջը գալիս է Վենետիկ՝ իր սե հանցանքները քավելու: Այդտեղ նա ընկերանում է ջուդայեցի հարուստ վաճառական Գասպար Սահրատյանի հետ (որ Շահրիմանյան ընտանիքից էր), բաց է անում նրա ծախսով տպարան, որի համար փորագրել է տալիս գեղեցիկ տառեր: Սահրատյանի ծախսով էլ նա տպագրեց երկու գիրք՝ «Խորհրդատետր» և «Ճաշոց»⁶⁹: Տպարանական տեսակետից նշանավոր գործ է «Ճաշոցը», որ վկայում է թե՛ Սահրատյանի առատաձեռնության և թե՛ Համազասպյանի հմտության և ընտիր ճաշակի մասին:

Հետաքրքրական է, որ երկու գրքերի հիշատակարանների մեջ էլ Համազասպյանը իրեն ցույց է տալիս էջմիածնի հպատակ, մինչդեռ մենք գիտենք, թե ինչ տեսակ մատնություններով էր նա աշխատում վնասել Ոսկանին, հուսահատեցնել Լեոնյանին: Իր այս քաջագործությունների մասին Թադեոս քահանան, իհարկե, կատարյալ լռություն է պահպանում. նա միայն զեկուցանում է Նդիազար կաթողիկոսին, թե, վառված լինելով գրքեր տպագրելու ցանկությամբ, Սպահանից գնաց Մարսել, տեսավ Ոսկանի տպարանը քանդված, ուստի եկավ Վենետիկ, ուր և բաց արավ Սահրատյանի տպարանը, գործի մեջ մտցնելով և իր ունեցած դրամը: Սակայն եթե Համազասպյանը սրանից էլ մեծ գործեր կատարած լիներ, նա դարձյալ պիտի մնա այն տխուր դիրքում, որ սրահել է նրա համար մեր տպագրության պատմությունը. մատնիչի համար ոչ մի թողություն չկա: Եվ նրա պատմության անպատիվ էջը փակելու համար մեզ կմնա ասել, որ վերահիշյալ երկու գրքերի տպագրությունից հետո անհետանում է Համազասպյանի անունը:

Իսկ Սահրատյանի տպարանը գոյություն է պահպանում մի տարի էլ, տպագրում է Հովհաննես Հոլովի «Խոսկումն քրիստոնեական»⁷⁰ անունով թարգմանությունը* և դրանով էլ վերջ է դնում իր գործունեության: Բայց միևնույն տարին նույն Վենետիկում բացվում է հայերեն մի նոր տպարան՝ դարձյալ հայ վաճառականի ձեռքով: Այս անգամ Զուղան չէ հայ տպագրության մեկենասի հայրենիքը, այլ մի ուրիշ, նույնպես հայտնի վաճառականական գյուղ՝ Ագուլիսը: Բայց նախքան մեկենասի մասին խոսելը, մի քանի տեղեկություններ տանք նրա հայրենիքի մասին, որ Հայաստանի հետաքրքրական անկյուններից մեկն է ներկայացնում:

Շատ խոշոր և հետաքրքրական է հայ ազգի կուլտուրական պատմության այն փաստը, որ Հայաստանում վաճառականությունը ամենից շուտ և ամենից շատ ծաղկեց Արաքսի ամիսի վրա: Հայկական այս մեծ գետը միջազգային առևտրական մի ճանապարհ էր շատ հին ժամանակներից: Հայտնի է, որ Քրիստոսից չորս դար առաջ Հունաստանը առևտրական հարաբերություններ սկսեց Հնդկաստանի և Միջին Ասիայի հետ, Անդրկովկասի վրայով: Սև ծովից երկու

ճանապարհ կար դեպի Կասպից ծովը. մեկը Ռիոն և Կուր գետերից էր կազմվում, մյուսը՝ Ճորոխ և Արաքս գետերից: Այդ ճանապարհների վրա հիմնվեցին բազմաթիվ հունական գաղութներ, որոնք հնդկա-եվրոպական առևտրի պահպանողներն էին. այդտեղ էլ զարգացան տեղական խոշոր առևտրական կենտրոններ: Այսպես, Արաքսի վրա միմյանց հաջորդած հայոց մայրաքաղաքները՝ Արմավիր, Արտաշատ, Դվին, հայտնի էին և իբրև շուկաներ, ուր փոխանակվում էին Արևմուտքի և Արևելքի ապրանքները: Արաքսը այդ քաղաքների համար նավամատուցի դեր էր կատարում: Բայց քաղաքական անցքերը, դարերի ընթացքում հեղափոխելով ազգերի ճակատագիրը, անհետացրին Անդրկովկասյան առևտրական գաղութները, խլացրին և ամալի դարձրին Հնդկաստանի այդ մեծ ճանապարհները: Արաքսի հովիտը, ենթարկվելով բարբարոսական արշավանքների, կորցրեց իր առևտրական առաջնակարգ նշանակությունը և երկար ժամանակ այնտեղ չէին երևում ոչ առանձնապես աչքի ընկնող վաճառանոցներ, ոչ էլ վաճառականների նշանավոր դասակարգ:

Սակայն XVI դարից հանկարծ վերակենդանացած ենք տեսնում հին առևտրականությունը դարձյալ Արաքսի հովիտում, բայց այս անգամ նրա այն մասում, որ Սյունիքի սահմանագլուխն է կազմում: Կարծես դարերի մոխրի տակից նոր-նոր դուրս են գալիս հին վաճառականական գաղութները: Ի՞նչ էին դրանք անհայտության այնքան երկար շրջանում՝ մենք չգիտենք: Տեսնում ենք միայն, որ տեղացի հողագործ ազգաբնակչության մեջ կղզիացած և շրջապատող ժողովրդին բոլորովին չնմանվող, կարծես մի ուրիշ ցեղ, ուրիշ ծագում ներկայացնող գյուղաքաղաքներ կան, որոնց բնակիչները առևտրականներ են, այն էլ հեռավոր աշխարհներում գործող, դարմանալի ճարպկություն և փորձառություն ձեռք բերած առևտրականներ: Այդպիսի տեղերից մեկը արդեն լավ ծանոթ է մեզ՝ հռչակավոր, իր նմանը չունեցած Զուղան: Նրանից հետո գալիս է նրա հարևան Գողթան լեռնոտ գավառի կենտրոն Ագուլիսը, իսկ երրորդ, գուցե և ավելի աննշան տեղը բռնում է Մեղրի գյուղը:

Ագուլիսը շենթարկվեց Զուղայի բախտին, նա մնաց իր տեղը: Բայց դա չէ նշանակում, թե իբրև համաշխարհային վաճառականների հայրենիք՝ Ագուլիսը այնքան աննշան էր, որ չէր կարող գրգռել Շահ-Աբասի նախանձը: Դեռ Շահ-Աբասից առաջ Ագուլիսը, իբրև վաճառականական գյուղաքաղաք, արտոնություններ էր վաճելում պարսից կառավարությունից: Այսպես, XVI դարում նա «խաս» էր, այսինքն՝ համարվում էր Իրանի շահերի սեփականություն և հարկ էր տալիս անմիջապես պարսից արքունիքին*: Այդ դրությունը շարունակվեց և Շահ-Աբասի ժառանգների ժամանակ:

Իբրև վաճառական՝ ագուլեցին կամ ղոկը, ինչպես սովորաբար անվանում են նրան, ջուդայեցու չափ խիզախ ու ձեռնարկող ոգի ուներ, նույնպես արհամարհում էր աշխարհագրական տարածությունները, նույնպես երևում էր բոլոր հայտնի վաճառանոցներում: XVII դարի ագուլեցի վաճառականներից մեկը, ոմն Զաքարիա, թողել է մի շատ հետաքրքրական օրագրություն կամ, ինչպես ինքն է ասում, «Դավթար»**, որից կարելի է շատ տե-

* Բ. Ալիշան, «Սյունիք», եր. 330:

** Այդ «Դավթարի» մեջ Զաքարիան արձանագրել է այն ամենը, ինչ հետաքրքրական է համարել. այդտեղ են թե՛ նրա առևտրական հաշիվները, թե՛ առօրյա մանր դեպքերը, թե՛ ժամանակակից պատմական անցքերը: Շատ են այնպիսի մանրամասնությունները, որոնց մեջ երևան է գալիս հայ վաճառականը իր գործերով, իր ընտանեկան հանգամանքներով, տան սարք ու կարգով: Հնդկանկը չէ մոռացել արձանագրել նույնիսկ, թե ինչպես ինքը բաժանվեց իր եղբոր որդիներից և ինչ շարժական և անշարժ կայք ստացավ ամեն մեկը, թվում է պղնձի ու արծաթի

* Այս գիրքն էր, որ Մխիթար Սեբաստացուն առաջին անգամ ծանոթացրեց կաթոլիկ պապության հետ: Լուսավորչական կղերը մանավանդ «Խոսկումն քրիստոնեականի» դեմ էր կատաղած և հալածում էր նրան, այրել էր տալիս:

դեկտեմբերին հանել զոգների վաճառականության մասին: Այդտեղից մենք իմանում ենք, որ առևտրական գործերը տանում են ազուլեցում Սպահան, Թավրիզ, Թիֆլիս, Ջմյուռնիա, Բրուսա, Կ. Պոլիս, Լիվոռնո, Վենետիկ, Ամստերդամ, իր ճանապարհորդությունների ժամանակ նա լինում էր Ֆրանսիայի, Սպանիայի, Պորտուգալիայի, Իտալիայի ծովափնյա քաղաքներում, մի խոսքով՝ ծանոթ էր Եվրոպայի մի նշանավոր մասի հետ:

Ջուղայի անհետանալուց հետո Ազուլիսին էր մնում կուլտուրական դեր կատարել Արևելյան Հայաստանում, որովհետև դա էր ամենից նշանավոր տեղը, որի բնակիչները շփվում էին քաղաքակրթված աշխարհի հետ և տուն էին բերում թե՛ հարստություն և թե՛ հասկացողություններ Եվրոպական կյանքի ու առաջադիմության մասին: Որ Ազուլիսը այդպիսի դեր կատարել է, դա անուրանալի է: Հարց կարող է լինել միայն չափի մասին. և եթե հարկավոր լինի համեմատություն դնել ջուղայեցու և զոգի մեջ, մենք կտեսնենք... Ջուղայեցին կարողացավ վաճառականական ոգու հետ միացնել ալեկի բարձր, մտավոր շահերի, համայնականության հասկացողությունը, մինչդեռ ազուլեցին մնաց մեծ մասամբ դժժի, հսամու վաճառական, որի համար ամենից առաջ և ամենից բարձր սեփական շահերն են*: Այս վատ հատկությունը Ազուլիսը ցույց տվեց մի խաչատառակ փաստով. XVIII դարի առաջին կեսում, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, Ազուլիսը, իր վաճառականական բարեկեցությունը չվտանգելու համար, նույնիսկ թշնամական գործողություններ սկսեց Դավիթ Բեկի դեմ, երբ սա իր հռչակավոր ազատական պատերազմների մի մասը փոխադրեց Գողթան գավառը. և ո՞վ գիտե, գուցե Դավիթ Բեկի մահից հետո ազատության գործը այնպես շուտ չխորտակվեր, եթե չսպանվեր այդ գործի քաջ և հեղինակավոր աշխատակիցներից մեկը՝ Մելիք Փարսադանը...

Բայց և այդպես, չի կարելի ասել, թե ընդունակ և հարուստ ազուլեցու դերը միշտ բացասական էր հանրային տեսակետից: Եթե ինքը՝ ազուլեցին անձամբ շատ քիչ էր հանրաշահ գործերի հեղինակ հանդիսանում, շատ քիչ էր գրամն ու եռանդը նվիրում այդպիսի գործերին, այնուամենայնիվ, նա, իբրև աշխարհ տեսած, զարգացած մարդ, ազդեցություն ուներ շրջապատող ազգաբնակչության վրա: Անշուշտ այդ ազդեցության շնորհիվ էր, որ հարևան Ղափանը, չնայած իր լեռնոտ և անմատչելի դիրքին, նույնպես վաճառականներ ուղարկեց Վենետիկ և Արևմտաբլուրի ուրիշ կողմերը. այդ վաճառականներից մեկի ընտանիքում էլ ծագեց Դավիթ Բեկի պատերազմների միտքը*: Ազդեցության նշանակությունը ցույց տալու համար վերցնենք նաև հայկական տպագրությունը: Այս գործը, ինչպես գիտենք, զլխավորապես հայ վաճառականների օժանդակությամբ էր պահվում Եվրոպայի մեջ: Ազուլեցի-

ները շատ աննշան մասն ունեին այդ օժանդակության մեջ. Ոսկան վարդապետի օգնողների մեջ մի հատ ազուլեցի ենք տեսնում, իսկ մի ուրիշ ազուլեցի, Ոսկան Մարտիրոսյան անունով, 1685 թվին Վենետիկի Բարբոնի տպարանում հրատարակեց մի Ավետարան: Բայց այդքանով չպիտի մենք դատենք ազուլեցիների արածների մասին: Մեր գործի սկզբում մենք ասացինք, որ հայ վաճառականի ետևից Եվրոպա էր գնում հայ գրագետը, սովորելու և սովորեցնելու տենչով վառված հայ մարդը: Ազուլիսը այդպիսի ուղեցույց եղավ իր մոտ գտնվող Վանանդ գյուղի համար, որտեղից դուրս եկան երեք տպագրական գործիչներ, որոնք Ամստերդամում գեղեցիկ գործեր կատարեցին:

Բուն ազուլեցի վաճառականներից հայկական տպագրության մեկենաս հանդիսացավ Խոջա Նահապետ Գյուլնազարյանը: Դա էր, որ Սահրատյանի տպարանի փակված տարին, 1687-ին, բաց արեց նոր տպարան իր սեփական տան մեջ: Գյուլնազարյանը բավական նշանավոր վաճառական էր և գործեր ուներ Ջմյուռնիայի, Կ. Պոլսի, Հոլանդիայի, Լիվոռնոյի մեջ: Ինչպես երևում է, մի մարդ էր դա, որին ամբողջապես չէին կլանել առևտրական հաշիվները, և որ շատ ժամանակ էր գտնում մտածելու իր ազգակիցների մտավոր շահերի մասին: Ազուլեցի Խոջան իր տպարանով մի արտակարգ և երկարատև գրական ծառայություն չմատուցեց ազգին, բայց այնքան էլ բավական էր, որ նա աշխարհական ընթերցողների դատի պաշտպան հանդիսացավ և կարողացավ մի աշխարհաբար գրքի հրատարակության պատճառ դառնալ: Այդ գիրքը «Պարզաբանություն սաղմոսացն» է, նրա տպարանի միակ հրատարակությունը:

Ապրելով իտալացիների մեջ, նա տեսել էր, որ գոյություն ունեն ժողովրդական հանրամատչելի լեզվով գրված գրքեր և ամեն մեկը, վաճառական թե՛ արհեստավոր, կարող է իր կարդացածը հեշտ հասկանալ. մինչդեռ հայերի մեջ գրքերը միմիայն այն դասակարգի համար են, որ դիտե գրաբար, այսինքն՝ եկեղեցականների համար: Դա մեծ գրկանք էր հայ հասարակ ժողովրդի համար, որ այդպիսով հեռու էր քշված գրականությունից: Հոգևորականությունը չէր նկատում այդ, կամ եթե նկատում էլ էր, այնքան անպատրաստ ու պահպանողական էր, որ ոչինչ չէր կարողանում կամ չէր ուզում անել: Խոջա Նահապետը իր բնատուր խելքով հասկացավ ժողովրդական պահանջը և աշխատեց նրան բավարարություն տալու փորձն անել: Նա ուզում էր Սաղմոսի աշխարհաբար բացատրությունը պատրաստել տալ ժողովրդի համար և երբ առևտրական գործերով գնաց Կ. Պոլիս, այնտեղ որոնում էր մի մարդ, որ կարողանար իր այդ փափաղը կատարել: Բայց իդուր էին այդ որոնումները: Վերադառնալով Վենետիկ, Գյուլնազարյանը այդտեղ գտավ լավ հաննես Հովովին, որ հանձն առավ և կատարեց այդ գործը լատիներենի և հունարենի օգնությամբ:

Աշխարհաբար գիրք հրատարակելը այնքան անօրինակ և անհասկանալի բան էր, որ Հովովը առաջաբանի մեջ պարտք համարեց բացատրություններ տալ, մեղադրանքներից արդարանալու համար: Կաթոլիկ վարդապետը շտապում է հայտնել, թե իր աշխատությունը եկեղեցականների համար չէ, որոնք լավ գիտեն գրաբարը և կարող են ճաշակել գրքերի քաղցրությունը, այլ աշխարհականների համար է, որոնք, զբաղված լինելով աշխարհային գործերով և չիմանալով գրաբարը, միանգամայն զրկված են գրքերից: Թեև այսպես, բայց Հովովը գիտեր, որ ամեն մեկը, բաց անելով իր գիրքը և տեսնելով նրա մեջ աշխարհաբար, պիտի ասեր, թե նա հայերեն չգիտե:

ամանները, նրանց արժողությունը: Գրվածքը գրական արժանավորություններ չունի. դա գրագետ վաճառականի մի վայրկյան, տեղ-տեղ կրկնություններով միանցրած շարադրություն է: Կա այն նշանավոր հանգամանքը, որ գրվածքը աշխարհաբար լեզվով է և կարող է համարվել իբրև նմուշ այն աշխարհաբարի, որ գործ էին ածում հայերը այն ժամանակներում:—Ջարարիալի այս գրվածքը արդեն տպագրել է տվել «Մշակի» խմբագիր պ. Ա. Քալանթարը⁷¹:

* Ս. Սարգսյան, Ազուլեցոց բարբառը, Մոսկվա, 1882, էր. 12:

** Ստեփանոս Շահումյանն էր Դավիթ Բեկի պատերազմների սկզբնապատճառը. իսկ նա պատկանում էր այն ընտանիքին, որ XVII դարի կեսից առևտրական տուն ուներ Վենետիկում (ՏԵՍՈՒ «Հայկական տպագրություն», 2-րդ հատոր):

Այսպես էր ժամանակը. հայերեն գիտցողը նա էր միայն, որ կարող էր հասկանալ և գործածել թունդ գրաբարը: Ուստի վարդապետը, այդ վիրավորական կարծիքը ջրելու համար, խնդրում էր, որ չկարծեն, թե ինքը չգիտե այդ լեզուն, բայց գործ է ածում աշխարհաբար հարկից ստիպված, ակամա, ժողովրդին բան հասկացնելու համար:

Այսպես ահա, XVII դարի վերջերում աշխարհաբար լեզուն մի աշխարհական մարդու միջոցով դարձյալ փորձում է մտնել գրականության մեջ: Բայց նրա անհրաժեշտությունը, նրա գոյություն իրավունքը չեն ճանաչում գրականության տեր հոգևորականները. նրան միայն թարգմանի, բացատրողի դեր է հատկացվում, նա հայերեն լեզու չէ համարվում: Հոլովի գրչի տակից դուրս եկած խոստովանությունները շատ լավ ապացույցներ են, որ հայը չունի գրականություն ամբողջ ազգի համար, ժողովրդական, ամենքի սեփականությունը դառնալու հարմարություններն ունեցող մի գրականություն: Բայց գոհ լինենք, որ գտնվեց գոնե մի մարդ, մի հոջա Նահապետ, որ աշխարհաբար տպագրած գիրքը իրողություն դարձնելու համար մի ամբողջ տպարան հիմնեց, ծախսեր արավ ազնիվ թուղթ գնելու, պատկերներ փորագրելու համար, թեև այդ միջոցին նրա գործերը, առևտրի ընդհանուր նվազման պատճառով, լավ չէին: Եվ պետք է ասել, որ աշխարհաբար առաջին տպագրություն⁷² մեկնասը ունի չէ խնայել այդ գործի վայելչության և գեղեցկության համար: «Պարզաբանությունը» մի սովոր հատոր է (840 մեծադիր երես), պատկերազարդ, բավական մաքուր տպագրված խոշոր տառերով, ընտիր թղթի վրա: Գրքի սկզբում գրված է Գյուլնազարյանի պատկերը, որ հասկացողություն է տալիս, թե ինչ տարազով էին հագնվում հայ վաճառականները:

Դիմելով գրքի լեզվին, որ Գյուլնազարյանի ջանքերով և այնքան վերապահումներով մտցրած է այդ տպագրության մեջ, մենք պիտի ասենք, թե դա աշխարհաբար է կոչվում այն պատճառով, որ զուտ գրաբար չէ⁷³. ավելի ճիշտ կլիներ նրան անվանել զրաբարախառն աշխարհաբար, բայց չի կարելի չհամարել նրան մի նշանավոր քայլ՝ գիրքը ժողովրդին մոտենցնելու և ժողովրդի գործածական լեզվի ձևերը գրական դարձնելու գործի մեջ: Գրքի երեսները բաժանված են երկու սյունակների. աջ սյունակում գրված Սաղմոսի բնագիրը, իսկ ձախում՝ բացատրությունը: Սովոր հատորի տպագրությունը հեշտությամբ չվերջացավ. Գյուլնազարյանն ասում է, որ մի քանի անգամ հարկադրված էր կիսակատար թողնել գործը, արձակել աշխատավորներին և ապա նորից սկսել:

Երևի հենց այս նեղությունների պատճառով էլ հոջա Նահապետը փակեց տպարանը: Այնուհետև նրա անվանը մենք հանդիպում ենք մի անգամ 1694-ին Վենետիկում սկսում է հայերեն գրքեր տպագրել Անտոն Բորտոլի իտալացին⁷⁴: Այս տպարանի մասին մենք առաջիմ չենք խոսի. Բորտոլիի մեծ գործունեությունը և հայերին մատուցած ահագին ծառայությունները XVIII դարին են վերաբերում: Ասենք միայն այսքանը, որ այս տպարանից դուրս եկած առաջին հայերեն գիրքը հրատարակել է Գյուլնազարյանը՝ ջուղայեցի Անտոն անունով վաճառականի հետ: Տպագրված գիրքն է «Դաշանց

թուղթ» անունով հին անվավեր գրվածքը, որ ցույց է տալիս, թե միաբանության դաշինք է եղել կապված Հոռմի Սեդրաստրոս պապի և Գրիգոր Լուսավորչի մեջ: Տպագրությունը լույս տեսավ 1695-ին⁷⁵. բայց այդ ժամանակ Գյուլնազարյանը կենդանի չէր. նա մեռավ 1694-ի դեկտեմբերի 31-ին, պատվիրելով, որ իր ժառանգները կարճ միջոցում երկու հազար պատարագ մատուցանել տան իր հոգու փրկության համար*:

Հիշատակենք այստեղ Բորտոլիի տպարանում հետևյալ տարին տպված «Տոմար» անունով գիրքը, որ մի արտատպություն է Ոսկանի՝ նույն անունը կրող հրատարակությունից, և մենք վերջացրած կլինենք XVII դարի ընթացքում Վենետիկի մեջ եղած հրատարակությունների ցուցակը⁷⁶:

Վենետիկից դուրս, բացի Պրոպագանդայի տպարանից, XVII դարի վերջին տասնամյակներում հայերեն տպագրություն տալիս են և իտալական երկու ուրիշ քաղաքներ՝ Պադուա և Լիվոռնո: Առաջին քաղաքում 1690-ին մի ինչ-որ «Տիմոթեոս Գառնուկ Ասորոց արքեպիսկոպոս» տպագրում է վերոհիշյալ «Դաշանց թուղթը» և «Հալատով խոստովանիմ» աղոթքը: Ավելի արդյունավոր է տպագրության գործը Լիվոռնո քաղաքում, ուր 1691 թվականից սկսում է գործել մի տպարան՝ դարձյալ էջմիածնի և ս. Սարգսի վանքի անունով⁷⁷: Որոշ տեղեկություններ այդ հիմնարկության մասին մենք չունենք, բայց թե՛ անունը և թե՛ տպագրական տառերի ձևը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ դա Ոսկանի տպարանի մի մասն է, փոխադրված, երևի, Մարսելից: Հայտնին այն է, որ Լիվոռնոյի տպարանը գործեց տասը տարի, մինչև 1701 թվականը: Առաջին գիրքը, որ տպագրվեց այդտեղ, կարնեցի խաչատուր վարդապետ Առաքելյանի «Քերականություն» էր: Երկու խոսք այս հեղինակի մասին, որ իր ժամանակին գիտնական վարդապետի հռչակ էր վայելում և թողել է շատ գրվածքներ:

Նա ծնվել է 1666-ին: Ուսում ստանալու համար նա գնաց էջմիածին, բայց այդտեղ նրան որսաց Վարդան Հունանյան անունով հայ կաթոլիկ վարդապետը: Սա այն Հունանյանն էր, որ մի հայ եպիսկոպոսի սպասավոր էր, նրա հետ գնաց Լեհաստան, բայց այդտեղ թողեց իր եպիսկոպոսին և մտավ կաթոլիկ վարդապետների մոտ: Մենք վերևում** ասացինք, որ Հունանյանը Կղեմեոս Գալանոսի սիրելի աշակերտն էր և Լվովի պապական դպրոցի փառքն ու պարծանքը: Լինելով մի վերին աստիճանի ֆանատիկոս նորադարձ, նա արժանացավ մեծ ուշադրության, ուղարկվեց Հոռմ, ուր աշակերտեց Պրոպագանդայի դպրոցում: Նախկին ողորմելի հայ տիրացուն այնքան ճարպիկ և հուանդոտ էր, որ պատրաստվում էր Նիկոլի հաջորդը լինել: Բայց որովհետև Նիկոլը շուտ չէր մեռնում, թեև ծեր էր, ուստի Հունանյանը, ժամանակը զուր սպասողության մեջ անց չկացնելու համար, գնաց Հայաստան՝ հերետիկոսներին խելքի բերելու համար: Ամենից շատ նա աշխատում էր իր հայրենի նվազկիա (Թոխաթ) քաղաքում: Այն փաստը, որ նորադարձ հայը անհամեմատ շատ ֆանատիկոս և կատաղի էր, քան բուն կաթոլիկը, մի նոր հաստատություն գտավ այս մարդու անձի մեջ***: Ժողովրդի մեջ անբավականություններ ծագեցին, և Հունանյանը արգելվեց էջմիածնում: Այս-

* «Սյունիք», եր. 335:

** Գլ. 8-րդ:

*** Նիկոլի մահից հետո քաղմելով Լեհաստանի արքեպիսկոպոսական աթոռի վրա, Հունանյանը վերջնականապես կտրեց լեհահայերի կապը էջմիածնի հետ, մի բան, որ նույնիսկ Նիկոլը չէր արել:

* Ահա մի նմուշ այդ լեզվից. «Այսինքն երանի այնպես մարդոյն, որ անօրէն և թերահաւատ մարդկանց ականջ չի դնէր. և նոցա խրատովն և խորհրդովն չի շրջէր. և մեղաւոր մարդկանց շար գործոցն հետեւելով նոցա ճանապարհան չի գնար և վատաբերան և շարալեզու մարդկանց նման չի նստեր այլոց խրատ տար, և յԱստուծոյ ճանապարհեն հեռացներ զիրեանք»:

ժամանակ էր (1682), որ խաչատուր Կարնեցին հանդիպեց նրան և համաձայնվեց գնալ նրա հետ Հռոմ, ուր մտավ Պրոպագանդայի դպրոցը և դարձավ կաթոլիկ քահանա:

Գործունեության ասպարեզ նա ընտրեց Կ. Պոլիսը: Այդտեղ թե՛ քարոզում էր և թե՛ գրում ու հռչակվեց իբրև գիտնական մարդ: Բացի Քերականությունից, որ տպվեց Լիվոնոյի տպարանում, նրա գրչի տակից դուրս եկան կրոնական բովանդակությամբ հատորներ («Աստվածաբանություն ընդարձակ», «Բովանդակություն աստվածաբանության», «Բարոյական աստվածաբանություն», «Մեկնություն երգոց երգոյն», «Ներածումն առ քրիստոնեական կատարելություն»): Կարնեցի խաչատուրը ջողայեցի Հովհաննես Մրքուզի նման մի «տիեզերալույս» կլիներ, եթե միմիայն այսպիսի հեղինակություններ գրած լինեին: Բայց խաչատուրը առաջին մարդն էր, որ միջնորդ հանդիսացավ արևմտյան գիտության և հայերի մեջ, գրելով «Բովանդակություն ամենայն ուսման» անունով աշխատությունը (երևու հատոր), որի մեջ խոսում էր գիտությունների մասին (մարդակազմություն, տիեզերագիտություն, բուսաբանություն, կենդանաբանություն, բժշկություն, մաթեմատիկա, երաժշտություն, մետաֆիզիկա) իհարկե այն չափով և ուղղությամբ, որ ներելի էր մի աստվածաբան վարդապետի: Բայց այս նշանավոր աշխատությունը, ինչպես և խաչատուրի մյուս գործերի մեծ մասը, ազդի սեփականությունը դարձան XVIII դարում, երբ նա տեղափոխվեց Վենետիկ՝ տպագրություններով զբաղվելու համար: Առայժմ ասենք, որ խաչատուր վարդապետը 1697 թվին բարեկամացավ Մխիթար Սեբաստացու հետ և անկասկած մեծ ազդեցություն գործեց այդ ոգևորված, խրախույս և աջակցություն որոնող երիտասարդ վարդապետի վրա՝ իբրև հմուտ և գիտուն հեղինակ, թեև աշխատում էր ետ կանգնեցնել Մխիթարին վանական միաբանություն կազմելու մտքից:

1696 թվին Լիվոնոյի տպարանը հրատարակեց «Եոթն իմաստասիրաց» հայտնի վեպը հետևյալ վերնագրով. «Գիրք պատմության Կայսերն Փոնցիանոսի և կնոջն և որդւոյն Դիոկղետիանոսի, և յոթանց իմաստասիրաց»⁷⁸: Միշտ տարածված, միջազգային վեպ է դա, որի հայրենիքը Հնդկաստանն է: Հնդկաստանը, ինչպես հայտնի է, ստեղծագործել է այնպիսի գեղարվեստական գործեր, որոնք մեծ ժողովրդականություն են գտել բոլոր ազգերի մեջ, այսպես է Հովասափի և Բարադամի հռչակավոր վեպը, այնպես են նաև կախարդող երևակայության ստեղծած այն հեքիաթները, որոնք մտել են արաբական «Հազար ու մի գիշերների» մեջ: Բայց հնդկական մտքի այդ գործերը հարազատությամբ, անփոփոխ չեն տարածվել ազգերի մեջ, այլ խմբագրվել են դանազան կերպով. ստացել են ուրիշ կերպարանք, պահպանելով միմիայն կորիզը: Այս տեսակ վիճակի է ենթարկվել և «Եոթն իմաստասիրաց» պատմությունը. նա թարգմանվել է հունարեն և հրեական լեզուներով, վերջին լեզվից փոխադրվել է լատիներենի և տարածվել է եվրոպական ազգերի մեջ, ստանալով այդտեղ դանազան խմբագրական ձևեր: Այդ ձևերից մեկի թարգմանությունն է հայերենը, բայց թե և՛ որ է կատարվել այդ թարգմանությունը՝ որոշ հայտնի չէ՝: Բանասիրական մի ուսանելի հարց

է, թե արդյոք հայերը շունեի⁷⁹ն այդ վեպի թարգմանությունը նախքան արևմտյան խմբագրության ծանոթանալը, այսինքն՝ մի թարգմանություն, որ ավելի հին լիներ, արևելյան թարգմանություններից վերցրած: Բայց թողնենք բանասիրական հարցերը, տեսնենք, թե այդ գիրքը ի՞նչ տեղ ունի հայոց գրականության մեջ:

Նայելով «Եոթն իմաստասիրաց» պատմությանը իբրև մի գրական գործի, որ մեծ ժողովրդականություն է վայելել ամեն տեղ, ուր թարգմանվել է, մենք նախ և առաջ կանգ ենք առնում մի հանգամանքի վրա. գրական արժանավորությունները չեն, որ սիրելի են տալիս մի գիրք ժողովրդին, այլ առհասարակ պարզ ու անպաճույճ պատմվածքը, հետաքրքրաշարժ բովանդակությունը, որ համապատասխանում է ամբոխի հասկացողություններին: Մեր օրից մի 20—30 տարի առաջ, երբ արդեն գոյություն ուներ աշխարհիկ գրականություն, «Եոթն իմաստասիրաց» գիրքը դեռ կարդացվում էր ամենամեծ հետաքրքրությամբ և համարվում էր խելքի ու գիտության մի բարձր գործ: Այդ ժողովրդականությունը, անկասկած, անհամեմատ մեծ ու ընդարձակ էր անցյալ դարերում, երբ գրքերը միայն աղոթքներ և կրոնական բացատրություններ էին պարունակում իրենց մեջ: Յոթն իմաստասիրների պատմությունը մեզանում չորս կամ ավելի տպագրություն ունեցավ⁸⁰, և սա, իհարկե, մի ապացույց է, որ նա մեր հայրերի առանձին ուշադրության, առանձին սերին արժանացած մի մտավոր սնունդ էր:

Սակայն ի՞նչ տեսակ սնունդ էր դա: Ամենաթեթև, ամենաներդաժիտ քննադատությունն անգամ անկարող է հաշտվել այդ պատմվածքի չափազանց արվեստական, միամիտ ձևի հետ: Իսկապես դա առականների մի ժողովածու է, առականեր, որոնց մեջ մի շինծու, խեղճ կապ հաստատելու համար հերյուրված է Փոնցիանոսի, նրա կնոջ ու որդու պատմությունը:

Դեպքը պատահում է, որպես թե, Հռոմում: Փոնցիանոս կայսրի կինը, Դիոկղետիանոս անունով մի որդի է ծնում ու մեռնում. կայսրը որդուն հանձնում է յոթն իմաստասիրներին կրթելու համար, իսկ ինքը ամուսնանում է երկրորդ անգամ: Երկրորդ ամուսինը, իբրև խորթ մայր, ուզում է ոչնչացնել Դիոկղետիանոսին և ստիպում է իր ամուսնուն բերել տալ նրան յոթն իմաստասիրների մոտից: Այդ իմաստասիրները աստղագետներ են. Դիոկղետիանոսն էլ ուսումնասիրել է այդ արհեստը և, նայելով աստղին, հասկանում է, որ ինքը, մեծ վտանգից ազատվելու համար, պիտի յոթն օր անխոս մնա: Ցանք խորթ մայրը առանձնանում է նրա հետ և առաջարկում է նրան իր մարմինը. Դիոկղետիանոսը մերժում է և միևնույն ժամանակ թագուհուն չրջապատող աղջիկներից մեկի մեջ ճանաչում է ծպտյալ սիրեկանին, որ ապրում էր նրա հետ: Այդ մայրը հասկացնում է իր ամուսնուն, թե որդին կամենում էր իրեն բռնաբարել. կայսրը հրամայում է սպանել որդուն: Եվ սկսվում է մի մրցություն թագուհու ու յոթն իմաստասիրների մեջ: Թագուհին առակով համոզում է Փոնցիանոսին սպանել տալ որդուն, իսկ յոթն իմաստասիրները հերթով մի-մի առակ են ասում և ազատում իրենց աշակերտին: Յոթ օր տևում է այդ մրցությունը. կայսրը կամ իր կնոջն է լսում, կամ իմաստասիրներին. յոթ օրից հետո խոսում է Դիոկղետիանոսը, մի մեծ առակ է պատմում և խաչատառակում է խորթ մորը, մերկացնել տալով նրա ծպտյալ սիրեկանին:

Թեև այսքան խեղճ ու աղքատիկ գրական գործ է «Եոթն իմաստասիրաց» պատմությունը, թեև նրա մեջ շատ ու շատ բան առասպելական է, անրևական, հիմնված հին մարդու սնոտխապաշտությունների և մանավանդ դյու-

* Փարիզի ֆրանսիական ազգային գրադարանում կա այդ գրքի մի ձեռագիր, որի հիշատակարանում ասված է. «Ես Յակոբ երէցս Թոխաթեցի թարգմանեցի զգեղեցիկ Պատմութիւնս ի լատինական գրոց, ի խնդրոյ վարժապետին իմոյ Տէր Ակօբին՝ որ ապին Ավաթեց, թվին Ռկ (1614) փետրվարի ամսոյ ժգ, ի երկիրն Լեհաց, ի քաղաքն Զամօցաց» («Կամենից», եր. 171):

հաճախությունը վրա, բայց չի կարելի ընդունել նրան իբրև մի գրական երևույթ մեր մեջ, որ ոչինչ ուշադրության արժանի չլինի: Դա առաջին աշխարհական վեպն է, այսքանն էլ բավական է, որ մենք կանգ առնենք նրա առաջ:

Մեզանում, գրականության սկսված օրից, տիրապետեց խիստ կրոնական ուղղություն. մենք ունեցանք շատ գրողներ, բայց դրանց մեջ չգտնվեց մեկը, որ տար մի պատմվածք, մի վեպ աշխարհիկ կյանքից: Եվ սա մեր, հայկական մի առանձնահատկությունն է: Զի կարելի ասել, թե մենք ավելի կրոնամոլ, ավելի կղերական էինք, քան, օրինակ, բյուզանդական շրջանի հույները. և սակայն բյուզանդացիները ժամանակ էին գտնում նաև աշխարհիկ գրականությանը ծառայելու, իսկ մենք՝ ոչ: Դեռ չորրորդ դարից սկսած հույների մեջ գոյություն ուներ սիրային-էրոտիկական վեպը, որ պահվեց մինչև Բյուզանդիայի անկումը: Շատերն էին այդպիսի վեպեր գրում. և եթե բյուզանդական վեպը գրական շատ արժանավորություններ չուներ, մարդկային ստեղծագործությունների շարքում մեծ անուն չլիներ, բայց գոնե կար այն, որ նա թարմություն ուներ, պատկերներ էր հանում ժողովրդական կյանքից, շոշափում էր ժամանակի բարձրն ու սովորությունները, ոճի ու ճաշակի հետ ընթերցանության նյութ էր տալիս: Վեպը Բյուզանդիայից անցավ Եվրոպա, մեր ժամանակակից վեպերի նախահայրը դարձավ, իսկ դեպի արևելք, դեպի Հայաստան, անցնելու ճանապարհ չգտավ: Բայց հայերը որպիսի ջերմեռանդությամբ էին աշակերտում հույներին կրոնական-սխոլաստիկական գրականության մեջ...

Այդ արհամարհանքը դեպի աշխարհական գրվածքը մի սուրբ ավանդություն դարձավ մեր գրականության համար և պահվում էր նույնիսկ այն ժամանակներում, երբ Եվրոպան բանաստեղծական նշանավոր արտադրություններ էր տալիս: Ու հասկանալի է, որ պատահաբար թարգմանած «Եոթն իմաստասիրաց» պատմությունը պիտի լիներ հայ ընթերցողի համար մի գանձ, որի մեջ նա գտնում էր հետաքրքրական, խրատական պատմություններ, տեսնում էր անկեղծ սիրող տղամարդկանց և սիրո հետ խաղացող, սեր վաճառող կանանց, տեսնում էր կրքեր ու մոլություններ, միամտություն ու խարդախություն, մի խոսքով՝ աշխարհային գանազան գործեր: Ավելացնենք այս բոլորի վրա և բավական աշխույժ պատմվածքը, թեթև լեզուն, որ շատ տեղ, հասկանալի դառնալու համար, փոխվում է աշխարհաբարի, և կտեսնենք, որ այս գիրքը բարձր է «Պղնձե քաղաքի պատմություն» անունով միստիկական գրվածքից, որ նույնպես ժողովրդի ընթերցանության համար էր թարգմանված XIII դարում արաբերենից, աշխարհաբար լեզվով:

Բայց մենակ այդ չէր առակաների այս ժողովածուին այնքան ընդարձակ ժողովրդականություն տվողը: Մի գրքի գտած հաջողությունը կապված է և այն հանգամանքի հետ, թե որքան նա համապատասխանում է ընթերցող հասարակության տրամադրությանը, որքան կարողանում է լուծում տալ մարդկանց հետաքրքրող հարցերին: Այս կողմից էլ բավական աչքի ընկնող գործ է «Եոթն իմաստասիրաց» գիրքը: Նա ամբողջովին նվիրված է կանանց հարցին:

Թող տարօրինակ չթվա, որ XVII դարի մի գրվածքի վերաբերմամբ մենք գործ ենք ածում մի տերմին, որ մեր նոր, ազատարար ժամանակների ստեղծածն է: Կանանց հարցը, մենք կարծում ենք, գոյություն ուներ ամեն ժամանակ, սկսած այն հին դարերից, երբ կինը, կորցնելով իր նշանակությունը և դիրքը նախնական համայնքի մեջ, դարձավ տղամարդու ստրուկը, նրա

տան իրերից մեկը: Այդ ժամանակից ստրկատեր տղամարդուն միշտ հուզել է այն հարցը, թե ինչպես պետք է վերաբերվել իր գեղեցիկ սեփականությանը: Հին աշխարհի մեջ քրիստոնեությունն էր, որ եկավ սրբագործելու կնոջ մարդկային իրավունքները, որ բռնեց նույնիսկ պոռնիկ կնոջ ձեռքից և, ցույց տալով նրան հասարակության, ասաց, թե ոչ ոք պոռնիկից այնքան բարձր չէ, որ իրավունք ունենա քար նետել նրա վրա: Կինը և տղամարդը հավասար հոշակվեցին եկեղեցու, կրոնի առաջ: Բայց երբ քրիստոնեությունը դարձավ ձև, երբ նրա ոգին կորավ կղերական բացատրությունների մեջ, դուրս եկավ, որ քրիստոնեությունն էլ կին մարդուն արհամարհելու, ոտնակոխ անելու կողմնակից է: Միջին դարերում, երբ եկեղեցականության հեղինակությունը ամեն ինչ էր աշխարհի վրա, երբ քարոզվում էր ճգնավորություն, կատարյալ արհամարհանք դեպի աշխարհային կյանքը՝ երկնքի քաղաքացիներ դառնալու համար, կինը դասվեց դեբի ու սատանաների հետ: Սխոլաստիկական ներբություններով անված ուղեղը չէր մոռանում, իհարկե, որ մարդը պրախից զրկվել է Եվայի պատճառով: Նույն Եվան է պատճառը, որ այժմ, կորցրած դրախտը նորից գտնելու համար, մարդը հարկադրված է ճգնավորական կենցաղ վարել, այսինքն՝ հրաժարվել աշխարհից և նրա բոլոր քաղցրություններից. իսկ սա մի շատ ծանր զոհ էր, մի զոհ, որը դեռ կարելի էր հեշտությամբ գլուխ բերել, եթե չլինեին Եվայի աղբիկները: Կինն է, որ չի թույլ տալիս տղամարդուն թաքնվել վանքի պատերի հետևում և մոռանալ աշխարհը, կինն է, որ փորձության է ենթարկում նույնիսկ ամենաբարեպաշտ անապատականին, շատ անգամ խանգարելով նրա հանգստությունը իբրև հիշողություն, իբրև երազ*: Կինը շարունակում էր լինել սատանայի գործիք, ուրեմն և պետք էր նրան անտես անել, համենայն դեպս զգուշանալ նրանից:

Ահա այս մտքերն էլ անց են կացրած «Եոթն իմաստասիրաց» գրքի մեջ, սկզբից մինչև վերջը: Կինը անհավատարիմ է, կինը բնական հակում ունի իր օրինավոր ամուսնու անկողինը պղծելու և մի օտար մարդուն իր մարմինը վաճառելու. կնոջը չի կարելի հավատալ նույնիսկ այն դեպքում, երբ նա իրեն սաստիկ սիրող է ցույց տալիս: Եվ այդ սեր ասած բանը անասնական հաճույքի նման մի կիրք է: Յոթ իմաստասերները, փորձված, գիտուն, աշխարհի բոլոր գաղտնիքները հասկացած, միաբերան այս են քարոզում իրենց ստակների մեջ. կարելի է դեռ երկմտել: Եվ վերջապես, հենց ինքը, Փոն-թիանոսի կինը, մի կենդանի պատկեր է կնոջ նենգամտության, խարդախության և դիվական հնարագիտության: Որքան ջանք ու խելք էր հարկավոր նրան մերկացնելու համար: Հետաքրքրական է, որ պատմությունը ներկայացնում է կանոնավոր պայքար երկու կողմերի՝ կնոջ և տղամարդու մեջ: Յոթն իմաստասերները առական են ասում, բայց նույնն անում է և կայսրի կինը. նա ցույց է տալիս, որ տղամարդիկ էլ մաքրափայլ գառնուկներ չեն, և տղամարդ էր այն սենեկապետը, որ փողով վաճառեց իր կնոջը, հակառակ վերջինիս ցանկության, մի հիվանդոտ և ալյանդակ թագավորի, որից զզվում էին բոլոր կանայք: Բայց այսպիսի հակաճառությունները ոչինչ էին և հաջողությունը յոթն իմաստասերներն են, իսկ առականության կողմից նրանց հավասարվող կինը խայտառակվում է:

Ահա ինչու հայ ընթերցողը մի առանձին ուշադրություն պիտի նվիրեր այդ գրքին: Այդպես էր և նրա աշխարհայացքը, այդպես նայում էր կնոջը և

* Профессор Корелин, Очерки итальянского Возрождения, М., 1896, стр. 172.

նա ինքը: Մեզ մոտ էլ հոգևորականությունը երկար աշխատել է, որ մարդիկ հրաժարվեն աշխարհից, դառնան ճշմարտություններ. և մեզ մոտ էլ կինը, ճշմարտության իդեալի տեսակետից, ուրիշ ոչինչ չէր, բայց միայն խարոզ, փորձություն ենթարկող, ուրիշ ճանապարհից հանող մի արարած: Եվ մեր գրականության մեջ էլ կինը սատանայի ու դևերի գործիք էր հռչակվում: XIII դարի մատենագիր Կիրակոս Գանձակեցին, մի լուրջ և բարեխիղճ հեղինակ, հանկարծ ընդհատում է իր պատմությունը և դնում է մի գլուխ, որի մեջ ամենահաստատ կերպով ասում է, թե Գողթան գավառում մի դև, կնոջ կերպարանք առած, խառնակվում էր մի տղամարդու հետ: Կասկածի ոչինչ տեղիք չտալու համար Կիրակոսը հավատացնում է, թե դեպքը իրեն պատմել է ականատես Հովսեփ վարդապետը*: Կիրակոսից շորս դար հետո էլ հայացքները միևնույնն են. Զաքարիա սարկավազը վրդովվում է այն անձանց դեմ, որոնք չեն հավատում այդ տեսակ պատմություններին և հաստատում է Կիրակոսի ավանդածը, բերելով մի պատմություն, թե ինչպես մի թուրք ճանապարհին պատահում է մի գեղեցիկ հագնված կնոջ, ինչպես նա հանկարծ տեսնում է, որ այդ կինը նստել է իր ձիու գավակին և հայտնում է նրա հետ ապրելու ցանկություն. թուրքը, իհարկե, համաձայնվում է, թեև բարեպաշտ մարդ էր և գիտեր, որ սիրուն կինը կերպարանափոխված դև է: Եվ Զաքարիան ավելացնում է, թե այդ «եղեղություն» պատմությունը ինքը լսել է նույն այդ թուրքից*: Այսպիսի հասկացողությունների մեջ սնված մի ժողովրդի համար գերագույն իմաստության ներկայացուցիչներ պիտի լինեին յոթն համար գերագույն իմաստության ներկայացուցիչներ պիտի լինեին յոթն իմաստասերները իրենց պատմության հետ. և մենք կարող ենք երեակայել, թե քանի հայ կանանց դժբախտության պատճառ է դարձել այդ ժողովրդական գիրքը, ավելացնելով նրանց ամուսինների կասկածաբանությունն ու արհամարհանքը դեպի կինը, դեպի նրա զգացմունքները, նրա անկեղծությունը...

Դառնանք Լիվոնոյի հրատարակությունների շարքին: 1697 թվին տպագրվեց իտալերենից թարգմանված «Պատմություն դարձի և մկրտության Յովհաննու Յովսեփա Քաթիլեյան մեծանուն հրեի բարոնություն» գիրքը⁸⁰: Այդ մեծանուն հրեան հինգ ընտանիքների հետ ընդունել էր քրիստոնեություն, գրել էր այդ դարձի պատմությունը, որ և թարգմանվեց հայերենի՝ եղեսպի Հակոբ վարդապետ Զրպետյանի ձեռքով: Դրանից հետո, 1698-ին, տպագրվեց մեղրեցի Երեմիա վարդապետի կազմած «Բառարանը»⁸¹: Դա մի մեծ գործ չէ և հատկապես Աստվածաշնչի բառերի բացատրությունն է պարունակում իր մեջ: Երեմիային աջակցել է մի ոմն Սարգիս եպիսկոպոս⁸²: Նույն տեսակ մասնավոր բնավորություն ունի 1695-ին Հոռմում տպագրված լատիներեն-հայերեն բառարանը, որ կազմել է Աստվածատուր Ներսեսովի լեհահայ եպիսկոպոսը, և որի մեջ բացատրված են Աստվածաշնչի և Ժամագրքի բառերը: Ընդարձակ բառարաններ, որոնց մեջ ամփոփված լինեին հայոց լեզվի ամբողջ հարստությունը, չէին մնացել հին ժամանակներից, իսկ նոր ժամանակներում, ինչպես տեսանք, բառարանների հոգսը քաշում էին օտար հայագետներ (ֆրիլոլա և Պիրոմալի): Այս պատճառով այդ երկու հայ վարդապետների աշխատությունները, որքան էլ նրանք մասնավոր բնավորություն ունենային, պիտի համարվեն ազգի մեջ ծագած պահանջի արտահայտություն. նրանք ցույց են տալիս, որ հեռու չլիտի լինի մի ժամանակ, երբ կկազմվի ու կհրատարակվի նաև ամբողջացրած, հարուստ, լիակատար բառարանը:

* Կիրակոս պատմագիր, Մոսկվա, եր. 195:

* Զաքարիա սարկավազ, եր. 55:

Նույն՝ 1698-ին հրատարակվում է նաև Մովսես Խորենացու «Աշխարհագրությունը», որին կցված էր «Աղվեսագիրքը»⁸³, ճիշտ այնպես, ինչպես հրատարակել էր Ոսկանը Ամստերդամում ուղիղ երեսուն տարի առաջ: Վերջապես, 1701 թվին Լիվոնոյի մեջ տպվում են երկու կրոնական գրքեր՝ «Թեոփիլոս աթինքն խոսակցություն Թեոփիլոսի ընդ վարդապետին յաղագս ճշմարտության և ջերմեռանդության» և «Պարզատու մար Հոռմեական»⁸⁴: Թե ինչ է դառնում տպարանը այնուհետև, մենք հաստատապես չգիտենք: Բայց կարելի է ենթադրել, որ նա փոխադրված պիտի լինի Կ. Պոլսի: Այս կարծիքին ուժ է տալիս այն, որ 1700—1705 թվականներին Կ. Պոլսում լույս տեսած մի քանի գրքերի վրա նշանակված է «Ի տպարանի ս. էջմիածնի և ս. Սարգսի զորավարի». իսկ մենք գիտենք, որ Լիվոնոյի տպարանն էլ այդ անունն էր կրում: Բացի դրանից՝ Լիվոնոյի մի քանի հրատարակությունների վրա (օր.՝ Մովսես Խորենացու «Աշխարհագրության») տպված է. «Ի սուրբ էջմիածին Երեմիա վարդապետ». դա ցույց է տալիս, որ տպարանի կառավարիչը էջմիածնի Երեմիա վարդապետն էր: Նույն այդ մականությունը մենք տեսնում ենք Կ. Պոլսում 1701 թվականին տպված «Տաղարանի» վրա*, մի նշան, որ ցույց է տալիս, թե վարդապետը տեղափոխվել էր, երևի, իր տպարանի հետ, թուրքաց մայրաքաղաքը⁸⁵: Այս բոլորի վրա ավելացնենք և այն, որ տասնութերորդ դարի սկզբից Կ. Պոլսում գործածության մեջ են Ոսկանի տառերը և փորագրել տված պատկերները: Վերջապես, հայտնի հայագետ Շրյոդերը, որ ապրում էր այդ ժամանակներում, նույնպես վկայում է, որ տպարանը տեղափոխվեց Կ. Պոլիս⁸⁶:

XV

Ամստերդամ. Մառքեսս Վանդեցի. Շարական և Ժամագիրք. Թովմաս եպիսկոպոս Նուրիջանյան. նա տեղափոխվում է Եվրոպա՝ գրքերի տպագրության համար: Ղուկաս Վանդեցի: Նոր ժամանակի հոսանքներ մեր գրականության մեջ. հայ դասակարգեր. վանականությունը և նրա առաջացրած պահանջը. հոգևորականությունը ստիպված է ենթարկվել այդ պահանջներին. սկսվում է մեզանում աշխարհիկ գրականություն: «Համատարած աշխարհացույցը»: Մովսես Խորենացու Պատմագրության առաջին տպագրությունը. այդ գործի նշանակությունը. Խորենացին և նրա կատարած դերը մեր գրականության մեջ: Խորենացու տպագրության անմիջական հետևանքներ: Նուրիջանյանների մյուս տպագրությունները: Թովմա Կեմպացի, «Նոր կտակաբան», «Չայնֆաղ շարական», «Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսաց», «Դուռն իմաստութեան», «Գանձ շափոց, կշռոց, բուռց և դրամից», «Բնաբանություն», «Երոզութեանց սահմանք», «Պաշտոն աստուածային»: Թովմաս եպիսկոպոսի մանր. Շրյոդեր և նրա «Արամյան լեզվին գանձ» աշխատությունը: Նոջա Սաֆար և Ֆրանսիացին: Ղուկաս Վանդեցու աշխատությունը. «Հայելի Աստվածաշունչի հին կտակաբանին», «Պատկերասեր պատկերատյաց». Նուրիջանյանների տպարանը իրեն հայր Վենետիկի Միսիթարյան տպարանի: Նգրականություն. XVII դարի հանգամանքներ. առաջադիմություն. հայերի մեջ մտնում են և ֆաղափական բարմացնող հոսանքներ:

* «Հայկական մատենագիտություն», եր. 658:

տպագրութեան համար Ղուկասը շատ զարգացած մարդ էր. բացի լատինե-
րենից, ինչպես վկայում է հայտնի գիտնական հայագետ Երջողերը, նա լավ
գիտեր և զանազան արեւելյան լեզուներ: Մի տեղ Ղուկասը իրեն անվանում
է «սնունդ Հռոմէայում»: և իրավ, այդքան լավ պատրաստված մի մարդ չէր
կարող լինել Հայաստանի դպրոցների սնունդ: Հռոմի ազդեցութիւնն է երևում
նրա հայերենի մեջ, որ ազատ չէ լատինացած հայերենի ձևերից ու մթու-
թիւնից. այդ ազդեցութեան մի նշանն էլ այն է, որ Ղուկասը իր ստացած
կրթութեամբ ավելի կրօնական մարդ էր, քան աշխարհական:

Բայց այս հանգամանքը արգելք չեղավ, որ Թովմաս եպիսկոպոսի
տպագրական ընտանիքը սկսե իր գործունեութիւնը մի հրատարակութեամբ,
որ ընդհանուր կրթական նշանակութիւն ուներ և ուղղակի հետեանք էր աշ-
խարհային, գործնական այն պահանջի, որ պահանջում էր մեղանում վա-
ճառականութիւնը: Այս պահանջը, մի խոշոր գործոն էր մեր գրական առա-
ջագիմութեան համար և մենք չպիտի անտես անենք նրան:

Նոր ժամանակը հայերի մեջ էլ էր մտցնում իր հովերը, թեև շատ դան-
դաղ, շատ աննկատելի կերպով: Որքան էլ հայը թշվառ ու կղզիացած լինէր
ասիական աշխարհի մի անկյունում, բայց նա էլ իր զաղթականութիւնների,
իր առևտրական դասակարգի միջոցով շփւում էր լուսավորված աշխարհի
հետ և նրա համար էլ գոյութիւն ունեին այն հարցերը, որոնք արդեն վճռվել
էին Արեւմտյան Եւրոպայում, ստեղծելով նոր ժամանակի ոգին, որ վերջ դրեց
միջին դարերի խավար տիրապետութեանը: Կյանքի և մահվան հարց էր
դրված և մեր գրականութեան առաջ, ինչպես դրված էր եւրոպական գրա-
կանութիւնների առաջ XV և XVI դարերում՝ կա՛մ փառք, ոչնչանալ,
մնալով բացառապես կրօնական-սխալաստիկական, կտրված կյանքից ու
իրականութիւնից, կա՛մ վերանորոգվել, դառնալ կյանքի, աշխարհի, մտա-
ծող և ապրող մարդկութեան գրականութիւն:

Սակայն ինչպե՞ս պիտի կատարվեր մեղանում այդ փոփոխութիւնը:
Արեւմտյան Եւրոպայում կղերական ուղղութեան ջախջախողը այն ինտելի-
գենցիան էր, որ առաջ եկավ վերածնութեան դարում, հրատարակեց անհատի
ազատութիւնը, բարձրացրեց մարդու արժանավորութիւնը, փոխեց դպրոցի
դաստիարակութեան վանական սխալները և դաժանում էր, թե «իսկական մար-
դարենները այն աչքերն են, որոնք ուշադրութեամբ ուսումնասիրում են ամ-
բողջ շրջապատը», այսինքն՝ թե մարդը երկնքի խորքերում և կրօնական ավան-
դութիւնների մեջ չպիտի որոնէ իր իրական երջանկութիւնը, այլ իր հոգի
վրա, իրեն շրջապատող բնութեան, վերջապես իր անձի մեջ: Դա մի ահագին
շարժում էր, որ առաջ բերեց մրցութիւն, ընդհարում, պայքար կամ, ուրիշ
խոսքերով, այնպիսի իրարանցումներ, որոնց մեջ կոտւմ-կոտիւմ են գաղա-
փարները և հաղթական գնացքով տարածվում են կյանքի մեջ:

Մեղանում չկար այդ երեւոյթը և չէր էլ կարող լինել այն դառն պայման-
ների շնորհիվ, որոնք մեզ էին վիճակված: Մեղանում XVII դարն էլ դեռ
միջին դարերից մեկն էր, մինչդեռ միջին դարերից ազատված Եւրոպան այն-
քան առաջ էր գնացել, որ ուներ շեքսպիրներ, մոլիերներ, սերվանտեսներ,
միլտոններ: Մեր իրականութեան մեջ, ուր վանական խղճով մթնոլորտն էր
տիրում, մեկ էլ՝ մահմեդական զգլխի լուծը, իհարկե, տեղ չպիտի լինէր փոքրի-
շատե նշանավոր տաղանդի համար, բայց ներքին պիտի լինէր հուսալ, որ
հայկական գրականութիւնը կգնա այն շավղով, որը վաղուց անցել էր եւ-
րոպական գրականութիւնը: Բայց ո՞վ պիտի ցույց տար այդ շավղը: Հայ

ժողովուրդը բաղկացած էր երեք դասակարգից. դրանցից երկուսը՝ երկրա-
գործն ու արհեստավորը, հազիվհազ կարողանում էին տանել իրենց վրա
ընկած ստրկական լուծի ծանրութիւնը և մի կերպ գլուխ պահել: Մնում էր
վաճառականական դասակարգը, հարուստ, առաջավոր, տիրապետող, հա-
մեմատաբար ապահով: Թեև նա էլ նույն տգետ ազգի մի բնկորն էր, բայց
երկար թափառումների միջոցին շատ ու շատ դեպքերի ու փորձերի էր հան-
դիպում, որոնք, ըստ երեւոյթին, պիտի զարթեցնէին նրա մեջ ազգային
զգացմունք, հասկացնէ տային, թե ինչ է պակասում հային՝ մի պատմավոր
ազգ դառնալու համար: Մի բոլոր մտնէր վաճառականների այն խնջույքը,
որ խոսակցութիւնների ձեւով պատկերացրել է հայագետ Երջողերը: Առատու-
թիւն ու ճոխութիւն է տիրում այդ հարկի տակ՝ դա ինքնըստինքյան հաս-
կանալի է. հայ վաճառականը մինչև իսկ Եւրոպայից բերած իրերով է զար-
դարել իր ապարանքը: Մեկը պատմում է այսպիսի բան. Եւրոպայում ինքը
ասել է շատերին, որ հայոց երկրում խաղողը բազմաթիւ տեսակներ ունի,
բայց ոչ ոք չի հավատացել այդ խոսքերին, որովհետև գիտեն եւրոպացիները,
որ հայերը անկիրթ ազգ են և նրանց ասածներին նշանակութիւն տալ չի
լինի: Մի շատ պերճախոս փաստ, որ պիտի ծակեր հայ վաճառականի կաշին:
Բայց կա ավելի լավը: Մեղանակիցներից մի ուրիշը բերում է այսպիսի մի
ասացվածք, որ նա լսել էր Եւրոպայում. «Այսօր հայը ոչ թուր ունի, ոչ գրիչ,
ուրեմն նրան խարբալելու ժամանակն է»: Որքան գեղեցիկ կերպով է ար-
տահայտված այս խոսքերի մեջ հայի դժբախտ, հուսահատական ճակատա-
գիրը. ճիշտ որ, մի ազգ իր կենդանութեան համար հա՛մ թուր պիտի ունենա,
հա՛մ գրիչ, այսինքն՝ կորով և առաջագիմութիւն, ֆիզիկական և մտավոր ուժ:
Հայը զուրկ էր երկուսից էլ, ուրեմն նրան հեշտ էր մաղել, տակնուվրա անել:

Ահա ինչ դառն ճշմարտութիւններ գիտեն հայ վաճառականները: Բայց
ինչպե՞ս էին նրանք վերաբերվում այդ ճշմարտութիւններին: Երբորդ սե-
ղանակիցը վերջ է տալիս եւրոպացիների և հայերի մասին եղած խոսակցու-
թեանը այսպես. «Թող ինչ կուզեն՝ ասեն. ինչպես որ Աստված զմեզ ստեղծել
ա՛ էնհենց ենք. ոչ էնդոնք գիտեն զմեզ փոխել, ոչ մեզ հաջաթ ա էնդունց
ղարշու խոսել»: Եստ ընորոշ վերջավորութիւն. և հայ վաճառականը ուրիշ
կերպ չէր էլ կարող վերաբերվել դրութեան, որովհետև նա ամենից առաջ վա-
ճառական էր, նրա գործը փողն էր, հաշիվը, նա պատասխանատու չէր այն
հանգամանքի համար, որ նույնիսկ այնպիսի մի հասարակ իրողութիւն, թե
Հայաստանում շատ տեսակ խաղողներ են լինում, ընդունելի չէ Եւրոպայում,
և այդ այն պատճառով, որ այդ հանգամանքը պատմողը մի տգետ ազգ է:
Նմանապես վաճառականի գործ չէր մտածել այն մասին, թե այդ ինչպե՞ս
է, որ հայոց վանքերում այնքան գրքեր կան և հայ վարդապետները շարու-
նակում են գրիչ շարժել աստվածային գործերի համար, բայց և այդպես
եւրոպացին ասում է, թե հայը գրիչ չունի:

Այսպես ահա, հայ հոգևորականութեան պահպանած աստվածաբանական-
սխալաստիկ գրականութիւնը ոչինչ դիմադրութեան չէր հանդիպում հայ ժո-
ղովրդի ոչ մի դասակարգի կողմից. այդ դասակարգերից ոչ մեկը չունէր և
չէր կարող ունենալ այնքան զարգացում, գիտակցութիւն, որ մի որոշ, կաղ-
մակերպված ծրագրով դուրս գար հին, քարացած ուղղութեան դեմ, հասկա-
նալով ժամանակի պահանջները, կյանքի և մահվան հարց համարելով այն

* «Արամյան լեզվին գանձը», Ամստերդամ, 1711, եր. 361—362.

պայքարը, որ հեղափոխութիւն է մտցնում գրականութիւն, հասկացողութիւններէ մեջ: Թեև այսպէս, բայց հայ վաճառականը անգիտակցաբար, առանց ընդհարումների և վեճերի, պատճառ էր դառնում, որ մեր գրականութիւնը կամաց-կամաց, կրիայի դանդաղկոտութիւնամբ, կերպարանափոխվի, մօտենա ժամանակի պահանջներին: Կղերը պարտավորված էր նկատի առնել և վաճառականի հարմարութիւնները, աշխատել և նրա համար: Եւ այդ ստիպողական ուղադրութիւնը դեպի մի աշխարհիկ դասակարգ, մենք ամբողջովին պարտական ենք տպագրութիւն:

Առաջներում, քանի որ չկար տպագրութիւն, հոգեւորականութիւնը իր համար էր միայն գործում և այն գաղափարն ուներ, թե աշխարհական մարդուն շատ էլ հարկավոր չէ գիրքը, իսկ եթե հարկավոր էլ լինի, աշխարհականը պիտի գնա եկեղեցու մօտ՝ կարդալու ու սովորելու համար, և ոչ թե եկեղեցին՝ աշխարհականի մօտ: Բայց ահա տպարանը պահանջ է դառնում. մի կողմից նա անշափ հարկավոր է եկեղեցականութեան, իսկ մյուս կողմից՝ մի հիմնարկութիւն է նա, որ կարող է գոյութիւն ունենալ միայն այն դեպքում, երբ նրա արտադրութիւնները վաճառվում են: Գրավաճառութիւնը, իբրև տպարանի հարատևութեան ամենամահաբերական պայման, հարկադրում էր փոքրիշատն լայնացնել գրական գործունեութեան սահմանափակ շրջանը, հարկադրում էր այնպէս անել, որ տպված գրքերի համար գնողներ էլ լինեն: Եկեղեցական դասակարգից դուրս փոքրիշատն գրագետ դասակարգը վաճառականական էր. երկրագործն ու արհեստավորը կարող էին առանց գրքի ու գրչի էլ ապրել, մինչդեռ վաճառականը, հենց իր պարապմունքից ստիպված՝ սովորում էր գրել-կարդալ: Այդ դասակարգն էլ գլխավորապէս հայերեն գրքերի գնողն էր: Նա ուներ գնելու միջոցներ. գիրքը դեռ թանկ էր, այնքան թանկ ու դժվարագիտ, որ մենք տեսնում ենք շատ դեպքեր, երբ արտագրվում են տպագրված գրքերը: Վաճառականութիւնը, լինելով տպագրութեան գլխավոր օժանդակողը, թե՛ իբրև մեկենաս, և թե՛ իբրև գրքեր գնող, բնականաբար պիտի իրավատէր էլ լիներ: Պետք էր մի-մի անգամ տալ նրան և այնպիսի գրքեր, որոնք անհրաժեշտ են նրան գործնական կյանքի մեջ: Ահա այս ստիպողական հարկավորութիւնը դառնում էր այն ուժեղ գործոնը, որ կենդանութեան նշույններ էր մտցնում գրականութեան մեջ: Մենք տեսանք արդեն, որ Ոսկանը ու նրա հաջորդները տպագրում էին գրքեր հատկապէս վաճառականների համար. տեսանք, որ հայ վաճառականի ջանքերով կազմվեց և տպագրվեց աշխարհաբար գիրք, որպէսզի նա մատչելի լինի վաճառականներին կամ, որ նույնն է, ժողովրդի առաջավոր դասին:

Նույն վաճառականական դասակարգի հարմարութիւնն էր մի գլխավոր պատճառ, որ Թովմաս Վանանդեցին ամենից առաջ շտապեց մի հիւանալի գործ լույս հանել: Հայ վաճառականը հարաբերութիւններ ուներ աշխարհի հեռավոր մասերի հետ, ահագին տարածութիւններ էր անցնում ծովով և ցամաքով, գործ ուներ զանազան ազգերի և լեզուների հետ: Նրան, ուրեմն, հարկավոր էր աշխարհագրութիւն, հարկավոր էր և քարտեզ, որ ցույց տար ամբողջ աշխարհը: Վանանդեցին, ինչպէս ինքն էլ ասում, այդ պահանջը լրացնելու համար էր գլխավորապէս, որ 1695-ին հրատարակեց «Համատարած աշխարհացույց» անունով քարտեզը, իսկ հետեւալ տարին՝ այդ քարտեզի բացատրութիւնը կամ «Բանալին»⁹²: Այդ մեծ, փառավոր գործը մի ամբողջ գյուտ պետք է համարել այն ժամանակվա մեր մտավոր ազգատութեան մեջ: Թեև հայ վաճառականն էր նրա երևան գալու մի պատճառը, բայց մենք չպիտի այդպէս մասնավորենք երևույթի նշանակութիւնը, որովհետև

այն ամենը, ինչ արվում էր վաճառականի համար, հալասար չափով պիտանի և հարկավոր էր ազգի բոլոր մասերին:

Այժմ էլ, երկու հարյուր տարուց հետո, «Համատարած աշխարհացույցը» հիացմունք է պատճառում տեսնողին: Դա պղնձե տախտակների վրա փորագրած մի մեծ քարտեզ է, որ ներկայացնում է երկրագնդի երկու կեսերը: Ամբողջ գործը նուրբ է և ճաշակով պատրաստված: Գեղեցիկ են, մանավանդ, հին հունական դիցաբանութիւնից վերցրած պատկերները և աստղաբաշխական նկարները, որոնք զարդարում են այդ առաջին հայերեն մեծ քարտեզը: Նրա վրա տպագրված փոքրիկ ոտանավոր հիշատակարանը ցույց է տալիս, թե ով ինչ է արել մի այդպիսի գործ դուրս բերելու համար. հրատարակիչը, իհարկե, Թովմաս եպիսկոպոսն է, որ ոչինչ չի խնայել գործի գեղեցկութեան համար. փոխադրել են Ադրիան և Պետրոս Ըսկոնպեկ (Hadrianus et Petrus Damianus Schonbeek) եղբայրները, որոնց աշխատակիցը եղել է Ղուկաս Նուրիջանյանը: Մատթեոսն էլ, իհարկե, ունեցել է իր բաժին աշխատանքը. քարտեզ տպելը այժմ էլ, երբ այնքան կատարելագործութիւններ կան, հեշտ բան չէ, բայց տասնապատիկ դժվար պիտի լիներ այն ժամանակները, երբ տպագրական գործիքը միայն մամուլն էր: Եւ դուր չէ, որ Մատթեոսը «Բանալի համատարած աշխարհացույցի» գրքի հիշատակարանում անվանվում է «յոզներախտ և միակ բուն անուանի տպագիր հայոց»:

«Աշխարհացույցի» ամենագլխավոր աշխատութիւնը, որ այնքան գեղեցկութիւն և վայելչութիւն է տալիս ամբողջ գործին, փորագրութիւնն է, որ կատարված է, ինչպէս տեսնում եք, օտարների ձեռքով: Պարծենալ գրանով կարող է, ուրեմն, հոլանդական արվեստը, թեև Հոլանդիան դրանից ավելի գեղեցիկ, ավելի հռչակավոր գործեր ունի պարծենալու համար: Հոլանդական փորագրութիւնները հռչակել և զարմանալի նրբութեան էին հասցրել Ռուբենս⁹³ և Ռեմբրանդ հանճարեղ նկարիչները. նրանք առանձին, ինքնուրույն դպրոցների հիմնադիրներ էին և նրանց հետեւողները այնպիսի կատարելութեան հասցրին փորագրութիւնը, որ ամբողջ Եւրոպայում շատ քիչ մրցակիցներ ուներ Հոլանդիան. այդտեղ շատ ծաղկած էր և քարտեզագրութիւնը: Հոլանդական արվեստի և մտավոր հարստութեան տեսակետից գուցե այնքան էլ մեծ ու պանծալի գործ չէր մեր քարտեզը. բայց, ինչ էլ լինի, մենք՝ հայերս, միայն խորին երախտագիտութիւն պիտի դրանք դեպի այն փոքրիկ հայ ընտանիքը, որ, հաստատվելով այդ հյուրասեր երկրում, վերցնում էր նրա հարստութիւններից բաժին և հայերի համար, հայացնում էր արվեստի և առաջադիմութեան մի մասը: Միայն այս մեծագործութիւնը բավական էր Թովմաս Վանանդեցու և նրա ընկերների անունները երախտապարտութեան և անմոռանալի հիշատակութեան արժանացնելու. միայն այսքանը բավական է, որ Նուրիջանյանների տոհմը Ոսկան վարդապետի ետեւից դասվեր ազգի լուսավորիչների թվում: Բայց միայն այդ գործը չէր վիճակված այդ մարդկանց. կար մի ուրիշ նշանավոր ձեռնարկութիւն էլ, որ լույս հանվեց «Համատարած աշխարհացույցի» հետ միաժամանակ: Եւ դա Մովսէս Խորենացու հռչակավոր Պատմագրութիւնն էր:

Հարյուր ութսուն և երկու տարի էր անցել այն օրից, երբ առաջին հայերեն գիրքը մտավ Դուտենբերգի մամուլի տակ, իսկ Խորենացին նոր միայն էր արժանանում տպագրութեան: Որպիսի՞ անուշադրութիւն: Տպագրվեցին բազմաթիւ այնպիսի գրքեր, որոնք կարող էին և շտապագրվել. տպագրվեցին քաղկեդոնական անհամ վեճերին նվիրված հատորներ, որոնք ոչինչ չէին տպացուցանում և ոչ ոքի չէին համոզում. իսկ Խորենացին մոռացված էր.

և Թովմաս եպիսկոպոսը վկայում է, թե իր ժամանակ հայոց պատմահայրը դժվար էր ճարվում... Հաղիվ թե սրանից ավելի պերճախոս փաստ լինի այդ խեղճ դարերը բնորոշելու և հասկանալու համար: Եթե մեզանում լինեք ինքնաճանաչություն, եթե մենք ստրուկ ու խավար մի ժողովուրդ չլինեինք, հորենացու պատմագրության պես մի հեղինակությունը տպագրական առաջին գործերից մեկը կլինեք, բայց մենք «Աղթարքներ», «Ենթադասաններ», եզվիտական աստվածաբանությունների մի քանի տպագրություններից հետո միայն ձեռք պահեք հորենացուն:

Ջարմանալի ճակատագիր է վիճակված հայոց Հերոգոտին: Նա երկու տեսակ զգացմունք է ներշնչել իր գրքով՝ կա՛մ խորին առեւելություն ու հալածանք, կա՛մ հիացմունք և երկրպագություն: Հին ավանդությունները ասում են, որ այդ հայ հեղինակը հանգստություն չգտավ նույնիսկ մահից հետո, որ նրա ոսկորները գետը թափվեցին: Այնուհետև նա գասվեց սուրբերի կարգում, հռչակվեց երկրորդ լուսավորիչ, իսկ մեր օրերում պատմական քննադատությունը նորից աշխատում էր նրան ցած քաշել բարձր պատվանդանից և արդեն այն աստիճանին է հասել, որ պատկերացնում է այդ մարդուն իբրև ապուշ, խարդախ, ստախոս, գող և աշքակապ: Այդ զարմանալի ճակատագիրը մասամբ հասկանալի է. Մովսես հորենացին մի բոլորովին առանձին, արտակարգ երևույթ է մեր ամբողջ անցյալի մեջ: Քրքրեցեք մեր ամբողջ գրականությունը և դուք նրա գրքի պես մի ուրիշ գիրք չեք գտնի: Ահա ինչու նա հարուցել է կրքեր՝ կա՛մ հիացմունքի, կա՛մ ատելության կրքեր, և երբեք չի հասկացվել այնպես, ինչպես արժանի էր:

Խոսել մեր ժամանակներում Մովսես հորենացու մասին, նշանակում է քրքրել այն հարցը, թե ո՞ր դարի հեղինակ էր նա՝ հինգերորդ, ինչպես ինքն է ասում, թե ութերորդ կամ իններորդ, ինչպես ուզում են ապացուցանել և արդեն ապացուցած են համարում մի քանի ժամանակակից քննադատներ: Բայց մենք չենք մտնի այդ հարցի մեջ, հորենացին այնպես, ինչպես մենք ենք ուզում նայել նրան, ոչինչ չի կորցնի, եթե մինչև անգամ կարողանան հաստատել, թե ութերորդ դարում էր ապրում նա: Մեզ հետաքրքրողը պիտի լինի այն, թե ինչ էր այդ հեղինակը հայոց գրականության, հայ ազգի համար:

Թերթելով հայոց մատենագրական բոլոր հիշատակարանները սկզբից մինչև XVIII դարի կեսը, մենք չենք գտնում հորենացու մեծությունն ունեցող մի այլ հեղինակ: Խնդիրը, իհարկե, տաղանդի, ոճի մասին չէ: Խորենացին կատարել է մի այնպիսի մեծագործություն, որի նմանը նրանից առաջ և նրանից հետո ոչ ոք չի կատարել: Նա էր, որ հասկացավ, թե մի ազգ պիտի ունենա իր պատմությունը. հայ հոգևորականների մեջ նա էր միայն, որ փորձեց անցնել Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակից դենը, խորասուզվել հնություն խավարի մեջ և դուրս կանչել այնտեղից ստվերներ: Այնքան լուսավոր և լայն հայացքի տեր էր այս հոգևորականը, որ կարողացավ հասկանալ, թե իր սքեմը չի բողբոջ, եթե նա մոտենա հեթանոս հայության, սիրե նրան, ականջ դնե նրա երգերին ու զրույցներին: Առանց մանրամասն նկարագրությունների էլ դժվար չէ ըմբռնել, թե ինչ սոսկալի դժվարությունների պիտի բախվեր հորենացին իր խիզախ միտքը իրագործելիս: Գրավոր հիշատակարաններ չէին մնացել երկրի մեջ, բերանացի ավանդությունները, երգերը, առասպելները ոչնչացվել էին քրիստոնյա կղերի ձեռքով: Հայաստանը չունեք մտավոր խռոչը կենտրոն, գուրկ էր հարուստ գրագրականներից. հավաքել եղածը, տալ գոնե կցկտուր տեղեկություններ, այդ էլ վիթխարի աշխատություն էր: Այդ գործը ուներ շատ թերություններ, և միայն-

գամայն հրաշք կլինեք, եթե ոչինչ թերություն չունենար: Մեր ժամանակի քննադատը, նստած հարուստ գրագրարանի մեջ, շրջապատված աղբյուրների առատությամբ, հեշտ է գտնում հորենացու սխալները, մանավանդ այն պեղծերում, երբ նրա տված տեղեկություններն ու թվանշանները չեն համաձայնում արտաքին պատմագրությունների հետ: Բայց հարց է. ինքը հորենացին էլ ունե՞ր այդ բոլոր հարմարություններն այն հին ժամանակներում, Հայաստանի մի վանքի մեջ: Իհարկե, ո՛չ. Հարկադրված լինելով դիմել երկրորդական, կասկածելի աղբյուրների, ունենալով իր առաջ ազգային կցկտուր ավանդությունների, առասպելների, երգերի մի խառն կույտ, նա այնքան հեղինակական հոտառություն, քննադատական մեծ կարողություն ուներ, որ գասավորեց հնար եղածին չափ ընտրություն անելով, դանազանեց պիտանին անպիտանից, պատմական հավաստիություն ունեցող նյութերը շահագործեց պոլշություններ:

Մենք այժմ չենք կարող երևակայել անգամ այն ազդեցությունը, որ գործած պիտի լինի այդ պատմությունը, երբ, դուրս գալով ծերունի հոգևորականի խուցից, մատչելի դարձավ ժողովրդին: Եթե շմոռանաք, որ ազգերը իրենց վերածնության միջոցին ամենից առաջ իրենց պատմությունն են որոնել, եթե աչքի առաջ ունենանք, որ ինքնաճանաչության, գիտակցության առաջին պայմաններից մեկն է իմանալ, թե ի՞նչ էր մի ժողովուրդը երկկ, անցյալ օր, որտեղից է գալիս նա և ո՞ւր է գնում, ինչ ազդեցություններ է կրել քնդհանուր պատմության ասպարեզում, այն ժամանակ հեշտ կլինի ընդունել, որ հայ ժողովրդի համար մի ամբողջ հայտնագործություն պիտի լինեք ալևոր հնության այդ պատկերը, ուր կանգնած էին հայկեր, արամեներ, տիգրաններ, արտաշեսներ և այլ ազգային առասպելական թե պատմական հերոսներ: Խորենացին ավանդեց հայերին հայրենասիրություն, որ կապում է մարդուն երկրի հետ, բաց է անում նրա հոգու առաջ երկրավոր գործերի խորհուրդը, հասկացնում է, թե երկիրը և երկնաքաղաքացիությունը չէ միայն, որի համար պետք է ուրանալ անձը, զոհել կարողությունը, քրտնել, աշխատել: Եվ տպավորությունը ահագին պիտի լինեք: Քրիստոնեությունը, որ մի ամբողջ դար (IV դարը) ոչնչացրել, հալածել էր հեթանոսությունը, վերջապես հաշտվում էր իր այդ թշնամու հետ. հայրենի աստվածներին երկրպագած մարդկանց մեջ շատ սիրելի անուններ հայտնվեցին, որոնք դարձան ազգի պարծանք, աշխարհի ունայնություն և երկնային սքանչելիքներ երգող եկեղեցական մեղեդիների մեջ ձայն բարձրացրեց հայ հին գուսանի բամբիլը: Խորենացին փառքի գազաթնակետին հասավ:

Եվ այդ փառքը բնական էր, քանի որ Խորենացին մի հատ էր: Հենց այդ հանգամանքից, որ մենակ էր Խորենացին, բխում են հայոց պատմության պակասությունները, և մեծ ծերունին, ճշմարտության այդ զարմանալի սիրահարը, շատ էլ բավական չպիտի մնար, եթե իմանար, որ մինչև վերջն էլ այդպես մենակ պիտի մնար, որ իրեն վիճակված է այդքան բացառիկ, վերին աստիճանի պատասխանատու գիրք գրավել պատմագրության մեջ: Հարկավոր էին շատ այդպիսի ուսումնասիր, լայն հոգու և հայացքների տեր անձինք: Զո չէ կարելի պահանջել, որ Խորենացին ամենագետ լինեք, որ նրան հայտնի լինեին բոլոր գրավոր աղբյուրները, բոլոր այն պատմական նշանակություն ունեցող երգերն ու զրույցները, որոնք ցրված էին հայ ժողովրդի մեջ: Միայն մի «գինեկա Գողթան» ինչի կարող էր տալ, եթե այնտեղ գնային, ամիսներով կստեին մի քանի հատ խորենացիներ: Որքան շատ լինեին այդպիսի մարդիկ,

այնքան ավելի շատ հիշատակարաններ կլինեին պահպանված, ավելի հարուստ ու բովանդակալից կլինեին հայի անցյալ պատմությունը, ուրեմն և ավելի մոտիկ ճշմարտության, ավելի հեշտ ուսումնասիրելի: Բայց հայոց ազգին այդպիսի բախտ չէր վիճակված: Խորենացուն ընդօրինակում էին, բայց Խորենացու ոգին ոչ ոք չժառանգեց: Ու ծերության հասակում շտապ-շտապ տեղեկություններ ծողոված, պատմության մի ուրվագիծ ստեղծած Խորենացին մնաց միակ հեղինակավոր անձն հայ պատմագրության մեջ, միակ խոշոր մեծությունը, որի պակասություններն ու սխալներն անգամ նվիրագործվեցին, դարձան սրբազան ճշմարտություններ, բայց որի տաղանդն ու ոգին թե՛ առասպելի, թե՛ իրողության և թե՛ մոլորության մեջ, խոստովանենք այս, բոլորովին ինքնուրույն ու գեղեցիկ են, մեր մեջ չտեսնված, իրենց նմանը երբեք չունեցած:

Ահա այս հռչակավոր գիրքն էր, որը տգիտությունն ու վայրենացումը թաղել էր մոռացության փոշիների մեջ, և որը Թովմաս Վանանդեցին տպագրությամբ վերակենդանացրեց XVII-ի վերջում: Թովմասը զգաց, որ «անտանելի աղետ» է Խորենացու գրքին վիճակված այդ մոռացումը. նա իր համար առանձին երջանկություն հայտարարեց այն, որ իր տպագրության գործունեության իբրև առաջին պտուղ տալիս է ազգին այդ պատմագրությունը: Ընթերցողին ցույց տալու համար, թե ինչ է նոր աշխարհ եկող այդ գանձը, նա դրեց գրքի վրա մի այնպիսի երկար վերնագիր սև և կարմիր տառերով. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան, յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացույ, յեռամեծ վարդապետէ յոգնեալստ քերթողահօրէ ի խնդրոց Պայազատապետի Սահակայ Բագրատունույ: Հարազատ և բուն պատմութիւն նախնեացն առաջնոց, թագաւորաց, իշխանաց, նախարարաց և հայրապետաց Արմենյան ազգին: Սկսեալ ի Հայկ Քաջէ, մինչև ց'Արտաշիւր թագաւորն մեր»: Բացի դրանից նա մի ոտանավոր ներքոջ էր նվիրում քերթողահօրը, դնում էր տեղեկություններ նրա մասին և ի վերջո աղաչում էր ընթերցողներին սիրո և մեծարանքի առարկա դարձնել «բազմահմուտ, աշխատասէր, ճշմարիտ գրույցներ հավաքող ու հայտնագործող» Խորենացուն:

Եվ հայոց պատմահայրը երախտապարտ շնաց այդ ուշադրության համար: Եթե հայ գրականությունը դեռ այնքան անպատրաստ էր ու անզգա, որ իսկույն չճանաչեց ու չմեծարեց իր մեծ հեղինակին, դրա փոխարեն եվրոպացի գիտնականները ուշադրություն դարձրին Խորենացու վրա և իրենց քննությունների և հետազոտությունների առարկա դարձրին նրան: Մինչև այդ՝ հայ ազգը եվրոպացուն ներկայացրել էր կամ իբրև մի կրոնական համայնք, որ ուներ իր դավանական առանձնահատկությունները, կամ թե իբրև հմուտ և ճարպիկ և, միևնույն ժամանակ, տգետ վաճառական, որի ասածներին հավատ չէր ընծայվում: Խորենացին Ամստերդամից գնաց ներկայացնելու հայերին իբրև պատմական ազգ, իբրև իր անկախությունը, իր քաղաքական դիրքը պահպանած մի հին ցեղ, որ շփվում էր Ասորեստանի, Պարսկաստանի, Հռոմի և Բյուզանդիայի հետ: Մի քսան տարի շանցած, Խորենացին աղբյուր էր ծառայում գիտնական Շրյոդերին՝ լեզվաբանական և պատմական հետազոտության համար: Քիչ հետո գիտնական Լակրոզ և անգլիացի Վիստոն եղբայրները գրագրություն են սկսում միմյանց մեջ՝ Խորենացու առիթով, և որքան էլ Լակրոզն աննպաստ կարծիք ուներ հայ պատմագրի մասին, բայց սա արգելք չեղավ, որ Վիստոնները թարգմանեն Խորենացին լատիներեն լեզվով և հրատարակեն Լոնդոնում: Այստեղից արդեն մի քաջ էր մնում, որ մեր պատմահայրը մտնե այն անթիվ աղբյուրների շարքը, որոնցից մեծահռչակ

անգլիացի պատմաբան Էդուարդ Գիրրոնը կազմեց իր Երեւելի «Հռոմեական պատմության անկման և քայքայման պատմությունը»: Հայերը, Խորենացու շնորհիվ, տեղ գրավեցին այս համաշխարհային պատմության մեջ իբրև մեկը այն բազմաթիվ ազգերից, որոնք գործողներ հանդիսացան Հռոմեական մեծ պատմության անկման երկարատև դրամայի մեջ:

Եվ այս բոլորի սկզբնապատճառը Նուրիջանյանների ընտանիքն էր: Շրյոդերը հայերեն սովորեց Թովմաս եպիսկոպոսի մոտ, Վիստոն եղբայրները իրենց թարգմանության համար աջակցություն գտան լեզվագետ և հմուտ Ղուկասից*: Առհասարակ, Ամստերդամի հայ տպագրական փոքրիկ ընտանիքը աշխատում էր պատվավոր դիրք բռնել եվրոպացիների մեջ իբրև մտավոր գործերով հետաքրքրվող և մանավանդ իբրև իր ազգը ներկայացնող մի խումբ: Ղուկասը ծանոթացավ գերմանական հռչակավոր փիլիսոփա Լեյբնիցի հետ, որի մոտ տարավ նաև իր եպիսկոպոս հորեղբորը: Լեյբնիցի մի նամակից իմանում ենք, որ Թովմասը հենց սկզբից մտադրություն ուներ տեղափոխել իր տպարանը հայրենիք, Գողթան գավառը*: Հայրենի գավառը այնպիսի սիրով և կարոտով հիշատակող Թովմասի համար շատ գրավիչ և գեղեցիկ մի միտք պիտի լիներ հեռավոր Վանանդի մեջ տպարանական գործ սկսելը: Սակայն դա մի երազ էր. Հայաստանի հողի վրա Գուտենբերգի գյուղում չէր կարող ապրել, ուր մնաց դարգանայ: Եվ եպիսկոպոսը թողեց իր միտքը, ստիպված եղավ իր բուն զգացմունքները զոհել տպարանի սերին:

Նուրիջանյան տունը 1696-ին հրատարակում է Թովմա Կեմպացու «Համահետեումն Քրիստոսի» անունով մեկ ծանոթ գրքի երկրորդ տպագրությունը. մի տարի ընդհատումից հետո լույս է հանում «Նոր կտակարան» և «Ձայնքաղ շարական», ապա և «Համաձայնութիւն հնգեւոսակ ամսաց Հռոմայեցւոց, Ազարիայ, Հրէից և Տաճկաց» տոմարագիտական գիրքը: 1690-ին տպագրվում է Մատթեոսի և Ղուկասի հորինած «Գուռն իմաստութեան կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան» անունով դասագիրքը՝ աշակերտների համար⁹⁴: Այդտեղ, բացի այլ բանից, կան քերականական գիտելիքներ, պատմվածքներ կենդանիների կյանքից, դանազան օգտակար տեղեկություններ, նույնիսկ էժանագին բժշկական գեղերի ցուցակ, ինչպես և անխուսափելի էրազմցույց, գաղտնիքների գուշակող և այլն: Վաճառականական պահանջների արդյունք է նույն 1699-ին հրատարակված «Գանձ լափոց, կշռոց, թուոց և դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը⁹⁵: Ինչպես վերնագիրն է ցույց տալիս, այդ գիրքը, որի հեղինակն էր Ղուկասը, բացատրում էր, թե աշխարհի դանազան կողմերում ինչ տեսակ լափեր, կշիռներ, դրամներ են գործածվում վաճառականության մեջ: Բայց ավելի նշանավոր է Ղուկասի մի այլ աշխատությունը՝ «Բնաբանութիւն» անունով, որ տպագրվեց 1702 թվականին⁹⁶: Դա հայերեն լեզվով առաջին բնական պատմությունն էր, որ բացատրում էր, թե ինչից են գոյանում ամպը, անձրևը, եղյամբը, ձյունը, կայծակը, գետնաշարժը և այլ այդպիսի բնական երևույթները:

Այս հրատարակությունների արժանավորության մասին կարիք չկա երկար խոսելու. ինքնըստինքյան հասկանալի է, թե կրթական որպիսի լավ ձեռնարկներ կարող էին լինել դրանք ժամանակակից խավար ու անգետ հայու-

* «Ուսումնասիրությունը հայ լեզվի և մատենագրության յԱրեւմուտ», Վենետիկ, 1895, եր. 52:

** «Սյունիք», եր. 340:

թյան համար: Ամստերդամի տպարանը իր ձեռնարկած գեղեցիկ գործերի շարքը լրացրեց 1704 թվականին տպված մի աշխատություն, որ ունի հետևյալ վերնագիրը. «Յոգնադիմի աստուածաբանական, բարոյական և քաղաքական իրողությունաց սահմանք»: Մի հավաքական աշխատություն, որ այբուբենական կարգով պատմում էր զանազան գիտելիքներ ինքնակրթության համար: Այսպես էլ ասում է գիրքը. «Ով դպրոցում չէ սովորել կամ փրկիստփայության ասպարեզում չէ կրթել իր անձը, եթե այս «սահմանները» ուսումնասիրե, մեծ գիտության կտիրանա»: Այնուհետև տպարանը դարձյալ անցնում է հոգեշահ և բարեպաշտական գրվածքներին: 1704-ին Ղուկասը տպագրում է իր հեղինակած «Պաշտոն աստուածային» գիրքը, որ պատարագի մեկնությունն է, իսկ 1705-ին երկրորդ տպագրությունը հրատարակվում է վարդան Հունանյանի «Ձեռքածութիւն յերկինս» անունով թարգմանությունը⁹⁷. լատինացրած հայերենի մի անճոռնի շեղջակույտ, որ պիտի սովորեցներ, թե ինչպես պետք է ապրել աշխարհում երկնաքաղաքացի դառնալու համար:

Այդ թվականից հետո գալիս է երկարատև անգործության մի շրջան: Երեկ թովմաս եպիսկոպոսի դրամական միջոցները սպառվել էին և այլևս չէր կարելի հրատարակությունները շարունակել: Մյուս կողմից ծերությունն ու հայրենիքի կարոտն էին պատճառը, որ երբ Շրյոդերը գնաց Ամստերդամ՝ Նուրիջանյանների մոտ հայերեն լեզուն սովորելու համար, եպիսկոպոսը արդեն պատրաստվում էր իր մարդկանց հետ հեռանալ Հոլանդիայից: Շրյոդերը վճռեց թովմասի հետ գնալ Հայաստան. բայց ճանապարհվելու միջոցին եպիսկոպոսը ծանր հիվանդացավ, և Շրյոդերը ստիպված էր մենակ գնալ Արևելյան գետի վրայով Մոսկվա, ուր պիտի սպասեր Նուրիջանյանների գալու: Սակայն Նուրիջանյանների փոխարեն Մոսկվա հասավ լուր, թե թովմաս եպիսկոպոսը վախճանվել է Ամստերդամում⁹⁸: Շրյոդերը վճռեց մենակ շարունակել ճանապարհը, բայց, չկարողանալով ստանալ թույլտվություն ուսկառավարությունից՝ Աստրախան գնալու համար, ստիպված եղավ վերադառնալ Հոլանդիա: Այդտեղ մնում էր Ղուկասը, որի մոտ էլ գիտնական գերմանացի շարունակեց հայերենի ուսումը: 1711 թվականին նա տպագրեց իր «Արամյան լեզվին գանձ» (Thesaurus linguae Armenicae) ուսումնասիրությունը, որ մասամբ կարող է և հայերեն հրատարակություն համարվել, քանի որ ունի իր մեջ հայերեն շատ կտորներ, որոնք տպագրված են վանանդեցիների տառերով: Այդ ընդարձակ աշխատության մեջ Շրյոդերը լատիններեն լեզվով տեղեկություններ է տալիս հայերի և նրանց լեզվի ծագման և անցյալի մասին, իհարկե, կրկնելով այն բոլորը, ինչ տվել է Մովսես Խորենացին: Շրյոդերը առաջինն էր, որ հայերեն լեզուն հնություն կողմից նույնիսկ երբայիքն լեզվից էլ նախապատիվ համարեց և ընդունեց, որ հայերենը եթե նույն լեզուն էլ չէր, գոնե անկասկած գոյություն ունեւ աշտարակաշինության ժամանակ: Այս միտքը XVIII դարում ավելի ևս արծարծեցին Մխիթարյանները, որոնք այնքան առաջ գնացին, որ նույնիսկ Ադամի լեզու հայտարարեցին հայերենը: Շրյոդերը խոսեց նաև հայոց եկեղեցու դավանության մասին, թարգմանելով «խոստովանիմք և հաւատամք» անունով աղոթքը մանրամասն բացատրություններով⁹⁹: Բայց ամենից նշանավոր հանգամանքն այն է, որ մինչդեռ հայ գիտունները արհամարհանքով էին վերաբերվում աշխարհիկ լեզվին և սրբապղծություն էին համարում նրան ձեռք տալը,

Շրյոդերը գրաբարի քերականության հետ դրադվեց և աշխարհագրի քերականությամբ, նկատի ունենալով գլխավորապես Գողթան գավառի աշխարհագրաբան¹⁰⁰, այսինքն՝ այն, որ ամենից լավ ծանոթ էր նրա ուսուցիչ Ղուկասին: Աշխարհագրի մասին ճաշակ տալու համար հայագետը ղեկավար է իր գրքի մեջ երեք ընդարձակ խոսակցություններ, որոնց մեջ պատկերացած են հայ բաժանան իր եկեղեցու ուղղափառությունը պաշտպանելիս, հայ վաճառականը Ամստերդամում և վաճառականների խնջույքը Ազովիսում: Երեք պատկերներն էլ գեղեցիկ նյութեր են տալիս այն ժամանակվա հայկական կյանքը ուսումնասիրելու համար: Հեռատես և խորաթափանց եվրոպացին որքան բարձր էր հայ սխուլաստիկ հեղինակներից, որոնց համար իրականություն, մոլորվողական կյանք չկար:

Շրյոդերի այս գրքից մենք հարկավոր ենք համարում բերել այստեղ լուղայեցի վաճառական Սաֆարի խոսակցությունը մի ֆրանսիացու հետ, որ տեղի է ունենում Ամստերդամ (մեր վաճառականները անվանում էին Մարդամ) քաղաքում: Շրյոդերը գրել է այդ խոսակցությունը իբրև դավառական բարբառի նմուշ¹⁰¹. Բայց նա մեզ համար շատ հետաքրքրական է և իբրև լուղայեցի հայ վաճառականի գործունեության և հայացքների նկարագրություն¹⁰²:

Ֆրանսիացի. Ի՞նչ գլխավոր սանիաթ կա Հայոց մեջն:

Սաֆար. Ամենայն հասարակ սանիաթ մեզ ազգին մեջն կա, ինչպես ասենք դերձիկ, գթակակար, բարուչակար, դալլաք, խառատ, դուրգյար, որմնադիր, ոսկերիչ, դարբին, ջուհակ, գրագիր, կաղմարար, ծաղկարար, ներկարար, մագաղաթագործ, ապրշմագործ, դառբաֆ, նաջդաքու, սահաթսաղ, տպագիր, բամաշի և այլ բազում:

Ֆր. Հիմա շաղավաթ արա՞ծ եր վաճառականների առուծախսն ինձ ասա ինչ բաբաթ ապրանք կու բանեցնեն ու ինչ երկիր կերթան:

Սաֆ. Մեր ազգի մեջն բաբաթ բազրկան կան, որն երկրեն դուրս չեն գնալ մա դուքանումն նստած այլ և ամեն երկրի ճոթ կու ծախեն, որն Հընդկաստան, Արաբստան, Հոռոմստան, Ֆրանկստան, Ռուսաստան և այլ ուրիշ երկրի խրիդ կերեն. էստոնց մոտ ամեն բաբաթ ապրանք կլինի, ջավայիր, մարգարիտ, շուխա, չիթ, ապրշմեղեն, տան զիննաթ, ձեռագործ և այլ մանրմունր ապրանք:

Ֆր. Մա պարոն Սաֆար, ձեր վաճառականքն ի՞նչպես ճանապարհ կանեն այնքան ապրանք էն ձեր մեծ և լայնատարած երկրումն դեպի Հընդկաստան, Ռումելի, Արաբստան և այլ աշխարհ, չուն որ ձեր երկրումն ծով և նավագնացութիւն չկայ:

Սաֆ. Խիստ հեշտ և սաֆայով, զարա կրք որ շատվոր են և շատ ապրանք կա, կարավան կու դառնան, և ունեն իւրեանց քեարվանքաշին, շավուշն, թֆանդչին, ամեն փասաթովն ապրանքն ուղտերն, ձի կամ ջորի կու բառնան. և իւրեանք ձիաուրք ինչպես մին մեծ օրդու կու գնան ու ամենքն քեարվանքաշու հրամանաւն աստ կամ անդ իջևանեն. ունեն իւրեանց հետ ամեն թուրու (տեսակ) թոշակ և զախիրաչ (ուտելիք) ինչ տեղ, որ կուզեն, վրան և շագիր կուտան, և իւրեանց պետքն կամ կարիքն լիալի կատարեն, յետոյ իւրեանց ճանապարհն յառաջ գնան:

* Այս կտորը առանձին հրատարակվեց Լոնդոնում 1788 թվականին¹⁰⁰:

* Տե՛ս և «Պատմ. Նոր-Ջուղայու», հատ. 1, եր. 184:

ՅՐ. Զարմանալի ճանապարհ ա, և առավել մեղ, որ չենք տեսել, մա էտ խոսքդ կարավան ինչ լեզու ա կամ ինչ ասել:

ՍԱՖ. Մեզ էլ մեծ զարմանք ա երբ որ նալի հաքաթ կու լսենք: Կարավան, որ թուրքն քեարվան կասէ՝ հայոց լեզու ա, ասելն սաքի կարող վանելոյ, որ աշխարհորեն կասեն դարաշու կենալու կարող: Ես էլ Սպանահայ կարավանի հետ եկի Թավրեզ: Տեղեն էրդրում, Թոխաթ, մինչև Իզմիրն. և Իզմիրու նաւ մտայ, շորս ամսումն հասանք Թասիլն. ինչ տեղէ էս օր ինն օր ա, որ քաղաքս եմ մտել:

ՅՐ. Տեղս շա՞տ կու մնաս:

ՍԱՖ. Պիտի մնամ մինչև որ ապրանքս ծախեմ, թէ որ ծախս հետացաւ, ընկերիս մոտ ապրանքս կթողում, խրիդ կանեմ, Մոսկովի վերան աստուծով տուն կերթամ:

Նուրիջանյանների տպարանը նորից կենդանանում է 1711 թվին, տպագրելով Հովհաննես վարդապետ Զուղայեցու (երևի՝ Մրքուզի)¹⁰² «Համառոտ քերականություն և տրամաբանություն»: Այնուհետև մեկ էլ երկու տարուց հետո է նա սկսում մի քիչ կանոնավոր կերպով գործել: Թուվմաս եպիսկոպոսը իր տպարանը և բոլոր կայքերը կտակել էր Ղուկասին, բայց, ինչպես երևում է, փող չէր թողել. ուստի նրա ժառանգը, ինչպես ինքն է պատմում, մեծամեծ նեղությունների մեջ ընկավ, պարտքեր արավ. Ղուկասը ամեն տեղ ողբում է, որ որք մնաց եպիսկոպոսից հետո: Որք էր և տպարանը. առաջվա շուքը չկար ալլես, չէ երևում «միակ բուն հայ տպագիր» Մատթեոսը. այժմ Ղուկասին օգնում է պատանի Հովհաննես Նուրիջանյանը, երևի Ղուկասի եղբայրը կամ եղբորորդին, որ գրաշարություն է անում: Հայ տպարանը պահվում է բացառապես շուղայեցի և այլ տեղացի վաճառականների օժանդակությամբ: Հրատարակությունների արժեքն էլ ընկած է. այժմ տպվում են եկեղեցական գրքեր (Սաղմոս, Ժամագիրք) և Ղուկասի կրոնական շարադրությունները: 1713 թվականին նա տպագրում է իր «Հայելի Աստվածաշունչ հին կտակարանին» անունով աշխատությունը, որ պատմում է ս. Գրքի բովանդակությունը համաձայն այն բացատրությունների, որ մշակել էր արևելյան աստվածաբանությունը: «Նախերգանքի» մեջ Ղուկասը իր համար պարծանք է համարում, որ բացատրությունների մի մասը վերածել է ոտանավորի և ասում է, թե գրքի մեջ կան «ավելի քան հազար հինգ հարյուր զույգ» ոտներ: Բայց այդ ոտանավորների մեջ մի առանձին բան չի կարելի գտնել. և առհասարակ Ղուկասը, իբրև կրոնական հեղինակ, նշանակություն չունի մեր գրականության մեջ: Այսպես, օրինակ, համարյա աննկատելի մնաց նրա «Պատկերասեր պատկերատյաց» գիրքը, որ տպվեց 1716 թվականին: Աշխատությունը ցույց է տալիս, թե որքան լավ տեղյակ էր Ղուկասը թե կրոնական գրքերին և թե օտար լեզուներին, բայց գրվածքը կրում է սխալաստիկ բնավորություն, ապացուցանում է, թե պատկերները պետք է պաշտել, թե հրեական ավանդությունների մեջ եղած դեպքերը քրիստոնեական եկեղեցու պատկերն էին ներկայացնում, վիճում է հրեաների ու բողոքականների դեմ և այլն:

Այսպիսի աննշան գործունեությամբ Ամստերդամի հայ տպարանը հասնում է 1717 թվականին, երբ Ղուկասը տպագրում է մի համառոտ Ժամագիրք վաճառականների համար ու դրանով էլ վերջ է դնում տպարանի գոյությանը: Պարտատերերը գրավում են տպարանը և վանանդյան նշանավոր ընտանիքը կորչում է անհայտության մեջ՝ այնքան փայլուն գործեր կատարելուց հետո:

Պատկերակու տարի անցնելուց հետո Մխիթար Սեբաստացին մի հայ վաճառականի միջոցով պարտատերերից գնեց Նուրիջանյանների տառերի մայրերը և փոխադրեց վենետիկ: Այսպիսով, Թուվմաս եպիսկոպոսի տպարանը հայկական ամենահռչակավոր տպարանի՝ վենետիկի Մխիթարյան տպարանի հայրն է: Բայց եթե շնորհալի, որ Թուվմասի տպարանն էլ Ոսկանի տպարանից էր ծնվել¹⁰³, այն ժամանակ դուրս կգա, որ Ոսկանի հիմնած գործարանը այժմ էլ գործում է նվրդավալում, և ս. Ղազարի տպարանը իր նախահայրը պիտի համարե հայ առաջին ամենանշանավոր տպագրիչին:

Հասնելով Ամստերդամի տպարանի վերջին, մենք հասած ենք լինում նաև XVII դարի տպագրական գործի վախճանին: Այժմ մնում է մի ընդհանուր հայացք գցել այդ ժամանակամիջոցի վրա:

Որքան տարբերություն դարի վերջի և սկզբի մեջ: Սկզբում արյունոտող, ավերակների ծխի մեջ կորած Հայաստանն է փռված մեր առջև: Կատարյալ վայրենացում, սարսափելի թանձր խավար է տիրում ավերակների այդ կույտի վրա: Բայց մահի և արտասուքների թագավորության մեջ նկատելի են ոտքի կանգնելու, առաջանալու ջանքեր: Վերաշինվում են, որքան հնարավոր է, ավերակները. մտածում են մտավոր ավերանքների մասին: Մեծ են այդ ջանքերը. խավար հոսանքները այնպես են բռնացել ամեն տեղ, որ ամբողջ կես դար կենդանության նշույլներ չատ քիչ են երևում: Լույսը որ ամբողջ ու երևում է, իսկ գիշերը չափազանց երկար ու մեռելային:

Դարի երկրորդ կեսից իրականությունը մի քիչ մեղմանում է. ժողովուրդը հարստահարությունների է միայն ենթարկված, կեղեքվում է, բայց և այդպես բնաջինջ չի դառնում, ապրելը, շունչ քաշելը համեմատաբար հեշտ է: Դրա համեմատ էլ մտավոր գործն է սկսում կամաց-կամաց բարձրանալ անկման խորխորատից, այնպես որ դարի սկզբում մի հասարակ այբբենարանից անդամ զուրկ հայը դարի վերջում ունենում է արդեն «Համատարած աշխարհացույցի» նման շքեղ ու բարձր հրատարակություն:

Տպագրությունը այդ կես դարում անընդհատ զարգանում է, թե արվեստի և թե տպած գրքերի ներքին արժանավորությունների կողմից: Այդ առաջագիմությունը ամբողջովին հայ գաղթականությունների գործն է և վաճառական դասակարգի ջանքերով է պահպանվում: Տպագրության գործի այնպիսի ասկուն վաստակավորներ ու նահատակներ, ինչպես են Ոսկան վարդապետը և Թուվմաս եպիսկոպոսը, հարատևություն են տալիս գործին: Հայ տպարանը դարձյալ թափառական է, ինչպես նախորդ դարում, դարձյալ հեռու է մայր հայրենիքից: Նրա հետ թափառում է և հայ գրականությունը, որ կամ Ամբաստանում է լույս ընկնում ու իր վրա կենտրոնացնում ընդհանուր ուշադրությունը, կամ Մարսելում, կամ թե Լիվոռնոյի և վենետիկի մեջ: Այս թափառական գրությունը մեր գրականության մի մշտական հատկություն է դառնում: Մինչև այդ՝ գրագիտության և դպրության տեղերը Հայաստանի վանքերն էին. բայց տպարանը հանում է գրականությունը մայր երկրից և տանում է իր հետ զանազան տեղեր, ուր կան հայ գաղթականություններ և ուր երկար կամ կարճ միջոցով վառվում է գրական լույսը:

* Այսօր էլ վենետիկի տպարանում գործ են ածում մի տեսակ տառեր, որոնք Նուրիջանյանների պատրաստել տվածն են:

XVII դարի ընթացքում էլ փոխվում է հայերեն գրքի ճակատագիրը. նա դուրս է գալիս եկեղեցական պահանջների նեղ շրջանից, փորձում է աշխարհական ուղղություն, նույնիսկ աշխարհիկ լեզու ընդունել: Այդ նոր հանգամանքները դարձանում են հետագա երկու դարերի ընթացքում և մեր գրականությունը ստանում է նոր ընթացք:

Բացատրել վերականգնությունն այդ բոլոր նշանները միայն պատահական երևույթներով, անհատների ջանքերով, իհարկե, չի կարելի: Ինքը, կյանքն էլ առաջ մղող հանգամանքներ էր ստանում: Հայ ազգը, իբրև Արևելքի մահմեդական լուծի տակ ճնշված մի քրիստոնյա ժողովուրդ, պիտի ենթարկվեր նոր, անծանոթ հոսանքներին, որոնք ծնվում էին քաղաքական հանգամանքներից: Մտնում էր ազատության արշալույսը, որ պիտի թարմացներ ստրուկ ժողովուրդների արյունը, ջարդեր ստրկական հուսահատ գաղափարները, ներշնչեր այնպիսի հասկացողություններ, որոնք բարձրացնում են հոգին, ավելի գործունյա են դարձնում նրան, ստեղծագործական կրակ են հաղորդում նրան: Գրականությունը, իբրև ժողովրդի հոգու ու մտքի արտադրություն, թարմանում է, կենսունակ է դառնում այն ժամանակ, երբ եռանդուն ու ոգևորիչ է ինքը, կյանքը, երբ նրա առջև բացվում են գեղեցիկ, հուսատու հեռանկարներ: Հայոց կյանքի մեջ մտած այդ նոր հոսանքին մենք կնվիրենք հետևյալ գլուխները:

XVI

4. Պոլսի նվաճումը բուրբերի ձեռքով. բյուզանդական արաբներ. աղետամրոզ ֆրիստոնեություն համար. Առաքել Բաղիշեցու ոգրը: Արևելյան ֆրիստոնյաների ակնկալությունները ցնորհ չեն. Եվրոպա և բուրբական նվաճումները. խաչակրաց արշավանքի ծրագրեր. Նիկոլայ V պապը: Ազատարար արշավանքները իրականացվում վրա են. Հունիադ, Բելգրադի հաղթությունը, Իսթենդեր բեկ: Պիոս II-ի ջանքերը. Մոսկվայի պետությունը և նրա վերաբերմունքը դեպի հույները և սլավոնները. Ռուսաստանը Բյուզանդիայի հաջորդ: Սուլթանները արհամարհում են Եվրոպական ջանքերը. նրանց ուժը, 4. Պոլսի դիրքը. համաձայնությունը անհնարին է պետությունների մեջ: Առևտրական ու ֆաղափական շահեր և ֆրիստոնեություն. Յուսուֆիսկու I. խաչի և կիսալուսնի դաշնակցություն: Արևելյան հարցի նոր կերպարանք. նրան լուծողը այլևս խաչակիր արշավանքները չեն. ֆաղափական շահերի տարբերություն և պատերազմներ. ռայյան նշանակություն է ստանում: Արևելյան ֆրիստոնյաները սկսում են պատրաստվել. հունական կլիֆտները և արմատները. ժողովրդական երգեր: Հայդուկներ սլավոնական երկրներում. սերբական երգեր: Դիմումներ Եվրոպական պետություններին. հայրենասիրական բանաստեղծություն. համապատկերական գաղափար. Մուղավիա և Ռուսաստան. հույների ջանքերը. Պարբենիոս պատրիարքը կախաղան է հանվում. Թուրքիայի ֆայայումը ակներև է:

1453 թվականի մայիսի 29-ի լուսարացը մի ահավոր աղետ էր ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի համար: Այդ ժամին օսմանյան թուրքերը մտան 4. Պոլիս: Դեռ արևը չէր ծագել, երբ քաղաքի պարիսպների մոտ, ներսի կողմում, բացվեց այսպիսի տեսարան: Արաբական գեղեցիկ նժույզ հեծած մի տղամարդ մի բուռն քաջերի հետ հարձակվեց ներս խուժող թուրքերի ահագին բազմության վրա, և սկսվեց կոտորածը: Ձին, վերք ստանալով, ընկավ, բայց

կապորը շարունակեց կռվել հետիոտն: Սակայն, օսմանյան հեղեղի դեմ կանգնել չէր կարելի. վերջապես այդ անվահեծ տղամարդն էլ գետին փռվեց և մի կարճ միջոցում կորավ դիակների կույտի մեջ:

Դա Կոնստանտին XIII կայսրն էր: Տեսնելով, որ ամեն ինչ կորած է և կամենալով մնալ կայսր առանց կայսրության, նա հերոսի մահ էր որոնում ինչիսկիների սրերի տակ: Մեռավ կայսրը և նրա հետ մեռավ Բյուզանդիան, արևելյան այն ահագին պետությունը, որ մոտ հազար տարի գոյություն էր պահպանել Բոսֆորի չքնաղ ափերում, որ այնքան շլացնող փառք և վիթխարի արատներ էր ցույց տվել աշխարհին...

Նույն օրը 4. Պոլսում հաստատվեց Բյուզանդիայի հաջորդը: Կեսոբին ժոտ, արյունոտ մայրաքաղաքի դռներով մուտք գործեց երջանիկ հաղթողը: Մահամեդ Երկրորդն էր դա, քսաներեք տարեկան մի հերոս, որի նախնիքները այդ օրից 150—200 տարի առաջ Փոքր Ասիայի լեռներում թափառող մի աննշան խաշնարած ցեղի առաջնորդներն էին: Ո՞վ կարող էր կարծել, թե այդ վայրենիներին է վերապահված հաստատ իշխանություն հիմնել Եվրոպայի հարավարևելյան անկյունում, մի բան, որ դարերից ի վեր չէր հաղավել դարհաններին, քսերքսաններին, սասանյան և արաբական աշխարհականներին, արյունոտ ալփասլաններին, մինչև իսկ «աստծու պատահաս» լեղիղխաններին: Մայիսյան այդ խոնավ առավոտը (գիշերը հորդ անձրև էր եկել) Մահամեդ Երկրորդը սոսկ մի սպանություն չէր կատարում փառավոր անցյալի տեր մի մեծ պետության վրա, այլև լուծում էր հին, արյունալից պայքարը. արևելյան հարցը այդ օրից մտնում էր մի նոր, աղետալի կերպարանի մեջ:

Բյուզանդիան իր սեփական արատների, թուլության և վաղուց պատրաստվող քայքայման զոհ դարձավ: Ինչպես մի մարմին, որ սպառել է իր կենսական հյութերը և կամակորոշված դիմում է դեպի գերեզման, Բյուզանդիան արհավիրքների այդ ժամանակներում կեղեքվում էր ներքին երկպառակություններից. գահի թեկնածուները կույր, փառասիրական մրցությունների մեջ ոչ միայն չէին մտածում հայրենիքի բախտի մասին, այլև նույնիսկ դիմում էին օսմանյան սուլթանների օգնությանը, և պատմությունը իբրև բյուզանդական ստորության և անբարոյականության փաստ՝ արձանագրել է այն հանգամանքը, որ կայսերական թագի համար կռվողներից մեկը, Կոնստանտին Կանտակուզեն, իր հակառակորդներին ոչնչացնելու համար, դաշինք կապեց սուլթան Օրխանի հետ և նրա հարեմն ուղարկեց իր թեոֆորա աղջկան: Բյուզանդիայի հոգեվարքն էր. թուրքերը առանց դժվարությունների հաստատվեցին եվրոպական հողի վրա և, Ադրիանապոլիսը մայրաքաղաք դարձնելով, սկսեցին նվաճումներ անել Բալկանյան թերակղզու մոտ: Բայց դեռ ամեն ինչ կորած չէր. ահագին կայսրությունից մնացել էր մի փոքրիկ, բայց չքնաղ կտոր՝ 4. Պոլիսը: Շատ շուտով Արևելքի այդ պերճ մի փոքրիկ, որի անունը հիացմունք էր պատճառում ամեն տեղ, կռվածադիկ դարձավ թուլամորթ, անբարեխիղճ բյուզանդացի հույների և ուժեղ ու ֆալատիկոս թուրքերի մեջ:

Քանի տևում էր այդ հոգեվարքը, ոչ ոք չկար, որ խղճար: Արևմտյան քրիստոնյա աշխարհը թողել էր Բյուզանդիան ճակատագրի կամքին: Իսկ այն փոքրիկ կալվածներում, որոնք դեռ պատկանում էին 4. Պոլսին, ժողովուրդը արամադիր էր ավելի թուրքերին համակերպու, այնքան բռնակալ և հարստաբարո էր բյուզանդական կառավարությունը: Մնում էր հոգևորականությունը, որ կայսերական գահը դարձրել էր հարստանալու, տիրելու միջոց, բայց նա էլ

վերջին, օրհասական ժամերին երես էր դարձնում կայսրից: Կ. Պոլսի հազարավոր վարդապետների մեջ արդեն կազմվել էր թուրքասեր կուսակցություն, որովհետև Կոնստանտինը, պետության փշրանքները պահպանելու համար, հարկադրված էր եղել նորոգել ֆլորենտյան միությունը կաթոլիկ եկեղեցու հետ*, իսկ սա այնքան սարսափելի էր հույն մոլեռանդ կղերի համար, որ մինչդեռ Մուհամմեդը դրսից պաշարել էր Կ. Պոլսը, ներսում հոգևորականները բացարձակ ասում էին. «Լավ է թուրքի շալման, քան կաթոլիկ եպիսկոպոսի խուլը»: Հոռմի պապը, ընդունելով բյուզանդական հպատակությունը, շտապեց ամենից առաջ իր եպիսկոպոսին ուղարկել Կ. Պոլիս. ս. Սոֆիայի տաճարում կաթոլիկ ծեսերը կատարելու համար. իսկ նրա խոստացած օգնական զորքը այնպես էլ չհասավ պաշարված մայրաքաղաքը: Կոնստանտինը համարյա մենակ էր. հույները պարտք չէին համարում կոլիկ Մինչև վերջին ժամը նրանք սպասում էին, որ երկնքից կիջնե Աստվածամայրը և կհալածե թուրքերին: Անբարոյականությունը այն աստիճանին էր հասել, որ ահագին քաղաքում միմիայն 7000 հոգի գտնվեցին, որոնք զենք վերցրին պարիսպները պաշտպանելու համար:

Չնայած այս բոլորին, Կ. Պոլսի նվաճումը ահեղ ցնցումներ պատճառեց քրիստոնյա աշխարհին: Երևացին բաղձաթիվ ողբեր, որոնց մեջ Արևմուտքում Արևելքը ողբում էին քրիստոնեության այս սարսափելի պարտությունը:

Ողբացին և հայերը, թեև նրանք շատ վաղուց էին հեծում այն ստրկության մեջ, որին նոր էր ենթարկվում Բյուզանդական կայսրության խրոխտ ու արատավոր մայրաքաղաքը: Թվում էր, թե հայերը արտասուք չպիտի ունենային մի քաղաքի համար, որ դարերով իրենց կատաղի թշնամին էր եղել: Քայքայման, սպանության որքան սև գործեր էր կատարել այդ Բյուզանդիան Հայաստանի մեջ: Նա էր պատճառներից մեկը, որ թուլացավ, ոչնչացավ Արշակունիների թագավորությունը. նա էր, որ արաբական տիրապետության միջոցին կրոնական հալածանքների փոթորիկ բարձրացրեց հայերի մեջ: Բազրատունի թագավորության հոգեհան հրեշտակը հանդիսանալով, նա իր հարվածները ուղղեց և Կիլիկիայի դեմ, երբ այնտեղ հաստատվեց հայկական անկախություն: Նրա հալածանքները շղաղարեցին և այն ժամանակ, երբ հայերը զրկվել էին սեփական իշխանությունից և մահմեդական բռնակալների ստրուկներ էին: Բյուզանդիան երբեք, ոչ մի հանգամանքի մեջ, չխղճաց հայերին...

Բայց և այդպես, նրա թշվառ վախճանը հայերին չհիշեցրեց նաում մարգարեին, որ ծափահարության արժանի էր համարում հրեական աղգին այնքան տանջանքներ պատճառած Նինվեի կործանումը**: Հայերը մոռացան անցյալը և անկեղծ կերպով ողբացին Բոսֆորի ափերին տեղի ունեցած ահագին աղետը: Հայ ողբասացներից մեկը, Առաքել Բաղիշեցի, որ ապրում էր XV դարում և գուցե նույնիսկ ակնատես է եղել Կ. Պոլսի դժբախտությանը, իր հառաչանքները վերջացնում էր ապագայի զեղեցիկ հույսերով. նա հավատում էր, որ Բյուզանդիան պիտի վերանորոգվի և ազատվի թուրքաց բռնակալությունից: Ահա ինչպես պիտի կատարվի այդ հույսը.

Յորժամ ֆրանդաց աղգրն շարժին
Կամօք անմահ թաղաւորին,

* Տե՛ս գլ. 6:

** Նաում, գլ. Գ:

Որ և յառաջ զայս ասացին
Սուրբ հայրապետն աստուածային,
Որ սուրբ Հոգւովքն խօսեցին
Եւ ըզ զալոցն պատմէին,
Վասն զալոյ ֆրանգ աղգին
Ի ժամանակս յաւուրն յետին:
Ամենեքեան առհասարակ
Արիական աղգրն շարժին,
Յորդորելով ըզ ամենեկին
Աստուածառաք պատերազմին:
Գայցեն ծովով և ցամաքով
Որպէս դառաղ որ ոչ թուին,
Որպէս առիւծ մոնշելով
Ի յալազգիս համարձակին:
Նախ զՍտամբուլ քաղաքն առնուն
Ամենազոր կամօք Փրկչին,
Ապա յառաջ համարձակին
Եւ ի բոլոր աշխարհ ափսին:

Եվ սա բանաստեղծական ցնորք չէր...

Այս ակնկալությունը կար և ապրում էր մահմեդական լծի տակ տանջվող քրիստոնյա աղգերի մեջ և հիմնված էր իրական փաստերի վրա: «Ֆրանգստանը», այսինքն՝ Եվրոպան, խաչակիրների ութ արշավանքներով ցույց էր տվել, որ ինքը անտարբեր չէ դեպի նույնիսկ Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների վիճակն անգամ: Իսկ երբ իրողություն դարձավ, որ օսմանյան թուրքերը հաստատվել են Բալկանյան թերակղզում, Եվրոպան հասկացավ, որ քաղաքական մեծ անհրաժեշտություն է նրանց նորից վռնդել Ասիա: Այդ նպատակով նա երկու անգամ խաչակիր արշավանքներ հանեց, որոնք, սակայն, հաջողություն չունեցան. թուրքերը շատ պինդ էին նստել եվրոպական հողի վրա, թեև քրիստոնյա զինվորությունը արիաբար էր կռվում նրանց դեմ: Պատերազմական վերջին արյունահեղ գործողությունները տեղի ունեցան Կ. Պոլսի նվաճումից մի քանի տարի առաջ (1444 և 1448 թվերին.) կաթոլիկ կղերը կռվում էր խաչակիր զորքերի շարքում, և Վեդդինի արյունահեղ, բայց քրիստոնյաների համար դժբախտ պատերազմի մեջ զինվորի մահ գտան մի քանի եպիսկոպոսներ: Կ. Պոլսի գրավումը այն սոսկալի հարվածն էր, որ կիսաշուտինը հասցնում էր խաչին: Նա սարսափ և ցնցում տարածեց ամեն տեղ. արևելյան հարցի նոր կերպարանքը Եվրոպայի համար մի խեղդող իրականություն էր դառնում, զինված իսլամը սպառնում էր տնկել իր ահավոր դրոշը արևմտյան աշխարհի սրտում: Օսմանցիներին Եվրոպայից վռնդելու հարցը ավելի ևս ստիպողական, հրատապ հարց էր դառնում: Մուհամմեդ II-ի Կ. Պոլսում հաստատվելուց չորս ամիս հետո Նիկոլայ V պապը հրատարակեց կոնդակ մի նոր խաչակիր արշավանքի մասին թուրքաց սուլթանի, «երկրորդ Սենեքերիմի» դեմ: Նա համոզում էր քրիստոնյա թագավորներին միանալ, «ահմանում էր տասանորդ եկեղեցական բոլոր արդյունքներից, խաչակիրներին մեղքերի թողություն էր խոստանում: Թուրքերի դեմ պատերազմ սկսելու միտքը սկսեց արժարժվել Գերմանիայում, ուր հատուկ ժողովներ գումարվեցին դերմանական իշխանների ներկայացուցիչներից և հոգևորականներից: Ամենքը զգում էին, որ անհրաժեշտ է կռիվ հայտարարել կիսաշուտին, բայց ահագին մեծամտանությունը հաստատում էր, որ այդ պատերազմը սկսելուց առաջ անհրաժեշտ է բարեկարգություններ մտցնել եկեղեցական գործերի մեջ: Հարցը ձգձգվեց, և, մինչև բարեբաղ լուծում ստանալը՝ Նիկոլայ

V-ը մեծավ, խորտակված այն վշտից, որ պատճառել էր նրան Կ. Պոլսի անկումը: Բայց թուրքերի դեմ պատերազմ մղելու միտքը այնուհետև դարձավ մի պարտավորություն, որ կարգինալների ժողովը դնում էր յուրաքանչյուր նոր ընտրվող պապի վրա*:

Նվաճված հույներին մնում էր ապագայի հույսը: Արևմտյան Եվրոպայի հուղմունքը մի առաջնորդ էր նրանց համար, որ ցույց էր տալիս, թե երկար չափսի տեև 1453-ի մայիսի 29-ին հաստատված արշավանքի իրականությունը: Պատմագիր Ֆրանցա, նկարագրելով Կ. Պոլսի և Հունաստանի նվաճումը, գուշակում էր, որ թուրքաց սուլթանները միայն 365 տարի գոյություն կունենան**: Մարգարեական գուշակություններ արին և Լեոն Իմաստունը, Մեթոդիոսը, Ագաթանգեղոսը և ուրիշներ. սրանք ասում էին, թե կգա մի ազգ, որ կհաղթե իսմայելացիներին ու կազատե Կ. Պոլսը***: Ահա այսպիսի գուշակություններն է ակնարկում Առաքել Բաղիշեցին: Ժողովուրդը, գոնե նրա այն մասը, որ հասկանում էր հայրենիքին վիճակված դժբախտության ամբողջ ծանրությունը, հավատում էր այդ գուշակություններին, պահում էր նրանց իր սրտի մեջ իբրև միակ մխիթարություն: Իսկ Եվրոպան շարունակ թելադրում էր նրան, որ այդպես էլ հարկավոր է, որ պետք է հուսալ և սպասել:

Նիկիայի V-ի հաջորդ Կալիկստոս III ծերունի պապը եռանդուն պատրաստություններ էր տեսնում թուրքերի դեմ պատերազմ սկսելու համար: Նա շնչին գնով վաճառեց իր նախորդի հավաքած զեղարվեստական գործերը, դադարեցրեց նրա սկսած փառավոր շինությունները, որպեսզի միջոցներ ունենա իր նվիրական միտքը իրագործելու համար: Կաթոլիկ հոգևորականությունը ամեն տեղ բորբոքում էր թագավորներին և նրանց հպատակներին իր քարոզներով: Մի քանի թագավորներ, այդ կրակոտ հրավերների ազդեցության տակ, իրենց ուսերի վրա կարեցին կարմիր խաչեր, բայց շարժումը մեծ չափեր չընդունեց: Արքունիքները, բարձր դասակարգը անտարբեր մնացին: Եվ սակայն որպիսի հարմար միջոց էր Եվրոպան ձեռքից փախցնում: Օսմանյան բռնապետությունը ուներ իր սահմանների վրա երկու անողոր թշնամիներ, երկուսն էլ քրիստոնյա, երկուսն էլ մեծահռչակ հերոսներ, որոնք շատ անգամ ջարդել էին անպարտելի համարվող թուրքերին: Դրանցից մեկը Հունգարիայի կառավարիչ Յանուշ Հունիադն էր, մյուսը՝ Սլեբանիայի իշխան Յուրի Կաստրիտ, որին թուրքերը անվանում էին Իսկենդեր բեկ:

Մաջար հերոսը ոչ միայն ոգևորում էր իր զորքերը և տանում նրանց նիւիւրիւրների ահեղ բանակի դեմ ու մեծ հաղթություններ տանում (նա միայն մի անգամ հաղթվեց թուրքերից), այլև ջերմապես հրավիրում էր արևմտյան ազգերը միանալ, օգնություն ուղարկել, որովհետև թուրքերին Եվրոպայից վճռական քրիստոնյա ազգերի ոչ միայն շահն է պահանջում, այլև պատիվը: Սակայն հերոսի ազդեցականներն էլ արձագանք չէին գտնում Եվրոպայում. այստեղ յուրաքանչյուր իշխող իր մանր-մունր գործերով, ներքին պատերազմներով ու վեճերով էր զբաղված: Այդ է պատճառը, որ պապի հրավերները, հոգևորականության քարոզներն էլ անպատու էին մնում, և Հունիադը շնչին ուժերով էր մղում իր հերոսական պատերազմները: Միայն ֆրանցիսկյան վարդապետ Կապիստրանոն կարողացավ իր պերճախոս քարոզներով հավաքել Գերմանիայում 60.000 մարդ և տանել Հունիադի մոտ: Այդ խաչակիր բանակը բաղկացած էր հասարակության տակալներից՝ գանազան բախ-

տախտիկներից, փախստականներից, վատ բարքի տեր քաղաքացիներից: Բայց մաջար հերոսի ռազմական տաղանդը կարգ ու կանոն հաստատեց այդ խառնիճաղանջ ամբոխի մեջ: Հունիադը, հունգարական զորքերի և այդ ամբոխի զլուխն անցած՝ դուրս եկավ Կ. Պոլսը նվաճողի դեմ, որ 150.000 ընտիր զորք ուներ իր հրամանի տակ: Բեկդրադի շուրջը բոլորվեց պատերազմ, քրիստոնյաները այնքան սարսափելի ջարդ տվին օսմանցիներին, որ Մուհամմեդը, կատաղած՝ կռվի մեջ մտավ, բայց, ստանալով ծանր վերք, այդ հրավերված աշխարհակալը ստիպված եղավ հտ քաշել իր զորքերը ու այնուհետև ամեն անգամ, երբ հիշում էր, որ իրեն այդպես շարաշար հաղթողը դեսից-գեհից հավաքած մարդկանց և վարդապետների մի բանակ էր, ամոթից կատաղում էր:

Բեկդրադի փառավոր հաղթությունից հետո Հունիադը դարձյալ օգնություն կանչեց արևմտյան թագավորներին: Նա հույս ուներ, որ քրիստոնյա երկրները վեց ամսում ետ կխլվեն իսլամի ճանկերից և Եվրոպայում այլևս մի հատ թուրք չի մնա: Թեև ամեն տեղ հիացմունք էր պատճառում Հունիադի հաղթությունը, բայց և այդպես ոչ ոք տեղից չշարժվեց նրան օգնելու, և հետո, վարակվելով մի ծանր հիվանդությունից, մեռավ Կապիստրանո վարդապետի գրկում (1456): Մնաց մյուս, ավելի մեծահռչակ հերոսը, ալբանացի Իսկենդեր բեկը: Այս մարդը իր խելքի ուժով, իր քաջությամբ միացրեց ալբանական ցեղերը, հայրենասիրական զգացմունք ներշնչեց այդ կոպիտ լեռնցիներին և Սլեբանիան համաշխարհային դեր էր կատարում: Զուր էին թուրքերի բազմաթիվ փորձերը. Մուհամմեդ II-ը շատ անգամ հարձակումներ գործեց, բայց հանդիպեց նույն հերոսական դիմադրության, որը կտարել չէր կարողացել և նրա հայր Մուրադը: Նրա զորքերը հաղթվում էին, այնպես որ, վերջիվերջո, օսմանցի աշխարհակալը ստիպված էր ճանաչել Սլեբանիայի անկախությունը:

Յուրի Կաստրիտը բավականանում էր իր Սլեբանիան պաշտպանելով: Նա չուներ Հունիադի լայն ծրագրերը՝ թուրքերին Եվրոպայից վճռական մաքրելու: Բայց և այդ նեղ սահմանների մեջ հերոսը դարձել էր քրիստոնյա աշխարհի պարծանքը, իսկ երբ Հոռմի դահլ բարձրացավ Պիոս II պապը, Իսկենդեր բեկը հրավեր ստացավ խաչակիր զինվորության գլուխ անցնելու: Սլեբանիայի իշխանը չհրաժարվեց այդ մեծ և պատասխանատու պաշտոնից, բայց երկար և ապարդյուն կերպով սպասեց Եվրոպայի խաչակիրներին:

Պիոս II-ը իր նախորդի նման ոչինչ ջանք չխնայեց սրբազան պատերազմ սկսելու համար: 1459 թվին նա վեհաժողով հրավիրեց Մենտուա քաղաքը՝ այդ պատերազմի մասին թագավորների և իշխողների մեջ համաձայնություն կայացնելու համար: Բայց Եվրոպական անտարբերությունն այս անգամ էլ եկավ ցույց տալու, որ խաչակրական արշավանքների ժամանակը անցել է անդառնալի կերպով: Մենտուայի ժողովը սակավամարդ էր: Քրիստոսի փոխանորդի հրավերը ընդունել էին միայն մի քանի իտալական և գերմանական մանր թագավորներ և մի քանի դեպաններ: Ժողովին նախագահում էր պապը, և բացվեց մի տեսարան, որ այնքան սովորական դարձավ այնուհետև արևելյան հարցի պատմության մեջ: Եղան փայլուն ճառախոսություններ, որոնց մեջ հայտնվում էր ատելություն դեպի թուրքերը: Բայց չեղավ մեկը, որ պատրաստականություն հայտներ իսկույն զորք հանելու կամ գոնե մի քանի նվիրատվություն անելու հօգուտ խաչակիր արշավանքի: Դա Եվրոպական առաջին կոնգրեսն էր. Հունաստանն ու Բոսնիան ուղարկել էին նրան

* Вебер, Вссобщая История, т. IX, М., 1896, с. 77—81.

** Грегоровиус, История города Афин. СПб., 1900, с. 349.

*** Жигарев, Русская политика в Восточном вопросе, т. I, М., 1896, с. 29.

իրենց աղաչանքներն ու հեծեծանքները, բայց դրանք չփոխեցին ժողովի տրամադրությունը:

Պապը, այնուամենայնիվ, չհուսահատվեց: Նա կոնդակ հրատարակեց, որով հրավիրում էր քրիստոնյաներին գինվել մահմեդականների դեմ և ալլապատակով տասնորդական հարկ դրեց քրիստոնյաների և նույնիսկ հրեաների վրա: Կոնդակը նույնպես հաջողություն չունեցավ. այն ժամանակ Պիոս մի երկար գրությամբ դիմեց Մուհամմեդ II-ին, համոզելով նրան ընդունել քրիստոնեություն և իր կողմից խոստանալով ճանաչել նրան, մկրտությունից հետո, Կոնստանտին XIII-ի հաջորդ և Բյուզանդիայի կայսր: Այս գրությունը ամենից լավ բացատրում է, թե Հռոմի պապերը ինչպես էին հասկանում արևելյան հարցը: Դա քրիստոնեության հարց էր, և եթե օսմանի գոռոզ ժառանգը, որ իր հաղթությունների համար ստացել էր Ֆաթիհ (հաղթող) անունը, ընդունել իրեն ուղարկված հրավերը՝ քրիստոնյա մկրտվելով, իհարկե, կաթոլիկ եկեղեցու ծեսով, այնուհետև ամեն ինչ վերջացած կհամարվեր և այլևս ոչինչ վտանգ ու անհարմարություն չէր լինի, որ օսմանցիները նստեին եմբողական հողի վրա: Եթե Կ. Պոլսին միճակված էր նորից իր մեջ ունենալ մի քրիստոնյա կայսր, Պիոս II-ը կկամենար, որ այդ կայսրը լինի մի կաթոլիկ թուրք, պապի հովանավորության տակ, և ոչ թե մի օրթոդոքս հույն: Այսպես, ուրեմն, Հռոմի համակրանքները դեպի արևելյան քրիստոնյաները ամենից առաջ կաթոլիկ պրոպագանդայից էին բխում: Բայց Մուհամմեդ Ֆաթիհը համոզված էր, որ առանց կրոնափոխության և առանց պապի հաճությունը ստանալու էլ կարելի է տիրել Բյուզանդիայի ավերակների վրա: Տեսնելով, որ իր դիմումը ապարդյուն է, Պիոս II-ը պատերազմ հայտարարեց թուրքերի դեմ, գլխավոր հրամանատար նշանակելով Իսքենդեր բեկին: Նա գնաց Անկոնա, ուր սպասում էր, թե երբ կպատրաստվի նավատորմը՝ կովի գնալու: Բայց հենց այդտեղ էլ վախճանվեց, և նրան ուղեկցող կարգիկները վերադարձան Հռոմ՝ նոր պապ ընտրելու համար, որի վրա պարտք պիտի դնեին շարունակել պատերազմի պատրաստությունները:

Եթե կրոնական զգացմունքները այնքան թույլ էին, որ պապերի կոչերը չէին կարողանում բուրբոքել արևելյան քրիստոնյաների սպասած «աստուծառաք պատերազմը», կար համակրության մի ուրիշ կապ, որ ավելի հիմնավոր էր, ավելի երկարատև: Դարի առաջավոր հոսանքները ստեղծել էին մի վառ հելլենասիրություն, որ գնալով ծավալվում էր ամեն տեղ և մտնում էր բոլոր շրջանների մեջ: Թուրքական նվաճումները հարկադրեցին դարգացած հույներին թողնել իրենց դժբախտ հայրենիքը և անցնել Իտալիա, տանելով իրենց հետ իրենց կլասիկներին: Այդտեղ փախստականները բացին դպրոցներ, ուսուցիչ հանդիսացան ու սկսեցին արժարժել հեթանոսական էլլադայի մաքուր լույսը: Հռոմանիստները, դասական գրականության և արվեստների այդ ոգևորված աշակերտները, որոնք իրենց ժամանակի ամենահեղինակավոր մարդիկն էին, մեծ կսկիծով էին հիշում, որ Հոմերոսի, Ֆիդիասի, Պերիկլեսի, Արիստոտելի չքնաղ հայրենիքը մատնված է ասիական բարբարոսների իշխանության: Ինչպես մի ժամանակ խաչակիրները վառված էին Քրիստոսի գերեզմանը ազատելու մտքով, այնպես էլ վերածնության դարերի կրթված մարդուն ոգևորում էր այն հողի աղատությունը, որի վրա մի ժամանակ ապրել և գործել էին այնքան անմահներ:

* Гервинус, т. V, с. 19.

Սակայն հելլենասիրությունն էլ բավականանում էր միայն պլատոնական բարի ցանկություններով, որոնք, որքան էլ վառ և անկեղծ լինեին, չէին կարող սասանեցնել օսմանյան պետության հիմքերը: Ավելի իրական և ծանրակշիռ էին թվում այն հույսերը, որ դարթեցնում էր Ռուսաստանը: Հյուսիսային այս պետությունը դեռ այնքան թույլ էր և չկազմակերպված, որ դեր չէր կատարում եմբողական գործերի մեջ, բայց կարևորություն էր ստանում Կ. Պոլսի նվաճումից հետո: Ռուսաց պետությունը Բյուզանդիայի պտուղն էր. հույներից էին ուսաները վերցրել քրիստոնեական հավատը, հույներն էին սուս ժողովրդի ուսուցիչները կրոնական գործերի, գրականության, քաղաքակրթական հարցերի մեջ: Այն օրվանից, երբ Բյուզանդիան փչեց իր վերջին յունչը, Մոսկովյան թագավորությունը մնաց միակ հունադավան երկիրը, որ աղատ էր ու անկախ: Բնականաբար, այդ պետությունն էլ պիտի իրեն համարեր Բյուզանդիայի մրակ ժառանգը:

Այս գիտակցությունը այնքան արմատացավ ռուս ժողովրդի մեջ, որ աստիճանով սկսեցին նույնիսկ հաստատել, թե Մոսկվան երրորդ Հռոմ է: Այդ բանը այսպես էին փաստաբանում. Հռոմում չկա թագավոր, և որպես տիեզերական քրիստոնեության մայրաքաղաք նա կորցրել է իր նշանակությունը դեռ VIII դարից, երբ արևմտյան և արևելյան եկեղեցիները բաժանվեցին: Երկրորդ նոր Հռոմը, այսինքն՝ Կ. Պոլսը, թուրքաց նվաճումից հետո չի կարող համարվել օրթոդոքսության գլուխ, քանի որ այնտեղ այլևս չկա թագավորական իշխանություն: Բյուզանդական սիստեմը թագավորական գահի և եկեղեցու միությունն էր հաստատել և թագավորին ճանաչում էր եկեղեցու գլուխ: Հունական եկեղեցին ամբողջ տիեզերքում ճանաչում էր մի հատ թագավոր, և դա Կ. Պոլսի թագավորն էր: Մնացածները, նրա կարծիքով, բոլորովն էին յուրացրել թագավորի տիտղոսը: Քանի կանգուն էր Բյուզանդիայի կայսերական դահլ, նույնիսկ Ռուսաստանը եկեղեցական կողմից համարվում էր Բյուզանդիայի կալվածք: Եվ երբ ռուսաց մեծ իշխաններից մեկը փորձեց ազատել ռուսաց եկեղեցին այդպիսի կախումից, Կ. Պոլսի հույն պատրիարքը գրեց նրան. «Անկարելի է, որ քրիստոնյաները ունենան եկեղեցի, բայց չունենան թագավոր, որովհետև թագավորությունը և եկեղեցին սերտ կերպով կապված են իրար հետ և անհնարին է բաժանել նրանց իրարից»: Դա մի սկզբունք էր, որ գալիս էր ծառայելու ռուսներին այն ժամանակից, երբ Կ. Պոլսում այլևս չմնաց քրիստոնյա թագավոր: Նշանակում էր, որ այնուհետև եկեղեցին պիտի իր գլուխ ճանաչեր Մոսկվայի թագավորին: Հայտնի է, որ մեծ իշխան Իվան III-ը ամուսնացավ Սոֆյա Պալեոլոգի հետ, որ Կոնստանտին XII-ի եղբոր աղջիկն էր և Բյուզանդիայի կայսերական տան վերջին ժառանգը: Այդ ամուսնությունը տեղի ունեցավ քաղաքական նպատակով: Վենետիկի ծերակույտը առաջարկում էր այդ ամուսնությունը իբրև մի միջոց ժառանգելու բյուզանդական կայսրության իրավունքները. և Ռուսաստանում հենց այդպես էլ ընդունվեց Սոֆյայի ամուսնությունը, որից հետո ռուսաց պետական նշանադրաձևի հետ միացավ բյուզանդական երկգլխյան արժիվը: Ռուս եկեղեցին ստացավ անկախություն, իսկ ռուսաց ցարը այդ եկեղեցու վերաբերմամբ բունց բյուզանդական կայսրի տեղը, այսինքն՝ դարձավ եկեղեցու գլուխ և ներկայացուցիչ:

Այսքան ամուր էին այն կրոնական, քաղաքական և կուլտուրական կապերը, որոնք կապում էին ռուսներին հույների հետ: Ռուսների մեջ ժողո-

* Миллюков, Очерки по истории русской культуры, т. II, СПб., 1899, с. 15—25.

վերդականացած էր այն միտքը, թե իրենց է վերապահված ազատել օրթո-
դոքսությունը իսլամի ծառայությունից և նորից քրիստոնեական խաչ տնկել
Սոֆիայի մզկիթի վրա: Բայց եթե հույները միայն կրոնական կապերով էին
միացած Ռուսաստանի հետ, թուրքաց տիրապետության տակ կային և այն-
պիսի ազգեր, որոնց միացնում էին նույն հյուսիսային պետության հետ բացի
կրոնից նաև ցեղային ծագումը, լեզուն: Դրանք Բալկանյան թերակղզու
սլավոն ազգերն էին: Արևմտյան հելլենասիրությունը ի նկատի ունենալով միայն
հույներին, մինչդեռ Ռուսաստանը փրկվել էր համարվում թե՛ հույների, թե՛
Եվրոպական Թուրքիայի բոլոր մյուս քրիստոնյա ազգերի կողմից: Թեև Ռու-
սաստանը դեռ այնպիսի դրություն մեջ չէր, որ կարողանար շոշափելի գոր-
ծերով ցույց տալ իր դավանակից և ցեղակից ազգերին իր կոչումը, բայց
պահպանում էր նրանց հետ հարաբերություններ, վառ էր պահում ճնշված
ների հույսերը ապագայի վերաբերմամբ: Արդեն XVI դարի երկրորդ կեսում,
ինչպես գրում էր Վենետիկի դեսպանը իր կառավարությանը, թուրքաց սուլ-
թանները վախենում էին Ռուսաստանից, որովհետև Բուլղարիայի, Սերբիայի,
Բոսնիայի, Հունաստանի ժողովուրդները պատրաստ էին ղենք վերցնել և
ապստամբվել՝ թուրքաց լուծը թողնելու և Մոսկվայի իշխանության հպա-
տակվելու համար*:

Ահա այս բոլոր հանգամանքները այնքան ծանրակշիռ էին դարձնում
Ռուսաստանի կոչումն ու դերը արևելյան հարցի լուծման մեջ, որ Եվրոպան
սկսեց համոզմունք կազմել, թե առանց Ռուսաստանի մասնակցության չէ
կարելի ազատել քրիստոնյաներին թուրքաց լծից: Ինքը՝ Եվրոպան սկսեց
ոտաններին մտցնել արևելյան գործերի մեջ, և ամեն անգամ, երբ Արևմուտ-
քում ազատարար պատերազմի միտք էր ծագում, Ռուսաստան էին ուղարկ-
վում դեսպանություններ, որոնք համոզում էին Մոսկվայի տիրողներին միա-
նալ պատրաստվող արշավանքին և միասին կռվել Թուրքիայի դեմ:

Ինչպե՞ս էր վերաբերվում Թուրքիան այն ջանքերին, որ գործ էր դնում
քրիստոնյա աշխարհը նրա դեմ: Թուրքաց սուլթաններին, իհարկե, շատ լավ
հայտնի էր, որ Եվրոպայի տենչանքն է Ասիա վերադարձնել օսմանցիներին:
Այդ բացարձակ իրողությունը նրանց առջև էր այն օրից, երբ օսմանի դրոշակը
անցավ Եվրոպա և քրիստոնյա ազգերի դիակների վրա հիմնեց զինվորական
բռնապետություն: Բայց սուլթանները ունեին ոչ միայն ուժ, այլև հանճարեղ
կանխատեսություն: Նրանք ըմբռնել էին, որ քրիստոնյա ազգերը չեն կարող մի
ահավոր միություն հանել օսմանցիների դեմ, նրանք հասկացել էին, որ քա-
ղաքական ձգտումները, դավանական տարբերությունները միշտ մրցություն,
նախանձ և անհամաձայնություն կստեղծեն եվրոպացիների մեջ: Կ. Պոլսի
նվաճումը միանգամայն ապահովում էր այդ դրությունը: Բյուզանդական
հռչակավոր մայրաքաղաքը ոչ միայն տալիս էր օսմանցի նվաճողներին
Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի վրա տիրապետելու մի գեղեցիկ դիրք, այլև
ստեղծում էր օսմանյան գահի համար մի միջազգային երջանիկ դրություն,
որ ամեն տեսակ զորքերից ու զենքերից տասնապատիկ ավել ապահովու-
թյուն էր իբրև գոյություն պահպանելու միջոց: Արևելյան հարցը Կ. Պոլսի
անկումից հետո ստացավ այն կերպարանքը, ինչ ունի և այժմ: «Ամեն մի
խաշակիր դաշնակցության բոլոր մասնակցողները, — ասում է Գերվինու-
սը**, — պատրաստ էին պահանջել իրենց բաժին որսը և երբեք չէին համա-

ձայնվի տալ իրենցից մեկին զլխավոր բաժինը: Իսկ զլխավոր բաժինը
Կ. Պոլսն էր: Համաձայնություն կարող էր կայանալ Թուրքիայի այս կամ
այն կտորի վերաբերմամբ, բայց թե ի՞նչ պետք է անել Կ. Պոլսը, այդ
մասին լուծում էր Պիոս II պապը Մենտուայի ժողովում, ինչպես XIX դարի
սկզբում Նապոլեոն I-ը, դաշնակցություն առաջարկելով Ալեքսանդր կայսրին,
ոչինչ չստաց, երբ կրկնվեց նույն հարցը Կ. Պոլսի մասին: Ահա այս կետը,
որի վերաբերմամբ համաձայնություն կայանալ չէր կարող պետությունների
մեջ, Թուրքիայի փրկության խարխիսն էր դառնում: Կ. Պոլսը ոչ ոքի ձեռ-
քում չպիտի լինի. այսպես էր եվրոպական միջազգային քաղաքականության
հիմնաքարը, և Կ. Պոլսը մնաց միայն թուրքերի ձեռքում: Այսպես է մինչև
մեր օրերը, այսպես կմնա և այսուհետև, մինչև կհայտնվի մի նոր Ալեքսանդր
Մակեդոնացի և կլուծե այդ գորդյան հանգույցը:

Այդքան հրաշալի քաղաքը իր մայրաքաղաք դարձնելուց հետո Թուր-
քիան այնքա՛ն ուժեղացավ, այնքա՛ն հղիացավ հաղթություններից, որ
միայն արհամարհել կարող էր պապերի անպտուղ քարոզները, ֆրանսիական
կարլոս VIII թագավորի երևակայական ծրագիրները Կ. Պոլսի գահի վրա
նստելու և Երուսաղեմը ազատելու մասին: Թուրքիան ոչ միայն չէր վախե-
նում եվրոպական ազգերի հարձակողական դաշնակցությունից, այլ ինքն
էր սպառնում եվրոպային. Մուհամմեդ Յաթիհը տիրեց նույնիսկ Իտալիայի
ափերին: Նրա թռք՝ Սելիմ Յավուզը (արնախում), նվաճեց Եգիպտոսը խա-
լիֆի տիտղոսի հետ ու մի օր, ավելորդ համարելով, որ քրիստոնյաներ ապրեն
իր պետության մեջ, հրամայեց կա՛մ իսլամացնել ամենքին, կա՛մ բնաջինջ
անել: Այդ բարբարոսական կարգադրությունը չկատարվեց թուրք հոգևորա-
կանության շնորհիվ, որ կարողացավ հասկացնել կատաղի սուլթանին, թե
քրիստոնյաներն էլ ապրելու իրավունք ունեն. և եթե չլինեք շեյխ ու իսլամ
ձեմալին*, ո՞վ գիտե քրիստոնյաների որքա՞ն արյուն պիտի թափվեր Սելիմի
քմահաճությունը կատարելու համար: Ճիշտ է, նույն այդ միջոցին Եվրո-
պայում դարձյալ հրատապ խնդիր էր արևելյան հարցը, բայց ի՞նչ կարելի
էր սպասել այնտեղից: Հրապարակական ժողովներում, հիշատակագիրների
և շրջաբերական թղթերի մեջ քննվում էր, թե ինչ միջոցով պետք է միացնել
բոլոր քրիստոնյաներին թուրքերի դեմ պատերազմելու համար և նույնիսկ
խոսք էր լինում այն մասին, թե ինչպես պիտի բաժանվեն պետությունների
մեջ այն երկրները, որոնք կխլվեն Թուրքիայից: Լեոն X պապը բանակցու-
թյուններ սկսեց իր ժամանակի բոլոր թագավորների հետ (դեսպանություն
ուղարկվեց և Ռուսաստան) և, ստանալով ամենքից սիրալիր պատասխաններ,
այնքան ոգևորվեց, այնքան համոզվեց, թե այժմ հաջողությունը ապահով-
ված է, որ 1518 թվականի մարտի 31-ին Հռոմում մի հանդիսավոր թափուր
սարքեց. ինքը՝ պապը իր կարգինալների հետ ոտով գնաց Միներվայի Աստ-
վածածնի տաճարը և այնտեղ լսեց մի պերճախոս ճառ, որի մեջ գիտնական
կարգինալ Զակոբո Մոզուետը ավետում էր, թե շուտով քրիստոնեությունը
հաղթանակ կտանե իսլամի վրա: Արնախում Սելիմը տեղյակ չէր այս անց-
քերին, բայց եթե տեղյակ էլ լինեք, կարող էր միայն ծիծաղել, որովհետև
եվրոպական թագավորների գործերը չէին համապատասխանում նրանց խոս-
տումներին**: Խոսք, վեճ, ողբերգություն շատ կար, բայց իրականությունն այն

* Жигарев, т. I, с. 69.

** T. V, с. 19.

* Բ. Գ. Ալվազովսկի, Պատմություն օսմանյան պետության, հատ. Ա., Վենետիկ, 1841, կր. 301:

** Вебер, т. IX, с. 278.

էր, որ պետութիւնները ավելի թուրքիայի բարեկամութիւնն էին որոնում, քան նրա դեմ թշնամութիւն սկսելու մասին մտածում: Նույնիսկ Ռուսաստանը, չնայած որ ինքն իրեն Բյուզանդիայի հաջորդ էր համարում և օրթոդոքս քրիստոնեւթիւնի պաշտպան, աշխատում էր դաշինք կապել սուլթան Սելիմի հետ*:

Սելիմի որդի Սուլեյման Կանունին (օրենսդիր), որին պետութիւնը հատկացրել է Մեծ, Նվաճող, Հոյակապ անունները, ավելի ևս հիմք ունեւ հեղնութեամբ և արհամարհանքով նայելու եվրոպական ջանքերին: Նա իր հաղթութիւններով և մանավանդ իր խելքով հասցրեց թուրքիան փառքի և ուժի գագաթնակետին: Ծրագրելով մի շարք նոր նվաճումներ, Կանունին աշխատում էր գծապատկան և մրցութեան առիթներ ցանկ պետութիւնների մեջ, որպէսզի սրանք երբեք չմիանան իր դեմ: Եւ քաղաքական այդ նուրբ ծրագիրը, որ Սուլեյմանի հաջորդների համար դեկլարող սկզբունք դարձավ ու ինքնապաշտպանութեան ավելի ուժեղ միջոց էր, քան նույնիսկ աշխարհակալի սուրը, լիովին հաջողվեց: Ֆրանսիայի Ֆրանցիսկոս I թագավորը և գերմանական կայսր Կարլոս V-ը միմյանց դեմ պատերազմներ սկսեցին և երկուսն էլ դիմեցին Սուլեյմանին, առաջարկելով դաշնակցութիւն կապել: Սուլեյմանը ընդունեց Ֆրանսիայի առաջարկութիւնը և դարձավ նրա դաշնակիցը: Դա այն Ֆրանսիան էր, որ մի ժամանակ խաչակիր զինվորութիւնների հոգին էր, որ իրեն անվանում էր Հռոմի անդրանիկ դուստր և որի թագավորը կրում էր «ամենաքրիստոնեայ» տիտղոսը: Այժմ նույն այս թագավորը գրում էր թուրքաց սուլթանին, թե իր խնդրած դաշնակցութեան փոխարեն նա խոստանում է լինել «մեծ կայսրի (սուլթանի) անձնվեր ծառա»: Այսպէս էին պահանջում քաղաքական և առևտրական շահերը, նոր ժամանակների այս վիթխարի գործոնները, որոնք միջազգային հարաբերութիւնների շրջանում ոչնչացնում էին վերացական գաղափարները, սրտի զգացմունքները: Եվրոպայի վերաբերմունքը դեպի քրիստոնեայ ազգերը ստորացնող մահմեդական բռնապետութիւնը ընդունում էր մի նոր կերպարանք, որ այժմ էլ գոյութիւն ունի: Խաչի և կիսալուսնի այդ նիզակակցութիւնը զայրույթի և հուզմունքի հեծանքներ բարձրացրեց եվրոպայում: Ֆրանսիացիներն էլ դատապարտում էին իրենց թագավորի արած քայլը: Այնքան ուժեղ ու միահամուռ էր հասարակական կարծիքի վրդովմունքը, որ Ֆրանցիսկոս ամառեց և ոչ միայն չէր համարձակվում պաշտպանել իր կատարած գործը, այլև սկսեց ուրանալ թուրք-ֆրանսիական դաշնակցութեան գոյութիւնը:

Բայց այդ աշխարհայութիւնը շուտ բացվեց, երբ սկսվեց պատերազմը: Դաշնակցութիւնը կար և հանուն այդ իսկ դաշնակցութեան Սուլեյմանը քանդեց ու ավերեց շատ քրիստոնեայ երկրներ. դաշնակիցների նախաորոշումները գործում էին միասին: Եւ թողնելով, որ հասարակական կարծիքը հուզվի ու բորբոքվի որքան կամենում է, Ֆրանցիսկոս I-ն սկսեց խիստ ծածուկ կերպով շահագործել թուրքական բարեկամութիւնը: 1536-ին երկու պետութիւնների մեջ կնքվեց առևտրական դաշնակցութիւն, որի զորութեամբ Ֆրանսիան մըշտական դեսպանութիւն էր հաստատում Կ. Պոլսում և հյուպատոսութիւններ էր բաց անում ամեն տեղ, ուր կկամենա, իսկ ֆրանսիական հպատակները ստանում էին թուրքաց սահմաններում առևտուր անելու արտոնութիւն: Թուրքիայում ապրող ֆրանսիացիները ազատվում էին թուրքական դատա-

րաններից և այլ կամայականութիւններից և իրենց շահերն ու իրավունքները պաշտպանում էին ֆրանսիական հյուպատոսների ձեռքով: Չմոռացվեց և կաթոլիկ եկեղեցին: Ֆրանսիան թուրքիայում եղած կաթոլիկներին իր հոյանավորութեան տակ էր առնում, և Հռոմը լայն իրավունքներ էր ձեռք բերում Պաղեստինի սուրբ տեղերի վրա: Բոլոր մյուս ազգութիւնները միայն այն դեպքում կարող էին առևտուր անել թուրքաց շրերում, երբ նրանց նա-վիրը կրում էին ֆրանսիական դրոշակ:

Ֆրանսիայի այս բացարձակ տիրապետութիւնը, իհարկե, չէր կարող ետխանձ հարուցանել: Ազգեցութիւնների և շահերի համասարակշռութիւն պահպանելու համար մյուս պետութիւններն էլ սկսեցին գործել նույն ուղ-ղութեամբ: Ժամանակի ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին սկսեց բարեկամական դաշինքներով իրավունքներ և արտոնութիւն-ներ ստանալ իր հպատակների համար, ստեղծել իր շահերը թուրքիայում: Այլևս անկարելի պիտի լիներ համաբնական ամբողջ եվրոպան մի խաչակիր դրո-շակի տակ՝ օսմանցիների դեմ: Ընդհանուր համաձայնութիւն և գաղափա-րական եղբայրակցութիւն կայացնել չէր կարելի մի տեղ, ուր շահերի ընդ-հարում կար, ուր ամեն մեկը պիտի ձգտեր տիրապետող դիրք ստանալ: Բայց արեւելյան հարցը, այսինքն՝ քրիստոնեայների ազատութեան հարցը, քա-ղաքական այս նոր դրութեան մեջ չէր ոչնչանում: Թուրքիան, իբրև մի զին-վորական բռնապետութիւն, հաճախ ընդհարվում էր իր հարևան պետու-թիւնների հետ և այդ պատերազմների ժամանակ արծարծվում էր նրա լծի տակ ճնշված ժողովուրդների հարցը: Այսպէս, 1571 թվականին քիչ էր մնում, որ կատարվէր Առաքել Բաղիշեցու և մյուսների զուգակցութիւնները: Վենետիկի, Սպանիայի և Գենուայի միացած նախաորոշումները Լեպանտոյի ծովածոցում ոչնչացրին թուրքաց բոլոր նավերը: Կիսալուսնի խորտակումը ահաւոր էր: Քրիստոնեայների այդ մեծ հաղթութեան հետեանքը պիտի լիներ, ինչպէս սպա-սում էին, Կ. Պոլսի ազատումը, բայց դաշնակիցները չկարողացան օգուտ քաղել իրենց հաջողութիւնից, և Թուրքիան նորից ոտքի կանգնեց:

Պատերազմների մշտական բեմ էր և Թուրքիայի հյուսիսային սահմա-նադուխը, ուր օսմանյան արշավանքները ընդհարվում էին Ավստրիայի, Հունգարիայի, նույնիսկ Լեհաստանի հետ: Եվրոպային մշտական վտանգ էր սպառնում այդ կողմից. արդեն մի անգամ Սուլեյմանը իր զորքերը հասցրել էր Վիեննայի պատերին: Ավստրիան ամեն ջանք գործադրում էր, որ գոնե հյուսիսային ազգերի մի դաշնակցութիւն հանե թուրքական հարվածների դեմ: Պապը համոզում էր ռուսներին մտնել այդ դաշնակցութեան մեջ, բայց նրանք դեռ հեռու էին պահվում Բյուզանդիան հափշտակած բռնապետութեան դեմ թշնամական գործողութիւններ սկսելու մտքից: Դաշնակիցներ որոնելու անհրաժեշտութիւնը, վերջապէս, պարզեց քրիստոնեայ պետութիւնների հա-մար և այն, որ կիսալուսնի խորտակման լավ միջոց կարող են դառնալ նրա երկաթե բռնուցքի տակ ճխլված քրիստոնեայները: Եւ աշխատում էին ոտքի կանգնեցնել, ռազմիկ ուժ դարձնել այդ հարստահարված ստրուկներին: XVI դարի վերջերում Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային մասերում, Դունայ գե-տի ափերին, տեղի ունեւ մի ազատական շարժում: Վենետիկի և Հռոմի գոր-ծակալները պատրաստում էին քրիստոնեայների ապստամբութիւն: Դերերը բաժանված էին, որոշված էր, թե ինչ ծրագրով պիտի բորբոքվի և ինչպէս պիտի գործե ապստամբութիւնը, զինքերի պաշար էր պատրաստված*:

* В. Теплов, Представители европейских держав в Константинополе. Спб., 1890, с. 9.

* Жигарев, т. I, с. 77.

Այսպիսով, եթե թուրքիայի դիրքը միջազգային շահերի շնորհիվ ավելի և ավելի ամրանում էր, քրիստոնյաների ազատության հարցն էլ նոր կերպով րանք էր ստանում: Ստրկացած ազգերը չպիտի նստեն իրենց տեղը և սպասեն, թե երբ խաչակիր զորքեր կգան ու իրենց կազատեն, այլ պիտի իրենք էլ կռվեն: Այսպես էր որոշվում իսլամի հպատակ քրիստոնյա ազգերի հապատագիրը, և դա մի անգամայն վճիռ էր, որ բխում էր մարդկային ցեղի պատմության ոգուց: Երկար ժամանակ Եվրոպան ազատության հույսեր էր տալիս այդ ազգերին, «գալու, ազատելու» հույսեր, որոնց իրագործողը պիտի լիներ պետությունների քրիստոնեական եղբայրակցությունը: Բայց երբ անհնարին դարձավ մի այդպիսի ազատարար եղբայրակցություն կազմելը, նույն Եվրոպան սկսեց ներշնչել քրիստոնյաներին, թե հուսալ, այնուամենայնիվ, պետք է, բայց այսուհետև հույսը իրագործողը պիտի լինեն նախ և առաջ իրենք, այդ ստրուկ քրիստոնյաները, իրենց ապստամբություններով:

Եվ ռաջյան սկսեց աշխատել մրջյունի համբերատարությունով: Ո՛ր «աստուծառաք պատերազմի» չիրագործվելը, ո՛չ թուրքական ուժի ահագին զարգացումը, ո՛չ մահմեդական լծի անտանելի ծանրությունը, ո՛չ նույնիսկ այն միությունները, որոնք առևտրական և քաղաքական նպատակներով կապվում էին խաչի և կիսալուսնի մեջ, չմարեցին այն կայծերը, որոնց մեջ փայլում էր ստրկությունից ազատվելու անկնալուծությունը: Ժողովուրդները դարերի ընթացքում արծարծում էին իրենց սրտի մեջ այն կրակը, որ ապագայում պիտի հրդեհներ օսմանի բռնապետությունը զանազան կողմերից: Այդ դարավոր պատրաստությունների մեջ առաջավոր տեղը բռնում էին հույները:

Ահռելի աղետը, որ Կ. Պոլսի ավերակների տակ թաղեց բյուզանդական գահը, բարբարոսական արշավանքները, որոնք ամայացրին Հին Էլլադան, տասնյակ հազար դիակները, հարյուրավոր կույսերն ու տղաները, սրանք տարվեցին Մուհամմեդ II-ի հարեմը, ցավ, արտասուք ու հառաչանք էին պատճառում: Հաղթվածները տեղի էին տալիս հաղթողներին, խոնարհվում էին նրանց առաջ, բայց կար և ապրում էր հույսը, թե այդ ավերակների տակ կից մի օր պիտի հարություն առնե հունական անկախությունը: Այդ հույսը չէին կարող խելել նվաճողները, որովհետև նա երգ էր, որ անդադար շնչում էին ստրկացածների շրթունքները: Հույն ժողովուրդը հնուց ուներ բազմաթիվ երգեր, որոնց մեջ խոսում էին սերը, ընտանեկան կյանքը, ծեսերը, պատմությունը: Անկախությունը կորցնելուց հետո այդ երգերի մեջ մտնում է մի զորավոր, անմեռ շեշտ՝ հայրենասիրություն, ազատասիրություն: Հույների զինվորական դասակարգը թուրքաց նվաճումներից հետո անցավ Եվրոպաի ծառայում էր եվրոպական զորքերի մեջ: Այդ ակամա պանդուխտները մի նշանավոր կազմակերպություն ստեղծեցին ու երգեր հորինեցին, որոնց մեջ դրված էին անցյալի ավանդությունները, սեր դեպի հայրենիքը և ազատությունը*: Բայց բուն Հունաստանում էլ պակաս չէին այդ տեսակ երգերի նյութերը:

Հյուսիսային Հունաստանի, Մակեդոնիայի, Թրակիայի և Ալբանիայի սարերում կազմվում էին ավազակային խմբեր, որոնց նպատակն էր վնասել թուրքերին: Դրանք հռչակավոր կլեմֆտներն էին, հարստահարված ժողովրդի հույսն ու ապավենը: Թուրքական կեղեքումների զոհերը և առհասարակ ամեն մի ազատասեր տղամարդ հեռանում էին հայրական տանից:

Գինք էին վերցնում, դառնում «պալիկար» (ուժեղ կտրիճ): Կլեմֆտը, վառված մի անհաշտ թշնամությամբ թուրքերի դեմ, քաջագործություններ էր կատարում, իսկ ժողովրդական երգերը պատմում էր նրա գործերը երգի մեջ: Կլեմֆտական երգերը բազմաթիվ են, հարուստ: Նրանք հյուսվում էին ստրկության դարերի ընթացքում, հյուսվում էին լեռնային անմատչելի բարձրությունների վրա, ահավոր կիրճերում, ուր կտրիճները սարքում էին իրենց հերոսական արշավանքները: Նրանք տոգորված են բարձր ոգևորությամբ և լի են քնարերգական գեղեցկություններով: Նրանց մեջ մեծարվում էր կլեմֆտի քաջությունը, քարոզվում էր վրեժ և ատելություն ստրկացնողների դեմ, ազատություն և հայրենասիրություն: Եվ ժողովրդական հանճարի այդ գոհարները դուրս էին գալիս արծվի այն բներից, ուր նրանք ստեղծագործվել էին, այդտեղից նրանք ծավալվում էին ժողովրդի մեջ: Դրանք բերանացի երգեր էին, և պահպանող, սերունդից սերունդ ավանդողը, ժողովուրդն էր:

Կլեմֆտները իրենց հանդուգն անվախությամբ այնքան նեղում էին թուրքերին, որ XVI դարի սկզբում սուլթան Սելիմը հույներից էլ կազմեց այդ ավազակների դեմ զործելու համար «արմատողներին» (մի տեսակ միլիցիա)՝ ցնդելու Բայց արմատողները հաճախ միանում էին կլեմֆտների հետ, և բանը այնտեղ էր հասնում, որ թուրքերը հարկադրված էին լինում նրանց հանձնել այս կամ այն գավառի կառավարությունը: Ավազակությունը մի անհրաժեշտություն էր ժողովրդի համար. այն ընտանիքները, որոնց որդիները կլեմֆտ էին, համեմատաբար ազատություն էին վայելում, որովհետև թուրքերը վախենում էին վրեժից: Կլեմֆտները չէին էլ ճանաչում թուրքաց սուլթանին: Նրանք ասում էին, որ իրենց թագավորը մի ժամանակ սպանված էր, բայց չէր նվաճվել. իրենք այդ թագավորի զորականներն էին*, որոնք շարունակում էին կռվել անմատչելի ամրոցներից:

Եվ նրանց կռիվ գործերը հնչում էին «Օլիմպոս և օսսաա», «Կլեմֆտի հրաժեշտը հայրենիքին», «Կլեմֆտի մահը» երգերի մեջ**:

Միևնույն երևույթը կրկնվում էր և Բալկանյան թերակղզու սլավոնական երկրներում: Այստեղ զործող ավազակները անվանվում էին հայդուկներ: «Հայդուկ» հունգարական բառ է և մի ժամանակ հետևակ զորքի անուն էր: Բայց երբ Հարավային Հունգարիան ընկավ թուրքերի իշխանության տակ, երևացին ավազակապետ խմբեր, որոնք իրենց նույն անունն էին տալիս: Այդտեղից հայդուկությունը տարածվեց դեպի հարավ և դարձավ մի անհրաժեշտ հիմնարկություն Սերբիայում, Բուլղարիայում, Բոսնիայում, Հերցեգովինայում***: Սերբական երգերն էլ շատ ճոխ ու հարուստ են և դրանց մեջ առանձին մեծ տեղ բռնում են պատմական և հայդուկային երգերը: Սերբ ժողովուրդը չէր մոռացել իր հին թագավորներին, չէր մոռացել այն կռիվները, որ մղում էին քրիստոնյաները թուրքերի դեմ, նույնիսկ Հունիադին սերբ հերոս էր դարձրել: Երգում էին այդ բոլորը, երգում էին և հերոս հայդուկներին, որոնք շարունակում էին կռիվը անսահման ատելի անհավատների դեմ: «Երգը կենդանի կերպով պատկերացնում է այն անթիվ վտանգները, որոնց ենթարկվում է հայդուկը, այն ժայռը, որի ետևից նա դիտում է թուրքին, այն քարայրը, որի մեջ նա թաքնվում է և ուր նրան վիճակվում է մեռնել սովից, վերջապես՝

* Гервинус, т. V, с. 58.

** Կլեմֆտական երգերից մի քանիսը գրված են Զոտովի «История всеобщей литературы» աշխատության մեջ (т. I, кр. 670):

*** SK «Вестник Европы», 1878, № 3, էջ 287:

* Грегоровиус, с. 360.

նրա արագ և հաղթական հարձակումը: Նկարագրում է հրացանաձգությունը բոլոր մանրամասնություններով. թե ինչպես է հայդուկը բռնում հրացանի մեջտեղից, ինչպես է շոքում մի ծնկան վրա, դնում է հրացանը մյուսի վրա, ինչպես է աչքով նշան բռնում: Մի խոսքով, ժողովրդական ստեղծագործությունը չէր մոռանում ոչ մի հանգամանք, որ նրա ազատասիրական գաղափարներին նյութ էր տալիս: «Եվ այսպես մենք տեսնում ենք, որ նույնիսկ խաղաղ ժամանակն էլ ժողովուրդը անդադար զբաղեցնում էր իր երևակայությունը մի պատերազմով, որ ուղղված է նրանց դեմ, որոնց նա հպատակվում էր»:

Ռայյան միայն չէր երգում. նա դիմում էր և քաղաքական ազդեցության միջոցին ամեն անգամ, երբ միջազգային գործերի գրությունը պատահություն էր տալիս: Այդ կողմից արթուն և ժիր էին մանավանդ հույները, որոնց եռանդը սկսեց սաստկանալ առավելապես XVII դարում, երբ արգեն սկսվել էր, ինչպես ասացինք, Թուրքիայի քայքայումը: Զարմանալի տեսարան է ներկայացնում այդ դարը: Քայքայվել է սկսում Օսմանի, Մուրադների, Բայազետի, Մուհամմեդի հիմնած պետությունը, և քրիստոնյա հպատակների գրությունը ավելի ևս ծանր ու անտանելի է դառնում, այնպես որ իսլամացումը լայն շափեր է ընդունում նրանց մեջ: Բայց հենց այդ դառն ժամանակներում էլ հիմք է առնում այդքան հարստահարված քրիստոնյաների մտավոր վերածնությունը: Այսպես, այդ դարում էլ հույները ըմբռնում են ժողովրդական լեզուն գրականության լեզու դարձնելու և հին հունարենը մի կողմ թողնելու անհրաժեշտությունը: Հունական գրականության ամբողջ փայլը կենտրոնացած էր Կրետե կղզում, որ վենետիկցիների իշխանության տակ էր գտնվում և համեմատաբար ազատություն էր վայելում: Այդտեղ էլ Լևոն Ալլացին գրում է իր «Էլլագա» պոեմը, որի մեջ ոգևորված նկարագրում էր հին հելլենական փառքն ու նրա անկումը և աղաչում էր կարդինալ Ռիչչյոյին օգնել Հունաստանին, որը ծվատում են Թուրքերը: Կրետացի բանաստեղծը առաջինն էր, որ հայրենասիրական հպարտ զգացմունքը և խորին վիշտը միացնում էր մի գեղեցիկ բանահյուսության մեջ*: Նա դարձավ մի շարք բանաստեղծների նախահայր, որոնք երգում էին հայրենիքի ազատությունը: Բայց Կրետեն էլ XVII դարի կեսում նվաճվեց Թուրքերի ձեռքով: Դրանով օսմանյան պետության մեջ ավելանում էր մի թշնամի, ատելություն մեր լցված տարր էլ, որ սրբազան պարտք դարձրեց նվաճողների դեմ զենք գործածելը:

Եվրոպական ազգերին արած դիմումները թեև ապարդյուն էին մեծ մասամբ, բայց ցույց էին տալիս, որ կեղեքվող ռայյան երբեք չէ հուսահատվում, գիտե այն ճանապարհը, որով պիտի գնար՝ իր գրությունից դուրս գալու համար: XVII դարի առաջին քառորդում եվրոպական մի քանի արքունիքների ներկայացում Ալեքսանդր Օտտոմանուս անունով մի մարդ, որ ուներ իր հետ արևելյան քրիստոնյաներին Թուրքերի դեմ ապստամբեցնելու ծրագիրը: Նա իրեն անվանում էր սուլթան Մուհամմեդ III-ի որդի, ծնված Հեղինե անունով հույն կնոջից, որ մնացել էր քրիստոնյա և կարողացել էր իր որդու հետ փախչել սուլթանի հարեմից: Այժմ նա խնդրում էր պետությունների աջակցությունը: Սակայն այդ խորհրդավոր մարդը չկարողացավ հաջողեցնել իր ծրագիրը**:

Աթենացի Լեոնարդ Ֆիլարք 1652 թվին դիմեց անգլիական հռչակավոր բանաստեղծ Միլտոնին, որպեսզի նրա միջոցով Անգլիայում համակրանքներ գարթեցնեն դեպի հույները, բայց Միլտոնը միայն իր բարձր ցանկությունները կարող էր հայտնել հույն հայրենասերին:

XVII դարում էլ առաջին անգամ սկսվում է համապատկանական գաղափարի քարոզությունը, որ հատկացնում էր սուսներին սլավոնական ցեղերը հավաքելու և նրանցից մի միություն կազմելու նախաձեռնությունը: Սերբիացի Յուրի Կրիժանիչը առևանգ Ալեքսեյ Թագավորին ներկայացրած իր մի հեղինակության մեջ խորհուրդ էր տալիս, որ սուսները լայնացնեն իրենց պետության սահմանները դեպի հարավ, ազատեն սլավոն ցեղերը Թուրքաց լճից: Բայց այդ ժամանակ ցեղական ընդհանուր շահերը դեռ այնպես չէին գնահատվում, ինչպես կրոնակցական միությունը: Ինքը, այդ ծրագրի հեղինակը, կաթոլիկ էր և աքսորվեց Սիրի, որովհետև քննադատել էր սուսական կարգերը: Ավելի հասկանալի՝ կրոնակցությունը: Ալեքսեյ Թագավորը փայփայում էր իր մեջ հունադավան քրիստոնյաներին ազատելու հույսը: 1654 թվականին Թուրքիայի հպատակ Մոլդավիան բանակցություններ սկսեց Մոսկվայի հետ, որոնց միտքն էր սուս-Թուրքական պատերազմ հարուցանել՝ Մոլդավիան ազատելու համար. դրա փոխարեն Մոլդավիան խոստանում էր հպատակությունը սուսներին, պահպանելով իր ներքին անկախությունը: Առաջարկությունը ընդունվեց սուսների կողմից, բայց չիրագործվեց: Հույները, իհարկե, քնած շմանցին և իրենց դատն էլ առաջ քաշեցին, օգտվելով այդքան բարեհաջող հանգամանքներից: 1657 թվին Զատկին սուսաց ցարը, ընդունելով հույն վաճառականներին, մի երկար ճառ ասաց քրիստոնյաների ազատության մասին: «Եթե Աստծուն հաճեց լինի,— այսպես վերջացրեց նա իր խոսքը,— ես կվստենեմ իմ բոլոր զորքերը, կթափեմ իմ արյունը մինչև վերջին կաթիլ, բայց կաշխատեմ ազատել նրանց»: Այսպիսի դրական խոստումը ավելի ևս վառեց հույների եռանդը, և նրանք աշխատում էին, որ մոլդավասուսական համաձայնությունը իրականանա: Կ. Պոլսի Պարթենիոս պատրիարքը գրագրություն սկսեց Մոսկվայի և Մոլդավիայի հետ: «Հասել է Թուրքական բռնության վախճանը,— գրում էր նա Մոլդավիայի իշխանին,— մոտեցել է ժամանակը, որ քրիստոնյաները տիրապետեն ամբողջ տիեզերքին»*: Այս թղթերը ընկան Թուրք կառավարության ձեռքը, և պատրիարքը զգեստավորված կախաղան հանվեց Կ. Պոլսում 1658-ին:

Միևնույն տարին էր, երբ սպանվեց և հայոց Թոմա պատրիարքը, որի մասին խոսեցինք 9-րդ գլխում: Բայց այդ երկու մահերի մեջ մեծ տարբերություն կար. հայոց պատրիարքը իր ժողովրդի ստոր հակումների, իր սեփական փառասիրության զոհն էր, մինչդեռ հունական պատրիարքը կախաղան բարձրացավ հանուն այն գործի, որի հաջողությունը ահագին զոհաբերություններ էր պահանջում: Դա առաջին մեծ զոհն էր, որ դնում էր ազատության գաղափարը հայրենիքի սեղանի վրա: Նրան կախեցին, որովհետև նա սասել էր, թե Թուրքական բռնակալության վերջն է: Բայց կախաղանը չփոխեց իրողությունը: Թուրքիայի քայքայումը այլևս գաղտնիք չէր ոչ ոքի համար...

* Л. Ранке, История Сербии, М., 1876, с. 79.

** Шерр, Всеобщая история литературы, СПб., 1880, т. II, с. 374.

*** Жигарев, т. I, с. 83.

* Жигарев, т. I, с. 91.

** Այվազովսկի, հատ. Բ, էր. 36:

Արևելյան հարցը. քրիստոնեություն և Հայաստան. հայերը ամենից շուտ են ենթարկվում արևելյան հարցի հարվածներին: Հայերն էլ ունեն ուղղակի տարրեր. կիսաանկախ լեռնականներ՝ Զեյթուն, Սասուն, Մոկս, Շատախ, Մավուր, Խզու, Իսյան. Իսյանի նկարագրությունը: Բայց հայերը շունեն հայ-րենասիրական դյուցազներգություններ. բանավոր գրականություն. «Սասունցի Դավիթ». մեր պատմության հին շրջանը. նոր պատմության մեջ հայերը մոռացել են իրենց անցյալը: Ժողովրդական գրավոր բանաստեղծություն, աշուղներ, երգասաց նեղիմակներ. վեղարավոր սիրահարներ. արհեստական և անկենդան բանաստեղծություն: Չկա ազգային ինֆանտանաշություն. իսկ փաղափական հանգամանքներ հայերի առջև էլ դեռում են արևելյան հարցի լուծումը. բուրժ-ավատական պատերազմները. «նիվանդ մարդը». ազատասիրական շարժումներ ռայայի մեջ. Պետրոս Մեծ. Կարլովցիի դաշնադրությունը. Թուրքիայի նակատագիրը: Իսթանբուլի Մեծ ճանապարհում է Հայաստան:

Արևելյան հարցը, շատ հեղինակավոր մտածողների կարծիքով, մի հին պայքար է Եվրոպայի և Ասիայի մեջ, պայքար եվրոպական կուլտուրայի և ասիական բռնակալ, ստրկացնող ոգու մեջ, պայքար, որի առաջ բերած արյունահեղ ընդհարումները համաշխարհային պատմության ամենանշանավոր էջերն են գրավում:

Այդ դարավոր ընդհարումները սկիզբ առան այն ժամանակից, երբ փոքրիկ Հունաստանում եվրոպացի մարդը վառեց առաջադիմության լույսը: Արևմուտքում այդ ստեղծագործող գաղափարն էր կանգնած, իսկ Արևելքում Պարսկաստանը, որ ժառանգել էր Ասորեստանի արնախում, կատաղի բռնակալական իդեալները: Այսպիսի սկզբունքների մեջ էր բորբոքված համառ, երկարատև կռիվը, որ շարունակվեց սերունդից սերունդ փոփոխակի հաջողությամբ, որ շարունակվում է և այժմ: Բայց եվրոպա և Ասիա ասելով, չպետք է հասկանալ աշխարհագրական այն խիստ որոշված սահմանները, որոնց մեջ պարփակվում են աշխարհի այդ երկու մեծ մասերը: Եվրոպական քաղաքակրթությունը մշակվում էր և Ասիայի արևմտյան ափերին, ուր ցրված էին հունական ծաղկած գաղթականություններ: Չորրորդ դարից սկսած՝ եվրոպական կուլտուրան ձուլվում է քրիստոնեության հետ, և այնուհետև հին պայքարը ընդունում է կրոնների ընդհարման կերպարանք. եվրոպական մտքով կազմակերպված քրիստոնեության դեմ է նախ պարսից մազդեզականությունը, ապա արաբական իսլամը:

Քրիստոնեությունը Արևմտյան Ասիայի մեջ իր գիրկն առավ և այնպիսի ազդեցություններ, որոնք մինչև այժմ՝ Արևելքի և Արևմուտքի պայքարի մեջ ավելի առաջինի կողմն էին բռնում երկրորդի դեմ: Այդպես էին և հայերը: Ընդունելով քրիստոնեություն, նրանք ընդմիջեցին իրենց հարևան, ոչ քրիստոնյա ազգերից և դարձան Արևմուտքի առաջավոր պահակները Ասիայի մեջ: Պարսկաստանը, որի հետ հայերը մի ժամանակ կապված էին կրոնական սկզբունքներով և կուլտուրական հասկացողություններով, դարձավ քրիստոնյա Հայաստանի անհաշտ թշնամի: Այդ թշնամությունը հետդհետև կորցրեց իր քաղաքական-դինաստիական բնավորությունը և ստացավ կրոնական-կուլտուրական դույն: Ավարայրի պատերազմը, որ տեղի ունեցավ 451 թվականին, այն պարտավորությունների արտահայտությունն էր, որ

դնում էր հայերի վրա հունական գաղափարներով տոգորված քրիստոնեությունը: Դա քաղաքական անկախությունը պաշտպանելու կամ մի նոր անկախություն ստեղծելու համար սկսված ընդհարումն էր. հայերը պարսից հպատակության դեմ չէին զենք վերցրել, այդ զենքը պաշտպանում էր այն հոգևոր ստացվածքը, որ ներկայացնում էր արևմտյան աշխարհայեցողությունները և որ կապում էր հայերին Արևմուտքի հետ: Տղմուտ գետի ափերին արևելյան հարցի անթիվ կնճիռներից մեկն էր դրված:

Իբրև քրիստոնեության առաջավոր պահականոց՝ Հայաստանը շատ դժբախտ վիճակ էր ստանում: Նրա աշխարհագրական դիրքը շատ աննպաստ էր՝ առջևից թափվող հարվածներից պաշտպանվելու համար, իսկ թիկունքից չկար օգնություն, որովհետև այդ կողմից նրա և արևմտյան քրիստոնեության մեջ անդունդներ էին փորել կրոնական խտրությունները: Կղզիացած Հայաստանը իր շորս կողմն ուներ թշնամիներ միայն, բայց շարունակեց կատարել մի քրիստոնյա երկրի դերը. նա անդադար հարվածներ էր ընդունում, քանզի մի մեծակ ու անօգնական, մնալով արևմտյան աշխարհայեցողությունների սրտով ու մտքով կապած մի ժողովուրդ, որին ճակատագիրը գցել էր ահեղ սասանումների ու արյունահեղ հեղափոխությունների այն խառնարանը, որ Ասիայի այդ կողմն էր ներկայացնում:

Հայ ազգի վրա արևելյան հարցը ընկած էր իր ամբողջ ծանրությամբ դեռ այն ժամանակ, երբ հույներ, սլավոնը չգիտեին էլ, թե ինչ է արևելյան հարցը: Եվ եթե մահմեդական լծի տակ մտնելուն պես՝ Բալկանյան թերակղզին և էլլադան սկսում են հասկանալ, թե ջանքեր են հարկավոր այդ լծից ազատվելու համար, չէ կարելի ասել, թե հայերին անծանոթ մնացին այդ ազատական ձգտումները: Ռուբինյան Կիլիկիան այդ ձգտումների մի պտուղն էր: Երբ կործանվեց և այդ անկախությունը, երբ Կասպից ծովից մինչև Միջերկրականի արևելյան կղզիները հեղեղեցին թաթարական օրդաները, այն ժամանակից մնացին մի քանի լեռներ, որոնց վրա հայ մարդը զենքի ուժով պահպանում էր իր գլխի ազատությունը:

Այդպիսի տեղերից հայտնի են Զեյթունը և Սասունը՝ Ասիական Թուրքիայում և Ղարաբաղը՝ Հայաստանի պարսկական բաժնում: Բայց կային և այլ անկախ լեռներ, որոնց անունները շատ չեն հայտնի: Այսպես են Մոկս և Շատախ գավառները Վասպուրականի նահանգում: Ավելի նշանավոր է Դիարբեքիի նահանգը, ուր մի քանի գավառներում հայերը, իբրև քաջ և պատերազմող լեռնցիներ՝ աղատություն էին պահպանում քրդերի հետ միացած. դրանք են Սավուր, Խզու, Իսյան գավառները: Տեսնենք Իսյանի լեռները:

Իսյան նշանակում է ապստամբություն: Այդտեղի հայ գյուղերը սովորաբար խոսում էին քրդերեն և հազիվհազ պահպանում էին իրենց քրիստոնեական կրոնը: «Հայերը առհասարակ հետևակ են և հրացանածիդ, շատ ճարտար են զնդակները նպատակին խփելու մեջ, որովհետև իրենց որդիներին հինգ տարեկան հասակից ևեթ վարժեցնում են այս արհեստին: Այս է նրանց արհեստը և ապրուստի միջոցը, որովհետև ավելի ավազակությամբ են պարապում քան արհեստով... մարմնով հաղթանդամ են, բարձրահասակ և շատ զորավոր. պատերազմական գործերի մեջ հնարագործ և ճարտար»:

* Սասունի պատմության մեջ փառավոր շրջան են կազմում մանավանդ XI—XII դարերը, երբ այնտեղ տիրում էին Մամիկոնյանները (Թոռնիկ իշխանը և նրա ժառանգները):

** Ինչիճյան, Աշխարհագրություն շորից մասանց Աշխարիս, հատոր Ա., վեներիկ, 1806, էր. 161—163:

միշտ շրջում են սպառազինված, ինչպես և նրանց մանուկները: Լուսնկա գիշերները, շրջելով ավազակությունների համար, հազնում են ոտից մինչև գլուխ սպիտակ շորեր, այնպես որ ճանապարհորդներին թվում է, թե դրանք սպիտակ քարի կտորներ են... Պատերազմի ժամանակ իրենց տան ունեցած շունեցածը թաղում են գետնափոր գաղտնի փոսերի մեջ... Կանանց և երեխաներին դնում են ամրացրած ավանի մեջ, իսկ իրենք հետևակ և հեծելազոր խմբերով իջնում են պահպանելու լեռնային անցքերը... Կովի ժամանակ կանայք և երեխաները ավանի մեջ ուրախության ձայն բարձրացրած՝ երգեր են երգում թշնամու դեմ. այնքան սիրելի է նրանց համար պատերազմը, որ թշնամիների գալստյան լուրը ավետիս են համարում*:

Այսպես, ուրեմն, դարերով հարստահարված հայության մեջ գոյություն ունեն և այնպիսի տարրեր, որոնք կարող էին կլեֆտների և հայդուկների նման մարմնացնել ժողովրդի լավագույն հույսերը: Բայց հայ ազգը չափազանց շատ մեծ տարածության վրա էր ցիրուցան ընկած, չափազանց շատ էր խառնված մահմեդական ցեղերի հետ, ուստի և միմյանցից այնքան հեռու գտնվող ազատ լեռների ոգին այդ բարձրությունների վրա էլ կղզիացած մնաց, երբեք այնտեղից ցած չիջավ, չտարածվեց իբրև ընդհանրության բաղձացած գաղափար և հենց այդ պատճառով էլ ժողովրդական բանաստեղծություն չդարձավ:

Շատ կարևոր է այս հանգամանքը: Եթե թերթենք այն ազգերի պատմությունը, որոնք սեփական ջանքերով թոթափել են իրենց վրա ծանրացած լուծը, մենք կտեսնենք, որ նախքան վճռական գործ սկսելը այդ ազգերի մեջ երևան է եկել գրական վերանորոգությունը: Հայրենիքի ազատության համար մարտնչող հերոսից առաջ ծնվել ու ընդհանրության սիրելին է դարձել գեություն շղթաները, ազատության հույսերը երգող ժողովրդական գուսանը: Այսպես են վկայում նոր պատմության շատ խոշոր փաստեր. այսպես էին Հունաստանը, Իտալիան, Սերբիան XIX դարի սկզբին, այսպես էին Հյուսիսային Ամերիկան, Իսպանիան XVIII դարի երկրորդ կեսում: Եվ այս կողմից հայերը մի շատ խեղճ ազգ են ներկայացնում: Նայենք նրա բանավոր և գրավոր ժողովրդական գրականության, և մեզ համար շատ բան կպարզվի:

Մեր ժողովրդական բանավոր գրականությունը, գոնե այն, որ հավաքված է մինչև այժմ և մատչելի է քննադատության, ունի բազմակողմանի մոտիվներ, բայց սրանց մեջ հայրենիքի գաղափարը, հերոսական կոիվը, քաջագործությունները այդ գաղափարի համար, համարյա միանգամայն բացակայում են: Հայը իմացել է երգել վիշտ, սեր, կարոտ, իմացել է պարել, մանավանդ ողբալ այդ երգերի ներդաշնակությամբ, բայց նա չէ ունեցել հերոսներ, որոնք ներկայացնեն իրական կյանքից դուրս եկած և իրական շարիքների դեմ մարտնչող ուժը: Այնպես էլ այդ ժողովրդական երգերի և պատմությունների մեջ պատկերացած է նրա ոգին. ապրել ինչպես թույլատրվում է. վայելել կյանքի բարիքները ինչպես հնարավոր է, և շունենալ ավելի բարձր հանրային ու քիչ էլ վտանգավոր ձգտումներ՝ ահա ինչն է մեր ժողովրդի ոգին: Նույնիսկ այնքան երկարատև ստրկությունը հայ ժողովրդի սրտի մեջ չէ ծնեցրել սուր դժգոհություն: Մենք խոսում ենք այնպիսի դժգոհության մասին, որ լուսնային կով չգնար արտասուք-

ների հետ կյանքի մեջ, այլ դառնաք կրակոտ երգ կամ բանաստեղծական մի այլ հյուսվածք:

Հայ ժողովուրդը չունի դուցադներգություն, հերոսական վիպա Բացառություն կազմում է միայն «Սասունցի Գավիթը»: Բայց այստեղ մենք պիտի ասենք, որ, նախ՝ նկատի չունենք այն կղզիացած լեռնաստանները, ուր խոսքով և գործով պաշտում էին անկախությունը և ուր, անշուշտ, ուրիշ այդպիսի բանահյուսություններ էլ կգտնվեն: Երկրորդ՝ «Սասունցի Գավիթը» ավելի հին ժամանակների գործ է, իսկ մենք խոսում ենք Նոր պատմության հայերի մասին:

Մեր հին և միջին պատմության շրջանները տվել են շատ հերոսական փայբեր: Այն ժամանակ հայերի մեջ կար պատերազմիկ տարր՝ ազնվականություն, որի գործերը նյութ էին տալիս ժողովրդական ստեղծագործությանը: Փավստոսը, Խոսրոսացին շատ պատմվածքներ ունեն, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ նախաբարական տներում հորինված դուցադներգական երգեր: Միայն Գայլ Վահանի պատմությունը, որ ավելի վիպ է, քան պատմություն, բավական է ցույց տալու համար, թե հայ ժողովուրդն էլ, ինչպես և առհասարակ ամեն մի ժողովուրդ, սիրում էր քաջությունը, անվհերությունը, հայրենասիրական հնարամացությունը զարգարել իր երեակայության ծաղիկներով: «Ուր կրակ չկա, այնտեղ ծախ չի բարձրանա»: Վերցնենք հենց նույն իսկ XI դարը, երբ ընդհանուր ապականության և թուլամորթության պատճառով կործանվում էին Անիի, Կարսի, Վասպուրականի թագավորությունները: Այսպիսի դժբախտ դարում էլ հայ ազգից դուրս եկան Գագիկ Բագրատունու, Վասակ և Վահրամ Պահլավունիների, Թոմարիկ Մամիկոնյանի նման ամենհի քաջեր, որոնք իրենց գործերով կարող էին զաքղաբել հերոսական ամեն մի վեպ:

Բայց այդ բոլորը Նոր պատմության հայի համար դարձավ արյան գեներով բաժանված անցյալ: Հայաստանի համար Նոր պատմության դռները բաց անողը կենդիվություն էր: Եվ երբ նրա ու նրա նմանների տարածած արյունանեղ կանապատների մեջ նորից շունչ առնել է սկսում մի ստրուկ, ցիրուցան հայություն, ամեն ինչ արդեն խորտակված ու փշրված է նրա սրտի և հիշողության մեջ: Չկա կապ անցյալի հետ, չկա մարտնչող դասակարգ, որ վառ պահե ազատասիրական զգացմունքները: Ամեն ինչ գլուխ է իջեցնում բարբարոսության առաջ, և գալիս են երկարատև խավարն ու վայրենացումը: Հերոս պատերազմողների փոխարեն բազմանում և ժողովրդի սերն են գրավում անսպառ համբերությամբ և հեղությամբ լցված նահատակները, որոնք ամեն տեսակ շարշարանք հանձն են առնում կրոնի համար: Այդ տեսակ նահատակություններն են դառնում ժողովրդական իդեալ, որ հնչում է երգի, ավանդության մեջ, ոչնչացնում է ամեն տեսակ դիմադրության հասկացությունը, ապացուցանելով թե որքան անօգուտ, անտեղի և նույնիսկ անտվածքնող է բան է դիմադրությունը:

Այսպես էր հայ ժողովրդի ահագին մեծամասնությունը: Նրա մի քանի փոքրիկ հատվածները անմատչելի սարերի գլխին շարունակեցին մանր տեղական կոիվներ ազատության համար, բայց այդ լեռնային ոգին, ինչպես ասացինք, չիջավ անմատչելի բարձրություններից, չտարածվեց տանջվող ժողովրդների մեջ: Եվ ժողովուրդը իր բանաստեղծության մեջ խորթ մնաց դուցադներգություններին: Նույնիսկ թուրք ժողովուրդը, չնայած որ միշտ եվանդ է եղել, միշտ ուրիշներին լացացնող, ստեղծել էր այնպիսի հերոսական պատմվածքներ, որոնց մեջ դրված էր յուրաքանչյուր ուղղահամատ

* ԲՆԵԻՃՅԱՆ, եր. 234—235:

մուսուլմանի համար պարտավորական իդեալ. հերոսական վեպը ներշնչում էր թուրքին ատելութուն դեպի քրիստոնյաները, խրատում էր պինդ պահել այն ամենը, ինչ ձեռք է բերվել գեներով: Չնայած որ այդ իդեալները ընդհանուր մուսուլմանության համար ամեն օր երգում էր իսլամը, թուրք ժողովուրդը հարկավոր էր համարել իր սեփական, ազգային ստեղծագործությամբ էլ ամրացնել այդ բոլորը իբրև նվիրական ուխտ: Իսկ հայը լուռ ու մունջ էր. շուներ որոշ անուն կրող թշնամի, այդ թշնամու վերաբերմամբ որևէ կարծիք, ծրագիր ու հայացք...

Դիմենք այժմ ժողովրդական գրավոր բանաստեղծություններին: XV դարից հայերի մեջ բազմաձև են երգասաց հեղինակներ, որոնցից շատերի անունները ու գործերը մնացել են տաղարանների մեջ: Թե՛ այդ տաղարանները և թե՛ այն հանգամանքը, որ երգերը մեծ մասամբ աշխարհիկ բովանդակություն ունեին, գրվում էին կամ բոլորովին աշխարհաբար, կամ աշխարհաբարին շատ մոտիկ գրաբար լեզվով, բավական են վկայելու, որ այդ գրավոր բանաստեղծությունը կարելի է ժողովրդական անվանել: Երգասաց հեղինակները նույն ժողովրդական աշուղներն էին, այն զանազանությամբ, որ դրանք գրագետ էին, ուստի և կարողանում էին գրի անցկացնել իրենց հյուսվածքները: Եվ որովհետև գրագետ էր գլխավորապես հոգևորական դասակարգը, ուստի երգասաց հեղինակները մեծ մասամբ հոգևորականներ էին՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, մինչև իսկ կաթողիկոսներ:

Հայ աշուղական դասակարգը, անկասկած, հին ծագում ունի և նշանավոր դեր է խաղացել ժողովրդի կրթության գործում, երբ գրագիտությունը չէր տարածված, երբ գաղափարները մի տեղից մյուս տեղ տանելու համար միայն այդ թափառական երգիչները գոյություն ունեին: Ավելի հին ժամանակների մասին մենք դատելու նյութ չունենք: Բայց գոնե XV դարից հայ աշուղը աչքի է ընկնում մի հատկությամբ. դա այն է, որ այդ ժողովրդական երգիչը ազգային ինքնուրույնություն չէ ցույց տալիս: Եթե բանաստեղծությունը հայրենիք չունի, եթե բանաստեղծական թույլ ընդունակություն ունեցող ազգերը պիտի կամա-ակամա մուրացկան դառնան՝ դրա կենդանի օրինակը հայ աշուղն է: Նա սպասավորել է արևելյան բանահյուսությանը, տարածել է պարսկական, թուրքաց վեպերն ու տաղերը, ավելացրել է դրանց վրա իր սեփական ստեղծագործություններն էլ, բայց փոքրիշատե ինքնուրույնություն կարողացել է պահպանել՝ միմիայն կրոնական հարցերի մեջ, երբ նրան, իբրև քրիստոնյա երգիչ, հարկավոր էր լինում վեճի բռնվել մահմեդականների հետ: Մնացած դեպքերում հայ աշուղի ազգությունը համարյա չէր երևում: «Ցավալու ու ծանր ասելու բան է, ինչպես հայ մայրն օրորքն ասելում՝ քունը կոտրելով ու գուրգուրելով մեծացրել է որդուն պարսից ու թուրքերու համար երգիչ», — ասում է Ախվերդյանը*: Հայ ազգի որևէ ավանդությունը, որ կապ չունենար կրոնական հավատալիքների հետ, հայ որևէ հերոսի գործերի նկարագրությունը երբեք չէին ոգևորում հայ աշուղին: Նա իր ժողովրդի հարազատ որդին էր...

Այսպիսի անինքնուրույնությունն ու ազգային անտարբերությունը հատուկ են և երգասաց հեղինակներին: Դրանց գործերը ամենամեծ մասով ներկայացնում են ողորմելի տափակություն, վերին աստիճանի արհեստական նմանողություններ, որոնց մեջ տաղտկալի միանմանությամբ կրկնվում են վարդի ու աղսակի, գինու ու գեղեցկության գովասանքները:

* «Սայաթ-Նուվա», Մոսկվա, 1852, եր. 4:

Փայլուն հանճարները գաճաճ նմանվողների լեզուններ են թողնում իրենց ետևից: Հաֆիզը, արևելքի այս ամենախոշոր քնարերգակ բանաստեղծը, իր դյուխտը երգերով նվաճեց ամեն մեկին, որին մատչելի էր նրա լեզուն: Նրան նմանվում էին շատ շնորհալի և անշնորհ բանահյուսներ. նմանվում էին և՛ թուրքերը, նմանվում էին և՛ երգելու ընդունակություն զգացող հայ վարդապետները: Տարօրինակ հանգամանք: Հովհաննես Թլկուրանցին, որ եղել է Սիսի կաթողիկոս¹⁰⁴, Գրիգոր Աղթամարցին, որ եղել է Աղթամարի կաթողիկոս, երգել են սեր, կույսի գեղեցկություն: Բայց ի՞նչ գուցե, զգացմունքի ի՞նչ խորություն կարող է ունենալ այդպիսի երգը կուսակրոն հոգևորականի բերանում, մի դասակարգի, որ անբնական երևույթ է կազմում կյանքի մեջ իբրև բնական օրենքների մի միաստիկական աղճատում, մի դասակարգի, որ սիրային զգացմունքների, ուրախ և կենսաթրթիռ հակումների կատարյալ ժխտումն է: Ուզում ենք ասել, որ սիրահարական, զուտ աշխարհային գործերի մեջ կեղծ էր կուսակրոնի դրությունը, իսկ կեղծությունից չէ կարող անկեղծություն դուրս գալ: Հոգևորական դասը խորթ չէ եղել բանաստեղծական բուռն զգացմունքներին: Բայց ի՞նչ շրջանի մեջ: Այնտեղ, ուր Գրիգոր Նարեկացին կամ Ներսես Շնորհալին ողբեր ու փառաբանություններ են հյուսել, այսինքն՝ կրոնական հասկացողությունների շրջանում: Իսկ վեղարավոր սիրահարները տվել են բառակույտեր, որոնք եթե մի քիչ էլ վկայում են հեղինակական կարողության մասին, բայց ճշմարիտ բանաստեղծական արժանավորություններ, իհարկե, չեն ներկայացնում: Նույնիսկ լեզվի կողմից էլ անմշակ ու խակ են այդ երգերը. գրաբարը խառն գավառաբար-բառի և օտար, գլխավորապես, իհարկե, պարսկերեն բառերի հետ՝ այսպիսի լեզուն չէր կարող ազդել, հուզել, պահվել երկար ժամանակ:

Այսքան ողորմելի էր ազգային ինքնաճանաչության և ինքնուրույնության արտահայտությունը: Եվ մենք, իհարկե, բոլորովին զուր վաստակած կլինեինք, եթե միամտություն ունենայինք որոնել այդ բանաստեղծությունների մեջ ազգային որևէ գաղափար, որևէ պատմական կամ ժամանակակից փաստ, որ բլբլվին, վարդին ու բահարին չվերաբերեր, այլև կեցություն, կյանքին:

Գրականությունը մի ազգի հոգին է: Մենք շատ անգամ տեսանք, որ նույնիսկ պատմագրական աշխատությունների մեջ էլ մոռացված էր ազգի անցյալը: Ամեն ինչ կամ ողբ էր, կամ նահատակությունների նկարագրություն:

Եվ սակայն հայ ազգի առջև էլ դրված էր քաղաքական վերածնության նույն անհրաժեշտությունը, որ զգում էր հույնը, սլավոնը: Կար մի ժամանակ, որ հայն էլ սպասում էր, թե կգան և իրեն էլ կազատեն: Մենք տեսանք, որ երբեք կաթողիկոսներ զանազան ժամանակ մտածել են հայերին էլ մտցնել այն ազգերի թվի մեջ, որոնց Եվրոպան պատրաստվում էր ազատել: Դրա համար նրանք նախ և առաջ համաձայնվում էին կրոնակցական միություն հաստատել արևմտյան աշխարհի հետ: Քանի որ ծրագրվող խաչակիր արշավանքների հոգին Հռոմն էր, անկարելի էր, որ հայերը՝ մնալով Հռոմի թշնամի, իրավունք ունենային սպասելու, թե կաթողիկոսությունը, առանց որևէ փոխարինության, ձեռք կտար և ոտքի կկանգնեցնեիր նրանց: Բայց երբ եվրոպական քաղաքականությունը ստացավ այնպիսի ընթացք, որ մահմեդական լծի տակ ճնշվածներին ցույց էր տալիս սեփական ջանքերով ազատվելու ճակատագրական անհրաժեշտությունը, այլևս բավական չէր կրոնական, նույնիսկ ցեղային ազգակցությունը: Եվ Հակոբ կաթողիկոսը, եթե նույնիսկ

Հոռմ էլ հասներ, պիտի դգար, որ այլևս չի վերադառնա այն ժամանակը, երբ քրիստոնեությունը, լոկ քրիստոնեության համար, սրբազան պատերազմ էր հրատարակում իսլամի դեմ:

Գաղափարները թևավոր են, նրանք թռչում են երկրից երկիր: Եթե պավլիկյան աղանդը Հայաստանից անցավ Բուլղարիա և այնտեղից Արևմտյան Եվրոպա, ապա աղգերի մեջ պատրաստված գաղափարներն էլ կարող էին անցնել Հայաստան: Եվրոպական արքունիքներին դիմումներ անելը և սեփական միջոցներով ազատարար շարժումներ ստեղծելը օրթոդոքս երկրների մեջ սահմանափակված ըմբռնություն էր: Հայերի մեջ էլ երևացին միևնույն միջոցների անհրաժեշտությունը զգացող անհատներ, թեև ազգի ամբողջության տրամադրությունը հող չունեի պատրաստած այդ տեսակ գործողությունների համար: Ժամանակը հանկարծակի է բերում ազգերը, բաց անելով նրանց առաջ գործելու ստիպողական անհրաժեշտությունը: Այսպիսի մի ժամանակ էր XVII դարի վերջին քառորդը:

Թուրքիայի և Ավստրիայի պատերազմները այդ ժամանակ ավելի տեղական, համառ ընավորություն ստացան: Քրիստոնյա աշխարհը այժմ մաքառում էր վստահությունով: Ավստրիան, Լեհաստանը և Վենետիկը հարձակողական դաշնակցություն կազմեցին: Այժմ այլևս ահարկու սելիմներն ու սուլեյմանները չէին թուրքաց զորքերի առաջնորդները: Այժմ ամենքի համար անհրաժեշտ էր, որ օսմանի գահը խախտու է, քայքայվում է:

1683 թվականին թուրք զորքերը պաշարեցին Վիեննան: Բայց այստեղ նրանց համար պատրաստված էր մի սոսկալի թակարդ: Լեհական թագավոր Յան Սոբեսկին հարձակում գործեց օսմանյան բանակի վրա և փառավոր հաղթություն տարավ: Հաղթվածները անկարգ փախան, թողնելով իրենց բանակը, զենքերը հաղթողների ձեռքին: Այդ սարսափելի պարտությունը ահագին տպավորություն թողեց Եվրոպայում: Երեք պետությունների դաշնակցությունը՝ պաշտպանողական դիրքից դուրս գալով, հարձակողական դիրք բռնեց և սկսեց արշավանքներ ասիական բռնակալության դեմ:

Հաջորդ տարին (1684) ավստրիական մի ղեկավարություն գնաց Մոսկվա՝ հրավիրելու ռուսներին, որ մտնեն դաշնակցության մեջ: Դեսպան բարոն Բլյումբերգը արտասանեց մի նշանավոր ճառ, որի մեջ պատկերացրեց Եվրոպայի տրամադրությունը և ընդհանուր կարծիքները: Նա առաջինն էր, որ Թուրքիայի դրությունը նմանեցրեց անբուժելի հիվանդ մարդու դրության, մի անուն, որ մինչև այժմ էլ պահպանել է իր գոյությունը: Ահա ինչ էր ասում Բլյումբերգը այդ «հիվանդ մարդու» մասին:

«Օսմանյան պետության մեռելանման դեմքը և նրա այն ուժասպառությունը, որ հատուկ է միայն մահվան դատապարտված մարմնին և որ շուտով պիտի դիակնանա, կատարյալ քայքայման նախակարգայիններն են: Վիեննայի պարտությունը նա զրկվեց ուժից և կարողությունից. նրան տիրած ահը ոչնչացրել է նրա աշխուժությունը. ամոթալի փախուստի արագությունը վերջնականապես խորտակել է նրան. հասել է նրա համար կործանման և քայքայման ժամը: Թուրքիան ճնշված է սեփական ծանրության տակ և ուժ է գործ դնում ազատվել, ցնցումների ենթարկելով իր ներքին կազմվածքը, ազատվել այն ամենից, ինչով ծանրաբեռնված է նրա ստամոքսը, այն ստամոքսը, որ լցված է երկրի կողոպտած հարստություններով... Ամբողջ Հունաստանը և Ասիան սպասում են ձեզ... Սառցակույտը արդեն ձեռքով է: Առյուծը արդեն պատրաստվում է արծիվների կերակուր դառնալ, սուլթանա-

կան սուրը բթացել է: Հավատացնում եմ ձեզ, որ ներկա սուլթանը մի պահով կնիկ է, որ չգիտե մանեկ, այլ գիտե միայն լաց լինել»:

Դեսպանի այս խոսքերը հաստատում էին այն դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան դրանից հետո: Մի կողմից Ավստրիան, մյուս կողմից՝ Վենետիկը, հարվածում էին օսմանյան վիշապը, կոտորներ էին խլում նրանից: Ու տագնապի մեջ էր թաթարական իսլամի ահավոր ներկայացուցիչը: Ժիշտ է, նա էլ մի-մի ցույց էր տալիս իր նախկին ճիրանները, ետ էր խլում իր կորցրած պատանները, բայց այդ հաջողությունները ժամանակավոր էին և չէին կարողանում փոխել իրերի դրությունը՝ այն, որ հաղթողը, անդադար առաջ գնացողը քրիստոնեությունն է: Շուտով ավստրիական դաշնակցության մեջ մտավ և Ռուսաստանը:

Այդ միահամուռ ջանքերը, այդ հաղթական գործողությունները, հույսերի նոր, փայլուն ճառագայթներ տարածեցին հույն և սլավոն ժողովուրդների մեջ: Նրանք ոտքի կանգնեցին և կանչում էին հավատակից ու ցեղակից ռուսներին առաջ տանել ազատարար արշավանքները: Երուսաղեմից, Սերբիայից և այլ տեղերից բարձրաստիճան հոգեբանների նամակներ էին թռչում Մոսկվա: «Այլևս այսպիսի հարմար ժամանակ չեք գտնելու», — գրում էր Երուսաղեմի պատրիարք Իոսիֆից*։ Սկսվեց ընդհանուր շարժում: Մուղավիան և Վալախիան բանակցություններ էին վարում Ռուսաստանի հետ, հաստատ խոստումներ էին ստանում նրանից:

Իսկ պատերազմը շարունակվում էր փոփոխակի հաջողությամբ. նա ձգձգվում էր տարիներով: 1686-ին Ռուսաստանը առաջին հաղթությունը տարավ թուրքերի դեմ, նվաճելով Ազով քաղաքը¹⁰⁵։ Դա Պետրոս Մեծի գործն էր և մի նոր հրճված տարածեց Արևմուտքում: Պետրոսը իր դեսպանի միջոցով հայտարարեց լեհական արքունիքին, թե ինքը մտադիր է հրավիրել պետությունները, որ միասին ազատարար արշավանք սկսեն՝ արևելյան քրիստոնյաներին անօրենների իշխանության տակից հանելու համար:

Իր այդ մտադրության մասին թագավորը նամակով հայտնեց հունաց պատրիարքին, ավելացնելով, որ մինչև իր վերջին շունչը պիտի աշխատե: Հոլանդիայում Պետրոս Մեծը պատրաստել տվեց իր պատկերը, որի շուրջը գրված էր. «Պետրոս, ռուս-հունական թագավորության միապետ»:

Նույն 1697 թվականին ավստրիական զորքերի հրամանատար Եվգենիոս Սավոյացին ահավոր ջարդ տվեց թուրքերին Տիսա գետի մոտ, մի ջարդ, որ մոռացնել էր տալիս նույնիսկ Վիեննայի պարտությունը: Եվ հաղթահարված, ուժասպառ Թուրքիան հարկադրված եղավ գլուխ իջեցնել այն գլավուրների առաջ, որոնց մինչև այդ արհամարհում էր: Հաղթողները պահանջում էին խաղաղության դաշինք կապել, և հաղթվածը, բացի համաձայնվելուց, ուրիշ մի ճար չունեի: Կարլովցի անունով ավանում հավաքվեցին պետությունների ներկայացուցիչները, որոնք 1698-ին կազմեցին Կարլովցիի դաշնագրությունը: Դա առաջին ահեղ հարվածն է, որ հանեց թուրք պետության հիմքերը կազմող քարերից մեկը: Պատմությունը այդ թվից բերում է Թուրքիայի համար լուծվելու, մանրանալու, հետզհետե դեպի ետ, դեպի Ասիա քաշվելու ճակատագիրը: Օսմանների և մուրադների շինությունը սկսում էր կամաց-կամաց փլչել. Եվրոպան իր անողորմ կամքն էր թելադրում սուլթանին և սրան մնում էր միայն հնազանդվել...

* «Русская Старина» ամսագիր, 1878, № 7, էր. 456—458:

** Жигарев, т. I, с. 102.

Այդ իսկ նշանավոր տարին, երբ Կարլովցիի բանակցությունները դեռ շարունակվում էին, մի մարդ նվրոպայից ճանապարհվեց դեպի Հայաստան: Նա դուրս եկավ գերմանական Դյուսելդորֆ քաղաքից 1698 թվի օգոստոսի 2-ին, անցավ Քյոլն, Ֆրանկֆուրտ, Նյուրնբերգ քաղաքները և հասավ Վիեննա: Այստեղ նա կարևոր տեսակցություն ունեցավ կայսրի պալատական հոգևորականի հետ, ասլա շարունակեց ճանապարհը. ավստրիական մի բերդում մի երեք ամիս բանտարկված մնալուց հետո, նա անցավ Լեհաստանի վրայով դեպի Ռուսաստան: Արգեն ձմեռ էր. նա տեղեկացավ, որ Կասպից ծովով չի կարելի գնալ, որովհետև ծովը սառել է, ուստի փոխեց ճանապարհը, դնաց Մոլդավիայով դեպի Սև ծովը, Տրապիզոն անցնելու համար: Այդտեղ էլ նա հանդիպեց արգելքների և խոչընդոտների, մինչև որ կարողացավ գնալ Կ. Պոլիս և այնտեղից՝ Թոխաթի վրայով դեպի Արարատյան երկիրը:

Ճանապարհորդը տանում էր իր հետ կարևոր քաղաքական թղթեր, ուստի ամեն տեսակ զգուշություններ էր գործ դնում: Նա գիտեր, որ յուրաքանչյուր անխոհեմ քաջ կարող է փչացնել մի մեծ ծրագիր, որ նա պահում ու փայփայում էր իբրև սրբություն:

Այդ մարդը Իսրայել Օրին էր:

XVIII

Պֆալց. Օրին և կուրֆյուրստը. եզվիտների աջակցությունը: Օրին Կ. Պոլսում. Կ. Պոլսից Երևան. դավաճախությունը հարց. տեսակցություն նա-հապետ կաթողիկոսի հետ: Օրին իր հայրենական տանը. Բույրը և եղբայր-ները. գաղտնապահություն. Անգեղակոթ. Մելիք Սաֆրազ. հաշտություն նրա և Ամիր Բեկի մեջ: Անգեղակոթի ժողովները. կատարյալ համաձայնություն. Օրին և մելիքները Գանձասարի վանքում. միաբանության անհամաձայնու-թյունը. Մինաս վարդապետ Տիգրանյանց: Անգեղակոթում պատրաստած թղթեր. խնջույք և ոգևորություն: Օրինի ծրագիրը. եվրոպական դաշնակցություն հա-յերի ազատության համար. նրա զորքերի տեղափոխությունը մինչև Շամախի. արշավանքներ Շամախուց չորս ուղղությամբ. Թավրիզը պիտի գրավվի. Թուրքիայի դիրքը այդ պատերազմի վերաբերմամբ: Մրագիր հայերի ընդհա-նուր ապստամբության մասին. չափազանցություններ. միակամություն, ընդ-հանուր ապստամբության պատրաստություն չկա հայերի մեջ: Փրկությունը միայն Գերմանիան չէ. Ռուսաստան և հայ վաճառականների դիրքը այնտեղ. Պետրոս Մեծ. Անգեղակոթի ժողովը դիմում է անում և Ռուսաստանին: Ի՞նչ էր Օրին հայության համար:

Դյուսելդորֆ քաղաքը, որտեղից ճանապարհ ընկավ Իսրայել Օրին¹⁰⁶, այն ժամանակ պատկանում էր Պֆալցի կուրֆյուրստությանը, որ տարած-ված էր Հռենոս գետի երկու ափերին և կոչվում էր նաև Հռենոսյան Պալա-տինատ: Դա մեկն էր այն բազմաթիվ մասնիկներից, որոնցից բաղկացած էր Գերմանիան: Այդ մասնիկները, առանձին վերցրած, համարյա կատարյալ անկախություններ էին, բայց միասին կազմում էին այսպես անվանված «Հռոմեական-գերմանական սրբազան կայսրությունը», որի գլուխն էր Հաբս-բուրգյան տանից ընտրվող կայսրը, իսկ մայրաքաղաքն էր Վիեննան: Մեծ ու փոքր էին գերմանական կայսրության առանձին, անկախ մասնիկները. նրանք կառավարվում էին «ֆյուրստերի» ձեռքով: Ֆյուրստ նշանակում է

իշխան: Բայց կային և յոթ «կուրֆյուրստներ». այս անունը կրող իշխաննե-րը դանազանվում էին ֆյուրստերից նրանով, որ նրանք էին կայսր ընտրում: Կայսրի և բազմաթիվ տեղական իշխանների մեջ գոյություն ուներ թույլ, ձևական կապ. կայսրը անունով համարվում էր այդ բոլոր իշխողների գլու-խավորը. բայց յուրաքանչյուր ֆյուրստ իր երկրի սահմաններում մի կա-տարյալ միապետ էր, լիակատար իրավունքներով:

Ահա այդ տեսակ իշխաններից մեկը՝ Պֆալցի կուրֆյուրստը, իր ձեռքն առավ Հայաստանի ազատության հարցը:

Իսրայել Օրին, ինչպես գիտենք, բաժանվեց այն պատգամավորությու-նից, որ Հակոբ կաթողիկոսի հետ 1678 թվին գնում էր Նվրոպա՝ հայերի համար ազատություն հայցելու: Այդ ժամանակ Օրին երիտասարդ էր: Նրա մասին մենք շատ բան չգիտենք. չգիտենք նույնիսկ, թե որտեղից էր նա: Հայտնի է, որ նա Ղարաբաղից էր, Պոռ իշխանի տոհմից և պատգա-մավորությանը մասնակցում էր իր հոր փոխարեն, որ ծերություն պատճառով տանը մնաց: Իսրայել Օրին գնաց Ֆրանսիա, ուր մնաց տասներկու տարի և ծառայում էր Ֆրանսիական զորքերի մեջ, ստացավ օֆիցերական աստիճան, մասնակցեց դանազան պատերազմների: Մի պատերազմում նա գերի ընկավ անգլիացիների ձեռքը և ազատություն ստանալուց հետո այլևս չվերադարձավ Ֆրանսիա, այլ գնաց Պֆալց, ուր կոմիսարի պաշտոն վարեց չորս քաղաք-ներում:

Այդ ժամանակ նա այնքան մոտեցավ Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին, որ կարողանում էր խոսել և այնպիսի առարկաների մասին, որոնք չէին վերաբերում ժառանգության: Արևելքի դեպքերը, որոնք գրավել էին ամբողջ արևմտյան աշխարհի վառ հետաքրքրությունը, հարկադրեցին Օրինին խոսել իր հեռավոր հայրենիքի մասին: Նա, իհարկե, չէր մոռացել Հակոբ կաթողիկոսի պատգամավորությունը և առաջարկեց կուրֆյուրստին Հայաստանի ազատության գործը և Հայաստանի թագը: Հովհան Վիլհելմը իր համաձայնությունը տվեց և, գրելով նամակներ հայ մելիքների ու վրաց Գիորգի իշխանի անունով, ուղարկեց Օրինին իբրև իր հավատարմատար՝ հա-յերի հետ գործի հանգամանքները քննելու ու մանրամասն ծրագիր մշակելու համար: Կարևոր է այստեղ հիշատակել, որ Օրինն աջակցում էր կաթողիկ կղերը, ստանալով խոստում, թե հայերը պապական կղաղնան: Պֆալցի ար-քունիքում աշխատում էր եզվիտ Պոտին: Եկեղեցական տարրի աջակցությունը հարկավոր էր մասնավոր, այն պատճառով, որ կուրֆյուրստը մտածում էր այդ մեծ ձեռնարկությունը ձեռք բերել կայսրի օգնությամբ: Հովհան Վիլ-հելմ, թեև մի մասնավոր երկրի իշխան, ազգակցական կապեր ուներ եվրո-պական շատ վեհապետների հետ. ի միջի այլոց, նա Լեոպոլդ կայսրի քենա-կալն էր: Որքան և այդ կապերը ազդեցիկ դիրք տային նրան, բայց Վիենն-այում իշխողները և ղեկավարողները եզվիտներն էին, և առանց այդ կրոնավորների հաճության՝ կայսրը ոչինչ չէր անի:

Նվրոպայում զինվորական կրթություն ստացած հայ ազնվականը շատ լավ ծանոթ էր քաղաքական հանգամանքներին, և նրան մենք կարող ենք համարել նշանավոր դիպլոմատիկական գործիչ: Այդ ընդունակությունը նա ցույց տվեց իր ճանապարհորդության ժամանակ: Վիեննայում տեսակցու-թյուն ունենալով կայսրի պալատական հոգևորականներից մեկի հետ, նա խմբավել, որ Լեոպոլդը անհարմար է համարում կուրֆյուրստի առաջարկու-թյունն ընդունել մի այնպիսի ժամանակ, երբ նոր էր խաղաղության դաշինք կապվում Թուրքիայի հետ: Ապա, հասնելով Ադրիանապոլիս, Օրին ներկա-

յացաւ ֆրանսիական դեսպանին, հրապարակեց նրա մոտ ճաշի և խոսակցութիւնն ունեցաւ ընթացիկ քաղաքական հարցերի մասին:

Իր իսկական ծագումը և ճանապարհորդութեան նպատակը Իսրայել Օրին, իհարկէ, թաքցնում էր ամենայն խնամքով. նա գործում էր մի դարձանակի զգուշութեամբ: Միայն մեծ վեզիրը, որին ներկայացաւ Օրին մի գանգատ տալու համար, հասկացաւ, թե նա ֆրանսիացի չէ: Բայց Կ. Պոլսում, երբ Օրին գնաց տեսնելու սուլթանական պալատը (սուլթանը սովորաբար Ադրիանապոլիս էր ապրում), թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը մեծ վեզիրի նրբամտութիւնը չունեցաւ և, ընդունելով այցելութիւն ֆրանսիացի, նրա հետ խոսակցութեան բռնվեց ժամանակակից հուզող քաղաքական հարցերի, Կարլովցիի դաշնագրութեան մասին, պատմեց, թե որպիսի սարսափ էին տարածել թուրքերի մեջ քրիստոնյաների հաղթութիւնները, ինչպէս ամենքը սպասում էին, թե հաղթողները կհասնեն Կ. Պոլսին, ինչպէս շատ թուրքեր իրենց հարստութիւնները ուղարկում էին Պրուսա քաղաքը:

Երևում է, որ Օրին տեսնվեց և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի հետ, որ այդ ժամանակ Մելքիսեդեկ Սուպհին էր: Բայց շատ հավանական է, որ նա իր ծրագիրները չհայտնեց պատրիարքին. նախ, որ թուրքաց Հայաստանը չէր մտնում նրա ծրագրի մեջ և, երկրորդ, որ Կ. Պոլսի հայութեան մեջ Օրինի մտքերը այդ խառն ու փոթորկալից ժամանակներում հազիվ թե որեւէ համակրութիւն գտնեին: Պատրիարքը միայն նրանով օգնեց Օրինին, որ հանձնարարեց նրան երդում գնացող երկու թուրք օֆիցերներին, որոնց հետ էլ նա ճանապարհ ընկաւ: Անցաւ թուրքաց Հայաստանով, սակայն ոչ մի տեղական չառաւ ու չխոսեց հայերի հետ՝ պատրաստվող գործի մասին: Նա շտապում էր Պարսկական Հայաստանը և 1639 թվի ապրիլի 4-ին արդեն Երևանումն էր:

Օրին շատ լավ էր ճանաչում և իր հայրենիքը: Իբրև քաղաքական և զինվորական գործերին հմուտ մարդ, նա հուսկանում էր, որ հայ ժողովրդի մեջ ընդհանրապէս չկա պատրաստութիւն գործելու այնպէս, ինչպէս ինքն էր ծրագրել, այսինքն՝ մի համատարած ապստամբութեան միջոցով: Եվ մենք տեսանք, որ հայ ազգը ընդհանուր առմամբ այդպիսի հեղափոխական տրամադրութիւն չունի պատրաստած իր մեջ: Մնում էր դիմել երկրի այն կողմերը, ուր կային ռազմիկ ուժեր: Այդպիսի տեղ մի հատ էր ամբողջ Պարսկական Հայաստանում՝ այն լեռնաստանը, որ պարունակում է իր մեջ Գարաբաղը և Սյունյաց երկիրը: Այնտեղ էր շտապում Օրին: Բայց կար մի կարևոր հարց, որ պետք էր լուծել նախքան Երևանից հեռանալը: Դա կաթողիկոսութիւն ընդունելու հարցն էր, Օրինի ծրագրի ամենահիմնավոր կետերից մեկը: Անհրաժեշտ էր կրօնակցական միութիւն ստեղծել այն եվրոպական ազգերի հետ, որոնք հանձն էին առնում դուրս բերել հայերի ազատութեան գործը. անհրաժեշտ էր դա, մանավանդ, այն պատճառով, որ գործի գլուխ պիտի անցնէր Հոռմի պապը: Քաղաքական շահը պահանջում էր մի զոհ, որի վերաբերմամբ համաձայնութիւն էին հայտնել երեք հայ կաթողիկոսներ: Եվ Օրին ուղևորվեց էջմիածին:

Այդ ժամանակ կաթողիկոսը Նահապետն էր: Կաթողիկ ազգայութիւնները միաբերան հավատացնում են, թե Նահապետը հպատակութեան թուղթ էր ուղարկել պապին: Եթե դա միանգամայն ճիշտ լինէր, եթե կաթողիկոսը սրտով հարած լինէր կաթողիկոսեան, Օրին ոչինչ զժվարութիւն չպիտի գտնէր էջմիածնում, Նահապետին կմնար նորից մի թղթով հավատացնել պապին, թե իր հպատակութիւնը գործնական փաստերով է կապացուցանել, և Օրին

միանգամայն ապահովված կհամարէր իր ծրագրի այն մասը, որ դավանափոխութեան էր վերաբերում: Բայց հայ քաղաքական գործիչը հեռացաւ էջմիածնից բոլորովին հիասթափված. նա համոզվեց, որ Նահապետին հետաքրքրողը ոչ կաթողիկոսութիւնն էր, ոչ էլ դրա հետ կապված ազգային ամենակարևոր հարցը, այլ պարսիկ պաշտոնյաներին կաշառելու միջոցով իշխելը: Այս իրողութիւնը ցույց է տալիս, որ չպետք է առանձին կարևորութիւն տալ այն թղթին, որ Նահապետը ուղարկել էր Հոռմ: Եվ իրենցից աջակցութիւն գտած կաթողիկոսը սիրտ սիրաշահելու համար գրած պիտի լինի հպատակութեան թուղթը, որի հետևանքը կլինէր կաթողիկ կրօնավորների հետ հաշտ ապրելը: Բայց երբ եկաւ վճռական րոպեն, երբ պետք եղաւ գործով ապացուցանել, կաթողիկոսը բացեիբաց մերժեց կաթողիկանալու միտքը...

Իսրայել Օրին ուղևորվեց իր հայրենի տունը: Այստեղ երևում է մեծ դադարի ամբողջ հոգով նվիրված մարդը, որ գիտէ, թե ձեռնարկութեան հաջողութեան համար պետք է ուրանալ ծնողներին ու ազգականներին անգամ: Մի գիշեր է մնում նա իրենց տանը իբրև հյուր: Նրա քույրը, իմանալով, որ հյուրը հեռավոր տեղից եկած մի օտարական է, սկսում է հարցուփորձ անել նրանից, թե արդյոք չի՞ տեսել Եվրոպայում իր եղբորը, որ քսան տարի առաջ հեռացել է հայրական տանից և չէ երևում: Զկամենալով սկզբից ևեթ աղմուկ բարձրացնել, խախտել այն գաղտնապահութիւնը, որ ամենից շատ հարկավոր էր գործի համար, Իսրայելը քսանամյա բացակայութեանից հետո այնքան քաջութիւն ունեցաւ իր մեջ, որ թաքցրեց, թե ինքն է այդ եղբայրը և միայն ասաց, թե մի ժամանակ ճանաչում էր Ֆրանսիայում մի այդպիսի հայի: Քույրը կանչում է եղբայրներին, ավետելով, թե իրենց հյուրը տեղեկութիւններ գիտէ Իսրայելի մասին: Հավաքվում են եղբայրները, բայց չեն հավատում, թե օտարականը ճիշտ է ասում. նրանք հավատացած են, թե այս նոր մարդն էլ մեկն է շատերից, որոնք զանազան ժամանակ եկան հայտնեցին, թե գիտեն Իսրայելի տեղը, փող ստացան, բայց հետո երևաց, որ խաբեբաներ էին: Այս սրտառու տեսարանն էլ չէ կարողանում հարկադրել Օրինին բացվել իր եղբայրների առաջ: Այդպիսի էլ մնալով անձանոթ ու օտար հյուր, նա քնեց հայրական հարկի տակ. իսկ մյուս օրը, թողնելով անկողնում իբրև հիշատակ իր ժամացույցն ու մի քանի մեղաներ, նա հեռացաւ, գնաց իր գործին:

Սյունյաց երկրի Սիսիան գավառում հոսում է բավական հորդ ու լեռնային մի գետ՝ Որոտան անունով, որ գալիս անցնում է Տաթևի վանքի մոտով: Այդ գետի ձորում, Տաթևից բավական հեռու՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք, այժմ տեղավորված է մի փոքրիկ ու աննշան գյուղ: Նրա անունն է Անգեղակոթ: Որոտան գետը, անցնելով գյուղի առջևից, մի գեղեցիկ տեսարան է բաց անում: Այս է միակ նշանակալի հանգամանքը. մնացածը ներկայացնում է Սիսիանին հատուկ աղքատութիւնը և կորածութիւնը: Գյուղի այժմյան բնակիչները նույնիսկ բնիկներ էլ չեն, եկվոր Պարսկաստանից: Բայց XVII դարի վերջում Անգեղակոթը մի գյուղաքաղաք էր, ուր բնակվում էր տեղային մելիքը, Սաֆրազ կամ Շաֆրազ անունով: Ահա այդ մելիքի մոտ գնաց Օրին, և Անգեղակոթը այնուհետև հասցրեց իր անունը նույնիսկ եվրոպական արբունիքներին:

Մելիք Սաֆրազը 1678-ին էջմիածնում գումարված գաղտնի ժողովին մասնակցողներից մեկն էր: Օրին նրա մոտ այլևս չթաքցրեց իրեն. նրա համար զժվար չէր թե՛ հավաստիքներ ներկայացնել, որ ինքը Օրին է և թե՛

բաց անիլ նրա առաջ իր քաղաքական ձեռնարկությունը: Լեոնցի կիսանկախ իշխանը ուրախությամբ ընդունեց այդ անակնկալ հյուրին և մեծ համակրությամբ վերաբերվեց հին ծրագիրը նոր մանրամասնություններով վերակենդանացնելու մտքին:

Բայց Իսրայել Օրին ամենից առաջ ձեռնարկեց մի գործի, որ գեղեցիկ կերպով բնորոշում է նրա կազմակերպող ընդունակությունը, քաղաքագիտական նրբամտությունը: Հայ մելիքներից մեկը, Մարտիրոսի որդի Ամիր բեկը, թշնամացել էր Սաֆրազի հետ, և ինչպես այս հատուկ է լեոնային տգետ բարքերին ու համայնական օգուտների մասին հասկացողություն չունեցող ժողովրդին, Ամիր բեկը ջգրու միացել էր տեղացի մահմեդական իշխողների հետ, որպեսզի Սաֆրազի համար ուժեղ և շատ վնասակար թշնամի դառնա: Օրին նախ խոսեց այդ թշնամությունը վերացնելու և նրա տեղ կատարյալ Օրին սկսեց համոզել նրան, ցույց տվեց, թե որքան վտանգավոր է այդպիսի կատաղի թշնամությունը երկու ազդեցիկ իշխողների մեջ, երբ անհրաժեշտ է, որ երկրի բոլոր առաջավոր ուժերը միանան, մի հոգի դառնան: Կակղեցնելով Սաֆրազին, նա գնաց Ամիր բեկի մոտ, որը սկզբում նույնպես կատաղեց տների թշնամության պատճառով չի կարելի վտանգի ենթարկել ամբողջ երկրի շահերը, նույնպես զիջեց: Հաշտությունը կայացավ և հաստատվեց Ամիր բեկի 10-ամյա աղջկա և Սաֆրազի 14-ամյա տղայի նշանադրությամբ:

Դա մի գեղեցիկ նշան էր: Մոռանալ այդքան սուր կերպարանք ստացած թշնամություն ընդհանուր մեծ գործի համար, եղբայրության ձեռք մեկնել իրար՝ համերաշխ ու հոգեկից լինելու համար այնտեղ, ուր ամենից առաջ և ամենից շատ միաբանություն և անձնական կրքերի անհետացում էր պահանջվում, այդպիսի երևույթ շատ չէ տեսնված հայերի մեջ, և Օրին կարող էր կատարյալ վստահությամբ իր շուրջը հավաքել լեոնցի իշխողներին: Անգեղակոթում սկսվեցին խորհրդակցություններ, որոնց մասնակցում էին տասն մելիքներ, հավաքված Սյունիքի և Ղարաբաղի զանազան կողմերից: Խորհրդակցությունների հոգին, իհարկե, Օրին էր, նա էր ղեկավարում, բացատրում ամեն ինչ, բաց անում իր մեծ ծրագրի մանրամասնությունները: Եվ նրան լսում էին առանց հակառակությունների, միաբան: Մելիքները մանրամասն տեղեկություններ էին տալիս ներկայի և անցյալի մասին, բացատրում էին, թե ինչպես կարելի ու հարմար է սկսել գործողություններ, այնպես որ քսան երկար տարիներ հայրենիքի երեսը չտեսած Օրին մի կարճ միջոցում դարձավ հարուստ տեղեկությունների տեր և երկիրը ամեն կողմից ուսումնասիրած մարդ:

Նույնիսկ կրոնական հարցն էլ անհամաձայնությունների չառաջացրեց Անգեղակոթի ժողովի մեջ: Չնայած առանձնապես լեոնականներին հատուկ ավանդապահության, մելիքները առարկություն չունեին և այն բանի դեմ, որ հայերը Հոռմի հպատակ դառնային. ժողովրդի առաջնորդները այնքան օգետված էին հայրենիքի ազատության գաղափարով, որ միաձայն ընդունեցին դավանափոխության առաջարկը:

Պետք էր ընդունել տալ այդ վճիռը նաև հոգևորականության: Էջմիածինը մերժել էր միանալ նոր սկսվող շարժմանը, բայց կար մի այլ կաթողիկոս, որի թեմը Ղարաբաղն էր: Դա Աղվանից կաթողիկոսն էր, որ նստում էր Գանձասարի վանքում: Նրան էլ դիմեցին մելիքները, Անգեղակոթից գալով Գան-

ձասար՝ Օրին հետ: Ժողով կազմվեց, և Օրին սկսեց բացատրել, թե ինչ վնասներ են առաջացել եկեղեցիների բաժանումից, թե որքան լավ է թշնամության և հակառակությունների տեղ հաստատել քրիստոնեական համաձայնություն, ցույց տվեց, թե այդ համաձայնությունը որքան խոշոր դեր պիտի կատարեր այն գործի մեջ, որի համար ինքը եկել էր Եվրոպայից այստեղ: Պետք էր միանալ Հոռմի եկեղեցու հետ. այդ միությունը մի անհրաժեշտություն էր, որովհետև եվրոպական մի ազդեցիկ միապետ պատրաստ է ազատել հայերին մահմեդական լուծից:

Անկաբելի է, որ վանքում հարուցվի կրոնական խնդիր, և նա կրքեր չբորբոքի, սուր վեճեր չառաջացնի: Գանձասարի միաբանությունը ընդդիմացավ այդ մտքին: Օրին ստիպված էր դավանաբանական վեճ սկսել երկու վարդապետների հետ և ապացուցանել նրանց տգիտությունը՝ մի բան, որ այն ժամանակները առհասարակ կարոտ չէր ապացույցներին:

Եվ այսպես, հայ հոգևորականությունը ամեն տեղ բացասարար էր վերաբերվում Օրին բերած քաղաքական ծրագրին: Դա մի շատ նշանավոր խոչընդոտ էր: Օրինն հարկավոր էր տանել իր հետ հայ հոգևորականներից մեկին իրեն երաշխավորություն, թե աշխարհական դասակարգի և հոգևորականության մեջ գոյություն ունի կատարյալ համաձայնություն սկսվող գործի վերաբերմամբ: Առանց հոգևորականի մասնակցության ո՞չ կրոնական միություն հարցը կարող էր բավարար լուծում ստացած համարվել, ո՞չ էլ բանակցությունների համար Եվրոպա ուղևորվող պատգամավորությունը կարող էր ազդի ներկայացուցիչ լինել: Ահա թե ինչ դրություն էր ստեղծում Էջմիածնի և Գանձասարի ցուրտ վերաբերմունքը դեպի Օրին: Բայց այդ արգելքը միանգամայն չկաշկանդեց հայ մելիքներին ու անգործության շղատապարտեց նրանց: Գանձասարի մոտ գտնվող ս. Հակոբի վանքի վանահայր Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցը միացավ մելիքների հետ և համաձայնվեց Օրին հետ Եվրոպա գնալու: Այդ վարդապետը թեև հայ հոգևորականության պաշտոնական ներկայացուցիչը չէր, լիազորություններ չունեց նրա կողմից, բայց և այնպես Օրին կարող էր գոհ լինել և այդքանով: Նա մելիքների հետ Գանձասարից վերադարձավ Անգեղակոթ, Գանձասարը թեև այսպիսի սառնությամբ էր ընդունում հայերի առաջին ազատական փորձը, բայց շուտով պիտի դառնար Անգեղակոթից ավելի հռչակավոր մի տեղ, ուր մի ամբողջ դարի ընթացքում կենտրոնացած էին հայերի ապստամբական շարժումները և բանակցությունները քրիստոնյա պետությունների հետ: Ինքը, Օրին, շուտով պիտի տեսներ, որ Հայաստանի վանքերի մեջ միայն Խաչենի այս հռչակավոր ու գեղեցիկ վանքը պիտի ամենայն հուսով շարունակե այն գործը, որի հիմքը դնում էր ինքը:

Գործողությունները կատարվում էին արագ ու շտապ: Օրին իր հայրենիքում մնաց մի ամսից ոչ ավել և այդքան կարճ միջոցում ամեն ինչ կարգադրված վերջացած էր: Անգեղակոթի ժողովը պատրաստեց մի քանի թղթեր: Նախ և առաջ գրեց Հոռմի պապին մի աղերսագիր, թե հայ ժողովուրդը պատրաստ է մտնել ս. Պետրոսի հոտի մեջ և ազալում է աջակցել իր ազատության գործին: Մելիքները, որպեսզի հասկացնեն պապին, թե ինչու՞ այդ առաջարկությունը իրենց կողմից է արվում, առանց հոգևոր դասակարգի մասնակցության, զանգատվում էին իրենց կաթողիկոսների վրա, որոնք, ասում էին, իրենց փառասիրության համար մոռացել են հոտի շահերը և կողոպտում են եկեղեցիները: Ապա պատրաստվեց հավատարմաթուղթ, որով ժողովը տալիս էր Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետին անսահման լիազորություն-

ներ՝ բանակցութիւններ վարելու ամեն տեղ, որ հարկավոր է և այն պայ-
մաններով, որ այդ երկու համատարմատարները հարմար կհամարեն: Պիտի
կուրֆյուրստին ուղղած աղերսագրի մեջ մեղիքները երգւում և համատարմատար
էին, թե իրենք և իրենց ժողովուրդը ոչինչ չեն խնայի — ոչ կյանք, ոչ գույք,
ոչ առհասարակ ամեն տեսակ զոհողութիւն՝ իրենց երկրի ազատութեան
համար:

Որքա՞ն անկեղծ էին այդ խոստումները: Ահա վերջացել են խորհրդա-
ծութիւնները, թղթերը պատրաստ են և ստորագրւած: Անգեղակոթում մեծ
խնջույք է: Նոր, թարմ, կենդանարար գաղափարը դարնանային այդ անու-
շաբույր, անմոռանալի օրը (այսինքն վերջն էր) մտել է լեռնցի պարզամիտ
և կորովի մարդկանց շրջանը, ոգևորութեան, հրճմանքի բարձր աստիճանին է
հասցրել նրանց: Իր վերածնութեան առաջին քարերը դնող ժողովուրդը կայ-
տառ ու աշխույժ է լինում երեսայի պես և համաշխարհային իրեն ամենաթունող
սիրահարներից: Մեղիքները տոնում են խաւարի մեջ ծագող արշաւույթը:
Օրվա հերոսը Օրին է. նա էր ոգևորել, վառել այդ մարդկանց: Իր հետ բերել
էր Պիտի կուրֆյուրստի և նրա տիկնոջ, ինչպես և կայսրի ու կայսրուհու
պատկերները, որ գնել էր Վիեննայում. հանկարծ հանում է այդ պատ-
կերները, և ժողովականները տեսնում են իրենց հեռավոր, անծանոթ
բարեբարներին: Հրճմանքը ավելի սաստկանում է, Հռենոսի ափում ապրող
մարդու պատկերը պաշտամունքի առարկա է դառնում Մշտնյաց աշխարհի
այդ կորած, խեղճ անկյունում: Մոմեր են վառում, դնում պատկերների կող-
այդ կորած, խեղճ անկյունում: Մոմեր են վառում, դնում պատկերների կող-
քին՝ ճիշտ այսպես էլ այդ ժողովուրդը պատվում է իր սուրբերին: Գաւաթ-
ներով խմում են քրիստոնյա իշխանի կենացը. ով ուզում է մի բան ասել,
նախ գլուխ է տալիս պատկերներին և ապա միայն բերանը բաց անում:
Ծագում է հարց, թե ո՞ւմ մոտ պիտի մնան պատկերները: Համաձայնութիւն,
իհարկե, չէ կայանում. վերջապես տեղական քահանան հայտնում է, թե
պատկերները ինքը կդնէ եկեղեցում, ուր նրանք ամենքի սեփականութեանը
կլինեն:

Այս բան սրբազան ջերմեռանդութեամբ էին վերաբերւում լեռնցիները
Իսրայել Օրիի սկսած գործին:

Արեւելյան հարցի այն մասնիկի համար, որ հայերն էին ներկայանում,
Օրին չէր կարող մի ուրիշ լուծում գտնել, բացի գործողութիւնների այն եղա-
նակից, որ միակ հնարավորն ու իրականն էր մահմեդական Արեւելքում աղ-
բող բոլոր քրիստոնյա ազգերի համար: Մենք տեսնեք, որ ամեն տեղ սպաս-
ւում էր միևնույն բանը՝ եվրոպական արշավանք, միացած տեղացիների
ապստամբութեան հետ: Այս էր և Օրիի ծրագրի հոգին:

Բայց Հայաստանը, ենթարկւած լինելով արեւելյան քրիստոնյաների
ընդհանուր ճակատագրին, ներկայացնում էր այդ տեսակ ազատութեան
հասնելու շատ դժվարութիւններ՝ շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի. նա
շրջապատւած էր մահմեդական ազգերով, հեռու էր ծովից, և եվրոպական
ոչ մի պետութիւն այնքան մոտիկ չէր, որ հեշտ լինէր զորքեր և պատերազ-
մական ծանրոցներ փոխադրելը: Հայաստանի և Եվրոպայի մեջ ընկած էր
գեոէս ահագին Թուրքիան. անհնարին պիտի լինէր մտածել անգամ, թե կա-
րելի է զինվորական մի բանակ անցկացնել այդ պետութեան միջով՝ հայերին
օգնելու համար: Պետք էր, ուրեմն, ուրիշ ճանապարհ, և Օրին ընտրեց այն
երկար ճանապարհը, որ Ալստրիայից Լեհաստանի և Ռուսաստանի վրայով
տանում էր դեպի Կասպից ծովը: Սակայն այդ երկարութիւնն էլ այն ան-
հարմարութիւնն ունէր, որ մեծ ու ծանր բանակ ուղարկել չէր կարելի: Ան-

հրաժեշտ էր, ուրեմն, որ արշավող զորախումբը բաղկացած լինէր մեծ մա-
սամր ձիավոր զորքից և թնդանոթներից, այն էլ ոչ մեծ քանակութեամբ:

Ո՞վ պետք է տար այդքան ձիավոր զորք: Պիտի կուրֆյուրստը այնքան
քնդարձակ պատերազմական միջոցներ չունէր, որ կարողանար փոքրիշատե
կշանավոր բանակ հանել իր երկրից և ուղարկել այնքան հեռավոր մի տեղ:
ձիավոր էր ուրեմն, որ նա ունենար ուրիշ աջակիցներ, որոնք համաձայն
լինէին ձեռնարկութեան ծանրութեան մի մասը իրենց վրա վերցնել. հար-
կավոր էին դաշնակիցներ: Թեև Հայաստանը այնքան կարևոր հարց չէր եվրո-
պական քաղաքականութեան համար, որ կարելի լինէր հուսալ, թե պետու-
թիւնները հոծարութեամբ կկազմեն դաշնակցութիւն և չեն խնայի դրամական
միջոցներ այդ հեռավոր արշավանքը ապահովելու համար, բայց այստեղ
պետք էր համատալ, թե կուրֆյուրստի բարեկամական կապերը առաջնա-
կարգ դեր կկատարէ:

Այս բոլոր հանգամանքները աչքի առաջ ունէր Օրին: Ուստի Պիտի
կուրֆյուրստին հանձնում էր գլխավոր նախաձեռնողի, արշավանք կազմա-
կերպողի դերը: Ամենից առաջ պետք էր ստանալ Հռոմի պապի հաճութիւնը,
որպեսզի դաշնակցութեանը հեշտ իրականանա. ահա թե ինչու Օրին այնքան
կարևորութիւն էր տալիս հայերի դաշնափոխութեանը: Նա լավ էր ճանա-
կարևորութիւն էր տալիս հայերի դաշնափոխութեանը: Նա լավ էր ճանա-
լում Եվրոպան, դիտեր, որ յուրաքանչյուր կաթոլիկ արքունիք գտնւում է
ամենակարող եզլիտների ձեռքում, որոնցից մի քանիսը արդեն խոսք էին
տվել աջակցելու, իսկ Հայաստանում գտնվողներն էլ իրենց կողմից էին
խոստումներ անում: Իբրև կուրֆյուրստի դաշնակիցներ՝ Օրին ի նկատի ունէր
նախ գերմանական կայսրին, ապա Տոսկանայի դուքսին: Այս երեք պետան
դաշնակցութեանը հեշտութեամբ կարող էր 5—6 հազարանոց մի բանակ
ուղարկել Հայաստան:

Դաշնակցական զորքը, ինչպէս ասացինք, պիտի ուղևորվեր դեպի Կաս-
պից ծովը: Օրին կարծում էր, որ կայսրի համար դժվար չի լինի ձեռք բերել
Լեհաստանի և Ռուսաստանի համաձայնութիւնը, որ զորքերը անցնեն այդ
երկրներով: Հասնելով Վոլգային, բանակը նախքան գալիս է Կասպից ծովը,
գրավում Բաքուն, որտեղից էլ արդեն մի կարճ ճանապարհ է մինչև Շամախի,
որ և կազմում է, Օրիի կարծիքով, Հայաստանի սահմանագլուխը:

Այսպես, ուրեմն, պատերազմական գործողութիւնները սկսւում են
Պարսկաստանում: Օրին, իհարկե, չէ էլ մտածում, թե կու՞ղղը, ազատութեան
նվաճողը միայն եվրոպացի այդ փոքրաթիւ բանակը պիտի լինի: Շամախուց
սկսած՝ դաշնակից զորքերին, նրա ծրագրով, օգնութեան են դնում հայ զոր-
քերը: Հայերը, ասում է Օրին, ամեն ինչ ունեն առատութեամբ՝ թե՛ մարդ,
թե՛ զինք, թե՛ դրամ. նրանց հարկավոր է միայն մի գլխավոր հրամանատար,
մի ղեկավարող, հրահանգող զորաբաժին: Շամախում պատրաստ պիտի լի-
նեն տասը հազար ձիավոր հայեր:

Ոչ մի փիմաղորդութեան չհանդիպելով, դաշնակից բանակը արագ արշա-
վանք է սկսում Շամախուց շորս ուղղութեամբ. մի մասը գնում է Գանձակի
վրա, երկրորդը՝ Լորենտի (") վրա, երրորդը՝ Ղափանի և չորրորդը՝ Նախի-
ջևանի վրա: Աղգաբնակչութեանը այդ կողմերում մեծ մասամբ քրիստոնյա-
նեցից է կազմւած, մահմեդականները շատ քիչ են, իսկ պարսիկ պաշտոն-
յաները ամբողջան թվով մարդիկ ունեն իրենց ձեռքի տակ: Դիմադրութիւն ոչ
մի տեղ համարյա չկա, զորքը մի տեսակ զինվորական զբոսանք է կատարում
և նվաճում է պարսկական բոլոր երկրները Շամախուց մինչև Արաքսը: Նա-
խիջևանում բոլոր զորաբաժինները միանում են. նրանք բռնում են Արաքսի

բոլոր անցքերը և ապա արշավում են Երևանի վրա, որի գրավումն էլ դրվար չէ:

Հայտնի չէ, թե ինչու Օրին, բավական չհամարելով Պարսկական Հայաստանի գրավումը, նկատի ունենալ և արշավանք դեպի Արաքսի մյուս կողմը՝ Նա հարկավոր էր համարում, որ քրիստոնյա բանակը նվաճե և Թավրիզը, ղեկ աշխտեղից քիչ առաջ դնալ: Բայց այստեղ էլ վերջանում էր ամեն ինչ: Այդ բոլոր գործողությունները հաջողությամբ գլուխ բերելուց հետո Հայաստանի պարսկական մասը ստանում էր անկախություն և մտնում էր կուրֆյուրստի կառավարության տակ: Թուրքիայի դեմ Օրին թշնամական գործողության որևէ միտք չուներ. թուրք հողերին նա ձեռք չէր տալիս, լավ իմանալով, որ օսմանյան պետությունը թույլ և կազմալուծվող Պարսկաստանը չէ: Կարող էր երկյուղ լինել, թե Թուրքիան չի թույլ տա, որ իր սահմանակից երկրում քրիստոնյաների անկախություն հաստատվի: Բայց Օրին գտնում էր, որ չպետք է այդպիսի վախ ունենալ. նախ և առաջ Թուրքիան չէր կռվի, որովհետև իրեն չեն դիպչում. երկրորդ, եթե պատերազմ էլ հայտարարեիր, իրեն միայն վնաս կլիներ, որովհետև թե՛ Ռուսաստանը և թե՛ Ավստրիան, օգտվելով այդ հանգամանքից, պատերազմ կսկսեին Թուրքիայի դեմ՝ իրենց հաշիվները վերջացնելու համար:

Հիմա տեսնենք, թե ինչ մասնակցություն պիտի ունենային հայերը այդ ազատարար արշավանքների մեջ: Թեև Օրին միայն Ղարաբաղի և Սյունիքի մի մասի հայ մեկիքների խոստումներն ու համաձայնությունը ուներ իր հետ, այնուամենայնիվ, հնարավոր էր համարում խոսել բոլոր հայերի կողմից և մեծամեծ հույսեր էր դնում ամբողջ ազգի վրա: Նա, երևի, ենթադրում էր, թե երբ երկրի մեջ երևան կգա ազատարար բանակը, ինքնըստինքյան, կրոնկվի մի համատարած հրդեհ, և բոլոր ստրուկները ոտքի կկանգնեն իրենց հարստահարողների դեմ: Բայց դա մի ենթադրություն էր և չափազանցած ենթադրություն: Առհասարակ, Օրին չափազանցությունների շատ էր դիմում, մի բան, առանց որի հաղթվ թե երբևիցև կազմված լինի որևէ հեղափոխական ծրագիր: Այսպես, Օրին հաշվում էր, թե հայերը կարող են պատերազմի դաշտ հանել ավելի քան երկու հարյուր հազար մարդ: Ինչպե՞ս էր կազմվում մի այդպիսի բազմությունը: Դիզակի և Ղափանի պես փոքրիկ գավառները, նրա կարծիքով, կտային տասն հազարական մարդ, մինչդեռ մի քանի տարիներից հետո, երբ սկսվեց գործը, ակնհայտնի դարձավ, որ այդ քանակության կեսն էլ անկարելի է հանել այդ տեղերից. Թուրքիայից օգնության կգան մոտ ութսուն հազար հայեր, բացի դրանից վրացիներն էլ կմիանային հայերին և մի քանի տասնյակ հազար կովոզներ էլ նրանք կտային: Այսպիսով, կազմվում էր մի մեծ ուժ, որ կարող էր ամբողջ Պարսկաստանը նվաճել, մանավանդ, որ Օրին պարսկական ուժերը շատ չնչին էր համարում, 38 հազար մարդուց ոչ ավել:

Նույն չափազանցությունը տեսնում ենք պատրաստվող պատերազմի և ուրիշ հարցերում: Ոչինչ գրամական պակասություն չի լինի. հայերը առանց որևէ զոմարության կհայթայթեին պատերազմական բոլոր ծախսերը. հարստություն և մթերքներ շատ կային երկրի մեջ: Ամեն ինչ հեշտությամբ և արագ էր գլուխ գալիս. կարծես երկարատև պատրաստությունների միջոցով ազգի անջատված, միմյանցից հեռու ապրող մասերը մի ընդհանուր համաձայնության էին եկել, բաժանել էին դերերը և միայն նշանի էին սպասում: Սակայն այսպիսի երևույթ չկար մեր մեջ: Բաղաքական հեղափոխությունը հիմնված էր միայն տասն լեռների իշխողների պատրաստակամության

վրա. ապագա դեպքերը լավ ապացույցներ բերին, որ այդ պատրաստակամությունն էլ բավական չէ, որ հեղափոխությունը պահանջում է, որ նախ և առաջ ժողովուրդը բարոյական և մտավոր հեղափոխության ենթարկվի, դաստիարակվի, դարգանա:

Եվ շնորհանք, որ Օրին իր ծրագիրը ապագայի համար չէր պատրաստել. նա պիտի իրադրոժվեր իսկույն, առանց ժամանակ կորցնելու: Ազատարար բանակը պիտի Աստրախան կամ Շամախի հասներ մյուս տարվա, 1700-ի պարնալը: Թե ինչպես էր Օրին շտկում բոլոր զոմարությունները, երևում է երանից, որ Ռուսաստանում պետք էր պաշար պատրաստել եվրոպական երաժիշտի համար, և, այդ պարտավորությունը հանձն առնելով, Օրին կարգարարման համար, և, այդ պարտավորությունը հանձն առնելով, Օրին կարգարմում էր, թե ամեն ինչ կանեն այն հայ վաճառականները, որոնք գործեր ունեին Ռուսաստանում: Կամ՝ մի ուրիշ օրինակ. Դրամական միջոցների անհուն առատությունը ցույց տալու համար Օրին մատնանիշ էր անում Զմյուռնիայի վաճառական Անտոն Չելեպին կամ Շեհրիմանյաններին, որոնցից մեկը Վիեննայում կոմսի տիտղոս էր ստացել: Անշուշտ, հայ վաճառականների սնդուկներում շատ ոսկի կար. բայց մտածե՞լ էր Օրին, թե ինչ միջոցով կարելի է այդ ոսկիները դուրս հանել ազգային գործի համար: Ահա այդ վաճառականներից մեկը, Սաֆարը, որի խոսքերը բերում է Շրյոդերը*: Այդ վաճառականը ասում է. «Մեր ազգն էսօր էլ դինչ ա քանց մեր թագավորաց վախտին. դարա կո՞նի չի գնալ, ու ամեն ազգի հետ ազատ ելումուտ ունի»: Մի ուրիշ վաճառական, Զաքարիա Աղուլեցին, գրում էր. «Մին գրքում տեսա թե թվին 1647-ումն փոքր Շահարաս Բապահան թախտ նստավ թագավոր. սա դուստ հայոց թագավոր էր»*: Իսկ 1709 թվին, մինչդեռ Օրին հաղթվ աջողեցրել էր Հոռոմի պապից դեսպանության պաշտոն ստանալ՝ Պարսկաստան գնալու և տեղային հանգամանքները ավելի լավ ուսումնասիրելու համար, էջմիածնի Ալեքսանդր կաթողիկոսը գրում էր նույն այդ պապին. «Ամենաթագավոր Աստվածը մեր թագավորին, որի իշխանության տակ պատսպարված ենք մենք, թող տա թագավորության հաստատություն, և մենք ձեզանով աղոթք ենք մատուցանում, ինչպես խրատել է մեծ Պողոսը, որ այսպես հանդարտությամբ ենք վարում մեր կյանքը, ինչպես չէ եղել և մեր թագավորների օրերում, երբ իշխանությունը մերն էր»***: Այսպես մտածողներ էլ կային հայերի մեջ: Միակամություն և ընդհանուր պատրաստակամություն, ուրեմն, չկար:

Ոգևորություն, վառ ցանկություն անպատճառ մի բան անել՝ հայրենիքի փրկության համար. ահա հանգամանքներ, որոնք ներելի են դարձնում այն ֆանտաստիկական չափազանցությունները, որոնք վխտում էին Օրինի ծրագրերի մեջ: Մենք տեսնում ենք նրանց մեջ խիստ աչքի խիռող տենդենցիա, ձգտում անպատճառ մեծացնելու և ուռցնելու հայերի ուժը և, ընդհակառակն, նվազեցնելու այն երկաթի շղթայի նշանակությունը, որ դարերից ի վեր փաթաթված էր նրանց վզին: Դժվար չէր եղրակացնել այդ ծրագրերից, թե դժբախտ չէր կարող լինել մի ազգ, որ ընդունակ է, եթե, իհարկե, հավատանք Օրինին, պատերազմի դաշտ հանել 200 հազար դինվոր: Նույնիսկ այն վախերը, որոնցով շրջապատված էին ապստամբության պատրաստ մեկիք-

* Շրյոդեր, էր. 339:

** Նույն տեղը, էր. 56:

*** Պատմ. Նոր Զուղայի, II հատոր, էր. 45:

ները*, նրանց նամակների խիստ աղերսական ոճը, որով նկարագրում էին հայերի տառապանքները, բոլորովին այն չէին ապացուցանում, ինչ ուզում էր ներկայացնել նվրոպային նշանավոր հայ հայրենասերը...

Նշանավոր էր Օրին և նրանով, որ ուներ լայն հայացքներ, որ նրա աչքերի առաջ բացված էին այն բոլոր հնարավորությունները, որոնք կարող էին փրկարար հանդիսանալ հայերի համար: Միայն գերմանական աշխարհը չէր նրա հույսերի աղբյուրը. թեև ձեռքին ուներ պաշտոնական խոստումներ ազդեցիկ մի իշխանի կողմից, բայց միայն Գերմանիայից չէր փրկություն սպասում: Նա մի նեղահայաց աղանդավոր չէր, որպեսզի անշարժանար մի կետի վրա, այլ մի մարդ էր, որ գիտեր, թե ինչեր են կատարվում քաղաքական աշխարհում և որին ծանոթ էին, մանավանդ, արևելյան հարցի բոլոր մանրամասնությունները: Իբրև այդպիսի գով ծիշ, նա չէր կարող անտես անել Ռուսաստանը, որ այդ ժամանակ Պետրոս Մեծի ղեկավարությամբ ազդեցիկ դեր էր սկսել արևելյան հարցի մեջ:

Հայերը այնքան անծանոթ ազգ չէին Ռուսաստանում, ինչպես, օրինակ, հեռավոր Պֆալցի մեջ: XVII դարի կեսից հայ վաճառականները, գլխավորապես ջուղայեցիները, առևտրական հարաբերություններ սկսեցին Ռուսաստանի հետ և գեղեցիկ ընդունելություն գտան այնտեղ: Զուղայեցի վաճառականները մինչև իսկ մի թանկագին գաճ նվիրեցին ռուսաց ցարին: Կառավարությունը, տեսնելով, որ հայերը շատ օգտակար տարր են, որ նրանք ծաղկեցնում են առևտուրը, նույնիսկ ուսուցիչներ են հանդիսանում արդյունաբերության մի քանի ճյուղերի (օր., մետաքսագործության) մեջ, մեծ արտոնություններ շնորհեց նրանց, ամեն կերպ աշխատում էր զրավել նրանց սիրտը և ուշադրությամբ էր վերաբերվում նրանց կարիքներին և առաջարկություններին: Այդ ուշադրությունը ավելի զգալի դարձավ Պետրոս Մեծի ժամանակ: Հանձարեղ թագավորը մի անգամից հասկացավ հայերի նշանակությունը Արևելքի քաղաքական և առևտրական գործերի մեջ և փայփայում էր նրանց:

Զդիմել այդ ուժին, չօգտվել այդ ուշադրությունից, աններելի կլիներ Օրինի պես մարդու համար, որ համոզված էր, թե չպետք է ձեռքից թողնել հարմար առիթը: Ուստի Անգեղակոթի ժողովում աղերսագիր պատրաստվեց և Պետրոս Մեծի անունով. և Օրին լիազորություն ստացավ բանակցություններ սկսել նաև ռուսաց արքունիքի հետ: Նշանավոր հանգամանք է այն, որ Օրին ռուսներին չէր առաջարկում դավանափոխություն: Այստեղից պարզ է, որ կաթոլիկության հարցը Օրինի համար մի քաղաքական միջոց էր: Կաթոլիկ կղերը պահանջում էր նրանից դավանափոխություն, և նա ընդունում էր այդ ակամա անհրաժեշտությունը: Բայց ռուսների հետ սկսելիք բանակցությունները կապ չունեին կրոնական հարցի հետ, և սա մի կողմ թողնվեց:

Ահա այս բոլոր ծրագիրներն ու վավերաթղթերը իր հետ վերցրած, Օրին 1699 թվականի դարնանը ուղևորվեց դեպի Նվրոպա՝ Մինաս վարդապետի հետ:

Նկատենք այս նշանավոր մարդու գործունեության մի քանի հանգամանքները: Նա հայոց աշխարհի մի փոքրիկ մասում երևան եկավ և այդտեղ գտավ իր ուզած մարդկանց: Նրա գաղափարները լայն կերպով շտաբածվեցին հայության մեջ, և նույնիսկ շփոթվեց մի հայ, որ զբի առներ նրա արածները,

* Մեկիցների թղթերի մեջ «պարսիկ» բառի տեղ գործ է ածված «ռալի» բառը (պատվով), որի ինչ լինելը հայտնի չէ:

այնպես որ մենք այդ անվան հետ ծանոթ ենք գլխավորապես օտար աղբյուրների միջոցով*: Բայց և այդպես, Իսրայել Օրին ինքը՝ հայկական ինքնաճանաչությունն է, որ սկսում է ծնունդ առնել, կամաց-կամաց հասկանալ, թե մի ազգ միայն կրոնական համայնք չէ, այլև ունի քաղաքական և կուլտուրական պարտավորություններ:

Իսրայել Օրին չէր կարող իր ուղածի պես մկրտել հայերին, կարգադրել նրանց քաղաքական ճակատագիրը: Այսպիսի մի ահագին գործ վեր էլ էր մի անհատի, թեև ոգևորված անհատի, ուժերից: Բայց եթե յուրաքանչյուր գաղափար պետք է մարմնանա սերունդների երկարատև աշխատանքներով, մենք ամենայն վստահությամբ կարող ենք ասել, որ Օրին բաց արեց այդ աշխատող սերունդների շարքը: Նրա ծրագրերը հայկական հարցի լուծումը չէին, այլ միայն սկզբնավորությունը: Նա զարկ տվեց, և այնուհետև մեղա-նում շարունակվեցին ջանքեր նրա ուղղությամբ, ջանքեր, որոնք թեև դարձյալ ընդհանուր բնավորություն չունեն, բայց կամաց-կամաց ծծվում են ազգի արյան մեջ և նշանավոր հետքեր են թողնում մեր գրականության և մտավոր զարգացման գործում:

Այդ բոլորը մենք կտեսնենք XVIII դարի պատմության մեջ:

* Ե. Զամչյանը չէ հիշատակում Օրինի անունն անգամ, թեև ժամանակով շատ հետո չէր նրանից: Առաջին անգամ Օրինի մասին համառոտ տեղեկություններ տվել է «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» ժողովածուն, որ տպված է Մոսկվայում 1833-ին: Ապա ավելի մանրամասն խոսեց ռուս պատմաբան Մուլլիկ («Вестник Европы», 1868, № 3): Վերջապես, Օրինի գործին վերաբերած բոլոր վավերագրերը 1898 թվին հրատարակեց պ. Կ. Եղյանը «Сношения Петра Великого с армянским народом» աշխատության մեջ, որ մի հարուստ աղբյուր է մեր նոր պատմության համար:

Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ. XVIII ԴԱՐ

Առաջին մաս

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

Երկու մարտի ամսյա հոբելյանին

և վեր

Հեղինակից

«Հայկական տպագրության» ներկա հատորը տասնութերորդ դարի պատմությունն է պարունակում իր մեջ: Ամբողջ այդ պատմությունը անկարելի եղավ ամփոփել մի գրքում, ուստի ստիպված եղանք բաժանել այն երկու մասի:

Երկրորդ մասը բաղկացած կլինի հետևյալ գլուխներից. 1) Կոլոտի և Մխիթարի դպրոցները — արևմտյան հայության մտավոր գործունեությունը մինչև դարի վերջը և 2) Ռուսահայ գաղթականություն. այս գլխի մեջ դրված կլինի ոչ միայն Ռուսաստանում ապրող հայերի պատմությունը, այլև էջմիածնի բարեկարգության (Սիմեոն կաթողիկոս), Անդրկովկասի անցքերի և Ղարաբաղի մեկիքների պատմությունը:

Մնում է ավելացնել, որ «Մուրճ» ամսագրից ներկա գիրքը արտատպելիս հարկավոր եղավ մի քանի մասնավոր փոփոխություններ մտցնել «Հրեղ-կաստանի հայերը» գլխի մեջ:

1901, նոյեմբեր:

Գլուխ Ա.

ՄԽԻԹԱՐ ԵՎ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐ

I

Հայերը Արևմուտքում. կրոնական հուզումնաբան Կ. Պոլսում: Դեսպան Ֆերիոլ և Ավետիք պատրիարք. Մխիթար վարդապետի փախուստը:

Ցիրուցան աղբյուր, ընդհանուր շահերի հասկացողությունը կորցրած հայ ազգը XVIII դարի սկզբին ներկայացնում էր մի դրություն, որ որքան ժպտուն ու հուսատու հանգամանքներ ուներ իր մեջ, նույնքան էլ ցավալի ու ողբերգական էր:

Այդ միջոցին Արևելյան Հայաստանի ծայրը կազմող մի լեռնաստան սպառնալից մեջ էր: Ղարաբաղի մի քանի մեկիքների լիազորությամբ Իսրայել Օրին ճանապարհորդում էր Նվրոպայում և իր բոլոր ընդունակությունները գործ էր դնում, որպեսզի կարողանա ազատության դուռ բաց անել հայության վամար: Օրին մեծամեծ խոստումներ էր անում, հավատացնում էր, թե հայերը պատրաստ սպասում են՝ հենց որ հմրոպական մի զորաբաժին կանցնի նրանց երկիրը, իսկույն կբարձրացվի ապստամբության դրոշակը, որի տակ կհավաքվեն տասնյակ հազարավոր զինված հայեր: Հայ պատգամավորի ծրագրերն էր բարեհաճ ուշադրության արժանացան նախ Պֆալցի կուրֆյուրստի մոտ, ապա Պետրոս Մեծի արքունիքում: 1701 թվականին Օրին Մոսկվայում էր, և այդտեղ թե՛ գաղտնի խոսակցությունների միջոցով, թե՛ զրավոր բացատրություններով մշակվում էր ռուսական արշավանքի ծրագիրը. ինչ ճանապարհներով պետք է գնալ, ինչպե՞ս պիտի կերակրվի զորաբաժինը, հարձակողական ի՞նչ դիրքեր կարելի է գրավել և հայերը ինչպե՞ս պիտի օգնեն արշավող բանակին:

Սա պատկերի ժպտուն, հուսատու կողմն էր: Մյուս կողմը, ողբերգական, ցավալի, ներկայացնում էր արևմտյան հայությունը, որ հենց միևնույն միջոցին ալեկոծվում էր կրոնական երկպառակությունների մեջ:

Իրարանցումների գլխավոր բեմը Կ. Պոլիսն էր, բայց նրանց հավասար չափով հուզում էին Թուրքիայի այն բոլոր տեղերը, ուր կային հայ-լուսավորչականներ և հայ-կաթոլիկներ: Դեռ երբեք այդ երկու դավանությունների մեջ ընդհարումը այն աստիճան կատաղության չէր հասել. դեռ երբեք կրոնով բաժանված ազգակիցները այնքան մոլեռանդությամբ միմյանց չէին ծվատել: Եվ ուր, ետում էր կղերական կրքերի ծովը: Թուրքաց բանտերը, թիարանները լցված էին այնպիսի հայերով, որոնք մեղադրվում էին իբրև ֆրանկներ. աշտեղ էին ուղարկվում և այն պատրիարքները, քահանաները, աշխարհականները, որոնք անխելքություն ունեին խոսելու խաղաղության, եղբայրության մասին:

Մրցող երկու կողմերն էլ կատաղի էին, ֆանատիկոս, անխիղճ: Բայց և այնպես, մենք պիտի զանազանություն որոնենք դրանց մեջ: Տիրապետող մեծ ուժ և իրավունքներ ունեցող կողմը հայ-լուսավորչականներն էին. բայց նրանք տնտեսաբանապես շատ համբերող էին, քան կաթոլիկ փոքրամասնությունը. սա պատմական փաստ է: Թուրքիան չէր ճանաչում հայ-կաթոլիկ եկեղեցի. բոլոր հայերը ենթարկված էին Կ. Պոլսի հայ պատրիարքի իրավասության: Չնայած այս հանգամանքներին, լուսավորչական կղերը այնքան համբերող էր, որ թույլ էր տալիս կաթոլիկ քահանաներին ազատ մտնել հայոց եկեղեցիները, բարոզել այնտեղ: Այդ ազատությունը վայելում էին նույնիսկ եզվիտները, որոնք քարոզ խոսում էին թուրքերեն լեզվով*:

Շատ կարելի է, որ դավանական խտրությունները այն աստիճան չթշնամացնեին միևնույն ազգի անդամներին, եթե չլինեին Լոյոլայի աշակերտները: Եղբայրասպան խառնակությունների այս տխուր հերոսները չէին ուզում խաղաղություն, և չկար խաղաղություն: Նրանք կամենում էին խել հայոց եկեղեցիները, միանգամայն անջատել կաթոլիկ հայերին և արգելել սրանց, որ չգնան լուսավորչականների եկեղեցին: Կաթոլիկ համայնքի ազդեցիկ անդամները, հարուստ սեղանավորները, եզվիտական գործիքներ դարձան: Լուսավորչական եկեղեցուն պատկանող ամիրաններն էլ, իհարկե, քնած չմնացին, և

* Խորեն, երկաթե դիմակով մարդը, Կ. Պոլիս, 1870, եր. 64—65:

բացվեց սև, զգվելի գործողութիւնների մի երկար շարք, որ հազարավոր տառապանքներ բերեց առանց այդ էլ խեղճ ու տանջվող ազգի գլխին:

Կռիվը սաստիկ սուր կերպարանք ընդունեց, երբ երկու կողմերն էլ ձեռք բերին ուժեղ, կամակոր ներկայացուցիչներ: 1700 թվականին Կ. Պոլիս հասավ ֆրանսիական նոր դեսպան Ֆերիոլը, իսկ 1701 թվականին Կ. Պոլիս հայերը իրենց համար պատրիարք հրավիրեցին էրզրումի առաջնորդ Ավետիք վարդապետին: Ահա այս երկուսը ախոյան հանդիսացան միմյանց դեմ կրոնական հողի վրա և նրանց մաքառումները նույնիսկ քաղաքական մեծ կարևորություն ստացան:

Ֆերիոլի նման դեսպան Կ. Պոլիսը դեռ չէր տեսել: Լյուդովիկոս XIV-ի ներկայացուցիչը ցույց տվեց թուրքաց մայրաքաղաքում մի անօրինակ գոռոզություն և կամակորություն. Ֆրանսիան Եվրոպայի առաջին պետությունն էր, և նրա դեսպանը հարկավոր էր համարում ոտի տակ տալ ամեն վայելչություն և կարգ: Երբ նա առաջին անգամ գնում էր ներկայանալու սուլթանին, պալատականները նկատեցին, որ նա ուներ իր հետ մի մեծ սուր և պահանջեցին վերցնել սուրը, որովհետև այդպես էր կարգը: Ֆերիոլը չկամեցավ հպատակվել կարգին և այն իսկ սենյակում, ուր սուլթանը պիտի ընդուներ նրան, տեղի ունեցավ ընդհարում նրա և մի պալատականի մեջ: Մեծ վեղիբը պահանջեց Ֆերիոլից կամ կատարել այն, ինչ պահանջում են թուրքաց արքունի կանոնները, կամ հեռանալ: Եվ դեսպանը ընտրեց վերջինը. չկամենալով բաժանվել իր սրից, նա դուրս գնաց ունկնդրության սենյակից, շտեպնելով սուլթանին: Այնուհետև նա տասը տարի դեսպան մնաց Կ. Պոլսում և ոչ մի անգամ չարժանացավ սուլթանի ունկնդրության: Մի ուրիշ անգամ Ֆերիոլը սկսեց զբոսնել Բոսֆորի վրա մի նավակում, որ բոլորովին նման էր սուլթանի նավակին և վերջինիս պես ուներ ծիրանի վարագույրներ: Մեծ վեղիբը ստիպված եղավ իմաց տալ դեսպանին, որ եթե նա զբոսանքի դուրս կգա այդպիսի նավակով, ինքը հրաման կարձակե, որ ուժակոծեն նավակը:

Այս տեսակ գործողությունների համար Ֆերիոլը թուրքերից ստացավ «գիթ դեսպան» (գելի էլի) անունը: Գիթ դեսպանը սկզբում չափավորում էր Կ. Պոլսում բուն դրած եզվիտների հարձակողական ձգտումները, բայց հետո բոլորովին ենթարկվեց նրանց ազդեցության և դարձավ նրանց կույր գործիքը:

Իսկ Ավետիք պատրիարքը հայտնի էր նրանով, որ էրզրումի մեջ սաստիկ հալածանք էր հանել «ախթարմանների» (հայ կաթոլիկների) դեմ: Խոռվությունները այդ քաղաքում վերջացել էին նրանով, որ հայոց առաջնորդը դուրս էր վճռել բոլոր փոքրիշատե աչքի ընկնող հայ կաթոլիկներին: Այդպիսի քաջագործությունների համար էլ նա հրավիրվել էր Կ. Պոլիս: Եվ իրավ, Կ. Պոլիս հասնելուն պես նա բավականաչափ խիստ չհամարեց վաղուց սկսված հալածանքները կաթոլիկների դեմ: Նախկին պատրիարք Եփրեմին, որի հրամանով բանտարկվել և շարշարանների էին ենթարկվել բազմաթիվ հայ կաթոլիկներ, Ավետիքը բռնեց էջմիածին, ուր նա պիտի ապաշխարեր իբրև ֆրանկ: Սրանից կարելի է իմանալ, թե որպիսի հրեշավոր կատաղության մեջ էր բորբոքված նոր պատրիարքը ալլաղավան հայերի դեմ:

Ավետիքը շատ ուժեղ էր. նրա կողմն էր ինքը, թուրք կառավարությունը: Այդ ժամանակ շեյխ ուլ իսլամի պաշտոնը վարում էր Ֆեյզուլլահը, որ համարյա իր ձեռքն էր առել պետության ղեկը: Հասկանալի է, թե այսքան հզոր մի աջակից ունենալը ինչ ահագին նշանակություն ուներ Ավետիք պատրիարքի համար: Նա իսկույն ևս թ պաշտոնից զցեց Երուսաղեմի Մինաս պատրիարքին, որին բերել տվեց Կ. Պոլիս և այնտեղ շղթայակալ բանտարկեց: Նույն վի-

ժակին ենթարկվեցան և ուրիշ հոգևորականներ: Ավետիքը բանտարկում էր, տուգանքների էր ենթարկում, իր ձեռքով ծեծում էր այն բոլոր մարդկանց, որոնց նա անհավատարիմ, կասկածելի էր համարում և որոնք հանգձնում էին նույնիսկ թեթև կերպով բողոքել նրա գործերի դեմ:

Եզվիտները լարեցին իրենց ամբողջ կարողությունը՝ այդպիսի մի հակառակորդին տապալելու համար: Բայց տապալել Ավետիքին այնքան հեշտ չէր. գրգռվել էին ամբոխի ստոր կրքերը. հալածանքները, բռնությունները փրկության միջոց էին համարվում, և ժողովուրդը իր պատրիարքի կողմն էր: Եվ պիղողները, խաղաղության ու հաշտության ճանապարհ որոնողները, իհարկե, եզվիտները չպիտի լինեին: Երբ դեսպան Ֆերիոլը փորձեց հասկացնել եզվիտների մեծավոր Բրաքոնիեին, թե կաթոլիկների դեմ սկսված հալածանքը կարող է ընդհանրանալ ամբողջ Թուրքիայի մեջ, թե սուլթանը կարող է սաստիկ հրամաններ հանել, որոնք մահացու հարված կտալին պապականությանը, լոյսալի աշակերտը պատասխանեց. «Եկեղեցին մի ժամանակ ավելի բուռն հալածանքներ է կրել. հայերը պիտի շարշարվել սովորեն. ինքը չէ կարող ընդունել, որ կաթոլիկները ամենափոքր հաղորդակցություն անգամ ունենային իրենց հերձվածող եղբայրների հետ և պիտի աչքի առաջ ունենան ամենազառն շարշարանները»*: Եվ ահաբեկումը սաստկանում էր, կռվողների կրքերը գնալով ավելի և ավելի բռնկվում էին, տարածելով մի հրդեհ, որի մեջ կոռում-կոփվում էր եղբայրասպան սուրբ: Մարդիկ բանտերն էին թափվում, գրկվում էին իրենց ստացվածքներից, թշվառանում էին մի քանի ժամում: Եղան նույնիսկ նահատակություններ: Շատերը սարսափահար փախչում էին Կ. Պոլսից:

1702 թվականի աշնանը Կ. Պոլսից մի նավ էր գնում դեպի Ջմյուռնիա: Ճանապարհորդների թվում կար մի մարդ, որ հագել էր վաճառականի զգեստ, բայց վաճառական չէր, այլ կրոնավոր: Այդպես ծպտած փախչելը թուրքաց մայրաքաղաքից այն միակ միջոցն էր, որ ազատում էր նրան Ավետիք պատրիարքի բարբարոսություններից: Նրա հետ էին երեք նույնպիսի կեղծ վաճառականներ, որոնք նրա աշակերտներն էին:

Հասնելով Ջմյուռնիա, կեղծ վաճառականները իջան ընդհանուր վաճառականական մի պանդոկում և սպասում էին նավի, որ պիտի տաներ նրանց դեպի արևմուտք: Բայց մի քանի բարեկամ մարդիկ իմացան, թե ով են փախստականները: Եվ ահա այդ բարեկամներից մեկը մի օր վաղեց կրոնավորի մոտ, հայտնեց, թե քաղաքի դատավորը ստացել է Կ. Պոլսից արքունի հրաման, որի մեջ ասված է, թե փախել է մի ֆրանկացած հայ վարդապետ. պետք է նրան որոնել, գտնել և կալանավորել: Կեղծ վաճառականների գլխավորը իսկույն հասկացավ, որ հրամանը իրեն է վերաբերում և շտապեց թաքնվել եզվիտների վանքում: Ապա, երբ հոկտեմբերին Ջմյուռնիա եկավ մի նավ, որ պիտի գնար դեպի Եվրոպա, փախստականը՝ մեծամեծ զգուշություններ գործ դնելով, որ իրեն չնկատեն, դուրս եկավ թաքստի տեղից և մտավ այդ նավը իր աշակերտների հետ: Նավը խարխիսը հանեց և ֆրանկացած վարդապետը ընդմիշտ հեռացավ Թուրքիայի ափերից:

Ավետիք պատրիարքի հալածանքների այս մի մասը, որ ուղղված էր փախստական վարդապետի դեմ, շատ հարկավոր էր հայերի մտավոր վերածնության համար: Ջմյուռնիայից Եվրոպա փախչողը Մխիթար վարդապետ Սեբաստացին էր, Մխիթարյան հոշակավոր միաբանության հիմնադիրը:

Մխիթար Սեբաստացու կենսագրության աղբյուրները. ի՞նչ արժեք ունեն դրանք: Մխիթարի մանկությունը և կրթությունը. կրոնամոլություն, Մանաս և Մարիամ կույսերը. երազներ, պահեցողություն: Կրթության ծառավ. Մխիթարը էջմիածնում և Սեանում. ի՞նչ կարող էր տալ նրան հայ վանականությունը: Բասենի վանքում. առաջին ծանոթություն կաթողիկոսության հետ. փորձություն կնոջ կողմից: Նորից Սեբաստիայում. կուրություն, առողջանալուց հետո դարձյալ գիտություն է ստանում. եզրվա Անտոնը և նրա խրատները: Կիպրոս կղզի. հիվանդություն, տանջանքներ, վերադարձ հայրենիք: Մխիթարը վաղ դպրեալ է ձեռնադրվում. ճանապարհորդություն Կ. Պոլիս, Խաչատուր վարդապետ Կարնեցի, Էրզրումի Կարմիր վանքը: Նորից Կ. Պոլիս. աշակերտներ, գրքերի հրատարակություն, դարձյալ հալածանքներ: Հիմնվում է Մխիթարյան միաբանությունը. վճռվում է Մորեա տեղափոխվել. հալածանքների նշանակությունը. միաբանությունը փառաշահական-գրական է: Կաթողիկոսների աջակցությունը. Մեթոն, Հոռմից ստացված կանոնադրություն. Մեթոնը գրական գործունեության համար անպետք է. օսմանյան պատերազմը փակցնում է Մխիթարին Վենետիկ: Այդ փախուստի նշանակությունը. Ս. Ղազարի կղզում հաստատվելը:

Հայոց մտավոր զարգացման պատմությունը շատ էլ հարուստ չէ խոշոր դեմքերով. բայց եղածներն էլ մեզ լավ ծանոթ չեն, այնքան չնչին են տեղեկությունները, որ պահել է ժամանակը նրանց մասին: Հեռավոր հնությունից մենք մեծ պահանջներ անել չենք էլ կարող: Բայց ահա տասնութերորդ դարի սկզբին հայկական հորիզոնի վրա դուրս է գալիս մի խոշոր, նշանավոր դեմք՝ Մխիթարը: Արդյոք կարող ենք ասել, թե գոնե նրան լավ ճանաչելու համար մենք ունինք բազմակողմանի տեղեկություններ: Դժբախտաբար, ոչ

Մխիթարը եղել է կրոնամոլական ուխտի հիմնադիր և նրա կենսագրությունը գրել ու հրատարակել է այդ իսկ ուխտը*. ահա պատճառը, որ իմանալ նրա մասին զուտ ճշմարտություն, շատ դժվար է: Մի վանք, մանավանդ, կաթողիկ վանք, չէր կարող իր հիմնադիրն չբարձրացնել մինչև հրեշտակների դասը. և զարմանալի չպիտի լինի այդ վանական տեսակետից, որ XVIII դարի մարդու մասին մենք ունենք այնպիսի տեղեկություններ, որոնք ավելի հին սրբի վկայագրություն են կազմում, քան մի ճշմարիտ պատմություն:

Բարեպաշտական առասպելները, զանազան տեսիլները, սքանչացման ամենաբարձր արտահայտությունները այնքան մթնացրել են Մխիթարի կյանքի նկարագրությունը, որ շատ դժվար է քաջ առ քաջ հետևել, թե ինչպես Փոքր Ասիայի մի այնպիսի կորած ու խավար անկյունում, ինչպիսին է Սեբաստիա քաղաքը, զարգացավ մի զարմանալի ուժեղ բնավորություն, որ սեփական ջանքերով ճանապարհ հարթեց կատարյալ անհայտությունից դեպի

* Մխիթարի կենսագրությունը ամենից առաջ համառոտ կերպով պատմել է Կ. Չամչյանը իր «Հայոց պատմություն» մեջ (Գ, գլ. ԽԵ): Կա, առում են, մի մանրամասն կենսագրություն, որ գրել է նրա աշակերտ և քարտուղար Մատթեոս վարդապետ Եվդոկիացին, բայց այդ գործը մինչև այսօր էլ չի հրատարակվում: 1810 թվին Վենետիկում տպագրվեց «Պատմություն Կենսաց և վարուց Տեառն Մխիթարայ Սեբաստացու», հեղինակություն Ստեփանոս Դյուվեր Ագոն Արքայի: Դա միակ փոքրիշտեղ ընդարձակ կենսագրությունն է, որի վրա Մխիթարյանները մինչև այժմ ոչինչ չեն ավելացրել: 1899 թվին «Բազմավիպի» մեջ տպվեց Մխիթարի ոտանավոր կենսագրությունը, բայց դա նույն ներքոն է, ինչ ներկայացնում է Ագոնի գրվածքը:

մեծ և հավիտենական հուշակ, կապեց իր անունը մեր մտավոր վերածնության հետ, դառնալով մի ամբողջ դարադլիսի սկզբնապատճառ: Կենսագրական այդ պակասությունները հազիվ թե այսուհետև էլ լրացվեն Մխիթարի հիմնած միաբանության ձեռքով: Իսկ մենք չունենք ուրիշ աղբյուրներ. չունենք նրա նամակների և բոլոր գրությունների ժողովածուն, որովհետև կաթողիկ վանքը առհասարակ չէ սիրում տան գաղտնիքները դուրս հանել: Այս պատճառով պիտի բավականանանք այն շատագուցական գրվածքներով, որոնք մինչև այժմ լույս են տեսել Մխիթարի մասին, և պիտի փորձենք այդ կղերական սքանչացումների միջից դուրս բերել գործի բնական, մարդկային գծերը, ուշադրություն չդարձնելով կրոնամոլական այն չափազանցությունների վրա, որոնք աշխատում են յուրաքանչյուր տողի ետևից Աստծու մատ, նախախնամության անոթ հռչակել Մխիթարին:

Մխիթարը ծնվել է Սեբաստիա քաղաքում 1676 թվականի փետրվարի 7-ին: Նրա հայրը Մանուկի որդի Պետրոսն էր, մի վաճառական մարդ, իսկ մոր անունն էր Շահրիստան: Երեխան մկրտության ժամանակ ստացավ իր պապի անունը՝ Մանուկ, բայց մենք կանխենք նրան Մխիթար անունով, որ արվեց նրան հոգևոր կոչման հետ:

Հայտնի չէ, թե ինչ տեսակ մարդիկ էին Մխիթարի ծնողները, այսինքն՝ ինչ տեսակ ազդեցությունների տակ էր նա տանը: Կարելի է ենթադրել, որ Պետրոսը ունեւոր վաճառականներից չէր, գոնե Մխիթարը հարուստ չէր: Կարեւորը, իհարկե, այդ չէր, այլ այն, թե ինչ կրթություն ստացավ երեխան: Այդ կողմից էլ Մխիթարը շատ բախտավոր չէր. նրան տվին մի ողորմելի ուսում, որ հնարավոր էր այն խավար ժամանակներում, թուրքական մի քաղաքի մեջ: Ասում են, թե նա հինգ տարեկան էր, երբ սկսեց կարդալ-գրել սովորել տեղական քահանայի մոտ: Բայց դա չափազանցություն է: Ինչ էլ լինի, քահանա ուսուցչի գիտության պաշարը այնքան աղքատիկ էր, որ Մխիթարը տասն տարեկան հասակում վերջացրեց ուսումը: Ավելի ճիշտ կլինի քահանայից նրա ստացածը անվանել մի հասարակ գրագիտություն: Նա աշխույժ, մտացի երեխա էր, մանավանդ, խիստ տալավորվող: Քահանայի ուսումը, ծնողների եկեղեցասիրությունը ժամանակից շատ առաջ հաղորդեցին նրան մի սաստիկ կրոնամոլություն: Մանուկ խելքի մեջ գաղափարական ձևակերպություն է ստանում կրոնավոր դառնալու միտքը: Այնքան հափշտակում է նրան այս միտքը, որ մի օր իր հասակակից երեխայի հետ նա ծածուկ հեռանում է տանից՝ մի քարայրում ձգնելու համար, հավատացած լինելով, որ ինչպես մի ժամանակ Հովհաննես Մկրտիչը անապատում կերակրվում էր երկնքի խնամքով, այնպես էլ այժմ Աստծու հրեշտակները կերակուր կբերեն իր և բնկերի համար: Բայց Հրեաստանի հրաշքը չկրկնվեց Սեբաստիայում. հրեշտակներ չեկան, թեև երկու երեխաները ամբողջ օրը ծնկաչոք աղոթքներ էին կարդում: Օրը մթնեց, քաղցածությունն սկսեց տանջել և խեղճ ձգնավորները՝ ուրիշ մի ճար չդառնելով, սկսեցին լաց լինել, օգնության կանչել: Բարեպաշտաբար, ծնողները մարդիկ էին ուղարկել նրանց որոնելու. սրանք լսեցին լացն ու աղաղակները և աղատեցին անշափահաս կրոնամոլներին վտանգից...

Բավական չէր, որ միստիկական չափազանց հափշտակությունը այսպես պերել էր տասը տարեկան երեխայի խելքը, ծնողներն ուղարկեցին նրան դաստիարակվելու մի այնպիսի տեղ, ուր կարելի էր ավելի թաղվել ձգնավորական խոհերի մեջ: Սեբաստիայում ապրում էին երկու քույրեր, Մանաս և Մարիամ անունով: Դրանց երկու եղբայրները ձգնավոր էին Լիմ անապատում. Մանասն

արդեն նշանված աղջիկ էր, երբ նույն ճգնաժամական տենդը նրան էլ բռնեց։
Նա հրաժարվեց ամուսնությունից, և երկու քույրերը նստեցին իրենց հոր տանը՝ պատսվ և աղոթքներով հոգի գտնելու համար։ Հաղիվհազ կարգալ սովորելով, այդ կույսերը դարձան ֆանատիկոս միանձնուհիներ։

Ի՞նչ էր սովորում Մխիթարը նրանց մօտ։ Միայն կրոնական նախապաշարմունքներ, զանազան պատմություններ սրբերի, դժոխքի, արքայություն մասին և ճգնաժամական ինքնակեղեքումների նորանոր փաստեր։ Նույնիսկ այն ժամանակվա վանական գիտություն էլ չէին կարող ավանդել այդ կույսերը իրենց աշակերտին, այնքան տգետ ու անպատրաստ էին։ Նրանք միայն երազներ էին տեսնում, իհարկե, միայն բարեպաշտական բովանդակություն ունեցող երազներ, որոնք մի-մի մարգարեական գուշակություն էին։ Պարմանալի է, որ մարգարեությունները երկու քույրերին միևնույն ձևով էր աղարկում երկինքը։ Նրանք քնում էին առանձին, բայց տեսնում էին ժիլենույն երազը։ Անկասկած, պատանի Մխիթարի գլուխը ավելի ևս շշմում էր այդ տեսիլքներից։ Նա նրանց տարեց իր հետ Իտալիա, և XIX դարի սկզբում, երբ նրա հիմնած միաբանությունը հայերի մեջ ամենաբարձր գիտնականության ներկայացուցիչ էր համարվում, անգրագետ կույսերի երազները կատարյալ հավատով գրի առնվեցան իբրև աստվածային հայտնություններ*։ Այսպես, Մխիթարը մտքում պահել էր, որ կույսերը մի տարի երազ տեսան, որի մեջ սքանչելի տեսքով մի մարդ հայտնեց նրանց, թե այդ օրը Հոռոմում մի սուրբ մարդ է վախճանվում։ Կույսերը, հավատացնում է բարեպաշտական ընդհանրը, մինչև այդ չէին էլ լսել Հոռոմի անունը։ Եվ, իհարկե, կարելի է և պետք է ենթադրել, թե այդ հայտնությունը նշանակված էր Մխիթարի համար, որ Հոռոմի հպատակը պիտի դառնար։ Նույն առասպելը շարունակում է պատմել, որ տարիներ հետո, Իտալիայում, Մխիթարը անդհկություններ հավաքեց և իմացավ, որ երազը ճիշտ էր. այն օրը վախճանվել էր Իննոկենտիոս XI պապը։

Երազները վերաբերում էին և իրեն, Մխիթարին։ Կույսերը երկու անգամ երազ էին տեսել. մեկի մեջ Մխիթարը ապառաժոտ ճանապարհ էր հարթում, և աստվածային շնորհքը հայտնում էր, թե դա դեպի արքայության դուռը տանող ճանապարհն է, որ հարթում է Մխիթարը։ Իսկ մյուս երազի մեջ Մխիթարը մի խումբ լուսազգեստ մարդկանցից ընդունում էր տեսակ-տեսակ անուշահոտ յուղեր։ Եվ ո՞վ, կարգալով ու լսելով այսպիսի մարգարեական գուշակություններ, չպիտի հավատար, թե նախախնամությունը Մխիթարին ընտրել էր լուսավորելու հայերին Հոռոմի լուսով, և թե Մխիթարը դեռ մանուկ հասակում վերին տեսությունից ներշնչված էր հասկանալու, թե ուղիղ և ուղղափառ դավանությունը միայն հոռոմեականն է։

Եթե մենք հիշատակում ենք այս երազները, պատճառն այն չէ, որ մի ավելորդ անգամ ցույց տանք, թե ինչպես կղերը, մարդկանց միտքը նվաճելու համար, շահագործում է նախապաշարմունքները, առասպելները։ Ոչ, դա չափազանց լավ հայտնի մի իրողություն է։ Բայց մենք կանգ առանք այդ առասպելների առաջ այն պատճառով, որ դրանք լավ բնորոշում են այն մղվածությունը, որի մեջ մեծացավ Մխիթարյան միաբանության հիմնադիրը։ Այդ միջնորդող ազդեցությունն էր, որ Մխիթարը, դեռ տասը տարեկան մի երեխա, սկսեց ճգնաժամական պահեցողություն։ Նա հրաժարվեց մսից, գինուց, յոթ տեսակ պտուղներից, կամենում էր հրաժարվել և կաթնեղենից ու առհասարակ ամեն տեսակ մրգերից, բայց կույսերը չափավորեցին նրա այդ ճգնա-

ժամական եռանդը, հայտնելով երկնքի կողմից, թե նա պիտի դառնա եկեղեցու վաստակավոր մշակ, ուստի պարտավոր է պահպանել իր առողջությունը։

Բայց կարելի՞ էր չափավորել կրոնամոլությունը մի այնպիսի միջավայրում, ուր պատանին միայն չափազանցություն էր տեսնում և նրա իդեալը զանազան էր կատարյալ անձնասպանությունը։ Երկու կույսերը կենդանի օրինակ էին նրա համար. իսկ ի՞նչ էին ցույց տալիս նրանք։ Բավական համարելով տան մեջ աղոթելը, նրանք գիշերներն էլ դուրս էին գալիս՝ բաց երկնքի տակ աղոթելու։ Եվ այդ պարտավորությունը նրանք չէին մոռանում նույնիսկ անկողնից ցրտերին։ Փանատիկոսությունը կուրացնող է. նա չէր թույլ տալիս քույրերին հասկանալ, որ ցրտի մեջ գետնատարած աղոթելը պիտի վնասե նրանց առողջությանը։ Ճգնաժամական գերագույն իդեալը սկզբից ևեթ եղել է մի մաշված, կեղտոտ, ալլանդակ մարմին ունենալ երկնքի սիրտ համար։ Կույսերն էլ հասան այդ երանավետ դրություն։ Չմեռային գիշերները, վերջապես, սոսկալի անդամալուծություն առաջ բերին երկուսի մեջ. նրանք՝ կծկրված, քայքայված, անկողին ընկան կոճղերի պես, անկարող լինելով շարժվել։ Նրանց փտող, շարավոտ, որդնած մարմինները արդեն վկայում էին, թե երկուսն էլ Քրիստոսի հարսներն են դարձել։ Եվ ամբողջ համար նրանք մեծարանքի, պաշտամունքի առարկա դարձան։ Իսկ երբ սոսկալի հիվանդությունը, տաքիներ տանջելուց հետո, վերջ դրեց անդամալուծների կյանքին, նրանք դարձան սուրբեր, այն էլ հրաշագործ սուրբեր։

Ահա թե ինչպես դաստիարակվեց Մխիթարը։ Պարզ է, որ նրա համար կյանքում չէր կարող լինել մի ուրիշ ասպարեզ, բացի կրոնավորականից։ Առանհինգ տարեկան հասակում, շնայելով մոր դիմադրության, նա սարկավազ է ձեռնադրվում, հագնում է ճգնաժամական մազե շապիկ, զրկում իր անկր, աչքի առաջ աճենալով հասնել այն իդեալին, որ ներկայացնում էին նրա հոգու և մտքի վրա այնքան խոր տպավորություն թողած կույսերը։ Բայց մի անվորական ճգնավոր շարժում նա։ Մի ուրիշը կրավականանար իր ստացածով, կհեռանար կյանքից և կսկսեր ինքն իրեն կեղեքել ու մաշել մի որևէ ամալի տեղ, քարայրում։ Իսկ Մխիթարը հենց նրանով էլ զանազանվում էր նստարակ մարդկանցից, որ ուներ հարցասեր, խուզարկու ոգի։ Բավականալ իր ստացած կրթությամբ, նա չկարողացավ, ուստի սկսեց որոնել ավելի կատարելագործվելու, ավելի բարձրանալու միջոցներ, մնալով, իհարկե, ճգնաժամական իդեալի շրջանում։ Այդ որոնումները նրան հանեցին Սեբաստիայից, ման ածեցին զանազան տեղեր։ Դա մի աշխարհատեսություն էր, որ պիտի հաղորդեր նրա բնավորության ավելի փորձառություն։

Ինչպե՞ս էին այն ժամանակներում կատարելագործվելու, կրթվելու հնար գտնում։ Մխիթարը հարյուրավորներից մեկն էր։ Դպրոց չկար. բան սովորել անկապող պատանին պիտի գտներ մի հոգևորական և նրա ոտների մոտ որդեր ուսում և գիտություն։ Ահա ինչպես էր կատարվում այդ բանը։ Էջմիածնից Սեբաստիա գնաց մի նվիրակ եպիսկոպոս. նա համարվում էր գիտնական և լավ ճգնավոր։ Մխիթարը դառնում է նրա փոքրավորը։ Պետք է ծառայել եպիսկոպոսին հլու հավատարմությամբ, որպեսզի փոխարենը մի կտոր բան տանա նրա գիտությունից։

Այդ եպիսկոպոսի հետ Մխիթարը գնում է Էջմիածին։ Հայոց ամենագլխավոր վանքը, ուր նստում էր հայերի հոգևոր գլուխը, անշուշտ, ներկայացնում էր յուրաքանչյուր ուսումնածարավ պատանուն իբրև ավետյաց երկիր։ Բայց անտեղ Մխիթարին սպասում էր հիասթափում։ Եթե գրագիտություն իմացող մարդկանց այն ժամանակներում պետք էր մատներով համրել, դրա գրել-

* Ազնեց, Պատմություն կենաց և վարույց Մխիթարայ, եր. 21—22։

խալոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ հայ հոգևորականները իբրև ուսուցիչ այնպիսի բռնակալներ էին, որ շատ քչերը կարող էին դիմանալ նրանց ոտների մոտ: Մխիթարի ուսուցիչ եպիսկոպոսը այդ մանկավարժական բռնակալության մի շատ տիպական ներկայացուցիչն էր: Ոչինչ մարդասիրական զգացմունք դեպի աշակերտը. ծեծը, հայհոյանքները սովորական միջոցներ էին և կազմում են մանկավարժական գերադույն խմաստություններ: Տարիների մի երկար թիվ է հարկավոր, որպեսզի ուսուցիչը կամաց-կամաց, փոքրիկ կտորներով բան սովորեցնե իր ծառա աշակերտին: Մխիթարի ուսուցիչը վճռել էր տասներկու տարի պահել նրան իր ոտների մոտ, ուստի չէ թույլ տալիս նրան շատ բան սովորել. և երբ արեղաները գալիս էին նրա խուցը՝ ուսում անել լու, նա նախ և առաջ դուրս էր անում Մխիթարին, որպեսզի սա լսելով շատ բան շտուկեր: Ավելացնենք այդ բոլորի վրա ծառայական տանջանքները: Վաղ առավոտյան զանգակը միաբաններին վանք էր հրավիրում: Մխիթարը, մյուս աշակերտների նման, պիտի շատ շուտ գնար՝ սաղմոս քաղելու: Ժամասացությունից հետո, եպիսկոպոսները գնում էին նորից քնելու, իսկ թշվառ աշակերտը պիտի ոտի վրա մնար, պատրաստ ամեն րոպե կատարելու այն, ինչ կարող էր հանկարծ հրամայել նրա տերը: Այսքանը բավական չէր. աշակերտներին այգիներում բանեցնում էին մշակի նման: Անբուն գիշերները, այգու մեջ օրերով աշխատելը հոգնեցրին Մխիթարին. նա ստացավ աչքերի հիվանդություն և եպիսկոպոսը ոչինչ ուշադրություն չդարձրեց դրա վրա:

Ահա ինչ դաժան տանջանքներով էր հայ պատանին ձեռք բերում կրթություն: Այն էլ ի՞նչ կրթություն: Ժամանակի կաթողիկոսներն ու պատրիարքները չէին կարողանում կանոնավոր, անսխալ հայերենով գրել. փոքրիշատե լիզվազետ մարդը մի երևույթ էր, որ մատով էին ցույց տալիս և նա հռչակում էր աշխարհից աշխարհ: Գիտությունը սուրբ գրքերի մեկնությունն էր, քերականություն սովորելը շատ և շատ բախտավոր անհատին էր միայն հաջողվում: ահագին մեծամասնության համար դա անհասկանալի բան էր:

Հայրենի իրականությունը այդ էր: Մխիթարը դժգոհ էր աչք իրականությունից. ահա ինչն է այդ մարդու ամենամեծ արժանավորությունը: Նա որոնում էր ուսում և գիտություն. աչք բանը չկար նույնիսկ էջմիածնում, ինչ էջմիածնից բարձր տեղ չէր կարելի գտնել հայոց աշխարհում: Որոնում էր ճգնավորական մաքուր, անարատ կյանք, բայց դրա փոխարեն գտնում էր քուրճ հագած, ապաշխարող կղերականներ, որոնք, սակայն, կոպիտ ու տգետ էին արատավոր, ու նրանց գործերը չէին համապատասխանում խոսքերին: Այդ անբավականությունը դրդում է նրան որոնել իր ցանկացածը ուրիշ տեղերում: Եվ նա գիշերով փախչում է էջմիածնից, ազատվում իր դահիճ ուսուցչից: Լսել է, թե Սևանի ծովում մի մենավոր կղզի կա և այդ կղզու վրա մի վանք, ուր ճգնում են հայ վարդապետներ: Ու գնում է այնտեղ: Բայց Սևանի էլ հայկական իրականության մի բեկորն է: Այնտեղ էլ խավար տգիտություն է տիրում. վանական քարացած կյանքի մեջ կա ձևական բարեպաշտություն: Կան ճգնողների արտաքին երևույթները, բայց չկա հոգի, չկա այն բարձրությունը, որին ձգտում էր Մխիթարը իր ճգնավորական խոհերի մեջ: Սևանի էլ չկարողացավ և չէր կարող բավարարություն և անդորրություն պարգևել մի մարդու, որ իր ժամանակից պահանջում էր ավելի բան, քան նա կարող էր տալ: Եվ Մխիթարին Սևանի ցուրտ կամարների տակ բռնեց հուսահատական մի տագնապ: Այնքան քաշքշվել էր, այնքան շարշարվել էր, այժմ ի՞նչ անել, ո՞ւմ դիմել՝ ճանապարհ, ուղղություն գտնելու համար: Այս հարցերը տանջում են նրան:

Մխիթարի պես միստիկական բնավորությունները չեն կարող որևէ վճռի հասնել առանց երկնքի օգնության, և յուրաքանչյուր վճիռ նրանց մեջ ձևակերպվում է երկնային հրաշքի կերպարանքով: Մենակ, անօգնական, ոչ ոքից չօգնակացված մարդու այդ հարցերը ուղղված էին Աստծուն, թեև նրա համար պարզ էր, որ դարձյալ պետք է որոնել գտնելու համար, պետք է աշխարհը լավիշիվ՝ առանց հուսահատվելու: Բարեպաշտական լիզենդն ասում է, թե նրան երևաց Աստվածածինը սեբաստացի երկու քույր կույսերի հետ և խոստացավ կատարել նրա ցանկությունը: Այդ խոստովանում էր կամքի ուժը, առաջանալու, կատարելագործվելու անհողողող ցանկությունը: Բայց պետք էր քաջալերություն, պետք էր հավատալ սեփական ուժերին և գնալ անծանոթ, զժվար ճանապարհով: Ահա այդ անհրաժեշտությունը վանքի խորհրդավոր կիսամթության, աղոթ, հրաշքների ու վերացականության ոգով տոգորված մթնոլորտի մեջ ձևակերպվում է և տալիս նրա երևակայության այն տեսիլը, որ գտնում է նրա համար առաջնորդող աստղ: Մարդիկ կան, որոնք ունեն այդպիսի աստղ իրենց սրտի և հոգու մեջ, բայց նրանց հետևում են միայն այն ժամանակ, երբ տեսնում են նրան որևէ տեսիլքի, որևէ երազի մեջ: Հոգու այդ տեսակ ազդումը սովորական է մանավանդ կրոնական և կրոնամոլ մարդկանց շրջաններում, ուր մարդկային բնավորությունը ստորացած է, կամքը՝ հանցավոր և կորստական է համարվում և ուր ամեն ինչ վերագրվում է նախախնամության, որ բոլոր անցքերի ու ձգտումների միակ տերն ու տնօրենն է...

Հեռանալով Սևանից, Մխիթարը ճանապարհ է ընկնում դեպի իր հայրենիքը: Բայց ճանապարհին մնում է Բասենի վանքում, որի վանահայրը գոնե այն արժանավորությունն ուներ, որ զգում էր, թե ինքը տգետ է, ուրեմն և պարտավոր է հարգել ավելի գիտունին: Վանահայրը լավ ընդունում է երիտասարդին և հանձնում է նրան աշակերտներ՝ ուսուցանելու համար: Այդ նոր պաշտոնում Մխիթարը մնում է մոտ տարի ու կես: Երկու հանգամանք նրա այդ ժամանակվա կյանքում ուշադրության արժանի են: Առաջինն այն էր, որ այդ միջոցին էրդրումի մեջ Ավետիք վարդապետը հալածանքներ էր հարուցել հայ կաթողիկոսների դեմ. այդ առիթով ծագած եղբայրասպան խռովությունները գրավեցին և Մխիթարի ուշադրությունը, բաց անելով նրա առաջ այն գավառական խտրությունները, որոնք տասնյակ դարերից ի վեր քարուքանդ էին արել աշխարհը, բայց դեռ չէին կշտացել արյունոտ զոհերից: Հալածել-տարածել. սա հին անացվածք է: Ավետիքը և նրա նմանները չէին հասկանում այդ. բայց ահա հալածվողների մեղքը ուսումնասիրել է սկսում և Բասենի վանական դպրոցի ուսուցիչը: Վանքի մեջ նա գտնում է ձեռագրեր, դրանցից իմանում է Քաղկեդոնի ժողովի հանգամանքներն ու ընդունած դավանական սկզբունքները: Դա առաջին ծանոթությունն է կաթողիկոսյան հետ, դեռ աղոթ ու անկատար: Մխիթարը ծանոթանում է և Պողոս անունով մի հայ կաթողիկոսի հետ, որ եղել էր Հռոմում: Պողոսը պատմում է պապերի մայրաքաղաքի մասին, նկարագրում է այնտեղի դպրոցները, կրոնավորական հաստատությունները, գրադարանները: Հասկանալի է, թե ինչ հափշտակող տպավորություն պիտի գործած լինի հեռավոր մայրաքաղաքը՝ որոնող, մեր դժբախտ իրականության մեջ տանջվող երիտասարդի մտքի վրա: Այդ ժամանակից նա հասկանում է, որ իր որոնածը Հռոմում կարելի է գտնել:

Երկրորդ հետաքրքրական հանգամանքն այն է, որ Բասենի վանքում Մխիթարին հանկարծ հափշտակում է աշխարհային կյանքը: Չնայած որ նա պահեցողություններով, զրկանքներով ամեն կերպ ճնշում է իր մարմինը, եկավ մի ժամանակ, երբ երիտասարդական արյունը խոսեց նրա մեջ: Երկու կա-

նաքք քիչ էր մնում, որ հրապարակին նրան և, ով գիտե, գուցե նույնիսկ դուրս
բերեին վանական մթնոլորտից: Մենք չգիտենք այս դեպքի մանրամասնու-
թյունները. վանքում հորինված կենսագրությունը մեզ ուղում է հավատացնել,
թե դա սատանայի գործն էր և, մի քանի անորոշ ու անկապ խոսքեր ասելով,
շտապում է փակել կղերական-ճգնավորական տեսակետից անախրժ դեպ-
քի հիշատակությունը: Կարելի է, սակայն, ենթադրել, որ աշխարհի սերը այն-
քան էլ հեշտությամբ չէ խեղդել ու սպանել Մխիթարը: Բասենի վանքից հե-
ռանալու մի պատճառն էլ եղել է կինը, որ քիչ էր մնում տակնուվրա աներ
կրիտասարդ ճգնավորի բոլոր բարեպաշտական ջանքերը:...

Հայրենի քաղաքում Մխիթարը էնթարկվեց մի ծանր դժբախտություն
Այդտեղ սաստկացավ աչքացավը, որ դեռ էջմիածնում էր սկսվել: Հիվանդու-
թյունը այնքան սաստկացավ, որ երիտասարդ սարկավազը կուրացավ, ոչինչ
չէր տեսնում ամբողջ ձմեռվա ընթացքում: Բայց այդ դաժան փորձությունը
միայն ժամանակավոր անգործության դատապարտեց Մխիթարին: Մի ուրիշ
նրա հասակում գուցե և հուսահատվեր, թողներ ամեն ինչ. բայց Մխիթարը
ճգնավորական տոկունությամբ տաքավ ճակատագրի հարվածը և կուրության
ժամանակ էլ մտածում էր գրքերի, կրթության մասին: Այդ տոկունությունը
նրա մի հրաշալի հատկությունն էր, որ վերջի վերջո այնքան բարձրաց-
րեց նրան: Գարնանը աչքի ցավերն սկսեցին մեղմանալ, իսկ մի հմուտ դեղա-
գործի բժշկական միջոցները վերադարձրին միջնած աչքերի լույսը: Եվ նա իս-
կույն սկսեց շարունակել իր պարապմունքները, ինքնակրթությունը:

Սակայն նա երբեք չէր մոռանում, որ տնային միջոցներով, ձեռքի տակ
եղած գրքերով չէ կարելի բավականանալ: Իրականության ազդած դժգոհու-
թյունը գնալով ավելի սաստկանում էր. հարուստ ու քաղաքակրթված Հոռոմ
չէր հեռանում նրա մտքից: Ուստի նա դարձյալ ճանապարհ ընկավ Սեբաս-
տիայից, այս անգամ հաստատ վճռելով լույս և գիտություն որոնել այլևս ոչ
թե Հայաստանի վանքերում, այլ հեռավոր տեղեր, օտար երկրների տակ: Դա
մի տխուր անհրաժեշտություն էր ամեն մի հասկացող հայի համար: Մխիթա-
րը, հեքիաթների անմահական խնձոր որոնողի նման, գնաց թափառելու դե-
պի արևմուտք: Նրա առջև կանգնած էին դժվարություններ, որոնք խնձոր որո-
նողների առջև կանգնած խոշորոտներից պակաս չէին: Մի անհայտ, անօգ-
նական ու աղքատ երիտասարդ, նա պիտի ճանապարհորդեր մեծ մասամբ
ոտով: Քիչ էր մնում, որ Մխիթարը խեղդվի մի մեծ, հորդացած գետում...

Հասնելով Բերիա քաղաքը, Մխիթարը այդտեղ պատեհություն ունեցավ
ժանոթանալու կաթոլիկ կրոնավորների հետ, որոնց մեջ առանձնապես հիշա-
տակվում է եզվիտ Անտոնը: Սրա մոտ Մխիթարը մնաց երեք ամիս: Անշուշտ,
ուշադիր երիտասարդը ահագին տարբերություն պիտի գտներ հայ տգետ և
հացկատակ վանականության և ճարպիկ, գիտուն կաթոլիկ արեղանների մեջ:
Եզվիտ Անտոնը քարոզիչ էր Արևելյան Հնդկաստանում. նա խոսում էր Մխի-
թարի հետ թուրքերեն լեզվով, և, երևի, ծանոթացրեց նրան Լոյոլայի հիմնած
կարգի կազմակերպության հետ: Այստեղ էլ, անշուշտ, Մխիթարի մեջ միտք
ծագեց հիմնել կաթոլիկ միաբանությունների նման մի հաստատություն Հա-
յաստանի վանքերում: Բայց բավական չհամարելով իր ստացած կրթությունը,
նա եզվիտ քարոզչին էլ հայտնեց, թե վառ ցանկություն ունի Հոռոմ գնալու
Մի այդպիսի միտք հաջողությամբ գլուխ բերելու համար պետք էր, իհարկե,
որ Մխիթարը կաթոլիկ լիներ: Եվ եզվիտ Անտոնի տված մի վկայագրից մենք
իմանում ենք, որ հայ սարկավազը այդ ժամանակ արդեն յուրացրել էր հոռո-
մեական դավանությունը:

Տեսնելով, թե որքան օգտակար գործիք կարող է դառնալ այդ ընդունակ
երիտասարդը Հայաստանի մեջ գործող եզվիտների ձեռքում, հայր Անտոնը
աշխատում էր համոզել Մխիթարին, որ սա թողնե գնալու միտքը: Գնալ օտա-
րություն, այսպես էր ասում եզվիտը, նշանակում է կորչել մի օտար ազգի
մեջ, փոխել լեզուն ու ազգային տարազը. մինչդեռ Մխիթարի ունեցած գիտու-
թյունը միանգամայն բավարար է Հայաստանի մեջ օգտավետ գործունեություն
յույց տալու համար: Սակայն այդ խրատներն ու հորդորները չօգնեցին. Մխի-
թարը հաստատ էր իր վճռի մեջ: Եվ հ. Անտոնին մնում էր տալ նրան հանձ-
նարարականներ, որոնցից մեկը ուղղված էր եզվիտական կարգի գնեհալին:

Այդ թղթերը ծոցում՝ Մխիթարը մի ֆրանսիական նավ մտավ: Կասկած
չկա, որ եթե նա հասներ Հոռոմ և ներկայացներ Անտոնի հանձնարարական-
ները, եզվիտների կարգը նրան կընդուներ իր շրջանը, և Մխիթարը, եզվիտ
դառնալով, կկորչեր հայության համար: Բայց այսպես չեղավ: Մի սաստիկ
տենդ բռնեց Մխիթարին, սկսեց տանջել նրան: Եվ նա հարկադրված եղավ
կանգ առնել Կիպրոս կղզում, ուր նրան սպասում էին դառն տանջանքներ:

Մեծ մարդկանց տանջանքները նրանց փառքի սուրբ հատկություններն
են. և ապագա սերունդները, եթե միայն նրանք զրկված չեն երախտագիտու-
թյան կենսատու զգացմունքից, պիտի երբեք չմոռանան այդ տանջանքները:
Ուստի մենք պիտի հետևենք օտարության մեջ ծանր հիվանդության ենթարկ-
ված Մխիթարին:

Կիպրոս կղզու գլխավոր քաղաքն էր Սալամինա. այնտեղ կար և հայոց
եկեղեցի: Մխիթարը այնտեղ ուղևորվեց, որպեսզի օթևան գտնե եկեղեցու
խուցերից մեկում: Երեք օր պառկած էր այնտեղ, բայց չգտնվեց և մի հաս-
կարեկից մարդ, որ գտնե ջուր տար ջերմի մեջ տապալկվող օտարականին: Իսկ
հիվանդությունը գնալով սաստկանում էր: Այդ գրությունը միայն այն ազ-
գեցությունն արավ եկեղեցու ժողովրդի վրա, որ վճռեցին հեռացնել հիվանդին
եկեղեցուց. նա մի կրոնավոր էր, ուրեմն կրոնավորներն էլ պիտի պահպանեին
նրան: Մի անգույն և տմարդի վճիռ, որին ընդունակ էր ասիական եսամոլ հա-
մայնքը: Սալամինայից մի օրվա ճանապարհ հեռու գտնվում էր ճգնավոր հայ
վարդապետների մի վանք: Մխիթարին բարձեցին զրաստի վրա և տարան
զցեցին այդ վանքը: Բայց անմարդասիրությունը ո՞ր պետք է որոնել, եթե
ոչ կրոնավորների մոտ, վանքում: Մխիթարին այդտեղ ճանաչում էին, գիտեին,
որ նա հակված է դեպի կաթոլիկություն: Այդքանն էլ բավական էր, որ անօգ-
նական հիվանդը մատնվի մի զազանային անտարբերության...

Մի կտոր կապերտ էլ չտվին, որ հիվանդը պառկե: Մխիթարի անկողինը
սեփական վերարկուն էր, որի մեջ փաթաթվում էր նա: Մի կտոր հաց, մի աման
ջուր բերող, իհարկե. չկար. հիվանդը ինքը պիտի գնար խոհանոց և խնդրեր
ուտելու բան: Տենդը սաստկացած ժամանակը Մխիթարը, համարյա խելակո-
րույս, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչ է անում, իջնում էր իր խուցից, որ շինված
էր տանիքի վրա, ցած էր գնում զառիվայրով և մտնում էր քիչ հեռու գտնվող
պարտեզը, ուր մի քարայրից աղբյուր էր բխում և ջուրը հավաքվում էր մի
արհեստական ավազանում: Իրեն այրող տաքությունից գտնե մի քիչ ազատ-
վելու համար Մխիթարը հանում էր շորերը և մտնում ավազանը, ուր մնում
էր, մինչև որ զգում էր ջրի ցրտությունը. ուշքը գլուխն էր գալիս և, հասկանա-
լով, թե որքան վտանգավոր գործ է կատարում, շտապում էր դուրս գալ ավա-
զանից, հագնում էր շորերը: Բայց այնքան նվազած ու թույլ էր, որ չէր կա-
րողանում շարժվել և ընկնում էր կանաչ խոտերի վրա: Այդ ուղևորությունը
դեպի ջրի ավազանը սովորաբար տեղի էր ունենում կեսօրին, երբ դողոցը կա-

տաղության բարձր աստիճանին էր հասնում: Հուլիս ամիսն էր, արևը այրում էր. Կիպրոսը հարուստ է օձերով, որոնք անդադար սողում էին դժբախտ հիվանդի շուրջը: Բայց թունավոր կենդանիների ահն էլ չէր կարողանում շարժել տալ հիվանդին, այն աստիճան ուժասպառ էր նա: Մոտ մի ժամ խոտերի վրա պառկած մնալուց հետո նա վեր էր կենում, մտնում քարայրը, ուր նստում էր քարերի վրա և, ոտները դնելով ջրի մեջ, այդպես մնում էր մինչև երեկո:

Արևը մայր մտնելու վրա ջերմը թուլանում էր: Այդ ժամանակ Մխիթարը դուրս էր գալիս այրից՝ վանք գնալու համար: Բայց այստեղ սկսվում էին նոր տանջանքներ: Ոտով բարձրանալ դառնվալը անհնարին էր կիսամեռ մարդու համար, և նա ընկնում էր երեսի վրա, փորսոդ տալով էր անցնում այդ ճանապարհը, իսկ շունչ քաշելու համար հաճախ նստում էր և տալիս էր տասներկու առաքյալներից մեկի անունը: Այս բոլորը կատարվում էր վանքի աչքի առաջ. նրան տեսնում էին, բայց չկար մեկը, որ բռներ նրա ձեռքից, էլ չենք ասում, թույլ շտաբ որ հիվանդը ուշակորույս դրուժյան մեջ գնա իր վտանգավոր թափառումները կատարելու: Մխիթարը, բացի այդ բոլորից, արհամարհված էր վանքի մեծի ու փոքրի մոտ: Երեկոները, երբ քաղցը հագեցնելու համար մտնում էր խոհանոց, ամեն տեսակ կշտամբանքներ էր լսում խոհարարից, մինչև որ կարողանում էր ստանալ նրանից մի քիչ աղի ձիթապտուղ և մի կտոր զարեխառն հաց: Այդ բարբարոսական միջավայրում միայն մի մարդ գտնվեց, մի անցորդ եպիսկոպոս, որ ուշադրություն դարձրեց Մխիթարի սրտաշարժ պաղատանքների վրա և եպիսկոպոսը նրա համար մի քիչ խափիժ: Թրջվառ հիվանդը կերավ իր սրտի ուզածը մի այնպիսի ախորժակով, որ թվում էր նրան, թե կյանքում այնպիսի համեղ կերակուր չէ ճաշակել:

Ճգնալուների այն վանքը, ուր մի կիսամեռ օտարական այդ տեսակ տմարդի ընդունելություն էր գտնում, երևակայեցեք, դեռ ուխտատեղի էլ էր: Վարդավառին քաղաքից ուխտավորներ եկան, և Մխիթարը աղաչեց, որ իրեն քաղաք տեղափոխեն: Խնդիրքը կատարվեց և հիվանդ երիտասարդը նորից Սալամինայի հայոց եկեղեցու խուցը մտավ, վանքում երկու ամիս տանջվելուց հետո: Այս անգամ Մխիթարը դիմեց լատին կրոնավորներին, որոնց մեկ կար և բժիշկ: Նայելով ոսկրացած մարդուն, բժիշկը հրաժարվեց դեղ տալ նրան, հաշտացած լինելով, թե նա պիտի մեռնե, հետևաբար անօգուտ է դեղը, մանավանդ որ կարող է կասկած ծագել, թե նա մեռավ հենց այդ դեղից: Սարսափելի վճիռը Մխիթարը իմացավ թարգմանից, որի միջոցով խոսում էր կրոնավոր բժշկի հետ: Բայց չհուսահատվեց: Մի հայ դեղ տվեց նրան, բայց դեղը չափազանց փորլուծություն առաջ բերեց, հասցնելով Մխիթարին մահվան դուռը. նա ցամաքել էր, դարձել տերև: Եվ միայն այդ սոսկալի դրուժյան մեջ նա հնարավոր համարեց լուծել իր ճգնալուրական պահեցողությունը ու միս ուտել...

Օր օրի վրա հալվելով, Մխիթարը, վերջապես, վճռեց վերադառնալ տուն, ահա ինչը ազատեց նրան Լոյուլայի աշակերտներից մեկը դառնալու դժբախտությունից: Բայց վերադառնալու համար պետք էին միջոցներ, իսկ ինչպե՞ս կարող էր այդ մահամերձ կմախքը շարժել իր ազգակիցների քարացած սիրտը և օգնություն գտնել: Բարեբախտաբար, օտարները ուշադրություն դարձրին դժբախտ մարդու վրա: Երկրի օրենքով պետք էր հարկ տալ, բայց հարկահանը, տեսնելով նրա դրուժյունը և տեղեկանալով նրա կրած տանջանքներին, խղճաց և ազատեց հարկից: Մնում էր ներկայացնել մի երաշխավոր՝ անցաթուղթ ստանալու համար: Տեղացի հայերի մեջ չեղավ մեկը, որ հանձն առ-

ներ երաշխավորություն. և անտանելի դրուժյունից Մխիթարին հանողը մի քարեսիրտ հույն էր, որ թեև չէր ճանաչում նրան, բայց երաշխավոր դարձավ:

Այսպես Մխիթարը ազատվեց Կիպրոսի դժոխային շարժարանքներից և, նավ նստելով, հասավ Սելեկիա: Այդտեղից մի դաժան ճանապարհորդություն արեց մինչև Բերիա: Դեռ սաստիկ հիվանդ ու թույլ, նա աղքատ էր՝ բառիս բուն նշանակությամբ, միջոց չունեի գրաստ վարձելու, ուստի հարկադրված եղավ ոտով գնալ: Ճանապարհին պատույնց նրա մի կոշիկը, նա դեն գցեց և մյուսը ու ոտաբոբիկ էր գնում. մի-մի կարողանում էր էջ վարձել և նստել նրա վրա. իսկ սովամահ չդառնալու համար ճանապարհին մուրացկանություն էր անում...

Միայն Բերիայում խեղճ մարդը հանգստացավ: Կային ծանոթներ, օգնեցին, դեղեր տվին. մի քիչ առողջանալով, նա ճանապարհ ընկավ դեպի տուն: Հայրը և ընտանիքի մյուս անդամները գրկաբաց ընդունեցին տարագիր որդուն, որին այդքան տանջել էր տալիս առաջանալու, կատարելագործվելու սաստիկ տենչը: Մոռոկական հարկը խնամեց նրան, առողջացրեց իր քնքշություններով: Բայց և այդպես, չկարողացավ Մխիթարին պահել իր տակ, հեռացնել այն փշոտ ճանապարհից, որ ընտրել էր նա ճգնալուրի հաստատակամությամբ: Կիպրոսի տանջանքները չհուսահատեցրին նրան, չկարողացան զզվանք հարուցանել նրա մեջ, դուրս հրել նրան մի ազգի միջից, որ այդպիսի ողբալի իրականություն էր ներկայացնում: Մխիթարը, այդ իրականության նահատակ դառնալով, կարծես ավելի ևս համոզվեց, թե չպետք է ձեռքերը ծալել և նստել մի մոռացված անկյունում: Կորցնելով Հռոմ գնալու հույսը, նա, ինչպես երևում է, վճռեց մնալ հայոց եկեղեցու մեջ և գործել հայրենիքում: 1696 թվին, քսան տարեկան հասակում, Սերաստիայի ս. Նշան վանքի մեջ նա ձեռնադրվեց արեղա:

Այդ կոշտան ընդունելուց հետո անմիջապես նա ջանք է գործ դնում իր միտքը իրագործելու, այն է՝ մի կրոնավորական միաբանություն հաստատելու: Նրան տված էր մարդ գրավելու, իր հետ տանելու ընդունակություն: Առաջին մարդիկ, որոնք ընդունեցին նրա հրավերը և համաձայնություն տվին կուսակրոն հոգևորականների կարգը մտնելու, Հովհաննես և Հովսեփ անունով սեբաստացիներն էին: Բայց սրանց ծնողները ահագին աղմուկ բարձրացրին. կազմվեց Մխիթարի դեմ մի թշնամական կուսակցություն, որի հարուցած դժգոհություններից ազատվելու համար հարկավոր եղավ, որ նորընծա արեղան առժամանակ հեռանա քաղաքից:

Եթե կյանքի մեջ կրած այնքան տանջանքները չկարողացան ետ կանգնեցնել Մխիթարին իր փայփայած մտքից, Սերաստիայի թեթև աղմուկները, իհարկե, ավելի ևս անդոր պիտի լինեին այդ ուժեղ կամքը կոտրելու համար: Շարունակ որոնելով գիտություն, Մխիթարը հանկարծ մի գյուտ արավ. Կ. Պոլսում հռչակվել էր խաչատուր վարդապետ Կարնեցին*.

ահա այդ գիտուն կաթոլիկ կրոնավորին կարելի էր ծրագրվող միաբանության գլուխ կանգնեցնել: Եվ առանց երկար մտածելու նա ուղևորվեց Կ. Պոլիս: Բայց Պրոպագանդայի աշակերտի սրտին շատ մոտ չէին այն շարժառիթները, որոնք ստիպում էին սեբաստացի երիտասարդին այս ու այն կողմ ընկնել և որոնել լույս ու գիտություն: Կարնեցին, երևի, իր գիտնականության և վայելած հեղինակության համար ստորացուցիչ բան համարեց միանալ գավառից եկած երիտասարդ և անհայտ վանականի հետ ու մերժեց նրա առաջարկությունը:

* «Հայկական տպագրություն», հատ. I, եր. 304—306:

Հինգ ամիս 4. Պոլսում մնալուց հետո, Մխիթարը չկարողացավ հաշտվել մի քարոզիչ արեղայի դրուժյան հետ և նորից փորձեց գործ սկսել Հաստատանում: Ընտրեց էրզրումի նահանգի արևելյան մասը (Օլթիի մոտերքը), ուր մի վանքի մեջ, հեռու աշխարհից, պիտի հավաքեք աշակերտներ և միաբանություն հաստատեք: Բայց 1698-ին հասնելով էրզրում, այդտեղ փոխեց իր միտքը և գնաց Կարմիր վանքը, որի վանահայր Մարգարեայիսկոպոսը հայտնի էր նրան իբրև բարի և համակրելի մարդ: Եվ իրավ, Կարմիր վանքում էլ, ինչպես մի ժամանակ Բասենի վանքում, նա գտավ լավ ընդունելություն. վանական դպրոցի ուսուցիչը դարձավ, ստացավ վարդապետական գավազան, շրջում էր գյուղերը և եպիսկոպոսի թույլատվությամբ քարոզում էր: Չնայած այդ բոլոր հարմարություններին, Կարմիր վանքը նույնպես բավարարություն չտվեց նրան: Միաբանություն հաստատելու միտքը չէր թողնում նրան, իսկ այդպիսի մի միտք իրագործել չէր կարելի Հայաստանի հողի վրա: Իզուր Մխիթարը երկար համոզում էր Մարգարեայիսկոպոսին, ցույց տալով այն բոլոր օգուտները, որ պետք էր սպասել միաբանությունից: Բարի վանահայրը կրտսերական կերպով հրաժարվեց այդ մտքից, գլխավորապես վախենալով իր դասակիցների անբավականությունից և հակառակությունից:

Այնուհետև Կարմիր վանքն էլ ոչինչ հրապույր չունեի Մխիթարի համար: Եվ նա իր երկու աշակերտների հետ 1700 թվին վերադարձավ 4. Պոլիս, հաստատվեց լավ աշխատել այդտեղ՝ մի բան գլուխ բերելու համար: Թուրքաց մայրաքաղաքում քսանհինգ տարեկան վարդապետը սկսեց աշխատել մեծ աշխույժով: Նա դեռ պաշտոնապես չէր բաժանվել լուսավորչական եկեղեցուց, իսկ այդ ժամանակվա Մելիքսեթ պատրիարքը ոչ միայն չէր հետևում իր նախորդների անհամբերող և հալածասիրական ոգուն, այլ նույնիսկ իր բարեկամ էր համարում այնպիսի թունդ կաթոլիկ վարդապետին, որպիսին էր խաչատուր Կարնեցին: Կրոնական մրրիկները առժամանակ դադար էին առել և տիրող խաղաղության մեջ Մխիթարը, կաթոլիկ վարդապետների աջակցությամբ, հրատարակեց շորս գիրք:

XVII դարի վերջին տարում մենք տեսնում ենք Լիվոռնոյի տպարանը 4. Պոլիս փոխադրված*¹⁰⁷, ուր նա շարունակում էր գործել էջմիածնի և ս. Սարգսի անունով: Մխիթարը այդ տպարանին դիմեց, սակայն իր հրատարակած գրքերի մեջ չհիշատակեց իր անունը. փառքից փախչող, համեմատությունը առաջին պայման ընդունած գործիչը «չնչին բանասեր» էր անվանում իրեն այդ գրքերի հիշատակարանների մեջ: Մենք, որ գիտենք Մխիթարի ճգնաժամական անգուսպ եռանդը, առանց բացատրության էլ կհասկանանք, որ նրա հրատարակած գրքերը կարող էին լինել միմիայն զուտ կրոնական: Եվ իրավ, այդ գրքերը ոչինչ նորություն չէին ներկայացնում մեր գրականության մեջ: Առաջին գործն էր Թովմա Կեմպացու աշխատությունը**, ապա թիֆլիսեցի կամ մցխեթցի Պետրոս վարդապետի թարգմանությունները լատիներենից՝ «Գիրք մտածողական աղոթից» և «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու աւետարանչին», իսկ շորրորդ գիրքը խաչատուր Կարնեցու աշխատությունն էր. «Մեկնութիւն երգոց Սողոմոնի»: Այդ բոլոր գործերը տպագրվեցին Մելիքսեթ պատրիարքի թույլտվությամբ:

Գրական գործն էլ հավաքում է Մխիթարի մոտ աշակերտներ, որոնցից շուտով պիտի կազմվեր միաբանությունը: Պահպանելով ամեն տեսակ զգու-

թյուն, նա չթողեց իր մոտ այն աշակերտներին, որոնք արդեն վարդապետական կոչում էին ստացել, այլ ուղարկեց նրանց գավառները՝ քարոզչության համար: 1701 թվականի ապրիլին Մխիթարը Բեյօղլու թաղում վարձեց բնակարան, ուր բաց արեց կազմատուն: Բայց դա մի վարագուրած դպրոց էր: Վարդապետական աստիճան չունեցող աշակերտները գալիս էին այդտեղ, և Մխիթարը սկսում էր դասեր տալ նրանց. բայց հենց որ գալիս էր մի օտար մարդ, աշակերտներն իսկույն ընդհատում էին ուսումը և սկսում էին տպագրած գրքերի թերթերը ծալել, իբր թե կազմարարներ են:

Սակայն 4. Պոլսի հայերի խաղաղությունը երկարատև չէր: Աղբիւսապոլսի առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոսը, թուրք կառավարությունից հրաման ստանալով, հափշտակեց պատրիարքությունը և հալածանք սկսեց կաթոլիկների դեմ: Մելիքսեթ պատրիարքը ուղարկվեց թիարան, իսկ շորս վարդապետներ, որոնց մեջ էր և Մխիթարը, պիտի ձերբակալվեին: Մխիթարը իր ընկերներից ավելի բախտավոր էր. մինչդեռ երեք հոգին ընկան Եփրեմի ձեռքը, Մխիթարին հաջողվեց փախուստ տալ, թաքնվել կամ եզվիտների, կամ կապուցին վարդապետների, կամ թե ֆրանսիական դեսպանի մոտ: Ավելորդ է եկարագրել այդ հալածանքները, որովհետև դրանք անօրինակ բաներ չէին այն ժամանակները և կային շատ մարդիկ, որոնք ավելի վատ տանջանքներ կրեցին: Նշանակենք միայն հալածանքների հետևանքը: Մխիթարը շտապեց նախ գլուխ բերել իր ծրագրած միաբանությունը և երկրորդ՝ որոնել մի տեղ, ուր այդ միաբանությունը կարող կլինի ազատ շունչ քաշել:

1701 թվականի սեպտեմբերի 8-ին, Աստվածածնի ծննդյան տոնին, Մխիթարը հավաքեց իր համախոհներին կապուցիյան վանքի այն սենյակը, ուր ինքը թաքնվել էր հայոց պատրիարքի հալածանքներից: Այդտեղ նա բացատրեց, թե ինչպիսի կազմակերպություն պիտի ունենա այն միաբանությունը, որի մասին նա մտածում է այսքան տարի: Ընդունվեցին Անտոն արքայի կրոնավորական կարգերը: Բայց գլխավորը այդ չէր: Մխիթարը բաց արեց իր անկնդիրների առջև իրերի դրուժյունը և ասաց, որ այդպիսի հանգամանքների մեջ չէ կարելի միաբանությունը հաստատել ոչ 4. Պոլսում, ոչ էլ Հայաստանի որևէ կողմում. ուստի պետք է ընտրել մի այնպիսի երկիր, ուր հարմարություն կլինի վանք և միաբանություն հաստատելու: Սկզբում դիտավորություն կար ընտրել Լիբանանը, ուր կաթոլիկ մարիոնետները ունեին առանձին պատրիարքություն: Բայց, վաճառականների միջոցով տեղեկություններ հավաքելով, Մխիթարը հասավ այն եզրակացության, որ ամենահարմար տեղը Հուսստանի Մորեա երկիրն է, որ գտնվում է Վենետիկի իշխանության տակ. ժողովը ընդունեց Մորեա գնալը: Աղոթքներ կարդացվեցին. խնդրվածքներ եղան, և Մխիթարը հայտարարեց, որ միաբանությունը հաստատված է այդ օրվանից և նվիրում է իրեն Աստվածածնին*:

Այսպես սկիզբ առավ Մխիթարյան հռչակավոր միաբանությունը: Սկզբում նա կազմված էր տասն միաբաններից: Նրան հավաքողն ու կազմողը Մխիթարն էր, բայց նրան առաջնակարգ նշանակություն տվող ավելի հանգամանքներն էին, որոնք միացան Մխիթարի անխոնջ ջանքերի և կազմակերպող ընդունակությունների հետ:

Այդ հանգամանքների մեջ առաջին տեղն են բռնում հալածանքները: Հալածանքներն էին, որ դուրս նետեցին այս նորակազմ կաթոլիկ միաբանությունը:

* «Հայկական տպագրություն», եր. 319:

** Անդ, եր. 195:

* Միաբանությունը ընդունեց կնիք, որ բաղկացած էր շորս տառերից՝ Ո. Կ. Վ. Ա. (Որգնիր Կուսին Վարդապետ Ապաշխարության):

նը ոչ միայն հայութեան միջից, այլև օսմանյան պետութեան սահմաններէն հալածանքները ստիպեցին որոնել մի քրիստոնեայ պետութիւն, ուր կարելի էր հանգստութիւն վայելիլ: Առանց այս հանգամանքների Մխիթարյան միաբանութիւնը չէր լինի այն, ինչ եղավ: Նա կարող էր հաստատուել Լիբանանում, Կ. Պոլսում, Հայաստանի մի վանքում, նույնիսկ Հունաստանում. բայց այդ դեպքում նա կլինէր լոկ մի կրօնական հաստատութիւն, լոկ վանականների մի հանրակեցութիւն: 1705 թվականին մի քանի կաթողիկ հայեր, հետեւելով Մխիթարի օրինակին, հիմնեցին Անտոնյան միաբանութիւնը Լիբանանում. բայց այդ միաբանութիւնը ոչինչ գրական վաստակ չարտադրեց, և նրա անունը միայն կաթողիկ արեղայական հիմնարկութիւնների ցուցակում է տեղ գրավում:

Մխիթարը հիմնեց իր միաբանութիւնը գրական գործով. ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որ եթե գրական գործունեութիւնը պիտի լինէր այդ միաբանութեան հիմնաքարը, պետք էր, ուրեմն, առանց հալածանքների էլ թողնել ու հեռանալ հայկական խաւար իրականութիւնից, ապաստան որոնել ավելի լուսավոր և առաջադեմ մի երկրում:

Զգո՞ւմ էր Մխիթարը այդ անհրաժեշտութիւնը: Գործի սկզբում՝ ոչ: Նրան ավելի գրավում էր ճգնաւորական կենցաղը և, ով գիտե, եթե նա հնարավորութիւն ունենար մնալ իր երկրում, գուցե և բավականանար այնպիսի գրական գործերով, որոնց նա հրատարակեց Կ. Պոլսում և որոնց շարունակելու համար պետք էլ չկար լուսավոր երկրներ որոնելու: Սկզբում Մխիթարը լուսավոր երկիր չէր էլ որոնում: Մորեան, նոր միաբանութեան այդ ավետաց երկիրը, Եվրոպա էր լոկ իր աշխարհագրական դիրքով, բայց ոչ իր կյանքով. առաջադիմութեամբ: Դա մեկն էր այն թշուառ երկրներից, որոնք տանջվել էին օսմանյան լծի տակ. մի քանի տարի առաջ էր Մորեան անցել Վենետիկին. բայց այդ կարճ միջոցում նա, իհարկե, չէր կարող ազատվել թուրքական իրականութիւնից, մանավանդ որ Թուրքիան բոլորովին մտադիր էլ չէր իր այդ վաղեմի սեփականութիւնը վենետիկցիների ձեռքում թողնել: Հալածանքները մղեցին Մխիթարին դեպի արևմուտք, իբրև դեպի մի խաղաղ նավահանգիստ. և նա ցամաք իջավ առաջին պատահած տեղում, առանց մտածելու, թե որտեղ դա հարմար է մտաւոր գործունեութեան համար: Նույնիսկ միաբանութիւնը հաստատելուց հետո էլ Մխիթարը մի ամբողջ տարի մնաց Կ. Պոլսում, կարծես զեռ տատանւում էր, դեռ սպասում էր, թե գուցե կհաջողվի մի անկյուն գտնել հայրենի երկրում: Եկավ Ալեքսիք պատրիարքը, խոստովութիւնները սաստկացան և Մխիթարը, անկարող լինելով մնալ Կ. Պոլսում, փախավ, ինչպես տեսանք, վաճառականի շորերով դեպի Եվրոպա:

Այդ ժամանակից մի բարեհաճ ճակատագիր գալիս է հովանավորելու Մխիթարին. ահա այն երկրորդ մեծ հանգամանքը, որ նպաստեց Մխիթարյան միաբանութեան և դարձրեց նրան մի կենսունակ, հարատև հիմնարկութիւն: Հայրենի հալածանքների զոհին իր հովանու տակ է առնում կաթողիկոսութիւնը, որ և մատակարարում է նրան նյութական առատ միջոցներ: Թեև վանական կենսագրութիւնը ամեն տեղ և ամեն դեպքում աշխատում է Մխիթարին նախախնամութեան գործի ցույց տալ և այդ պատճառով խուսափում է այն տեսակ պատմվածքներից, որոնց մեջ մենք պիտի տեսնենք, թե ինչպիսի էին սարքվում միաբանութեան գործերը, բայց և այդպէս շատ փաստեր կան, որոնք կասկած չեն թողնում, թե Մխիթարը լավ գիտեր գործել ոչ միայն իբրև կրօնավոր, այլև իբրև քաղաքագետ, իբրև «փոլիթիք»: Նրան իր հովանավորութեան տակ է առնում նախ և առաջ, Վենետիկի դեսպանը Կ. Պոլսում:

որ միևնույն ժամանակ և Մորեայի կառավարիչն էր. դրա հանձնարարականներով էր, երևի, որ հանրապետութեան պաշտոնյաները տվին Մխիթարին Մեթոն բերդաքաղաքում տեղ՝ վանք կառուցելու համար և հատկացրին միաբանութեանը մի գյուղ, որի արդշուքով պիտի ապրէր նա: Այդպիսի հանկարծակի հաջողութիւնը, անշուշտ, պատրաստված էր բանակցութիւնների միջոցով, որոնց էութիւնը, սակայն, մեզ հայտնի չէ:

Սկսվեց միաբանութեան կազմակերպութիւնը: Հասնելով իր վաղեմի տենչանքին, Մխիթարը, իհարկե, չպիտի խնայէր ոչ մի ջանք՝ բարեկարգութիւն հաստատելու համար: Աշակերտների թիվը բավական մեծացել էր, պետք էր այժմ մտածել կանոնադրութիւն ունենալու մասին: Այս նպատակով նա 1705 թվին Հռոմ ուղարկեց իր միաբանակիցներից երկուսին, որոնք պիտի ստանային Կղեմես XI-ի հովանութիւնը: Բայց այդ գործը այնքան էլ հեշտ չէր. նա ձգձգվեց ամբողջ յոթ տարի: Պատճառը, մեծ մասամբ, Մխիթարի թշնամիներն էին: Դրանք այլևս լուսավորչական հայեր չէին, այլ իսկական, ուղղափառ կաթողիկ հայեր, այն զգվելի ֆանատիկոսները, որոնք Պրոպագանդայի աշակերտներն էին և Հռոմի շնորհները մոլորում էին իրենց սարսափելի հայատնացութեամբ: Այդ լատինամոլ հայերը նախանձից և չկամութիւնից կուրացած, ամեն տեսակ ամբաստանութիւններ էին անում Պրոպագանդայի ժողովների մեջ Մխիթարի և նրա սկսած գործի դեմ: Եվ Հռոմը տարուբերվում էր մինչև 1712 թվականը, երբ, վերջապես, հաստատեց Մխիթարյան միաբանութեան կանոնադրութիւնը:

Մինչդեռ Հռոմը ձգձգում էր միաբանութեան հարցը, Մխիթարը Մեթոնում կառուցեց վանք և եկեղեցի, ահագին ծախսեր արավ, պարտքերի տակ ընկավ: Բայց բախտը չէր հեռանում նրանից. բարեպաշտ կաթողիկները օգնում էին իրենց առատ նվերներով, Վենետիկի կառավարութիւնը մի գյուղ էլ նվիրեց վանքին, և այդպիսով միաբանութեան դրամական միջոցները լավացան: Ի՞նչ էին անում միաբանները: Աղոթում էին, գյուղատնտեսութեամբ պարապում, աշակերտներ կրթում: Մի հասարակ վանական միաբանութիւն էր դա: Տասներկու տարի նա մնաց Մեթոնում, բայց ոչինչ գրավոր վաստակ չարտադրեց:

Եվ դա բնական էր: Միաբանութիւնը երկար կարող էր մնալ Հունաստանի այդ խուլ անկյունում, կարող էր շատ լավ մշակել վանքի ձիթենիները և, այնուամենայնիւ, մի առանձին բարիք չէր լինի ազգի համար, եթե նույնիսկ նրա հոգու փրկութիւնը իր ամենօրյա աղոթքների առարկան դարձնէր: Բայց ահա գալիս է մի նոր հորձանք՝ մխիթարյաններին այդ աննշան և անօգուտ տեղից էլ դուրս վռնդելու: Օսմանյան պետութիւնը պատերազմ է հայտարարում Վենետիկի դեմ, նրա զորքերը արշավում են դեպի Մորեա: Մխիթարը, նայելով վենետիկցիների ուժերին, հասկանում է, թե ինչ ելք պիտի ունենա պատերազմը, և 1715-ին, թողնելով իր վանքը և բոլոր կալվածքները շորս միաբանների հսկողութեան, ինքը մնացածների հետ փախչում է Վենետիկ: Անխուսափելի վտանգը հաղթել չէր կարելի. պետք էր միայն փախչել նրանից: Ակամա էր այդ փախուստը, և Մխիթարը, սրտի կսկիծով հրաժեշտ տալով իր ձեռակերտին ու մտնելով հին նավը, որ պիտի տանէր նրան մի նոր, անծանոթ տեղ, երևի չէր զգում, թե հենց այդ կսկծալի փախուստն է, որ պիտի հռչակավոր դարձնէ թե՛ նրան և թե՛ նրա միաբանութիւնը...

Հայ փախստականները Վենետիկում են: Ազրիական ծովի այս չքնաղ թագուհին հայերի հին բարերարն էր. Մեթոնի փախստականները նրանից միայն բարիք պիտի տեսնեն: Գիտութեան և գեղարվեստների վաճառաշահ հայրենիք, նա էր, որ առաջին անգամ տվեց հայերին տպագրութիւն. նրա մեջ էր,

որ հայ գրականությունը մի երկարատև ապաստան գտավ: Հենց այն միջոցին, երբ Մխիթարը դեռ տուն ու կայան չէր գտել իր համար, այդտեղ պատահաբար հայ տպարան, հրատարակում էին հայերեն գրքեր¹⁰⁸: Մի պահարար, արդյունավոր հող էր դա, և Մխիթարին ու նրա գործակիցներին մնում էր որքան կարելի է շատ մշակել, շահագործել այդ հողը:

Մեթոնը գրավեցին օսմանցիները, քանդեցին, այրեցին: Մխիթարը այլևս վերադարձի ճանապարհ չունի. նա ստիպված է իր միաբանության համար տեղ որոնել Վենետիկում: Բայց նոր դժվարություն: Վենետիկի կառավարությունը որոշել է այլևս թույլ չտալ, որ կրոնական միաբանությունների ավելանան եղածների վրա: Մխիթարը դիմում է ազդեցիկ մարդկանց, որոնցից շատերը ծանոթ էին դեռ Մորենայից: Երկար պետք էր խնդրել, շատ դրոշներ պետք էր ծածկել: Նույն բախտը, որ հովանավորում էր սեբաստացի կրոնավորին Մորենայում, օգնեց նրան և այստեղ: Վենետիկի սենատը համաձայն էր խախտել իր դրած օրենքը և բացառություն համարել արևելցի կրոնավորներին, եթե նրանք կհաստատվեն քաղաքից հեռու:

Վենետիկից դուրս՝ ցամաքի վրա, դժվար էր հարմար տեղ գտնել: Մխիթարը աչք դրեց քաղաքը շրջապատող փոքրիկ կղզիների վրա և ընտրեց դրանցից մեկը, որ շատ հարմարություններ էր ներկայացնում թե՛ դիրքի և թե՛ օդի կողմից: Կղզում բնակիչներ չկային. միայն մի պարտիզպան էր ապրում, որ մշակում էր այդտեղ եղած պարտեզը: Կար և մի հին եկեղեցի՝ ս. Ղազար անունով: Նա ուներ հին, խաբխուլ բնակարաններ, մի մեծ պարտեզ և երկու ջրհոր: Մխիթարը նորից սկսեց դիմումներ անել մեծավորներին, խնդրել, որ իրեն շնորհվի այդ կղզին: Սենատն ընդունեց այդ աղերսանքը, և 1717 թվականի սեպտեմբերի 8-ին՝ միաբանության հիմնարկության տարեդարձին, Մխիթարը իր միաբանակիցների հետ հաստատվեց ս. Ղազարի կղզում:

Այդ օրվանից է, որ Մխիթարյան միաբանությունը ստանում է իր հռչակն ու պատկառելի անունը:

III

Կարծիքներ Մխիթարյան միաբանության մասին. Մխիթարը դիմակավորված լուսավորչական չէր. Մխիթարը՝ իսկական հայ կաթոլիկ. կրոնական պրոպագանդա գրականության միջոցով: Մխիթարը՝ կոմպրոմիսների մարդ. «փոփոխիք»։ Հռոմի աչքում լավ երևալու ձգտում. ինչպե՞ս էր Մխիթարը վերաբերվում հայոց եկեղեցուն. նրա մի գրությունը: Կոմպրոմիսի մի ուրիշ օրինակ. Մխիթարի վերաբերմունքը դեպի լատինացրած հայերենը. Հռոմը՝ դամկլյան սուր, կախված ս. Ղազարի վանքի վրա:

Հայտնի է, թե ինչ ահագին դեր է կատարել Մխիթարյան միաբանությունը հայ ազգի մեջ: Վստահ կարելի է ասել, որ մի ամբողջ դար, մինչև XIX դարի կեսը, դա միակ հիմնարկությունն էր, որ լույս և գիտություն էր մատակարարում հայերին: Մի անօրինակ բեղմնավոր գրական գործունեությամբ ս. Ղազարի վանքը դարձավ մի երևույթ, որի նմանը չէ տեսել մեր պատմությունը: Հայերը շատ տեղեր էին աշխատում ծաղկեցնել մայրենի գրականությունը, բայց ոչ մի տեղ չկարողացան հավասարվել Վենետիկի հայ կրոնավորներին, որոնք երկար ժամանակ անհաղթելի և աննկուն տիտանների նման էին երևում ազգի աչքին:

Իբրև այսքան խոշոր մի երևույթ, Մխիթարյան միաբանությունը, բնականաբար, շատ վեճերի ու պայքարների առարկա պիտի դառնար: Մենք արգիս տեսանք, որ Հռոմի ստրուկ հայ կաթոլիկությունը համարում էր մխիթարյաններին ոչ բավականաչափ ջերմեռանդ հավատացյալ. այդ վերաբերմունքը յարունակվեց երկար, հարուցեց փոթորիկներ, որոնք մեծ ազդեցություն ունեցան Մխիթարյան ուխտի վրա: Նշանավոր է, որ մինչդեռ մխիթարյանները ֆանատիկոս լատինամոլության աչքում դավաճաններ էին, հայ լուսավորչականներն էլ չէին ընդունում նրանց իբրև իրենց շահերին նվիրվածների: Երկու կողմի համար էլ ս. Ղազարի կրոնավորները դավաճաններ էին: Ինչո՞ւ էր այսպիսի թողնելով առայժմ պրոպագանդայի նեղսիրտ աշակերտներին, տեսնենք, թե ինչ էր Մխիթարը լուսավորչականների կարծիքով:

XIX դարի կեսում Մխիթարյան միաբանությունից հեռացած մի քանի հայ վարդապետներ տարածեցին մեզանում այն կարծիքը, թե Մխիթար Սեբաստացին բոլորովին նվիրված չէր կաթոլիկության, թե այդ կաթոլիկությունը միայն մի դիմակ էր նրա համար, որովհետև գործելով Իտալիայում, վայելելով կաթոլիկ աշխարհի նյութական և բարոյական աջակցությունը, նա արտաքուստ, այդ բարիքների համար, իրեն ձևացնում էր հարազատ կաթոլիկ, մինչդեռ հոգով կպած էր իր մայրենի եկեղեցուն: Մխիթարի հաջորդներն էին, ասում են շատերը մեզանում, որ դավաճանեցին իրենց առաջին աբբայի սկզբունքներին, չկարողացան թաքնվել նրա դիմակի տակ, չկարողացան կեղծել և խաբել, ինչպես անում էր Մխիթարը, այլ խրվեցին թունդ կաթոլիկության մեջ, դարձան Հռոմի կույր արքայականներ*:

Որքա՞ն ճիշտ է այս վկայությունը: Որքա՞ն ճիշտ է, թե Մխիթարը ճարպիկ ձեռնածուկ նման խաբում ու մոլորեցնում էր պապական աթոռը այնքան մամանակ:

Մեզ թվում է, որ հարցը ճիշտ կերպով չէ լուսաբանված մինչև այժմ: Պետք է, ամենից առաջ, թողնել Մխիթարի դիմակի մասին կաղմված առասպելը: Ամենից շատ առողջ դատողությունն է այսպես պահանջում: Մխիթարի պես մի անձնավորություն, որի մասին այնքան ահագին, առաջնակարգ նշանակություն ուներ կրոնական ջերմեռանդությունը, չէր կարող կեղծել մոտ կես դար, երբ նա վարում էր իր միաբանության գլխավորի պաշտոնը և ստիպված էր պայքար մղել իր հակառակորդների դեմ: Խաբել, ուրիշի աչքին թող փչել, երկդիմի ու կեղծավոր արարքներով մարդկանց բարեսրտությունը շահագործել. այսպիսի հատկություններ չպիտի որոնենք մենք մի ճգնավորի մեջ, որ հագնում էր կաշյա շապիկ և այդ շապիկի վրա խիտ առ խիտ շարված էին սուր երկաթե խայթոցներ*: Նրա գործերից ոչ մեկը չէ վկայում, թե ճիշտ որ նա խաբում էր, իսկ կաթոլիկ կղերը, Հռոմի քթի տակ, այնքան միամիտ էր, որ խաբվում էր այդ մարդու ձեռքին...

Ոչ, Մխիթարը կաթոլիկ էր. ոչինչ հանցանք չկա այս հանգամանքի մեջ: Իր տպագրած Աստվածաշնչի վերջում Մխիթարը պարզ ասում է. «Թեպետ սիրում եմ իմ ազգը և նրա օգտի համար աշխատելը, բայց դրանով իմ սիրտը Հռոմի սուրբ եկեղեցու ուղղափառ հավատի դավանությունից չի թուլանում:

* Որքան մեղ հայտնի է, առաջին անգամ Մխիթարի մասին այսպիսի կարծիք հայտնել է մեզանում Գաբրիել վարդապետ Ալվազովսկին իր «Ուրուագիծ ոգույ և ընթացից Մխիթարյան Միաբանության» բրոշյուրում (Փարիզ, 1857): Այնուհետև նա իբրև լավատեղյակ առաջնորդ հանդիսացավ ուրիշների համար, որոնք կրկնեցին միևնույն բանը (օր. Միքայել Նալբանդյան, Հյուսիսամայլ, 1858, Ա. Երիցյան, Վենետիկի Մխիթարյանք, Թիֆլիս, 1883):

** Ազոնց, եր. 82:

Եվ հակառակը, թեև ամեն կողմով ինձ միշտ ենթարկել եմ և ենթարկում եմ Հոռմի գահի հնազանդության, որովհետև մեր հայր սուրբ Լուսավորին էլ օրինակ է ինձ համար, բայց դրանով իմ սերը և իմ ազգի օգտի համար աշխատելու ջանքը (թեև ազգը ինձ այսպիսի հնազանդության համար արհամարհել է) երբեք չի թուլանա: Իրավունք ունի՞նք չհավատալու այսքան հաստատ ու որոշ դավանության: Երբե՞ք: Եվ սակայն, մեզանում եղել են մարդիկ, որոնք հենց այս իսկ խոսքերի վրա են հիմնել իրենց կարծիքը, թե Մխիթարը դիմակ ուներ:

Թյուրիմացությունը ամբողջապես առաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ Մխիթարը առաջինն էր, որ հայերի մեջ այսպիսի սկզբունք էր քարոզում: Որոնելով դիմակ Մխիթարի դեմքի վրա, մենք նկատի չենք առնում, թե ազգ և Հոռմ տարբեր բաներ են, թե կարելի է լինել հավատացող կաթոլիկ և միաժամանակ նաև լավ հայ: Մինչև Մխիթարը մեզանում չկար այսպիսի հասկացողություն: Կաթոլիկություն՝ նշանակում էր կատաղի, կույր, անհաշտ թշնամություն հայության, հայոց լեզվի, հայ ավանդությունների դեմ: Մխիթարը առաջին հայ կաթոլիկն էր, հասկանալով այս բառը իր ճշմարիտ, արդար մտքով, ազգով՝ հայ, կրոնով՝ կաթոլիկ, ինչպես կա կաթոլիկ ֆրանսիացի, սպանիացի, գերմանացի: Ս. Ղազարի վանքը մեզանում վաղուց սկսված կաթոլիկական հոսանքի առջև կանգնեց իբրև գրանիտյա անկյունաքար, որ դարձնում էր այդ հոսանքը անմիտ լատինամոլությունից և ազգատյացությունից դեպի հայասիրություն: Դեռ ունիթորների ժամանակից Հայաստանում մի ողբալի իրողություն էր դարձել, թե Հոռմի ետից գնալը նշանակում է հայության դեմ գնալ: Մխիթարյան միաբանությունը եկավ ջախջախելու այդ հին վիշապի գլուխը: Նրա հիմնադրի մեծությունը ամենից շատ այս հանգամանքի մեջ է երևում. նա հասկացավ և գործադրեց այն ճշմարտությունը, թե կարելի է Հոռմինը Հոռմին տալ, ազգինը՝ ազգին:

Բազմաթիվ իրողություններ և վկայություններ կան, որոնք հաստատում են Մխիթարի ուղղամիտ կաթոլիկությունը: Իբրև կրոնավոր, նա կաթոլիկ էր և Հոռմի եկեղեցու շահերին նվիրված: Կեղծավորություն և խաբեբայություն չենք կարող գտնել այն հարաբերությունների մեջ, որ նա ուներ Հոռմի հետ, նրա աշակերտները, քարոզչի գավազան վերցրած, Հայաստան էին գնում ոչ թե դիմակավորված միաբանության գործերը պատմելու, այլ պարզապես պապականություն տարածելու համար: Բայց եթե նա միևնույն ժամանակ այնքան լայն ու ազատամիտ հայացքների տեր էր, որ մյուս ֆանատիկոսների նման չէր ընդունում, թե ոչ կաթոլիկի հայությունը մի ժանտախտ է, որից պետք է փախչել, այդ, իհարկե, չէ նշանակում, թե նա դիմակավորված լուսավորչական էր:

Մխիթարը երևան եկավ մի այնպիսի ժամանակ, երբ կաթոլիկությունն ու լուսավորչականությունը միմիայն անողորմ կռիվ էին ճանաչում իրար դեմ, կռիվ, ինչպես հնարավոր էր՝ ճիրաններով, ժանիքներով, մահմեդական բանտերով, մատնություններով և այլ այսպիսի ստորություններով: Սեբաստացի կրոնավորը ընկավ հալածանքների մեջ, բայց այդտեղ նա ճիրաններ սրել չսովորեց, վրիժառու կրքեր չվառեց իր մեջ: Նա բացեց հաշտության, համբերության ճանապարհը. կրոնական վեճերը նա անցկացրեց մտքի, գրականության շրջանը: Մխիթարը հիանալի կերպով ըմբռնեց այն ժամանակվա դրությունը: Տեսնում էր հայ ազգի տգիտությունը և հասկանում էր, որ այդ տգիտության հաղթողը ոչ Կ. Պոլսում կամ էջմիածնի մոտ բուն դրած եզմիտների ճարպկությունն ու անբարոյական մեքենայությունները կարող են լինել, ոչ

խանների ու փաշաների կոկորդը խրած կաշառքները, այլ մի բան միայն՝ գիտությունը: Դա միանգամայն անսխալ միջոց էր և անխորտակելի ղեկը: Ճարպուր տարիների ընթացքում ս. Ղազարի վանքը լույս էր հանում կաթոլիկության ջատագովություններ, քարոզում էր պապական գաղափարներ, բայց հայ ազգը, նույնիսկ նրա ամենամոլեռանդ մասը, չէր այրում այդ գրքերը, այլ նրանցով զարդարում էր իր տները, կարդում էր և շարունակում էր համարել այդպիսի գրքեր հրատարակողներին հարգանքի ու պատվի արժանի հայեր: Համաձայնել կամ հակառակվել այդ գրքերին կարող էր ամեն մեկը. բայց, ինչ էլ լիներ, Մխիթարյան միաբանությունը հաղթահարեց ամբողջ ազգը, հպատակեցրեց իր հեղինակության, դարձավ մտքերի տերն ու հրամանատարը: Նա գիտուն էր, լավ պատրաստված, և մեր հայրենի տգիտությանը մոռում էր գետնաքարշ ընկնել նրա առաջ, գալարվել անկարողությունից:

Բացի գրականությունից, Մխիթարը իր գործունեության համար մի ուրիշ միջոց էլ ընդունեց՝ քարոզչությունը: Սա նրա ամենամեծ սխալն էր, որ շարունակեցին և նրա հաջորդները: Միսիոնարական եռանդ և ընդունակություն մխիթարյանները երբեք չեն ցույց տվել: Ամբողջովին գրքերին նվիրված մի վանական միաբանություն, որ մի ակադեմիա էր հայ ազգի համար, չէր կարող իր սահմանափակ միջոցներով մի առանձին արդյունք ավելացնել կաթոլիկ պրոպագանդայի վրա, բայց այդ պաշտոնը, որ թյուրիմացությամբ թե հանգամանքների ստիպմամբ նա հանձն էր առել, միշտ ջլատել է նրա ուժերը, հեռացրել է նրան իսկական կոշումից՝ գրական գործունեությունից, և բավական զցել է մխիթարյանների հեղինակությունն ու պատիվը: Անհամեմատ արդյունավոր կլիներ ս. Ղազարի մտավոր գործունեությունը, եթե նրան հարողներ հեռու մնալ այն պայքարներից, որ մղում էին հայերի դեմ լատինամոլ կաթոլիկները: Բայց այդպիսի բախտ չունեցավ նա, և առաջինը Մխիթարն էր, որ իր վանքի մեջ մտցրեց մի այդպիսի սխալ և անօգուտ ուղղություն: Այստեղ արդեն մեղավի հակառակ կողմն է երևում:

Մխիթար Սեբաստացին այն տեսակ գործիչներից չէր, որոնք երևան են գալիս իբրև վերանորոգիչներ և, կռիվ հայտարարելով անհամակրելի սկզբունքների, պակասությունների դեմ, հաղթանակ են խլում երկար ու համառ մաքառումների միջոցով: Դա կոմպրոմիսի, զիջողությունների մարդ էր, որի համար մեծ նշանակություն ուներ «փոլիթիքան», իսկ հայտնի է, որ «փոլիթիքան» ասած բանը հաջողություն հնձում է միայն այն դեպքում, երբ արհամարհում է նույնիսկ բարոյական սկզբունքները:

Իր միաբանության դիրքը տպահանջելու համար, նրա գոյությունը կաթոլիկ աշխարհի աչքում անհրաժեշտ դարձնելու համար, նա առաջ քաշեց քարոզչական, միսիոնարական գործը: Մենք չենք ասում, թե հայերին կաթոլիկացնելու միտքը անկեղծ չէր Մխիթարի մեջ: Ոչ. մենք հավատացած ենք, որ նա կարող էր շատ համոզված լինել, թե այդպես հարկավոր է, մանավանդ որ սկզբում, մինչև Վենետիկ փոխադրվելը, միաբանության առաջ զխավորապես քարոզչական գործունեությունն էր դրած: Բայց ինչու՞ էր այդ հանգամանքը առանձնապես շեշտվում այն բազմաթիվ վկայագրերի մեջ, որ տվել են Մխիթարին զանազան կաթոլիկ կղերականները. Մխիթարը, առհասարակ, համեստ մարդ էր, փախչում էր պատիվներից, մինչև կյանքի վերջը վարդապետ մնաց, իսկ «Աբբա» պատվանշանը, որ տված էր Հոռմից, այնքան վիրավորում էր նրա հոգու խոնարհությունը, որ նա այդ բառից առաջ միշտ գնում էր «կոլեցյալ»: Եվ սակայն Մխիթարը անպատեհություն չէր համարում ընդունել այնպիսի գովասանական թղթեր, որոնց մեջ շեշտվում էր նրա ուղղափառ ու հա-

բազմաթիվ կաթոլիկությունը և մանավանդ այն, թե նա իր ազգակիցների մեջ քարոզում է հոռմեական դավանությունը: Կղերականների տված վկայաթղթի ընդհանուր ավելանում են Հայաստանի դավաններից եկած հանրագրերը: Եվ զուգահեռ 1710 թվականին գրում են, թե Մխիթարի աշակերտները այնտեղ փայլում են արեգակի պես և եթե միշտ մնային այնտեղ, ամբողջ քաղաքը կաթոլիկություն կընդուներ: Անկյուրիայից ուղարկված հանրագիրը վկայում է, որ Մխիթարի միաբանությունը հնազանդեցնում է հայերին կաթոլիկ եկեղեցուն: Նույն տեսակ վկայություններ գալիս են Կ. Պոլսից, Զմյուռնիայից, Սև Բաստիայից: Այդ թղթերը առանց Մխիթարի կամ նրա աշակերտների պիտույության չէին կազմվում. դրանք հարկավոր էին ոչ այնքան ընտանեկան ասորի ժելի ընթերցանության համար, որքան Հռոմին ներկայացնելու և նրանից աջակցություն գտնելու համար:

Պակասը լրացրին Մխիթարի թշնամիները: Դրանց պապանձեցնելու համար Մխիթարը պիտի հավատացներ Վատիկանի իշխաններին, որ ինքը ոչ միայն ջերմեհոանդ կաթոլիկ է, այլև նպատակ է ընտրել առաքելական քարոզչությունը հերձվածող հայերի մեջ: Եվ Հռոմը այդպես էլ նայում էր հայ վարդապետների միաբանության, այսինքն՝ տեսնում էր նրա մեջ մի գործիք, որի միջոցով ավելի հեշտ պիտի լիներ պրոպագանդան առաջ տանել հայերի մեջ, գոնե այսպես է արձանագրել պատմությունը¹:

1718 թվականին Մխիթարը դնաց Հռոմ՝ անձամբ բացատրություններ տալու և իր վրա բարդած ամբաստանությունները հերքելու համար: Կղերական Ս. պապը նրան շատ սիրով ընդունեց և փայտիայից: Եթե հավատանք Մխիթարի կենսագրության, այդ ընդունելության մեջ էլ գործում էր նույն աստվածային մատը, որ բերել հասցրել էր սերաստացի վաճառականի որդուն այստեղ: Բայց ավելի բնական է ընդունել, որ ս. Պետրոսի աթոռակալը բաղմամբով վկայություններ ուներ իր առջև Մխիթարի օգտակարության մասին և հենց այդ պատճառով էլ այնպես սիրալիր էր նրա հետ, հոգաբարձությամբ հավատաց նրա անմեղության և, ի նշան իր բարեհաճության՝ շնորհեց հազար հատ ինգուզեցիա, որպեսզի մխիթարյան քարոզիչները տարածեն Հայաստանի հավատացյալների մեջ:

Մեզ հայտնի չէ, թե ինչպես Մխիթարը արդարացրեց իրեն պապական հավատաքնության առաջ, նրա ներկայացրած թղթերի բովանդակության ծանոթ չենք, որովհետև կենսագրությունը ամենայն խնամքով թաքցրել է այդ բոլորը, բավականանալով միայն անորոշ խոսքերով, թե Աստուծո օգնությամբ Մխիթարը հաղթող դուրս եկավ, լոցերից իր թշնամիներին: Եվ Մխիթարի՝ դեպի Հռոմն ունեցած հարաբերությունները թաղված կմնային մթության մեջ, եթե 1879 թվին Զմյուռնիայում մի կաթոլիկ վարդապետի ձեռքով չհրապարակվեր մի բրոշյուր², որ գոնե աղոտ լույս է գցում այդ խնդրի վրա: Այդտեղ տպված վավերաթղթերից մենք նախ և առաջ իմանում ենք հետևյալը. «Սրբազան Պապն և Ս. Ժողովն տե՛ր Բորակաստա ֆիտե՛ կացուցեալ են զՄխիթար Աբբա հայրն վերակացու և հովիւ ամենայն ազգին Հայոց, զի կառավարեաց զնոսա ըստ խոհմութեան իւրում և ոչ այլ ոք իշխեցէ ի վերայ նոցա»: Սա արդեն մի ապացույց է, որ Մխիթարին այնքան էլ խորթ չէին իշխանապետա-

կան տենչերը, ինչպես ճգնում են ցույց տալ նրա աշակերտները: Անշուշտ, բոլոր հայերի կառավարիչ և հովիվ դառնալը նույնպես մի միջոց էր միաբանության դիրքը ամրապնդելու և հակառակորդներին լռեցնելու համար: Եվ իրավ, Հռոմը տալով նրան այդպիսի իշխանություն, այնքան հավատ ուներ նրա վրա, որ պատրիարքական փոխանորդությունից արձակեց մի կաթոլիկ եպիսկոպոսի՝ այն պատճառով, որ նա Մխիթարի և նրա աշակերտների դեմ խոսել էր: «Փոլիթիքայի» միջոցով այսպես հաշիվներ տեսնել հակառակորդների հետ. ահա ինչ սխալների մեջ էր ընկնում սերաստացի նախկին ճգնավորը: Կաթոլիկ կղերականության մեջ գուցե առանց այսպիսի միջոցների չէր էլ կարելի հաջողություն գտնել: Բայց իրողությունը մնում է: Ահա նույն «փոլիթիքայի» մի այլ ավելի անհրապույր կողմը:

Սպահանի և Նոր Զուղայի մեջ սկսված կրոնական կատաղի խռովությունները³ հարց արժարժեցին կաթոլիկների մեջ, թե չպետք է հաճախել հայ լուսավորչականների եկեղեցիները: Հռոմի պապը վճիռ արձակեց այդ մտքով: Իսկ երբ կրոնական խառնակությունները Պարսկաստանից անցան Թուրքաց Հայաստան, այդտեղ գործող քարոզիչներն ու վարդապետները պահանջում էին, որ պապական այդ վճիռը գործադրվի նաև Թուրքիայում գտնվող հայ եկեղեցիների վերաբերմամբ: Այդ ծայրահեղ անհամբերողությունը Մխիթարին չափազանցություն էր երևում: Լատինացման գաղափարը դրանով կատարյալ հաղթանակ պիտի տաներ. հայ կաթոլիկները մի կողմից հեռացված պիտի լինեին հայ եկեղեցուց, իսկ մյուս կողմից՝ բոլորովին զրկված սեփական եկեղեցի ունենալու հնարավորությունից, որովհետև Թուրքիայում նրանք ենթարկված էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի իրավասության և իրավունք չունեին առանձին եկեղեցիներ կառուցանելու:

Այդ պատճառով Մխիթարը 1733 թվի ապրիլի 14-ին Հռոմին ներկայացրած մի մանրամասն գրության մեջ ապացուցանում էր, թե կաթոլիկները կարող են գնալ լուսավորչականների եկեղեցիները: Անկասկած, նա մի շատ արդար դատ էր պաշտպանում: Մխիթարը, հայության գաղափարի նախանձախնդիր, շատ լավ գիտեր, որ հայ կաթոլիկությունը այն չպիտի լինի, ինչ ուզում են դարձնել լատինական կղերականները. դա նույն ազգի մի մասն էր, բաժանված կրոնով, և եկեղեցական մերձավորությունը կլիներ երկու մասերի համար փոխադարձ հարգանքի և համերաշխության կապ: Ծշմարիտ հայ կաթոլիկությունը, որի ներկայացուցիչը Մխիթարն էր, միայն վրդովվել կարող էր այն խրատից, որ կազմել էին պապականության կույր ստրուկները և որ ասում էր. «Հայոց ժամուն առջևն անգամ մի անցիր. իսկ եթե անցնել պետք եղավ ու գդակդ գլխիդ հոն ձգեցիր, ներս մի մտնիր առնելու, ձգե փախիր»⁴: Նույնիսկ բոլոր հայերին կաթոլիկ դարձնելու տեսակետից էլ շատ վնասակար էր այս աստիճան արհամարհանքը դեպի լուսավորչական եկեղեցին: Մխիթարը գնաց այդ հոսանքի դեմ: Բայց ինչպես էր նա պաշտպանում այդ դատը:

Նա ասում էր, թե հայոց եկեղեցին Հռոմի կողմից պաշտոնապես չէ ճանաչված հերձվածող, բայց հայերը իրապես հերձվածող են: Թեև այսպես, բայց պետք է թույլ տալ, որ ուղղափառները գնան հերձվածողների եկեղեցին, որովհետև ուրիշ ճար չկա. եթե ճար լիներ, եթե կաթոլիկությունն էլ իր

¹ Ազոնց, եր. 232—233:

² Лавис и Рамбо, Всеобщая история, т. VI, М., 1899, с. 231.

³ «Արքայ Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք որք աղբիւրն ընդդէմ նոցին, որք ասեն թէ ոչ երբէք պարտ է գնալ ուղղափառաց ի ժամն հայոց», հրատարակեց Ղուկաս վարդապետ Տերտերյան, կարևոր ծանոթություններով:

⁴ «Արքայ Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք...», եր. 19—20:

⁵ «Հայկական տպագրություն», հ. I, եր. 251—254:

⁶ Այվազովսկի, Ուրվագիծ, եր. 41:

եկեղեցիներն ունենար, այն ժամանակ, ինչ խոսք, չպետք էր թույլ տալ ուղղափառին մտնել շարափառի եկեղեցին: Բացի ճար չլինելուց, ուղղափառներին չպետք է արգելել և այն պատճառով, որ ոչինչ վնաս չի լինի, եթե նրանք ազատ մտնեն հերձվածող եկեղեցին, որովհետև կաթոլիկները դարգացած են, իսկ հերձվածող հայերը՝ տգետ. կաթոլիկը հեշտությամբ կարողանում է հաղթել հերձվածող քահանաներին և որսում է հերձվածողներին, մինչդեռ վերջիններս չեն կարողանում նույնիսկ մի հատ ուղղափառ որսալ:

Բայց այսքանը դեռ ոչինչ: Կատինամոլները եկեղեցիներին բաժանում էին պահանջում մանավանդ այն նպատակով, որ կաթոլիկները և լուսավորչականները միմյանց հետ սիրով չկապվեն կամ, ուրիշ խոսքերով, թշնամի մնան միմյանց, որպեսզի կաթոլիկները նորից չվերադառնան լուսավորչական եկեղեցին: Այդ կասկածները ցրելու համար Մխիթարը գրում էր հետևյալը.

Ապագա այն կասկածելի վնասը, թե ուղղափառները, ժամ գնալով, կկապվեն հերձվածողների հետ սիրով ու այդպիսով կմոլորվեն, երբեք տեղի ունենալ չի կարող: Եվ դրա պատճառը հետևյալն է. ուղղափառները այնքան զրկված են հերձվածողներից, որ եթե սրանցից յուրաքանչյուրը հարյուր տարի ապրե, և հարյուր քարոզիչներ հորդորեն ուղղափառներին պակասեցնել նրանց զգվանքի հարյուր աստիճաններից մեկը, չեն կարող պակասեցնել: Եվ այս բանի նշանը հայտնի է նրանով, որ հայ անունից է, որ ազգի անուն է և ոչ թե աղանդի, ուղղափառները նույնպես զգված են, և եթե հնար լիներ, նրանք հայ անունն էլ կջնջեին իրենցից: Եվ քանի որ այս այսպես է, ինչպես կարելի է, որ կապվեն նրանց հետ սիրով: Կա և այլ պատճառ. հերձվածողները իրենց տգիտության և կոպտության պատճառով այն հիմարությանը են վարվում միշտ, որ եթե ուղղափառները նույնիսկ աշխատեին էլ սիրել նրանց և կամ ախորժելի դառնալ նրանց մեջ, դարձյալ չէր լինի սեր և կապակցություն: Ուրեմն, մնում է այն, որ չկա մի պատճառ, որից զրկված՝ զրկենք ուղղափառներին իրենց եկեղեցիներից: Որովհետև այն եկեղեցիները ավելի շատ ուղղափառների եկեղեցիներ են, քան հերձվածողների: Նրանք հիմնվել են մեր սուրբ և ուղղափառ հայրերի ձեռքով: Եվ հերձվածողները համարյա թուրքաց բռնության օգնությամբ են գալիս մտնում մեր եկեղեցիները և ոչ թե մենք ենք գնում նրանց եկեղեցիները: Եվ մեր այնտեղ մտնելով ուղղափառների թիվը օրեցօր բաղմանում է և ամենքը շահվում են: Դրանով էլ մեր եկեղեցիները ազատվում են հերձվածողների ձեռքից. մենք գտնվում ենք թուրքերի իշխանության տակ և չենք կարող հերձվածողներին արտաքսել մեր եկեղեցուց ու մարդեր մեր եկեղեցին: Ուստի մեզ մնում է միայն այն, որ, նրանց դեպի մեզ դարձնելով՝ մաքրենք եկեղեցին: Բայց եթե մենք դուրս գնանք ու թողնենք եկեղեցին նրանց, այն ժամանակ եկեղեցին հավիտյան կմնա անմաքուր, իսկ մենք առանց եկեղեցու թափառական ու անկրոն կլինենք զուր տեղից: Դարձյալ այս էլ հայտնի է, որ ամեն տեղ մեծատունները և խոհեմ մարդիկ ուղղափառ են և հայտնի է, որ ամեն տեղ մեծատունները և խոհեմ մարդիկ ուղղափառ են և նրանք են եկեղեցիների մեջ և իշխանավորների դռներին իշխող ու խոսող: Իսկ երբ այսպիսի իշխողները իրենք իրենց արտաքսեն եկեղեցիներից, այն ժամանակ այս եկեղեցիներում իշխող կմնան աղքատները և հիմարները: Եվ եթե պատահում է երբեմն, որ մի որևէ պատճառով ուղղափառները կամենում են խոսել, խաժամոժ և տգետ ամբոխը, հուզված չար քահանաների ձեռքով, սկսում է աղաղակել, թե դուք որ չեք հավանում և չեք գալիս մեր եկեղեցիները, ինչպես՝ կարող եք այժմ մեծաբանությամբ իշխել մեր եկեղեցիների և քահանաների վրա: Այս պատճառով, եթե մեծատուն և խոհեմ ուղղափառները միշտ գտնվեն եկեղեցիների մեջ, ոչ ոք չէ կարող ընդդիմանալ

երանց, և ինչ էլ հրամայեն, կարող են կատարել տալ Տիրոջ օգնությամբ: Եվ այսպես, փոքր առ փոքր, կարելի կլինի սրբել և մաքրել մեր եկեղեցիները*:

Ահա ինչ լեզվով խոսել գիտեր Հոռմի հետ այն մարդը, որին մեղանում էր ամարում են կաթոլիկական դիմակի տակ գործող հայ լուսավորչական: Բայց եթե մենք Մխիթարի այս խոսքերը համարենք նրա անկեղծ ու խորին պալանանք, այն ժամանակ շատ տարբերություն չենք գտնի նրա և Պրոպագանդայի մի մոլի աշակերտի մեջ. մինչդեռ թե՛ Մխիթարի և թե՛ նրա միաբանության գործերը երաշխավոր են, որ նրանց մեջ չկար այն աստիճանի ֆատիլիկոսություն, որ հայոց եկեղեցիները պիղծ և անմաքուր համարեին: Երանց վերաբերմունքը դեպի հայ «հերձվածողները» ավելի մեղմ էր, ավելի բարեկամական, քան այս դրության մեջ: Եվ եթե Մխիթարի անունը կրող մի այս տեսակ անսլափ թուղթ է մնացել, պատճառը Հոռմին հաճոյանալու քաղաքականությունն էր, մի բան, որ մինչև մեր օրերը Մխիթարյան միաբանության անհամակրելի կողմն է կալվում և շատ փաստերով է երևան եկել:

Մեզ կարող են ասել, թե ուրիշ կերպ չէր էլ կարող վարվել Մխիթարը: Մի անհայտ հայ վարդապետ չէր կարող Հոռմին դասեր տալ, ջնջել այն դաժանոր նախապաշարմունքը, որ ասում էր, թե ով Հոռմի հետ չէ, նա պիղծ և անմաքուր հերետիկոս է: Այո, միանգամայն ճիշտ է այս առարկությունը: Բայց մենք արձանագրում ենք փաստը, որպեսզի պատկերացնենք մխիթարյանների ոգին, այն մթնոլորտը, որ ստեղծվեց ս. Ղազարի վանքում սկզբից եթե, Դա շատ կարևոր է՝ միաբանության գրական գործունեությունը բնորոշելու համար: Թեև մեզ համար ավելի հաճելի և պատվաբեր կլիներ, որ Մխիթարի պես խոշոր անձնավորությունը ճշմարտության անվահեր գլխավոր հանգիստար, չբաշխեր իսկությունը հայտնելուց ուր և երբ էլ հարկավոր լիներ գա, բայց չեղածը եղած դարձնել մենք չենք կարող. և պատմությունը, որ լույսերի հետ գծագրում է նաև ստվերները, չէ կարող անաչառ չլինել և մեծ մարդկանց վերաբերմամբ: Կոմպրոմիսների քաղաքականությունը միշտ այսպիսի հետևանքներ է առաջացնում: Եվ մենք կտեսնենք, թե որպիսի ազդեցություն է թողել այդ քաղաքականությունը ս. Ղազարի երկարատև, զարմանալի գործունեության վրա...

Մի ուրիշ հարցի մեջ էլ Մխիթարը ցույց տվեց, թե որքան մեծ առաքիլություն է համարում հարմարվելը, կռվի մեջ չմտնելը: Մենք շատ անգամ անթիվ ունեցանք խոսելու լատինացրած հայերենի մասին, տեսանք, որ հայոց լեզվի մեջ հրեշավոր ազավազույթուններ մտցնողները գլխավորապես լատինամոլ կաթոլիկներն էին: Այդ ֆանատիկոսները հայերենը լատինացնելու մեջ չէին ղեկավարվում լեզուն հարստացնելու, կենդանացնելու մտքով, այլ ունեին նույն դավանափոխական տենդը, որ նրանց ամբողջ էությունն էր վարակել: Նրանք համոզված էին, որ հայ ազգը կազատվի հերձվածողական և հերետիկոսական կարծիքներից միայն այն ժամանակ, «երբ լատիններենի ճիշտ թարգմանությամբ գրվեն և բացատրվեն հոռմեական դավանանքի խոսքերը»**:

* «Աբբայ Մխիթարայ վարդապետի արարելալ պատճառք», եր. 46—47:

** «Ուրուագիծ Մխիթարեանց», եր. 35:

թյունը, անհասկանալի, արհեստական էր. կաթոլիկական աղավաղումները ավելի ևս դժվար, անմարտելի դարձրին նրան: Եվ այդ դրությամբ հասցրած լեզուն տիրապետող էր մեղանում մասնավոր XVII դարի ընթացքում:

Մխիթարը զգում էր լեզուն այդ բարբարոսություններից ազատելու անհրաժեշտությունը. նա գիտեր, որ պետք է վերանորոգել գրաբարի հին ձևերը, վերադարձնել նրան նախկին հարստությունը ու այդպես գործածության մեջ մտցնել: Բայց դրա համար պետք էր հակառակվել լատինամոլների կուսակցության, որ այդ ժամանակները լատինացրած հայերենի բերականություններ էր հրատարակել: Երկար մտածեց Մխիթարը, բայց չկարողացավ լատինամոլներին հակառակվելու համարձակություն ստանալ. նրանց զայրույթը չգրգռելու համար նա ստիպված եղավ, հակառակ իր համոզմունքի, ընդունել բարբարոսական աղավաղումներից շատերը և միայն մի քանի մասերում համարձակություն ունեցավ վերականգնել գրաբարի կանոններն ու ձևերը: Զկարողանալով հայտնաբերել հակառակություն և թշնամություն հանել լեզու խանդավառների դեմ, Մխիթարը ընտրեց կոմպրոմիսի ճանապարհը, հույս ունենալով, որ աղավաղումները հետզհետե կվերանան. և այդպիսի միջին ճանապարհ, հակառակորդներին չգրգռելու, ամենքին շահելու միջոց ներկայացնում է նրա «Քերականությունը»¹⁰⁹, որ տպագրվեց 1730 թվականին*: Նույն այդ նպատակով էլ Մխիթարը չկարողացավ ազատել իր տպագրած գեղեցիկ, պատկերազարդ Աստվածաշունչը այն նորմություններից, որոնք կային Ոսկանի Աստվածաշունչի մեջ: Հայտնի էր, որ Ոսկանը սրբագրում էր մեր հին գրքերը լատինացրած հայերենի ձևերի համաձայն: Բայց Մխիթարը շատ քիչ բան ուղղեց Ոսկանի նորություններից. ավելին անել չկարողացավ**:

Այս բոլորից պարզ է, թե կաթոլիկական ձգտումները որքան մեծ ազդեցություն ունեին Մխիթարի և նրա միաբանության վրա: Միանգամայն անկախ ու ինքնագլուխ դիրք գրավել ս. Ղազարի կղզու վրա, Հոռմի աչքի առջև, անկարելի էր. և հայ ազգի գրական անխոնջ մշակները միշտ պետք է գտնվեին դամոկլյան սրի տակ, որ չափավորում է եռանդը, զրկում ինքնուրույնությունից ու համարձակությունից: «Ի՞նչ կասե Հոռմը». ահա այն սուրը, որ միշտ կախված էր մխիթարյան վանքի վրա:

IV

Ի՞նչ նշանակություն ունեւ Եվրոպայում մի գրական ընկերություն ճիւղնելը. Եվրոպայի մտավոր դուրքությունը XVIII դարի սկզբում. «Լուսավորության դար»: Թուրքիկ ակնարկ. Անգլիա, եւրոպիստփայական դպրոց, գրականություն, մամուլ: Ֆրանսիա. ժողովրդական գրականություն: Մոնտեսկյե, «Պարսկական նամակներ», անխնայ քննադատություն, ազատամտություն, վոլտեր, «ազատություն և հավասարություն», ժան ժակ Ռուսո, կրթական նոր իդեալներ: Գերմանիա, Իտալիա. «Լուսավորության դարը» Իտալիայում. Եվրոպական առաջադիմության տեսակետից Մխիթարյան միաբանությունը հետադիմական բայլ էր. այդ միաբանությունը պիտի միշտ ետ մնար ժամանակից. նա վանականության հաղթանակն է: Միաբանության կազմակերպությունը. դպրոց, կրթությունը խիստ կոռնական, սաստիկ կարգապահություն:

* Բ. Զամյան, Քերականություն հայկազյան լեզվի, Վենետիկ, 1779, առաջաբան:

** Բ. Զոհրաբյան, Աստվածաշունչ, Վենետիկ, 1805, առաջաբան:

փակված, կղզիացած կյանք: Մխիթարյան գրականության գլխավոր հատկությունը՝ գրաբար լեզու. ժողովրդական գրականություն չէ դա. սխոլաստիկ և պահպանողականություն. մի համեմատություն հույների հետ:

Դիմենք այժմ այն հարցին, թե ի՞նչ նշանակություն ունեւ Մխիթարյան միաբանության հաստատությունը՝ հայ ազգի լուսավորության տեսակետից:

Մտնենք XVIII դարի առաջին կեսում տիրող մեր իրականության մեջ և մենք մի առանձին հրաշալի երևույթ, մի մեծ խորհուրդ կտեսնենք այն հանգամանքի մեջ, որ մի խումբ հայեր անցնում են Եվրոպա՝ այնտեղ մի երկարատե, հարուստ գրական գործունեություն սկսելու համար:

Հինգերորդ դարից հետո ճակատագիրը դեռ այսքան ողորմած ու բարեբար չէր եղել դեպի հայերը: Այն հին նավը, որ Մեթոնից Իտալիա էր տանում Մխիթարին և նրա աշակերտներին, Հայաստանի բարի հրեշտակն էր, որ, կարծես, տեսնում էր, թե ինչեր են կատարվում Արևմտյան Եվրոպայում և իր փոքրիկ ու համեստ ուժերը հավաքել էր, տանում էր տգետ ու թշվառ հայությունը դեպի այն հրաշալի լույսերը, որոնք վառվել էին Արևմուտքում:

Որքան և հեռու մնանք նախապաշարմունքներից, բայց և այնպես, չենք կարող մի սքանչելի զուգահեռություն, ճակատագրական մի տնօրինություն չտեսնել այն հանգամանքի մեջ, որ մինչդեռ մի կողմում կազմակերպվում էր նորագույն Եվրոպան, մյուս կողմից ասիական բարբարոսությունների մեջ ոսկոր մաշած մի ազգ, ինչպիսին էր հայությունը, պատրաստություն էր տեսնում հաղորդակից լինելու նրա բարիքներին գրականության միջոցով: Շատ անգամ էր Հայաստանը մարդ ուղարկել Եվրոպա, որ այնտեղից ճրագներ բերեն հայրենի տունը լուսավորելու համար: Մենք շատ անհատներ տեսանք այդ ճանապարհի վրա. տեսանք Ոսկանին, Թովմաս և Ղուկաս Վանանդեցիներին և ողջունեցինք նրանց ուղևորությունները, երախտագիտությամբ ընդունեցինք նրանց ուղարկածները, օրհնեցինք նրանց բազմաշարժար ոսկորները, որոնք հող մտան օտար երկրի տակ: Բայց նրանք այնքան բախտավոր չէին: Մենակ էին ու անհայտ, և այն ժամանակվա Եվրոպայի մեծ մասն էլ կաթոլիկական ռեակցիայի գրկում լուռ ու անգործունյա էր: Այժմ, երբ Մխիթարն էր գրական գաղթականություն հիմնում Եվրոպայի երկրների տակ, փոխված էին հանգամանքները, ժամանակը բերել էր նոր, հրաշագործ ոգի:

Եվրոպան գտնվում էր այն փայլուն շրջանի մեջ, որ հայտնի է Լուսավորության դար անունով: Դա նորագույն ժամանակների ոգին է. դարձնում է Անգլիայում, անցնում է Ֆրանսիա, ապա Գերմանիա և Իտալիա: Նա գրականություն է, միտք է, գիտություն է, գեղարվեստ է. բայց փակված չէ մնում գրքի մեջ, այլ ազդում է կյանքի վրա, առաջացնում է հասկացողությունների ու դավանանքների մի ահագին հեղափոխություն: Կազմվում են նոր աշխարհայեցողություններ, խորտակվում են շատ հին կուռքեր: Նոր, թարմ, ուժեղ հոսանքները ցնցում են հասարակական և պետական հիմքերը: Քաղաքական հեղափոխությունները արյունով և բռնությամբ հաղթահարում են հին աշխարհը, բարձրացնում են ազատ մարդը, քանի դեռ միայն գրականության մեջ էր, կարեց անցավ օվկիանոսը և Հյուսիսային Ամերիկայում պատրաստեց այն արյունահեղ ապստամբությունը, որի նպատակն էր քաղաքական անկախությունը, և որի հետևանքը դարձավ ռամկապետական, բոլորովին ազատ հանրապետությունը, հիմնված Վաշինգտոնի ձեռքով: Աշխարհը

Կլասիկական այդ արվեստականության և քարացման հիմքերը փորել է սկսում նոր, ժողովրդական գաղափարը: Դեռ այն ժամանակ, երբ «թագավոր-արեգակ» անունը ստացած Լյուդովիկոսը ասում էր՝ «պետությունը՝ այդ ես ինքս եմ», երևան է գալիս ընդդիմադիր գրականությունը, որ մի կողմից թագավորի իշխանությունը ժողովրդի և միմիայն ժողովրդի բարօրության համար սահմանված լինելն է հրատարակում, մյուս կողմից՝ կրոնի և, մանավանդ, պապականության դեմ է գնում: Պահանջում են թեթևացնել ժողովրդի հարկերը, կանոնավորել նրանց, ջնջել արտոնությունները, հավասարության սկզբունքներ մտցնել ազգաբնակչության զանազան խավերի մեջ: Ֆրանսիայից փախած բողոքականները արտասահմանում հրատարակում են բազմաթիվ դրվածքներ, որոնց մեջ անխնա քննադատության են ենթարկվում Ֆրանսիայի կարգերը, Լյուդովիկոսի եղվիտական քաղաքականությունը: Դրանց մեջ հայտնի է մանավանդ Բեյլը. նա ժողովրդական պահանջ է դարձնում հանրամատչելի ամսագիրը, որի միջոցով ահագին ազդեցություն է գործում ընթերցող հասարակության վրա: Բայց ավելի նշանավոր էր նրա փիլիսոփայական բառարանը. շատ չեն այն տեսակ գրքեր, որոնք սրա պես մեծ ներգործություն ունեցած լինեին մտքերի վրա: Ի՞նչ էր քարոզում Բեյլը: Դեռ 1682 թվականին հրատարակած իր մի աշխատության մեջ նա ասում էր, թե անհավատությունը, նույնիսկ բացարձակ կերպով աստվածություն մերժելը ավելի լավ է, քան նախապաշարմունքը. ուստի պետությունը պարտավոր է համբերող լինել ոչ միայն բոլոր կրոնների, այլև անհավատների վերաբերմամբ: Բողոքականներին Ֆրանսիայից արտաքսելու առիթով Բեյլը գրում էր. «Այս բռնությունները տեսնելով, ի՞նչ պետք է մտածել քրիստոնեության մասին. չպե՞տք է կարծել, թե դա արշունարբու մի կրոն է, որ խղճի ազատությունը կատարելապես ճնշելու համար չէ վախճանում նույնիսկ ստությունից և խաբեությունից, երգմնազանությունից, բռնություններից, դահիճներից և ինկվիզիցիայից»^{*}:

Միևնույն ժամանակ գեղարվեստական գրականության մեջ է խուժում ժողովրդի ոգին. կլասիկական չոր ու ցամաք թխվածքները տեղի են տալիս հեքիաթներին, որոնք վերցվում են ժողովրդի միջից, թարմություն են բերում իրենց հետ: Հեքիաթը փոխվում է վեպի, որի հիմքը նույն ժողովրդական իրականությունն է: Զարգանում է երգիծաբանական վեպը, գրականությունը վերացական, անմարմին երևույթներից երես է դարձնում և գնում է ժամանակակից կյանքի, նրա երևույթների, նրա դրական և բացասական կողմերի հետ:

1715 թվականին մեռավ Լյուդովիկոս XIV: Մայրահեղ բռնապետության ստեղծած կեղծավորության և փարիսեցիության քողը, որի տակ ծածկված էին հասարակության արատներն ու խոցերը, պատռվեց: Եկեղեցին ու հավատալիքները արդեն հիմքից ցնցված էին: Ժողովուրդը, լսելով իր թագավորի մահը, ուրախության ցույցեր էր անում. նրան միայն ուրախացնել կարող էր այն մահը, որ վերջ էր դնում այնքան երկարատև և այնքան անխիղճ թագավորության: Պատերազմներից, ներքին հալածանքներից քանդված և աղքատության դուռը հասած Ֆրանսիան բաց է անում աչքերը, նայում է իր բազմաթիվ վերքերին և սկսում է նրանց բժշկության մասին մտածել: Այդ բժշկությունը տանում է նրան վերանորոգության ճանապարհով, որ վերջը պիտի հասցնեի մեծ հեղափոխության: Մի Լյուդովիկոս ավելի քան բավական էր, որ բռնակալությունը ատելի և զզվելի դառնա ֆրանսիացու աչքում և որոնել տա ազատու-

թյուն: Լուսավորությունը առաջնորդում է նրան այդ ճանապարհին: Գրականությունը մեծամեծ քայլեր է անում, պատրաստում է մի ժողովուրդ, որ հրախային ժայթքումներով պիտի ցնցեր Եվրոպան:

Դա ահագին նշանակություն ուներ ամբողջ մարդկության համար: Ֆրանսիական լեզուն տարածված էր ամեն տեղ, ուրեմն և մի շատ գեղեցիկ գործիք էր նոր գաղափարներն ընդհանրացնելու համար: Գեղեցիկ գործիքը տաղանդավոր գործադրողներ էլ ունեցավ. երևան եկան ժողովրդականացնելու, հասարակության հետ մի դյուրիշ, կրակոտ լեզվով խոսելու փայլուն ընդունակություն ունեցող ֆրանսիացի գրողներ, որոնք XVIII դարի փառքն ու հռչակն են կազմում: 1726 թվականին Անգլիա ուղևորվեց և այնտեղ երեք տարի ապրեց հռչակավոր Վոլտերը. նրանից հետո նույն տեղը գնաց Մոնտեսքյոն, մյուս հռչակավոր ֆրանսիացին: Մինչև այդ ճանապարհորդությունը Վոլտերը արդեն մի քանի անգամ բանտ էր նստել իր համարձակ, կծու ոտանավորների համար, իսկ նրա գրվածքները, որոնց մեջ ժամանակի նոր մարդը մտրակում էր ֆանատիկոսությունը, կրոնական համբերողություն և ազատություն էր պահանջում, արգելվել էին: Իսկ Մոնտեսքյոն հրատարակել էր իր հռչակավոր «Պարսկական նամակները», մի վեպ, որի մեջ, երկու պարսիկների անունից գրված նամակների ձևով, անխնա ծաղրի և քննադատության էին ենթարկվում Ֆրանսիայի հասարակական, պետական կարգերը, կրոնական ուղղափառությունը, պապականությունը, վանքերը, կուսակրոնությունը: Չէր խնայված նույնիսկ քրիստոնեական վարդապետությունը: Արտոնված դասակարգերը, Լյուդովիկոսի վարչական իդեալները, բարքերի վայրենացումը, ներքացած կրթության և շուսյություն անհեթեթությունները, ժամանակակից գիտնականությունը. ոչինչ, ոչինչ չազատվեց Մոնտեսքյոնի անողորմ մտրակից: Դա մի կատարյալ պատերազմ էր, որ հայտարարվում էր նախապաշարմունքների, հնության, անբարոյականության, բռնակալության դեմ, մի պատերազմ, որի մեջ ժողովրդական ոգին մի ապշեցուցիչ ուժով էր հանդես գալիս: Եվ հասկանալի է, թե ինչ ընդունելություն պիտի գտներ գիրքը: Հարձակումները անօրինակ և անլուր էին իրենց խստությունը: Նրանք կարդացվում էին հափշտակությամբ. «Պարսկական նամակների» շատ նախադասություններ առաժնորի ձև ստացան:

Անգլիայում երկու մեծ հեղինակները շատ բան սովորեցին. նրանք տեսան, թե ինչ է ազատությունը, ինչ է սահմանադրական կառավարությունը. ծանոթացան անգլիական գիտության և գրականության և, վերադառնալով հայրենիք, մշակեցին, զարգացրին, ժողովրդականացրին այն ամենը, ինչ սովորել էին Անգլիայում: Մոնտեսքյոն անձնատուր եղավ գիտական հետազոտությունների, որոնց մեջ, սակայն, մնաց ժամանակի մարդ, առաջավոր գաղափարների քարոզիչ: Նա գրում է «Խորհրդածություններ հոռմայեցիների և նրանց պետության մեծության և անկման մասին» ու դրանով դառնում է նորագույն պատմագրության հայր: Մինչև այդ պատմագրությունը գտնվում էր աստվածաբանների, իրավաբանների, չոր ու ցամաք գիտնականների ձեռքին. Մոնտեսքյոն մտցնում է նրա մեջ հոգի, ապացուցանում է, որ ազգերի ճակատագիրը այս ու այն պատահարից, այս ու այն հզոր անձնավորության կամ ժառանգություններից չէ կախված, այլ կազմվում է հասարակական և պետական կարգերից և բարոյական, բնական պայմաններն են, որոնց պետք է որոնեն պատմագիրը ու ամբողջացնեն մի ազգի պատմական շրջանները: Բացի այս գիտական նոր, քննադատական ձևի, որ Վոլտերի ձեռքով մտցվեց ու

* Геттнер, т. II, с. 39.

Հաստատվեց պատմագրության մեջ, Մոստեսքյոն հռոմայեցիների օրինակով դաս էր տալիս իր հայրենակիցներին, սովորեցնում էր, թե ինչ է ճշմարիտ հայրենասիրությունը, թե ինչպես մի ազգ բարձրանում է, երբ ազատ է, և ընկնում է, երբ բարբարոս բռնակալությունն է տիրում: «Օրենքների ոգին» աշխատության մեջ Մոստեսքյոն հանդիսացավ անգլիական վարչական կարգերի երկրպագու, պարզեց օրինականության, ճշմարիտ ազատության, մարդկային իրավունքների վրա հաստատված պետության իդեալները: Դրանով էլ նա դարձավ ազատամտության հայր, իսկ պետական գործիչների համար «Օրենքների ոգին» մի դպրոց դարձավ, որին դիմում են մինչև այժմ:

Վոլտերի գրական և գիտական գործունեությունը չի կարելի ամփոփել մի թուղթիկ տեսության մեջ: Այդ հսկա խելքը բեղմնավոր ու անխոնջ էր մինչև խորին ծերությունը: Հասնելով գրական փառքի գագաթնակետին, նա տիրապետում էր իր ժամանակակիցների խելքի ու սրտի վրա. նրա երկրպագուների թվում կային նույնիսկ թագավոր անձինք (պրուսական թագավոր Ֆրիդրիխ, ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա Մեծ), որոնք երկար տարիներ նամակագրություն ունեին նրա հետ, իրենց հիացմունքն էին հայտնում այդ գրական թագավորին: Անկեղծ հիացմունքների, ընդհանուր համակրանքների ու հարգանքների հետ լավում էին, իհարկե, և անեծքներ, ատամների կրճատը: Ո՞ր ասեք, որ չգործեր այդ միշտ եռանդոտ, կովով, անխնա ծաղրող մեծ մարդու գրիչը: Բանաստեղծություն, փիլիսոփայություն, վիպագրություն, երգիծաբանություն, թատերագրություն, պատմագրություն. ամեն տեղ էր Վոլտերը և միշտ միևնույնը՝ ազատության երգիչ, արդարություն և իրավունք պահանջող, նախապաշարմունքների, մոլորությունների, սոփոտության անհաշտ թշնամի: Վոլտերն էր, որ ձևակերպեց նոր մարդկության իդեալը՝ «ազատություն և հավասարություն», բառեր, որոնք գծագրվեցին Ֆրանսիական Մեծ հեղափոխության դրոշակների վրա և որոնք այժմ էլ լուսավոր մարդկության քաղաքական դավանանքն են կաղմում: Անողորք, տաք ու երկար էր նրա կռիվը մանավանդ եկեղեցու դեմ. ապշեցնող համարձակությամբ նա մերժում էր քրիստոնեությունը և դրա համար էլ անաստված հռչակվեց եկեղեցականների կողմից: Բայց նա անաստված չէր. նրա աստվածը անգլիական փիլիսոփաների աստվածն էր՝ բանականություն, խելք, առողջ դատողություն:

Մինչդեռ հանճարեղ ֆրանսիացին ամեն ինչ քանդում, ավերակ էր դարձնում և այդ ավերակների վրա իր անողորմ, ոչնչացնող ծաղրն էր հնչեցնում, դուրս եկավ մի ուրիշ մարդ, որ միայն քանդել չգիտեր, այլև նոր, գեղեցիկ աշխարհայեցողություններ կառուցանել: Ժան Ժակ Ռուսոն էր դա, այն հանճարեղ միտքը, որ թույլում էր իր ժամանակակիցներին սրտի խորքից բխող խոսքով: Սա ինքնուրույն, նոր ուղղություն էր, որ գալիս էր գիմադրելու XVIII դարի փիլիսոփաներին և նրանց քարոզների տեղ մաքուր ժողովրդասիրություն, ռամկավարական-հանրապետական կարգեր հրատարակելու: Ռուսոն մարդկային թշվառությունների պատճառը որոնում էր քաղաքակրթության, գիտության մեջ. քարոզում էր վերադառնալ «բնական դրություն», այն ժամանակներին, երբ մարդը ազատ էր, երբ չկային իշխող և ստրուկ դասակարգեր և ամենքը հավասար էին: Ժողովուրդը պիտի լինի իր վիճակի տնօրենը, միայն նա իրավունք ունի հրատարակել օրենքներ: Հողը ոչ ոքին չէ պատկանում, իսկ պտուղները պատկանում են ամենքին: Նոր սերնդի կրթությունը հիմնված պիտի լինի բնության դասերի վրա. աղնվացնում, իսկական բարոյություն է հասցնում այն կրթությունը, որի մեջ դրված է բնության ավետարանը, որ հաղորդում է աշակերտին սրտի կրոնը: Քննադատելով ժամանակակից գի-

տությունը, բարոյական հասկացողությունները, կրոնը, Ռուսոն ապացուցանում էր այդ բոլորի սնանկությունը: Իր գաղափարներին հավատարիմ մնալով, նա փառքի ետեղի չընկավ. մերժեց իրեն առաջարկված պալատական շնորհները, ապրում էր իբրև բնության մարդ և մեռավ աղքատության մեջ: Բայց նրա փիլիսոփայական գրվածքները, վեպերը նոր հորիզոններ էին մարդկության աչքի առաջ, ստեղծեցին պետական և հասարակական իդեալներ, որոնք անմիջապես մտան կյանքի մեջ: Հեղափոխության գործիչները նրա գրքերն ունեին իրենց ձեռքում. փողոցներում կովոզների մեջ Ռուսոյի անունն էր հնչում:

Թողնենք ֆրանսիական ուրիշ գրողներին, թողնենք քաղաքատնտեսական և այլ դրական գիտությունների ասպարեզում գործողներին, մի հայացք ուղղենք դեպի Եվրոպայի մյուս կողմերը:

Ֆրանսիական քաղաքարար լուսավորության ազդեցությունը ահագին էր: Հետևեց իր «Պատմություն XVIII դարի ընդհանուր գրականության» անուշով գեղեցիկ աշխատության մեջ այսպես է բնորոշում այդ ազդեցությունը. «Ամեն տեղ զգացվում է գարնան թարմ շունչը: Նոր նպատակներ և նոր հույսեր: Ամեն տեղ անխոնջ մրցություն և ձգտում դեպի առաջ, դեպի մաքուր և կատարյալ մարդկայնության նպատակը»: Սկսվում են վերանորոգումներ պետական կյանքի մեջ և սկսողները թագավորներն ու մինիստրներն են. ժողովուրդների պահանջները շեն, որ հարկադրում են նրանց մտածել բարենորոգումների մասին, այլ դարի լուսավորությունը, գրականությունը: Գերմանիան մտավոր ինքնուրույն վերածնության հանդիսարան է դառնում: Կանտը քննական փիլիսոփայության հիմքն է դնում, Լեյբնիցը գեղարվեստական կրիտիկայի հայր է դառնում. ծաղկում է ազգային գրականությունը, ծնվում են Գյոթեի և Շիլլերի նման հսկա ստեղծագործողներ: Սպանիան անգամ, չնայած իր խեղճության, վերածնվելու նշաններ է ցույց տալիս: Բայց ֆրանսիական լուսավորությունը ազդու և կենդանարար է մանավանդ Իտալիայում:

Այդտեղ Վոլտերը, Մոստեսքյոն նոր դարագլուխ են բաց անում: Վերածնության հայրենիք Իտալիան մի ժամանակ ինքն էր լույս տարածում Եվրոպայի մեջ, օրինակ և ուսուցիչ էր հանդիսանում ազգերի համար: Բայց վերածնությունից առաջացավ Լյութերի Ռեֆորմացիան, կաթոլիկությունը սկսեց խավար հետադիմություն, ճնշեց, ոչնչացրեց Իտալիայի մտավոր առաջադիմությունը և Դանթեի ու Պետրարկայի հայրենիքը երկար նստած էր խավարի մեջ: Այժմ, երբ Հռոմի բռնապետությունը այնպիսի ահեղ հարվածներ էր ընդունում, երբ լայն հոսանքներով բանականությունն ու քննադատությունն էին տիրում մարդկանց մտքերի վրա, Իտալիան աշակերտում է Ֆրանսիային և մտնում է նոր օրերի մեջ: «Ամեն տեղ — ասում է նույն Հետները, — ասպարեզ են գալիս աղնիվ և լուսավորված մարդիկ, որոնք, դեպի մարդիկ ունեցած իրենց խորին սիրույց դրդված՝ ձգտում են հասցնել ժողովուրդը ազատության և բարօրության. մարդիկ են դրանք, որոնք ոգևորված են հարգանքի արժանի եռանդով, աշխատում են նոր գաղափարների մեծամեծ նվաճումները դարձնել հիմք և ղեկավար՝ կյանքին սաստիկ անհրաժեշտ բարեփոխությունների համար»:

Միլան և Նեապոլ քաղաքները այդ նոր հոսանքների կենտրոններն են դառնում: Զարգանում է քաղաքատնտեսական գիտությունը, նշանավոր գրքվածքներ են նվիրվում իրավաբանական հարցերին և դրանց մեջ արդարության, իրավունքի, ազատության պահանջներն են դրված: Բարեկարգված կյան-

* T. II, c. 498.

քրն է այն իդեալը, որով վառված են այդ ազնիվ գործիչները. նրանց ամբողջ ձգտումն է դառնալ ժողովրդի ուսուցիչ, այս բառի ամենալայն մտքով, դառնալ նրա բախտի պատճառ: Նրանք ուզում են գիտության լույսով լուսավորել մի օրենսդրություն և վարչական ձև, որոնք վայել են ազատ և իր արժանավորությունը հասկացող մարդկությանը*:

Գիտության հետ ձեռք ձեռքի տված՝ առաջ է գնում բանաստեղծությունը, որ գլխավորապես ֆրանսիական ազդեցության տակ է, բայց իտալական վերածնությունն է երգում: Թե՛ հանրապետական գաղափարներով տոգորված Ալֆիերին և թե՛ նրանից պակաս նշանավոր բանաստեղծները գործ են դնում իրենց տաղանդի ամբողջ ուժը, որ զարթեցնեն իտալացիներին, հասկացնեն նրանց, թե որքան ցած են ընկել նրանք, որքան ամոթալի է նրանց դրությունը: Եվ զուր չէին նրանց ազնիվ ջանքերը, Իտալիայում ծնվում է ազատության գաղափարը, որ իրագործվում է XIX դարում «Երիտասարդ Իտալիա» կուսակցության ձեռքով: Այս կուսակցության նախահայրը Ալֆիերին է, մի բանաստեղծ, որ վարդի ու սոխակների երգերով չէր կերակրում իր հայրենակիցներին, այլ քարոզում էր քաղաքական ազատության և վերածնության մտքերը...

Ահա այսպես էր Եվրոպան XVIII դարի ընթացքում: Այսպես էր ժամանակը, երբ մի հայ ընկերակցություն, դիմելով Եվրոպա, հանձն է առնում միջնորդի դեր կատարել նրա և հայերի մեջ: Դա մի շատ ծանր, պատասխանատու պաշտոն էր, մանավանդ, եթե ի նկատի առնենք, որ երկար ժամանակ, համարյա մի ամբողջ դար, Մխիթարյան միաբանությունն էր հայ ազգի գլխավոր դաստիարակիչը, միակ հեղինակավոր մարմինը, որի միջոցով եվրոպական լույսը անցնում էր դեպի մեզ:

Ինչպես է միաբանությունը կատարել միջնորդի դերը: Սա մի շատ կարնավոր հարց է, որի լուծումը ցույց կտա մեզ, թե ինչ էր հայ ազգը վերջին երկու դարերի ընթացքում և ինչ կարող էր լինել: Դիմենք երկու կողմերին էլ, որոնց մեջ միջնորդ էր միաբանությունը և հարց տանք՝ ի՞նչ էր այդ միջնորդը նրանց համար:

Վերցնենք նախ մի կողմը՝ Եվրոպան: Դա լուսատու կողմն է, գիտության և առաջադիմության այն շտեմարանը, որից շատ կամ քիչ բան վերցնելու մեջ էր մեր ամբողջ երջանկությունը: Ի՞նչ կասե Եվրոպան այդ միջնորդի մասին:

Մենք արդեն ճանաչում ենք նրա ոգին, նրա ձգտումները: Ուստի առանց տատանվելու կարող ենք ասել, որ առաջադեմ, մտքերի և հասկացողությունների մեջ այնքան խոր և լայնատարած հեղափոխություններ մտցրած եվրոպականության համար Մխիթարյան միաբանությունը մի կատարյալ հետադիմություն էր, մի մեծ խոչընդոտ, որի երևան գալը ոչ միայն չէր կարող բխտ համարվել մի ազգի համար, այլ ուղղակի պիտի նկատվեր իբրև զժբախտություն:

Եվ իրավ, Հռոմի քթի տակ ապրող և Հռոմի հրամաններին ու բարիքներին աչք տնկած մի վանական միաբանություն, որի ընտրած մի ճյուղն էլ միսիոնարական գործունեությունն էր հայերին պապական դարձնելու համար, չէր կարող համապատասխանել Վոլտերի դարի պահանջներին, մի իրողություն է սա, որ ապացույցների կարոտ չէ: Այստեղից առաջանում է Մխիթարյան միաբանության վրա ծանրացած ճակատագիրը. որքան էլ շնորհալի և տաղանդավոր անդամներ ունենար նա, բայց իբրև զուտ կղերական մի հիմ-

նարկություն, պիտի միշտ ետ մնար ժամանակից, միշտ ներկայացներ հետադեմ, հնադարյան պահպանողականություն և այդպիսով առաջադիմության խոչընդոտ հանդիսանար: Միաբանությունը, ճիշտ է, եվրոպական գրականություն մտցրեց մեր մեջ: Բայց ի՞նչ տեսակ գրականություն: XVIII դարում մենք ավելի եռանդով ենք սկսում կերակրվել միջնադարյան գրքերով, որովհետև ս. Ղազարի վանքը միայն այնպիսի գրքեր կարող էր թարգմանել, որոնք Հռոմի «Ինդեքսի» մեջ բազմելու պատիվը չունեին, այսինքն՝ գրքեր, որոնք նոր, ազատ մտածողության հոտն անգամ չունեին:

Մի վանքի համար դա շատ բնական էր: Բայց մենք վանքի տեսակետից լսիտի նայենք մխիթարյաններին, այլ այն ծանր դերի տեսակետից, որ նրանք հանձն էին առել կատարելու. մի խավար, կրոնամուլ... Ժողովրդի տեսակետից: Լոկկը, Մոնտեսքյոն, Դիդրոն, Ռուսոն և նրանց բազմաթիվ հետևորդները այնպես էին ներգործում ժամանակակից մարդկության խելքի վրա, որ, ինչպես գեղեցիկ կերպով բնորոշեց Հետները, ամեն տեղ գարնան թարմ շունչն էր զգացվում, ամեն տեղ ծավալվում էին նոր նպատակներ և նոր հույսեր: Մեզ համար այդ գարունը չէր բացվել. մենք, ճիշտ է, մխիթարյանների առաջնորդությամբ մտնում էինք մի նոր շրջան, բայց դա ազատ, ինքնաճանաչ եվրոպականության նոր նպատակների և նոր հույսերի շրջանը չէր: Նոր մարգարեններից ոչ մեկն էլ չթարգմանվեց հայերեն. խոր, վերլուծող քննադատության և բանականության ձայնը չհասավ մեր ականջներին. դրա փոխարեն մենք Վենետիկից առատությամբ ընդունում էինք միջնադարյան սխուլատիկ աստվածաբանների փիլիսոփայությունները:

Որպիսի անհրապույր բախտ: Ազատարար Լուսավորության դարում Մխիթարը մեզ մատակարարում է XIII դարի հեղինակ Ալբերտ Մեծի աստվածաբանությունը, և մատակարարում է իբրև մեղր ու կարագ, իբրև մի հոգևոր կերակուր, որից կշտանալ չէ կարելի: Թերթում ենք մինչև XVIII դարի վերջերը Վենետիկում լույս տեսած լուրջ, թարգմանական գործերը, որոնց վրա կրթվել են սկսում սերունդները: Մխիթարյանները մեզ փիլիսոփայական գրքեր են տալիս, սովորեցնում են մեզ վերացական մտքերին: Բայց դա նոր ժամանակների փիլիսոփայությունը չէ, այլ այն, որ IV դարից դարձավ աստվածաբանության ստրուկ: Թովմա Աքվինացին, Ալբերտ Մեծի աշակերտը, որ կաթոլիկ սրբերի թվումն էր դասված՝ ինկվիզիցիան և պապական միապետությունը պաշտպանող իր վարդապետության պատճառով, գիտության և լուսավորության միակ աղբյուրն է Մխիթարի և նրա հաջորդների համար: Թարգմանվում են Աքվինացու գրվածքների զանազան շափի և մեծության բացատրությունները, թարգմանվում են եզլիտ աստվածաբանների և այլ կաթոլիկ կրոնավորների մտածողությունները, խրատները, որոնք և ամենայն եռանդով առաջարկվում են մեզ՝ հոգի փրկելու համար. իսկ այն ձայները, որոնք որոտում էին Եվրոպայի բոլոր կողմերում կրոնական և քաղաքական բռնապետության դեմ, որոնք ծաղրում էին քաղաքացիական ծիսապաշտությունը, սխուլաստիկական զանազանքները, մեղանից շատ և շատ հեռու մնացին:

Ուրիշ կերպ, իհարկե, չէր էլ կարող լինել: Մխիթարյան միաբանությունը վանականության կատարյալ հաղթանակն էր հայերի մեջ: Մենք ունեինք բազմաթիվ վանքեր, որոնց մեջ ծուլ ու հացկատակ մի դասակարգ էր ապրում: Նա տգետ էր, թաղված նախապաշարմունքների և անշարժության մեջ. նա ոչնչով չէր զանազանվում հասարակ ամբոխից: Գտնվում է այդ դասակարգի մեջ անբավական տարր, որ աշխատում է նախ տեղն ու տեղը, հայրենի հողի վրա, բարեկարգել վանականությունը, դարձնել նրան գիտուն ու

* Геттнер, т. II, с. 499.

պատրաստ. և երբ այդ չէ հաջողվում, երբ տենչերը և փորձերը խեղդվում են երկաթի ծանրությունը նստած իրականության մեջ, այդ անբավական տարրը պոկ է գալիս հայրենիքից, անցնում է Եվրոպա, այդտեղ գտնում է զարգանալու նպաստավոր հող և սկսում է մի զարմանալի բեղմնավոր գրական գործունեություն, մնալով, սակայն, այն, ինչ էր՝ վանականություն: Այսպես էր Մխիթարյան միաբանությունը՝ հայ վանականության գերագույն զարգացումը: Նա կարող էր շատ ծաղկեցնել աստվածաբանությունը, կարող էր կրոնական գրքերի մի անսպառ հարստություն ստեղծել: Եվ եթե ամբողջ հայ ազգը պատկանաճում գլուխ իջեցրեց նրա առջև, սկսեց աշակերտել նրան, պատճառն այն չէր, որ նա ներկայացնում էր ժամանակակից գիտությունը, դարի լուսավորությունը, այլ այն, որ չկար նրա նման մի ուրիշ զարգացած ու գիտուն կրթական և գրական մարմին: Վանականությունը հասնելով մտավոր առաջադիմության մի աստիճանի, որի նմանը մեր մեջ դեռ չէր եղել, երկար ժամանակով իր ձեռքն էր առնում ամբողջ ազգի կրթության մենաշնորհը: Իսկ սա հետադիմություն և դժբախտություն էր աշխարհական այն լուսավոր գիտության տեսակետից, որ ողողել էր ամբողջ արևմտյան աշխարհը:

Այս դրությունն ավելի պարզ կլինի մեզ համար, եթե հետևենք Մխիթարի ներքին քաղաքականությանը, եթե տեսնենք, թե ինչպես նա կազմակերպեց իր միաբանությունը, ինչ հոգի դրեց նրա մեջ:

Մխիթարյան միաբանության անդամները պատրաստվում են հենց միաբանության մեջ. դրսից ոչ ոք չէ ընդունվում: Անդամներ պատրաստողը դպրոցն է, որից էլ սկսեց Մխիթարը: Օտարներից դպրոցը աշակերտ չէր ընդունում, ամեն ինչ զուտ հայկական էր: Ի՞նչ էր այդ դպրոցը: Մխիթարը նրան հաղորդեց մի թունդ կրոնական ոգի: Առաջին և ամենագլխավոր նպատակը եկեղեցու պաշտոնյա պատրաստելն է, ուստի յուրաքանչյուր աշակերտ նախ և առաջ պիտի կրոնական հիմնավոր կրթություն ստանա: Հիմնաքարը, սկիզբը և վերջը աստվածաբանությունն է: Իսկ մնացած գիտությունները: Մեր վանականությունը շատ հնուց էր հատկացրել նրանց առաջին անունը, այսինքն՝ դրոսի, հեռվից եկվոր, երկրորդական: Մխիթարն էլ՝ իզուր չէր նա ճգնավորական գաղափարներով սնվել, այդպես նախեց այդ գիտություններին, տվեց նրանց կողմնակի նշանակություն, աստվածաբանության ստրուկ դարձրեց: Նա մեղք չէր համարում, որ աշակերտները սովորեն և այդ գիտություններից, բայց հարկավոր էր պատշաճավոր ղեկավարություն, այսինքն՝ որ գիտությունները կղերական հասկացողությամբ ավանդվեն, այն չափով, ինչ չափով հնարավոր էր համարում եկեղեցականությունը: Մխիթարի կենսագրությունը պատմում է մի շատ բնորոշ դեպք: Տեսնում է նա, որ իր աշակերտներից մի քանիսը չափից դուրս ուշադրությամբ և աշխուժով են ուսումնասիրում գիտությունները: Նա վախենում է, թե մի դուցե այդպիսով թուլանա նրանց մեջ աստվածապաշտության եռանդը և հավաքում է ամենքին, սկսում է ցույց տալ ուղիղ ճանապարհը: Ասում է, որ ամեն մեկը պիտի իր ձախակողմում ունենա Աստվածաշունչը և Թովմա Կեմպացու գիրքը, իսկ աջակողմում՝ աստվածաբանություն և փիլիսոփայություն (խոսքը, իհարկե, եկեղեցական փիլիսոփայության մասին է): Ապա հանդիմանում է աշակերտներին, որ նրանք այդքան սիրով նվիրվում են գիտությունների ուսմունքին և պարզ ցույց է տալիս թե այդ «մոլեկան իղձերից» որքան անկարգություններ են առաջ գալիս և որքան նվազում է աստվածապաշտությունը:

Երիտասարդական աշխույժը սանձահարելու համար Մխիթարը խիստ հսկողություն էր հաստատել վանքում: Նա գիտեր, որ ժամանակը շատ վտանգավոր է վանականության տեսակետից և չէր բաշխում նույնիսկ անձամբ լըրտեսելու պաշտոնից: Հենց որ իմանում էր, թե երկու-երեք հոգի հավաքվել են միասին, հանկարծակի գնում էր նրանց մոտ, որպեսզի իմանա, թե ինչի մասին են խոսում հավաքվածները: Պարզ է, որ այդպիսի խիստ հսկողության տեղում ամեն մեկից պիտի պահանջվեր անպայման կույր հնազանդություն: Եվ Մխիթարը այդ կողմից էլ միանգամայն անողոք էր, նույնիսկ անգուժ: Մի անգամ նրա աշակերտները պատրաստում են մի շատ գեղեցիկ գործ. դա մի մեքենա էր, որ ձևացնում էր երկրագունդը, երկնային մարմինները, լուսնի և արեգակի շրջանները. ժամացույցի անիվներով այդ զարմանալի գործիքի զանազան մասերը իրենք իրենց շարժվում էին, ցույց տալով այն, ինչ գիտությունն էր հաստատել: Աշակերտները խնդրում են Մխիթարին գալ դպրոցը և տեսնել իրենց ձեռքի գործը: Գալիս է Մխիթարը, գտնում է նրանց, բայց, վերադառնալով իր սենյակը, ուսուցչի միջոցով հայտնում է աշակերտներին, որ եթե նրանք կամենում են իրենց աբբա՜նոր համար մի հաճելի բան անել, թող իրենց ձեռքով խորտակեն և կրակի մեջ դցեն այդ մեքենան: Հասկանալի է, թե ինչ պիտի լիներ խեղճ աշակերտների դրությունը. այնքան երկար աշխատել էին, այնքան լավ գործ էին պատրաստել և հանկարծ, մի ակնթարթում, պիտի ոչնչացնեն իրենց ձեռքի և խելքի պտուղը: Բայց և այդպես, նրանք կատարում են աբբա՜նոր ցանկությունը: Մխիթարը, սաստիկ ուրախացած, գնում է նրանց մոտ, օրհնում է, հասկացնում, որ այդ հնազանդության վրա Աստված էլ է ուրախացած: Այս վարմունքով Մխիթարը անպայման, հլու-հնազանդության դաս էր տալիս:

Ինչպես երևում է, նա շատ լավ յուրացրել էր կաթոլիկական վանքերի ներքին պայմանները և մենք պիտի դարմանանք, թե ինչպես նա կարողացավ այդ վանքերի հոգին կազմող հնազանդությունը պատվաստել և աճեցնել հայրի մեջ, որոնք այնքան էլ սովոր չեն դիպցիպլինային, հնազանդության: Մի հնազանդություն էր դա, որ մանավանդ պիտի շափավորեր աշակերտների սերն ու ձգտումը դեպի գիտություն: Կենսագրությունը պատմում է, որ զարմանալի մեքենան պատրաստողները այն աշակերտներն էին, որոնք «դեռևս փիլիսոփայության վարժմունքների մեջ էին»: Շատ բնական էր, որ Մխիթարը, խորտակել տալով այդ ձեռագործը, կամենում էր դրանով ցույց տալ, թե որքան անախորժ բան է իր համար, որ իր աշակերտները, փոխանակ Թովմա Աքվինացու վարդապետության մեջ քաջ և հասկացող հանդիսանալու, աշխարհային գիտությունների մեջ են առաջադիմություն ցույց տալիս: Համենայն դեպս, եթե աշակերտների ձեռագործը լիներ մի եկեղեցական անոթ, պատկեր կամ զգեստ, Մխիթարը նրան կրակի չէր դատապարտի...

Ահհնազանդությունը միայն խրատներով չէր սանձահարվում, սահմանված էին և սպառիժներ: Ս. Ղազար կղզու առանձնությունը գեղեցիկ միջոց էր վանականներին կյանքից և աշխարհից միանգամայն կտրելու համար: Կենսագրությունը պարծանքով հիշատակում է, թե երբեք տեսնված չէ, որ վանքի միաբանության անդամները դատարկ տեղից շրջեն Վենետիկի փողոցներում, կամ նայեն այնտեղ եղած «քաղաքական խաղերին»: Այսպիսի առանձնացումը, անշուշտ, ուներ իր կարևորությունը վանական հաստատության հարատևության տեսակետից: Բայց նա ուներ և բազմաթիվ բացասական կողմեր: Վանքը դառնում էր մի միջավայր, ուր ոչնչացած էր անհատական կամքը,

ազատութիւնը, ուր ամեն ինչ պիտի հաստատուի սահմանված կարգերին և ավանդութիւններին: Այդ է պատճառը, որ միութարյանների դարավոր գործունեութեան մեջ աչքի է զարկում նեղ միակողմանիութիւնը, ազատ ու անկախ մտքի բացակայութիւնը:

Հարկավոր է ավելացնել, որ Միութարի արքայութեան ժամանակամիջոցը դեռ լավագոյնը և օրինակելին է համարվում միաբանութեան պատմութեան մեջ: Այդ ժամանակամիջոցում վանքի կանոնադրութիւնը պարզ էր, այն աստիճան չէր տոգորված կաթոլիկ վանքերի ոգով: Սա հասկանալի է: Եթե յուրաքանչյուր երկարակյաց մարմին իր կյանքի մեջ ունենում է նահապետական շրջան, Միութարյան միաբանութեան համար այդ շրջանը Միութարի արքայութեան ժամանակն էր: Ինքը, Միութարը, կրթվել ու մեծացել էր կաթոլիկ վանքի պատերից դուրս, հայրենի հողի վրա. նա ճանապարհորդել էր հայոց աշխարհի շատ կողմերը, մի խոսքով՝ կրում էր իր վրա հայրենի հողի, օղի, իրականութեան ազդեցութիւնները: Բայց ահա ս. Ղազարի վանքում սերունդների հաջորդութիւն է սկսվում. առաջ է գալիս միջավայրի հետ կապված դրութիւնը, բաղկացած ավանդութիւններից, նախապաշարմունքներից, կրթութեան պակասութիւններից և, վերջապես, արտաքին հանգամանքների ազդեցութիւններից: Խտանում է կաթոլիկական ավանդապահութիւնը, լուսավարչութիւնը այդ մենավոր կղզու վրա, սեղմելով ազատ մտքի ու գործունեութեան առանց այն էլ անձուկ ասպարեզը: Միութարի մահից հետո Հոռմը այլևս ավելորդ է համարում նորակազմ միաբանութիւնը արտոնութիւններով և քնքշութիւններով փայփայելը և ուղղակի հրամայում է նրան ընդունել եզլիտական կարգի կանոնադրութիւնը: Միութարյանները ընդունում են: Սա արդեն բավական է ամեն ինչ բացատրելու համար: Այնուհետև այլևս սկզբունք է դառնում կույր հնազանդութիւնը. միաբանութիւնը կազմված է կամազուրկ և դիմազուրկ անդամներից, որոնցից յուրաքանչյուրի առաջին պարտականութիւնն է ծառայել միաբանութեան շահերին: Եվ որովհետև կրոնավորութեան այդ կարգերը անկարելի է հաշտեցնել մարդկային բնավորութեան հետ, ուստի բնականաբար զարգանում է փառիսեցիկութիւնը, որի տակ պատասխարվում են բացասական շատ հատկութիւններ*:

Դրեք այս դրութիւնը XVIII և XIX դարերի առաջադիմական պահանջների առաջ, և ձեզ համար անկասկածելի կլինի, որ Միութարյան միաբանութիւնը, իբրև մի կղզիացած կղերանոց, չէ կարող առաջադիմական, կատարելագործման գործիք համարվել:

Հետագեմ պահպանողականութեան մի մեծ նշան էլ էր կրում Միութարյան միաբանութիւնը իր հիմնարկութեան օրից: Իր գրական գործունեութեան համար նա գործիք ընտրեց ոչ թե ժողովրդի լեզուն, այլ անհասկանալի, մեռած գրաբարը:

XVIII դարի գրական շարժման ամենամեծ գործը այն էր, որ նա ժողովրդականացնում էր գիտութիւնն ու գեղարվեստը, ամենքին հասկանալի խոսքի միջոցով տարածվում էր ժողովրդական խավերի մեջ, դարձնում էր, աչք բաց անում: Ծակատագիրը մեղ էլ շնորհել էր այդ դարում գրական վե-

րածնութիւն, բայց դա մեռած ծնունդ էր նախ և առաջ այն պատճառով, որ քիզանքութեան մատչելի լեզու չունեի: Այսպես խոսելով՝ մենք չենք ուրախում միութարյանների ահագին ծառայութիւնը. նրանց հետ ծնվեց ոսկեդարի գրաբարը, նրանք մաքրեցին, ճոխացրին մի աղավաղված, սպանված, վայրենացրած լեզու: Բայց այդ հսկայական ջանքերը բոլորովին չփոխեցին գրականութեան դրութիւնը մեղանում. մեր գրականութիւնը դարձյալ մնաց «ընտրութիւնների» նեղ շրջանի սեփականութիւն, և ժողովրդի բազմութիւնը դարձյալ հեռու էր մնում նրանից: Գրքի ու դպրոցի մեջ այնքան էլ դժվար չէր վերանորոգել հինգերորդ դարը. դրա համար բավական էր, որ ս. Ղազարի վարդապետները զարմանալի ջանասիրութեամբ թաղվեին հնութեան մեջ, քրքրեին ձեռագիրները, մեղունների պես պատրաստեին այն նյութերը, որոնցից պիտի կազմվեր միութարյան հարուստ ու ճոխ գրաբարը: Իսկ ժողովրդի դէմ: Նա մնում էր նույնը. դարերի ընթացքում նա հեռու էր մնացել գրաբարից, չէր հասկացել նրան: Ժողովուրդը չէր կարող վերադառնալ հնութեան դարերին, եթե, իհարկե, ենթադրելու լինենք, թե եղել է մի ժամանակ, երբ գրաբարը հայ ժողովրդի ամբողջութեան համար հասկանալի, գործածական լեզու էր, մի բան, որ ապացուցված չէ և շատ վիճելի է: Ժողովուրդը ուներ իր պահանջները, իր լեզուն¹¹⁰:

Եվ այդ բանը շատ լավ էր զգում Միութարը: Նա կազմեց աշխարհաբարի իրականութիւն, աշխարհաբար լեզվով «Քրիստոնեական» գրեց: Սա մի հանգամանք է, որ ապացուցանում է, թե գրաբարը Միութարի ժամանակներում կարևորութիւն ներկայացնում էր լոկ գիտնական տեսակետից, իսկ աշխարհաբարը օրվա լեզուն էր, ժողովրդի հետ խոսելու միակ հարմարավոր և ցանկալի գործիքը: Գծախտաբար, ինչպես ասացինք, Միութարը մի համարձակ վերանորոգիչ չէր, այլ կոմպրոմիսների մարդ: Նա շատ լավ ըմբռնում էր ժամանակի պահանջները, բայց հնութեան, անշարժութեան, կույր ավանդապահութեան դեմ հսկայական կռիվ սկսելու և առաջ տանելու ընդունակութիւնը չունեի. ուստի այս հարցում էլ համակերպվեց տիրող հասկացողութիւններին և սովորութիւններին: Եվ այդպիսով գրաբարը դարձավ միութարյանների կուռքը: Երկար ժամանակ այդ նորոգած, ոսկեզօծած հնութիւնը տիրում էր մեղ վրա, որովհետև այդպես էր կամենում ս. Ղազարի վանքը. երկար ժամանակ նա չէր թույլ տալիս, որ մեր մեջ էլ, վերջապես, ծնվի մի ժողովրդական գրականութիւն¹¹¹, որ լինի կյանքի զավակ: Եվ մենք իզուր դժներ էինք տալիս այդ կուռքին, իզուր անշարժացած սպասում էինք, որ նա ավելի շատ զարդարվի ոսկով ու ակներով...

Մեր այս դրութիւնից, իհարկե, չէ բխում մի այնպիսի միտք, թե գրաբարի ուսումնասիրութիւնը միանգամայն ապարդյուն ժամանաճառութիւն էր: Ո՛ր, հին լեզվի մշակումը կարևոր էր, որպեսզի մենք չկորցնեք մեր հին մատենագրութիւնից: Եվ եթե մեղանում բացի Միութարյան վանքից գոյութիւն ունենար մի այլ եռանդուն և կարող գրական ընկերակցութիւն, որի նպատակը լիներ միայն աշխարհաբարի զարգացումը, այն ժամանակ մենք միութարյաններին կտայինք գրաբարը մշակողների, հարստացնողների պատիվը: Յավր հենց այն է, որ մենք այդպիսի բխտ չունեցանք. բացի Միութարյան ուխտից չկար մի այլ ուսուցիչ, ղեկավար: Զգալով ժամանակի և ժողովրդի պահանջները, վենետիկի հայ վարդապետները պիտի գրաբարը պահեին իրենց գիտնական ուսումնասիրութիւնների համար, իսկ ժողովրդին պիտի տային գրքեր նրա լեզվով, միևնույն ժամանակ ջանք պիտի գործ դնեին այդ լեզուն մշակե-

* Միութարյանների այս պակասութիւնները մերկացրել են Գաբրիել վարդապետ Ալվադովսկին իր «Ուրվագիծ Միութարյանց» բրոշյուրի մեջ և Սարգիս վարդապետ Թեոֆիլանը իր «Պատմութիւն Մուրադյան վարժարանին» մեծ աշխատութեան մեջ (երեք հատոր, Փարիզ, 1866):

Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՎ ՎԵՆԵՏԻԿ

I

Տասնութերորդ դարը հայոց գրականության տեսակետից. կենտրոններ. վենետիկ և Կ. Պոլիս, վերջինիս կատարած դերը. կրոնական գրքերի տպագրություն: Կրոնական վիճաբանությունների առաջացած հետեւանքը. Ագաբանգեղոս, Ջենոբ, Մեսրոպ Ներսիս. հրատարակչական ընկերություն, ձրի հրատարակություններ, Կ. Պոլիսը՝ դիմադրող կաթոլիկ պրոպագանդային: Գրական ագիտություն. Գալուստ վարդապետի «Լուսաշավիղը»: «Պատմութիւն Պղնձե Բաղաբին» իբրեւ ժողովրդական գիրք. նրա պատմական-կուլտուրական նշանակությունը. արաբական ազդեցություն. Ի՞նչ է տալիս «Պղնձե Բաղաբը»:

Հայոց գրականության համար տասնութերորդ դարը ընդհանրապես զարգացման և առաջադիմության շրջան է, համեմատած նախկին դարերի հետ: Նա նշանավոր կենտրոններ է նվաճում չորս երկրներում, այն է՝ Թուրքիայում, Իտալիայում, Հնդկաստանում և Ռուսաստանում: Հրատարակված գրքերի քանակությունը բազմաթիվ է, այնպես որ պատմագիրը այլևս չէ կարող կանգ առնել յուրաքանչյուր հայերեն տպագրության առաջ և պիտի խոսե միայն այն տեսակ գրքերի մասին, որ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Բազմաթիվ են, իհարկե, և գրական գործիչները. տպարան հաստատելը, գրքեր հրատարակելը այլևս մեծագործության, հերոսության նման մի բան չէ երկվում: Գրքերի տեղը դարձյալ հոգևորականությունն է, բայց արդեն սկսում են ասպարեզ գալ և աշխարհական մարդիկ:

Գրական ամենաազխավոր կենտրոնները, ուր լույս են տեսնում բազմաթիվ գրքեր, երկու մեծ քաղաքներ են՝ Կ. Պոլիս և Վենետիկ: Ամբողջ դարի ընթացքում այդ քաղաքները մրցում են միմյանց հետ առաջնության համար, և առաջնությունը խլում է թուրքաց մայրաքաղաքը՝ իր հրատարակած գրքերի քանակությամբ: Բայց միայն քանակությամբ: XVIII դարի հայերեն տպագրությունների ցուցակը ներկայացնում է մեզ այսպիսի հաշիվ. մինչդեռ Կ. Պոլիսը տվել է մոտ 210 տպագրած գրքեր, Վենետիկի հրատարակությունների ընդհանուր թիվը 180-ի էլ չէ հասնում¹¹³: Իսկ գրքերի բովանդակության կողմից Կ. Պոլիսը Վենետիկից շատ ետ է մնում¹¹⁴:

Սա բնական է: Կ. Պոլիսը ներկայացնում է նույն Ասիան, որի մի բազմաշարժար անկյունն էր Հայաստանը: Ասիան՝ ոչ թե աշխարհագրական, այլ մտավոր-կուլտուրական մտքով: Ինքնուրույն միտք այդտեղ ազատ զարգանալ չէր կարող. պաշտոական հեղափոխություններից ցնցվող ենիշերական վայրենություններին ենթարկված Կ. Պոլիսը, մի մշտապես պատերազմող զինվորական բռնապետության մայրաքաղաք, որ մերթ հաղթողի հպարտությունից էր հրդափանում, բայց հաճախ դառն պարտությունների հուսահատություն ու լքումն էր ներկայացնում, անկարող էր նմանվել անգամ առաջադիմող Եվրոպային: Կ. Պոլիսում գործող հայերը նույն տխուր իրականության ծնունդներն էին, որ ծանրացած էր մահմեդական ամբողջ Արևելքի վրա: Բազմաթիվ հանգամանքներ հարկադրում էին հայերին, չնայած XVIII դարի լուսավորության, իրենց երկրում, իրենց ունեցածի մեջ որոնել մտավոր պաշար: Նրանք դրսի, այսինքն՝ արևմտյան աշխարհից բաժանված էին չինական պատերով:

լու, հարստացնելու համար: Բայց մխիթարյանները սխալագոյնիկ և հին պատկերացումների մնացին ոչ միայն մատենագրության, այլև լեզվի մեջ: Նրանք խորվեցին այն մոլորության մեջ, թե գրաբարը պիտի դառնա գրականության լեզու, թե միայն այդ լեզուն կարող է զարգացնել հայի միտքը, կրթել նրա սիրտը: Դա մի ահագին հետադիմական փորձ էր, որի վրա այնքան մեծ աշխատանք վատնեցին մխիթարյանները: Եթե նրանք ավելի շատ ունենային հսկա տաղանդներ, քան սրբան ունեցան, եթե նրանց հաջողվեր ավելի երկար ժամանակով արգելք հանդիսանալ ժողովրդական գրականության դեմ՝ այնուամենայնիվ, վերջիվերջո հաղթվողները նրանք պիտի լինեին, սրովհետև ժամանակի դեմ գնալը մարդկային ուժերից միանգամայն վեր է:

Այդպես էլ եղավ. կործանվեց մխիթարյանների ոսկեդոծ կուռքը, իր բեկորների տակ թողնելով նաև նրանց ահագին հեղինակությունը, նրանց դեկավար դիրքը:

Վերածնությունը ազգերի մարմնի և արյան մեջ մտնում է գրականության և դպրոցների միջոցով: Նայենք Հունաստանին: XVIII դարում այստեղ էլ վերածնություն է սկսված:¹¹² Բազմաթիվ են բարեկարգ դպրոցները, գրական գործիչները. ժողովրդական հասկանալի լեզվի պահանջը այնքան պարզ է զգացվում, որ սկսում են թարգմանել հին հույն հեղինակներին. օրվա հարց է դառնում գրական ժամանակակից, նոր լեզու ստեղծելը: Աշխարհական տարրը այնքան գերակշռող դեր է կատարում գրականության մեջ, որ հունարենին են թարգմանվում անգլիական և ֆրանսիական նոր փիլիսոփաները. տարածվում են ազատ մտքերը, քննադատությունը սկսում է փորփրել իրականության հիմքերը: Այդ շարժումը այնպիսի կերպարանք է ընդունում, որ հունաց կեղծեցին նույնիսկ սկսում է վախենալ և դիմադրողի դեր է ստանձնում*:

Մեղանում գրական և դպրոցական վերանորոգությունը միմիայն Մխիթարյան միաբանությանն էր վերապահված: Իսկ այդ միաբանությունը իր կազմակերպությամբ, գործելու եղանակով, իր ձևերում ունեցած միջոցներով չէր կարող բավարարություն տալ ժամանակի պահանջներին: Հայաստանում, դեռ նեղ արևելյան մասում, արդեն գործում էր քաղաքական ազատության դադափարը. և սակայն նա ուժեղ արձագանքներ չէ գտնում Մխիթարյան վանքում, չէ արժարժվում այնտեղ, ժողովրդականացած իդեալի կերպարանք չէ առնում այնտեղ հրատարակվող գրքերի մեջ:

Այս բոլորը XVIII դարի եվրոպականության համար կատարյալ հետադիմություն էր, դավաճանություն նոր մտքերի, առաջադիմության դեմ:

Այսպես է Մխիթարյան միաբանության նշանակությունը՝ եթե նայենք Եվրոպայի կողմից: Այժմ դիմենք մյուս կողմին, նայենք մխիթարյաններին հայկական իրականության աչքով: Տեսնենք, ինչ ունեինք մենք, և ինչ ավելացրեց մեր ունեցածի վրա Մխիթարի ստեղծած հիմնարկությունը:

* Կ. Файф, История Европы XIX века, т. II, М., 1889, с. 176—177.

Միայն տպագրական մամուլն է, որ հաստատ հող է նվաճում Կ. Պոլսի հայության մեջ: Բայց նա ի՞նչ կարող էր արտադրել այն նեխված մթնոլորտում: Ընթացիկ գրականությունը, որ լույս է հանվում այդ մամուլի միջոցով, մեծ մասամբ ողորմելի բան է: Եվ Կ. Պոլսի կատարած դերը այդ ընթացիկ, ինքնուրույն գրականության մեջ չէ: Դրանից ավելի մեծ նշանակություն ունեն այն հանգամանքը, որ Կ. Պոլսը սկսեց հրատարակել եկեղեցական գրքեր և հին մատենագրությունը:

Մինչև XVIII դարի սկիզբը լուսավորչական եկեղեցին շատ անօգնական դրության մեջ էր. նրան հարկավոր էին գրքեր, իսկ դրանք հրատարակվում էին համարյա միայն Արևմտյան Եվրոպայում: Բայց այդտեղ կանգնած էր կաթոլիկ ամենակարող կղերը, որ պահանջում էր նախ հիմնավորապես սրբագրել եկեղեցական գրքերը, ապա միայն տպագրել: Այն դառն տանջանքները, որ կրեցին Ոսկանը և նրա հաջորդները Մարսելում, ցույց են տալիս, թե որքան ծանր, հաճախ կատարելապես անկարելի բան էր ունենալ եկեղեցական հարազատ, չաղճատված գրքեր: Եթե չլինեիր ազատ Հոլանդիան, եթե հայ տպարան չբացվեր Ամստերդամում՝ հայերը իրենց կրոնական պետքերի համար կամ պիտի բոլորովին հրաժարվեին տպարանի օժանդակությունից, կամ պիտի բավականանային այն եկեղեցական գրքերով, որոնք լույս էին տեսնում Հռոմի կամ Վենետիկի կաթոլիկ գրաքննության հավանությամբ: Դարը այնպես չէր, որ կարելի լիներ հաշտվել այս երկու մտքի հետ: Կաթոլիկ պրոպագանդան մտել էր Հայաստանի սիրտը, առատ հունձներ էր հավաքում: Կովի այդ արշավանքի դեմ լուր հալածանքներով, մատնություններով բավական չէր: Կարևոր էր և գործ, կարևոր էր և քարոզություն, գրքերի օգնություն:

Մենք տեսանք*, թե դիմադրելու անհրաժեշտությունը ինչպես հարկադրել էր հայ հոգևորականներին բանակվել մղել գրքերի միջոցով: XVIII դարի վերջի քառորդում բացվում է Նոր Զուղայի վաղուց փակված տպարանը¹¹⁵ հատկապես կաթոլիկների դեմ ուղղած մի քանի վիճաբանական գրքեր տպագրելու համար: Պայքարը գնալով սաստկանում է. Թուրքիայի համարյա բոլոր կողմերում ժողովուրդը կոպածաղիկ է դառնում կաթոլիկ և տեղական եկեղեցիների մեջ: Յուրաքանչյուր կողմը աշխատում է հարձակողական և պաշտպանողական դիրք գրավել:

Եվ ահա այդ ազդեցությունների տակ Կ. Պոլսում կենտրոնանում է հայ եկեղեցու պաշտպանության գործը: Ամստերդամի դերը հանձն է առնում Կ. Պոլսը, տպագրելով եկեղեցական հարազատ գրքեր. այդ կողմից նա համարձակ մրցում է նույնիսկ Վենետիկի հետ, զարգացնելով տպարանական գործը և հեղինակություն է ստանում: Ինչ որ կար հայերի ձեռքում իրենց եկեղեցու ուղղափառությունը հաստատելու համար՝ մամուլին էր հանձնվում Կ. Պոլսում: Ժամանակակից հեղինակների հերքումները, հարձակումները կաթոլիկների դեմ բավական չէին. կարիքը հարկադրում էր դուրս բերել հին ձեռագիրներ, հանձնել տպագրության: 1709 թվականին տպագրվում է Ագաթանգեղոսը: Մովսես Խորենացու պատմության տպագրությունից հետո դա երկրորդ փորձն է, որ մամուլին է հանձնվում հայ հին գրականության մի հիշատակարանը: Եվ ի՞նչ պատճառով: Որպեսզի հայերը կարդան, հասկանան, որ իրենք դավանում են Գրիգոր Լուսավորչի դրած հավատը ու կարողանան պատասխաններ տալ հավատափոխներին¹¹⁶: Նույն նպատակով է, որ 1719-ին

հրատարակվում է Զենոբ Գլակը, 1837-ին՝ Մեսրոպ Նրեցը: Բացի պատմական երանակություն ունեցող այդ գրքերից, հրատարակվում են և հին զուտ կրոնական շարադրություններ: Տպվում են, չնայած ահագին ծախսերին և զժվարություններին, «Յայամատուրքի», Գրիգոր Տաթևացու հատորների պես ահագին գրքեր:

Միանալու, փոխադարձ աջակցությամբ գործելու անհրաժեշտությունը պարզ զգացվում է, իրականություն դառնում: Մենք նույնիսկ տեսնում ենք յուսպիսի երևույթ: Հավաքվում են մի քանի մարդիկ, գանձանակ են հաստատում գրքեր հրատարակելու համար: Նրանք դիմում են մարդկանց բարեսիրության, չեն արհամարհում նույնիսկ աղքատների սև փողերը: Այսպիսի հավաքական ուժերով հրատարակվեց 1717 թվականին Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց գիրքը», որ դարձյալ պիտի հաստատեր, թե հայերը հերձվածող ու հերետիկոս չեն: Դա առաջին հրատարակչական ընկերությունն է հայերիս մեջ. նա խոստանում էր ուրիշ գրքեր էլ հրատարակել հետզհետե¹¹⁷: Ավելի ևս առաջ գնալով, տեսնում ենք փոքրիկ դիրքով տպագրած գիրք, ծոցում կամ պրպանում պահելու հարմարեցրած, «Ծջմարիտ նշանակություն կաթոլիկէութեան» վերնագրով, երկրորդ տպագրություն (1750). դա վիճաբանություն է կաթոլիկների դեմ և տարածվում է ձրի¹¹⁸:

Եվ այսպես, Կ. Պոլսի մեջ կենտրոնացած էր դիմադրություն կաթոլիկ պրոպագանդայի դեմ ոչ միայն քաղաքական իշխանության, ուժի միջոցով, այլև գրականության միջոցով: Հենց այդ պատճառով էլ այդ գրականությունը միանման ու միազույն է՝ կրոնական, և Կ. Պոլսը կարևորություն ունի ավելի տպարանական, ավելի հրատարակչական տեսակետից: Նա դիմադրում էր արևմտյան տպարաններին, բայց ազգային լուսավորություն ստեղծելու և առաջ տանելու համար ոչինչ չունեիր և չէր էլ կարող ունենալ. այդ բանի մեջ նա ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայությունից և ինքն էլ կարող էր արևմտյան հրատարակություններին: Թե ինչ կարող էր արտադրել Կ. Պոլսի գրական աշխարհը կրոնական հարցերից դուրս, այդ կարելի է իմանալ մի գրքից, որ տպագրվել է Կ. Պոլսում 1704 թվականին: Դրա հեղինակն է Գալուստ վարդապետ Ամասիացին, որ Կայծակ էլ էր կոչվում: Նույն այդ միջոցին Կայծակը Կ. Պոլսի պատրիարք էր և համարվում էր «մեծիմաստ վարդապետ»¹¹⁹: Այդ մեծիմաստի գիրքն էլ ունի մեծահնչուն վերնագիր՝ «Լուսաշափղ»: Երեսուն գլուխների մեջ Կայծակը մարդուն նմանեցնում է բազմատեսակ առարկաների (աշխարհ, քաղաք, մեղու, գազան, աղբյուր, ծով, նավ, գետ, թռչուն և այլն) և զարմանալի նմանություններ է գտնում:

Ահա օրինակներ. 1) Մարդը նման է աշխարհին: Ինչպե՞ս. «Քարինք և բարձրանք ոսկերացս համեմատ. ծառ և տունկ՝ մաղ և մօրուաց համեմատ, հող և ջուր օդ և հուր սաֆրայ և պաղլամ արին և սև մաղձ: Եւ դ. ջուր գոյ աշխարհի և մարդոյս դ. են ջուրք, աղին աշաց. լեղին ականջաց. քաղցր բերանոցն, և անօրինակն երկամանց: Աշխարհիս բազում գետ գոյ. և մարդս բազում երակօք է»: 2) Մարդը ժամացույցի նման. «Զի մարդս նմանի սաղկի. նախ. ունի թանձր արծաթ և ոսկի կամ պղինձ. և մարդս ունի մարմին: Երկու. զգեցուցանեն աման դիպակ և կումաշ. և մարդս ունի հանդերձ ոսկեթել. և սամուր. և սև կոտաւ. կամ շալ: Երեք. ոսկէզօծ առնեն. և մարդս օծեալ

* Հայկական տպագրություն, I, եր. 243 և հաջ.

** Ագաթանգեղոս, 1709 թ. տպ., առաջաբան:

* «Պարապմանց գիրք», եր. 795:

** Եր. 269:

*** Չամչյան, Գ., եր. 745:

է մեռնիւ սրբոյ: Չորս. զժամն ցուցանէ, որ է ժամացոյց. և մարդս զիտ զժամն և զժամանակն: Հինգ. ոմանք ձայն արձակեն, որպէս նոյնան կոչնա կըն. ըստ այնմ փող հարէք զոր և առաքեալքն փող եղեն. և նարտենիս ժամ հարքն. և քաղաղն»: 3) Մարդը նման է քաղաքի. «Քաղաքի բանդ կտ և մարդոյս հիւանդութիւն և ցաւ»:

Այսպիսի գոհարներ հետ «Լուսաշաւիղը» տալիս է և զանազան տաղեր, աղոթքներ, խրատներ, որոնք լի են նույն խելքութեամբ: Կայծակը համար ված է, որ այդ երգերը պիտի երգվեն և աղաչում է երգողներին, որ իր անունը հիշատակեն ի լրումն ամենայնի, խոստանում է երկու այդպիսի լուսաթաթախ գրքեր էլ հրատարակել, մի խոստում, որ բարերար տաքար անկատար է մնացել:

Մի նմուշ Գալուստ վարդապետի բանաստեղծութիւններից: Խոսքը հարեցողի մասին է. «Ժամ աղօթքն ուրացեր է. ճունուն և մարմնապաշտ է. որ պէս էզիտի քուրթ է. Ժբ օր աղոթէ: Թէ ժամ գնա աղաչէ. յԱստուծոյ դիմ խնդրէ. այգի եարան և մէջ է. խելքն և միտքն կարասն է: Քրիստոնէից ատկ է. հաւատ. յոյս, սէր միշտ ուզէ. ճունունն երեք բան խնդրէ. թուրու ըրախ գինին է: Որքան հարբած կան երկրի ժողովեալ դիմեն տեղի մի. շատ կտրասներ և գինի, ցուցանեն ի մառանի: Բնաւ շտա գաւաթ մի, կարոտ հասրէդ մեռանի. աւուրն ահեղ ատենի. ի դժխոց զերծանի: Պու սօզում օ ատէմէ. չլրապ կօթուրմէ յենէ. քողոսունտան մէստն խտէ. հէր կուն մէհթատ էտիւնէ:

Եվ Գալուստ վարդապետը զուր չէր կոչվում «Մեծիմաստ»: Գոնե նրա ժամանակակիցները դրանից ավելի լավ չէին գրում: Կանոնավոր շարադրութեւ ընդունակութիւնը, լեզվին մի քիչ բավարար կերպով տիրապետելը շատ հազվագյուտ բաներ էին այն ժամանակներում: Ավետիք պատրիարքը, որ այն բան եռանդոտ էր հալածանքների, ծեծի ու բռնութիւնների մեջ, Կայծակի մի աստիճան բարձր գրագետ չէր, ինչպես ցույց են տալիս նրա մի քանի գրութիւնները¹¹⁷: Տիրող տխուր դրութիւնն է ներկայացնում և այն հավաքական խնդրագիրը, որ 1706 թվականին Կ. Պոլսի հայ հոգեւորականները ուղարկել են էջմիածնի Աղեքսանդր կաթողիկոսին և որի մեջ մի խառն ու շփոթ շատ խոսութեամբ պատմված են ժամանակակից կրոնական խռովութիւնները¹¹⁸:

Գրական ճաշակի, մտավոր պահանջների մի բնորոշ արտահայտութիւն էլ «Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» գիրքն է, որ առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Պոլսում 1708 թվականին: Ժողովրդի մեջ վայելած համբավին և հեղինակութեանը նայելով, այս պատմութիւնը, որքան էլ վիրավորական լինի խոստովանելը, հուշակավոր գիրք է: Նոր չէր հորինվում նա. մի ձեռագիր էր, որ դառնում էր տպագրած գիրք: Բայց այնքան մեծ պահանջ առաջացրեց, որ քաղմթիւ հրատարակութիւններ ունեցավ ոչ միայն XVIII, այլև XIX դարում, ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև շատ ուրիշ տեղերում: Հազիվ մի երկու տասնյակ տարի լինի, որ հայ ժողովուրդը, կամ գոնե նրա ստվար մեծամասնութիւնը, բաժանվել է այդ պատմութիւնից. այժմ էլ անշուշտ քիչ չեն այնպիսի անկյուններ, ուր «Պղնձէ քաղաքը» իր նախկին փառքի մեջ է, հայ գրագետի ընկերն ու խորհրդատուն է: Այդ երկարատե և ընդարձակ ժողովրդականութիւնը պարտավորեցնում է մեզ մի քիչ մանրամասն խոսել հոշակավոր գրքի մասին: Ինչ զաղանիք ունեւ նրա հաջողութիւնը:

«Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» կոչվող գիրքը զանազան հոգեշահ պատմութիւնների մի ժողովածու է, որի մեջ այն պատմվածքը, որից գիրքը ստացել է իր անունը, մի փոքրիկ տեղ է գրավում: Նրան հետևում են Փահլուլի, Նիկարի, աղքատ Ալեքսիանոսի և այլ պատմութիւններ, որոնք, լինելով բոլորովին անջատ ու անկախ գործեր՝ միացած են իրար հետ ներքին կապով. ամենքն էլ հոգի փրկելու, խրատելու, ուղիղ ճանապարհներ ցույց տալու ձգտումն ունեն: «Պղնձէ քաղաքը» թարգմանված է արաբերենից դեռ XIII դարի առաջին քառորդում մի հայ վարդապետի ձեռքով: Պատմական-կուլտուրական տեսակետից այդ թարգմանութիւնը ներկայացնում է մեծ հետաքրքրութիւն, իբրև արաբական տիրապետութեան հիշատակարաններից մեկը:

Մինչև VII դարի կեսը Հայաստանը ենթարկված էր Պարսկաստանի քաղաքական և կուլտուրական ազդեցութեանը: Բայց ահա գլուխ բարձրացրեց մի նոր մեծ ուժ, որ վերջ դրեց Պարսկաստանի ինքնուրույն գոյութեան և նրա ժառանգը հանդիսացավ Առաջավոր Ասիայում: Դա արաբական իսլամն էր: Նրա տիրապետութեան տակ մտնում է և Հայաստանը, որ մոտ շորս դար ուղղակի կամ անուղղակի կազմում էր մի արաբական երկիր: Փոքր, սեփական ինքնատիպ կուլտուրայից զուրկ ազգերի ճակատագիրն է¹¹⁹ ենթարկվել ուժեղների, մեծերի ազդեցութեան: Հայերը թեև քրիստոնեութիւնը ընդունելուց հետո ճանդիսանում էին ոչ քրիստոնյա ազգերի ազդեցութեան դիմադրող մի տարր, բայց և այնպես այնքան ուժ և ինքնուրույնութիւն չունեին, որ միանգամայն ազատ մնային այդ ազդեցութիւնից: Որքան էլ նրանց մեջ կենդանի մնար գիմադրող ուժը, բայց ուժեղ էր և արաբական ազգը, որ համաշխարհային պատմութեան ասպարեզն իջավ ոչ միայն իբրև նվաճող, այլև իբրև կուլտուրական-մտավոր ընդունակութիւններով հարուստ մի թարմ ցեղ:

Պատմութեան տված փաստերը շատ ցանցառ ու թույլ են, բայց և այնպես ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ արաբական ազդեցութիւնը հայերի վրա շատ զորավոր էր: Նվաճողները նվաճվածների հետ շփվում էին անդադար, որքան էլ իսլամը խտրութիւնների և արտոնութիւնների միջոցով աշխատում էր նվաճողներին անջատել, հեռու պահել նվաճվածներից: Հայերի մեջ շատ գործածական են դառնում արաբական հատուկ անունները, ճարտարապետութիւնը ճայաստանում ենթարկվում է արաբական ոճին: Նույն խիստ ազդեցութիւնը մտնում է գրականութեան մեջ. հայ գրողների ոճը, արտահայտութեան ձևը արաբական են¹²⁰: Զորեղ է մանավանդ բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը. մեր բանաստեղծութիւնների մեջ մտնում է արաբական շափը, այսինքն՝ ոտները, արաբականի նման, վերջանում են միանման վանկերով, որոնք շատ ձանձրալի են դարձնում ոտանավորը: Սա արդեն մի անսխալ նշան է, որ արաբական գրականութիւնը շատ տարածված էր հայերի մեջ, շատ ընթերցողներ ունեւ: Մի կարելի ասել, թե արաբները արհամարհում էին հայոց գրականութիւնը: Թե որքան սերտ էին նրանց հարաբերութիւնները հայերի հետ գրական գործերում, երևում է նրանից, որ Գրիգոր Մագիստրոսը, վեճի բռնվելով մի գիտուն արաբի հետ՝ չորս օրում գրեց հազար տողից բաղկացած մի հայերեն ոտանավոր, որ, ինչպես պատմում է ինքը, Մագիստրոսը, մեծ տպավորութիւն գործեց արաբի վրա¹²¹: Բացի դրանից, այժմ ապացուցված է, որ արաբական տառերի մի ամբողջ ժողովածու հայերեն «Աղվեսագրքից» է¹²² թարգմանված¹²³:

¹¹⁷ Անփոփոխ ենք պահում ուղղագրութիւնը:

¹¹⁸ «Բանասեր» հանդես, 1900, № 2, էր. 141—144:

¹¹⁹ «Կոունկ» ամսագիր, 1863, № 9, էր. 662—683:

¹²⁰ «Տաղասացութիւն Գրիգորի Մագիստրոսի», Վենետիկ, 1868:

¹²¹ Проф. Н. Марр. Сборник притч Вардана, СПб., 1899, т. I, с. 11—58.

Այս հանգամանքը ի նկատի առած, մենք պիտի սպասենք, որ արաբական շրջանի հայոց գրականությունը մեծ հարստություններ փոխ առած լինեն գրականությունից: Արաբները հայերին տալու շատ գանձեր ունեին: Գիտական և գեղարվեստական գրականությունը նրանց մեջ զարգացման բարձր աստիճանին էր հասել. կային մեծ բանաստեղծներ, գիտության զանազան ճյուղերի մեջ (պատմություն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա) նրանք աշխարհին ահագին ծառայություններ մատուցին: Եթե հեռավոր Եվրոպայի մարդիկ գնում էին Սպանիա և Բաղդադ, եթե իրենք, արաբները, ճանապարհորդում էին զանազան երկրներ, տանելով իրենց հետ գիտության պաշար հայերի համար ոչինչ զգալիություն չպիտի լիներ ավելի մոտիկից յուրացնել այն մտավոր գանձերը, որ պատրաստում էին արաբ գիտնականները և մատենագիրները: Բայց մենք տեսնում ենք, որ հայոց գրականությունը համարյա բոլորովին չէ օգտվել արաբականից: Եղել է արտաքին ազդեցություն ձեռք վրա, բայց ազդեցություն ներքինի, բովանդակության վրա չի եղել: Արաբական շրջանը հայոց գրականության մեջ ոչինչ նոր փոփոխություն չմտցրեց:

Դրա պատճառը, իհարկե, այն էր, որ հայոց գրականությունը միայն կրոնական էր, ծառայում էր կրոնին և գտնվում էր նրա պաշտոնյաների ձեռքում: Նկատի առնենք, որ իսլամը և քրիստոնեությունը կատաղի, անհաշտ թշնամիներ էին, միմյանց ոչնչացնելու մասին էին մտածում դարերի ընթացքում, և ոչ թե միմյանց ձեռք մեկնելու, հաշտ ու համերաշխ ապրելու մասին: Որեւէ բան փոխ առնել արաբական ճոխ գրականությունից՝ հայ կղերի համար պիտի նշանակեր ընդունել իսլամի գերազանցությունը, մանավանդ որ Մուսահամմեդի ժամանակից արաբական բանաստեղծությունը տոգորվում է կրոնական ոգով, դառնում է ազգային-իսլամական: Արաբական վեպերը, բանաստեղծությունները, մանավանդ զարգարուն, ֆանտաստիկական հեքիաթները, գրական մի հարուստ պաշար կարող էին տալ հային¹¹⁹. բայց նրանք չեն թարգմանվում, որովհետեւ կրոնական դասակարգը չէր կարող տանել նրանց, քրիստոնեության անհաշտ թշնամիների այդ գործերը: Հայ կղերը, բացի դրանից, լուրջ չէր եկեղեցու մասին էր մտածում. ազատ գիտությունը, որի մեջ այնքան առաջացել էին արաբները, ինքնըստինքյան թշնամի էր կրոնական հավատալիքներին. արաբների մեջ գիտությունը զարգանում էր այն ժամանակներում, երբ թուլանում էր իսլամի ուժը, երբ համարյա անհավատություն էր տիրում խալիֆների պալատում: Այդ տեսակ գիտությունը չէր կարող մտցվել Հայաստան՝ հայ կղերի ձեռքով:

Զնայած այս արգելքներին, արաբական գրականությունից թարգմանություններ և փոխառություններ երևում են մեր գրականության մեջ: Հետաքրքրական է, որ դրանք տեղի են ունենում այն ժամանակ, երբ վերջացել էր արաբական տիրապետությունը, երբ արաբ ազգը այլևս քաղաքական դեր չէր կատարում Ասիայում: Արաբական գիտության մի շատ զարգացած ճյուղը բժշկականությունն էր. կյանքի համար այնքան մեծ նշանակություն ունեցող բժշկականությունը չէր կարող ենթարկվել կրոնական կամ ցեղային խտրություններին և շատ տարածվեց Հայաստանում: Հայ բժիշկները ոչ միայն գործադրում են այդ գիտությունը հիվանդների վրա, այլև գրում են գրքեր, բժշկական գիտելիքները ժողովրդականացնելու համար: Առաջին և ամենից շատ հայտնի բժիշկ հեղինակը Մխիթար Հերացին է. սրա օրինակին հետեւել են և ուրիշները: Կարելի է ասել, որ մենք միջին դարերում ունեցել ենք բժշկական մի ամբողջ գրականություն, հիմնված, իհարկե, արաբական հեղինակությունների վրա: Բայց աչքից չգցենք մի բնորոշ հանգամանք. այդ գրականությունը

եր աշխարհական մարդկանց գործ է և նշանակված է ժողովրդի համար, ուստի և ունի ժողովրդին հասկանալի լեզու:

Ժողովրդի համար է և «Պղնձե քաղաքը», որ արդեն արաբական բանաստեղծությունների շրջանից է վերցրած. թեև հոգևորականի ձեռքով է նա թարգմանված, բայց աշխարհաբար լեզու ունի¹²⁰: Եվ հայ հոգևորականը ոչինչ մեղք էլ չէր գործում, թարգմանելով այդ պատմվածքը: Դա արաբական երգիծաբանություններից մեկը չէր, որոնք հաճախ այնպիսի համարձակության էին հասնում, որ չէին խնայում նույնիսկ իսլամի հիմնադրին, ոչ էլ առհասարակ մի այնպիսի գրվածք, որ իր բովանդակությամբ գայթակղության քար գտնար հավատացող հայ քրիստոնյայի համար: Ընդհակառակն. «Պղնձե քաղաքը», երևի, մեկն է այն բազմաթիվ հեքիաթներից, որոնցով այնքան հարուստ է արաբական գրականությունը և որոնցից կազմվեցին հուշակավոր «Հապար ու մի դիշերները»: Նրա մեջ փայլում է արևելյան այն վառ երևակայությունը, որ այդ տեսակ հեքիաթների ամբողջ գրավիչ ուժն է կազմում: Այստեղ են հրաշքները, Սողոմոնի դեերը, մի ամբողջ մեռած քաղաք, որ խորհրդավոր է իր հարստություններով, իր դիրքով: Բայց ամեն տեղ, ամեն ինչ հաստատում է միայն աշխարհի ունայնությունը, կատարյալ ոչնչությունը. գեղգթմանների, ապարանքների արձանագրությունները միաբերան քարոզում են, թե շարժե աշխարհային գործերին նվիրվել. սուտ է աշխարհը, իրականությունը միայն գերեզմանն է, որից չի ազատվում ոչ հարստությունը, ոչ իշխանությունը, որի մեջ երեկվա թագավորները, բռնակալները որդերի կերակուր են գտնում: Աշխատել երկրի համար, աշխատել հավիտենական կյանք ժառանգել. ահա թե ինչ է պահանջում պատմվածքի յուրաքանչյուր մասնիկը:

Այս միստիկական խոհերը միջին դարերում ընդհանուր էին ամեն տեղ, հավասարապես մեծարելի էին թե՛ քրիստոնյայի և թե՛ մուսուլմանի համար: Իրեմն և թարգմանող վարդապետը, կրոնական հասկացողությունների տեսակետից, ոչինչ մեղք գործած չէր լինում, տալով ժողովրդի ձեռքը մի այնպիսի գիրք, որ ազդու օրինակներով ցույց է տալիս, թե սուտ է աշխարհը, թե մարդը ոչինչ չպիտի ունենա, թե միակ մխիթարությունն է բաժանել ունեցած-չունեցածը աղքատներին, հեռանալ աշխարհից և ճգնավորի կյանք վարել որեւէ այլ մեջ:

Նույն այդ միտքն են արժարժում Փահլուվի պատմությունը, կամավոր աղքատ Ալեքսիանոսի ճգնությունները, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ կա «Պղնձե քաղաքի» մեջ, բացի միայն խիկարի պատմությունից: Խիկարը, իբրև խելքի և իմաստության ներկայացուցիչ, ահագին հեղինակություն է վայելել հայերի մեջ: Դա Արևելքի հանճարն է, որի խրատները իբրև սուրբ ճշմարտություններ կազմվել են Քրիստոսից շատ առաջ և տարածվել են ամեն տեղ, թարգմանվել լատ լեզուներով: Հինգերորդ դարի հայ հեղինակներն էլ ծանոթ էին խիկարի իմաստությունների հետ: Այդ խիկարը ունի մի պատմություն, որ ներկայացնում է մարդկային ապերախտությունը և որի մեջ ցույց է տված, թե ինչպիսի խելքը հաղթահարում է աշխարհի անմիտ բռնակալներին: Խիկարի խրատների մեջ երևան է եկած հին աշխարհը իր եսամուլ հասկացողություններով. մարդը պետք է իր սեփական օգուտները պաշտե, իսկ հոգի չկորցնելու համար պիտի ողորմություն տա աղքատներին: Այդտեղ մեծարվում է իմաստությունը, խոնարհությունը, քարոզվում է զգուշություն, խոհեմություն: Կինը,

* Հ. Յ. Տաշեան, Մատենադարան մանր ձևումնասիրությունը, Վիեննա, 1901, եր. 123—124.

իհարկէն, ներկայանում է մի արարած, որին չի կարելի ոչինչ խորհուրդ հայտնել. համարձակ խոսելը վատութիւնն է համարվում. եթէ մեկը տեսնում է, որ երկու մարդիկ կռւում են՝ չպիտի մոտենա նրանց ու հեռացնէ, որպէսզի իրենք էլ չծեծվի: Կան, իհարկէն, և խելոք խրատներ:

Այս է այն ժողովրդական գիրքը, որ հռչակված է «Պղնձե քաղաքի պատմութիւն» անունով: Ընդհանուր առմամբ դա էլ կրոնական-խրատական մտադրվածու է, այն զանազանությամբ, որ հետաքրքրաշարժ պատմվածքների, վիպական ձևի միջոցով է ժողովրդականացնում այն, ինչ եկեղեցական մասնախոստիական քարոզում էր իբրև բարձր գիտություն, իբրև փիլիսոփայություն: Հազիվ թե մի ուրիշ գիրք այդքան բացասական տպավորություն թողնէ անպատրաստ ընթերցողի վրա. նա խլում է ամեն մի աշխույժ, հոգեկան կրթով, բխացնում է միտքը, ոչնչացնում է ամեն մի հարցասիրություն, ղեկավարում մեջ մի սառն անտարբերություն դեպի շրջապատը¹²¹: Խնչ հարկավոր է գործունեությունը, երբ աշխարհը մի ստություն է, երբ մարդուն միայն մի քանի կանգուն կտավ է հարկավոր: Ասիական խավարի և անշարժության մեջ նստած մի ժողովրդի հենց այսպիսի քարոզներ էին պակասում: Ավելացրելով այդ բոլորի վրա նախապաշարմունքները, առասպելները դեերի, հրաշքները մասին, որոնցով լի է գիրքը, և դուք կիմանաք, թե ինչպիսի դաստիարակ է «Պղնձե քաղաքը»: Դա մերկ ու խավար հնությունն էր, որ տպագրական մասնուլի միջոցով նոր լույս էր գալիս ոչ իբրև գիտնականների ուսումնասիրության նյութ, այլ իբրև ժողովրդական գիրք: Նա զեռ նոր պիտի լայն շրջանառություն գտներ ժողովրդի մեջ, զեռ նոր պիտի նվաճեր կարդացողների և, որ ամենից ցավալին է, հավատացողների բազմություններ:

Եվ «Պղնձե քաղաքը» չէր կարող չհրատարակվել, չէր կարող գրական գանձ չհամարվել մեր մեջ, քանի որ մեր գրագետ դասակարգի հասկացողությունները բարձր չէին այդ գրքի իմաստություններից: «Մեծիմաստ» Գալուստյանը պարզապես «Լուսաշավիղը» ցույց է տալիս, որ մենք «Պղնձե քաղաքների» էինք արժանի, որ մենք մեր վարգացողություն մեր դեռ պատկանում էինք այն հին ժամանակներին, երբ գրականությունը սուրբերի վարքագրություններից դեռի պատմություններից էր կազմված...

II

Կ. Պոլսի մթնոլորտը խավար է և զրահանություն զարգացնել չէ կարող։ Ավետիֆ պատրիարքի անհետացումը, շփոթություններ, կրոնական երկպառակությունները ավելի սաստկանում են. Հովհաննես Զմյուռնացի, Կոմիտաս Բանանայի նահատակությունը, Բաթմեյի տեսարաններ։ Սահակ Աբուշխյի մատնություններ, Հովհաննես Գանձակեցի, կառավարի կրոնական հալածանքներ, Վանական դպրոցներ։

Եվ կարելի՞ է զարմանալ, որ այսպես էինք XVIII դարում: Կ. Պոլսի հայոթյունը, ինչպես տեսանք, մտավ այդ դարը մի սղբալի դրությամբ մեջ: Թեթև թույլ ենք նրա պատմությունը մինչև այդ դարի վերջը և, բացի կրոնական վեճերից ու երկպառակություններից՝ ուրիշ բան համարյա չենք տեսնում¹²։ Մի զարհուրելի աղետ է դա, որ տևում է ոչ թե մի հինգ, տասը տարի, այլ մի ամբողջ դար: Երևակայեցեք մի այդպիսի ժողովուրդ, երևակայեցեք նրան՝ կրոնական նուրբ հարցերը ծեծի, բռնությունների, մատնությունների միջոցով:

վնասելիս, այն էլ մի այնպիսի պետություն մեջ, ուր բացակա է արդարադատու-
թյունը, ուր չկան հաստատուն օրենքներ, ուր այսօրվա արածը կարելի է վա-
ղը ոչնչացնել կաշառքի միջոցով: Այդ ժողովուրդը կարող էր միայն ընկնել,
կարող էր միայն խավար ֆանատիկոսություն մեջ խորվել: Էլ որտեղի՞ց պիտի
հաստատվեր նրա մեջ մի լուսավոր երևույթ: Ինչե՞ր էր տեսնում նա և մանա-
վանդ ինչե՞ր էր կատարում:

1706 թվականին Ավետիք պատրիարքը անհայտացավ գործունեության ասպարեզից: Ֆրանսիական դեսպան Ֆերիոլը կարողացավ մի անլուր և զզվելի բռնություն զոհ դարձնել այդ մարդուն: Ավետիքի ասպարեզը առհասարակ փշոտ էր. հեշտ չէր եզվիտների նման թշնամիներ ունենալը: Հազիվ էր նա մի տարի պատրիարքություն արել, երբ նրան աքսորեցին Կ. Պոլսից (1703): Մեյիս ուլ իսլամ Ֆեյզուլլահը այլևս չկար, և Ավետիքի պաշտպանությունը միայն ժողովուրդն էր. հաջորդ տարին ժողովուրդը կարողացավ վերադարձնել տալ նրան Կ. Պոլիս: Ավետիքը նորից հագավ պատրիարքական կապան, բայց այս անգամ էլ երկար չէր նրա իշխանությունը: 1706-ի սկզբում նա նորից դատապարտվում է աքսորի: Հասնելով Քիոս կղզին, նա այդտեղից կամեցում էր ճանապարհվել Նրուսադեմ, որի պատրիարքությունն էլ իր ձեռքն էր գցել, բայց ընկավ թակարդի մեջ: Նավը դեպի Պաղեստին չգնաց, այլ դեպի Ֆրանսիա. այդպես էր կարգադրել դեսպան Ֆերիոլը, որ վաղօրոք ծրագրել էր պատրիարքի համըշտակությունը և այդ նպատակի համար էլ վարձել էր այն իսկ նավը, որի մեջ մտավ Ավետիքը: Հայոց պատրիարքը ափ իջավ Մարսեյում. այդտեղ նա կալանավորվեց իբրև հանցավոր և պահվում էր ամենախիստ հսկողության տակ: Մեծ զգուշություններով նա հեռացվում է մի ամսյի տեղ, որ նրան փակում են մի կաթոլիկ վանքի մեջ. ապա փոխադրում են Փարիզի Բաստիլ բանտը, ուր Ավետիքը վերջապես կաթոլիկություն է ընդունում. բայց այլևս չէ կարողանում վերադառնալ թուրքիա:

«Գիժ դեսպան» անուն ստացած Ֆերիտլից* դժվար չէր սպասել այսպիսի մի գործ, որ բացի զզվելի, բարբարոսական բռնություն լինելուց՝ քաղաքական մեծ անհետատեսություն էլ էր։ Խենթ հասկացողության արդյունք էր Ավետիքին անհետացնելը։ Դեսպանը և նրա գործակից եզվիտները կարծում էին, թե ամեն ինչ կարգի կգա, երբ մեջտեղից կվերանա անխնա հալածվող պատրիարքը։ Բայց դա մի մեծ մոլորություն էր. այդ բռնությունը միայն առատ լուր էր ածում կրակի վրա։ Լուսավորչական հայերը ավելի ևս կատաղեցին, ավելի ևս անհաշտ ու անխնա դարձան։ Եվ Կ. Պոլսում բացվեցին տեսարաններ, որոնք քստմենքի տպավորություն են թողնում այժմ էլ, դարեր անցնելուց հետո...

Ճիշտ է, Ֆերիոլին հաջողվեց Ավետիքի տեղ պատրիարք նստեցնել կեսա-
րացի Սարը-Մատթեոս վարդապետին, որ համարյա կաթոլիկ էր. բայց հայերը
երկու ամսից ամիելի չպահեցին այդ պատրիարքին: Ավետիքը ուներ զորեղ կու-
սակցություն, որ դիմումներ արեց թուրք կառավարության, խնդրելով վերա-
դարձնել տալ բռնության զոհին իր անհայտ աջսորատեղից, ինչպես նաև
խնդրեց էջմիածնի Աղեքսանդր կաթողիկոսից՝ հատուկ պատգամավորություն
ուղարկել Հոռոմ և հասկացնել պապին, թե չէ կարելի հայ եպիսկոպոսին կա-
պել ու բանտարկել և թե պետք է վերջ դնել «ախթարմաների» (հայ կաթոլիկ-

* Յերիւր, Կ. Պոլսի գեսպանությունից հրաժարվելուց հետո, խելագարվեց: Երբ այդ բանը հայտնեցին մեծ վեպիրին, սա ասաց. «Նա գիժ էր, երբ այստեղ եկավ»:

ների) արարքներին. միևնույն ժամանակ, նկատի առնելով համարձակ ու անխնա կռիվի անհրաժեշտությունը, Կ. Պոլսի հայերը խնդրում էին մի քանի ժիր վարդապետներ ուղարկել Կ. Պոլիս, հատկապես Հովհաննես վարդապետ Զմյուռնացուն: Կաթողիկոսը կատարեց խնդիրքի այս վերջին կետը:

Պատրիարքները այժմ ամիսների համար էին պաշտոնի կանչվում: Մարտիրոս Քյուլհանճին, որ Ավետիքի փոքրավորն էր, չորս ամիս պատրիարքություն արեց և տապալվեց Ավետիքի հակառակորդների ձեռքով: Նրան հաջորդեց Միքայել խարբերդցին, բայց մնաց պաշտոնում միայն ութ ամիս ու ստիպված եղավ տեղի տալ Սահակ վարդապետ Աբուլխյացուն: Սրան էլ ութ ամսվա պատրիարքություն էր վիճակված: Այդ միջոցին էջմիածնից Կ. Պոլիս հասան երկու հոգևորականներ: Մեկը Ավետիքի կուսակցության խնդրած Հովհաննես Զմյուռնացին էր, որ և իսկույն պատրիարք դարձավ ու բաց արեց կրօնի ասպարեզ, գերազանցելով նույնիսկ Ավետիքին: Ուրիշ տեսակ մարդ էր մյուս հոգևորականը, որ էջմիածնի նվիրակի պաշտոն ուներ և կոչվում էր Աստվածատուր Աղավնի: Սա Զուղայի վանքիցն էր, Կ. Պոլիս ուղարկվել էր իրրե գիտուն ու հմուտ մարդ: Եվ իրավ, ինչպես երևում է, նա Զուղայի դպրոցի վերջին աշակերտներից մեկն էր. փոխանակ եղբայրասպան կոնվենտի մեջ նետվելու, նա ավելի կրթական գործով զբաղվեց: Աստվածատուր Աղավնին էր, որ իր հետ տարավ Ագաթանգեղոսի պատմությունը և տպագրել տվեց Կ. Պոլսում: Այդտեղ էլ նրան աշակերտեց Բաղդասար Դպիրը, որ Կ. Պոլսի հայտնի գրագետներից մեկը դարձավ:

Հովհաննես Զմյուռնացու հետ իշխանության գլուխ բարձրացավ Ավետիք պատրիարքի կուսակցությունը, որ սկսեց սոսկալի կերպով վրեժ հանել իր հակառակորդներից: Նորից հալածանքը կաթոլիկ հայերի դեմ կատաղի կերպարանք ընդունեց: Այդ դժբախտ ժամանակներում կոպիտ, վայրենի կրքերն էին միայն դարգանում. պակասում էին խաղաղություն, եղբայրություն քարոզողները: Պակասում էին ոչ թե այն պատճառով, որ չկային խաղաղության և եղբայրության օգուտները հասկացող անհատներ, այլ այն պատճառով որ այդ պիսի մարդիկ ամենից շատ դժբախտ էին. խոսել հաշտության խոսք՝ նշանակում էր ենթարկվել մեծ վտանգի: Ահա վայրենի իրարանցումների այդ ժխտի մեջ մի քահանա, Կոմիտաս Քեոմուրճյան, Երեմիա Չելիպի* եղբայրը, ձայն է բարձրացնում և սկսում է քարոզել սեր և խաղաղություն: Կոմիտաս քահանան իր նշանավոր եղբոր նման գրասեր էր և 1705 թվականին հրատարակել էր ոտանավորի վերածած «Գործք առաքելոցը»¹²³, Ժողովուրդը հոգաբարձի ականջ է դնում նրա քարոզներին: Այդքանը բավական էր, որ Կոմիտաս քահանայի շորս կարգակիցները նախանձով և ատելությամբ վառվեին նրա դեմ: Կրքերի բորբոքումը ծայրահեղության այն աստիճանին հասավ, երբ հարկավոր էր արյուն՝ ամբոխային բարբարոս հակումները հագեցնելու համար: Այդ արյունոտ զոհերը պիտի պատրաստեին Հովհաննես պատրիարքը: Եվ այս հոգևորականը չքաշվեց այդ դերից, սկսեց պատրաստություններ տեսնել:

Հավաքում են շատ փող: Հաջողության առաջին պայմանն է դա. հարկավոր է կաշառել թուրք պաշտոնյաներին: Ժողովուրդը տալիս է արյունոտ գանձանակը, և, ոսկիներով լի քսակներին հենված՝ Հովհաննես Զմյուռնացին դիմում է մեծ վեզիրին, մատնում է քառասուն մարդկանց, որոնք բոլորը կաթոլիկներ չէին, առնում է հրաման այդ ցուցակագրած մարդկանց կաշանավորելու մասին: Բռնվում են մոտ քսան հոգի, մնացածները փախչում են: Այս բոլորը

անսովոր բաներ չեն Կ. Պոլսում. առաջին անգամը չէ, որ կրոնական վեճերի պատճառով հայերը փակվում են թուրքաց բանտերում, ուղարկվում են թիարանները, կորցնում են ամեն ինչ: Բայց Հովհաննես պատրիարքը վճռում է սովորականից շատ առաջ գնալ. պատրիարքարանը կազմել է ինը մարդկանց ցուցակ և վճռել է գլխատել տալ դրանց: Դա մի կատարյալ ինկվիզիցիա է հայոց եկեղեցու մեջ: Մի քանի մանրամասնություններ այդ զգվելի ոճրագործության պատմությունից մենք չենք կարող բաց չանել մեր ընթերցողի առաջ, որպեսզի ցույց տանք, թե ինչ շափերի էր հասնում հայ կղերի կատաղությունը, և որքան դժբախտ էր հայ ազգի դրությունը:

1707 թվականի հոկտեմբերի 22-ին, երեքշաբթի գիշերը լույս չորեքշաբթի, վիրև հիշած շորս քահանաները և մի քանի աշխարհականներ խումբ կազմած մոտեցան Կոմիտաս քահանայի տանը: Խմբի մեջ էր և ինքը, Հովհաննես պատրիարքը, որ սակայն չէր համարձակվել կրոնավորական զգեստով կատարել այդ գիշերային արշավանքը և հագել էր սպասավորի զգեստ*։ Հայերը, որքան էլ շատվոր լինեին, չէին կարող մենակ գլուխ բերել իրենց մտադրությունը, ուստի վերցրել էին իրենց հետ թուրք դատավորի ծառաներին: Նրանք ուղում էին խորտակել տան դուռը, բայց Կոմիտաս քահանան դուրս եկավ և իրեն հանձնեց հայ ինկվիզիտորների ձեռքը: Նրան կապեցին և տարան: Մյուս օրը պատրիարքը ներկայացավ մեծ վեզիրին և բացեիբաց մատնեց Կոմիտասին, ասելով, թե նա է այն խմբի պարագլուխը, որ պատրաստում է ապստամբություն թուրքերի դեմ, և հենց այդ պատճառով էլ միացել է ֆրանկների հետ, լրտեսում է ամեն ինչ: Իբրև ապացույց առաջ է բերվում Ավետիք պատրիարքի անհետացումը և նրա փոխարեն Սարը-Մատթեոս եպիսկոպոսի պատրիարքանալը: Սկսվում է հարց ու փորձ. մեղադրվողները արդարանում են, բայց պատրիարքարանի պատրաստած սուտ վկաները հաստատում են մեղադրանքը: Վճռվում է գլխատել ինն մարդկանց. դրանց հետ է և նախկին պատրիարք Սարը-Մատթեոսը, որ առաջ Սիսի կաթողիկոս էր եղել:

Իսկույն դահիճներ են ուղարկվում մահապարտների ետևից և բացվում է աղետալի տեսարան: Հավաքվել է մեծ բազմություն, զխավորապես օտարներից՝ հույներից, հրեաներից, թուրքերից: Բարձրացել է սուգ ու շիվան. լաց են լինում մահապարտները, ընկնում են դահիճների ոտները և աղաչում են խնայել իրենց. լաց են լինում նրանց ազգականները, վերջապես անտարբեր լին նույնիսկ օտարները, նրանք էլ լաց են լինում: Բայց ազատության մի պայման կա միայն՝ ընդունել մահմեդականություն: Այս ու այն կողմից համոզում են մահապարտներին կատարել այդ պայմանը, կատարել գոնե առե-րես, ազատվել մահից. իսկ շվարած թշվառները միայն բարձրաձայն լաց էին լինում և չգիտեին, թե ինչ անեն: Եվարած չէր, լաց չէր լինում միայն Հովհաննես պատրիարքը, որ իր խորհրդակիցներով եկել էր տեսնելու, թե ինչպես են սպանում իր հակառակորդներին: Պատահաբար գլխատման տեղով անցնում էր վեզիր-քեհյասին (մեծ վեզիրի փոխանորդը): Նայելով այդ տեսարանին, նա չկարողացավ պահել իրեն, մոտեցավ պատրիարքին, նախատեց նրանց և նույնիսկ լաց էլ եղավ: Այդ նախատիքն էր շրջում և հավաքված օտարների բազմության մեջ. նախատում էին ամբողջ ազգը, որի անդամները այսպիսի ստոր մատնություններով են կոչվում միմյանց դեմ:

* Չավչյան Գ., եր. 752: Այս բոլոր մանրամասնությունները մենք վերցնում ենք Չավչյանից, որ միակ աղբյուրն է այդ ժամանակների գործերի հետ ծանոթանալու համար, և որի պատմականությունը չեն հերքված մինչև այժմ:

* «Հայկական տպագրություն», I, եր. 266—279:

Դահլճները կապում են մահապարտների ձեռքերը և մերկացնում են իրենց սրերը: Օրհասական ընդհանուր Սարը-Մատթեոս հայկականը, Սիսի կաթողիկոս և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը, բարձրացնում է ձեռքը և ընդունում է մահմեդականությունը. նրա օրինակին հետևում են և մյուսները: Ամենքը աղատված են մահից: Բայց ի՞նչ օգուտ ստացավ Հովհաննես պատրիարքը: Նա դեռ ունի զոհ. դեռ մնում է Կոմիտաս քահանան: Սրա և սրա երկու ծանոթների վրա է նա թափում իր ամբողջ կատաղությունը: Պետք է թուրքերի ձեռքից կորզել այս մարդու մահվան դատավճիռը: Դատաստան է կազմվում նախ մեծ վեզիրի մոտ, և պատրիարքը մահ է պահանջում. բայց քահանան արիարար հերքում է իր վրա բարդած մեղադրանքները: Մեծ վեզիրը մահվան արժանի հանցավորություն չէ գտնում քահանայի մեջ և ուղարկում է նրան դատավորի մոտ. սա էլ նույնպես դատեց: Տեսնելով, որ ուրիշ ճար չկա՝ պատրիարքարանը սուտ վկաներ առաջ քաշեց, որոնք մեղադրեցին քահանային և նրա երկու ծանոթներին քրեական ծանր հանցանքների մեջ: Երեքն էլ մահվան դատապարտվեցին: Եվ հոկտեմբերի 25-ին գլխատման տեղում նորից հավաքվեց բազմությունը: Այս անգամ զոհը չաղատվեց. նրան շատ համոզեցին կյանք գնել մահմեդականությունը ընդունելով, բայց իզուր: Բարձրացավ դահճի սուրը, և Կոմիտաս քահանայի գլուխը կտրվեց: Անմեղ արյունը թափվեց եղբայրասպան կոիվը պսակելու համար: Հայոց ազգի ամբողջ դժբախտությունն էր պարունակված այդ արյան մեջ:

Քահանայի արյունը սարսափեցրեց նրա երկու ընկերակիցներին, որոնք ուշաթափվեցան և վայր ընկան. այդ դրություն մեջ էլ նրանց հագցրին թուրքի շորեր. նրանք մահմեդականություն ընդունած համարվեցան և աղատություն ստացան: Այնուհետև գլխատված քահանայի մարմինը մատնվեց բարբարոսական անարգանքի: Դիակը երեք օր ընկած էր անթաղ: Պատրիարքի մարդիկ խնդրեցին մեծ վեզիրից, որ չթաղվի այդ դիակը, այլ գցվի ծովի մեջ. բայց վեզիրը մերժեց այդ խնդրերը և թույլ տվեց բարեկամներին թաղել դիակը: Սակայն Հովհաննես Զմյուռնացին թույլ չտվեց, որ հայ քահանաները կատարեն թաղման արարողություն: Այն ժամանակ հունաց պատրիարքը բազմաթիվ հոգևորականներ ուղարկեց, որոնք մեծ հանդեսով թաղումը կատարեցին: Նահատակ քահանան սուրբ հռչակվեց: Եվ Ֆրանսիական դեսպանը, մեծ փող ծախսելով, հանել տվեց նրա մարմինը գերեզմանից և ուղարկեց Ֆրանսիա:

Հովհաննես Զմյուռնացին միայն այդ դահճությունը կատարելու և պատմության մեջ սևանալու համար էր պատրիարքության կանչվել: Կոմիտաս քահանայի արյունը հագեցրեց մարդկանց գազանային հակումները և Զմյուռնացին, տասնևչորս ու կես ամիս պատրիարքություն անելուց հետո, տապալվեց, իսկ նրա տեղը նորից բազմեց Սահակ Աբուլխյացին: Այս անգամ այս մարդուն վիճակվեց մի համարյա արտակարգ բախտ. նա պատրիարքություն արավ ամբողջ Կիևոս տարի և երեք ամիս: Մոտ չորս տարի խաղաղություն տիրեց Կ. Պոլսում: Բայց Աբուլխյացին չկարողացավ դիմադրել հուզվող կրքերին և վերջիվերջո նա էլ իր նախորդի նման, դուրս եկավ իր ազգակիցներին հալածելու և տանջելու: Պատճառաբանությունը միշտ միևնույնն էր. կաթոլիկ հայերը ֆրանկներ էին դառել, չէին հաճախում հայոց եկեղեցիները, հետևաբար, նրանք թուրքերի հավատարիմ հպատակներ չեն, պետության թշնամիներ են: Դարձյալ բացվեցին թուրքաց բանտերի դռները մատնված հայերի առաջ, դարձյալ թիարանները լցվեցան այդ «հանցավորներով»: Շատերը փախան Կ. Պոլսից: Բայց գտնվեցան և այնպիսիները, որոնք մի հուսահատական փորձ արին հայոց պատրիարքարանի ահալոր գննքը ջախջախելու համար: Այդ գննքը

մատնությունն էր, որի միջոցով գրգռվում էր թուրք կառավարության կասկածատնությունը կաթոլիկ հայերի հավատարիմ հպատակության վերաբերմամբ: Եվ ահա մի խումբ մարդիկ ներկայանում են մեծ վեզիրին. ամեն մեկը վզից կախել է իր հարկաթուղթը և մի հատ էլ շղթա: Եվ ասում են այդ խեղճերը. «նայեցեք, ի՞նչ ֆրանկներ ենք մենք. ահա մեր հարկերի թուղթը, չէ՞ որ մենք միշտ վճարում ենք մեր հարկերը, չէ՞ որ մենք տերություն ստրուկներն ենք»: Մեծ վեզիրը համոզվում է, որ ճիշտ, այդ մարդիկ նույն օսմանյան հպատակներն են, ինչպես և ուրիշները. արձակում է բողոքականներին և այնուհետև ուշադրություն չէ դարձնում պատրիարքարանի մատնությունների վրա: Ինքը, Սահակ պատրիարքն էլ, շուտով փորձեց իր վրա, թե ինչ բան է այն իսկ մատնությունը, որին ինքն էր դիմում: Թեքիր-դադի հայոց առաջնորդը հակառակվեց նրա դեմ և սկսեց մեղադրել, թե նա ինքը ֆրանկացի է. այդ մեղադրանքի մեջ սա այնքան առաջ է գնում, որ Սարգիսը հեռացվում է պատրիարքությունից:

Սարգիսի հաջորդ Հովհաննես Գանձակեցին, որ մինչև պատրիարք դառնալը Կ. Պոլսի հայթույնների խանութներում ապրող մի վարդապետ էր, շարունակեց հալածանքները նույն մատնությունների միջոցով: Բայց, ինչպես տեսնեք, այդ գննքը բթացել էր, և հայոց պատրիարքարանը այն աստիճան անկման էր հասել, որ թուրք կառավարությունը ոչինչ ուշադրություն չէր դարձնում, երբ նա մատնացույց էր անում հայ կաթոլիկների վրա, իբրև պետությանը սպառնացող մի ապստամբ ուժի վրա: Եվ Հովհաննես Գանձակեցին գուցե ոչ մի հաջողություն չունենար, եթե այս անգամ իրենք, կաթոլիկ հայերը, լրարձրացնեին խռովություն: Նրանք կամեցան առանձին պատրիարքություն հաստատել, բոլորովին անջատվել հայ լուսավորչականներից: Գործի գլուխ էր անցել Կ. Պոլսի լատին հայկականը. խոստովանահայրերը ժողովրդից փող հավաքեցին թուրք պաշտոնյաներին կաշառելու համար: Հովհաննես պատրիարքը այդ պատրաստությունների մասին իմաց տվեց մեծ վեզիրին, որ այս անգամ չէր կարող անտարբեր մնալ. առանձին հայ կաթոլիկ պատրիարքություն ստեղծելը հակառակ էր թուրքաց հայացքներին: Մեծ վեզիրի հրամանով կալանավորվեցան հայ կաթոլիկների պարագլուխ հայկականները: Սկզբից դատաստան. հայ կաթոլիկ հայկականներից մի քանիսը ահից մահմեդականություն ընդունեցին, իսկ որոնք չկամեցան այդ գնով աղատություն ձեռք բերել՝ ուղարկվեցան թիարանները: Հայ ժողովուրդը փողոցում սպասում էր մեծ վեզիրի դատավճին. երբ երեք հայ կաթոլիկ հայկականներ դուրս բերվեցին իբրև դատապարտվածներ և տարվեցան դեպի թիարանները, լուսավորչական ամբոխը ընկավ նրանց հետևից, թրում էր նրանց վրա, հայհույում էր նրանց. իսկ կաթոլիկ հայերը կորագլուխ, ամոթահար տուն վերադարձան:

Կարծես քիչ էր այն ամենը, ինչ կատարվում էր Կ. Պոլսում, Հովհաննես պատրիարքը հրաման ստացավ մեծ վեզիրից, որ գավառներում էլ հալածանքներ սկսվեն կաթոլիկ հայերի դեմ: Թուրքիայում ապրող այն բոլոր հայերը, որոնց մասին կասկած կար, թե կաթոլիկ են, պիտի ձերբակալվեին: Տրապիզոնում, Թոխաթում, Էրզրումում և ուրիշ շատ տեղերում բանտարկվեցան հայ կաթոլիկ հոգևորականներ և բազմաթիվ աշխարհականներ:

Այսպես, ահա, մի շարք խավար ու զզվելի գործերի միջոցով, տարիների ընթացքում, ավելի և ավելի ամրապնդվում, արյունոտ կերպարանք է ստանում այն կատաղի թշնամությունը, որ կար միևնույն ազգի երկու կրոնական հատվածների մեջ: Ավելորդ է ասել, որ այսպիսի երևույթների վրա ուրախանալ կարող էին միայն հայության թշնամիները: Եվ եթե իրենք, հայերն էին

ամենից սոսկալի թշնամիները իրենց ազդեցության դեմ, դրա պատճառը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ տգիտությունը: Մի կողմ թողնելով նույնիսկ ազգային միությունից պառակտումը, որ կրոնական վեճերի հետևանքն էր, մենք չենք կարող չընդունել, որ երկու կողմերի, այսինքն՝ լուսավորչական և կաթոլիկ հայերի համար այդ խռովությունները ահեղ աղետներ էին հանրամարդկային բարությունից և առաջադիմության տեսակետից: Այսպիսի վայրենությունների սովորած մի ժողովուրդ չէր կարող դարգանալ, առաջ գնալ. նա կմնար կույր ֆանատիկոս մի համայնք, որի համար աշխարհում չկա ոչ մի բարձր իդեալ: Պետք էր, որ երկու կրոնների ընդհարումը ընդունեն ալեկո մեղմ, մարդավայել կերպարանք: Իսկ սրա համար հարկավոր էր կրթության լույս:

Հայոց պատմության մեջ քիչ չեն դեպքեր, երբ ընդհանուր դժբախտության միջոցին, դուրս են գալիս մարդիկ, որոնք կրթության սպեղանիով սկսում են բժշկել ազգային վերքերը: Մենք տեսանք, թե XVII դարի սկզբում թանձրացած խավարի մեջ ինչեր արեց Սյունյաց դպրոցը*: Տեսանք, որ այդ դպրոցից դուրս եկավ բարեկարգությունը, որ Արևելյան Հայաստանի հոգևորականության դաստիարակ դարձավ և պատրաստեց այդ ողբալի ժամանակների համար նշանավոր գործիչներ: Սյունյաց դպրոցը առաջացրեց Նոր Զուղայի դպրոցը. սրա առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ այդտեղ Սյունյաց դպրոցի հետ միացավ մի ուրիշ, նույնպես նշանավոր դպրոց, որ գտնվում էր Թուրքաց Հայաստանում, Բաղեշի վանքերից մեկում: Մենք տեսանք այս վերջին դպրոցի ներկայացուցիչներից մեկին՝ ճգնավոր Մելիքսեթ վարդապետին**: Այս միացումից առաջ եկավ էջմիածնի դպրոցը: Կրթական այս հաստատությունների ազդեցությունը շատ աչքի է ընկնում XVII դարի պատմության մեջ. դրանց շնորհիվ է, որ Արևելյան Հայաստանը ունի բարեխիղճ, իրենց պարտականությունները լավ հասկացող հոգևորականների մի շարք: Միայն Կ. Պոլսի հայությունը ամբողջ դարի ընթացքում զուրկ էր այդ բարերար ազդեցությունից: Բայց ահա XVIII դարի առաջին քառորդում, այդ, ինչպես տեսանք, տխուր ու թշվառ ժամանակներում, Բաղեշի դպրոցը գալիս է իր ազդեցությունը մտքի ներս և Կ. Պոլսի մեջ. նա տալիս է պարտաճանաչ առաջնորդներ, սկսում է կրթական շարժում:

III

Բաղեշ. Ամրդուլուի վանքը և դպրոցը. Գրիգոր, Հովհաննես Կոլոտ. բարեկարգության ոգի: Հովհաննես Կոլոտը Երուսաղեմում. թշվառությունների նկարագրությունը Կ. Պոլսում. Կոլոտը՝ պատրիարք. Գրիգորը՝ շրջայակի Կոլոտի պատրիարքական գործունեությունը. դպրոց Կ. Պոլսում, Ղուկաս վարդապետ բարգմանիչ: Տպագրություններ. Պետրոս Լատինացի, Գրիգոր Մարգվանցի, Աստվածատուր դպիր. համեմատություն բուրբեղի հետ: «Փառափառ Բիզանդ»: «Սանմանաց գիրք», «Աղամգիրք», «Արարածք»: Ժամանակակից գրողներ. Բաղդասար Դպիրը և նրա «Քերականությունը», Հովհաննես Հաննա վարդապետը և նրա «Պատմություն Երուսաղեմի»: Կոլոտի վերաբերմունքը դեպի կաթոլիկները. «Վէմ հաատոյ», «Վիճաբանություն», «Իրախտ ցանկալի», աշխարհաբար «Քրիստոնեական»: Հաշտության փորձ կաթոլիկների հետ, Կոլոտի մանր:

* «Հայկական տպագրություն», I, եր. 80—82:

** Անդ, եր. 110:

Բաղեշը մեր հիշած ժամանակներում ներկայացնում էր մի ընդարձակ քրդական պետություն, որ տարածվում էր Վանից մինչև Դիարբեքիր, և համարյա անկախ էր: Բաղեշի քուրդ խանը ոչ միայն ուներ իր սեփական մեծ զորքը (մոտ 75.000), այլև նույնիսկ պղնձի դրամ էլ էր կտրում. նրան հպատակվում էին տեղական բոլոր քուրդ ցեղապետները կամ բեյերը:

Հասկանալի է, թե որքան դառն, որքան դժոխային պիտի լինեն իրականությունը մի քրդական պետության մեջ: Վայրենության մեջ մնացած մի հին ցեղ, որ մինչև այժմ էլ չի կարողացել գիր ու դպրություն ունեցող ազգերի թիվը մտնել, որի պաշտամունքը հափշտակությունն ու կողոպուտն է, ունի իշխանություն, մի լայնարձակ երկրի տերն է, նրա ճակատագիրը տնօրինողը: Կեղեքումները, հարստահարությունները չպետք է էլ հիշատակել, այնքան դրանք հասկանալի են ինքնըստինքյան, այնքան առօրյա, սովորական երևույթ էին կազմում: Խանությունը մի կովածաղիկ էր քուրդ իշխողների մեջ: Թուրք կառավարությանը ձեռնադրել էր մի մշտական կարգ հաստատել Բաղեշի երկրում և նա ամենայն հաճությամբ թույլ էր տալիս, որ խանական իշխանության թեկնածուները կրծեն միմյանց, որքան կամենում են: Այդ նպատակով էլ նա խանության թուղթ էր տալիս ամեն մեկին, որ կարողանում էր լավ կաշառքներ բերել իրեն: Եվ քրդերը խլում էին խանությունը իրար ձեռքից. ներքին խռովությունները, պատերազմները անպակաս էին լինում: Յուրաքանչյուր ուժեղ քուրդ, խլելով խանությունը իր հակառակորդից, պիտի հաստատվեր նրա տեղը արյունահեղությունների միջոցով, և իսկույն նոր հարկեր էր դնում հպատակների վրա, որպեսզի ետ ստանա թուրք կառավարության տված իր կաշառքը: Երկիրը ավերվում էր ավազակների ձեռքով, թեպետ պարսից և թուրքաց կառավարությունները աշխատում էին փոքրիշատի ապահովություն ստեղծել գոնե այն առևտրական ճանապարհների վրա, որոնք անցնում էին այդ երկրի միջով և տանում էին դեպի Բաղդադ, Հալեպ, Թավրիզ և ուրիշ տեղեր. բայց մի քրդական պետության մեջ ոչինչ են ամեն տեսակ բարի մտքերը:

Ահա հենց այս դաժան միջավայրում է գոյություն ստանում հայկական այն դպրոցը, որ արժանավոր հոգևորականներ է հանում իր միջից և ուղարկում է Կ. Պոլիս, այնտեղի բարբարոսական կարգերը փոքր-ինչ մեղմացնելու համար:

Հայերը բուն Բաղեշի գավառում մեծ թիվ էին կազմում: Բայց քրդական դժոխքը հարկադրեց նրանց սակավ առ սակավ հեռանալ այդ գեղեցիկ, լեռնոտ երկրից, որ հին ժամանակներում Հայաստանի Աղձնյաց նահանգի մի մասն էր կազմում: Հայաշատ էր մանավանդ, Բաղեշ քաղաքը. նա բաժանված էր չորս թաղերի, որոնցից յուրաքանչյուրը ուներ մի վանք և այդ վանքի թեմն էր կազմում: Դրանց մեջ նշանավոր հանգիստացավ Ամրդուլու կամ Ամրդուլու վանքը: Նշանավոր նրանով, որ այդտեղ XVII դարում Բարսեղ վարդապետը երկար ջանքերի ու տքնությունների միջոցով կարողացավ նորից հասկանալի դարձնել հին հայկական թարգմանությունները հունական փիլիսոփաներից, բերականությունը, տրամաբանությունը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ կոչվում է մեր հոգևոր գրականության մեջ «արտաքին գիտություններ»*: Բարսեղ վարդապետը դարձավ Ամրդուլուի դպրոցի լավագույն ժամանակների հիմնադիրը:

* Ինքնեան, Աշխարհագրություն շորից մասանց աշխարհի, Վենետիկ, 1806, հատ. Ա., եր. 170:

** Առաքել պատմագիր, գլ. ԻԹ:

Նա ունեցավ շատ հետևորդներ, որոնցից մեկն էր վերև հիշած Մելիքսեթ վարդապետը, որ Զուղայի դպրոցի ուսուցիչ հանդիսացավ:

Քրդական իշխանության սաստիկ ճնշման տակ Ամրդուլուի դպրոցը շարունակեց գրագիտության, վանական բարձր ուսման կայծերը պահպանել մինչև XVII դարի վերջերը: Այդ ժամանակներում վանահայր և ուսուցիչ էր վարդան վարդապետը, մի, ինչպես երևում է, աշխատասեր, զարգացած վանական: Նրա աշակերտներն էին Գրիգոր և Հովհաննես վարդապետները, հիշենք և սրանց ընկերակից Սարգիս վարդապետին, որ ծաղկարարության (նկարչության) արվեստին հմուտ էր և որի աշակերտն էր Գրիգոր Մարգվանցի դպիրը, Կ. Պոլսում XVIII դարի սկզբում տպարաններ հիմնողներից մեկը¹²⁴, որ բավական առաջ է տարել տպագրական գործը և նշանավոր է հանդիսացել մանավանդ «Յայսմաուրք» ահագին գրքի տպագրությամբ¹²⁵:

Իրենց վարդապետի մահից հետո, Գրիգորը և Հովհաննեսը, որ կոչվում էր Կոլոտ, Մուշի ս. Կարապետ վանքն են տեղափոխվում: Բարենորոգությունների, գործի մարդիկ էին դրանք, ուստի և շատ էին հալածվում հայ հացկատակ վանականների կողմից, որոնք վանքերին պարտք էին տալիս, որպեսզի տուկոսների փոխարեն կլանեն նրանց եկամուտները: Բայց ամբի մեծ շարիք էլ կար: Մուշը Բաղեշի խանության մի մասն էր կազմում: Քրդերի անգթությունները անկարելի է նկարագրել, ասում է Հովհաննես Կոլոտը*. «Նրանք ծծում էին մեր արյունը. գիշատում էին մեզ, փախցնում էին ծակները և ժայռերի ծերպերը և այնտեղ մաշում էին մեր կյանքը»: Այս սոսկալի հանգամանքների մեջ երկու ընկերակից վարդապետները մաքառելով, որքան հնարավոր է, ընտանի և դրսի գալլերի դեմ, վանքը բարեկարգելու, վերաշինելու հոգսերով էին զբաղված: Գրիգորը ս. Կարապետի վանահայր դարձավ, իսկ Հովհաննես Կոլոտը ժողովարարություններ էր անում վանքի պարտատերերից ազատվելու և պակասությունները վերացնելու համար: Այդ ժողովարարությունները վերջի վերջո տարան Կոլոտին թուրքաց մայրաքաղաքը:

Այստեղ նա քարոզում էր, Մուշի տառապանքներն էր պատմում և օգնություն խնդրում: Նրա ընդունակությունները աննկատելի չմնացին և նրան ուղարկեցին Երուսաղեմ, ուր մի բարեխիղճ և ազնիվ մարդու ներկայությունը շատ հարկավոր էր: Մենք արդեն նկարագրել ենք այն խաչատառակ դրությունը, որի մեջ գտնվում էր Երուսաղեմի հայոց վանքը*. գիտենք արդեն, որ կողոպտված, ավերված հիմնարկությունը բազմաթիվ անողորմ պարտատերերի պահանջով պիտի ծախվեր: Հովհաննես Կոլոտը վրա է հասնում այդ օրհասական ժամին, նա կարողանում է մի քանի բաներ ազատել պարտատերերից, բայց տեսնում է, որ ամբիլին անել անկարելի է և Փրկչի վանքը պիտի ծախվի: Ուրիշ ճարչգտնելով, միաբանները սկսում են արտասուք թափելով աղաչել պարտատերերին, որ ժամանակ տան: Կոլոտը երաշխավոր է դառնում, չորս տարվա հետաձգումն է ստանում և շտապում է Կ. Պոլիս, ուր Պետրոս Անապատականի նման ողբում է Երուսաղեմի հայոց վանքի դրությունը և օգնություն է հայցում: Նա համոզում է Կ. Պոլսի ազդեցիկ հայերին, որ Երուսաղեմի միակ փրկությունն է ունենալ առանձին, անկախ պատրիարքություն, ինչպես եղել է առաջ: Բայց Կ. Պոլսի ո՞ր պատրիարքը հանձն կառնե մի այդպիսի բան անել, քանի որ Երուսաղեմը եկամուտների հարուստ աղբյուր էր: Եվ այն հայերը, որոնք համաձայն էին Կոլոտի հետ, հարցը հեշտ վճռեցին, հրավիրելով նրան

Կ. Պոլսի պատրիարք դառնալ և անձամբ բաժանել Երուսաղեմի պատրիարքությունը Կ. Պոլսից: Հովհաննես Կոլոտը պատրիարք է դառնում 1715 թվականին և իսկույն հայտարարում է իր ընկերակից Գրիգոր վարդապետին Երուսաղեմի պատրիարք:

Գրիգորը Կ. Պոլիս է գնում 1717-ին և մնում է այդտեղ չորս տարի: Երուսաղեմի «լեռնացած» պարտքերի վճարումը հնարավոր դարձնելու համար նա գիմում է մի այսպիսի միջոցի: Իր վզին երկաթե շղթա անցկացնելով, նա կանգնում է եկեղեցիների դռների առջև և ողորմություն է խնդրում: Այդ պատճառով էլ նա ստացել է Շղթայակիր անունը: Տպավորությունը ահագին էր. լղթայակիր վարդապետին առատ նվերներ են տալիս, կանայք իրենց թանկագին իրերը և գոհարներն էին բերում: Կոլոտը աջակցում էր Գրիգորին և չորս տարվա ընթացքում այնքան դրամ հավաքեց, որ կարելի էր Երուսաղեմի պարտքերը եթե ոչ լիովին վճարել, գոնե շատ թեթևացնել: Գրիգորը գնաց Երուսաղեմ և այնտեղ մեծ եռանդով ձեռք դարկեց բարեկարգության գործին. մի կերպ կարգադրելով պարտքերի հարցը, նա սկսեց մաքրել այն ավազականոցը, որ կաղմվել էր Քրիստոսի գերեզմանի կողքին և ամոթ ու խաչատառակություն էր բերում հայոց ազգին:

Պակաս չէին և Հովհաննես Կոլոտի բարեկարգությունները Կ. Պոլսում: Ամենից շատ Կոլոտի պատրիարքությունը նշանավոր էր այն կողմից, որ երկարատև էր: Մինչդեռ պատրիարքները, ինչպես տեսանք, այս կամ այն ազդեցիկ խմբի խաղալիքներն էին, շատ անգամ նույնիսկ մի տարի էլ չէին կարողանում պահվել իրենց սաշտոնում և պատրիարք տապալելն ու նորը նստեցնելը մի բաժակ ջուր խմելու շափ հեշտացել էր, Հովհաննեսը պատրիարք մնաց մինչև իր մահը, մոտ 26 տարի: Վաղուց անօրինակ դարձած այդ հանգամանքը, իսկ և առաջ, մի վկայություն է Հովհաննեսի վարչական ընդունակությունների մասին, և, երկրորդ՝ Կ. Պոլսի հայերի համար խաղաղացման և առաջադիմություն մի համեմատաբար զգալի նշան կարող է համարվել: Իբրև ուսումնասիր մարդ՝ Կոլոտը սկզբից եթե կրթական գործի մասին հոգ տարավ և բաց արեց Կ. Պոլսում առաջին հայ բարեկարգ դպրոցը: Զանազան կողմերից աշակերտներ հավաքվեցան. ինքը, պատրիարքն էլ, ուսուցչություն էր անում. բացի նրանից, ուսուցիչ էր և Ղուկաս վարդապետ Խարբերդցին, որ ժամանակակից հայ վանականների մեջ մի զարմանալի բացառություն էր կազմում. նա եղել էր վիճակագիր, ուր լավ ուսումնասիրել էր լատինական և իտալական լեզուները և սաստիկ գրասեր մարդ էր:

Այսպես, ահա, Ամրդուլուի վանքի հին դպրոցը, Կոլոտի միջոցով, շարունակվում է Կ. Պոլսում, բայց ամբիլի բարեկարգ դրությամբ: Ղուկաս վարդապետը թարգմանությունների մի երկար շարք է սկսում լատիներենից և իտալերենից. նշանավոր է, որ այդ գործի մեջ նրա աշխատակիցներն են Կոլոտի դպրոցի աշակերտները: Թեև այդ բոլոր թարգմանությունները կրոնական բովանդակություն ունեին և անտիպ մնացին, բայց և այնպես, այն հանգամանքը, որ թարգմանություններ են կատարվում եվրոպական լեզուներից, առաջագիմական մի նշանավոր քայլ է Կ. Պոլսում: Նա ցույց է տալիս, որ նեղ, սահմանափակ հորիզոնը փոքր-ինչ ընդարձակվել է սկսում Կ. Պոլսի հայ գրագետների առաջ: Այդ գրագետները տրտնջում էին Ղուկաս վարդապետի ձեռնարկության դեմ: Նրանք սրբապղծություն էին համարում եվրոպական գրքեր թարգմանելը, քանի որ եվրոպացիները պատկանում էին մի եկեղեցու, որը ճերձվածոդ է համարում հայոց եկեղեցին: Բայց Կոլոտը և նրա կողմնակից-

* «Ղենթ», տպ. Կ. Պոլսի, 1719, հիշատակարան:

** «Հայկական տպագրություն», I, եր. 226—233:

ները հակառակ էին այդ տեսակ դատողության: Եթե լատինական գրվածքների մեջ կան մի քանիսը, որոնց չի ընդունում հայոց եկեղեցին, դա չի նշանակում, թե պետք է արհամարհել և անտես անել ամբողջ լատինական գրականությունը, ասում էին նրանք*:

Շնորհիվ այսպիսի, համեմատաբար լայն հայացքների, բայց մանավանդ այն հոգացողությունների, որոնց մեջ դրված էր Կ. Պոլսի դպրոցը, Կոլոտի հիմնած կրթական հաստատությունը բավական նշանավոր դեր կատարեց իր ժամանակին, պատրաստելով շատ հոգևորականներ, որոնք համեմատաբար հմուտ ու զարգացած էին, ունեին նույնիսկ մատենագրելու շնորհք: Այնպես որ Կոլոտի պատրիարքությունը համարվում է մի շրջան, երբ սկսվում է Կ. Պոլսի հայերի կրթական և գրական զարգացումը: Եվ դա միանգամայն ճիշտ է. բացի այսպիսի մի դպրոցի հարատևությունից, Կոլոտի կառավարության զարդն է կազմում և այն ծաղկած դրությունը, որին հասավ տպագրությունը Կ. Պոլսում:

Մինչև Կոլոտի պատրիարքությունը եղած տպարաններից մենք հիշել ենք Լիվոնոյից փոխադրած էջմիածնի տպարանը¹²⁶: Դարի սկզբից, որքան թույլ էին տալիս ժամանակի տխուր հանգամանքները, լույս էին տեսնում տպագրություններ, որոնք ցույց էին տալիս, թե Ամատերդամի, Մարսելի և Վենետիկի մեջ անցած դարում գործ դրած ջանքերը դուր չեն կորել: Դրա փայլուն ապացույցներից մեկը կարող է համարվել 1705 թվին Կ. Պոլսի Բեկոզլի թաղում տպագրված Աստվածաշունչը: Տպագրողն է ոմն Պետրոս Լատինացի, որ իրեն անվանում է Ոսկան վարդապետի ազգական¹²⁷: Այդ Պետրոսը, ինչպես երևում է, ստացած է եղել Ոսկանի տպարանի մասը: Նրա Աստվածաշունչը պատկերազարդ է, տպված Ոսկանյան մանր տառերով և ներկայացնում է Ոսկանի Աստվածաշունչի պատճենը, այն զանազանությամբ միայն, որ Ոսկանի տպագրությունը գեղեցիկ ու մաքուր է, խոշոր տառերով, մինչդեռ Կ. Պոլսի տպագրությունը շատ ստոր է արվեստի կողմից: Թեև այդպես, Պետրոսի տպագրությունը արդեն մեծ առաջադիմության նշան է Կ. Պոլսի համար:

Ոսկանի ազգականը միայն այդ տպագրությունն է արել Կ. Պոլսում: Նրանից հետո նշանավոր տպագրիչներ են հանդիսանում Գրիգոր Մարգվանցին, որ առանց ուսուցչի և ղեկավարի նոր տեսակ տառեր է փորագրում և տպարան հիմնում, ապա Աստվածատուր դպիրը: Գրիգորը, ինչպես ասացինք, Ամրդուլի դպրոցի պատուիրից էր. տասն և մեկ տարի չարչարվելով, նա կարողացավ տպագրել առաջին «Յայսմաուրքը» (1706 թ.), ընկերանալով մի քանի մարդկանց հետ: Բայց այդ ընկերները խաբեցին նրան, խլեցին բոլոր տպագրած օրինակները: Թեև այդքան զրկված ու կոզոստված, Գրիգորը չհուսահատվեց և պահպանեց իր գործարանը: Հովհաննես Կոլոտի ժամանակ ավելացան նաև Սարգսի, Բարսեղի և Աբրահամի տպարանները: Անկասկած, ինքը՝ պատրիարքը, խրախուսողի, նպաստողի դեր էր կատարում. մի քանի գրքերի մեջ տեսնում ենք նրա գրած հիշատակարանները, որոնցից իմանում ենք, թե նա շատ մոտ էր տպագրական գործին: Այդ լուսավոր հովանավորությանն ենք պարտական, որ Կոլոտի պատրիարքության ժամանակ, ուրեմն մոտ 26 տարվա ընթացքում, Կ. Պոլսի հայ տպարանները լույս հանեցին ավելի քան 70 հատ գիրք¹²⁸:

Տպագրական այդ հարստության նշանակությունը հասկանալու համար պետք է մի թեթև համեմատություն դնել հարկատու ստրուկների դիրքում գտնվող հայերի և նրանց գոռոզ տեր թուրքերի մեջ: Միայն 1726 թվականին էր, երբ Կ. Պոլսում բացվեց առաջին թուրք տպարանը, այն էլ ի՞նչ դժվարություններով: Թուրքաց մի դեսպանություն, որ ուղարկված էր ֆրանսիական թագավորի մոտ, Փարիզում տեսնում է, թե ինչպես են գրքեր տպվում. դեսպանը և նրա որդին սաստիկ զարմանում են և, տուն վերադառնալով, «Ֆրենկների» երկրում տեսած հրաշքի մասին պատմում են մահմեդականություն ընդունած մի ունգարացու, որ շատ գրասեր մարդ էր: Ունգարացին մի ամբողջ շարադրություն է գրում տպագրության մեջ օգուտների մասին և ներկայացնում է մեծ վեղիրին: Երկար ժամանակ այդ շարադրությունը ձեռքից ձեռք է անցնում թուրքական բարձր շրջաններում, երկար ժամանակ խոսում, վիճում են, թե ի՞նչ անեն և վերջապես շեյխ յուլ իսլամը տալիս է ֆեթվա, թե կարելի է գրքերը տպագրել, միայն թե դրանք կրոնական գրքեր չլինեն: Բացված տպարանը գոյություն է պահպանում 28 տարի, տպագրում է 18 գիրք, հետո փակվում է, որովհետև վարպետներ չկային: Քսան տարվա ընդմիջումից հետո, նորից բացվում է տպարանը 1784 թվին, բայց տպագրած գրքերի թիվը դարձյալ շատ աննշան էր*: Ֆանատիկոս, ավանդապահ թուրքերը լուսավորության, կուլտուրական զարգացման գործում միշտ ետ էին մնում իրենց հպատակ քրիստոնյաներից, և աչքաբաց, առաջադիմող ռայյան հենց այդ պատճառով ահեղ ցնցումներ էր պատրաստում այդ անշարժ և փտող պետության համար...

Կ. Պոլսի հայերեն տպագրությունների ընդհանուր բնավորության մասին մենք արդեն խոսել ենք. դրանք ամենամեծ մասով կրոնական-եկեղեցական գրքեր են: Նշանավոր է այն հանգամանքը, որ Կ. Պոլսը հետզհետե տպագրությամբ լույս է հանում հայոց հին մատենագրության հիշատակարանները: Բացի Ագաթանգեղոսի պատմությունից, տպագրվեցան Զենոն Գլակը՝ 1719-ին Կոլոտի հրատարակությամբ, տասներորդ դարի հեղինակ Մեսրոպ Երեցը՝ 1737-ին, ինչպես նաև Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատումը», Ներսես Շնորհալու «Հանելուկները»: Կ. Պոլսի տպագրություն են համարվում և 1730 թվականին լույս տեսած Փալատոս Բուզանդը, չորրորդ դարի հայոց պատմության այս նշանավոր աղբյուրը, որ միևնույն ժամանակ մեր գրականության պատմության մեջ մի շատ խոշոր, շատ ինքնուրույն, համարյա նմանը չունեցող գործ է:

Չորրորդ դարը մի շատ նշանավոր ժամանակամիջոց է ընդհանուր պատմության մեջ, իբրև մի շրջան, երբ վերջնական կազմակերպություն է ստանում քրիստոնեական եկեղեցին: Հայաստանի համար այդ դարը ավելի ևս նշանավոր է: Այդտեղ տեղի ունեին երկու առաջնակարգ մեծ երևույթներ. մի կողմից հետզհետե հաստատվում էր քրիստոնեությունը, ինչպես մյուս տեղերում զարգանում, պատրաստվում էր եկեղեցական դասակարգը, իսկ մյուս կողմից գնալով հարվում, մաշվում էր Արշակունյաց թագավորությունը և Հայաստանը քաղաքական անկախության կոլոմից ոչնչության էր հասնում¹²⁹, դառնալով պարսկական և հունական ազդեցությունների, փոխադարձ մրցությունների ասպարեզ: Փալատոսի պատմությունը մեզ ներկայացնում է այդ վերին աստիճա-

* Հաննա վարդապետ, Գիրք պատմության Երուսաղեմի, Կ. Պոլիս, 1734, եր. 175—179:

* Корш., Всеобщая история литературы, т. IV, с. 517.

նի հետաքրքրական ժամանակների բավական մանրամասն նկարագիրը: Մեր աչքի առջև անցնում է պատմական մի աղմկալի կյանք. մենք տեսնում ենք, թե ինչպես է եկեղեցական իշխանությունը ահագին ուժ ձեռք բերում, տիրապետող նշանակություն ստանում, հետզհետե ետ մղելով թագավորական իշխանությունը, երկրորդական դիրք հատկացնելով նրան: Գրիգոր Լուսավորչի եռանդոտ, ընդունակ հաջորդները հաստատում են մի կղերական ժառանգական միապետություն: Քաջ ու աներկյուղ են նրանք, չեն քաշվում նույնիսկ հայոց թագավորների հետ ընդհարվելուց, մինչդեռ Արշակունիները թուլամորթ են, անբարոյական, զահի իրավունքները պաշտպանել չգիտեն: Նվազագույն անկախության գաղափարը անդադար ոտնակոխ է լինում, կորցնում իր ժողովրդականությունը, խաղալիք դառնում ուժեղների ձեռքին: Թեև Փավստոսը իբրև պատմագիր չափազանց միակողմանի է, չափազանց տենդենցիոզ, որովհետև պատկանում է կղերական կուսակցության և ամբողջապես նվիրված Լուսավորչի տոհմի շահերին, թեև նա ոչինչ չանք չի խնայում մի կողմը փառաբանելու և մյուս կողմը վատաբանելու համար, բայց և այնպես նրա նկարագրությունների մեջ շատ հեշտ է պարզել, մերկացնել պատմական ճիշտ իրողությունները: Այդտեղ մենք գտնում ենք այն մաքառումների արձագանքները, որոնք գոյություն ունեին եկեղեցական և աշխարհական իշխանությունների մեջ. այդտեղ մենք տեսնում ենք, թե ինչպես նույնիսկ փոքրիշատե բարեխիղճ Արշակունի թագավորը անկարող է լինում սանձահարել կղերականների անշափ ձգտումները, ազատվել կղերական խնամակալությունից և կարգավորել երկրի գործերը այնպես, ինչպես պահանջում էին պետության շահերը: Մի խոսքով, այդ պատմագրության մեջ հանդես է հանված Արշակունյաց հարստության երկարատև, ցավալի հոգեվարքը¹³⁰: Նվ որովհետև Արշակունիներից հետո հայերը երբեք չկարողացան մի համադրային, Հայաստանի բոլոր կողմերի համար ընդհանուր թագավորություն հիմնել և պահպանել, ուստի հասկանալի է, թե որքան մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Փավստոս Բուզանդը:

Բացի այս բոլորից, Փավստոսը շատ նշանավոր է և իբրև մի ազգային վիպասանություն, հյուսված ավանդություններից, դյուցազնական երգերից: Հայոց ոչ մի ուրիշ պատմագիր այնքան հետաքրքրական մանրամասնություններ չէ հաղորդել մեր հին ներքին կյանքից, նիստուկացից, ինչպես Փավստոսը. ոչ ոք նրա պես օգտակար շատախոսությունների մեջ չի ընկել, շատախոսություններ, որոնք թեև անպաճույճ են և անմշակ, բայց հյուսված և իրական փաստեր են պարունակում իրենց մեջ: Միևնույն ժամանակ, չկա և մի այնպիսի հայ մատենագիր, որ Փավստոսի ճակատագիրն ունեցած լինի: Հինգերորդ դարից նա հայոց գրականության խորթ զավակ էր նկատված և հեղինակություն չէր վայելում. մի տեսակ ատելություն էր զգացվում դեպի այդ հեղինակը, իբրև դեպի մի անհարազատ, օտար, չարամիտ հեղինակ: Այդ տեսակ վերաբերմունքը գոյություն ուներ և XVIII դարում. միայն նոր ժամանակներում, XIX դարի երկրորդ կեսում, փոխվեց այդ վերաբերմունքը և Փավստոսը մեծ նշանակություն ստացավ պատմագրության մեջ:

Հովհաննես Կոլոտի, հին գրականության մնացորդների տպագրության հովանավոր հանդիսանալով, իր ծախսով տպել տվեց և Դավիթ Անհաղթի «Սահմանաց գիրք» աշխատությունը: Հայտնի է, որ հինգերորդ դարի հայ գրական գործիչների թվում համարվում է և Դավիթ Անհաղթը, որ, եթե հավատալու լինենք ազգային ավանդություններին, հայոց միակ և ամենագիտուն փիլիսոփան էր¹³¹, թարգմանեց հունաց փիլիսոփաների (Արիստոտել, Պորփյուր)

գրվածքները, փիլիսոփայական լեզու ստեղծեց մեզանում: Նույն ավանդությունները պատմում են, որ Դավիթը, Հունաստանից վերադառնալուց հետո, ոչինչ հարգանք ու պատիվ չգտավ Հայաստանում, թեև Աթենքում և Բյուզանդիայում բավական հայտնի անուն ուներ: Հայերը այն աստիճան վատ, տմարդի ընդունելություն ցույց տվին այդ զարգացած, փիլիսոփա մարդուն, որ նա հարկադրված եղավ անցնել Վրաստան և այնտեղ սպասել իր մահվան: Այսպես է եղել հայերի տգիտության դեմ գնացող ամեն մի հայ գիտնականի ճակատագիրը...

«Սահմանաց գիրք» համարվում է Դավթի ինքնուրույն գրվածքը. դա մի գիտնական վիճաբանություն էր, ուղղված հունաց փիլիսոփաների սկեպտիկ դպրոցի դեմ, որի հիմնադիրն էր Պիրրոն և որ մերժում էր փիլիսոփայական խոհերի և մտածումների օգուտը, քանի որ դրանցով մի դրական, անուրանալի ճշմարտության հասնել չէ կարելի: Դավիթը հերքում է տարակուսանքների, բացասությունների այդ վարդապետությունը և ապացուցանում է փիլիսոփայության ճշմարտությունն ու կարևորությունը: Բայց XVIII դարի հայ ընթերցողը հազիվ թե կարողանար հասկանալ Դավիթ Անհաղթի դժվար, հունաբանություններով լի լեզուն, որ աղճատված էլ էր դարերի ընթացքում, արտագրողների ձեռքով: Նվ, երեի, Կոլոտի այդ գիրքը տպագրել տվեց ավելի իր աշակերտների համար, որոնց ավանդվում էր և հին փիլիսոփայությունը:

Առանց ուշադրության չմնացին և կրոնական բանաստեղծությունները: 1721 թվին տպվեց Առաքել Սյունեցու «Աղամգիրք», իսկ 1714-ին՝ Հովհաննես Թըլկուրանցու «Արարածք»¹³²: Երկուսն էլ միևնույն բիբլիական նյութի մասին են ճառում՝ Ադամի և աշխարհի ստեղծագործության: Բայց այդ հայ վարդապետներից ոչ մեկն էլ Միլտոնի տաղանդի հեռավոր նմանությունն անգամ չունի և նրանց պոեմաները միայն տեղ են գրավում մեր անցյալի գրականության մեջ...

Դիմելով այժմ Կոլոտի ժամանակակից գրողներին, մենք այստեղ տեսնում ենք աղբատ, տափակ ու նեղլիկ իրականություն: Հիշենք ամենից առաջ այն տաղերը, որոնք տպագրվեցին 1734 թվին¹³³. Հիշում ենք լուրջ այն պատճառով, որ այդ տաղերը հորինել են Կոլոտի աշակերտները: Տաղեր է գրել ու մի քանի անգամ հրատարակել և Բաղդասար Դպիրը, որի ով լինելը հայտնեցինք վերևում: Բայց Բաղդասարը գոնե միայն տափակ ոտանավորներ¹³⁴ չի գրել, նա հորինել է և «Քերականություն», բաղկացած երկու հատորից, որոնցից առաջինը լույս է տեսել 1738 թվին¹³⁵, և որի առաջին երեսներում հանդիպում ենք այս խրատին.

Ո՛վ դու մանուկ, եթե դաշտ արհեստ ուսանիս,
Ցեկեղեցուց իբր դժադիկ բուսանիս:

Ավելի ուշագրավ հեղինակ է Հովհաննես Հաննա վարդապետը, որ գրել է Երուսաղեմի ս. տեղերի նկարագրությունը և իր ժամանակի եղելությունները ու գրել է այդ բոլորը «Գիրք պատմութեան սրբոյ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղեմիս» վերնագրի տակ: Այս գրքից մենք մի քանի անգամ առիթ ունեցանք վկայություններ բերելու: Հաննա վարդապետը առանձին աչքի ընկնող մատենագրական ընդունակություն չունի. լինելով Երուսաղեմի միաբան, նա շատ սրտառու կերպով, իբրև հարստահարված, տանջված մարդ, նկարագրել է Կ. Պոլսի փշացած հոգևորականության այն զվվիկ արարքները, որոնց զոհ էր դարձել Երուսաղեմի հայոց վանքը XVII դարի վերջերում և XVIII-ի սկզբում, ինչպես նաև այն բարեկարգությունները, որոնք սկսվեցին այնտեղ Հովհաննես Կոլոտի և Գրիգոր Շղթայակրի ձեռքով: Երուսաղեմի ահ-

ոելի պարտքերի վճարումը հնարավոր էր միայն առատ նվիրատվությունների միջոցով, և, ինչպես տեսանք, Գրիգոր պատրիարքը, մարդկանց սիրտը շարժելու համար, շղթա անցկացրեց իր վզին: Նույն այդ նպատակով էլ Հաննա վարդապետը գրել է իր պատմությունը: Երուսաղեմի նվիրական վայրերի նկարագրությամբ, բարեպաշտական եռանդ վառելով ընթերցողների մեջ, նա խորհուրդ է տալիս հոգու փրկություն որոնել ուխտագնացության կամ գոնե պարզ նվերներ ուղարկելու մեջ: Թեև գրվածքը այսքան մասնավոր նպատակ ունի և անշափ ջատագովություններ է պարունակում իր մեջ, բայց հետաքրքրական է իբրև անկեղծ սրտի թելադրած մի հիշատակարան, որի մեջ արձանացած են հայ անարժան հոգևորականության ավազակային քաջագործությունները: Հաննայի այս աշխատությունը լավ ընդունելության արժանացավ. նա երեք տպագրություն ունեցավ՝ 1727-ին, 1763-ին և 1782-ին³⁶:

Նախքան մյուս հեղինակների մասին խոսելը, պետք է իմանալ, թե Հովհաննես Կոլոտը ինչպես էր վերաբերվում դեպի իր ժամանակի առաջնակարգ, դժվար ու ցավալի իրողությունը, այն է կաթոլիկ և լուսավորչական հայերի վեճերն ու ընդհարումները: Կոլոտը իր երկար պաշտոնավարության միջոցին, իհարկե, չհետևեց Ավետիք պատրիարքի և Հովհաննես Զմյուռնացու քայլերին: Իբրև ուսումնասիր, հասկացող մարդ, նա գիտեր, որ կրոնական հարցերի մեջ ծեծից ու վայրենությունից ավելի զորավոր է համոզումը. և այդ պատճառով էլ նրա ժամանակ լույս են տեսնում մի շարք վիճաբանական գրվածքներ, որոնց նպատակն է ապացուցանել հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը: Կաթոլիկ կղերի դեմ մարտնչող հեղինակների շարքում մենք ամենից առաջ պիտի հիշատակենք Կոլոտի աշակերտ Հակոբ վարդապետ Նալյանին, որ նրա մահից հետո դարձավ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարք: Նալյանը 1733 թվականին հրատարակեց իր «Վէմ հաւատոյ» շարադրությունը: Նույն տարին տպվեց Ստամբուլի Գեորգի Մխլեիմ վարդապետի «Վիճաբանութիւնք» գիրքը: Փակագծի մեջ նկատենք, որ այս վարդապետը վեց տարի ուսում էր առել Փարիզի մեջ, լավ տեղյակ էր հունարեն, լատիներեն և ֆրանսերեն լեզուներին, բայց միայն կրոնական վիճաբանություններ հեղինակելու աստիճանն ու հոժարությունն ուներ: Վերջապես Ղազար Զահկեցի վարդապետը (հետո՝ կաթողիկոս) 1735-ին էջմիածնի ծախսով Կ. Պոլսում տպագրել տվեց իր «Դրախտ ցանկալի» մեծ աշխատությունը: Ավելի մանրամասն խոսել այդ հեղինակությունների մասին միանգամայն անօգուտ ենք համարում: Հայոց գրականությունը շատ և շատ այդպիսի գրվածքներ ուներ՝ սկսած այն ժամանակներից, երբ փառամուլ, ինտրիգան եկեղեցականները բաժան-բաժան արին Քրիստոսի եկեղեցին «տիեզերական» կոչված այն ժողովների միջոցով, ուր երկրի գործերը, աչքով տեսանելի երևույթներն անգամ հասկանալու պատրաստություն և զարգացում չունեցող մարդիկ հավաքվում էին որոշելու երկնքի գործերը, Աստծո հատկությունները: Որքա՛ն եռանդ, որքա՛ն աշխատանք է թափվել այդպիսի գրքեր հորինելու համար: Կասենք ավելին. արյան և արտասուքի քանիքանի գետեր են թափվել այդ վեճերը լուծելու համար: Եվ սակայն՝ ապարդյուն...

Նկատենք այստեղ դավանական բանակովի մի արդյունքը: Ժողովրդին քրիստոնեական հավատի սկզբունքները մատչելի դարձնելու համար Մխլեիմ Սեբաստացին 1727 թվին տպագրել էր Վենետիկում մի աշխարհաբար «Քրիստոնեական»: Հակառակորդից օրինակ վերցնելով, Հովհաննես Կոլոտը պատվիրեց Նալյանին գրել աշխարհաբար լեզվով այդպիսի մի գիրք: Եվ Նալյանի աշխարհաբար «Քրիստոնեականը» լույս տեսավ Կ. Պոլսում 1737-ին: Այդ եր-

կու աշխատությունները մենք նշանակում ենք հատկապես իբրև աշխարհաբար գրքեր, որովհետև երբեք չենք մոռանում, որ, ունենալով գրականություն, հարուստ տպագրություն, մենք չունենք ժողովրդական, այսինքն՝ հանրամատչելի գրականություն...

Սակայն կարողացա՞վ Կոլոտ պատրիարքը փակել կաթոլիկ և լուսավորչական հայերի թշնամություններն ու հակառակությունները այդ վիճաբանական գրքերի մեջ. կարողացա՞վ հանդարտեցնել կրքերը, վերջ տալ եղբայրասպան պատերազմին: Ո՛չ: Նրա ժամանակ էլ հալածանքներ հարուցվեցան թե՛ Կ. Պոլսում և թե՛ գավառներում. մարդիկ բանտերը նետվեցին, ահագին տուգանքների ենթարկվեցին: Բայց կարելի է գոնե այս անգամ հանգիստ խղճով խոստովանել, որ հայոց պատրիարքը չէր այդ դժբախտությունների պատճառը: Հովհաննես Կոլոտը սկզբից ևեթ խաղաղասիրության և հաշտության ճանապարհը բռնեց. նա սիրով համոզում էր կաթոլիկ հայերին գնալ հայոց եկեղեցիները, բարեկամական բանակցություններ էր վարում լատին եպիսկոպոսի հետ և կարողանում էր զսպել իրեն շրջապատող մարդկանց, որոնք ստիպում էին նրան խիստ, կտրուկ միջոցների դիմել: Բայց լատին եպիսկոպոսը չունեց հայոց պատրիարքի անկեղծությունն ու ուղղամտությունը: Հենվելով ֆրանսիական և լեհական դեսպանների վրա, նա աշխատում էր խույս տալ խաղաղեցնող միջոցներից և կաթոլիկ հայերի համար առանձին եկեղեցի և առանձին պատրիարքություն հիմնել: Այդ պատճառով խռովությունները շարունակվեցին, և Կոլոտը մի անգամ ստիպված եղավ դիմել թուրք կառավարությանը, խնդրելով նրա օգնությունը:

Բայց այդ միջոցին նա այլևս չգիմեց, երբ կաթոլիկների հակառակությունը մի քանի ժամանակից հետո դարձյալ գրգռեց հայերին իրար դեմ: Կոլոտը ամեն միջոց գործ էր դնում խաղաղություն հաստատելու համար: Նա կատարեց լատին եպիսկոպոսի և ֆրանսիական դեսպան Վիլնյովի բոլոր առաջարկությունները: Շատ էր աշխատում, մանավանդ, դեսպանը, և հայոց պատրիարքը անդադար դիմումներ էր անում նրան: 1726 թվին Կ. Պոլսում ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվեց և օծվեց Կարապետ Ուլնեցին, որ, նախքան էջմիածին ուղևորվելը՝ իր ջանքերը միացրեց Կոլոտի ջանքերին խաղաղություն և սեր հաստատելու համար: Սակայն մեռած չէին եղվիտները և լատին եպիսկոպոսը այնքան լայն սրտի տեր չէր, որ թույլ տար կաթոլիկ հայերին մտնել լուսավորչականների եկեղեցիները: Բանը նույնիսկ այն տեղին հասավ, որ Կոլոտը դավանության թուղթ ուղարկեց լատին եպիսկոպոսին, լրացրեց այդ թուղթը այնպես, ինչպես ուզում էր եպիսկոպոսը և ասաց, թե հայերի դավանությունը նույնն է, ինչ և լատինականը և տարբերությունը միայն բառերի մեջ է: Դարձյալ անօգուտ: Դեսպան Վիլնյովը ոչինչ չկարողացավ անել հաշտության համար. լատին կղերը, հայոց պատրիարքի այդ պատրաստակամությունը տեսնելով, ինչպես միշտ, իր կողմից զիջողություն անելու պարտք չգտաց, այլ, իհարկե, պահանջեց, որ Կոլոտը ուղղակի պապին հպատակություն հայտնե: Այդքան հեռու պատրիարքը չէր կարող գնալ ժողովուրդն արդեն տրտնջում էր, թե նա կաթոլիկանում է: Ինքը, ֆրանսիական դեսպանն էլ, տեսնում էր, թե անհաշտության գլխավոր պատճառն ով է, ուստի և այնքան բարեկամություն էր պահպանում Կոլոտի հետ, որ, նրա թախանձանքին զիջանելով, միջնորդեց Բ. Դոան առջև և կարողացավ Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքը, որ խլել էին հույները, նորից հայերի վրա հաստատել: Այդ առիթով Կ. Պոլիս եկավ Գրիգոր Շղթայակիրը, որ նույնպես ամեն ջանք գործ էր դնում կրոնական երկպա-

ռակութիւնները վերացնելու համար: Բայց այս պատկառելի հոգևորականի շանքերն էլ իղուր անցան: Լատին կղերը ոչ մի զիջողութիւն չարարւոյ:

1741 թվականի փետրվարի 13-ին վախճանվեց Հովհաննես Կոլոտը: Նրա երկարատե պատրիարքութիւնը խոր հետքեր թողեց: Բարեկարգության, գիտության սիրահար մարդ, նա թողեց բարեկարգած պատրիարքարան և մի խումբ աշակերտներ, որոնք պատրաստ էին շարունակել նրա քաղաքականութիւնը: Եվ շարունակեցին էլ: Բայց մենք այժմ թողնենք Կ. Պոլսը և տեղափոխվենք մյուս գրական խոշոր կենտրոնը՝ Վենետիկ:

IV

Համեմատութիւն Կ. Պոլսի և Վենետիկի գրական հրապարակների մեջ. Վենետիկը՝ քարգմանական հրատարակութիւնների կենտրոն. ամեն ինչ կրօնական: Մխիթարի առաջին հրատարակութիւնը, Ալբերտի «Աստուածաբանութիւն», «Գիրք առաքիւնութեանց», «Գիրք մոլութեանց», «Աղբիւր բարի», «Յաւացոյց ապաշխարողաց»: Խաչատուր Էրզնուցի. «Քովանդակութիւն ամենայն ուսմանց», «Ճարտասանութիւն», «Ընդարձակ աստուածաբանութիւն». XVIII դարը Թովմա Ափինացու դար. տեղեկութիւններ Ափինացու մասին, նրա սխոլաստիկան. առասպելներ և ավանդութիւններ: Մարիամ Փարաբաշյանի քարգմանութիւնը. Պետրոս վարդապետ Թիֆլիսեցի: Մխիթարի հրատարակութիւնները և գրվածքները. «Քրիստոնեական», «Մեկնութիւն Ժողովողին», «Մեկնութիւն Մատթէյի Աւետարանին», «Քերականութիւն»: Եզլիտ Հակոբ Վիլլոտի հայերեն աշխատութիւնները: Մխիթարի «Աստվածաշունչը». «Պատմութիւն վարուց Գրիգոր Լուսավորչին» իբրև նոր մատենագրութեան նմուշ. «Բառգիրք Հայկազյան լեզվի» իբրև Մխիթարյանների աշխատասիրութեան կոթող: Մխիթարի մանր և բոլորած ժառանգութիւնը:

Կ. Պոլսի գրական հրապարակում մենք տեսանք գլխավորապէս հայկական հին գրականութիւնը, որ վերակենդանանում է տապաւնական մամուլի միջոցով: Անցյալից մնացած երկերի հետ մի-մի լույս են գալիս ժամանակակից հեղինակներ, որոնք, սակայն, թույլ մտքի տեր են, ինքնուրուշնութիւն, ստեղծագործական ընդունակութիւն չունեն: Նրանք պտույտ են գալիս անցյալի թողած ժառանգութեան սահմաններում, արծարծում են կրօնական մտածողութիւնները, աստվածաբանական դատողութիւնները: Կ. Պոլսի հայկական իրականութիւնն է նեղ, սահմանափակ, որ կերակրվում է սեփական աղքատիկ հյութերով և չունի իր առջև հանրամարդկային հորիզոններ:

Ուրիշ աշխարհ է ներկայացնում Վենետիկի գրական հրապարակը (մենք, իհարկե, միայն հայոց գրականութիւնն ունենք ի նկատի): XVII դարի վերջից աչդտեղ մնացել է Անտոն Բորտուլիի տպարանը, որ շարունակում է հայերեն գրքեր տպագրել: Եթե ի նկատի ունենանք, որ մինչև XVIII դարի կեսը Վենետիկում լույս են տեսել մոտ 85 հայերեն գրքեր և այդ քանակութիւնից միայն մի 7—10 գրքեր են տպված ուրիշ իտալացիների տպարաններում, այն ժամանակ պարզ կլինի այն դերը, որ կատարել է մեզ համար Բորտուլիի տպարանը: Վենետիկը, շնորհիվ այդ տպարանի, տալիս էր հայերին ոչ միայն մեծ գրքերի, այլև մաքուր ու գեղեցիկ տպագրութիւնների հասկացողութիւնը: Եթե վենետիկյան հրատարակութիւնները ավելի ընթերցողներ էին գրավում, քան ուրիշ տեղերինը, պատճառներից մեկը, անշուշտ, պետք է համարել գեղեցիկ արտա-

քինը. այդ ժամանակներից են սկսվում և վենետիկյան ոսկեդօծ կազմերը, որոնք գնալով ավելի և ավելի գեղեցկանում են:

Հայկական մամուլին Վենետիկում նյութ տվողը գլխավորապէս թարգմանական գրականութիւնն է: Թարգմանվում են գրքեր, իհարկե, եվրոպական լեզուներից. լատիներենից, իտալերենից, ֆրանսերենից, նույնիսկ սպանիական լեզուն էլ պաշար է տալիս հայերեն գրականութեամբ պարապողներին: Եվ Վենետիկը, գոնե XVIII դարում, Կ. Պոլսի հակակշիռն է ներկայացնում իբրև թարգմանական կենտրոն: Մինչդեռ Կ. Պոլսում հայ ինքնուրուշն, հին թե նոր, միտքն է պահպանվում, Վենետիկը արևմտյան աշխարհի գրքերն է հայացնում: Բայց ի՞նչն է թարգմանական եռանդի ամենագլխավոր գրգիշը: Կրօնը, միայն նա: Աշխարհական որևէ գիտութեան հոգս այնքան չի նեղացնում Ադրիական ծովի ափին գործող մարդկանց, որքան հոգևոր կատարելագործութեան հոգսը: Ուրեմն, հիմնական հատկութիւններով, ընդհանուր գույներով պոլիս-վենետիկյան գրականութիւնը մի է. թե՛ այստեղ և թե՛ այնտեղ՝ կրօնը. թե՛ այստեղ և թե՛ այնտեղ շոալութիւնն էր համարվում կրօնական գրքերի նույնիսկ անշափ հարստութիւնը: Երկու տեղերում էլ միևնույն միամիտ հավատն է տիրում՝ իբր թե հայոց ազգը կրօնական գրքերի մեծ կարոտութիւն ունի, թե նրան միշտ պակասում են այդ տեսակ գրքեր և ոչ մի կրօնական գրվածք, որ տրվում է նրա ձեռքը, ավելորդ չէ, սկսած ամենապարզ դասագրքից մինչև ամենախրթին, հաստափսր և բազմահատոր հեղինակութիւնները:

Թարգմանութիւնները հետզհետե նոր, դեռ չտեսնված գրքեր են ավելացնում, նոր-նոր անուններ են մտցնում հայոց գրականութեան մեջ: Երևան են գալիս «Ժամագիրք Աստուածածնի», «Ժամագիրք Լուսավորչի», «Վարդարան» և այլ աչդպիսի կաթոլիկ ծիսարաններ և տոնացույցներ: Դրանք, իհարկե, նշանակված են հայ կաթոլիկների համար, բայց առատ են ընդհանրապէս ամբողջ ազգի ընթերցանութեան համար նշանակված թարգմանական գրքերն էլ: Դրանց մեջ առաջին տեղը հատկացրած է աստվածաբանութեանը: Եվ որովհետե կաթոլիկ աշխարհի համար թե՛ ճրագ, թե՛ աստղ և թե՛ հրեշտակային վարդապետ աստվածաբանական հարցերում Թովմա Աքփինացին է, ուստի և հայ թարգմանիչներն ու համառոտողները նրան և նրա հետևողներին են դիմում: Եվ մենք, առանց չափազանցութիւնների մեջ ընկնելու, կարող ենք ասել, որ տասնութերորդ դարը մեղանում՝ Թովմա Աքփինացու դարն է¹³⁷:

Դարի սկզբում Վենետիկում գործ են տեսնում դանաղան պատահական հրատարակիչներ ու թարգմանիչներ: Շուտով անուն է հանում Մխիթար Սեբաստացին: Նրա հետ իրենց գրական աշխատութիւնների քանակութեամբ կանգնած են երկու ուրիշ վարդապետներ՝ Պետրոս Թիֆլիսեցի և Խաչատուր Էրզնուցի:

Կ. Պոլսից հեռանալուց հետո Մխիթարի առաջին հրատարակութիւնը եղավ Վենետիկում 1715 թվականին, այսինքն՝ ճիշտ այն տարին, երբ նա փախավ Մեթոնից և աշխատում էր հաստատվել Վենետիկում: Մխիթարյան միաբանութեան այն շրջանը, որ անցավ Մեթոնի վանքում, ինչպէս ասացինք, անպտուղ էր գրական գործունեութեան տեսակետից, և Մխիթարը Վենետիկում հաստատվելուց հետո առաջին ժամանակներում հանդիսանում է ավելի իբրև ուրիշների գործերը հրատարակող, քան հեղինակ կամ թարգմանիչ: Բայց թե՛ իբրև հրատարակիչ, թե՛ իբրև հեղինակ և թե՛ իբրև թարգմանիչ, նա միևնույնն էր՝ վանական ոգով տոգորված մի կղերական: 1715 թվին նրա հրատարակած գիրքը Թովմա Աքփինացու ուսուցիչ Ալբերտ Մեծի «Աստուածաբանութիւնն» էր: Այդ գիրքը Մխիթարը հանել էր հնութեան փոշիների

տակից. նա թարգմանված էր Նախիջևանի գավառում դեռ XIV դարի առաջին կեսում, ունիթորների ձեռքով: Արտագրողները աղավաղել, աղճատել էին այդ թարգմանությունը, որ առանց այդ էլ ունիթորների աղավաղ ու անճոռնի հայերենով էր կատարված: Մխիթարը որքան կարողանում է, ուղղում, կարգի է բերում այդ թարգմանությունը, ավելացնում է Ալբերտի կենսագրությունը և դժվար իմանալի ու տարակուսական բաների բացատրությունը, առաջնորդ ունենալով Թովմա Աքվինացուն, տպագրության է տալիս իբրև «մեղրածորան և ամենագով» գիրք, որի վրա ինքն էլ մանկության ժամանակ վարժվել է և որը այդ պատճառով էլ շատ սիրում է: Ավելի հրատարակչին, քան թե հրատարակությունը, բնորոշելու համար, ավելորդ չենք համարում մի քանի մանրամասնություններ բերել այս գրքի մասին:

Ալբերտ Մեծի «Համառոտ աստվածաբանությունը» մի սովոր հատոր է, 680 միջադիր բրես, մանր տառերով: Նա երկար ու բարակ դատողություններ է տալիս միջնադարյան սխոլաստիկներին զբաղեցնող դատարկ հարցերի մասին: Թե ինչ է նա ասում և մանավանդ ինչպես է ասում, այդ մասին մենք բավականաչափ հասկացողություն կարող ենք կազմել, նայելով նրա երեսներին պատահաբար մեկին: Ահա՛.

«Յիրաւի համեմատի նեոն սերաստէս օձին: Որպէս ասի ի ծննդոցն տան՝ օձ դարանակալ. քանզի սերաստէսն՝ է օձ եղջերաւոր, որ նշանակէ զնեոն՝ որ զինեսցի շորիւք եղջերօք, այսինքն խորամանկ յորդորմամբ. սքանչելագործութեամբ առաւելութեամբ պարգեաց. և խստութեամբ տանջանաց»: «Ի յարութեան համահաւաքեսցին շորք պատճառք, այսինքն առնողական, որ է աստուած, նիւթական, որ է հողն. տեսական՝ որ է միաւորութիւն հոգւոյ և մարմնոյ. կատարունական, այսինքն՝ զի ընդունեսցի իւրաքանչիւր օք զոր ինչ արար մարմնով, եթէ չար և թէ բարի»: «Որպէս ի դատապարտեցեալս է զանազանութիւն մեղաց, այսպէս և զանազանութիւն պատժոց. ուստի մինչ ի մեղքն է յետս դարձումն ի ստեղծողէն, և դարձումն առ փոփոխական բարին, և անկարգութիւն կամաց, որ է ընդդէմ ենթադրութեան բանականին, յիրաւի և պատիժն վասն սոցին զանազանեսցի: Ուստի վասն յետս դարձման՝ լինիցի զրկումն յաստուածային տեսութենէ, այլ վասն դարձման՝ լինիցի պատիժ նիւթական տոշորման. իսկ վասն անկարգութեան բանին. և կամացն լինիցի պատիժ ընդհանրական՝ որ կայանայ ի պէս-պէս նեղութիւնս զժնդակս և յաւիտենականս: Հուր դժոխոցն՝ ոչ միապէս չարչարեսցէ զամենեւեան. քանզի ի միոյ հոռոյ՝ ոմանք առաւել. և ոմանք նուազ չարչարեսցին. ըստ այնմ որ առաւել կամ նուազ մեղանչիցեն»:

Եվ այս բոլորը հալած յուղի տեղ ընդունվում և «մեղրածորան» ճշմարտությունների պես առաջարկվում է՝ ե՞րբ: Տասնութերորդ դարում... Ակամա պետք է բացականչել. «Խեղճ հայ ընթերցող»... Այդ սխոլաստիկական դառանցանքները վաղուց էին լուսավոր մարդկության ձեռքով թաղվել տգիտության, նախապաշարմունքների գերեզմանոցում, իսկ մեզ մոտ նոր-նոր էին հարություն առնում, տարածվում, մեզ համար Եվրոպայից եկող ձայներ էին: Մխիթարը պատմում է ահագին հրաշքներ՝ դժոխքի կրակների հատկությունը այդքան մանրամասն կերպով նկարագրող Ալբերտի մասին: Դա սուրբ է, հրաշագործ է. արքայությունից եկած մի կին պատմել է մի վարդապետի, թե Ալբերտը արքայության ամենաբարձր տեղումն է գտնվում: Հայ ընթերցողը ինչպե՞ս չհավատար, որ ամեն իմաստություն ծրարված է այդ սուրբ մարդու գրած աստվածաբանության մեջ, ինչպե՞ս հասկանար, որ այդ առասպելները հորինվել են Եվրոպայում դեռ XIII դարում, տգիտության և նախապաշարմունք

ների այն խավար ժամանակներում: Մխիթարի կենսագրության մեջ մենք շատ անգամ հանդիպեցինք հրաշքների և ասացինք, որ դրանց հավատում էր ոչ միայն նա, այլև նրա աշակերտները, Եվրոպայում կրթված հոգևորականները: Այդ հատկությունը մենք դեռ շատ կհանդիպենք Մխիթարից ավելի շատ դարգացած, շատ ընդունակ մխիթարյանների մոտ...

Նույն հայ ունիթորների ձեռքով թարգմանվել էին և «Գիրք առաքինութեանց» և «Գիրք մոլութեանց» անունով գրքերը: Մխիթարը դրանց էլ թույլ չէ տալիս հանգստանալ դարերի փոշու տակ և հրատարակում է 1720—1721 թվականներին: Այն էլ որպիսի՝ հրճվաքով¹³⁸: Ընթերցողներին ուղղած իր խոսքի մեջ նա ասում է. «Ինչպես որ մեկը իր վաղուց տենչացածը գտնելու համար երկար թափառում է և գտնելուն պես իսկույն հրավիրում է իր սիրելիներին և բարեկամներին, որ իր հրճվաքին կից լինեն, այնպես էլ ես, գտնելով այս գիրքը և Աստուծո հաջողությամբ լույս հանելով տպագրությամբ, հրավիրում եմ ուսման ծարավ և առաքինություն սիրողների բոլոր դասերը հրճվաքից լինել իր նվաստության»: Իսկ թե որպիսի հրճվաք էին այդ գյուտերը ընթերցողի համար, բավական է բերել նրանց վերնագրերը. 1) «Առաքինութեանց գիրք... Նորում նախ ընձեռին զեղծեանց առաքինութեանց. զհավատոյ, զլուսոյ և զսիրոյ. զխոհմտութենէ, զողջախոհութենէ, զարիւթենէ և զարդարութենէ: Ապա զեղծեանց պարգեաց Ոգւոյ սրբոյ. և վերջապէս զերանութեանց աւետարանականաց»: 2) «Գիրք մոլութեանց», այսինքն՝ համառոտ համահավաքումն վարդապետութեանց: Զիւրաքանչիւրոց տեսակաց մոլութեանց և մանաւանդ զեղծեանց զխաւորաց մեղաց, թէ զինչ իցեն և որքան խորշիւք: Ընդ որում և առակցին ոմանք վարդապետութիւնք զպահպանմանէ հընդից արտաքնոց զգայութեանց, և պարզաբանութիւնք զտասանց պատգամաց»:

Բերենք մի երկու օրինակ էլ Մխիթարի «մեղրածորան» հրատարակություններից: 1722 թվականին նա լույս է հանում «Աղբիւր բարի» անունով գիրքը, որ լատիներենից թարգմանել է Պետրոս վարդապետ Թիֆլիսեցին: Այս վարդապետը, ինչպես երևում է, ունեցել է թարգմանչական մեծ ջանասիրություն և հմուտ է եղել լատիներեն և իտալերեն լեզուներին: Բայց երկու հանգամանք համարյա բոլորովին ապարդյուն են դարձրել նրա ջանքերը. նախ՝ որ իբրև Հոռոմի զպրոցի աշակերտ, նա ի չարն էր գործ դնում լատիներացած հայերենը, և երկրորդ՝ թարգմանում էր բացառապես ամենաթունդ կրոնական գրվածքներ: Մենք տեսանք, որ դեռ 4. Պոլսում Մխիթարը հրատարակեց Պետրոս վարդապետի երկու թարգմանությունները լատիներենից: Վերսկսելով հրատարակական գործունեությունը Վենետիկում, նա դարձյալ դիմեց այդ վարդապետին. 1722 թվականին տպագրեց նրա «Աղբիւր բարի», իսկ 1731-ին «Յարացոյց ապաշխարողաց»¹³⁹ թարգմանությունները: Վերջին գրքին Մխիթարը կցեց իր մի ոտանավորը, որի մեջ համոզում էր ընթերցողին շատ և միշտ կարգալից զրվածքը, որ ցույց էր տալիս, թե ինչպես պետք է ապաշխարել մեղքերը և թողություն գտնել: Բացի դրանցից՝ Պետրոս վարդապետը ունի և ուրիշ թարգմանություններ, որոնցից մի երկուսը հիշատակելու առիթ կունենանք: Այժմ դիմենք խաչատուր էրզրումցուն:

Դա նույն վարդապետն էր, որ չկամեցավ Մխիթարի հետ միասին գործել և միաբանություն հիմնել: Մենք գիտենք, որ խաչատուրը ժամանակի ամենագարգացած, գիտուն մարդն էր համարվում: 4. Պոլսում իր քարոզչական գործունեությունը վերջացնելուց հետո, Հոռոմի գիտություններով բեռնավորված այդ կղերականը տեղափոխվեց Վենետիկ՝ իր աշխատությունները տպագրելու համար: Իսկ տպագրելու բան նա շատ ուներ: Օգտվելով ջուղայեցի Շահրի-

մանյանների առատ նյութական օժանդակությունից, նա սկսեց միմյանց ետև-
վից հատորներ լույս հանել:

1710 թվականին տպագրվեց նրա «Քարոզգիրքը», երկու հատոր. իսկ
1711-ին՝ «Թովանդակություն ամենայն ուսմանց» աշխատությունը¹⁴⁰, նույն-
պես երկու հատոր: Այն ժամանակվա մեր կրոնամոլ գրականության մեջ այս
աշխատությունը պետք է մի փայլուն բացառություն համարվի: Ինքը՝ հեղինա-
կը, այսպես է դասավորում իր այդ գործի բովանդակությունը.

«Համառոտական իմաստասիրություն, յորում պարունակին որք հետևին,
այսինքն արուեստք, քերթողություն, ճարտասանություն, բանաստեղծություն և
տրամաբանություն. բնականաբանություն ըստ ամենից իւրոց մասանց. այսինքն
յաղագս մարմնոյ, յաղագս աշխարհի և երկնի, յաղագս ծննդեան և ապակա-
նութեան. յաղագս տարերաց, յաղագս անկատար խառնեցելոց, յաղագս տնկոց,
յաղագս կենդանեաց, յաղագս մարդոց, բժշկականություն, բարոյականություն և
քաղաքականություն. մաթեմատիկա, ըստ ամենից իւրոց մասանց. այսինքն
թուաբանություն, երկրաչափություն, աստեղաբաշխություն, երաժշտություն, ընդ-
հայեցողություն, և կշորդաբանություն և մեթափիզիկայն»:

Մենք մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել ցույց տալու, որ եթե հայ կաթո-
լիկ վարդապետները, ուսում. ստանալով Եվրոպայում, լեզուներ սովորելով և
տարիներ անցկացնելով արևմտյան մտավոր կենտրոններում, տալիս էին իրենց
ազգին միայն կրոնական վիճաբանություններ և եկեղեցական գրքերի թարգ-
մանություններ, դրա պատճառը այդ կրոնավորների անհուն ֆանատիկոսու-
թյունն էր, խավար, անզարգացած հոգին, որ միայն մի նեղ սահման էր ճա-
նաչում իր գործունեության համար: Եվ իրավ, կաթոլիկ եկեղեցին, որքան էլ
իր շահերի, տիրապետական ձգտումների համար օգտակար համարեր պահել
մարդկությունը հնություն խավարի մեջ, բայց և այնպես չէր կարող միանգա-
մայն արհամարհել ժամանակի գիտությունը, և քիչ չեն այնպիսի կաթոլիկ
կրոնավորներ, որոնք իրենց սքեմին անհարմար զբաղմունք չեն համարել դի-
տություն մարապելը: Նույնիսկ եզլիտական կարգը, որի գլխավոր նպատակն
էր պահպանել և տարածել պապականության թագավորությունը աշխարհի
վրա, պարտք էր համարում գիտությունը մշակել, և տվել է մի շարք գիտա-
կաններ: Կաթոլիկ հայ վարդապետներին մնում էր մի քիչ բարեխղճություն
ունենալ, հասկանալ, որ վերջապես մեղք է խեղճ հայերի ուղեղը աստվածա-
բանական և վարդապետական անշափ ու անսահման շատախոսություններով
սպանելը, և նրանք կարող էին, առանց իրենց պապական ուղղափառության
վրա մազի չափ անգամ ստվեր գցելու, մի քիչ էլ թարգմանել կամ պատմել
գիտական գրքերի բովանդակությունը: Այդ բանը հասկացավ միայն խաչա-
տուր էրզրումցին. և հաղորդելով գիտության զանազան ճյուղերից տեղեկու-
թյուններ, նա ոչինչ մեղք չէր գործում իր սխալատիկ կրթության, իր կրոնա-
վորական հասկացողությունների և նախապաշարմունքների դեմ: Անշուշտ, հա-
յացքի լայնության և պարտաճանաչության մի պատվաբեր նշան էր դա, որի
համար հայ ընթերցողը չէր կարող շնորհակալ չլինել: Ոսկան վարդապետը և
Ղուկաս Վանանդեցին պատուել էին հայ վանականության այն կախարդական
շրջանը, որի մեջ գրիչն ու միտքը միայն երկնքին և հոգուն ծառայելու պաշ-
տոնն ունեին. նրանք կաթիլներ տվին և «արտաքին գիտություններից»: Խա-
չատուր վարդապետը ավելացրեց այդ կաթիլները: Եթե մենք ունենայինք կրո-
նական նախապաշարմունքներից ազատ միտք, որ կարողություն ունենար ծա-
ռայելու գիտության, ավելի շնորհակալ կլինեինք, որովհետև այդպիսի միտքը
ազատ գիտություն կբերեր մեր մեջ, մի բան, որ չի կարելի սպասել հոգևորա-

կան մարդուց: Բայց քանի որ չենք ունեցել այդպիսի մարդիկ, շնորհակալ պի-
տի լինենք, որ գոնե կրոնական հասկացողությունների խիտ ցանցի միջով գի-
տության կաթիլներ էին անցնում դեպի ժողովուրդը:

Այդ հրատարակությունից երկու տարի անցած, 1713-ին, խաչատուր
վարդապետը տպագրում է իր «Ճարտասանությունը», և ապա լուծւմ է ամբողջ
16 տարի: 1729-ին նա լույս է հանում իր «Ընդարձակ աստուածաբանութեան»
առաջին հատորը¹⁴¹: Դա մի մեծ գործ էր. հիշատակարանի մեջ խաչատուր
վարդապետն ասում է, թե դրա վրա աշխատել է համարյա քսան և հինգ տա-
րի, օր ու գիշեր: Եվ զարմանալի էլ չէ, որ այդպես եղած լինի: «Աստուածաբա-
նությունը» քաղված է Թովմա Աբվինացու ընդարձակ աշխատությունից. իսկ Աբ-
վինացու սխալաստիկան այնքան նրբությունների է հասցրած, այնքան դժվա-
րամարս է, որ նրան ուսումնասիրելը հեշտ գործերից չէ: Բացի դրանից, խա-
չատուր վարդապետը, երեի իր ահագին գիտնականությունը ցույց տալու հա-
մար, աստվածաբանական փիլիսոփայությունը պատմել է իր ընթերցողին...
ոտանավորով, մի բան, որ ցույց է տալիս, թե որքան ողորմելի էր այն ժամա-
նակվա հասկացողությունը ոտանավորի, բանաստեղծության մասին: Ոտանա-
վորը ավելի ևս պիտի դժվար հասկանալի դարձներ սխալաստիկ շոր ու ցամաք
փիլիսոփայությունը և շատ հասկանալի է, որ խեղճ էրզրումցին պիտի ամ-
բողջ քառորդ դար զուլս կոտրեր այդ՝ ավելի քան անհարկավոր գործի վրա:
Գրքի երկրորդ հատորը տպագրվեց հինգ տարուց հետո:

Մենք ասացինք, որ XVIII դարը մեզանում կարելի է անվանել Թովմա Աբ-
վինացու դար: Խաչատուր Կարենցին էր, որ բաց արեց այդ դարը: Նա առաջինն
էր, որ Աբվինացու ամբողջ փիլիսոփայությունը մտքեց մեր գրականության
մեջ: Առջևներում ունենք այդ փիլիսոփայության ընդարձակ թե համառոտ հրա-
տարակությունների մի շարք: Մեր կաթոլիկ վարդապետների համար դա իմաս-
տության մի անսպառ աղբյուր է. նրանք չեն կարողանում կշտանալ այդ աղ-
բյուրից և շնորհիվ նրանց եռանդի՝ Աբվինացին հայերի մեջ դառնում է մի
բարձր հեղինակություն, գիտնականության մի շտեմարան, որից պաշար վերց-
նողները համարվում են մեր մեջ բարձր զարգացում ստացածներ: Ի նկատի
ունենալով այդքան նշանավոր ազդեցություն, այստեղ, քանի որ դեռ Աբվի-
նացու դարի սկզբումն ենք, բնական պիտի լինի իմանալ, թե ի՞նչ ունենալ այդ
փիլիսոփա աստվածաբանը, որ նրա վրա այնքան սիրահարված էին Եվրոպա-
յում աշխատող հայ վարդապետները:

Թովմա Աբվինացին ապրում էր XIII դարում (1227—1274): Դա մի նշա-
նավոր դար էր կաթոլիկ եկեղեցու համար: Դեռ երբեք հերձվածներն ու աղանդ-
ները այնքան չէին բազմացել Եվրոպայում, ինչպես այդ դարի սկզբներում և
նախընթացի վերջերում: Հոռմի պապը շատ ուժեղ էր, տիրապետության գա-
ղաթնակետին էր հասել, բայց և այնպես, նա հիմք ուներ վախենալու ազատ
մտքից, որ, չնայած կաթոլիկության ձեռք առած միջոցներին, տարածվում էր
մարդկանց մեջ և եկեղեցին պառակտող հերձվածներ էլ ծնեցնում: Նոր աղանդ-
ների մեջ ամենաշատ տարածվածը և ամենից վտանգավորը այն աղանդն էր,
որին հետևողները անվանվում էին ալքիզիստներ: Իր դավանած սկզբունքներով,
իր բռնած դիրքով, այդ աղանդը մի անհանգիստ, եռուն հեղափոխական տարր
էր ներկայացնում կաթոլիկ ուղղափառության դեմ*: Հոռմը նկատելով, որ

* Հայերիս համար շատ հետաքրքրական է ալքիզիստների աղանդը այն պատճառով, որ
նա դուրս էր եկել Հայաստանից: Երրորդ դարում (Ք. Հ.) պարսիկ Մանին փորձեց միացնել
պարսկական մադդեղականությունը քրիստոնեության հետ և կազմեց մի աղանդ, որ կոչվեց

աղանդը գնալով մեծ շահեր է ընդունում և գցում է պապականության ամբողջ նշանակությունը, XIII դարի սկզբում արյունալից միջոցներ ձեռք առավ: Իննուկենտիոս III պապը խաչակրաց արշավանք հանեց աղանդավորների դեմ, որ տեղեց մոտ 20 տարի: Անգլոս ավերածությունների մի շրջան էր դա: Հարավային Ֆրանսիան, ալբիգեցիների երկիրը, քարուքանդ եղավ, տասնյակ հազարներով մարդիկ կոտորվեցին՝ ի մեծ ուրախություն Հռոմի: «Եկեղեցին,— ասում է Գրեյերը,— չճնշեց ալբիգեցիների աղանդը, դա մի գթասրտություն կլիներ շափաղանց շահերով, այլ բոլորովին ոչնչացրեց նրան»: Խաչակիրները ո՛չ հասակ էին խնայում, ո՛չ սեռ:

Ալբիգեցիների կոտորածը կաթոլիկ կղերին մեծ բավականություն պատճառեց. այդ կոտորածից ծնվեց հերետիկոսներին և հերձվածողներին պատժելու միտքը: Մնվեց ինկվիզիցիան: Դա կղերական մի դատաստան էր, որի առջև հանվում էին հերետիկոսության մեջ կասկածվողներն անգամ: Հայտնի է, թե ինչ սարսափներ առաջացրեց նա, հայտնի է, թե ինչքան խայտառակ մի հիմնարկություն էր նա և հավիտենական ի՞նչ անջնջելի արատով ծածկեց Հռոմի եկեղեցին...

Բայց սուրն ու խարույկները բավական չէին. նրանք չէին կարող ոչնչացնել մարդկային մտքի ազատությունը, որ մանավանդ այդ ժամանակներում սկսել էր շարժվել և վախեցնել Քրիստոսի այն փոխանորդներին, որոնք իրենց իշխանապետական շահերի համար ուզում էին, որ ամեն տեղ թագավորն իսկ վարը, անշարժությունը, ծեսը միայն: Սպանիայում մավրերը հալածանք հանեցին հրեաների դեմ, որոնք մեծ թվով անցան Ֆրանսիա, բերելով իրենց հետ արաբական գիտության հարստությունները: Դրանց մեջ էին և Արիստոտելի գործերը: Մինչև այդ ընթացքին ծանոթ էր Արիստոտելի հետ այն մի քանի հատվածներով, որոնք մնացել էին քրիստոնեական գրականության մեջ: Այժմ Ալեքսանդր Մակեդոնացու հուշակավոր ուսուցչի բոլոր գործերը, թարգմանվելով արաբերենից, մատչելի էին դարձել եվրոպացիներին և, իհարկե, պիտի գրավեին մտքերը: Հռոմը վախեց այս նոր, անկոչ հյուրից, որ իբրև հեթանոս մտքի ներկայացուցիչ և մահմեդականների մոտ մեծարված հեղինակ, կարող էր վտանգավոր աղատություն առաջ բերել մարդկանց մեջ և հարվածել կաթոլիկությունը: Այդպես էլ եղավ. հերետիկոսները Արիստոտելի փիլիսոփայության վրա էին հիմնվում: Պարզվում էր սարսափելի ճշմարտություն: Կային բաներ, որոնք ճշմարիտ էին փիլիսոփայության տեսակետից, բայց սուտ էին հավատի տեսակետից: Այդ հակասությունը գիտության և կրոնի մեջ սպառ-

մանիքեական աղանդ: Հալածանքները խեղդեցին մանիքեականությունը, բայց ոչ ընդմիջադեպ: Նրանից ծնվեց «սպիրիտիզմ» աղանդը, որ VII դարի կեսում երևաց Հայաստանում: Պալիկյանները ընդունում էին զրադաշտականության հիմնական գաղափարը՝ բարի և չար սկզբունքների գոյությունը, մերժում էին ծիսական քրիստոնյա եկեղեցին՝ պատկերները, քահանայությունը, խորհուրդները և այլն: Հայտնի է, որ պալիկյանները Հայաստանում անխնա հալածանքների ենթարկվեցին, բայց աղանդը մնաց մինչև XIX դարի սկիզբը և կոչվում էր «թոնդրակեցիների» աղանդ: Աղանդավորները շատ անհանգիստ մարդիկ էին. VIII դարում բյուզանդական կայսր Կոստանդին V-ը, տեսնելով, որ պալիկյանները հաճախ անցնում են արաբացիների կողմը, անհարմար համարեց պահել այդ աղանդավորներին սահմանազուրկ: Հայաստանում և դարձյալ թեցրեց նրանց Բաղկանյան թերակղզին: Այդտեղ հայ աղանդավորները սկսեցին տարածել իրենց կրոնը. բուդդաները յուրացրին այդ կրոնը և նրանց մեջ առաջ եկավ «բոգոմիլների» աղանդը: Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ եվրոպացիները ծանոթացան այդ աղանդի հետ և տարան նրան Արևմտյան եվրոպա, որ նա սկսեց տարածվել զանազան կողմերում: Հարավային Ֆրանսիայում նա անվանվեց ալբիգեցիների աղանդ՝ Ալբի քաղաքի անունով: Այդ աղանդը կարելի է նկատել իբրև բողոքականության նախնական ձև:

նալից հեռանկարներ էր բերում: Իննուկենտիոս պապը հրամայեց Փարիզի համալսարանին, որ ավանդվում էր աստվածաբանություն, ընդունել Արիստոտելից միայն անմեղ բաները, իսկ մնացած գործերը նկատել վնասակար և արգելված:

Բայց եկեղեցականների վախերը շուտով փարատվեցին: Գտնվեց մի մարդ, որին հաջողվեց դարձնել Արիստոտելին կաթոլիկ եկեղեցու ամենահավատարիմ պաշտպան: Դա Թովմա Աքվինացին էր: Այս դոմինիկյան աբեղան խլեց հերետիկոսների ձեռքից նրանց զենքը՝ Արիստոտելը, և տվեց նրան եկեղեցու ձեռքը: Արիստոտելի վրա նա հիմնեց կաթոլիկական աստվածաբանությունը. բայց դրա համար պետք էր, որ Արիստոտելը այս նոր փիլիսոփայության մեջ հին Արիստոտելը չմնար: Եվ այդպես էլ եղավ. նա շատ տեղերում աղճատվեց, շատ տեղերում հպատակեցվեց ս. Գրքին: Աքվինացու համար հեղինակություն էր ոչ միայն Արիստոտելը, այլև եկեղեցական հայրերը: Այսպիսով ահա քրիստոնեացվեց Հին աշխարհի հսկա միտքը: Աքվինացին դարձավ սխոլաստիկ աստվածաբանության հայր և անասելի հրճված պատճառեց Հռոմին: Եկեղեցին բարձրագույն կանգնած էր այդ աստվածաբանության մեջ և փիլիսոփայական փոտությունը նրա ստրուկը դարձավ: Աքվինացին օգտակար հրատարակեց մարդկային ստրկությունը, սրբագործեց ինկվիզիցիան, ասելով, թե հերետիկոսներին կյանքից զրկելը եկեղեցական իշխանության իրավունքն է և նույնքան օրինական է ու արդար, որքան դրամ կեղծողներին պատժելը: Պապական իշխանության համար նա ստեղծեց մի ամուր հիմնաքար. մարմնավոր իշխանները պիտի հպատակվեն հոգևոր իշխաններին այն բոլոր գործերում, որոնք հոգուն են վերաբերում. պապը իրավունք ունի զահրհնեց անել այդ իշխաններին, որովհետև նա թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր իշխանությունների զբաղմունք է կանգնած: Մարմնավոր իշխանության հպատակված մարդու հոգին ազատ է. բայց եկեղեցու իշխանության տակ նույն այդ հոգին ոչինչ աղատություն չպիտի իմանա, այլ պարտավոր է անպայման հնազանդվել եկեղեցու օրենքներին:

Շատ երկար կլինեք խոսել այստեղ հուշակավոր սխոլաստիկի ամբողջ վարդապետության մասին: Բայց որպեսզի ցույց տանք, թե ինչ շաղախից էր կազմված նրա իմաստությունը, բերենք մի օրինակ էլ: Խոսելով առաքինությունների մասին, Թովման դրանց թվում դնում է և հարգանքն ու խոնարհությունը, որ ամեն մեկը պիտի ունենա դեպի Աստված և դեպի մարդիկ: Հարգանքի հետ է և հնազանդությունը, որ բոլոր բարոյական առաքինություններին բարձր է: Բոլոր առաքինությունների նպատակն է արհամարհել երկրայինը և կապվել երկնայինին: Առաքինությունները լինում են. աստվածաբանական, որոնց միջոցով մարդը հասնում է գերբնական երջանկության, և բարոյական, որոնց միջոցով նույն մարդը ցույց է տալիս իր արհամարհանքը դեպի երկրայինը և, իհարկե, աստվածաբանական առաքինությունները բարձր են բարոյականներից: Ամենաբարձր բարոյական առաքինությունը այն է, որով արհամարհանքն է հայտնվում դեպի բարձր բարիքը. հոգու մեջ ամենաբարձր բարիքը կամքն է, որովհետև նրա միջոցով մարդը հասնում է ուրիշ բարիքների: Ապա ուրեմն, ամենաբարձր բարոյական առաքինությունն է արհամարհել սեփական կամքը և հնազանդվել Աստծուն:

Սխոլաստիկական գործ չունեք փորձի, իրական ուսումնասիրության հետ. նա հիմնվում էր դատողությունների վրա: Հաստատել այդ դատողությունները իրական փորձերով, ավելորդ էր համարվում. բավական է, որ կան հեղինակություններ, բավական է, որ Արիստոտելը այսպես է ասում, ս. Գիրքը այսինչ

վկայությունն է տալիս, իսկ եկեղեցու այսինչ հայրը այս կերպով է հասկացել և բացատրել այսինչ տեղը: Ահա սխալաստիկայի ապացույցները: Ի՞նչ արժանապատվություններ կարող է ունենալ այդ տեսակ փիլիսոփայությունը: Ամենալավ քննադատությունը մենք գտնում ենք Աբվինացու ժամանակակից Ռոջեր Բեկոն անունով անգլիացի կրոնավորի գրվածքներում: Սա մի փայլուն միտք էր, որ նախատեսում էր, թե մարդկությունը ինչ ճանապարհով պիտի առաջ տանե գիտությունը: Նա բոլորովին հերքում էր սխալաստիկան, պահանջում էր, որ գիտությունը հիմնվի փորձերի վրա, որ մարդիկ, փոխանակ հեղինակությունների վրա իրենց ամբողջ հույսը դնելու, քննեն բնության դադունքները և այդպիսով միայն ապացույցներ ձեռք բերեն: Նա ասում էր. «Անկասկած, պետք է հարգել հներին և շնորհապարտ լինել դեպի այնպիսիները, որոնք մեզ համար ճանապարհ բացեին. բայց չպետք է մոռանալ, որ նրանք էլ մեզ նման մարդիկ էին և հաճախ են մոլորվել: Ինքը՝ Արիստոտելը, ամեն ինչ չգիտեր: Նա արել է այն, ինչ կարելի էր անել նրա ժամանակ, բայց նա չհասավ իմաստության ծայրին: Սրբերն էլ անսխալական չէին: Վկա կանչել ավանդությունները՝ մի ողորմելի ապացույց է: Հեղինակությունը ուժ չունի, եթե նրան չեն հաստատում: Հեղինակությունը ոչինչ չէ բացատրում, նա միայն ստիպում է հավատալ, նա հպատակեցնում է միտքը, բայց չէ լուսավորում նրան: Գոնե մենք իմանալիք այն մարդկանց իսկական խոսքերը, որոնց հեղինակություն ենք համարում: Բայց ավելի լավ կլիներ, եթե Արիստոտելի փիլիսոփայությունը երբեք թարգմանված չլիներ, քան թարգմանվեր այնպես, ինչպես այժմ է թարգմանված»^{*}:

Ահա ինչ բան էր սխալաստիկան: Թովմա Աբվինացու մեթոդը Բեկոնն անվանում էր «երեսխալական»: Բայց այդ հուշակավոր մարդը ժամանակից շատ վաղ էր ծնվել: Մարդկությունը դեռ երկար պիտի խարխալեր սխալաստիկայի դատարկաբանությունների մեջ, մինչև որ նոր ժամանակի մարդը թոթափեր իրենից կղերականության գերի դարձած գիտության մոլորությունները և գործեր այնպես, ինչպես Բեկոնն էր պահանջում: XIII դարում Բեկոնին չհասկացան: Փորձի վրա հիմնված գիտականը մի քանի գյուտեր արավ, բայց դրանք վարդապետների համար դժոխքի գործեր էին, և խեղճ Բեկոնին բանտ նստեցրին:

Իսկ Աբվինացի^{***} Կաթոլիկ եկեղեցականները ջութա ձեռքով սեղմեցին նրա փիլիսոփայությունը իրենց կրծքին: Արիստոտելը հրատարակեց «Քրիստոսի նախակարապետ»: Կային այնպիսիները, որոնք մտածում էին Արիստոտելին սրբերի դասը մտցնելու մասին: Ինքը, Աբվինացին, հո շուտ դասվեց սրբերի թվում: Նրան անվանեցին «հրեշտակային տիեզերական վարդապետ»: Տրիենտյան ժողովը Թովմայի աստվածաբանությունը դրեց եկեղեցու սեղանի վրա, ս. Գրքի կողքին: Առատությամբ ստեղծվեցին բարեպաշտական լեզուներ՝ այդ վարդապետի հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Պատմում էին այսպիսի բան. Թովման, վերջացնելով իր «Բովանդակություն աստուածաբանության» աշխատությունը, ակումբավորվելով, արտասվելով դիմեց աստծուն, կամենալով իմանալ, թե արդյոք սխալներ գործե՞լ է իր գրվածքների մեջ. այդ միջոցին խաչելության պատկերի վրայից Քրիստոս պատասխանեց նրան. «Լավ գրեցիր իմ մասին, Թովմա: Այժմ ինչ վարձ կընդունես քո վաստակների փոխարեն»: Պատմելով այս հրաշքը, կաթոլիկ կղերը ավելացնում է «Հայտնի

է, որ թագավորները իրենց ստորագրությամբ հաստատում են այն վճիռները, որոնց կամենում են պահել թագավորության մեջ: Այսպես էլ երկնավոր վարդապետը իր ծառայի վարդապետությունը այսպիսի նշանավոր պատգամով կամեցավ հաստատել, որպեսզի ամենքը ջերմապես պահպանեն նրան»^{*}: Այսօր անհազին նշանակություն էր ստացել Թովման կաթոլիկ ուղղափառության համար^{**}:

Թովմա Աբվինացին, իհարկե, ունի իր տեղը փիլիսոփայության պատմության մեջ: Նա ունեցել է իր նշանակությունը իր ժամանակի համար: Սխալաստիկան, ինչ էլ լիներ, այն ծառայությունը մատուցեց մարդկանց, որ վարժում էր նրանց միտքը, սովորեցնում էր մտածել: Առաջ եկան հակառակ դպրոցներ, թովմայականները վեճեր էին վարում ուրիշ դպրոցների դեմ: Այս բոլորը շատ լավ էր այն հին, խավար ժամանակի համար: Բայց XVIII դարում, նորագույն փիլիսոփաների այդ փայլուն դարում, ի՞նչն էր ստիպում մեր վարդապետներին ամեն ջանք գործ դնելու, որ միջնադարյան սխալաստիկը հարություն առնե հայերի մեջ: Միայն այն, որ նրանք կաթոլիկ էին և, իբրև կղերականներ, միայն ուղղափառության հիմք կազմող փիլիսոփայությունը կարող էին ներկայացնել հայ ընթերցողին, ասելով, թե դրա մեջ են բոլոր իմաստությունները: «Ընդարձակ աստուածաբանությունը» բավարարություն չտվեց խաչատուր վարդապետին: 1739 թվին նա հրատարակեց «Համառոտություն բարոյականի աստուածաբանության»¹⁴², հիմնված, իհարկե, դարձյալ Աբվինացու վրա: Եվ չենք կարող ասել, թե այդ աստվածաբանությունները հրատարակվում էին կաթոլիկ հայերի համար: Կաթոլիկ վարդապետները իրենց հրատարակությունների վրա, նրանց ընդհանուր ազգային դարձնելու համար, տպագրում էին էջմիածնի կաթոլիկոսի անունը^{***}: Բացի այդ երկու գրքից, հայերենի է թարգմանվել միևնույն խաչատուրի «Բովանդակություն աստուածաբանության» լատիներեն գրվածքը և տպագրվել է 1736 թվին¹⁴³:

Հարկավոր է այստեղ ուշադրություն դարձնել այդ գիրքը թարգմանողի վրա: Դա մի հայուհի է, Մարիամ Քարաբաշյան: Նա թարգմանել է նույն խաչատուրի մի ուրիշ լատիներեն գրվածքն էլ. «Ներածումն առ քրիստոնեական կատարելություն» (տպված 1733-ին): Նախքան այդ թարգմանությունները, Մարիամ Քարաբաշյանը տպագրել էր տվել և իր հեղինակած «Ակն հոգույ» գիրքը (1728): Մեր գրականության պատմության մեջ սա, կարծեմ, առաջին հայ կինն է, որի գրական գործերը հայտնի են մեզ: Կկամենայինք ավելի ման-

^{*} «Փիլիսոփայություն կոմունի», Վենետիկ, 1751, հատոր Ա, եր. 18:

^{**} Մեր ժամանակներում էլ Աբվինացին շարունակում է մնալ կաթոլիկ եկեղեցու հույսն ու ապավենը: 1879 թվին պապը առաջարկում էր համալսարանների մեջ մտցնել Թովմային, իսկ բոլոր հավատարիմ կաթոլիկներին հանձնարարում էր ուսումնասիրել նրա գրվածքները: Լեոն XIII-ը իր հաշվով սկսեց այդ գրվածքների փառահեղ հրատարակությունը: Այժմ էլ Եվրոպայի կաթոլիկ երկրներում հրատարակվում են ամսագրեր և գրքեր, որոնց նպատակն է համաձայնեցնել ժամանակակից գիտությունը Թովմայի վարդապետության հետ:

^{***} Միթեթա Սեբաստացուն զիմակավորված հայ լուսավորչական համարողները իբրև ապացույց բերում են այն, որ նրա և նրա հաջորդի ժամանակ տպագրված բոլոր գրքերի վրա նշանակված է ժամանակի կաթոլիկոսի անունը: Բայց սա փաստ չէ: Եթե այդպես դատելու լինեք, դուրս պիտի գա, որ խաչատուր էրդրումցին էլ կաթոլիկ չէ, քանի որ նրա «Համառոտություն աստուածաբանության» գրքի վրա էլ տպված է. «Ե Հայրապետության հինգուկուսի Աղեքսանդրի ամենից հայոց կաթոլիկոսի»: Ուրիշ օրինակ. եղվիտ Հակոբ Վիլլուրը իր «Մեկնություն դաանության» գրքի մեջ (Հոռն, 1711) գործ է ածում «Տ. Աղեքսանդր հայոց կաթոլիկոս», «Սուրբ էջմիածին» և այլ այդպիսի հանոյական և շողոքորթական բառեր: Բայց ո՞վ կասե, թե Վիլլուր եղվիտը հայ լուսավորչական էր:

րամասն տեղեկություններ տալ այդ առաջին հայ գրադիտուհու մասին, բայց, դժբախտաբար, միայն այն գիտենք, որ Մարիամ Քարաբաշյանը պոլսեցի էր և կոչվում է «կուսասնունդ», ուրեմն կույս էր: Բայց որտե՞ղ է նա սովորել այդ-բան լատիներեն և ո՞ւր է թարգմանել այդ գրքերը: Կարծում ենք, պետք է նմ-թադրել, որ այդ կույսը ապրում էր վենետիկում, ուր XVIII դարում, իրավ, հանդիպում ենք պոլսեցի Գարաբաշյան հայ ընտանիքի: Վենետիկի կաթոլիկ կուսանոցներում քիչ չեն եղել և հայուհիներ, որոնց մեջ նույն այդ դարում հիշվում է կավրա Գարաբաշյան կույսը: Եվ իսկապես, միայն Իտալիայում, կաթոլիկ կուսանոցում կրթված կույսը կարող էր լատիներեն աստվածաբա-նությունը թարգմանել հայերենի:

Աստվածաբանական գրվածքների ցանկում հիշատակենք Պետրոս վարդապետ Թիֆլիսեցու թարգմանած «Ուղղ և ծուծ աստուածաբանութեան» (տպ., 1748 թ.),¹⁴⁴ դարձյալ մի հաստ հատոր, դարձյալ Աքվինացու վկայություննե-րով վարդարած: Նույն Պետրոս վարդապետի թարգմանությունն է եզվիտ Ռոդ-րիգվեց վարդապետի «Կրթութիւն կատարելութեան և կրոնաւորականի առաքի-նութեան», երկու հատոր (1741—1742), որ հրատարակեց Մխիթար Սեբաստա-ցին:

Առհասարակ, Մխիթարը ամեն ջանք գործ է դրել կրոնական կրթությունը ժողովրդականացնելու համար: Մենք ասացինք, որ այդ նպատակով նա հրա-տարակեց աշխարհաբար «Քրիստոնեական»: Բայց հետաքրքրական է, մանա-վանդ, նրա մի այլ գործը: Կրոն սովորեցնել խաղի միջոցով: Այս նպատակն ունի 1737-ին հրատարակված գրքույկը՝ հետևյալ վերնագրով. «Քրիստոնեա-կան վարդապետութիւն որ ի գործ ունի ¹⁴⁵ ի մեկելն զպատկերս և ժամանա-կի խաղալոյ»: Գրքույկի մեջ կան 46 պատկերներ՝ կրոնական բովանդակու-թյամբ. ցույց է տված խաղալու եղանակը. տանուլ տվողը պիտի ցույց տված աղոթքները կարդա: Իսկ տանողը: «Եթե որ հասանիցի ի 46, երթայ յարքա-յութիւն, և զինչ որ կայ ի գանձակն առցէ ինքն», — այսպես է ասում գրքույկը: Պատկերների մասին մի հասկացողություն տալու համար դնենք այստեղ այն, ինչ գրված է, օրինակ, 22-րդ պատկերի տակ.

«Որպէս մարմին զբազում անդամս ունի, յայց զմի միայն զլուխ, որ ի վերայ ալոց բնաւից անդամոցն ունի զբացարձակ իշխանութիւն, գոյով ինքն ի բարձրագոյն տեղուց քան զնոսա. նույնպէս և եկեղեցին է մարմին իմն խոր-հրդական, որոյ անդամքն են ամենայն հաւատացեալք, բայց ի վերայ նոցա է մի աներևոյթ զլուխ, որ է Յիսուս Քրիստոս. և տեղուց նորին այլ մի երևելի զլուխ, որ է սրբազան պապն Հռոմայ, փոխանորդն Յիսուսի Քրիստոսի, որ ունի ի վերայ ընդհանուր եկեղեցւոյն զգլխավոր իշխանութիւն պարզեալ ինքեան ի տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ»:

Ավելի հեռուն կղերական եռանդը չէր կարող գնալ: Աստվածաբանություն՝ խաղի միջոցով: Այդ խաղը, զվարճություն պատճառելով խաղացողներին, թե՛ պիտի փրկե նրանց հոգին և թե՛ անցողակի կերպով հիշեցնե, որ պապը Քրիս-տոսի փոխանորդն է, իշխանապետ ամբողջ եկեղեցու վրա: Մենք չգիտենք՝ այս խաղը Մխիթարի հեղինակությունն է, թե՛ փոխադրություն մի օտար լեզ-վից: Բայց հեղինակություններ էլ ունի նա և, իհարկե, այնպիսի հեղինակու-թյուններ, որոնք Մխիթարի ամբողջ աշխարհայեցողություններին են համապա-տասխանում: Նա հրատարակեց իր «Մեկնութիւն Ժողովողին» և «Մեկնութիւն Մատթէյի Աւետարանին» (1736—1737), և եթե այդ մեկնությունների վրա ավե-

րացնենք նաև Մխիթարի «Քերականութիւնը», որ լույս տեսավ 1730 թվակա-նին, մենք շատ քիչ բան թողած կլինենք նրա գրական գործունեությունից¹⁴⁶: Քերականության մասին արդեն խոսել ենք: Այդ սովոր աշխատությունը ոչ միայն մի շտեմնված նորություն չէր ներկայացնում, այլև զիջողություններ էր անում հայոց լեզուն աղճատող լատինամոլներին:

Եվ այսպես, ահա, սարերի ու ձորերի տարբերություն չկար Կ. Պոլսի և վենետիկի մեջ: Եվրոպան և Ասիան միացած են՝ հայերին միանման տաղտուկ, անմարս մտավոր կերակուր տալու համար: Մխիթար Սեբաստացին թեև շատ մի օւ եռանդոտ հրատարակիչ է, բայց Եվրոպայից նրա ուղարկած գրքերի և Քոստոյի ափերում լույս տեսածների մեջ չգիտենք ի՞նչ հիմնական տար-բերություն, ի՞նչ առավելություն կարող են գտնել, եթե, իհարկե, հաշվի չառ-նենք տպագրական արվեստի ներկայացրած տարբերությունը: Եթե ս. Ղազարի վանքը Ադրիական ծովի մի կղզու վրա գոյություն էր ստացել միմիայն աղոթագրքերի և աստվածաբանական հատորների պաշարը մեղանում սովա-րացնելու համար, կարելի էր և շուրախանալ, որ նա կա: Մեր ընդհանուր առա-ջագիմության տեսակետից բոլորովին միևնույն էր, թե ով կսովորեցնե մեզ աստվածաբանություն՝ Ամբղուլի դպրոցը թե՛ դոմինիկյան, եզվիտ կամ մխիթարյան վարդապետը: Այդ կողմից մենք հոգատարներ շատ ունեինք և առանց կրոնական գրքերի չէինք մնա:

Օրինակ, գիտնական խաշատուր վարդապետից կամ Մխիթար Սեբաստա-ցուց ինչո՞ւ էր պակաս եզվիտ պատեր Հակոբ Վիլլոտը: Այս կրոնավորին մենք տեսանք Նոր Զուղայի կրոնական խոռվությունների մեջ*: Կամ ուսումնա-սիրելով հայոց լեզուն, նա մի շարք հեղինակություններ գրեց, որոնց տպա-գրությունը սկսեց Եվրոպա վերադառնալուց հետո: Վիլլոտն ունի «Մեկնիչ սըր-բոյ Աւետարանին», «Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառ հաւատոյ», «Զորք խոկմունք յաղագս յաւիտենականութեան» կրոնական շարադրությունները, «Թաղիրք լատին-հայ», որոնք տպագրվեցին Հռոմում (1710—1714): Կյանքի մեջ Հակոբ Վիլլոտը կրոնական խառնակություններ բորբոքող և ղեկավարող մարդ էր, բայց իր գրքերի մեջ աշխատում է սիրաշահել հայերին, ձեռնալով նրանց բարեկամ և կարեկից, նույնիսկ հանձն առնելով պաշտպանել հայոց եկեղեցին մի քանի մեղադրանքների դեմ: Նա գրել է նույնիսկ «Պատմութիւն կաթողիկոսաց և թագաւորաց հայոց» փոքրիկ տետրակը, որ լույս տեսավ վե-նետիկում 1713-ին և որի մեջ դասավորված է հայոց կաթողիկոսների և թա-գավորների հաջորդությունը կամ «Գաւազանագիրքը»:

Երբ մի օտար մարդ, սովորելով հայոց լեզուն, կարողանում էր այդքան բան անել, կարող է մեզ զարմանք պատճառել կրոնական գրականության այն առատությունը, որ արտագրում էին հայ վարդապետները: Եվ Մխիթարն ու նրա միաբանությունը ոչինչ անուն և վաստակ չէին թողնի հայերի մեջ, եթե նրանց գրական գործերը այնպիսի բաներ լինեին, որոնց տեսանք մինչև այ-ժմ: Բայց ս. Ղազարի վանքը այդպես չպիտի մնար: Մխիթարը իր կենդա-նության ժամանակ ցույց տվեց, որ իր միաբանությունը բազմաթիվ անպետք հրատարակությունների շարքում մի-մի անգամ այնպիսի մեծագործությու-ններ պիտի ցույց տա, որոնք հիացմունք պիտի ազդեն ամենքին: Ահա ինչպես:

* «Հայկական տպագրություն», I, եր. 248:

1733 թվականին Մխիթար աբբան Բորտուլիի տպարանից լույս հանեց իր հրատարակած Աստվածաշունչը: Դա մի հսկա, հիանալի գործ էր, մի տպագրություն, որի նմանը դեռ մեր մեջ չէր եղած: Ոչինչ չէր խնայել Մխիթարը՝ այդ գործը ամեն կողմից կատարյալ դարձնելու համար ոչ անձնական աշխատանք, ոչ նյութական միջոցներ: Պղնձի վրա քանդակած նուրբ պատկերների առատություն, գեղեցիկ ծաղկագրեր, մաքուր տպագրություն աղնիվ, թանկ թղթի վրա, շատ խնամքով կատարված սրբագրություն. ահա այդ գեղարվեստական հրատարակության դարձերը: Մինչև այժմ էլ մեղանում մեծ հռչակ է վայելում «Աբբայի Աստվածաշունչը»: Միակ պակասությունը, ինչպես գիտենք, այն է, որ Մխիթարը, ձեռքի տակ չունենալով գրչագիրներ, արտատպեց Ոսկանի Աստվածաշունչը և կարողացավ շատ քիչ բան ուղղել նրա պակասություններից: Բայց գլխավորը այդ չէ: Մխիթարը հիշատակարանի մեջ մի առ մի նկարագրել է, թե ինչպես է տպվել Աստվածաշունչը: Կրկնապատիկ ծախսեր, աշխատանք, լարված ուշադրություն. սրանք, ճիշտ որ, անխուսափելի էին, մանավանդ այն ժամանակ, երբ տպարանական գործը դեռ այնքան թերի էր, չկային կատարելագործված մեքենաներ: Առհասարակ, «Աբբայի Աստվածաշունչի» տպագրության պատմությունը վկայում է, որ Մխիթարը և նրա աշակերտները սովորել են եվրոպացու պես աշխատել: Ս. Ղազարի վանքը պատկառելի, ակադեմիական հրատարակություններ անելու ընդունակություն էր ստանում:

Ահա, ամենից առաջ, Մխիթարյանների գերազանց հատկությունը, որին մեղանում դեռ ուրիշ ոչ մի հիմնարկություն չէ հասել: Միաբանությունը հայ ազգի մեջ ամենաբարձր, առաջնակարգ տեղ էր գրավում նախ և առաջ իրեն հրատարակել:

Տեսնենք այժմ նրա մի այլ հատկությունը: 1749 թվականին լույս տեսավ Վենետիկում «Պատմություն վարուց Գրիգորի Լուսավորչին» գիրքը¹⁴⁷: Մեծ բան չէ այս աշխատությունը և Մխիթարը չէ նրա հեղինակը: Բայց գիրքը նշանավոր է մի քանի կողմերով: Նախ և առաջ դա մի գեղեցիկ վկայություն է Մխիթարի դպրոցի մասին, որովհետև պատկանում է նրա աշակերտներից մեկի՝ Մատթեոս վարդապետի գրչին: Ի՞նչ է ցույց տալիս այդ գրիչը: Գրական ճաշակ, լեզվի կանոնավորություն, հեղինակելու ուժ, որոշ հասկացողություն ոճի և չափի մասին: Գրական անկման այն տխուր, երկարատև ժամանակներում Մխիթարյան դպրոցի այդ առաջին պտուղը գալիս էր ավելետելու, որ պատրաստվում է ավելի լավ ու հարուստ ապագա հայոց գրականության համար: Երրորդ նշանավոր հանգամանքը այն ճյուղն է, որին վերաբերում է գիրքը՝ պատմագրությունը: Դա այն ասպարեզն է, ուր Մխիթարյանները մեծ անուն հանեցին և ամենից մեծ ծառայությունը մատուցին իրենց ազգին: Մատթեոս վարդապետի հեղինակության մեջ արդեն տեսնում ենք այն առավելությունները և պակասությունները, որոնք հատուկ են Մխիթարյաններին՝ պատմագրության մեջ: Առավելություններն են՝ պատմելու շնորհ, լայն ժանրություն աղբյուրների հետ, մանրակրկիտ ուսումնասիրություն: Ս. Ղազարի վարդապետները շատ կարգացած, լեզվագետ մարդիկ են: Նրանց առջև միայն հայոց ազգային աղբյուրները չեն բացված, այլև հույն, լատին, հին և նոր հեղինակները: Վենետիկից դուրս ոչ ոք չունի այդքան պատրաստություն և այդ պատճառով Մխիթարյանները հեղինակություն են: Բայց նրանք ունեն և հիմնավոր պակասություններ. դա վանական պատմագրություն է, միամիտ, ամեն ինչին հավատացող, առանց խիստ քննադատության: Բավականանք այս համար

ոտո գիտողություններով: Ավելի մանրամասն կխոսենք այն ժամանակ, երբ կհասնենք Չամչյանին, XVIII դարի այս առաջնակարգ, հսկա գրագետին:

Մխիթարյանների այս երկրորդ հատկության միացած է և երրորդը, որ արտահայտվեց նույնպես Մխիթարի ժամանակ: Նույն 1749 թվականի մայիսի 19-ին լույս տեսավ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» հսկայական գործը, որ մի դարագլուխ է կազմում մեր գրականության մեջ: Ամենից առաջ նա գալիս էր ցույց տալու, թե ս. Ղազարի վանքում ինչպես լավ գիտեն աշխատել. աշխատել հավաքական ուժերով, համառ տոկունությամբ, հիմնավոր, գիտնական պատրաստությամբ: Գործը սկսվել էր դեռ 1727 թվականին, բայց ընդհատվեց երկար ժամանակով, նորից սկսվեց 1742-ին և վերջացավ 1745-ին¹⁴⁸: Այդքան ժամանակամիջոցում Մխիթարը և նրա աշակերտները ստեղծեցին մի հարուստ բացատրական բառարան, որի հատկությունները ուղղակի անգնահատելի են:

Մինչև այդ չկար հայերեն բառարան, այս բառի իսկական նշանակությամբ: Մի քանի լատին վարդապետներ կազմել էին լատիներեն-հայերեն բառարաններ, որոնք տպագրվեցան զանազան ժամանակներում: Բայց դրանք չափազանց պակասավոր, սխալ ու աղբատ էին: Կար և մի հայերեն բառարան, որ կազմել էր Նրեմիա վարդապետը: Դա էլ շատ համառոտ էր, այնպես որ հարյուր բառից մեկը հազիվ կարելի էր գտնել նրա մեջ: Այդ բառարանները ոչինչ օգուտ չէին կարող տալ Մխիթարին, և նրանք միանգամայն անտես առնվեցին: Պետք էր նորից կազմել բառարանի նյութը, տալ մի ընդարձակ, գիտական աշխատություն, որ ի նկատի պիտի ունենար մի շարք կարևոր նպատակներ: Ժամանակը ստիպողաբար պահանջում էր մի այդ տեսակ գործ: Հայոց լեզուն արդեն չափազանց աղավաղված էր և գնալով ավելի և ավելի ցած էր ընկնում, աղքատանում: Յուրաքանչյուր հեղինակ գործ էր ածում բառերը այնպես, ինչպես ինքն էր հասկանում, և այդ պատճառով մեծ քանակությամբ բառեր կորցրել էին իրենց իսկական նշանակությունը, քերականական կանոնները շփոթվել էին: Հայոց լեզվին սպառնում էր մի մեծ աղետ. այդպես զնալով, նա պիտի բոլորովին ալլանդակվեր, կորցներ իր կենսունակությունը:

Այդ աղետի դեմ Մխիթարը ծրագրում է մի շատ հիմնավոր, թեև շատ էլ դժվար իրագործելի միջոց. հավաքել հին հայոց գրականության բառերը, բացատրել նրանց այն մտքով, ինչպես հասկացել և գործ են ածել նրանց ամենահայտնի հայ հեղինակները: Միայն ու աշխատանք չխնայելով, նա զանազան հայաբնակ տեղերից բերել է տալիս գրքեր: Դրանց մեջ գործածած բառերի բուն իմաստը որոշելու համար մանրամասն և բարեխիղճ ուսումնասիրություններ է կատարում: Մեծ ծառայություն մատուցանում են, մանավանդ, հունարենից և լատիներենից թարգմանած գրքերը: Մխիթարը գտնում է այդ թարգմանությունների բնագրերը, համեմատում է դրանց և գտնում է բառերի ճիշտ միտքը: Հին հայկական թարգմանությունների թագն ու պսակը, ինչպես հայտնի է, Սահակի և Մեսրոպի աշխատություններով թարգմանված Աստվածաշունչն է: Մխիթարը ամենից շատ այդ առատ ու անսպառ աղբյուրին է դիմում: Նա ձեռքի տակ ունի հունարեն բնագիրը և համեմատության միջոցով գտնում է, թե Սահակի և Մեսրոպի ժամանակ ինչպես էր հասկացվում այս կամ այն բառը: Այդ, միանգամայն ճիշտ ու անսխալ միջոցով, Մխիթարին և նրա աշխատակիցներին հաջողվում է վերականգնել հայոց լեզվի նախկին մաքրությունը: Նրանք բացատրում են բառերի նշանակությունը, և որպեսզի այդ բացատրությունները քմածին չերևան, բերում են վկայություններ գրքերից, զննելով այն կտորները, ուր գործ է ածված բացատրության կարոտ բառը:

Բավական չհամարելով այդ կերպով պարզած բացատրությունները, Մխիթարը դիմեց և կենդանի լեզվին. հարցումիորձ արավ Վենետիկում եղած հայերին և ժողովրդական լեզվից էլ շատ հարստություններ հանեց: Ընտրությունը կատարվում էր շատ խիստ կերպով. պետք է իմանալ, որ այն ժամանակվա ս. Ղազարի վանքը շատ ձեռագրեր չուներ, որպեսզի շատ բառեր և շատ բացատրություններ քաղեր նրանց միջից: Այդ պատճառով էլ բառարանի մեջ չեն մտցվում այն բառերը, որոնց միտքը բավականաչափ պարզ չէ կամ կասկածելի է: Այդպիսի բառերից կազմվեց մի ուրիշ բառարան, որ հրատարակվեց հետո:

Այսպիսի զարմանալի տոկունությամբ տարված աշխատությունը մի շատ պատկառելի գործ տվեց մեզ: Բառարանը բաղկացած է 1273 երեսից: Յուրաքանչյուր երես ունի երկու սյունակ, իսկ յուրաքանչյուր սյունակ բաղկացած է 62 մանրատառ տողերից: Ընդամենը, ուրեմն, մոտ 79.000 տող: Եվ եթե չմոռանանք, որ դա բառարան է, որի յուրաքանչյուր բառը պիտի չափված, կշռված լինի, մանրակրկիտ ուսումնասիրություններից հանված, այն ժամանակ, կարող ենք երևակայել, թե ի՞նչ վիթխարի աշխատություն են գործ դրել Մխիթարը և նրա աշակերտները այդ առաջին հայերեն բառարանի վրա:

Այո, մեզանում էլ տպագրական մամուլը սկսում էր մտքի և աշխատանքի հրաշալիքներ տալ: Միայն այս գործը որքան է բարձրացնում Մխիթար արքային իր ժամանակակիցների մեջ: Դրանով հաջողվում է լեզուն կենդանացնել, տալ նրան մի մեծ հարստություն, որի նշանակությունը հասկանալու համար բավական է նույնիսկ մի թեթև հայացքով չափել այն ժամանակվա գրականությունը, նրա աղքատ ու անտաշ լեզուն: Բառարանը Մխիթարյան միաբանության համար կատարյալ և վերջնական հաղթանակի մի հոյակապ կոթող էր: Նա տվեց ս. Ղազարի վանքին տիրապետության անսահման իրավունք: Վանքը այնուհետև մեր լեզվի տերն է դառնում, ղեկավարում է նրան իբրև բարձրագույն հեղինակություն, իբրև ակադեմիա, որ օգնեցներ է արձակում և որին հպատակվում են ամենքը:

Բայց Մխիթար Սեբաստացուն չէր վիճակված տեսնել իր սկսած հիանալի գործի վախճանը: Բառարանի վերջին թերթերն էին տպվում, երբ նա ծանր հիվանդությունից վախճանվեց (1749 թվականի ապրիլի 27-ին), 74 տարեկան հասակում, և թաղվեց իր շինած վանքի մեջ:

Այդ երկարատև, եռանդոտ կյանքի գլխավոր հանգամանքները մեզ արդեն ծանոթ են: Մենք գիտենք, թե որքան շատ շարշարվեց այդ մարդը, գիտենք, թե որտեղից սկսեց նա և ուր վերջացրեց իր գործունեությունը: Սեբաստիայի երկու անգրագետ կույսերի աշակերտը մեռնում է Վենետիկում, իր ձեռքով հաստատած բարեկարգ, մեծագործ միաբանության գրկում: Աստվածաշունչը, Հայկազյան բառարանը նրա մեծ գործերն են: Կաթոլիկ աշխարհում նա այնքան հռչակ էր ստացել, որ երբ գնացել էր Հռոմ, կարդինալներից մի քանիսը արժանի էին համարում նրան պապական գահի վրա բազմելու*: Մահը վերջ էր դնում այդ եռանդոտ, բազմաշարշար կյանքին մի այնպիսի ժամանակ, երբ նրա միաբանության գոյությունը ապահովված էր: Մխիթարը ամեն ինչ պատրաստել էր, կարգի բերել: Նա պատրաստել էր ոչ միայն օթևան, որի մեջ պիտի հարատևեր միաբանությունը, այլև այն հոգին, որ պիտի թագավորեր այդ օթևանի մեջ. և նրան մնում էր միայն կտակ թողնել իր աշակերտներին,

* Ագոնց, եր. 292:

որ հավատարիմ մնան իր սկսած գործին: Երջանիկ էր Մխիթարը և ժառանգների կողմից: Դրանք զանցառու, վստահ և անբարեխիղճ ժառանգորդներ չանդիստացան: Հայկազյան բառարանի երկրորդ հատորը, որ բաղկացած էր մնացորդ բառերից, հատուկ անուններից, աշխարհաբարից գրաբար և գրաբարից աշխարհաբար թարգմանություններից, հրատարակեցին այդ աշակերտները: Բայց միայն այդքանը չէր Մխիթարի հաջորդների գործը: Նրանք ոչ միայն սրբություն մարդկային իրենց ստացած ժառանգությունը, այլև ավելի հարստացրին, ճոխացրին նրան:

Մխիթարի արքայության շրջանը դեռ սկզբնավորությունն էր, զարգացման առաջին աստիճանը, սաղմնային դրությունը: Դա կես դարի մի շրջան էր: Մխիթարի մահվանից հետո սկսվում է միաբանության նոր, երկրորդ շրջանը, որ նույնպես կես դար է շարունակվում: Այդ շրջանին մենք կվերագրենք հետո: Իսկ այժմ մենք պիտի տեղափոխվենք Արևելյան Հայաստան և տեսնենք, թե ինչեր էին կատարվում այնտեղ:

Գլուխ Գ

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ¹⁴⁹

I

Համեմատություն Արևմտափի և Արևելքի մեջ. Արևելյան Հայաստանը՝ քաղաքական շարժման տեղ: Իսրայել Օրին Եվրոպայում. քաղաքական համեմատման, պատերազմ սպանիական ժառանգության համար. Օրին ուղարկվում է Ռուսաստան, դրությունը Ռուսաստանում. Հյուսիսային պատերազմ, Պետրոս Մեծը առանձին ուշադրություն է դարձնում հայ պատգամավորության վրա: Աղեքսանդր, բանակցություններ, հայերի ազատագրության ծրագիր. զինվորական արշավանքի մանրամասնություններ: Պետրոս Մեծը խոստումներ է անում. դեսպանություն դեպի Հայաստան. Օրին ուղևորվում է արտասանման՝ պատրաստվելու համար:

Վենետիկից և Կ. Պոլսից հետո որպիսի՝ հակապատկեր է ներկայացնում Հայաստանի այն բաժինը, որ Պարսկաստանի տիրապետության տակ էր գտնվում: Այստեղ անփոփոխ ծանրացած է դարերի դժբախտ իրականությունը: Մահմեդական սանձարձակ բռնակալությունը ճնշում է առաջվա պես. նույն ստրուկները և նույն կեղեքիչները: Այստեղից նայելով դեպի արևմուտք, մենք տեսնում ենք, թե որքան մեծ առաջադիմություն է Կ. Պոլսում և Վենետիկում սկսված գրական շարժումը: Այստեղ ոչ տպարան է գործում, ոչ գրքեր են հեղինակվում կամ թարգմանվում: Այստեղ ոչինչ հարմարություն չկա, որ մտավոր առաջադիմության ճառագայթները թափանցեն պարսկական արյունոտ իրականության ներսը: Ու Արևելյան Հայաստանը տգետ ու խեղճ է: Նա ետ է մնում գրական գործում, մինչդեռ արևմտյան հայությունը առաջ է գնում թեև գանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով:

Բայց այստեղ, Պարսկական Հայաստանում, կա մի ուրիշ շարժում, որի մասին հասկացողություն անգամ չունի արևմտյան հայությունը: Այստեղ արժարժվում է քաղաքական ազատության միտքը: Ահա թե ինչ խոշոր գործ կա-

րող էր Պարսկահայաստանը հակադրել Թուրքահայաստանի մտավոր շարժմանը: Պատմությունը, բաժանելով հայերին երկու մասի, բաժանել է և այդ մասերի դերերը. արևմուտքում՝ գրական շարժում, իսկ արևելքում՝ քաղաքական շարժում. այսպես է դրությունը տասնութերորդ դարում: Երկու շարժումները չմիացան միմյանց հետ: Պարսկա-թուրքական սահմանագլուխը մի հզոր անջրպետ հանդիսացավ դրանց մեջ: Մի կողմում՝ գրական շարժում առանց քաղաքական իդեալների, մյուս կողմում՝ քաղաքական շարժում առանց գրական-մտավոր շարժման:

Արևելյան Հայաստանի սկսած գործն էլ իր խոշոր հանգամանքները, իր հերոսներն ուներ: Եթե արևմուտքում կար մի Մխիթար Սեբաստացի, որ հերոսական ջանքերով գրական գաղթականություն էր հիմնում, արևելքում էլ գործում էր Իսրայել Օրին, որ նույնպիսի հերոսական ջանքեր էր թափում հայերի մեջ մի ազատական շարժում ստեղծելու և կենդանացնելու համար: Տասնութերորդ դարի այս երկու խոշոր անունները՝ Մխիթար և Օրի, հավասար իրավունքներ ունեն մեր ազգի երախտավորներ կոչվելու, թեև մեկը խաղաղ վանական գործիչ էր, զրչի և դպրության մարդ, իսկ մյուսը քաղաքական գործիչ էր, որ իր հայրենիքի բարօրության համար վառողի և արյան գաղափարն էր քարոզում: Նրանք առաջացրին շարժումներ, որոնք հավասարապես անհրաժեշտ էին հայերին, որոնք աստիճանաբար զարգացան և դարձան մեր վերածնության նշանաբանը:

Օրին, ինչպես գիտենք,* իր ծրագիրներով և հավատարմաթղթերով Սյունիքից ուղևորվեց Եվրոպա՝ 1699 թվի գարնանը: Կ. Պոլսի վրայով նա անցավ Գերմանիա, ներկայացավ Պֆալցի կուրֆյուրստին: Նրա հետ էր Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցը: Կուրֆյուրստը հիվանդ էր, և Օրին ստիպված էր վեց ամիս սպասել Դյուսելդորֆում: 1699-ի աշնանը Օրին ներկայացրեց կուրֆյուրստին մանրամասն գրություններ, որոնց մեջ նկարագրում էր իր ճանապարհորդությունը դեպի Հայաստան և պատմում էր, թե ինչպես պետք է գլուխ բերել հայերի ազատության սուրբ և մեծ գործը: Պֆալցի իշխանը, միանգամայն հավանություն տալով այդ ծրագիրներին, ուղարկեց Օրինին Վիեննա, Լեոպոլդ I կայսրի մոտ, որի աջակցությամբ պիտի գլուխ բերվեր հայերի ազատությունը:

Բայց Եվրոպայի քաղաքական հանգամանքները փոխվել էին և շատ անպաստ էին հայկական դատի համար: Կայսրը սաստիկ զբաղված էր իր համար ավելի կարևոր, ավելի մեծ և կնճռոտ հարցով: Սպանիայի թագավորը մահամերձ դրության մեջ էր և անժառանգ: Վաղուց հարց էր ծագել, թե ով պիտի ժառանգե նրա թագը, և այդ հարցը դրավել էր պետությունների ընդհանուր ուշադրությունը: Սպանիան այն ժամանակ մի ահագին պետություն էր, որ լայնատարած կալվածներ ուներ թե՛ Եվրոպայում և թե՛, մանավանդ, երկրագնդի մյուս մասերում: Առած էր դարձել, թե արևը մայր չէ մտնում սպանիական պետության սահմաններում: Այդ մեծ հարստության ժառանգորդ էին հանդիսանում ֆրանսիական Լյուդովիկոս XIV թագավորը և ավստրիական Լեոպոլդ կայսրը, որոնք ազգակցական կապերով կապված էին Սպանիայում թագավորող տան հետ: Երկու ժառանգները թեև պայմանագրերով համաձայնություն էին կայացրել սպանիական ժառանգությունը բաժանելու համար, բայց այդ ժառանգությունը չափազանց չաղ կտոր էր, չափազանց շատ էր ավտորժակ

գրգռում, ուստի և ամեն մեկը աշխատում էր առյուծի բաժին ստանալ: Սպանիական թագավորը մեռավ 1700 թվին: Նա կտակով ժառանգ էր նշանակել Լյուդովիկոսի թոռին, որ գնաց Սպանիա՝ գահ բարձրանալու համար: Բայց Լեոպոլդն էլ կամենում էր իր որդուն նստեցնել այդ գահի վրա: Պատերազմը անխուսափելի էր: Նա պատրաստվում էր վազուց և պիտի վճռեր ժառանգություն հարցը: Հօգուտ այս կամ այն կողմի: Լեոպոլդը շտապեց խաղաղության գաշինք կապել թուրքերի հետ, որպեսզի նրանց դեմ կովոդ զորքերը նոր պատերազմի պատրաստվեն: Իսկ այդ նոր պատերազմը պիտի լիներ շատ մեծ, երկարատև: Սպանիական ժառանգության հարցի մեջ շատ կարևոր շահեր ունեին և Անգլիան ու Հոլանդիան, որոնք և կայսրի դաշնակից հանդիսացան: Լյուդովիկոսը պիտի կռվեր համարյա Եվրոպայի կեսի դեմ, և պատերազմի դաշտը շատ լայնատարած էր: Նա բռնում էր Իտալիան, Հոլանդիա ամերը, Սպանիայի սահմանները:

Ահա այդ պատրաստությունների մեջ էր Լեոպոլդ կայսրը, երբ Իսրայել Օրին ներկայացավ նրան՝ հեռու արևելքում տանջվող մի քրիստոնյա ժողովրդի ազատությունը խնդրելու համար: Կայսրը, իհարկե, չէր կարող կատարել Օրինի խնդիրը, թեև նրանից խնդրում էին մի փոքրաթիվ բանակ: Բայց նա միանգամից չմերժեց էլ հայերին ազատելու միտքը: Ընդհակառակն, հուսադրական թուղթ գրեց հայ մեկիքներին, իսկ Օրին խորհուրդ տվեց դիմել Ռուսաստանի օգնությանը, որովհետև, ասում էր, առանց ռուսաց թագավորի համաձայնության և աջակցության չէ կարելի զորք ուղարկել Կասպից ծովի ափերը: Լեոպոլդը թույլ, անվճարական մարդ էր: Հայ պատգամավորը նրանից լսեց միայն խոստումներ, բարի ցանկություններ, բայց որևէ գրական գործ, հաստատ դիտավորություն նա չկարողացավ իմանալ, թեև քաղաքական աշխարհի դրությունը պարզ ցույց էր տալիս, որ կայսրը չէ էլ կարող խոստումներից և բարի ցանկություններից մի քայլ առաջ գնալ:

Օրին պիտի մտածեր Ռուսաստան ճանապարհորդելու մասին: Հայերի բարերարը՝ Պֆալցի կուրֆյուրստը, այստեղ էլ չխնայեց իր օգնությունը և մի նամակ գրեց ռուսաց Պետրոս թագավորին, որին հայտնում էր հայ պատգամավորների խորհուրդը, իր համակրությունը հայերի գործին և խնդրում էր նրա աջակցությունը: Օրինի հետ կուրֆյուրստը մի նամակ էլ ուղարկեց Անգեղակոթի Մելիք Սաֆրազին և նրա ընկերներին: Այդ նամակի մեջ նա ամենադրական, ոգևորող խոսքերով հուսադրում էր հայ իշխաններին, թե Օրին բերած ծրագիրը անպատճառ կիրականանա, թե քրիստոնյա զորքեր կուղարկվեն Հայաստան և նրանց օգնությամբ հայերը կթոթափեն պարսկական լուծը և անկախություն, ազատություն, խաղաղություն կհաստատեն իրենց երկրում: Խոստանում էր ամենամեծ գաղտնապահություն և հավատացնում էր մեկիքներին, որ աստված Օրինն է ընտրել հայրենիքի մեծ և սուրբ գործը գլուխ հանելու համար:

Լեոպոլդ կայսրն էլ հանձնարարական նամակ գրեց Պետրոս թագավորին: Հայ պատգամավորությունը 1701 թվականի գարնանը ճանապարհվեց դեպի Ռուսաստան, հանձնարարական նամակ ստացավ նաև Լեհաստանի թագավորից ու հունիսի 30-ին մտավ ռուսաց սահմանները: Մոռենսկում նրան ընդունեցին իբրև Պֆալցի կուրֆյուրստի և կայսրի դեսպան: Օրին և Մինաս վարդապետի հետ էր և նազար Օրբխովիչը, որ հայաստանցի հայ էր, բայց, ինչպես երևում է, Լեհաստանում էր ապրում: Սա էլ թարգմանի պաշտոն էր կատարում: Հասնելով Մոսկվա, Օրին իր հետևորդների հետ լավ ընդունելություն դտավ. ռուսաց կառավարությունը առանձին բնակարան հատկացրեց նրան և

* «Հայկական տպագրություն», I, գլ. XV:

տալիս էր թե՛ նրա և թե՛ նրա հետ եղած մարդկանց ուսելիքի փողը: Հուլիսի 11-ին, տեղ հասնելուց չորս օր հետո, բոլորին Գուլիսի հարցրեց Օրիից դեսպանության նպատակը: Սա պատասխանեց, թե դա գաղտնիք է, որ բաց կանն թագավորի առաջ, որովհետև ինքը ռուսներին չգիտե, իսկ թարգմանի միջոցով մանրամասն բացատրություններ տալը անհարմար է համարում: Սակայն Պետրոսը իսկույն ունկնդրություն չընդունեց հայ պատգամավորին: Նույն Գուլիսի արագակց նրան մի քանի հարցեր, որոնց Օրին հանձն առավ պատասխանել գրավոր կերպով:

Այսպես սկսվեցին Օրիի հռչակավոր բանակցությունները ռուսաց կառավարության հետ: Բայց այստեղ էլ աննպաստ հանգամանքներ և արգելքներ կային կանգնած հայոց հարցի առաջ: Ռուսաստանն էլ այդ ժամանակ խառնված էր պատերազմական գործողությունների մեջ, որոնք նրա համար կյանքի և մահվան նշանակություն ունեին: Սպանիական ժառանգության համար բացված պատերազմի հետ միաժամանակ սկսվել էր և Հյուսիսային կողմած պատերազմը: Նա ուղղված էր շվեդական պետության դեմ, և նրա հոգին Պետրոսն էր, որին մի կողմից Լեհաստանն էր օգնում, իսկ մյուս կողմից՝ Նորվեգիան: Կամենսկով Ռուսաստանի սահմանները հասցնել ծովին, որպեսզի հեշտ լինի հաղորդակցությունը Նավոյայի հետ, կամենալով, ինչպես ասում է բանաստեղծ Պուշկինը, պատուհան բաց անել դեպի Նավոյա, Պետրոս Մեծը աչք էր դրել Բալթիկ ծովի արևելյան ափերի վրա, ուր տիրապետում էին շվեդացիները: Պատերազմը սկզբում շատ անհաջող էր ռուսների համար, 1700 թվականի նոյեմբերի 19-ին ռուսաց բանակը, թվով 35—40 հազար, որ պաշարել էր Նարվա քաղաքը, ենթարկվեց 8.500 շվեդացիների հարձակման, սաստիկ պարտություն կրեց և փախուստի դիմեց: Պետրոսը, ինչպես այդ հատուկ է մեծ հոգիներին, չհուսահատվեց այդ պարտությունից, այլ խրատներ առավ: Նա գիտեր, որ այդպես էլ պիտի լիներ, որովհետև ռուսները դեռ անկիրթ են և, ուրեմն, չպիտի կարողանան դիմանալ նույնիսկ մի փոքրաթիվ եվրոպական զորքի հարձակմանը: Հեռատես, խորաթափանց թագավորը հայտարարեց, որ ռուսները պատերազմել պիտի սովորեն իրենց հաղթող թշնամիներից և սկսեց եռանդով պատրաստություններ տեսնել: Հավաքեց նոր զորքեր, կրթում, սովորեցնում էր նրանց, օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ շվեդական թագավորը արշավել էր Լեհաստան:

Այսպես էր գործերի դրությունը այն միջոցին, երբ Օրին հասավ Մոսկվա: Պետրոսին հարկավոր էին հաղթություններ, որովհետև հարկավոր էին Բալթիկ ծովի ափերը: Բայց դեռ ոչ մի հաղթություն նա չէր տարել, դեռ մի ափ հող չէր գրավել իր ցանկացած տեղերում, իսկ շվեդական Կարլոս XII թագավորը ամեն ժամանակ կարող էր Լեհաստանից իր գեներալ Բարենել Ռուսաստանի դեմ: Այսպիսի մի լարված դրության մեջ հայերի ներկայացուցիչը զորք էր խնդրում իր խեղճ հայրենիքի ազատության համար: Անհնարին էր, իհարկե, այդպիսի գործ սկսել այժմ:

Բայց քանի որ հարցը Արևելքին էր վերաբերում, Պետրոսը չէր կարող միանգամայն անտարբեր մնալ: Նրա մեծ խելքը վաղուց էր ըմբռնել, թե Ռուսաստանի բարեկեցության և տնտեսական առաջադիմության համար ինչ նշանակություն ունեն արևելյան երկրները: Ազով բերդը թուրքերից խլելուց հետո, 1698-ին, Պետրոսը արդեն մտածում էր Ազովյան և Կասպից ծովերը մի ջրանցքով միացնելու մասին: Կասպից ծովի առևտրական և քաղաքական նշանակությունը նա շատ լավ էր հասկանում, ապա, ուրեմն, պիտի հետաքրքրվեր և այդ ծովի շուրջը ապրող ազգերով: Արևելյան գործերի վերաբերմամբ թագա-

վորը ունեի իր ծրագիրներն ու դիտավորությունները, սակայն այդ բոլորը նա թողնում էր հարմար ժամանակի, երբ շվեդական պատերազմը վերջացած կլիներ այնպես, ինչպես ինքն էր ցանկանում:

Ահա այս պատճառով Պետրոսը առանձին ուշադրություն դարձրեց Օրիի վրա: Թեև այժմ չէր կարելի իրագործել նրա ծրագիրները, բայց դրանք հարկավոր էին ապագայի համար: Նվ ռուսաց կառավարությունը սկսեց ամենայն հնարքներով լսել Օրիին, որ, իբրև լավատեղյակ մարդ՝ լիովին տեղեկություններ էր տալիս պարսկական գործերի մասին: Հայոց պատգամավորին առաջարկված էին հետևյալ հինգ հարցերը. 1) Որքա՞ն զորք է մտադիր տալ Պարսիցի կուրֆյուրստը և առհասարակ ուրիշ ի՞նչ զորամասեր իշխաններ պիտի օգնեն և որքա՞ն զինվոր պիտի տան: 2) Այդ զորքերը ի՞նչ ճանապարհով և ի՞նչ պատրվակով պիտի անցնեն Ռուսաստանի վրայով, և ո՞վ պետք է պաշար տա նրանց: 3) Ռուսաց թագավորի հողերով արշավելիս զորքերը չե՞ն վնասի թագավորի հպատակներին և ինչպե՞ս դրան հավատալ: 4) Եթե ամենակարող աստվածը բախտ կտա և կգրավվեն տեղեր, ո՞ւմ անունով պիտի պահվեն նրանք, և ո՞ւմ զորքերը ի՞նչ քանակությամբ պիտի մնան այդ տեղերում: 5) Զինվորական արշավանքը վերջացնելուց հետո ո՞ր տեղերում կլինի զորքերի ձմեռոցը և նրանք որտեղից և ո՞ւմ հաշվով պաշարեղեն կստանան:

Հուլիսի 14-ին Օրին ուղարկեց Պետրոս թագավորին իր առաջին գրավոր հայտարարությունը: Դրա մեջ նա նախ և առաջ շնորհակալություն էր հայտնում այն ընդունելության համար, որին արժանացան ռուսաց հողի վրա թե՛ ինքը և թե՛ իր հետևորդները: Դիմելով, ապա, իր առաքելության նպատակին, Օրին ասում էր.

«Եկանք մենք այստեղ, որպեսզի ընկնենք ձեր թագավորական մեծության ոտները և մեզ այստեղ ուղարկողների կողմից խնդրենք ողորմություն օգնել մեր խղճով ժողովրդին, որ սաստիկ տանջվում է անհավատների բռնության տակ: Չենք կասկածում, որ ձեր թագավորական մեծությանը հայտնի է, թե հայոց երկրում սրանից առաջ, հին ժամանակներում, եղել են թագավոր և քրիստոնյա իշխաններ: Բայց հետո, նրանց անմիաբանության պատճառով, տեղի ունեցավ այն, որ հայոց այդ ամբողջ թագավորությունը ընկավ անհավատների լծի տակ: Երկու հարյուր հիսուն և ավելի տարիներ կան, ինչ այդ ամբողջ քրիստոնեությունը հեծում է անհավատների լծի տակ. և ինչպես Ադամի որդիները հուսով սպասում էին Մեսիայի գալստյան, որ պիտի ազատեր նրանց հավիտենական մահից, այնպես էլ այս խեղճ ժողովուրդը միշտ ապրել է և այժմ ապրում է այն հույսով, թե օգնություն կստանա ձեր թագավորական մեծությունից: Նրանց մեջ կա նախագուշակություն, թե վերջին ժամանակներում անհավատները կզառնան սաստիկ կատաղած և կսկսեն հարկադրել քրիստոնյաներին ընդունել իրենց ամենազարչելի օրենքը. և այն ժամանակ կգա Մոսկվայի օգոստոսափառ տանից մի մեծ իշխան, որ Ալեքսանդր Մեծից էլ շատ բաշ կլինի և կվերցնի հայոց թագավորությունը ու կազատե քրիստոնյաներին: Այս մարգարեությունը հավատում էին մինչև այժմյան ժամանակը և հավատում են այժմ էլ, որովհետև, իսկապես տեսնում ենք, որ անօրենքները այն սաստիճան շարունակվում են հասել, որ քրիստոնյաներին մեծ հարկերով և բռնությամբ հարկադրում են ընդունել Մահմեդի հավատը, իսկ մյուս կողմից տեսնում ենք այն բնական վառ ձգտումը, որ ունի ձեր թագավորական մեծությունը քրիստոնեական հավատը մեծացնելու և բազմացնելու համար, ինչպես նաև ձեր ճշմարիտ խոստմունքը պատերազմել անհավատների դեմ, որոնք երբեք

այնքան թույլ ուժ չեն ունեցել, ինչպես այժմ, որովհետև 70 և ավելի տարիներ կան, ինչ նրանք մի նշանավոր պատերազմ չեն ունեցել»^{*}:

Պատասխանելով իրեն առաջարկած հինգ հարցերին, Օրին ասում էր. «1) Կուրֆյուրստի գնդերը մեզ հարկավոր չեն: Պատերազմի առաջին տարում հարկավոր չեն ուրիշ զորքեր, բացի ռուսաց զորքերից: Եվ մենք զորքեր չենք խնդրել կուրֆյուրստից, այլ միայն օգնություն, քանի որ նա բարեկամություն ունի եվրոպական շատ վեհապետների հետ: Մենք օգնություն խնդրեցինք, որպեսզի եթե թուրքիան մեր դեմ պատերազմ սկսե, եվրոպան այդ ժամանակ օգնե մեզ ծովի և ցամաքի կողմից: Բայց որովհետև կուրֆյուրստը այնպիսի իշխան է, որ ուզում է մաս ունենալ այս փառավոր գործի մեջ, ուստի նա խոստանում է իր զորքերը, և եթե հաճո լինի ռուսաց թագավորին, կտա օգնություն և ուրիշ բաներով: Բացի կուրֆյուրստից և կայսրից, մենք գերմանական ուրիշ իշխաններին չենք հայտնել մեր նպատակը: Իսկ կայսրն էլ խոստանում է օգնություն, եթե կամենա թագավորը: 2) Չորքերը Ռուսաստանի միջով անցնելիս ամեն ինչ կառնեն փողով, կվճարեն նույնիսկ ձվի գինն էլ: Նրանք անցնում են ռուսաց հողերով ռուսաց թագավորի անվան տակ: 3) Եթե թագավորը թույլ տա զորքերին անցնել իր երկրով, ամեն տեսակ ապահովություն կտրվի, որ բնակիչները ոչինչ վնաս չեն կրի, ընդհակառակն, օգուտ կստանան զորքերից: 4) Եթե աստված բախտ կտա, բոլոր գրավված բերդերը թագավորի իշխանության տակ կմնան և այնտեղ ռուսաց զորքեր կմնան: 5) Զինվորական արշավանքը վերջացնելուց հետո թագավորի զորքերը կմնեն հայոց թագավորության մեջ և կկերակրվեն հայերի հաշվով: Երկիրը այնքան պտղաբեր է և հարուստ, որ նրա յուրաքանչյուր նահանգը կարող է 100 հազար զինվոր կերակրել առանց գժվարությունների: Ամենագլխավորն այն է, ավելացնում էր Օրին, որ թագավորը ընդունե մեր խնդիրը և համաձայնվի դառնալ մեր երկրի տերը: Հետո կիմանա նորին մեծությունը, թե գրանից ինչ մեծ շահ կունենա: Բավական է, որ միանգամից 10 կամ 20 հազար զինվոր մտնե անհավատների երկիրը, և թագավորը կտեսնե, որ 10 օրվա ընթացքում 100 հազարից ավելի հայ կմտնե նրա իշխանության տակ: Մեծ պատրաստություններ հարկավոր չեն, հայերը մեծ բանակ չեն պահանջում, այլ խնդրում են միայն 10—20 հազար զորք, որովհետև իրենք էլ պատրաստ ունեն մեծ քանակությամբ զինված մարդիկ»:

Ծրագիրը հրապուրիչ էր ամեն կողմից: Ռուսաց կառավարությունը ավելի ևս ուշադիր դարձավ և սկսեց ավելի մանրամասն տեղեկություններ հավաքել: Հարկավոր էին բերանացի բացատրություններ էլ, և մենք տեսնում ենք, որ հուլիսի երկրորդ կեսում հայոց պատգամավորի և ռուսաց կառավարության մեջ հարաբերությունները ավելի ևս եռանդոտ բնավորություն են ստանում: Օրին ամենից շատ աշխատում էր, որ իր բանակցությունները գաղտնի մնան, որովհետև եթե մահմեդական աշխարհին հայտնի դառնար այդ բանը, հայ ազգը մեծ վտանգի մեջ կընկներ: Զգուշությունը նա այն աստիճանին էր հասցնում, որ նույնիսկ չէր հավատում իր թարգման Օրինյանին, նկատի ունենալով նրա երիտասարդ հասակը: Այդ պատճառով ռուսաց կառավարությունը թարգմանի պաշտոնը հանձնեց Նիկոլայ Սպոթարիուսին, մի հուլիսի, որ ծնվել էր Մոլդավիայում, կրթություն էր ստացել Կ. Պոլսում և Իտալիայում, իսկ

1672 թվականից տեղափոխվել էր Մոսկվա, ուր ծառայում էր իբրև թարգման և գրական աշխատություններով էր զբաղվում: Սպոթարիուսն էլ մի ճնշված և դերի ազդի զավակ էր, միջնորդ էր հանդիսանում հունաց պատրիարքների և ռուսաց թագավորների քաղաքական գաղտնի հարաբերությունների մեջ և ուշադրությամբ հետևում էր, թե ինչեր են կատարվում օսմանյան պետության մեջ: Նրան վիճակված էր կարևոր դեր կատարել և այն գործի մեջ, որ սկսել էին հայերը:

Օրին նրա հետ խոսում էր թուրքերեն, իսկ նա ռուսերենի էր թարգմանում այդ խոսակցությունը: Մի շարք նիստեր տեղի ունեցան Օրինի, Սպոթարիուսի և մի ռուս պաշտոնյայի մասնակցությամբ: Այդ նիստերի արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ ռուսաց կառավարությունը աշխատում էր որքան կարելի է շատ մանրամասն և բազմակողմանի տեղեկություններ ստանալ հայկական շարժման մասին, մանավանդ, կամենում էր պարզել, թե ինչ դեր են կատարում այդ շարժման մեջ արևմտյան եվրոպայի վեհապետները: Օրինից պահանջվում էր դիպլոմատիկական մեծ նրբամտություն, որպեսզի ռուսների մեջ կասկած չծագե, թե հայոց հարցը եվրոպայի մեջ սարքված մի բան է, որ կարող է Ռուսաստանի շահերին վնասել: Այդ պատճառով էլ Օրին աշխատում էր հավատացնել, որ հայերը իրենց հույսը դրել են Ռուսաստանի վրա, որ արևմտյան քրիստոնյա վեհապետների կողմից միայն համակրության ցույցեր են եղել մինչև այժմ, իսկ գործից սպասվող բոլոր քաղաքական օգուտները միայն Ռուսաստանը պիտի բաղն: Խոսք կար, իհարկե, և այն մասին, թե ինչու հայ պատգամավորությունը անմիջապես չէ դիմել Մոսկվա, այլ նախ գնացել է եվրոպա: Օրին այդ առիթով բացատրեց, թե պարսիկների ահը ստիպեց իրեն այդպիսի ճանապարհ բռնել:

Համոզված լինելով, որ պատերազմական գործողություններ սկսելու ամենալավ ժամանակն է, Օրին թախանձում էր, որ իր զեկուցումները շուտ հայտնեցին թագավորին, որ Պետրոսը ընդունե հայերի խնդիրը և խոսք տա, թե հանձն է առնում գլուխ բերել նրանց ազատության գործը: Այդ անելուց հետո թագավորը, ինչպես խնդրում էր Օրին, պիտի կայսրի և կուրֆյուրստի նման հուսադրական թուղթ գրե հայ մեղիքներին, որոնք սպասում են պատասխանի: Օրին մտադիր էր այդ բոլոր թղթերը հատուկ սուրհանդակի ձևով ուղարկել հայերին Աստրախանի վրայով: Իսկ պատերազմական գործողությունները, ասում էր նա, պետք է սկսել իսկույն և եթե, նույն տարվա հոկտեմբեր ամսից ոչ ուշ, եվ որովհետև շվեդական պատերազմը մեծ խռընդոտ էր հանդիսանում այդ բանի դեմ, ուստի Օրին հավատացնում էր, թե այդ պատերազմը ոչինչ արգելք չի կարող առաջացնել: Ռուսաստանը Կովկասին սահմանակից տեղերում ունի կողակների զորք, կարող է հավաքել այդ զորքը՝ շվեդական պատերազմի դաշտը ուղարկելու պատրվակով, բայց կարելի է հանկարծ դարձնել նրան դեպի Պարսկաստան և անակնկալ կերպով, քամու նման, հարձակվել: Արշավանքի խիստ արագությունը կվճռե գործի ելքը ամենաշատը մի քանի օրում: Հարկավոր չէ, որ զորքը ունենա իր հետ ծանրոցներ, բացի թնդանոթներից. ամեն ինչ՝ փող, պաշար, հագուստ առատ է և պատրաստ հայոց երկրում:

Բայց որքան էլ շտապեր Օրին, ռուսաց կառավարությունը չէր կարող մի այդպիսի մեծ գործ սկսել առանց երկար ու բարակ մտածելու, միայն հավատալով հայրենասեր հայի խոսքերին: Օրին տեսնում էր, որ իր բացատրությունները բավականաչափ մանրամասն և պարզ չեն և այդ պատճառով հաճախ ավելացնում էր, թե ինքը պատրաստ է պատասխանել ամեն մի հարցի, որ կտան իրեն: Նա ներկայացրեց նաև զինվորական արշավանքի մանրամասն

^{*} Эзов, Сношения Петра Великого с арм. народом, էջ 75: Օրինի պատմությունը մենք ամբողջովին վերցնում ենք այդ գրքից:

ծրագիրը: Մենք արդեն խոսել ենք այդ ծրագրի մասին, ցույց ենք տվել, թե ինչ պակասություններ ունենում է: Այստեղ այդ բոլորը կրկնելու կարիք չկա, և միայն մնում է ավելացնել, որ Օրին երբեմն հակասությունների մեջ էլ էր ընկնում: Այսպես, ուսանողների խնդրած զորքերի թիվը նա մեկ որոշում էր 10—20 հազար, մեկ՝ 25 հազար, իսկ մի անգամ էլ ասաց, թե նույնիսկ 5 հազար հոգին էլ բավական է: Շատ հասկանալի է, որ մի օտար պետությունից հանուն բրիտանականության ազատություն հայցողը պիտի ամեն կողմից հեշտ իրագործելի ցույց տար իր ներկայացրած դատը, բայց նա չէր նկատում, որ չափազանց հեշտացնելը նույնքան անհարկավոր էր, որքան չափազանց դժվարացնելը:

Այդ բոլորը նախնական բանակցություններ էին: Օրին բոլոր զեկուցումները ներկայացվեցին Պետրոս Մեծին, և միայն հոկտեմբերին Օրին տեղեկություն ստացավ, որ թագավորը առանձին ունկնդրություն պիտի շնորհե նրան: Այդ ունկնդրությունը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի վերջին կամ նոյեմբերի սկզբին: Օրին ներկայացավ թագավորին իբրև Պֆալցի կուրֆյուրստի դեսպան և մատուցեց ընծաներ: Ընդունելությունը միանգամայն գոհացրեց Օրինին: Իսկ նոյեմբերի 19-ին թագավորի անունից հայտարարվեց նրան ուսաց կառավարության պատասխանը: Մի հուսադրական պատասխան էր դա: Ամենագլխավորը, որ ուզում էր իմանալ Օրին, այն էր, թե արդյոք թագավորը համաձայն է ընդունել հայերի գործը իր հովանավորության տակ: Նրան հայտնեցին, թե թագավորը «հակված է», բայց շվեդական պատերազմը թույլ չէ տալիս, որ նա ամբողջ գործը իր վրա վերցնե: Ուստի առաջարկվում էր Օրինին գրել կուրֆյուրստին, որ նա, ինչպես խոստացել էր, ուղարկե երեք կամ չորս գունդ զինվորներ, որոնց ուսաց հողի վրայով անցնելու մասին առանձին կարգադրություն կարվի: Բայց ուսաց կառավարությունը չէր ուզում գործը հիմնել Օրին տեղեկությունների վրա: Դրանից առաջ Պարսկաստան էր ուղարկվել ոման Վասիլի Քուլուկով՝ պարսկական գործերին մոտիկից ծանոթանալու համար: Ինչպես երևում է, Քուլուկովի տված տեղեկությունները այնպես չէին ներկայացնում Պարսկաստանի դրությունը, ինչպես ներկայացնում էր Օրին: Այդ պատճառով վճռված էր, նախքան գործ սկսելը, մի ուրիշ մարդ ուղարկել Պարսկաստան, վաճառականի անունով, ավելի մանրամասն և հաստատ տեղեկություններ հավաքելու համար: Ցանկալի էր, որ այդ մարդու հետ գնար և մի եվրոպական հմուտ ինժեներ, որ կազմեր պարսկական բերդերի հատակագիծը, և Օրինին առաջարկվում էր խնդրել կուրֆյուրստից մի այդպիսի ինժեներ:

Այսպես ահա, կուրֆյուրստից էր կախված գործ սկսելը: Բայց Օրին չկարողացավ նրա կողմից հաստատ խոստումներ անել: Հայերի բախտից էր, որ այդ ժամանակ արդեն սկսվել էր պատերազմը սպանիական ժառանգության համար: Կուրֆյուրստը պիտի մասնակցեր այդ պատերազմին, և, իհարկե, չէր կարող այժմ զորք տալ: Համենայն դեպս, Օրին հանձն առավ գրել կուրֆյուրստին գնդեր ուղարկելու մասին, բայց ինժեներ ուղարկելը ավելորդ համարեց, ասելով, թե կուրֆյուրստը միայն իրեն՝ Օրինին է հավատում և մի ուրիշին չի հանձնի այդ գործը: Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ Պետրոս Մեծը, մինչև գործը սկսելը, չէր ուզում որևէ պաշտոնական թղթի մեջ խոսել հայերի ազատության մասին, և այդ պատճառով Օրինին բերանացի հայտնվում էր, թե ուսաց կառավարության պատասխանը նա ինքը պիտի հաղորդե թե՛ կուրֆյուրստին և թե՛ հայ մելիքներին: Բայց ամենից կարևորը այն դեսպանու-

թյունն էր, որ ուսանողը ուզում էին ուղարկել Պարսկաստան: Դրա բերած տեղեկությունների հետ պիտի համաձայնեցնեք ուսաց կառավարությունը իր այն գործողությունները, որ խոստանում էր սկսել հայերին ազատելու համար: Օրին, լավ հասկանալով այդ բանը, սկսեց միջնորդել, որ իրեն էլ ուղարկեն այդ դեսպանության հետ: Նա մտադիր էր փոխել իր անունը և ձիաներ առնելու պատրվակով շրջել ամեն տեղ: Մի ուրիշ մարդ, ասում էր նա, չի կարող իմանալ այն ամենը, ինչ ինքը հեշտությամբ կիմանա, որովհետև բրիտանականները չեն հավատա ուրիշին և ահից ոչինչ չեն հայտնի նրան:

Բանակցությունների այդ դրության մեջ շվեդական պատերազմը հանկարծ կլանեց ուսաց կառավարության ամբողջ ուշադրությունը: Գեկտեմբերին ուսանողը առաջին հաղթությունը տարան, ջարդելով շվեդացիների մի բանակը: Օրին, իհարկե, ստիպված էր ընդհատել բանակցությունները: Առաջին բոյարին՝ Գոլովինին գրած նամակներում նա շեշտում էր, թե կառավարությունը այնքան զբաղված է, որ ինքը չէ կարողանում երկար գրել իր գործի մասին: Միայն խնդրում էր, որ իրեն իմաց տրվի, թե ինչ դառավ պարսկական դեսպանության միտքը, որովհետև եթե ուղարկվի այդպիսի դեսպանություն, ինքն էլ անպատճառ պիտի գնա նրա հետ: Խնդրում էր նույնպես, որ իրեն թույլ տրվի մարդիկ ուղարկել կուրֆյուրստի և հայ մելիքների մոտ՝ ուսաց կառավարության պատասխանը հայտնելու համար: Իսկ եթե պարսկական դեսպանությունը պիտի ուշանա, Օրին խնդրում էր, Մոսկվայում պարապ չնստելու համար, ընդունել իրեն զինվորական ծառայության մեջ և ուղարկել այն բանակը, որ գործում էր շվեդական զորքերի դեմ:

1702 թվականի մարտին Պետրոսը հրամայեց նորից հուսադրել Օրինին, որ շվեդական պատերազմը հաջողությամբ վերջացնելուց հետո ինքը անպատճառ իր ձեռքը կառնե այն գործը, որի համար ուղարկված է նա. այդ մասին Օրին կարող է հաղորդել իրեն ուղարկողներին: Իսկ Օրինին զինվորական ծառայության մեջ ընդունելու հարցը թողնվում էր, մինչև որ թագավորը կվերադառնա Արխանգելսկից, ուր գնում էր Սպիտակ ծովի ափերը ամրացնելու համար, որովհետև սպասում էին, թե շվեդացիները այդ կողմից պիտի հարձակվեն Ռուսաստանի վրա: Օրին և Մինաս վարդապետը, լսելով թագավորի այդ ողորմած խոսքերը, ինչպես ասված է պաշտոնական թղթի մեջ, «արտասվելով խոնարհ շնորհակալություն հայտնեցին նորին թագավորական մեծության, որ նա շմերժեց իրենց խնդիրքը, այլ թագավորական խոսքով և խոստումով հաստատեց և ուրախացրեց իրենց»:

Այդ ուրախությունը Օրին շտապեց հաղորդել հայերի բարձրար կուրֆյուրստին, նույն մարտին նրա մոտ ուղարկելով իր թարգման Նազար Օրեխովիչին. իսկ ապրիլ ամսին Աստրախանի և Կասպից ծովի վրայով Հայաստան ուղարկեց Միրոն Վասիլև անունով հային, որ պիտի մելիքներին հասցնեք կարևոր թղթեր: Այս Միրոն Վասիլևը 30 տարուց ի վեր բնակություն ուներ Մոսկվայում, ծառայել էր ուսաց զորքի մեջ, ստացել էր կապիտանի աստիճան, տան և ընտանիքի տեր մարդ էր: Այդ հանգամանքները Օրին համար լավ երաշխավորություն էին, որ Միրոնը հավատարմությամբ կկատարե իր պաշտոնը և կարևոր զգուշություններ գործ գնելով կհայտնե հայերին, թե նրանց ազատության գործը գլուխ գալու վրա է:

Կուրֆյուրստից Օրին պատասխան ստացավ նույն տարվա աշնանը, իսկ Միրոն Վասիլևը Հայաստանից վերադարձավ միայն 1703 թվականի գարնանը: Կուրֆյուրստը Օրինին ուղարկեց այն նամակը, որ ուղարկել էր Պետրոս թագավորին: Այդ նամակի մեջ Հովհան-Վիլհելմը ջերմագին շնորհակալություն-

* «Հայկական տպագրություն», I, գլ. XV:

ներ էր հայտնում ռուսաց ինքնակալին այն ուշադրութեան համար, որին նա արժանացրել էր Օրիին ու նրա գործը և շատ խնդրում էր անպակաս անել այդ ուշադրութեանը և ապագայում, հովանավորելով տանջվող քրիստոնյաներին ազատելու փառավոր ձեռնարկութեանը: Իրեն, Օրիին, կուրֆյուրստը հայտնում էր իր բավականութեանը, որ ռուսաց մեծ թագավորը բարեհաճութեամբ է ընդունել նրան և իր ձեռքով ավելացնում էր այդ նամակին. «Ամբողջ սրտից խնդրում եմ աստծուն, որ նա օրհնե ձեր սուրբ դիտավորութեանները. և ես ինձ բախտավոր կհամարեմ, եթե կարողանամ որևէ բանով օգնել այդ մեծ գործին. բայց որովհետև մենք այժմ պատերազմ ունենք Ֆրանսիայի, Սպանիայի և նրանց դաշնակիցների հետ, ուստի ես կարող եմ աջակցել իմ ցանկութեաններով, միջնորդութեամբ և մի քանի բաների մեջ ծառայութեաններս մատուցանելով: Աղոթեցեք աստծուն, որ մենք հաղթական կերպով վերջացնենք պատերազմը. այն ժամանակ ես գործ կդնեմ իմ բոլոր ջանքերը, որ օգնեմ ձեզ և ապացուցանեմ իմ անկեղծ ցանկութեանները»:

Այս սիրալիկ նամակը Օրիի առջև բաց էր անում տխուր անհրաժեշտութեանը: Պետք էր հետաձգել գործը: Եվրոպայում սկսված երկու ահաբեկ պատերազմները գալիս էին հայերի հույսերը եթե ոչ միանգամայն ջարդելու, գոնե անհայտնության մատնելու: Եվ այս հարվածը մի այնպիսի ժամանակ, երբ երեք քրիստոնյա վեհապետներ անկեղծ կերպով պատրաստ էին օգնության ձեռք մեկնել ղեբախտ հայերին: Այժմ ամեն տեղ ասում էին, թե պետք է սպասել մինչև որ վերջանային նրանք: Այն ժամանակները սաստիկ երկարատև էին պատերազմները: Եվ սակայն Օրին ինչպե՞ս էր շտապում: Այն գործը, որին նա այնպես նվիրված էր, պիտի կատարվեր արագութեամբ, մի հանկարծակի արշավանքով: Իսկ հանգամանքները հարկադրում էին սպասել...

Պետրոսը ամենայն եռանդով աշխատում էր Բալթիկ ծովի ափերի վրա: Պատերազմական բախտը նրա կողմն էր և շվեդացիները, պարտություններ կրելով, քաջ առ քաջ տեղի էին տալիս ռուսներին: Հենց նույն՝ 1703 թվականին անխոնջ թագավորը, թշնամու կրակի տակ, Նեայի գետաբերանի վրա Պետերբուրգի հիմքն էր դնում: Օրին ավելի ևս համոզվում էր, որ պետք է դեռ երկար իզուր սպասել Մոսկվայում և վճռում է անձամբ գնալ Պարսկաստան՝ գործերի դրությունը ուսումնասիրելու և ապագա պատամարտությունը պատրաստելու համար: Բայց այս անգամ նա ծածուկ ճանապարհորդողի դերը չի հանձն առնում: Գնալ Եվրոպա, նորից խոսել կուրֆյուրստի և կայսրի հետ, հավաքել իր շուրջը պատերազմի գործում հմուտ մասնագետ անձանց և տանել նրանց Հայաստան, ցույց տալ ամեն ինչ, որպեսզի նրանք որոշեն ապագա արշավանքի բոլոր հանգամանքները. ահա ինչ մտքի վրա էր նա այժմ: Այդպիսի մի գործ կատարելու համար նա վճռում է մտնել Պարսկաստան իբրև դեսպան: Դեսպանությունն պատրվակն էլ պատրաստ էր. կայսրը, Հռոմի պապը պարսից շահին թղթեր են գրում, որոնց մեջ խնդրում են քրիստոնյաների վիճակը բարելավել, և այդ թղթերը տեղ է հասցնում Օրին: Մինչև այդ Պարսկաստանը շատ էր տեսել այդպիսի հանձնարարություններ կատարող եվրոպական դեսպաններ, ուրեմն այժմ էլ Օրիի դեսպանությունը ոչինչ կասկածներ չէր հարուցանի. իսկ նա, օգուտ քաղելով իր պաշտոնական դիրքից, կիմանար այն ամենը, ինչ պետք էր իմանալ՝ նրա պաշտպանած գործը սկսելու համար: Եվ հայտնելով իր այդ դիտավորությունները ռուսաց կառավարությանը, Օրին նույնիմեզին և դեկտեմբերին տված իր թղթերով խնդրում էր թույլ տալ, որ ինքը վերադառնա Եվրոպա: Դեսպանի պաշտոն ստանձնելու համար Օրին խնդրում էր Պետրոսին շնորհել իրեն գնդապետի աստիճան: Դա հարկավոր էր, որպեսզի նա Եվրոպայում

զինագործների և զինվորական մարդկանց հետ բանակցություններ սկսե ապագա արշավանքը պատրաստելու համար: Նա մտադիր էր, Պարսկաստանից վերադառնալուց հետո, Աստրախանում իր հաշվով մի ամբողջ գունդ կազմել և դնել թագավորի տրամադրության տակ: «Ես չեմ խնդրում, որ զինվորական մի գունդ հանձնվի իմ հրամանատարության, այլ խնդրում եմ միայն գնդապետի աստիճան, որպեսզի դրանով ավելի հեշտ լինեք դրդել մարդկանց շարունակել մեր գործը համաձայն վեհափառ Յարի մտքին,— գրում էր Օրին:— Գնդապետության աստիճան շնորհելու մեջ թե՛ հայերը, թե՛ օգոստափառ կայսրը և թե՛ պայծառափայլ կուրֆյուրստը կտեսնեն թագավորի ողորմածության և համակրության նշան»: Մի ուրիշ խնդրագրի հետ Օրին ներկայացրեց թագավորին Հայաստանի քարտեզը: «Այս նկարից,— ասում էր նա,— կարելի է տեսնել, որ ոչ մի ուրիշ բերդ չկա ամբողջ պետության մեջ, բացի Նրևանից. ամենաբարի աստվածը թող շնորհ տա ձեր մեծությանը և ուժ ձեր զորքերին, որ նա նվաճվի և այն ժամանակ ամբողջ Հայաստանը և Վրաստանը կհպատակեցնեք ձեզ»:

Ռուսաց կառավարությունը համաձայն էր այդ բոլոր առաջարկություններին: Պետրոսը տվեց գնդապետության աստիճան, նամակներ գրեց կայսրին և կուրֆյուրստին, որոնց հայտնում էր ակնարկներով, թե ընդունել է Օրիին, որ և բնականաբար բացատրություններ կտա նրանց այն գործի մասին, որի համար եկել է:

Թողնելով իր ընկեր Մինաս վարդապետին Մոսկվայում, գնդապետ Օրին Պետրոսի թղթերի հետ 1704 թվականի փետրվարի 10-ին ուղևորվեց Եվրոպա, ուր, բացի հայրենիքի գործերից՝ նրան Դյուսելդորֆում սպասում էր և ընտանիքը: Հարկավոր է այստեղ ավելացնել, որ Օրին իր սեփական միջոցներով էր այդքան ճանապարհորդում, աշխատում էր հայրենակիցների համար: Երբ նա Հայաստանից ճանապարհվում էր Եվրոպա, մեկիցները առաջարկեցին, որ նա մի գումար վերցնե իր հետ ծախսերի համար: Մինաս վարդապետը համաձայն էր այդ բանին, բայց Օրին հրաժարվեց փող տանել իր հետ, պատճառ բերելով, թե ճանապարհին վտանգավոր է փող ունենալը: Նա ծախեց Դյուսելդորֆում ունեցած իր կալվածքը և այդպես էր հայթայթում բոլոր ծախսերը: Եվ սակայն, նա երկու որդի ուներ: Դրանց ուղում էր բերել իր հետ Մոսկվա և սովորեցնել ռուսերեն լեզուն:

II

Պարսկաստանի քայքայումը. Հուսեյն շահ. հարստահարություններ. Ղաբաղի դուրքություն: Միռն վասիլ և Օրիի նամակներով գալիս է Անդրկովկաս. Նահապետ կաթողիկոս: Գաճաասաբ. Նսայի կաթողիկոս. ժողով 1703-ի մայիսին. մեյիֆների պատասխանը: Օրին Եվրոպայում. պատրաստություններ, դեսպանություն Հռոմի պապի կողմից. վերադարձ Ռուսաստան, ուղևորություն դեսպի Պարսկաստան: Օրին Շամախում. աղբիֆներ. Օրիից վախենում են. Օրին Սպահանում. նամակ Հուսեյն շահից. վերադարձ Շամախի: Դժվարություններ Աստրախան վերադառնալու դեմ. Օրիի բողոքները. նա Նսայի կաթողիկոսի հետ հասնում է Աստրախան. վախճանվում է այդտեղ 1711 թ. ամառը:

Իզուր չէր Իսրայել Օրին այնքան շտապում. իզուր չէր նա այնքան հաստատ համոզված, որ Պարսկաստանին ամենախիստ հարվածներ հասցնելու

հարմար ժամանակն է: Իրանը, ճիշտ որ, քանդվում ու քայքայվում էր արաբ կերպով:

Շահ-Աբաս Մեծը քաղաքական մեծ փայլ տվեց Իրանին, դարձրեց նրան մի խիստ ուժեղ, աշխարհակալ պետություն: Բայց այդ փառքը նրա հետ գերեզման իջավ: Ժառանգների կողմից շատ դժբախտ էր այդ ահարկու բռնավորը, որ միևնույն ժամանակ Պարսկաստանի վերանորոգիչն էլ էր: Նրա մահից հետո պետությունը սկսեց արագ քայլերով դիմել դեպի անկում: Ծիշտ է, նրա ժառանգների մեջ եղան այնպիսիները, որոնք արյունարբու բռնակալության մեջ գուցե գերազանցեցին էլ նրան, բայց պետությանը հարկավոր են ոչ թե այդպիսի արյունարբուներ, այլ վեհապետներ, որոնք կարողանան դարգացնել երկրի տնտեսական ուժերը: Ահա այդպիսի թագավորներ չտեսավ Իրանը Շահ-Աբասից հետո: Երկիրը սպառել էր իր բոլոր տնտեսական միջոցները, աղքատության ծայրն էր հասել, իսկ Սեֆևի թագավորները իրենց օրերը անց էին կացնում հարեմում և գինեխմության մեջ: Ոչինչ կարգ ու կանոն չկար պետության մեջ, և, մոռացության տալով պետական բոլոր շահերը, այդ թագավորները իրենց ծախսերը ստանում էին ժողովրդից, դուրս ծծելով նրա վերջին հյուսիսները:

Այդ անընդունակ, մեղկ ու թույլ թագավորներից մեկն էր Հուսեյն շահը, որ նստեց Իրանի գահի վրա 1694 թվին: Դա մի կրոնամոլ շիա էր և վերին աստիճանի հիմար կառավարիչ: Արքունիքում տիրապետում էին մոլլաները, ռոններ, բարեպաշտաբար իրենց աչքերը դեպի երկինք ուղղած, մեծ բազմություն շրջում էին պալատում*: Հասկանալի է, թե որպիսի դժբախտություն էին պետության համար այդ տգետ ֆանատիկոսները: Ողորմելի Հուսեյնի թագավորության ժամանակամիջոցը Պարսկաստանի պատմության ամենամռայլ էջերից մեկն է կազմում:

Աղվանից Եսալի կաթողիկոսը, Հուսեյն շահի ժամանակակիցը, թողել է մի թերատ, անկատար վայրիվերո պատմություն*, որ, սակայն, դրությունը լուսաբանող մի քանի վառ նկարագրություններ է տալիս: Այդտեղից մենք իմանում ենք, որ Հուսեյնը և նրան շրջապատողները կաշառքներով էին ապրում: Ոչ մի քաղաքի կամ գավառի կառավարիչ մի քանի ամսից ավել չէր կարողանում մնալ իր պաշտոնում, տեղերը վաճառվում էին, պաշտոնավարները փոխվում էին տարին երկու-երեք անգամ: Եվ որովհետև ամեն մեկը կաշառքով էր ստանում իր տեղը, ուստի պաշտոնի մեջ մտնելուն պես ընկնում էր ժողովրդի վրա և կեղեքում էր նրան իր տված փողերը ետ ստանալու համար: Բայց սա մի ընդհանուր շարիք էր Արևելքում. և Հուսեյն շահը տարբերվում էր մյուս թագավորներից երևի միայն նրանով, որ անհնարին չափազանցության էր հասցրել հարստություն ձեռք բերելու այդ բարբարոսական միջոցը: Կար ավելի սարսափելին: Պաշտոնյաների միջոցով հպատակների արյուն ծծելը բավարարություն չէր տալիս մոլլաներով և ներքինիներով լցված արքունիքի ծախսերին: Եվ Հուսեյնը, առանց երկար ու բարակ մտածելու, հրամայեց նոր և նոր հարկեր դնել ժողովրդի վրա:

Այդ հրամանը սկսեց գործադրվել 1699 թվին, այսինքն՝ այն տարին, երբ Իսրայել Օրին գնաց Պարսկական Հայաստան և այնտեղ ազատության կայծեր տար:

* Мюллер, История ислама, т. III, СПб., 1896, с. 409.

** «Պատմություն համառոտ Աղվանից երկրի». տպագրվել է երկու անգամ Եուզում 1839 թվին և Երուսաղեմում՝ 1868 թվին:

րածեց: Պարսիկ պաշտոնյաները սկսեցին ժողովրդագրություն: Ամեն տեսակ բռնություններով ժողովուրդը մտցվում էր հարկատվության տումարների մեջ. ոչ ոք ազատ չմնաց, մինչև իսկ եկեղեցականներն էլ, որոնք արտոնված դասակարգ էին կազմում, ծանր հարկերի ենթարկվեցին: Ամեն ինչ, որ ապրուստի միջոց էր տալիս ժողովրդին՝ սկսած արտից և այգուց և վերջացրած տնային անասուններով, հարկի տակ մտան: Հուսեյն շահի անընդունակ կառավարությունը միայն բազմատեսակ ծանր հարկեր հնարելու մեջ ցույց տվեց եռանդուն գործունեություն: Եվ հայտնի էլ էր, որ այդպիսի կեղեքումներով աղգարնակության շունչը կտրող կառավարությունը մի առանձին ուժի տեր չէ: Նախկին բռնակալների ազդած ահն ու սարսափն էր, որ հարկատուներին պահում էր հուլ-հնազանդության մեջ: Թեև ստրկատերերը «թուլամորթ և կանացի»* էին, բայց ստրկությունը շարունակվում էր ինքն ու ինքը առաջ գնալ, մղվելով անցյալի ահեղ հարվածներից:

Եվ հենց այդ էր պատճառը, որ Թավրիզի խանը, գնալով Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերից կրկնապատկված և հնգապատկած հարկեր հավաքելու, այն էլ երեք տարվանը միասին, ուներ իր հետ միայն հազար հարյուր մարդ: Մանր էր լուծը, ժողովուրդը այն աստիճան աղքատության մեջ էր, որ նույնիսկ պարսկական խժոժություններն էլ սարսափ չէին պատճառում նրան, և նա վճարելու անկարողություն էր հայտնում: Ուստի հազար հարյուր մարդիկ տագնապ և արհավիրքներ տարածեցին մի ահագին երկրում, ուր յուրաքանչյուր հարկահանի դեմ կարող էր մի ամբողջ գյուղ դուրս գալ: «Թուլամորթ ու կանացի» պարսիկները ջարդում, ծեծում էին, տանջանքների էին ենթարկում և ոչ ոք նրանց դեմ ծպուտ չէր հանում, այնքան բթացել էր ժողովուրդը իր դարհուրելի ստրկության մեջ: Եվ որովհետև պարսից կառավարությունը աշխատում էր ամեն մի հարկատուից հինգ կաշի քերթել, այդ պատճառով էլ այս հարկահանության ժամանակ ամենալայն չափերով գործադրվում էր այն վայրենի օրենքը, որով մահմեդականացած քրիստոնյան իր բոլոր ազգականների կայքերին էր տիրանում: Բռնությամբ դուրս էին քաշում տղաներին և աղջիկներին, հափշտակում էին նրանց, բռնությամբ մահմեդականացնում և ապա այս միջոցով խլում քրիստոնյաների վերջին կարողությունը: Թշվառությունը ընդհանուր էր: Պատմիչը ոչ միայն Ղարաբաղում, այլև Զուլայում ու Երևանում տեսել է բազմաթիվ մարդիկ, որոնք այդ միջոցով վերջին աղքատության էին հասցվել:

Դրությունը ավելի ևս ճնշող, հուսահատական էր Ղարաբաղում: Եվ այդ ոչ թե այն պատճառով, որ այդտեղ ավելի քան մի ուրիշ տեղ, սանձարձակ ու անգութ էին պարսիկ կեղեքիչները: Ո՛չ: Ղարաբաղի հայ մեկիքները ընդամենը մի երկու տարի առաջ հույսեր էին ստացել, որ մահմեդական բռնակալության վերջն է եկել: Իսրայել Օրին նրանց հասկացրել էր, որ դառն լծից ազատվելը հնարավոր է և հեշտ: Ահա այդ մտքին սովորած մարդկանց համար մանավանդ պիտի անտանելի լիներ դրությունը: Եվ չգիտեին հայ մեկիքները, թե ինչ պիտի լինի: Օրին վաղուց էր գնացել, նրա հաշվով քրիստոնյա գործերը դեռ 1700 թվին պիտի մտնեին Հայաստան և ազատեին հայերին: Բայց անցավ այդ ժամանակը, անցավ մի ավելորդ տարի էլ, և Օրինը ոչ մի տեղեկություն: Այդ անհայտությունը բացատրում էին չար լեզուները, զանազան վատ բաներ խոսելով Օրինի մասին: Երևի նրանք ստում էին, թե Օրին ստախոս էր, թե նրան հարկավոր էին հայ մեկիքների թղթերը ինչ-որ փառասիրա-

* Եսալի կաթողիկոս, եր. 35:

կան նպատակների համար: Եվ գործի գլուխ կանգնածները, իհարկե, պիտի հիասթափվեին, գուցե և եղած չհամարեին Եվրոպա գնացած պատգամավորությունը:

Այս դրություն մեջ էին հայերը, երբ 1702 թվականի ամառը Աստրախանից ճանապարհ ընկած ուս և հայ վաճառականների հետ մի մարդ ափ իջավ Կասպից ծովի նիզովը նավահանգստում, ուղևորվեց Շամախի և այդտեղից՝ Գանձակ: Այդ մարդը Օրիի պատգամավոր Միրոն Վասիլեն էր: Իր հետ բերած նամակներից մեկը նա պիտի հանձներ Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսին, իսկ մյուսը՝ էջմիածնի նահապետ կաթողիկոսին: Բացի այդ հանձնարարությունից Միրոնը ուրիշ մի բան չգիտեր: Նրան նույնիսկ հայտնված չէր, թե նամակները ինչ բովանդակություն ունեն: Գանձակում Միրոնն իմացավ, որ Սիմեոն կաթողիկոսը գտնվում է Չարդաթլու տեղում, որ քաղաքից հեռու չէր: Կաթողիկոսը, կարդալով նամակը, հայտնեց Միրոնին, թե ինքը պատասխան կգրե, երբ նա վերադառնալիս կլինի դեպի Ռուսաստան: Եվ Միրոնը ճանապարհվեց էջմիածին՝ հանձնարարության մյուս մասը կատարելու համար: Այդ տեղ նա հիվանդացավ և 2 1/2 ամիս պառկած մնաց:

Նամակները տեղ հասան, կարդացվեցին: Ի՞նչ նորություններ: Գարեբով ստրկության մեջ շղթաված երկրի վրա ծագում էր հրաշալի օրվա արշալույսը: Որքան սխալված էին Օրիի մասին վատ խոսողները: Մինաս վարդապետը գրում էր, թե ինչպես է այդ մարդը անդադար աշխատում, օգնություն հայցում: Իր հայրենիքի արտասուքները սրբելու համար նա մոռացել էր իր տունն ու երեխաներին, վաճառել էր իր կալվածքը: Եվ նրա ջանքերի հետևանքները մեկիքների աչքի առջև էին: Կուրֆյուրստը, կայսրը հուսադրական թղթեր էին ուղարկել, բայց ամենից նշանավորը այն էր, որ Մոսկվայի մեծ թագավորը հանձնարարել էր Օրիին հայտնել հայերին, թե ինքը մենակ, առանց նույնիսկ կողմնակի օգնության, պատրաստ է նրանց ազատել, և թե այդ գործը նա կսկսե Հյուսիսային պատերազմը վերջացնելուց հետո:

Այդ ավետիքը լսող մեկիքների թվում այլևս չկար Անգեղակոթի Մելիք Սաֆրազը, նա, որ Օրիի ձեռնարկության հոգին էր: Երևի այդ ժամանակ մեկիքը վախճանված էր: Միրոնի էջմիածին ուղևորվելուց հետո վախճանվեց և Գանձասարի Սիմեոն կաթողիկոսը: Մեկիքներից երկուսը գնացին էջմիածին, որպեսզի նահապետ կաթողիկոսի հետ գործեն: Բայց նահապետը դժբախտություն չէր համարում պարսից լուծը, և երկու մեկիքները նույն ցրտությունն ու անհամակրությունը գտան ամենայն հայոց կաթողիկոսի մոտ, ինչ գտել էր Օրին 1699 թվականին: Նա պարսից շահին տարենը 20 հազար ուրբու ընծաներ էր տալիս և բացի դրանից կաշառքներ էր մատուցանում տեղական խաներին ու բեկերին, մի բան, որ նրա նախորդները չէին արել: Մեկիքները հարկ են համարում իսկույն պատասխան ուղարկել Օրիին՝ վերադարձող Միրոն Վասիլեի հետ: Բայց կաթողիկոսը չի միանում նրանց հետ և նրա տեղ երկու մեկիքների հետ պատասխանին ստորագրում է մի ոմն Մինաս վարդապետ, որ իրեն անվանում է նահապետ կաթողիկոսի փոխանորդ: Այդ պատասխանը կաղմված էր շատ զգուշավոր ոճով: «Մեր աչքերը օրնիբուն նայում են փրկության ճանապարհին, որ տեսնենք, թե երբ կգա և կկատարվի այն ուրախ հաբասնիքը» — գրում էին մեկիքները 1702 թվականի նոյեմբերի 7-ին: Թեև նամակը Ռուսաստան տանողը միանգամայն վստահելի մարդ էր, բայց և այնպես գրողները վախենում էին երկար ու բարակ բացատրություններից, խոստանում էին շուտով ավելի մանրամասն գրել և խնդրում էին, որ Օրին էլ մութ ու դժվար հասկանալի ոճ գործածե իր նամակներում:

Զգուշությունները շատ էին հարկավոր, լրտեսների և մատնիչների պակասություն հայոց ազգի մեջ երբեք չի եղել: Իսկ Օրին և մեկիքները այնքան հեռատես էին, որ ամենախիստ գաղտնապահությունը իրենց ձեռնարկության առաջին պայմանն էին ընդունել: Նրանք որոշել էին ապստամբություն բարձրացնել միայն այն ժամանակ, երբ քրիստոնյա պետությունների զորքերը կմտնեն Հայաստան: Ուրիշ կերպ վարվել, կնշանակեր ժամանակից շատ առաջ զարթոնել քնած թշնամուն և նրա ձեռքը սուր տալ, որ կոտորե անպաշտպան ժողովուրդը: Այդ բոլորը շատ լավ հայտնի էր, և զգուշությունը, ինչպես շատ անգամ տեսանք, գործադրվում էր միանգամայն խելացի կերպով: Բայց մեկիքները տեսան, որ նահապետ կաթողիկոսի համար զգուշությունը միայն պատրվակ էր. նա ոչ միայն չէր միանում հայերի ազատական շարժման, այլև կարող էր վնասել նրան: Ուստի մեկիքները հեռացան էջմիածնից, տանելով իրենց հետ հաստատ համոզմունք, որ շարժե այլևս որևէ դիմում անել հայոց ընդհանրական կաթողիկոսին այդ գաղտնի գործի առիթով:

Բարեբախտաբար, Գանձասարի վանքում Սիմեոնի տեղ կաթողիկոս նրստեց Եսային, վերև հիշած մեր պատմագիրը: Եսային հոգով և սրտով նվիրվեց ազատական շարժման, և նրա ժամանակից Գանձասարը, ուր Օրին այնքան սառն ընդունելություն էր գտել երեք տարի առաջ, դարձավ այն միակ տեղը, ուր կենտրոնանում էին բոլոր քաղաքական բանակցությունները, ապրստամբական ծրագրերը: Գանձասարը հայկական գործի հոգին էր: 1703 թվականի մայիսին այդտեղ հավաքվել էին երկրի հայ կառավարիչները: Դա առաջին գաղտնի ժողովն էր Գանձասարում, ներկա էին ութ մեկիքներ, որոնցից յոթը Անգեղակոթի ժողովին մասնակցողներից էին: Օրին և Մինաս վարդապետը մի քանի հարցեր էին դրել իրենց նամակներում և գաղտնի ժողովը զբաղվեց այդ հարցերի քննությամբ: Նախ և առաջ պետք էր գրել մի շնորհակալական թուղթ Պետրոս թագավորին: Կաղմվեց մի երկար գրություն, որ ստորագրվեց մայիսի 27-ին, և որի մեջ մեկիքները իրենց խոնարհ շնորհակալությունն էին անում և սրտաշարժ խոսքերով աղաչում էին Պետրոսին շոռանալ դերի Հայաստանը: Մենք չենք կարող չբերել այստեղ մի կտոր՝ լեռնցու պարզությամբ գրած այդ աղբյուսագրից, որ միևնույն ժամանակ լավ ցույց է տալիս, թե որքան էր գրագիտությունը տարածված ազատության ոգով վառված մարդկանց մեջ:

«Աստուծոյ սիրեցեալ քաջ թագաւոր հազար ամիցն մէջ, հազարէն մին թէ որ պատահի այսպիսի շնորհալի մեծ հարկ զոր Աստուած քո ժամանականքիդ պատրաստեաց. այսուհետև շունիմք այլ ուստեքէ ումուտ, ունիմք յերկինս զԱստուած և յաշխարհի զքեզ, որ այս քանի ամ է որ կու լսենք քո մեծ քաշութիւնդ և ամեն ինչ բարի արարմունքդ նորա համար շուտով կը ցանկամք և կը շտապեմք, որ քո ժամանակովն լինի անես մեզ ճար, որ չի լինի թէ իւր յար նիւթովն զմեզ ընչիւք կորուսանէ և ամրացուցանէ զիւր թագաւորութիւնն. որ այլ ուստեքէ չիլնի մեզ հնարք, եթէ մեզանից և եթէ վրացոց մեծամեծաց և բազումս հնարիւք մոլորեցուց և ետ մեծութիւն, երկու հարիւր ամ այլ ամէնի է որ մեք գերի եմք, և այլ թագաւորաց այսպիսի առատ սրտիւ չաք դիմեր որ զիտակ էք սող չի լինիլի: Այսօր մեք մեղանից անցաք մեր յանձն առ քո թագաւորութիւնդ անձնեցաք այնպիսի հնարիւք կատարեա որ մին տեղած մեղի վնաս չի հասնի մինչև առ մեզ մտանելն»:

Օրիի նամակներից երևում էր և մի այլ բան. Մոսկվայի արքունիքում հայոց գործին շատ համակրում էր թագավորի առաջին մինիստրը, բոյարին Գոլովինը: Իսկ Նիկոլայ Սպոթարիուսը, իբրև թարգման, շատ օգնություններ էր

մատուցանում գործին: Պետք էր շնորհակալություն հայտնել այդ բարերարներին էլ: Մեկիքները վճռում են տալ Գուրովինին 20 հազար ոսկի, իսկ Սպոբա-րիուսին՝ 4000 ոսկի (բաշխելու) իբրև ընծա: Այդ մաքուր էլ շնորհակալություն թղթեր են ուղարկում երկուսին: Եվ որովհետև այդպիսի մեծ գումարներ ան-վնաս և առանց ուշադրություն գրավելու չէր կարելի ուղարկել Հայաստանից, ուստի մեկիքները իրենց ստորագրություններով և կնիքներով վավերացրած մուրհակներ են ուղարկում այդ պաշտոնյաներին, ապահովություն տալով, որ նշանակված գումարները ժամանակին կվճարվեն*:

Փող ուղարկելու միևնույն դժվարությունը հարկադրում է մեկիքներին ան-կատար թողնել և Մինաս վարդապետի նամակի այն կետը, որ վերաբերում էր հայ պատգամավորության ծախսերի համար դրամ հասցնելուն: Մեկիքնե-րը լիազորություն են տալիս, որ Օրին ու վարդապետը Ռուսաստանում պարտք վերցնեն, որքան կամենում են. իրենք մեծ ուրախությամբ կվճարեն ամեն մի գումար, հենց որ հնարավորություն և ապահովություն կլինի: Նրանք հույս էին հայտնում, որ այդ բանի մեջ հայ պատգամավորներին կօգնեն Ռուսաստանում գտնվող հայ վաճառականները, մանավանդ որ գրանցից մեկը (անունը հայտնի չէ) արդեն ինքնահոգար կերպով շատ օգնություն էր հասցրել Օրինին: Այս բա-րերարին էլ մեկիքները մեծ շնորհակալություն էին հայտնում:

Ուղարկելով այս թղթերը, մեկիքներին մնում էր գնալ իրենց տները և սպասել, թե այնուհետև ինչ լուրեր կգան Օրինից: Եվ Օրին այս անգամ էլ եր-կար սպասել տվեց նրանց:

Մոսկվայից նա գնաց Վիեննա, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր և Պֆայցի կուրֆյուրստը: Սպանիական ժառանգության համար սկսված պատերազմը 1704 թվականից ընդունեց նոր կերպարանք: Ֆրանսիացիները ամեն տեղ պար-տություններ էին կրում, ավստրիական կայսրի և նրա դաշնակիցների համար սկսվել էր ավելի եռանդով գործելու և հաղթական արշավանքները առաջ տա-նելու ժամանակը: Կուրֆյուրստը զեկուցում ներկայացրեց Լեոպոլդին Օրինի գործերի մասին: Օգնական զորքեր ուղարկել այժմ, մանավանդ, անկարելի էր: Եվ կայսրն էլ համաձայն էր, որ իրերի այդ գրության մեջ ավելի լավ կլի-նի, որ Օրին առայժմ բավականանա պարսից շահի մոտ թղթեր տանելով: Վիեն-նայից Օրին կուրֆյուրստի հետ գնաց Դյուսելդորֆ. այստեղ էլ գլուխ բեր-վեց նրա դեսպանության ամբողջ գործը:

Սպանիական պատերազմի հանգամանքները այնպիսի քաղաքական դրու-թյուն ստեղծեցին, որ անհարմար համարվեց Օրինին դեսպան ուղարկել կայս-րի կողմից: Այդ պատճառով էլ կուրֆյուրստ Հովհան-Վիլհելմը իր խոստովա-նահայր քահանային ուղարկեց Հռոմ այսպիսի հանձնարարությամբ, պապը մի նամակով խնդրում է պարսից շահին, որ նա թույլ չտա հարստահարել իր հպա-տակ քրիստոնյաներին և այդ նամակը նա ուղարկում է Պարսկաստան Օրինի հետ: Պապը կատարեց կուրֆյուրստի այդ խնդիրը և ուղարկեց խնդրած նա-մակը: Լեոպոլդ կայսրի կողմից նամակ չպիտի գրվեր շահին, այդպես էր պա-հանջում ավստրիական քաղաքականությունը: Բայց դրա փոխարեն կուրֆյուրս-տը, ինչպես միշտ, չխնայեց իր կողմից անել այն, ինչ հարկավոր էր իր բա-րեկամ հայերի փրկության համար: Նա էլ նամակ գրեց շահին և կրկնեց նրա մեջ պապի խնդիրը: Օրին սկսեց պատրաստություններ տեսնել: Ինչպես ասա-ցինք, նա կամենում էր Աստրախանում կազմել մի հայկական գունդ, որ պի-

տի օգնեի ռուսներին պարսկական արշավանքի ժամանակ: Գունդը բաղկացած պիտի լիներ 300—400 հոգուց: Նրա համար Օրին Ամստերդամում գնեց 15—20 հազար ռուբլու զենքեր և ուրիշ հարկավոր բաներ: 1705-ին նա պատրաստ-վում էր վերադառնալ Ռուսաստան, բայց մի անակնկալ դեպք պահեց նրան: Մայիսի 6-ին վախճանվեց Լեոպոլդ կայսրը, որին հաջորդեց Հովսեփ 1-ը: Հար-կավոր էր, որ Օրին խնդրե նոր կայսրին, որ սա էլ, Լեոպոլդի նման, հովանա-վորե հայերին:

1706 թվականի հոկտեմբերին Օրին Մոսկվայումն է: Ռուսաց կառավա-րությունից նա խնդրում էր, որ հայկական գնդի համար Ամստերդամում իր գնած զենքերը և իրերը առանց մաքսի մտցվեն Ռուսաստան և ուղարկվեն Աս-տրախան: Նույնպես խնդրում էր, որ թույլ տան իր երկու որդիներին (որոնց նա թողել էր Քյոլնում) գալ Մոսկվա:

Դեսպանությունը բոլորովին պատրաստ էր: Մոտ 50 հոգուց բաղկացած մի շքախումբ պիտի հետևեր Հռոմի դեսպանին: Այդ խմբի մեջ կային ղանա-ղան ազգությունների պատկանող մարզիկ, հայ, ռուս, ֆրանսիացի, շվեյցա-րացի, գերմանացի, հոլանդացի, լեհացի և այլն: Զանազան էին և այդ մարդ-կանց դիրքն ու պարապմունքները. կային զինվորականներ, զերծակներ, ծա-ռայողներ, մեկը, նույնիսկ, իր կնոջն էր տանում իր հետ: Ամենքի համար Օրին համազգեստներ էր կարել տվել: Առհասարակ նա ոչինչ չէր խնայում, որ դես-պանությունը շքեղ լինի և արժանավոր կերպով ներկայացնե ավրոպական պե-տությունը պարսից արքունիքում: Ինչպես երևում է, այդ դեսպանության հետ պիտի վերադառնար հայրենիք Թովմաս եպիսկոպոս Վանանդեցին, որի հետ, երևի, ծանոթացել էր Օրին Ամստերդամում: Հայագետ Շրյոդերը, ինչպես գի-տենք, եպիսկոպոսի հետ պիտի գնար Հայաստան՝ հայոց լեզուն ուսումնասի-րելու համար*, բայց, հասնելով Մոսկվա, նա իմացավ, որ եպիսկոպոսը վախ-ճանվել է, ուստի միացավ Օրինի խմբի հետ: Հայտնի է, սակայն, որ նշանավոր հայագետը չհասավ Աստրախան և ստիպված եղավ վերադառնալ Եվրոպա: Օրին դեսպանության ծրագիրը վերջացնելու համար մեղ մնում է հիշել, որ նա, ինչպես և ամեն մի դեսպանություն, ուներ իր առաջին և երկրորդ քար-տուղարները, թարգմանները և այլն:

Պետրոս Մեծն էլ հանձնարարական նամակ գրեց Հուսեին շահին Օրինի դեսպանության մասին, իր կողմից էլ խնդրելով, որ շահը թույլ չտա նեղացնել քրիստոնյա հպատակներին: Օրին, բացի գրանից, խնդրել էր, որ իր հետ Վրաս-տան ուղարկվի վրաց արքայորդի Արշիլը, որ մի քանի տարիներից ի վեր, ստիպված լինելով հեռանալ հայրենիքից, բնակություն էր հաստատել Մոսկ-վայում: Այդ բանը Օրին հարկավոր էր համարում այն պատճառով, որ վրա-ցիներն էլ միանան հայերի հետ, երբ ռուսները արշավանք կսկսեն դեպի Պարս-կաստան. պետք էր Արշիլին հաստատել հայրենի գահի վրա և այդ մասին հայտնել պարսից շահին: Բայց ռուսաց կառավարությունը, որ առհասարակ ամեն բանի մեջ համաձայն էր Օրինի հետ, ինչպես երևում է, անկատար թողեց այս մի խնդիրը. գոնե հայտնի է, որ Արշիլը չգնաց Վրաստան և վախճան-վեց Մոսկվայում:

Վերջացնելով բոլոր պատրաստությունները, Օրին իր ահագին շքախմբի հետ ճանապարհ ընկավ Մոսկվայից 1707 թվի հունիս ամսին: Մինաս վարդա-պետը մնաց Ռուսաստանում: Նրան պիտի տեղեկություններ հաղորդեր Օրին՝ կառավարությանը ներկայացնելու համար:

* Սպոբարիուսին տված մուրհակի վերաբերմամբ տե՛ս Ե. Ա. Арсеньев, Новые данные о службе Николая Снатария в России, М., 1900, էջ 57:

* «Հայկական տպագրություն», I, եր. 350:

Օրիի դեսպանության մասին շատ մանրամասնություններ չկան: Հայտնի է, թե երբ հասավ նա Պարսկաստանի սահմանագլխի ամենանշանավոր քաղաքը՝ Շամախի: Բայց հայտնի է, որ Շամախում նա ստիպված եղավ երկար սպասել: Ահագին տպավորություն գործեց այդ բաղամարդ դեսպանությունը, որի նմանը, գոնե Շամախում, դեռ չէր տեսնված: Բայց բաղամարդությունից ավելի ազդու և անսովոր էր այն հանգամանքը, որ դեսպանության գլուխը մի հայ էր, այն էլ՝ պարսկաստանցի հայ: Եվ սակայն նա Սպահան էր գնում իբրև ուսաց (ավելի ճիշտ՝ շոուհ) դեսպան, տանում էր իր հետ ուսաց թագավորի, գերմանական թագավորի և պապի նամակները: Տեսակ-տեսակ կասկածոտ շշուկներ տարածվեցին Շամախում, որոնք զանազան բացատրություններ էին առաջացնում: Մահմեդականները ուզում էին հասկանալ, թե ինչ իսկական նպատակ ունի դեսպանությունը, և նրանց համար խորհրդավոր նշանակություն էր ստանում, մանավանդ, այն հանգամանքը, որ ուսաց թագավորի դեսպանը հասարակ հայ էլ է, այլ հին հայկական իշխանների տոհմից է: Շամախու խանը շտապեց հաղորդել շահի կառավարությանը այս շքեղ դեսպանության հանգամանքները և խնդրեց կարգադրություն: Ինչպես երևում է, խանը ավելորդ չհամարեց պարսից արքունիքին հասցնել և իր բոլոր կասկածները:

Օրիի դեսպանության առջև լուրջ արգելքներ էին ծագում: Սպահանում երկար ժամանակ չգիտեին, թե ինչ պատասխան տան Շամախու խանին: Ինքը, Հուսեյն շահն էլ, վախեց: Բոլոր հանգամանքներին նայած՝ պետք էր արգելի Օրիի դեսպանությունը և հրամայել խանին, որ նա ետ դարձնե այդ վտանգավոր հային: Այդպես էլ կարծում էին պարսից արքունիքում. իսկ Սպահանում ապրող մի քանի եվրոպացիներ ամեն կերպ աշխատում էին սաստկացնել կառավարության կասկածները: Այսպես, Լյուդովիկոս XIV-ի կողմից Սպահան ուղարկված մի ֆրանսիացի հավատացնում էր, թե կեղծ են այն նամակները, որ բերում է իր հետ Օրին, որպես թե քրիստոնյա թագավորներից: Կային և այնպիսիները, որոնք բացարձակ մատնության դիմեցին: Նրանք ասում էին, թե հայերի մեջ գոյություն ունի մարգարեությունը, որ նրանց թագավորությունը պիտի վերանորոգվի մի քրիստոնյա թագավորի հովանավորության տակ: Այդ մարգարեությունը, ասում էին, կատարվում է հենց այժմ, որովհետև Իսրայել Օրիի անվան մեջ կան այն բոլոր տառերը, որոնք հարկավոր են «il sera roi»* բառերը կազմելու համար: Տգեհտ, նախապաշարված պարսիկների համար այդ ծիծաղելի գուշակությունն էլ բավական էր: Արքունիքում տիրած շփոթությունից շատ գեղեցիկ կերպով օգտվեց մի ճարպիկ աղվանցի, որի մասին հետո կխոսենք: Նա էլ շահագործում էր Հուսեյն շահի երկշտությունը և դրանով իր համար բաց էր անում մի ճանապարհ, որ Պարսկաստանի համար ահագին դժբախտություն էր: Բայց որքան էլ մեծ լինեին Սպահանի կառավարության վախերը, վերջիվերջո գալիս էր մի հարց. ի՞նչ կլինի, եթե Պարսկաստանի սահմաններից ետ դարձվի մի օտար պետության խաղաղ դեսպանությունը, որ բարեկամական նամակներ էր տանում իր հետ: Յուր աչքան մեծ չէր լինի, եթե այդ դեսպանությունը եվրոպական մի հեռավոր երկրից եկած լիներ: Բայց Օրին Ռուսաստանից էր գալիս, որ սահմանակից երկիր էր, որի եռանդուն թագավորը արդեն հաղթողի անուն էր հանել: Ռուսաստանի ահը հարկադրեց մոռանալ «il sera roi»-ն, և պարսից կառավարությունը կամա-ակամա թույլ տվեց Օրին գնալ Սպահան: Այդ բանը տեղի ունեցավ 1709 թվականին, այսինքն՝ Օրիի ճանապարհովից երկու տարի հետո:

* «Նա թագավոր կլինի»:

Ի՞նչ էր անում Օրին Շամախում այդքան երկար սպասողության ժամանակ: Հայտնի է: Եվ սակայն շատ հետաքրքրական էր իմանալ, թե ի՞նչ հարաբերություններ ունեւր նա հայ մելիքների հետ, ինչպես էր իրագործում իր դեսպանության բուն նպատակը, որ Պարսկաստանի բոլոր հանգամանքները լավ զննելն ու ուսումնասիրելն էր: Բայց եթե շոուհն անք, որ Օրին մեծ զգուշություններով էր տանում իր գործը և միշտ գիտեր, որ զգուշությունն է այդ գործի հաջողության առաջին, ամենակարևոր պայմանը, մենք պիտի ենթադրենք, որ նա, երևի, ամեն կերպ աշխատում էր քնացնել պարսից կառավարությունը, կասկածների տեղիք չտալ, ուստի և ամեն ինչ կատարում էր գաղտնի կերպով:

Պարսկաստան գնալիս Օրին մտավ էջմիածին, այցելեց հայոց կաթողիկոսին: Այդ ժամանակ կաթողիկոս էր Աղեքսանդր Զուլայեցին: 1709 թ. հուլիսի 7-ին գրած մի թղթով նա հայտնում էր Պետրոս թագավորին, թե Օրին գնաց Պարսկաստան: Երևի Օրին էր խնդրել նրան գրել մի այդպիսի թուղթ: Կաթողիկոսը օրհնում էր թագավորին, բարեմաղթություններ անում և ապա ավելացնում էր, թե Օրին ամենքին մեծ զարմանք պատճառեց, այնքան շատ լավ կերպով էր պահպանում թագավորի պատիվը:

Հուսեյն շահը, չնայած իր ներքին վարանումներին և դժգոհությանը, Օրինը ընդունեց մի օտարերկրացի դեսպանին վայելուչ պատիվներով: Պետրոս Մեծին գրած իր պատասխանի մեջ շահն ասում էր. «Համաձայն ձեր ցանկության՝ Իսրայել Օրիի դեսպանության կատարյալ հաջողության համար մենք ցույց տվինք նրան մեր ողորմած ուշադրությունը, օգնությունը և հարգանքը: Թող պարզ լինի ձեր պայծառ հայացքին, որ թեև հիշյալ քրիստոնյա ժողովուրդների մեջ կան տգեղություններ, որոնք, մեր պետության արժանավորությունը նկատի առնելով, պիտի արժանի պատիժը կրեն իրենց վատ արարքների կամ վատ ուղղության համար, բայց ձեր բարեկամական նամակը, որ ամրացնում է մեր մեջ վաղուց գոյություն ունեցող բարեկամությունն ու համաձայնությունը, հրավիրում է մեզ գնալ ողորմությունների և մեր հպատակներին հարգելու մեր ընտրած ճանապարհով, և մենք վեհանձնաբար ներում ենք հիշյալ ժողովուրդների բոլոր արարքներն ու մեղքերը, այն պայմանով, որ նրանք այսուհետև այլևս այդպիսի սխալների մեջ չընկնեն»: Թե ինչ են նշանակում այս ականարկությունները, հաստատապես ասել չի կարելի, քանի որ չգիտենք, թե ինչ խոսակցություն է տեղի ունեցել շահի և դեսպանի մեջ: Ուշադրության արժանին այն գոռոզությունն է, որով պարսից ողորմելի բռնակալը բարեհաճում էր ներող և ողորմած հանդիսանալ: Շատ զարմանալի է, որ այնքան հարստության առջև քրիստոնյաները դեռ մեծ հանցավորներ էին պարսից կառավարության առաջ և պետք էր ուսաց թագավորի միջնորդությունը, որպեսզի Հուսեյն շահը ողորմածաբար ներեր իր անլեզու ստրուկներին: Շատ խղճալի պետք էր համարել Օրիի դեսպանության հետևանքը, եթե նա այս տեսակ մի թուղթ ստանալու համար գնացած լիներ Պարսկաստան:

Նա երկար շմաց Սպահանում: Երևում է, որ այնտեղ ամեն ինչ շտապով կատարվեց, որպեսզի հայ դեսպանը պարսից մայրաքաղաքում երկար նստելու հարկավորություն չունենար: Նույն 1709 թվականի սեպտեմբերին Օրին Շամախումն է և ուսաց կառավարությունից նավեր է խնդրում՝ Կասպից ծովով Աստրախան ճանապարհովից համար: Այդ ժամանակ Շամախում մի ինչ-որ ապստամբություն է տեղի ունենում, և Օրին դիմում է իր մարդկանց՝ հարկավոր դեպքում պաշտպանվելու համար: Հետաքրքրական է, որ նա ուներ իր հետ և 12 փոքրիկ թնդանոթ:

Ճանապարհորդութիւնը պիտի կատարվեր առաջիկա տարվա դարնանք: Բայց 1710 թվականն էլ Օրին հարկադրված է լինում անցկացնել Շամախում, որովհետև այդ քաղաքում մեռած մի ռուս վաճառականի գույքերը հափշտակողներին ազատելու համար նա երեք անգամ մարդ ուղարկեց շահի մոտ՝ հարկավոր հրամանները ստանալու համար: Վերջապես նա դուրս է գնում Շամախուց և հասնում է Կասպից ծովի Նիզովո նավահանգիստը: Այդտեղ նրան նոր դժվարութիւններ էին սպասում: Պետք է իմանալ, որ Պետրոսի հանձնարարութեամբ Օրին իր հետ Ռուսաստան էր տանում 20 հայ ընտանիք, որոնք մետաքսից զանազան կտորներ գործել գիտեին: Այդ արհեստավորների համար Օրին գնել էր մետաքս և այլ հարկավոր իրեր: Բացի դրանից, նա տանում էր իր հետ ուրիշ զանազան ապրանքներ՝ ընծաների համար, նույնպես և 25 ձի, որոնք գնված էին հատկապես թագավորին ընծայելու համար: Այդ բոլորը Աստրախան տեղափոխելու համար Օրին խնդրել էր ուղարկել չորս նավ, բայց միայն երկու նավ ուղարկվեցին Նիզովո: Օրին հարկադրված եղավ ձիաները ցամաքային ճանապարհով ուղարկել Աստրախան, իսկ ինքը և իր հետևորդները տեղավորվեցան երկու նավերում: Մեկը հասավ Աստրախան, իսկ մյուսը, որի մեջ գտնվում էր ինքը, Օրին, փոթորիկի հանդիպեց և, ետ մղվելով դեպի ափը, ջարդվեց: Օրին իր մարդկանց հետ ափ դուրս եկավ և հարկադրված էր ձմեռել Նիզովոյի մեջ:

Ամբողջ ժամանակ նա չէր մոռանում այն գործը, որի համար այսքան աշխատութիւններ էր հանձն առել: Նա անդադար թղթակցութիւն ուներ Մինաս վարդապետի հետ, որ իր կողմից ամեն հարկավոր բան խելույն հաղորդում էր ռուսաց կառավարութեանը: Դժբախտաբար, թե՛ Օրինի նամակների և թե՛ Մինաս վարդապետի հաղորդագրութիւնների մեջ մենք չենք գտնում մանրամասնութիւններ, թե ինչպես Օրին կատարեց իր դեսպանութիւնը, ինչ ուներ հաղորդելու հայկական գործի մասին և գործողութիւնների ինչ եղանակ էր ցույց տվել նրան այդ երկար ճանապարհորդութիւնը: Նա միշտ կրկնում էր, թե անձամբ կզեկուցանե թագավորին այն ամենը, ինչ տեսել է և արել: Մի բան միայն միշտ անփոփոխ է այդ նամակների մեջ. դա այն մեծ հույսն է, որ քրիստոնյաները դրել են ռուսաց թագավորի վրա: Այդ հույսը, ճիշտ որ, այնքան վառ էր, այնքան ոգևորիչ, որ հայերը Օրինի վերադարձի ժամանակ նույնիսկ մի քիչ մոռացան զգուշութիւնը: Գանձասարի Ծառի կաթողիկոսը, տեսակցելով Օրինի հետ, այն աստիճան ոգևորվեց հայրենիքի ազատութեան մտքով, որ, վերցնելով իր միաբանութիւնը, ճանապարհվեց դեսպանութեան հետ դեպի Ռուսաստան, որպեսզի անձամբ Պետրոսին հայտնե հայ ժողովրդի զգացմունքները և աղաչանքները:

1710—1711 թվականները շատ նշանավոր էին Ռուսաստանի համար: Դեռ 1709-ին շվեդացիները սարսափելի պարտութիւն կրեցին ռուսաց զորքերից Պոլտավա քաղաքի մոտ, և նրանց թագավոր Կարլոսը փախավ Թուրքիա: Պետրոսի տարած այդ մեծ հաղթութիւնը ահագին տպավորութիւն գործեց Արևմելքում: Թուրքիայի լծի տակ հեծող քրիստոնյաները հրավիրում էին Պետրոսին գալ և ազատել իրենց: Եվ թագավորը, մի կողմ թողնելով իր սովորական զգուշութիւնը, ծրագրեց մի արշավանք Թուրքիայի դեմ: 1710 թվականին պատերազմը համարյա թե հայտարարված էր: Ահա այդ ժամանակից Օրին տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն բոլոր դեպքերի մասին, որոնք տեղի էին ունենում Թուրքիայում և Պարսկաստանում: Թուրքիան եռանդով պատրաստվում էր պատերազմի, իսկ Պարսկաստանը արդեն սկսել էր իր ընդհարումները Աֆղանստանի հետ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, թե այդպիսի ժամա-

նակներում որքան կարևոր էին այն տեղեկութիւնները, որ Օրին հավաքում էր և ուղարկում Մոսկվա:

Մինչդեռ նա Նիզովոյում այդպիսի գործերով էր զբաղված, Աստրախանից յուր եկավ, թե նրա ուղարկած ձիաները, ապրանքը տեղական իշխանութեան կողմից արգելքի տակ են դրված և նրանց համար մաքս են պահանջում: Բացի դրանից, նրա շքախմբի այն մասը, որ արդեն հասել էր Աստրախան, մնալով այդտեղ առանց օգնութեան, սկսել էր զանազան դանգառներ անել: Օրին նամակ նամակի ետևից է հասցնում Մինաս վարդապետին, գրում է և կառավարութեանը, գանգատվելով Աստրախանի իշխանութիւնների վրա և մեղադրելով տերաբեխիլ՝ պաշտոնյաներին: Այս անգամ նրա նամակները հայերեն են: Երևի Ծառի կաթողիկոսը կամ նրա հետ եղած հոգևորականներից մեկն էր գրում: «Ես թագավորի ամրովն եկեալ եմ Իրանու երկիրն,— գրում էր Օրին Նիզովոյից 1711 թվի մարտի 1-ին,— հիմն գլխով և ապրանքով էլի թագավորին ծառայութեանն եմ գալիս. թագավորին ոչ մին փրքաղեն* ինձ ապրանք չեն տուել, չեմ գիտում մեր ապրանքն ինչ կողմանէ են զաւթում»: Իսկ իր վրա եղած գանգառների առիթով նա խնդրում էր. «Ահա խնդիրքս այն է ի քո մեծութեանդ, որ թէ տեղդ մեղ զարշուարդ տուող և կամ խոսք ասող լինի, այսպէս բանին թաշափուլ տայք և համբերէք մինչև մեք գամք և մեր ամենայն անցք և որպիսութիւնն քո մեծութեանդ արդ անեմք. այնուհետև ինչպէս կու հրամայես ամր քոնն է»: Աստրախանի ռուս պաշտոնավարների թույլ տված անկարգութիւնը միանգամայն անպատշաճութիւն համարելով, Օրին գրում էր. «Աղուանից երկրի պատրիարքն մեզ հետ էր, պիտի որ գայ յերկրպագութիւն մեծի թագավորութեանդ. սա մեզ մոտ, և մեք հալայ Հայոց երկրումս, այս խոսքերս որ եկաւ մեզ մեծ ամոթանք եղաւ տեղս: Եվ իր դեմ եղած շարախոսութիւնների մասին գոնե մի համառոտ բացատրութիւն տված լինելու համար, Օրին ասում էր. «Ծառայդ Իրանու երկրումս ինչ որ արարեալ եմ և ասացեալ, ամենն պատճառով է և առանց պատճառի բան չեմ արարեալ. հիմա չեմ կարող գրել, երբ որ ոտն համբուրելու հասա, ամեն արդ կանեմ»:

Վերջապես Օրին մի կերպով հասնում է Աստրախան 1711 թվականի ամառը: Մինչև այդ Մինաս վարդապետը մի շարք խնդրագրեր էր ներկայացրել կառավարութեանը Օրինի իրերը և ապրանքը ազատելու հրաման խնդրելով: Ինքը, Օրին էլ, մի ամսի չափ մնալով Աստրախանում, աշխատում էր կարգի բերել անակնկալ պատահարների պատճառով իր խանգարված գործերը, որպիսով որքան կարելի է շուտ ճանապարհվի Մոսկվա և դարձյալ նվիրվի իր խրատ և փայփայած սուրբ գործին:

Բայց ճակատագիրը այլ կերպ էր տնօրինել: Հայաստանի ազատութեան գաղափարը մի սաստիկ հարված ստացավ. Օրին, այդ գաղափարի ստեղծողը և մարմնացումը, օգոստոս ամսին վախճանվեց Աստրախանում:

Ծառի կաթողիկոսը, թաղելով նրան հայոց եկեղեցու բակում, տրտում վերադարձավ Գանձասար:

Մինաս վարդապետը Օրին տեղ. Օրին դեսպանության նետաճակները. Միսկա, աֆղանների զոհեղանալը, արշավանք. պարսկական գործերը խառնվում են: Պետրոս Մեծը վճռում է օգուտ փաղել Պարսկաստանի դուրսյունից.

* Приказ.

Վոլինսկու դեսպանությունը. նրան տված հրահանգները. Մինաս վարդապետի գործունեությունը: Մինաս վարդապետը էջմիածնում և Գանձասարում. Վոլինսկու վերաբերմունքը: Վոլինսկու գեկուցումը պարսկական գործերի մասին, վրաց վախճանագ բազմաթիվ դիմում է ռուսների օգնությանը. Վախճանագը միանում է հայերի հետ, Օրիի ծրագրի մի մասը իրագործված է:

Մեռավ Օրին, բայց նրա գործը նրա հետ գերեզման չմտավ: Մնում էր Մինաս վարդապետը, որ և իսկույն բռնեց իր հայրենասեր ընկերոջ տեղը: Հայտնելով Պետրոս Մեծին Օրիի մահը, նա խնդրում էր, որ իրեն մոռացություն չտան և խոստանում էր իր ծառայությունները մատուցանել:

Մինաս վարդապետը, իհարկե, Իսրայել Օրի չէր: Հայաստանցի մի վարդապետ, նա շուներ և չէր կարող ունենալ քսան տարի Եվրոպայում ապրած, արևմտյան լեզուներին լավ ծանոթ, զինվորական կրթություն ստացած Օրիի քաղաքագիտական ընդունակությունները, փորձառությունը և մանավանդ մեծ, անշեշ եռանդը: Բացի դրանից, Օրիի նեցուկն էր Պֆալցի կուրֆյուրստի պետ մի անձնական բարեկամ, որ այնքան ազդեցիկ դիրք ուներ Եվրոպայում և այնքան անկեղծ կերպով օգնում էր հայերին: Օրիի մահը հեռացնում էր այդ բարերարին հայոց գործից: Դա փոքր զրկանք չէր. այնուհետև այլևս Եվրոպական արքունիքներում ոչ ոք չէր խոսում Պարսկաստանի լծի տակ տառապող բրիտանոնյա ժողովրդի ազատության մասին:

Բայց Մինաս վարդապետը այն երախտիքն ունի, որ շարունակեց աշխատել Օրիի ուղղությամբ. եթե չլիներ նա, ազատասիրական շարժումը կանհետանար հայերի մեջ իբրև մի վաղանցուկ երազ: Հայկական հաբեց կենտրոնացավ ռուսաց արքունիքում. Մինաս վարդապետին չհաջողվեց հարաբերություններ պահպանել Արևմտյան Եվրոպայի հետ, համակրություններ գտնել այնտեղ: Նրա գործը այն եղավ, որ շարունակեց միջնորդի դեր կատարել հայերի և ռուս կառավարության մեջ: Այդպիսի մի միջնորդ շատ հարկավոր էր, որովհետև գործերը Արևելքում ընդունում էին սուր վճռական կերպարանք:

Օրիին չհաջողվեց խորտակել պարսկական տիրապետությունը Հայաստանում: Բայց նրա դեսպանությունը Պարսկաստանի համար ահավոր ցնցումներ առաջացնող մի կողմնակի պատճառ հանդիսացավ: Ահա ինչպես:

Շահ-Աբասի երկաթե ուժն էր, որ միություն էր պահպանում Իրանի դաշնադան մասերի մեջ: Նրա թուլամորթ հաջորդների ժամանակ անիշխանությունը սկսեց տակնուվրա անել երկիրը: Ուժեղացան տեղական իշխանությունները, խաները և Պարսկաստանում ներքին խռովությունները անպակաս էին: Ռեզոստների մեջ Հուսեյն շահի ժամանակ անուն հանեց Աֆղանստանի Ղանդար հար քաղաքը, ապստամբությունների մի բուն, որը հպատակեցնելու համար պարսից շահերը շատ անգամ էին զենքի դիմել: Ղանդահարը սաստիկ վտանգավոր դարձավ, մանավանդ, այն ժամանակից, երբ այնտեղ ապստամբության գլուխ անցավ Միր-Վեյսը, մի շատ ընդունակ պատերազմող և վերին աստիճանի ճարպիկ արևելցի: Հուսեյն շահը, այդ մարդուն անվնաս դարձնելու համար, Ղանդահար ուղարկեց Գուրգին խանին:

Գուրգին խան՝ Քարթալինիայի Գիորգի թագավորի պարսկական անունն էր: Այդ թագավորը չէր կարողանում հանգիստ նստել իր հայրենիքում, ուստի կանչվել էր Սպահան վրաց մի զորաբաժնի հետ: Վրաստանը անթիվ դժբախտությունների, ավերմունքների մատնված մի երկիր էր, որովհետև նրա երեք թագավորները և բազմաթիվ իշխանները՝ անբարոյականացած ժամանակի փչացած որդիներ լինելով, միմյանց միս էին կրծոտում, միմյանցից իշխան

նություն և փառք խելելու համար: Գիորգին համարյա միշտ ներքին պատերազմների մեջ էր ժամանակ անցկացնում. համառ ու ավերիչ էին նրա պատերազմները, մանավանդ, Հերակլ I-ի դեմ, որ կոչվում էր Նազար Ալի խան և մահմեդականացած վրացի թագավորների շարքում ամենահեղափոխներից մեկն էր: Գիորգին այդ կռիվների ժամանակ շատ անգթություններ ցույց տվեց, շատ ստորություններ գործեց, բայց անկարող եղավ իր գահը պաշտպանել Քարթալինիայում. այդ պատճառով էլ վրացի մի զորաբաժնի հետ գնաց Պարսկաստան և ապրում էր Սպահանում:

Նշանակվելով Ղանդահարի կառավարիչ, Գուրգին խանը պարսկական մեծ զորք կուտակեց այնտեղ, որպեսզի ճնշե այլևս աֆղանների ապստամբությունը, իսկ հետո շարունակե արշավանք դեպի Բելուջիստան: Ղանդահարում նա սկսեց մի սոսկալի գործունեություն: Նրա զորքերը կատարյալ իրավունք ստացան կողոպտելու, ավերելու, քանդելու: Ինքը, Գուրգին խանը, կողոպտած հարստություններն էր դիզում, գինեխմություն և անառակությունների մեջ էր օրերը անցկացնում: Աֆղաններին նա արհամարհում էր, անվանում էր նրանց «մուղալ» և զվարճանում էր վայրենի տեսարաններով: Այսպես, նա աֆղանցի կանանց հավաքել էր տալիս իր առջև ու նրանց ծոցը կրակախառն մոխիր էր ածել տալիս: Ապա, տեսնելով նրանց տանջանքները, ասում էր. «մուղալը լավ է խաղում»:

Անհնարին էր, որ մի ժողովուրդ կարողանար դիմանալ այդքան բռնություններին: Միր-Վեյսը ստիպված էր տանել Գուրգին խանի նախատինքները լուծված: Նա ուներ Մահմուդ անունով մի որդի, որ գեղեցիկ տղա էր: Վրացի խանը հրամայում է հորը, որ որդուն «բերե իր մոտ»: Մահմուդը, սպառիկ վիրավորվելով այդ զղվելի առաջարկությունից, հեռանում է Ղանդահարից: Կարող էր Գուրգին խանը նախատեսել, թե մի օր այդ գեղեցիկ տղան ինչպես պիտի տակնուվրա անե ամբողջ Պարսկաստանը... Միր-Վեյսն էլ, հպատակվելով Ղանդահարի ահարկու կառավարչի հրամանին, հեռացավ, գնաց Սպահան: Գուրգին խանը դրեց Հուսեյն շահին, թե պետք է արգելի այդ մարդուն Սպահանում, որովհետև դա էր աֆղանական խռովությունների հոգին: Եվ Միր-Վեյսը մնաց Սպահանում, իրավունք չունենալով հեռանալ այդտեղից:

Բայց դա նրա համար մի շատ օգտակար գերություն էր: Սպահանում նա տեսավ և համոզվեց, թե որպիսի ուշնություն է ներկայացնում Պարսկաստանը: Հուսեյն շահը, իր անթիվ մուլաների խրատներին հպատակվելով, ինչ-որ շինություններ էր սկսել Սպահանի մոտ, անձամբ հսկում էր այդտեղ տասնյակ տարիների ընթացքում: Ոչինչ կարգ, ոչինչ զինվորություն, պալատական հավերի կուտն էլ մի հարկ էր, որ պարտավոր էին տալ ջուղայեցի հայերը: Պատմում են, որ Հուսեյնը մի օր մի ագռավ է սպանում և այդ ահագին քաջությունը հավերժացնելու համար նա հրամայում է ողորմություն բաժանել աղքատներին: Միր-Վեյսը այդ ընդհանուր հիմարության մեջ շատ լավ հասկացավ, թե ի՞նչ կարելի է անել կիսավայրենի, նեղերով և սրերով զինված աֆղանների օգնությամբ: Պետք էր միայն տապալել Գուրգին խանին և Սպահանից դուրս գնալու հարմարություն գտնել:

Հարմար առիթը Օրիի դեսպանությունն էր: Միր-Վեյսը սկսեց եռանդով շահագործել այն երկյուղը, որ ազդել էր հայ դեսպանը պարսից ողորմելի շահին և նրան շրջապատողներին: Օրին, ինչպես երևում է, մոտիկ հարաբերու-

* Տե՛ր-Հովհաննյանց, Պատմություն Նոր-Ջուղայու, հ. Ա, եր. 221:

թյուններ էր սկսել Գուրգին խանի հետ. նկատենք այստեղ, որ Գուրգին խանի հարազատ եղբայրն էր Արշիլ արքայորդին, որ ապրում էր Մոսկվայում և որին Օրին ուզում էր տանել իր հետ և հաստատել Վրաստանում: Այդպիսով, իհարկե, Գուրգին խանն էլ կմիանար այն ապստամբությանը, որ պատրաստվում էր Անդրկովկասում, քրիստոնյաների մեջ: Միր-Վեյսը շատերից այս հանգամանքը պարզել պարսից կառավարության առաջ. մի հանգամանք, որ կասկածելի էր դարձնում իր անհաշտ թշնամի Գուրգին խանի հավատարմությունը: Նա ասում էր, որ Օրին դեսպան չէ, այլ Ռուսաստանի դադարի գործակալը: Հայտնի են ռուսաց թագավորի ծրագրերները և փառասիրական ձգտումները. նա ուզում է իր կրոնակից քրիստոնյաներին բարձրացնել Պարսկաստանի դեմ: Ասացույց, նա դեսպան է ուղարկում մի հայի, թեև այդ պաշտոնի համար կարող էր ուրիշ մարդ գտնել իր պետության մեջ: Եթե Ռուսաստանը դուրս ուղարկե, վրացիներն ու հայերը այս դորքի հետ կարող են առանց մի անգամ էլ հրացան արձակելու գրավել բոլոր Անդրկովկասը մինչև Արաքս գետը: Ղանդահարի և Քիրմանի դորքերը գտնվում են Գուրգին խանի հրամանատարության տակ, իսկ խանը այդ դորքերով ոչ միայն չի գնա իր ազգակիցների և կրոնակիցների դեմ կովելու, այլ կարող է մեծ խռովություններ հարուցանել Պարսկաստանի սրտի մեջ և վտանգել պետությունը:

Շահ Հուսեյնը հավատում է ճարպիկ աֆղանացուն: Բայց չկարողանալով Գուրգին խանին պաշտոնանկ անել կամ ետ կանչել, ամենից լավ է համարում Միր-Վեյսին ոչ միայն ազատություն տալ, այլև հաստատել նախկին կոմանս մեջ: Շահը կարծում էր, թե այդ երկու ախոյանները, միմյանց հետ մրցելով, միմյանց անվնաս կդարձնեն Պարսկաստանի համար:

Բայց դա մի աղետալի սխալ էր: Միր-Վեյսը գնաց Ղանդահար ոչ իր թշնամուն իսկույն մարտի հրավիրելու համար: Նա ավելի խելոք էր, քան Հուսեյն շահը և նույնիսկ Գուրգին խանը: Ձեռնալով վերջինիս բարեկամ, նա հաշտություն խոսեց և նույնիսկ համաձայնվեց Գուրգին խանին կնություն տալ իր աղջկանը, որ հռչակված էր իր գեղեցկությամբ: Անհեռատես վրացին երկու ոտով ընկավ թակարդի մեջ: Իբրև գեղեցիկ աղջկա բախտավոր նշանած՝ նա գնաց Միր-Վեյսի խնջույքին և այնտեղ անշնչացավ զայրացած աֆղանների սրերի տակ: Նրա մարմինը քաշքշվում էր փողոցներում և անպատվության ենթարկվում: Կոտորվեց և վրաց ամբողջ զորաբաժինը: Միր-Վեյսը իր ձեռքն առավ իշխանությունը, հավաքեց և կազմակերպեց մեծ զինվորական ուժ: Ղանդահարը ոչ միայն անկախ էր, այլև պատրաստվում էր ահեղ հարվածներ տալ Պարսկաստանին:

Օրին իր վերդարձին դեռ Շամախումն էր, երբ տեղի ունեցան այս շատ նշանավոր դեպքերը: Դրանք հետևանք էին իր դեսպանության: Բայց դեռ ինչե՞ր կային առջևում: Արդեն 1711 թվականի մարտ ամսին նա հայտնում էր ռուսաց կառավարությանը, որ պարսից շահը դուրս է ուղարկել Ղանդահարի դեմ, բայց այդ դորքը սաստիկ ջարդ է կրել և փախուստի դիմել: Աֆղանների այս հաջողությունները կարծես ազդանշան էին Պարսկաստանը շրջապատող սյունի մահմեդականների համար: Դարձյալ բորբոքվում էր արյունահեղ ընդհարումը իսլամի այդ երկու ճյուղերի մեջ: Նույն՝ 1711 թվականին, երբ Եսաֆ

կաթողիկոսը վերադառնում էր Աստրախանից, լեզգիները ասպատակում էին պարսկական հողերը, կողոպտում և գերում էին ազգաբնակչությունը: Մյուս կողմերից էլ սյունիների արշավանքներն էին պատրաստվում: Արևելքը հրդեհվելու վրա էր:

Այդ արժարժեղ բոցերը Պետրոս Մեծի համար ահագին նշանակություն ունեին: 1721-ին, ինչպես գիտենք, նա պատերազմում էր Թուրքիայի դեմ: Պատերազմը դժբախտ էր նրա համար: Պրուտ գետի մոտ նա քիչ էր մնում, որ գերի ընկնե թուրքերի ձեռքը և նրա ամուսին Եկատերինան մեծամեծ ընծաներով կաշառեց թուրք հրամանատարին, գնեց հաշտություն, որ ազատում էր և թագավորին: Բայց այսպիսի անհաջողությունները չէին կարող կոտրել Պետրոսի պողպատե եռանդը: Միաժամանակ շարունակում էր նա շվեդական պատերազմը և աշխատում էր, որ Ռուսաստանը առևտրական միջնորդ դառնա Ուկրաինայի և Ասիայի մեջ: Ամբողջ Արևելքը, սկսած Զինաստանից մինչև Միքիկրական ծովը, նրա մեծ ծրագրերի մեջ առանձին կարևոր տեղ էր բռնում: Եվ այդ ահագին տարածության վրա ամենից առաջնակարգ տեղը, որի համար Պետրոսը պատրաստ էր նույնիսկ պատերազմ սկսել, սահմանակից Կովկասն էր իր Կասպիական ծովով: Հաստատվելով Բալթիկ ծովի ափերին, Պետրոսը սկսեց ջրանցք փորել տալ՝ այդ ծովը Կասպից ծովի մեջ թափվող Վոլգայի հետ միացնելու համար: Զրային այդ հարմար ճանապարհով պիտի Պարսկաստանը իր ապրանքները փոխադրեր Եվրոպա: Կովկասը իբրև այդ ճանապարհի մի ծայրը, այնքան մեծ կարևորություն ուներ, որ Պետրոսի համար ավելի քան պարզ ու անխուսափելի մի անհրաժեշտություն էր Կասպից ծովի ափերին հաստատվելը:

Պետք էր շտապել: Այդտեղ, այդ ծովի արևմտյան ափերին, Ռուսաստանը կարող էր իր դեմ ունենալ մի այնպիսի դեռ զորեղ թշնամի, ինչպես էր Թուրքիան: Սյունի մահմեդականության արշավանքները Պարսկաստանի դեմ դեպի առաջ էին մղում և թուրքերին, որոնք անհրաժեշտ էին համարում կուլ տալ հողեվարք Պարսկաստանը: Անշուշտ, շահ Հուսեյնի ողորմելի կառավարությունը ոչինչ արեցի չէր կարող դառնալ, որ օսմանցիները Կովկասի արևմտյան կողմից մի ուժգին արշավանքով հասնեն Կասպիականի ափերին, ուր նրանք տիրապետողներ էին մի ժամանակ: Եվ որովհետև Ռուսաստանը, շվեդական պատերազմի պատճառով, դեռ չէր կարող զենքի ուժով գործել Պարսկաստանում իր առևտրական շահերը պաշտպանելու համար, ուստի Պետրոսը առժամանակ դիմեց դիպլոմատիական միջոցներին:

1715 թվականին նա մի նոր դեսպանություն ուղարկեց Պարսկաստան: Դեսպան Արտեմի Վոլինսկին հրաման ուներ լավ հետազոտելու պարսկական բոլոր գործերը, երկրի աշխարհագրական դիրքը, զինվորական ուժերը, ռազմական ճանապարհները: Այսքանը, իհարկե, գաղտնի պիտի կատարվեր: Իսկ դեսպանության պաշտոնական, բացարձակ նպատակը առևտրական էր: Պետք էր դաշնագիր կնքել, որով ռուս վաճառականներին ազատ առևտրի իրավունք էր շնորհվում Պարսկաստանում: Շահը պիտի հրամայեր հայ վաճառականներին, որ սրանք մեծաքսը և այլ ապրանքները Եվրոպա ուղարկեն Աստրախանի և Պետերբուրգի վրայով:

Դեսպան Վոլինսկուն տված հրահանգների մեջ կար և այս կետը. «Տեղեկություններ հավաքել հայ ժողովրդի մասին. շատ է նա և ի՞նչ տեղերում է ապրում. հայերի մեջ կա՞ն նշանավոր մարդիկ ազնվականներից կամ վաճառականներից և ինչպես են նրանք վերաբերվում դեպի նորին թագավորական մեծությունը. սիրով ու քաղցրությամբ վարվել նրանց հետ և բարեկամություն

* Մանրամասն կերպով այս անցքերի մասին խոսում է եզվիտ Կրուսինսկին («Histoire de la revolution de la Perse», Paris, 1728), որ 20 տարի ապրել է Սաֆահում: Ձեռքի տակ մենք ունենք միայն փորձիկ հատվածներ այդ աշխատությունից, որ, ինչպես երևում է, շատ հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում իր մեջ:

հաստատել²։ Հայկական հարցը, ուրեմն, կար ուսաց կառավարութեան առաջ Մինաս վարդապետը հիշեցնողի, խնդրողի դեր էր կատարում։

Օրիի մահը մեծ հոգսեր պատճառեց վարդապետին։ Պետք էր նրա իրերը և գույքը ազատել համալսարանից, վերջացնել նրա հաշիվները, վճարել պարտքերը։ Այդ գործերով էր զբաղված Մինաս վարդապետը ամբողջ երեք տարի, և նրա գրագրությունների գլխավոր առարկան այդ ժամանակամիջոցում Օրիի գործերն են կազմում։ 1714 թվականի վերջերում միայն, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ պատրաստվում էր Վոլինսկու դեսպանությունը, նա ներկայացնում է մի ծրագիր, թե ինչպես կարելի է հայերին Ռուսաստանի հովանավորության տակ առնել։ Այստեղ այլևս չկան Օրիի համարձակ արշավանքները, մեծ նախագծերը, երևում է վարդապետ մարդը։ Նա առաջարկում էր, որ ուսաց կառավարությունը պարսից շահից իրավունք ստանա իր հաշվով Կասպից ծովի ափին, Նիզովո նավահանգստում մի հայկական վանք կառուցանել։ Վանքում կարող էր հաստատվել ուսաց մի դորաբաժին, որի հովանու տակ կհասնվեին հայերը։ Վարդապետը խորհուրդ էր տալիս դիմել նաև կայսրի, կուրֆյուրստի օգնությանը, որ նրանք էլ խնդրեն շահին վանք կառուցանելու մասին։ Եվ որպեսզի Մինաս վարդապետը կարողանա ցույց տալ, թե ինքը միայն եկեղեցիական գործերի պատճառով է մնում Ռուսաստանում, խնդրում էր թույլ տալ իրեն հայոց մի եկեղեցի կառուցանել Պետերբուրգում։ Մինաս վարդապետը պատրաստ էր գնալ Եվրոպա, եթե իր առաջարկած ծրագրի համար հարկավոր լինի խնդրել կայսրին և մյուս վեհապետներին։

Այդ առաջարկությունը ոչինչ հետևանք չունեցավ և չէր կարող ունենալ, այնքան ակնհայտ էր նրա խակությունը։ Ռուսաց կառավարությունը ավելի օգտակար համարեց, որ վարդապետը գնա Հայաստան և այնտեղ տեղեկություններ հավաքե։ Այդ ճանապարհորդությունը տեղի ունեցավ 1716 թվականին և կատարվում էր Իսրայել Օրիի գույքերը որոնելու պատրվակով։ Ռուսաց կառավարությունը հանձնարարեց դեսպան Վոլինսկուն, որ այդ ժամանակ դեռ Շամախումն էր գտնվում, աջակցել Մինաս վարդապետին, որի առաքելության իսկական նպատակն էլ հայտնվեց նրան։ Բայց Վոլինսկին, հայտնի չէ, թե ինչու, ոչինչ աջակցություն ցույց չտվեց։

Նույն տարվա հուլիսին Մինաս վարդապետը հասավ Էջմիածին։ Այդ ժամանակվա կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցին ավելի լավ համարեց հետևել իր նախորդների օրինակին և հեռու մնալ հայերի քաղաքական շարժումից, ուստի և վարդապետին հաստատ խոստում չտվեց, պատճառ բռնելով, թե վախում է պարսիկներից։ Նա միայն մի նամակ գրեց, որի մեջ հայտնում էր, թե վարդապետը ներկայացել է իրեն, պատմել է ամեն ինչ և ընդունվել է սիրով։

Ուրիշ կերպ էր վերաբերմունքը, իհարկե, Գանձասարի վանքում։ Եսայի կաթողիկոսը գրկաբաց ընդունեց վարդապետին, արքեպիսկոպոսության աստիճան տվեց նրան և մի նամակ գրեց Պետրոս Մեծին, որի մեջ եռանդուն և ջերմ խոսքերով խնդրում էր նրա օգնությունը, հովանավորությունը։ Բայց դրանից, Եսային Ռուսաստանում ապրող հայերի առաջնորդ նշանակեց Մինաս վարդապետին։ Այդպիսով Գանձասարի վանքը իր համար մի նոր թիվ էր ստեղծում Ռուսաստանում։ Բայց ավելի կարևորը այն էր, որ այնուհետև Մինաս վարդապետը կարող էր շարունակել իր գործունեությունը իբրև ուս-

սահայերի առաջնորդ և իբրև Աղվանից կաթողիկոսության ներկայացուցիչ, այսինքն՝ այն մարմնի, որ իր վրա էր վերցրել հայերի քաղաքական վերածնության հոգսերը։

Գանձասարում գիտեին, որ ուսաց դեսպանը ապրում է Շամախում։ Մինաս վարդապետը, նույն ամսույն վերջին ճանապարհվելով դեպի Ռուսաստան, տարավ իր հետ կաթողիկոսի մարդկանցից մի քանիսին, որպեսզի նրանց ներկայացնեն դեսպան Վոլինսկուն։ Թագավորի ներկայացուցչի ընդունելությունը մի լավ ապացույց կլիներ հայերի համար, թե Ռուսաստանը շարունակում է հայերի պաշտպանը հանդիսանալ և չէ մոռացել իր խոստումները։ Բայց Շամախում Վոլինսկին, չնայած, որ հրաման ուներ իր կառավարությունից, շատ ցուրտ ընդունելություն ցույց տվեց վարդապետին և չուզեց խոսել նրա հետ։ Դա մի գոռոզ և ինքնահավան մարդ էր, և վարդապետը ստիպված էր իր հետ եկածներին ետ դարձնել, ասելով, թե ինքը թուղթ կստանա թագավորից և կուղարկե կաթողիկոսին։ Վոլինսկին ոչինչ չարավ և այն ժամանակ, երբ Մինաս վարդապետը Նիզովո նավահանգստում կայանավորվեց։ Այդտեղ Օրիի մարդկանցից մեկը նրանից պահանջեց իր ուժերը և գանգատվեց տեղական թուրք իշխանություններին, որոնք բանտ նստեցրին նրան։

Հետևյալ՝ 1717 թվականի մարտին Մինաս վարդապետը Մոսկվայումն էր և հաշիվ էր ներկայացնում իր ճանապարհորդության մասին։ Ամենամեծ հույսը նա դրել էր Գանձասարի վրա, որի թեմը բաղկացած էր 900 գյուղերից, դրանք մեծ գյուղեր են, ունեն հարյուր, երկու հարյուր, երեք հարյուր, շատերը և չորս հարյուր, նույնիսկ դրանից էլ ավելի տներ։ Թե՛ Էջմիածնում և թե՛ Գանձասարի թեմերում ապրող հայերի թիվը, վարդապետի կարծիքով, հասնում էր մոտ 200 հազարի՝ վաճառական թե գյուղացի։ Երևի այդ հաշվի մեջ նա նկատի ուներ միայն աղամարդկանց, քանի որ ասում էր, թե այդ քանակությունը պատերազմի ժամանակ թագավորի կողմը կբռնե։

Իսկ ի՞նչ զեկուցում տվեց Վոլինսկին հայերի մասին։ Այդ մենք չգիտենք։ Նույն մարտ ամսին նա մուտք գործեց Սպահան։ Պարսից կառավարությունը պաշարված էր նույն երկյուղներով և կասկածներով, որոնք առաջ եկան Օրիի ժամանակ։ Վոլինսկին իր բնավորությամբ այնքան գրգռեց պարսիկներին, որ նրան նույնիսկ բանտարկեցին և ապա առաջարկեցին հեռանալ մայրաքաղաքից։ Իզուր դիմադրում էր ուս դեսպանը, պատճառ բերելով իր բերած առևտրական առաջարկությունները։ Շահի կառավարությունը խոստացավ կատարել այդ բոլորը հետո, և Վոլինսկին ստիպված էր սեպտեմբերին ճանապարհ ընկնել Սպահանից։ Բայց այդքան կարճ միջոցն էլ բավական էր, որ նա ճանաչեր Պարսկաստանը և կրկին Օրիի կարծիքները։ Իր զեկուցումների մեջ նա հայտնում էր, թե Պարսկաստանը բոլորովին փտած ու քայքայված է, թե Հուսեյն շահը մի ապուշ է, խաղալիք դարձած իրեն շրջապատող հիմարների ձեռքին։ Դեսպանը առաջարկում էր թողնել դիվանագիտական գործողությունները և ուղղակի զենքի դիմել, չպետք է ձեռքից տալ ամենահարմար ժամանակը։ Պարսկաստանը հոգեվարքի վրա է, բայց կարող է երևան գալ մի կարող և ուժեղ շահ, և այնուհետև նվաճման գործը կգծվարանա։ Գուշակությունը միանգամայն ճիշտ էր։ Վոլինսկին դրանից հետո նշանակվեց Աստրախանի նահանգապետ և շարունակ արժարժում էր պատերազմական գործողություններ սկսելու միտքը։ Բայց Պետրոսը չէր շտապում, սպասում էր Հյուսիսային պատերազմի վերջին։

Երբ Վոլինսկին վերադառնում էր Ռուսաստան, Շամախում նրան ներկայացավ Փարսադան բեկ անունով մեկը, որ ուղարկված էր վրաց Վախթանգ

* С. Соловьев, История России, М., 1868, т. 18, с. 28.

Թագավորի կողմից: Վախժանգը խնդրում էր, որ ուսաները անհապաղ սկսեն ազատարար պատերազմը և հայտնում էր, որ ինքը ամեն ժամանակ պատրաստ է միանալ այդ արշավանքին: Նա էլ հավատացնում էր, թե Պարսկաստանը մի ոչնչություն է ներկայացնում: «Ժամանակն է, որ քրիստոնյաները հաղթեն մուսուլմաններին, ոչնչացնեն նրանց», — ասաց Փարսադան բեկը: Նա խնդրում էր հրահանգներ տալ Վախժանգին, թե ինչպես պետք է պատրաստվել: Վոլինսկին, իհարկե, այդպիսի լիազորություն չունեի, նա միայն կարող էր այդ խնդիրը ներկայացնել իր թագավորին:

Իրագործվում էր Օրիի ծրագրի այն մասն էլ, որ վերաբերում էր Վրաստանին: Նրա ժամանակ, XVII դարի վերջին, չէր կարելի մեծ հույս ունենալ, թե Անդրկովկասի երկու խոշոր քրիստոնյա ժողովուրդները՝ հայերը և վրացիները, կմիանան իսլամի տիրապետության դեմ: Վրաստանում միմյանց հաջորդում էին մահմեդականացած վրացի թագավորներ, որոնք սոսկալի զժբախտություն էին քրիստոնյա երկրի համար: Պարսից շահերի այդ մոլեռանդ ստրուկները, որոնք ամեն ինչ պատրաստ էին զոհել իրենց փառասիրությանը, չէին կարող, իհարկե, թույլ տալ որևիցե ապստամբության միտք անգամ: Եվ Օրին, ինչպես տեսանք, կամենում էր նախ մի հեղափոխություն կատարել Վրաստանում, թագավորեցնելով այնտեղ, ուսաների օգնությամբ, Արշիլ արքայորդուն և, այդպիսով վերջ տալով մահմեդական թագավորների գոյությունը, ապա միայն միացնել հայերի ու վրացիների պատերազմական ուժերը: Բայց դա մի շատ դժվար գործ էր, որ գլուխ չէր գա առանց ահավոր ցնցումների, ներքին կոիվների: Այժմ այդ վտանգը չկար. Վախժանգը պարսիկների հաճությամբ էր թագավոր դարձել և ինքնահոգար կերպով պատրաստ էր միանալ ապստամբության:

Վախժանգը XVIII դարի սկզբում մի լուսավոր երևույթ էր զժբախտ Վրաստանի համար: Նա թագավորեց 1711-ին, բայց մահմեդականություն չընդունեց, մի բան, որ պարտավորական էր վրացի թագավորների համար: Այդ քաջագործությունը հեշտ չէր Վրաստանի այն անկարգ, խառնակ ժամանակներում: Վախժանգը միացնում էր իր մեջ հեռատես, քաղաքագետ, հայրենասեր թագավորի և լուսավորության հովանավորի հատկությունները: Նա էր, որ երկու տարի առաջ, երբ դեռ երկրի կառավարիչ էր, բաց արեց Թիֆլիսում առաջին վրացերեն տպարանը, հրատարակեց գրքեր, հավաքեց ու մի տեղ ամփոփեց վրաց հին տարեգրությունները: Նա ջանք չէր խնայում բարեկարգություններ մտցնելու համար: Թշնամիներ, իհարկե, շատ ուներ. լարվեցան ինտրիգներ, դավեր, որոնք հարկադրեցին նրան գնալ Պարսկաստան և շահի արքունիքում ամրացնել իր դիրքը: Այդտեղ նա ստիպված եղավ մահմեդականություն ընդունել և ստացավ Հուսեյն Կուլի խան անունը: Բայց այդ հանգամանքը ազդեցություն չարավ նրա սրտի և հոգու վրա. կրոնափոխությունը երեսանց էր, և նա շարունակում էր մնալ մի լավ քրիստոնյա: Հուսեյն շահը պահեց նրան Պարսկաստանում, իսկ Քարթլինիայի կառավարիչ նշանակեց նրա Բակար որդուն, որ նույնպես հարկադրված եղավ մահմեդական դառնալ և ստացավ Շահ-Նավազ անունը:

Վոլինսկու գնապանության ժամանակ Վախժանգը դեռ Պարսկաստանում էր, բայց շարունակ մտածում էր, թե ինչպես կարելի կլինի ազատել իր հայրենիքը պարսկական լուծից: Այդ պատճառով էլ նա Փարսադան բեկին ուղարկեց Շամախի: Ամբողջ հույսը դնելով Ռուսաստանի վրա, Վախժանգը չէր կարող անտես անել հայերի մեջ սկսված շարժումը: Եվ նա միացավ հայերի հետ:

Վերջապես երկու քրիստոնյա, բախտակից ազգերը հասկացան իրենց շահերը: Հայերի և վրացիների եղբայրացությունը տանջված, արյունոտ հայրենիքի համար՝ ահա ինչ խոշոր, հրաշալի նորություն էր բերում ազատական շարժումը Անդրկովկասում: Եվ այդ նորությունը ստեղծում էին երկու մարդիկ, ազատության սգով տագործված երկու իշխանավորներ. մեկը վրաց թագավորն էր, մյուսը՝ Նասյի կաթողիկոսը...

IV

Սյունի մահմեդականության հարվածներ. Միր-Մահմուդ. Նասյի կաթողիկոսի բռնած դիրքը. Գանձասար և էջմիածին. Երից Մանկանց հակառու կաթողիկոսությունը: 1720-ի դեպքերը. Շամախա ավերումը. լեզգիների արշավանքը դեպի Ղարաբաղ. կազմվում է հայ զինվորություն. Վախժանգի աջակցությունը: Սպահանի պաշարումը. Հուսեյն շահը Միր-Մահմուդի ձեռքում, նրա որդի Թահմազի փախուստը. Պետրոս Մեծը այլևս ավելորդ է համարում անգործ մնալը. պարսկական արշավանքի պատրաստություններ. Դերբենտի գրավումը: Պարսկական արշավանքի գործած տպավորությունը. Նասյի կաթողիկոսը հայ գործը առնում է Գանձակ. հայ-վրացական եղբայրացություն. վառվում հույսեր: Պետրոսը անակնկալ կերպով վերադառնում է Աստրախան. պատճառները. հայերի ու վրացիների կսկիծը, Վախժանգի անելանելի դրությունը. օսմանյան գործերը Վրաստանում. հայերի դրությունը համեմատաբար լավ է. հայոց Սղեմյանները, Մելիք Ավան:

Իսկ Պարսկաստանի գլխին խտանում էին ավելի ու ավելի մռայլ փոթորկալից ամպեր: 1717-ին ապստամբություն ծագեց Հերաթում. ապստամբների գեմ ուղարկված պարսկական զորքը սաստիկ պարտություն կրեց, էղբերկները քարուքանդ արին Մեշեդի շրջակաները: 1718-ին քրդական մի մեծ արշավանք հեղեղեց Արարատյան երկիրը, Սալմաստը, Համադանի և նույնիսկ Սպահանի շրջակաները: Լեզգիների համար արդեն սովորական բան էր դարձել պարսերաբար իրենց սարերից իջնելը և ասպատակություններ փռելը դեպի ամեն կողմ: Բայց ամենից նշանավորը Ղանդահարի շարժումն էր. այնտեղ երևան էր եկել մի նոր ուժեղ ու անգութ նվաճող: Դա Միր-Վեյսի որդի Միր-Մահմուդն էր, այն գեղեցիկ տղան, որին Գուրգին խանը կամենում էր համալսական իր հարեմի համար: Աֆղանները նրա առաջնորդությամբ անցան պարսից սահմանը:

Սյունի մահմեդականությունը, կարծես խոսքը մի արած, հարձակվում էր ամեն կողմից պարսկական դիակի վրա և կտոր-կտոր էր անում նրան: Հաջորդելով այս բոլորի մասին Մինաս վարդապետին՝ Այվազ անունով մի հայի միջոցով, Նասյի կաթողիկոսը շատ վտանգավոր էր համարում հայերի դրությունը և հանձնարարում էր վարդապետին մեծ զգուշություն, որպեսզի միանգամայն ծածուկ պահվի հայերի գործը: Նշանավոր է, որ նա զգուշացնում էր Մինաս վարդապետին և էջմիածնիցիներից: Մի տխուր, անպատվաբեր փաստ է, որ էջմիածինը, ինչպես շատ անգամ տեսանք, ոչ միայն չէր միանում հայական շարժման, այլև հակառակորդի դեր էր կատարում: Պատճառը էջմիածինի և Գանձասարի մեջ տիրող հին հակառակություններն էին: Էջմիածինը պահանջում էր, որ Աղվանից կաթողիկոսները հպատակվեն իրեն, ճանաչեն իր գերիշխանությունը: Վեճերը այդ հողի վրա անպակաս էին. դրանց վրա

ավելանում էին և հոգևորականության համար այնքան ահագին նշանակություն ունեցող դրամական հաշիվները: Բանն այն է, որ Շամախի քաղաքը և նրա նահանգը (Շիրվան) վաղուց կռվախնձոր էին դարձել երկու ավթոսների մեջ: Յուրաքանչյուր կողմը իր թեմն էր համարում նրանց և չէր թույլ տալիս, որ հակառակ կողմը ժողովարարություններ կատարե այնտեղ:

Եսայի կաթողիկոսի ժամանակ այդ հակառակությունները ավելի սուր կերպարանք ստացան: Եվ սակայն այնպիսի ժամանակներ չէին, երբ կարիք կլիներ ամեն ինչ մոռանալ՝ կղերական իրավունքների և եկամուտների համար: Եսային շատ լավ էր հասկանում այդ բանը: Դառնալով հայկական շարժման պարագլուխ, նա չէր կարող շտեմնել, որ էջմիածնական փառամոլությունը այդ վերին աստիճանի խորհրդավոր, փափուկ միջոցներում կարող էր ավելի վտանգավոր լինել հայերի համար, քան նույնիսկ պարսիկների կասկածոտությունը: Ուստի նա բռնեց զիջողությունների ու հաշտության ճանապարհը: Մի քանի անգամ գնաց էջմիածին, իր հպատակությունը հայտնեց, վեճերին վերջ դրեց: Բայց և այնպես, Աստվածատուր կաթողիկոսի ժամանակ հարաբերությունները նորից լարվեցան, և Շամախում նորից հաստատվեցան էջմիածնացիները: Դա մի սաստիկ հարված էր, որ ստանում էր ոչ միայն Գանձասարը, այլև հայոց գործը: Մենք տեսանք, թե որքան կարևոր տեղ էր Շամախին՝ ուսաց կառավարության հետ հարաբերություններ պահպանելու համար: Ահա այդ պատճառով էր, որ Եսային զգուշացնում էր Մինաս վարդապետին էջմիածնական լրտեսներից*, որոնք վխտում էին Շամախում և պատրաստ էին Գանձասարի վնասելու համար նույնիսկ մատնությունների դիմել:

Բայց նամակով զգուշացնելը բավական չէր: Հարկավոր էին ավելի իրական միջոցներ՝ էջմիածինը այդ կարևոր ժամանակներում անվնաս դարձնելու համար: Եվ 1719 թվականին Եսային նորից գնաց էջմիածին**։ Այդ քայլն անելիս ստիպում էր և դրամական միջոցների պակասությունը: Միայն հայկական շարժումը որքան փող էր պահանջում Գանձասարի աղքատ ու փոքրիկ թեմից: Իսկ գործը գնալով մեծանում էր: Արդեն հայկական գործը կազմելու գաղափարն էր ծագել: Շամախու պես մի հարուստ, մեծ, վաճառաշահ քաղաքը պետք էր նշանավոր աղբյուր էր, բայց նրան հափշտակել էին էջմիածնացիները: Բարեբախտաբար Աստվածատուր կաթողիկոսը չհամառոց, և Գանձասարը նորից ետ ստացավ Շամախու թեմը:

Ուշագրավ է, որ Գանձասարի թեմը կազմող երկրները թեև այնպիսի մի մեծ գործի վրա էին, ինչպես էր քաղաքական ազատության համար պատրաստվող ապստամբությունը, բայց գոռոզ և ինքնահավան էջմիածնացիների աչքում վայրենի, անպիտան մի ժողովրդի հայրենիք էին համարվում: Այս թեմ ինչպես էր դարձացած հայերի մեջ ընդհանուր շահերի գաղափարը: Այստեղ էլ մենք կանգնած ենք հայկական հին, աղետալի իրականության առաջ: Մի գավառի գործը անհասկանալի էր մյուս գավառի համար. այսպես էր միշտ և այս պատճառով էր, որ հայերը երբեք չկարողացան մի միապաղաղ առաջ կազմել...

Մենք տխուր պարտականություն ունենք այստեղ հիշատակելու, որ նույնիսկ Գանձասարի թեմում էլ ներքին միաբանությունը և համաձայնությունը կատարյալ չէին: Ուր որ երևան է եկել մի անձնազուհ, ազգի գործին նվիրված

մարդ, նրա թի տակ իսկույն բուսել է հայ դավաճանը, մատնիչը: Այսպես էր և Աղվանից երկրում:

Գանձասարի կաթողիկոսությունը երկար ժամանակից ի վեր Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր դարձել: Եսային էլ Խաչենի այդ հին, նշանավոր իշխաններից էր: XVII դարի վերջերում Զրաբերդի Մեծ Շեն գյուղի Սարգիս քահանայի որդի Սիմեոն կաթողիկոսը Մուսլիմ սարի մի լանջի վրա հիմնեց Նրից Մանկանց վանքը և ապա, ինքնագլուխ կաթողիկոս դառնալով, սկիզբ դրեց հակաթոռ կաթողիկոսական տոհմին: Այդ ժամանակից Աղվանից երկրի ներքին խաղաղությունը վրդովվեց: Հակառակ կաթողիկոսների մեջ հաստատվեց մի եղբայրասպան պայքար, որ շարունակվեց երկար և գնալով աղետալի կերպարանք ընդունեց: Նրից Մանկանց վանքը դարձավ դավաճանության, օտարամոլության, մատնության օջախ: Սիմեոնի կաթողիկոսական տոհմը այդ միջոցներով էր պահպանում իր գոյությունը... 1705 թվին Սիմեոնին հաջորդեց Ներսեսը, որ դարձավ Եսայի կաթողիկոսի «խոշորնդոտն ու հակառակորդը»*: Հասկանալի է, թե որքան դժվարություններ էր հարուցանում այդ Ներսեսը իր փառասիրական կռիվներով: Երկիրը մի միություն էր կազմել օտարի լուծը թոթափելու համար, բայց ահա այդ ընտանիքի մեջ երևան եկավ ազգային դավաճանը: Ժողովուրդը գանգատվում էր, բողոքում էր նրա դեմ: 1707 թվականին, երբ Օրին իբրև դեսպան գտնվում էր Շամախում, երկու հակաթոռ կաթողիկոսները կանչվեցին էջմիածին, ուր Աղեքսանդր կաթողիկոսը քննելով բողոքները, նզովեց Ներսեսին և կաթողիկոս հրատարակեց Եսայուն: Վտանգավոր երկպառակությունը առժամանակ վերացավ: Բանադրված, «նեռ» անուն ստացած Ներսեսը պատվից ընկած էր, երկրում մնալ չէր կարող, աստանդական կյանք էր վարում: Բայց Եսային այդ միջոցով չէր կարող ընդմիշտ ազատվել իր անհաշտ թշնամուց: Վերջիվերջո նա հասավ այն եզրակացության, որ ամենից լավը խաղաղությունն է: Նա հաշտվեց Ներսեսի հետ: Այդ զոհն էլ նրանից պահանջում էր հայկական գործը: Այնպիսի մի ժամանակ, երբ ամեն կողմից փոթորիկներ էին բարձրանում, չէր կարելի ընտանի թշնամի ունենալ:

Փոթորիկները շուտ վրա հասան: 1720 թվականին, Միր-Մահմուդը, 10 հազար աֆղանցի զորքերի գլուխ անցած, հարձակվեց պարսկական Քիրման քաղաքի վրա և գրավեց նրան: Բայց այդտեղ էլ Լուֆթ Ալի խանը պարսից 20 հազար զորքերով սաստիկ ջարդ տվեց նրան: Պարտությունը երկար չկանգնեցրեց աֆղաններին: Պարսից արքունիքը մի ճակատագրական բթություն իր կորուստն էր պատրաստում: Աֆղաններին ջարդող խանը անմիջապես զոհ դարձավ Սպահանի կանանոցների և նրանց ներքինիների վրեժխնդրության և շղթայակալ բանտարկվեց: Միր-Մահմուդը, նորից կարգի բերելով իր ուժերը, առաջ շարժվեց:

Լեզգիները իրենց ձյունապատ լեռների կատարներից կարծես տեսան այդ հեռավոր արշավանքը և իրենք էլ, հաջորդ տարին, ահագին քանակությամբ արշավեցին դեպի Քուռ գետի հովիտը: Նրանց առաջնորդների մեջ էր Դովութ բեկ անունով մեկը, որ անդադար բանակցություններ ուներ թուրքաց սուլթանի հետ և կատարում էր Ստամբուլից եկած հրահանգները: Լեզգիները հարձակվեցան Շամախու վրա. գրավեցին, կողոպտեցին նրան: Իսկ կողոպտելու շատ քան կար այնտեղ: Շամախին այդ ժամանակ ամենապարթև և ամենագեղեցիկ

* ՅՅՈՅ, Ը. 327.

** Սիմեոն կաթողիկոս, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էր. 82:

* «Զամբո», էր. 82:

քաղաքն էր Արեւելյան Անդրկովկասում*։ Այնտեղ էր կենտրոնացած առևտուրը Հնդկաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի մեջ։ Վաճառականների անհուն հարստութիւնները լեզգիների ավարը դարձան։ Շիա մահմեդականները կոտորվեցան։ Շամախու խանը սպանվեց։ Միայն ռուս վաճառականների վնասը հասնում էր 500 հազար ռուբլու։

Անդրկովկասի պարսիկ խաները միացան զիշատիչ լեռնականների դեմ և Բարդալի մոտ մեծ քանակութեամբ զորք հավաքեցին։ Բայց ծուլ, թուլամորթ մարդկանց այդ ահագին բազմութիւնը չդիմացավ լեզգիների առաջին իսկ բախումին, փախուստ դարձավ և ցիրուցան եղավ։ Երկիրը մատնվեց լեռնականների անսանձ վայրենութիւններին։ Հայերը թե՛ Շամախում և թե՛ զավառներում համեմատաբար շատ քիչ վնասվեցան։ Բայց դա չէր նշանակում, թե լեզգիները առհասարակ պիտի խնայեն հայերին։ Հարուստ ավարը բաժանելու տեղավորել էր հարկավոր, այդ պատճառով նրանք վերադարձան իրենց լեռները։

Հաջորդ գարնան այդ ավերիչ լավան նորից իջավ լեռներից, անցավ Մուղանի դաշտը և Արաքսի հովտով արշավեց դեպի Ղարաբաղի լեռնաստանը։ Նրա առջևից փախչում էր պարսկական զորքը։ Լեզգիները կողոպտեցին Դիզակ և Վարանդա գավառները և ապա անցան Խաչեն գավառը։ Այդտեղ մանավանդ, սարսափելի էր կոտորածն ու ավարառութիւնը։ Ազգաբնակչութիւնը փախավ լեռները, մտավ քարերի ծերպերը, թաքնվեց կուսական անտառների խորքում։ Բայց իզուր։ Ամեն տեղ հասնում էին թշնամու ձեռքերը, ամեն տեղից դուրս էին քաշում թաքնվածներին։ Եսայի կաթողիկոսը, թողնելով Գանձասարը, հեռացավ նրա մոտ բարձրացած անմատչելի սարի գագաթը և այդ տեղից տեսնում էր, թե ինչպես էին գերում, կոտորում, թալանում լեզգիները։ Երբ այլևս տանելու բան չմնաց, լեռնականները սկսեցին ետ դառնալ Քուռ գետը։ «Մարդիկն ամենն սրախողխող առնէին, կանայքն, երեխայքն, աղջկունքն ամենն քշելով տանէին դէպի Ղաղստան,— գրում են ականատեսները**,— ետուստ սուր, առաջուստ Քուռ գետն, որն գեամին (նավ) մտանէր, որն ձիոց ագի բռնելով, որն թափվէր երեսս ջրոյն։ ջուրն արիւնախառն, երեխայքն ամենն թափելով գետն տանէր որպէս խռիվ գարնանային։ Եվս յորժամ անցուցանէին այն կողմն եսիրքն ամենն յորժամ բաժին-բաժին առնէին լազգիքն այս խղճուկ քրիստոնեայքս։ կանայք, երեխայք, աղջկունքն, մայրն մէկ լազգոյ բաժին անկանէր, տղան մէկ ուրիշ լազգոյ բաժին անկանէր, աղջիկն մէկին անկանէր, յորժամ միմեանց բաժանէին, մայրն որդուց բաժանէին, աղջիկն ի մորէն, միմեանց գիրկն անկանելով, սուգ աղաղակ բառնալով կոչեցուցանէին, ոչ տեսանէ աչս մարդոյ և ականջս ոչ լսե ձայն արտասուալից սգոյն»։

Բայց և այնպես, Հայաստանի համար այնքան սովորական այս հարվածը այս անգամ շատ էլ ցավալի ու սարսափելի չէր։ Նա առաջացրեց հակահարված։ Իզուր չէր հայ ժողովուրդը քան տարիների ընթացքում սովորել գեներ ուժով ազատութիւն ձեռք բերելու մտքին։ Իզուր չէին Եսայի կաթողիկոսի ջանքերն ու պատրաստութիւնները։ Վախթանգ թագավորը 1719-ին վերադարձել էր Վրաստան և զինվորական ուժ էր պատրաստում։ Եսային էլ, որ բարեկամական հարաբերութիւններ ունէր նրա հետ, սկսեց նույն գործը իր երկրում։ Այժմ լեզգիների արշավանքը միանգամայն անպատրաստ և անպաշտպան չգտավ երկիրը։ Լեռների վրա ամրացած էին զինված հայերի խմբերը, որոնց առաջ-

նորում էին տեղական մելիքները և յուզաշինները։ Վասնզը միացրեց այդ խմբերը, և Ղարաբաղը մի կարճ միջոցում 12 հազար սեփական հայ զորք ունեւր։ Բայց այդ բազմութիւնը դեռ վարժ ու պատրաստ չէր, չունէր առաջնորդ։ Նա սպասում էր ռուսաց թագավորին, պիտի պահպաներ իր ուժերը ավելի մեծ գործի համար։ Այդ պատճառով էլ մանր, հանկարծակի արշավանքներով էր բաժանանում և մի քանի անգամ ջարդեց լեզգիների և թուրքերի խմբերը*։

Այսպես է սկսվում Ղարաբաղի հայ զինվորութիւնը, որ գործեց XVIII դարի համարյա մինչև վերջը և հայութեան մեջ մի նոր, շտեմնված երևույթ էր կազմում ստրկութեան և տանջանքների երկար դարերից հետո։ Լեզգիների արշավանքն էր, որ նրան առաջին անգամ լույս հանեց։ Նույն արշավանքն էլ Վանդեա բերեց մի հանգամանք, որի նմանը չէր տեսել Անդրկովկասի քրիստոնեութիւնը։

Ղարաբաղի վիճակին ենթարկվեց և Գանձակ քաղաքը։ Լեզգիները պաշարեցին նրան և ասպատակութիւններ տարածեցին մինչև Սևանի լիճը։ Գանձակը դիմադրում էր պաշարողներին, և այդ միջոցին նրան օգնութեան հասավ Վախթանգ թագավորը, որ ուներ մի մեծ բանակ։ Գիշատիչ լեռնականները ավելի լավ համարեցին, առանց կռիւ բռնվելու, հեռանալ այդ կողմերից։ Վախթանգը բանակ դրեց Գանձակի մոտ։ Եսայի կաթողիկոսն էլ այդ բանակում էր։ Կամենալով պատժել սյունի մահմեդականներին, որոնք միանում էին լեզգիների հետ և կողոպտում իրենց հարեաններին, Վախթանգը թույլ տվեց իր զորքին կողոպտել մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, մանավանդ որ գանձակեցիները, հակառակ իրենց խոստման, պաշար չտվեցին վրաց զորքին։ Հրամայված էր ձեռք չտալ քրիստոնյաներին, բայց վրացիները չբավականացան թուրք գյուղերի ավարով և լավ քարուքանդ արին նաև շատ հայ գյուղեր**։ Այդ թշնամական վարմունքը, սակայն, սառնութիւն չզցեց երկու ազգերի մեջ։ Վախթանգը սեր և համակրութիւն էր ցույց տալիս դեպի հայերը, իր ձեռքն առավ հայ զորքին կանոնավոր կազմակերպութիւն տալու և դասավորելու, ինչպես նաև զորագլուխներ նշանակելու գործը***։ Մայիսի վերջերին վրաց բանակը վերադարձավ տուն։ Վախթանգի հետ Եսայի կաթողիկոսն էլ գնաց Թիֆլիս, ուր մնաց չորս ամիս։

Մինչդեռ Անդրկովկասում այդ դեպքերն էին կատարվում, Պարսկաստանի մայրաքաղաքը օրհասական տաղնապի մեջ էր գտնվում։ Միր-Մահմուդը, գրավելով պարսկական քաղաքները, առաջացել էր մինչև Սպահան։ Հուսեին շահը փորձեց դիմադրել այդ հաղթական արշավանքին. նոր միայն գյուղացիներ հավաքել տվեց, զինեց և ուղարկեց աֆղանների դեմ։ Գյուլնարաթի մոտ, 1722-ի փետրվարի 25-ին, սկսվեց ճակատամարտը։ Պարսիկները 50 հազար հոգի էին, թվով երեք անգամ գերազանցում էին աֆղաններին, բացի դրանից, նրանք ունեին 24 թնդանոթ, մինչդեռ Միր-Մահմուդի զորքը ձիավոր էր, զինված սրերով, նիզակներով ու վահաններով։ Այդ վայրենի խուժանը, այնուամենայնիվ, հաղթութիւն տարավ. նա խլեց պարսից թնդանոթները, կրակ սկսեց պարսկական բանակի դեմ, և սա փախուստ դարձավ։ Այնուհետև Պարսկաստանի մայրաքաղաքը և շահը Միր-Մահմուդի ձեռքումն էին։ Հուսեին շահին մնում էր փակվել Սպահանում, հայտնի չէ, թե ինչի վրա հույս դնելով։ Աֆղանները պաշարեցին Սպահանը. քաղաքում սկսվեց սոսկալի սով։ Ամեն ինչ մատնված էր

* Եսայի կաթ., եր. 33։

** ԶՅՅՅ, Ե. 340.

* ԶՅՅՅ, Ե. 341.

** Եսայի կաթողիկ., եր. 43։

*** ԶՅՅՅ, Ե. 336.

անխնայական կոչումը: Միայն շահի որդի Թահմազը կարողացավ փախել Սպահանից և գնաց Ղազվին, հույս ունենալով այդ կողմերում զորք հավաքել և գոնե Պարսկաստանի հյուսիսային մասերում պահպանել Սեֆևիդների թագավորությունը: Բայց նա կարողացավ միայն 400 մարդ խմբել իր շուրջը...

Այս սոսկալի պարտությունները, այս արագ քայքայումը ցույց են տալիս, թե Իսրայել Օրին որքան լավ էր հասկացել Պարսկաստանի ուժերը խորտակելու միջոցը: Այժմ կատարվում էին նրա մշտական պնդումները, թե Պարսկաստանը նվաճելու համար ոչ մեծ զորք է հարկավոր, ոչ երկարատև պատերազմ: Պետրոս Մեծը այժմ միայն ավելորդ համարեց անգործություն մեջ մնալ: Շվեդական պատերազմը վերջացել էր 1721 թվականին, բերելով Ռուսաստանին ահագին օգուտներ, իսկ նրա թագավորին՝ կայսրի տիտղոս: Շամախում ռուս վաճառականների կողոպտվելը մի գեղեցիկ առիթ էր, որին նա սպասում էր անհամբերությամբ: Տարվա վերջին նա հրամայեց արշավանալի պատրաստություններ տեսնել Աստրախանում, իսկ երբ լուր ստացավ, որ Միր-Մահմուդը նվաճում է Պարսկաստանը, ինքն էլ ուղևորվեց Աստրախան գործերի գլուխն անցնելու համար:

Հավաքվել էր մի շատ պատկառելի բանակ. 30 հազար կանոնավոր և մոտ 70 հազար անկանոն զորքեր: Զիավոր զորքը ցամաքային ճանապարհով գնաց դեպի Կովկասյան լեռները, մնացածները նավ նստեցին 1722 թ. հուլիսի 18-ին: Ինն օրից հետո նավերը մոտեցան ափին. հասավ և ձիավոր զորքը, և ամբողջ բանակը սկսեց առաջ խաղալ: Մինաս վարդապետն էլ ռուսաց բանակի մեջ էր: Տեղացի իշխանները միմյանց ետևից հնազանդություն հայտնեցին ռուսներին: Մեկը միայն չնչին դիմադրություն ցույց տվեց և դրա համար էլ սաստիկ պատժվեց՝ ռուսները մոխրի կույտ դարձրին նրա գլուղաքաղաքը: Օգոստոսի 23-ին Դերբենտը, առանց մի հրացան արձակելու, անձնատուր եղավ կայսրին: Նախքան, ծուր չոքած՝ քաղաքի բանակիները հանձնեց Պետրոսին: Բաքվի խանն էլ հայտնեց, որ պատրաստ է հպատակվել: Մնում էր, որ արդեն վրական գրոսանքը դիմեր դեպի Շամախի:

Հասկանալի է, թե Պետրոսի այդ արշավանքը ինչ ահագին տպավորություն պիտի գործեր մահմեդական արևելքում: Թուրքիան նույնպես սկսեց պատերազմական պատրաստություններ տեսնել: Այժմ այլևս ծածուկ բան չէր, որ ռուսաց զորքը գնում է Պարսկաստանը նվաճելու: Օսմանյան պետությունը անտարբեր մնալ չէր կարող: Նրա Հուսեյին շահը, Միր-Մահմուդի արշավանքը կանգնեցնելու համար, դիմեց սուլթանի կառավարությանը և օգնություն խնդրեց, Ստամբուլում նրա դեսպանին հայտնեցին, թե չէ կարելի օգնել մի շիա չի՝ սլունու դեմ: Այժմ այլևս այդ հանգամանքը չկար Թուրքիայի առաջ. ռուսաց թագավորը քրիստոնյա էր, և օսմանյան կառավարությունը շատ լավ հասկանում էր, որ եթե նա հաստատվի Անդրկովկասում, այն ժամանակ թուրքական հպատակ հայերն ու վրացիները նույնպես գլուխ կբարձրացնեն և կմիանան ռուսների հետ: Էրզրումի փաշան պատերազմական գործողություններ սկսելու հրաման ստացավ:

Հասկանալի է նույնպես և այն զգացմունքը, որ այդ ժամանակ հուզում էր հայերին: Քսան տարի էր, ինչ նրանք խնդրում էին, աղաչում էին և սպասում այդ արշավանքին: Այժմ նա իրագործվում էր, և կասկած չէր կարող լինել, որ եկել հասել է աղատության օրը: Օգոստոսի 18-ին Սաայի կաթողիկոսը Թիֆլիսից գրում էր Մինաս վարդապետին, թե ամեն ինչ պատրաստ է, հայերն ու վրացիները միացել են և շուտով կճանապարհվեն կայսրին հանդիպելու:

Լուս. «Պարսկաստանի այժմյան խառնակ դրության մեջ ավելի լավ և հարմար ժամանակ որոնել չէ էլ կարող նորին կայսերական մեծությունը՝ պարսկական հողերը գրավելու համար», — ավելացնում էր կաթողիկոսը և խնդրում էր շուտով հրահանգներ հասցնել, թե ինչ պետք է անել:

Վախթանգը Պետրոսից հրավեր էր ստացել զորքերով դիմավորելու իրեն Շամախում և, սեպտեմբեր ամսին ահագին բաղմունքյան գլուխ անցած, դուրս եկավ Թիֆլիսից և ուղևորվեց դեպի Գանձակ: Հասնելով Կոտրած կամուրջին (կրամ գետի վրա, Սընդ քորիի), Վախթանգը առաջարկեց Սաայի կաթողիկոսին առաջ գնալ և հայ զորքը հանել Ղարաբաղից, տանել դարձյալ Գանձակ: Աղվանից կաթողիկոսը, ինչպես վայել էր Հասան-Ջալալյան մի իշխանին, լավ հասկանում էր և զինվորական գործը: Մի տեղ հավաքեց հայոց զորքերը, փոքր ինչ վարժեցրեց, կարգ ու կանոն սովորեցրեց: Տասն հազար ընտիր տղամարդիկ, երկրի երիտասարդության ծաղիկները, զենքի տակ էին: Նրանց առաջնորդներն էին Սաային՝ Գյուլստանից, Շրվանն ու Սարգիսը՝ Զրաբերդից և Մեկիք Հովսեփը՝ Գանձակից*: Մեծ ուրախություններով, «համարելով նոր նորոգյալ զիշխանություն հայոց», ինչպես ասում է Սաային, զորքը ճանապարհ ընկավ: Նրա հետ էին Սաային, Ներսեսը, եպիսկոպոսներ, քահանաներ:

Գանձակի մոտ, Չուլակ անունով տեղում, հայերը բանակ դրին: Քաղաքի մյուս կողմում իջել էր Վախթանգի բանակը: Նրեք օրից հետո կայացավ երկու զորքերի հանդիսավոր միացումը: Հայերը գնացին վրաց բանակը: Դեռ տեղ չհասած, վրաց զորքը զինվորական պատիվներով դիմավորեց հայերին և սկսվեցին մի շարք զինվորական հանդեսներ. ձիարշավ, հրացանաձգություն: Որքան ժամանակներից ի վեր չէր տեսնված մի այդպիսի հանդիսարան. երկու քրիստոնյա ազգեր, երկուսն էլ բախտակից, երկուսն էլ մի կաթսայի մեջ տապակվելիս, բայց հեռացած միմյանցից կրոնական նախապաշարմունքների շնորհիվ, համարյա թշնամի միմյանց, այժմ եղբայրանում էին մի սուրբ ուխտով: Նղբայրացնողը աղատության համար բարձրացրած զենքն էր: Նրկու կողմից էլ ներկա էին բազմաթիվ հոգևորականներ: Նրանք էլ հաշտ ու բարեկամ էին միմյանց հետ: Վախթանգը խորին բավականությամբ էր դիտում լեռնցի հայ կտրիճների շարքերը և, իր մոտ կանչելով մեկիքներին, ասաց նրանց. «Այս սուհետե զորացեք և քաջ եղեք. ոչ մի տեղից և ոչ ոքից մի վախենաք, որովհետև ահա հասել է քրիստոնյաների փրկության ժամանակը»*: Զինակից ազգերի եղբայրության ականատես ժողովուրդը հրճվում էր: «Խրախոյս բարձրացրած, — ասում է ականատեսը***, — ձայն արձակեցինք միմեանց հետ միասին, թէ գալու է քրիստոնեաների փրկիչը, ինչպես մեր ճշմարիտ Փրկիչ Քրիստոսը Մաղկազարդի օրը եկաւ Նրուսաղեմ. և մեր երեխաները «Օվսաննա» ի բարձրունս» էին կանչում և մենք ամեն մեկս շորեր ունեինք պատրաստ զենքով թագավորի դռների տակ, ասելով. «Օրհնեա՛լ եկեալ յանուն Տեառն»:

Բայց այդպես չեղավ: Վաղաժամ, անհիմն էին հայ-վրացական բանակի հրճվանքները: Գանձակի մոտ ոչ ոք չգիտեր, թե այդ ժամանակ ինչ է կատարվում Կասպից ծովի ափին: Դեռ օգոստոսի 29-ին Պետրոսը զինվորական խորհուրդ կազմեց և հայտնեց, որ պետք է զորքերի մեծ մասը վերադարձնել Աստրախան: Կայսրը հրաժարվում էր արշավանքը անձամբ առաջ տանելուց: Ի՞նչ

* Այսպես են անվանված այդ զխավորները պ. Նղանցի գրքում (եր. 341): Իսկ Սաայի կաթողիկոսը անվանում է դրանց Ավան, Շրվան, Շահնի և Սարուխան:

** Սաայի կաթողիկոս, եր. 49:

*** ՅՅՅՅ, Ե. 336.

էր պատճառը: Աստրախանից 12 նաւերով ալյուր էր ուղարկված զորքի համար. նաւերը փոթորկի բռնվեցին և ափ նետվեցին, ալյուրը մեծ մասամբ փշացավ: Կարգադրված էր նոր պաշար ուղարկել Աստրախանից, բայց հուլիս չկար, թե այդ պաշարն էլ շուտ և անվտանգ կստացվի: Բացի դրանից, երկրի անսովոր կլիմայական պայմանները, մանավանդ տիրող շոգերը, վնասակար ազդեցություն էին անում զորքի վրա. հեծելազորքի ձիաների մի նշանավոր մասը կոտորվել էր: Ուստի Պետրոսը, թողնելով Դերբենտում բերդապահ զորք և տալով իր զորավարներին ապագա գործողությունների հրահանգներ, ինքը վերադարձավ Աստրախան, ուր հասավ հոկտեմբերի սկզբում, իսկ դեկտեմբերին նա արդեն Մոսկվայումն էր:

Չափազանցություն կլիներ Պետրոսի նահանջման միակ պատճառը պաշարների պակասությունը համարել: Մի երկրում, ուր ազգաբնակչությունը ոչինչ դիմադրություն չէր ցույց տալիս, դեռ չէր կարելի անհուսալի համարել արշավող բանակի դրությունը, մանավանդ որ հեռու չէր Աստրախանը, հեռու չէին և այն երկրները, ուր ազգաբնակչությունը այդպիսի հրճվանքով սպասում էր իր ազատարարներին: Պաշարների պակասությունը պատճառներից մեկն էր միայն: Կային ավելի հիմնավոր, ավելի լուրջ պատճառներ: Բանն այն էր, որ Պետրոսը Կովկասում լուկ առևտրական շահեր էր որոնում: Նրան հարկավոր էր միայն Կասպից ծովը՝ Բալթիկ ծովի համար: Անդրկովկասյան քրիստոնյաների պատճառով պետք էր ընդհարվել Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ: Այդպիսի մեծ պատերազմ չկար Պետրոսի ծրագրի մեջ: Իսկ Կասպից ծովը գրավելը, ինչպես ցույց էր տալիս փորձը, այնքան էլ դժվար չէր. այդ գործի համար բավական էին և փոքրիկ զորաբաժիններ, բայց դրանցից էլ ավելի կըտրուկ միջոցը դիպլոմատիական ճանապարհ էր:

Դեռ նախքան Աստրախանից դեպի Կովկաս ճանապարհվելը, հունիսի 25-ին, Պետրոսը հրամայեց գրել Պարսկաստանի ռուսաց հյուպատոս Ավրամովին հետևյալը. «Առաջարկիր հին կամ նոր շահին կամ ում կգտնես լիազորություն ունեցող, որ մենք գնում ենք դեպի Շամախի ոչ թե Պարսկաստանի դեմ պատերազմելու, այլ ապստամբներին (լեզգիներին) ոչնչացնելու համար, որոնք մեզ վնասներ պատճառեցին. և եթե պարսից կառավարությանը ներկա ծայրահեղ քայքայված դրության մեջ հարկավոր է օգնություն, մենք պատրաստ ենք օգնել և մաքրել երկիրը բոլոր թշնամիներից, նորից հաստատել պարսից մշտական տիրապետությունը, եթե դրա փոխարեն նա կգիջե մեզ Կասպից ծովի ափերում գտնվող մի քանի նահանգները, որովհետև գիտենք, որ եթե պարսիկները այժմյան թուլության մեջ մնան և մեր այս առաջարկությունը չընդունեն, այն ժամանակ թուրքերը կտիրեն ամբողջ Պարսկաստանին, մի բան, որին մենք հակառակ ենք. մենք չենք ուզում, որ թուրքերը տիրեն Պարսկաստանին, ոչ էլ ինքներս ենք ուզում տիրել*»: Հուլիսին շահի որդի Թահմազը, որ նույնպես մի խեղճ ու թույլ արարած էր և թափառում էր Հյուսիսային Պարսկաստանում, համաձայնություն տվեց այդ առաջարկությանը և մի դեսպանություն ուղարկեց Պետրոսի մոտ այդ մտքով դաշնագիր կնքելու համար: Դեսպան իսմայիլ բեկը արտասովորով ասում էր ռուսաց հյուպատոսին. «Մեր հավատը և օրենքը բոլորովին ոչնչանում են, իսկ մեր տերերի ստությունն ու գոռոզությունը չի պակասում»:

Պետրոսի անակնկալ վերադարձը մեծ վճատություն և անասելի կակիծ պատճառեց հայերին և վրացիներին: Կայսրը գիտեր, որ այդպես պիտի լինի: Ուստի ճանապարհից, Աստրախան վերադառնալիս, Թիֆլիս ուղարկեց իվան Տոլստոյ անունով օֆիցերին, հանձնարարելով նրան հավատացնել Վախթանգին, որ արշավանքը շարունակել չէր կարելի: Ապագայի մասին Պետրոսը ոչինչ խոստումներ չէր անում: Ընդհակառակն, առաջարկում էր Վախթանգին, որ նա էլ իր կողմից միջնորդե պարսից կառավարության առաջ, որ Ռուսաստանին տրվեն ծովեզերյա նահանգները: Տոլստոյի հետ Մինաս վարդապետը երկու հայ ուղարկեց, որոնք թե՛ պիտի խոսեին հայերի հետ և թե՛ տեղեկություններ հաղորդեին:

Վախթանգը դեռ Թիֆլիս չէր վերադարձել, երբ այնտեղ հասավ Տոլստոյը: Վախթանգի որդի Վախուշտը, որ Թիֆլիսի կառավարիչն էր, սարսափով լսեց Պետրոսի վերադարձի լուրը: Տպավորությունն այնքան սաստիկ էր, որ Վախթանգը խնդրեց Տոլստոյին ծածուկ պահել իր բերած լուրը, որպեսզի ժողովուրդը չհուսահատվի: Բանն այն էր, որ էրզրումի փաշան, սուլթանի հրամանի վրա հիմնվելով, ստիպողաբար պահանջում էր վրացիներից հպատակություն: Թուրք կառավարությունը արդեն պայքար էր սկսել Կ. Պոլսում ռուսաց դեսպանի հետ և ասում էր, թե Պարսկաստանը միմիայն Թուրքիային կարող է պատկանել, քանի որ քրիստոնյաները երբեք Պարսկաստանի տիրապետողները չեն եղել: Իր այդ իրավունքները Թուրքիան պատրաստ էր հաստատել պատերազմով, բայց՝ մինչև Ռուսաստանի դեմ պատերազմ հայտարարելը, հրամայվեց էրզրումի փաշային գրավել Վրաստանը, Նրևանը, Գանձակը: Վրացիները, հույս ունենալով ռուսների վրա, մերժեցին Թուրքերի առաջարկությունը: Այժմ, երբ չքանում էր ռուսների վրա դրած հույսը, ծագում էր օրհասական հարց՝ ի՞նչ անել: Ժողովուրդը դեռ սպասում էր ռուսներին, և Տոլստոյը, իրեն ռուս օֆիցեր, սրտառուչ ցույցերի առարկա էր դառնում Թիֆլիսի փողոցներում:

Ստանալով տխուր լուրը, Վախթանգը կորագլուխ վերադարձավ Թիֆլիս: Գուցե նրան հաջողվեք պատվով դուրս գալ դժվար դրությունից, եթե այդ միջոցին Վրաստանի դժբախտ ճակատագիրը մի նոր թշվառություն չհարուցաներ: 1722-ին մեռել էր Կախեթի իմամ Կուլի խանը, մահմեդականացած վրացի թագավորը: Նրան հաջորդեց եղբայրը, որի քրիստոնեական անունն էր Կոստանդին: Դա մի վերին աստիճանի կատաղի մահմեդական էր, Մահամմեդ Կուլի խան անունով, արյունարբու, գոռոզ, քինախնդիր: Պարսից շահից (Թահմազից) նա ստացավ և Նրևանի նահանգի կառավարությունը: Կախեթ հասնելուն պես նա թշնամական գործողություններ սկսեց Վախթանգի դեմ: Դրդողը Վախթանգի եղբայր Եսսեն էր, որ գաղտնի կերպով իմաց տվեց Մահամմեդ Կուլի խանին, թե Վախթանգը ռուսաց թագավորին հպատակվել է ուզում*: Դավաճան եղբոր զգվելի արարքը ներքին սարսափելի խռովությունների պատճառ դարձավ: Կախեթի խանը մտավ Քարթլինիա, քարուքանդ արեց: Դժբախտություններ էին թափվում Վախթանգի գլխին. Վրաստանի սահմանի վրա երևաց թուրքաց զորքը և նորից հպատակություն պահանջեց: Եվ Վախթանգը ստիպված էր կատարել այդ պահանջը, հույս ունենալով, որ Պետրոս Մեծը չի թողնի իրեն: Բայց թուրքաց հպատակությունն էլ չազատեց նրան դժվարություններից: 1723-ին Մահամմեդ Կուլի խանը գրավեց Թիֆլիսը, ավերեց ու քանդեց նրան, բայց չկարողացավ վայելել այդ բարբարոսության պտուղները:

* Соловьев, т. 18, с. 47.

* П. Иоселиани, Грузия под властью царей-магометан, Тиф., 1849, с. 123.

Թուրքները գրավեցին Քարթալինիան, և Մահամմեդ Գուլի խանը ստիպված էր նրանց հանձնել Թիֆլիսի բանալիները: Վախժանը, զրկվելով մայրաքաղաքից և գահից, թափառում էր Վրաստանի լեռներում և անդադար օգնություն էր խնդրում Պետրոսից: Բայց իզուր. Տոլստոյը, որ դեսպանի նման մի պաշտոնյայի դեր էր կատարում նրա մոտ, հեռացավ: Հանգամանքներից օգուտ քաղեց միայն Վախժանգի դավաճան եղբայրը: Նա քրիստոնյա էր, ընդունել շիա մահմեդականություն, նորից քրիստոնյա էր դարձել, այս անգամ էլ սյուննի մահմեդական դարձավ և Մուստաֆա փաշա անունով սկսեց կառավարել Թիֆլիսը, իբրև օսմանյան վալի: Վախժանը, վերջիվերջո, բուլղոբուլի ձեռք վերցրեց իր հայրենիքից և գնաց Ռուսաստան:

Համեմատաբար լավ էր հայերի դրուժյունը: Գանձակի մոտից վերադառնալուց հետո, հայ զորքերը ցած չզորին իրենց զենքը և չցրվեցին, այլ ամրացան լեռներում և երկու մշտական բանակ կազմեցին, որոնք կոչվում էին Սղնախ: Մեծ Սղնախը, դատելով այն մի քանի անորոշ ցուցմունքներից, որոնք մնացել են ժամանակակից գրուժյունների մեջ, գտնվում էր Մոավի լեռներում (Ջրաբերդ գավառ), Թարթառ գետի վրա*: Իսկ Փոքր Սղնախը այդտեղից դեպի հարավ պիտի լիներ, երևի Վարանդայի Քիրս լեռներում**: Գլխավոր հրամանատարն էր Սելիք Ավանը***:

Բացի այդ երկու ամրացրած բանակներից, հայ զորքեր կային և Սյունի-
յաց երկրի Ղափան գավառում: Սյունիքում էր սկիզբ առել Խորայն Օրիի գոր-
ծունեությունը, և Ղափանը, շնորհիվ իր լեռնային ամուր դիրքի և խիտ հայ
ազգաբնակչության, նրա ծրագրի մեջ նկատված էր իբրև մի շատ կարևոր կենտ-
րոն ապստամբական գործողությունների համար: Երբ լեզգիների արշավանքը
ոտքի կանգնեցրեց հայերին, իսկ Պետրոսի մոտալուտ գալուստը ոգևորեց բո-
լոր քրիստոնյաներին, Ղափանում էլ վառվեց ապստամբության բոցը: Վախ-
թանգը, ինչպես տեսանք, առանձին հոգատարություն կարգավորում էր հայ
զինվորությունը: Նույն բարյացակամությունը վերաբերվում էր հայերին և նրա
որդի Բակարը (Շահ Նավազը): Սա Վրաստանում գտնվող այն հայերին, որոնք
ծանոթ էին պատերազմական գործին, ուղարկեց Ղարաբաղ և Սյունիք՝ հայ
գնդերը առաջնորդելու համար: Այդ զորավարների թիվը հասնում էր 30-ի, և
զրանց մեջ էր հայազգի Դավիթ Բեկը, որ Սյունիքում հանդիսացավ մի քաջ և
տաղանդավոր հրամանատար, սկսեց գործել անկախ և ինքնագլուխ: Նրա մա-
սին հետո կիսոսենք: Առայժմ տեսնենք, թե ինչ էին անում Ղարաբաղի երկր
Սղնախները:

V

Հայ գործի գործողությունները Ղարաբաղում. դիմումներ ուսաց կայս-
րին. Պետրոսի կասպիական ծրագրերը. նա ջանքեր է անում Բրիտանյան
Բին ազատելու համար. Իվան Կարապետի դեսպանությունը և Պետրոսի հուսա-
դրական հրովարտակր: Նրկու Սղեախների ներքին հանգամանքները. զավա-

* Շիւղիք Թեկ», Վաղարշապատ, 1871, եր. 2:

** Այս հեթանոսության ուժ է տալիս այն փաստը, որ 1723 թվին պարսից զորքերի առաջապահ մասերը ընդհարվեցան հայ զորքերի առաջապահ մասերի հետ Հաղբուժ գյուղի մոտ (ՅՅՈՒ հր. 362), որ գտնվում է Դիզակի գավառում և որը, ինչպես բացատրում էր ակնաստեղն պատմողը, «մոտ էր հայոց զորքին»: Եուրե մոտ այժմ էլ կա Սղեախ անունով հայ գյուղը:

*** Դավիթ Ռեկի պատմություն մեջ Մելիք Ավանը կոչված է «Հովհաննես պետ Գուգարացի» (հր. 10):

նան Մելիք Բաղդր. օսմանցիների արշավանքը և հայ զորքի կատարած դերը: Թուս-պարսկական դաշնագիր. նա հայերի ու վրացիների ազատությունը անկարելի է դարձնում. Պետրոսի հարաբերությունները ուրիշ կերպարանք են բնորոշում. նա աշխատում է գաղթեցնել հայերին կասպյան երկրները: Պետրոսի-Սարգսի Գիլանենց և նրա հիշատակարանը: Հայկական պատգամավորություն. ռուս-թուրքական դաշնադրություն, որով Վրաստանն ու Հայաստանը անցնում էին Թուրքիային. Վախրանգը հեռանում է Վրաստանից, հայերը մեկնակ. Քյոխվա Չելեբիի բերած պատասխանը: Օսմանցիները թափվում են Ղազարադ. հայերի հաղթությունները: Զարմանք և վհատություն ռուսաց պատասխանից. մելիքների ժողով Մելիք Ավանի նախագահությամբ. վնասում են չգաղթել. Պետրոսի մահը:

Պետրոս Մեծի վերադարձը հայերի համար դեռ չէր նշանակում, թե ամեն ինչ վերջացել է և այլևս ավելորդ են ջանքերը: Նրանք դարձյալ սկսեցին խընդ-րել, աղաչել կայսրին: Մինաս վարդապետը ստանում էր բազմաթիվ նամակ-ներ, որոնց մեջ նրան խնդրում էին ճար գտնել: Նա էր ամենքի հույսը, նա պիտի համոզեր ողոսաց կառավարութեանը շարունակել սկսած գործը: Վրաս-տանի հայոց առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոս Փարվեզյանը գրում էր, որ եթե ունենիր մյուս տարին, այսինքն՝ 1723-ին նորից չեքան Շամախում, հայերը բնաջինջ կդառնան: Նույն աղաչանքն էին անում և Ղարաբաղի մելիքները: Նա-մակ գրեց նույնիսկ Ներսես կաթողիկոսը:

Եվ իրավ, հայերի դրուժյունը շատ վտանգավոր էր: Մահմեդական աշխարհում միայն այդ ազգն էր, որ, ըստ երևույթին, միանգամայն հաշտվել էր իր ճակատագրի հետ և երկար ժամանակներից ի վեր ցույց էր տվել, թե ամենատանջանա և հլու հպատակը ինքը պիտի լինի: Սովորել էին նրան կեղեքել, իսկ նա սովորել էր համբերել: Այժմ, հանկարծ, այդ խեղճ ժողովուրդը զինված բանակ էր դարձել և սպառնական դիրք էր գրավել իր լեռներում: Ամեն կողմից այդ բանակի դեմ էր ուղղվում մահմեդական զինքը. արևմուտքից առաջանում էին օսմանցիները, պարսիկները, մանավանդ տեղական թուրք ազգաբնակչությունը անտարբեր չէր, իսկ հյուսիսից սպառնում էին Թուրքիայի զործիք դարձած լեզգիները: Եվ հայերը, իհարկե, այլևս չէին ծածկում իրենց սպասամբական դիրքը: Բոլբոքվեց լեռնային պատերազմը, նախ և առաջ, տեղային թուրքերի դեմ: Ազատարար հրացանը գրկած հայը ամենից առաջ տեսնում էր իր ամենամոտիկ թշնամուն, որ շարունակ կեղեքել ու տանջել էր նրան: Արշավանքներ էին գործվում զանազան ցեղերի դեմ, հաղթում, կոտորում էին հայերը: Այդ կոտորածները այնքան մեծ չափեր ընդունեցին, որ Կաթինթի Մահամմեդ Կուլի խանը, իբրև Երևանի կառավարիչ, 700 թուման տուգանքի ենթարկեց էջմիածնի Աստվածատուր կաթողիկոսին և ստիպում էր նրան, որ պահանջն հայ զորքերից վերջ դնել այդ արյունահեղություններին: Կաթողիկոսը շուզեց խառնվել այդ գործի մեջ և չէր էլ կարող խառնվել, քանի որ ինքն էլ այժմ սկսել էր համակրել ապստամբություն, թեև ամեն կերպ ցույց էր տալիս իր չեզոքությունը:

Չնայած այս հաջողություններին, հայերի առջև կանգնած էր ապագայի արհեստը: Այդ անկանոն, դեռ անփորձ ղեկավարությունը չէր կարող դիմադրել մի մեծ կանոնավոր բանակի, մանավանդ որ զենքեր քիչ ունեւր և զուրկ էր միջնակարգ, փորձված առաջնորդից: Հուլիսը դարձյալ ուսուսաց կայսրն էր: Եւ ինչպէս զորքային ղեկավարներ էին անուամբ նրան: Մինչև այժմ այդ ղեկավարները առանձին մարդկանց, մեծ մասամբ հողերահայտն աշխարհի կողմից էին լինում, այժմ

բանակցութիւնները վարողը հայ զորքն էր: Նրա գլխավորների ժողովն էր վրձնում, թե ինչ պետք է անել և լիազորներ էր ուղարկում, առաջարկութիւններ, խնդիրքներ էր ներկայացնում:

Պետրոսը այդ միջոցին զբաղված էր իր կասպիական ծրագրերով: Դեր բնութում նա մանրամասն հրահանգներ էր տվել ապագա գործողութիւնների մասին և այժմ հետևում էր, թե ինչպես են կատարվում այդ հրահանգները: Գնդապետ Շիպովը գրավեց Ռեշտը, սկսեց ամրութիւններ կառուցանել այդ քաղաքի մոտ և Ղազվիի ճանապարհի վրա: Ավելի դժվար եղավ այն գործը, որ հանձնարարված էր զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Մատյուշկինին: Բաքուն չհամաձայնեց իր կամքով անձնատուր լինել: Ռուսաց նավերը մոտեցան ափին և մի թեթև կովից հետո փախցրին պարսիկ բերդապահ զորքը: Այդ կարևոր նավահանգիստը ձեռք գցելուց հետո Պետրոսը իրավունք ուներ իրենը համարել Կասպից ծովի արևմտյան ափը: Դժվար չէր և նրա հարավային ափին տիրանալը: Պարսկաստանը որեւէ դիմադրութիւն ցույց տալու ընդունակութիւնից միանգամայն զուրկ էր: Այնտեղ տիրում էր կատարյալ խառնաշփոթութիւն:

1722-ի հոկտեմբերի վերջերում սովոր պաշարված Սպահանում այն ատիճանի կատաղության հասավ, որ սկսեցին նուշիսիկ մարդկային միւս էլ ուտել: Հոսեին շահը ճարահատյալ գնաց Միր-Մահմուդի բանակը, իր ձեռքով Սեֆեհիների թագը գրեց նրա գլխին, իսկ ինքը բանտարկվածի պես մնաց: գոհ մնալով և նրանով, որ հաղթողը կշանք շնորհեց իրեն: Այսպես Սպահանում գահ բարձրացավ աֆղանների հաբատութիւնը: Իմանալով այդ բանը, թահմաղն էլ իրեն շահ հայտարարեց Հյուսիսային Պարսկաստանում, բայց շահութիւնն էլ նրան օգուտ չբերեց: Նա մնաց նույն թույլ ու ողորմելի մարդը, որ թափառում էր քաղաքից քաղաք, բացց ոչ մի տեղ չէր գտնում ուժ և օգնութիւն՝ իր ժառանգական իրավունքները պահպանելու համար:

Թահմաղը չէր վտանգավոր Պետրոսի համար: Վտանգը Թուրքիայի կողմից էր, որ ավելի և ավելի խստապահանջ էր դառնում և չէր ուզում, որ Պարսկաստանում քրիստոնյա տիրապետութիւն հաստատվի: Ռուսաց դիպլոմատիան ամեն ջանք գործ էր դնում վեճը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար: Պետրոսը առաջարկում էր խաղաղ կերպով բաժանել Պարսկաստանը: Նա բավականանում էր իր կասպիական նվաճումներով և թույլ էր տալիս, որ Թուրքիան էլ վերցնէ իր ուզած կտորները: Թուրքիան չէր ուզում լսել անգամ այդ առաջարկութեան մի կետը՝ մանապէս: Անդրկովկասյան քրիստոնյաների աղաչանքները չէր արհամարհում Պետրոսը, նա անկեղծ կերպով կամենում էր մի բան անել նրանց համար, որքան ներում են քաղաքական միջոցները: 1723 թվականի ապրիլին ռուսաց կառավարութեան կողմից մի նամակ ուղարկվեց Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոս Փարվելյանին, իբրև պատասխան նրա մի աղերսական գրութեան: Այդ նամակի մեջ հայտնված էր, որ կայսրը չէ մոռացել հայերին և անպաշտպան չի թողնի նրանց: Թուրք կառավարութիւնը պահանջում էր, որ ռուսները այլևս արշավանք չգործեն ինչ գիւղերի դեմ: Պետրոսը համաձայն էր այդ բանին, բացց իր կողմից պահանջում էր, որ թուրքաց զորքերն էլ Հայաստան և Վրաստան մտնելու իրավունքը չունենան: Եվ որովհետև Բ. Դուռը ուշադրութեան չէ առել ռուսաց այդ պահանջը, ուստի հայտնվում էր հայերին և մանրամասն գրված էր Վախթանգին, որ կայսրը չի թողնի, որ թուրքերը վնասեն քրիստոնյաներին:

Իրավ է, Պետրոսը Կ. Պոլսում պէնջ Հայաստանը և Վրաստանը չեղարկեց իր ձեռքից: Պետրոսը Կ. Պոլսում պէնջ Հայաստանը և Վրաստանը չեղարկեց իր ձեռքից: Պետրոսը Կ. Պոլսում պէնջ Հայաստանը և Վրաստանը չեղարկեց իր ձեռքից:

կառավարեց, Թե՛ այս և թե՛ ուրիշ պատճառներով անխուսափելի էր թվում պատերազմը: Պետրոսը հրամայեց պատրաստութիւններ տեսնել: Բայց Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Բոննան խաղաղ միջնորդի դեր ընդունեց և սկսվեցին երկարատև խորհրդակցութիւններ՝ վեճը առանց զենքի վճռելու համար:

Այսպես, ահա, հայերը դեռ վերջնականապես հուսահատվելու պատճառ չունեին: Նրանց առաջարկվում էր պինդ պահել, միաբան լինել վրացիների հետ և սպասել հարմար ժամանակի: Պետրոսը ընդունում էր իր մայրաքաղաքում եղած հայերին, հուսադրում էր նրանց: Իսկ 1723-ի հունիսին նա գրեց իր երկրորդ հրովարտակը հայերին և ուղարկեց նրան Ղարաբաղ՝ Իվան Կարապետ անունով հայի ձեռքով: Այս երկրորդ հրովարտակն էլ գրված է, առաջինի նման, անորոշ, մութ ոճով: Դրա մեջ Պետրոսը թույլ էր տալիս, որ հայերը վաճառականութիւն անեն Կասպից ծովի վրա իր ձեռք բերած քաղաքներում և խոստանում էր զանազան արտոնութիւններ շնորհել: Բայց Կարապետի առաքելութիւնը այդ նպատակը չունեւ. հրովարտակը գրված էր այդ ձևով, որպեսզի, եթե թշնամիների ձեռքն ընկնելու լինի՝ չվնասն հայերին: Իվան Կարապետը մեծամեծ զգուշութիւններով տանում էր իր հետ և մի այլ թուղթ, որի բովանդակութիւնը շատ կարևոր էր: Պետրոսը ամենադրական, պարզ խոստումներով հուսադրում էր հայերին և հավատացնում էր, թե ինքը անպատճառ գլուխ կբերե նրանց ազատութիւնը: «Մենք, — ասված էր այդ թղթի մեջ, — շատ տրամադիր ենք և պատրաստ ազատել նրանց (հայերին) անհավատների լծից: Բայց նրանք էլ կարող են հասկանալ, որ այդ բանի համար լափազանց անհրաժեշտ էր, որ մենք նախ Կասպից ծովի վրա հաստատվենք և այդ ծովի վրա եղած տեղերին տիրենք, որպեսզի այնտեղից դեպի հայերը արշավելու և նրանց հետ միանալու բոլոր պատրաստութիւնները տեսնենք»: Կասպից ծովի վրա հաստատվելու գործը հաջողութեամբ առաջ է գնում, ուրեմն հայերը պիտի ապահով լինեն, որ նրանց օգնութեան հասնելու և գերութիւնից թափելու ժամանակն էլ կգա: Պետրոսը խորհուրդ էր տալիս պինդ պահել, ամեն կերպ աշխատել դիմանալու, մինչև որ կգան ռուսները: Իսկ եթե զորքի գլխավորները և առհասարակ ժողովրդի երեւելիները շեն կարողանում դիմանալ և սաստիկ նեղված են մահմեդականներից, այդ դեպքում թող նրանք հեռանան Երկրից, ապաստան գտնեն ռուսների գրաված քաղաքներում, պատվիրելով ժողովրդին առժամանակ հանդարտ մնալ:

Իվան Կարապետը այս վերին աստիճանի կարևոր թուղթը մեծ դժվարութիւններով կարողացավ տեղ հասցնել: Ուղևորվելով Բաքվից, նա մեկ էլ ետ դարձավ, մնաց մի քանի օր և նորից ճանապարհվեց: Շամախի նա շմտավ, այլ գնաց Մեյսարիի վանքը, ուր մնաց 18 օր: Լեզգիները սաստիկ հսկողութիւն ունեին ճանապարհների վրա: Իվանը ծածուկ մարդ ուղարկեց Շամախի, կանչեց Ալեքսանդր անունով քահանային և երկու գլխավորների, ցույց տվեց իր բերած թղթերը: Դրանց օգնութեամբ նա անցավ Սաղիանի վանքը, ուր մնալով երկու օր, փոխեց իր շորերը և դեկտեմբերի ցրտերին մուրացկանի կերպարանքով ինն օր ճանապարհ կտրելով, հասավ Փոքր Սղնախ, իսկ այդտեղից էլ գնաց Մեծ Սղնախ: Կայսրի հրովարտակները, իհարկե, մեծ ուրախութիւն պատճառեցին և նորից ոգևորեցին հայ դիմաւորներին:

Երկու Սղնախների ներքին հանգամանքների մասին ոչ մի մանրամասն տեղեկութիւն չկա: Այդ պատճառով շատ հետաքրքրական են այն մի քանի խոսքերը, որ նվիրում է Իվան Կարապետը հայ դիմաւորութեանը: Այդտեղից մենք նախ և առաջ իմանում ենք, որ հայկական ազատութեան գործը դեռ մանկական թույլ քայլեր էր անում, բայց դավաճանութիւնը արդեն իր բուն էր

դրել նրա սրտում: Ներսես կաթողիկոսի հաշտութիւնը Յսայու հետ շատ կարճատև եղավ: Նա խզվեց հենց այս փափուկ ժամանակներում: Ներսեսը քաշվել էր Երից Մանկանց վանքը և իր եղբայր Սարգսի ու մի քանի յուզբաշխների հետ հակառակորդի դիրք էր բռնել, դառնալով թուրքերի կողմնակից: Այս դավաճանները բանը այն տեղն էին հասցրել, որ նույնիսկ հարձակվում էին հայ գյուղերի վրա և կողոպտում նրանց: Բայց կար ավելի վտանգավոր դավաճան: Դրա անունն էր Մելիք Բաղդը: Հիմնելով իր համար առանձին բերդ, նա մեծ շփոթութիւն էր մտցնում հայերի մեջ և նրանց ամեն մի գործը հասցրնում էր շահ Թահմազի ականջին: Ինչպես հատուկ է ստոր դավաճաններին, Մելիք Բաղդը, ճաշի հրավիրելով իր մոտ 55 նշանավոր մարդիկ հայոց զորքերից, բոլորի գլուխները կտրել տվեց և ուղարկեց շահին: Քանի կենդանի էր այդ մարդը, հայերի միաբանութիւնը միշտ վտանգված պիտի լիներ. ուստի Սղնախում վճռված էր քարուքանդ անել նրա բերդը, վերացնել մեջտեղից այդ անխիղճ մատնիչին:

Հայ գինորութիւնի համար այս դավաճանութիւնները մոռալ հանգամանքներ էին: Բայց նրանք վհատութիւն, կազմալուծութիւն պատճառել չկարողացան: Սղնախները արդեն անուշ էին հանել իրենց գործողութիւններով: 1723-ի աշնանը թուրքաց մի ահագին բանակ հարձակվեց Գանձակի վրա և ավերեց նրա մի մասը: Շատ հայեր գերի ընկան, իսկ վնասվածների մեծ մասը, մերկ ու բոբիկ, փախավ Մեծ Սղնախը, հայ զորքերի պաշտպանութիւն տակ մտավ: Հայերը ոչ միայն պատսպարեցին իրենց դժբախտ եղբայրակիցներին, այլև մի պատգամավորութիւն ուղարկեցին Իբրահիմ փաշայի մոտ և պահանջեցին, որ նա արձակե գերի հայերին: «Դու ուղարկված ես Գանձակը գրավելու և ոչ թե խաղաղ մարդկանց գերելու համար», — ասում էր հայոց զորքը: Եվ Իբրահիմը կատարեց այդ պահանջը, իհարկե, ավելի սիրտ շահելու համար, քան երկյուղից դրդված: Սիրտ շահելը ուներ առանձին նպատակ: Թուրք կառավարութիւնը աշխատում էր իր կողմը գցել հայոց զորքը: Իբրահիմը մարդ ուղարկեց հայերի հրամանատար Մելիք Ավանի մոտ և առաջարկեց նրան միանալ թուրք բանակի հետ: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկութիւնը: Թեև այդ ժամանակ նրանք դեռ չէին ստացել Պետրոսի հուսադրական հրովարտակը, բայց և այդպես, հավատում էին, որ առանց օգնութիւն չեն մնա և առաջ կտանին իրենց գործը:

Բայց որքա՞ն գրական նշանակութիւն ունեին Իվան Կարապետի բերած կայսերական թղթերը: Որ Պետրոս Մեծը քրիստոնյաներին ազատելու անկեղծ ցանկութիւն ուներ, դրա մասին կասկած լինել չէ կարող: Բայց քաղաքական հանգամանքները կայսրի անձնական կամեցողութիւնից զորավոր էին: Թուրքիայի դիմադրութիւնը անխորտակելի էր. այդպիսի հանգամանքներում պահանջը առաջ տանել կարելի էր միայն պատերազմի միջոցով: Ռուսաստանը չէր կարող պատերազմի ավերանքներին ենթարկվել Անդրկովկասի մի քանի երկրների համար: Եվ նրա կառավարութիւնը, կասպիական նվաճումներին օրինական ձև տալու համար, ստիպված եղավ պաշտպանողական դաշնակցութիւն կապել Պարսկաստանի հետ: Հայերին ուղղված հրովարտակները գրվեցին հունիսին, իսկ նույն՝ 1723-ի սեպտեմբերի 12-ին Պետերբուրգում ուսուլիազորները և Թահմազի ղեսպան Իսմայիլ բեկը ստորագրեցին ռուս-պարսկական դաշնագիրը: Երկու պետութիւնների մեջ համաձայնութիւն էր կայանում այսպիսի պայմաններով, Ռուսաստանը ստանում էր Դերբենտը, Բաքուն իրենց շրջականերով, Գիլան, Մազանդարան և Աստրաբադի նահանգները և դրա փոխարեն պարտավորվում էր իր զորքերով պահպանել շահի գահը, կռիւլ նրա

թշնամիների դեմ և ճնշել ամեն մի ապստամբութիւն, որ բարձրանում էր շահի իշխանութիւնը խախտելու համար: Դաշնագրի հինգերորդ հոդվածը ասում էր, «Նորին կայսերական մեծութիւնը խոստանում է, որ ամեն ժամանակ բանակա՞ կհամարեն նրանց, որոնք բարեկամ են շահին ու պարսից կառավարութիւնը և թշնամի նրանց, որոնք շահի ու պարսից կառավարութիւնի թշնամիներ են. ամբողջ պարսկական պետութիւնի մեջ եթե որևիցե մեկ կողմից թշնամական գործողութիւն լինի, կայսրը պիտի օգնե այդ թշնամութիւնները զրսւնալու համար»:

Այս դաշնագրութիւնի ուղիղ հետևանքն այն էր, որ քրիստոնյա հայերի և վրացիների ազատութիւնի միտքը դառնում էր մի բան, որին այժմ պիտի հակառակվեր Ռուսաստանը, քանի որ իր վրա էր վերցրել այսպիսի պարտավորութիւններ: Թեև Թահմազ շահը չընդունեց այդ պայմանները, թեև օսմանյան կառավարութիւնը պնդում էր, թե Թահմազը այդպիսի դաշնակցութիւններ կնքելու իրավունք էլ չունի, քանի որ դեռ կենդանի է նրա հայրը, բայց ռուսաց կառավարութիւնը միայն այդ թղթի վրա կարող էր հաստատել իր տիրապետական իրավունքները Կասպից ծովում: Ռուսի և ամուր հաստատվելով դաշնագրի մեջ հիշված տեղերում, հայտարարեց, որ թույլ չի տա որևէ մեկին խանգարել այդ տիրապետութիւնը: Պետք էր սպասել, որ դաշնագրի մի կողմը կատարելուց հետո, ռուսները կսկսեն կատարել և մյուս կողմը: Սպասնում նստած էր Մահմուդ շահը և մի բարբարոս ինքնակալի նման անպիտոյութիւններ էր անում: Բայց ռուսաց զորքը չգնաց նրա դեմ, որպեսզի դաշնագրի զորութիւնը, զենքի ուժով վերահաստատե Սեֆեհիների թագավորական իրավունքները:

Այնուհետև Պետրոսը, իհարկե, այլևս չէր կարող հույսեր տալ հայերին: Հարաբերութիւնները ընդունում էին այլ կերպարանք: Նոր գրված երկրներին մեջ պետք էր վստահելի տարր բնակեցնել: Այդ նպատակով Պետրոսը կարգադրութիւններ է անում, որ հայերին և վրացիներին գրավեն դեպի Կասպիան ամիերը, իսկ մահմեդական, մանավանդ սյունի մահմեդական տեղացիներին, որքան հնար է, դուրս մղեն:

Հայերը տեղակ չէին այս դիպլոմատիական անցուղարձին և շարունակում էին առաջվա նման խնդրել Պետրոսին, որ շտապեցնե իր արշավանքը: Մինաս վարդապետը անշեշ եռանդով տեղեկութիւններ էր հաղորդում այն բոլոր դեպքերի մասին, որոնք տեղի էին ունենում Արևելքում: Թե որքան լավ է նա կազմակերպել տեղեկութիւններ ժողովելու գործը, ցույց է տալիս մի ընդարձակ և շատ մանրամասն հիշատակագիր, որ գրված է Ռեշտում 1723 թվականի օգոստոսին**:

Ջուղայեցի մի հայ վաճառական, Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենց, թողնելով իր առևտրական գործերը, ծախսում է իր միջոցները հայրենիքի փրկութիւն գործի համար: Նստած Ռեշտում, ուր ամեն կողմից հայեր էին գալիս առևտրական և այլ գործերով, նա մանրամասն տեղեկութիւններ է հավաքում այդ հայրից Մինաս վարդապետի համար: Կովկասում, Թուրքիայում, Պարսկաստանում փոքրիշատե աչքի ընկնող դեպք չէր լինում, որի մասին տեղեկութիւն լուսննար Գիլանենցը: Մի զարմանալի ընդունակութիւնով, որ պատիվ կարող էր բերել նույնիսկ հեղինակ մարդկանց, նա դասավորել է այդ կցկտուր տեղեկութիւնները, դուրս է գցել հակասութիւնները, և ստացվել է մի պատմական

* Юзефович, Договоры России с Востоком. СПб., 1868, с. 188.

** «Կոռնկ» ամսագիր, 1863, № 2—3:

հիշատակարան, որի մեջ շատ մանրամասն են մանավանդ Հուսեփի շահի և Մահմուդի գործերը, աֆղանցիների արշավանքը, Սպահանի պաշարումը, օսմանցիների պատրաստությունները: Իր այդ նշանավոր հիշատակարանը Պետրոսը ուղարկեց Մինաս վարդապետին և վերջում խնդրում էր նրան օգնություն հասցնել խեղճ հայոց ազգին, որին մեծ վտանգ էր սպառնում:

Այդ միևնույն վտանգի մասին էին անդադար գրում և մեղիքները: Եվ իրավ, օսմանյան զորքերը առաջ էին արշավում մեծ եռանդով. նրանք շտապում էին ոչ միայն պարսկական ժառանգությունից չաղ-չաղ պատառներ խլել, այլև ոչնչացնել Պետրոսի ձեռնարկությունները Կովկասում: Նրանց գլխավոր նպատակներից մեկն էր վաղօրոք գրավել Բաքուն, որպեսզի դրանով պատռեն Կասպից ծովեզերքը բռնած ռուս զորքերի դիմը, երկու կտրված մասերի բաժանեն նրանց ու հարկադրեն հեռանալ աջգ կողմերից: Թուրք պետության համար սաստիկ վտանգավոր էր, մանավանդ, քրիստոնյաների միաբան ապրատամբությունը, և էրզրումի փաշայի պատգամավորը էջմիածնում բացարձակ ասում էր կաթողիկոսին, թե հայերն են ռուսներին բերել տվել, ուզում են գրավել նույնիսկ օսմանյան երկրները և գրա համար էլ 60 հազար զինված մարդ են պատրաստել: Պատգամավորը իմաց էր տալիս, որ աջգ բանը հայերին էժան չի նստի*: 1724-ին օսմանցիները նշանավոր հաջողություն ունեցան. նրանք գրավեցին Խոյը, Համադանը, Նրևանը, վերջապես հաստատվեցան Վրաստանում: Վախթանգը, ինչպես տեսանք, հաղթվեց և փախավ Իմերեթի: Միայն Ղարաբաղն ու Ղափանն էին կանգնած օսմանյան արշավանքի առաջ: Պարզ էր, որ օսմանցիները իրենց ամբողջ ծանրությունը պիտի ընկնեն այդ երկրների վրա և ոտնակոխ անեն, որովհետև չէին կարող իրենց հսկում թողնել մի քանի տասնյակ հազար զինված թշնամիներ և աջգպես առաջանալ դեպի Կասպի ծովը:

Ահա այս նեղ դրությունը հարկադրեց հայերին մի պատգամավորություն ուղարկել Պետրոսի: Երեք հոգի էին պատգամավորները՝ երկուսը քահանա, Անտոն և Պետրոս անուններով, իսկ երրորդը՝ աշխարհական, որին կոչում էին Քյոխվա Չելեբի: Պետրոս քահանան Շամախու Ղաբալա գյուղից էր, բայց երևում է, որ Անտոնն էլ շամախեցի էր: Քյոխվա Չելեբիի մասին հայտնված էր, որ նշանավոր մարդ է, թեպետև մի դժբախտ հայր. 19 հոգուց բաղկացած նրա ընտանիքը գերի էր Գաղստանում: Այդ երեք մարդկանց հանձնարարված էր հայտնել Պետրոսին հայերի դժվար դրությունը, օսմանցիների արշավանքը և խնդրել օգնական զորք: Ամբողջ վեց ամիս պատգամավորությունը Աստրախանում սպասում էր թույլտվության՝ Պետրոսի գնալու: Եվ երբ տեղ հասավ, տեսավ, որ քաղաքական հանգամանքները բոլորովին փոխված են:

Պետրոս Մեծը այլևս իրավունք չուներ բողոքել օսմանցիների արշավանքի դեմ: 1724 թվականի հունիսի 24-ին նա ինքը Բ. Դուան հետ դաշնագիր ստորագրեց, որով վերջ էր տրվում ռուս-թուրքական վեճերին: Համաձայնությունը կայացել էր այն մտքով, որ ռուսները իրենց ձեռքում պահեն Կասպիական արևմտյան ծովեզերքը, իսկ Թուրքիան վերցնեն Անդրկովկասի մնացած տեղերը և Աստրախականը: Շամախին տրվեց զաղստանցի Դոութ բեկին, սուլթանի վասալին: Այսպես, ուրեմն, Ղարաբաղն ու Ղափանն էլ օսմանյան սեփականություն էին: Այդ համաձայնությունը դեռ հայերին հայտնի չէր, և նրանք չգիտեին, թե ինչու ռուսաց կառավարությունը այլևս չէ պատասխանում իրենց թղթերին:

Ղարաբաղն ու Ղափանը շարունակում էին կռվել և սպասել օգնության: Էջմիածնի Աստվածատուր կաթողիկոսը մի նամակով հորդորում էր Ծսայի կաթողիկոսին հնազանդվել օսմանցիներին, հավատացնում էր, որ օսմանցիներն էլ լավ տիրողներ են: Ներսես կաթողիկոսն էլ նույն խորհուրդն էր տալիս. նա հո առանց այդ էլ մահմեդականների կողմնակից էր, այժմ հավատացնում էր իր հակառակորդին, թե իզուր է այլևս օգնության սպասում, քանի որ օսմանցիները մոտենում են Գանձակին և այնտեղից պիտի արշավեն դեպի Ղարաբաղ: Բացի երկու կաթողիկոսների նամակներից, տեղի ունեցավ մի վհատեցուցիչ եղելություն էլ, որ եկավ հաստատելու, թե ամբողջ մահմեդական աշխարհում Ղարաբաղն ու Ղափանն են մնում այն քրիստոնյա երկրները, ուր բարձրացած է աղատությունը: 1724-ին, Վախթանգը, կորցնելով ամեն մի հույս, ընդմիջեց թողեց իր հայրենիքը և, վերցնելով իր ամբողջ ընտանիքը, ուղևորվեց Աստրախան՝ Ռուսաստանում բնակություն հաստատելու համար: Դա մի ամբողջ դաղթականություն էր, որին մասնակցում էին վրաց ազգի բոլոր դասակարգերը, սկսած եպիսկոպոսներից և իշխաններից: Ընդամենը մոտ 1400 հոգի էին Վախթանգի հետ գնացողները: Ով չէր կարողացել հաշտվել օսմանյան տիրապետության հետ, անդառնալի կերպով հեռանում էր իր երկրից: Եվ սակայն Ծսայի կաթողիկոսն ու նրա հետ միաբանված մեղիքները անդրդվելի մնացին: Ոչինչ չէր կարողանում հուսահատեցնել այդ ոգևորված զինվորներին: Ղափանի և Ղարաբաղի մեջ հաստատված կապը, երկու երկրներում էլ տեղի ունեցող պատերազմական անհաջողությունները հայ զորքերին մոռացնել էին տալիս, թե կա օսմանյան բանակ...

Հայ պատգամավորությունը Պետրոս Մեծը կարող էր մի խորհուրդ միայն տալ՝ գաղթել Կասպից ծովի ափերը: 1724 թվի նոյեմբերի 10-ին նա մի հրովարտակ ուղարկեց հայոց ազգին, որի մեջ ասված էր, թե հայերը Ղարաբաղից և Ղափանից կամենում են գաղթել ռուսաց նոր գրաված երկրները, ուտի ինքը, որ միշտ մի առանձին բարեհաճություն է ունեցել դեպի հայոց ազգը, ընդունում է այդ ցանկությունը և հրավիրում է ամենքին, մեծին թե փոքրին, անհապաղ գնալ բնակություն հաստատել այնտեղ: Խոսք կար, որ ռուսաց զորքերը առաջանան մինչև Շամախի, որպեսզի հայերը նրանց պաշտպանության տակ գաղթեն, բայց Պետրոսը մերժեց զորք տալը, ի նկատի ունենալով Թուրքիայի հետ կնքված դաշնագրությունը: Նա հրամաններ գրել տվեց Դերբենտի, Բաքվի, Դիլանի, Մաղանդարաթի կառավարիչներին, որ հայ գաղթականներին բնակության տեղեր հատկացնեն: Իվան Կարապետը մնացել էր Ղարաբաղում: Մի թուղթ էլ նրան գրվեց, որ համոզե հայերին գաղթել:

Կաշաերական հրովարտակը և տրիշ թղթեր հայերին ուղարկվեցին Քյոխվա Չելեբիի և երկու քահանաների հետ: Սրանք ճանապարհ ընկան Պետրոսի գից նոյեմբերին և ճանապարհին ձմեռեցին: Գարունը բացվելուն պես էլ չկարողացան շարունակել ճանապարհը, որովհետև Շամախուն տիրած լեռները սաստիկ հսկում էին ճանապարհներին և պատգամավորներից մեկը ընկավ նրանց ձեռքը, սպանվեց: Մնացածները տեղ հասան միայն 1725-ի մայիսին:

Մինչև այդ Ղարաբաղում արդեն սկսվել էր կռիվ օսմանցիների դեմ: Կանոնավոր պատերազմ, իհարկե, չէր կարող լինել. հայերը փոքր զորաբաժիններով լեռներից հարձակումներ էին գործում: Որքան էլ հաջող լինեին այդ հարձակումները հայերի համար, բայց նրանք չէին կարող կանգնեցնել մի կանոնավոր բանակի արշավանքը: Եվ օսմանյան մի զորաբաժին, բաղկացած մոտ վեց հազար մարդուց, երեք փաշաների հրամանատարությամբ, մտավ

* Պետրոս Գիլանեց, «Դուռնի», 1863, № 3, էր. 196:

Ղարաբաղը Հայերը ստիպված էին հնազանդութիւն ցույց տալ, բայց դիմեցին խորամանկութեան. զորքը մանր խմբերով — երկու հարյուրով, երեք հարյուրով — բաժանեցին գյուղերի վրա և ապա այդ խմբերը կոտորեցին*։ Ամբողջ բանակից միայն 150 մարդ ազատվեց կոտորածից։ Երեք փաշաներից երկուսը սպանվեցան, երրորդը, Սալահ փաշան, ընկավ հայերի ձեռքը և հայտնեց, որ օսմանցիները վճռել են ոչնչացնել հայերին, որպեսզի բաց ճանապարհ ունենան դեպի Կասպից ծովը։ Հայերը ազատեցին և մոտ 200 քրիստոնյա գերիներ, որոնք գտնվում էին օսմանյան բանակում։

Այս դեպքը տեղի ունեցավ 1725 թվի մարտի 1-ին։ Եսայի կաթողիկոսը մեկիքների հետ շտապեց թուղթ հասցնել ռուսաց կառավարութեանը և հայտնել նրան, թե ահա օսմանցիներն էլ եկան, բայց կայսրի խոստացած զորքը չկա։ Օսմանյան բանակը բնաջինջ անելու մասին նրանք գրում էին. «Ահա այս արարք և գործ մեր ոչ թե մերով կարողութեամբ է, այլ զքո ամենայազմ զօրութիւնդ և օգնութիւն յուսալով, ապաւինեմք և համբերեմք սպառնելով»։ Օսմանցիները հիմա, իհարկե, ավելի մեծ զորքով կգան Ղարաբաղի վրա, և հայերը Քրիստոսի անունով աղաչում էին շտապեցնել օգնութիւնը։ Այդ թղթի վերջում մի բնորոշ հանգամանք է շոշափված։ Գիմելով Դերբենտի և Բաքվի ռուս հրամանատարներին, հայերը զարմանում էին, թե ինչպես է, որ կայսրից ոչինչ պատասխան չեն ստանում. արդյոք դրա պատճառն ա՞յն է, որ հայերի գրած թղթերը չեն ուղարկվում Ռուսաստան, թե ուղարկվում են, բայց այնտեղից չէ ստացվում պատասխան։

Ահա այսպիսի անհամբեր սպասողութեան, հուզմունքների մեջ էր Ղարաբաղը, երբ Քյոտավա Զեյնբին և Անտոն քահանան ներկայացան Մելիք-Ավանին Շուշու գյուղի** մոտ եղած բանակում և հայտնեցին, որ թղթեր են բերել Պետերբուրգից։ Իսկույն մարդիկ ուղարկվեցին Եսայի կաթողիկոսի և մեկիքների հետևից։ Նրանք հավաքվեցան. կարդացվեց Պետրոսի հրովարտակի հայերեն թարգմանությունը։ Ընդհանուր զարմանք, ամենքը ապշած են։ Ոչ ոքի մտքովն անգամ չէր անցել գաղթել Կասպից ծովեզերքը, իսկ հրովարտակի մեջ ասված էր, թե հայ պատգամավորությունն է ասել, թե Ղարաբաղն ու Ղափանը պատրաստ են գաղթելու։ Բոլորված են լեռնցի առաջնորդները մի շրջանի մեջ և ասում են.

— Այ Տեր-Անտոն, մենք քեզ ուղարկեցինք, գնա, իմացիր, տես զոշուն կզա՞ մեզ, մին քոմակ և ճար կլինի՞ թե ոչ. ե՞րբ ասացինք մեզ համար տեղ ուղիր Դարբանդ, Բաքու, Գիլան և կամ այլ տեղ, որ մենք գնանք տեղն կենանք. մեր գիրն, որ դու տարար, ո՞ւտ էր գրած, թե մեզ տեղ տուր, որ գնանք տեղդ կենանք...

Անտոն քահանան չկարողացավ պատասխան տալ։ Նա խաբել էր, նա իրենից էր հայտնել ռուս կառավարութեանը, թե Ղարաբաղի ամբողջ ազգաբնակչությունը, որ հարյուր հազար տներից ավել է, ինչպես նաև Ղափանը, որ

* Այս ձևի կոմիտե, ինչպես երևում է, շատ էր գործադրվում Ղարաբաղում։ Պետրոս Գիլանենցը պատմում է, որ Ղանլու-Շարան անունով յուզերաշու երեք հարյուր մարդիկը կոտորվեցան Ավետարանոց գյուղում այսպես. այդ մարդիկ բաժանվեցին տների վրա, և երբ մեկիքի տանից հրացանի ձայն լսվեց, ամեն մեկը վեր կացավ և սպանեց իր հյուրին։ Երեկ, օսմանյան բանակի այս կոտորածն է, որ ավանդությունը հիշում է կատարված 1732 թվականին։ Այդ ավանդությունն վրա է հիմնված իմ «Մելիքի աղբիկը» վեպի։

** Շուշու գյուղը գտնվում է Շուշի քաղաքի մոտ։ Վերջինս իր անունը հենց այդ գյուղից է ստացել։ Ահա մի վկայություն էլ, որ Փոքր Սղնախը գտնվում էր Քիրսի լեռներում, այժմյան Շուշու շրջականերում։

ավելի մեծ քանակությամբ հայեր են ապրում, ինքնահոգաբար կամենում են գաղթել։ Խաբեբա քահանան թողեց իր բերած թղթերը և երկու օրում անհայտացավ, փախավ Ղարաբաղից։ Մնացածը բացատրեց Քյոտավա Զեյնբին։

— Դուք մեր տուն քանդեցիք, — ասացին մեկիքները։

— Ախպեր, ես ի՞նչ անեմ, իմ անունս գրած չէր գրումն, ինքն (այսինքն՝ քահանան) միայն գրել երես ինչ որ յուրյան մաթլաբն էր։

— Մեր գրերն թամամի տարա՞ք։

— Յուզբաշոց գիրն, Իվան Կարապետի գիրն տարանք, ամա Եսայի կաթողիկոսի գիրն ղամբախ ջղոտեց, ինքն մեկ գիր գրեց, տարավ առ թագավոր*։

Գործված էր ահագին սխալ։ Եսայի կաթողիկոսը փորձեց դրստել այդ սխալը հուլիսի 25-ին գրած իր նամակով. նա հայտնեց, որ իրենք գաղթելու մասին չեն խնդիրք ներկայացրել, որ գաղթելը անհնարին է այդքան ահագին բազմությամբ, եթե ռուսաց զորքերը չմոտենան Ղարաբաղի սահմաններին։ Թեև կաթողիկոսը հայտնում էր, որ հայերը չեն ընդգիմանա գաղթելու հրամանին, բայց դա ճիշտ չէր ընդհանուր տրամադրության տեսակետից։ Հայերը լսել անգամ չէին ուզում գաղթելու մասին։ «Նվ իրավ, մեծ իրավունք ունին, — գրում էր իշխան Դուրդրուկովը, — առաջինը, որ պիտի թողնեն իրենց վաճառականությունը, երկրորդ՝ այնպիսի ընտիր ու հաճելի տեղեր թողնելով, պիտի գնա այնպիսի անպողատու տեղեր, ուր իրենց ապրուստի համար ոչինչ չեն կարող գտնել»**։

Դրեկով իր թուղթը, Եսայի կաթողիկոսը չգիտեր, որ Պետրոսը այլևս չկա։ Մեծագործ կայսրը վախճանվել էր 1725 թվի հունվարի 28-ին։

VI

Ղափան. նրա անցյալը. դափանցիները առևտրական հրապարակում. Շահումյաններ։ Ստեփանոս Շահումյան. նրա գրել տված «Դավիթ Բեկի պատմությունը». այդ գործի նշանակությունը։ Դավիթ Բեկի երևան գալը Սյունիքում. ո՞վ էր նա, ինչպե՞ս նա կազմակերպեց լեռնային պատերազմը. դա նախ և առաջ ներքին պատերազմ էր. նվաճումներ։ Դավիթ Բեկի կազմակերպող առաջնորդը. Մելիք Փարսադան և Տեր-Ավետիք, գորհերի դասավորություն. կառավարություն և խստություններ. «ակն ընդ ական»։ Ժողովրդական պատերազմի հերոսներ. Մխիթար սպարապետ, Թորոս իշխան, Մելիք-Փարսադան, Տեր-Ավետիք, Բալի, Շահումյան. բնառնեկան անհամաձայնություններ. Դավիթ Բեկի բնկնող կարողությունը. հայ մատնիչներ. նրանց հասցրած վնասները։ Դավիթ Բեկը բնդհանուր ոգևորություն և համակրանք չէ գտնում. դրա պատճառները։ Թուրքական արշավանքներ. նրանց գործած սարսափելի տափուրությունը. Դավիթ Բեկը՝ մեռակ. նա չէ վնասում։ Հալիձորի պաշարումը. հերոսական դիմադրություն և վերջը՝ հաղթություն։ Դավիթ Բեկի բանակցությունները պարսիկների հետ. շահ Թահմասը բնդունում է պայմանները. Դավիթ Բեկը ինքնագլուխ տեր։ Կոխներ Ագուլիսի մոտ. ագուլեցիների դավաճանությունը. Դավիթ Բեկի մահը։ Նրա մահը մահ է և գործի համար. Մխիթար սպարապետ. Տեր-Ավետիքի քնամությունը նրա դեմ. Հալիձորը նրա ձեռ-

* ЭЗОВ, с. 424.

** Անդ, էջ 435.

Բով մատակարար է օսմանցիներին. Մխիթարի փախուստը, Բաջաբադուքյունները. նա սպանվում է խնամարկի հայերի ձեռքով. հայկական անկախության վերջին ներկայացուցչի գերեզմանը խնամարկում:

Ղարաբաղի հայերի հետ միաժամանակ, նույն 1722 անժողովուրդի թվականին, ինչպես տեսանք, ոտքի կանգնեց և Սյունյաց աշխարհը: Այստեղ ապրատամբական շարժումը ավելի ուժեղ էր, իր հետևանքներով ավելի փառավոր, բայց, դժբախտաբար, և ավելի կարճատև, քան Ղարաբաղում: Մոտ տասը տարվա ընթացքում սյունեցի հայը անընդհատ պատերազմներով իրագործեց ստրուկ հայություն կատարյալ ազատությունը և երկար դարերի մեր անպատիվ, ողբալի պատմության մեջ բաց արեց մի հերոսական պանծալի շրջան, որին պետք է հատկացնել Ղափանցիների շրջան անունը: Որովհետև Ղափանն էր պատերազմի դաշտը, նա էր կովոդը, հաղթողը: Սյունիքի շատ գավառներն էին մասնակցում ազատարար ապստամբությանը, բայց նրանցից ոչ մեկը Ղափան չէր:

Լեոնոտ ու դժվարամտ չելի է Սյունիքը առհասարակ, բայց Ղափանի գավառը Սյունյաց լեոնաշխարհում էլ մի առանձին տեղ է գրավում իր ամուր դիրքով: Մեր հին աշխարհագրությունների մեջ չկա Ղափան անունը: Միջին դարերում Բաղը և Ձորը գավառները միանում են և այնտեղ հիշվում է Կապան անունով մայրաքաղաքը: Ահա այդ քաղաքը տալիս է իր անունը ամբողջ գավառին. Կապանը դառնում է Ղափան: Այդ անուններն էլ՝ Ձորը, Կապան, բնորոշում են երկրի աշխարհագրական կերպարանը: Խոր ձորերի, լեռնային կապերի, վիթխարի գագաթների մի անտառոտ աշխարհ է դա:

Տոկուն, քաջ մի ժողովուրդ էր ապրում այդ աշխարհում: Հայտնի է, թե Սյունիքը որքան կարևոր, առաջնակարգ մի իշխանություն էր մեր պատմության մեջ ամենահին ժամանակներից: IX դարի վերջերից, հայերը, օգուտ քաղելով արաբական տիրապետության աստիճանաբար թուլացումից, սկսում են իրենց համար եթե ոչ մի ընդհանուր, համազգային անկախություն, գոնե փոքրիկ, տեղական ինքնավարություններ ստեղծել: Թագավորական դահեր են հիմնվում Անիում, Վասպուրականում, Կարսում: X դարի վերջին քառորդում մի փոքրիկ, նահանգական թագավորություն էլ Բաղաց աշխարհում է կենդանություն ստանում. նրա օրինակին հետևում է Գուգարքի Տաշիրք գավառը (Լոռի): Միաժամանակ հինգ թագավորություններ. բայց դրանցից ոչ մեկը երկարատև չէ: Ամենից շատ ապրում է Բաղաց թագավորությունը: Այնտեղ էր իր անառիկ դիրքով հին ժամանակներից հռչակված Բաղաբերդը, մի ամրություն, որի նմանը չունի Սյունյաց ամբողջ լեոնաշխարհը: Ժողովուրդը սիրում էր իր հարազատ անկախությունը: Բաղաց թագավորության Կապան մայրաքաղաքը իր անունն է տալիս ոչ միայն իր գավառին, այլև հարևան գավառներին: Նույնիսկ Սյունիք անունը կորցնում է իր ընդհանուր աշխարհագրական անունը, հաճախ տեղի է տալիս այդ մայրաքաղաքից կազմված անվան և կոչվում է Ղափան:

Բայց Ղափանի թագավորությունն էլ երկարատև չէր. մոտ երկու դար ապրելուց հետո նա գլուխ է իջեցնում սելջուկյան թուրքերի սրերի տակ: Բաղաբերդն ու Կապանը, անպաշտպան մնալով, քանդվում են. Ղափանի լեռնաստանում հաստատվում են նվաճողները: Եվ այնուհետև միանման դարեր են անցնում այդ երկրի վրայով. տեղական մանր թուրք իշխանություններ են կազմվում, հայ ժողովուրդը ստորադրված է դրանց, բայց կառավարվում է մեկիցների ձեռքով:

Միայն XVII դարից սկսած մենք տեսնում ենք, որ Ղափանից շատերն են դուրս գալիս՝ աշխարհ տեսնելու և շահ վաստակելու համար: Դրանք վաճառականներն են: Սահմանակից լինելով Արաքսի հովտի այն մասի հետ, որ հայ վաճառականությունը ծաղկեցրել էր Ջուղայի, Ագուլիսի, Մեղրիի նման գյուղաքաղաքներ, Ղափանն էլ իր առևտրական կարավաններն է սկսում շրջեցնել աշխարհի զանազան կողմերում. Ղափանցիներին մենք հանդիպում ենք թե՛ Զմյուռնիայում, թե՛ Կ. Պոլսում և թե՛ եվրոպական ուրիշ վաճառանոցներում:

Բայց վաճառականությունը Ղափանի համար մի մասնավոր երևույթ էր և, իհարկե, չէր կարող այնքան սաստիկ ազդեցություն ունենալ լեռնցի ժողովրդի համար, ինչպես ուներ, օրինակ, Ջուղայում և Ագուլիսում: Վաճառականությունը ոչ միայն չէ արգելում, որ Ղափանը միանա հայերի ապստամբական շարժմանը, այլ, ընդհակառակն, կապվում էլ է աչք ապստամբության հետ: Բուն Ղափանի և Մեղրիի սահմանագլխի վրա գտնվող Վանք գյուղից դուրս եկած մի մարդ, Ռսկան Շահումյան անունով, XVII դարի կեսից բաց է անում Վենետիկի մեջ մի առևտրական տուն, որ վաճառահանում էր Դամասկոսի կերպասներ, հայելիներ, ապակյա ճրագաբաններ և այլ արևելյան ապրանքներ: Հարյուր տարի և գուցե էլ ավել գոյություն պահպանեց Շահումյան առևտրական տունը և շատ նշանավոր հանդիսացավ Վենետիկի վաճառականական աշխարհում: Հայտնի է, օրինակ, որ երեք տարվա միջոցում (1740—1743) Շահումյան տունը վաճառքի հանեց մի միլիոն ֆրանկից ավելի արժողությունը միայն Դամասկոսի կերպասներ և «ոսկյա թիթեղիկներ»^{*}:

Սակայն այդ ընդարձակ առևտրական շրջանառությունը չէ Շահումյան տան հռչակը: Մեր պատմության մեջ միշտ կհիշատակվի այդ տունը ոչ որպես մի խոշոր առևտրական ձեռնարկություն — այդ կողմից Շահումյանները մի անօրինակ երևույթ չեն կազմում: Գոյություն ունեին ավելի նշանավոր հայ առևտրական տներ: Շահումյան տան անջնջելի հիշատակը այն է, որ նա անմահացրեց Ղափանում ազատության համար զենք բարձրացրած քաջերին: Հիմնադիր Ռսկանի եղբայրն էր Վրթանեսը, որ ուներ Ստեփանոս անունով մի որդի: Ահա այս Ստեփանոսի շնորհիվ է, որ մենք այսօր մեր ձեռքում ունենք սյունեցի հայ ժողովրդի պատերազմների պատմությունը, մոտ եթե տարվա մի պատմություն, որ մեր մատենագրության մեջ մի թանկագին գտնար է^{**}:

Ինքը, Ստեփանոսը, չէ գրել այդ պատմությունը, բայց նա ակամատես է եղել պատերազմներին, անձամբ մասնակցել է նրանց և բավական աչքի ընկնող դեր է կատարել Պատերազմներից հետո ստիպված լինելով ցած դնել ազատության զինվորի սուրը, Ստեփանոս Շահումյանը գնաց Վենետիկ՝ իր կյանքի մնացած մասը առևտրական գործերին նվիրելու: Բայց այդտեղ չմոռացավ իր հերոս ընկերներին, որոնք գլուխ էին գրել հայրենիքի անկախության համար: Առտեսնալով Մխիթարի միաբանությունը, տեսնելով հայ վարդապետների այդ խումբը, որ գրքեր է քրքրում, գրում է, նա մտածեց անմահացնել Ղափանի հերոսությունները և իր տեսածն ու բաժնի թելադրեց Մխիթարի աշակերտներից մեկին, հ. Ղուկաս Ստեփանյան Սերաստացուն, որ և այդ պատմվածքներից հյուսեց մի սիրուն պատմություն^{***}:

* Ե. Ալիշան. «Սյունիք», եր. 445:

** Ե. Զամչյանը համարյա ամբողջովին արտագրել է այդ պատմությունը իր «Հայոց պատմության» մեջ (Հատ. Գ, գլ. ԽԷ—ԽԹ): Առաջին անգամ այդ դիրքը առանձին տպագրվեց Վարդապատում 1871 թվականին, «Դավիթ-բեկ» վերնագրով:

*** «Սյունիք», եր. 301:

Մի շատ կարևոր գործ. ուրիշ մանրամասն հիշատակարաններ այդ հերոսական շրջանի մասին մենք չունենք: Որքան դժբախտ էր Արեւելյան Հայաստանը մտավոր զարգացման կողմից: Այնտեղ սկսվում է մի այդքան մեծ շարժում, կատարվում են այնքան փառավոր գործեր, բայց չէ գտնվում մի վարդապետ, մի գրագետ հայ, որ կազմեւ այդ անմոռանալի ժամանակների մանրամասն տարեգրությունը: Իսրայել Օրին, Ղարաբաղի մեխիթեններ կորած պիտի մնային անհայտության մեջ, եթե ուսաց և բավարական պետական արխիվներում պահված շմաշին նրանց գրագրությունները: Ոչինչ հիշատակ չպիտի մնար Դավիթ Բեկի և նրա բաջերի մասին, եթե այդ բաջերից մեկը, Շահումյանը, կենդանի մնացած չլիներ, եթե նա գնացած չլիներ Վենետիկ, եթե Վենետիկում չլիներ ժրաջան հայ վարդապետներ: Սյունիքի և Արցախի բազմաթիվ վանքերը, հայ դպրոցների կատարած գործերի տեղանքները, լեզու ու կարողություն չունեցան պատմելու իրենց տեսածները, եթե հաշվի չառնենք Եսայի կաթողիկոսի կիսատ մնացած պատմագրությունը:

Ժամանակակիցների այդ մտավոր աղքատությունն է պատճառը, որ հայերի քաղաքական վերածնության ժամանակի պատմագիրը լիակատար տեղեկությունների պակասություն է զգում: Արխիվներից հանած գրագրությունները, ճիշտ է, առատ են, բայց նրանցից կարելի է կազմել ազատական շարժման արտաքին, դիպլոմատիական պատմությունը, որ չէ կարող չոր ու ցամաք չլինել, քանի որ նրա աղբյուրները պաշտոնական թղթեր են, իսկ այդպիսի թղթերի մեջ իրականությունը կամ գունավորված է լինում, կամ շափաղանց նեղ շրջաններում ներկայացրած: Ոչ մի պատմություն չի կարող կատարյալ լինել, եթե նրա մեջ բացակայում են ներքին հանգամանքները, եթե պատմություն ստեղծող ժողովուրդը չկա մեջտեղ: Ուստի հասկանալի է, թե որքան թանկագին, եղակի մի աղբյուր է Ստեփանոս Շահումյանի գրել տված պատմությունը, որ թեև շատ համառոտ է, բայց պահած ունի իր մեջ այնպիսի մանրամասնություններ, որոնց չէինք հանդիպի պաշտոնական գրագրությունների մեջ: Դա հայ զինվորներից մեկի վկայությունն է, մի զինվորի, որ չէ մոռացել հարազատ գույներով նկարել իրականությունը, պատմել մեզ հայի առաքինություններն ու արատները, հերոսական գործողությունների փայլուն և մութ կողմերը:

Սրանք այդ պատմության գեղեցիկ զարդերն են: Բայց չէ կարելի շնորհատվանել և այն, որ նա միանգամայն գոհացնել քննողին չէ կարող: Գործի գրական արժանավորությունները անուրանալի են. ոչ ոք հայ վարպետներից չէր կարող այնպես գրել այդ պատմությունը, ինչպես գրեց Մխիթարի դպրոցին պատկանող վարդապետը: Բայց նրա գործի մեջ նկատվում է միակողմանիություն. դա հեռու աշխարհում, ուրիշի թելադրությամբ գրած մի հիշատակարան է: Թելադրողը զարգացած, ամեն ինչին լավ տեղյակ մարդ չէր, իսկ գրողը, իհարկե, չէր կարող վերաստուգել նրա ասածները, պիտի մեքենայի դեր կատարեր: Եվ այդ պատճառով Սյունյաց աշխարհի ապստամբությունը չէ ներկայանում այն գրության մեջ, ինչպես էր իրապես: Նա երևում է իբրև հանկարծ բռնկված, արհեստական մի հրդեհ, որ չէ ունեցել իր նախընթաց պատմությունը, առաջուց պատրաստվող այրեցիկ նյութերը: Ստեփանոս Շահումյանը, իբրև մեկը գլխավոր գործիչներից, կամեցել է շափաղանց մեծացնել իր կատարած դերը: Ուստի այսպես է պատմում գործի սկզբնավորությունը:

Լեզգիների արշավանքները, ասում է նա, տակնուվրա արեցին Ղարաբաղի և Սյունյաց երկրի ազգաբնակչությունը: Ղափանում տիրեց կատարյալ սարսափ. երթևեկությունը դադարեց, մարդիկ կասկածով էին վերաբերվում

միմյանց, քաղաքը քաղաքի, գյուղը գյուղի չէր հավատում, մեկը մյուսին թշնամի էր համարում: Ահա այդ աղետալի դրության ժամանակ ինքը, Ստեփանոս Շահումյանը, գնում է վրաց իշխան Շահ Նավազի մոտ և խնդրում է նրան, որ մի զորապետ տա հայերին՝ թշնամիների դեմ կռիվելու համար: Այդ միտքը ընդունել տալու համար Շահումյանը, իբր թե, դիմել էր և կեղծիքի. իր հետ տարել էր Ղափանի հիսուն տանուտերերի անուններից գրված մի հանրագիր, որի մեջ նրանք խնդրում էին տալ իրենց մի փորձված զորապետ, իսկ իրենք պարտավորվում էին զորք հավաքել, պատերազմական պատրաստություններ տեսնել և իրենց գավառը պաշտպանել թշնամիներից: Թուղթը հորինել ու գրել է Ստեփանոսը, իսկ նրա վրա դրած կնիքները կեղծ էին: Ստեփանոսն էր շինել տվել այդ կնիքները: Շահ Նավազը, իբր թե, հավատացել է այդ կեղծած թղթին և Սյունիք է ուղարկել Դավիթ Բեկին, որ իր մոտ էր գտնվում:

Այսպես է բացատրում Շահումյանը Ղափանի պատերազմների սկզբնապատճառը: Բայց այդպե՞ս է: Մենք, որ քաջ առ քաջ ծանոթացանք ժամանակի դեպքերի հետ, կարող ենք ամենայն վստահությամբ ասել, որ այդպես չէ: Պատահական հանգամանքի ծնունդ չէր Դավիթ Բեկի գործունեությունը Սյունիքում: Նրան վրաստանից Սյունյաց աշխարհը տանողը Ստեփանոս Շահումյանի կեղծած թուղթը չէր, այլ այն մարդը, որ այդ միջոցին պառկած էր իր դերեզմանի մեջ, Աստրախանի հայոց եկեղեցու բակում՝ Իսրայել Օրին: 1698 թվականից էր պատրաստվում այն գաղափարը, որ այժմ աճման վերջին աստիճանին էր հասել, հասունացել էր, դարձել սուր և վառող, բուն էր գրել հայոց լեռներում՝ ազատություն ձեռք բերելու համար: Նշանավոր հայ հայրենասերը գրել էր հիմքը, ամրացրել. նրան վիճակված չէր Աստրախանում հայկական գունդ կազմել և անձամբ մասնակցել Պետրոս Մեծի արշավանքին դեպի Պարսկաստան, մի արշավանք, որին նա ինքը սպասում էր այնքան անհամբեր կերպով և որին սպասելը սովորեցրել էր և հայերին:

1722 թվականից առաջ չէր կարող երևան գալ Դավիթ Բեկ, թեկուզ Շահումյանը մի քանի կեղծած հանրագրեր ունենար իր ձեռքում, որովհետև միայն այդ թվականին Պետրոսը շարժեց իր զորքերը դեպի Հայաստանի կողմը, միայն այդ ժամանակ առաջ եկավ հայ զինվորությունը, կայացավ հայերի ու վրացիների զինվորական եղբայրակցությունը՝ Վախթանգի պես մի իդեալիստ թագավորի հրամանատարության տակ: Շահ Նավազը, Դավիթ Բեկին Սյունիք ուղարկող, Վախթանգի որդի Բակարն էր, որ այդ ժամանակ կառավարում էր վրաստանը իր հոր բացակայության պատճառով: Մենք տեսանք, որ Վախթանգը այդ ժամանակ հայ-վրացական բանակը հավաքել էր Գանձակի մոտ՝ Պետրոսի առաջը գնալու համար: Նա էր, որ կազմակերպում, ղեկավարում էր հայկական զորքը, հրահանգներ էր տալիս հայերին: Նրա կարգադրությամբ էր, որ Շահ Նավազը պատերազմական գործերին տեղյակ հայերին ուղարկեց հայոց բանակը առաջնորդելու: Մեզ ծանոթ իման Կարապետը, ղեսպանության պաշտոնով Գանձասար հասնելուն պես, հաղորդում էր ուսաց կառավարության, իմիջիպալոց, և այն, թե Վախթանգի որդին իր մարդկանցից 30 հոգի է ուղարկել հայերի մոտ*: Եթե սա Դավիթ Բեկի խոսքն է, պետք է, որքեմն, լինի մի այլ փաստ, որ ցույց է տալիս, թե Շահ Նավազը, վրաստանի այն տարտամ ու վտանգավոր ժամանակներում, իր մարդկանցից ուղարկում էր հայերին ոչ թե իբրև ողորմություն, ոչ թե կեղծած թղթերի ազդեցության տակ,

* ЭЗОР, с. 366.

այլ իբրև մի անհրաժեշտություն, որ պահանջում էր ընդհանուր գործը: Դա երկու ազգերը միացնող ծրագրի մի մասն էր:

Եվ Ղափանը բոլորովին անպատրաստ ու անտեղյակ չէր, ինչպես ներկայացնում է Շահումյանը: Նա պատրաստվում էր վաղուց, Ղարաբաղի հետ միասին և Ղարաբաղի նման. այսինքն՝ նախ յուրացնում էր զենքի ուժով աղատություն նվաճելու գաղափարը և ապա, երբ հասավ պայմանավորված ժամանակը՝ Պետրոսի արշավանքը, երբ այլևս կասկած չկար, որ պետք է վառել ապստամբության հրդեհը, նա էլ զենք վերցրեց: Ղափանը մի անջատ ու առանձին գործ չէր սկսում, այլ հայ զինվորության մի մասն էր, նրա մի թևը: Մի երկիր, որի տերերը չէին էլ ուղեցել ստորագրել Շահումյանի կազմած թուղթը, չէր կարող հանկարծ, միանգամից բռնկվել ու տարիներ ընթացքում նահատակվել մի գաղափարի համար, որ մինչև այդ անհայտ էր: Շահումյանի ասելով, բռնկեցնողը Դավիթ Բեկն էր իր փոքրիկ խմբի հետ: Բայց անկարելի է ծուխ ստանալ այնտեղ, ուր չկան այրեցիկ նյութեր. գաղափարը ոչ մի ազգի մեջ չէ ծնվում ու զարգանում կախարդական գավազանի մի շարժումով, օրերի, նույնիսկ մի քանի ամիսների ընթացքում*:

Ոչ, պատրաստի նյութեր կային երկրում, երբ 1722 թվականին այնտեղ գնաց Դավիթ Բեկը: Եվ բոլորովին հարկավոր էլ չէ, որ այս նշանավոր մարդը հայերի աղատության գաղափարի սկզբնապատճառ համարվի: Առանց այդ էլ նրա կատարած գործը շատ բավական է, որ մեր առջև նկարվի նրա վիթխարի պատկերը:

Ո՞վ էր Դավիթ Բեկը: Մեկը մեր պատմության ամենանշանավոր դեմքերից: Մեր ոչ մի նշանավոր պատմական գործիչ չունի իր մանրամասն կենսագրությունը. այսպես է և Դավիթ Բեկը: Շահումյանը մեզ միայն մի քանի բաներ է տալիս: Սյունյաց երկրից էր Դավիթ Բեկը, «հայկազյան տոհմից», «աղյուրական, բարեպաշտ, արդարակորով, ծանոթ գրոց, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զորավոր բանիւք և գործովք, վրեժխնդիր թշնամեաց ազգին մերոյ»: Եվ ուրիշ ոչինչ. ո՛չ ծննդյան տեղ ու թվական, ո՛չ անցկացրած կյանքի պատկեր: Մենք միայն տեսնում ենք մի պատրաստ անուն, պատրաստ գործող: Այդպես են և հայկական զինվորության բոլոր պարագլուխները: Բայց Դավիթ Բեկը սովորական գործիչներից չէր. բնությունը պարզել էր նրան արտասովոր ընդունակություններ, այլապես նա չէր կարող կատարել այնքան գործեր, որոնք մեր հայկական իրականության մեջ հրաշքների կերպարանք են ընդունում:

Սյունիքում նա գտավ միայն հում նյութեր, ցիրուցան ուժեր, որոնք մշակված չէին՝ գործը առաջ տանելու համար: Կարելի է ասել, որ իսկապես պատրաստ, առձեռն և միանգամայն հաստատուն մի ուժ միայն կար — ժողովրդի

* Մեր ամենոռնալի վիպագրող Բաժժին էլ իր «Դավիթ Բեկ» վեպի մեջ Շահումյանի ցուցմունքներին է հետևում և զարգացնում է Սյունիքի ապստամբության պատմությունը իբրև պատահական կերպով սկսած, մի խեղճ թղթից առաջ եկած և զարմանալի հեշտությամբ գլուխ բերած գործ: Սա դեռ վեպ է: «Շահումյանի Մելիքություններ» աշխատության մեջ էլ, որ մի պատմական ուսումնասիրություն է, դեպքերը նա պատմել է վայրիվերո: Բաժժին իր ձեռքի տակ չունի այն նոր նյութերը, որոնք բոլորովին ուրիշ կերպարանքի մեջ են ներկայացնում հայերի աղատական շարժումը XVIII դարի սկզբում: Բայց նրա ժամանակ էլ ուսաց զրահանության մեջ կային բավականաչափ նյութեր՝ իրերի իսկական դրությունը բացահայտելու համար: Առհասարակ մեր առաջնակարգ, տաղանդավոր վիպագրողը բազմակողմանի և խոր ուսումնասիրություն չէ կատարել Ղարաբաղի և Սյունիքի այս գործերի վերաբերմամբ, որոնք տեղի ունեցան XVIII դարի սկզբում:

ապստամբական տրամադրությունը: Մնացածը պետք էր ստեղծել, միացնել, մարմին և արյուն դարձնել, կյանքի հրավիրել: Եվ Դավիթ Բեկը այդպես էլ արավ մի եռանդով, մի այնպիսի ընդունակությամբ, որ միանգամայն ապահովում էր ձեռնարկության հաջողությունը:

Հայտնվելով երկրի մեջ իբրև հեղափոխական մի առաջնորդ, նա արդեն չափած-կշռած ունեւ հանգամանքները, միջոցները: Ամենից պարզը, հիմնականը, նա, որ գործի հոգին էր կազմում, պատերազմելու եղանակն էր: Մի լավ կազմակերպած ժողովրդական, պարտիզանական պատերազմ՝ ահա ամենագլխավորը: Պատերազմ մանր խմբերով, Օրիի փափառյաժ եղանակով, այսինքն՝ հանկարծակի վրա տալով, քամու պես հարձակվելով. այս դեպքում հարձակվողը թեթև է, դյուրաշարժ և սարսափ է ազդում, մի հանգամանք, որ ամենամեծ հաղթությունների չափ զորավոր է:

Իբրև սկզբնական փորձ, իբրև ամենաառաջին քայլ, որ տանում էր Սյունիքը դեպի ապստամբական ծուխը, Դավիթ Բեկը անձամբ մի արշավանք է կատարում: Շտապով գումարելով ձեռքի տակ ընկած առաջին պատրաստ ուղմիկ ուժերը, թվով՝ մոտ 400 մարդ, նա Յուշ Թափալարի ընդարձակ դաշտավայրում կաթակի պես ընկնում է Ղարաշոու անունով թուրք ցեղի վրա և ոչնչացնում նրան: Դա ընդհանուր ապստամբության ազդանշանն էր, և երկրի զանազան կողմերից սկսում են հավաքվել հայ մելիքներ ու տանուտերեր իրենց փոքրիկ զորախմբերի հետ: Շարժումը այնքան արդեն հասունացած էր, որ ազդանշանը արձագանք է տալիս ոչ միայն Ղափանի լեռներում, այլև անցնում է Գողթանի վրայով, հասնում է մինչև իսկ Արաքսի ափին: Հին Ջուղան էլ, Շահ-Աբասի կուտած ավերակների վրա նորից կյանք սկսած այս փոքրիկ գյուղը, ապստամբության հետ է:

Սյունիքում էլ, ինչպես և Ղարաբաղի Սղնախներում, հայ զինվորությունը իր առջև ունի միևնույն անհրաժեշտությունը՝ կռիվ տեղական մուսուլման ազգաբնակչության դեմ: Մի անհրաժեշտություն էր դա, որ ուներ իր պատմական և ռազմագիտական խոր պատճառները: Հայերը հպատակ էին երկու իշխանությունների. մեկը տեղական խանն էր կամ բեկը, երկրի անմիջական տերը և կառավարիչը, իսկ մյուսը պարսից կենտրոնական իշխանությունն էր, շահերի կառավարությունը: Ապստամբության հետ անմիջապես և ամենից առաջ ընդհարվողը տեղական իշխանությունն էր, որի ուժը տեղական մուսուլման ազգաբնակչությունն էր: Ուրեմն կռվել ազգաբնակչության դեմ, նախ և առաջ նշանակում էր մաքրել երկիրը անհաշտ թշնամի մի տարրից, որ իր կրոնական հասկացողություններով, դարերի նվիրագործած իրավունքով տիրապետող էր հանդիսանում, իսկ հայը՝ նրա ստրուկը, միայն մաքրված երկրում կարող էր ապստամբությունը ազատ գործել, կենտրոնանալ, ուժեր համախմբել: Տեղական խաներին և բեկերին բոլորովին թուլացնել. սա ամենակարևորն էր գործի հաջողության համար:

Եվ Դավիթ Բեկը ամենայն եռանդով այդ իսկ ծրագիրն էր առաջ տանում: Նա լավ գիտեր, որ պարսից կենտրոնական իշխանությունը ոչ միայն հեռու է, այլև թույլ, քայքայված հոգեվարքի մեջ. նրա հետ գործ ունենալու հարկավորություն չի լինի: Ուստի հայ զորապետը իր բոլոր ուժերը լարում էր տեղական թշնամի ազգաբնակչության դեմ. նա մաքրում էր երկիրը մի զարմանալի համառությամբ: Եվ սկսվեց ներքին պատերազմը, անխնա, երկարատև, կատաղի պատերազմ: Դավիթ Բեկը կարողացավ արժարժել այդ կրակը, մի ահա-գին հրդեհ գոյացնել: Նրան շատ լավ հաջողվեց հանել միմյանց դեմ հարևան-

սկզբունքը, որ մասնագիտական Արևելքում շարունակում էր մնալ իբրև ամենից պարզ հասկանալի օրենք, դեկլարում էր և Դավիթ Բեկին: Եվ պե՞տք է դրա համար մեղադրել սյունեցի տաղանդավոր հրամանատարին: Թաղամեր ավանում մնացել էին 60 տուն թուրքեր, չկամենալով գաղթել, նրանք խնդրել, աղաչել էին հայերին շնորհել իրենց այդտեղ ապրելու իրավունք և փոխարենը խոստացել էին հպատակվել հայերին: Բայց երբ Օրդուբադի թուրքերը մի արշավանք են գործում դեպի խաղաղ հայ գյուղերը, քանդում են նրանցից երկուսը, կոտորում են տղամարդկանց և գերի տանում կանանց ու երեխաներին, Դավիթ Բեկը հրամայում է, իբրև վրեժ, կոտորել Թաղամերի այդ հպատակ թուրքերին: Հայ զորքերը կատարում են այդ հրամանը և ապա սկսում են որոնել ուրիշ թուրքերի էլ, որպեսզի հատուցումը լիակատար լինի: Կոտորում էին և այն հայերին, որոնք մասնագիտականացած էին: Թաղամերի կոտորածը, անշուշտ, մի անգթություն էր, որը չէ կարելի արդարացնել մարդկայնության տեսակետից: Սակայն պետք է նկատի առնել շատ հանգամանքներ. ապստամբական կոնի մղելու միջոցները և այդ միջոցների զարգացած կատաղությունը, ժամանակի հասկացողությունները, չափից դուրս լարված այն տենդային դրությունը, որ անգութ ու անխնա էր դարձնում հայերին ու թուրքերին՝ փոխադարձ թշնամության մեջ:

Հերոսական, բուն ժողովրդային կոմիլը ծնում է հերոսներ: Եվ Սյունիքի պատերազմները շատ հարուստ են հերոսներով: Դրանց մեջ առաջնությունը, իհարկե, պատկանում է Դավիթ Բեկին: Բայց նրա ձեռքի տակ անուն ու հռչակ հանեցին քաջեր, որոնք նույնքան ամուսնալի են, որքան ինքը, ազատարար պատերազմը: Պատմությունը մեր առջև բաց է անում մի շարք գեղեցիկ անուններ: Ահա Մխիթար սպարապետը, Թորոս իշխանը, ահա Մելիք Փարսադանը իր հուժկու փեսա Տեր-Ավետիքի հետ, ահա Բայինդուրը, Բալին, ահա, վերջապես, ինքը՝ պատմիչ Ստեփանոս Շահումյանը: Պե՞տք է ասել այդ անվահեր զինվորներն էին հայ զորավարի թե՛ն ու թիկունքը, լրացնում էին այն նպատավոր հանգամանքները, որոնք ազատության գործի կատարյալ հաղթանակն էին ապահովում: Դրանց շնորհիվ էր, որ Դավիթ Բեկը ստիպված չէր ամեն մի արշավանք անձամբ վարել, այլ կարողանում էր ընդհանուր կարգադրողի դերը կատարել, կազմել մի կենտրոն, որտեղից արձակվում էին պատերազմի այս կամ այն մասը գլուխ բերելու հրամաններ:

Եվ նրա ստորադրյալները կատարում էին այդ կարգադրությունները բարեխղճությամբ, եռանդով: Ոչ միայն փոքրիկ արշավանքների մեջ, այլև ավելի բարդ ու դժվար գործերում նրանք ցույց էին տալիս հրամանատարի ընդունակություն, հերոսական քաջագործություններ: Այսպես, Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիքը իրենց բազմաթիվ հաղթությունները պսակեցին Զևու անունով խիստ ամուր բերդի նվաճումով: Իսկ Բայինդուրը հռչակեց իր անունը այն խոշոր հաղթությամբ, որ տարավ Մեղրիի պատերազմի մեջ: Թուրքերը ահագին բազմությամբ պաշարել էին Մեղրին. պաշարվածները հաջողությամբ դիմադրում էին հարձակումներին, բայց սակավաթիվ էին: Օգնության է հասնում Բայինդուրը, որին հաջողվում է իր զորաբաժնով մտնել պաշարված գյուղաքաղաքը: Բնակիչները ուրախությունից հյուրասիրություն են պատրաստում զորքի համար, բայց Բայինդուրը արգելում է մի բան ուտելը և երգվում է բերանին պատառ չդիպցնել, քանի որ թշնամին դեռ չէ վռնդվել: Նա տեղեկություն էր ստացել, որ պաշարողները մեծ օգնություն են սպասում Արաքսի մյուս ափից, ուստի շտապեց իր հարվածը իջեցնել, քանի դեռ թշնամին շատ չէ ուժեղացել: Նա կազմում է ճակատամարտի ծրագիրը և հարձակվում է թըշ-

նամու վրա: Հաղթությունը փառավոր էր: Թուրքերը, ահավոր ջարդ ուտելով, փախուստի դիմեցին, բազմաթիվ գերիներ և իրենց ամբողջ բանակը թողնելով հայերի ձեռքին: Ամբողջ Ղափանը տոնեց այդ նշանավոր հաղթությունը:

Իր դարավոր ստրկության կեղտերը արյունով լվացող երկիրը կարող էր պարծենալ Դավիթ Բեկով և նրա օգնականներով: Բայց նույն այդ օգնականների համար պակաս պարծանք չէր երկաթե կամքով զինված մի հրամանատար ունենալը: Նրա երկաթե ձեռքն էր կարգ ու կանոն պահպանում: Առանց նրան՝ հերոսների այդ խմբի մեջ չէր լինի միություն, կարգապահություն: Մենք տեսանք, որ գործի համար Դավիթ Բեկը գլխատել տվեց Պապին: Բայց պատմությունը դրանից ավելի մի նշանավոր փաստ էլ է հաղորդում: Դավիթ Բեկը մահվան վճիռ արձակեց և իր ամենանշանավոր օգնականներից մեկի, Մխիթար սպարապետի դեմ: Սպարապետ անունը, որ Շահումյանի գրել տված պատմության մեջ միշտ կպած է Մխիթարին, ցույց է տալիս, որ այս մարդը Դավիթ Բեկից հետո երկրորդն էր զորքերի հրամանատարության մեջ: Մենք չգիտենք, իսկապես գոյություն ունե՞ր այդ հին տիտղոսը Սյունիքում, թե նրան ստեղծել է պատմություն գրող վարդապետը: Բայց բոլոր հանգամանքները ցույց են տալիս, որ Մխիթարը կարևոր դիրք ուներ զորքի մեջ: Եվ ահա Դավիթ Բեկը ցույց տվեց, որ հարկավոր դեպքում նա չի խնայի նույնիսկ այդ քաջ և նշանավոր մարդուն: Հանգամանքները դարձյալ խիստ բնորոշ են: Մխիթարի և Դավիթ Բեկի մեջ ինչ-որ խռովություն է ընկնում: Մի կողմի ժամանակ Մխիթարը փորձում է վրեժ հանել Բեկից, բայց մի այնպիսի միջոցով, որ վնասում էր ոչ թե հակառակորդին, այլ ընդհանուր գործին: Կովի տաք ժամին Մխիթարը հանկարծ ետ է քաշում իր զորաբաժինը, թուրքերը օգուտ են քաղում այդ շփոթությունից. հարձակվում են, ջարդում հայերին, վերցնում են շատ գերիներ: Դավիթ Բեկը, առանց այլևայլության, հրամայում է սպանել Մխիթարին: Բայց նրան շրջապատող մեծավորները ավելի սառնասիրտ են գտնվում: Մխիթարի արածը վատություն էր, բայց եթե այդ քաջի ցույց տված ծառայությունները կշռի դնեին, այս դեպքը ներողամտության արժանի մի թեթև հանցանք կլիներ: Եվ նրանք միջնորդում են, մահվան վճիռը ոչնչացնում: Դա մի խելոքություն էր. Մխիթարը հայոց գործին շատ հարկավոր էր: Բայց և այնպես, նա ծեծվեց Բեկի հրամանով:

Ընտանեկան այս անհամաձայնությունները, բարեբախտաբար, շատ չէին, և Դավիթ Բեկը կարողանում էր ժամանակին արմատախիլ անել նրանց: Ավելի ծանր ու դժվար էր ներքին մի կեղտոտության դեմ կռվելը: Դավիթ Բեկի և նրա քաջերի ճանապարհը վարդերով չէր ծածկված: Երկրի բոլոր տերերը չէին ոգեւորված ազատ հայրենիք ունենալու գաղափարով: Կային ճանապարհի վրա դարան մտած օձեր էլ. կային դավաճաններ, ուրացողներ: Վրաստանից Սյունիք հասնելուն պես Դավիթ Բեկը ստիպված եղավ ամենից առաջ մի դավաճանի դեմ դարձնել իր պատժող ձեռքը: Տաթևի Մելիք Դավիթը, մահմեդականություն ընդունած մի ստոր մարդ, որ կոչվում էր Բաղըր*, զորք հա-

* Սա, երևի, այն Մելիք Բաղըրն է, որի մասին Իվան Կարապետը գրում էր (տե՛ս վերևից, էր. 462), թե նա 55 նշանավոր հայերի գլուխները դավաճանությամբ կտրել էր տվել և ուղարկել շահին: Իվան Կարապետը հայտնում էր ռուսներին, թե մեխիքները վճռել են քարուքանդ անել Բաղըրի բերդը: Դուցե Որոտնա բերդն էր Բաղըրի բերդը. դա գտնվում է Տաթևի մոտ և մահմեդականների համար մի կարևոր ամրություն էր Դավիթ Բեկի ժամանակ: Այսպես ենթադրել է տալիս այն հանգամանքը, որ Մելիք Ավանը, ինչպես պատմում է Շահումյանը, պաշարեց Որոտնա բերդը, բայց չկարողացավ վերցնել: Վերջը Դավիթ Բեկը քանդեց մահմեդականության այդ ուժեղ պատվարը:

նեց Դավիթ Բեկի դեմ: Կովի մեջ հաղթվելով, ուրացող մեկիքը ընկավ հայերի ձեռքը: Դավիթ Բեկը ուղարկեց նրան Շահեր, ուր նա եկեղեցում ամբողջ տասներկու օր պիտի կրկներ բազմության առաջ ժողովրդական մի առած. «Լույսը Լուսավորչի հավատին, վայ ուրացող մարդուն»: Դրանից հետո դավաճանը գլխատվեց և այդպիսով ազգային գործը ազատվեց մի շար թշնամուց:

Ավելի վտանգավոր և շարագործ հանդիսացավ Բարգուշատի Երիցվանիկ ավանի մեկիքը, Ֆրանգյուլ անունով: Սա, կարծելով, թե Դավիթ Բեկի ձեռքով պիտի զրկվի իր իշխանությունից, հոգով ու մարմնով նվիրվեց թուրքերին: Նրա սարքած մի թակարդի մեջ ընկավ հայ նշանավոր զորագլուխներից մեկը, Զավնդուրի Թորոս իշխանը: Բարգուշատի Ֆաթալի խանը շատ էր ընդհանրվել հայերի հետ, բայց միշտ ջարդ էր կերել: Դավաճան հայ մեկիքը խոսք կապեց նրա հետ, բայց արտաքուստ հավատարմություն ցույց տվեց Թորոս իշխանին և սրա հետ պատերազմի դուրս եկավ Ֆաթալի խանի դեմ: Կռիվը հաջող էր հայերի համար. ոգևորվելով իրենց հաղթությամբ, նրանք սկսեցին հալածել թուրքերին, բայց թուրքերի փախուստը մի թակարդ էր: Նրանք հանկարծ հետ դարձան և հարձակվեցան հայերի վրա: Այդ ժամանակ Ֆրանգյուլն էլ ետևից հարձակվեց իր զորքով: Հայերը ընկան երկու կրակի մեջ, ջարդվեցան, գերիներ տվին: Ինքը, Թորոսը, հերոսաբար ընկավ պատերազմի մեջ և Զավնդուրի ուժը ոչնչացավ: Իսկ Ֆրանգյուլը, խանին ավելի ևս հաճոյանալու համար, մահմեդականություն ընդունեց:

Թորոս իշխանի մահվան չափ ցավալի էր և մյուս աչքի ընկնող զորապետ Մելիք Փարսաղանի մահը: Սա էլ ընկավ դավաճան հայի գնդակից: Այդ դավաճանը Ագուլիսի Մելիք Մուսին էր*, որ թշնամական դիրք բռնեց հայ զինվորության դեմ և դարձավ նրա հակառակորդների թիկունքը:

Այսքան անողորմ էր ընտանի թշնամին: Դավիթ Բեկի օգնականների փայլուն խումբը բազմաթիվ համառ կռիվներ մղեց մահմեդականների դեմ, բայց ոչ ոք չընկավ այդ պատերազմների մեջ: Անվեհեր քաջությունը, լեռնցու հանդերձությունը հրաշքներ էին գործում: Միայն հայ զգվելի դավաճանությունն էր, որ երկու նշանավոր մարտնչողներ խլեց այդ փայլուն խմբից՝ ստոր խաբեբայությունների միջոցով: Մելիք Մուսին պիտի սպանվեր Դավիթ Բեկի հրամանով, եթե չլիներ Մելիք Փարսաղանը: Հայի մեջ նույնիսկ հասարակ երախտագիտության զգացմունք չէ գոյանում դեպի իր ազգակիցը և այն ժամանակ, երբ այսպիսի խոշոր բարերարություն է ստանում նրանից: Մելիք Մուսին իր մարդկանց տանում է Թովմա առաքյալի վանքի դեմ, ուր ամրացած էր Դավիթ Բեկի մի զորաբաժինը: Բայց վերջինս մեղք է համարում իր ազգակից հայերի դեմ կովի դուրս գալ և Մելիք Փարսաղանը առաջ է դալիս հասկացնելու ագուլեցիներին, թե այսպիսի ժամանակ հայը հայի վրա զենք չպիտի բարձրացնե: Այդ ժամանակ ահա Մելիք Մուսու հրամանով արձակված հրացանը գետին է գլորում Հալիձորի տիրոջը...

Իզուր չէր Դավիթ Բեկը այնքան անողորմ խստությամբ վարվում Մելիք Ֆրանգյուլի և Մելիք Մուսու հոգին ունեցող հայերի հետ: Չնայած այդ խստություններին, վատությունը գնալով մեծ ծավալ էր ստանում հայերի մեջ, և հերոս հրամանատարը ստիպված էր միաժամանակ երկու տեսակ կռիվ մղել:

* Ագուլեցի Մուսաբեկյան ընտանիքը երկար ժամանակ Ագուլիսի և շրջակա գյուղերի կառավարիչն էր: Այդ ընտանիքից էր Շամսալու Հասան խանը, որ սպանվեց լեզգիների արշավանքի ժամանակ:

մեկը դարավոր թշնամու՝ մահմեդականության դեմ, մյուսը՝ ներքին ապականության դեմ, որ ավելի հին, ավելի վտանգավոր և անգութ թշնամի էր:

Պատմությունը, ճիշտ է, ժողովուրդներն են ստեղծում. Սյունիքի շարժումը, ճիշտ է, տարիներից ի վեր պատրաստվող անհրաժեշտություն էր, և Դավիթ Բեկը, ճիշտ է, գտավ երկրում հասունացած զաղափար. բայց չափեր է մոռանալ, որ ժողովուրդների մեջ առաջնորդ հանդիսացող ուժեղ ու տաղանդավոր անհատներն են այս կամ այն ընթացքը տալիս պատմությանը, հաղորդում են իրենց ժամանակին մի հայտնի հոգի, գույն: Դավիթ Բեկը, անկասկած մի շատ ուժեղ, շատ տաղանդավոր գործիչ, Հայաստանի բազմաթիվ դժբախտ, գերի նահանգներից մեկում իր անխոնջ աշխատությամբ, իր անվեհեր քաջությամբ և, գլխավորը, հերոսական հայրենասիրությամբ, մի այնպիսի մեծագործություն կատարեց, որի հեռավոր նմանությունն անգամ անհայտ է հայոց պատմության այն արյունաներկ էջերին, որոնք գալիս են Ռուբինյան իշխանության ոչնչացումից հետո: Չորս տարվա ընթացքում նա մաքրեց Սյունիքը, զուտ հայկական իշխանություն հիմնեց այնտեղ ուժի իրավունքով, մի իրավունք, որ Արևելքում միակ հասկանալի, միակ արդար սկզբունքն էր այն խառն ու դժբախտ ժամանակներում: Սա հայերի համար մի այնպիսի հրաշք էր, որ, կարծես, պիտի վառեր, բորբոքեր ամբողջ ազգը, անսահման ոգևորություն պիտի հաղորդեր նրան, և այդ թշվառ ժողովուրդը, որին չէր վիճակված ստրկության շղթաները հանգիստ կերպով կրելու բախտն անգամ, ամեն կողմից պիտի դիմեր դեպի այդ լեռնային հայ իշխանությունը, ինչպես խավարի մեջ երկար խարխալող մարդը դիմում է դեպի հեռվից երևացող փոքրիկ լույսը, որ գիշերային արհավիրքներից ազատվելու հույսն է ներշնչում:

Բայց այդպե՞ս էր հայ ժողովուրդը: Ո՛չ, դժբախտաբար: Այդ ազգի գերությունը անդառնալի էր. ոչ մի հրաշք, ըստ երևույթին, այլևս չէր կարող համախմբել նրան հայրենի ազատության օջախի շուրջը, տաքացնել նրան, վերանորոգել նրա արյունը, նոր առավոտ բաց անել նրա տխուր կյանքի մեջ: Սյունիքը իր ձեռք բերած ազատությամբ էլ կղզիացած մնաց: Եվ այդ կղզին էլ հետզհետե փոքրանում էր, հետզհետե նվազեցնում էր ազատության զինվորների թիվը...

Ի՞նչ է սրա պատճառը: Մենք ներկա աշխատության մեջ, դեռ այն ժամանակից, երբ սկսում էինք բացատրել արևելյան քրիստոնյաների ազատագրության հանգամանքները, շարունակ շեշտում էինք հայրենիքի զաղափարի բացակայությունը հայերի մեջ, շեշտում էինք այն իրողությունը, որ ո՛չ ժողովրդի բանաստեղծությունը, ո՛չ գրականությունը չէին տաքացնում հայերի սրտերը, չէին վառում նրանց մեջ ազատ ապրելու մի տենչանք: Մենք չափազանց կարճ հիշողության տեր ժողովուրդ էինք. մեզանում գրագետ դասը ճշգրտավոր էր, վաճառական դասը խոր խրված էր իր հաշիվների մեջ և իր ձգտումներով չէր էլ կարող թույլ տալ պատերազմական դրություն այն տեղերում, ուր պիտի երթնեկեին նրա կարավանները, իսկ արհեստավոր և հողագործ դասը տգետ էր, ստրկության մեջ գլուխ ճկած:

Երբ կարդում ենք մանրամասնություններ այն անվերջ կրոնական վեճերի մասին, որոնք բորբոքված էին Կ. Պոլսում և ուրիշ տեղերում՝ լուսավորչականների և կաթոլիկների մեջ, և ապա հանդիպում ենք Դավիթ Բեկի պես մի բացառիկ, լուսատու երևույթին, ակամա մեր մեջ հարց է ծագում. եթե հայերը այդ կրոնական անպտուղ վեճերի մեջ իրենց վատնած եռանդի և հարստությունների գոնե մի շնչին մասը դնեին մի Դավիթ Բեկի տրամադրության տակ,

ինչն՝ չէին կարող պատահել հայոց աշխարհում: Եթե պատարագի բաժակի մեջ ջուր խառնելու կամ շխառնելու պատճառով այնպիսի հոժարություն կախաղան բարձրացողները, թուրքաց բանտերում ու թիարաններում տանջվողները, մի օրվա մեջ հարստության բարձրությունից աղքատության անդունդը զորավորները հոժար լինեին նույն զրկանքներն ու շարշարանքները կրել և այն գործի համար, որի ներկայացուցիչը Դավիթ Բեկն էր, այն ժամանակ, իհարկե, մենք ուրիշ բան կտեսնեինք:

Ահա ինչն էր պտկասում՝ գաղափար, գիտություն: Չկային այդ բաները, և ազատության համար կռիվողները մենակ էին, ոչ օրին չէին կարողանում ոգևորել: Այն, ինչ որ պիտի պատմենք այսուհետև, ավելի ևս հաստատում է այդ տխուր իրողությունը:

Մի ահավոր անուն բարձրացնելով Սյունյաց լեռներում, Դավիթ Բեկը դրանով արդեն վերջացրել էր գործի ամենադժվար մասը: Տեղային մահմեդականությունը ընկճված էր: Հարևան թուրք իշխանությունների արշավանքները այլևս վտանգավոր չէին հայերի համար, որոնք սովորել էին կռվել և հաղթել: Մնում էր պարսից կենտրոնական կառավարությունը: Բայց Շահ-Թահմազից առանձին երկյուղ չկար, և Դավիթ Բեկին կմնար հանդարտ կերպով կարգավորել գործերը իր երկրում, եթե երևան չգար մի նոր, ավելի զորեղ թշնամի:

Դա թուրքիան էր: Ինչպես տեսանք, օսմանյան արշավանքի մի ծայրը արդեն հյուսիսից հասել էր Ղարաբաղին: 1726 թվականին նրա մյուս ծայրն էլ հարավից սկսեց գործել հայ վիճակորդության դեմ, մոտենալով Ղափանին: Մեծ փորձություն էր գալիս հայկական զորքերի համար: Այժմ այլևս թույլ, անշնչացող Պարսկաստանը չէր կանգնած առջևում: Օսմանյան բանակը արշավում էր զանազան ուղղություններով, ավերմունք և սարսափ տարածելով ամեն կողմ: Պարսկական երկրներից հավաքած ավարը ահագին էր, բայց ավելի մեծ էր գերիների թիվը: Հայերը և թուրքերը մեծ խմբերով քշվում էին դեպի օսմանյան երկիրը և այնտեղ վաճառվում էին:

Սարսափը իր ազդեցությունը գործեց և Սյունիքում: Հասավ մի ժամանակ, երբ Դավիթ Բեկը իրեն համարյա մենակ տեսավ: Զորքը փախավ այս ու այն կողմ, շատ տեղեր, որոնք մինչև այդ միացած պատերազմում էին մահմեդականների դեմ, շտապեցին հպատակվել օսմանցիներին: Մի կարճ միջոցում Ղափանը շրջապատված էր թշնամիներով: Ինքնըստինքյան օսմանյան բանակը շատ մեծ չէր, բայց հայերի դեմ կռվելու համար այդ բանակում հավաքվեցան տեղացիների մեծամեծ խմբեր. այդտեղ էին Օրդուբադի, Բարգուշատի խաները, այդտեղ էին և շատ հայեր: Գողթան գավառը ծածուկ միացավ օսմանցիների հետ: Չավնդուրը, Թորոս իշխանի երկիրը, որ այնքան կարևոր գեր էր կատարել հայոց պատերազմների մեջ, այժմ տատանվում էր և պատրաստ էր առաջին իսկ հարմար դեպքում անցնել օսմանցիների կողմը: Դրսից եկած ահավոր ուժը ներքին կատարյալ քայքայման, դարավոր անբարոյականության հուսահատեցնող պատկերն էր փռել ամեն տեղ: Այդ ընդհանուր կործանման մեջ կանգնած էր Դավիթ Բեկը իր ամուր Հալիձորում: Ամեն ինչ քանդվում էր նրա շուրջ կողմը. միայն 17 մարդ էին մնացել նրա հետ...

Բայց նա վայր չդրեց իր սուրը: Ընտանեկան վատությունը, թշնամու ահագին բազմությունը չվախեցրին հերոսին: Նա դարձյալ գործ դրեց իր կրակոտ եռանդը, նորից սկսեց ստեղծել պատերազմի նյութեր, կարողացավ հավատ ներշնչել իրեն շրջապատողներին, հավաքեց ու կազմակերպեց մի փոքրաթիվ զորք՝ թվով մի քանի հարյուր հոգի, և այդ մի բուռն մարդկանցով պատերազմ

հայտարարեց օսմանյան հզոր բանակների դեմ: Մի հանդգնություն էր դա, որ ծիծաղելի չէր թվում այնպիսի կռիվների աչքում, ինչպես էին Դավիթ Բեկը, Մխիթար սպարապետը, Տեր-Ավետիքը: Ու նորից բորբոքվեց կատաղի կռիվը, այս անգամ անհավասար ուժերով, այս անգամ մի զորեղ թշնամու դեմ: Տեսնելով այդ պատրաստությունները, թուրքաց զորքերը 1727-ին ներս խուժեցին Ղափան:

Կռվածադիրը Հալիձորն էր: Դավիթ Բեկը դուրս եկավ իր բերդից, որպեսզի բռնե դեպի անցքերը և թույլ չտա թշնամուն այս կողմն անցնել: Այդ միջոցին էլ նա տեսնում էր իր թույլ ուժերի քայքայումը: Թշնամու բանակի տեսքը բավական էր, որ իր զինվորների մեջ եղած վախկոտները թողնեն ու փախչեն օսմանցիների մոտ: Բայց ամենքը չէին վախկոտ: Մնացին մի բուռն քաջեր և դրանց էլ տարավ Դավիթ Բեկը, գրավեց գետի անցքը: Դա էլ չօգնեց: Երկու օրից հետո նա տեսավ, որ օսմանյան բանակում գտնվող հայ հրացանավորները անցան գետի ուրիշ կողմով: Մնում էր ետ դառնալ և փակվել բերդում: Հայերն էին առաջնորդում թշնամուն դեպի այն ամրությունը, որ ամփոփված էր ազատված հայության վերջին հույսը: Բայց դա մի անօրինակ դեպք էլ չէր: Նույն այդ Ղափանում, վեց դար առաջ, սելջուկյան թուրքերը աշխատում էին ոչնչացնել Բաղաց թագավորությունը, բայց նրա անառիկ բերդերը ապարդյուն էին դարձնում այդ ջանքերը: Կորցնելով ամեն մի հույս, նրանք առաջ քաշեցին իրենց հետ եղած հայերին և Շիրակի իշխան Գրիգոր Ապիրատյանը խաբեություններ մտավ Կապան բերդը, հանձնեց նրան թուրքերին, որոնք սպանեցին Սենեքերիմ թագավորին և տիրեցին երկրին: Եվ քանի՞սն են այսպիսի դեպքեր, երբ հայը իր ձեռքով թշնամուն մոտցնում էր իր սուրը, հաստատում էր նրան այնտեղ ու ինքը նրա ստրուկը դառնում:

Հալիձորի պաշարումը Դավիթ Բեկի հերոսական գործերի պսակն է կազմում: Վեց օր շարունակ օսմանցիները հարձակումներ էին գործում այդ բերդի վրա, բայց ետ էին մղվում այն մի բուռն քաջերից, որոնք կռվում էին պարսպների վրայից: Ցոթերորդ օրը ամենասաստիկն էր: Պաշարողները, երեք մասի բաժանելով իրենց ուժերը, կատաղի կերպով գրոհ տվին բերդի վրա: Փոքրիկ, բայց ամուր բերդի վրա գնացողների ահագին բազմությունը կարող էր շփոթեցնել ամեն մեկին: Հարյուրավոր և հազարավոր գրոշակակիրներին հետևում էր մարդկային մի ծով, որ ալիքներ տալով ընդհարվում էր պատերին: Այդ ալիքները ետ ու ետ էին դառնում, բայց ետևից եկողները անցնում էին առաջինների վրայով, կատաղի հորձանքներ էին տալիս, սանդուխքներ էին գնում՝ պատերի վրա բարձրանալու համար: Կռիվը շարունակվեց ամբողջ ութ ժամ: Գնդակների շառաշուներ, թմբուկների ձայները, զինվորների գոռումգոռուները, ամբողջ օրը թնդում էին բերդի շուրջը: Հալիձորը օրհասին մատնված մի նավի էր նման, որին ամեն կողմից ծեծում էին գոռ ալիքները:

Օրը վերջանալու վրա էր և պաշարվածները տեսնում էին, որ դիմադրության հույսը չբանում է: Երեք եպիսկոպոսներ կային բերդում. նրանք, քահանաները, Շահերի կուսանոցից փախած կույսերը սկսեցին աղաչել, պաղատել երկինքը, որ օգնե հայերին: Նրանք զանգակներ էին հնչեցնում, սուրբ Մինասի մասունքները հանեցին եկեղեցու սեղանի վրա և երեսի վրա ընկած՝ աստված էին կանչում: Այդ միջոցին վճռվեց մի վերջին, հուսահատական փորձ կատարել: Մխիթար սպարապետը և Տեր-Ավետիքը հավաքեցին երեք հարյուր զինվորներ և սկսեցին պատրաստել նրանց մի հարձակում գործելու: Պարսպների վրա կռիվողները շարունակում էին իրենց գործը, իսկ Դավիթ Բեկի երկու հերոս օգնականները սիրտ էին տալիս այդ երեք հարյուրին, հասկաց-

նում էին, թե որքան լավ է պատվով և քաջությամբ մեռնել պարիսպներից դուրս, քան մնալ բերդում և քաց աչքով տեսնել, թե ինչպես թշնամին պիտի կոտորե իրենց ընտանիքները և ուրիշ գազանություններ կատարե: Պատրապտելով ամենքին, Մխիթարն ու Տեր-Ավետիքը դուրս տարան այդ խուփքը բերդի գաղտնի դռնով. ամենքից առաջ իրենք էին գնում:

Տեղի է ունենում մի խիստ, ջղուտ հարձակում. հայերը կայծակի պես են վրա ընկնում և սկսում անպակկալ կոտորածը: Օսմանյան ահագին բանակը, բաղկացած մեծ մասամբ տեղացի կամավորներից, ջիթթույան մեջ է ընկնում. շարքերը խառնվում են: Շատ խմբեր փորձով գիտեին, թե ի՞նչ ցնցող թափով և կատաղությամբ են ընդհարվում Գավիթ Բեկի զորքերը և այժմ էլ, զգալով նույնը, սկսում են գլուխ կորցնել ու փախչել: Բերդի վրայից կովողներն էլ միանում են իրենց ընկերներին, խառնիճաղանջի սարսափը ավելի ևս սաստկանում է և ամբողջ բանակը, վրա հասած մթության մեջ, ցրիվ է գալիս: Հավաքելով իր մնացորդները, նա շտապով նահանջում է, հեռանում, թողնելով Հալիձորի պատերի տակ իր ծանրոցքի մեծ մասը և ահագին քանակությամբ սպանվածներ:

Այդ հերոսական գործը դառնում է մի նոր դարագլուխ Սյունիքի պատերազմների մեջ: Օսմանցիներին էլ կարելի է հաղթել, ահա ինչ էր հարկավոր ցույց տալ: Գավիթ Բեկը թողնց պաշտպանողական պատերազմի միտքը: Այժմ կարելի է դուրս մղել օսմանցիներին ամբողջ Ղափանից: Մոտակա կետը, որ նա ընտրեց արշավանքի համար, Մեղրին էր, ուր բանակ էր գրել մի փառաբայց հարձակողական պատերազմը պահանջում է զգուշություն, հիմնավոր պատրաստություն: Եվ Գավիթ Բեկը նախ շտապում է օգուտ քաղել այն տպավորությունից, որ գործել էր օսմանցիների պարտությունը Հալիձորի մոտ: Նա որոնում է դաշնակից: Բայց ո՞վ կարող էր միանալ նրա հետ օսմանցիների դեմ: Շրջապատող թուրք խանությունները արդեն օսմանյան բանակումն էին: Բայց կար պարսից կառավարությունը: Նա մեծ շահ ուներ, որ օսմանցիները հաղթվեն, դուրս մղվեն երկրից. նա ինքն էլ պատերազմում էր օսմանցիների դեմ: Արաքսի մյուս ափում, Օրդուբադի դիմաց, կանգնած էր Շահ-Քահմադի մի զորաբաժինը, որ ուղարկված էր այդտեղ՝ Ատրպատականի պահանջագրվող օսմանյան արշավանքներից պաշտպանելու համար: Գավիթ Բեկը Մխիթար սպարապետին և Տեր-Ավետիքին 66 ձիավորների հետ ուղարկեց այդ զորաբաժնի հրամանատար խանի մոտ և առաջարկեց նրան միասին պատերազմել թշնամու դեմ: Մի քալ էր դա, որ պատիվ էր բերում հայ զորավարի քաղաքական հեռատեսությանը: Պարսկաստանի դաշնակից լինելը, իհարկե, անհամեմատ ձեռնադու էր հայերի համար, քան Թուրքիայի իշխանության տակ մտնելը: Պետք էր պահպանել հինը, որովհետև նա փառած էր, չէր կարող կանգնեցնել այն, ինչ սկսել էին հայերը: Բայց օսմանցիները այդպես չէին:

Այս առաջին պատվիրակությունը միանգամից չվճեց գործը: Եվ Գավիթ Բեկը վճեց դիմել Շահ-Քահմադին: Նա մի քանի արշավանքներում էլ հաղթեց թուրքերին, իսկ Մխիթար սպարապետը և Տեր-Ավետիքը մի դյուցազնական հանդուգն գործ սարքեցին, որի հետևանքն այն եղավ, որ օսմանցիները հեռացան Մեղրիից: Գավիթ Բեկի պատգամավորությունը ուղեկորվեց Թավրիզ: Նա տանում էր իր հետ շորս բեռը օսմանյան կտրած գլուխներ՝ իբրև ապացույց, որ հայերը հաղթում են, Շահ-Քահմադն էլ հասկացավ, թե որքան ձեռնադու է մի այդպիսի ժամանակ հայերի դաշնակցությունը Պարսկաստանի հետ և հաճությամբ ընդունեց իրեն ուղղած առաջարկությունը: Գավիթ Բեկը շահի կողմից նշանակվեց ընդհանուր հրամանատար. նրան հպատակվում էին

և տեղական բոլոր մահմեդական իշխողները՝ մի բան, որ համարյա անօրինակ էր մի իսլամ պետության մեջ: Բացի դրանից, Գավիթ Բեկը ճանաչվում էր ինքնագլուխ իշխան իր նվաճած երկրում և դրամ կտրելու իրավունք էլ էր ստանում: Շահը թանկագին ընծաներով և հատուկ հրովարտակով հպատակեց այս բոլորը:

Ահա ինչ հետևանքներ էր բերում Հալիձորի հաղթությունը: Սյունիցի հերոսը կարող էր պարծենալ, որ իր սրի բերանով իրականացրեց Իսրայել Օրիի տենչանքները: Հայկական անկախությունը այլևս երազ չէր, գաղափարական հասկացողություն չէր. նա կատարված փաստ էր...

Ստանալով այսպիսի բարձր դիրք, Գավիթ Բեկը իրեն հատուկ եռանդով գործողություններ է սկսում օսմանցիների դեմ: Փոխադրելով իր բանակը Մեղրի, նա այդտեղ է հավաքում տեղական բոլոր հայ թե թուրք զորքերը և արշավում է Օրդուբադի վրա: Մի հանկարծակի հարձակումով այդ քաղաքը գրավված է: Գավիթ Բեկը, ժամանակ չկորցնելով, հալածում է օսմանցիներին և հասնում է Ագուլիս: Ագուլեցիները դուրս եկան Գավիթ Բեկի առաջ, համբուրում էին նրա ձեռքը: Դա հնազանդության և սիրո նշան էր, և հայոց զորքը հանգիստ կերպով տեղավորվեց Թովմա առաքյալի վանքում: Տասն օրվա ընթացքում օսմանցիները երեք անգամ հարձակվեցան հայերի վրա, բայց երեք անգամ էլ ետ մղվեցան: Շահ-Քահմադի հրամանով երեք պարսիկ խաներ էլ միացան Գավիթ Բեկի բանակին: Նորից հարձակում օսմանցիների կողմից և նորից անհաջող: Թովմա առաքյալի վանքում բանակ դրած հայերը նայում էին Ագուլիսին և միամտաբար կարծում էին, թե, իբրև մի հայ գյուղաքաղաք, Ագուլիսը իրենց է նվիրված: Ո՛չ Գավիթ Բեկը, ո՛չ նրան շրջապատողները չգիտեին, որ ագուլեցիների համբույրները հուզայական էին, չգիտեին, որ այդ վաճառականական խռոր կենտրոնը ծածուկ կերպով օսմանցիներին էր նվիրված և հենց նա է պատճառը, որ այդքան հաճախեցին են օսմանյան հարձակումները:

Վերջին հարձակումից երկու օր հաղիվ անցած՝ Գավիթ Բեկը ստիպված եղավ ընդունել օսմանցիներից մի բաց ճակատամարտ Մարադի դաշտում: Նա այսպես դասավորեց իր զորքերը. մի կողմում պարսիկ խաները, մյուս կողմում՝ հայ զորքերը, իսկ Տեր-Ավետիքը իր զորաբաժնով գործում էր Արաքսի կողմից: Երբ սկսվեց պատերազմը, հայերը իմացան, թե որքան ավելորդ բեռ են իրենց համար պարսից օգնական զորքերը. խաները առաջինը եղան փախչողները: Բայց հայերը պինդ կանգնեցին, չթողին պատերազմի դաշտը և հաղթություն տարան: Այնուհետև Գավիթ Բեկը իր վախկոտ դաշնակիցների ետևից ընկավ և բռնությամբ վերադարձրեց նրանց Ագուլիս: Բայց խաները փախան. և հայերը, նրանց պատժելու համար, հափշտակեցին նրանց տները, իսկ հանձնները տարան Հալիձոր:

Ագուլեցիների աչքի առջև տեղի էին ունենում այս հերոսական գործողությունները, սակայն նրանց սրտին ու մտքին ոչինչ չէին ազդում այդ տեսածները: Ո՛չ մահմեդականների հրամանատար դարձած հայ ինքնագլուխ իշխանը, ո՛չ հայերի պատերազմական զարմանալի բախտը չկարողացան խեղդել նրանց մեջ թշնամությունը: Հենց այն միջոցին, երբ հայոց զորքը Թովմա առաքյալի վանքում հանգստանում էր այդքան գործերից հետո, երևան եկավ Մելիք Մուսու վերոհիշյալ դավաճանությունը, որին զոհ գնաց Մելիք Փարսադանը: Նոր միայն բացվեցին հայ զորականների աչքերը: Հեռանալով դավաճան Ագուլիսից, նրանք ավար առան մոտիկ գյուղում ագուլեցիների ապրանքը: Բայց այդ-

քանով չբավականացավ Դավիթ Բեկը: Նա զորք ուղարկեց Ագուլիսի դեմ: Շըր-
ջականները կողոպտվեցան, հայերը այժմ մեղք էին համարում խնայել իրենց
թուրքամոլ ազգակիցներին: Նրանք աշխատում էին դուրս հանել ագուլեցիներին
գյուղաքաղաքից և այդտեղ ջարդել նրանց: Այդ նպատակով էլ երկու կող-
մից կրակ գցեցին Ագուլիսը: Բայց բնակիչները դուրս չեկան, և բավական հա-
մարելով իրենց տված պատիժը, հայերը վերադարձան Մեղրի:

Ագուլիսը չար օրինակ հանդիսացավ և Չավնդուր գավառի համար: Այս-
տեղի գլխավորները հայտարարեցին, որ չեն ճանաչում Դավիթ Բեկին, բայց
Տեր-Ավետիքը ընկճեց նրանց, հարկադրեց թողություն խնդրել Դավիթ Բեկից,
ինքն էլ մի լավ ջարդ տվեց օսմանյան մի զորաբաժնի, որ այդ ժամանակ մտել
էր Չավնդուր:

Այսպես ահա, ամեն կողմից հաջողություն էր ստեղծվում հայկական ան-
կախության համար: Ի՞նչ կլինե՞ր այդ գործը, եթե անողոք ճակատագիրը մի
սոսկալի հարված չլինե՞ր պատրաստած: Մի հարված էր դա, որ գալիս էր այն
ժամանակ, երբ հայոց գործը դեռ նոր էր ծլել և ամրանում էր պատերազմա-
կան ծխի մեջ: 1728 թվականին Դավիթ Բեկը վախճանվեց Հալիձորում, իր
տան մեջ: Ահա ինչ հարված էր իջնում հայերի գլխին: Քաջի մահը մահ էր
և ամբողջ գործի համար: Սյունիքում մի ուրիշ Դավիթ Բեկ չկար այլևս...

Սկզբում գործը, ըստ երևույթին, գնում էր իր կարգով: Դավիթ Բեկի տեղը,
զորքերի գլխավորների հավանությունը, բռնեց Մխիթար սպարապետը: Մխի-
թարը մի արժանավոր հաջորդ էր իբրև քաջ զինվոր, բայց Սյունիքում, ինչ-
պես տեսանք շատ օրինակներից, միայն քաջ զինվոր չէր հարկավոր: Պետք
էր երկաթի ձեռք, նվաճող, հպատակեցնող: Այդպիսի ձեռք չունե՞ր Մխիթարը:
Եվ բորբոքվեցին ընտանի խռովությունները: Այս անգամ քայքայում մտցնո-
ւը Տեր-Ավետիքն էր...

Պատմիչը չէ բացատրում, թե ինչից առաջացավ Տեր-Ավետիքի թշնամու-
թյունը Մխիթարի դեմ: Բայց հեշտ կարելի է գուշակել, որ մեջտեղ գործում է
քահանայի փառասիրությունն էլ: Նա, մի անպարտելի հերոս, ոչնչով պակաս
չէր Մխիթար սպարապետից և իր հրաշալի քաջագործություններով պակաս
չէր Դավիթ Բեկի ժառանգությունը ստանալու, մանավանդ որ Հալիձորը իր
աներոջն էր պատկանում: Մի տարի միայն շարունակվեց Մխիթարի իշխանու-
թյունը: Այդքան ժամանակն էլ բավական եղավ, որ Տեր-Ավետիքը թեքվի օս-
մանցիների կողմը: Հալիձորը նորից պաշարվեց, բայց այս անգամ նա չէր
դիմադրում թշնամուն: Նույն միջոցին, երբ պաշարողները կրակ էին թափում
դրսից, բերդի ներսում տեղի ունեին խռովություններ: Տեր-Ավետիքը, վերց-
նելով իր հետ երկու մարդ, գնաց օսմանյան բանակը՝ անձնատուր լինելու
պայմանների մասին խոսելու համար: Մխիթար սպարապետը չկամեցավ իր
պատերազմական ընկերի բախտին ենթարկվել: Օսմանցիների մոտ նա չգնաց,
այլ՝ գտնելով հարմար միջոց, գիշերը միակ իջավ բերդի պարսպից և հեռացավ
այդ անպատվության վայրից, թողնելով այնտեղ իր կնոջն ու երեխաներին:

Տեր-Ավետիքը պայմանավորվել էր, որ օսմանցիները, տիրանալով Հալի-
ձորին, ոչ ոքին վնաս չեն տա: Բայց մյուս օրը Հալիձորը հիմն ի վեր քարու-
քանդ դարձավ և ինքը, քահանան, ականատես եղավ մի սոսկալի կոտորածի,
որի ժամանակ լինալվեց ո՛չ հասակ, ո՛չ սեռ: Որքա՞ն անփառունակ վերջ
էր տալիս այդ հերոսը իր ամբողջ գործունեությանը: Սոսկալի տեսարանի ազ-
դեցության տակ նրա մեջ վառվում է կրոնական կրակը: Նա նոր միայն զգում
է, որ ինքը քահանա է, իսկ քահանային վայել չէ այդքան արյուն թափելը: Ու

դառնում է ինքը իրեն դատապարտող մի սղորմելի հանցավոր: Թողնում է եր-
կիրը, ուր այնքան մեծ գործեր էր կատարել, վերցնում է օսմանցիներից ծանր,
սոսկալի գնով առած իր գլուխը ու ճանապարհվում է Նրուսաղեմ՝ իր մեղքե-
րի թողությունը ստանալու համար:

Ստացա՞վ արդյոք: Նրա ձեռքով սպանված հայրենի գործը շատ կասկածե-
լի է դարձնում այդ: Իսկ գործը սպանված էր, թեև Սյունիքում դեռ կենդանի
էր Մխիթար սպարապետը:

Փախչելով Հալիձորից, թողնելով իր երեխաներին թուրքաց սրերի տակ,
այս հերոսը ջանքեր էր գործ դնում կորցրածը հա ստանալու և երկրի պատիվը
փրկելու համար: Նա այլևս Ղափանում չմնաց, անցավ Հյուսիսային Սյունիք
և հաստատվեց Խնձորեսկ անունով մեծ բերդում: Մի տարվա ընթացքում նա
կարողանում է ահագին գործ կատարել, հավաքում է զորք, սկսում է հան-
դուգն արշավանքներ: Հարձակվում է Օրդուբադի վրա, վերցնում է նրան, մեծ
կոտորած անում և հարյուր վաթսուն ուղտերի վրա բեռնած հարուստ ավարը
տանում է Խնձորեսկ:

Բայց այդ բերդում ուրախությամբ չեն դիմավորում քաջին: Խնձորեսկը,
ընդհակառակն, սարսափի մեջ է ընկնում. ստրկական հոգին խոսում է բնա-
կիչների մեջ: Վախենում են օսմանցիներից, վախենում են, թե կգան իրենց
էլ այնպես կկոտորեն, ինչպես կոտորեցին հալիձորցիներին: Ու պահանջում
են Մխիթարից, որ հեռանա այդտեղից: Բայց սպարապետը, ինչպես երևում
է, այդ միջոցին մի մարդ էր, որ գլուխ դնելու տեղ չէր գտնում Սյունիքի մեջ:
Նա չէ հեռանում: Ուստի վախկոտությունը դիմում է մի հրեշավոր եղենա-
գործության: 1730 թվականի մի օր վեր են կենում խնձորեսկցիները, խփում
սպանում են Մխիթարին, կամենալով ցույց տալ օսմանյան իշխանություննե-
րին, թե Խնձորեսկը նրանց հլու-հպատակն է: Սպանողները մի այլ ստորու-
թյուն էլ են կատարում. կտրում են դիակի գլուխը և տանում թուրք փաշայի
մոտ: Բայց պատմիչը ասում է, թե փաշան ավելի ազնիվ գտնվեց, քան այդ
դավաճան հայերը. քաջ և նշանավոր զորավարին այդպես տմարդի կերպով
սպանելը այնքան զայրացնում է նրան, որ հրամայում է կոտորել գլուխը բե-
րդից: Եվ դա է մնում այդ ողբալի մահվան միակ հատուցումը:

Այնուհետև Դավիթ Բեկի կառուցած շենքը սկսում է փուլ գալ սոսկալի
արագությամբ: Մխիթարի զորքի մի մասը ցրվել է գալիս, մյուսը անցնում է
Ղարաբաղ, մեկիքների մոտ: Մենք չգիտենք, թե ինչ վախճան ունեցան Դա-
վիթ Բեկի մյուս զորապետները, օրինակ Բայինդուրը: Ստեփանոս Շահումյա-
նը, ինչպես ասացինք, գնաց Վենետիկ և վաճառական դարձավ: Ս. Ղազարի
վանքում նա իր ազգականների հետ շինել տվեց մի խորան՝ Լուսավորչի անու-
նով, իսկ այդ սեղանի առաջ պատրաստեց իրենց տոհմային դամբարանը:
Բայց հայտնի չէ, թե ե՞րբ և ո՞ւր վախճանվեց Ստեփանոսը: Նա ամուսնացել
էր Վենետիկում՝ Գարագաշյան հայ կաթողիկ ընտանիքի մի աղջկա հետ: Հա-
րստությունն էլ չմնաց նրան. 1757-ին Շահումյանների առևտրական տունը
սնանկացավ, և Ստեփանոսի աղջիկը, իբրև կարոտ, նպաստ էր ստանում մի
բարեգործական գումարից*:

Խնձորեսկ գյուղի հարավարևելյան կողմում ժայռերից մի լեզվակ է բա-
ժանվում, որի երեք կողմից հոսում է գյուղի գետակը: Այժմ այդ քարային
լեզվակի հարթ մասի վրա երևում է մի փոքրիկ ավերակ եկեղեցի, շրջապատ-

* «Սյունիք», հր. 302.

ված պարիսպով: Եկեղեցու հյուսիսային կողմում, մի հասարակ տապանաքարի վրա, կարելի է կարդալ հետևյալ անգրագետ տողերը.

Այս է տապան ի հանգիստեան
Իջեալ մարմնով ի գերեզման
Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ
Սորա օճեր իշխանութիւն
Սա բեմորատ գնաց ջիւան
Որ է երկրէն սայ կեաննով էր.
Նահատակեցաւ ՌՃՀԶՂ:

Պատմիչը անվանում է Մխիթարին «վերջին մխիթարիչ հայոց»: Եվ սա ճիշտ է: Հայկական անկախության վերջին ներկայացուցիչն է պատկած այդ գերեզմանում՝ զոհ հայրենի անպիտանությունը:

Նրանից հետո Սյունիքը ոչինչ դեր չէ կատարում հայկական շարժման մեջ...

VII

Եսայի կաթողիկոսի մահը. անհամաձայնություններ հայ գործի մեջ. Մեկի Սվանի դիմումները ռուսներին. նրա եղբայր Թաթևան յուզբաշին Պետերբուրգում: Դարձյալ գաղափարային հարց. Մեկի Սվանը հեռանում է Ղաբարդից. «Հայկական էսկադրոն»: Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենց, Լազար Խրիստոփորով. ո՞վ էր Մեկի Սվանը: 1730 թվականը իբրև սահմանակետ հայկական շարժման պատմության մեջ. հայերի տված զոհերը. արդյունք չկա, ազատության գաղափարը հետաձգվում է: Նադիր շահ և Պարսկաստանի փառապան վերածնությունը: Պատերազմ Թուրքիայի դեմ. ռուսները վերադարձնում են պարսկական նահանգները: Նադիրի քաղաքականությունը Մուղանի դաշտում. Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի. նրա կատարած գործերը. նրա «Պատմագրությունը». այդ գործի արժեքը: Նադիրի բռնությունները. նա սպանվում է: Հայկական շարժման պարագլուխների վերջը. Մեկի Սվան. Ղզլար փառափ հիմնադրությունը. Մինաս վարդապետ:

Դավիթ Բեկի հետ միևնույն տարում, 1728-ին, վախճանվեց և Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը: Պակասում էր հայկական գործի ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկն էլ, նա, որ Իսրայել Օրիի աջ բազուկը հանդիսացավ, որ քսան և հինգ տարվա ընթացքում, շնայած անհաջողություններին, պահպանում էր երկրում ազատության մի վառ հույս: Այդ մարդն էր, որ եկեղեցու հովիտի պաշտոնի հետ միացրեց զինվորական գործունեությունը: Նա էր, որ Ղարաբաղի և Սյունիքի լեռներում հանդես բերեց զինված հայությունը: Շատ բան չէր կարող անել Օրին, եթե նրա հետ միաժամանակ Գանձասարում չլինեին Եսայի կաթողիկոսը: Պատմության ընթացքը շատ պարզ ցույց է տալիս, որ ազատության գաղափարը Օրիի հետ վաղաժամ գերեզման կմտնեի, եթե Եսային իր վրա վերցրած չլինեի սկսած գործի շարունակությունը:

Իր կյանքի վերջին երկու տարում Եսայի կաթողիկոսը այլևս հանդես չէր գալիս ռուսաց կառավարության ուղղած թղթերում: Գոնե մեզ հայտնի գրություններին մեջ նրա անունը 1726-ից հետո չկա: Պատճառը, որքան կարև-

որ է գուշակել Մինաս վարդապետի մի երկար բացատրությունից*, հիասթափումն էր: Եսային շարունակ ոգևորել էր հայերին ռուսների օգնության հույսով. այդ ոգևորությունը անշափ լարել էր երկրի ուժերը, հասցրել էր նրան այն դրության, որ նա ստիպված էր պատերազմներ տալ նույնիսկ մի այնպիսի ուժեղ թշնամու, որպիսին էր Թուրքիան: Մենք տեսանք, որ 1725-ին հայերը ոչնչացրին օսմանյան մի զորաբաժին: Հաջորդ՝ 1726 թվականին սերասբեր Սարը-Մուստաֆա փաշան, որ բնակվում էր Գանձակում, ավելի մեծ ուժերով մի արշավանք մտցրեց Ղարաբաղ: Հայերը դուրս եկան նրա դեմ և, առանց որևէ օգնություն ստանալու, մենակ, ութ օր շարունակ կռվեցին: Այդ ուժեղ դիմադրության հետևանքն այն եղավ, որ թուրքերը, մեծամեծ կորուստների պատճառով, հտ դարձան Գանձակ: Ռուսաց զորքերի հրամանատար իշխան Դուգորուկովը գրում էր իր կառավարության, թե միայն աստված է պահպանում հայերին, թե չէ՝ մարդկային խելքից բարձր է հասկանալ, թե դեռ ինչպես են նրանք պահվում այդքան զորեղ թշնամու առաջ**:

Եթե հեռվից նայող օտարականը այդպես էր մտածում, իրենք, հայերը, իհարկե, ավելի լավ էին հասկանում, թե որքան վտանգավոր դրության մեջ են ընկել, իրենց վրա կենտրոնացնելով օսմանյան բանակի հարվածները, որոնք ուղղված էին երկու կողմից՝ Ղափանից և Գանձակից: Այս պատճառով էլ նրանք, վերոհիշյալ համառ պատերազմից մի ամիս անցած, մի մեծ պատգամավորություն ուղարկեցին նույն իշխան Դուգորուկովի մոտ, Սալիան, և խնդրում էին օգնական զորք տալ: Բայց ռուս հրամանատարը, իհարկե, չկատարեց այդ խնդիրը, քանի որ ոչինչ կարգադրություն չունեի Պետերբուրգից:

Իսկ Պետերբուրգում, Պետրոսի մահից հետո, փոխվեց շատ բան: Մեծ վերանորոգչին հաջորդեցին ժառանգներ, որոնք ո՛չ նրա հանձարն ունեին, ո՛չ հեռատեսությունը և ո՛չ նույնիսկ եռանդի մի մասը: Գահը Պետրոսից ժառանգողը նրա ամուսին Եկատերինան էր: Երկու տարուց հետո Եկատերինային հաջորդեց անշափահաս Պետրոս Երկրորդը: Երկուսն էլ՝ թույլ վեհապետներ, երկուսն էլ՝ խաղալիք դարձած ուժեղ պալատականների ձեռքին:

Եկատերինա I-ի և Պետրոս I-ի ժամանակ համարյա անփոփոխ մնաց ռուսաց քաղաքականությունը հայերի վերաբերմամբ: Իրական օգնություն հասցրեցին հայերին չէր կարելի, ինչպես չէր կարողանում հասցնել Պետրոս Մեծը՝ Թուրքիայի հետ կնքած դաշնագրության պատճառով: Դրա փոխարեն ռուս կառավարությունը շարունակում էր հուսադրել հայերին, շարունակում էր դրդել նրանց, որ պահվեն, չհպատակվեն օսմանացիներին, մինչև որ կգա հարմար ժամանակը: Եթե կար այդ քաղաքականության մեջ մի նորություն, դա այն էր, որ մտադրություն կար հայոց զորքերը ծառայեցնել ռուսաց այն բանակում, որ գրաված ուներ Կասպիական ծովեզրերը: Բայց իշխան Դուգորուկովը ընդդիմացավ այդ ծրագրին, ասելով թե հայերը առանց այդ էլ հաղիվ են դիմանում օսմանյան զորքի հարվածներին, իսկ եթե զրկվեն իրենց սեփական զորքից, պիտի հպատակվեն Թուրքիային, մի բան, որ բոլորովին ցանկալի չէր ռուսաց շահերի տեսակետից:

Ահա այսպիսի դրությունը սկսեց ղեկավար առաջացնել հայերի մեջ: Եսայի կաթողիկոսը չգիտեր ինչ պատասխան տալ մեկիքներին, երբ սրանք պահանջում էին բացատրել, թե ինչ են ուղում անել ռուսները և երբ, վերջապես, պիտի օգնեն հայերին: Անհամաձայնություններ սկսվեցին հայոց բանակի

* Ե. Լալայան, Զանգեզուրի Գավառ, Թիֆլիս, 1899, եր. 35: Թվականը սխալ է, պիտի լինի ՌՃՀԶ:

* Эзов, с. 460.

** Ibid., с. 437.

մեջ և, ինչպես երևում է, շատ լուրջ անհամաձայնություններ: Մինաս վարդապետը հիշատակում է ինչ-որ պառակտումներ, կոիվներ և ավելացնում է. «Կաթողիկոսը, տեսնելով նրանց զորքերի մեջ մեծ շփոթություն և մատնություն, անժամանակ վերջացրեց իր կյանքը»: Կամենում է ասել, որ Գանձասարի կաթողիկոսը ցավից ու կսկծից վախճանվեց: Եվ այնպիսի մի մարդուց, ինչպիսին էր Ծասյին, ճիշտ որ կարելի էր սպասել այդ տեսակ մի մահ. տեսնել քառորդ դար փայփայած գաղափարի խորտակումը և խորապես չցնցվել՝ ամեն մարդ չէ կարող... Սակայն գաղափարի վերջնական խորտակում չէր դա: Ինչպես երևում է խոսվությունները շուտ վերջացան, շմտցնելով բանակի մեջ ծանր անկարգություններ: Մենք տեսնում ենք նույն դրությունը. գործի գլուխ է անցած Մելիք Ավանը և եռանդով շարունակում է հոգատարությունները: Հայերը, այնուամենայնիվ, մի նոր բան գտնել չկարողացան՝ իրենց դրությունից դուրս գալու համար: Նրանք շարունակեցին անել այն, ինչ անում էր Ծասյի կաթողիկոսը: Մելիք Ավանը, թողնելով Սղնախում Օհան, Աբրահամ, Բադի և Ավագ յուզբաշիններին, ինքը իր եղբայր Թարխան յուզբաշու հետ գնաց Բաքու՝ տեղական ռուս հրամանատարի հետ անձամբ խոսելու համար: Ոչինչ չկարողանալով անել այդտեղ, նա Թարխանին և իր հետ եղած մի քանի հայերին ուղարկեց Պետերբուրգ՝ նորից բանակցություններ վարելու, նորից օգնություն հայցելու համար: Նամակը, որ տարան այդ պատգամավորները Պետրոս II կայսրին, գրված էր 1729 թվի փետրվարին: Այդտեղ Մելիք-Ավանը, իբրև հայ զորքի գլխավոր հրամանատար, ասում էր, թե Թարխանը և նրա հետ եղողները իրենից լիազորություն ունեն Պետերբուրգում ամեն ինչ բացատրելու: Միայն մի բանով էր հպարտ լեռնցի հրամանատարը՝ զինվորի անաղարտ պատվով: Նա գնում էր ռուսաց կառավարության առաջ այն հանգամանքը, որ ահա յոթերորդ տարին է, ինչ կազմվել է հայկական զորքը, նա անդադար կոիվներ է անում օսմանցիների դեմ, բայց դեռ գերի չի տվել թշնամուն, ընդհակառակն, շատ անգամ է ջարդել նրան: «Վասն աստուծոյ խաթրին մեզ մին օգնութիւն անես,— գրում էր այդ քաջ և համեստ զինվորը,—այսօր շատ նեղ տեղ եմք, լուսահոգի մեծ թագաւորի գերեզմանի խաթրին մեզ քոմակ և օգնութիւն հասուցանես, որ անօրենի ձեռքին եսիր չի լինիմք, վերև Աստուած, ներքև քո հրամանքդ ես»*:

Թարխան յուզբաշին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդեց ռուսաց արտաքին գործերի կոլեգիային հայերի դրության մասին: Նրա ասելով, հայ զորքի թիվը այդ ժամանակ հասնում էր մոտ 30 հազարի: Զորքը ամրացած էր պինդ տեղերում, գտնվում էր շորս մարդկանց հրամանատարության տակ, շարունակ կոիվներ էր մղում օսմանցիների դեմ, երբեք չէր հաղթվել և հույս ուներ դեռ երկար դիմադրել: Օսմանցիները, չնայած իրենց գործ դրած ջանքերին, չէին կարողանում հայերին հարկատու դարձնել: Միայն Սղնախներից շատ հեռու մի քանի գյուղեր, որոնց հայ զորքը օգնություն հասցնել չէր կարողանում, ստիպված էին մի թեթև հարկ տալ նրանց: Երկիրը մատակարարում է այն ամենը, ինչ հարկավոր էր զորքին—կային երկաթի, պղնձի, կապարի, արծաթի հանքեր: Դրանցից միայն երկաթի հանքերն էին շահագործվում, այն էլ գլխավորապես զենքեր շինելու համար: Զինագործները տեղացի հայեր էին. զգացվում էր լավ վառողի պակասություն, իսկ պղնձի և արծաթի հանքերը մնում էին առանց շահագործության, որովհետև հասկացող վարպետներ չկային: Զկային նույնպես և թնդանոթներ՝ դարձյալ վարպետներ չի-

նելու պատճառով, և Թարխանը խնդրում էր մասնագետներ ուղարկել հայերի մոտ: Երկիրը այնքան առատ բերքեր ուներ, որ հայ ժողովուրդը խոստանում էր իր հաշվով պահել-պահպանել ռուսաց օգնական զորքը:

Սակայն ռուսաց կառավարությունը այդ նոր պատգամավորության առիթով մի նոր վճիռ կայացնելու հարց չունեի: Նրա վերաբերմունքը մնաց նույնը, ինչ էր մինչև այդ: Եվ ի՞նչ նոր բան կարող էր նա անել, քանի որ Պետրոս II-ի ծրագիրը ոչ միայն մոռացվելու վրա էր, այլև մեծ ծանրություն էր դարձել պետության համար: Զկար վերանորոգիչ կայսրի նման պետական հանձարը, և նրա այնքան ջանքերով, այնքան հեշտությամբ ձեռք բերած պարսկական մեծ, հարուստ նահանգները ոչ միայն ոչինչ օգուտ չէին տալիս գանձարանին, այլև պատճառում էին ահագին վնասներ: Զկար խելացի, ժիր տնտես, և այդ ծանր բեռից ազատվելու մեծ տրամադրություն էր ստեղծվել կառավարչական շրջաններում: Արդեն 1729 թվականի փետրվարին մեծտում կնքած մի դաշնագրով Ռուսաստանը համաձայնում էր վերադարձնել Պարսկաստանին Աստրաբադի և Մազանդարանի նահանգները: Այսպիսի դրության մեջ գտնվող կառավարությունը, իհարկե, ո՛չ օգնական զորք տվեց հայերին, ո՛չ նույնիսկ ուղարկեց նրանց խնդրած վարպետներին: Եվ Թարխան-յուզբաշին վերադարձավ հայրենիք, բերելով իր հետ նույնը, ինչ բերել էին նրանից առաջ դիմողները. հուսադրություն, խորհուրդ՝ չհպատակվել օսմանցիներին, դիմա-նալ առժամանակ, մինչև որ գործերի դրությունը կպարզվի:

Այսքանը ընդհանուր գործի համար: Բայց այս անգամ կար մի մասնավոր նորություն էլ, որ վերաբերում էր հայ զորքերի գլխավոր հրամանատարին: Ինչպես երևում է, Թարխան յուզբաշու բանակցությունների ժամանակ նորից արծարծվեց հայերի գոնե մի մասի գաղթելու հարցը: Թեև Թարխանը իր բացատրությունների մեջ դրականապես հայտարարել էր, թե հայերը չեն ուզում գաղթել, բայց դա, երևի, ընդհանուր, գլխովին գաղթականության էր վերաբերում, իսկ մասնավոր գաղթականության հարցը արգելքների չէր հանդիպում: Գոնե ռուսաց պետական գաղտնի խորհրդի որոշման մեջ, որ կայացել էր Թարխան յուզբաշու հետ ունեցած բանակցությունների հիման վրա, ասված է, որ եթե ինքը՝ Թարխանը կամ նրա հետ Բաքու գնացած Ավանը կամենան մնալ ռուսաց տիրապետության տակ գաղթելու երկրներում, այդ բանը կթույլատրվի նրանց, և ռուսաց կառավարությունը հանձն է առնում երկուսին էլ բավարարող ռոճիկներ տալ: Թարխան յուզբաշին վերադարձին ստացավ 1000 ռուբլի և մի սամույրի մուշտակ: Նույնպիսի մուշտակ ուղարկվեց և Մելիք Ավանին և, բացի դրանից՝ հրամայվեց Բաքվի ռուս իշխանության տեղական արդյունքներից տարեկան 1000 ռուբլի ռոճիկ տալ յուրաքանչյուր եղբորը:

Մելիք Ավանը, ուրեմն, վճռել էր թողնել Ղարաբաղը: Թե ինչ եղավ Թարխանը, մենք չգիտենք. բայց Ավանին 1729 թվականից տեսնում ենք արդեն շատ հեռու հայոց Սղնախներից: Նա դարձյալ զինվոր է, դարձյալ հայերի հետ է, բայց ծառայում է ռուսաց կառավարությանը:

Պետք է ի նկատի ունենալ, որ հայերը, չնայած որ իրենք էլ ունեին զորք. ունեին կովոդ մարդկանց կարոտություն, բայց ցույց տալու համար, թե որքան անկեղծ հավատարմություն ունին դեպի Ռուսաստանը, կազմել էին ձիավոր զորքի մի բաժին, որ գործում էր Կասպիական ծովեզերքը բռնած ռուս զորքերի շարքում: Այդ զորաբաժինը կոչվում էր «Հայկական էսկադրոն»: Սկիզբը դնողը, եթե չենք սխալվում, Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենցն էր, մանրամասն հիշատակարանի հեղինակը, որի մասին խոսեցինք վերևում: Հայրենի ազատության նվիրված այդ վաճառականը իր հաշվով կազմեց մի խումբ՝ հարյուր

* Эзов, с. 442.

զինված հայերից, որոնք ռուսների հետ մասնակցում էին պատերազմական գործողություններին Կասպից ծովի հարավային ափերում և բավական քաջություններ ցույց տվին: Ինքը՝ Պետրոսը, ընկավ կռվի մեջ, բայց նրա խումբը մնաց: Նրա տեղն անցավ Նղիազար Խաչատրյանը*, որ երկար ժամանակ ծառայեց, հայտնի էր Լազար Խրիստոֆորով անունով և հասավ գեներալ-մայորի աստիճանին: Հայ գեներալների նախահայրն էր այդ քաջ մարդը: Նա դեռ գնդապետի աստիճանում էր, երբ Մելիք Ավանն էլ գնաց ստվարացնելու ռուսաց բանակում ծառայող հայ զորաբաժնի թիվը: Ավանը տարավ իր հետ հինգ յուզբաշի և 232-ից ավելի զինվոր. սրանցից 150 հոգի պահում էր իր հաշվով:

Այսպես ահա, Ղարաբաղը մի նշանավոր կորուստ էլ ունեցավ: Հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատարի հեռանալը նշանակում էր հայ զինվորության քայքայումը: Արդյոք այդ քայքայումը պե՞տք է նկատել իբրև մի բնական հետևանք ռուս կառավարության բռնած անտարբեր դիրքի, թե նա առաջացավ Մելիք Ավանի հեռանալու պատճառով, մենք այդ չգիտենք: Բայց որ հրամանատարը իր հռչակված անունով, իր պատերազմական ընդունակություններով կարող էր դեռ շատ հարկավոր գալ իր հայրենիքին, այս էլ ավելի քան պարզ է: Մելիք Ավանը, որ կոչվում էր նաև Մելիք Ավան-խան**, ինչպես երևում է, Դավիթ Բեկի նման ճանաչված էր Շահ-Քահաճազից իբրև գլխավոր առաջնորդ և ստացել էր նրանից «խան» և «սպասալար» տիտղոսները: Դրաբախտաբար, սա էլ, ինչպես և Դավիթ Բեկը, իր անունը, իր գործերն է միայն թողել մեզ. բայց թե որտեղից էր նա, ի՞նչ անցյալ ուներ, դարձյալ չգիտենք***:

1730 թվականը մենք կարող ենք ընդունել իբրև մի սահմանական, երբ հայերի ապստամբական շարժումը կատարյալ անհաջողություն է ներկայացնում: Տեսանք, որ այդ ժամանակ վերջնականապես խլանում է անկախության գործը Ղափանում, տեսանք և այն, որ մոտավորապես նույն այդ ժամանակ անհայտանում են Ղարաբաղի Սղնախները: Սակայն այստեղ, Ղարաբաղում, գործը վերջնականապես չէ մեռնում, այլ ընդունում է ուրիշ կերպարանք, դառնում է երկար ժամանակ մոխրի տակ թաղված կրակ, ապա նորից արժարծ-

* Эзов, с. 458.

** Собрание актов, относ. к обозр. истории Армянского народа, М., 1838, т. II, с. 57.

*** ԲաճՖին («Խամսայի Մելիքություններ», եր. 53—57 և «Դավիթ Բեկ», II հատոր) Մելիք Ավանին և Դիզակի Մելիք Նզանին համարում է միևնույն մարդը և ասում է, թե Մելիք Նզանը հետո անվանվեց Մելիք Ավան: Բայց սա մի խոշոր սխալ է: «Ավան» Ղարաբաղի բարբառում «Հովհաննես» անվան կրճատում է և Նզանը չէր կարող մի ազգային անուն ստանալ: Դիզակի Մելիք Նզանը շատ շինությունների է թողել, որոնց արձանագրությունների մեջ (տե՛ս «Արցախ», Մ. Կպիս. Բարխուդարյանի, Բաքու, 1895, եր. 75—76) նա միշտ Մելիք Նզան է անվանվում: Այդպես է անվանվում և Աբրահամ կաթողիկոս Կրեոացին իր «Պատմագրության» մեջ (եր. 31): Կա և Վելի հաստատ փաստ: Ռուսաց կառավարության ուղղած մի թղթին ստորագրել են թե՛ Նզանը և թե՛ Ավանը: Եկատերինա կայսրուհու մի հրովարտակը, գրված 1726 թվին, ուղղված է Մելիք Նզանին և Ավան յուզբաշուն: Ուրեմն Ավանը առանձին էր, Նզանը՝ առանձին: Պետք է ասենք, որ բոլոր պաշտոնական գրագրությունների մեջ Ավանը անվանված է յուզբաշի, բայց մենք գործ ածեցինք նրա մյուս անունը՝ Մելիք Ավան, ի նկատի ունենալով նրա իարձր պաշտոնը և ստացած պատիվները: Չկամենալով այս մարդու ծագման մասին որե՛կ դրական բան ասած լինել, մենք ենթադրում ենք, որ Ավանը, երևի, տիրում էր այժմյան Շուշու շրջականների վրա: Մինչև այժմ էլ Շուշու հարավարևելյան ժայռ կոչվում է «Ավանա քերձ»: Այդտեղ էլ երևում են ավերակներ, որոնք կոչվում են «Ամարաթներ» (ապարանքներ). և ժողովուրդը պատմում է, որ այդտեղ էր բնակվում Ավան յուզբաշին («Արցախ», եր. 423): Մենք արդեն ասացինք, որ շատ ցուցմունքներ կան, թե Փոքր Սղնախը Շուշու մոտերումն էր գտնվում: Դուցե Մելիք Ավանը, իբրև հրամանատար, հենց այդտեղ էլ ապրում էր և հիմեն էր իր համար բերդ:

վում է: Այնպես որ 1730 թվականը հայերի քաղաքական շարժման վերջը չէ: Նա միայն փակում է այդ գործի առաջին շրջանը, մի շրջան, որ սկսվել էր Իսրայել Օրիի՝ առաջին անգամ Սյունիքում երևան գալու օրից:

Ի՞նչ է ցույց տալիս այդ շրջանը: Ամեն հույս, հաջողության ամեն հավանականություն հիմնված էր Պարսկաստանի անկման և ծայրահեղ թուլության վրա: Հայերը ամեն կերպ աշխատում էին օգտվել այդ բարեհաջող հանգամանքից: Նրանք ամեն ինչ արին, լինայեցին ո՛չ մի ջանք, ո՛չ մի զոհ: Զոհ բերողները ապստամբված երկու նահանգները չէին միայն, այլև համարյա ամբողջ Անդրկովկասի հայությունը: Զայրացած մահմեդականությունը Ղարաբաղի և Սյունիքի հայ քաջերի վրեժը հանում էր ամեն տեղ, ուր կար խաղաղ անպաշտպան հայ ազգաբնակչություն: Միանգամից համոզվելով, թե ռուսներին Անդրկովկաս բերողները հայերն են, թե քրիստոնեությունը պաշտպանելու և ազատելու համար են այնքան պատրաստություններ տեսնվում, մահմեդական ֆանատիկոսությունը սկսեց ամեն հարմար դեպքում կոտորածներ անել զանազան կողմերում:

Ռուսների ոխերիմ թշնամի էին մանավանդ, ինչպես տեսանք, լեզգիները, օսմանցիների այդ վայրենի գործակալները: Նրանք դարձան և հայերի կատաղի թշնամին: 1725 թվականի հունվարին լեզգիները հարձակվեցան Մուսկյուրի (Դերբենտի մոտ) 12 դժբախտ հայ դյուղերի վրա և սոսկալի անգթություններ կատարեցին: Նրանց առաջ էր մղում այն հավատը, որ եթե ռուսները գրավել են ծովի ափը, եթե քարուքանդ են արել իրենց մի քանի դյուղերը և բռնություններ են գործ գրել լեռնցի կանանց և տղամարդկանց վրա, այդ բոլորի պատճառը հայերն են, ապա, ուրեմն, չարչարել հայերին, կոտորել, կողոպտել նշանակում է կատարել մի սուրբ գործ, նշանակում է մանավանդ, «սարը գյավուրներին» (շեկ գյավուր, այսպես են անվանում ռուսներին) վնաս հասցրնել: Այդ բարբարոսությունները հուզիչ պարզությամբ, ահռելի դուրսերով նկարագրել է մի ոմն Մարտիրոս վարդապետ՝ Դերբենտից գրած իր նամակում*: Հափշտակել տարել են, ասում է նամակագիրը, «թե՛ ձի, թե՛ տավար, թե՛ գոմեշ, թե՛ ապրանք, թե՛ շոր, թե՛ պղինձ, թե՛ արծաթեղեն, թե՛ ոսկեղեն, թե՛ երկաթեղեն, թե՛ փող, թե՛ մարդ, թե՛ կին, թե՛ աղջիկ, թե՛ տղա, թե՛ ցուրեն, թե՛ բրինձ, թե՛ չալթուկ»: Սարսուռ աղդող մանրամասնություններից մեկը հետևյալն է. «Շատ կին և շատ աղջկունք շատ շնանալեն կոտորվել են, ոմանք մերձիմահ են եղել. դերա սոքա որ մեռել և տկարացել են, սոցա տեղ մարդիկ են տանում պղծվում»:

Ահա ինչ զոհեր էր տալիս հայությունը քաղաքական այն շարժման համար, որ սկսվել էր լեռնային երկու նահանգներում: Ահա որքան սարսափելի թանկ էր նստում այն՝ նույնիսկ պլատոնական համակրությունը, որին հայերը արժանանում էին մի քրիստոնյա պետության կողմից: Արյունոտ զոհերը անհրաժեշտ են ամեն տեղ, ուր ծխում է ազատության վառողը: Բայց հայերի տված այնքան զոհերը, այնքան հերոսական ջանքերը անպտուղ մնացին: Եկավ ժամանակ, երբ այլևս անհնարին էր մի բան անել: Չկարծենք, թե հայ զինվորության կազմալուծման միմիակ պատճառը տաղանդավոր զորապետների մահն էր կամ ասպարեզից հեռանալը: Ոչ: Եթե չլինեին էլ այդ մահերը, եթե հայ քաջերը շարունակեին կանգնած մնալ իրենց տեղը, դարձյալ XVIII դարի երեսնական թվականներին դրությունը միանգամայն անհուսալի պիտի

* Эзов, с. 415.

մնար: Եվ դրա պատճառն այն է, որ հաջողութեան ամենամեծ գրավակներ՝ Պարսկաստանի թուլութիւնը այդ ժամանակ հանկարծ, միանգամից, չբացավ: Անակնկալ կերպով, ավերակների տակից, վեր կացավ մի ուժեղ ու ահաւոր Պարսկաստան, որ հիշեցնում էր Աբեմենյանների, Շահ-Աբաս Մեծի ժամանակները: Թուրքիան և Ռուսաստանը, որոնք այնպիսի հեշտութեամբ բաժանել էին իրենց մեջ պարսկական ահագին կալվածները, ստիպված եղան թողնել ամեն ինչ և հեռանալ մրցութեան դաշտից: Մի ահաւոր հոսանք եկավ քանդեց ու անհետացրեց Պետրոս Մեծի բոլոր ջանքերը, բոլոր ծրագիրները: Իզուր չէր դեսպան վոլինսկին 1715 թվին գրում. «Կարող է երևան գալ մի ուժեղ շահ և այնուհետև նվաճման գործը կդժվարանա»:

Այդ շահը երևան էր եկել: Եվ դա Նադիրն էր:

Աֆղանական հարստութեան հիմնադիր Մահմուդ շահը Իրանի գահի վրա երեք տարուց ավելի չկարողացավ մնալ: Դա մի անգութ բարբարոս էր, որ սիրում էր արյան լճերի մեջ խեղդել ամեն մի ապստամբական փորձ, որ տեղի էր ունենում Պարսկաստանում: Ղազվինի ապստամբութիւնը ճնշելու համար Մահմուդը խնջուքի կանչեց պարսիկ ազնվականութեանը, ամենքին կոտորեց, ջնջեց նրանց ընտանիքները: Մի ուրիշ անգամ, նույնպես խնջուքում, նա կոտորել տվեց 3000 պարսիկ զինվորներ, որոնց ընդունել էր իր զորքի մեջ: Շահ-Թահմազին պատժելու համար, վայրենի արյունարբուն նրա հորը, դժբախտ Հուսեյն շահին, մի սոսկալի գործի ականատես դարձրեց. այդ թագազուրկ ծերունու աչքի առաջ Մահմուդը իր ձեռքերով խեղդեց նրա որդիներին ու թոռներին, թվով հարյուր հոգի: Անդուսպ բարբարոսութիւններից էր արդոք, թե ուրիշ պատճառից, Մահմուդը ցնորվեց, իսկ նրա մարմինը սկսեց լափել մի ինչ-որ զարհուրելի բորոտութիւն: Նա բաշվեց մի ինչ-որ անկյուն, բայց այդ տեղ էլ սպասում էր նրան սպանողի դանակը: Սպանողները նրա հարազատ աֆղաններն էին: Այդ ժամանակ Մահմուդը դեռ 27 տարեկան մի երիտասարդ էր:

Նրան 1725-ին հաջորդեց նրա որդի Աշրաֆը: Սա էլ մի արյունարբու գազան էր, բայց գլխավորապես իր՝ աֆղանների վերաբերմամբ: Պարսիկներին նա խնայում էր, մինչև իսկ աշխատում էր հաշտեցնել նրանց աֆղանական գահի հետ և մոռացնել տալ Սեֆևիների տունը: Բայց Շահ-Թահմազը խանգարում էր նրան: Մի կողմից՝ Աշրաֆը, մյուս կողմից՝ ռուսների ու օսմանցիների արշավանքները ստիպեցին այդ գլուխ կորցրած ու թուլամորթ թագավորին, խեղդվողի նման, բռնել յուրաքանչյուր շրջալից, որ օգնութիւն էր խոստանում: Մենք տեսանք, թե որպիսի հաճութեամբ նա ընդունեց Դավիթ Բեկի առաջարկութիւնը: Մի ուրիշ մարդ էլ այդ ժամանակներում իր խոնարհ ծառայութիւնները դրեց նրա տրամադրութեան տակ. այդ մարդը խորասանցի էր, հայտնի էր դարձել իբրև հանդուգն ավազակապետ և կոչվում էր Նադիր Ղուլի (հրաշքների ստրուկ): Թահմազը, առանց տատանվելու, բռնեց այդ մեկնամ ձեռքը:

Թողնելով ավազակի արհեստը, Նադիրը մտավ Թահմազի ծառայութեան մեջ, փոխեց իր անունը, կոչվեց Թահմազ Ղուլի (Թահմազի ստրուկ) և մի կարճ միջոցում դարձավ սարսափ ազդող, հռչակավոր զորավար: Պարսկաստանը զգաց, որ նոր մարդ է երևացել և հավաքեց իր բոլոր ուժերը: Զենքը ամենքից առաջ դարձրած էր, իհարկե, աֆղանների դեմ, որոնք իրենց բարբարոսութիւններով ազգային կատաղի զայրույթ էին առաջացրել ամբողջ Իրանում: Նադիրը նրանց դուրս վճռեց իր հայրենի խորասանից, իսկ 1729-ի վերջում սաստիկ ջարդ տվեց Աշրաֆի զորքերին Թեհրանի մոտ: Աշրաֆը փախավ

Սպահան, սպանեց այդտեղ Հուսեյն շահին, բայց «գողերի առաջնորդը», ինչպես նա հեզնաբար անվանում էր Նադիրին, ամեն կողմից նեղում էր նրան և նա, վերջապես, փախավ Աֆղանստան, ուր և սպանվեց մի ավազակ ցեղի ձեռքով: Սպահանը ազատված էր և Նադիրը մեծ հանդեսով այնտեղ մտցրեց Շահ-Թահմազին, թեև շատ նշաններով էր ցույց տվել, որ ինքը չպիտի լինի այդ շահի ստրուկը, այլ՝ ընդհակառակն: Եվ Թահմազը հասկանում էր այդ:

Այնուհետև բացվեց պատերազմ Թուրքիայի դեմ՝ պարսկական երկրները հտ ստանալու համար: Նադիրը մի քանի փայլուն հաղթութիւններով հարկադրեց թուրքերին հաշտութիւն խնդրել: Երբ զինադադարի ժամանակն անցավ, Նադիրը այլևս կռվի դաշտում չէր, այլ արշավել էր Հերաթի դեմ: Թահմազը շուտեց սպասել իր զորավարին, այլ՝ նախանձելով նրա փառքին, ինքը անցավ զորքերի գլուխը: Բայց ժողովուրդը և զորքը շատ շուտ տեսան, թե որքան մեծ տարբերութիւն կա այդ անընդունակ, մոլի թագավորի և ավշառ զորապետի մեջ: Թուրքերը մի քանի անգամ լավ ջարդեցին Թահմազին և իրենց ձեռնտու մի դաշնագիր կնքեցին նրա հետ, որով մի քանի նահանգներ զիջելով պարսիկներին, իրենց ձեռքում թողեցին ամբողջ Վրաստանն ու Հայաստանը մինչև Արաքս գետը, խոստանալով օգնել պարսիկներին՝ ռուսներին Կասպիական ափերից հեռացնելու համար: Այդ պայմանները ավելի ևս զայրացրին պարսիկներին Թահմազի դեմ: Օսմանյան օգնութիւնը հարկավոր էլ չէր, քանի որ ռուսները չէին մտածում զենք վերցնել Պետրոս Մեծի ժառանգութիւնը պահպանելու համար: 1732 թվականի հունվարին Ռեշտում կնքված դաշնագրութեամբ նրանք ետ դարձրին Կասպիական ամբողջ ծովափը մինչև Քուտ գետը, պահելով իրենց ձեռքում միայն Բաքուն և Դերբենդը:

Այդ միջոցին Նադիրը, շահի աչքից ընկած, գտնվում էր Խորասանում: Թահմազը, սակայն, կանչեց նրան իր մոտ և այդ անխելքութեան համար լավ պատիժ ստացավ: Նադիրը մենակ շմտավ Սպահան, այլ 50 հազար զորքի գլուխ անցած: Նա գահընկեց արավ Թահմազին և Իրանի շահինշահ հռչակեց նրա վեց ամսական Աբաս անունով որդուն: Երբ այդ մանուկը թագադրվում էր, Նադիրը՝ տեսնելով, թե ինչպես է նա բղավում, ասաց. «Հանգստացիր, շահ, քո կորցրած նահանգները շուտով կվերադառնան քո իշխանութեան տակ»: Դա հեզնութիւն էր. Իրանի իսկական տերը ինքը՝ Նադիրն էր իր եղբայրների և որդիների հետ:

Նորից պատերազմ հայտարարվեց Թուրքիայի դեմ. հաջողութիւնը փոփոխակի էր, բայց և այնպես, Նադիրը ցույց տվեց, թե ինչ զորավար է ինքը: 1735-ին նա պատերազմը փոխադրեց հյուսիսային կողմերը: Հունիսի 14-ին Արփաչայի հովտում Նադիրը 50 հազար զորքով սոսկալի մի ջարդ տվեց օսմանյան բանակին, որ թվով երկու անգամ մեծ էր: Սերասքեր փաշան և 20 հազար օսմանցիներ ընկան այդ պատերազմում, որին ներկա էր և էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսը: Հաղթութեան հետևանքն այն էր, որ Վրաստանը, Հայաստանը, Շիրվանը նորից անցան Պարսկաստանին: Այս մասին նա մի շամարհում էր, ասելով, թե ավելներով պիտի դուրս անն նրանց պարսկական երկրներից: Եվ ռուսները շտապեցին հեռանալ նաև Բաքվից ու Դերբենտից, համաձայն այն դաշնագրի, որ մի քանի ամիս դրանից առաջ կնքվել էր պարսից բանակում, Գանձակի մոտ:

Մի կարճ միջոցում Պարսկաստանը էլի իր հին սահմաններն ստացավ: Դա քիչ էր: Եվրոպայում էլ տարածվեց Նադիրի հռչակը, և ամենքը սպասում էին, որ Պարսկաստանը կստանա իր հին դիրքը, այսինքն՝ կդառնա ամենախոշոր

գինվորական պետությունը Առաջավոր Ասիայում: Կարող էր նադիրը բա-
վականանալ մի մեծ, տաղանդավոր զորավարի փառքով, երբ ամեն ինչ ասում
էր, թե նա պիտի լինի իր ստեղծած պետության գլուխը: Հենց այդ միջոցին էլ
մանուկ շահ Աբասը դայակների ձեռքում կյանքից զրկվեց: Թահմազը ար-
սորատեղում էր վախճանվել կամ սպանվել: 1736 թվականի ձմեռը Նադիրի
հրամանով Մուղանի դաշտ հավաքվեցան Պարսկաստանի բոլոր կառավա-
րիչները, աշխարհական և հոգևոր պետերը: Կանչված էր և Աբրահամ կաթո-
ղիկոսը: Եկել էին Արարատյան երկրի, Նախիջևանի և այլ կողմերի հայ մելիք-
ները: Կազմվեց ահագին բանակ: Նադիրը առաջարկեց այդ բազմությունը մի
թագավոր ընտրել Պարսկաստանի համար: և ո՞վ կհամարձակվեր շատել, որ
այդ թագավորը ինքը, Նադիրն է: Մարտի 10-ին, Նովրուզ-բայրամի օրը, Նա-
դիրը հանդիսավոր կերպով թագադրվեց: Աբրահամ կաթողիկոսն էր սուրը նրա
մեջքին կապողը: Սեֆևիների տոհմը վերջացավ: Մի ահավոր, խելոք և հե-
ռատես բռնակալ ուներ այժմ Պարսկաստանը: Բոլոր դժբախտությունների
պատճառ դարձած պարսիկ հոգևորականությունը այն աստիճան սաստիկ սան-
ձահարվեց, որ չհանդգնեց ձայն հանել, երբ Նադիրը, իբրև սյունի, հրամա-
յեց միացնել շիա և սյունի դավանությունները և վերացնել մեջտեղ եղած բո-
լոր խտրությունները:

Այդ ահավոր բռնակալը, որից դողում էր Արևելքը, բախտի բերմունքով,
մի առանձին սեր և համակրություն ուներ դեպի հայոց խեղճ կաթողիկոսը,
կատարում էր նրա խնդիրները, տալիս էր էջմիածնին զանազան արտոնու-
թյուններ: Ինչպես էր Աբրահամ կաթողիկոսը արժանացել այդ բախտին, հայտ-
նի չէ: Նա մի առանձին խելք ու ընդունակություն ունեցող մարդ չէր, բայց,
ինչպես երևում է, լավ յուրացրել էր արևելյան քաղաքականությունը և գիտեր
հաճոյանալ: Արդյոք սա էր պատճառը, թե մեջտեղ դեր էր կատարում տա-
ղանդավոր բռնակալներին հատուկ անհասկանալի քաջահոգություններից մեկը,
իրողությունն այն է, որ հայոց ժողովրդի կաթողիկոսը իր դիրքը և վայելած հա-
մակրությունը հաճախ ծառայեցնում էր իր դժբախտ ժողովրդի օգտին, աչիր-
սավոր հանդիսանալով ահարկու նվաճողի առաջ, խնամք և գթություն խնդրելով
նրանից: Այսպես, Նադիրը հրամայել էր, որ Արարատյան երկրից և Թիֆլիսից
երեք-երեք հարյուր տուն հայեր գաղթեցնեն Պարսկաստան: Կաթողիկոսը այդ
միջոցին Նադիրի հետ Թիֆլիսում էր գտնվում: Յուցակազմված հայերը լացով
և աղաչանքով ընկան նրա ոտները, և նա կարողացավ իր պաղատանքներով
ազդել բռնակալի սրտի վրա ու փոխել տալ այդ սարսափելի վճիռը: Բայց
Արարատյան երկրին օգնել չկարողացավ կաթողիկոսը: Նշանակված տները
քչեցին տարան և Նադիրը միայն այն արավ, որ հրամայեց տնային անասուն-
ներ տալ այդ դժբախտներին: Նույնպիսի բարերար հանդիսացավ կաթողիկոսը
և Մուղանի դաշտում. այստեղ նա փողով, աղաչանքներով ազատեց բազմաթիվ
հայ գերիներ, խնամեց նրանց և ուղարկեց այս ու այն կողմը:

Երախտագիտության զգացմունքը թելադրեց Աբրահամ կաթողիկոսին նկա-
րագրել Նադիրի, այդ «երկրորդ Ալեքսանդրի» (Մակեդոնացու), ինչպես ինքն
է անվանում, մի քանի գործերը և հատկապես թագադրությունը*: Այդ փոքրիկ
աշխատությունը վերջինն է մեր այն պատմագրությունների կամ, ավելի ճիշտ
ասած, ժամանակագրությունների շարքում, որի սկիզբը դրվեց 5-րդ դարում:
Աբրահամ կաթողիկոսը վերջինն է այն հայ հոգևորականներից, որոնք իրենց

ժամանակի դեպքերը գրի էին առնում, և նրա մեջ խտացած են մեր այդ տե-
սակ գրողների բոլոր պակասությունները: Սաստիկ սահմանափակվելով իր
նյութի շրջանում, նա ճանաչում է միայն Նադիրին և իրեն, երկար մանրամաս-
նություններով պատմում է իր ստացած պարզեցները, Նադիրի սարքած հան-
դեսները, բերում է Մուղանում հավաքված խաների և բեկերի ցուցակը, բայց
հայերի այն ժամանակվա դրություն, գործերի մասին ոչինչ չէ գրում: Հետա-
քըքրական են նրա ճանապարհորդությունները: էջմիածնից Մուղան գնա-
լիս և այնտեղից վերադառնալիս, նա այցելեց Ղարաբաղի և մանավանդ Սյու-
նիքի այն բոլոր տեղերը, ուր ընդամենը մի 7—8 տարի առաջ բորբոքված էր
հայկական ապստամբությունը, ուր գործում էին Մելիք Ավանը, Դավիթ Բեկը,
Մխիթար սպարապետը: Սակայն այդ գործերի և գործիչների մասին՝ ոչ մի
խոսք անգամ: Հայոց կաթողիկոսը միայն ահարկու Նադիրի անձով է զբաղ-
ված, միայն նրա ներքինն է գրում և նրան չի հետաքրքրում հայերի սկսած
այն մեծ գործը, որ ավելի կարևոր էր, քան Նադիրի թագադրությունը: Մենք
մինչև անգամ չենք տեսնում այդ հիշատակարանի մեջ, թե ինչպե՞ս էր վերա-
բերվում Նադիրը ապստամբության գլուխ կանգնած հայ մելիքներին, ինչո՞ւ
Մուղանում Ղարաբաղի մելիքներից ներկա էր միայն Մելիք Նգանը: Նկատենք
այստեղ, որ այս հայ մելիքին Նադիրը պատիվներ արեց, նշանակելով Ղարա-
բաղի մելիքների գլխավոր: Այդ ժամանակից է կարծեմ, որ Ղարաբաղում
վերջնականապես կազմակերպվում են հինգ գլխավոր մելիքությունները, որոնք
կոչվում են խամսայի մելիքություններ:

Իր գոված «երկրորդ Ալեքսանդրին» Աբրահամ կաթողիկոսը երկար ժա-
մանակ շտեմար: Նա վախճանվեց 1737-ին, մինչդեռ Նադիրը դրանից հետո
միայն իսկապես հասավ Ալեքսանդրի փառքին: Նա նվաճեց Ղանդահարը,
Հնդկաստանը, որտեղից անհուն հարստություններ դուրս բերեց, Սամարղան-
դը, Խիվան, Բուխարան: Պարսկաստանը Եփրատից մինչև Հինդուս գետն էր
ձգվում, իսկ հյուսիսից նա մինչև անգամ անցել էր Կովկասյան սարերի մյուս
կողմը: Բայց մեծ աշխարհակալը դարձավ և մի դարհուրելի բռնակալ: Մի ան-
գամ նրան սպանելու փորձ եղավ: Փորձը չհաջողվեց, բայց Նադիրը դրանից
կասկածոտ ու վայրենի մի դահիճ դարձավ այն երկրի համար, որը հասցրել
էր այդքան մեծ փառքի: Ու սկսեց անհնարին, հրեշավոր գազանություններ.
կուրացրեց իր որդուն, կոտորած գլուխներից բուրգեր էր կուտել տալիս այս ու
այն կողմերում: Շիրազի ամբողջ ազգաբնակչությունը կոտորել ավելեց, Մեշե-
դում հանել տվեց բոլոր բնակիչների մի կամ երկու աչքերը: Պարսկաստանը
անապատի էր փոխվում: Ազգաբնակչությունը ահագին խմբերով փախչում էր
օտար երկրներ:

Հայերն էլ իրենց բաժինն ունեցան այս հրեշավոր անգթությունների մեջ:
Նադիրը հանձնարարեց Նախիջևանի խանին իմանալ, թե ինչ տրամադրություն
կա ժողովրդի մեջ իր անձի վերաբերմամբ: Կանչելով իր մոտ տեղացի նշանա-
վոր անձանց, որոնցից երեսուներեք հոգի հայերից էին, խանը իրեն կեղծեց
բռնակալ շահից զգված մի մարդ և խորհուրդ էր հարցնում, թե արդյոք լավ
չէ՞ր լինի, որ իրենք էլ փախչեն և ազատվեն: Կանչվածները միամտություն
ունեցան հավատալու և հայտնելու, թե, իրավ, իրենք էլ այդպես են մտածում:
Խանը ցուցակագրեց նրանց, որպես թե հարկավոր կարգադրություններ անե-
լու համար, իմացավ և նրանց համախոհների անունները, տեղը և ապա այդ
բոլորը հայտնեց Նադիրին: Պատասխանը բերին սարսափելի շահի դահիճները.
նրանք կուրացրին բոլոր ցուցակագրածներին, իսկ նրանց կայքը հափշտակ-
վեց սոսկալի անգթություններով: Անմեղ երեխաներն անգամ տանջանքների

* Տպված է Վաղարշապատում 1870 թվին «Աբրահամ կաթողիկոսի կրկնադրու-
թյունն անցիցն իրոյ և Նադր Եաֆին պարսից» վերնագրով:

էին ենթարկւում*: Բայց Նաղիւրի անդթությունները ավելի անտանելի էին Նոր Զուղայում: Այդտեղի հայերի համար նա հանդիսացավ մի կատարյալ ժանտախտ: Ու դժբախտ ժողովուրդը չկարողացավ դիմանալ այդ բարբարոսություններին. զանազան կողմերում ապստամբություններ էին ծագում: Ժողովրդի խորին ատելութունը սարսափով խեղդելու համար Նաղիւրը վճռեց կոտորել ամբողջ Սպահանը: Բայց 1744 թվի մայիսի 24-ի երեկոյան Սալահ բեկ անունով մի զինվորական պաշտոնյա, չորս ընկերների հետ, մտավ «Երկրորդ Ալեքսանդրի» վրանը, կտրեց նրա գլուխը: Իրանի փառքը սկսեց դարձյալ նստմանալ:

Մեզ մնում է տեսնել, թե ինչ եղան հայերի ապստամբական շարժման կենդանի մնացած պարագլուխները: Կասպից ծովի ափից ետ քաշվելուց հետո «Հայկական Էսկադրոնը» շարունակեց իր ծառայութիւնը ռուսաց զորքերի շարքում: 1734 թվականին Մելիք Ավանը, մի խնդրագրի մեջ հիշատակելով իր մատուցած ծառայութիւնները, խնդրում էր. 1) վերադարձնել իր սեփական միջոցներից իր զորախմբի վրա ծախսած 8000 ռուբլին. 2) Հյուսիսային Կովկասի ռուսաց սահմաններում գտնվող 9 հայ գյուղերը շնորհել իրեն իբրև սեփականութիւն. 3) շնորհել նաև գեներալ-մայորի աստիճան, որպեսզի հայերը դրանով ավելի ևս գրավվեն և մտնեն ռուսաց ծառայութեան մեջ. 4) թույլ չտալ, որ թուրքերի, պարսիկների և լեզգիների գերութիւնից ազատված և Ռուսաստանում գտնվող հայ գերիները վերադառնան հայրենիք, որպեսզի այդպիսով հայերի քանակութիւնը ռուսաց պետութեան մեջ բազմանա:

Այդ առաջարկութիւններն ընդունվեցան, և Մելիք Ավանը, ինչպես երևւում է, այնուհետև զբաղված էր հայոց զաղթականութեան հիմք դնելու գործով: Թերեք գետի ճահճոտ, վատառողջ ափերի վրա հայ գյուղեր գոյացան: 1735 թվին այդ գաղթականները հիմնեցին Ղզլար քաղաքը: Նրանք պիտի կռվեին անհյուրասեր բնութեան շատ և շատ արգելքների դեմ և տոկուն ու համառ աշխատասիրութեամբ կարողացան ծաղկեցնել այդ անապատ ու վայրենի տեղերը: Մելիք-Ավանին մենք մեկ էլ տեսնում ենք Ելիզավետա Պետրովնա կայսուհու ժամանակ (1741—1761), Պետերբուրգում: Արքունի պալատում սիրալիր ընդունելութիւն է գտնում հայ նշանավոր զորապետը. կայսրուհին նրա թոռանը նշանակեց ֆրեյլինա: Մելիք Ավանի տոհմից առաջացան իշխան Սրմբատյանները, իշխան Մելիքյանները, Հայրապետյանները**:

Շատ ողբալի էր Մինաս վարդապետի վախճանը: 1736 թվականին նա էլ մի երկար գրութիւն է ներկայացնում ռուսաց կառավարութեանը՝ իր կատարած գործերի մասին: Այդ թղթից մենք տեղեկանում ենք, որ Իսրայիլ Օրիի ընկերը շարունակում է լինել Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ, արդեն ծերացած է, ասորում է մեծ մասամբ Աստրախանում, բայց ոչինչ համարում չունի հայերի մեջ, զուրկ է միջոցներից: Խնդրում է կայսերական հրամանով հաստատել իրեն առաջնորդական պաշտոնի մեջ, հպատակեցնել հայերին իր իշխանութեան և զինվորներ տալ, որպեսզի նրանց հետ գնա Աստրախան և այդտեղ թշնամիներից ապահով ապրի պետական ռոճիկով:

Վերջում Մինաս վարդապետը խնդրեց, որ իրեն ընդունեն հունադավանութեան մեջ և ռուսաց եկեղեցու պաշտոնյա դարձնեն: Բայց կարծեմ այդ էլ չստացավ...

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

I

Հնդկաստանի հայերի նշանակությունը. որտեղից էին այդ հայերը. Նոր Զուղա. նրա նախապաշար. բարեկեցությունը: Հուսիս շանի ժամանակները. բռնություններ և հարստահարություններ. գաղթականություն. չուղայեցիների վերաբերմունքը դեպի հայկական ազատությունը: Զուղան աֆղանական արշավանքի ժամանակ. 70 հազար թումանի տուգանք. Զուղան դատապարտված է փայլաման. առասպել չուղայեցի և ուրիշ հայերի անհավատարմության մասին. ավերումներ և բռնի կրոնափոխություն: Զուղան Նաղիւրի ժամանակ. հայերի փախուստը. մի ժամանակակից նամակ. Զուղայի դատարկվելու նշանակությունը ընդհանուր ազգային տեսակետից. կաղաքյաններ:

Պատմության ընթացքը այժմ մեզ հարկադրում է թողնել բուն Հայաստանը և գնալ մի բուռն հայերի հետևից, որոնք բնակություն հաստատեցին Հնդկական թերակղզու զանազան անկյուններում: Վաճառականներ են դրանք, բայց մեր ազգի մտավոր և քաղաքական պատմության մեջ առանձին տեղ և առանձին ուշադրութիւն գրավելու իրավունք են ստացել իրենց գործերով: Ահա թե ինչպես:

Մենք տեսանք հայութեան երկու խոշոր մասերում սկսված շարժումները. արևմուտքում՝ գրական, արևելքում՝ քաղաքական: Մանրամասն նկարագրելով այդ երկու շարժումները, մենք ընդգծեցինք այն շատ կարևոր և բնորոշ հանգամանքը, որ դրանք չմիացան իրար հետ, մնացին առանձնացած, կղզիացած և պարսկա-թուրքական մշտական սահմանագլուխը այն մեծ անջրպետն էր, որի մի կողմում գրական շարժումն էր, առանց քաղաքական գաղափարների, իսկ մյուս կողմում քաղաքական շարժումն էր, առանց գրական գործունեության: Հարկավոր է ուշադրութեամբ վերաբերվել այս հանգամանքին: Մխիթար Մերաստացին և Իսրայիլ Օրիի իրար չեն ճանաչում, գրիչը և սուրը չեն միանում, թեև երկուսն էլ հավասար չափով հարկավոր են հայերին, իբրև քաղաքական մարմին կազմող մի համայնքի, որ արևելյան հարցի մեջ այնքան աղետալի ճակատագիր ունի: Նվ այդ կղզիացումը, ինչպես կարող ենք կորակացնել մինչև այժմ պատմաժողովրդից, իր խիստ կնիքն է դնում երկու շարժումների վրա էլ: Գրական շարժումը, խորթ մնալով այն սկզբունքներին, որոնք քարոզվում էին Հայաստանի արևելքում վառողի միջոցով, շարունակեց հին ուղղութիւնը, ամփոփված մնալով համարյա միմիայն կրոնական բարոյական նեղ շրջանների մեջ, չհամապատասխանելով ազգի իրական պահանջներին, ժամանակի ոգուն և տրամադրութեանը: Մյուս կողմից էլ քաղաքական շարժումը, շունենալով իր հետ այնպիսի հզոր գործոն, որպիսին է գրականութիւնը, չկարողացավ ժողովրդականութիւն ստանալ իր սահմաններից դուրս, դառնալ հանրային գաղափար, զինվորագրել մեծ մասսաներ, տարածել, լայնացնել շարժումը: Ու այդ շարժումը, ինչպես տեսանք, ամփոփված մնաց միայն Ղարաբաղի և Սյունիքի լեռներում:

Այս դրութիւնը, կարելի է համարձակ պնդել, պիտի երկար շարունակվեր Հայաստանի հողի վրա: Բայց ահա XVIII դարի երկրորդ կեսից երևան է գա-

* Չամչյան Գ, հր. 816:

** Собрание актов, т. II, с. 57.

լիս հեռավոր Հնդկաստանում մի փոքրաթիվ հայ գաղթականություն, որ սկըսում է կատարել արևմտյան և արևելյան հայությունների շարժումները միացնողի դեր: Այդ գաղթականությունը հասկանում է երկու կողմերի պակասությունները, որոնք առաջանում էին միակողմանիությունից և տգիտությունից, մի հզոր խթան է հանդիսանում՝ մտավոր դարգացումը և քաղաքական ազատությունը միմյանց մոտեցնելու, միմյանց հետ եղբայրացնելու համար: Այս է ահա հնդկական գաղթականության ամենախոշոր երախտիքը: Նրան հետևում է, նրա պես գործում է և մի այլ հայ գաղթականություն՝ Ռուսաստանի հայ գաղթականությունը: Եվ համարյա ամբողջ մի դար, XVIII-ի կեսից մինչև XIX-ի կեսը, այդ երկու հայկական հատվածների աղղկությունը ահագին է եղել: Անտես անել կոլոնիզացիան այդ մեծ ուժը, չէ կարելի. առանց դրա հետ ծանոթանալու չի էլ կարող լինել ամբողջացրած, լիակատար պատմություն:

Որտեղից էին Հնդկաստանի հայերը: Այս հարցը մեզ տանում է Նոր Զուղա: Պարսից մայրաքաղաքին կապած այս վաճառականական գաղութի կատարած դերի հետ մենք ծանոթ ենք արդեն: Ահա այդ վաճառականներից էլ զբաղվող արաբներն էին Հնդկական գաղութականությունը:

Հետևելով ջուղայեցի հայերի ճակատագրին, մենք տեսանք մի զարմանալի գիծ: Դա այն է, որ այդ ընդունակ, ժիր վաճառականները ստեղծում են իրենց համար նախանձելի բարեկեցություն, բայց հենց այդ բարեկեցությունն էլ դառնում է նրանց դժբախտությունների պատճառը: Այդքանը բավական չէ: Դժբախտությունները չեն ոչնչացնում նրանց, այլ կարծես շատ հարկավոր են, որպեսզի նրանք ավելի առաջադեմ, ավելի գործունյա և հեղինակավոր դառնան: Քանի որ Զուղան իր հին տեղն էր, Արաքսի մերկ ու ժայռոտ ափի վրա, նա տալիս էր անվախ, համարձակ վաճառականներ, որոնք պատում էին աշխարհի շուրս կողմում և ոսկի ու փարթամություն էին հավաքում իրենց տների մեջ: Այդ հարստությունն էլ պատճառ դարձավ, որ Զուղան ավերվի Շահ-Աբասի ձեռքով և փոխադրվի Պարսկաստանի սիրտը՝ Սպահան: Լացում ու կսկիծներով թողնեց ժողովուրդը իր բնակությունը և իր Արաքսի, իր ժայռոտ գետափի սիրով էր տոչորվում հեռավոր, անդարձ պանդխտության մեջ: Բայց նոր հայրենիքում նա դարձավ ավելի բարեկեցիկ, ավելի փարթամ: Նրա առևտրական ընդունակությունները գնահատվեցան Շահ-Աբասի կողմից: Նրան փառաբանում էին, նրան ամեն տեսակ արտոնություններ էին տալիս: Սկսվեց ջուղայեցիների հանրային գործունեությունը, նրանք բաց են անում իրենց քսակը Հայաստանի ժողովրդի համար, հանդիսանում են մեկենասներ, դարգացնում են իրենց մեջ ազգային կրթությունը, իրենց փողով, իրենց ձեռք բերած մեծ հեղինակությամբ ազդում են հայերի մեծ մասի վրա, դառնում են ղեկավարող, ուղղություն տվող իշխանավորներ:

Բայց ջուղայեցու ճակատագիրը չփոխվեց: Այդ բացառիկ, ամեն կողմով նախանձելի գրությունը չէր կարող մշտապես լինել Պարսկաստանի պես մի երկրում: Որքան աճում ու զարգանում էր Զուղայի հարստությունը, այնքան ակներև էր դառնում, որ այդ հայ վաճառականներին սպասում է մի դառն ու վշտալի ապագա: Առատ դիզվում էին հարստությունները վաճառականական գաղութի մեջ: Փառավոր առարկանքներ էին կառուցվում, մի-մի պալատներ, դարդարված ոսկով ու արծաթով, գեղեցիկ նկարներով: Այդ ապարանքներում հաճախ հյուրընկալվում էին պարսից թագավորները, որոնք գտնում էին այդտեղ ամեն երկրավոր բարիքների առատություն, արևելյան ճոխ փարթամու-

թյուն: Բայց իրանի տերերը դեռ չէին նախանձում իրենց հովանավորության տակ այդքան անօրինակ բարեկեցության հասած գյավուրներին:

Այդպես շարունակվեց մինչև XVII դարի վերջերը: Երբ Պարսկաստանն ընկավ, սնանկացավ, և պարսից արքունիքը կարոտալի, մուրացկանի օրին հասավ, փոխվեց, իհարկե, և Զուղայի գրությունը: Դժբախտ և ապուշ Շահ-Հուսեյնի ժամանակից Զուղան դառնում է պարսկական արքունիքի համար դեռ չշահագործված մի ոսկեհանք: Սպահանի կառավարիչները չէին կարող լսենել իրենց աչքի առջև փռված անպաշտպան, բայց շատ ճոխ բարեկեցությունը մի այնպիսի ժամանակ, երբ իրանի արեգակնափայլ վեհապետը փող լուներ իր դինեսթատությունների, իր հարեմի, իր անթիվ մուլանների համար: Եվ Զուղայում բարձրանում են հեծեծանքներ. այնտեղ է մտնում պարսկական հարստահարությունը՝ զոռով հափշտակելու, խլելու համար: Այդ օրվանից Զուղայի ավերումը միայն ժամանակի հարց էր դառնում:

Դժբախտությունները հենց սկզբից հայերի ձեռքով մացվեցին Զուղայի մեջ: Կրոնամուլ Շահ-Հուսեյնը, իհարկե, աշխատում էր, որ իր երկրում ամենքը մահմեդական լինեն: Հին կրակապաշտ պարսիկների (զեաբրների) մի մասը կրոնափոխ անելուց հետո, նա ուշադրությունը հայերի վրա դարձրեց: Զդիմելով բնությունների, նա առաջարկեց հայերին ընդունել մահմեդականություն: Մեջտեղ պիտի գործեին հոժար կամքը, համոզմունքը: Անշուշտ, Հուսեյն շահը այստեղ ղեկավարվում էր այն համոզմունքով, որ քրիստոնեությունը սնանկության է հասել, որ նա չէ կարող իսլամի վարդապետության պես հաստատուն ու որոշ սկզբունքներ պաշտպանել: Այդ մտքի մեջ նրան հաստատում էին, երեխ, կրոնական կատաղի կռիվները, որոնք տեղի ունեին նրա ժամանակ Զուղայում: Ոչինչ հեղինակություն չէր կարող ունենալ քրիստոնեությունը պարսից արքունիքի առաջ, քանի որ կաթոլիկ քարոզիչները և հայ վարդապետները իրար գզգզում էին, իրար անիծում, իրար հերձվածող, կռապաշտ անվանում: Եվ այդպիսի ժամանակ բնական էր մուլաներով շրջապատված մի շահի համար բացարձակ ասել հայերին, թե կա ավելի լավ և բարձր կրոն, և դա իսլամն է: Համոզմունքով ազդելու համար շահը սարքում էր կրոնական վիճաբանություններ վարդապետների և մուլանների մեջ, որոնք պիտի հաստատեին, թե որ կրոնն է կատարյալ: Բայց երբ պալատական մուլանները անկարող եղան հաղթել հայ վարդապետներին, շահը սկսեց անցկացնել այն միտքը, որ իրեն պարզապես ցանկալի է մահմեդական տեսնել իր բոլոր հավատարիմ հպատակներին:

Եվ իսլամը բավական լավ որս ունեցավ ջուղայեցիների մեջ: Գործ էին տեսնում քաղաքական այն միջոցները, որոնք դեռ իսլամի առաջին դարերում էին մշակված՝ մահմեդականություն ընդունելը ամեն կողմով ձեռնտու և շահավետ դարձնելու համար: Փառքի և նյութական շահի խոստումներով կուրացած շատ հայեր իսլամացան: Սրանց միջոցով մուլանները գեղեցիկ պատերվակ դառան միջամտելու հարուստ հայերի գործերի մեջ: Ուրացողները, իրենց նախկին դավանակիցներին կեղեքելու նպատակով, ամեն տեսակ ստոր մատնությունների, զրպարտությունների էին դիմում: Նրանք ունեին սուտ վկաների բազմություն, մանավանդ, գիտեին, նեղը բնկած ժամանակ, բարձրաձայն, ամբոխի և իշխանության առաջ, արտասանել «հավատս հայհոյեց» խոսքերը, որոնք այնքան սարսափելի են մահմեդական աշխարհում:

Ու Զուղայի մեջ բույն դրին սանձարձակ բնությունները: Կառավարությունը, կրոնափոխ հայերի մատնությունների վրա հիմնվելով, տուգանքների

* «Հայկական տպագրություն», հատ: 1:

էր ենթարկում հայերին, գրավում էր նրանց հարստութիւնները: Ավելի ուր
սափելի էին այդ հրամանները կատարող պաշտոնյաները: Նրանք սոված դա-
լերի նման ընկնում էին այնքան շաղ պատառներ ներկայացնող հայերի վրա,
մեկին երկու-երեք էին առնում, շարչարում, տանջում էին իրենց զոհերին:
Հարստահարութիւնների ընդարձակ ասպարեզ դարձած Ջուղան այլևս չէր
կարող պահել իր մեջ մի վաճառականական համայնք: Եվ նա ընկնում էր
դատարկութիւն: Հալածանքները, պետք է ասել, դեռ ընդհանուր չէին. նրանք
ուղղված էին դեռ անհատների դեմ: Բայց այդ հանգամանքը մեծ նշանակու-
թիւն չունի: Գլխավորն այն էր, որ ոչ ոք ապահով չէր կարող լինել, թե կե-
ղեքումների զոհ չի դառնա: Ամեն ինչ ցույց էր տալիս, որ այլևս չի կարելի
հույս դնել պարսից կառավարութեան վրա: Եվ ջուղացիները սկսեցին որոնել
բնակութեան այլ տեղեր: Նրանք սկսեցին գաղթել:

XVIII դարի սկզբում գաղթականութիւնը արդեն զգալի չափեր ընդունած
ենք տեսնում: 1705 թվականին Ջուղայում դատարկ մնացած տների թիւը
հասնում էր 159-ի*: Նրանց տները հեռացել էին, վերադարձի մասին չէին
էլ մտածում, ուստի եկվորներ բնակվեցան նրանց մեջ: Գաղթականութիւնը
բացարձակ կերպով չէր տեղի ունենում, ոչ էլ մեծ-մեծ խմբերով: Հատ-
հատ մարդիկ, ծածուկ կերպով, թողնում էին իրենց տաքացրած բույները ու
փախչում էին պարսկական իրականութիւնից: Բայց նրանք ցիրուցան չէին
դառնում. վաճառականութեան հարմար տեղեր որոնելով, նրանք ուղևորվում
էին դեպի վաճառաշահ կենտրոնները: Մեծ մասը դիմում էր դեպի հարավ,
դեպի Բուշիր, Պարսից ծոցի այդ նավահանգիստը, իսկ այնտեղից անցնում
էր Հնդկաստան:

Այդ խաղաղ գաղթականութիւնը գուցե այնքան շփոթացներ Ջուղայի
քայքայումը, եթե Շահ-Հուսեյնի անպետք կառավարութիւնը քաղաքական
տագնապների դուռ բացած չլիներ: Ջուղան Սպահանի արվարձանն էր, իսկ
Սպահանը, ինչպես գիտենք, այն գլխավոր բեմն էր, ուր տեղի ունեցան այն-
քան սասանեցնող դեպքեր և հեղափոխութիւններ: Սպահանի այս վիճակը
սաստկացրեց այն աղետները, որոնք թափվում էին Ջուղայի գլխին և շարունակ
ավերում էին նրան:

Այստեղ շատ հետաքրքրական կլինեն լուծել մի հարց. ինչպե՞ս վերաբեր-
վեցան ջուղացի հայերը դեպի Իսրայիլ Օրին և նրա գործը: Բայց ցավելով
պետք է խոստովանել, որ այս հարցի վերաբերմամբ չկան որոշ վկայութիւն-
ներ և մնում է փոքրիշատե, հավանական ենթադրութիւններին դիմել: Ան-
շուշտ Օրին, մանավանդ Սպահանում եղած ժամանակը, չէր կարող անտես առ-
նել Ջուղայի հարուստ, հեղինակավոր հասարակութիւնը: Նա, երևի, հարա-
բերութիւններ ուներ ջուղացիների հետ և, հավանական է, վաչելում էր
նրանց համակրութիւնը. հավանական է, որ ջուղացիներն էին գյուրացնում
Օրիի հարաբերութիւնները Ղանդահարի Գորգին խանի հետ: Միայն այն հան-
գամանքը, որ ջուղացի վաճառական Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենցը այնպի-
սի սիրով նվիրվեց հայրենիքի ազատութեան գործին, զոհեց իր կարողութիւնն
ու անձը, բավական աչքի ընկնող ապացույց է, որ հաստատում է, թե ջուղա-
ցիները անտարբեր չէին դեպի հայկական շարժումը: Գոնե չէ կարելի ասել,
թե ջուղացիներից ոչ ոք չէր համակրում Հայաստանի ազատութեան մտքին:

Որ ջուղացիները մասնակից էին այն շարժմանը, որի նպատակն էր ջնջել
պարսից իշխանութիւնը Հայաստանում, դրա մի ապացույցն էլ այն կարող է
համարվել, որ նրանց համարում էին աֆղաններին Սպահան բերդները, այ-
սինքն՝ պարսից իշխանութեան անկումը ցանկացող մի տարր: Թեև այդ մեղա-
դրանքը ոչ մի հիմք չունի, որովհետև հայերը աֆղանների կողմնակից լինե-
լու ոչ մի պատճառ չունեին, բայց ճիշտ է և այն, որ առանց կրակի ծուխ չէ
լինում: Այդպիսի մի մեղադրանքը, երևի, հիմք էր գտնում այն բանի մեջ, որ
ջուղացիները ցանկանում էին տեսնել ուսաներին տիրած Պարսկաստանի վրա:

Այսպես թե այնպես, Ջուղան երկու կրակի մեջ ընկավ, երբ Միր-Մահ-
մուդը պաշարեց Սպահանը: Նախքան պաշարումը ջուղացիները շատ էին
աղաչել, որ թույլ տան իրենց տեղափոխվել Սպահան, որովհետև Ջուղան բո-
լորովին անպաշտպան էր, չունի նույնիսկ պարիսպներ: Սակայն պարսից կա-
ռավարութիւնը մերժեց այդ թախանձանքները: Պատճառներից գլխավորը,
իհարկե, այն էր, որ Սպահանը, չունենալով ուսելեղենի պաշար, չէր կարող
ընդունել իր մեջ մի նոր մեծ բազմութիւն: Բայց կար և մի բնորոշ պատճառ
էր Պարսից մեծամեծներից մեկը այսպիսի դատողութիւններ հայտնեց. աֆ-
ղանները ավազակներ են, նրանք չեն եկել երկիրներ նվաճելու, այլ հարստու-
թիւններ հավաքելու, թող նրանց լինի փարթամ Ջուղան, գուցե դրանով կշտա-
նան և ետ դառնան: Եվ այդ միտքը հավանութիւն գտավ շահի մոտ: Ջուղան
զոհվում էր Շահ-Հուսեյնի փոսած գահի փրկութեան համար: Բայց ջուղացի-
ներից մի քանի ընտանիքներ տարվեցան Սպահան՝ իբրեւ պատանդներ: Բացի
դրանից, պահանջեցին, որ 300 երիտասարդ ջուղացիներ զինվեն և գնան շա-
հի պալատը պահպանելու: Վաճառականները զենք գործածել էլ զիտեին. 300
ջուղացիներ, զինված անզլիական և հոլանդական ընտիր հրացաններով և
ատրճառակներով, մտան Սպահան, բայց տեսան, որ իրենք չեն հարկավոր
պարսիկներին, այլ իրենց զենքերը: Այդ զենքերը խլվեցին և ջուղացիները
վերադարձան իրենց տները: Հայ վաճառականներին այլևս ոչինչ չէր մնում
անել, բայց միայն փակվել տներում և սարսափահար սպասել թշնամուն:

Աֆղանները, առանց, իհարկե, որեւէ դիմադրութեան հանդիպելու, գրա-
վեցին Ջուղան և շրջականները: Ի՞նչ պիտի անեին հայերը: Իսկույն հպատակու-
թիւն հայտնել Մահմուդին, նշանակում էր ցույց տալ անհավատարմութիւն
դեպի պարսիկները, իսկ անտես անել Մահմուդին, նշանակում էր ենթարկվել
բարբարոս հաղթողի բարկութեան: Մինչդեռ նրանք տարուբերվում էին այդ
երկու կրակների մեջ, անցան մի քանի օրեր: Մահմուդը ինքը կանչել տվեց
հայերին և հարցրեց պատճառը, թե ինչու նրանք չեն գալիս հաղթողի ոտները:
Հայ քաղաքապետը և քեթիուղաները ասացին, թե թշնամութիւնից դրված չեն
իրենք այդպես արել. հայերը ստրուկներ են միայն, և նրանց համար միևնույն
է, թե ով կլինի իրենց տերը: Այդ միանգամայն ճիշտ իրողութիւնը համոզե-
ցուցիչ էր և բռնավորի համար, մանավանդ որ նրա մոտիկ մարդկանցից մե-
կը, անշուշտ լավ տուրք ստացած լինելով հայերից, բարեխոսի դեր էր կատա-
րում: Եվ Մահմուդը կյանք շնորհեց ջուղացիներին, բայց պահանջում էր, որ
նրանք իրենց արյան գինը տան: Իսկ այդ արյունը գնահատվեց 120 հազար
թուման: Այդ գումարը լացացրեց հայերին, և լավ հասկանալով, որ ուրիշ
կերպ չի կարելի համոզել աֆղանցուն, թե այդ տուգանքը սոսկալի ծանրու-
թիւն է նույնիսկ Ջուղայի համար, նրանք առաջարկեցին, որ աֆղանները
իրենք գնան ու մտնեն տները, վերցնեն ինչ տեսնում են: Վերջը Մահմուդը

* «Պատմութիւն Ն. Ջուղայում», հատ. I, եր. 293:

սակարկութեան դիմեց և կանգ առավ 70 հազար թուման գումարի վրա*։ Զուգայեցիները հանձն առան վճարել այդ գումարը։ Քալանթարը Մահմուդի մարդկանց հետ ման էր գալիս տնտեսուն, որքան ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր և իրեր էր տեսնում, վերցնում էր։ Հարցը այնքան տուգանքի քանակութեան մեջ չէր, որքան այդ տուգանքը առնելու ձևի մեջ։ քսան հազար թումանի արծեք ունեցող հարստութիւնը գնահատւում էր ինն հազար թուման և այդպէս էլ հաշվի էր դրւում։ Աւելացրեք դրա վրա հայերի տներին հանած 5000 հատ աստղաս, զուլթի, մահուդ և շալ կապա, 8000 շուխա կապա՝ առանց կարի, որպեսզի աֆղան զինվորները շորեր կարեն իրենց համար, մեծ քանակութեամբ վերմակ, ներքնակ, բարձ, «բոլորն էլ զառ ու զումաշ», ավելացրեք, բացի դրանից, և 12 հատ աղջիկներ, և դուք մի մոտավոր հասկացողութիւն կկազմեք, թե ինչ ահագին գնով ջուղայեցիները գնեցին իրենց գլխի ողջութիւնը։ Թե Զուգայից և թե ուրիշ տեղերից խլած այդքան գանձերը Մահմուդը ուղարկեց Ղանդահար և դրանց հետ նաև 60 տուն հայեր, որոնք պիտի բնակվէին Աֆղանստանում՝ այդ երկրին իրենց խելքով և ընդունակութեամբ ծառայելու համար**։

Կարելի է ասել, որ Զուգայի մահվան դատավճիռը առաջին անգամ ստորագրողը աֆղանական արշավանքն էր։ Մահմուդը այսպէս էր դատում։ «Փողը հային հարկավոր չէ. փողը հարկավոր է աֆղան զինվորին, որ կովում է հայը պիտի ստրուկ լինի և վարուցանք անե. ապա, ուրեմն, փողը, հարուստ տունն ու տեղը բոլորովին ավելորդ են նրա համար»։ Այդպէս էլ նա վարվում էր հայերի հետ. կեղերել, առնել ամեն մի արժեքավոր բան և փոխարինը թույլ տալ, որ կաթնատու կովը ապրե, այս էր նրան ղեկավարող միտքը։ Բայց տեսեք, թե որքան սև է ստրուկի բախտը. այն հանգամանքը, որ աֆղանները հայերին չէին կոտորում, տեղային պարսիկ ազգաբնակչության համար մի ապացույց էր, որ աֆղանները հայերի դաշնակիցներն են, և հայերն են աֆղաններին բերել Պարսկաստան։

Եվ հանգամանքները, հակառակի պես, դալիս էին այս անհեթեթ զրպարստութիւնը հաստատելու։ Այսպէս, երբ պարսիկ խաներից մեկը, Ֆրիդոն խանը, մեծ քանակութեամբ զորք հավաքելով, դուրս է գալիս Մահմուդի դեմ, Փերիայի գավառում պարսիկները նրան համոզում են, թե բոլոր դժբախտութիւնների պատճառը հայերն են։ Այդ գավառում Շահ-Աբասի տարած գաղթականութիւնից կազմվել էին հայ գյուղերը։ Ֆրիդոն խանը վճռում է բնաջինջ անել շորս հատ այդ գյուղերից և մի զորաբաժին է ուղարկում այդ նպատակով։ Բայց կոտորածը տեղի չէ ունենում այս անգամ. հանդիպում են աֆղան զորքեր, որոնք փախցնում են պարսիկներին և ազատում հայ գյուղերը։ Այս պատահական օգնութիւնը այլևս ոչինչ կասկած չէ թողնում պարսիկների մեջ։ Ուստի երբ նույն Ֆրիդոն խանը, օգուտ քաղելով աֆղանների հեռանալուց, կրկին երևում է Փերիայի գավառում, նրա առաջը դուրս եկած պարսիկները օձիք պատռելով, գլուխներին մոխիր ցանելով հավատացնում էին նրան, թե աֆղանների կատարած արյունահեղութիւնների, ավերմունքների բուն պատճառը հայերն են, որոնք բերել են նրանց պարսից երկիրը։ Այս անգամ աֆղան

զորքեր չկային, և Ֆրիդոն խանի զորքերը անպատիժ սրի քաշեցին շորս հայ գյուղերի բնակիչներին, իսկ սրից աղատվածներին գերի տարան։ Այդ գերիներին աղատեց Մահմուդը իր մի արշավանքի ժամանակ։ Դա էլ մի նոր փաստ էր, որ դալիս էր կատարելապէս հաստատելու պարսկական այն առասպելը, թե աֆղանները հայերի բարեկամներն ու դաշնակիցներն են։

Այդ առասպելը սարսափելի աղետներ պատճառեց, մանավանդ, ջուղայեցիներին, երբ Պարսկաստանի տերը Նադիրը դարձավ։ Ահարկու բռնավորը իր ամբողջ կատաղութիւնը թափեց հայ վաճառականների վրա։ Նրա առաջ կրկնում էին նույն շարախոսութիւնները հայերի մասին, և նա հավատում էր դրանց կամ գոնե շատ ձեռնատու էր համարում հավատացողի նման երևալ։ Փառասեր իշխողին հարկավոր էին դրամական ահագին միջոցներ իր աշխարհակալական ձգտումները իրագործելու և «երկրորդ Ալեքսանդրին» փառքին վաճիլ ճոխութիւններ ցույց տալու համար։ Ուստի նա անողորմ կերպով քամում էր ջուղայեցի վաճառականներին, դուրս էր ծծում այդ երբեմնի փարթամ գաղութի վերջին հյութերը։ Նույնիսկ Հնդկաստանից անհուն հարստութիւններով վերադառնալուց հետո էլ նրա աչքը ջուղայեցիների ոսկու վրա էր։ 1739 թվականից մինչև իր մահվան տարին, 1747-ը, Նադիրը ստանում էր Զուգայից տարեկան ոչ պակաս, քան 10 հազար թուման։ Բայց եղան ժամանակներ էլ, երբ Զուգան մի տարվա մեջ տվեց նրան 45 հազար թուման։

Հասկանալի է, որ այսքան հարստութիւններ ժողովրդի մեջքից հանելը հեշտ չէր լինի առանց բռնութիւնների դիմելու։ Եվ Նադիրը, ինչպէս գիտենք, պատիժներ ու գազանութիւններ խնայողներից չէր, մանավանդ այն միջոցին, երբ նա ընկավ զարհուրելի կասկածոտութեան մեջ և ամենայն հեշտութեամբ ստորագրում էր ամբողջ քաղաքներ, ամբողջ համայնքներ բնաջինջ անելու վճիռներ։ Դեռ Զուգան, անշուշտ, բախտավորներից մեկն էր. նրան կողոպտում, մերկացնում էին, նրա մեջ սովորական էր դարձել բնակիչներին տանջելը, ամեն տեսակ բարբարոսական անգթութիւններով փող, հարստութիւն խլելը, բայց և այնպէս, գոնե թույլ էին տալիս ջուղայեցիներին ապրել, գոնե կյանք էին շնորհում նրանց, անդադար հարստահարվողի, կողոպտվողի կյանք։ Սարսափահար ժողովրդը անիծում էր «երկրորդ Ալեքսանդրին», թեև նա էր իրանին վաղեմի փառք ու մեծութիւն կրկին տվողը։ Զուգայեցիների զգացմունքը երևում է ժողովրդական բանաստեղծ Բադիր Օղլու երգերի մեջ։ Այսպէս է սկսվում այդ երգերից մեկը.

Թիւն ձէԱ* շուն Նադիր սարվան վեր առեց կրակն,
Ոչ միայն երկրումս մարդ չեթող, այլ թամամ
աշխարհիս էրիտ մին-մին մահակն։
Մահակն էրիտ ողջին մին-մին լուծեց լուծ,
էլ ոչ զբուց իմացավ ոչ ահվալ հարցուց,
Մեծ ու պստիկ ողջին խեղդեց քոռացուց**։

Ի՞նչ էր մնում անել։ Փերիայի գավառում գտնվող մի քանի հայ գյուղեր մահմեդականութիւն ընդունեցին։ Իսկ ջուղայեցիները հեռանում էին իրենց դժբախտ քաղաքից, լավ հասկանալով, որ Պարսկաստանի մեջ իրերի դրութիւնը ոչինչ լավ ապագա չէ խոստանում։ Եվ իրավ, Նադիրի մահից հետո երկիրը մատնվեց կատարյալ անիշխանութեան։ Իրանի գահը կռվածադիկ

* Պարսկական թումանը այն ժամանակներում, ինչպէս վկայում է Հակոբ Շահմիրյանը «Նոր տետրակ» գրքի մեջ, հավասար էր 20 հնդկական ոսկիին։ Մի ուսմին 50 կոպեկից ավել արժէ. հետևաբար, պարսկական թումանը այն ժամանակ արժէր 10 ուրլուց ավել։ Այս հաշվով Մահմուդը ջուղայեցիներից պահանջում էր 1.200.000 ուրլի, բայց հետո բավականացավ 700.000 ուրլով։

** Պետրոս Գիլանեց, «Կռնեկ», 1863, եր. 188։

* Աղաբիայի թվականն է, որ սկսվում է Զուգայի հիմնարկութեան օրից։

** Պատմութիւն Նոր-Զուգայու, հատ. I, եր. 263։

դարձավ բազմաթիվ թեկնածուների ձեռքին. ով վրա էր հասնում, փոքրիշատի հաջողությամբ գործում, նա էլ ժողովրդի տերն էր, մանավանդ ժողովրդի կեղեքողը: Ավագակցությունները սոսկալի սանձարձակության հասան: Մինչև այդ Ջուղան կողոպտողները պարսից շահերն էին: Այժմ զանազան ավագակցի-ղեր, ինչպես, օրինակ, վայրենի լոռերը, նույնպես ձեռք էին հասցնում նրան, ավերում, թալանում: Հեռանալու, անդարձ գաղթելու անհրաժեշտությունը գնալով ավելի ստիպողական էր դառնում ջուղայեցիների համար:

Բայց պետք է նկատել, որ պարսից կառավարությունը այնքան լավ էր հասկանում Ջուղայի նշանակությունը, որ չէր ուզում զրկվել նրա վաճառական-ներից: Գաղթականությունը խստությամբ արգելված էր, և, սակայն, այդ արգելքը կարող չեղավ կանգնեցնել գաղթականությունը: Հայերը տեսակ-տեսակ միջոցների էին դիմում: Հարուստ ընտանիքները Երուսաղեմ ուխտ գնալու պատրվակով թույլտվություն էին ստանում օրը ցերեկով ճանապարհորդելու և այդ իրավունքը, իհարկե, մեծամեծ կաշառքներով էին ձեռք բերում: Իսկ շատերը պարզապես փախչում էին. վարձելով հմուտ ջորեպաններ, նրանք դի-շերը դուրս էին գալիս իրենց տներից, փակում էին դռները, թողնելով սենյակ-ների մեջ տնային բոլոր իրերն ու կարասիները, բանալին զցում էին կտորը և վերցնելով իրենց հետ դրամ, գոհարեղեն և այլ թեթև քաշ ունեցող հարս-տություններ, նստում էին ջորիների վրա և սրարշավ փախչում:

Մեջտեղ փառավոր կերպով օգտվում էր Ջուղայի քաղաքացի Սարգիսը: Սա, 1739-ին ստանձնելով իր պաշտոնը և տեսնելով որ ալան-թալանի ժամա-նակներն են, ինքն էլ մի կողմից հանդիսացավ մի բռնավոր և սկսեց անխնա կեղեքել իր ազգակիցներին: Եթե պետք էր լինում արքունիքի համար մի քանի հազար թուման հավաքել, քաղաքացի Սարգիսը մի հազարն էլ իր համար էր առնում: Ագահությունը հասցնում էր նրան մատուցությունների, որոնք լավ մի-ջոց էին խանական անգթություններով կաշառքներ կորցնելու համար: Մի կող-մից էլ այս վատ մարդն էր փութացնում ջուղայեցիների գաղթականությունը, որ նրա համար եկամուտների մի առատ աղբյուր էր: Բոլոր հեռացողները, մանավանդ փախչողները, պիտի նախ կաշառքներով փակեին նրա բերանը և ապա մտածեին ճանապարհվելու մասին: Գաղթականների զգացմունքները, դրությունը նկարագրելու համար բերում ենք այստեղ կտորներ մի նամակից, որ գրել են երեք գաղթական եղբայրներ իրենց մորը, Բաղրա քաղաքից, 1738 թվականին*:

Երազի որ ճշմարիտ կասեք, թե եթե ձեզ համար լինեինք նեղություն քաշում, ձեզ բոլոր փող կուղարկեինք, որ խարջեք և տաք աղա Սարգիս քա-լանթարին, որ ձեզ շնեղացներ, և մենք կգայինք ձեզ դուրս, որ ուրախ ապ-րիք: Ապա մենք էլ զրույց ունենք ասելու, այն է, թե մեր պապենական, հորե-նական էսչանք տարեն դատած դովլաթ հանդերձ մեր տատմունքովն երեք շորս տարումն տվինք զալըմին (բռնավորին), հերիք չէր, որ մեր հեր էդ երկ-րին զովմին ֆիքրիցն, դասիցն (մտատանջություն) և երկյուղիցն մեռավ, մեզ եթիմ անմխիթար թողեց, էս էլ դեռ հերիք չէր, որ մաբլաղ էր թուրքի, վրա-ցու անմխիթար մնացինք, էդ երկրեն փախանք, էսօր քանի տարի է Աստուծո ողորմությամբ և ձեր սուրբ աղոթքովն էսչանք հոգի քուրդի, հայի, ֆրանկի դուրս անելով դատեցինք տվինք մեր պարտքերն. հավատացեք ալևորվել ենք, որպես ինձ տեսել եք, տասն անգամ ավել եմ ալևորվել: Մին ուրախություն

լինք տեսել և ուրախություն չենք արարել, ի՞նչ սրտով պիտի գանք էդ եր-կրին կամ ի՞նչ ումիղով գանք, երբ տարեն և ամսեն մին թագավոր է նստում, և մի քանի դովրանա՝ դուրումն մեզանե պակաս չէ. էս էլ մեր ազգն բոլո-րովին տեսնում ենք և լսում ենք, որ սիրտ չունեն գան Ջուղա. մենք ինչո՞ւ գանք, շորս հինգ տանով հո Ջուղան ավագ (շեն) չէ մնալու: Էսպես քանեք տեսնելով և լսելով հուսահատվել ենք մնացել. և ձեր հրամանոց որ խարջուղ լինք ուղարկում և ձեր գրած բարաթները (փոխանակագիր), որ չենք ընդունում, շատ պատճառներ ունենք. որպես առաջ արդ եմ արել, մեկ էլ արդ անեմ, տեսնում ենք, որ իզուր պարտք ենք անում, ձեզ ուղարկում, բայց ձեզ չէ հաս-նում, ձեռներիցդ ուժով կամ հոժար կամքով խլում են և բարաթը, որ գրում եք, տասն թուման առնում, քսան եք գրում, տասին հինգն էլ տալիս եք զա-լըմին, որ տանի քուրդի փոր կոխի, մեզ վրա մեծություն ծախի...

Ձեզ ամենքիդ հայտնի է, որ էդ երկիրն մեզ համար խեղ չի առնում. ի՞նչ եղան խաղարկեց երեք օջախն, Շարիմանենց, Սալընջենց, Ջախաթունենց, Բրդղենց, Ջամալենց, Գերաբենց, Քառասանենց, Քամալենց, Խոջա-Պողոսենց, Խոջա-Շաֆրաղենց, Ֆրանգսիսենց, աղա Դավութենց, Խոջա-Նիկողոսենց, Ջիգ Մուքեղենց, Աղա-Բաբենց, Փարսաղանենց, Մեծ-Շահենց և այլ մյուս օջախ-ները, որ ձեր հրամանքն էլ, առավել պատվելի մայրս, լավ ես տեղյակ: Մեկն էլ չէ մնացել, մենք հո նրանց նոքարը չենք դառնա, էնպես ավագ և մարդաշատ ու հաստատ թագավորության ժամանակումն, որ նրանք փչացան, մենք մի շորս-հինգ տուն, էս խարաք և անհաստատ ժամանակումն ինչպե՞ս պիտի ապ-րենք, նանի ջան... Մտածիր մեզ և քույրերիս խղճա, գնա Մեհրաբ խանի ոտ-ներն ընկիր, պապե էլ աղաչանք եմ արել, որ Մեհրաբ խանի դուրսդումն արդ առի, որ ձեզ դուրս ուղարկի. ինչպես և լինի, հուսացեք Աստված, դուրս եկեք, որ համ քուերքս իրենց մուրազին հասնեն, համ մենք և համ հրամանքդ ուրա-խանաս հանգստանաս, համ Աստուծով մենք... Առաջ մենակ էի, չէիր լսում, հիմա երեք եղբայր միատեղ ենք գրում, էլի լսում չես, իրավունք ունիս, ինչ կգա մեր ձեռքից. գոնե Հոխիսիմեն և Մարիամ ջանն ուղարկիր և եթե կարելի կլինի, երկու լավ աղջիկ էլ հրամանոցդ ձեռքովն նշանիր, ուղարկիր մինը պա-րոն Պողոսի, մինը պարոն Հովհաննեսի համար. թե որ չլինի, թույլատրությու-ն գրիր, որ տեղս համատանցի և հալեպցի և Ջուղայու Սպեքբանց աղջկերք կան, պակեկ տամ: Ինչ էլ լինի, ինչ որ հրամանոցդ կամքն է գրիր և ապա որ իմա-նանք, ամեն հրամանդ կպահենք, բայց էս որ գրում ես, թե եկեք Սպահան, չենք լսում... Աղվանի գալը և Ջուղու տառապանքն լսեցինք, քանի բառերով գրեցինք, որ մտածեք, տեսնեք որ միշտ էդ երկրի զալումը չէ պակասելու, մի օր առաջ դուրս եկողը շատ հանգիստ կլինի»:

Այս անարվեստ, իրական պատկերը նկարում է մեր առջև քայքայված, ավերակնացած բարեկեցության ցավալի տեսարանը: Ջուղան երկրորդ ան-գամ մոխիրների կույտ էր դառնում: Այս անգամ նա այլևս պոկ չէր գալիս իր տեղից, չէր փոխադրվում օտար, հեռավոր աշխարհ: Նա մնում էր իր տեղը. բայց ի՞նչ դրություն մեջ. աղքատ, փոքրացած, տխուր ու լալկան: Փառավոր ապարանքները դատարկ էին կանգնած: Այլևս մարդիկ չկային, որ բնակվեին այդ թափուր ու շքեղ տներում և նրանք քանդվում էին, այգիների տեղեր դառ-նում: Քարն անգամ չէր կարողանում պահպանել վաղեմի փարթամության հի-շատակը: Մնում էր, ինչպես և Արաքսի ափում, մի մեծ գերեզմանատուն միայն, որ վկայում էր, թե Ջուղան ունեցել է մի նախանձելի անցյալ: Հար-յուր և ավելի տարիներ էին անցել այն ողբալի օրերից, երբ Շահ-Աբասի գերե-

* Պատմություն Նոր-Ջուղայու, II, եր. 296: Մենք թեթև փոփոխություններ մտցրինք՝ գրո-վածքը ավելի հասկանալի դարձնելու համար:

վարութեան ականատես երգիչը* ողբում էր ջուղայեցիներին այսպիսի խոսքերով:

Ափսոս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Ցիրուցան կղաք անմեղ անխորհուրդ...¹⁵⁹

Այժմ էլ ճիշտ նույնն էր Ջուղայի վիճակը. այժմ էլ ափսոսելի էր այդ խեղճիկ ժողովուրդը: Բայց մենք թողնենք ավերակների սրտաճմլիկ տեսքը, ավերվածների ցավերն ու կսկիծները: Ջուղայեցիներին ճակատագրի ներքին խորհուրդն է հետաքրքրականը: Մենք գիտենք, որ դժբախտ պատահարներից հալածելով նրանց, պատճառ էին դառնում, որ այդ մարդիկ օգտակար հանդիսանան հայ ազգի համար: Այս տեսակետից Ջուղայի գլխին թափված հարվածները մի-մի գեղեցիկ ժպիտ էին հայութեան համար:

Տարօրինակ չէ՞ այս հանգամանքը: Ահա Նադիր շահի բռնությունների ժամանակ, 1743 թվականին, Ջուղայի առաջնակարգ, հարուստ վաճառական Աղազարը կամ Եղիազարը ուղարկում է իր Հովհաննես որդուն Ռուսաստան, որպեսզի իմանա՝ հարմար է արդյոք տեղափոխվել այնտեղ և ազատվել անսահման հարստահարություններից: Հովհաննեսը լավ լուր է բերում, և Աղազարը 1747-ին ընդմիշտ թողնում է Ջուղան ու ընտանիքով գնում Ռուսաստան: Այդտեղ նա կազարյան տոհմի նախահայրն է դառնում, այն տոհմի, որի անվան հետ կապված են այնքան փառավոր գործեր և որ մեր պատմության մի ամբողջ շրջանն է գրավում:

Բայց մենք թողնենք առայժմ կազարյաններին: Ջուղայեցի գաղթականների մեծ մասը Հնդկաստան է գնում, և մենք նախ այդ մասին պիտի հետևենք:

II

Հայերի ծանոթությունը Հնդկաստանի հետ հին ժամանակներից: Եվրոպացիների մոտքը Հնդկաստան. պորտուգալացիներ, հոլանդացիներ. առևտուր, անգլիական և ֆրանսիական ընկերությունները: Հայերի դիմքը Հնդկաստանի առևտրական գործերում. արտոնություններ մոնղոլ քաղաքներից. առևտրական մեծ շահեր: Հայերը միանում են անգլիացիների հետ. 1688-ի արտոնություններ. անգլիական ազդեցության հետևանքներ. հասարակական գործունեություն. մի օրինակ հղիացած վաճառականության կյանքից: Հայերը տեղացի իշխողների մոտ. նրանք օգնել են անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին եվրոպացիների անհաջողությունները. Աուրենգ-Ջեբ. մրցություն անգլիացիների և ֆրանսիացիների մեջ. Դյուպլե. անգլո-ֆրանսիական պատերազմներ. ֆրանսիացիները դուրս են մղվում: Անգլիացիների պատերազմներ տեղացիների դեմ. հայերի մասնակցությունը այդ պատերազմների մեջ. Պետրոս աղա Հարությունյան. նրա եղբայր Գրիգոր կամ Գորգին խան. հայ գորագույնը և ուր հազարապետներ. դրանց տարած հաղթությունները անգլիացիների դեմ. բնորոշ հանգամանք այդ գորականների կյանքից:

Հայերը նոր չէին ծանոթանում Հնդկաստանի հետ: Արեւելքի այս ճոխ ու քաղաքակիրթ երկիրը ամենահին ժամանակներից էր հռչակված իր բնական հարստություններով, իր զարմանալի արդյունադործությամբ. թե՛ աշխարհա-

կալ և թե՛ վաճառական ազգերի համար դա եղել է նախանձ շարժող, ախորժակ գրգռող մի շքնաղ պատառ: Դեպի Հնդկական թերակղզին էին գնում մեծամեծ գինվորական բանակներ՝ նվաճումների համար: Այնտեղ էին դիմում և առևտրական կարավանները՝ հնդկական թանկագին ապրանքներ դուրս բերելու և համաշխարհային վաճառանոցներում ցրվելու համար:

Հայերն էլ շատ վաղուց ճանաչում էին Հնդկաստանի ճանապարհը. Հայաստանը հենց հնդկական մեծ առևտրական ճանապարհի վրա էր գտնվում*: Դեռ Քսենոֆոնը պատմում է***, որ պարսից թագավորը, կամենալով դեսպանություն ուղարկել Հնդկաստան, դիմեց հայերին, իբրև ճանապարհը լավ ճանաչող մարդկանց, և առաջարկեց այդ դեսպանության ուղեցույցը լինել: Պատմում են, որ քրիստոնեությունը առաջին անգամ Հնդկաստան մտցնողը մի շատ հարուստ վաճառական հայ էր, որ ապրում էր 4-րդ դարում և որի անունն էր Մար Թովմա Կանա: Իբրև թե այս Թովման էր, որ, ընտելանալով բնիկներին, բերել տվեց եպիսկոպոսներ և քահանաներ, նույնպես և քրիստոնյա գաղթականությունն ասորիներից և այժմյան Մադրասի մոտ շինեց մի փոքրիկ քաղաք եկեղեցիներով ու դպրոցներով***: Բազրատունիների ժամանակ էլ հայ վաճառականները մտնում էին Հնդկաստան: Հայտնի է, որ Սմբատ Երկրորդ թագավորը Անիի մայր եկեղեցու համար Հնդկաստանից բերել տվեց մի հիանալի բյուրեղյա ջահ, որ արժեք 80 հազար ոսկի:

Առևտրական հարաբերությունները Արեւելքի և մասնավորապես, Հնդկաստանի հետ հայերը զարգացրին միջին դարերից սկսած, երբ կորցնելով իրենց անկախությունը և հայրենիքը, գաղթականական կյանքին սովորեցին և առևտրին նվիրվեցին: Նրանք մտան նույնիսկ Չինաստան, ուր XIV դարի սկզբում մի հայ տիկին կառուցանում է մի մեծ և գեղեցիկ եկեղեցի և մեռնելիս կտակում է նրան ֆրանցիսկյան կրոնավորներին: Այս դեպքը ցույց է տալիս, որ հայ վաճառականը շատ անգամ մենակ չէր կատարում իր համաշխարհային թափառումները: Նրա հետ երբեմն գնում էր և նրա կինը, հարկավոր էր լինում հիմնել փոքրիկ գաղութներ: Այդ տեսակ գաղութներ կային և Հնդկաստանում ու նրա սահմանակից երկրներում: Դեռ 1563 թվականին Հնդկաստանի Աքքարաբատ քաղաքում հիմնվում է հայկական եկեղեցի: Հնդկաստանը նույնիսկ լեհական հայ գաղթականության շատ լավ ծանոթ շուկա էր: Բայց այնտեղ ամենից հաճախ երևացողները ջուղայեցի վաճառականներն էին դեռ այն ժամանակ, երբ բնակված էին Արաքսի ափին: Իսկ երբ հիմնվեց Նոր Ջուղան և Շահ-Արաքսի պես հզոր բռնակալը իր հովանավորության տակ առավ նրան ու ոչինչ չէր խնայում երկրի վաճառականությունը զարգացնելու համար, ջուղայեցիները, իհարկե, անտես չէին կարող անել իրենցից այնքան մոտիկ գտնվող հռչակավոր երկիրը, որ ժիր ու խիզախ վաճառականների համար մի կատարյալ ոսկեհանք էր ներկայացնում:

XVII դարի սկզբից, այսինքն՝ Նոր Ջուղայի հիմնելու ժամանակից, հայկական հիշատակները բազմանում են Հնդկաստանի սահմաններում և այդ սահմաններից դուրս: Վաճառականությունը հային տանում է Բիրման, Սիամ, Հնդկական օվկիանոսի կղզիները՝ Ճավա, Սումատրա, Փիլիպինյան արշիպելագոսը, մանավանդ, Մանիլա քաղաքը: Արգելքները կարծես գոյություն չունեին հայ վաճառականի համար: Սպանիան համարյա արգելում էր օտարների

* «Հայկական տոպոգրություն», I, էր. 291:

** «Կյուրոպեդիա», III, գլ. 11:

*** «Սիսական», էր. 469:

* Ստեփան վարդապետ: Տե՛ս «Քնար Հայկական», Պետերբուրգ, 1868, էր. 134:

վարութեան ականատես երգիչը* ողորմ էր ջուղայեցիներին այսպիսի խոսքերով:

Ախոսս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ,
Յիրուցան եղաք անմեղ անխորհուրդ...¹⁵⁰

Այժմ էլ ճիշտ նույնն էր Զուղայի վիճակը. այժմ էլ ափսոսելի էր այդ խեղճիկ ժողովուրդը: Բայց մենք թողնենք ավերակների սրտաճմլիկ տեսքը, ավերվածների ցավերն ու կսկիծները: Զուղայեցիների ճակատագրի ներքին խորհուրդն է հետաքրքրականը: Մենք գիտենք, որ դժբախտ պատահարներից հալածելով նրանց, պատճառ էին դառնում, որ այդ մարդիկ օգտակար հանդիսանան հայ ազգի համար: Այս տեսակետից Զուղայի գլխին թափված հարվածները մի-մի գեղեցիկ ժպիտ էին հայութեան համար:

Տարօրինակ չէ՞ այս հանգամանքը: Ահա նադիր շահի բռնությունների ժամանակ, 1743 թվականին, Զուղայի առաջնակարգ, հարուստ վաճառական Աղազարը կամ Եղիազարը ուղարկում է իր Հովհաննես որդուն Ռուսաստան, որպեսզի իմանա՝ հարմար է արդյոք տեղափոխվել այնտեղ և աշատվել անսահման հարստահարություններից: Հովհաննեսը լավ լուր է բերում, և Աղազարը 1747-ին ընդմիշտ թողնում է Զուղան ու ընտանիքով գնում Ռուսաստան: Այդտեղ նա կազարյան տոհմի նախահայրն է դառնում, այն տոհմի, որի անվան հետ կապված են այնքան փառավոր գործեր և որ մեր պատմության մի ամբողջ շրջանն է գրավում:

Բայց մենք թողնենք առայժմ կազարյաններին: Զուղայեցի գաղթականների մեծ մասը Հնդկաստան է գնում, և մենք նախ այդ մասին պիտի հետևենք:

II

Հայերի ծանոթությունը Հնդկաստանի հետ հին ժամանակներից: Եվրոպացիների մուտքը Հնդկաստան. պարսկալացիներ, հույնալացիներ. առևտուր, անգլիական և ֆրանսիական ընկերությունները: Հայերի դիրքը Հնդկաստանի առևտրական գործերում. արտոնություններ մոնղոլ քաղաքներից. առևտրական մեծ շահեր: Հայերը միանում են անգլիացիների հետ. 1688-ի արտոնություններ. անգլիական ազդեցության հետևանքներ. հասարակական գործունեություն. մի օրինակ հղիացած վաճառականության կյանքից: Հայերը տեղացի իշխողների մոտ. նրանք օգնել են անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին եվրոպացիների անհաջողությունները. Աուրենգ-Ջեբ. մրցություն անգլիացիների և ֆրանսիացիների մեջ. Դյուպլե. անգլո-ֆրանսիական պատերազմներ. ֆրանսիացիները դուրս են մղվում: Անգլիացիների պատերազմները տեղացիների դեմ. հայերի մասնակցությունը այդ պատերազմների մեջ. Պետրոս աղա Հարությունյան. նրա եղբայր Գրիգոր կամ Գորգին խան. հայ գորագույնը և ուր հազարապետներ. դրանց տարած հաղթությունները անգլիացիների դեմ. բնորոշ հանգամանք այդ գորականների կյանքից:

Հայերը նոր չէին ծանոթանում Հնդկաստանի հետ: Արևելքի այս ճոխ ու քաղաքակիրթ երկիրը ամենահին ժամանակներից էր հռչակված իր բնական հարստություններով, իր զարմանալի արդյունադործությամբ. թե՛ աշխարհա-

կալ և թե՛ վաճառական ազգերի համար դա եղել է նախանձ շարժող, ախորժակ գրգռող մի շքնաղ պատառ: Դեպի Հնդկական թերակղզին էին գնում մեծամեծ զինվորական բանակներ՝ նվաճումների համար: Այնտեղ էին դիմում և առևտրական կարավանները՝ հնդկական թանկագին ապրանքներ դուրս բերելու և համաշխարհային վաճառանոցներում ցրվելու համար:

Հայերն էլ շատ վաղուց ճանաչում էին Հնդկաստանի ճանապարհը. Հայաստանը հենց հնդկական մեծ առևտրական ճանապարհի վրա էր գտնվում*: Դեռ Քսենոֆոնը պատմում է***, որ պարսից թագավորը, կամենալով դեսպանություն ուղարկել Հնդկաստան, դիմեց հայերին, իբրև ճանապարհը լավ ճանաչող մարդկանց, և առաջարկեց այդ դեսպանության ուղեցույցը լինել: Պատմում են, որ քրիստոնեությունը առաջին անգամ Հնդկաստան մտցնողը մի շատ հարուստ վաճառական հայ էր, որ ապրում էր 4-րդ դարում և որի անունն էր Մար Թովմա Կանա: Իբրև թե այս Թովման էր, որ, ընտելանալով բնիկներին, բերել տվեց հայկազուններ և քահանաներ, նույնպես և քրիստոնյա գաղթականություն ասորիներից և այժմյան Մադրասի մոտ շինեց մի փոքրիկ քաղաք եկեղեցիներով ու դպրոցներով***: Բագրատունիների ժամանակ էլ հայ վաճառականները մտնում էին Հնդկաստան: Հայտնի է, որ Սմբատ Երկրորդ թագավորը Անիի մայր եկեղեցու համար Հնդկաստանից բերել տվեց մի հիանալի բյուրեղյա ջահ, որ արժեք 80 հազար ոսկի:

Առևտրական հարաբերությունները Արևելքի և, մասնավորապես, Հնդկաստանի հետ հայերը զարգացրին միջին դարերից սկսած, երբ կորցնելով իրենց անկախությունը և հայրենիքը, գաղթականական կյանքին սովորեցին և առևտրին նվիրվեցին: Նրանք մտան նույնիսկ Չինաստան, ուր XIV դարի սկզբում մի հայ տիկին կառուցանում է մի մեծ և գեղեցիկ եկեղեցի և մեռնելիս կտակում է նրան ֆրանցիսկյան կրոնավորներին: Այս դեպքը ցույց է տալիս, որ հայ վաճառականը շատ անգամ մենակ չէր կատարում իր համաշխարհային թափառումները: Նրա հետ երբեմն գնում էր և նրա կինը, հարկավոր էր լինում հիմենի փոքրիկ գաղութներ: Այդ տեսակ գաղութներ կային և Հնդկաստանում ու նրա սահմանակից երկրներում: Դեռ 1563 թվականին Հնդկաստանի Աքքարաբատ քաղաքում հիմնվում է հայկական եկեղեցի: Հնդկաստանը նույնիսկ լեհական հայ գաղթականության շատ լավ ծանոթ շուկա էր: Բայց այնտեղ ամենից հաճախ երևացողները ջուղայեցի վաճառականներն էին դեռ այն ժամանակ, երբ բնակված էին Արաքսի ափին: Իսկ երբ հիմնվեց Նոր Զուղան և Շահ-Աբասի պես հզոր բռնակալը իր հովանավորության տակ առավ նրան ու ոչինչ չէր խնայում երկրի վաճառականությունը զարգացնելու համար, ջուղայեցիները, իհարկե, անտես չէին կարող անել իրենցից այնքան մոտիկ գտնվող հռչակավոր երկիրը, որ ժիր ու խիզախ վաճառականների համար մի կատարյալ ոսկեհանք էր ներկայացնում:

XVII դարի սկզբից, այսինքն՝ Նոր Զուղայի հիմնելու ժամանակից, հայկական հիշատակները բազմանում են Հնդկաստանի սահմաններում և այդ սահմաններից դուրս: Վաճառականությունը հային տանում է Բիրման, Սիամ, Հնդկական օվկիանոսի կղզիները՝ Ճավա, Սումատրա, Փիլիպինյան արշիպելագոսը, մանավանդ, Մանիլա քաղաքը: Արգելքները կարծես գոյություն չունեին հայ վաճառականի համար: Սպանիան համարյա արգելում էր օտարների

* «Հայկական տպագրություն», I, հր. 291:

** «Կյուրոպեդիա», III, դ. II:

*** «Սիսական», հր. 469:

* Ստեփան վարդապետ: Տե՛ս «Քնար Հայկական», Պետերբուրգ, 1868, հր. 134:

մուտքը Փիլիպինյան կղզիները, բայց հայերը մտնում էին Չինաստանի մեջ անգամ, ուր այնքան դժվարություններ և արգելքներ կային դրսեցիներին, մանավանդ, քրիստոնյաների դեմ, հայ վաճառականները այն աստիճան սովորական երևույթ էին, որ եզվիտ քարոզիչները այդ վաճառականների պես էին հագնվում, որպեսզի կարողանան ազատ մուտք և ազատ երթևեկություն ունենալ երկրում: Իրենց եռանդուն գործունեությամբ հայ վաճառականները այնքան կարևոր դիրք բռնեցին Հնդկաստանի առևտրի մեջ, որ երկար ժամանակ նրանք համարվում էին այդ առևտրի գլխավոր տերերը, թեև նույն Հնդկաստանում ավելի մեծ շափերով և ավելի լուրջ կազմակերպությամբ գործում էին եվրոպական մի քանի ազգեր: Մեզ համար հետաքրքրական է, թե ինչպես եվրոպացիները, դարերի անխոնջ աշխատությամբ, բոլորովին նվաճեցին Արևելքի այս հրաշալի կտորը: Հետաքրքրական է այն պատճառով, որ այդ դանդաղ կատարվող նվաճումը հայ վաճառականության փարթամ զարգացման հետ զուգընթացաբար էր գնում, իսկ երբ նվաճումը կատարված իրողություն դարձավ, հայ վաճառականությունն էլ մատնվեց անկման և անդառնալի կորստի:

Հնդկաստան անունով սովորաբար կոչվում է այն լայնատարած աշխարհը, որ պարունակում է իր մեջ ամբողջ Հնդկական թերակղզին մինչև Հիմալայան լեռները: Հին ժամանակներից այդ տարածությունը ներկայացնում էր առանձին անկախությունների մի ցանց, ցեղերի, լեզուների և կրոնների մի մեծ խառնարան: Քանի որ նավագնացությունը չէր զարգացած, Հնդկաստանը երկրկողմից հարձակումներից պաշտպանված էր ծովով: Նվաճողների արշավանքները գալիս էին ցամաքով, ուր թեև բարձրացած են մեր երկրագնդի ամենաբարձր լեռնաշղթաները, բայց դրանց մեջ կան անցքեր, որոնք Հնդկաստան մտնող դռների պաշտոն են կատարում: Այս պատճառով էլ արշավանքների ենթարկված էր գլխավորապես երկրի հյուսիսային մասը, բուն Հնդկաստանը (իսկական թերակղզին կոչվում է Դեքքան), այսինքն՝ Հինդոս և Գանգես գետերի հովիտները (Փենջաբ և Բենգալիա):

Թողնելով ավելի հին արշավանքները, հիշենք, որ Քրիստոսի VII դարից Հնդկաստանում սկսում է հաստատվել մահմեդական տիրապետությունը: Հետևյալ դարում արաբները նորից իրենց իշխանության ենթարկեցին Փենջաբը: Բայց այս փորձերը հաջողություն չունեցան մինչև X դարը, երբ Ղազնա քաղաքի աֆղան-թուրքական իշխանությունը սկսեց հաստատուն հիմքերի վրա դնել իսլամի տիրապետությունը Հնդկաստանում: XI դարում, Ֆիրդուսիի մեկենաս Մահմուդ շահը 17 անգամ արշավեց դեպի Հինդոսի հովիտը, նվաճումներ արավ, ահագին հարստությունների տիրացավ: Նրանից հետո մահմեդականների տիրապետությունը զանազան փոփոխություններով շարունակվեց մինչև XVI դարը, երբ Հնդկաստանը նվաճեց Լենկթիմուրի ցեղից առաջացած մեկը, Բաբեռ անունով, որ հիմնեց «մեծ մոնղոլների» թագավորությունը, որ երկարատև գոյություն պահպանեց և մի քանի նշանավոր թագավորներ տվեց:

Մինչդեռ Բաբեռի մոնղոլական¹⁵¹ զորքը առաջանում էր հյուսիսից, ծովի կողմից էլ հնդկական ափերին մոտենում էին քրիստոնյա եվրոպացիները: Դրանք պորտուգալացիներն էին, այն ժամանակվա ծովային նշանավոր պետություններից մեկի հպատակները, որոնք դրանից առաջ գտել էին ծովային ճանապարհը եվրոպայից մինչև Հնդկաստան, որ պտտում էր Աֆրիկայի արևմտյան, հարավային և արևելյան ափերով: 1510 թվականին այդ համարձակ ծովագնացները ձեռք գցեցին Գոա նավահանգիստը Հնդկաստանի արևմտյան ափում, իսկ 1538 թ. նրանք արդեն անցել էին Հնդկաստանի հյուսիսարևելի

յան ծովափը, ուր առևտրական կայարան հաստատեցին այժմյան Կալկաթայի մոտ: Պորտուգալացիների այդ արշավանքները առևտրական նպատակ ունեին: Բայց դա մի նոր տեսակի առևտուր էր: Պորտուգալացի վաճառականին հետևում էր հրազենը: Հնդկացիները դիմադրություն ցույց տվին, բայց եկվոր եվրոպացիների թնդանոթները հարկադրեցին նրանց լռել: Այդ սպառազինված վաճառականությունն էր, որ այնուհետև սկսեց կամաց-կամաց կլանել հնդիկների մեծ աշխարհը: Նա, այդ նոր երևույթը, հրաշքներ էր գործում. տիրացավ ամբողջ առևտրին և Ասիայի ճոխ մթերքներն ու զարմանալի առատ հարստությունները լցրեց Լիսաբոն, որ սկսեց ծաղկել, մեծանալ և եվրոպայի ամենագեղեցիկ կենտրոններից մեկը դարձավ: Միայն պորտուգալացին իրավունք ուներ ծովային ճանապարհներով առևտուր անել Հնդկաստանի հետ, և մնացած եվրոպական ազգերը, հնդկական ապրանքներ գնելու համար, պիտի գնային Լիսաբոն:

Բայց անվերջ չէր պորտուգալացիների տիրապետությունը: XVI դարի վերջից նրանց տեղը սկսեց բռնել փոքրիկ, զարմանալի աղքատ և անհյուրասեր բնություն ունեցող Հոլանդիան: Երկու եվրոպական ազգերի մրցությունը ուժեղ էր, բայց հոլանդացիները գլուխ հանեցին այդ մրցության մեջ: Նրանց նավերը տիրապետող հանդիսացան ծովերի վրա և զենքի ուժով հեռացրին պորտուգալացիներին շատ տեղերից: 1603-ին Հնդկաստանի հետ առևտուր անող մանր վաճառականական ընկերությունները միացան, կազմեցին մի մեծ ընկերություն, որ ստացավ «Հնդկական» անունը: Թե ինչ վիթխարի ձեռնարկություն էր դա, երևում է նրանից, որ ամբողջ Հարավային Ասիան, Արաբիայից մինչև Ճապոնիա, հոլանդական վաճառականների ձեռքին էր գտնվում: Հնդկական ընկերությունը մի ամբողջ պետություն էր: Նա պահում էր զինվորական զորքեր, իրավունք ուներ պատերազմ հրատարակել արևելյան իշխողների դեմ, շինել մարտկոցներ և բերդեր, դաշնակցություններ կապել, հաշտության պայմաններ թելադրել և այլն:

Այդ առևտրական ընկերությունը անօրինակ բան չէր այն ժամանակվա եվրոպայում: Գաղթականական քաղաքականության այն ժամանակներն էին, երբ մեծամեծ գործեր կատարվում էին մասնավոր առևտրական ընկերությունների միջոցով: Անգլիայում էլ գոյություն ունեին այդպիսի ընկերություններ, որոնք իրենց մեջ բաժանել էին համաշխարհային վաճառանոցները: Այսպես, XVI դարի կեսից գործում էր Լեանտյան ընկերությունը, որ առևտուր էր անում Թուրքիայի հետ: Արևելքում հոլանդացիների ձեռք բերած ահագին հաջողությունները մրցության ասպարեզ հանեցին անգլիացիներին և այս ընդունակ ազգը հանդես հանեց իր առևտրական հանճարը՝ բախտավոր ախոյանին հաղթելու համար: Անգլիացի վաճառականներն էլ հիմնեցին «Հնդկական ընկերություն», որ հաստատվեց Եղիսաբեթ թագուհու հրովարտակով 1601-ին: Դա այն հռչակավոր ընկերությունն էր, որ վերջիվերջո բոլորովին նվաճեց ամբողջ Հնդկաստանը և դարձրեց նրան բրիտանական ամենագեղեցիկ կալվածներից մեկը:

Սկզբից, երկար ժամանակ, «Հնդկական ընկերության» գործերը շատ դանդաղ էին առաջանում: Մոնղոլական թագավորությունը այնքան զորեղ էր, որ եվրոպացիները չէին կարողանում շափից ավելի գլուխ բարձրացնել գոնե այն երկրներում, որոնք նրա սահմանների մեջ էին գտնվում կամ ճանաչում էին նրա իշխանությունը: XVI դարի կեսից մինչև XVII-ի սկիզբը թագավորեց Բաբեռի թոռն Աբբաս շահը, որի ժամանակ մոնղոլական թագավորությունը համար բարեկեցության բարձր աստիճանին: Աբբասը հռչակավոր է մասնավանդ

նրանով, որ անունով միայն մահմեդական էր, իսկ իրոք մի շատ լավ մարդ էր և աղատամիտ թաղավոր, որ աշխատում էր գրավել իր բոլոր աշխատանքները հպատակների սրտերը, վերացնել կրոնական խտրությունները: Գրա համար նա նույնիսկ փորձեց հիմնել մի նոր կրոն, որ պիտի եղբայրացներ կապաշա և իսլամ հնդիկներին: Բայց այդ՝ իրապես մեծ թաղավորը ունեցավ թույլ ժառանգներ, և ահա միայն սրանց ժամանակ եվրոպացիների և մանավանդ անգլիացիների գործերը հաջող ընթացք ստացան: Անգլիական ընկերությունը իրավունք ստացավ մի քանի տեղերում ֆակտորիաներ (պահեստներ, գրասենյակների տեղեր) հիմնելու: Առաջին ֆակտորիան բացվեց Սուրաթ քաղաքում, արևմտյան ծովափի վրա, 1612 թվականին, Աքբարի որդի Ջահանգիր շահի թուլությունից: Ամբողջ XVII դարի ընթացքում ընկերության գլխավոր ջանքն էր բազմացնել ֆակտորիաների թիվը դանադան տեղերում: Հետագահետ նա ձեռք է բերում Մադրասը և Կալկաթայի տեղը արևելյան ծովափում, Բոմբեյը արևմտյան ծովափում: Այդ առևտրական կայանները դառնում են փոքրիկ կենտրոններ, որոնց շուրջը խտանում և մեծանում էին գաղութներ: Սրանց կառավարությունն էլ ընկերությանն էր պատկանում: Նշանակվում էին նահանգապետներ, ղորաբաժիններ էին պահվում, պաշտոնեություններ էին հաստատվում: Ընկերությունը, հուլանդականի նման, ստացավ պատերազմ հրատարակելու, դաշնագրություններ կապելու իրավունք:

Անգլիացիների օրինակին հետևեցին և ֆրանսիացիները, որոնք 1624-ին հիմնեցին նույնպես Հնդկական առևտրական ընկերություն: Մինչդեռ անգլիացիները փորձում էին գլխավորապես Հյուսիսային Հնդկաստանի ամերում, ֆրանսիացիները ընտրեցին ամելի հարավային երկրներ և ձեռք բերեցին Պոնդիչրի քաղաքը, հիմնեցին այդտեղ մի փոքրիկ գաղթականություն: Մրցության դաշտը մնաց այդ երկու ազգերի՝ ֆրանսիացիների և անգլիացիների միջև: Պորտուգալացիները համարյա այլևս չկային Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, հուլանդացիները սաստիկ թուլացել էին, որովհետև Անգլիան մի շարք եռանդուն միջոցներով խլել էր նրանցից տիրապետությունը ծովերի վրա: Բայց XVII դարում դեռ անգլո-ֆրանսիական մրցությունները ընդհարումների պատճառ չդարձան: Յուրաքանչյուր ֆակտորիա մի ծովափնյա պահեստ էր մի հայտնի տեղի ապրանքների համար: Երկրի ներսերում վաճառականությունը հնդկացիների ձեռքումն էր: Նրանք կատարում էին միջնորդի դեր, առնում էին ապրանք և վաճառում եվրոպացիներին:

Հայերը Հնդկաստանում երևան էին գալիս իբրև վաճառականների մի առանձին խումբ, որ ուներ իր արտահանության առանձին ճանապարհները, իր առանձին շուկաները և առևտրական ճյուղերը: Համեմատել անգամ չէ կարելի հայ և եվրոպացի վաճառականների դրությունը: Մինչդեռ եվրոպացիները հանդես էին գալիս այդպիսի վիթխարի ընկերական կազմակերպությամբ, պաշտպանում էին իրենց շահերը գործերի և թնդանոթների օգնությամբ, հայերը շարունակում էին իրենց հին, նահապետական սիստեմով գործել: Նրանք առանձին-առանձին էին առևտուր անում, ցրված ուժերով, կամ փոքրիկ, աննշան ընկերակցություններով: Զուղայացի վաճառականների գործավարությունը դարձյալ հին ձևի մեջ մնաց: Նրանք բաժանված էին խոշոր և մանր վաճառականների. խոշորները փոքրիկ գումարներով փող էին տալիս մանրերին, և սրանք գնում էին առևտուր անելու, իսկ դրամատիրոջը տալիս էին շա՛ 6—12%: Հետաքրքրական է, թե ինչպես էին նրանք երկրի հում նյութերը շահագործում: Բամբակի մեծ առևտուր կար նրանց ձեռքում. հայ վաճառականը գնում էր բամբակ և բաժանում էր բամբակ մանողներին: Ստանալով դրանից

թիվ, նա հանձնում էր կտավագործներին: Այդ կերպով պատրաստած կտավը ուղարկվում էր Բենգիւր Արաբ նավահանգիստը, որտեղից ապրանքը տարածվում էր ոչ միայն Պարսկաստանում, այլև Թուրքիայում, հասնում էր նույնիսկ եվրոպական շուկաներին, ուր նա հայտնի էր «պարսկական կտավ» անունով:

Հետևելով իրենց հին, պապենական գործավարությանը, հայ վաճառականները, այնուամենայնիվ, այնքան առաջադեմ գտնվեցան Հնդկաստանում, որ եվրոպացիների համար լուրջ մրցակիցներ էին հանդիսանում: Այդ հանգամանքի պատճառները ջուղայացի վաճառականների ընդունակությունն ու արավությունն էին: Նրանք մտնում էին բնիկ ազգաբնակչության մեջ, մոտենում էին տեղական կիսանկախ կամ անկախ իշխողներին (ռաջաներին) և բարձր պաշտոնյաներին (նարաբներին), իրենց տակտով ու ազնվությամբ, իրենց շարքաշ համերատարությունը և բազմամյա անխոնջ աշխատությամբ ձեռք էին բերում հավատ, վստահություն և անդադար լայնացնում էին իրենց առևտրական շրջանառությունը: Եվրոպացի վաճառականի թեև ու թիկունքը հրացանն ու թնդանոթն էին. հենվելով ուժի վրա, եվրոպացիները, որքան էլ չուզեինային, դիմում էին բռնությունների: Շատ վատ հիշատակներ էին թողել, մանավանդ, պորտուգալացիները, որոնք ավազակային միջոցներով էին ապրանքներ ձեռք բերում, կեղերում ու հարստահարում էին ազգաբնակչությունը: Անգլեն, խաղաղ հայ վաճառականը այդպես չէր և լինել չէր կարող: Ուստի նրա գործունեությունը այնքան արդյունավոր էր նույնիսկ երկրի համար, որ XVIII դարի վերջում մոնղոլ թաղավորներից մեկը արտոնություններ էլ տվեց: Խալատուր վարդապետը, որ Զուղայացի նվիրակ էր ուղարկված, կարողացավ ստանալ հետևյալ իրավունքները. 1) Հայոց ազգը ազատ լինի ամեն կողմով: 2) Եթե հայոց ազգից մեկը մեռնի, նրա ստացվածքը, շարժական թե անշարժ, հայոց ազգի սեփականությունը պիտի դառնա, ուրիշները իշխելու իրավունք չունենան: 3) «Մալ, միրես, խարջիխարջեն կես ռուփի տան, մաքս հարյուրին կրեք և կես, ինչ զգեստ ուղենան հագնեն, ուր կամենան դնան, ոչ ոք չհանդիպի նոցա»:

Հնդկական առևտուրը ահագին շահեր էր բերում: Եղել են ժամանակներ, երբ Անգլիական ընկերությունը օգուտ ստացել է 340 տոկոս***: Հայերն էլ դիմում էին հարստություններ: XVII դարի երկրորդ կեսում ջուղայացի Հովսեփ Մարգարյանը իր եղբոր հետ ընկերանում է և առևտուր սկսում Հնդկաստանում: Մոտ 100 հազար ռուփի դրամագլխով այդ եղբայրները 30 տարվա ընթացքում ստանում են զուտ արդյունք 1.763.000 ռուփի****: Հայ վաճառականի համար սովորական էր դրած դրամագլխի չափ շահ ստանալ առևտրից: Բայց և այնպես, հայերը Հնդկաստանում չէին կարողանում անկախ դիրք բռնել: Զկարողանալով միանալ, մեծ դրամագլուխ ունեցող մի նշանավոր ընկերություն կազմել, նրանք առանձին-առանձին պիտի կախված լինեին եվրոպական ընկերություններից հենց այն պատճառով, որ ապրանքներ արտահանելու միջոցներ չունեին, ինչպես նաև չունեին սեփական նավահանգիստներ և պա-

* Շերեր, Պատմություն Անգլիո վաճառականության, թարգմ. Մ. Աղաբեկյան, Կ. Պոլս, 1882, էր. 51:

** «Ազգասեր» շարաթաթնրթ, Կալկաթա, 1845, էր. 125:

*** Гиббинс, Очерк истории английской торговли и колонии, Спб., 1899, с. 8.

**** «Պատմ. Նոր-Զուղայու», հատ. I, էր. 183:

հետևների տեղեր: Այս և սրա պես ուրիշ հանդամանքներ, որոնք հայերի անպատրաստությունից և ավանդապահությունից էին առաջանում, հարկադրում էին նրանց՝ Հնդկաստանում գործող եվրոպացի ազգերից մեկն ու մեկի հետ միանալ: Բայց ո՞ւմ հետ:

Դեռ Շահ-Աբաս Մեծը, պորտուգալացիներին դիմադրելու համար, դիմել էր անգլիացիների օգնությանը և, առևտրական դաշնադրություն կնքելով նրանց հետ, շենացրել էր Բենդեր Աբաս բանակ նավահանգիստը՝ Հորմուզի նեղուցի վրա: Կարծես մեծ բռնավորը նախատեսում էր, որ Հարավային Ասիան վերջիվերջո անգլիացիներին պիտի պատկանե: Այդ նախատեսությունը, կարծես, ունեին և հայերը: Նրանք մոտեցան անգլիացիներին, իսկ անգլիացիները շատ լավ ըմբռնեցին, թե ինչ են հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ ասիական առևտրի համար և ինչ ուժ են ներկայացնում: Այդ ուժի դեմ մաքառում չառաջացրին նրանք, այլ զիջողություններով և համաձայնությամբ նվաճելու քաղաքականությունը գործադրեցին:

1688 թվականի հունիսին Անգլիական բնկերության վարչությունը մի դաշնագիր կնքեց հայ վաճառականների ներկայացուցիչ, ջուդայեցի Խոջա Փանոս Քալանթարի հետ: Այդ դաշնադրությունը շատ լայն իրավունքներ էր տալիս հայերին և հենց դրանով էլ որոշում էր Հնդկաստանի հայերի ապագա վիճակը: Ահա ինչ էր ասում նա. 1) Հայ ազգը տիրանում է այն բոլոր իրավունքներին, որ ունեն անգլիացի վաճառականները: 2) Հայերին բացարձակ ազատություն է տրվում ամեն ժամանակ երթևեկություն ունենալ Հնդկաստանից ուրիշ աշխարհներ և ուրիշ աշխարհներից Հնդկաստան՝ Բնկերության նավերով և այն պայմաններով, ինչ վայել է ազատ մարդկանց: 3) Նրանց համար ազատություն է բնակվել Բնկերության որ քաղաքում, ավանում, բերդում կամ մենան. առնել, տալ, կալվածներ և տներ գնել, քնտրվել քաղաքական պաշտոնների համար այնպես, ինչպես թե անգլիացի էին ծնված. հավատի և դավանության կատարյալ ազատություն են վայելում: Եվ եթե Բնկերության որևէ նահանգապետ կամենա խանգարել այս իրավունքները և արտոնությունները, այնպիսին չպիտի պահվի ծառայության մեջ: Հարկեր կամ տուրքեր Հնդկաստանում հայերը պետք է նույնքան տան, որքան բնիկ անգլիացիները: Այնուհետև երկար ու մանրամասն հիշատակվում է, թե հայերը ինչ ապրանքների համար ինչ մաքս և նավավարձ պիտի տան: Միայն այդ ապրանքների երկար ցուցակը ցույց է տալիս, թե որքան բազմակողմանի ու ճոխ էր հայ առևտրականների գործունեությունը Հնդկաստանում, Հնդկական արշիպելագոսում, Չինաստանում: Մի ուրիշ, լրացուցիչ թղթով, որ ստորագրված է միենույն օրը, Բնկերությունը հանձն էր առնում հետևյալ պարտավորությունները. եթե Բնկերության պատկանող որևէ քաղաքում կամ ավանում ադրոգ հայերի թիվը հասնում է քառասունի, այդտեղ Բնկերությունը պարտավոր է նրանց հող տալ՝ եկեղեցի կառուցանելու համար: Բնկերությունը կառուցանում է նաև փայտե եկեղեցիներ հայերի համար, իրավունք տալով նրանց ապագայում, եթե կամենան, քարե եկեղեցիներ շինել փայտեղենի տեղը: Նաև Բնկերությունը իր միջոցներից յոթ տարվա ընթացքում տարեկան յոթ ֆունտ սոսիս լինգ ուճիկ է տալիս այն քահանային կամ պաշտոնյային, որին հայերը կրնան իրենց եկեղեցուն ծառայելու համար*:

Ի՞նչ են ցույց տալիս այս նշանավոր արտոնություններն ու իրավունքները: Ամենից առաջ այն, որ հայերը անգլիացիների աչքում շատ կարևոր

մեծ ուժ էին երևում: Ինքը, Բնկերությունը, իր այդ թղթերի մեջ խոստովանում է, որ հայերը Հնդկաստանի և առհասարակ Արևելքի առևտրի մեծ մասը իրենց ձեռքում ունեն, ուստի թե՛ Բնկերության և թե՛ նույնիսկ Անգլիայի շահերի տեսակետից ցանկալի է, որ նրանք անգլիական նավերով փոխադրեն իրենց ապրանքները, փոխեն իրենց առևտրական ճանապարհը և ուղղակի Անգլիայի հետ հարաբերություններ ունենան, որպեսզի անգլիական գանձարանը մտնեն նրանց տված մաքսերը: Ահա այդ օգուտները Բնկերությունը գնում էր արտոնությունների և ազատության գնով, որ տալիս էր հայերին:

Հնդկաստանի հայերն էլ հենց այս միջոցով էին նվաճվում: Նրանք իրենց ճակատագիրը կապեցին անգլիացիների հետ: Դա նշանակում էր, որ նրանք հոգով ու մտքով պիտի ենթարկվեն անգլիացիներին և պիտի զգան այս դրություն բոլոր քաղցրություններն ու դառնությունները: Քաղցրություն էր, իհարկե, վայելել Ասիայի բարբարոս անկյուններում ազատ անգլիացու բոլոր իրավունքները, գտնել հզոր պաշտպանություն, գործունեության բոլոր հարմարությունները և միենույն ժամանակ ազատ ու իրավատեր լինել իրրե առանձին ազգ. կատարյալ իրավունք ունենալ պահպանելու և զարգացնելու իր ազգային ինքնուրույնությունը, իր լեզուն, իր գրականությունը, իր կրոնական անկախությունը: Բայց այդ քաղցրությունները տանում էին դեպի անխուսափելի դառնություն: Մի բուն ժողովուրդ, այն էլ հայերի պես մի ժողովուրդ, չպիտի կարողանար դիմանալ, կանգնել երկար և պահպանել իր ազգային ինքնուրույնությունը: Այդ փոքրիկ ժողովուրդը պիտի խեղդվեր անգլիական հզոր կուլտուրայի ծովի մեջ, մի ծով, որ վերջիվերջո, կանհետացներ այդ աննշան մեծությունը, թույլ տալով, որ մի ժամանակ եկեղեցիներն ու տապանաքարերը վկայեն, թե եղել են հայեր ու չկան:

Այդպես էլ եղավ: Ուրիշ կերպ չէր կարող լինել: Մեծ ազգերը, կլանող կուլտուրաները չեն շտապում. հայերը ամբողջ 150 տարի և ավել պահվեցին Հնդկաստանում իրրե հայ: Բայց մենք իրավունք ունենք բախտը անիծելու, որ Հնդկաստանի հայերը հենց սկզբից անգլիական ազդեցության տակ բնկան: Եթե հնդկահայերը միմիայն իրենց առևտրով, իրենց ահագին շահերով հետաքրքրվեին և բավականանային, նրանք, ամենաշատը, մի անցողակի անուն, մի խշին հիշատակ թողած կլինեին մեր պատմության մեջ: Բայց նրանք մեզ համար կուլտուրական մեծ ուժ դարձան: Մենք կտեսնենք նրանց ազգային գրականությունը, նրանց դպրոցները, նրանց առատածեղն նվերներն ու կտակները հօգուտ ամբողջ ազգի: Ահա այստեղ հասկանալի է, թե ինչ էր անգլիական ազդեցությունը: Նա էր, այդ ազդեցությունը, մի գլխավոր պատճառ, որ ի բնե ընդունակ, ազգային հասարակական բնազդներով տոգորված ջուդայեցին դառնում է ավելի ևս զգայուն, ավելի պատրաստակամ, պարտաճանաչ: Թեև մեծ մասամբ կիսագրագետ վաճառական, նա իր ժամանակի ազգայիններից առաջ է ընկնում. իսկական հայրենասեր էր նա դեռ այն ժամանակ, երբ հայրենասիրությունը մեզանում խեղդված էր եկեղեցու, կրոնական ծեսերի հետ կապված նեղ հասկացողության մեջ: Նա առաջին անգամ հիմնում է պարբերական մամուլ, նա սիրում է գիրքն ու դպրությունը և իր հեռավոր պանդխտությունից դասեր ու խրատներ է տալիս հայության, քաշում է նրան դեպի առաջ:

Չէ կարելի, իհարկե, ասել, թե բոլոր հնդկահայերն էին այդպես: Ոչ, նրանց մեծամասնությունը իսկական վաճառական էր, այսինքն՝ սեփական շահի, սեփական բարեկեցության ստրուկ: Հնդկահայերի պատմությունը պահել է մի շատ պերճախոս փաստ, որ ցույց է տալիս, թե ինչ անհեթեթությունների

* «Ազգասեր», 1846, № 37 և 39:

ու վայրենություն էր հասնում անշափ հաջողություններից և անսպասելի հարստություններից հղիացած վաճառականը: Այդպիսիներից էին Սուրաբի հայերը XVIII դարի երկրորդ կեսում: Հասնելով բարեկեցության այն աստիճանին, երբ մարմնապաշտությունը և կերուխումը դառնում են միակ հասկանալի սրբություն, այդ վաճառականները յուրաքանչյուր օր խնջույքի էին հավաքում մեկի կամ մյուսի տանը: Խնջույքը շքեղության և դեխության բոլոր կարգ ու կանոններով էր տարվում: Հարեցողություն, անշափ ուտել, պարեր, երաժշտություն, կանայք: Բայց այս բոլորը բավականություն չէին տալիս հարստությանը: Եվ նրանք, իրենց ուրախությունը ավելի ազդու և հետաքրքրական դարձնելու համար, խելք խելքի են տալիս ու եկեղեցական կարգեր են իրենց լրբության առարկա դարձնում: Քեֆ անողներից մեկը եպիսկոպոս էր դառնում, մյուսը քահանա, սարկավագ, սարկավագուհի, դպիր, երգում էին եկեղեցական երգեր, կատարվում էին կրոնական արարողություններ: Այսպես, երբ պարող կանայք սկսում էին հագնել իրենց պարի շորերը, վաճառականները սկսում էին երգել «Խորհուրդ խորին» երգը. կամ երբ սկսում էին «Փառքի բարձունս» երգը և հասնում էին այն տեղին, ուր ասվում է՝ «Յույց մեզ, Տեր, զողորմութիւնս քո», ամենքը վեր էին կենում և համբուրում էին պարող կանանց ծծերը*:

Այսպիսի տարր էլ կար հնդկահայ վաճառականության մեջ: Նույն պատմությունը տալիս է մեզ և վերին աստիճանի գծի ու շահամու մարդկանց տիպեր էլ**։ Բայց հնդկահայերի բախտն այն էր, որ նրանց մեջ շատ կային պատվաբեր, արժանավոր անհատներ: Եվ այդ բախտավոր առատությունը, որ միանգամից չէր առաջ գալիս, այլ հետզհետե, տարիների ընթացքում, ավելի նրանց այնքան նախանձելի դիրք հայություն մեջ: Այստեղ մենք պետք է լմանանք և այն, որ բոլոր հայ վաճառականները չէին անգլիական ազդեցության տակ գտնվում: Կային և այնպիսիները, որոնք վաճառականություն էին անում ֆրանսիական մասում, Պոնդիչերիում, ինչպես նաև քիչ չէին և այնպիսիները, որոնք գործում էին անկախ եվրոպական ընկերություններից, ուղղակի բնիկների մեջ, մոռնալ թագավորների հովանավորության տակ: Այստեղ հայերը հաճախ թողնում էին վաճառականի դբադմունքները և հասնում էին նույնիսկ ռաջայի (մեծ զորապետ, իշխան) աստիճանին: Նրանց ազդեցությունը այնքան մեծ էր, որ երկրի բուն տերերին իրենց ուղածի պես էին շարժում և ահագին հարստություններ հավաքում***: Այդ դիրքից և ազդեցությունից օգտվում էին եվրոպացիները: 1644 թվին անգլիացիները մտան Բենգալիա առևտուր անելու համար: 1651-ին նրանք մի դեսպանություն ուղարկեցին Շահ Ջահանի մոտ, և այդ դեսպանության առաջնորդ էր հայ վաճառական Ալի Սահրադը: Դեսպանության հետ էր մի անգլիացի բժիշկ, որ բժշկեց շահի աղջկան և փոխարենը խնդրեց, որ մոռնալ կայսրը շնորհ անե Բենգալիա մասն անգլիացիներին: Շահը կատարեց այդ խնդիրը, և անգլիացիները հաստատվեցին այն տեղում, ուր հետո գոյություն ստացավ Կալկաթա քաղաքը: 1688 թվին Հնդկաստան գնաց Ֆրանսիական ընկերության դիրեկտոր Կարոնը՝ Հինդուստանի ֆրանսիական առաջին ֆակտորիան Հնդկաստանում, Կարոնը մարզի

ուղարկեց երկրի ղանադան կողմերը՝ նույն տեսակ առևտրական հիմնարկությունների տեղեր պատրաստելու և տեղացի իշխողների հետ համաձայնություն կայացնելու համար: Այդ մարդկանցից մեկը հայ էր, Մարգար անունով*:

Թեև հայերը այսպես ցրված էին Հնդկաստանի զանազան կողմերում, գտնվում էին զանազան դիրքերի մեջ և զանազան ազդեցությունների տակ, բայց մենք իրավունք ենք համարում նկատի առնել միայն անգլիական ազդեցությունը. և այս այն պատճառներով, որ, նախ՝ հայ վաճառականների մեծ մասն էր գտնվում անգլիական կալվածներում, երկրորդ՝ այդ մեծամասնությունն էր, որ ցույց տվեց հանրային մի լուսավոր գործունեություն, մինչդեռ մյուս տեղերի հայերը թողել են հիշատակներ միայն իրենց հարստության և փառքի մասին: Վերջապես կա և այն հանգամանքը, որ ի վերջո բոլոր հնդկահայերը, ինչպես և ամբողջ Հնդկաստանը, մտան անգլիական տիրապետության տակ: Այնպես որ, թե բնիկների մեջ և թե ֆրանսիական կալվածներում ապրող հայերին կարող ենք մի կողմ թողնել:

Անգլիացիների հետ ապրող հայերը վաղ են սկսում ենթարկվել անգլիական կուլտուրային, կրթությանը: Դեռ XVIII դարի առաջին քառորդում, դեռ այն ժամանակ, երբ անգլիացիները Հնդկաստանում շատ զորավոր դիրք չէին ձեռք բերել, մենք տեսնում ենք հայ մեծատուն ընտանիքներ, ուր անգլիացի ուսուցիչներ կային: Մովսես Խորենացու պատմությունը առաջին անգամ ամբողջովին լատիներենի** թարգմանողները, Վիլհելմ և Գեորգ Վիստոն եղբայրները, հայերեն սովորել էին իրենց հորից, որ Մադրասում ուսուցչություն էր անում Գրիգոր Աղափրյան անունով հայի տանը: Ահա անգլիական ազդեցության օգուտների հենց մի առաջին, թեև կողմնակի փաստը: Հայերի մեջ առաջացավ մի այնպիսի անգլիասիրություն, որ նրանցից շատերը իրենց անձնական հաջողությունն ու շահերը կապեցին Անգլիական ընկերության բախտի հետ այնպիսի ժամանակներում, երբ Ընկերությունը շատ դառն, նույնիսկ օրհասական դրության մեջ էր գտնվում: Մենք պարտավոր ենք մի թուցիկ ակնարկ գցել այդ Ընկերության պատմության վրա, որպեսզի հասկանանք, թե անգլիական գործավարությունը Հնդկաստանում դաստիարակչական ի՞նչ տեսակ ազդեցություն կարող էր ունենալ հայերի վրա:

Եվրոպացիների առևտրական հաջողությունները կախված էին այն հանգամանքից, թե որքան բարեհաճ տրամադրություն էին ցույց տալիս տեղացի իշխողները, մանավանդ «մեծ մոնղոլները», դեպի այդ վաճառականները: Իսկ բարեհաճություն ցույց տալը կախված էր այն հանգամանքից, թե որքան ուժեղ կամ թույլ է այս կամ այն իշխողը, թագավորը: Մենք տեսանք, որ Աքբար շահի թույլ հաջորդները իրավունք տվին անգլիացիներին առևտրական պահեստներ և գրասենյակներ հաստատել իրենց ուղած մի քանի տեղերում: Որքան թույլ ու անկարող էին իշխողները, այնքան լավ էին գնում եվրոպական ընկերությունների գործերը: Այդ դեպքում եվրոպացիները ղինվորական ուժն էին իրենց իրավունք դարձնում և առնում էին զոռով այն, ինչ չէին տալիս հոժար կամքով: Բայց ահա XVII դարի երկրորդ կեսից (1660-ից) թագավորում է Լուրենս-Ջերը, մի կարող, ուժեղ միապետ, որ նվաճումներ է անում, մեծացնում է մոնղոլների թագավորությունը, բայց Աքբար շահի հակապատկերն է՝ մի ֆանատիկոս մահմեդական, որ ամբողջ ժամանակ մտածում է մարգարի կրոնը տարածելու և տիրապետող դարձնելու մասին: Այդ բարեպաշտական

* «Պատմ. Նոր-Չուղայու», I, եր. 188:

** Այդպիսիներից մեկն էր և Ռաֆայելյան վարժարանի հիմնադիր էդուարդ Ռաֆայել Կոբայանը. նրա կյանքից մի շատ տգեղ, ուղղակի զգվելի փաստ պատմում է Ս. Վարդ. Քեչուրյանը («Պատմ. Մուրադեան վարժարանին», Փարիզ, 1866, հատ. I, եր. 44):

*** Չ. Ջազրեյան, Պատմություն Հայոց, Վիեննա, 1872, եր. 411:

* Лавис и Рамбо, Всеобщая ист., т. VI, с. 801—805, «Ազգասեր», 1845, № 14:

** Տպված է Լոնդոնում, 1736-ին:

մտքերը իրականացնելու համար նա, ինչպես վաղել է մոլեռանդ աղանդավորին, դիմում է բարբարոս բռնակալության ամենախիստ միջոցներին, հենվելով իր ահագին ուժի, իր հաղթությունների վրա: Հնդկաստանում բացվում է երկարատև պատերազմների, այն էլ կրոնական պատերազմների, մի մեծ շարք: տեղացի ոչ իսլամ ազգաբնակչությունը կեղեքվում է, ենթարկվում ծանր վիրավորանքների և վերջապես ապստամբության է դիմում՝ իր հին ազգային սովորությունները, իր կրոնական հավատալիքները պաշտպանելու համար: Ապստամբությունները, իհարկե, ճնշվում են սոսկալի անգլիկաններով: Աուրենգ-Ջեբը այդպես թագավորեց մինչև 1707 թվականը: Ճիշտ է, նա ստեղծեց մի ահագին պետություն, նվաճելով և իր երկաթե ձեռքին հայատակեցնելով համարյա ամբողջ Հնդկական թերակղզին, բայց հենց այդ մեծության մեջ թաքնված էր մի անդիմադրելի քայքայում, որ միայն հաջող հանգամանքների էր սպասում:

Այդքան մոլեռանդ սյունիի ժամանակ եվրոպացի քրիստոնյա վաճառականները, ինչ ասել կուզե, շատ վատ պիտի համարեին իրենց դրությունը: Վնասվեցին, մանավանդ, անգլիացիները: 1686 թվականին նրանց սկսեցին նեղել Բենգալիայում: Անգլիացիները փորձեցին զենքի ուժով դիմադրել, բայց դրանով միայն կատաղեցրին Աուրենգ-Ջեբին, որի ուղարկած բանակը ջարդեց անգլիացիներին և դուրս վռնեց նրանց Բենգալիայից: Բոլոր անգլիական գաղութները թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան ծովափում կողոպտվեցին: Հնդկաստանը համարյա թե բոլորովին կորած էր անգլիական վաճառականների համար և նրանք, ուրիշ ճար չգտնելով, ստիպված եղան խոնարհվել ահարկու թագավորի առաջ և իրենց հնազանդությունը հայտնել: Այդպես միայն նրանք կարողացան մնալ Հնդկաստանում: Հիշենք, որ հենց այս տխուր ժամանակներում էր, որ կնքվեց վերահիշյալ դաշնագրությունը Բնկերություն և հայ վաճառականների մեջ: Սա էլ մի ապացույց է, որ անգլիացիները շատ կարոտ էին հայերի աջակցությանը:

Տխուր ժամանակներն անցան, հենց որ մեռավ Աուրենգ-Ջեբը: Նրա պետությունը, որի մեջ կուտակված էր այնքան դժգոհություն, այնքան թշնամություն, սկսեց պատառ-պատառ լինել, ցրվլ գալ: Նրա հաջորդներն էլ թույլ ու ողորմելի էին, գլուխ բարձրացրին տեղական իշխողները, անկախություն հաստատեցին իրենց համար. «մեծ մոնղոլ» թագավորությունը համարյա ոչնչություն հասավ: Ահա այդ ժամանակ էլ սկսվեց Հնդկաստանի իսկական նվաճումը եվրոպացիների ձեռքով: Անգլիացիների ու ֆրանսիացիների մեջ սկսվեց մրցություն. յուրաքանչյուր կողմը աշխատում էր գրավել ռաջաներին, նաբաբներին և սուբաբներին, և այս իշխողները պատրաստ էին անցնել այն կողմը, որ շատ փող էր տալիս: Այդ մրցությունների մեջ ֆրանսիացիները մեծ հաջողություն ձեռք բերին: Ֆրանսիական ընկերությունը աշխատում էր մեծ եռանդով, գործադրելով թե՛ նուրբ քաղաքականություն, թե՛ զենք և թե՛ դրամ: Ֆրանսիական Հնդկաստանում երևան են գալիս խելքի և ընդունակությունների տեր, տաղանդավոր գործիչներ, որոնք կառավարիչների, ծովապետների պաշտոններում ցույց են տալիս կամքի ուժ, քաղաքական նրբամտություն: Դրանց մեջ շատ նշանավոր է, մանավանդ, Դյուպլեն, Ֆրանսիական ընկերության նա-հանգապետը (1741—1754): Լավ զգալով, որ մոնղոլական պետությունից միայն մի խեղճ ուրվական է մնացել, Դյուպլեն հղանում է և գործադրել է սկսում մի համարձակ միտք՝ նվաճել Հնդկաստանը զենքի ուժով, նվաճել հենց հնդկացիների ձեռքով. ալլապես այդ հարուստ երկիրը շահագործել չի լինի: Մինչև այդ՝ Ֆրանսիական և Անգլիական ընկերությունները լուր առև-

տրական հիմնարկություններ էին. նրանք չէին էլ մտածում հողեր ձեռք բերելու մասին, այլ աշխատում էին լավ շահվել առևտրից և օգուտներ տալ բաժնետերերին: Դյուպլեն իր Բնկերությունը դարձնում է մի պատերազմող, աշխարհակալ պետություն: Նա տեղացի հնդիկներից գորագնդեր է կազմում, կրթում է նրանց եվրոպական սիստեմով և ահագին հուշակ է ստանում Հնդկաստանում, դառնում է մի տեսակ թագավոր: Սկսվում են պատերազմներ, բայց դրանք շատ շուտով կորցնում են իրենց բուն նպատակը և դառնում են երկու եվրոպական ազգերի արյունահեղ ընդհարումներ Հնդկաստանի հողի վրա:

Անգլիական ընկերությունը քնած չէր, թեև շուներ ֆրանսիականի նման նշանավոր գործիչներ: Նա էլ դիմեց նույն միջոցներին, նա էլ դարձավ պատերազմող պետություն. և որովհետև միակ այդ երկու մեծ մարմիններն էին միմյանց արժանի, միմյանց համահավասար մրցակիցներն ու ախոյանները Հնդկաստանի առևտրական հրապարակում, ուստի նրանք էլ հարձակվեցան իրար վրա՝ համեղ որսից առյուծի բաժին ստանալու համար: 1743 թվականին Անգլիան էլ մտավ այն պատերազմի մեջ, որ մղվում էր եվրոպայում ավստրիական ժառանգության պատճառով: Այդ պատերազմում նա Ֆրանսիայի հակառակորդն էր: Եվրոպայում տեղի ունեցող պատերազմը առիթ դարձավ, որ Ֆրանսիական և Անգլիական ընկերություններն էլ Հնդկաստանում իրար դեմ կռվեն: Եվ 1746 թվին ֆրանսիացիները խլեցին Մադրասը անգլիացիների ձեռքից: Այստեղ հայտնի դարձավ, թե ինչպես են հայերը վերաբերվում անգլիացիներին: Մադրասում ապրում էր չուղայեցի շատ նշանավոր և շատ հարուստ վաճառական Պետրոս Ոսկանյանը: Միայն Մադրասում նա ուներ 33 տուն: Պետրոսը փախավ քաղաքից, և ֆրանսիացիները քանդեցին նրա բոլոր տները, գրավեցին նրա բոլոր գանձերն ու հարստությունները և տարան Պոնդիչերի: Դյուպլեն մարդ ուղարկեց հայ վաճառականի մոտ, խոստացավ վերադարձնել նրա բոլոր ստացվածքները, եթե նա կանցնե ֆրանսիացիների կողմը: Բայց Ոսկանյանը մերժեց այդ առաջարկությունը: «Ինչ հարստություն ունեմ, անգլիացիներից եմ ստացել,— պատասխանեց նա,— և պարտավոր եմ համարում ինձ բոլորովին հավատարիմ մնալ անգլիացիներին»: Դրա հետ հպարտ մեծատունը խնդրում էր, որ իր գանձերը բաժանեն աղքատներին, «որովհետև,— ավելացնում է նա,— չեմ կարծում, որ ֆրանսիական մեծահամբավ պետությունը կարոտ լինի իմ ընդին ստացվածքներին»:

Անգլո-ֆրանսիական ընդհարումները երկար տևեցին Հնդկաստանում, համառ էին, բազմաթիվ: Դյուպլեն շատ զեղեցիկ կերպով էր կազմել Հնդկաստանը նվաճելու ծրագիրը, բայց անգլիական հանձարն էր, որ փոխ առավ ֆրանսիացիների այդ ծրագիրը և գլուխ հանեց նրանից: Անգլիական ընկերություն էլ ունեցավ իր հանձարեղ զորավարը. դա լորդ Կլայվն էր, որ անգլիական զենքի փառքը տարածեց Հնդկաստանի բոլոր անկյուններում և կատարյալ հաղթանակ պարգևեց անգլիացիներին: Ֆրանսիացիները, Դյուպլեի հեռանալուց հետո, ստիպված էին տեղի տալ իրենց հզոր ախոյանին, հետզհետե նրանք կորցրին իրենց բոլոր կալվածները, այնպես որ XVIII դարի 60-ական թվականներին ֆրանսիական տիրապետությունը Հնդկաստանում համարյա թե

* Հնդկաստանում XVIII դարի ընթացքում տեղի ունեցած պատերազմների պատմությունը գրել է չուղայեցի Թովմաս Խոջամալյանը, որ, նախ, նախապես էր, ապա դարձավ երեկի վաճառական: Նրա գրվածքը տպված է Կալկաթայում 1849-ին՝ «Պատմություն Հնդկաց» վերնագրով¹⁶²:

ռչնչացավ: Ասպարեզը մնաց միայն անգլիացիներին: Բայց նրանք դեռ Հրնդ-կաստանի իսկական տերերը չէին: Նրանք դեռ պիտի գնեքով կամ ոսկով նվա-ճեին տեղացի անկախ բազմաթիվ իշխողներին: Սկսվեցին մանր և խոշոր պատերազմներ, որոնք տևեցին մինչև XIX դարի կեսը:

Այդ անվերջ պատերազմներից մի քանիսի մեջ հայերն էլ մեծ դեր կատարեցին: Օրինակ, ջուղայեցի Պետրոս աղա Հարությունյանը ազատեց անգլիական զորքը սովից, պաշար հասցնելով նրան: Այդ պատերազմներից միայն մեկը կհիշատակենք մենք: 1763 թվականին անգլիացիները ստիպված եղան զենք գործածել Միր-Կասըմի դեմ, որին իրենք էին նշանակել հարուստ Բենդա-լիայի տեր: Միր-Կասըմը, զգվելով անգլիացիների հարստահարություններից, զորքեր հանեց նրա դեմ, մի շարք պատերազմներ սկսեց, որոնք մղվում էին մեծ հմտությամբ և համառությամբ: Մեզ համար հետաքրքրականն այն է, որ Միր-Կասըմի բանակի հրամանատարները հայեր էին: Գլխավոր հրամանա-տարը վերոհիշյալ Պետրոս աղա Հարությունյանի եղբայրն էր, Գրիգոր անու-նով: Այս Գրիգորը վաճառական էր, բայց հանկարծ դարձավ մի քաջ և ան-վանի զինվորական, որին հպատակվում էր Միր-Կասըմի ամբողջ զորքը: Նա ստացավ Գորգին խան անունը և երկրում մեծ հռչակ էր վայելում: Եվ Գրի-գորը միակ հայը չէր այդտեղ. Միր-Կասըմի բանակում կար և հայ զորա-խումբ, կազմված նույնպես վաճառականներից: Բացի Գրիգոր խանից, անուն են հանել և ուրիշ հայ զորավարներ, որոնց թիվը հասնում էր ութի: Դրանք կոչվում էին հազարապետ. Մարգար Զուղայեցի (Գրիգորի եղբայրը), Հա-րություն Զուղայեցի, Գրիգոր Այվազյան Զուղայեցի, Պետրոս Հայաստանցի՝ Աղծնիք գյուղից, Ղազար Մարաղեցի, Մարտիրոս Մարաղեցի, Սուքիաս Թավ-րիզեցի, Հովհաննես Թավրիզեցի:

Գորգին խանը կառավարում էր ամբողջ երկիրը: Հայերը իրենց քաջու-թյուններով այնքան մեծ անուն էին հանել, որ երկյուղ էին ազդում ամենքին: Միր-Կասըմի զորքը, հայ հրամանատարների առաջնորդությամբ, շատ արշա-վանքներ գործեց զեպի զանազան կողմեր: Հայերը ցույց տվին մեծ քաջու-թյուն, մանավանդ անգլիացիների դեմ, որոնք մի անգամ հաղթվեցան հայե-րից և այնքան անճարացել էին, որ փորձեցին կաշառել Գորգին խանին: Բայց հայ զորապետը հպարտությամբ պատասխանեց, թե ինքը այդպիսի ստորու-թյուն չի անի և պիտի հավատարիմ մնա Միր-Կասըմին, ինչպես իր եղբայր Պետրոսը հավատարիմ է անգլիացիներին: Դրանից հետո պատերազմը ավե-լի սաստկացավ: Բոլոր ընդունակ հայ զորավարները ուղարկվեցին անգլիա-ցիների դեմ, բայց այստեղ երևան եկավ հայկական մի ընտրոշ հատկություն: Գորգին խանը արհամարհեց իր հայ հազարապետներին, նրանց պատերազ-մական խորհրդի չկանչեց և ամենքի վրա հրամանատար նշանակեց մի հնդկա-ցու, որ մի անընդունակ մարդ էր: Հայերը վիրավորվում են և պատերազմի մեջ դիտմամբ անգործ են մնում, այնպես որ անգլիացիները մի անակնկալ հար-ձակումով փախցնում են հնդկական զորքի մեծ մասը: Տեսնելով այդ դրու-թյունը, հայ զորավարները նոր միայն միանում են և հարձակվում անգլիա-ցիների վրա: Երկար ու համառ կռիվի մեջ թեև հայերը մեծամեծ քաջություն-ներ են ցույց տալիս, բայց հաղթել անգլիացիներին չեն կարողանում: Այնու-հետև էլ հայ հրամանատարները առանձին-առանձին մի քանի անգամ սա-տիկ և երկարատև կռիվների են բռնվում անգլիացիների հետ, բայց Գորգին խանից շարունակ դժգոհ են մնում: Այս անհամաձայնությունը վերջնականա-պես քայքայում է Միր-Կասըմի զորքը. անգլիացիները հաղթություններ են տա-

նում: Գորգին-խանը սպանվում է իր մի զորականի ձեռքով: Հայերը ցրվում են, էլի իրենց վաճառականությունն են սկսում: Մի քանի հրամանատարներ շարունակում են ծառայել Միր-Կասըմին, բայց ընկնում են անգլիացիների ձեռքը և ազատ արձակվում: Պատմիչը* գանգատվում է հայ սպարապետի և հազարապետների տգիտության և անզգուշության վրա: «Ամենքը վաճառական-ներ էին,— ասում է նա,— և ի՞նչ գիտեին, թե ինչ է զինվորական պարզի-ն ու մեծարանքը»: Եվ իրավ. քաջություն ու խիզախություն չէր պակասում՝ այդ վաճառականներին: Նրանք ցույց տվին, որ միայն ոսկին չէ նրանց գաղա-փարը, այլ գիտեն և կռվել: Բայց հայկական նախանձն ու անմիաբանությունը այստեղ էլ քանդեց ամբողջ զորքը, թեև հայը օտարին սովորաբար շատ լավ ծառայել գիտե՞*:

III

Հնդկաստանցի բարեգործ վաճառականը. Պետրոս Ոսկանյան. հայրենա-սիրություն. հնդկական առաջին կտակը: Անգլիական ազդեցությունը. ի՞նչ էր հայը տեսնում Հնդկաստանում. անգլիացին ֆաղափախ, ազատ գաղափա-րների պաշտպան. Հյուսիսային Ամերիկայի ազատասիրական պայքարը. նրա ազդեցությունը հնդկահայերի վրա: Էմին Հովսեփյանը Ռուսաստանում և Ղա-րաբաղում. Շամիր Սուլթանում Շահամիրյան. նրա գործունեությունը. առաջին հայ տպարանը Հնդկաստանում. Շահամիրյանի գրական պատրաստությունը:

Հնդկահայ վաճառականի հասարակական գործունեության առաջին աչքի ընկնող օրինակը տալիս է մեզ վերոհիշյալ ջուղայեցի Պետրոս Ոսկանյանը: XVIII դարի առաջին կեսում նա Մադրասում Անգլիական ընկերության խոր-հրդականներից մեկն էր և շատ հայտնի էր նույնիսկ օտարների մեջ իբրև բարեսեր մեծատուն: Իր հարստություններից նա բաժին հանեց այն երկրին, որ այնքան հարստացրել էր նրան:

Բայց չմոռացավ և իր իսկական հայրենիքը: Հենց այս կողմից էլ նա ներ-կայանում է իբրև տիպար հնդկաստանցի երախտավոր հայերի: Դա ջերմ հայ-րենասիրության տիպարն էր: Ո՛չ հարստությունը, ո՛չ փառքը չէին կարողա-նում խեղդել նրա մեջ հայրենիքի կարոտը: Ոսկանյանին այնքան տոշորում էր այդ կարոտը, որ նա կարգադրեց՝ իր մահից հետո հանել իր սիրտը և տա-նել թաղել Զուղայում: Այդպես էլ արին: Բայց հայրենի հողով ծածկվելու բախտը բավական չէր այդ սրտին: Իր սաստիկ սերը նա արտահայտեց և շո-շափելի, հանրագուտ գործով: Ոսկանյանը կտակ էլ թողեց հօգուտ Զուղայի, գուցե առաջինը հնդկական հռչակավոր կտակներից: Այդ կտակով 400 թու-ման նշանակվում էր Զուղայում աղքատանոց շինելու համար, 1000 թուման մի այնպիսի դպրոց բաց անելու համար, ուր պիտի ավանդվեին հայ, լատին և թուրք լեզուները, 60 թուման էլ այդ դպրոցի շինությունը կառուցելու համար:

Հասարակական գործունեություն, հիմնված առողջ, ազնիվ հայրենասի-

* Խոջամալյան, Պատմություն Հնդկաց, եր. 115:

** Հետաքրքրական է, որ հայերը հնդկացի իշխողներին ծառայում էին և XIX դարում: Այս-պես, 1829-ին Արսլարաբատի թագավորի սպարապետն էր Հակոբ Պետրոսյանը. նրա ձեռքի տակ կար հայ զորքի մի գունդ, բաղկացած հարյուր հոգուց: Թագավորի թիկնապահ շատ սիրված զորքն էր դա (Լազարովիչ, Ստորագրություն կալիպա քաղաքի, Վենետիկ, 1832, եր. 43):

բության վրա՝ ահա ինչ ենք տեսնում հնդկաստանցի հայ վաճառականների մեջ: Դա մի նոր երևույթ է: Փոխվում են հասկացողությունները. տեղային, եսամոլ հայրենասիրությունը տեղի էր տալիս ամելի լայն, հանրային գաղափարին: Մի ընդարձակ, ընդհանուր հայրենասիրություն է դա: Զգացվում է հայության, հայ երկրի շահերի կարևորությունը, ամելի լայն, ամելի խոշոր բարեգործությունների անհրաժեշտությունը: Հրապարակ են գալիս մոռացված գաղափարները. սրանց մեծարելու, սրանց համար խոշոր զոհաբերություններ անելու միտքն է արծարծվում: Ո՞վ բերեց այդ նոր հայացքը: Անգլիական ազդեցությունը:

XVIII դարի առաջին երեք քառորդներում մի այլ ազգ հաղիվ թե կարողա՞նար այնպես կրթել մարդկանց բարձր ու վեհ գաղափարների ոգով, ինչպես կրթում էր անգլիական ազգը: Հպարտ, հայրենասեր, ազատ, բարձրագույն անգլիացին իր օրենքներով, որոնք ապահովում էին յուրաքանչյուր անհատի իրավունքները, անկախությունը, իր սահմանադրական կառավարությամբ, որ ամբողջ ժողովրդի վեհապետական իրավունքներն էր պահում, Վոլտերի և Մոնտեսքյոյի նախանձն ու հիացմունքն էր շարժում: Նույն այդ անգլիացին պատերազմում էր Հնդկաստանում, ցույց էր տալիս հերոսություններ, իր խելքով, իր տեղում բնավորությամբ հրաշքներ էր գործում Ասիայի այդ անկյունում, ուր ամենահին ժամանակներից մարդը վիզ էր ճկում բարբարոս բռնակալության լծի տակ: Այդ բոլորը տեսնում էր հայ վաճառականը և, բնականաբար, նրա մեջ էլ շարժվում էին տենչանքներ հայրենիքի ազատության, մարդկային իրավունքների մասին: Իսկ ի՞նչ մտավոր պաշար էր ուղարկում Անգլիան Հնդկաստանում գործող իր որդիներին: Մի շատ զարգացած մամուլ, որ առաջադեմ գաղափարներ էր տարածում, որ հասարակական կարծիքի արտահայտիչն էր և ժողովրդի առաջ էր դնում պատգամավորների ժողովի նիստերը, ուր ժամանակի հռչակավոր ճառախոսները, ազատության, արդարության, օրինականության այդ մեծ պաշտպանները, արտասանում էին անվախ, օրոտալից, պերճախոս ճառեր*:

Բացի դրանից, անգլիական ցեղը հենց այդ միջոցին երևան էր հանել մի հերոսական ահագին պայքար, որ ամբողջ աշխարհի ուշադրությունն էր գրավել և մարդկային ամենանվիրական գաղափարների, իրավունքների անունով էր մղվում: Դա Հյուսիսային Ամերիկայի անգլիական գաղթականությունների հերոսական ինքնապաշտպանությունն էր, որ փոխվեց ապստամբության, երկարատև արյունահեղ պատերազմների և ապա ծնեցրեց Միացյալ Նահանգները: Ամերիկական շարժումը նկատելի էր դարձել դեռ 1754 թվականներից, երբ գաղթականական առանձին նահանգները առաջին անգամ միացան՝ երկիրը ընդհանուր ուժերով պաշտպանելու և ռամկավարական վարչություն ստեղծելու համար**։ Մենք ունենք մի քանի հատ նշանավոր փաստեր, որոնք վկայում են, թե ինչպես օվկիանոսի մյուս ափում սկսված այդ մեծ ազատասիրական շարժումը ազդում է Գանգեսի ափերում առևտուր անող մի բուռն հայ մարդկանց վրա: Սրանք հասկանում են, որ իրենց ժողովուրդն էլ իրավունք ունի անկախ սեփականատեր, ազատ լինելու: Ստրուկ ու արնաքամ Հայաստանը դառնում է այդ մարդկանց մտատանջության առարկան: Նրանք, այդ վաճառականները, սկսում են հասկանալ, թե ինչ է հարկավոր հային: Բայց

ի՞նչ կարող էր անել վաճառականը այդ հեռավոր երկրից: Նա թողնում է իր շահն ու վաստակը, դառնում է քաղաքական գործիչ, մտնում է հրապարակախոսի, քարոզողի, հորդորողի դերի մեջ:

Հայաստանը արդեն ուներ գործ, որ ցույց էր տալիս հնդկաբնակ հայրենասերներին, թե մի ազատ հայրենիքի գաղափարը չէ կարող ցնորք լինել և հայի համար: Դա Ղարաբաղի ապստամբական շարժումն էր, որ թեև անհաջողության էր հանդիպել, բայց դեռ ապրում էր այն լեռներում՝ հայ կիսանկախ և քաջ մելիքների հովանավորության տակ: 1760 թվականին Լոնդոնից Պետերբուրգ գնաց էմին Հովսեփյան անունով մի հայ վաճառական¹⁵³, Նա համադանցի էր և Հնդկաստանում ահագին հարստություն էր դիզել: Ներկայանալով ռուսաց արքունիքին, էմին Հովսեփյանը առաջարկեց նորից ձեռք առնել հայերի ազատության գործը և խոստացավ իր ամբողջ հարստությունը դնել ռուսաց կառավարության տրամադրության տակ: Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհու կառավարությունը այդ ժամանակ արևելյան քրիստոնյաների հարցով զբաղվելու միտք չուներ: Բայց և այնպես, Հովսեփյանի առաջարկությունը անտես չարվեց. խորհուրդ տվին հայ վաճառականին, որ նա նախ գնա Հայաստան և իմանա հայերի տրամադրությունն ու հայացքները:

Հովսեփյանը ճանապարհվեց Անդրկովկաս: Ղարաբաղի, նույնպես և Երևանի մելիքները դեռ պատրաստ էին շարունակել ազատության պայքարը և հարուստ հնդկաստանցին, որ եկել էր հայտնելու, թե իր միլիոնները զոհում է հայրենիքին, միայն ոգևորություն և հիացմունք կարող է ազդել ազատության զինվորներին: Ի՞նչն էր պակաս, որ նորից ոտքի կանգներ ապստամբությունը: Հայտնի չէ, մենք տեսնում ենք Հովսեփյանին Հնդկաստան գնալիս: Նրան չէր հաջողվել կենդանացնել իր ծրագիրը*։ Ինչ էլ լինի, էմին Հովսեփյանը դրանից հետո էլ դեռ երկար ժամանակ չէր մոռացել իր ծրագիրը**:

Այս հայրենասեր վաճառականի ժամանակակից է մի ամելի եռանդուն, ամելի հետաքրքրական անձնավորություն:

Հնդկաստան գնացած ջուղայեցիների մեջ կար մի խեղճ դերձակ, Շամիր Սուլթանում Շամիրյան կամ Շահամիրյան անունով: Մադրասում նա բաց է անում մի փոքրիկ խանութ, բայց շուտով թողնում է ասեղն ու մկրատը, դառնում է սեղանավոր, մարգարիտի առևտուր է սկսում և կարճ միջոցում հնդիկ մի նաբաբի աջակցությամբ մեծ հարստության տիր է դառնում: Մեծ ընտանիք ուներ նա և նրա որդիներից երկուսի անունները պետք է իմանալ. ավագը կոչվում էր Հակոբ, նրանից կրտսերը՝ Եղիազար:

Մի պարզ արհեստավոր, սնված ու մեծացած Ջուղայի անկման, քայքայման շրջանում, պարսկական բռնություններից մեծ շարշարանքներով օտար երկիր փախած, նա, իհարկե, չունեի մեծ կրթություն, նույնիսկ լավ չէր իմանում հայոց լեզուն: Հնդկաստանը, սակայն, կերպարանափոխում է նրան, և միայն հարստություն չէ այդ կերպարանափոխության նշանը: Շահամիրյանը ճանապարհորդում է շատ տեղեր. նրա հարցասեր, կենդանի և աշխույժ խելքը շատ բան է սովորում անգլիացիներից: Երևի, նա սովորել էր անգլերենը, կարողում էր գրքեր և լրագիրներ: Եվ ահա մեր ջուղայեցի դերձակը հրապարակ է դուրս գալիս իր ազգին նոր մտքեր քարոզելու, քաղաքական և հասարակա-

* Бутков, Материалы по истории Кавказа, т. II, СПб., 1869, с. 141.

** 1780 թվականին հռչակվող գեներալ Սուվորովը կազմում էր Հայաստանի ազատության ծրագիրը և նամակ գրել տվեց, որ էմինը գա Պետերբուրգ՝ բանակցությունների համար («Կենտրոն» ամսագիր, 1863, եր. 511):

* Անգլիայի այդ դրությունը հիանալի կերպով պատկերացրել է Ֆրանսիացի նշանավոր գիտնական Յանը (История английской литературы. СПб., 1871, т. II, с. 185—201):

** Неймани, История Америк. Соединен. Штатов, СПб., 1866, т. I, с. 115.

կան առաջադիմության ճանապարհ ցույց տալու համար: Մի ժիր, հայրենասեր գործիչ է նա: Մտքեր տարածելու, պրոպագանդա սկսելու գործիքը՝ տպարանը, շատ հարկավոր էր այդպիսի մարդուն, և նա իր որդի Հակոբի անունով բաց է անում Մադրաս քաղաքում մի հայերեն տպարան, առաջինը Հնդկաստանի հայերի մեջ: Փոքրիկ, շատ պակասավոր մի հիմնարկություն է դա: Հնդկական հողը դեռ այդպիսի գործեր զարգացնելու պատրաստություն չուներ: Ո՛չ տպագրական թուղթ էր ճարվում, ո՛չ հմուտ վարպետներ կային: Ավելի աղքատիկ ու պակասավոր էին այն ուժերը, որոնք պիտի կենդանացնեին տպարանը, նյութ տալով նրան: Մի վաճառականական փոքրիկ գաղութի մեջ, հայրենի երկրից, գրական դասակարգից այնքան հեռու մի տեղ, նույնիսկ շատ համեստ մտավոր միջավայր ստեղծել չէր կարելի, որքան էլ անպակաս լինեին, եռանդը, բարի կամքը: Սակայն Շահամիրյանը անում է այն, ինչ կարելի էր անել, այդպիսի պայմանների մեջ, չնայած իր անսպասարկություն, լոկ իր վառված հայրենասիրությամբ ոգևորված, նա դառնում է հնդկահայերի գրականության նախահայրը: Ինչե՛ր չէ անում սուրբ ոգևորությունը:

Շահամիրյանը Սաղմոս կամ Ժամագիրք չէ տպագրել տալիս, այլ ինքը հանդիսանում է հեղինակ, գրքեր է շարադրում: Պետք է նախ և առաջ ուշադրություն դարձնել այն բանի վրա, որ թե՛ տպարանի տերը, թե՛ գրքեր գրողն ու հրատարակողը Շամիրի որդի Հակոբն է: Բայց մենք շատ փաստեր ունենք հավատալու, որ եթե ոչ գրողը, գոնե ներշնչողը, անմիջապես ղեկավարողը ինքը Շամիր Սուլթանումն է¹⁵⁴: Այդ փաստերն են նրա նամակները, նրա ամբողջ գործունեությունը: Հակոբը դեռ պատանի էր, դեռ ուսում էր առնում: Նրա ուսուցիչը՝ Մովսես Բարադամյանը, դառնում է Շահամիրյանի աշխատակիցը: Շահամիրյանը, չնայած իր այդ աշխատակցի օգնության, հարկադրված է խոստովանել իր տպագրությունների մեջ, թե ինքը վաճառական մարդ է, ուսում չի ստացել, չգիտե քերականություն և ուղղագրություն, և եթե, այնուամենայնիվ, գրքեր է գրում և հրատարակում, պատճառն այն է, որ սիրում է իր ազգը, կամենում է ծառայել նրան իր իմացածով: Թող, ասում է նա, լեզվագետ, դիտուն հայերը ավելի լավ կատարեն այն, ինչ ինքն է անում, մի անուսում վաճառական. այն ժամանակ նա ինքը շատ ուրախ կլինի և կքաշվե ասպարեզից: Այս բանը նա շատ անգամ է կրկնում: Եվ մենք, կարդալով Շահամիրյանի գրքերը, չենք կարող կատարյալ իրավունք չտալ նրան: Իր անգրագիտությամբ հանդերձ, նա մի բոլորովին նոր երևույթ էր մեր գրական աշխարհում. հայ գիտուն գրագետները չէին հասկանում այն, ինչ հասկացավ և սկսեց քարոզել Շահամիրյանը:

IV.

«Նոր տետրակ». դա առաջին հրապարակախոսությունն է մեզանում. քաղաքական ազատության պրոպագանդա. գրական խեղճություն, բայց մտքի կատարյալ նորություն. համեմատություն անցյալի և ներկայի մեջ. ազգի դժբախտության պատճառներ. հայոց պատմություն. ինչպես է բացատրում Շահամիրյանը քաղաքական անկայության անկման պատճառները. նրա անփորձությունը. Հայաստանի տեղագրություն և վիճակագրություն. ինչպե՞ս պիտի ազատվի հայ ազգը և ո՞վ պիտի լինի նրան ազատողը: «Ռոզայթ փառաց». օրենք և Հանրապետություն, իբրև այդ գրքի հիմնական գաղափարներ. ազդեցություններ՝ Անգլիա, Ամերիկա, Հին Հռոմ. բռնակալական միապետության վնասները. պահանջվում է ժողովրդական ներկայացուցչություն. ազա-

տության հիմքեր: «Ռոզայթ փառացը» տալիս է օրենքներ և կանոններ 1) պետական կազմակերպության, 2) հասարակական կարգերի և 3) դատա-տանական օրենքների:

Առաջին գիրքը, որ լույս տեսավ Հակոբ* Շահամիրյանի տպարանից¹⁵⁵, մի այբբենարան էր, որ նման չէր մեր սովորական այբբենարաններին, այլ կազմված էր նոր ձևով, երևի, եվրոպական օրինակի վրա¹⁵⁶:

Դրան 1772 թվականին հաջորդում է Շահամիրյանի առաջին հեղինակությունը՝ «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» անունով¹⁵⁷: Անմիջապես այդ վերնագրի տակ բացատրված է, որ գիրքը հորինված է՝ հայ երիտասարդներին ծուլության քնի թմրությունից սթափեցնելու համար: Աստվածաբանությունը, հոգեպաշտությունը չեն այդ սթափեցնողները, այլ, առաջին անգամ երկար դարերից ի վեր, ազգային ինքնաճանաչությունը, իսկական հայրենասիրությունը:

Սկսվում է այդ գիրքը մի ընդարձակ ոտանավորով: Կիսագրադետ մարդը հանձն է առել մի շատ դժվար աշխատանք՝ ոտանավորով զարթեցնել գաղափարական մեծ շարժում, հասկացնել անկման արատը և վերածնության կենսատու զորությունը: Այդ բանաստեղծական փորձը խիստ անհաջող է, նրա մեջ արվեստ չկա, բացակայում է չափը, լեզուն՝ աղքատ, ոճը՝ անհարթ, աղքատիկ: Եվ դա երգ է, որ պիտի ծուլության մահանման քնից սթափվող երիտասարդության ղեկավարը դառնա: Ո՛չ, այդպիսի արհեստական, ողորմելի ոտանավորները չեն, որ ցնցում են դարավոր ստրկության մատնված մի ժողովրդի սիրտն ու հոգին, ցույց են տալիս անկման սարսափը, փտող վերքերը: Բայց մեղավոր էր ասելի և մկրատի մարդը, այդ հարուստ ակնավաճառը, որ լեզու և շնորհ չունեի իր սիրած ազգի մեջ հուզմունք և հիացմունք տարածելու կրակոտ լեզվով, իսկական բանաստեղծի ոգևորությամբ: Իսկական բանաստեղծներ աշխարհային այն ցավերի համար, որոնց ուզում էր երգել Շահամիրյանը, հայ ազգը դեռ չէր տվել: Եվ մենք շարագրության գոնե նշանակությունը հասկանալու համար չպիտի նայենք նրան արվեստի տեսակետից: Միանգամայն հաշտվենք, ինչպես շատ տեղ խնդրում և թախանձում է ինքը՝ Շահամիրյանը, այն իրողության հետ, որ դերձակությունից ակնավաճառության հասած այդ վաճառականը գրական տեսակետից փոքրիշատե կատարյալ դրոժներ չէ ուղեցել տալ մեզ, այլ միայն մտքեր զարթեցնելու, գաղափարներ ձևակերպելու տենչանքից է ստիպվել իր խեղճ գրչին ասպարեզ տալ: Այս հայեցակետը որոշելուց հետո մենք կգտնենք Շահամիրյանի մոտ շատ նշանավոր հատկություններ:

«Նոր տետրակը» առաջին հրապարակախոսությունն է մեզանում: Մի շատ ախորժելի դարմանքով մենք գտնում ենք նրա մեջ մի առանձին, բախտավոր բացառություն. դժոխքի և արքայության հանգամանքները բացատրելու համար չէ նա կազմվել և լույս տեսել, ո՛չ դավանաբանական վեճեր ծնծելու համար, ո՛չ էլ քնացնող հոգեշահ խրատներ տալու համար: Դա աշխարհային ցավերին նվիրված մի աշխարհիկ գրվածք է. իրականությունն է նրա էությունը: Դժբախտության, հետամնացության դեմ դարման դառնելու հոգսն

* Մենք թե՛ տպարանը և թե՛ գրքերը կշարունակենք Հակոբի անունով հիշատակել, չմոռանալով, սակայն, որ այդ անվան ետևում կանգնած է Շամիր Սուլթանումը: Ի դեպ, նրա ազգանունը գրվում է կամ Շամիրյան կամ Շահամիրյան, կամ Շահամիրյան: Մենք ընտրեցինք վերջինը:

է նրա միակ ձգտումը: Շահամիրյանը առաջին հայն է միջին դարերից հետո, որ վերցնում է հայությունը իբրև ազգություն: Նա հասկանում է, որ հոգեպաշտությունը չի կարող միայնակ երջանկացնել մի ազգություն այս աշխարհում, ուր գործում են բազմաթիվ բնական օրենքներ և մտնում է իր ազգի դրություն մեջ, ցույց է տալիս նրա պակասությունները, մտրակում է ազգային տգիտությունը, ուսումնաստյացությունը, անմիաբանությունը: Նա պահանջում է, որ հինավուրց ստրուկը սրբե իր կեղտերը, ոտքի կանգնե իբրև վերածնվող մի մարմին և ազատություն, կատարյալ անկախություն ձեռք բերե: Առանց այդ քաղաքական ազատության, ասում է նա, չկա փրկություն, չկա ազգային պատիվ, առաջադիմություն և երջանկություն: Ահա ինչ է քարոզում այդ անարվեստ, խեղճ ու կրակ ոտանավորը, որ թույլ ու անկարող է, բայց և գեղեցիկ ու հուզիչ՝ իբրև մանկական առաջին թոթովանք....

Որտեղից և ինչպե՞ս դուրս բերեց Շահամիրյանը այդ ճշմարտությունները. ո՞վքեր էին նրա դաստիարակները, նրան ղեկավարողները: Ինքը, շարադրությունը, պատասխանում է այս հարցերին: Առաջին աղբյուրը ս. Գիրքն է, Աստվածաշունչը և Ավետարանը: Հետաքրքրական է Շահամիրյանը իբրև այդ գրքերի բացատրող: Մարդկային միտքը երկու ծայրեր է ներկայացնում կրոնական գրքերը հասկանալու և բացատրելու մեջ: Եղել են այնպիսիները (և դրանք ահագին թիվ են կազմում), որոնք այդ գրքերից դուրս են բերել միայն սաստիկ ատելություն դեպի աշխարհային գործերը, միայն հուսահատություն և հիասթափում մարդու բնության, ընդունակությունների վերաբերմամբ: Այստեղից առաջացել է վանական-ճգնափորական իդեալը, որ վարակել է ամբողջ աշխարհը, սպանել է մարդու մեջ ինքնագործունեության ամեն մի միտք, ամեն մի ձգտում: Դարերի ընթացքում նա մարդկանցից պատրաստում է իրենք իրենց ատող անհատներ, որոնք պիտի մոռանային ամեն աշխարհային գործ ու հոգս և մտածեին, տանջվեին միմիայն երկնքի համար: Մեղանում ամբողջ գրականությունը այդ սպանող ոգով էր տոգորված. ստորացնել մարդու արժանավորությունը, սովորեցնել, որ մարդը մի ոչնչություն է, սոսկալի հանցանք է գործում, սրտանց կաշիլով երկրավոր գործերին, հաստատել, թե ամեն ինչ ունայնություն է լուսնի տակ և ոչինչ լավ բան չի կարելի սպասել նյութական աշխարհից. ահա ինչ շանքեր էր գործադրում վանական-ճգնափորական իդեալը՝ մարդկանց ստրկացնելու և իր թագավորությունը անխախտ պահելու համար: Հայերը այդ կողմից միջնադարյան ամբողջ բրիստոնիտության մի կտորն էին կազմում:

Բայց եղան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին ուրիշ գաղափարներ հանեցին նույն ս. Գրքից: Այս սակավաթիվներն էին, որ ազատության, ջերմ հայրենասիրության, մտքի անկախության, լայն հայացքների քարոզիչներ դարձան, հիմնվելով այն իսկ գրքերի վրա, որոնցից վանականությունը այնքան հուսահատական, մռայլ, անձնասպան եզրակացություններ էր հանում: Շահամիրյանը հենց այդ տեսակ քարոզիչներից մեկն էր մեզանում, առաջինը՝ կրկար դարերի խավարի մեջ: Ազգային իրավունքները, քաղաքական ազատության ստիպողական անհրաժեշտությունը նա հաստատում և ապացուցանում է Աստվածաշնչի տված օրինակներով, Քրիստոսի և նրա աշակերտների վարդապետություններով: Շահամիրյանի ժամանակ Հյուսիսային Ամերիկայի անգլիական գաղթականությունները, նույն այդ ս. Գիրքը քաղաքական անկախության և ապստամբական շարժման դրոշակ դարձրած, մեծ ոգևորությամբ և անձնազոհությամբ պաշտպանում էին իրենց նվիրական իրավունքները: Այդ մեծ շարժումը դասեր էր տալիս ամեն մեկին նույն Աստվածաշնչի և Ավետարանի

րանի վրա. և այդտեղից էլ, երևի, ներշնչումներ էր ընդունում հայերի քաղաքական վերածնության առաջին գրական քարոզիչ Շահամիրյանը:

Ս. Գրքից հետո Շահամիրյանին ոգևորողը հայոց ամենամեծ հեղինակն էր, Մովսես Խորենացին: Խոսելով Խորենացու պատմության առաջին տպագրության մասին, մենք ցույց տվինք, թե ինչ մեծ դեր պիտի կատարեր մեր պատմահայրը՝ ազգային գիտակցություն, ինքնաճանաչողություն տարածելու մեջ: Խորենացու ազդած հայրենասիրական կրթության առաջին երևույթը, տպագրությամբ լույս տեսնելուց հետո, հնդկաստանցի վաճառականն էր Որպիսի՝ ոգևորություն, հավատ, խրախույս են ներշնչում Շահամիրյանին ազգային այն հին հերոսները, որոնց նկարագիրը թողել է Մովսես Խորենացին: Հայկը, Տիգրանը, Տրդատը նրա թե ու թիկունքն են դառնում ազատություն քարոզելու մեջ: Այդ անունները կենդանացնում են Շահամիրյանի սովորաբար ցուրտ, արհեստական ոտանավորը. դուք զգացվում եք, կարդալով այն տողերը, ուր Շահամիրյանը կանչում է հին հայոց քաջերին, ցույց է տալիս նրանց Հայաստանի տխուր, արյունոտ ներկան և նրանց հովանավորությունն ու օգնությունն է խնդրում:

Համեմատությունը անցյալի և ներկայի մեջ նրան դառն մտածությունների է հասցնում: Հայաստանը նրան ներկայանում է սկզբից մի ընտրյալ և երջանիկ երկիր. Արարատը, Նախիջևանը, Մարանդը, դրախտի գետերը իրենց հետ կապված ավանդություններով վկա են, որ երկիրքը առաջնություն է տվել այդ երկրին, դարձնելով նրան մարդկության առաջին հայրենիք: Հսկաներ էին թագավորում այդտեղ, և հայը այդ ժամանակներում գովելի էր բոլոր ազգերից ավել: Իսկ այժմ... «Ըստրկաբար օտար ազգերի ծառայության տակ ընկնելու պատճառով, իբրև ստոր գերիններ՝ բոլոր ազգերից անպիտանը և ատելին դարձանք», — բացականչում է Շահամիրյանը: Առաջին անգամն է, որ հայոց պատմությունը իր փիլիսոփայությունն է հայտնում այդ վճռական հայրենասերի բերանով: Մինչև այդ՝ հայը իր դժբախտությունների, իր սոսկալի գերության պատճառը միմիայն իր մեղքն էր համարում: Նրան ամեն ժամանակ համոզում էին, որ եթե կոտորող կոտորողի ետևից է գալիս, եթե քար քարի վրա չի մնում, կա միայն մի պատճառ. այն, որ նա, այդ մորթվող և սպառվող ազգը, շատ է մեղավոր, իր անիրավություններով, իր հանցանքներով շարժում է երկրնքի բարկությունը և այդպիսի պատիժներ է ստանում: Եվ դժբախտ, անգին, ցիրուցան ազգը ավելի ևս թուլանում էր այդ համոզմունքից, ավելի ևս խրվում էր կրոնական նախապաշարմունքների մեջ: Շահամիրյանը այդպես չէ հասկանում հայոց երկրի կործանման բուն պատճառը: Մեղքը իր կարգին, ասում է նա, բայց Հայաստանը արյունով լվացող թշնամիները միայն իրենց ուժով չէին տիրում ու առնում, այլ այն պատճառով, որ հայերը ժամանակի ընթացքում անպիտանացան, ծուլացան, չէին հետևում իրենց փառավոր նախնիքների օրինակին, չէին պատերազմում, չէին միանում, մոռացել էին հայրենիքի շահերը: Կոտորողների, քանդողների դիմաց նրանք միայն մի միջոց գիտեին՝ փախչել, անհայտանալ քարերի ծերպերում: Ամեն մեկը կյանքը փրկել էր աշխատում. բայց դա փրկություն չէր. որոնք էզ էին՝ կանաչը, աղբիկներ, միահամուռ խայտառակվում, պղծվում էին, իսկ արուները՝ տղամարդիկ, երեխաներ, մեծից մինչև փոքրը, կոտորվում էին: Հայաստանը սուգի հայրենիք դարձավ. հայոց վարդերն ու մանուշակները չորացան, քաղցրահամ աղբյուրները արյունոտ եղան, հայը թափառական ընկավ երկրից երկիր, իսկ

* «Հայկական տպագրություն», I, էր. 336—343:

իր իսկական հայրենիքում միայն արտասուք էր ուտում ամեն տեղ փռված դիակների մեջ...

Երկար ողբում է Շահամիրյանը այս դժբախտ դրությունը, երկար նա կանչում է իր նախահայրերին, կանչում է Հին Իսրայելի դժբախտությունները ողբացողներին, բրիտանական եկեղեցու սուրբերին: Թող ամենքը տեսնեն, թե ինչպես գաղան տիրողները չեն բավականանում իրենց սահմանած հարկերն ու տուրքերը ստանալով, այլ խլում, տանում են կույսերը, բռնաբարում են, ծնողներին անհուն վիշտ ու տանջանքներ պատճառելով:

Բայց ողբով, հառաչանքներով, աղոթքներով հրաշքներ չէ կարելի կատարել այս աշխարհում: Եվ Շահամիրյանը դրանով բավականանալ չի էլ ուզում: Նա տեսնում է իր առջև գործ, հավատում է, թե կվերակենդանանա մի ազատ Հայաստան, նա զգում է, որ «հեռացավ գիշերվա այնքան խավարամած և մառախլապատ աղջամուղջը և ահա մոտեցավ հասավ արևի ծագումը մեր աշխարհը լուսավորելու համար, կորավ ու չքացավ ձմեռվա սաստկությունն ու դժնդակությունը և հասավ ծաղիկներ ծնող ու մանուշակներ բերող գարունը» մեր երկիրը զվարճացնելու համար: Թող ցիրուցան հայությունը համաշխարհային պանդխտությունից վերադառնա տուն, իր ստացվածքի տերը դառնա: Մահ հայրենիքի աղատության համար — ահա ինչը պիտի բերն այդ արևը, այդ գարունը: Երանի՜ թե, ասում է նա, հայերը կարողացած լինեին նահատակվել իրենց հայրենիքի փրկության համար. նրանք կոտորվել են ահագին քանակությամբ, բայց ի՞նչ օգուտ: Պետք էր, որ ազգի մի մասը մյուս մասի համար գլուխ դներ, մեռներ ապրեցնելու համար, քան թե թույլ տար, որ ամբողջ ազգը ծառա և ստրուկ դառնար օտարին: Մի ազգ, որ ազատությունը պահպանում է պատերազմի մեջ, երբեք չէ պակասում. օրինակ է բերվում ռուսաց ազգը, որ իր նվաստ դրությունից բարձրացավ, դարձավ տիեզերակալ: Ուրեմն, պետք է աշխատել, պետք է զենք ունենալ, վարժվել նրա գործածության մեջ: Ոչ ոք չպիտի իրեն անկարող համարեն, ոչ ոք չպիտի արդարացնեն իրեն՝ ասելով թե զանձ և կարողություն չունի: Արիացե՛ք, բացականչում է Շահամիրյանը, եկե՛ք մեջտեղից վերցրեք մեր ամոթն ու նախատինքը: Թող հայոց չքնաղ օրիորդները հայ կտրիճներից փեսա ընտրեն իրենց համար և թող ասեն իրենց փեսաներին. «Թշնամիներից վրեժ հանեցեք, մեզ համար հարուստ ավար բերեք, ավելի հարուստ, քան այն ավարը, որ նրանք մեզանից ստացել են. արդար հատուցում, շուտ-շուտ պահանջեցեք տեղոսներով»: Իսկ ծերերն ու պառավները թող, ի սեր Քրիստոսի, նույնպես դառնան ազատության առիթ. թող շատեն նրանք, թե իրենց քիչ է մնացել ապրել և ո՞վ կենդանի կմնա, որ տեսնեն ազատությունը: «Անդադար հորդորեցեք առույգ մանուկներին և երիտասարդներին, որ արի լինեն, եթե ոչ դուք, ձեր սերունդները գուցե արժանանան իրենց սեփական ժառանգությանը»:

Շատ հետաքրքրական է Շահամիրյանի վերաբերմունքը դեպի հոգևորականությունը: Նրան ղեկավարող դեր չէ հատկացվում ազգային նոր վերածնության գործում: Շահամիրյանը ամենայն հոգաբարձությամբ խոստովանում է, որ հոգևորականությունը կատարել է դեր անցյալում, որ նա պահել է եկեղեցին և մեծ ազդեցություն ունի ազգի վրա: Բայց աղաչում է հոգևորականներին այլևս չանիծել հայերին: Ինչպես հայտնի է, հայոց պատմության ամենատխուր շրջաններում երկրի ավերմունք պատճառող զանազան դժբախտությունների մեջ հիշատակվում է և հոգևորականների անեծքը: Ներսես Պարթևը անիծեց Արշակին և Պապին: Հայոց փառավոր մայրաքաղաք Անիի կործանման մեջ խառն էր հոգևորականի մատը, և ամենքը հավատացած են, որ թշնամու ուժը

չէր նրան քարոքանդ անողը, այլ հայ հոգևորականի անեծքը: Ուստի և Շահամիրյանը խնդրում, աղաչում է, որ նորոգվող Հայաստանը այլևս չենթարկվի այդ անեծքներին, որոնց շնորհիվ կործանվել են ոչ միայն իշխանությունները, այլև ամբողջ երկիրը:

Բայց ի՞նչ պետք էր անել, որ հայ ժողովուրդը ըմբռնե վերանորոգչական գաղափարները: Հնդկաստանցի հայրենասերը գիտե, իհարկե, որ իր գիրքը, այդ գրքի նման հարյուրավոր ուրիշ գրքեր բավական չեն հասկացնելու հայ ամբոխին, թե ամոթ ու նախատինք է ստրկությունը, թե ժողովուրդը կարող է իր ձեռքով իր երջանկությունը տնօրինել, եթե զենք ունենա: Գրքերը բավական չէին: Հարկավոր էր մի ավելի մեծ բան. հայրենի դժբախտությունները առաջանում էին տգիտությունից, պետք էր, ուրեմն, վերցնել նրան, պետք էր ուսման լույսը տարածել հայերի մեջ: Ու Շահամիրյանը անգաղար «ուսում, ուսում» է կանչում: «Եվրոպան ամենքիս գաղափարն է», ասում է նա, եվրոպական շատ ազգեր էլ մեզ պես են եղել. պետք է նրանց հետևել, նրանցից օրինակ վերցնել: Սա առաջին հրավերն էր մեզանում, որ ուղղվում էր ժողովրդին. հրավեր դեպի եվրոպականություն, դեպի ուսում և քաղաքակրթություն՝ քաղաքական վերակենդանության համար: Ինքը, հեղինակը, ինչպես կոեսենեք քիչ հետո, եվրոպական նորագույն մտքի ազդեցության տակ էր գտնվում: Ո՛չ ո. Գիրքը, ո՛չ ազգային պատմությունը չէին կարող միայնակ ներշնչել նրան այդ համարձակ մտքերը, բաց անել նրա մտքի առաջ վերածընուության մի հեղափոխական ճանապարհ, եթե ժամանակակից քաղաքակրթ ազգերի խոսքն ու գործը անհասկանալի, անհայտ մնային նրան, եթե դարի ազատասեր, քննական ոգին չլիներ նրա ղեկավարն ու ուղեցույցը:

Այդ համարձակ մտքերը, այդ ազատական հեղափոխությունը պետք էր տպացուցանել: Պետք էր ցույց տալ, թե զենքով անկախ հայրենիք պահպանելը մի նոր, դեռ չտեսնված բան չէ կարող համարվել հայերի մեջ, թե հայը, ստանալով մի ազատ երկիր իր ապրուստի, իր երջանկության համար, միայն վերանորոգում էր այն, ինչ ուներ մի ժամանակ. նա ուրիշից չի հափշտակում այդ երկիրը, այլ միայն վերահաստատում է իր հինավուրց իրավունքները այդ երկրի վրա: «Ո՛չ,— ասում է Շահամիրյանը,— մենք ուրիշ բան չենք ցանկանում, բայց միայն ստանալ մեր սեփական և հավաստի ժառանգությունը, որ կորցրել ենք մեր անկարգության և ծուլության պատճառով: Այն, ինչ տգիտությամբ կորցրել ենք, պարտավոր ենք ետ ստանալ իմաստությամբ և արիությամբ: Եվ այդ բոլորը հաստատելու համար նա դիմում է հայոց պատմության: Շատ լավ էր հասկացել Շահամիրյանը, որ ազատության գաղափարը կարող է հիմք գտնել միայն այնտեղ, ուր զարգացած է ազգային ինքնաճանաչությունը: Մի գերի ազգ կարող է զգալ իր դրության ամբողջ ամոթն ու նախատինքը, երբ նա սկսում է հասկանալ, թե ինչ է ինքը, որտեղից է գալիս և ուր է գնում, երբ նա տեսնում է իր նախնիքներին, գտնում է նրանց մեջ ոգևորող գաղափարներ: Ոչինչ այնպես չէ նպաստում մի ազգի ինքնաճանաչությանը, ինչպես համեմատությունը անցյալի և ներկայի մեջ: Այդ պատճառով Շահամիրյանը բաց է անում հայի առջև նրա մոռացված անցյալը, գրում է հայոց պատմություն:

«Նոր տետրակի» ամենամեծ մասը նվիրված է հայոց պատմությանը և Հայաստանի աշխարհագրությանը: Մենք համարում ենք այդ մասը գրական մի շատ գնահատելի վաստակ, ի նկատի առնելով այդ գործի հանգամանքները: Հայը ուներ մեծահատոր կրոնական գրքեր, բայց շուներ իր հայրենքի փոքրիշատե ամբողջացրած, լիակատար պատմությունը: XVII դարի վերջում մենք

տեսանք Մինաս Համդեցու աղքատիկ «Աղղաբանություն հայոց» գործը և ցույց տվինք, թե ինչ նշանակություն ունեն նույնիսկ մի այդպիսի ողորմելի պատմությունը այն ժամանակներում, երբ հայը համարյա բոլորովին մոռացել էր իր անցյալը*։ Համդեցուց հետո Հակոբ Շահամիրյանն էր, որ գրեց հայոց պատմությունը, բայց համեմատաբար ավելի ընդարձակ ծավալով։

Դա մի ամբողջացրած պատմություն չէ, ունի խոշոր պակասություններ։ Բայց անկարելի էլ էր, որ Շահամիրյանի պես մի մարդ Հնդկաստանի պես մի երկրում կարողանար նույնիսկ մի համառոտ պատմություն կազմել առանց պակասությունների։ Նրա գլխավոր աղբյուրը եղել է հորենացիին։ Մինչև Արշակունյաց թագավորության վերջը, այսինքն՝ մինչև այն տեղը, ուր վերջանում է հորենացու գրվածքը, Շահամիրյանի պատմությունը թե՛ մանրամասն է, թե՛ հետաքրքրական։ Այդ ժամանակից հետո մեր հեղինակը հաստատ հող չունի ոտքի տակ, սահում է պատմական եղելությունների վրայով, տալիս է կցկտուր տեղեկություններ, համարյա միայն անունների մի ցուցակ։ Աղբյուրների պակասությունը շատ զգալի բացեր է թողնում գործի մեջ։ Այսպես, հինգերորդ դարի կրոնական պատերազմի մասին Շահամիրյանը շատ աղուտ ու վայրկիքո հասկացողություն ունի, թեև Նղիշի պատմագրությունը ութ տարի էր, ինչ հրատարակված էր Կ. Պոլսում։ Ի վերջո, Շահամիրյանը մի քանի շատ հետաքրքրական էջեր է նվիրում Ղարաբաղի մեկիքներին, նկարագրում է, թե ինչ իշխանություն ունեն նրանք և ինչպես են կառավարում իրենց երկիրը։

Վերջացնելով հայոց պատմությունը, մեր հեղինակը մի առանձին գլխի մեջ քննում է, թե ինչ պատճառներից ընկավ հայոց թագավորությունը։ Յոթը հատ են այդ պատճառները. 1) Բացարձակ միապետական կամ, ավելի ճիշտն ասած, բռնապետական կառավարության ձևը Հայաստանում։ Չկար հաստատուն օրենք, որին հպատակվեին ամենքը. ժողովուրդը խորհրդակցական իրավունք չունեի իր երկրի կառավարության մեջ։ Այս սկզբունքը Շահամիրյանը մանրամասն բացատրում է իր մի ուրիշ աշխատության մեջ, որի մասին հետո կխոսենք։ 2) Թշնամին Հայաստանի վրա տիրեց ոչ թե իր զորություններ, ուժով, ամեն թշնամու իմաստությունն էր, որ մեզ կաշկանդեց։ Մեր բազուկի զորությունը չի նվաճվել, այլ մեր մտքի կուրությունն է մեզ տվել թշնամու ձեռքը։ Մարդը նախ հիմարանում է, ապա կորչում. հիմարության և տգիտության պատճառով շատ ազգեր են կորել։ 3) Մեր երիտասարդները ոչ թե արիության պակասությունից, այլ տգիտաբար միմյանց դեմ էին դուրս գալիս և, փոխանակ թշնամիներին կոտորելու՝ իրար էին կոտորում։ Շատ հիմարներ, թողնելով իրենց բնիկ ազգը, մեծ քինախնդրությամբ և նախանձով միանում են այլ ազգերի հետ, ինչպես օձը կարիճի հետ։ 4) Անմիաբանություն. իրար դեմ ատելություն գրգռելով, հայերը չկարողացան մնալ իրենց աշխարհում, ցիրուցան դարձան, քամու տարած չոր ճյուղերի կամ եղեգների պես փռվեցան երկրի երեսին և այդպես էլ մաշվեցան։ 5) Մուլություն. մեր երկիրը բերքերի պակասությունից չամալացավ, այլ որովհետև ծուլ ու անզոր լինելով մշակներն ու երկրագործները. նրանք թույլ տվին, որ իրենց արտերն ու հանդերը արջերի և վարդերի ոտների տակ տրորվին։ Իսկ ծուլների առաջ արքայությունն էլ փակ էր Պետք է արի ու քաջ լինել, արդար, խոհեմ ու ողջախոհ։ 6) Մեր համառ, բռնավորությունը։ Հնազանդություն, կարգապահություն չէ եղել։ 7) Հայերը ատել են ուսումը, օր-օրի վրա համառում են տգիտության և մտավոր կուրության մեջ։ Պարտավոր ենք այսուհետև այդպես չլինել. պիտի ատենք տգիտու-

թյունը, սիրենք իմաստությունն ու հանձարը, որպեսզի դարձանք, մեծանանք և այդպես հանգստանանք այնքան նեղություններից և թշվառություններից հետո։ Բացի այս յոթը պատճառներից, կան և ուրիշ շատերը, բայց բոլորը մի առ մի հիշատակել զանց է անում Շահամիրյանը, միայն հորդորում է ձեռք վերցնել այն հին մուրումնային, թե Աստծու կամքով է քանդվել Հայաստանը։ Աստված բարեբար է, շարության աղբյուր լինել չէ կարող, և մենք իզուր ենք մեր պակասությունների պատճառով եղածը վերագրում այն սկզբունքին, որ ամենքի լավությունն է կամենում։ Բայց ի՞նչն է հայերի փրկությունը։ Սահմանադրություն, ասում է Շահամիրյանը, մի հաստատուն վարչական օրենք, ժողովրդի կամքով և մասնակցությամբ մշակված և ընդունված։ Թող լինի այդ բանը, և զուր նորից կտեսնենք ձեր ծայրագույն իշխանությունը, նույնիսկ ավելի հարուստ, քան էր առաջ, որովհետև մեր վաղեմի իշխանները իմաստություն մի վարվում, ինչպես հարկավոր էր»։

Այս եզրակացությունների մեջ ճիշտ նկատված պակասությունների և պատճառների հետ մենք գտնում ենք և շատ միամիտ անգիտություն, խակ խորհրդածություններ։ Հեղինակը միմիայն հայ ազգի ներքին հատկությունների մեջ է տեսնում քաղաքական անկման պատճառները, դիտմամբ թե չիմանալով ոչնչության է հասցնում արտաքին հանգամանքները։ Դրանով նա ուզում է հեշտացնել հայկական վերածնության գործը։ Եվ իրավ, համեմատաբար որքա՞ն քիչ բան էր այդ ծրագրով պահանջվում հայերից՝ միանգամայն անկախ ու ազատ լինելու համար։ Բավական էր աշխատել միայն ներսում, վերացնել բարոյական պակասությունները, և անկախությունը ինքնուրույն կգար։ Մոռանում էր Շահամիրյանը շատ և շատ բան. նա պարզ հասկացություն չունեի հայերի թվի իսկական չափի և քաղաքական ուժի մասին անցյալում, չէր հասկանում Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի նշանակությունը, որ ահագին դեր է խաղում ազգերի ճակատագրի մեջ։ Վերջապես ամենից մեծը, ամենից կարևորը—ազգերի հեղեղը, որ արևելքից արևմուտք անցնելիս, երկար դարերի ընթացքում ոչնչացրեց ամեն ինչ, ոչնչացրեց ոչ միայն թույլ Հայաստանը, այլև անհամեմատ ուժեղ ու մեծ Պարսկաստանը, արաբական խալիֆաների պետությունը, Բյուզանդական կայսրությունը։ Համաշխարհային այդ սոսկալի աղետների մեջ նույնիսկ բարոյապես ավելի զորեղ, ներքին կազմակերպությամբ ավելի տոկուն մի ազգ չէր կարող անվնաս մնալ, չկորցնել իր հայրենի ժառանգությունը։ Շահամիրյանը դատում էր, երևակայում էր, երազում, բայց իրականության, գործնական կյանքի վերաբերմամբ զարմանալի միամիտ էր։ Հայաստանից հեռու ծնված, իր գրական գործունեության միջոցին հայրենիքից ավելի ևս հեռացած, նա չէր կարող կշռել և դատել իբրև շատ փորձված մարդ, շատ բան նա լսել էր, շատ բան էլ երևակայությամբ, ենթադրությունների միջոցով էր պարզում իր համար։ Եվ այդ հանգամանքը ավելի ևս աչքի է ընկնում մանավանդ այն ժամանակ, երբ նա վերջացնում է խրատներն ու հորդորները, հին պատմությունը և մոտենում է իրական կյանքին, ներկա Հայաստանին։ Ինչպես ասեցինք, Շահամիրյանը հայոց պատմության կցել է և Հայաստանի աշխարհագրությունը։ Շնորհակալության արժանի է նա և այդ գործի համար, որի մեջ մտցրել է սեփական շատ աշխատանք։ Թե ինչ նշանակություն ունի հայրենագիտությունը, այդ հասկանալի է և առանց բացատրությունների։ Ահա այդ կարևոր ճյուղի մեջ էլ առաջին, աչքի ընկնող նախաձեռնող է հանդիսանում մեր հնդկաստանցի վաճառականը, հաղթելով մի շարք դժվարություններ։ Նրա ժամանակ հրատարակված էր Մովսես Խորեն-

* «Հայկական տպագրություն», 1, եր. 284։

նացուն վերագրվող աշխարհագրությունը*։ Առաջնորդ ընտրելով այդ համա-
ռոտ գործը, Շահամիրյանը ավելացնում է ուրիշ աղբյուրներից հավաքած իր
տեղեկությունները և տալիս է Հայաստանի մի բավական լիակատար և նույ-
նիսկ մանրամասն տեղագրությունը, որի մեջ առաջին փորձն է անում ցույց
տալու, թե այժմյան որ տեղերին են համապատասխանում հին աշխարհագրա-
կան անունները, նկարագրում է նոր տեղերը, պատմում է, թե ինչ տեղերի
հետ ինչ պատմական հիշատակներ են կապված։ Բացի դրանից, նա ցույց է
տալիս Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող այն երկրները, որոնց վրա
հայերը մի ժամանակ տարածել էին իրենց տիրապետությունը, իսկ մի առան-
ձին գլխում, ուր քննվում է այն հարցը, թե որքան հարկեր է տալիս հայ
ազգը իր վրա իշխողներին, մեջ են բերված և այն երկրները, ուր գոյություն
ունեն հայ դադթականություններ։

Մի քայլ էլ առաջ է դնում Շահամիրյանը և փորձում է լրացնել աշխար-
հագրության մի կարևոր պակասը՝ վիճակագրությունը։ Այստեղ նա արդեն
ոչինչ հաստատուն, դրական տեղեկություն չունի և գործում է բոլ իր երեւա-
կայության օգնությամբ, ուստի և ընկնում է չափազանցությունների մեջ։ Նա
վերցնում է Հայաստանը հին սահմանների մեջ և այդպիսով ստանում է մի
«հայրական ժառանգություն», որ տարածվում է Կասպից ծովից մինչև Միջ-
երկրականը։ Բնաչինջ անող սուրը, որ դարերի ընթացքում սպառում էր հայ
կյանքը այդ սահմանների մեջ և ահագին գաղթականություններ էր հանում
մայր երկրից, մեծ նշանակություն չունի Շահամիրյանի համար։ Նրա հաշվով
դուրս է գալիս մի խիտ, միապաղաղ բնակչություն ծովից մինչև ծով։ Հայաստանը
ունի 20 նահանգ, որոնց մեջ կան 258 գավառ և 103 քաղաք։ Վերածելով այդ
բոլոր տեղերը գյուղերի, նա ընդունում է, որ ամբողջ Հայաստանում կարելի է
ընդունել 77.400 գյուղ. յուրաքանչյուր գյուղ միջին թվով 60 տուն հաշվելով,
ստացվում է ընդամենը 4.644.000 տուն։ Այնուհետև, յուրաքանչյուր տան մեջ
ընդունելով 6 հոգի, դուրս է գալիս, որ, ուրեմն, Հայաստանի ամբողջ ազգա-
բնակչությունը բաղկացած է 27.864.000 հոգուց։ Այս քանակության ուղիղ կես
մասը համարում է այլազգիներ՝ «տաճիկ» անունով, ուրեմն զուտ հայ ազգա-
բնակչություն ստացվում է 13.932.000։ Հանելով այս թվից կանանց և աղջիկ-
ների մի ենթադրական թիվ, դարձյալ ընդհանուր թվի կեսը, ինչպես նաև հարկ
չվճարող ծերերի և մանուկների թիվը, Շահամիրյանը դուրս է բերում, որ
պարսիկներին և օսմանցիներին հարկ տվող չափահաս հայ աղամարդկանց
թիվն է 5.224.500։ Այդ բաղմունքները տալիս է գլխահարկ 10.449.000 ոսկի և
զանազան անուղղակի հարկեր՝ մաքս, հաս, բաժ՝ դարձյալ նույնքան։ Ընդա-
մենն, ուրեմն, հայ ազգի գրպանից դուրս է գալիս տարին 20.898.000 ոսկի
կամ 4.179.000 պարսկական թուման։

Ինչի համար է այս հարկերի հաշիվը։ Չմոռանա՞նք Շահամիրյանի խս-
կական նպատակը՝ հայերին քնից արթնացնելը և ազատության սովորեցնելը։
Ճանաչում եք, ասում է, ինչ անհուն քանակությամբ հարստություն է դուրս
գալիս մեզանից ամեն տարի։ Սա դեռ մեր հոժարակամ տուրքն է. եթե ավե-
լացնենք այն հարստությունները, որ օտար տիրապետողները խլում են մեզա-
նից զոռով, այն ժամանակ հաշիվ ու համար չեք գտնի։ Հայտնի են Իսպանիա-
յի հարուստ արծաթահանքերը. բայց հայ ազգը իր տերերի համար այդ հանքե-
րից էլ մեծ եկամուտների աղբյուր է։ Սպանիացիները չարաբովելով են արծաթ
հանում իրենց հանքերից, իսկ մեզ վրա տիրողները մեր կրոնը հայհոյելով, մեր

ոլատիվը ոտնատակ տալով են առնում։ Օտարները մեզ տիրացել են ոչ թե իրենց
սեփական ուժով, այլ մեր աջակցությամբ։ Մենք տգիտությամբ նրանց տվինք
մեր գանձերը, մեր ցորենը, մեր ձիաները, և նրանք այդպես զորեղացան ու
տիրեցին մեզ։ Եվ ի՞նչ է մեր դրությունը։ Տիրողները չեն թողնում, որ մենք
հագնենք մեր ցանկացած զգեստը, ձի հեծնենք, ազատորեն ցույց տանք մեր
կանանց և աղջիկների գեղեցկությունը։ Մեր երիտասարդներին չեն թույլ տա-
լիս ցույց տալ արիություն և քաջություն։ Կորադուխ ման ենք դալիս հանցա-
պարտների նման, ծառա ենք և երիտասարդության ժամանակ բռնաբարվում
ենք։ «Օ՛հ, դառն և սգալի մեծ թշվառություն. ո՛վ կարող է հավաքել ու պատ-
մել ամեն ինչ, եթե սրանից բյուրապատիկ ավել էլ գրեք։ Ձեզ չեն թույլ տա-
լիս մտածել մի ուրիշ բանի մասին, բացի միայն նրանից, որ դուք մի քանի
կերակուրներով հագնեցնեք ձեր փորի քաղցը և կտավներով ծածկեք ձեր ան-
դամների մերկությունը. բայց ազատներն էլ, մկներն էլ, նույնիսկ այնքան
չնշին որդերն էլ կարողանում են կշտացնել իրենց փորը։ Չորս հարյուր տարի
եղավ, ինչ մենք բոլորովին հրաժարվեցանք պատերազմներից և խռովույուն-
ներից, հարկատու եղանք օտարներին, որպեսզի ազատենք մեր անձը մահից։
Եվ 400 տարիների ընթացքում ամբողջ հայ ազգը՝ աղամարդիկ թե կանայք,
ծերեր թե տղաներ, հառաչելով ու հոգոց հանելով մեռան տխուր ու անմխիթար
մահով։ Իսկ եթե մենք էլ այդպես վարենք մեր կյանքը, միմիայն մեր փորը
լցնելու ջանք անենք, ամփելի վատ կերպով պիտի մեռնենք. և ոչ միայն մենք,
այլև մեր որդիները, մեր որդիների որդիները՝ մինչև աշխարհի վերջը։

Ուստի Շահամիրյանը երգվեցնում է հայերին բոլոր սրբություններով,
հանուն քաջ նախահայրերի՝ Հայկի, Արամի, Տրդատի, գործել և գործել ազա-
տության համար։ Ողորմեցեք, ինքներդ ձեզ ողորմեցեք, ո՛վ հայկազուններ.
ամոթ չէ, որ որդիները ողորմեն իրենց մորը։ 400 տարիների ընթացքում մեր
շատ նախահայրերը և առաջնորդները մի քանի անգամ աղաչեցին դրացի
քրիստոնյաներին, բայց մինչև այսօր ոչ ոք չօգնեց մեզ, ձեռք չմեկնեց մեզ,
իսկ մի քանիսները, մեզ մխիթարելու փոխարեն՝ վիրավորեցին մեզ։ Եվ լավ
էր, որ այդպես եղավ, մենք ոչ որին պարտական չմնացինք, ամբողջ ժամա-
նակ մեր օգնականը աստված էր։ Այժմ էլ, հույս դնելով աստծու վրա, խրնդ-
րենք, որ նա սեր դնե մեր սրտի մեջ, գուցե արծարծված սիրո բորբոքմամբ
օգնենք մեր տառապյալ և ընկած մայր Հայաստանին, ողորմենք նրան։ Դժվար
չէ ողորմելը, այդ ողորմությունը չի պակասեցնի մեր հարստությունները, մեր
կերակուրները, մեր դարդերը, որովհետև ամեն ինչ մենք մեզ համար ենք
անում։ Եթե օտարին անհուն գումարներ ենք տալիս ինչպես հարկ, ինչե՞ր
կարող ենք անել, այդ գումարները մեր օգտին ծառայացնելով։ Նրանք կարող
են բավականություն տալ պատերազմողներին, որոնք պիտի հարուցանեն մեր
ազգը, վերացնեն մեր նախատիները և ազատեն այն ձեռքերից, որոնք միշտ նե-
ղում են մեզ։

Այսպես ահա, պարզվում է Շահամիրյանի քարոզած քաղաքական ծրա-
դիրը։ Մենք սկսում ենք մտածել, որ հնդկաստանցի հայ հայրենասերը հոր-
դորում է հայերին ապստամբություն բարձրացնել։ Բայց նա շտապում է դրա-
կանապես հայտարարել, որ չունի այդպիսի միտք։ Շատ հետաքրքրական է
նրա բացատրությունը։ «Մենք չենք ասում, որ հայերը ապստամբվեն այլազ-
գիների կամ իրենց կառավարիչների դեմ և աչք դնեն նրանց ստացվածքի վրա
և կամ վնաս տան նրանց։ Փա՛վ լիցի, դա քրիստոնյաների գործ չէ»։ Հապա
ինչպե՞ս պիտի գտնվի բերվի Հայաստանի ազատությունը։ Շահամիրյանը ար-
գեն ասել է, որ մենք նոր բան չենք ուղում, ուրիշի սեփականություն խլել չենք

* «Հայկական Տպագրություն», I, եր. 161—166։

կամենում, այլ միայն մեր սեփական ժառանգությունն ենք ետ ստանում: Իսկ սա, ինչպես երևում է, ապստամբություն չէր Շահամիրյանի համար: Բայց ինչպե՞ս պետք էր հասկացնել պարսիկներին և օսմանցիներին, թե հայերը իրավունք ունեն անկախ ու ազատ ապրել իրենց հայրենիքում: «Եթե,— ասում է Շահամիրյանը,— դուրս գան իշխաններ հայոց ազգից — և այսպիսիները կան Հայաստանում—կամ մի ուրիշ մեկը, որ ջանք է անում հայերի ազատության համար, այն ժամանակ առաջ պիտի գան հայ համայնքները՝ մեկը մյուսից ավել օգնելու նրանց: Վերևում ասացինք, որ օգնելը հեշտ է: Հեշտ է, որովհետև, եթե այն հարկերի մի տասներորդ մասը, որ հայերը տալիս են այլազգիներին, տան այդ իշխանին օգնություն, նա ինքը կիմանա, թե ինչ պետք է անել և կանե. և աստված էլ նրա օգնականը կլինի»:

Ուրեմն, Շահամիրյանի ծրագրով, երևան է գալիս մի իշխան, որ ազատում է Հայաստանը, և հայերի պարտքը այն է միայն, որ փողով օգնում են նրան: Կա՞ր արդյոք այդպիսի ազատարար: Շահամիրյանը ճանաչում է այդպիսի մեկին: Նորից մի ակնարկ գցենք նրա գրած հայոց պատմության վրա և կտեսնենք մի այսպիսի հանգամանք: Այնտեղ, ուր վերջանում է Բագրատունյաց թագավորությունը, մեր հեղինակը անսպասելի կերպով սկսում է բացատրել, թե Բագրատունիների տոհմը ամբողջապես չվերջացավ, այլ մինչև այժմ էլ պահպանում է իր գոյությունը — նույն այդ տոհմից է վրաց թագավորությունը: Եվ Շահամիրյանը սկսում է փառաբանել իր ժամանակի վրաց թագավորին, որ Հերակլ II էր, անվանելով նրան քաջ, քրիստոնեության հզոր հզոր ախոյան և մասնավորապես հայ ազգի պաշտպան: Հերակլը, ասում է նա, վճռել է ազատել քրիստոնեությունը պարսից և օսմանյան լուծից, իսկ հայերին այնքան սիրում է, որ չէ զանազանում իր սեփական ազգից:

Ահա ով էր կանգնած Շահամիրյանի առաջ իբրև Հայաստանը ազատող: Թեև այս մասին չկա դրական, որոշ վկայություն «Նոր տետրակի» մեջ, բայց Շահամիրյանի նամակագրությունները ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ այդպես էր նրա միտքը: Նա անմիջապես բանակցություններ ուներ վրաց թագավորի հետ, գրում էր և ստանում էր պատասխաններ: Ինչպես երևում է, հրեղեկաստանցի մեծատուն հայը պատրաստ էր իր հարստությունը մեջ բերել, եթե Հերակլը հանձն առներ գործել նրա ծրագրով. և Հերակլը անկարելի չէր համարում այդ առաջարկությունը, գոնե հատուկ մարդիկ էր ուղարկում Հնդկաստան՝ Շահամիրյանի հետ անձամբ խոսելու: Բայց միայն դրամը չպիտի լիներ հայերի երախտագիտական հատուցումը: Շահամիրյանը Հերակլի համար տեղ էր պատրաստում ազատված Հայաստանի կառավարության մեջ: Ահա այստեղ հայրենասեր վաճառականը ներկայանում էր Ասիայի համար մի բոլորովին անօրինակ վերանորոգիչ, և հազիվ թե նրա ծրագրած գործը համոզիչ և ուշադրության արժանի լիներ վրաց թագավորի համար: Շահամիրյանի դիտավորությունները և քաղաքական գաղափարները հասկանալու համար առաջիմ թողնենք նրա բանակցությունները և ծանոթանանք նրա մի ուրիշ նշանավոր աշխատության հետ:

«Նոր տետրակի» հրատարակությունից հազիվ մի տարի անցած, Շահամիրյանը իր տպարանից լույս հանեց մի նոր գիրք, որի վերնագիրն է՝ «Գիրք անուանեալ որոգայթ փառաց»: Ոչինչ չէ ասում այդ վերնագիրը, նույնիսկ եթե ավելացնենք նրա բացատրության համար դրված «վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան» բառերը: Անկարգություններ կալանավորող մի որոգայթ... Որքա՞ն խեղճ, միամիտ բացատրություն: Բայց դարձյալ չզարմանանք. մենք գիտենք, թե ինչ է Հակոբ Շահամիրյանը իբրև հայ հեղինակ:

Այժմ ավելացնենք, որ այս գրքի մեջ այլևս չկա աշխատակից Մովսես Բաղրամյանցը, և դուրս կգա այսպիսի մի հանգամանք. «Որոգայթ փառացը» XVIII դարի մեր զարմանալի գրքերից մեկն է, նույնիսկ ամենից շատ զարմանալին, բայց վաճառականի անգրագիտությամբ սաստիկ աղճատված մի գիրք: Գրական արժեքի տեսակետից նա ոչինչ է, կարգալ նրան շատ դժվար է, անհամ, ձանձրացուցիչ շատախոսությունների և անվերջ կրկնությունների մի քառս է դա: Բայց ի՞նչ անակնկալություններ, ի՞նչ գոհարներ ենք գտնում այդ կոպիտ ու անտաշ ստեղծագործության մեջ: «Որոգայթը» ուղղակի մի պարծանք է մեր գրականության համար: Նա սահմանում է պետական, վարչական, օրենսդրական կարգեր, որոնք պիտի մտցվեին ազատված Հայաստանի մեջ: Հերակլ թագավորի համար պատրաստված գերը երևում է գրքի հենց առաջին երեսի վրա, ուր կարդում ենք. «Ի Թագավորութեան Յոգոստափայլ Տեառն Երկրորդի Հերակլիոսի ի Թիպղիս»:

Ազատել հայերին օտարների ծառայությունից բավական չէր: Պետք էր, որ անկախ Հայաստանը ապրեր իբրև քաղաքական ազատ մարմին, պետք էր, որ յուրաքանչյուր հայ այլևս ենթարկված չլիներ ասիական բռնակալության կամալանություններին, դառնար իր երկրի տերը, նրա կառավարողն ու օրենսդիրը, հավասարության, ազատության բոլոր բարիքները վայելող հայ քաղաքացի — այս է այն միտքը, որ ղեկավարել է Շահամիրյանին իր զարմանալի գիրքը գրելիս: Եվ նա մի երկար, ձանձրալի, շատ տեղ անհասկանալի առաջաբանի մեջ անթիվ անգամ ապացուցանում ու կրկնում է, թե Հայաստանի փրկությունը և երջանկությունը պետք է հիմնել երկու սյուների վրա՝ օրենք և հանրապետություն:

Մենք, խոսելով Արևմտյան եվրոպայի մեջ ծաղկած Լուսավորության դարի մասին*, ցույց տվինք, որ այդ հսկա առաջադիմական շարժման տեսակետից մեծ հետադիմություն և դժբախտություն էր այն գրականությունը, որ այդ ժամանակ մշակվում էր հայ հոգևորականության ձեռքով: Առաջինը, որ ո՛չ անդլիական փիլիսոփաների, ո՛չ Վոլտերի, Մոնտեսքյոյի մտքերը չէին թափանցում մեր խավերի մեջ, այլ նույնիսկ այդ երիտասարդական թարմության ոգևորիչ ժամանակներում էլ մենք շարունակում էինք կերակրվել միջնադարյան սխոլաստիկայի և ճգնավորական բարեպաշտության գաղափարներով: Հակոբ Շահամիրյանը մի փայլուն օրինակ է, որ ցույց է տալիս, թե մենք նոր ժամանակների լույսի մեջ այդքան դժբախտ ու զրկված չէինք լինի, եթե մեզանում գոյություն ունենար աշխարհական գրագետ մի դասակարգ, որ ազատ լիներ վանական նախապաշարմունքներից ու հնամուլությունց, կրթված լիներ եվրոպական գաղափարների վրա և կարողանար գրականություն հիմնել ու պահպանել: Այս անգրագետ վաճառականը իր անտաշ, թոթով լեզվով** մեզ ասում է, որ ինքը իր ժամանակի գաղափարական շարժումների մի արձագանքն է: Որտեղի՞ց և ինչպե՞ս նա, մի ասիացի խեղճ մարդ, այդքան բարձր, համարձակ մտքեր սովորեց:

Երբ նա աղագուցանում է միահեծան միապետության վնասակարությունը, պահանջում է, որ ամբողջ ժողովուրդը լինի իր երկրի օրենսդիրը, մենք այդ տողերի ետևում տեսնում ենք Լոկկին: Երբ նա սկսում է ճառել, որ բարեկարգությունը, մի պետության այդ հիմքն ու խարիսխը, հաստատ օրենքն է, մենք

* Տե՛ս վերևում, գլ. Ա, IV:

** Մենք չգիտենք, թե ինչ լեզուների հետ էր ծանոթ Շահամիրյանը և ինչ շփով: Այստեղ մենք նկատի ունենք միայն հայերենագիտությունը:

ըմբռնում ենք ամբողջ դատողություններ, որոնք Մոստեսքոյի «Օրենքների ոգին» անմահ գրքի ազդեցության տակ են կազմվել: Ինքը, Շահամիրյանը, այդ առաջարանի մեջ հիշում է եվրոպական ազգերը, անգլիական սահմանադրությունը, Հյուսիսային Ամերիկան և հատկապես Վաշինգտոնին: Եվրոպական ազգերի մասին նա ասում է. թող շառարկեն հայերը, թե այդ կարգերը եթե այդքան լավ են, ապա ինչո՞ւ բոլոր եվրոպացիները չեն ընդունում նրանց: Եվրոպական բոլոր ազգերը, պատասխանում է նա, սրտանց համակրում են այդ կարգերին և շատ տեղ արդեն ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովներն են օրենքներ հրատարակում: Օրինակ է բերում անգլիական մեծ ազգի սահմանադրությունը: Անգլիայում թեև կա թագավոր, բայց յուրաքանչյուր անհատ վայելում է կատարյալ ազատություն՝ օրենքների պաշտպանության տակ:

Սակայն Շահամիրյանի վրա ամենից մեծ ազդեցություն գործողը, ինչպես ասել ենք, ամերիկական շարժումն էր: «Այժմ լսում ենք մի նոր բորբոքման մասին,— գրում է նա.— իմաստուն մեկը, Վաշինգտոն անունով, բրիտանական ազգից, ծնված Ամերիկայում, հակառակվելով տերերին և հավաքելով Ամերիկայի ժողովրդից շատ զորք, աշխատում է ազատություն գտնել և անկախ լինել, թեև գործի վախճանը դեռ չի երևացել, բայց ամերիկացիների սրտի ցանկությունը բնական է մարդու բնության, որովհետև չկա երկրի երեսին մարդկային ստացվածների մեջ ավելի քաղցր բան, քան ազատությունը»: Սա այն ժամանակների լավագույն մարդկանց ասածների կրկնությունն է: Այսպես էին վերաբերվում ամերիկացիներին Անգլիայի հռչակավոր պետական մարդիկ, գրողները: Այսպիսի ձայներ էին լսվում Եվրոպայի զանազան կողմերից: Ամերիկական ժողովրդի դատը մարդկային սքանչելի մեծագործություններից ամենաբարձրն էր: Հյուսիսային Ամերիկան ապստամբվում էր Անգլիայի դեմ ոչ այնքան այն պատճառով, որ գաղթականությունները շատ էին ճնշված, շատ էին ինքնուրույնությունից ու ինքնավարական ազատություններից զրկված, այդ կողմից շատ երկրներ կարող էին նախանձել նրան, այլ գլխավորապես այն պատճառով, որ ազատության և անկախության ոգին հասել էր զարգացման բարձր աստիճանին և գործադրություն էր պահանջում: «Անկախություն ձևք բերելու մեջ Ամերիկայում գրիչը պակաս կարևոր ծառայություններ չմատուցեց, քան սուրը»,— ասում է ամերիկական հեղափոխության պատմագիրներից մեկը: Այն ժամանակ, երբ Շահամիրյանը գրում էր իր գիրքը, դեռ չէր սկսվել անգլո-ամերիկյան պատերազմը, որի մեջ այնքան պիտի փառավորվեր մեծ Վաշինգտոնը: Բայց գրիչը արդեն հասունացրել և միանգամայն անխուսափելի էր դարձրել այդ ազատարար պատերազմը: Տարիներից ի վեր, սկսած այն ժամանակից, երբ ծագեցին առաջին անհամաձայնությունները գաղթականությունների և Անգլիայի մեջ, ամերիկական լրագիրները պատրաստում էին մտքերը, ներշնչելով նրանց վստահություն, քաջություն, հրատարակվեցան մի շարք բրոշյուրներ, որոնցից մի քանիսը պատմական հռչակ են ստացել և հազգին տպավորություն էին թողնում ոչ միայն ամերիկացիների մեջ, այլև Անգլիայում: Ազատության և օրինականության նվիրված այդ ներբողները մի կրակոտ լեզվով ազնիվ կրքեր էին հարուցանում, առաջացնում էին մտքերի մի ահագին հեղափոխություն: Եվ ազատ Ամերիկայի հայր Վաշինգտոնի կողքին պատմությունը թույլ է տալիս արժանավորապես կանգնել Սամուել Ադամսին, որ գործում էր գրչով, միացնում էր ամերիկական նահանգները մի նվիրական դրոշակի տակ:

Գաղափարական, վեհ, եռանդուն ժամանակներ էին: Հեշտ էր այդպիսի ժամանակներում, որ նույնիսկ մեզ պես մի խեղճ ազգի միջից դուրս գային Շահամիրյաններ — պետք էր միայն ուշադրությամբ ակննդ դնել առաջավոր հոսանքներին: Ինքը, Անգլիան, որքա՞ն մեծ օրինակներ էր տալիս: Վոլտերին անկեղծ հիացմունք պատճառած, նրան կրթած, ազատության զինվոր դարձրած երկիրը թեև սաստիկ զրգոված էր Ամերիկայի իր գաղթականությունների դեմ, բայց այնտեղ չէին պակասում պետական և գրական մեծ մարդիկ, որոնք պաշտպանում էին ազատության անունով ոտքի կանգնած ամերիկացիներին, չէին քաշվում բացարձակ ասելու իրենց հայրենակիցներին, իրենց կառավարության, թե նրանք անարդար են, թե նրանք ճնշում, սպանում են ազատությունը: Այդ հոյակապ անձնավորություններից էին Ուիլյամ Պիտտը և Բոդլը: «Նս շատ ուրախ եմ, որ Ամերիկան դիմադրում է,— ասաց Պիտտը իր մի ճառի մեջ,— երեք միլիոն մարդիկ, որոնք ընդունակ կլինեին այնքան խլացնել իրենց մեջ ազատության զգացմունքը, որ հոժարակամ ստրկության ենթարկվեին, կարող կլինեին մի լավ գործիք դառնալ մնացած անգլիացիներին էլ ստրկացնելու համար... Ամերիկայի ներկա ապստամբության ոգին այն իսկ ոգին է, որ մեզանում հաստատեց մեր ազատության էական, հիմնական և մեծ սկզբունքը, որ սահմանում է, թե Անգլիայի հպատակներից ոչ մեկը չէ կարող ենթարկվել որևէ հարկի՝ առանց նրա անձնական համաձայնության: Այս փառավոր ոգին Ամերիկայում ոգևորել է երեք միլիոն մարդկանց, որոնք նախապատիվ են համարում աղքատ ու ազատ լինել, քան գտնվել ամոթալի հարստության և ոսկեզօծած շղթաների մեջ: Պաշտպանելով իրենց իրավունքները, նրանք կմեռնեն իբրև մարդիկ, այն էլ իբրև ազատ մարդիկ: Իբրև անգլիացի ծագմամբ և սկզբունքներով, ես ընդունում եմ, որ ամերիկացիները ունեն բարձրագույն և անկողոպտելի իրավունք իրենց սեփականության վրա, իսկ այս իրավունքի տեսակետից արդարացի է, որ նրանք պաշտպանեն իրենց մինչև վերջին ծայրահեղությունը»: Պե՞տք է հիշատակել մյուս ճառախոսներին, գրողներին: Պե՞տք է ավելացնել, որ նույն այս եռուն ժամանակներում լույս տեսան Յունիուսի հռչակավոր «Նամակները», որոնք պաշտպանում էին քաղաքացիական ազատությունը, և որոնցից մեկը ուղղված էր նույնիսկ անգլիական թագավորին և ցույց էր տալիս, թե նրա, թագավորի, ամբողջ դրժբախտությունն այն է, որ նա երբեք չէ լսել ճշմարտության լեզուն: Ամեն տեղ կատաղի, տաղանդավոր պաշտպանություն միևնույն վեհ գաղափարների՝ ազատության, մարդկային իրավունքների: Հնդկաստանում նստած մեր խեղճ, բարի, հայրենասեր Շահամիրյանը որքա՞ն առատ ու փայլուն լույսերով էր ողողված:

Բացի ժամանակակից այդքան հզոր դրդիչներից ու գործոններից, Շահամիրյանին էր նայում և մի փառահեղ օրինակ խոր հնության միջից: Դա հանրապետական Հռոմն էր: Արդեն Մոստեսքոյն, ինչպես իր տեղում հիշեցինք, մի աշխատության մեջ քննել էր հռոմեական պետության դարգացման և անկման պատճառները և ցույց էր տվել, որ հանրապետությունն էր Հռոմի փառքի և ուժի գլխավոր աղբյուրը. երբ ազատ քաղաքացիների մեջ թուլացան հանրապետական զգացմունքները, պետությունն էլ սկսեց փլանալ, զարգացնել իր մեջ այնպիսի արատներ, որոնք պիտի հարթեին նրա անկման ճանապարհը: Շահամիրյանը կրկնում է նույն այս միտքը. նա էլ նույն կերպ է պատճառաբանում Հռոմի քայքայումը: Որպիսի՞ ոգևորությամբ է նա վերաբերվում այնպիսի մի

* Тэн, Истор. анг. лит., т. II, с. 194.

հանրապետական գործչին, ինչպես էր, օրինակ, Կինկիննատոսը, որ, պետության առաջին մարդը լինելուց հետո, քաշվում է գլուղը և սկսում է հող վարել իբրև մի հասարակ մշակ: Շահամիրյանը շատ ցանկալի է համարում, որ Հռոմի պատմությունը հայերեն թարգմանվի և մաղթում է, որ այդ հուշակավոր հանրապետության ռզին իջնե հայերի վրա, տարածվի նրանց մեջ, բացի, իհարկե, հեթանոսական կրոնից:

Եվ ահա այս բոլոր առաջնորդների ղեկավարությամբ մեր հեղինակը դալիս է երկար ու բարակ բացատրելու, թե Հայաստանը միապետություն չպիտի լինի: Այդպես է թելադրում մեր պատմական անցյալը, այդպես է ցույց տալիս և բնական օրենքը: Հայաստանի պատմությանը նա մոտիկ ծանոթ չէ, լավ ուսումնասիրել է, ինչպես տեսանք, միայն Մովսես Խորենացուն: Բայց այս պատմագրի լուսաբանած շրջանն էլ բավական է, որ Շահամիրյանը համոզվի, թե Հայաստանի դժբախտության պատճառը միապետությունն էր: Մի մարդ, ասում է նա, կանգնում էր պետության գլուխ, անում էր ինչ ուզում էր, իսկ արածները մեծ մասամբ վնասակար էին, որովհետև նա չունեի խորհրդականներ ժողովրդի կողմից: Դոյություն չունեին հաստատուն օրենքներ, որոնց հպատակվելն ամենը, և սա մի մեծ աղետ էր մեր աշխարհի համար: Հայաստանը կործանվեց այն պատճառով, որ արդար ու իմաստուն օրենքների մասին հասկացողություն չունեի: Տիրում էր բարբարոսական միապետություն, և գլխավոր կառավարողը, իր քմահաճություններին ու կամայականություններին թողնված մի բռնապետ, գործում էր մեծամեծ սխալներ, որոնցից վնասվողը ժողովուրդն էր¹⁵⁸: Մեր շատ թագավորներ և իշխողներ «ամբարիշտ ու անիրավ էին և վարում էին իրենց իշխանությունը գողգողությամբ և ինքնահավանությամբ, զրկելով, կողոպտելով, լլկելով կամ անասնական բռնությամբ անցկացնելով իրենց կյանքը, մինչև որ կորան իրենք և կորցրին մեր պատիվը և հայոց սերունդը մատնեցին գերության, իսկ մեր աշխարհը ուրիշների ժառանգություն դարձրին»: Հայերի անկարգությունը նրանց անկման, ստորացման և անասելի թշվառության պատճառ դարձավ: Չի եղել և չի կարող լինել արեգակի տակ ոչ մի բան, որ չունենա օրենք. ամեն մի գործ ավերվում, ոչնչանում է, երբ հակառակ է օրենքին:

Այս մտածությունները արդարացի են մեծ մասամբ: Հայոց երկիրը իր քաղաքական անկախության միջոցին մի ասիական բռնապետություն էր: Շահամիրյանը չէր սխալվում. թեև միայն Մովսես Խորենացին էր նրա միակ աղբյուրը, բայց հայտնի է, որ ոչ միայն Արշակունիների, այլև Բագրատունիների ժամանակ գրավոր հաստատուն օրենքներ գոյություն չունեին մեզանում: Եվ այսպես շարունակվեց մինչև XIII դարի սկիզբը, երբ մի հայ վարդապետ հավաքեց և կարգավորեց մի դատաստանագիրք, որ, իր բազմաթիվ պակասություններով հանդերձ՝ հայերեն միակ իրավաբանական գիրքն է մեր ամբողջ պատմության մեջ¹⁵⁹: Բռնապետությունը հենց այն պետական կազմակերպություն է, որ օրենքներ չունի: Տեսնենք, թե ինչպես է բնորոշում Մոնտեսքյոն բռնապետությունը. «Բռնապետության իշխանության բնությունն այն է, որ մի մարդ է այդ իշխանության տերը և այդ մի մարդը այդ իշխանության գործադրությունը հանձնում է նույնպես մեկին: Մի մարդ, որին բոլոր հինգ զգայարանները միշտ ասում են, թե նա ամեն ինչ է, իսկ մնացած մարդիկ ոչինչ են, բնականաբար ծուլ է, տգետ, վավաշտ: Ուստի նա ինքը չէ գործն-

րով պարապում: Բայց եթե նա այդ գործերը հանձնե մի քանի մարդկանց, սրանց մեջ կսկսվեն երկպառակություններ, ինտրիգներ, որովհետև յուրաքանչյուրը կձգե ստրուկների մեջ առաջինը լինելու պատիվն ստանալ: Բռնապետության սկզբունքը երկյուղն է: Այստեղ արդեն չէ կարելի մեղմ լինել. «Եթե բռնակալական պետության մեջ թագավորը գեթ մի վայրկյան ցած գցե սպանացող ձեռքը, եթե նա չկարողանա իսկույն ևեթ ոչնչացնել այն մարդկանց, որոնք առաջին տեղերն են գրավում պետության մեջ, ամեն ինչ կորած է, որովհետև երկյուղը—միակ շարժող սկզբունքը այս տեսակ կառավարության մեջ—անհայտացել է և ժողովուրդը այլևս չունի հովանավոր»*: Շահ Հուսեյնը, ասում է Մոնտեսքյոն, դեռ Միր-Վեյսի արշավանքից առաջ էր զգում, որ իր պետությունը պիտի քանդվի, որովհետև ինքը արյուն քիչ էր թափել:

Բռնապետությունը, ուրեմն, չէ կարող թույլ լինել, այլապես նա չէր էլ կարող գոյություն պահպանել: Սա իսկապես մի սարսափելի դրություն է: Իսկ Հայաստանը միշտ թույլ էր, հետևաբար և ամենադժբախտը բռնապետությունների մեջ: Այս հանգամանքն էր, որ, հասկանալի դառնալով Շահամիրյանին, հարկադրում էր նրան պնդել, թե Հայաստանի կործանողը միապետությունն էր: Բայց այստեղ մեր հեղինակին անծանոթ է մնացել մի ուրիշ, շատ կարևոր հարց. կարո՞ղ էր Հայաստանը մի անկարգ բռնապետություն չլինել: Եթե Շահամիրյանը ավելի խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրություն կատարելու հնարավորությունն ունենար, նա կտեսներ, որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել Ասիայի այն անկյունում, ուր հայերն էին ապրում: Մի ազգ, որ տասնյակ դարերի ընթացքում չէր կարողացել հասկանալ գրավոր, հաստատուն օրենքների անհրաժեշտությունը, մի ազգ, որի մեջ չափազանց զարգացած էր ավատական սիստեմը, որ երբեք չմտածեց այդ սիստեմը վերացնելու և ընդհանուր համայնական շահեր ու գաղափարներ յուրացնելու մասին, կարո՞ղ էր այլ ճակատադիր ունենալ, կարո՞ղ էր ստեղծել հանրապետություն կամ օրենքների վրա հենված միապետություն: Չէր կարող: Կառավարությունները ստեղծում են ժողովուրդները: Իսկ ժողովուրդից կարելի է պահանջել ավելի կատարյալ կառավարչական ձև միայն այն դեպքում, երբ նա հասել է կուլտուրական զարգացման մի հայտնի աստիճանին:

Բնական օրենքների տեսակետից էլ Շահամիրյանը անարդար և անբնական էր գտնում միապետությունը: Մի անհատ չէ կարող այնքան կատարյալ լինել, պակասություններից ու արատներից այնքան ազատ, որ նրան կարելի լինի հանձնել անսահման իշխանություն մի ամբողջ ազգի վրա: Թագավորել կարող է միայն աստված. մահկանացու մարդը չունի նրա անսխալականությունը, նրա գերագույն հատկությունները. մարդը երբեմն բարկանում է, երբեմն ծուլանում, երբեմն ուրախ է, երբեմն տխուր, երբեմն զայրացկոտ, երբեմն գթած: Ուրեմն «չպիտի տանք մեր սանձը այնպիսի ինքնակալի ձեռքը, որ ձմլն մեր կզակը իր կամքի և հաճույքի համաձայն»: Մարդիկ ծնվում են ազատ և համահավասար և նրանք, մեծից մինչև փոքրը, պիտի կազմեն մի հոտ, որի կառավարողը պիտի լինի ոչ թե այս կամ այն անհատի կամքը, քմահաճությունը, այլ մի և ընդհանուր օրենքը: Երկյուղը, բռնապետության այս գլխավոր և միակ հիմքը, չէ կարող արգարացնել մարդուն, որ կամավ հրաժարվում է ազատությունից և ենթարկվում բռնակալի ձեռքին: «Դու մահվան երկյուղի պատճառով թուլանում ես քո ազատությունից և հնազանդվում ես անօրենքներին. բայց ահա մի ամենամանր կարիճ կամ օձ և կամ մի անմարս սառն կե-

* Վ. Վ. Բախտանյան, Միսիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880, ատմ. շարան, եր. 13—52:

* «О духе законов», СПб., 1900, с. 31.

րակուր կարող է աշգրիտ մահ բերել քո բնական կյանքին: Ասել է, թե ամեն թունավոր կենդանի կարող է քո թագավորը լինել: Ո՛չ: Մեզ հարկավոր է մեռնել ազատ և պատրաստել մեզ համար հավիտենական կյանք: Անասուններն էլ շունեն իրենց մեջ մեկը, որ ինքնակալ և ինքնակամ հրամայող լինե՞ր նրանց վրա, ուրեմն որքա՞ն ամոթ է մեր բանականության համար լինել հնազանդ մի մարդու, որ մեր նմանությունն ու բնությունն ունի, որ ինքնակամ հրամայող է դառնում մեզ վրա: Ո՛չ, կառավարողը ինքը, ժողովուրդը պիտի լինի. թագավորը օրենքը պիտի լինի: Մարդու և աստծու մեջ կարող է միայն մի ծայրագույն իշխանություն լինել՝ օրենքը, որ ամեն մեկին տալիս է իր երկիրը կառավարելու, նրա ճակատագիրը տնօրինելու իրավունք:

Բայց ինչպե՞ս կարող են միլիոնավոր մարդիկ կառավարել երկիրը: Հարկավոր չէ, որ այդ միլիոնները հավաքվեն միասին, վճռեն իրենց անելիքները: Մի կալում դարսված է մեծ քանակությամբ ցորեն. այդ ցորենի արժանավորությունն իմանալու համար բավական է նրանից վերցնել մի բուռ միայն: Այդպես էլ ժողովուրդը. բավական է մեր երկրում գտնվող յուրաքանչյուր տասը հազար տանից երկու-երեք ներկայացուցիչ ընտրել. դրանք կդառնան իրենց ընտրող բաղմունքի փոխանորդ և կկատարեն նրա բոլոր գործերը: Փոխանորդները կժողովվեն միասին, կմշակեն օրենքներ. հարկավոր է իշխանություն, որ գործադրե օրենքները, և այդ իշխանությունը կընտրվի փոխանորդների միջից մի հայտնի ժամանակով: Իրենց աստիճանի համեմատ այդ պաշտոնյաները վայելում են պատիվներ, բայց երբեք իշխողներ չեն, այլ ժողովրդի սպասավորներ, նրան ծառայողներ, ինչպես Ավետարանում ասված է, թե ով ձեր մեջ մեծ է, նա պիտի լինի ամենքի սպասավոր:

Այսպես, ուրեմն, Շահամիրյանը առաջարկում է Հայաստանի համար հանրապետական կառավարություն, հիմնված ռամկավարական սկզբունքների վրա: Հանրապետական կարգերի հետ ծանոթացնելը բավական չէ համարել նա. իր այդ մտքերը բազմաթիվ կրկնություններով ապացուցանելուց հետո, դիմում է գործնական միջոցին — տալիս է օրենքների մի ծրագիր, որ դրքի ամենահետաքրքրական կողմն է ներկայացնում. այդտեղ կա թե՛ հայկական հանրապետության սահմանադրությունը, թե՛ քրեական և քաղաքացիական օրենքների մի ժողովածու: Եվ Շահամիրյանը հավատում է, որ այդ կարգերը կարող են հեշտությամբ հաստատվել Հայաստանի հողի վրա: Հարկավոր է, որ ժողովրդի մեջ տեղի ունենա մի հայտնի պատրաստություն՝ այդ օտար ու նոր սկզբունքներն ըմբռնելու և գործադրելու համար: Շահամիրյանը գտնում է, որ բավական կլինի և այն, եթե հայերը հասկանան իրենց պարտավորությունները, որոնք ձևակերպված են այսպես. 1) Հայաստանի գլխավորները (ղեկավար) պետք է հրամայեն Հայաստանում ապրող բոլոր մարդկանց, արու թե՛ էգ, սովորել զբոսնելու և կարդալ հայերեն: 2) Հայ հայերը իրենց որդիներին պիտի նախ հայերեն գրագիտություն սովորեցնեն, ապա զինվորություն, ինչպես պիտի սովորեցնեն նաև հնազանդվել օրենքներին: 3) Հայ տիկիները պետք է հավանեցնեն իրենց և իրենց աղջիկների սրտերը ամուսին ընտրել քաջ մարդկանցից ու հաղթող զինվորներից և ամաչեցնեն իրենց ամուսիններին, երբ սրանք կմրանեն ուրիշ ազգերի ծառայության մեջ: «Այսքան օգնություն ձեր կողմից բավական կլինի, որ հայոց ազգը փայլե երջանկությամբ Հայաստան աշխարհի երեսին»:

Մենք կտեսնենք, որ «այդքան օգնությունը» բավական չէր, կտեսնենք, որ Շահամիրյանի գործը ամբողջովին մի ուտոպիա էր: Բայց առաջժ դեռ դիմենք նրա խմբագրած օրենքներին: «Որոգայթ փառացը» առհասարակ այն

քան նշանավոր գիրք է, որ արժեր նրան մի առանձին մանրամասն ուսումնասիրության առարկա դարձնել, ցույց տալ այն աղբյուրները, որոնք ղեկավարել են Շահամիրյանին մի աշգրիտ գործ պատրաստելիս: Իսկ թե մեզանում շատ հեշտերից ու սովորականներից չէր այդ գործը, կարելի է իմանալ հենց նրանից, որ իրավաբանությունը հայոց գրականության մեջ համարյա անհայտ մնացած մի ճյուղ է և բացի Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» մենք հաղիվ թե կարողանանք գտնել մի այլ գիրք, որի առարկան լինին օրենքները¹⁶⁰: Շահամիրյանի օրենսդիրը Մխիթար Գոշի հետ համեմատած այն առավելությունն ունի, որ միայն քրեական ու քաղաքացիական իրավունքը չէ շոշափում, այլ պետական, հասարակական իրավունքը: Սակայն մենք այստեղ չենք կարող մանրակրկիտ կերպով քննել «Որոգայթ փառացը». մեր աշխատության ծրագիրը ինքնըստինքյան հասկանալի է դարձնում, որ այստեղ մենք կարող ենք միայն Շահամիրյանի օրենքների էությունը դնել:

Շահամիրյանը չէ կարողացել մի հայտնի սխտեմով դասավորել իր օրենքները: Ընդամենը 521 հոդված է նա խմբագրել, և դրանք խառնված են վայրիվերո. երևում է, որ հեղինակը ինչ որ գտել է կամ ինչ որ հիշել է, իսկույն գրել է, չմտածելով կարգի և հետևողականության մասին: Խառն է ոչ միայն դասավորությունը. խառն են և հայացքները: Խիստ ազատամիտ առաջադիմական որոշումների հետ մենք տեսնում ենք հոդվածներ, որոնք շատ միամիտ են, հետադիմական, նույնիսկ ասիական: Հանկարծ, հանրապետական խիստ լայն սկզբունքներ արժարժող հոդվածների շարքում մեր աչքին է ընկնում, օրինակ, մի հատուկ հոդված, որ արգելում է բակլա ցանել Հայաստանում, երևի այդ բույսի հատկությունը ի նկատի առնելով: Այս խառնաշփոթության մեջ մենք կփորձենք որոնել հետևյալ կետերը. 1) Պետական կազմակերպություն: 2) Հասարակական կարգեր: 3) Դատաստանական օրենքներ:

1. Պետական կազմակերպություն: Կասպիական ծովից մինչև Կիլիկիայի արևմտյան սահմանները և Տաշ և հանգից մինչև Տավրոս լեռները Հայաստան է և պիտի հավիտյան մնա հայերի ժառանգություն, առանց մի քաջ տեղ անգամ պակասեցնելու: Պետությունը հիմնվում է ազգայնամոլական սկզբունքների վրա. խղճի և անձնավորության կատարյալ ազատություն է, բայց յուրաքանչյուր մարդ, որ ապրում է Հայաստանում, պիտի իրեն պատիվ համարե հայ կոչվելը և պիտի սովորե հայերեն: Բոլոր պետական և հասարակական պաշտոնները տրվում են միմիայն լուսավորչական եկեղեցուն պատկանող հայերին, թեև մյուս կրոնները ազատություն են վայելում: Պետության ամբողջ մեքենան հիմնված է ընտրողական սկզբունքի վրա. ձայնատվության իրավունքը չէ սահմանափակված, ընդհանուր է: Յուրաքանչյուր տասներկու հազար տուն ընտրում է երկու փոխանորդ կամ, խոսելով ներկայի լեզվով, պատգամավոր: Պատգամավորները իրենց ընտրողներից ստանում են ուժիկ: Նրանցից է կազմվում պետական ամբողջ պաշտոններությունը՝ գործադիր, վարչական, դատաստանական մարմինները, նույնիսկ դրքի գլխավոր հրամանատարները: Պատգամավորները ընտրվում են երեք տարով. այդ ժամանակն է որոշվում և բոլոր ընտրովի պաշտոններությունների համար, իսկ յուրաքանչյուր երեք տարուց հետո լիազորությունները վերանորոգվում են ընտրությամբ. վերընտրվել թույլատրվում է ամենքին, թե՛ պատգամավորներին, թե՛ նրանցից ընտրված պաշտոնյաներին:

Հանրապետության միջուկը, իհարկե, այդ պատգամավորների ժողովն է, որ մշակում է օրենքներ երկրի համար և միակ բարձրագույն հիմնարկությունն է: Հարցերը այդտեղ վճռվում են վիճաբանություններով և ձայների բացարձակ

առավելութեամբ: Պատգամավորները իրենց միջից ընտրում են գործադիր իշխանութեան պուխ, որ կոչվում է նախարար. դա հանրապետութեան նախագահն է: Այս պուխ են մյուս պաշտոնյաները: Նախարարը ունի առանձին ծածուկ խորհուրդ, բաղկացած 6 հոգուց: Մինիստրութիւններն այն ձևով, ինչպես գոյութիւն ունեն այժմ, չկան: Գրանց փոխարեն տեսնում ենք այսպիսի անուններով հիմնարկութիւններ. լրտեսապետութիւն, զինապետութիւն, վաճառապետութիւն, կառապետութիւն, վրանապետութիւն, կերակրապետութիւն, գանձապետութիւն, երկրաշարժութիւն, պետ տկարների և աղքատների: Առաջին հինգ հիմնարկութիւնները զինվորական են, կերակրապետութիւնը՝ իր տեսակի երկրագործական մինիստրութիւն, գանձապետութիւնը՝ ֆինանսների: Հետաքրքրական է կերակրապետութիւնը: Նա պիտի հսկէ հողագործութեան վրա, որպէսզի անմշակ հողեր չմնան, և եթէ երկրագործները միջոց չունեն վարելու և հնձելու, պետութիւնը պիտի միջոցներ տա այդպիսիներին: Ժողովրդի կերակրի գլխավոր հոգսը այդ պաշտոններովն է: Նա պիտի երեք տարվա պաշար պահէ հասարակական շտեմարաններում, ամեն տարի հավաքելով հացահատիկներ: Բոլոր այս հիմնարկութիւնները կառավարվում են երեք-երեք մարդկանց ձեռքով, որոնք հատկապես ընտրվում են պատգամավորներից: Ընտրվում են բացի դրանից և քաղաքներ կառավարողներ, գործի սպարապետներ, հազարապետներ, հարկերի վրա հսկող պաշտոնյաներ, ինչպէս նաև 60 դատավորներ բարձրագույն կամ մայր դատարանի համար: Կա և մի պատվավոր պաշտոն, որ կոչվում է «Հայր Հայաստանյաց»։ սա ընտրվում է երեք օրվա ժամանակով և պաշտոն ունի երգվեցնելու բոլոր պաշտոնյաներին: Յուրաքանչյուր պաշտոնյայի ընտրութեան մասին կազմված են պաշտոնական թղթեր կամ նամակներ, որոնց օրինակները ամենայն մանրամասնութիւններով գրել է Շահամիրյանը իր գրքի մեջ:

Բոլոր պաշտոնյաները պատասխանատու անձնավորութիւններ են ազգի առաջ: Պաշտոնը չի արգելում, որ զանցառու կամ կաշառակեր պաշտոնյան, սկսած նախարարից, դատի ենթարկվի և հեռացվի իր տեղից: Նախարարի պաշտոնի հետ կապված են հետևյալ պարտավորութիւններն ու իրավունքը. խստութեամբ պահպանել օրենքները, լինել հայ ազգի ներկայացուցիչ և բերան, վարել արտաքին քաղաքականութիւնը՝ պատերազմ հրապարակելու և հաշտութիւն կնքելու իրավունքով: Նախարարը գործերի ծայրագույն հրամանատարն է, իրավունք ունի ներումն շնորհել մահապարտներին, բայց տարին յոթն անգամից ոչ ավել: Նա հայերի առաջին պաշտոնատարն է, միևնույն ժամանակ և հավատարիմ սպասավորը:

Մի առանձին հոգւածով նախարարութիւնը դարձվում է ժառանգական: Դա կարող է լինել այն դեպքում, երբ Հայաստանում կհայտնվեն նախկին թագավորական տների ժառանգները, մարդիկ, որոնք կապացուցանեն, թէ իրենք սերված են կամ Հայկից, կամ Վաղարշակից և կամ Բագրատից: Այդպիսիները պետք է լինեն հայ լուսավորչական և նախարարութիւն են անում մինչև մահ, իսկ մահից հետո նույն պաշտոնը ժառանգում են նրանց որդիները: Այսպիսով Շահամիրյանը մի ձեռքով քանդում է այն, ինչ շինել էր մյուս ձեռքով: Պետութեան առաջին պաշտոնյային դարձնելով ժառանգական, նա իսկապես հիմքից խախտում էր իր հանրապետութիւնը և տեղը դնում էր սահմանադրական միապետութիւն: Եւ ինչո՞ւ էր նա այդպես անում: Հայկի ու Վաղարշակի ժառանգներին նա հազիվ թէ սպասելիս լիներ. այնքան հեռավոր հնութիւնից չէր կարող սերունդ պահել: Ուրիշ բան է Բագրատը. մենք արդեն տեսանք, որ սրա սերունդը դեռ շարունակվում էր՝ վրաց թագավորը: Հատկա-

պես Հերակլի համար էր դրված այդ տարօրինակ հոգւածը. Շահամիրյանը կամենում էր այս կերպով վարձահատույց լինել Հերակլին, մատուցանելով նրան ժառանգական նախագահութիւն կամ, որ համարյա միևնույնն էր, սահմանադրական միապետի պաշտոնը նրա ազատած Հայաստանում: Մինչդեռ ընտրված նախարարը միայն ինքն էր ոռճիկ ստանում, ժառանգական նախարարի որդիներին էլ, արու թէ էգ, հատկացվում էին ոռճիկներ:

Պետութեան գլխավոր նեցուկը գործն է: Հայոց գործերի թիվը Շահամիրյանը որոշում է 90 հազար, դրանից 21 հազարը ձիավոր, 69 հազարը՝ հետևակ: Բանակը բաժանվում էր երեք սպարապետութեան, որոնք կոչվում էին կարմիր, կապույտ և դեղին: Այդ գույները գորշակների գույներն են. և դրա համեմատ էլ սպարապետների և զինվորների գոգնակն ու կապան պիտի լինեն կամ կարմիր, կամ կապույտ, կամ դեղին: Շահամիրյանը առանձին ուշադրութեամբ է վերաբերվում գործին և աշխատում է իր օրենքների մեջ նախապես զինվորական ծառայութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, նույնիսկ այնպիսիները, որոնք հասկանալի են ինքնըստինքյան: Այսպէս, մի առանձին հոգւած ասում է. «Գիշերապահ զինվորը եթէ քնէ իր ծառայութիւնը կատարելիս, պիտի պատժվի»: Կամ թէ՛ պատերազմի ժամանակ յուրաքանչյուր գորաբաժին, նախքան քնելը, պիտի պահապաններ նշանակէ, որպէսզի անակնկալ հարձակումն չլինի: Ինչպէս տեսանք, գործի բոլոր հրամանատարները, նախարարից սկսած մինչև հազարապետները, ընտրվել են. առաջին անգամից զարմանալի է թվում, որ հրամանատարներ ընտրողը ինքը, գործը չէ, այլ ժողովրդի պատգամավորները: Բայց պետք է իմանալ, որ Շահամիրյանի կանոններով յուրաքանչյուր հայ զինվոր է. 12 տարեկան հասակից նա պիտի զինավարժութիւն և զինվորական ծառայութիւն սովորէ: Գործող բանակի մեջ երիտասարդները մտնում են վիճակահանութեամբ. 100-ից 5-ը պիտի զինվոր գնան վիճակ հանելով և ծառայեն 7 տարի գործի մեջ: Ընդհանուր զինվորագրութեան այս կանոնը շատ հետաքրքրական է այն ժամանակների համար: Եվրոպական շատ կարգերի ենք հանդիպում այդ զինվորական կազմակերպութեան մեջ: Բայց և տեսնում ենք այնպիսի հին կարգ, որպիսին է պատերազմական ավարի բաժանումը: Թըշնամուց խլած ամեն բան՝ ոսկի, արծաթ, ակներ, ամեն տեսակ անասուններ, յուղ, ձիւ, զինի պետք է վաճառել հրապարակական աճուրդով և գոյացած գումարը բաժանել հրամանատարներին և զինվորներին: Նախարարը՝ ստանում է 5 տոկոս, ձիավոր գործը՝ 16, իսկ հետևակը՝ 34 տոկոս: Պատերազմի ժամանակ ոչ մի զինվոր իրավունք չունի նույնիսկ մի ձու առնել բնակիչներից գողով. ամեն բան պետք է առնվի փողով:

Պետութեան եկամուտները գոյանում են հարկերից և տուրքերից: Գլխահարկ գոյութիւն չունի, որովհետեւ նա ստրկութեան նշան է, մինչդեռ Հայաստանում ապրող յուրաքանչյուր մարդ միանգամայն ազատ է: Գլխահարկի փոխարեն ազգաբնակչութիւնը տալիս է հարկ իր կերած կերակրից, հագած զգեստից և գործածած աղից: Ենթադրվում է Հայաստանի մեջ 24 միլիոն բնակիչ. յուրաքանչյուր անհատ տարեկան տալիս է 40 դահեկան կերակրի համար, 10

* Հետաքրքրվողների համար դնենք այստեղ հայոց նախարարի պաշտոնական համազգեստի նկարագրութիւնը. «Սեւ ուրար թիկնամեջով: Ուրարի վրա մի ոսկետիպ առուծ: Ակներից շինած մի ճառագայթ ձախ կրծքի վրա: Այդ ճառագայթի մեջ «Գառն աստուծոյ»՝ դրոշակ խաչով: Մի ոսկե շղթա պարանոցից կախված և այդ շղթայի ծայրին՝ մի ոսկե ձիավոր: Վերարկուն մի սև ու երկար փիլոն է և փիլոնի ներքը (աստուղ) մկան մորթից. մեջքին կապած է սուր, իշխանական ցուպ ձեռքին. թագապսակ զլիս վրա և խաչ՝ գագաթի վրա»:

դահեկան զգեստի և նույնքան էլ աղի հարկ: Մնացած եկամուտները ստացվում են անուղղակի հարկերից. մաքս՝ ներմուծվող ապրանքներից, առևտուրի, անշարժ կալվածքների և այլ տուրքեր: Ընդամենը այդպիսով ստացվում է 1320 միլիոն դահեկան կամ 66 միլիոն պարսկական թուման: Հետաքրքրական է հարկերի մի տեսակը: Մոնտեսքյոն ասում է, որ յուրաքանչյուր հանրապետության թշնամին փափկակեցությունն է, զեխությունը. այդ պատճառով էլ հոռմեական հանրապետությունը օրենքներ էր հրատարակում ամենորդ ծախսարարությունների դեմ: Շահամիրյանն էլ, երևի հենց այդ հանգամանքի ազդեցության տակ, հարկերի է ենթարկում այն բոլոր առարկաները, որոնք անհրաժեշտ չեն սովորական, միջակ կեցության մեջ: Ով միջոց ունի հարուստ ու շքեղ ապրելու, նա պիտի տուրք տա պետության՝ այդ շքեղության իրերից: Ահա ինչ հոգովածներ ենք գտնում: «Սաղրի կոշիկ հագնողն հատուկ է տարեն երկու դրամ արծաթ, կանայք ազատ»։ «Ձառ գոտիկ և զառ հաշիա զգենողն տարէն տասն դահեկան, կանայք ազատ»։ Տուրք է վճարում զարդարուն սենյակում ապրողը, մետաքս գորգի վրա նստողը, մի կանգունից ավելի մեծությունը հայելի պահողը, կառքեր ունեցողը, մարմարյա ավազան շինել տվողը և այլն:

Այժմ նայենք ծախսերին: Պետական եկամուտների մեծագույն մասը հատկացրած է բանակին. մնում են մի քանի թեթև գումարներ միայն աղքատներին խնամելու, որը մանուկներին ուսում տալու, դեղերի և բժշկների համար: Հանրապետությունը սեփական նախաձեռնություն չունի երկրի կրթական-կուլտուրական գործերի մեջ. ո՛չ ժողովրդական լուսավորության, ո՛չ ճանապարհների հաղորդակցության, ո՛չ արհեստների և առևտրի զարգացման համար գումարներ չկան նշանակված: Միևնույն ժամանակ նմանություն ունեցող վերոհիշյալ հիմնարկությունները սեփական բյուջե չունեն: Օրինակ, մենք տեսանք, թե ինչ է կերակրապետությունը. այնքան կարևոր պարտավորությունները ինչպես պիտի կատարեն այդ մարմինը, քանի որ պետական գանձարանը նրան ոչինչ չի տալիս, բացի միայն երեք հատ կերակրապետների ռոճիկից: Ընդհանուր առմամբ, պետական բոլոր ծախսերի գումարն է 1237 միլիոն դահեկան:

2. Հասարակական կարգեր: Յուրաքանչյուր անհատ կատարելապես ազատ է բարի կամ չար գործելու մեջ, ազատ է խոսելու, դատողություններ տալու մեջ: Սակայն այս լայն ռամկավարական սկզբունքին սաստիկ հակասում է օրենսդրի դասակարգային նախապաշարմունքը: Հասարակական ժողովներից նա պահանջում է կարգ պահպանել ըստ դասակարգերի. տեղեր գրավելը կախված է մարդու աստիճանից և դիրքից: Նույնիսկ եկեղեցում, ուր խտրություն չկա «հրեայի և հեթանոսի» մեջ, Շահամիրյանը այսպես է կանգնեցնում աղթողներին. 1) նախարարը, 2) իշխանները, 3) զորագլուխները, 4) զինվորները, 5) վաճառականները, 6) հողագործները և 7) արհեստավորները: Այսպես և կանայք: Մինչև անգամ մասնավոր, ընտանեկան խնջույքների մեջ էլ պահանջվում է գործադրել նույն կարգավորությունը, հատկացնելով ամեն մեկին նստելու տեղ, նայած պատվին և աստիճանին:

Հասարակական հանրաշահ գործեր կատարողները, մանավանդ շահավետ արհեստներ երկրի մեջ մտցնողները ստանում են պետությունից պարգևներ: Քաղաքների բարեկարգությունը առանձին հոգածության առարկա է. փողոցները անուաններ պիտի ունենան, իսկ տները՝ թվահամարներ: Ուսումը պարտադիր է ամենքի համար, թե արու և թե էգ: Բայց հասարակական դպրոցները թողնված են ծնողներին: Ամեն տեղ, սկսած առաջին քաղաքից մինչև հեռին

փողրիկ գլուղը, պետք է լինեն երկու ուսուցիչներ. մեկը տղաներին և աղջիկներին գրել-կարդալ սովորեցնելու համար, իսկ մյուսը տղաներին զինվորական կրթություն տալու համար — ինչպես գիտենք, յուրաքանչյուր արու, 12 տարեկան հասակից, պիտի զինվորական արհեստը սովորի: Միայն որբերն ու ապօրեն զավակները դատարարվում են պետության հաշվով: Տկարներին և աղքատներին խնամելն էլ պետական գործ է, և դրա համար, ինչպես տեսանք, սահմանված է հատուկ պաշտոնություն, «Պետ տկարաց և աղքատաց» անունով: Այդ պաշտոնությունը պարտքն է մեծ քաղաքների մոտ կառուցանել ընդարձակ շինություններ, բոլոր չքավոր տկարներին և վիրավորներին խնամելու համար. հիմնվում են աղքատանոցներ, բժշկական օգնությունը պետական գանձարանի հաշվով է: Բորոտներին պետք է առանձնացնել և պահել սարերի վրա, մինչև կառողջանան. ապա նրանք ազատ են գնալ և ապրել ուր կկամենան:

Շահամիրյանը շատ մեծ ուշադրություն է դարձնում, մանավանդ, հասարակական բարոյականության վրա և սահմանում է կարգեր ու պատիժներ, որոնք իրենց խստությամբ բարբարոսության են հասնում: Այսպես, աղատության և հանրապետական գաղափարների այդ ոգևորված պաշտպանը նույնիսկ հրապարակային ցույցերի առարկա է դարձնում կանանց հավատարմությունը: Ամեն մի կին, որ սրբությունը պահել է իր կուսությունը և ընծայել է նրան իր ամուսնուն, ունի պատիվ դաշտ դուրս գալ զբոսնելու, մտնել հանդեսների մեջ, սեղան նստել, պարել պատվավոր տիկիների հետ: Այդ պատիվներից զրկվում է այն կինը, որ կորցրել է կուսությունը մինչև պսակվելը, նույնիսկ եթե կուսության խախտողը եղել է այն տղամարդը, որ հետո նրա ամուսինն է դարձել: Բնորոշ է, մանավանդ, հետևյալ օրենքը: Եթե դայակը խառնակվում է իր խնամքին հանձնած արու երեխայի հետ, նա պիտի 6 շաբաթ բանտ նստի. ամեն հինգշաբթի օր մերկացնում են նրան, ման են ածում փողոցներում, վաթսուն անգամ մտրակ են խփում նրա փափուկ մսին, վեց շաբաթից հետո կտրտում են նրա գլխի մազերը և խախտառկությամբ արձակում:

Պետք է նկատել, որ Շահամիրյանը ցանկացել է կնոջ համար փոքրիշատե տանելի դիրք ստեղծել հասարակության մեջ: Կանայք ման են գալիս բաց երեսով. նրանք իրենց ամուսինների օգնականներն են: Անգամակ կինը իր ամուսնու մահից հետո ստանում է նրա կայքի կեսը, իսկ զավակ ունեցողը՝ մի երրորդական մասը: Ամուսնացած զինվորը իր ռոճիկի կեսը պիտի տա իր կնոջը: Պատերազմի ժամանակ կնոջը չէ կարելի գերի տանել: Ամուսնանալուց առաջ հարսնացուն ու փեսան պիտի կնքեն իրենց մեջ քաղաքացիական դաշնադրություն. այդ թղթով փեսան պարտավորվում է իր ունեցածից մի մաս հանել իր կնոջը, և այդ մասը անձնամխելի պիտի մնա ամեն տեսակ դեպքերում, եթե ամուսինը նույնիսկ վնասվի, ձախորդության մեջ ընկնի: Կնոջ սենյակը նվիրական է. ոչ ոք չէ կարող մտնել այնտեղ, բացի միայն այն դեպքից, երբ դատաստանական վճռով պետք է ձերբակալել քրեական հանցապարտ նրա ամուսնուն: Կանայք ազատվում են և մարմնական պատժից, բացի երկու դեպքից՝ առաջինը, երբ դատաստանական վճռով պետք է ծեծել հանցավոր կնոջը և, երկրորդ, երբ այդպես է պահանջում մանկավարժությունը: Շահամիրյանը այս խախտառակ գործերը աշխատում է մեղմացնել շատ միամիտ կերպով: Երբ դատաստանի վճիռը պետք է գործադրել ամուսնացած կնոջ վրա, այդ դեպքում ամուսինը պիտի մտրակով 12 հարված տա նրա փափուկ տեղին, բայց զգուշությամբ, որպեսզի վերջ չպատճառե կամ չկոտրե իր կնոջ ոսկորները: Իսկ երբ վարժապետն է հարկավոր համարում ծեծել իր պարտա-

դանց աշակերտուհուն, այդ դեպքում տան կանայք են ծեծողները: Հարվածների թիվը (միշտ մտրակով) իննից չպիտի անցնի: Գարձյալ հանձնարարվում է զգուշություն. ծեծվողը օրիորդ է, չպիտի վնասել իր գեմքը, ոչ էլ չափից դուրս վախենա, որովհետև կարող է զրկվել որդեծնության ընդունակությունից: Ամենածանր տպավորությունը հենց այս զգուշություններն ու հոգածություններն են թողնում: Ի՞նչ է նշանակում յուրացնել դրսից եկած գաղափարները, մնալով, սակայն, խավար իրականության դավակ: Այսպիսի պատիժներ առաջարկողը մյուս կողմից տնօրինում է, որ օտար երկրից Հայաստան փախած հանցավորը ազատ ու անձեռնմխելի մնա և չհանձնվի իր երկրի կառավարության: Սա անգլիական օրենք է, ինչպես նաև այն, որ արքեր, զայլեր և այլ վնասակար կենդանիներ կոտորողները ստանում են պարզե պետական զանձարանից: Միևնույն ժամանակ, եթե հիվանդը մեռնում է, նրան բժշկող բժիշկը ոչինչ վարձատրություն չի ստանում, նույնիսկ չի կարող պահանջել իր գործածած դեղերի արժողությունը: Իսկ եթե նույն բժիշկը ազատե հիվանդին մահից, կամ մանկաբարձուհին ազատե ծննդկանին դժվար և վտանգավոր ծննդաբերությունից, նրանք ստանում են զանձարանից մի-մի դահեկան պարգև:

Հասարակական ուրիշ շատ կարգեր էլ է հիմնում Շահամիրյանը: Մենք կհիշատակենք միայն մի քանիսը: Երեկոյան ժամը 9-ից հետո տանից դուրս չգալ առանց ճրագի, մեռելի տուն կամ ծննդկանի մոտ չգնալ առանց հրավերի (հրավերի օրինակն էլ գրված է), տարին սկսել հունվարի 6-ից, հարսանիքը, թաղումը, մկրտությունը կատարել առանց մեծ ծախսերի, այնպես, ինչպես սահմանում է Շահամիրյանը, որ չէ մոռացել նույնիսկ քահանաների և եկեղեցական ուրիշ սպասավորների վարձը նշանակել:

Այստեղ հարց է ծագում. ի՞նչ դեր է կատարում հոգևորականությունը հայոց հանրապետության մեջ: Նրան հատկացվում է պատվավոր տեղ. պատգամավորների ժողովում նախարարից հետո առաջին տեղը պատկանում է հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ եպիսկոպոսին, որ, ինչպես և նախարարը, երկու ձայն ունի: Բայց և այնպես, սահմանվում է, որ ո՛չ պետությունը խառնվի հոգևորականության գործերի մեջ, ո՛չ էլ հոգևորականությունը՝ պետության գործերի մեջ: Հետաքրքրական է հետևյալ կարգը: Ամեն երեք տարին մի անգամ, երբ ընտրվում է նոր նախարար, նրա կողմից 12 ծեր և խոհեմ մարդիկ շրջում են վանքերն ու կուսանոցները, մտնում են միաբանների և ապաշխարողների մեջ, առանձնանում են ամեն մեկի հետ և իմանում են ամեն մեկի սրտի փափագը՝ արդյոք կամենո՞ւմ է աշխարհ դուրս գալ և ամուսնանալ: Կազմում են այդպիսի փափագ հայտնածների ցուցակը, որ ներկայացվում է նախարարին: Վերջինս թույլտվություն է խնդրում կաթողիկոսից և վանքերից ու կուսանոցներից հանվում ու աշխարհ են մտցվում ամուսնանալ ցանկացողները:

3. Դատաստանական օրենքներ: Դատաստանական կազմակերպությունը այսպիսի պատկեր է ներկայացնում, որքան կարելի է հասկանալ Շահամիրյանի վալրիվերո, խառնիխուռն հոգվածներից ու դատողություններից: Կա «Մայր Դատաւորութիւն». երեխ, դա դատաստանական բարձրագույն հիմնարկություն է պետության մեջ: Բոլոր մեծ քաղաքներում գոյություն ունին մնայուն դատարաններ, որոնց անդամները ընտրվի են: Դրանց են ենթարկված վիճակի քաղաքացիական և քրեական գործերը: Բայց այդ դատարանները անընդհատ նիստեր չունեն. գործեր քննելու համար հատուկ ժամանակամիջոցներ են նշանակվում՝ գարնանամուտը, ամառնամուտը, աշնանամուտը և ձմեռնամուտը: Սակայն որպեսզի մանր-մունր պահանջները արագ վճռվեն,

դատարանի անդամներից յուրաքանչյուրը հերթապահություն է անում մի ամիս և վճռում է մանր գումարների պահանջները: Քրեական գործերի քննության համար երգվյալների դատարան կա:

Ընտրվում են 94 հոգի. դրանցից 70 հոգին բուն երգվյալներն են, որոնք դատավարության միջոցին պիտի համոզում կազմեն դատի ենթարկվածի մեղավորության կամ անմեղության մասին. 12 հոգի դատավորներն են, իսկ 12 հոգի մեղադրվողի կողմից են, նրա պաշտպանները*: Բոլորը երգում են ուտում, որ իրենց պաշտոնը սրբությունը կկատարեն:

Դատավարությունը գրավոր է: Քաղաքացիական գործերում կա զանգատվող, որ պահանջ է ներկայացնում, իսկ մյուս կողմը, պատասխանատուն, դատախազ է կոչվում: Քրեական գործերում կողմերից մեկը զանգատվող է, մյուսը՝ մեղավոր: Թե՛ քաղաքացիական և թե՛ քրեական գործերում զանգատվողի վրա է ընկած իր հակառակորդի մեղավորությունը հաստատելու պարտքը: Գործը սկսվում է այսպես: Գանգատվողը ներկայացնում է զանգատ. եթե գործը քաղաքացիական է, պատասխանատու կողմը կամ դատախազը ներկայացնում է իր կողմից գրավոր բացատրություն այդ զանգատի դեմ, իսկ եթե քրեական է գործը, մեղավորը պիտի երաշխավորություն ներկայացնի և ազատ մնա, որպեսզի կարողանա իր համար վկաներ և այլ ապացույցներ պատրաստել. երաշխավորություն չներկայացնողը բանտարկվում է: Դատավարության ժամանակ երկու կողմերի ներկայացրած ապացույցները կազմում են այն նյութը, որի վրա հիմնվում է դատավճիռը. ինքը, դատաստանական իշխանությունը, նախնական քննության միջոցով փաստեր չէ ձեռք բերում գործի էությունը պարզելու համար: Ավելորդ է ներկայացնել այստեղ երգվյալների գործունեությունը. ամենքին հայտնի է, թե ինչպես են նրանք գործը վճռում, դատավարությունից հետո փակվել խորհրդակցական սենյակում, չհեռանալ այնտեղից մինչև վճիռ կայացնելը, ոչինչ հարաբերություն չունենալ դատվող կողմերի հետ՝ այս ամենը ծանոթ է: Խորհրդակցությունից և վճիռ կայացնելուց հետո երգվյալները մտնում են դատարանի դահլիճ և նրանց առաջնորդը կարդում է վճիռը, որ մի բառից է բաղկացած. «Հստակ», եթե արդար է դատի ենթարկվածը, և «Աղտեղի», եթե մեղավոր է: Այնուհետև 12 դատավորները և մեղադրվողի 12 ներկայացուցիչներն են մտնում խորհրդակցության սենյակը՝ պատժի աստիճանը որոշելու համար: Պատժի տեսակներն են. մահապարտություն, շիկացած երկաթով ձեռքը կամ մի այլ անդամը այրելը, ծեծ մտրակով, գրամական տուգանք, ցմահ բանտարկություն: Թեև այս պատիժներից մի քանիսը թվում են մեղ աշխարհի ժամանակ շատ խիստ ու անգութ, բայց և այնպես, պետք է խոստովանել, որ դատաստանական կազմակերպությունը առհասարակ լավ է հորինված և ներկայացնում է մի եվրոպական հիմնարկություն:

Ահա ինչ պիտի լինե՞ր ազատված Հայաստանը Շահամիրյանի ծրագրով: Եթե մենք այսքան շատ ուշադրություն նվիրեցինք այդ գործին, պատճառն այն է, որ հավատում ենք, թե հայոց երկրին հենց այդպիսի կարգեր էին պակասում, թե մի հանրապետություն իրագործել Ասիայի ամենադժբախտ անկյուններից մեկում նույնքան հեշտ էր, որքան թղթի վրա գծադրելը: Ընդհակառակն.

* Այդ 12 մարդկանց ընտրում է մեղադրվողը իր ազգականներից կամ, եթե կամենում է, տարներից:

մեղ համար ամբողջ այդ ծրագիրը, ինչպես ասացինք, մի ուտոպիա է: Հենց կատանացի վերանորոգիչը չէր ճանաչում իր իրական հայրենիքը: Նա թղթի գրքի, երևակայության մարդ էր: Այդպես են եղել աղատություն մասին առաջին անգամ խոսողները: Եվ մեղ համար «Որոգայթ փառացի» նշանակություն ունի հենց իբրև այդպիսի խոսք, իբրև քաղաքական գաղափարներ և թեորիաներ արծարծող մի աշխատություն: Հարկավոր չէր, որ այդ գրական խղճով արտահայտված լինեին առաջնորդ և անսխալ ղեկավար. միտք արթնացնելը հեռավոր, լավագույն վարչական ձևերի մասին աղոթ գաղափարներ տալն էր բավական են, որ այդ գիրքը մի շատ նշանավոր երևույթ համարվի մեր միջուկի մեջ: Իբրև գրքերի պատմություն ուսումնասիրող, պարտք համարեցինք մանրամասն ծանոթություններ տալ այդ նշանավոր երևույթի մասին:

Այդպես հարկավոր էր մանավանդ այն պատճառով, որ «Որոգայթ փառացի» այժմ շատ հաղվադյուտ գիրք է: Իր ժամանակին էլ նա շատ չէ տարածվել — Շահամիրյանը նայում էր իր աշխատությանը իբրև մի ծրագրի ուստի տպագրել տվեց նրանից միայն հարյուր տասն հատ: Մի հատի գինը երկու նշանակել էր տասն ոսկի կամ քառասուն հնդկական ռուբլի, ուրեմն՝ մոտ 80 ռուբլի: Պետք էր սպասել, որ քաղաքական այդպիսի գաղափարներ արծարծող գիրքը կտպվեր մեծ քանակությամբ, մատչելի կլիներ ամենքին, որպեսզի լայն ժողովրդականություն ստանային հանրապետական սկզբունքները: Չէ՞ որ դրանք այնպիսի սկզբունքներ էին, որոնք կարող էին կյանքի մեջ գործադրվել միայն ժողովրդի ընդհանուր կամքով, գիտակցությամբ: Բայց Շահամիրյանը այդպես չէր մտածում, նրան թվում էր, թե բավական է, որ մի քանի մարդիկ համաձայնվեն, որ հանրապետություն լինի, և նա կլինի:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ էր պատասխանում Շահամիրյանին հայկական իրականությունը:

V

Շահամիրյանի նամակագրությունները. «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց»։ «Պատմութիւն Նաղիւ շահի»։ Շահամիրյանը և Հերակլ քաղաքավորը. Բրիտանյանների հույսը Հերակլի վրա է. Հերակլի արշավանքները դեպի Երևան և Սիմեոն կաթողիկոս։ Շահամիրյանը շատ մեծ կարծիք ունի Հերակլի ուժի և կարողության մասին. Վրաստանի իսկական դրությունը. 1779-ի արշավանքը և Արաբաղյան երկրի ավերումը, հայերի գերեվառությունը։ Շահամիրյանը ստանում է Հերակլից վրաց իշխանի տիտղոս. ինչպես պիտի Հերակլը ազատե հայերին. Շահամիրյանի զիմումները Դուկաս կաթողիկոսին և սրբապատասխանը։ Շահամիրյանին ընծայվում է Լոռին. Բաղաբաղյան նպատակներ. ծրագիր Դարբաղի մեղիներին տեղափոխելու մասին։ Միամիտ հասկացողություններ, Շահամիրյանի մանր. նրա ժառանգները:

Ասացինք արդեն, որ «Որոգայթ փառացի» պես ուտոպիաներ տարածելով չէր բավականանում Շահամիրյանը. միաժամանակ նա գործնական մարդ էր և աշխատում էր, որ ազատ Հայաստանը միայն թղթի վրա չլինի: Այս նպատակով նա անդադար թղթակցում էր իր այն ժամանակակիցների հետ, որոնք կարող էին գործել, մի բան ստեղծել: Նա շարունակ հորդորում էր, խրատներ էր տալիս, և նրա այդ եռանդուն հոգսերն ու վառ տենչանքները բավական են, որ նա էլ դասվի XVIII դարի մեր սակավաթիվ քաղաքական գործիչների շարքում:

Չնայած որ Հնդկաստանը այնքան հեռու էր, չնայած որ ճանապարհներ, հարմար հաղորդակցություններ չկային և շատ անգամ ամիսների մի երկար շարք էր հարկավոր, որ նամակը տեղ հասնե, Շահամիրյանը ուղարկում էր իր ծրագրերն ու տենչերը ամեն տեղ, ուր հարկավոր էր: Նրա թղթակիցներն էին Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսները, Հերակլ թագավորը և նրա ժառանգ Քիորգին, Դարբաղի հայ մելիքները, Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը: Եվ ամեն տեղից նա ստանում էր այնքան մանրամասն և լիակատար տեղեկություններ, որ Հնդկական օվկիանոսի ափից իմանում էր, թե ի՞նչ է կատարվում Պարսկական Հայաստանում և ով է այնտեղ ընդունակ գործ կատարելու: Կարևոր թղթակից էր, մանավանդ, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը: Ինչպես կտեսնենք իր տեղում, Արղուսյանը ռուսաց արքունիքում գրաված իր բարձր դիրքի շնորհիվ, միակ մարդն էր այդ ժամանակներում, որ մարմնացնում էր հայկական աղատության հույսը: Նրա վարած բանակցությունները ռուս կառավարության հետ, այն խորհրդակցություններն ու ծրագրերները, որոնց մեջ խորհրդատուի ու ղեկավարի դեր էր նա կատարում, համարյա ոչինչ կասկած չէին թողնում, որ Իսրայել Օրիի գործը մեծած չէ, կենդանանում է և պիտի իր ցանկալի վախճանին հասնե: Շահամիրյանը, ինչպես ցույց են տալիս բոլոր հանգամանքները, երկարատև և շատ եռանդուն նամակագրություն ուներ Արղուսյանի հետ: Արղուսյանին հարկավոր էին հնդկաստանցի վաճառականի ոչ միայն խելքն ու հասկացողությունը, այլև հարստությունը. ուստի նա էլ մի առանձին ուշադրությամբ էր վերաբերվում Շահամիրյանին:

Տարբախտաբար, շատ քիչ բան է մնացել Շահամիրյանի նամակագրություններից*: Մեր ձեռքում եղածները «Որոգայթ փառացի» տպագրությունից շատ հետո ժամանակներին են վերաբերում: Նախքան այդ վավերագրերին դիմելը, հետևենք Շահամիրյանի տպարանին:

Երկարատև և բեղմնավոր չէր այդ հիմնարկության կյանքը: 1775 թվականին նա տպագրում է «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց» անունով գիրքը: Հակոբ Շահամիրյանը այլևս չկա. նա վախճանվել է երիտասարդ հասակում, բայց տպարանը շարունակում է կրել նրա անունը. այս գիրքը տպողը նրա կրտսեր եղբայրն է, Եղիազարը, որի հրահանգիչը, այսինքն՝ ուսուցիչը, Խոյն Մովսես Բաղրամյանն է: Սակայն ոչ Հակոբը, ոչ էլ նրա եղբայր Եղիազարը, ինչպես տեսանք, ինքնաբերաբար և ինքնազուխ գործողներ չէին. մնում էր նրանց հայրը, Շամիր Սովթանումը, որ ղեկավարող էր կամ նույնիսկ միակ գործողը իր որդիների անունից: Այստեղ էլ, այս գրքի վրա, մենք դարձյալ տեսնում ենք Շամիրի դրոշմը՝ մկրատ, ասեղներ, կշիռ իր քարերով, թանաքաման:

Շահամիրյանի գրագրություններից մենք իմանում ենք, որ նա մի առանձին սեր ուներ դեպի հայոց հին մատենագիրները և սաստիկ ցանկանում էր տեսնել նրանց տպագրած: Այդ միտքը նա սկսում է իրագործել վերոհիշյալ հրատարակությամբ: Բայց ի՞նչ գիրք էր դա: Ստեփանոս Օրբելյանի պատմագրության մեջ կա մի գլուխ, որ նկարագրում է Օրբելյան իշխանների ժաղամեն ու Չինաստանից գալը: Այս գլուխը արտագրված էր մի ձեռագրի մեջ, որին կցած էր X դարի հնդկական Մեսրոպ Երեցի «Պատմութիւն վարուց սրբոյ

* Մի քանի հատ այդ նամակներից և ուրիշ վավերագրերից սիրովոր պատրաստությամբ մեր տրամադրության տակ դրեց հնագետ պ. Ա. Նրիցյանը:

Մեծին Ներսիսի» աշխատությունը: Շահամիրյանը գտնում է այդ ձեռագիրը մի քահանայի մոտ և կարծելով, թե երկու աշխատություններն էլ Մեսրոպ Երեցի գրածն են, հրատարակում է միասին: Այդտեղ, սակայն, նորությունը միայն Օրբելյանի պատմագրության այդ մի գլուխն էր, իսկ Մեսրոպ Երեցը տպագրված էր Կ. Պոլսում դեռ 1737-ին:

Գրքի վերջում Շահամիրյանը խնդրում էր իրեն ձեռագիրներ ուղարկել տպագրելու համար. ծախսերը իր վրա էր վերցնում, մինչև իսկ պատրաստ էր գնել ձեռագրերը: Ինչպես երևում է, այդ հրավերը ոչինչ արդյունք չունեցավ, որովհետև տպարանը ոչ մի գիրք չտպեց մինչև 1780 թվականը: Այդ տարին լույս է տեսնում «Պատմութիւն Նաղիր շահի» գիրքը:

Նաղիրը, իբրև նվաճող, այնքան մեծ անուն էր հանել, որ Եվրոպայում շատերը գրեցին նրա պատմությունը զանազան լեզուներով: Գրողներից մեկն էր անգլիացի ճանապարհորդ Հանունեն, որի աշխատությունը տպագրվեց Լոնդոնում 1753-ին: Այդ աշխատությունը թարգմանել է Պողոս Միրզայան Ամիրթեցին, որ հայերենը սովորել էր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում, իսկ անգլերենին հմտացել էր, երևի, Հնդկաստանում: Առաջին թարգմանությունը անգլերենից է, որ կատարել են հնդկահայերը:

Դրանից հետո բոլորովին անհետանում է Շահամիրյանի տպարանը¹⁶¹, Գրականական գործունեությունը, շնայած այդ մեծատան վառ հետաքրքրության, մի առանձին հաջողություն չունեցավ Մադրասում: Դա շատ հասկանալի է: Բայց Շահամիրյանի գլխավոր նպատակը, որ հայրենիքի ազատությունն էր, շարունակվեց անընդհատ եռանդով:

«Որոգայթ փառացի» մեջ մենք տեսանք այն կենտրոնական միտքը, որ նա դրել էր հայերի ազատության գործում: Հերակլ թագավորը, իբրև ծագումով Բագրատունի, հայերի ազատողն է հանդիսանում և ստանում է հայկական հանրապետության նախագահի պաշտոնը ժառանգաբար: Օդի միջից չէր Շահամիրյանը հանել այդ հիմնական գաղափարը: Իրականությունն էր նրան թելադրել այդ միտքը: Հերակլը, իսկ որ, Կովկասի քրիստոնեության միակ հույսն էր:

Պարսից թույլ, քայքայվող պետության մեջ Հերակլը երևան է գալիս իբրև քաջ պատերազմող և մի բախտավոր շրջան է բաց անում իր բազմատանջ հայրենիքի համար: 1762 թվականին նա միացնում է իր իշխանության տակ Վրաստանի երկու անջատ, միմյանց թշնամի թագավորությունները՝ Կախեթը և Քարթլինիան, ամրացնում է երկիրը, կազմակերպում է բանակը և սկսում է ոչ միայն ամենայն հաջողությամբ պաշտպանել պետության սահմանները, այլև ընկճել շրջակա թուրք խաներին: Ծիշտ է, Հերակլը չէ կարողանում դուրս գալ պարսից հպատակությունից, ճիշտ է, պարսից արքունիքի համար դեռ «Գյուրջստանի վալի» էր նա, բայց նրա Վրաստանը ավերակների տակից ոտքի ելած մի ուժ էր ներկայացնում, որից վախենում էին:

Անդրկովկասի թուրք խաները շարունակ թշնամություններ էին անում իրար հետ, կոպում էին իրար դեմ. յուրաքանչյուրն այնքան թույլ էր ինքնուրույն, այնքան մոռացված էր պարսից կենտրոնական իշխանությունից, որ հեշտությամբ կարող էր ավելի ուժեղի որսը դառնալ: Հերակլը շատ գեղեցիկ կերպով օգտվեց այդ դրությունից: Երևանի և Գանձակի խաները նրա հարկատուները դարձան, իսկ մյուս խաները նրա բարեկամությունն էին որոնում:

Կար, բացի դրանից, մի հանգամանք էլ, որ ավելի ևս բարձրացնում էր Հերակլի հեղինակությունն ու պատիվը ազգաբնակչության աչքում և որը հիացմունքով է հիշատակում Շահամիրյանը: Ամբողջ Անդրկովկասի համար

երկնային պատուհաս էին Գաղստանի լեռնականները, որոնք պարբերաբար իջնում էին իրենց լեռներից և սոսկալի մրրկի նման անցնում էին երկրի վրայով, ավերակ ու անապատ տարածելով ամեն տեղ: Դրանց դեմ հաջողությամբ կոպում էր Հերակլը: Վրաստանը դարձավ մի պատվար այդ մրրիկների դեմ, և Հարավային Անդրկովկասը քիչ էր տեսնում լեռնցի գիշատիչների ոհմակները:

Եթե Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչության համար էլ Հերակլը միակ զսպող, տեղուն ուժն էր, հասկանալի է, թե ինչ կլիներ նա քրիստոնյաների համար: Հայերի միակ հույսն էր այդ քրիստոնյա թագավորը և, պետք է խոստովանել, Հերակլը սիրով և բարեկամաբար էր վերաբերվում հայ ազգին: Դրա մի մեծ ապացույցն էր այն մեծ հարգանքը, որ նա ուներ դեպի էջմիածնի Սիմեոն կաթողիկոսը:

1765 թվականին Հերակլը մեծ բանակով գնաց Երևանի խանի դեմ: Խանը, սարսափահար դարձած, փակվեց իր բերդում: Թուրքերը հավատացած էին, որ վրաց զորքերը բերել էր տվել հայոց կաթողիկոսը. այդ պատճառով նրանք մի շարք պաշտպանողական միջոցներ էին ձեռք առել հայերի դեմ: Այսպես, խանը շրջակայքից 600 հայ էր հավաքել և նրանց ձեռքը հրացաններ տալով, պահում էր Երևանում: Հենց որ Հերակլը հարձակում գործեր բերդի վրա, այդ հայերը պիտի առաջ տարվեին. քրիստոնյաները քրիստոնյաներին չէին կոտորի, բայց եթե Հերակլը մոռանար էլ քրիստոնեության պարտքը և շարունակեր պատերազմը, այն ժամանակ այդ հայերը կկոտորվեին, իսկ մինչև այդ՝ խանը իր թուրքերի հետ կհեռանար բերդից: Թեև Սիմեոն կաթողիկոսը գործում էր փորձված քաղաքագետի զգուշությամբ, թեև նա չէր ցույց տալիս, թե մի առանձին համակրություն ունի դեպի Հերակլը, բայց խանը շատ լավ գիտեր, որ Հերակլը չի վնասի նրան, ուստի և ավելորդ համարեց նրան կանչել Երևան՝ պաշարման ժամանակ այդտեղ պատսպարվելու համար:

Եվ նա սխալված չէր: Հերակլը գնաց էջմիածին, փառավոր ընդունելություն գտավ այնտեղ իբրև մի քրիստոնյա թագավոր, ամենայն պատկառանքով երկրպագեց տաճարի սրբություններին և ապա հյուրասիրվեց կաթողիկոսի մոտ, միշտ մեծարանքի և սիրո նշաններ ցույց տալով նրան: Երևանի խանը պատգամավոր ուղարկեց Հերակլի մոտ, խնդրելով հաշտություն և խոստանալով հպատակություն և հարկատվություն: Թագավորը շատ էր բարկացած խանի վրա և չընդունեց այդ խնդիրը: Այն ժամանակ խանը դիմեց Սիմեոնին, և վերջինս հոժարեցրեց Հերակլին: Այնքան մեծ էր Հերակլի բարեկամությունը հայոց մայր աթոռի հետ, որ բացարձակ կերպով հայտնեց, թե Երևանը մի տարով բաշխում է էջմիածնին ու նրա կաթողիկոսին, չուզեց նույնիսկ որևէ գրավոր պարտավորություն խանի կողմից, միայն սաստեց, թե կգա երկրորդ անգամ, եթե խանը չի կատարի իր բերանացի խոստումները: Հայոց կաթողիկոսը վրաց բանակումն էր գտնվում, նույնիսկ զորքերի շարժման և ճանապարհների մասին խորհուրդներ էր տալիս, չէր թողնում, որ զինվորները վնասեն արտերը և զրկողություններ պատճառեն ազգաբնակչությանը: Հերակլը նոր չէր այդպես հարգում Սիմեոնին: Թիֆլիսից էլ նա շարունակ բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանել էջմիածնի հետ: Կաթողիկոսի համարյա ոչ մի խնդիրքը նա անտես չէր արել: Եվ այժմ, իր արշավանքի ժամանակ, նա ամեն մի պատշաճավոր դեպքում ցույց էր տալիս ամենքին, թե հայոց կաթողիկոսի պատճառով է այդպես մեղմ ու ողորմած վարվում Երևանի հետ:

Չորս տարուց հետո, 1779-ին, Հերակլը նորից ստիպված էր արշավել Երևանի վրա: Նորից վախկոտ ու թույլ խանը, ուրիշ ճար չգտնելով, դիմեց

հայոց կաթողիկոսի բարեխոսությանը, և նորից Սիմեոնը հաշտեցրեց Հերակլին, վերադարձրեց նրան Վրաստան, ազատելով Արարատյան երկիրը պատերազմի արհամիրքներից:

Ահա ինչ փաստեր ուներ Շահամիրյանը իր առջև: Հերակլը, քրիստոնեության պաշտպան, ամբողջ մահմեդական Արևելքում միակ ուժեղ ու ընդունակ քրիստոնյա վեհապետն էր: Ո՞վ կարող էր ազատել հայերին, եթե ոչ նա: Մենք հաստատապես չգիտենք՝ միայն Շահամիրյանն էր, որ 1770-ական թվականների սկզբում արժարժում էր այդպիսի մի միտք, թե կային և ուրիշ այդպիսի մտածողներ էլ: Շատ հավանական է, որ կային: Ղարաբաղի մեկիքները, հենց որ տեսան Հերակլի գործընկերները, նրան էին դիմում և քաջալերություն գտնում: Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը, տարիներ հետո, նույն այդ միտքն ուներ՝ ստեղծել հայ-վրացական մի պետություն Ռուսաստանի հովանավորության տակ:

Այսպես թե այնպես, Շահամիրյանը, չբավականանալով միայն գրքերի մեջ այդպիսի ծրագիր մշակելով, ուղղակի բանակցություն է սկսում վրաց թագավորի հետ: Հայտնի է, թե երբ սկսվեցին այդ հարաբերությունները. մեկ մոտ եղած աղբյուրները վերաբերում են 1780-ական թվականներին, և այդ ժամանակ հարաբերությունները վրաց թագավորի և հնդկաստանցի հայ վաճառականի մեջ բավական մտերմական են. Հերակլը հատուկ պատգամավորներ էր ուղարկում Շահամիրյանի մոտ, ամենայն ուշադրությամբ էր վերաբերվում նրա առաջարկություններին: Շահամիրյանը դեռ իր մտքի վրա էր դնում համատեղ էր, որ Հերակլը պիտի լինի իր ազգի ազատարարը: Բայց ուրիշ բան էին ցույց տալիս հանգամանքները. Հերակլը այլևս այն չէր, ինչ մի 10—15 տարի առաջ:

Վրաստանի ուժեղանալը ժամանակավոր երևույթ էր: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել մի երկրում, ուր անպակաս էին ներքին խռովությունները, որ պետական կազմակերպությունը թույլ էր, հնացած: Ինքը, Հերակլը, մինչև վերջը մնաց նույնը՝ զինվոր, քաջ, ընդունակ: Բայց, տարաբախտաբար, նրա անձնական բարեմասնությունները բավական չէին փրկելու մի պետություն, որի ներքին ցավերը նա չէր կարողանում բժշկել: Լոկ զինվորական հաջողություններով փայլող Վրաստանը ներքուստ նույնն էր, ինչ դարերի ընթացքում՝ անմիաբան, երկպառակություններից կեղեքվող: Զորքը, որ Հերակլի առաջնորդությամբ այնքան քաջություններ էր ցույց տալիս, բաղկացած էր մեծ մասամբ օտար վարձկաններից. ի՞նչ հույս կարելի էր դնել նրա վրա: Այդ զորքի վերջո, ինքը դարձավ անկարգությունների հեղինակ:

Բացի դրանից, 1770-ական թվականների սկզբում Հերակլը, ընդունելով Եկատերինա կայսրուհու հրավերը, նրա դաշնակիցը հանդիսացավ ռուս-թուրքական պատերազմի մեջ: Ռուսաց մի զորաբաժին մտավ Անդրկովկաս և, վրացիների հետ միացած՝ պատերազմական գործողություններ սկսեց Թուրքիայի դեմ: Այդ հանգամանքը բաց արեց թուրք կառավարության աչքերը. նա պարտենում էր, որ Վրաստանը հյուսիսային պետության ձեռքում լավ գործիք դառնում՝ Ասիայի կողմից իրեն հարվածներ հասցնելու համար: Կասկածում միշտ արթուն հսկող և վստահություն չունեցող մի ուժեղ հարևանի անհարմարությունը շուտ զգաց Հերակլը. Վրաստանին արևմուտքից միշտ վտանգ էր սպառնում: Գրությունը հետզհետե վատանում էր, լեզուները հարձակումներ էին գործում և ավերում Վրաստանը: Նույնիսկ թագավորի ընտանիքի մեջ տիրում էին երկպառակություններ: Մի շարագուշակ մենակություն հետզհետե ծանրանում էր Հերակլի վրա և նա տեսնում էր մոռյալ ապագան, հասկանում

էր, որ ամեն կողմից մահմեդական աշխարհով շրջապատված Վրաստանը չպիտի կարողանա իր սեփական միջոցներով անկախություն պահպանել:

Հասկանալի է, որ այդ հոգսերի մեջ նա չէր կարող մտածել այն հույսերի մասին, որ հայերն էին դնում իր վրա: Ոչ ոք չէ թողնում իր տունը հրդեհի ճարակ դառած, որ գնա ազատե հարևանի տունը: 1779 թվականի գարնանը Հերակլը մի նոր արշավանք սկսեց Երևանի դեմ: Մի արշավանք, որ շատ բան էր ասում և ամենից առաջ այն, որ 1765 ու 1769 թվականները այլևս չեն վերադառնա: Գեռ կենդանի էր Սիմեոն կաթողիկոսը, բայց նրա խաղաղասիրական միջնորդությունները այս անգամ ոչինչ արդյունք չտվին: Հիվանդ էր խեղճ ծերունին, բայց վեր կացավ անկողնից և գնաց անձամբ խնդրելու ու համոզելու Հերակլին: Հերակլը, սակայն, անողորմ մնաց: Սկսվեց պատերազմը, որ մի քանի ամսվա մեջ անապատ դարձրեց ամբողջ Արարատյան դաշտը: Հերակլը չէր կարողանում առնել Երևանը և, այդ անհաջողությունից զայրացած՝ կատարյալ ազատություն տվեց իր խառնիճաղանջ զորքին, որ ընկավ հայ և թուրք գյուղերի վրա և ամեն ինչ քարուքանդ արեց «մարդակենդանի» նման, ինչպես ասում է Սիմեոն կաթողիկոսը: Հայերի մի մասը փախավ Բայազետ. բայց Հերակլը մարդիկ ուղարկեց, որ փախստականներին համոզեն ետ դառնալ: «Ինչո՞ւ», ինչպես օտարից փախել եք քրդերի աշխարհի անկյունները, — ասում էր նրանց Հերակլը, — չէ՞ որ ձեզ համար եմ զենք վերցրել, որ ազատեմ ձեզ ձեր նեղիչ պարսիկների ձեռքից. ահա ես այստեղ պատերազմի մեջ եմ և չեմ թողնի պատերազմը, մինչև որ չքանդեմ ամրոցները և իմ կողմից այս աշխարհի համար իշխողներ չկարգեմ. իսկ ձեր զրկանքները յոթնապատիկ պիտի առնեմ պարսիկներից»:

Գեղեցիկ խոստումներ: «Որոգայթ փառացից» վեց տարի անցած, կարծես իրականանում էին Շահամիրյանի, Արղուսյանի և մյուսների հույսերը: Փախստականները վերադառնում են: Բայց ի՞նչ ազատություն: Գյուղերը ավերակ, ամեն ինչ թալանված, մարդիկ՝ գերի ընկած: Մերունի, հիվանդ կաթողիկոսին վիճակված էր տեսնել սարսափելի ավերակները և ոչինչ չկարողանալ անել: «Փանդեցին և ավերեցին բոլոր շենքերը, — գրում է նա*, — գտած մարդկանց գերի տարան, բոլոր անասունները և կաթերը, տնային իրերը, հացահատիկները ամբարները և ուրիշ թաքստոցները, ամեն ինչ հանեցին, ավերեցին և առան... Զեռք գցելով փախստականներին, նրանց ուղարկեցին իրենց երկիրը և ապա մնացած բոլոր շենքերն ու գյուղերը միահամուռ կրակ տալով, իրենք վեր կացան ու գնացին նոյեմբերի 3-ին»: Մանր ճգնաժամի մեջ ընկավ էջմիածինը. ավերված այդ ամբողջ երկրում նա էր միակ փոքրիշատե ունեոր, բարեկեցիկ հիմնարկությունը. և սովի ու զրկանքների մատնված աղքատալիությունը, հայ թե թուրք, էջմիածնից էր ապրուստ խնդրում ու ստանում: «Մահ էինք ցանկանում և մահ չկար», — ավելացնում է Սիմեոն կաթողիկոսը՝ իրերի դրության մասին մի հասկացողություն կազմել տալու համար:

Հերակլը ութ հայ գյուղ տարավ գերի: Այդ ժողովուրդը հարկավոր էր նրան՝ թե՛ առհասարակ իր երկրի աղքատալիությունը ավելացնելու և թե՛ մասնավորապես Վրաստանի սահմանազուխները ապահովելու համար: Գաղթականների մի մասը բնակեցնում է Ղարաբաղի անապատում, մի մասը՝ Թելավում, Թիֆլիսում: Ժողովուրդը կոտորվում էր, նրա կեսն էլ չէր մնացել, բայց Հերակլը դեռ ուզում էր նրան այս ու այն կողմը տեղափոխել: Թելավի հայերին նա հրա-

* «Կոունկ» ամսագիր, 1860, հր. 279:

** «Кавказский Вестник», 1901, № 10, с. 69.

մայում է բնակվել Թոփղարաղազ գյուղում, որ լեզգիների սահմանագլուխն էր։ Բայց հայերը ընդդիմանում են։ Հետաքրքրական է այն խոսակցությունը, որ տեղի է ունենում նրա և հայ քեթխուղաների մեջ։ Հերակլը բարկացած ասում է հայերին, թե նրանք չպիտի հանդգնեն ընդդիմանալ իրեն, քանի որ նա իր սրով է նվաճել նրանց։ Հայ քեթխուղաներից մեկը, խրտնած Հարություն անունով, պատասխանում է. «Ո՞վ տեսավ քո սրի զորությունը, չէ՞ որ երգումով վերադարձիր մեզ Բայազետից և ո՞ւր է քո բարօրությունը, որ խոստանում էիր մեզ»։ Այդպես էլ հայերը մնացին Թելավում։ Շուտով գաղթականների մի մասը, Երևանի խանի միջնորդությամբ, վերադարձավ հայրենիք։

Բայց այս արշավանքը, այս գերեվարությունը վրաց թագավորի ուժն ու կարողությունը չէին ցույց տալիս։ Իրողությունը անփոփոխ էր մնում. նեղված ամեն կողմից, ոչինչ լավ բան չտեսնելով ապագայում, Հերակլը դիմում է Ռուսաստանին և 1783 թվականին Գիորգեսկում կայացած դաշնագրությամբ ընդունում է ռուսաց հպատակություն, փոխարենը ստանալով խոստում, թե ռուսաց մի զորաբաժին մշտապես կմնա Վրաստանում՝ թշնամիներին դիմադրելու համար։ Թեև այսպես, բայց Շահամիրյանը շարունակում էր իր քանակցությունները Հերակլի հետ։ 1786 թվականին Հերակլը վրաց իշխանի տիտղոս է տալիս Շահամիրյանին՝ «նրա բազմատեսակ հավատարմության համար», ինչպես ասված է նրա հրովարտական։

Ի՞նչ «բազմատեսակ հավատարմություն» էր դա։ Ասում են, թե Շահամիրյանը մի թանկագին ակն էր ուղարկել Հերակլին*։ Նրա գրագրություններից երևում է, որ միայն այդ ակնը չէր Հնդկաստանից ընծա գնացել Թիֆլիս. ամբողջ հակերով էին այն ընծաները, որոնք նշանակվում էին արքունիքի և բարձրաստիճան անձինքների համար։

Իշխանական տիտղոսը ավելի ևս խրախուսում է Շահամիրյանին։ Եվ քանակցություններն ընդունում են ավելի պարզ ու որոշ կերպարանք։ 1786 թվականին Հերակլի կողմից Հայաստան գնացին Հովսեփ անունով մի հինգհարյուրապետ և ոմն Կիրակոս, «վաճառական հայ վրացի»։ Նրանք տարան իրենց հետ Հերակլի հրովարտակը, որով իշխանություն էր շնորհվում Շահամիրյանին ժառանգաբար և մի նամակ, որի բովանդակությունը մեզ հայտնի չէ։ Հետևյալ տարին Շահամիրյանը պատասխան է ուղարկում։ Դա մի երկար գրություն է, որի մեջ նա այսպես է ձևակերպում իր առաջարկությունները.

Հերակլը գրում է «Գիր շնորհաց», այսինքն՝ բոլոր հայերին ուղղված մի նամակ, որի մեջ թագավորը խոստանում է իր հովանավորությունը հայ ազգին և հրավիրում է հայրենիքից հեռացածներին վերադառնալ իրենց հայրերի երկիրը։ Այդտեղ հայերը ստանում են արտոնություններ, վճարում են չափավոր հարկ։ Նամակի օրինակն էլ ուղարկել էր Շահամիրյանը և խոստանում էր իր հաշվով տպագրել տալ հազարավոր օրինակներ և ցրել հայերի մեջ։ Ապա առաջարկվում է Հերակլին կանոններ հաստատել ժողովրդի համար։ Մենք արդեն գիտենք, որ Շահամիրյանը ազգի փրկությունը տեսնում էր խելացի, արդար և ազատամիտ օրենսդրության մեջ և շարունակ քարոզում էր, որ ամենից առաջ այդ բանը իրագործվի**։ Ինքը արդեն պատրաստ ուներ մի այդպիսի օրենսգիրք՝ «Որոգայթ փառացը»։ Դրանից մի օրինակ ուղարկում է Հերակլին.

բայց դա տպածը չէ, այլ նրա համառոտությունը, ձեռագիր, որից պետք է արտագրել տալ երկու օրինակ և մեկը ուղարկել էջմիածնի կաթողիկոսին, մյուսը՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանին։ Չմոռանանք ավելացնել, որ դրա հետ Հերակլին ընծա էր ուղարկվում և մի հատ Մովսես Խորենացի, որպեսզի թագավորը կարդալ տա և իմանա հայերի անցյալը, մանավանդ Բագրատունիների, այսինքն՝ իր նախահայրերի, պատմությունը։

Մեզ հայտնի է, որ Հերակլին հայոց աշխարհի տեր դարձնելու համար Շահամիրյանը ուներ այն օրինական հանգամանքը, որ նա էլ Բագրատունի է։ Եվ հիշեցնելով թագավորին, որ նրա ժառանգության մի մասը (Հայաստանը) դեռ գտնվում է պարսից տիրապետության տակ, հիշեցնելով, թե որքան ամոթալի բան է, որ քրիստոնյաները գտնվեն մահմեդականների լծի տակ, Շահամիրյանն ասում է, որ այժմ, երբ վերջացել է Սեֆևիդների տոհմը, և Պարսկաստանը երերուն ալիքների է նմանվում, եկել հասել է ժամանակը, որ Հերակլը տարածե իր իշխանությունը և պարսիկների վրա։ Դա հեշտ է, պետք է միայն գուշի, կյանքի ապահովություն և դավանության ազատություն խոստանալ, և Պարսկաստանը հոժարությամբ կհամաձայնի։ Ինչ վերաբերում է Հերակլի այն ժառանգությանը, որ գտնվում է Թուրքիայի տիրապետության տակ, Շահամիրյանը խորհուրդ էր տալիս կամաց-կամաց պատրաստվել այդ ժառանգությունն ստանալու Պետք է սպասել հարմար ժամանակի. իսկ մինչև այդ հարկավոր է գրավել այն կողմի հայերի սիրտը։ Գրավելու միակ գեղեցիկ միջոցը դարձյալ նույն ազատ, ժողովրդական օրենսդրությունն է։ Երբ միանգամից այդ օրենքները կմտցվեն Հերակլի ազատած Հայաստանի մեջ, այն ժամանակ Թուրքիայի հայերն էլ կհասկանան, թե ինչ գեղեցիկ բան է դա և հարկավոր դեպքում արդեն միանգամայն համոզված կլինեն, թե պետք է Թուրքաց Հայաստանն էլ միացնել ազատ Հայաստանին։

Նույն այդ գրության մեջ Շահամիրյանը չի մոռացել իր շնորհակալությունները հայտնելու Հերակլին՝ իշխանական տիտղոսի համար։ Բայց, ավելացնում է նա, այդ տիտղոսը կրելը իրեն առաջժամ անհարմար է, որովհետև նա կխանգարե իր վաճառականությունը։ Երբ Շահամիրյանը վերջացրած կլինի իր գործերը, նա կկամենար բնակություն հաստատել իր հայրենի երկրում, բայց որովհետև իշխան է նա, ցանկալի կլինեն ունենալ սեփական հող՝ իշխանի պես ապրելու համար։

Միաժամանակ Ղուկաս կաթողիկոսին գրած իր նամակի մեջ Շահամիրյանը հետևյալ առաջարկություններն էր անում։ Պետք է հայերը միանան վրացիների հետ և մտնեն ռուսաց հովանավորության տակ։ Ազատված Հայաստանը պիտի սպասե Հայկի սերունդներից մեկին, որ ձեռք առնե նրա կառավարությունը, իսկ եթե չկա այդ սերունդից մեկը, պետք է, ուրեմն, Բագրատունիներից մեկին ընդունել։ Թող կաթողիկոսը փույթ տանե վրացի Բագրատունիների հետ միանալու։ Հարկավոր է այդ Բագրատունիներից մեկի որդին վերցնել և ամուսնացնել մի ազնվատոհմ հայ օրիորդի հետ, որպեսզի նա լինի «ժառանգորդ ի վերայ տանն Հայոց»։ Վրաց իշխանը, իհարկե, պիտի լուսավորչական դավանություն ընդուներ։ Ղուկաս կաթողիկոսին Շահամիրյանը նաև առաջարկում էր ժողով կազմել և նրա քննության ենթարկել իր ուղարկած «Որոգայթ փառացը»։

Հնդկաստանում մշակված այդ քաղաքական ծրագիրը, ինչպես տեսնում ենք, իր էական մասերում շատ չէ տարբերվում Իսրայել Օրիի ծրագրից — նույն կարծիքները Պարսկաստանի և Թուրքիայի մասին, նույն հեշտությունը, որով գլուխ էր բերվում հայկական ազատությունը, նույն հայացքները հայերի

* Ս. Վ. Խեղոբյան, Պատմ. Մուրատյան վարժ., Փարիզ, 1866, հատ. Ա, եր. 391։

** 1779 թվականին Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին գրած մի նամակի մեջ Շահամիրյանը խնդրում էր նրան միանալ էջմիածնի կաթողիկոսի հետ և ժողովրդական ընդհանուր համաձայնությամբ խմբագրել որոշ և ամենքի համար պարտադիր օրենքներ։

և վրացիների միացման մասին: Բայց Օրին ավելի գործնական մարդ էր, ավելի մոտիկ ճշմարտությանը, քան հնդկաստանցի հայ վաճառականը: Նկատենք հենց այն, որ Օրին անձամբ շրջում էր, տեսնում, ուսումնասիրում. նա համոզված էր, որ միայն մի եվրոպական, կանոնավոր զորաբանակ կարող էր վճռել պարսիկներին Հայաստանից, մինչդեռ Շահամիրյանը կարծում էր, թե դրա համար բավական է և Հերակլը, նա, որ իր սեփական երկիրը ապահովելու համար ստիպված էր ուսաց հպատակություն ընդունել:

Թե ինչ պատասխանեց Հերակլը Շահամիրյանին, մենք չգիտենք: Բայց Ղուկաս կաթողիկոսի տված պատասխանը շատ բնորոշ է. այստեղ խոսում է իրականությունը, այն իսկ իրականությունը, որի վերաբերմամբ այնքան միամիտ էր Շահամիրյանը: Գրել էիր մեզ, ասում է կաթողիկոսը, հոգ տանել մեր աշխարհի և ազգի ազատության համար և ցույց էիր տվել մի քանի միջոցներ և կարգադրություններ: Բայց երանի էր, թե գրածներիդ գոնե մի մասը իրականանար. որովհետև այդպիսի մի քան գլուխ բերելու համար հարկավոր էր, որ մեր ամբողջ ազգը բարեմիտ և հավատացյալ տերերի հովանու տակ գտնվեր և ապահովություն ունենար, թե նրանց խնամքով կարելի է ձգտել երջանկության: Բայց հայերը մեծ մասամբ մատնված են անողորմ թշնամիների խստություններին և հավատարիմ ծառայությամբ անգամ չեն կարողանում ողորմություն գտնել: Այա ի՞նչ կլինեիր, եթե ապստամբվեիր: Դու կասես, թե մենք հաճություն ունենք դեպի այլազգիների ծառայությունը և չենք սիրում ազատությունը: Բայց եթե այնպես լինեիր, որ դու այս կողմերը գայիր և շրջագայիր Զուղայից մինչև այստեղ և ուրիշ այլ կողմեր, ուր կան հայեր, ահա նատես լինեիր մերոնց կացության, տեսնեիր նրանց անօգնականությունը և իշխողների բռնությունը, ինքդ կվճռեիր, որ այդպիսի բան չի լինի: Հրեաներին ազատեց Մովսեսը. բայց ո՞ւր է մեր Մովսեսը, որ հրեականից էլ մեծագործ պիտի լինի, քանի որ հրեաները միայն Փարավոնի իշխանության տակ էին, իսկ մեր ազգը ցիրուցան դառած է մի քանի իշխանությունների մեջ: Թվում է, թե մի քանիսները, հաճոյանալու համար, ուրիշ կերպ են խոսել և իմ այս ճշմարիտ խոսքերը ծանր կլինեն քեզ համար: Հաստատապես իմացիր, որ ոչ հյուսիսական պետությունից (Ռուսաստան) և ոչ էլ ուրիշներից մեզ օգնություն չէ լինելու: Շրջապատված լինելով թշնամիներից, եթե մենք նշան տանք, թե իմանում ենք և նայում ենք մեր կարծեցյալ օգնողներին, մեզ վրա կգան նեղություն, տանջանք, հափշտակություն և սուր: Եթե չես հավատում, հարցրու և իմացիր, թե անցյալներում ինչ նեղություններ կրեցին զարաբաղցիները: որոնք հույս դրեցին այդ կարծեցյալ օգնողների վրա և թե նրանց բռնավորը (Շուշու խանը) ինչ ու ինչ փորձանքներ բերեց նրանց գլուխը*:

Ահա ինչ էր ասում իրականությունը: Եվ դա միանգամայն ճիշտ էր: Ղարաբաղի ժողովուրդը հերոսական ջանքեր էր գործ դնում մի թուրք խանից ազատվելու համար, և նրան ոչ ոք չէր օգնում: Մենք տեսանք ուրիշ շատ օրինակներ էլ Մեկիք Ավանի և Դավիթ Բեկի ժամանակ: Այդպես էր դեռ այն լեռնաստանում, ուր կար անկախության նշույլ, ուր պատերազմող տարրեր կային: Իսկ ի՞նչ էր դրությունը երկրի դաշտային մասերում: Այնտեղ կատարյալ ստրկություն էր տիրում, յուրաքանչյուր թուրք բեկ կամ աղա մի անսահման բռնապետ էր անդեն ու անպաշտպան հայ ժողովրդի վրա: Այսպիսի միջավայրում էր ուզում Շահամիրյանը կանգնեցնել ռամկավարական հանրապետություն...

* «Գիւան հայոց պատմութեան», Գիրք Ա-Բ, եր. 18:

Գործնական հետևանք ունեցավ Շահամիրյանի միայն մի ցանկությունը՝ սեփական հող ունենալը: Հերակլը անկատար լիքովեց այդ խնդիրը. նրա հրամանով թագաժառանգ Գիորգին 1790 թվի նոյեմբերի 10-ին գրած իր կալվածագրով տալիս է Շահամիրյանին՝ իրեն պատկանող ամբողջ Լոռին բոլոր գյուղերով ու հողերով, հայտնի սահմանների մեջ: Դա մի բավական խոշոր նվիրաբերություն էր, և Շահամիրյանը կարող էր այնտեղ մի փոքրիկ ավատական իշխանություն հիմնել և գոնե մանր չափերով իրագործել իր ծրագիրները, եթե առևտրական գործերի մեջ խրված մի վաճառական չլիներ: Ի՞նչն էր պակաս: Ունեիր իշխանական տիտղոս, մեծ կալվածք, հարստություն: Պակաս չէին և մարդիկ: Հենց այդ ժամանակներում Ղարաբաղի ժողովուրդը, զգված Շուշու խանի բռնություններից, հեռանում էր իր երկրից և գաղթականություններ էր ցրվում դեպի զանազան կողմեր: Գաղթում էին և հայ մելիքները: Բայց Շահամիրյանը տեղից չշարժվեց, շտիրացավ իրեն ընծայած կալվածքին:

1792 թվականի մայիսի 14-ից Ղուկաս կաթողիկոսին գրած նամակի մեջ Շահամիրյանը հայտնում էր, որ մտադրություն ունի Լոռի քաղաքը իր ամբողջ գավառի հետ տալ Մեկիք Աբովին, որին նա անվանում է «սիրեցյալ»: Դա նրա քաղաքական ծրագրի մի մասն էր: Պետք է իմանալ, որ այդ ժամանակներում Ղարաբաղի հինգ մելիքություններից երեքը համարյա ոչնչացել էին կամ գոնե բոլորովին անվնաս էին դարձել Իբրահիմ խանի համար: Մնում էին Գյուլիստանը և Ջրաբերդը, երկու սահմանակից գավառներ, որոնց քաջ տերերը, Մեկիք Աբովը և Մեկիք Մեծլումը, դեռ շարունակում էին օրհասական կոթով Շուշու բռնավորի դեմ, թեև դրանց համար էլ համարյա վերջացել էր ամեն ինչ: Ստիպված աննպաստ, դժբախտ հանգամանքներից, նրանք հեռացել էին հայրենիքից, դրսում որոնելով օգնություն:

Շահամիրյանը մտածում է այսպես կարգադրել Ղարաբաղի գործերը: Այդ երկրի հարավային մասը պետք էր բոլորովին կորած համարել. ժողովուրդը դեռուղեն էր ցրվում, մինչդեռ կարելի էր նրան հավաքել այնպիսի տեղերում, ուր նա կարող էր պահպանել իր ավանդական ինքնավարությունը: Դրա համար նախ և առաջ, պետք էր հաշտություն կնքել Շուշու խանի հետ, նույնիսկ հարևանական և պաշտպանողական դաշնադրություն կապել նրա և մելիքների մեջ: Այնուհետև Մեկիք Աբովի և Մեկիք Մեծլումի որդիները, որոնք Իբրահիմ խանի ձեռքն էին ընկել և պահվում էին Շուշում, կստանային իրենց հայրական կալվածքները՝ Ջրաբերդը և Գյուլիստանը, Մեկիք Աբովը երկրից հեռացած իր ժողովրդի հետ կհաստատվեր Լոռում, Մեկիք Մեծլումը՝ Շամխորում: Այդ տեղերում հայ ժողովուրդը, մի քանի ժամանակ խաղաղություն վայելելով, այնքան կմեծանար և կուժեղանար, որ շուրջ մելիքությունները հեշտությամբ կարող կլինեին զսպել Իբրահիմին:

Հերակլը պիտի կատարեր այդ ծրագիրը, և Շահամիրյանը հենց այդ տեսակ խնդիրը ուղարկեց նրան: Նրա համար շատ դժվար չէր մի այդպիսի գործ գլուխ բերելը: Բայց նա չարեց: Մի քանի տարի անցնելուց հետո թագաժառանգ Գիորգին հայտնում էր Շահամիրյանին, թե Մեկիք Աբովը չէ կամենում Լոռում ապրել և թե ուրիշ այնպիսի մարդիկ չկան, որոնք հանձն առնեն այդ կալվածքի կառավարությունը և հոգատարությունը: Թագաժառանգը հորդորում էր, որ ինքը, Շահամիրյանը, գա և տիրանա իր ստացվածքին, հանգստանա հայրենի հողի վրա: Ինչպես երևում է, վրաց արքունիքին շատ ցանկալի էր մոտիկ հարեանության մեջ ունենալ հարուստ մարդուն: Անկասկած, եթե Շահամիրյանը գնար, նրա առաջ ոչինչ դժվարություն չէր հարուցվի. շատ հեշտ

կլիններ հիմնել հայերի մի մեծ գաղթականություն և հավաքել այնտեղ Ղարաբաղի բոլոր նշանավոր մարդկանց:

Այդ հրավերն էլ նրան տեղից շարժել չտվեց: Առհասարակ Շահամիրյանի համար բնորոշ գիծ է ծրագիրներ կազմել, բայց միևնույն ժամանակ լինել շատ միամիտ, անգործնական: Վերոհիշյալ նամակում նա պատասխանում էր Ղուկաս կաթողիկոսի այն առարկությանը, թե հայերը շրջապատված են թշնամիներով, ենթարկված են անողորմ տիրապետողներին և չեն կարող քաղաքական շարժում սկսել: Եվ ի՞նչ էր նա ասում: Այդ միջոցին ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացնելու համար Յաշ քաղաքում հավաքված էին պատերազմող կողմերի լիազորները: Ռուսաց զխավոր հրամանատարի կողմից Յաշ էր կանչված և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը: Շահամիրյանը Արղուսյանի գրություններից գիտեր արդեն, թե որպիսի համակրություն է վերաբերվում ռուսաց կայսրուհին դեպի հայերը: Եվ ահա Շահամիրյանը հավատացած էր, որ Յաշի «կոնգրեսը», ինչպես նա է անվանում, կհրամայե հայերի և վրացիների դրացի տիրողներին հեռանալ իրենց հոժար կամքով Ախալցխայից, Ախալքալաքից, Բայազետից, Երևանից, Խոջից և ուրիշ տեղերից ու հանձնել այդ երկրները Հերակլ Երկրորդին. և կհեռանան այդ տիրողները, նույնիսկ վնաս չհասցնելով հայերին: Ահա ինչպիսի միամիտ հեշտությամբ էր հընդկաստանցի քաղաքագետը վճռում դարավոր արյունոտ հարցերը: Զուր չէր նա ասում իր մասին. «Ինչպես երազում քաղցածը հաց է տեսնում, իսկ ծառավածը ջուր, կարելի է, որ իմ մտքի ձգտումն էլ այդպես լինի»:

Այո՛, հենց այդպես էլ եղավ: 1798 թվին վախճանվեց Շահամիրյանը և թողվեց իրեն պատկանող հնդկական գյուղում: Թողել էր նա ժառանգներ, բայց դրանցից ոչ մեկը նրա բարեմասնություններից մեկն էլ չունեցավ: Հնդկական գաղութում հայերը արագ փչանում էին. այդ փչացած, անբարոյական մարդկանցից էին և Շահամիրյանի ժառանգները: Նրանք վատնեցին իրենց ժառանգած հարստությունները, անառակ և անպետք կյանք վարելով այնպիսի դրության հասան, որ նրանց վերջին շառավիղը XIX դարի առաջին քառորդում արդեն մի անտուն, անտեր սրիկա էր, որի համար բանտերում ապրելն էլ բարօրություն էր*: Կար Լոռին, բայց նա այնպես էլ անտեր մնաց: Ռուսաց կառավարությունը, Վրաստանում հաստատվելուց հետո, սպասում էր Շահամիրյանի ժառանգներին, որ գան ու տիրանան իրենց հայրենական սեփականությունը: Բայց այդքան էլ չկարողացան անել այդ ողորմելի, փչացած ժառանգները, և Լոռին արքունական կալվածք դարձավ...

Շահամիրյանը շատ մտածեց, շատ աշխատեց, երազեց: Բայց, վերջիվերջո, նրան մնաց միայն այն պատիվը, որ նա, մի անգրագետ վաճառական, առաջինը եղավ, որ մտցրեց մեր վերացական-աստվածաբանական գրականության մեջ աշխարհական տարր, հրապարակախոսական սկզբունքներ, հայրենասիրության, ազատության, անկախության գաղափարներ: Նա էր, որ առաջին անգամ մամուլի միջոցով խոսք բաց արավ իրականության մասին, նկարագրեց ստրկության դառնությունը, հայրենիքի շահերը նվիրագործեց դրեց օրենքի, քաղաքական և հասարակական ազատ զարգացման դատը:

Համաձայնվեմք, որ այդ պատիվն էլ փոքր բան չէ...

* Խեղդարյան, Պատմ. Մուր. վարժ., Ա, եր. 299 և 586:

Հնդկական հայ գաղթականության անհշան շափերը, բայց այդ վաճառականները նվիրված են հայրենիքի շահերին. նշանավոր բարեգործներ և կտակներ: Էդուարդ Ռաֆայել Ղարաբյան. Մխիթարյանների հարաբերությունները հնդկահայերի հետ. Էդուարդի հայրենասիրությունը և լայն, ազատ գաղափարները ազգության մասին. նրա խրատները իր ուղիներին, առաջարկությունը Տրիեստի Մխիթարյաններին. նրա կտակը Ռոլլենի գրքերը բարգմանելու և դպրոց բաց անելու մասին. նրա մահը: Սամուել Մուրադը, Էդուարդի փեսան. նրա բաղձանքները, նշանավոր կտակը: Եզրակացություն:

Երբեք չմոռանանք վաճառականության բացասական կողմերը, որոնք շատ են, բայց և շուրանանք, որ այն ժամանակները, երբ մեզանում դեռ չկար աշխարհական կրթված ու անկախ դասակարգ, Հնդկաստանի հայ վաճառականները, մանավանդ ջուղայեցիները, այնքան դրական, գնահատելի ծառայություններ մատուցին մեզ, որ գոնե դրանց բացասական հատկությունները պետք է մոռացվեն: Շահամիրյանը անհատական երևույթ չէր: Հնդկաստանի հայությունը հարուստ էր ոչ միայն փողով, այլև ընդհանուր բարօրության նվիրված գործերով:

Եվ հարցնենք մեզ. շա՞տ ստվարաթիվ էր այդ գործունյա հայությունը: Ասողներ կան, թե 10 կամ նույնիսկ 20 հազարի էր հասնում հնդկահայերի թիվը*: Բայց չհավատանք դրան. անկասկած, խիստ չափազանցած է այդ թիվը: Գոնե 1829 թվականին հնդկական երկրները ճանապարհորդած մի հայ* ասում է, թե ամբողջ Հնդկաստանում ապրող հայերի թիվը հազիվ 150 տուն լինի: Ենթադրենք, թե XVIII դարում դրանից անհամեմատ մեծ էր հայ գաղթականությունը, դարձյալ շատ աչքի ընկնող մի թիվ չեն ստանա: Մանավանդ, չպիտի մոռանանք այն, որ հայերը, իբրև վաճառականներ, փոքրիկ խմբերով ապրում էին ցիրուցան մեծ երկրի զանազան կողմերում:

Այդ մանր գաղթականությունների մեջ XVIII դարում հռչակվում է մանավանդ Մադրասի հայ գաղութը: Հռչակվում է ոչ թե իր բաղձամարդությունը, այլ իր գործերով: Այդտեղ սկսվեց մի գրականություն, որ, շնայած իր սաստիկ աղքատության, նշանավոր է մեզ համար իբրև նոր ուղղության սկզբնավորություն: Այդտեղից էին դուրս գալիս առատ գումարներ հայոց վանքերի, եկեղեցիների, տպարանների, դպրոցների համար: Այդտեղ էին դիմում հոգևորական ժողովարարները՝ էջմիածնի նվիրակները, պատրիարքները, առաջնորդների երկայացուցիչները և պետք է ասել, որ նրանցից ոչ մեկը դատարկաձեռն չէր ետ դառնում: Հնդկաստանը XVIII դարում մի ոսկեհանք էր թե՛ հայ վաճառականների և թե՛ դրանց փողին կարող հայ հիմնարկությունների համար: Բարեկեցությունը բարեգործության հետ մի դարմանալի դաշնակցություն էր կապել. կարծես մեկը առանց մյուսի անհասկանալի էլ կլիներ:

Հարստությունը ձեռք էր բերվում առատությամբ. արդյոք ա՞յդ չէր պատճառը, որ առատությամբ էլ նվերներ էին արվում, կտակներ էին կազմվում: Հնդկաստանը դեռ կուսական դրության մեջ էր. անգլիացիները դեռ չէին մտել նրա բոլոր խորքերը: Գեո շարունակվում էր պատերազմը, որովհետև դեռ անկախ տեղացի իշխաններ կային: Այդ տեղացիների հետ էին հայերը

* Չաղբճյան, Պատմ. հայ., եր. 411:

** Պողոս Լազարովիչ, Ստորագրություն կալվաթայ քաղաքի, Վենետիկ, 1832, եր. 43:

մեծ մասամբ գործ տեսնում և այդ պատճառով էլ այնքան հեշտ ու շատ էին հարստանում: Քանիսներն էին դատարկ ձեռքերով գնում Հնդկաստան՝ բախտ փորձելու համար և գտնում էին շլացուցիչ բախտ, դիզում էին մեծ հարստություններ: Դեռ անգլիական մրցութունը հայերին դուրս չէր շարժել ասպարեզից, չէր հասցրել նրանց սնանկության և աղքատության: Հաջողությունների այդ երջանիկ ժամանակներում հայ վաճառականը չէր խնայում, տալիս էր զրկվածին ու աղքատին, տալիս էր մանավանդ իր ազգին:

Եվ ահա մի շարք փաստեր: XVIII դարի երկրորդ կեսում Սիմեոն կաթողիկոսին հաջողվում է մի հրաշք գործել. նա բաց է անում տպարան էջմիածնում՝ առաջինը Հայաստանի հողի վրա: Այդ բավական չէ: Նա բաց արավ և թղթի գործարան, մի բան, որ մինչև այժմ էլ հայոց երկրում դեռ չէ տեսնված: Անշուշտ, Սիմեոնի եռանդն ու ընդունակությունն էին այդպիսի հրաշք գործողները: Բայց պատվի մի մեծ մասն էլ պատկանում է Հնդկաստանում վաճառականություն անող ջուղայեցի Գրիգոր Չաքիկյանցին, որ տվեց բոլոր ծախսերը*։ Չաքիկյանցն էր, որ երկու Ֆրանսիացի հմուտ վարպետներ վարձեց և ուղարկեց էջմիածին՝ թուղթ շինելու համար: Գործարանի բոլոր ծախսերն էլ նա է տվել:

Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը Ռուսաստանում մեծ ձեռնարկություններ էր սկսել. նա գործ ուներ պալատական պաշտոնյաների հետ, մեծամեծ ընծաներ էր տալիս, հիմնում էր քաղաքներ, դպրոցներ, տպարաններ: Հարկավոր էին ահագին միջոցներ: Եվ Հովսեփին իրենց ոսկով օգնող հանդիսանում էին մեծ մասամբ հնդկահայերը: Հայտնի անուն ուներ Արղությանը Հընդկաստանում, և նրա դիմումները անկատար չէին մնում: Նոր Նախիջևանում նա դպրոց է բաց անում, դպրոցի շինությունը կառուցանում է Սուրաթում ապրող ջուղայեցի Հոհանջան Գերաքյանը: Նույն Գերաքյանը տպարան է գնում և տալիս Արղությանին¹⁶², գրքեր է տպագրում իր ծախսով: Նոր Նախիջևանին է կտակում իր անշարժ կալվածքը համադանցի Մասեհ Բաբաջանյանցը՝ Կալկաթայում: Նույն տեսակ նվերներ անում են կեսարացի Եղիա Մահտեսի Հակոբյանը, Սարգիս Մատուրյանը, տիկին Կատարինա Խոջամալը^{**}. չէ մոռացվում այդ կտակների մեջ և հայոց նոր քաղաք Գրիգորիոպոլը, Հովսեփ արքեպիսկոպոսի այս ձեռակերտը և նրա առանձին հոգացողությունների առարկան: Արղությանը տպարան է հիմնում և Աստրախանում¹⁶³, և ահա ինչ ենք կարողում այդտեղ տպված մի գրքի մեջ^{***}. «Հիշեցեք և այս տպարանի մեծ երախտավորներին և սրան իրենց առատ նվերներով պաշտոն պահողներին, ամբողջ Հընդկաց երկրի և լուսավորչածին իշխաններին և զվարթամիտ ժողովուրդը, որոնք իրենց լիովի տուրքերով միշտ արեգակի պես փայլեցնում են այս ազգօգուտ տպարանը»:

Մխիթարյան Միաբանությունն էլ վաղուց ճանաչել էր Հնդկաստանի ճանապարհը. Վենետիկից վարդապետները գնում էին Հնդկաստան, նվիրատվություններ հավաքում: Հնդկահայերի մեջ կային և կաթոլիկ հայեր. դրանցից երկուսը՝ էդուարդ Ռաֆայել Դարամյան, բայց մանավանդ նրա փեսա Սամուել Մուրադը հռչակվել են իրենց մեծ նվիրաբերություններով: Էդուարդի մասին մի քիչ մանրամասն խոսելը շատ հարկավոր է մեր գործի տեսակետից. սա հնդկահայ վաճառականի խիստ բնորոշ տիպն է, որի պատկերը տեսնելով

մենք կարող ենք երևակայել ուրիշ շատ այնպիսիներին, որոնք անհայտ են մնացել:

Նորջուղայեցի էր էդուարդ Ռաֆայելը. նրա հայրը Հնդկաստանում կարողություն էր շինել իր համար, բայց նրա մեռնելուց հետո այդ հարստությունը կորավ անգլո-ֆրանսիական պատերազմի ժամանակ, Պոնդիշերիում, ուր էդուարդը ապրում էր իր մոր հետ և ուր նա սովորել էր ֆրանսիական դպրոցում: Տեղափոխվելով Մադրաս, նա սկսում է նորից աշխատել. առևտուր է սկսում Չինաստանի և Ֆիլիպինյան կղզիների հետ, հարստանում է, ամուսնանում, զավակների տեր դառնում: 1780-ական թվականներին մի զեպք ծանոթացնում է էդուարդին Մխիթարյան երկու վարդապետների հետ:

Հետաքրքրական է, որ Մխիթարյան միաբանության երկու մասի բաժանվելու մեջ գլխավոր դերը կատարել են հնդկական ոսկիները*։ Մխիթարի հաջորդ Մելգոմյան Ստեփանոս արքայի ժամանակ մի գումար է ստացվում Հնդկաստանից իբրև միաբանության համար հավաքված նպաստ: Այդ անակրկիտ օգնությունը մեծ ուրախություն է պատճառում միաբանությանը. Մելգոմյան արքան, ժլատ և կծծի մարդ լինելով, միաբանների մասին ոչինչ հոգսին: Միաբանությունը վճռում է հնդկահայերի այդ նվերով հոգալ իր անհետաձգելի կարիքները և ապա իրագործել իր մի մտադրությունը՝ բաց անել վանքում մի աշխարհական դպրոց հայ երեխաների համար, որոնք այդտեղ ուսումն ավարտելուց հետո պիտի վերադառնային հայրենիք՝ իրենց ազգը լուսավորելու համար:

Սակայն Մելգոմյան արքան այդ գումարը պահ է տալիս մի հայ վաճառականի՝ շահեցնելու համար և լսել անգամ չի ուղում միաբանության բաղադրությունները. դպրոց նա չի բաց անի, միաբանությունը պարտավոր է հպատակվել և ոչ թե զանգուշել իր կեցության անհարմարությունների վրա: Եվ միաբանները, առանց երկաթ մտածելու, վանական հեղափոխություն են սկսում: Արքային հանում են իր սենյակից, փակում են մի այլ սենյակում և հայտարարում են, թե նա պաշտոնանկ է արված: Բայց կաթոլիկ վանքում չէ կտրելի հեղափոխություններ կատարել. այնտեղ խիստ հնազանդություն է պահանջվում: Վրա է հասնում Վենետիկի պատրիարքը և անհնազանդ միաբաններին արքորում է Տրիեստ: Այդտեղ էլ հիմնվում է Մխիթարյան երկրորդ վանքը, կազմվում է միաբանության մի նոր, անկախ ճյուղ: Աղքատ ու զրկախոտ էին արքորվածները. նրանք մուրացկանությամբ պիտի ապրուստ հայթիջեին: Բայց չէին մոռացել աշխարհական դպրոց բացելու միտքը: Պետք էր միջոցներ գտնել՝ այդ ձեռնարկությունը ապահովելու համար: Տրիեստցիները և Պոլսում գտնվող Մխիթարյաններից մի քանիսին իրենց կողմն են որսում և նրանց միջոցով տոկոսով փող են վերցնում դպրոցի համար: Այդ որսածներից երկուսը, Գ. Բուդայան և Գ. Մեհերյան, ճանապարհվում են Հնդկաստան, որ այնտեղ ժողովարարություն անեն տրիեստցիների համար: Շաբաթը մի անգամ էդուարդը դրանց իր տունը ճաշի էր հրավիրում:

Բայց նա բոլորովին մտադիր չէր ձրի կերակրել վարդապետներին: Ոչ մի տեղից նպաստ չէին ստանում այդ ժողովարարները. էդուարդը հայտնում է, թե ինքը պատրաստ է նպաստ տալ, եթե վարդապետները ընդունեն իր պայմանը: Իսկ պայմանը այն էր, որ Գ. Բուդայանը տան նրա Ալեքսանդր և Հովհաննես որդիներին Լոնդոն և խնամե նրանց այնտեղ հինգ տարի, այսինքն՝ մինչև այն

* «Զբոսարան հոգևոր», էջմիածին, 1772, հիշատակարան:

** «Հյուսիսային», 1859, № 5:

*** «Մեկնություն Սաղմոսաց Դավթի», Աստրախան, 1797:

* Թեոդորյան, հատ. Դ, եր. 570:

ժամանակ, երբ պատանիները կալարտեն իրենց ուսումը անգլիական դպրոցում. մյուս վարդապետը պիտի մնար Մադրասում և հայերենի դասեր տար նրա մյուս երեխաներին: Վարդապետները համաձայնություն են տալիս:

Հնդկահայ գաղթականության դրույթունը բավական ծանր էր այն կողմից, որ այդ հեռավոր տեղում հայը, շրջապատված լինելով օտար տարրերով, կամաց-կամաց պիտի մոռանար իր մայրենի լեզուն: Տեսանք, որ անգլիերենը շատ վաղուց մտավ գաղթական հայ ընտանիքի մեջ: Նրանք, որոնք Ջուդայից և այլ տեղերից էին գաղթել, դեռ գիտեին իրենց լեզուն. իսկ ի՞նչ պիտի լիներ այն սերունդը, որ ծնվում էր Հնդկաստանում: Չկար մի տեղ, ուր նա կարող լիներ սովորել հայերենը, ուստի և օտարացումը այնքան արագ էր սկսվել, որ չէր կարելի նրա վրա ուշադրություն չդարձնել: Հնդկահայ գաղթականության մի գեղեցիկ հատկությունն էլ այս էր: Ուրիշ աշխարհներում ցրված հայ գաղթականությունների համար այսպիսի հարց չկար. նրանք ուղղակի օտարանում էին, չկարողանալով որևէ միջոց գտնել դրա դեմ: Հնդկահայերը այդպես չէին: Նրանց մեջ կային հայրենասերներ, որոնք շատ լավ հասկանում էին, թե չէ կարող ազդ լինել առանց ազգային լեզվի: Շահամիրյանը, ինչպես տեսանք, իր տպած գրքերում առանձին ուշադրություն էր դարձնում լեզվի վրա. հայերեն և ղենք՝ ահա այն սյուները, որոնց վրա պիտի հաստատվի հայությունը: Առանձնապես նա ինքը ցույց տվեց, թե ինչպես պետք է վարվի ամեն մի հայր. իր երեխաների համար նա պահում էր տնային հայ ուսուցիչ: Բայց ամեն մեկը չէր կարող նրա նման լինել. ուստի իր նամակներից մեկում նա խնդրում էր Ղուկաս կաթողիկոսից, որ նա մի տիրացու ուղարկե Հնդկաստան՝ դպրոց բաց անելու համար: Այդ ձգտումը կար և ուրիշ շատ հնդկահայերի մեջ: Մենք կտեսնենք հետո, որ դպրոց էլ, գրականություն էլ ունեցան այդ մի բուռն հայերը և հենց այդ պատճառով էլ երկար մնացին իբրև պարտաճանաչ հայեր:

Հայրենասիրության կողմից էդուարդ Ռափայելը Շահամիրյանից պակաս չէր: Ոչինչ ծախս ու ջանք չխնայելով, որ իր որդիները եվրոպական լավ կրթություն ստանան, նա, միևնույն ժամանակ, չէր մոռանում և մի հայ հոր առաջին պարտականությունը: Առաջին հնդկահայն էր նա, որ որդիներին, ուսում ստանալու համար, ուղարկում էր Լոնդոն: Նա գրեց մի շարք խրատներ և տվեց պատանիներին՝ ղեկավարվելու համար: Մի սիրող և միևնույն ժամանակ կրթված ու հասկացող հոր սիրտն էր խոսում այդ խրատների, այդ կտակի մեջ: «Հնազանդ եղբք,— ասում էր նա,— հայ նիկողայոս վարդապետին, որ կարգված է ձեզ ուսուցիչ և դաստիարակ. նա կկրթե ձեզ ձեր հավատքի մեջ և բարի վարք կսովորեցնե, դրա հետ և մեր հայկազյան լեզուն, որ ձեր սեփական լեզուն է, որովհետև դուք ծնվել եք հայ և պարտավոր եք իմանալ ձեր լեզուն: Երգումով ասում եմ ձեզ, որ եթե Տերը մի արասցե, չիմանաք ձեր լեզուն, ես ձեզ իմ որդի չեմ ճանաչի»: Մայրենի լեզուն այդ հոր համար այնքան կարևոր և մեծ նշանակություն ունի, որ իր խրատների մեջ նորից ու նորից նրան է վերադառնում. «Որդիք, կրկնում եմ և ղգուշացնում եմ ձեզ. ազգով հայ եք, ոչ մի ժամանակ չպիտի մոռանաք ձեր ազգը կամ լեզուն, որովհետև բնության և բարի ուսմունքների օրենքով ամեն մարդ պիտի սիրե իր ազգը և օգնե նրա պայծառության: Ծնման ասած, ձեզ եվրոպա ուղարկելու դիտավորություններիցս մեկն էլ այն է, որ ջանաք իմաստուն լինել՝ ապագայում ձեր ազգին օգնելու համար. և աղաչում եմ աստծուն, որ պիտանի լինեք նրա ազատության խոսքով կամ գործով»:

Ահա անգլիական ազդեցության տակ գոյացած ինքնաճանաչության և առողջ ու գեղեցիկ հայրենասիրության մի ուրիշ նմուշ էլ: Չմոռանանք, որ կաթողիկե էր այդ հայը. բայց կա՞ր նմանություն նրա և այն բաղմամբիվ հայ կաթողիկեների մեջ, որոնք իրենց ֆրանկ էին անվանում և իրենց ազգության վնասելու մեջ մի առանձին ֆանատիկոսական հաճույք էին դրում: Լայն, ազգային գաղափարների վրա էր հիմնված այդ կաթողիկե հայ աշխարհացողությունը: Ընդհանուր հայ հայրենիքի որդի, նա, անկախ իր կրոնական համոզմունքներից, հավատացած է, որ այդ հայրենիքը իր անվերջ դժբախտություններից պիտի ազատվի գիտության միջոցով և պիտի ձգտե ազատության:

Այդ դավանանքը էդուարդ Ռափայելը պարզում է Տրիեստի Մխիթարյաններին 1785-ին գրած իր մի նամակի մեջ: Նրանից օգնություն էին խնդրել և նա համաձայն էր օգնություն ուղարկել: Բայց ի՞նչ պայմանով: Բերելով այն իրողությունը, որ Թուրքիայում դեռ շարունակվում են կոիվները լուսավորչական և կաթողիկե հայերի մեջ, նա խորին ցավ է հայտնում: Ազգը, ասում է նա, ամեն տեսակ տառապանքներ է կրում, տգիտության թշվառությունը ծանրացած է նրա վրա: Ոչինչ բան չկա, որ միաբանվելու նախանձ գրգռե մեզանում, միայն կրոնական վիճաբանություններ կան եղբայրների մեջ: Մեր վաստակած փողը դուր վատնում ենք և տալիս ենք թուրքերին: Իսկ ի՞նչ ենք շահում, եթե ոչ միայն ամոթ, նախատիք և աղքատություն: Օ՛հ, անիմաստ ազգեր, բավական համարեցեք ձեր անմտությունը. միաբանություն հաստատեցեք, նախանձավոր եղեք մեր տառապանքների համար և թողեք, որ մեր վաստակը տանք գիտություն գտնելու, որ արիության և ազատության դուռն է:

Այս գեղեցիկ դատողությունը հասցնում է էդուարդին ավելի գեղեցիկ և արդար եզրակացության: Նա ասում է այն, ինչ վաղուց պիտի ասվեր մեր հոգևորականության, որ ազգի գրող ու կարգացող միակ դատակարգն էր: Աշխարհականները տեղ չունեն գրականության մեջ, իսկ հոգևորականները ի՞նչ են տալիս: Հոգևորականի պարտքն է, իհարկե, նախ Քրիստոսի հավատը ուղիղ քարոզել և տալ սուրբ գրքեր, բայց այդպիսի գրքեր, ասում է էդուարդը, հայերը բավական ունեն: Այժմ պետք է հրատարակել աշխարհի գրքեր, որոնք զարթեցնում են ազգասիրություն, գիտության և արիության նախանձ: «Գիտեմ,— ավելացնում է նա,— ինձ պատասխան կտան, թե ո՞վ տվեց մեզ ծախսերը և մենք չարինք այդ: Բայց հայտնի գիտեմ, որ Հնդկաստանից շատ դրամ ուղարկվեց թե մի և թե մյուս կողմի (այսինքն՝ լուսավորչական և կաթողիկե) եկեղեցիներին՝ պատմական գրքեր տպագրելու համար, և վերջը տեսանք ոչինչ, բացի Սաղմոսից և Ժամագրքից»:

Այսպիսի միտք հայտնելը մեր օրերում էլ հայ կղերական բարեպաշտ անշարժության համար նշանակում է լինել լյութերական, անհավատ. ի՞նչ պիտի լիներ այն ժամանակներում, երբ բարեպաշտական անշարժությունը համատարած էր: Նվ էդուարդ Ռափայելը շտապում է ասել, թե ինքը լյութերական չէ, այլ ուղղափառ, բայց մի ուղղափառ, որ ուզում է նմանվել հրեական մեծ հայրենասերներ Մակաբեներին կամ, խոսելով ժամանակակից լեզվով, ամերիկացիներին: Այս վերջին աղնարկությունը մի անգամ էլ ցույց է տալիս, թե Ամերիկայի ազատությունը որքան մեծ կրթիչ ազդեցություն ունեցավ հնդկաստանի հայ հայրենասերների վրա:

Մենք տեսանք, թե հայրենիքի ազատության մասին մտածողների համար որպիսի մեծ օրինակ էր Հին Հռոմը: Շահամիրյանը իր հանրապետական գաղափարները և հայրենասիրական մտածողությունները հաստատելու համար Հռոմին էր դիմում և ցանկություն էր հայտնում, որ Հռոմի պատմությունը

Երիտասարդութեան հասակում Սամուելը իր հոր հետ բավական ժամանակ աստանդական կյանք է վարում. լինում է Կ. Պոլսում, ապա գնում է Ունգարիայի Պետրովարդեն քաղաքը, ուր մի քանի հայ ընտանիքներ կային. այդտեղ նա աշակերտում է Մխիթարյան մի վարդապետի, սովորում է հայերեն լեզուն: Բայց առևտրական հաջողություն չգտնելով, նա գնաց Վենետիկ, մտերմացավ այդտեղ Մխիթարյանների հետ և ապա, շարունակելով ճանապարհը, ուղևորվեց Հնդկաստան: Այդտեղ նա Գրիգոր Շեհրիմանի մոտ գործակատար էր, մարգարիտ էր տանում Չինաստան: Առևտրի մեջ լավ ընդունակություններ ցույց տալով, նա գրավեց էդուարդ Ռաֆայելի ուշադրությունը և նրա փեսան դարձավ: Աներոջ մահից հետո, մնալով նրա գործերի կառավարիչ և կտակակատարներից մեկը, Սամուելը ամենայն բարեխղճությամբ աշխատում էր կատարել տալ կտակի, մանավանդ, բարեգործական կետը, որի հետ վերևում ծանոթացանք:

Հետզհետե մեծացնելով իր կարողությունը, Սամուել Մուրադը չի մոռանում իր ազգային պարտականությունները: Նա էլ խնդրում է, որ Մխիթարյան վարդապետներից մեկը գնա Հնդկաստան՝ երեսաններին ուսուցանելու համար, մտածում է Ռուլենի գրքերի տպագրության մասին, ցանկություն է հայտնում մի քանի գրքեր էլ իր հաշվով տպելու, մանավանդ անգլերեն-հայերեն և հայերեն-անգլերեն բառարաններ: Սակայն նրա գլխավոր մտածությունը ուրիշ առարկայի վրա էր: Քիչ համարելով այն գումարը, որ իր աներ էդուարդը կտակել էր դպրոցի համար, նա ավելացնում է այդ գումարի վրա իր կնոջ ստացած ժառանգության մի տասներորդ մասն էլ: Գրանդով դարձյալ չի բավականանում նրա բարեսիրությունը: Մտածում է ինքն էլ մի բան անել: 1798 թվականին գրած իր նամակում նա այսպես էր նկարագրում հայ ազգի տգիտությունը. «Մենք, հայերս, ուսումից ու գիտությունից զուրկ լինելով, թեև պանդխտության մեջ շրջելով և հեռու աշխարհներ գնալով՝ այս ու այն կողմում շահվում ենք և մի փոքր տաշվելով ուրիշ ազգերի մեջ, մեր հարստության ուժով գիտունների մեջ ենք գտնվում, սակայն այդ տաշումը մատաղ հասակում չէ կատարվում, այլ քարացած և կարծրացած հասակում, ուստի և բավականաչափ կատարյալ չենք լինում»: Նույն նամակի մեջ էլ նա ցավ է հայտնում, որ հայոց որք ու աղքատ երեսանները ուսման բարիքներից զուրկ են մնում:

Այս ամենը արդեն ցույց է տալիս, որ Սամուել Մուրադն էլ պիտի հետևի իր աներոջ օրինակին և իր ազգի տգիտության դեմ իրական ճար պիտի գտնե: Եվ իրավ. անցնում են տարիներ, Սամուելի հարստությունը գնալով մեծանում է: Սամուելը մեռնում է 1816 թվականին: Բայց դրանից մի տարի առաջ գրած իր կտակում նա գրել էր հետևյալ կետը.

«Ես իմ հաշվագրքումն մին որբոց, աղքատաց և տնանկաց հաշիվ ունեմ. իմ ստացվածքիցն մին հարյուր և հիսուն հազար հուն հանեն և տանեն նույն հաշիվն. և հետ ասացյալ հարյուր հիսուն հազար հունն ասացյալ հաշիվն տանելեն, զոր ինչ որ ասացյալ հաշվումն տալիքս գումարի՝ ասացյալ գումարի բոլորն թողման ամ Հայոց ազգի որբ և աղքատ մանկանց դպրատան շինության համար, որ ըստ խորհրդոյ և միջնորդության Վենետիկի Հայոց միանձանց՝ որ մի կողմն Եվրոպիո որ աջողակ համարեն, գետին գնեն, և ասացյալ գետնի եկամուտն քանի մանկանց տարեկան ծախուցն որ բավական առի, այնքան Հայոց ազգեն որք ու աղքատ մանկունք ասացյալ դպրատանն ձրիապես ուսումն և լեզուք ուսանեն և դառնան յուրյանց հայրենիքն:

Եվ պարտականություն չլինի ասացյալ դպրատանն ուսանողաց վրա քահանա լինելու. բայց եթե ոմանք յուրյանց ազատ կամավն հոժարեսցին քահանա յուրյան, լինիցին: Եվ եթե ոմանք հարուստ անձինք ևս ազգես Հայոց կամեսցին զմանկունս յուրյանց վերո ասացյալ դպրատանն ուսուցանել, կարող ան զծախսըն հատուցանելով. քանզի դիտավորություն իմ վասն այս դպրատան շինության է վասն աղքատ մանկանց ուսուցանելու. այսինքն վասն նոցա որոնց հարքն չքավորք են. վասն չկարելու նոցա զծախսն դպրատան հատուցանել՝ զանց առնեն ուսմամբ մանկանց յուրեանց, և անմեղ մանկունքն այնորիկ մնան զուրկ ի ամենայն ուսմանց և գիտությանց, և որո վասն գրեթե ըստ մեծի մասին անտէրունչ ազգս Հայոց տգետք են:

Եվ հուսամ Աստուած, զի և այլք հարուստ անձինք Ձաղգես Հայոց ետ ճաշակելու զքաղցրություն ուսման դպրատանն զորս իմով միջնորդությամբ սկըսանի, և նորա իմոց շավղացն հետեեսցին, և այնու կարելի լինիցի սփռել ի մեջ ազգիս, եթե ոչ բոլորովին՝ գոնե ըստ մասին, զլույս գիտության և իմաստության. և անտերունչ ազգս զարթնուցու ի քնո թմրության և անհոգության:

Առատաձեռն նվիրատուն, բացի դրանից, կարգադրում է, որ եթե իր որդիներից մեկը անժառանգ մեռնի, այն ժամանակ նրա բաժինն էլ պիտի ավելացվի այդ բարեգործական գումարի վրա: Թողնելով իր որդիներին խաղաղ ու համերաշխ ապրելու կտակ, Սամուել Մուրադը հորդորում է նրանց վեճեր և դժվարություններ չհարուցանել կտակի կատարման դեմ, այլ, ընդհակառակն, բարոյական պարտք է դնում նրանց վրա, որ իրենց բաժիններից էլ մասն հանեն իր ծրագրած դպրոցին: Այսպիսով ահա Մուրադյան կտակը, մեր ազգային ամենախոշոր կտակներից մեկը, պատճառ է դառնում, որ բացվի Եվրոպայում մի մեծ, բարեկարգ ու ապահով ուսումնարան: Բացվում է այդ դպրոցը*, երկար ժամանակ մեծամեծ ծառայությունն էր անում ազգին:

Մենք այժմ բավական նյութ ունենք դատելու հնդկահայերի կատարած դերի մասին: Ի՞նչ է ցույց տալիս մեր մինչև այժմ պատմածը:

Կարևորը միայն դրամական օժանդակությունը չէր, որ այնպիսի առատությամբ ստանում էին Հնդկաստանից մեր հիմնարկությունները XVIII դարում: Շատ նշանավոր են և այն գաղափարները, այն ոգին, այն ուղղությունը, որոնց քարոզիչներ հանդիսացան այդ վաճառականները: Իրենց դժբախտ հայրենիքի ցավերին անկեղծ կարեկից, նրանք ձայն են բարձրացնում նրա ազատության մասին. դա միայն քաղաքական ազատություն չէր, որ արևելյան հայության հոգսերի առարկան էր, այլև ազատություն ասիական ծանր խավարից, տգիտությունից, մի ազատություն, որի մասին մտածում էին արևմտյան դրական շրջանները, բայց մտածում էին միակողմանի կերպով, կաշկանդված կղերական տվանդությունների մեջ: Շահամիրյանները, ռաֆայելները, մուրադները տալիս են առաջադեմ, կենսունակ մի ազգի իդեալները, քարոզում են եվրոպական լույս և գիտություն, նրանք առաջին ռեալիստ մտածողներն են մեզանում, աշխարհական ուղղության առաջին կարապետները: Ազգային համերաշխությունը, բոլոր հայերի եղբայրակցության գաղափարը այն ժամանակներում ամենից շատ անարգված, նահատակված հասկացողություններն էին: Կրոնական անհաշտ թշնամությունների այն խավար

* Մուրադյան դպրոցի պատմությունը վերաբերում է XIX դարին: Առայժմ կասենք այսօր, որ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը ստացավ ժառանգներից 1.815.000 ֆրանկ, մի պատկառելի գումար, որի եկամուտներով միանգամայն ապահովված էր դպրոցը:

ժամանակներում հիացմունք են ազդում այն երկու կաթոլիկ հայերը, էդուարդ Ռափայելը և Սամուել Մուրադը, որոնք վեր են կենում հասկացնելու կրոնական երկպառակությունների մեջ գլուխ կորցրած հայերին, թե նրանք ունեն տառապող ազգ, թե այդ ազգը խեղճ ու գերի է իր տգիտության պատճառով: Նրանց կտակները մի-մի բարձր ու վեհ քարոզներ են համազգային համերաշխության, եղբայրակցության մասին: Նրանք գումարներ են թողնում ոչ թե իրենց կրոնական համայնքին, այլ ամբողջ հայ ազգին: Մեկը՝ աները, փոքրիկ դպրոց է բաց անում որբ ու աղքատ հայ երեխաների համար, իսկ մյուսը՝ փեսան, ավելի առաջ է գնում, այդ որբերի ու աղքատների կրթության գործը մեծացնում է, հաստատում է Եվրոպայում: Նկատեցի՞ք երկու սիրուն հանգամանք. 1) դպրոցն ավարտող աղքատները չպիտի մնան Եվրոպայում, այլ պիտի վերադառնան հայրենիք. և 2) նրանց չի կարելի ստիպել, որ հոգեվորական դառնան: Բացատրությունների կարոտ չեն այդ սկզբունքները, մանավանդ այժմ, մեր ժամանակ:

Այստեղ ինքնըստինքյան, հարց է ծագում. ի՞նչ կարող էր անել հնդկահայ գաղթականությունը, եթե նա ավելի բազմամարդ լիներ, եթե ունենար իր մեջ ավելի շատ պատրաստված, գիտուն գրական մարդիկ: Արդյոք նրա դերը ավելի ազդեցիկ, ավելի տեղական չէ՞ր լինի: Արդյոք նա չէ՞ր կարող միանգամայն հեղափոխել մեր գրական ու հասարակական հասկացողությունները: Նայելով բազմաթիվ նշաններին, նայելով այն եռանդուն ջանքերին, առողջ ու գեղեցիկ սկզբունքներին, որոնք հնդկահայերի միջից սկսեցին առաջին անգամ մտնել մեր իրականության մեջ, մեզ թվում է, թե անգլիական կրթության հզոր ազդեցությունը կրող այդ հայությունը կարող էր ավելի լավ և առաջադեմ միջնորդ հանդիսանալ մեր և Եվրոպայի մեջ, քան այն գրական ընկերությունը, որ գործում էր Եվրոպայի հողի վրա, ս. Ղազարի վանքում և Տրիեստում:

Տեսնենք մի վերջին փաստ էլ:

VII

Տպագրական գործը հնդկահայերի մեջ. Հարություն Բախանա Շմավոնյան. նրա տպագրած գրքերը: «Ազդարար». լրագրական գործը Եվրոպայում. անդրաբնիկ հայ լրագիրը մտնում է հայերին փառափառ ազգերի մեջ. կանոնավոր խմբագրություն, աշխատակիցներ. մեր հաճախները. «Ազդարարի» կյանքը. նրա կատարած դերը մեր լրագրության մեջ. բովանդակությունը. տեղեկություններ Շմավոնյանի դժբախտ վերջի մասին: Տպարան Կալկաթայում. Հարություն Գալուցյանի դպրոցը:

Շահամիրյանի տպարանն ունեցավ իր շարունակությունը: 1781 թվականից հետո այդ տպարանի գոյության մասին ոչինչ տեղեկություն չկա¹⁶⁴: Բայց 1789-ին Մադրասում արդեն բացված էր մի նոր տպարան:

Այս անգամ այդ հիմնարկության տեղ է հանդիսանում տեղական հայոց եկեղեցու ավագ քահանա Հարություն Շմավոնյանը: Այս համեստ հայ տերտերին վիճակված էր պատվավոր տեղ բռնել մեր գրականության պատմության մեջ, և մենք կկամենայինք նրա մասին կենսագրական մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել: Սակայն հայտնի է շատ քիչ բան: Շմավոնյանը Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքից էր, ծնվել էր 1750 թվականին և 1784-ից Մադրասի եկեղեցու քահանան էր: Այստեղ նա իր աշխատանքով, իր սեփական ծախսով

հայերեն տառեր է պատրաստում, որոնց նա անվանում է «որդի վշտաց», ակնարկելով, երևի, իր այն շարժարանքները, որոնք հասկանալի և անխուսափելի էին այդ դեպքում, երբ ամեն ինչ ինքը պիտի պատրաստեր: Պետք է խոստովանել, որ թեև շատ էին շարժարանքները, բայց Շմավոնյանը անհամեմատ բախտավոր էր. նրա պատրաստած տառերը Շահամիրյանի տառերից ավելի գեղեցիկ, կանոնավոր էին, ինչպես նաև տպագրությունը անհամեմատ մաքուր էր և պարզ:

Տպարանատերը այն ժամանակներում պիտի լիներ և գրական գործիչ: Շմավոնյանը սկսում է հրատարակություններ անել իր ընտրությամբ և այդ բանի մեջ ցույց է տալիս, որ Շահամիրյանի ընկերը չէ: Մինչդեռ մադրասցի հարուստ վաճառականը իր տպարանը դարձրել էր քաղաքական պրոպագանդայի գործիք, տպագրում էր իր հեղինակությունները կամ հրատարակում էր այնպիսի պատմական գրվածքներ, որոնք համապատասխանում էին նրա դիտավորություններին, Շմավոնյանը սկզբում լուկ հրատարակիչ է և տպագրում է գլխավորապես կրոնական գրքեր: Նրա տպարանի առաջին պտուղն է «Պատմություն Մարիանե կուսին» անունով վիպաբանությունը, որ սկսեց տպագրվել 1789 թվականին և որ արտատպություն էր Կ. Պոլսում տպած մի օրինակից:

Ներկորդ գիրքը արդեն ուրիշ բան է — «Ողբ Հայաստանեայց», հեղինակություն ջուղայեցի Թադեոս քահանա Սոգինյանցի, տպված 1791-ին: Թե ինչ էր պարունակում իր մեջ այդ «Ողբը», մենք չգիտենք: Նրան հետևում է արդեն շատ անգամ զանազան տեղերում տպագրված և հայերի մեջ մեծ ժողովրդականություն վայելող «Յիսուս որդին», Ներսես Շնորհալու հոգևոր բանաստեղծությունը: Հետաքրքրական էր, որ Շմավոնյանի մի քանի հրատարակությունների վրա էլ նշանակված է. «Ի թագաւորութեան Օգոստափառ տեառն Նրկորդի Հերակլայ Բագրատունւոյ որ ի Թիփլիս»: Արդյոք սա չէ՞ ցույց տալիս, որ Շահամիրյանի մտադրությունները հայտնի էին Հնդկաստանում շատերին և համակրություն էին վայելում շատերի կողմից:

1793-ին Շմավոնյանը սրտի բերկրությամբ, իբրև հնությունից մնացած մի թանկագին նշխար, տպագրում է հույն փիլիսոփա Պորփյուրի «Ներածություն ի գիրսն Արիստոտելի» գործը, Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփային վերագրվող մի հին թարգմանություն: Բայց այսպիսի գործերով Մադրասի հայոց ավագներեցը շատ բան ավելացրած չէր լինի իրենից առաջ եղած տպագրությունների վրա: Դավիթ Անհաղթի խրթին թարգմանությունները չպիտի կարգային Հնդկաստանի վաճառական հայերը: Իսկ տպած գրքերի տարածելը անհրաժեշտ էր նախ և առաջ այն պատճառով, որ տպարանը նոր գործեր էր պահանջում, նա չէր կարող պարապ մնալ, մանավանդ՝ առանց ծախսերի չէր գործի: Այդ պահանջը բարեբախտություն էր մեզ համար: Հետևյալ՝ 1794 թվականին գտնված էր նրան բավարարություն տալու միջոցը, որ և մի անմոռանալի դարագլուխ է բաց անում մեր գրականության մեջ:

Օգոստոսի 7-ին երևան է գալիս մի տպագրած թերթ, ուղղած «Բարեպաշտ պարոնաց և մարբակենցաղ տիկնանց Մադրասիս հայոց»: Այդտեղ Հարություն քահանան հայտնում էր, թե «դիտավորություն ունի ամեն ամսի վերջում իր տպարանից լույս հանել մի տետրակ, որի անունը կլինի «Ազդարար», և որից ընթերցողը կիմանա նույն ամսվա անցքերը, քաղված թե՛ զանազան «կազմեթներից», թե՛ զանազան քարտեզներից և թե՛ զանազան գրքերից, նույնպես և հարկավոր ու քաղցրալուր բաներ. տետրակի վերջում կտրվի հետևյալ ամսի օրացույցը, որի մեջ կլինեն սրբերի տոները, լուսնի ծննդյան և լրման օրերը»: Հայտարարությունը վերջանում էր նրանով, որ եթե տետրակին գրվող-

ներ լինեն, հրատարակությունը շուտով կսկսվի: Ծրկու ամիս շանցած՝ 28 բա-
ժանորդներ կան, և Հարություն քահանան հրատարակում է իր «Ազդարարը»,
առաջին հայերեն պարբերական հրատարակությունը:

1794 թվականի հոկտեմբերի 16-ը, երբ լույս տեսավ «Ազդարարի» առա-
ջին համարը, այն օրն էր, երբ հայ ազգը, կարելի է ասել, մտնում էր քաղա-
քակիրթ ազգերի ընտանիքի մեջ: Մտնում էր նա, իհարկե, իբրև աղքատ ու
խեղճ մի արևելցի: Լրագրությունը նվրոպայում ծնունդ էր առել դեռ XVII դա-
րի սկզբում. ահա թե որքան էր ետ մնացել այդ արևելցին: Բոլոր նվրոպա-
կան ազգերն ունեին մամուլ, իսկ այն ժամանակ, երբ Շմավոնյան քահանան
շարում էր Մադրասի տպարանում իր «Ազդարարը», արևմտյան մի քանի եր-
կրներում, մանավանդ Անգլիայում և Ֆրանսիայում, լրագրությունը արդեն
այնքան հսկայական առաջադիմություն էր արել, որ կային բազմաթիվ ամեն-
օրյա լրագիրներ: Հրապարակաստությունը հաստատ հիմքեր էր բռնել, հա-
սարակական կարծիք էր ստեղծում և ղեկավարում, քաղաքական մեծ ուժ էր
դարձել: Այն ժամանակ, երբ Անգլիայում լրագիրները տարածվում էին միլիո-
նավոր օրինակներով, մեր «Ազդարարը» Մադրասում ուներ 28 բաժանորդ:
Մենք, իհարկե, չենք ասում, թե կարող էր ուրիշ կերպ էլ լինել:

Պարբերական հրատարակության գաղափարը, ինքնըստինքյան հասկա-
նալի է, փոխ առնված էր անգլիացիներից: Բրիտանական Հնդկաստանը ուներ
իր լրագրությունը. առաջին անգլերեն լրագիրը սկսեց հրատարակվել 1794
թվականին Կալկաթա քաղաքում, («Calcutta gazette»): Բայց Շմավոնյանը
այդ լրագրից օրինակ չվերցրեց: «Մեր քաղաքի բարեկարգ անգլիացիները,—
ասում է նա,— սրանից մի ամսով առաջ սկսեցին տպագրել մի տետրակ, մերի
նման՝ ամսի վերջում. և ինչպես իմացա, նրա մեջ մի ուրիշ բան չկա, բայց միայն
իրենց ազգի համբավվոր մարդկանց վարքը, զանազան պատմություններ,
գործերի որպիսությունը և մի քանիսնների արժանավոր գրվածքները... իսկ
տետրակի վերջում, իրենց հասարակության գործերը քաղցրացնելու համար,
տպագրում են այստեղ վաճառելի զանազան իրերի գները և նավերի գնալու ու
գալու ժամանակները: Այս տետրակը ես ինձ օրինակ վերցրի»:

Գործը կազմակերպված է կանոնավոր կերպով. կա խմբագրություն, կան
աշխատակիցներ: Հարություն քահանան գտնում է Մադրասում մի քանի
«ուրախակից երիտասարդներ», որոնք հանձն են առնում աջակցել առաջին հայ
լրագրին: Այդ աշխատակիցները կոչվում են վերակացուներ: Շմավոնյանը
միահեծան տեր չէ, յուրաքանչյուր գրվածք նախ և առաջ պիտի վերակացու-
ների կամ, խոսելով այժմյան լեզվով, խմբագրական մարմնի հավանությունն
ստանա և ապա միայն ուղարկվի տպարան: Եկեղեցու զանգակատան տակ մի
արկղ էր դրված, որի մեջ ամեն մեկը կարող է գցել իր այն գրությունը, որ
նշանակված էր «Ազդարարի» համար: Մեկը ուղարկել էր մի թարգմանություն,
և ահա ինչ էր պատասխանում խմբագիրը իր լրագրի միջոցով. «Թարգմանու-
թյանդ մի մասը տեսա և հավանեցի և ցույց տվի քո երիտասարդ ընկերակից-
ներին, որոնք միաբան ուրախացան, որի մասին շտապում եմ հայտնել քեզ...
Որովհետև դեռ չէ ավարտված թարգմանությունդ, ուստի «Ազդարարի» վերա-
կացուները կասկածում են, պատճառ, որ սկզբից կարգադրել են չընդունել մի
բան, մինչև որ չտեսնեն նրա վերջը»: Ընկերական խորհրդակցական սկզբուն-
քով առաջ տարվող մի գործ, ճիշտ այնպես, ինչպես հասկացվում է խմբա-
գրություն բառով:

Նշանակենք այստեղ մի շատ բնորոշ հանգամանք — Շմավոնյան քահա-
նան հրապարակավ հայտարարում էր, որ թե՛ ինքը և թե՛ իր աշխատակիցները

հմուտ չեն գրելու արհեստին և շատ կարդացած մարդիկ չեն: Մեզ այդ բանը
չէ էլ զարմացնում: Հնդկաստանում այդպես էր, և եթե «Որոգայթ փառացը»
մի անգրագետ մարդու գրվածք էր, առաջին հայ լրագիրն էլ, որ նրա պես նոր
երևույթ էր հայերի մեջ, նույնպես պիտի այդ տեսակ մարդկանց գործ լիներ:
Հարցը գիտնական լինելու մեջ չէր, այլ ժամանակի պահանջները ըմբռնելու
կարողության մեջ: Այնքան լավ մտքեր հայտնողները, այնքան սիրուն ծրա-
գիրներ հղացողները ո՞վքեր էին, եթե ոչ կիսագրագետ վաճառականներ: Նույն
այդ վաճառականները իրենց անհմուտ, բայց գրասեր քահանայի հետ միա-
ցած, առաջին հայ խմբագրությունն են կազմում, հայ լրագրության սկիզբն են
դնում...

«Ազդարարը» իսկական լրագիր էր: Թող մեր ժամանակի ընթերցողին
չշփոթեցնե՞նք այն, որ նա ամիսը մի անգամ էր լույս տեսնում, տետրակի ձևով,
մինչդեռ մենք սովոր ենք՝ լրագիր ասելով հասկանալ պարբերական այնպիսի
հրատարակություններ, որ ավելի կարճ միջոցներում են լույս տեսնում: Նվրո-
պական լրագիրներն էլ սկզբում ուշ-ուշ էին հրատարակվում, շաբաթ մի ան-
գամ: Մեզանում բնականը և հնարավորը միայն ամսաթիվով սկսելն էր: Չմո-
ռանա՞նք պայմանները. հարկավոր էին նյութեր, տպարանական բարեկարգ
գործ, հաղորդակցության հարմարություններ, ընթերցողների բազմություն: Թե
«Ազդարարը» լրագիր էր, դրա ապացույցն է նրա ծրագիրը: Ամենազխավոր
նպատակն է լուրեր տալը և, խմբագրությունը խոստանում է ջանք գործ դնել
և լուրեր ստանալ Հայաստանից և Պարսկաստանից, տալ և թարգմանական
լուրեր օտար լրագիրներից, շուկայի գները, նավերի երթևեկության ժամանակ-
ները: Այդպես է եղել լրագրության ծնունդը ամեն տեղ: «Ազդարարը» տպագ-
րում էր և մասնավոր մարդկանց հայտարարություններ: Ինքնըստինքյան
հասկանալի է, որ միաժամանակ տրվում է և այսպես անվանված՝ ընթերցա-
նության նյութ, այսինքն՝ գրվածքներ, որոնք օրվա նորությունների հետ կապ
չունեն: Այդ նյութը սովորաբար բաղկացած էր լինում թարգմանական պատմ-
վածքներից, բարոյախոսական առակներից և ոտանավորներից:

Հայ տպարանը Հայաստանի հողից հեռու տեղերում, հայկական գաղթա-
վայրերում, գոյություն ստացավ և շատ երկար ժամանակ օտար ու պան-
դուխտ էլ մնաց: Այդ նույն վիճակին պիտի ենթարկվեր և հայ պարբերական
մամուլը, որ կապված է տպագրական գործի հետ: Մինչև այժմ էլ, եթե չհաշ-
վենք մի քանի աննշան բացառությունները, մամուլը հայ գաղթականություն-
ների մեջ է պահվում: Սա մի ավելորդ անգամ էլ ցույց է տալիս, թե որքան
կարևոր էին գաղթականությունները հայության համար: Եթե հայ գաղթական-
ների շնորհիվ էր, որ մենք շատ ազգերից առաջ տպագրությունը մտցրինք մեր
մեջ, նույն այդ գաղթականներին ենք պարտական և մեր այն պատիվը, որ
պարբերական մամուլ ունենալու մեջ էլ մենք շատ ազգերից առաջ ընկանք:
Մենք, ճիշտ է, նվրոպական ազգերի հետ համեմատած էինք աղքատ ու խեղճ,
երբ մեր «Ազդարարը» մտցրինք մամուլի համաշխարհային պատմության մեջ:
Իսկ եթե համեմատենք մեզ մեր դրացի, մեր բախտակից ազգերի հետ: Սեր-
բիացիները, բուլղարները, վրացիները մեզանից շատ ուշ հասկացան մամուլի
նշանակությունը և հիմնեցին պարբերական հրատարակություններ: Թուրքիան
սեփական, թուրքերեն լրագիր ունեցավ միայն XIX դարի առաջին կեսում,
Պարսկաստանը՝ դրանից էլ ուշ: Մեզ վրա այն ժամանակ տիրողներից, մեզ
չըջապատողներից ոչ ոք մեր առաջնորդը չդարձավ այս բանի մեջ: Այստեղից
պարզ է Հարություն քահանա Շմավոնյանի սկսած գործի ամբողջ մեծ նշանա-
կությունը հայության համար:

«Ազդարարը» 18 ամիս ապրեց, կանոնավոր հրատարակվելով մինչև 1796-ի մարտը: Ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում հայ ընթերցողը ուներ մի թերթ, որ ընթացիկ կյանքի պատկերն էր ներկայացնում, որքան միջոց ու կարողություն ուներ: Մի կողմից ֆրանսիական հեղափոխության լուրերն էին տեղ գտնում այդ լրագրի մեջ, մյուս կողմից՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի նամակները Պետերբուրգից, որոնց մեջ պատմված էին 1791-ի ռուս-թուրքական պատերազմի անցքերը, հայերի դադթականությունը: Թեև «քերթողական արհեստին» հմուտ չէր Մադրասի անդրանիկ հայ խմբագրությունը, բայց և այնպես նրան հաջողվում էր մի կենդանի գործ կատարել: Այդպես է եղել մեր լրագրական պատմության մեջ համարյա միշտ. «քերթողական արհեստին» հմուտ հայերը չէին գործ կատարողները, այլ նրանք, որոնց լեզվագիտության վրա ծաղրում էին այդ հմուտները: Այսօր էլ «Ազդարարը» տալիս է մեզ շատ ապացույցներ, թե իր ժամանակի հանգամանքներին ու հասկացողություններին նայած՝ նա շատ մեծ պատվով է տարել պարբերական մամուլի պարտավորությունները: Նա տպագրել է ոչ միայն ամեն տեսակ լուրեր (մինչև իսկ Մադրասի հայերի մեջ տեղի ունեցող ամուսնությունների, մահերի և ծնունդների մասին), այլև տվել է լուրջ գործեր: Այսպես, տպագրել է նոր-ջուղայեցի խաչատուր վարդապետի գրած «Պարսից պատմությունը», որի մեջ շատ հետաքրքրական տեղեկություններ կան պարսկահայերի և հնդկահայերի մասին*, տպագրել է հայկական մատենագրության մի ամփոփող պատկերը: Գրաբար լեզվով էր խմբագրվում ամսաթերթը. բայց աշխարհաբարն էլ միանգամայն դուրս վճռված չէր, նա էլ երևում էր «Ազդարարի» էջերում: Եվ ինչպե՞ս արհամարհվեր աշխարհաբարը, երբ ընթերցողներից մեկը գրում էր. «Հասարակությունն ... կների աշխարհաբար գրելէս, վասն որ իմ կենօք մե թաղմոսից էլ ոչինչ յաւել չեմ կարդացել, և էս էլ ողջ իմ մտլի հնարածն չի, թէ ոչ ես էլ կը զարմանայի իմ գիտութեան վրայ»: Այո՞, մեր պարբերական մամուլի հենց առաջին օրից երևան է գալիս Սաղմոսից ավել ոչինչ չկարդացած ընթերցողը. և նա պիտի հարկադրեր, որ իր լեզվով խոսեն իր հետ լրագրի էջերից: Այս անհրաժեշտությունը մի մեծ հեղափոխություն էր պատրաստում մեզանում:

Վերջացնելով մեր խոսքը «Ազդարարի» մասին**, մենք պիտի այն էլ ավելացնենք, որ Շմավոնյան քահանան իր այդ գործով ոչ միայն մեր լրագրության սկիզբն էր դնում, այլև ստեղծում էր լրագրի մի տիպ, որ համարյա կես դար գոյություն պահպանեց մեզանում: Հրապարակախոսություն չկա, պատահական են հոդվածները, դանազան գիտելիքների, առածների, հետաքրքրաշարժ տեղեկությունների մի ժողովածու — ահա այդ տիպը: Դեռ երկար ժամանակ այս կերպարանքով և պատկերով հայերեն լրագիրներ պիտի հիմնվեին դանազան կողմերում, մինչև որ կգար այն օրը, երբ կծնվեր հայ հրապարակախոսությունը: Այնպես որ Շմավոնյանը նախահայր է հանդիսանում ամբողջ կես դարի հայ պարբերական մամուլի ուղղության կամ, ավելի ճիշտ ասած, բովանդակության, որովհետև ուղղության մասին ոչինչ հասկացողություն չկար այդ ժամանակամիջոցում:

1796 թվականից հետո Հարություն քահանային մենք այլևս չենք տեսնում գրական և հրատարակչական ասպարեզում: Բայց նա երկար ապրեց և, ինչ-

պես ասում են*, շատ դժբախտություններ տեսավ իր ընտանեկան կյանքի մեջ: Այդ դժբախտությունների պատճառը գլխավորապես այն էր, որ նրա աղջիկն ու փեսան Հնդկաստանի փառացած և անբարոյական վարքի տեր հայերից էին: Այդ ընտանիքի պատճառով էլ մեր առաջին խմբագիրը վատնում է եկեղեցական և ազգային գումարներ, դատաստանի տակ է ընկնում և մեռնում է մի շատ ցավալի մահով 1824 թվականին:

Բայց տպագրությունը Հնդկաստանում չէ անհետանում: Նույն՝ 1796 թվին, երբ դադարեց «Ազդարարը», մի նոր տպարան բացվեց, այս անգամ Կալկաթայում: Հովսեփ քահանա Ստեփանոսյանն է այդտեղի տպարանի տերը, որ բաց է անում այդ հիմնարկությունը հայոց ս. Նազարեթ եկեղեցու բակում: Առաջ տպագրում է Կրետացի Աբրահամ կաթողիկոսի «Պատմագրությունը», որի հետ մենք արդեն ծանոթ ենք*: Իսկ 1797-ին հրատարակվեց ջուղայեցի տիեզերալույս անվանված Հովհաննես Մրքուզ վարդապետի վիճարանությունը Սուլեյման շահի հետ, որի մասին նույնպես խոսել ենք***: Զի կարելի երևակայել Ստեփանոսյան քահանայի տպարանից ավելի խեղճ ու աղքատ մի հիմնարկություն. արհեստի, ճաշակի կատարյալ բացակայություն, երևում է, որ քահանան ինքն է շինել տառերը, ինքն է շարել ու տպագրել, ունենալով այդ բոլորի մասին երեխայական հասկացողություն:

Եվ այսպես, ահա մենք տեսնում ենք, որ հնդկահայերը, հայ ազգին իրենց դրամով ու խելքով օգնություն հասցնելով հանդերձ, մտածում են իրենց մասին էլ և աշխատում են կենդանացնել այնպիսի ուժեղ գործոններ, որոնք մի ազգի պահպանության գլխավոր հենարաններն են: Հնդկաստանի տպագրությունները մեծ մասամբ 200 օրինակից ավել չէին լինում. դա ցույց է տալիս, որ տպագրողները գլխավորապես տեղացի հայերին էին ի նկատի ունենում, ինչպես այդ մասին մի քանի ակնարկությունների էլ ենք հանդիպում: Ավելորդ է ասել, թե ազգային դաստիարակության տեսակետից որքան կարևոր և մեծագործ հիմնարկություն էր, մանավանդ, պարբերական մամուլը. հնդկահայերը այդ էլ գլուխ բերին, բայց նրանց ապագայում վերապահված էր ավելի նշանավոր դեր այդ ասպարեզում:

Մրանք մեծամեծ ջանքեր են, որոնք միայն տեղական նշանակություն չունեն, այլև ընդհանուր ազգային: Բայց դեռ պակասում էր մի գլխավոր բան՝ հայկական դպրոց, մայրենի լեզվի այդ ամենաուժեղ պահպանը: Այդ պակասությունն էլ լրացնում է Հարություն Գալուցյանը: Պատանեկության հասկում այս հայը, որ ծնված էր Բերիայի գավառում, գնում է Հնդկաստան, ուսում է ստանում Բենգալյան նահանգի (երևի Կալկաթայի) անգլիական դպրոցում և ապա բաց է անում կանոնավոր դպրոց XVIII դարի վերջերում: Դպրոցը 25 տարի գոյություն է պահպանում և այնքան հայտնի է դառնում, որ նույնիսկ Պարսկաստանից այնտեղ երեխաներ էին ուղարկում. Գալուցյանը պատրաստում է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնցից շատերը նշանավոր հանդիսացան նույնիսկ Հնդկաստանում****:

Այստեղ փակենք հնդկահայ երախտավոր դադթականության պատմությունը, մինչև որ նորից կհանդիպենք նրան XIX դարում:

* Պ. Ա. Երիցյանի մոտ գտնվում է հնդկաստանցի հայտնի խաչիկյան քահանայի մի գրությունը հնդկահայերի մասին, որ գրված է 1879-ին: Այդտեղից էլ մենք հանում ենք այս տեղեկությունները:

** Տե՛ս վերևում, էր. 410:

*** Հայկական տպագրություն, I, էր. 261:

**** «Անգիտաց անպէտ» Հ. Ավդալյանցի, Կալկաթա, 1821:

* Այդ պատմությունից նմուշներ տե՛ս «Ազգասեր» շաբաթաթերթ, Կալկաթա, 1845:

** «Ազդարարի» մասին մեր տեղեկությունները վերցնում ենք հ. Գ. Գալմաթյանի «Պատմություն հայ լրագրության» գրքից (Վիեննա, 1893, էր. 200—233):

Հայ գրքի փոնը

Հ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ 1500-ԱՄՅԱ

ԵՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ 400-ԱՄՅԱ

Հ Ո Ր Ե Լ Յ Ա Ն Ի

412—1912

1512—1912

ՏԱՌԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ
1500 ԱՄՅԱԿ

Ա.

ԽՆՁ Է ԳԻՐԸ

Կենդանական աշխարհի մեջ մարդը միակ էակն է, որին բնությունը տվել է լեզվի միջոցով իր մտքերն ու զգացմունքները իր նմաններին հայտնելու կարողությունը:

Մարդը ունի խոսք, նա խոսում է: Եվ այդ է, որ նրան այնքան բարձրացրել է կենդանիների աշխարհում, դարձրել է նրան տիրապետող:

Բոլոր տեսակ կենդանիներից ավելի մարդն է, որ կրում է իր մեջ համակեցության բնազդը, այսինքն՝ միասին, մեծ խմբերով կամ համայնքներով ապրելու եղանակին է կարոտ:

Համայնակեցությունը մեծ անհրաժեշտություններ է ծնեցնում: Եվ դրանցից ամենամեծը այն է, որ համայնքի անդամները իրար հասկանան, իրար հետ հաղորդակցություն ունենան՝ կյանքի ընդհանուր պահանջները հավաքական ուժերով կատարելու համար: Ահա այս անհրաժեշտությունից ծագեց մարդկային լեզուն: Առանց այդ լեզվի՝ մարդկային համայնքն էլ կլիներ կենդանիների մի խումբ, մի հոտ:

Չպետք է կարծել, թե համայնակեցության ձևերը և նրանցից բխած անհրաժեշտությունները պատրաստ ու վերջնականապես կազմակերպված դրություն մեջ աշխարհ եկան մարդու հետ միասին:

Ո՛չ: Մարդու կազմվածքը, կյանքը կազմակերպել են շատ երկար ժամանակների, բյուրավոր տարիների, գուցե և դարերի ընթացքում աստիճանաբար, քայլ առ քայլ: Կատարելագործությունների, ձևափոխությունների ահագին շրջաններ է անցել մարդը, մինչև որ հասել է ներկա դրության: Նա ոչինչ չէ ստացել միանգամից, հրաշքով, երկնքի ողորմությամբ, ինչպես ասում են: Առաջադիմության յուրաքանչյուր քայլ նա ինքն է գտել, ինքն է նվաճել, այն էլ երկարատև փորձերով, մի շարք սերունդների աշխատանքով ու տանջանքներով:

Նա արել է մեծամեծ գյուտեր, որոնք նրան միջոց են տվել իր կյանքն ու հոգին զարգացնելու: Յուրաքանչյուր գյուտ մարդկության սեփականություն է դարձել երկար ժամանակների, երբեմն տասնյակ դարերի փորձով:

Մարդկային ամենամեծ գյուտերից գլխավորն այն է, որով նա կարողանում է իր միտքը դրոշմել առարկաների վրա, տեսանելի դարձնել նրան, պահպանել նրան: Դա կոչվում է գրություն եղանակ: Մտքի այդ հավերժացումը կառարկում է գրեթե միջոցով:

Գիտությունը ենթադրում է, որ մարդու երևան գալու ժամանակներից մինչև այսօր պետք է հաշվել 300 կամ ամենաքիչը՝ 230—240 հազար տարի¹։ Իսկ գրեթե գյուտը տեղի է ունեցել մեզանից ընդամենը մոտ 7 հազար տարի առաջ²։ Նշանակում է, որ մարդը 293 հազար կամ երկրորդ հաշվով՝ 223—233 հազար տարի աշխարհի վրա ապրելուց հետո է հասել գրեթե գյուտին։

Եվ այն հարյուր հազար տարիները, որ մարդը անց է կացրել առանց գրել իմանալու, կազմում են նրա կյանքի նախապատմական շրջանը, որ մեծագույն մասամբ բոլորովին անհայտ է։ Իսկ փոքրագույն մասամբ շատ մութ է, չունի հաստատուն ժամանակագրություն, զուրկ է մանրամասնություններից։ Գրության գյուտն է, որից սկսվում է պատմական ժամանակը։ Այս ժամանակը թեև չափազանց կարճ է, ընդամենը 7 հազար տարի, բայց արդեն լույս ունի իր մեջ, պարզ է երևում, որովհետև մարդը վավերագրեր է թողնում իր գրություններով։

Գրերի գյուտի հետ մարդկային քաղաքակրթությունը մտնում է իր զարգացման բարձրագույն շրջանի մեջ։ Բերանացի խոսքը երկար ժամանակ չէ ապրում և հեռավոր տեղեր չէ տարածվում հարազատությամբ։ Գիրն է, որ մարդու մտածողությունը, խոսքը անմահացնում է և տարածում է աշխարհի ամենահեռավոր կողմերը։ Մի սերունդի գործերը այլևս կորած չեն հաջորդ սերունդների համար։ Մարդկության զարավոր փորձերը, ստեղծագործող տաղանդի մեծագործությունները հավաքվում են այն համաշխարհային գանձարանի մեջ, որի անունն է գրականություն։

Գրերի գյուտը տեղի ունեցավ, ինչպես հաստատում են նորագույն հետազոտությունները, Պարսից ծոցի ափին, Քաղդեսյում և այդտեղից անցավ Եգիպտոս³։ Գյուտը սկզբից ևեթ, իհարկե, կատարյալ չէր։ Մարդկությունը գեո երկար ժամանակ պիտի ձեռք գտներ, որպեսզի հետո կանգ առներ մի ձևի վրա։

Գրերի առաջին, նախնական ձևն է մեհենադոնդ կամ հիեթոգրիֆ⁴ անվանվածը։ Նա գործ էր ածվում գլխավորապես Հին Եգիպտոսում։ Նրան հաջորդեց սեպանա կամ բեհուանա գրությունը, որ տարածվեց նույն Քաղդեսյում, Միջագետքում, Հայաստանում, ապա և Պարսկաստանում։ Այսօր էլ մեր երկրում գտնվում են մեծ քարերի և ժայռերի վրա փորագրված շատ սեպանա արձանագրություններ։ Գրության այս եղանակին հետևեց նշանագրերով կամ առեթով գրելու եղանակը, որ այսօր էլ գործ ենք ածում։

Մարդկությունը միատեսակ այբուբեն չունի։ Միատեսակ տառեր չէ գործ ածում։ Ինչո՞ւ է այսպես, ինչո՞ւ շատ-շատ են այն ազգերը, որոնք գրության առանձին ձև ունեն իրենց համար։

Պատճառներից գլխավորն այն է, որ յուրաքանչյուր ազգի լեզու տարբեր է, ինքնուրույն։ Լեզուն ստեղծում է ազգը իր պատմական միջավայրի, իր երկրի աշխարհագրական, պայմանների ազդեցության տակ, իր առանձին ցեղական հատկությունների, իր հոգեբանության համաձայն։ Եվ յուրաքանչյուր ազգ էլ իր լեզվի հնչյունները, արտահայտության ձևերը դրոշմում է իր հնարած նշանների, տառերի միջոցով։

Յուրաքանչյուր ազգ ունի իր առանձին, ինքնուրույն գրականությունը, որովհետև գրականություն ստեղծողը դարձյալ նույն ինքնուրույն, այս կամ այն տեղին, այս կամ այն ցեղին պատկանող լեզուն է և յուրաքանչյուր ցեղ ստեղծագործական կարողություն ցույց է տալիս իր լեզվի սահմանների մեջ, որ նրա ոգու արտահայտությունն է։

ԱՆԳԻՐ ՀԱՅԵՐԸ

Հայերը պատմության ասպարեզում երևան եկան Քրիստոսի ծննդից յոթ դար առաջ։ Այդ ժամանակներն էր, որ նրանք արևմտյան երկրներից, այն է՝ Փոքր Ասիայի թերակղզու կողմերից սկսեցին առաջ շարժվել դեպի արևելք⁵։ Երկար տևեց այդ գաղթը։ Եկվոր ժողովուրդը շարժվում էր դանդաղ կերպով, իր ճանապարհին երկարատև բնակություն էր հաստատում, բայց հետո էլի առաջ էր շարժվում։ Մոտավորապես երեք դարից հետո նա արդեն բռնել էր Արաքսի հովիտը, Մասիս սարից դեպի հյուսիս և արևելք։

Հայերից առաջ Հայաստանում ապրում էր բոլորովին տարբեր ծագում ունեցող մի ազգություն, որին տալիս են զանազան անուններ, ի միջի այլոց՝ ուրարտացի։ Այդ ազգությունն է, որ թողել է վերևում հիշած սեպանա արձանագրությունները։

Ի՞նչ եղավ նա։ Կարծում են, որ մի մասը՝ եկվոր հայերի արշավանքին տեղի տալով, հեռացավ իր երկրից, իսկ մյուս մասը մնաց և ձուլվեց այդ եկվորների հետ⁶։

Հայերը ուրարտացիներից շատ բան սովորեցին։ Բայց գրության եղանակը, այսինքն՝ սեպագրությունը, նրանց անհայտ մնաց։ Հաստատելով պետություն, տարածելով նրա սահմանները, նույնիսկ մեծամեծ նվաճումներ անելու կարողություն էլ ցույց տալով, հայերը, ինչպես ընդունված է կարծել, անգիր ժողովուրդ մնացին մինչև հինգերորդ դարի սկիզբը (Քրիստոսի ծննդից հետո)։ Հայերեն լեզվով գրված ոչ մի հիշատակարան չէ մնացել այդ ժամանակներից։

Բայց այս չէ նշանակում, թե այդ պետությունը, որ մի ժամանակ մեծ չափերի էլ հասավ, ոչինչ գրավոր հարաբերություններ չունեի։ Ինչպես էին կատարվում այդ հարաբերությունները։ Մեր հին պատմագիրները մեզ ասում են, թե հայերը գործ էին ածում հունական կամ պարսկական տառերը։ Ասում են և այն, որ գոյություն ունեին և հին նշանագրեր հատկապես հայերենի համար։ Բայց այս տեղեկությունները այնքան մութ ու կցկտուր են, որ կարելի է զանազան ենթադրություններ անել, իսկ հաստատապես առաջիմ ոչինչ չէ կարելի ասել, թե ինչ նշանագրեր էին դրանք, որքան տարածված էին և այլն։

Չորրորդ դարի սկզբում քրիստոնեությունը վերջնականապես հաստատվում է Հայաստանում, դառնալով պետական կրոն։ Երկու ազգեր էին, որ քրիստոնեության ուսուցիչներ դարձան Հայաստանում՝ սիրիացիները (ասորիներ) և հույները։ Այս երկու ազգերի լեզուներն էլ դուրս մղեցին պարսկերենը և ապա սկսեցին մրցել իրար դեմ՝ տիրապետություն ձեռք բերելու համար։

Ամբողջ չորրորդ դարում քրիստոնեությունը դեռ լիովին ժողովրդական կրոն չէր։ Հին հայկական կրոնը դեռ գոյություն էր պահպանում երկրի համարյա բոլոր կողմերում և Հայաստանի քրիստոնյա կառավարությունը, հոգևորականների ղեկավարությամբ, ստիպված էր լինում նաև բռնի միջոցների, հալածանքների դիմել՝ նոր կրոնը հաստատ պահելու համար։

Եվ հասկանալի է այս դրությունը։ Ժողովուրդը իր մայրենի լեզվով գիրք չունեի։ Եկեղեցիներում, դպրոցներում տիրում էին ասորերենը, հունարենը։ Դաստիարակության գործը գտնվում էր օտար ուսուցիչների ձեռքում։ Հայը նախ պիտի սովորեր օտար լեզուները, որպեսզի կարողանար հասկանալ և լի-

մացողներին թարգմանել նոր կրոնի սրբազան գրքերը: Միայն անհատներ կարող էին այդ շատ դժվար գործը կատարել: Լայն ժողովրդական գիտակցութուն չէր կարող ստեղծվել:

Նույն շորրորդ դարում Հայաստանի քաղաքական դրությունը ցույց էր տալիս կործանման բոլոր նշանները: Վաղուց այդ երկիրը կաթաղվել էր դարձել երկու մեծ, աշխարհակալ պետությունների՝ Պարսկաստանի և Հռոմի մեջ: Հայաստանին տեղ դառնալը երկու մրցողների համար քաղաքական մեծ անհրաժեշտություն էր. քրիստոնեության մուտքը Հայաստան՝ թվում էր, թե գերազանցություն էր տալիս մրցակիցներից մեկին — հռոմեական կայսրության արևելյան բաժնին կամ Բյուզանդիային, որ նույնպես քրիստոնեություն էր ընդունել: Թվում էր, թե Բյուզանդիան, ահագին բարոյական և կուլտուրական ազդեցություն ձեռք բերելով իր հավատակից Հայաստանում, կպահպանե նրա քաղաքական ամբողջությունը, իբրև լավագույն միջոց Պարսկաստանի արշավանքների դեմ իր սահմանները պաշտպանելու:

Բայց բյուզանդական կայսրների քաղաքականությունը այդպես չըմբռնեց դրությունն ու անհրաժեշտությունը: Փոխանակ պաշտպան ու հովանավոր հանդիսանալով՝ Բյուզանդիան էր, որ համաձայնություն կայացրեց Պարսկաստանի հետ և Հայաստանը բաժանվեց այդ երկու պետությունների մեջ (389 թվականին):

Դա մահացու հարված էր հայ անկախության, ազգային ամբողջության համար, որ մարմնանում էր համազգային թագավորական իշխանության մեջ: Բաժանված, հետևաբար և ջլատված, թուլացած երկիրը այլևս չէր կարող իր գոյությունը պահպանել: Նրա երկու մասերը պիտի կլանվեին այն պետությունների կողմից, որոնց սեփականություն էին կազմում:

Եվ այսպես, շորրորդ դարի վերջերում արդեն զգացվում էր մեծ աղետի մոտալուտ վտանգը: Հոգեվարքի մեջ էր հայ պետությունը: Նա կարող էր անհայտանալ ամեն ժամ, ասպարեզի վրա թողնելով մի ժողովուրդ, որ իր հին, ազգային կրոնից հեռացվել էր, առանց նորը ամբողջովին ընդգրկելու: Նա հենարաններ չունեի իր ազգային ինքնությունը պահպանելու համար: Հայաստանի պարսկական մասում տիրապետում էր ասորի հոգևորականը, հունականում՝ հույն հոգևորականը: Վաղը, երբ կջնջվեն քաղաքական անկախության վերջին նշաններն էլ, հայության մի մասը ասորական կուլտուրայի մեջ կծուլվի, մյուսը՝ հունականի մեջ: Վտանգի ենթարկվածը միայն հայի քաղաքական ինքնությունը չէր, այլև նրա ազգային ինքնությունը ամենազլխավոր հենակետը՝ լեզուն:

Այս վտանգը զգացվում էր պարզ կերպով: Անկարող լինելով քաղաքական անկախությունը պահպանել, հայը պիտի կարողություն ցույց տար գոնե իր ազգային ինքնությունը վտանգից ազատելու համար: Դրված էր իբրև ազգություն ապրելու կամ ոչնչանալու հարցն էլ:

Եվ հայ ժողովուրդը այդ ահագին վտանգի դիմաց դուրս բերեց իր ամբողջ մտավոր, հոգեկան կարողությունը, որ պիտի արտահայտվեր և կարող էր արտահայտվել միմիայն սեփական մայրենի գրականություն ստեղծելու մեջ:

Այդ մեծ անհրաժեշտության, ժամանակի այդ հրամայողական պահանջի իրագործման գործիք դարձավ մի հանճարեղ հայ:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Հայաստանի պարսկական մասում 396—399 թվականներին թագավորում էր Խոսրով երրորդը: Նրա արքունիքում ծառայում էր մի գյուղացի հայ, Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից, Մաշտոց կամ Մեսրոպ անունով: Նա գինվոր էր, բայց թողեց գինվորական պաշտոնը և ստացավ թագավորական գրագրի պաշտոն արքունիքում:

Գրագիրը Հին Արևելքում պետական շատ կարևոր և ազդեցիկ մի պաշտոնյա էր: Եվ եթե Տարոնի գյուղացին հասավ այդ դիրքին, դրա պատճառն այն էր, որ նա ստացել էր լավ կրթություն, սովորել էր Հայաստանում տիրապետող երեք լեզուներն էլ՝ հունարեն, ասորերեն և պարսկերեն:

Արքունի դիվանագիտը, սակայն, չհրապուրվեց իշխանություն, պալատական կյանքի փայլով: Միևնույն ժամանակները կաթողիկոսական աթոռն էր բարձրացել Սահակը, նույնպես լավ կրթված մի հոգևորական, ներսևա Մեծի որդին, Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից: Իր նախնիների նման, Սահակն էլ եռանդալ գործունեություն էր ցույց տալիս եկեղեցու բարեկարգության համար, աշխատելով, որ քրիստոնեությունը հաստատվի հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ: Այդ նպատակով էր, որ նա հիմնեց անապատական կրոնավորների մի կարգ, որի գլուխը հանդիսացավ ինքը և որի գլխավոր նպատակն էր, ինչպես երևում է, քարոզություն անել ժողովրդի մեջ:

Մեսրոպը թողնում է իր արքունի պաշտոնը, դառնում է կրոնավոր և մտնում է այդ քարոզիչ անապատականների ընկերության մեջ: Ժողովրդին քարոզելու մեջ էլ նա ցույց է տալիս մեծ ընդունակություն: Տեղեկություն կա, որ նա եկեղեցում կարդում էր գրքերը հունարեն կամ ասորերեն լեզվով, ապա թարգմանում էր իր կարդացածը հայերեն և ժողովուրդը լսում էր նրան մեծ հետաքրքրությամբ: Այդպիսի հոգևորականներ շատ չկային Հայաստանում, և ավանդությունը շարունակում է, թե ուր որ չէր լինում Մեսրոպը, այնտեղ ժողովուրդ էլ չէր հավաքվում, որովհետև ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում:

Այս հանգամանքը պարզ ցույց էր տալիս Մեսրոպին էլ, Սահակ կաթողիկոսին էլ, թե որքան մեծ նշանակություն ունի մայրենի լեզուն, թե որքան կարևոր է, որ հայ ժողովուրդը իր գործածական լեզվով ծանոթանա քրիստոնեությանը:

Ուրիշ կերպ անհնար էր կովել Հայաստանի մեջ դեռ գոյություն պահպանող ազգային հին կրոնի դեմ, ժողովրդականացնել քրիստոնեությունը:

Այդ բանի մեջ Մեսրոպը համոզվեց մանավանդ այն ժամանակ, երբ Սահակ կաթողիկոսը նրան ուղարկեց Գողթան գավառը քարոզչական նպատակով:

Գողթանի մասին մեր պատմագիր Մովսես Խորենացին ասում է, թե դա գինով առատ մի երկիր է և այդտեղ հայ գուսանները (աշուկները) երգում են մեր ազգային ավանդությունները: Ինչպես ամեն տեղ, մեզանում էլ ազգային հին կյանքը, մեր հին հերոսները կապված էին կրոնի հետ: Գողթան գավառում

* Մաշտոց անունը շարունակ գործ է ածում Կորյունը, որ գրել է նրա կենսագրությունը: Բայց հայության մեջ, թե՛ հին ժամանակներում և թե՛ այժմ, ընդհանրացած է երկրորդ անունը՝ Մեսրոպ:

Հայոց հեթանոսական կրոնը դեռ պինդ էր պահպանում և դա հասկանալի է: Մի ժողովուրդ, որ երգ ու նվագ է դարձրել իր անցյալի դեպքերը, որ ոգևորվում է հին-հին գործերով, չէր կարող հեղափոխվել իր այդ պաշտամունքից:

Մեսրոպը չկարողացավ խոսքով համոզել գողթնեցիներին և դիմեց բռնության: Տեղական հայ իշխանի օգնությամբ քանդեց հեթանոսական տաճարները, հալածեց քուրմերին: Սա հաղթություն էր, բայց բռնի ուժի, կոպիտ բռնության հաղթանակ: Ավերմունք, պատերազմ, գուցե և արյուն — այս բոլորը պիտի սթափեցնեին կոպիտ միջոցներով տարված քրիստոնյա քարոզչին, և Մեսրոպը այդ տեսարանների առջև ավելի ևս համոզվեց, թե այդպես գործել չէ կարելի, թե պետք է ժողովուրդը դաստիարակել, թե պետք է ազդել նրա մտքի ու զգացմունքի վրա հասկանալի խոսքով և ոչ թե բռնացրով:

Նորից նա գտավ է, թե որքան անհրաժեշտ է, որ ժողովրդի ձեռքը գիրք տրվի: Եվ այս համոզմունքը այնքան պայծառ ու տանջող է, որ նա նույնիսկ կիսատ է թողնում իր առաքելությունը: Գողթան գավառում և վերադառնում է Արարատյան երկիրը, որպեսզի իր մտքերը հայտնե հայոց կաթողիկոսին և ճարտարակն նրան:

Բայց Սահակ կաթողիկոսը նոր չպիտի հասկանար նույն մեծ անհրաժեշտությունը: Նա էլ տարիներից ի վեր մտածում էր այդ մասին: Համակրանքով վերաբերվեց Մեսրոպի մտքին, իր աջակցությունը դրեց նրա տրամադրության տակ և երկուսը միասին սկսեցին խորհրդակցել: Երկուսի համար էլ պարզ էր, որ պետք է հայերեն տառեր հնարել և հայերեն լեզվով գրականություն ստեղծել: Բայց ինչպես անել այդ բանը:

Խորհրդակցություններ են տեղի ունենում, ժողովներ են գումարվում ձեռնհաս հոգևորականներից: Բայց ոչ մի ճար չեն գտնում: Այդ միջոցին թագավորական գահի վրա նստած էր Վուսթայուհի թագավորը, որ մի երջանիկ զուգահեռությամբ նույնպես գրասեր մարդ էր: Երկիրը վայելում էր խաղաղություն, և Վուսթայուհի իր ջանքերն էլ միացրեց Մեսրոպի ու Սահակի ջանքերին: Թագավորը գիտեր, որ Միջագետքում, Դանիել անունով մի ասորի եպիսկոպոսի մոտ, կան հայերեն տառեր: Բերել են տալիս այդ տառերը, Մեսրոպը հավաքում է աշակերտներ, բաց է անում դպրոց:

Ի՞նչ էին Դանիելի տառերը: Նա արդյոք ի՞նքն էր հնարել, թե նրանք գոյություն ունեին Հայաստանում հին ժամանակներից: Հայտնի չէ: Մեսրոպը ուսուցիչ է: Արդյոք առաջի՞նք հայերի մեջ: Նրա դպրոցը սկսում է սովորել դանիելյան գրերը: Երկու տարի աշխատում են, բան չէ դուրս գալիս: Տառերը անկատար են, բավարարություն չեն տալիս: Ի՞նչ անել: Ժողովներ են տեղի ունենում, շատ են տքնում այդ անկատար այբուբենը հարմարեցնելու համար: Ոչ մի հաջողություն:

Սպառնալով այն բոլոր միջոցները, որոնք կային երկրի մեջ, Մեսրոպը որոշում է օգնություն և ճար որոնել դրսում, լուսավոր ազգերի մեջ: Եվ իր աշակերտների հետ մի ճանապարհորդություն է սկսում: Թագավորը, կաթողիկոսը ճանապարհ են դնում նրան «սուրբ համբույրներով», ինչպես պատմում է Մեսրոպի աշակերտ Կորյունը: Եվ իրավ, դրա պես մի սուրբ առաքելություն առաջին անգամն էր դուրս գալիս հայոց աշխարհից: Խավար ու սգեստ, կործանման հասած մի երկիր մարդիկ էր ուղարկում լույս որոնելու:

Նրանք գնացին Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը: Այստեղ էլ Մեսրոպի դիմումներն ու որոնումները մնում են ասպարհյուն և նա գնում է Սամոսատ քա-

ղաքը, ուր նույնպես ոչինչ օգնություն չէ գտնում: Կորյունելով օտար քաղաքի-կրթության վրա դրած հույսերը, նա ասպավինտ է իր սեփական ուժերին:

Եվ մեր առջև, որքան թույլ են տալիս մեզ հասած սակավախոս տեղեկությունները, ներկայանում է մտքի երկունքի այսպիսի մի պատկեր: Ամբողջապես հափշտակված իր գաղափարով, Մեսրոպը հավատացողի շերմեռանդությամբ, արտասուքներով պաղատում էր երկնքի օգնությունը: Նա հիշում էր մարգարեի այն խոսքերը, թե «Երբ հեծե՞ծաս, այն ժամանակ կապրես», մի գեղեցիկ խոսք, որ ցույց է տալիս, թե դաժան աշխատանքն է կյանք ստեղծում: Այդ անդադար ճգնությունները, հոգնածությունը, հափշտակությունը մտքի երկունքի նշաններն են... Գործում է միտքը տենդային արագությամբ, գաղափարները տեսիլների ձև են ստանում և հոգու լարված կարողությունը, վերջապես, ամփոփում է տարիների մտածմունքները, ձուլում է նրանց որոշ պատկերների մեջ. երկունքը վերջացավ, հայկական տառերի ձևերը արդեն տպավորված են այդ քույրից մեծ մարդու սրտում:

Հոգիանոս անունով մի հույն ճարտար գծագրողի օգնությամբ Մեսրոպը վայելուչ ձև է տալիս տառերին: Հայոց այբուբենը գտնված կամ թե բարեկարգված ու լրացված վերջացած էր: Իր հանճարեղ ստեղծագործության պատուը հետև առած՝ Մեսրոպը վերադառնում է Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:

Եվ տոն էր հայոց աշխարհում: Մայրաքաղաքը հրճվաքով ընդունեց Մեսրոպին: Եվ այդ մեծ ժողովրդական ընդունելության արժանացողը մի մեծանուն գործավար չէր, մի նվաճող թագավոր չէր, այլ համեստ մի վարդապետ, որ բերում էր գրագիտության լույսը: Մտքի հաղթանակը առաջին անգամն էր սրտագին ցույցներով տոնում Հայաստանը:

Մեսրոպը այնուհետև հայության սրբությունն էր: Եվ այս երևույթը միանգամայն հասկանալի է և բնական: Բոլոր ազգերը նվիրական ամենաբարձր զգացմունքով են երկրպագում գրին ու գրքին: Հին աշխարհի հսկա միտքը, Պլատոն փիլիսոփան, մարդու ամենահրաշալի գործերից մեկն էր համարում տառերի գյուտը: Նա ասում է, թե դա այնպիսի մի մեծագործություն է, որ տառեր գտնողին պետք է աստված համարել կամ աստծու նման մի մարդ:

Տառերի գյուտը տեղի ունեցավ 404 թվականին: Բայց կարծիք կա, որ նրանց վերջնական կարգավորումը կատարվել է 412 թվականից ոչ առաջ:

Գ

ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Հայ այբուբենը կար: Բայց նա բավական չէր: Պետք էր նրան գործադրել: Այստեղ ահա իր մեծ եռանդով և ոգևորությամբ հանդես է գալիս Սահակ կաթողիկոսը: Նա գլուխ է կանգնում մի մեծ շարժման և նրա հետ է, իբրև նրա աջ թևը՝ տառեր գտնող Մեսրոպը, միաժամանակ և տաղանդավոր հայ ուսուցիչը:

Այս անգամ արդեն հաստատուն հիմքերի վրա է դրված հայ դպրոցը: Նա միայն Հայաստանի քաղաքական կենտրոնում չէ: Նա տարածվում է երկրի զանազան կողմերը, ընդունելով իր մեջ բազմաթիվ հայ մանուկներ:

Եվ մայրենի դպրոցը հրաշալի տեսարան է պարզում: Հայաստանը մեկն էր Արևելքի այն երկրներից, ուր ազգաբնակչությունը բաժանված էր դասա-

կարգերի: Կառավարող, հրամայող դասակարգը ազնվականությունն էր (նախարարները): Նա էր հողատերը, իսկ ժողովրդի ահագին մեծամասնությունը գյուղացի էր, շինական, և կոչվում էր «անաղատ», այսինքն՝ ճորտերի դրություն մեջ գտնվող: Բոլոր իրավունքները վայելում էր հողատեր ազնվականությունը, իսկ ժողովրդի մեծագույն մասի պարտականությունն էր աշխատել և հպատակվել:

Հայ դպրոցը գալիս է խախտելու այդ դարավոր դրությունը: Ամենքը տեղ ունենին նրա մեջ, սկսած արքունիքից մինչև շինական երկրագործը: Այս շինականն էլ, իր ստացած ուսման շնորհիվ, առաջ է գնում, բարձր դիրքի է հասնում, իշխանի հետ հավասար գործիչ է դառնում: Նրա համար բաց է հոգևորական գործունեության ասպարեզը: Մինչև այդ հոգևոր բարձր պաշտոնները ժառանգական իրավունքով պահվում էին մի քանի հայտնի տոհմերի մեջ: Այժմ վերանում է ժառանգականությունը, և գյուղական մի երեք, օժտված մտավոր կարողություններով, ղեկավարում է ժողովրդի բախտն անգամ:

Վերջապես, Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցում երևում է և հայ կինը, որ պատրաստվում է իր պատվավոր տեղը բռնելու հասարակական շարժումների մեջ:

Հիմա Մեսրոպը կարող էր ավելի ևս ընդարձակել իր քարոզչական եռանդուն գործունեությունը, ավելի մեծ հաջողությամբ: Թողնում է նա հայոց մայրաքաղաքը, Արարատյան երկիրը, ուր քաղաքակրթությունն ապրում ու զարգանում էր հին դարերից, անցնում է խավար ծայրագավառները, ուր տիրում էր բարբարոս սգիտությունը, բարքերի կոշտություն, վայրենություն: Այժմ այլևս պետք չկար զենքի ու տանջանքի դիմելու: Մեսրոպը դպրոցներ էր տալիս մոթ աշխարհներին և լույս էր մտցնում այնտեղ: Նա տառեր տվեց աղվանից ազգին, ինչպես նաև վրացիներին: Այժմ նա լուկ կրոնական միսիոներ չէր, այլ միաժամանակ, նույնիսկ առավելապես, և կրթական միսիոներ:

Բայց Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցը լուկ գրագիտական դպրոց չէր: Ինչպե՞ս գրագիտություն սովորեցնել. չէ որ Հայաստանում հայերեն գրքեր չկային: Պետք էր և գրականություն ստեղծել: Եվ Սահակն ու Մեսրոպը իրենց աշակերտների հետ հանդես են բերում մի բեղմնավոր ու սքանչելի գրական գործունեություն: Նրանք հայտնի են մեր տարեգրությունների մեջ թարգմանիչների անունով: Որովհետև նրանց գլխավոր գործն էր թարգմանություններ անելը: Մի երկիր, որ նոր էր հաղորդակից լինում գիրք ունեցող ազգերի բախտին, սկզբում, իհարկե, պիտի փոխառություններ աներ օտար գրականություններից:

Բայց թարգմանությունների հետ զարգացավ և ինքնուրույն միտքը: Թարգմանիչները ինքնուրույն հեղինակներ էլ էին և նրանց գործերը, թարգմանական թե ինքնուրույն, հայ գրականության պարծանքները դարձան:

Երևան եկավ մի ամբողջ մտավոր հարստություն: Կա կանոնավոր, հարուստ գրական լեզու (գրաբարը), որ ընդունակ է արտահայտել մտքի բոլոր նրբությունները, սրտի զգացմունքները: Բանաստեղծություն թե լուրջ իմաստասիրական դատողություն՝ լիովին ուժեղ արտահայտության միջոցներ են քաղում աշխարհի մեջ նոր հայտնի դարձող այդ լեզվից, որ մինչև այդ լուռ էր, համար էր: Հեղինակները ցույց են տալիս կիրթ ու նուրբ ճաշակ, լավատեղյակություն, գիտնականություն:

Դեռ նոր կյանք ստացած՝ մեր գրականությունը զարգացման զազաթնակետին է: Դասական շրջանը, կլասիկների շրջանը, մեր գրականության մեջ, որ այնուհետև երբեք չկրկնվեց: Նրա վրա էր երկիրը դաստիարակություն ստա-

նում հետագա դարերի ընթացքում. նրանով էր գիտակցության, ինքնաճանաչության հասնում:

Այս դարմանալի գեղեցիկ մտավոր շարժման օրերում էր, որ Հայաստանի մեջ կատարվեց վաղուց սպասվող քաղաքական մեծ աղետը, վերջնականապես ջնջվեց Արշակունիների թագավորությունը (432 թ.): Անկախության վերջին նշույլը վերանում է: Այնուհետև հայերին այլևս չհաջողվեց ստեղծել մի այնպիսի իշխանություն, որ մարմնացներ համազգային միությունն ու անկախությունը: Մնում էր միայն նախարարական սիստեմը, որ հայ ազգի ներքին, գավառական ինքնավարության սկզբունք էր ներկայացնում: Նա թուլացնում էր կապը երկրի բոլոր մասերի մեջ, ոչնչացնում էր միության ուժը և յուրաքանչյուր նահանգի, յուրաքանչյուր գավառի էր թողնում ինքն իրեն գոյությունը պահպանելու հոգսը:

Այսպես թուլացած, ջլատված, երկիրը դիմում էր դեպի մի մութ, անհայտ, ոչինչ բարիք չխոստացող ապագա: Բայց նա ուներ համազգային միության մի մեծ կապ: Եվ դա նոր ստեղծված գրականությունն էր: Ճակատագրի, խլելով հայից քաղաքական անկախության հնարավորությունը, միաժամանակ տալիս էր նրա ձեռքը ինքնուրույն ազգային կյանքով ապրելու մի անխորտակելի գործիք՝ գրականություն:

Այս սքանչելի գործի հեղինակը Մեսրոպն էր: Նա վախճանվեց 439 թվականի փետրվարի 17-ին: Երեսունհինգ տարի շարունակ, անշեղ եռանդով նա գործել էր իր գտած տառերը գրականություն, մտավոր համատարած լուսավորություն դարձնելու համար: Նրանից վեց ամիս առաջ վախճանվել էր և նրա մեծ գործակիցն ու հովանավորը, Սահակ կաթողիկոսը: Եկեղեցին երկուսին էլ սուրբերի կարգն ընդունեց: Նրանք մարտիրոսների նման հավատի համար չէին տանջվել, չէին նահատակվել: Բայց նրանք կատարել էին մի իսկապես վեհ ու ավելի սուրբ գործ՝ ապրելու միջոց էին տվել մի ամբողջ ժողովրդի:

Ս. Մեսրոպին մեծ հանդեսով թաղեցին Օշական գյուղում:

Այսօր էլ այցելուն, մտնելով Օշականի համեստ գյուղական եկեղեցին, առաջնորդվում է աջ կողմի խորանը, ուր մի դուռ է բացվում, մի քանի աստիճան սանդուղքը ցած է տանում մի մութ խորշ, և այդտեղ քարե կամարների հավիտենական ցուրտ լռության մեջ, սպիտակին է տալիս մի ցածրիկ, տափակ ու անզարդ քար:

Դրա տակ է հայոց տառերի հեղինակը, հայ մեծ ուսուցիչը, հայ գրականության ծնողը...

II

400 ՏԱՐԻ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Ա.

ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՄԵՋ

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի գերեզմանները նոր էին փակվել, երբ հայտնի դարձավ, թե ինչ էր նրանց թողած ժառանգությունը հայության համար:

Հինգերորդ դարը քաղաքական տեսակետից դժբախտությունների դար էր:

Հայ երկիրը անհավասար կռիւի էր բռնվել Պարսկաստանի հետ, ավերվեց շատ անգամ, ենթարկվեց ամեն տեսակ բռնությունների, ստորացումների: Բայց նույն այդ դժբախտ դարը հայոց գրականության անկեղարն էր:

Այնուհետև դարեր եկան դարերի ետևից: Պարսկական տիրապետությանը հաջորդեց արաբականը: Նույն և դեռ էլ ավելի սաստիկ դժբախտությունները, շարունակ ավերանքներ, շարունակ կործանում: Եվ եթե կա այդ երկրի մեջ ոսկու կամ առհասարակ որևէ ազնիւ ու գեղեցիկ երևույթի նմանություն տվող մի բան — այդ միմիայն նույն Սահակ-Մեսրոպյան ժառանգությունն է, միմիայն հայոց գրականությունը:

Իրողությունը չփոխեց և այն հանգամանքը, որ արաբական տիրապետության վերջերում մի շարք գավառական թագավորություններ կազմվեցին Հայաստանում: Քաղաքական կյանքի ոչ մի տեսակ դասավորում համատարած խաղաղություն և երջանկություն չէր բերում հայերին: Մի տեղ լաց, մի տեղ ծիծաղ: Մի տեղ գերություն, մի տեղ ազատություն:

Բայց ամեն տեղ մխիթարիչ երևույթը, ապացույցը, թե այդ ժողովուրդը թեև մաշվում է ֆիզիկապես, բայց ապրում է հոգով ու մտքով, գրական-կուլտուրական ջանքերն են, անդու ու անդադար: Նրանք հռչակում են այս կամ այն վանքը իբրև գրական դպրոց, հռչակում են մի Անի քաղաք: Այդ մեծ ջանքերը ծածկում են քաղաքական կացությունը, որ ընդհանրապես միևնույնն է՝ դժբախտ:

Կար հայության ճակատագրի մեջ և այդ գրական-կուլտուրական ջանքերին էլ սպառնացող մահվան տագնապ: Եվ դա ահազին մի շրջան էր սև ու մութ, հայոց պատմության մեջ:

Տասնևմեկերորդ դարի կեսից Միջին Ասիայի թուրք ցեղերը սկսեցին ողողել Արևմտյան Ասիան, մահ ու ոչնչություն տարածելով ամեն տեղ: «Նրանց ձիերի սմբակները մաշեցին մեր լեռները», ասում է մեր պատմագիրներից մեկը, սարսափահար ականատեսը այդ աշխարհավեր արշավանքների:

Բայց հայ ժողովրդի մեջ դեռ պահվել էին հին ազգային կազմակերպության մնացորդները՝ կալվածատեր իշխանները, նախարարները, որոնք դիմադրող ռազմական սւժի ներկայացուցիչներն էին: Եթե նրանք անզոր հանդիսացան բուն հայրենիքում մի բան անելու, գոնե արին այն, որ հայ անկախություն ստեղծեցին հայրենիքից հեռու, Կիլիկիայի լեռներում և այդտեղ, այդ անկախության հովանու տակ, հայոց գրականությունը ծաղկեց մինչ այն աստիճան, որ արժաթի դար ունեցավ:

Արևմտյան Ասիայի բախտը դեռ ահռելի փորձանքներ ուներ առջևում: Տասներեքերորդ դարից թաթարները կամ մոնղոլներն են ողողում նրան իրենց արշավանքներով: Ցեղեր էին դրանք, որոնց առաջնորդները իրենց համար փառք էին համարում զարդարվել «երկնքի պատիժ» տիտղոսով: Իսկ որ՝ պատիժ: Քար քարի վրա լմնաց: Թուրք ձիավորների թողած անապատները ավելի ևս ընդարձակվեցին: Մեռնում էր Արևմտյան Ասիան, հին քաղաքակրթության օրրանը:

Հետևյալ՝ XIV դարում երևաց նոր պատիժ՝ Լենկթիմուրը: Հայաստանը դարձավ համատարած սպանդանոց: Լենկթիմուրից հետո XV դարում, այդ սպանդանոցի արյունոտ հողի վրա իրար հետ ընդհարվում էին այլևայլ թափառական, խաշնարած ցեղեր: Նրանց գոյության վերջ դրին նորակազմ Պարսկաստանը և Օսմանյան Թուրքիան: Բայց սկսվեց նոր աղետ՝ այս երկու պետությունները, սահմանակից դառնալով, բաժանեցին Հայաստանը իրենց մեջ և սկսեցին իրար դեմ պատերազմներ մղել նրա հողի վրա:

Երեք դար արյան փոթորիկների, պետություններ ու երկրներ կործանող տակնուվրայությունների մեջ: Նրանք բոլորովին կերպարանափոխել էին հայ ժողովուրդը: Թվով սաստիկ պակասել էր նա: Նրա երկրում հաստատվել էին թուրք ցեղեր, իսկ նա փոքրիկ կամ մեծ կաթիլների նման ցրված էր միապաղաղ մահմեդականության մեջ:

Այդ դեռ բոլորը չէր: Կորցրել էր նա իր հին ազգային կազմակերպությունը՝ հայ հողատեր ազնվականությունը և պաշտպանվելու այլևս ոչ մի միջոցություն: Հոգեվարքի վերջին րոպեներն էր ապրում և Սահակ-Մեսրոպյան ժառանգությունը՝ հայոց գրականությունը: Միտք չէր մնացել, մտքի տեղ չէր Հայաստան անունով սպանդանոցը: Ծիշտ է, մի-մի անգամ առկածում էին մենավոր ճրագներ վանքերում, ուր սարսափահար վանականը դեռ գրիչ էր շարժում, բայց դա այլևս գրականություն չէր, դա միայն արտագրությունների արհեստն էր:

Հիմա որ կարելի է ասել, թե իսկապես մեռնում էր հայ ժողովուրդը, գրկվելով իր ազգային առանձնահատուկ գոյության երկու խոշոր նեցուկներից: Ազնվականության ջնջումը անդառնալի մի իրողություն էր: Գրականության ջնջողը միայն սուրը չէր, այլև վերահաս բնական մահը:

Աշխարհի մեջ ընդհանուր օրենք է, որ գրական լեզուն, երկար ժամանակ քարանալով իր ձևերի մեջ, հեռանում է ժողովրդի գործածական լեզվից, անհասկանալի, խորթ է դառնում ու մեռնում: Հայոց գրական լեզուն՝ գրաբարը, վաղուց էր ենթարկվել այդ վիճակին: Ժողովրդի գործածական լեզվի, աշխարհաբարի պահանջ էր զգացվում: Եվ անկենդան գրաբարը վերջին ջղաձգություններն էր անում մահվան տագնապի մեջ:

Ճգնաժամը լիակատար էր XVI դարի սկզբում: Բայց այս ահավոր ժամին էլ ազգի ինքնապաշտպանության բնազդը սկսում է գործել, վերանորոգում է իր ջանքերը կորուստից փրկվելու համար:

Այդպիսի ջանքերի տեղ, իհարկե, այլևս չէ կարող լինել Հայաստանի արյունոտ հողը: Եվ մենք տեսնում ենք մի նոր զարմանալի երևույթ, որ ծնվել է Հայաստանի դժբախտություններից և որ նրա համար մի նորատեսիլ, ինքնատիպ բախտ է ստեղծում:

Ավերակների դարերը հայ ազգաբնակչությանը սովորեցրին գաղթել դանազան երկրներ, հեռավորությունները արհամարհելով: Նույն դարերը հայի առջև թողեցին գործունեության մի ասպարեզ՝ վաճառականություն:

Ահա այն երևույթը, որ այժմ հանդես է գալիս գործելու նա տանում է մեզ օտար աշխարհներ: Եվ մենք պիտի գնանք նրա ետևից վերակենդանության ջանքերը տեսնելու համար:

Բ

ՍԿԻՋՐԸ

Տասնևմեկերորդ դարի սկիզբն է:

Իտալիայի հյուսիսային մասերում, Ադրիական ծովի ափին սեղմված կղզիների մի խումբ կա, և դրանց վրա տարածված է մի հրաշք-քաղաք՝ Վենետիկը:

Բնության հրաշքն է նա: Յոթանասուն հատ փոքրիկ կղզիներ: Նրանց բա-

ժանուժ են նեղ ջրանցքները, այդ քաղաքի փողոցներն են: Երեք հարյուր քսանինն հատ կամուրջ են հաշվում այդ ջրանցք-փողոցների վրա և ինն հազար նավակներ-գոնդոլներ: Չկա և ոչ մի հատ կառք, չէ երևում և ոչ մի հատ ձի կամ այլ բեռնակիր անասուն: Կո՛ւռ է կղզիների քաղաքը, հակառակ իր մեջ եռացող կյանքին:

Պատմության հրաշքն էլ է նա: Ամալի ու անբնակ էին այդ 70 կղզյակները: Աղ ու ավազ միայն: Հինգերորդ դարում բարբարոսները հարձակվեցին Հյուսիսային Իտալիայի վրա, հիմնահատակ արին նրան: Այդտեղ ապրող վենետցիկ-ղից մի քանի խմբեր փախան անցան այս կղզիները, բնակություն հաստատեցին: Աղքատ ու անճար էին նրանք, ձուկ էին որսում, աղ էին վաճառում: Բայց նրանք ծովի որդեգիրները դարձան, տիրեցին ծովի ալիքներին, անվախ նավագնացներ եղան: Եվ ծովը մեծացրեց այդ հրաշք-քաղաքը, հարստացրեց նրան, աշխարհի ամենահռչակված տեղերից մեկը դարձրեց:

Ձկնորսները սկզբից ևեթ իրենց կղզիների վրա հաստատեցին ռամկավարական հանրապետություն: Իրենք հետզհետե վաճառական դարձան և, դուրս գալով Ադրիատիկ ծովի սահմաններից, ծովով ու ցամաքով առևտուր էին անում Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր ազգերի հետ: Առևտրի հաջողության համար նրանք մրցում էին մյուս տեղերի հետ ոչ միայն խելքով ու ճարպկությամբ, այլև զենքով:

Իններորդ դարում, ինչպես սիրում է պատմել ավանդությունը, վենետիկցի վաճառականները Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում գողացան Մարկոս ավետարանչի մարմինը, որ թաղված էր մի հունական եկեղեցում, փոխադրեցին Վենետիկ: Այնուհետև քաղաքը, հանրապետությունը, ամբողջ ժողովուրդը կոչվում էին ս. Մարկոսի անունով: Ս. Մարկոսի թևավոր առյուծը, վաճառական հանրապետության զինանշանը, տիրապետեց ծովերի և ցամաքների վրա: Աշխարհի բոլոր կողմերից հարստություններ թափվեցին Վենետիկ, նախկին ձկնորսներն ու աղավաճառները դարձան դրամի աղնավաճառներ, մարմարյա հոյակապ տաճարներ, պալատներ ու ապարանքներ բարձրացրին, որոնք այսօր էլ այդ հրաշք-քաղաքի հրաշալիքներն են:

Տասնևերկուերորդ դարում խիզախ, շրջմուլիկ վաճառական ս. Մարկոսը խաչակիրների հետ երևաց Միջերկրական ծովի արևելյան ափերում և այդտեղ, ուրիշ շատ ազգերի թվում, ծանոթություն կապեց և Կիլիկիայի հետ: Մանթուկյունը երկար տևեց, մինչև Ռուբինյան թագավորության վերջը: Քանի կար այդ թագավորությունը, վենետիկցիները արտոնություններ էին ստանում հայ թագավորներից, որպեսզի լավ առևտուր անեն, լավ շահվեն ոչ միայն ծովի ափին, այլև երկրի մեջ: Նրանք միայն դրսից եկող վաճառականներ չէին, այլև բնակություն էին հաստատում հայերի մեջ, ամեն տեսակ վաճառականներ էին, նույնիսկ գինեվաճառներ, պանդոկապետներ:

Իսկ երբ Հայկական Կիլիկիան իր վերջին շունչը փչեց Եգիպտոսի մամլուքների ահեղ հարվածների տակ, վաճառական ս. Մարկոսը մի անգամ էլ «ահ» չարեց: Հայի տեղ մամլուք, սելջուկ, թուրք — միևնույն չէ՞ր վաճառականի համար:

Բայց Վենետիկը, որին տալիս են նաև Ադրիական ծովի թագուհու պատվանունը, ուրիշ կողմով վերադարձրեց հայերին բարիքներ այն հյուրընկալության, այն վաստակների փոխարեն, որ նա վաչելել էր Կիլիկիայում մի քանի հարյուր տարիների ընթացքում: Ս. Մարկոսը երախտամոռ չհանդիսացավ:

Կորցնելով անկախությունը իրենց բուն երկրի և Կիլիկիայի մեջ, հայերն էլ դարձան թափառաշրջիկ, մեծագույն մասամբ վաճառական: Վենետիկը

դարձավ մի կայան նրանց թափառումների ճանապարհին: Մի վենետիկցի, որ երկար ժամանակ առևտուր էր արել Կիլիկիայում, իր միջոցներով շինեց «Հայոց տուն» անունով մի հյուրանոց, ուր բոլոր պանդուխտ հայերը պատրաստ օթևան էին գտնում:

Բայց միայն պանդուխտները չէին այցելում ս. Մարկոսի քաղաքը: Հետզհետե այդտեղ կաղմվեց և հայ վաճառականների մի գաղութ, որ առևտուր էր անում Արևելքի հետ:

Այսօր այլևս չկա այդ գաղութը, բայց մնացել է նրա շինած փոքրիկ եկեղեցին Վենետիկի զարմանալի նեղ փողոցներից գուցե ամենանեղի մեջ: Ծաբաթը մի անգամ ս. Ղազարի կղզուց գալիս է Մխիթարյան մի վարդապետ, բաց է անում փոքրիկ եկեղեցու դուռը և թիվ պատարագ է կարդում այն վաղուց մոռացված, մեծ մասամբ անգիր գերեզմանների համար, որոնք գտնվում են այդտեղ, եկեղեցու կամարների տակ:

1455 թվականին մի հրաշալի դեպք տեղի ունեցավ մարդկության մեջ: Գերմանական Մայնց քաղաքի մի համեստ արհեստավոր, Հովհան Գուտենբերգ անունով, երկար տարիների փորձերից ու տանջանքներից հետո, իր հնարած միջոցներով տպեց ու լույս հանեց մի մեծ գիրք՝ Աստվածաշունչ:

Ժամանակի գիտունները խելույն ըմբռնեցին, թե ինչ մեծ լույս է ծագել մարդկության մտքի համար: Եվ նրանցից մեկը գրում էր, թե բոլոր այն ազգերը, որոնք գիր ունեին, պիտի փառաբանեն Գուտենբերգին «աստվածային գովեստներով»...

Դա, ճիշտ որ, գրի ահագին հաղթանակն էր, որ Մայնց քաղաքից գնաց նվաճելու ամբողջ երկրագունդը: Մինչև այդ երջանիկ գյուտը՝ գիրքը գրվում էր ձեռքով և չափազանց թանկ էր, մատչելի էր միայն հարուստ անհատներին: Բացի այդ՝ ձեռագիր գիրքը արտագրվում էր մի կամ մի քանի օրինակ, ուստի և չէր կարող տարածվել ամեն տեղ, մտնել ժողովրդի մեջ:

Տպագրության գյուտը էժանացնում էր գիրքը, ժողովրդականացնում էր գիրքը, տարածում էր նրան աշխարհի բոլոր ծայրերում: Ամբողջ մարդկության մեջ հաստատվում էր մտքի հեշտ, արագ և էժան հաղորդակցության միջոց: Որքան մեծ է մեղ համար այն մարդը, որ հնարել է երկաթուղին, բայց նրանից ավելի մեծ է այն մարդը, որ հնարել է տպագրությունը, որովհետև այս գյուտը սկսել էր նույն դերը կատարել մարդկային մտքի համար՝ երկաթուղու գյուտից շատ ու շատ առաջ:

Ահա ինչ է նշանակում 1455 թվականը: Համաշխարհային պատմության այդ մեծ օրից անցել է ընդամենը 57 տարի. 1512 թվականն է: Վենետիկ ենք, ընթերցող:

Ի՞նչ ենք տեսնում:

Ս. Մարկոսի շքեղ մայրաքաղաքում ավելացել է արվեստի և արդյունաբերության մի նոր ասպարեզ՝ տպարանը: Որքա՞ն սիրել է վենետիկցին այս նոր գյուտը: Մինչդեռ ամբողջ մեծ երկրներ կան, ուր դեռ չեն մտել Գուտենբերգի մամուլն ու տառերը: Այստեղ միայն, այս յոթանասուն փոքրիկ կղզիների վրա բանում են ոչ թե մի, ոչ թե երկու, տասը տպարան, այլ երկու հարյուր հիսուն հատ: Տասնյակ հազարներով գրքեր են տպվում, և ս. Մարկոսի նավերը այս նոր տեսակի ապրանքը տանում տարածում են ամեն տեղ, լույս են սփռում:

Այսօր է, որ տպարան բանալը, գիրք տպելը հեշտացել է, մեծ գործ չէ համարվում։ Այսպես չէր այն ժամանակները։ Արվեստը դեռ նոր է, կատարելազործված չէ և հարկավոր է ահագին դժվարություններ ունակելու խիզախություն ունենալ։ Վենետիկի տպագրիչները հասարակ արհեստավորներ չեն, այլ գիտնականներ։ Աշխատում, տքնում են օր ու գիշեր, աղոթելով են իրենց գործին մոտենում, զգում են, որ սրբագործություն են կատարում։

Եվ երկու հարյուր հիսուն տպարանների քաղաքը միայն իր մասին, միայն իտալիայի մասին չէ մտածում։ Գրքեր նա տպում է զանազան լեզուներով։ Այս նոր գործի մեջ էլ խոսում է ս. Մարկոսի վաճառականական հանճարը։ Գիրքը ապրանք է, և Վենետիկը գրքեր պատրաստում է և այն ազգերի համար, որոնք դեռ տպագրություն չունեն, բայց սրանք իր առևտրական գործողությունների շրջանի մեջ են գտնվում։ Նա գրքեր տալիս էր սլավոնական ազգերին, նա մտածում էր գրքեր տալ և արաբներին լեզվով, մահմեդական Արևելքին։

Ահա այս Վենետիկի մեջ, 1512-ին, մի գեղեցիկ օր, որ տարաբախտաբար անհայտ է մնացել, այդ հարյուրավոր տպարանների մեկից լույս աշխարհ է գալիս հայերեն լեզվով մի հատ գիրք։ Նրա անունն է «Պարզատումար»։ Ժողովրդի գործածության համար մի օրացույց է։ Արևելքի հին բազմաշարձար ազգը իր հատուկ ինքնությունը գրքերով այսպիսով գալիս է, տպագրության պատմության այս վաղ առավոտյան, բազմելու գերմանացու, ֆրանսիացու, իտալացու և այլ եվրոպացիների կողքին։

Սա հրաշքի պես մի բան էր։

Եվ ո՞ւմ ենք պարտական այդ հրաշքը։

Տարաբախտաբար հայտնի չէ։ Տպագրության սկիզբը այսպես է համարյա բոլոր ազգերի մեջ։ Անուններ չէին հիշվում, նույնիսկ աշխատում էին թաքցնել, թե գրքեր տպագրված են, որովհետև նոր արվեստը դեռ ժողովրդականացած չէր և դեռ ձեռագիր գրքերի հմայքն էր տիրում։

Այսքանը կա միայն, որ հետևյալ տարին, 1513-ին, նույն Վենետիկում, նույն տառերով և նույն տպագրական նշանով տպվեցին էլի չորս հատ հայերեն գրքեր և դրանցից մեկի հիշատակարանում ասված է, թե գործը կատարվել է «Մեղապարտ Հակոբի» ձեռքով։ Ո՞վ է այդ Հակոբը — չգիտենք։ Արդյոք Վենետիկի մեջ ապրող հայերից մեկը։ Եվ ի՞նչ է նրա արածը։ Արդյոք Վենետիկի տպարանատերերից մեկն էր թե լոկ հայերեն տառերի նմուշներ է հայթայթել վենետիկցի մի տպարանատիրոջ։

Յուրաքանչյուր ազգ առանձին պարծանքով է հիշատակում իր առաջին տպագրիչին։ Մեղ, հայերիս, միայն այս մի հատիկ անհայտ անունն է ժառանգություն մնացել՝ «Մեղապարտ Հակոբ», որ և ասում է. «Ով որ կարդաք մեղաց թողութիւն խնդրեցեք Աստուծոյ»։ Հարկավոր էլ չէ թողություն խնդրելը, երբ մի ամբողջ ժողովուրդ երախտապարտ է նրան։

Նա դրեց հայ տպագրության սկիզբը։ Թե որքան դժվար գործ էր այդ նորությունը, կիմանանք հենց նրանից, որ 1513 թվականից հետո երկարատև լռություն է իջնում հայ տպագրության վրա։ Հայերեն գիրք մեկ էլ տպվում է, դարձյալ նույն Վենետիկում, 52 տարուց հետո, 1565-ին։ Ընդհատ է, կա մի տեղեկություն, որ թույլ է տալիս ենթադրելու, թե այդ թվականից առաջ էլ եղել է հայերեն տպագրություն, բայց մանրամասն տեղեկություն չկա այդ մասին։

Այս անգամ մենք արդեն շատ բան գիտենք այն մարդու մասին, որ 1565-ին տպագրեց «Սաղմոս»։ Դա Աբգար դպիր անունով հայն էր, Թուրքիայի Թոքատ քաղաքից։ Ժամանակի կաթողիկոսը, Միքայելը, չկարողանալով այլևս

դիմանալ պարսկական հարստահարություններին, թողեց էջմիածինը և գնաց իր հայրենի Թոքատ քաղաքը, ուր ժողով կազմեց և նրա համաձայնությամբ ուղարկեց Աբգարին և նրա որդի Սուլթանշահին Հռոմ, որպեսզի խնդրեն պապին ազատել քրիստոնյա հայերին մահմեդականների տիրապետությունից։

Աբգարը կաթողիկոսի խնդրագիրը տարավ Հռոմ, բայց պապից ստացավ առաջարկություն, որ հայոց եկեղեցին հպատակվի կաթոլիկ եկեղեցուն։ Տառապող քրիստոնյաների այս վերջին հույսն էլ ջուրն էր ընկնում։ Աբգարն ու իր որդին Վենետիկում տառեր փորագրել տվին, տպեցին «Սաղմոսը»։ 1567 թվին Աբգարն արդեն Կ. Պոլսումն է և այդտեղ է սկսում տպագրություններ։ Եվ այսպիսով, թուրքաց մայրաքաղաքը երկրորդ տեղն է, ուր հիմնավորվում է հայ տպարանը։

Սակայն այստեղ էլ սկզբնավորությունը անկայուն էր, օրակաս։ Աբգարի գործը շարունակող չեղավ։ Այնուհետև 1584-ին տպվում է մի գիրք Հռոմում, «Տոմար Գրիգորյան» անունով։ Իսկ երեք տարուց հետո, 1587-ին, հայաստանցի մի քահանա, Հովհաննես Տերզնցի, որ իր որդու հետ գնացել էր Եվրոպա, տպագրեց Վենետիկում մի «Սաղմոսարան»։

Վերջացավ տասնվեցերորդ դարը, իսկ հայ տպագրությունը դեռ չէր դուրս եկել իր սաղմնային դրությունից։

1512-ից հետո գրեթե մի դար է անցել և այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում տպված հայերեն գրքերի թիվն է 9 հատ¹⁰։

Սա հուսահատական մի դանդաղություն էր, եթե ի նկատի առնենք, որ եվրոպական ազգերի մեջ տպագրությունը օրը օրին ընդարձակ շափեր էր ընդունում։

Գ

ԶԱՐԳԱՅՈՒՄ

Եվ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել հայերի մեջ։

Կյանքն է, որ պահանջ է դարձնում գիրն ու գրականությունը։ Իսկ հայ կյանքը, ինչպես տեսանք, այդպիսի պահանջ ստեղծելու պայմաններից վաղուց էր զրկվել։

Հայ տպարանը գաղութային ծնունդ էր, գաղութներում էլ նա պիտի ապրեր ու զարգանար և այսօր էլ դեռ շարունակում է գերազանցորեն գաղութային հիմնարկություն մնալ։

XVI դարում նրա դարգացումը թույլ է, որովհետև դեռ գաղութներն էլ շատ չէին զարգացել հայոց գրականության տեսակետից։ Գաղութները այն ժամանակ դեռ ինքնուրույն չէին, նրանց գրական կարողությունը կախված էր բուն հայրենիքից, Հայաստանից։ Այստեղից, այս դժբախտ երկրից, պիտի մղում առաջ դար։

Իսկ այսպիսի մի մղում առաջացնելու համար պետք էր, որ Հայաստանը մի ահռելի թշվառության էլ մատնվի, այնպիսի մի թշվառության, որ համարյա մոռացնում էր նախկին բոլոր աղետները։

XVII դարի սկզբում, ինչպես հայտնի է, պարսից Շահ-Աբաս թագավորը դատարկեց ամբողջ Արարատյան աշխարհը և նրա հարևան բազմաթիվ գավառներից քշեց հայ ազգաբնակիչները Պարսկաստան։ Թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքն էր այդ աշխարհավեր ձեռնարկությունը։ Շահ-

Աբասն ուզում էր օսմանյան հարձակումներից իր երկիրը պաշտպանելու համար գոյացնել երկու պետությունների մեջ մի անապատ, մի կատարյալ ամառայություն: Եվ այդ դերը պիտի կատարեր Հայաստանը:

Եվ նրան հաջողվեց, գոնե առժամանակ, այդպիսի մի անապատ դարձնել Հայաստանի սիրտը կազմող երկրները: Քարուքանդ եղավ ամեն ինչ: Երկիրը մեռավ: Բայց այս ահռելի խորտակման մեջ մի հանգամանք կար, որ մի նոր տեսակի կենսունակության սաղմեր էր կրում իր մեջ:

Այդ այն էր, որ Շահ-Աբասը իր գաղթեցրած ահագին ժողովրդից ընտրեց մի բուրդ ջուղայեցիներին և բնակեցրեց նրանց իր մայրաքաղաքի շրջակայքում, իր հովանու տակ: Վաճառական էր պարսից այդ մեծ բնակավայր: Իսկ Արաքսի քարքարոտ ափին գետեղված Զուղան բաղկացած էր հարուստ և վերին աստիճանի եռանդոտ վաճառականներից: Նրանց հետ ընկերացավ Շահ-Աբասը, փող էր տալիս, Արևելքի ապրանքները նրանց էր հանձնում, որ տանեն ծախսեն Եվրոպայում և այնտեղից ապրանքներ բերեն:

Եվ նոր Զուղան արագ կերպով դարձավ մի արտոնված, հարուստ գաղթականություն Պարսկաստանի սրտի մեջ: Նրա կարավանները պատում էին Հնդկաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի մեջ: Թագավորի բարեկամությունը, թագավորի շահը պահպանում էր նրան ամեն տեսակ արտոնություններով: Դիվելցին հարստություններ, գյուղաքաղաքը հոյակապ ապարանքներով զարդարվեց: Եվ հասկանալի է: XVII դարի մի ֆրանսիացի ականատես գրում է, որ վենետիկում երկու կամ երեք ֆրանկով գնած ապրանքը ջուղայեցին ծախում էր իր երկրում 30 կամ 40 ֆրանկով:

Առևտրական գաղութը դառնում է նշանավոր կենտրոն, որ խիստ ազդեցություն ունի Հայաստանի վրա: Եվ կենտրոն է դա ոչ միայն իր նյութական հարստություններով: Այդտեղ կենտրոնանում է և մի մտավոր կյանք: Եվ այդ տեսակ միջավայրի վաճառականը գրասենյակներ և գաղութներ ունի վենետիկ, Լիվոռնո, Մարսել, Լոնդոն, Ամստերդամ քաղաքներում:

XVII դարի առաջին կեսում հայ տպագրության գործը համարյա միևնույն գրությունն է ներկայացնում, ինչ նախընթաց դարում: Հատ-հատ պատահական տպագրություններ են լինում Լեհաստանի Լվով քաղաքում, Հոռոմում, Միլանում, Փարիզում:

Այսպես է, որովհետև երկիրը, հայության հայրենիքը մեռած ավերակներ է: Բայց ահա, նույն այդ առաջին հիսնամյակում, ավերակների մեջ սկսվում է վերածնության մի փոքրիկ շարժում, որ կամաց-կամաց մեծանում է: Վանքերի խուցերում սկսվում է ճգնավորության մի նոր տեսակ: Դա այն է, որ ուխտավածները անդադար կարդում են:

Եվ այսպիսի մի զբաղմունք ճիշտ որ շատ հարկավոր էր: Հայը մոռացել էր իր գրքերը: Նրանք թափված էին աղբի ու փոշիների մեջ: Հին գրականությունը միանգամայն անհասկանալի էր դարձել: Երկարատև տանջալից վարժություններ էին հարկավոր, որպեսզի հայը իր վայրենացման շրջանից դուրս գա և դառնա գոնե այն, ինչ էր վեց-յոթ դար առաջ՝ գրագետ, փոքրիշատե ծանոթ հին հունական փիլիսոփայությանը, որ հայերենի էր վերածվել հինգերորդ և հաջորդ դարերում:

Այս գրական շարժումը, այս փոքրիկ վերածնությունը հին գրականության ղեկավարությամբ ստեղծեց երկու նշանավոր գրական դպրոցներ — մեկը Սյունիքում, Տաթևի վանքի մոտ, մյուսը՝ Բաղեշում, Ամրդոլուի վանքում: Երկու դպրոցներն էլ տվին մի շարք աշակերտներ, որոնք հանդիսացան եռանդոտ գաղափարական գործիչներ: Սյունյաց և Բաղեշի դպրոցները միացան

Նոր Զուղայում: Ահա և մի երրորդ դպրոց, որ նախընթացներից ավելի խոշոր դեր կատարեց:

Այդ դերը նախ և առաջ այն էր, որ հայ հոգևորականությունը այլևս այն աստիճան տգետ չէր, այն աստիճան անժանոթ նույնիսկ հայերենի տարրական քերականությանը: Երկար ժամանակներից ի վեր մոռացված գրականությունը նորից ապրելու հնարավորություն էր ստանում, նորից գրքեր գրել սովորեցին հայերի մեջ: Դպրոցները շատացան, առաջ եկան գործիչներ, որոնք ահագին ջանքեր էին գործ դնում ավերակները վերանորոգելու, վայրենացած բարձրը մեղմացնելու, լուսավորություն տարածելու համար:

Մենք չպիտի մոռանանք, որ այս շարժումը կատարվում էր Հայաստանի պես մի երկրում, դարերով քարուքանդ եղած, դարերով ենթարկված բարբարոս ազդերի տիրապետության: Վերածնությունը կատարվում էր այն միջոցներով, որոնք մնացել էին այդ ավերակ երկրում հին ժամանակներից: Դրսից, լուսավոր աշխարհից ոչ մի օգնություն չէր հասնում այդ վերածնության: Այդ պատճառով էլ XVII դարի այդ շարժումը, ինքնըստինքյան, մի նշանավոր բան չէր ընդհանուր գրական-կուլտուրական տեսակետից: Բայց հայ երկրի համար այդ համեստ գաղափարական գործունեությունը շատ մեծ բան էր, ուղղակի մի նոր դարադլուխ էր ցույց տալիս:

Մի խոսքով, դարձյալ Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցն էր, որ դուրս գալով մոռացության գերեզմանից, մի անգամ էլ փրկում էր հային:

Գրական շարժումը, բնականաբար, տպարանի մեծ կարևորությունը պիտի զգար: Թեև հայ տպագրությունը մինչև այդ չէր տվել հայերին տպագրած գրքերի մի մեծ հարստություն, բայց այս մի պատճառ չէր, որ նոր փորձեր չլինեին նրան ավելի զարգացնելու, ավելի արդյունավոր դարձնելու համար:

Ասիայի խորքում տառապող ժողովուրդը չէր մոռանում, որ Եվրոպայում կա լուսավորության այդ մեծ գործիքը: Դեռ XVI դարում Կիլիկիայի Աղարիա կաթողիկոսը մարդ ուղարկեց Հոռոմ և թղթով էլ աղաչեց պապին, որ մի հայերեն Աստվածաշունչ տպել տա: XVII-ի սկզբում էջմիածնի Սրապիոն կաթողիկոսը, քաղաքական անասելի թշվառություններով շրջապատված, մտածում էր մարդ ուղարկել Եվրոպա գրքեր տպագրելու համար: Նա չկարողացավ իրագործել այդ միտքը և կտակ թողեց, որ գոնե իրենից հետո ավելի նպաստավոր հանգամանքների մեջ գլուխ բերվի այդ գործը:

Գրական վերածնության գործիչները, իհարկե, ավելի լավ ըմբռնեցին տպարանի նշանակությունը: Եվ ահա նրանք ուղարկում են Եվրոպա մի շարք մարդկանց, որոնք եռանդով աշխատում են այնտեղ, կովում են բազմաթիվ արգելքների դեմ, իրենց տանջանքներով զարգացնում են հայ տպագրական գործը: Դրանք մեր տպագրության երախտաշատ վաստակավորներն են:

Առաջին լուրջ փորձը սկսում է Նոր Զուղան: Այդպես էլ պատշաճում էր նրան իբրև մի հարուստ առևտրական գաղթավայրի, որ հարաբերություններ ուներ Եվրոպայի հետ:

Զուղայի առաջնորդը Խաչատուր Կեսարացին էր, գրական վերածնության ամենանեղոս գործիչներից մեկը: Նա Զուղայի Ամենափրկիչ վանքը դարձրեց գրական և կրթական մի ծաղկած կենտրոն: Կազմեց այդտեղ ձեռագիր գրքերի մի մատենադարան և որոշեց տպարան բաց անել նույն վանքում: Գործին ձեռնարկեց նա մեծ ոգևորությամբ: Ամեն ինչ կարելի եղավ պատրաստել տեղում՝ թե՛ տառեր, թե՛ մամուլ: Սա մի անօրինակ գործ էր Ասիայում առհասարակ և Պարսկաստանում մանավանդ:

1640 թվականին այդ տպարանից լույս տեսավ «Հարանց վարք» անունով գիրքը¹¹, որի հիշատակարանը մեր տպագրության պարձանքը կարող է համարվել: Տառերը անկանոն էին, տպագրությունը կոպիտ, անարվեստ: Բայց Պարսկաստանի խորքում այդ էլ մի հրաշք էր: Մարդիկ մի ամբողջ տպարան էին կազմել, առանց տպարան տեսած լինելու: Երևի ջուղայեցի վաճառականները, Եվրոպայում տեսած լինելով այդ արվեստը, պատմել էին, թե ինչպես են գրքեր տպվում: Եվ Ամենավրկչի վանքում որքան աշխատանք էին թափել այդ հիմնարկությունը գլուխ բերելու համար: Հիշատակարանը պատմում է, որ աշխատել են ամենքը՝ հոգևորական և աշխարհական, ծեր ու երիտասարդ, քահանա ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ: Նույնիսկ վանքի խոհարարն էլ իր նշանավոր մասն ուներ այդ միահամուռ, ոգևորված աշխատանքի մեջ:

Չնայած այս բոլորին, Խաչատուր վարդապետը համոզվեց, որ առանց Եվրոպայի օգնության չէ կարելի շարունակել այս գործը: Տառերը չափազանց տգեղ էին, խոշոր, տպելու արվեստը չէր հաջողվում: Ուստի նա 1639-ին ուղարկեց իր օգնականներից մեկին, Հովհաննես վարդապետին, Իտալիա:

Այստեղ, այս երկրում էր ծաղկած տպագրության գործը, այստեղ էին տպվել հայերեն գրքեր և այստեղ կարելի էր գտնել հմուտ վարպետներ: Բայց այստեղ ամեն բան հեշտ ձևով բերել չէր կարելի, և Հովհաննես վարդապետը ամբողջ երեք տարի ստիպված էր մաքառել հզոր արդեմքների դեմ, մինչև որ կարողացավ Հոռոմում գտնել մի վարպետ, տանել նրան Լիվոռնո քաղաքը և այդտեղ պատրաստել տալ մի քանի տառերի, նույնիսկ նոտաների մայրեր:

Ամենամեծ արգելքը, որ ծանրանում էր Հայաստանից եկած տպագրիչների դեմ, կաթոլիկ հոգևորականությունն էր, որ այդ ժամանակ բռնացած էր գրականության և տպագրության վրա: Հոռոմում դեռ 1622-ին կազմակերպվել էր մի ուժեղ կրոնական հիմնարկություն, որի անունն էր «Հավատի պրոպագանդա»: Նա աշխարհի բոլոր կողմերում աշխատում էր տարածել կաթոլիկ կրոնը զանազան միջոցներով: Այդ միջոցներից մեկն էր նրա տպարանը, ուր շատ լեզուներով, դրանց թվում և հայերեն լեզվով, գրքեր էին տպվում: Պրոպագանդայի համար, իհարկե, ձեռնառու չէր, որ հայերը իրենց եկեղեցական ու կրոնական գրքերը տպեին: Նա ուզում էր, որ ինքը լինի այդպիսի գրքեր տպողն ու տարածողը, և դա կլինի ամենահարմար միջոցը, որ կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքները ընդունվեն ամեն տեղ:

Այս էր պատճառը, որ շատ ազդեցիկ Պրոպագանդան ամեն տեսակ արգելքներ էր ստեղծում «հերետիկոս» հայերի առջև: Թե որքան մեծ էին այդ արգելքները և Եվրոպա դնացած հայերը ինչ մեծ տանջանքներով էին կարողանում գործ տեսնել, այս ցույց է տալիս նույն Հովհաննես վարդապետը՝ ասելով իր հիշատակարանի մեջ, թե ինքը նման էր մի մարդու, որ պատերազմ է մտնում և արշավում մի բան ստանում:

Այսպիսի դժվարությամբ նա կարողանում է տառեր պատրաստել և ուղարկել Զուղա: Տպարանը այստեղ մնում է երկար ժամանակ և հրատարակություններ է անում:

1655 թվականին էջմիածնի կաթողիկոս է դառնում Հակոբ Զուղայեցին, մի շինարար, բարեկարգիչ մարդ, Զուղայի գրական դպրոցի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը: Նրա առաջին հոգսերից մեկն է դառնում հայերեն տպագրությունը: Եվ այդ նպատակով նա Եվրոպա է ուղարկում Մատթեոս Մարեցի դպիրին:

Սա էլ իր քայլերը ուղղում է Իտալիա: Բայց այստեղ կաթոլիկ կղերի արգելքներն ու հալածանքները չեն թույլ տալիս նրան գործ սկսել: Եվ Մալեցին մի գեղեցիկ միտք է անում, այն է՝ Իտալիայից դուրս որոնել հայ տպագրության համար նպաստավոր մի միջավայր: Հայ վաճառականների հիմնած առևտրական գաղութներից մեկն էլ գտնվում էր Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքում: Այդտեղ գնաց Մարեցին, տպարան հիմնեց, որ, իրավ, ազատ էր կաթոլիկ կղերի հսկողությունից ու հալածանքներից: Բայց մի քանի գրքեր տպելուց հետո Մարեցին մեռավ, իսկ նրա տպարանն անցավ Ավետիս անունով մի ջուղայեցի վաճառականի: Սա, տեսնելով, որ իր գործը չէ գրքեր հրատարակելը, հրաժիրում է էջմիածնից իր եղբորը, Ոսկան վարդապետին, գնալ շարունակել Մարեցու սկսածը: Եվ կաթողիկոսը իսկույն ուղարկում է նրան Եվրոպա:

Այսպիսով հանդես է գալիս այն մարդը, որ հայերեն տպագրության ամենամեծ երախտավորներից մեկն է:

Ոսկան վարդապետը ծնվել էր Զուղայում, բայց կոչվում էր Երևանցի, անշուշտ այն պատճառով, որ նրա ծնողները երևանցի գաղթականներ էին: Նա էլ պատկանում էր Զուղայի դպրոցին, բայց բավական չհամարելով իր ստացած կրթությունը, աշակերտեց էջմիածնում գտնվող մի կաթոլիկ միսիոնարի, սովորեց լատիներեն: Ուղևորվելով Ամստերդամ (1662 թ.), նա իր ձեռքըն առավ տպագրության գործը և ցույց տվեց մի արտասովոր հրատարակչական եռանդ: Նրան է պատկանում առաջին անգամ հայերեն Աստվածաշունչ տպագրելու պատիվը:

Բացի դրանից, նա տպագրեց և ուրիշ աշքի ընկնող գրքեր, որոնց մեջ էր ժամանակակից գրող Առաքել Դավրիժեցու ստվար պատմագրությունը: Սակայն հայտնի չէ, թե ինչ պատճառներով Ոսկան վարդապետը իր տպարանը փոխադրում է նախ Իտալիա (Լիվոռնո) և ապա՝ Ֆրանսիա (Մարսել): Այստեղ նրա գործունեությունը ենթարկվում է կաթոլիկ հոգևորականության հսկողությանը և սկսվում են հալածանքներ, դավեր ու արգելքներ, որոնց մանրամասնությունները այսօր էլ ցույց են տալիս, թե հոգեկան և նյութական ինչ տանջանքներ է կրել ծերունի վարդապետը:

Նա իր հետ ուներ հայ աշակերտներ և գործակիցներ, որոնցից կարելի է հիշատակել Կարապետ վարդապետին, Ոսկանի եղբորորդի Լևոնյանին և սպահանցի քահանա Հովհաննես Զուղայեցին: Վերջինս Ոսկանի շար հրեշտակը հանդիսացավ, մատնություններ էր անում: Ոսկանը այս արգելքների մեջ կարողացավ մի քանի հրատարակություններ էլ անել, բայց մշտական հոգսերը, ասիացու հալածանքները և մանավանդ ընկերի ստոր արարքները, մատնությունները սպանեցին նրան: Նրա մահից հետո գործը շարունակեցին նրա աշակերտներն ու գործակիցները, բայց հալածանքները ավելի ևս սաստկացան, Ֆրանսիական կառավարությունը չուղեց պաշտպանել գրատպության ազատությունը, որովհետև ամբողջապես կղերի ազդեցության տակ էր գտնվում:

Հայ տպագրիչների եռանդը սպառվեց Ֆրանսիական դատարաններում քարշ դալուց, և վերջը փակվեց Ոսկանի մեծագործ տպարանը (1685 թ.)¹²:

Բայց գաղափարը չմեռավ: Արդեն կաղմվել էր հայ տպագրիչների մի ընտանիք: Նրա անդամներից մեկը պատճառ դարձավ, որ հայ տպագրությունը մի նոր, գեղեցիկ շրջանի մեջ մտնե:

Դա Մատթեոս Վանանդեցին էր, Ոսկանի տպարանի գրաշարը: Մարսելի տպարանի փակվելուց հետո նա մեծ ջանքեր արավ շարունակելու հայերեն

հրատարակությունները, ընկերություն կազմեց, ինքը, ինչպես բազմամյա փորձով հմտություն ձեռք բերած արհեստավոր, գործի գլուխ անցավ: Այդ բանվոր մարդը լցված էր գաղափարական վառ վերաբերմունքով դեպի հայերեն գիրքը: 14 տարի ծառայել էր Ոսկանի տպարանում առանց վարձ ստանալու: Եվ այժմ էլ պատրաստ էր նույն անձնագրությամբ շարունակելու գործը, բայց նրա կազմած ընկերությունը, որի անդամներն էին մի քահանա և մի ջուղայեցի վաճառական, քայքայվեց:

Անգործ մնացած Մատթեոսը վերադարձավ հայրենիք, Գողթան գավառը, բայց ոչ թե իր սիրած գործը իսպառ մոռանալու համար: Գողթան գավառի առաջնորդն էր նրա մոտիկ աղջական Թովմա եպիսկոպոս Նուրիջանյանը: Մատթեոսը նրան համոզեց թողնել առաջնորդությունը, գնալ Եվրոպա՝ մի նոր Ոսկան վարդապետ դառնալու համար: Այդ նրան լիովին հաջողվեց: Թովմա եպիսկոպոսը ուղարկեց նրան Ամստերդամ՝ պատրաստություններ տեսնելու համար: Ինքն էլ շուտով ճանապարհվեց նույն քաղաքը, տանելով իր հետ իր երկու եղբորդիներին, Ղուկասին և Միքայելին, որոնք ուսում էին ստացել Հոլմոմ և ծանոթ էին եվրոպական գիտություն և լեզուներին¹³:

Սկսվեց Ամստերդամի տպագրական երկրորդ շրջանը, որ ավելի բեղմնավոր էր և գրական տեսակետից ավելի զնահատելի, քան Ոսկանի շրջանը:

Հայ տպագրիչներին այս անգամ չեն անհանգստացնում նյութական և բարոյական դրկանքները և նրանք Ոսկանի կրած տանջանքներին անժանոթ են մնում: Նուրիջանյան ընտանիքը, Թովմա եպիսկոպոսի ղեկավարությամբ և Մատթեոսի եռանդուն գործակցությամբ, հաստատում է մի շատ բարեկարգ տառերով հարուստ տպարան, որ և բազմաթիվ հրատարակություններ է անում, սկսած 1695 թվականից: Դրանց մեջ նշանավոր է մանավանդ «Համատարած աշխարհացոյց» անունով մեծ քարտեզը, առաջինը հայերեն լեզվով: Բայց վանանդեցի եպիսկոպոսին էլ վիճակված էր Մարեցու, Ոսկան վարդապետի բախտը: Հասած լինելով խոր ծերության, նա մտածում է վերջ գնել իր հրատարակություններին և վերադառնալ հայրենիք¹⁴: Բայց հիվանդանում է և վախճանվում (1710 թ.)¹⁵: Տպարանը շարունակում է այնուհետև էլ գործել Ղուկասի ղեկավարությամբ և հայ վաճառականների գրամական օժանդակությամբ, մինչև որ փակվում է 1717 թվականին:

Այսբան ահա բեղմնավոր էր տպագրական գործունեությունը XVII դարի երկրորդ կեսում: Միաժամանակ հայերեն գրքեր հրատարակվում էին և Վենետիկում, Հոլմոմում: Եվրոպայից, բայց մասնավորապես Ամստերդամից նավերը հաղարներով, տասնյակ հաղարներով գրքեր էին տեղափոխում Արևելք, ուր նրանք տարածվում էին հայության մեջ: Այսպես էր հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Եվ այդ ճակատագրի մեջ մխիթարականը միայն գրքերի այդ հարստությունը չէր: Վերածնության հույներ են սկսվել նույն դժբախտ ժողովրդի մեջ: Լուսավորության և բարեկարգության ավելացումը առաջ է քաշում և քաղաքական գործունեությունը: Բոլորովին պատահական զուգահեռություն չէ, որ հայերեն տպագրության զարգացման հետ միայն հայ իրականության մեջ երևան է գալիս Իսրայել Օրին, որ բարձրացնում է Պարսկական Հայաստանի ազատագրության գրոշակը:

XVIII ԴԱՐ

Հայկական տպագրության զարգացումը այս դարում ավելի մեծ դարկ է ստանում, ընդունելով մշտական, հաստատուն երևույթի կերպարան: Այլևս չեն գերակշռում պատահական հատուկոր հրատարակությունները այս կամ այն քաղաքում: Կազմվում են տպագրական կենտրոններ, որոնք միաժամանակ և գրական կենտրոններ են: Այնպես որ մենք կարող ենք թողնել մասնավոր երևույթները և տեսնել գլխավոր կենտրոններ:

1

ԻՏԱԼԻԱ

Հրատարակությունների քանակի և որակի կողմից առաջնությունը պատկանում է դարձյալ Իտալիային և հատկապես Վենետիկին:

Այստեղ գործում են իտալական տպարաններ, որոնք ունենին հայերեն տառեր: Այս տպարաններին էին դիմում հայ հրատարակիչները, որոնք և հատուկ այդ նպատակով ճանապարհորդում էին Վենետիկ: Թարգմանական և ինքնուրույն հրատարակությունները, զանազան տեսակ բովանդակություններով, բազմաթիվ են. տպվում են խոշոր հատորներ: Զեռնարկողները մասնավոր անհատներ են, որոնք գլուխ են բերում իրենց հրատարակությունները վաճառական հայերի տված նպաստներով:

1713 թվականին Վենետիկը շրջապատող փոքրիկ կղզիներից մեկի վրա, որ հին ժամանակներից կրում էր ս. Ղազար անունը, հաստատվեց հայ կաթոլիկ վարդապետների մի միաբանություն, որի հիմնադիրն էր Մխիթար Սեբաստացին¹⁶ և որ հենց այդ անունով էլ կոչվեց Մխիթարյան միաբանություն: Նա կազմվել էր Կ. Պոլսում 1701 թվին, գլխավորապես քարոզչական նպատակով, ինչպես էին մյուս կաթոլիկ վանական միաբանությունները: Հալածանքների և այլ աննպաստ հանգամանքների պատճառով տեղափոխվելով Վենետիկ, նորակազմ միաբանությունը այստեղ քարոզչական միջոցներին ավելացրեց և գրականությունը, որ գնալով ավելի և ավելի զարգացավ, բռնեց առաջնակարգ տեղ, ետ մղելով, երկրորդական դարձնելով քարոզչության մյուս միջոցները, այն է՝ մխիթնարությունը և դպրոցական գործունեությունը:

Միաբանությունը հետզհետե դարձավ գրական մի հիմնարկություն, հրատարակչական լայն նախաձեռնությամբ և մի կաթոլիկ վանքին ներելի գիտնականության շափերով:

Երկար ժամանակ նա իր գրքերը տպագրում էր Վենետիկի իտալական տպարաններում: Ինքը՝ Մխիթար աբբան ձեռնարկեց մի քանի խոշոր հրատարակությունների: Այսպես, նրա մեծագիր պատկերազարդ Աստվածաշունչը, բայց մանավանդ նրա կազմած «Հայկազյան» մեծ բառարանը, որի մեջ առաջին անգամ հավաքվում էին հայ լեզվի հարստությունները:

Մխիթարի մահից հետո գրական գործունեությունը ս. Ղազարի կղզում շարունակվեց ավելի մեծ եռանդով: Մխիթարյանները գտնում էին գրական մեկնաբաններ, որոնց առատ օժանդակություններով տպագրում էին իրենց ինքնուրույն և թարգմանական աշխատությունները: Հայոց լեզվի ուսումնասիր-

րությունը հասավ բարձր աստիճանի և շնորհիվ գլխավորապես այդ հանգամանքի՝ Մխիթարյանները ձեռք բերին ամբողջ հայության աչքում առաջնակարգ հեղինակություն:

Մինչև XVIII դարի վերջերը լույս տեսած Մխիթարյան հրատարակությունների մեջ ամենանշանավորն է Չամչյանի «Հայոց պատմությունը», բաղկացած երեք խոշոր հատորներից, որոնք մի ամբողջ դարագլուխ կազմեցին մեր գրականության և բարոյական վերածնության մեջ: Մխիթարյան գրականության ազդեցությունը ահագին էր ամբողջ հայության վրա: Կարելի է ասել, որ XVIII դարի երկրորդ կեսից մեր ամբողջ գրականությունը մտնում է մի երկարատև շրջանի մեջ, որ պետք է անվանել «Մխիթարյան դար»:

Ահա ինչ էր անում հայ տպարանը՝ հայ հայրենիքից այնքան հեռու մի տեղ, ինչպիսին է Վենետիկը: Նա արհամարհում էր տարածությունները և տիրապետում էր մտքերի վրա: Եվ Մխիթարյանները, լավ ըմբռնելով իրենց ահագին հեղինակության և տիրապետության գաղտնիքը, գնեցին Ամստերդամում Թովմա Վանանդեցու տառերը ու իրենց կղզում բաց արին իրենց սեփական տպարանը:

Վենետիկի այս եռանդուն գործունեության դիմաց շատ աննշան էր Հռոմի Պրոպագանդայի տպարանի գործունեությունը¹⁷, որ արտահայտվում էր միակողմանի նեղ կրոնական հրատարակությունների մեջ:

2

ԱՎԱՏՐԻԱ

1774-ին ս. Ղազար կղզում ներքին խռովություններ սկսվեցին, և Մխիթարյան վարդապետներից մի քանիսը ռուսականության ձեռքով հեռացվեցին Վենետիկից: Նրանք կանգ առան Տրիեստ քաղաքում, որ կար հայ վաճառականների մի փոքրիկ գաղութ: Այդտեղ նրանք վանք շինեցին, ավստրիական Մարիա-Թերեզա կայսրուհուց ստացան մի շարք արտոնություններ, որոնցից մեկն էր տպարան պահելը:

Անջատված Մխիթարյանները Տրիեստի իրենց տպարանում սկսում են գրական մրցակցություն ս. Ղազարի հետ: Բայց նրանք աղքատ էին և սակավաթիվ, ուստի կարողացան փոքր քանակությամբ հրատարակություններ անել:

3

ԹՈՒՐԻԱ

Բաղեշի գրական դպրոցի աշակերտներից էր Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը, որի ժամանակ (1715—1741) Կ. Պոլսում վերանորոգվեց տպագրությունը և բավականաչափ առաջադիմություն արավ, որ այնուհետև էլ կանգ չառավ: Գործում էին մի քանի տպարաններ, որոնք մինչև XVIII դարի վերջը տվին բաղմամբիվ հրատարակություններ, շատերը խոշոր, բաղմածախս:

Կ. Պոլսից դուրս՝ Զմյուռնիայի հայ գաղութն է, որ տպագրության հիմք է դնում, բայց դեռ առանձին աչքի ընկնող դեր չէ կատարում հրատարակչական գործի մեջ:

4

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Նոր Զուղան միշտ արտոնված ապահով գրության մեջ չմնաց: Շահ-Աբասի ժառանգները կեղեքում էին վաճառականներին, իսկ XVIII դարի առաջին քառորդում այդ հռչակավոր առևտրական գաղութը ահագին ավերանքների մատնվեց աֆղանների արշավանքի ժամանակ: Աղքատացավ Զուղան, նրա խիզախ վաճառականներից շատերը անցան Հնդկաստան, ուր գաղութներ հաստատեցին զանազան կողմերում և սկսեցին հարստանալ:

Այդտեղ էլ, այդքան հեռավոր մի տեղ, ջուղայեցի վաճառականները շարունակեցին առաջնակարգ դեր խաղալ հայ կյանքի մեջ: Նրանք օգնում էին իրենց հեռավոր հայրենիքին և միաժամանակ իրենց մեջ էլ զարգացնում էին կրթական-կուլտուրական հիմնարկությունները:

1770 թվականին այդ վաճառականներից մեկը, Հակոբ Շահամիրյան, Մադրաս քաղաքում բաց է անում տպարան և հրատարակում է մի քանի ինքնուրույն հեղինակություններ¹⁸, որոնք մեր գրականության պատմության մեջ մի բոլորովին նոր երևույթ են կազմում:

Շահամիրյանի տպարանի փակվելուց հետո Մադրասի հայ քահանա Հարություն Շամվոնյանը 1789-ին հիմնում է նոր տպարան, որ պահպանում է իր գոյությունը մինչև XIX դարի քսանական թվականները: Շամվոնյանի կատարած բոլոր գործերից ամենանշանավորն այն է, որ նա առաջին հայերեն պարբերական հրատարակության, այն է՝ «Աղդարար» ամսագրի հիմնադիրն ու խմբագիրը հանդիսացավ (1794):

5

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Իր սկզբնավորությունից ի վեր հայկական տպագրությունը ոչ մի փորձ չէր արել հայրենիքում հաստատվելու: Պատճառները բացատրեցինք վերևում:

Բայց ահա XVIII դարի երկրորդ կեսում տեղի է ունենում այդպիսի մի փորձ: 1763 թվին էջմիածնում կաթողիկոս դարձավ Սիմեոն Երևանցին, մի շատ գործույն հոգևորական, որ բաղմատեսակ բարեկարգություններ մտցրեց էջմիածնի կառավարության մեջ:

Սիմեոնը առանձին ուշադրություն դարձրեց և տպագրական գործի վրա: Հնդկահայ վաճառականների տված գումարներով նա էջմիածնում հիմնեց ոչ միայն տպարան, այլ, որ ավելի զարմանալի է, նաև թղթի գործարան, որի համար նա հատուկ վարպետներ բերել տվեց Եվրոպայից:

Անկասկած, Սիմեոնը, ձեռնարկելով այդ երկու նշանավոր հիմնարկություններին, նպատակ ուներ նաև դիմադրել կաթոլիկ Մխիթարյանների գրական խիստ ազդեցությանը: Սակայն էջմիածինը թե՛ քաղաքական հանգամանքների և թե՛ իր կրթական պատրաստության շնորհիվ այնպիսի մի միջավայր չէր, որ կարողանար այդպիսի մի մրցություն առաջ տանել: Թղթի գործարանը երկար գոյություն չունեցավ: Իսկ տպարանը թե՛ Սիմեոնի և թե՛ նրա հաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսի օրով կարողացավ մի քանի հրատարակություններ անել, որոնց մեջ փոքրիշատե աչքի ընկնողը Սիմեոնի շարագրություններն են:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Նույն Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակներից առանձին կարևոր նշանակություն է ստանում Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայությունը, որի առաջնորդ է նշանակում Սիմեոնը, իր աշակերտ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուժյանին:

Ամենահին գաղթականությունը Ռուսաստանում Աստրախանի հայությունն էր: Նրան XVIII դարում ավելանում են մի շարք նորերը՝ Մոզդոկ, Ղզլար, Նոր Նախիջևան և այլն: Հայ գաղութներ են հաստատվում և Մոսկվայում ու Պետերբուրգում:

1780-ական թվականների սկզբում, ջուղայեցի մի հայ վաճառական, Գրիգոր Խալիլյան անունով, Ամստերդամում գնում է հայերեն տառեր և, տանելով Պետերբուրգ, բաց է անում այստեղ տպարան: Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուժյանը եռանդուն աջակցություն է ցույց տալիս նրան և տպարանը հետզհետե բաց է թողնում մի շարք հրատարակություններ: 1789-ին, երբ Խալիլյանը այլևս անկարող է լինում շարունակել իր գործը, Արղուժյանը գնում է նրա տպարանը և տեղափոխում է ս. Խաչ վանքը, որ նա շինել էր Նոր Նախիջևանի մոտ, բաց անելով այդտեղ և դպրոց¹⁹:

Արղուժյանին էլ ղեկավարում էր նույն ձգտումը — մրցել Մխիթարյանների դեմ, դարձնելով ս. Խաչ վանքը մի նոր ս. Ղազարի կղզի: Բայց այստեղ էլ, իհարկե, չի հաջողվում և չէր էլ հաջողվի մի այդպիսի մրցություն: Ս. Խաչ վանքի տպարանը գործում է մինչև 1794 թվականը: Հրատարակում է մի շարք գրքեր:

Այնուհետև տպարանը փոխադրվում է Աստրախան: Առաջին տպարանն է նա Աստրախանում, տպագրում է մի քանի հայերեն և ռուսերեն գրքեր և իր գոյությունը պահպանում է մինչև XIX դարի քսանական թվականների վերջը:

Ե

XIX եւ XX ԴԱՐՆԵՐ

Որքան և մեծ էին նախորդ երեք դարերում գործադրված ջանքերը, որքան և եռանդուն ու անձնուրաց էին հայ տպագրիչները, բայց այդ երկար ժամանակամիջոցում տպագրված գրքերի թիվը, այնուամենայնիվ, մեծ չէր: Ամենաշատը դուրս էին գալիս մի 600 կտոր²⁰: Երեք դարերի գործերով չէր կարելի, ուրեմն և, մի համեստ գրադարան կազմել:

Այդքան գրքերի մեծագույն մասը վերաբերում է տասնութերորդ դարին, մանավանդ, նրա երկրորդ կեսին: Հայ տպագրության իսկական զարգացումը, հայ գրականության իսկական մեծ ծավալումը XIX դարի գործն է:

Զարգանում է կյանքը, զարգանում են հաղորդակցության միջոցները, շարժումներ են առաջանում հայ ժողովրդի մեջ, և տպագրական մամուլը գործում է տենդային եռանդով: Ստեղծվում է իսկական գրականությունը: Տպագրական կենտրոնները ավելի ևս բազմանում են, ավելի երկարատև գործունեություն են հաստատում: Մինչև մեր օրերը կատարված վիթխարի գործի մասին գեթ հարեանցի հասկացողություն կազմելու համար մեզ մնում է դարձյալ հիշատակել գլխավոր կենտրոնները միայն:

ԻՏԱԼԻԱ

Դարի սկզբից առաջավոր, անմրցակից տեղը հայ տպագրության մեջ դարձյալ պատկանում է այն քաղաքին, ուր նա սկիզբ էր առել, այսինքն՝ Վենետիկին: Մխիթարյան Միաբանությունն է այդ գործի միակ տերը, և նրա տպարանն է, որ դեռ տիրապետում է ամբողջ հայության վրա: Հրատարակվում են խոշոր, բազմահատոր գրքեր, արդյունք հսկայական աշխատասիրության: Թարգմանականից ավելի ինքնուրույն է տիրապետում:

Մխիթարյանները, լավ զգալով, որ մենաշնորհը իրենց է պատկանում, աշխատում էին, որքան այս թույլատրված կարող է լինել մի կաթոլիկ վանքի, բազմակողմանի դարձնել իրենց հրատարակությունները, որպեսզի բավարարություն տված լինեն կյանքի բոլոր պահանջներին: Վենետիկում է, որ հրատարակվել է սկսում երկրորդ հայերեն պարբերականը՝ «Դիտակ Բյուզանդյան» անունով: Հրատարակվում է երկհատոր «Հայկադյան նոր բառագիրքը», հայ տպագրության փառքն ու պարծանքը: Գրականության այլևայլ ճյուղերի մեջ՝ կրոնական, գիտական, դաստիարակչական, գեղարվեստական, հանդես են գալիս հայ ազգի պատկառանքը վաստակած անուններ՝ Ինճիճյան, Ազոնց, Գաբրիելյան, Ավգերյան, Թովմաճյան, Բագրատունի, Հյուրմյուզ, Ալիշան, Քաջունի և այլն, և այլն: 1843-ից սկսվում է «Բազմավեպ» ամսաթերթի հրատարակությունը, որ շարունակվում է մինչև այսօր: Անհնարին է նույնիսկ մի մոտավոր աղոտ հաշիվ տալ գրական այն բոլոր երևույթների մասին, որ հանդես է բերել ս. Ղազարի մամուլը մինչև այսօր:

Այսքան մեծագործ մի տպարան արժանապես գնահատվել է, վարձատրվելով դանադան եվրոպական ցուցահանդեսներում: Մինչև 60-ական թվականները Մխիթարյան տպարանը գործ էր ածում միատեսակ, հին ձևի տառեր: Այնուհետև նա յուրացրեց ուրիշ տեղերում (գլխավորապես Փարիզում) պատրաստված տառերի նորաձևությունը: Իսկ վերջին տարիներս նա իր սեփական շատ հաճելի նորաձևությունն է մտցրել տառերի մեջ:

«Մխիթարյան դարը», այսինքն՝ ս. Ղազարի համատարած գրական ազդեցությունը սկսեց թուլանալ 1850—1860-ական թվականներից, երբ մեզանում զարգացավ աշխարհիկ դաստիարակությունը, բերելով իր հետ և համապատասխան գրականության պահանջ: Ներկայումս ս. Ղազարի վանքը իր անցյալովն է ապրում և արդեն չափազանց համեստ տեղ է բռնում հայ գրականության մեջ:

2

ԱՎՍՏՐԻԱ

Տրիեստի Մխիթարյան միաբանությունը, Նապոլեոնի արշավանքների հետևանքով, ստիպված եղավ 1811-ին տեղափոխվել Վիեննա մայրաքաղաքը, տանելով իր հետ իր տպարանը:

Այս տպարանն էլ շատ նշանավոր դեր է կատարել մեր կյանքի մեջ իր հրատարակություններով, որոնք թեև Վենետիկի հրատարակությունների չափ բազմաթիվ ու բազմակողմանի չեն, ինչպես և նրանց պես շատ տարածված

չեն եղել, բայց ուրիշ ուղղություն, ուրիշ դպրոց են ներկայացնում, մնալով հանդերձ, ընդհանուր առմամբ, դարձյալ Մխիթարյան, այսինքն՝ վանական:

Վիեննայի տպարանական գործերից կհիշատակենք «Եվրոպա» լրագիրը և «Հանդես ամսօրյա» ամսագիրը, որ այժմ էլ հրատարակվում է: Նշանավոր է նաև վիեննացիների հրատարակած մեծ Երկրագունդը: Գրական աշխատություններով և տպարանական գործունեությամբ անուն են հանել Գաթրճյանը, Այսրնյանը, նորերից՝ Տաշյանը, որի «Ցուցակ ձեռագրաց» խոշոր աշխատությունը տպարանի գլուխգործոցը կարող է համարվել:

Վիեննական տպարանի մի խոշոր գործն էլ այն է, որ նա տառեր է հայթայթել բազմաթիվ հայ տպարանների թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Եվրոպայում, նույնիսկ և Ամերիկայում: Այսօր էլ այդ տառերից շատերը դեռ գործածական են: Բայց պետք է ասել, որ վիեննացիները միևնույն ժամանակ, շատ պահպանողական են տառերի ձևի կողմից: Այսօր էլ նրանք գործ են ածում և այնպիսի տառեր, որոնց մայրերը դեռ Տրիեստի ժամանակներին են պատկանում:

3

ՖՐԱՆՍԻԱ

Վենետիկից և Վիեննայից հետո հայ տպագրության պատմության մեջ նշանավոր տեղ բռնում է Ֆրանսիայի և առհասարակ ամբողջ աշխարհի մայրաքաղաք Փարիզը, եթե ոչ իր տպագրած գրքերի քանակով և որակով, գոնե այն խոշոր, անգնահատելի բարեկարգություններով, որ նա մտցրեց հայ տառերի ձևերի մեջ:

Դեռ դարի սկզբից մենք տեսնում ենք Փարիզի մեջ մի երկար շարք հայերեն հրատարակություններ, որոնք տպագրվում են գլխավորապես պետական բազմալեզվյան տպարանում: Աշխատողներն են թե՛ հայեր և թե՛ ֆրանսիացի հայագետներ:

Իսկ 1850-ական թվականներին սկսվում է մի ամբողջ եռանդուն շարժում: Այդտեղ, Փարիզում է Մուրադյան վարժարանը, այդտեղ, ֆրանսիական բարձրագույն դպրոցներում են ուսում ստանում թուրքահայ երիտասարդները: Մուրադյան վարժարանի ուսուցիչներից երեքը, Մխիթարյան վարդապետներ՝ Սարգիս Թեոդորյան, Գաթրիել Այվազյան և Ամբրոսիոս Գալֆայան, միաժամանակ հիմք են դնում գրական-հրատարակչական գործունեության: Նրանց գործակից է հանդիսանում մի թուրքահայ, Ճանիկ Արամյանը, տաղանդավոր, եռանդոտ մի արհեստավոր (սկզբում դերձակ), որ նվիրվում է տպարանական գործին և ցույց է տալիս նրա մեջ նուրբ ճաշակ, գեղեցկագիտության մեծ պաշար:

Արամյանն արդեն փորագրել էր տվել հայերեն նոր տեսակի տառեր՝ դանադան մեծությունների: Դրանք ձևով շատ չէին տարբերվում տպագրական այն տառերից, որոնք գործածության մեջ էին մեզանում սկզբից և եթե: Ֆրանսիական նուրբ և քնքուշ ճաշակը տվել էր այդ տառերին գեղեցիկ, համաչափ տեսք, բայց որ գլխավորն է՝ փոխել, գեղեցկացրել էր մեր հին անճոռնի գլխատառերը: Մտեղծագործող երևակայությունը թուրքահայ արհեստավորին և նրա ցուցմունքներով գործող ֆրանսիացի փորագրիչներին թելադրել էր տառե-

րի մի բազմազանություն, որ ամբողջ մի ճոխություն էր մտցնում հայ տպագրության մեջ:

Այդ բարեկարգությամբ մի նոր դարազուլիս է ստեղծվում մեր տպագրության մեջ: Մինչև այդ գոյություն ունեւր տառերի ավանդական մի ձև, որ թեև արտահայտում էր զանազանություն ներկայացնող փոփոխություններ, բայց իր հիմնական բնավորությամբ մի էր և անփոփոխ: Ընդհանրապես գործունեությունը վերջ է դնում հնություն, ավանդականին և սկսվում է նորը, ճոխագույնը: Այդ կողմից նրա պես մի ուրիշ մեծ գործիչ չէ ճանաչում մեր տպագրությունը:

Վերոհիշյալ երեք վարդապետները նույնպես նորատեսակ տառեր են գծագրում և փորագրել տալիս, աշխատելով բոլորովին նոր սկզբունք իրականացնել, այն է՝ տառերը ուղղաձիգ են, ոչ թեքված, ավելի կլոր ձև ստացած, նմանվելով իրենց գծագրություններով լատինական տառերին: Փարիզյան այս գեղեցիկ վերանորոգությունը ընդմիշտ վճռում է հայ տպարանից գրաշարներին այնքան դժվարություններ պատճառող պոչավոր տառերը, ծոցագրերը, կոտրվող տառերը: Այլևս հայ տպագրությունը կվերապական ազգերի տպագրության աստիճանից ցած չէ: Նա ունի տառերի մի ճոխ բազմազանություն, սկսած ամենափոքրից (տպարանական լեղվով՝ նոնպարելլ) մինչև շատ խոշորները և ամենքը գեղեցիկ, նուրբ:

Այսօր էլ մեր տպարաններում Արամյանի և երեք վարդապետների տառերն են տիրապետում: Այդ ժամանակներից հետո փորձեր են եղել նոր-նոր ձևեր հնարելու, բայց ոչ ոք չէ կարողացել գերազանցել փարիզյան ձևերը:

Արամյանի տպարանը Փարիզում գործել է 1854—1861 թվականները: Յոթ-ութ տարիների ընթացքում այդտեղ կենտրոնացած էր մի եռանդուն գործունեություն, որ տալիս էր պարբերական հրատարակություններ, մեծ ու փոքրիկ գրքեր, որոնք այսօր էլ հայ տպագրության գերազանց գեղեցկությունն են ներկայացնում: Գուցե միայն Վենետիկը կարողացած լինի մրցակից հանդիսանալ այդ տպագրությունների վերաբերմամբ, այն էլ այն պատճառով, որ նա ձեռք բերեց Փարիզյան տառերից մի քանի տեսակներ և սկսեց նրանցով տպագրություններ անել:

1861 թվին Ճանիկ Արամյանը իր տպարանը տեղափոխեց Մարսել, բայց այդտեղ երկար չմնաց և տարավ իր ամբողջ գործը Կ. Պոլիս²¹, ուր մինչև իր մահը (1879) և այնուհետև էլ մինչև վերջին ժամանակներս նրա տպարանը առաջինն էր, և նրա տառերը դուրս մղեցին բոլոր ուրիշ տեսակ տառերը: Այսօր ամբողջ Կ. Պոլիսը Արամյան տառեր է (աննշան բացառությամբ) գործ ածում:

Արամյանից հետո Փարիզում տպարան բաց արավ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը²²: Նրա հեռանալուց հետո դադարում է հայերեն տպագրությունը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մեջ մինչև 1890-ական թվականների կեսը: Այս ժամանակները հայկական ահռելի կոտորածներից փախած հայ մտավորականներից շատերը հաստատվեցին Փարիզում և վերանորոգեցին հայ տպագրությունը, բայց, իհարկե, ոչ նախկին (Արամյանի ժամանակի) փայլով: Հրատարակեցին ամսագրեր (Կ. Բասմաշյանի «Բանասեր», Ա. Զոպանյանի «Անահիտ», «Համալսարան» և այլն), գրքեր: Ներկայումս հայերեն հրատարակություններով Փարիզում զբաղվում է միայն Արշակ Զոպանյանը:

Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքն էլ, որ խոշոր առևտրական կենտրոնն է, նշանավոր դեր է կատարել հայ վաճառականների համար և իր տեղն ունի նաև XIX դարի մեր տպագրության մեջ: 1885 թվականից այդտեղ հաստատվեց թուրքահայ հայտնի գործիչ և գրող Մկրտիչ Փորթուգալյանը և հիմնեց իր «Արմենիա» թերթը, որ այսօր էլ գոյություն ունի և որ մեր նորագույն պատմության մեջ գրավում է արժանավոր տեղ իր կատարած դերով:

4

ԹՈՒՐԿԻԱ

XVIII դարում Կ. Պոլսի մեջ բացված տպարաններից մի երկուսը գործում էին և XIX դարի առաջին տասնամյակներում: Սակայն գրականությունը համարյա ոչնչով չէ տարբերվում նախընթաց դարի գրականությունից՝ մինչև քառասնական թվականները:

Այդ ժամանակից Կ. Պոլսը սկսում է կերպարանափոխվել: Թուրքական հին բռնակալությունը թուլանում է, ընդունում է եվրոպական մի քանի սկզբունքների կիրառությունը: Այդ ժամանակներն էլ (1833—1855) սկիզբ է առնում և առաջանում է Կ. Պոլսի հայոց մամուլը («Լրոյ գիր», «Ազատարար Բյուզանդյան», «Ազատարեր», «Սուրհանգակ Կ. Պոլսի», «Հայաստան», «Մասիս», «Նույան Աղավնի» և այլն): Վերանորոգության պահանջը զգալի է թե՛ պետական կազմակերպության և թե՛ հասարակական առաջավոր խավերի մեջ:

Հայկական կյանքը եռուն շարժումների ասպարեզ է դառնում: Եվրոպական կրթության հետ նոր սերունդ է առաջանում: Գրականությունը նոր աշխարհիկ սկզբունքների վրա է հաստատվում: Զարգանում է լրագրությունը: Հրապարակական խոսքի անհրաժեշտությունը զգացված է այնպիսի մեծ շափերով, ինչպես ոչ մի ուրիշ հայաբնակ վայրում: Ղրիմի պատերազմից հետո քաղաքական շարժումները Թուրքիայի մեջ ավելի ընդարձակվում են և նույնիսկ խրախուսվում թուրք կառավարության կողմից: Հայերի մեջ սկսվում է այն մեծ շարժումը, որ ստեղծում է թուրքահայերի ազգային սահմանադրությունը:

Այս բոլոր հանգամանքները դարձնում են Կ. Պոլսը մի մեծ և չափազանց կարևոր կենտրոն, որ թեև հայության համար մի գաղթավայր է, բայց կենտրոնացնում է իր մեջ ամբողջ թուրքահայության միտքն ու կուլտուրական-քաղաքական շահերը: Այն դիրքին համեմատ էլ տպագրությունը գնալով ընդարձակ չափեր է ընդունում: Կա մի ժամանակ, և այս 60-ական և 70-ական թվականների շրջանն է, երբ Կ. Պոլսի հետ մրցել չէ կարող հայաբնակ և ոչ մի վայր, մասնավորապես պարբերական մամուլի կողմից:

Քաղաքական շարժումները զարգացնում են հայրենասիրության գաղափարը, հասցնելով նրան ամենաբարձր աստիճանի, ազգամոլության: Բանաստեղծությունը համարյա միայն այս շեշտերով է ապրում, եթե չհաշվենք Պեշիկթաշլյանի և Դուրյանի քնարերգությունները, թատերագրությունն ու վիպագրությունը թույլ են, չեն տալիս աչքի ընկնող գործեր:

Իրենց գործունեությամբ անուն ստացած տպարաններ են Արապյան, Մյուհենտիսյան, Արամյան (որ, ինչպես տեսանք, մի ամբողջ հեղափոխու-

թյուն է մտցնում մեր տպագրական գործի մեջ), Գալֆայան, Քյուրքճյան, Պոյաճյան:

Ութսունական թվականներից գրական շարժումն ընդունում է նոր ուղղություն: Առաջանում է և դարգանում իրապաշտ դպրոցը վիպագրության մեջ (Արփիարյան, Զոհրապ, Հրանտ, Բաշալյան, Կամսարական), տրամադրությունների բանաստեղծությունը մի շարք երիտասարդ գրողների անուններ է հայտնի դարձնում (Չոպանյան և ուրիշներ): Պարբերական մամուլը ներկայանում է մեծ օրաթերթերի կերպարանքով («Արևելք», «Մասիս», «Հայրենիք»):

Սակայն այդ գրական կենդանությունը, հազիվ մի 10—15 տարի տևելուց հետո, խեղդվեց Արդուլ Համիդի գաղափարային բռնակալության ճանկերում: Դաժան հալածանքների ենթարկվեց միտքը: Գրողներից շատերը փախան, մամուլի և գրականության համար սկսվեց մի անկում, մի ողորմելի, նույնիսկ անպատիվ կացություն, որ շարունակվեց մինչև 1908 թվականը, երբ ընկավ Համիդի բռնակալությունը և հայտարարվեց մամուլի ազատություն:

Կ. Պոլսի հայ տպարանները նորից տենդային գործունեություն սկսեցին: Պարբերական հրատարակությունները իրար ետևից բսնում էին սունկի արագությամբ, գրքերը, բրոշյուրները հրապարակ էին թափվում մեծ առատությամբ: Նույնիսկ հեղափոխական կուսակցությունները հիմնեցին իրենց օրգանները, որոնք ներկայումս ամենից ազդեցիկներն են Թուրքիայում: Բայց չէ կարելի ասել, թե շատ զարգացավ և գեղեցիկ գրականությունը: Նախկին շրջանում անուն հանած հեղինակների անունների վրա (Սիպիլ, Զապիլ, Զարդարյան) քիչ անուններ ավելացան: Քաղաքական կյանքն է, որ սահմանադրական Թուրքիայում կլանում է մյուս բոլոր մտավոր շահերը:

Համիդյան շրջանում Կ. Պոլսի հայ տպարանների մեջ հայտնի անուն ստացան Մատթեոսյան, Պերպերյան, Տեր-Ներսիսյան և ուրիշները:

Կ. Պոլսից դուրս հայ տպագրական ամենանշանավոր կենտրոնն է Զըմյուռնիան:

1830-ական թվականների վերջերում այդտեղ հաստատված ամերիկացի բողոքական միսիոնարները բաց են անում տպարան, սկսում են հրատարակել «Շտեմարան պիտանի գիտելյաց» անունով պարբերական հանդեսը աշխարհաբար լեզվով: Հանդեսը մի քանի տարի գոյություն պահպանեց: Բայց միսիոնարները այնուհետև էլ շարունակեցին իրենց գրական գործունեությունը և հրատարակեցին կրոնական բարոյագիտական գրվածքների մի մեծ բազմություն, համարյա բացառապես թարգմանական:

Զմյուռնիայի հայ մտավորականությունը խմբված էր տեղային Մեսրոպյան վարժարանի շուրջը: Նա էլ սկսում է գործել և 1840 թվականից սկսում է հրատարակել «Արշալույս Արարատյան» թերթը (խմբագիր Ղուկաս Պալտաղարյան), որին վիճակված էր մի բացառիկ դեր կատարել մեր մամուլի պատմության մեջ: Չնայած իր փոքր դիրքին, նա, հրատարակվելով շաբաթ մեկ անգամ, ազդեցիկ դեր ստացավ իբրև լուրջ և լավատեղյակ հրատարակություն, որ տեղեկություններ էր տալիս ամեն տեղ ցրված հայերի և, մասնավորապես, Հեղհաստանի հայերի կյանքից: Լրագիրը հրատարակվեց և իր խմբագրի մահից հետո էլ, մինչև 1886 թվականը:

1860-ական թվականների շարժումները մեծ ոգևորություն են առաջացնում և Զմյուռնիայի փոքրաթիվ հայ գաղութի մեջ: Հրատարակվում են մի շարք պարբերականներ, որոնց մեջ երիտասարդ գրողները մեծ աշխույժով քարոզում են առաջադիմություն, եվրոպականություն:

Բայց Ձմյունիայի գրական շարժման սիրտը Տետեյան վաճառական եղբայրների հիմնած տպարանն էր: Տետեյանները հանդիսացան տպարանատեր-հրատարակիչներ՝ եվրոպական մտքով, միակ օրինակը հայերի մեջ, որ այլևս չկրկնվեց մինչև այսօր:

Նրանք սկսեցին մեծածախ, բազմահատոր հրատարակություններ, համարյա բացառապես թարգմանություններ եվրոպական վիպագրության (գլխավորապես իհարկե, ֆրանսիականի) այն ժամանակվա գլուխգործոցների: Այս կողմից զարմանալի մեծ է այդ նշանավոր հրատարակիչների կատարած դերը մեր գրականության պատմության մեջ: Տետեյան հրատարակությունները մեծ տարածում ստացան, ընթերցանության սերը զարգացրին, գրական-գեղարվեստական ճաշակ ստեղծեցին և այսօր էլ մեր գրադարանների մեջ իրենց պատկառելի տեղն ունեն: Եթե Կ. Պոլսի մրցակից լուսեր իր պարբերական մամուլի և գրականության ոչ գեղարվեստական ճյուղին վերաբերող հրատարակություններով, Ձմյունիան էլ, շնորհիվ Տետեյանների, բոլորովին անմրցակից էր ընթերցանության գրքերի, վեպերի կողմից:

Եվ որ զարմանալին է, այսօր մեծ գործ կատարած տպարանը, արհեստի տեսակետից, բավական խեղճ բան էր: Տպագրություններ կատարում էր ձեռքի մամուլի միջոցով, աղքատ էր տառերի կողմից, խեղճ ու անարվեստ էր:

Ձմյունիայի գրական շրջանը ավել է այնպիսի հմուտ թարգմանիչներ, ինչպես են Չիլինկարյան, Նուպարյան, Մամուրյան: Վերջինս միայն շնորհալի թարգմանիչ չէր, այլև տաղանդավոր հրապարակախոս և առհասարակ վերին աստիճանի բեղմնավոր գրական գործիչ:

Մեր պարբերական մամուլի պատմության մեջ պատվավոր տեղ է բռնում նրա «Արևելյան մամուլ» ամսագիրը, որ հիմնվեց 1872-ին և շարունակվեց մինչև 1909 թվականը²³: Մամուրյանը տպարանատեր էլ էր:

1908 թ. թուրքական հեղափոխությունը Ձմյունիայում էլ տպարանական գործի կենդանություն առաջացրեց: Հրատարակվում են թերթեր («Դաշինք», «Աշխատանք»): Ներկայումս այստեղ լույս է տեսնում «Հայ գրականություն» անունով մի զուտ գրական հանդես:

50-ական թվականների եռանդուն շարժումները հրաշքի նման մի երեվոյթ առաջացրին և հայ հայրենիքի խորքերում: Թուրքաց Հայաստանի հողը տպարանական մամուլ չէր տեսել Գուտենբերգից ի վեր: 50-ական թվականների երկրորդ կեսին էր, որ Մկրտիչ Խրիմյան վարդապետը (Հայրիկ) Կ. Պոլսից մի փոքրիկ տպարան տարավ՝ Վ ա ր ա գ ա վ ա ն ք ք, որը հրատարակում էր «Արծիվ Վասպուրականի» անունով տետրակներ ամսենամիտ: Հասկանալի է, թե այդպիսի մի տեղում որքան խեղճ ու կրակ բան պիտի լինեք տպագրությունը:

Բայց և այնպես, տպարանը մի ամբողջ փայլուն շերտ բաց տրավ դավառական մութ իրականության մեջ: Նրա մի փոքրիկ բաժինն էլ տեղափոխվեց Մոսկվայի և Կարապետ վանքը, ուր սկսեց հրատարակվել «Արծիվի Տարոնո» թերթը: Երկու պարբերականներն էլ գավառների թշվառ, հարստահարված ազգաբնակչության բերանը դարձան: Նրանք առաջին աղաղակներն էին, որ լսվում էին հայ երկրի խորքերից և ուշադրություն էին հրավիրում ժողովրդի ողբալի գրության վրա:

«Արծիվ Վասպուրականի» ամսագրի դադարումից հետո էլ Վարագի տպարանը մի ժամանակ գործում էր՝ Վ ա ն ու մ: Տպեց մի քանի գրքեր, որոնք շատ ուշագրավ են և կարող են գավառական գրականության նախահայրն անվանվել:

Այսօրան սքանչելագործ էր տպարանը: Գրականությունն ստեղծվում էր նույնիսկ այնպիսի խուլ անկյուններում, ուր մինչև նրա երևան գալը մահվան լուսություն էր տիրում:

Քառասնական թվականներին տպարան է բացվում և Երոսադեմի մի հայոց վանքում: Նա հրատարակում է գլխավորապես եկեղեցական և կրոնական գրքեր և լավ անուն է հանում այդ տպարանում:

Գրական գործունեությունը ավելի եռանդուն բնավորություն ստանում է Եսայի պատրիարքի ժամանակ (1864—1885): 1869-ից Միաբանությունը սկսեց հրատարակել իր ամսագիրը՝ «Սիրոն» անունով, որ 7 տարի շարունակվեց²⁴: Հրատարակությունները կրոնական բովանդակությամբ էին, բայց նրանցից շատերը լուրջ ձեռնարկություններ են: Տպարանական գործին պատիվ բերող հրատարակություն է «Համաբարբառը»:

Ներկայումս տպագրությունը Երոսադեմում միանգամայն ընկած է:

Գրական մի վանք էլ Կ. Պոլսի մոտերքում է գտնվում՝ Արմաշի վաթսունական թվականների երկրորդ կեսից այդտեղ սկսում են հրատարակել «Հույս» անունով ամսագիրը, բավական հետաքրքրական բովանդակությամբ: Նրա մեջ տպված թարգմանական մի քանի վեպեր լույս են տեսնում առանձին հրատարակությամբ:

1908 թվականի հեղափոխությունը հնարավորություն տվեց, որ թուրքահայ գավառը իր ձայնն ունենա երկրի ընդհանուր քաղաքականության մեջ: Եվ այսպիսի իրավունք ստացած մի ժողովուրդ ամենից առաջ, իհարկե, տպագրական մամուլի կարիք պիտի զգար: Հետզհետե էրգումը, Խարբերողը, Վանը, Մարզվանը, Նիկոմիդիան հայ տպարաններ ունեցան, որոնք և գործում են մինչև այսօր: Բնորոշ հանդամանք է, որ այդ տեղերում լույս են տեսնում միմիայն պարբերական հրատարակություններ* և գրականություն, լայն մտքով, դեռ գոյություն չունի Թուրքաց Հայաստանում:

Պատճառը, իհարկե, գրական ուժերի պակասությունն է: Մինչդեռ պարբերական հրատարակության համար բավական է մի քանի մարդկանց գործակցությունը: Այդ փոքրիկ պահանջին բավարարություն տվող գավառական տպարաններն էլ, մեծագույն մասամբ, խեղճ բաներ են:

ՌՈՒՍՍՍՏԱՆ

XIX դարի սկզբում, բացի Աստրախանի տպարանից, որ չէր էլ գործում, հայերեն տպարան կար և Պետերբուրգում: Նա պատկանում էր սարկավագ Հովհաննիսյանին և տպագրեց, ի միջի այլոց, Բրիտանական ընկերության ծախսով, Աստվածաշունչ, Ավետարան և այլն: Քսանական թվա-

* Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը. էրգում՝ «Հառաջ», Տրապիզոն՝ «Պոնտոս» և «Բժիշկ», Խարբերող՝ «Եփրատ», Մարզվան՝ «Հայկունի», Նիկոմիդիա՝ «Բյուքանիա», Վան՝ «Վանտոս» և «Աշխատանք», Ամասիա՝ «Ամասիա»:

կանների վերջերից այդ տպարանը անցնում է Լազարյան ճեմարանին և տեղափոխվում է Մոսկվա:

Այնուհետև հայերեն տպագրություններ Պետերբուրգում տեսնում ենք հիսնական թվականներին: Նրանք հրատարակվում են Յանսոն գերմանացու տպարանից: Այդ թվականներին է, որ Ռաֆայել Պատկանյանը (Գամառ-Քաթիպա) սկսում է վերին աստիճանի եռանդուն հրատարակչական գործունեություն: Ինքը, լինելով աղքատ ուսանող, կարողանում է, ահագին դժվարություններով, ոչ միայն առաջ տանել իր հրատարակությունները, այլև ձեռք բերել Յանսոնի տառերը և բաց անել սեփական տպարան, որ 60-ական թվականների առաջին կեսում բազմաթիվ հրատարակություններ է անում, դրանց մեջ և առաջին հայերեն լրագիրը Պետերբուրգում («Հյուսիս»):

Միաժամանակ Գիտությունների ակադեմիան էլ իր բազմալեզվյան տպարանում բաց է անում հայկական մի աղքատ բաժին, բաղկացած համարյա միայն երկու տեսակ հնաձև և տգեղ տառերից, որոնք այսօր էլ դեռ պահպանում են իրենց գոյությունը:

Ակադեմիայի տպարանի հայերեն բաժինը համարյա բացառապես նվիրված էր և է այժմ համալսարանի արևելյան ֆակուլտետում գործող հայագետների (Բերոյան, Քերովբե Պատկանյան, Մառ, Ադոնց և ուրիշները) և տպագրած ունի մեծ թվով հայագիտական աշխատություններ:

Ռ. Պատկանյանին, իբրև հրատարակիչ, հաջորդում է Միքայել Միսնաբոյանը, որ գնում է հայերեն տառեր և դրանցով մի շարք տպագրություններ է անում տեղական ուս տպարաններում: Ութսունական թվականներին հայերեն բաժինն ունի Սկորոխովի տպարանը, ապա բացվում է «Պուշկինյան» հայ տպարանը:

Սրանք են այն գործարանները, ուր կենտրոնացավ Պետերբուրգի հայ փոքրիկ գաղութի գրական գործունեությունը XIX դարի սկզբից մինչև մեր օրերը: Այդ գրականությունը, սակայն, մի աննշան բան չէ, այլ շատ պատվավոր տեղ է բռնում մեր նորագույն կյանքի պատմության մեջ: Նա բազմակողմանի է և ժամանակին մեծ ազդեցություն է թողել հայկական կյանքի վրա, ծառայելով նրա վերածնությանը:

Մի կողմ թողնելով գրքերը, մենք կհիշատակենք այստեղ Ս.-Գուլամիրյանի «Արաքս» պատկերազարդ հանդեսը, որ թեև երկար շարունակվեց և շատ գրքեր չտվեց, բայց այսօր էլ մնում է մի հատիկը մեզանում իր արտաքինով և բովանդակությամբ:

Ներկայումս գրական գործունեությունը Պետերբուրգում խլացած է:

Պետերբուրգից ավելի նշանավոր է հայերի տպագրական գործունեությունը Ռուսաստանի մյուս մայրաքաղաքում, Մոսկվայում:

Այստեղ էլ, դարի սկզբում, Լազարյան ճեմարանի տպարանից առաջ, հայերեն տառեր պահում էր և տպագրություններ անում էր Ավգուստ Սեմինի տպարանը, որից տառերը հետո անցան Վոլդեմար Գոթիե Ֆրանսիացի տպարանատիրոջը (որ և հայտնի գրավաճառ էր): Մինչև 1850-ական թվականների երկրորդ կեսը թե՛ Լազարյան ճեմարանի և թե՛ Գոթիեի տպարանները հրատարակում էին ոչ միայն Մոսկվայում ապրող հայերի աշխատությունները, այլև դրսից, ուրիշ քաղաքներից ուղարկվածները: Հրատարակություններ անում էր և Լազարյան ճեմարանը, գլխավորապես դասագրքեր իր աշակերտների համար:

Բայց հետզհետե Լազարյան ճեմարանի տպարանը խլացրեց մյուս տպարանի գործունեությունը և իր մեջ կենտրոնացրեց բոլոր հայերեն տպագրությունները: Նա բերել տվեց արագատիպ մեքենաներ, Վիեննայի Մխիթարյան տպարանի մայրերը և մաքուր, ճաշակավոր հրատարակություններ էր անում: Դա մայրաքաղաքին վայել մի բարեկարգ տպարան էր և նրա ձուլարանը վիեննական տառեր էր մատակարարում Ռուսաստանում գործող մյուս տպարաններին: Այդ տառերից առան Միսնաբոյանը, Թիֆլիսի, Շուշու տպարանները: Երբ Լազարյան ճեմարանի տպարանը ծախվեց, հայերեն տառերի մայրերն անցան Օտտոն Հերբեկ գերմանացի ձուլարանատիրոջ, որ մասամբ բարեփոխեց տառերը, ինքն էլ ավելացրեց նոր տեսակի տառեր ու դարձավ Ռուսահայ տպարաններին տառեր մատակարարող:

Լազարյան ճեմարանի տպարանից հետո Մոսկվայի հայերեն հրատարակությունները կատարվում էին տեղային օտար տպարաններում (օր. Կուլդյավցևայի, Գապուկի): Ձուլարանատիր Հերբեկն էլ ուներ տպարան, որտեղից շատ հայերեն հրատարակություններ լույս հանեցին: 90-ական թվականներից հայերեն հրատարակությունների կենտրոնավայր են դառնում Բարխուդարյանի, ապա և Ավետիքյանի տպարանները, որոնք գոյություն ունին և այժմ:

Հայտնի է, թե Մոսկվան որքան կարևոր դեր է կատարել մեր գրականության պատմության մեջ: Լազարյան ճեմարանը իր հիմնարկության սկզբի ժամանակներից մինչև յոթանասունական թվականները ռուսահայոց մտավոր առաջնակարգ կենտրոններից մեկն էր, եթե ոչ միակը: Նրա գլխավոր հոգսն էր հայերենագիտությունը: Այդ ասպարեզում աշխատել են Սալլանթյանը, Էմինը, Մսերյանը, Խալաթյանը, որոնց դործերն էլ զանազան ժամանակ հրատարակվել են Մոսկվայում:

Նույն ճեմարանի մեջ խմբված հայ մտավորականներն էին, որ հիմնեցին պարբերական մամուլ: Այստեղ էին գործում Ստեփանոս Նաղարյանը և Նալբանդյանը իրենց «Հյուսիսափայլով», որ սկսվեց 1858-ին և շարունակվեց մինչև 1864 թ., մի ամբողջ փայլուն շերտ մտցնելով մեր կյանքի մեջ: «Հյուսիսափայլի» շրջանը Մոսկվայի գաղութի ազդեցության ամենափայլուն ժամանակն էր: Վիպագրությունը, բանաստեղծությունը, թատերագրությունը, միացած ազդու հրատարակատեսության հետ, այնպիսի հեղինակություն տվին Մոսկվայի հայ գործիչներին, որ թվում էր, թե հայոց նոր գրականությունը ընդմիջում իր համար անշարժ բնակության վայր ընտրել է Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքը:

Բացի «Հյուսիսափայլից», Մոսկվայում հրատարակվեցին «Ճռաքաղ» ամսագիրը, առաջինի հակոտնյան, «Համբավաբեր Ռուսիո» թերթը:

Սակայն այս բոլոր հրատարակություններից 60-ական թվականների երկրորդ կեսում մնացել էր միայն հիշողություն: Մոսկվայի գաղութը ինքն իրեն լռության դատապարտեց մինչև յոթանասնական թվականների վերջերը, երբ հայոց հարցի հարուցած հասարակական եռանդուն շարժումը արձագանք տվեց և այնտեղ, առաջ բերելով վերանորոգված «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ պարբերական հրատարակությունը (Զ. Մսերյանի), մի գեղեցիկ տպագրական գործ: Տասը տարի անցած՝ հրատարակվել սկսում է «Հանդես գրականական և պատմական» ժողովածուն, տարին երկու գիրք, որ շարունակվում է մի քանի տարի:

Վերջին տարիներս Մոսկվայի գրական գործունեությունը հազիվհազ կարողանում է իր գոյությունը ցույց տալ հայագիտական մի քանի հրատարա-

կություններով: Ներկայումս այնտեղ հրատարակվում է «Մարտ» անունով մի երկշաբաթաթերթ: Իսկ տեղական հայ ուսանողությունը տարին մի անգամ հրատարակում է «Գարուն» անունով մի ժողովածու գրական բովանդակությամբ*:

Ղրիմի ափին մի փոքրիկ քաղաք կա, Թեոդոսիա անունով, որ այսօր էլ Ռուսաստանի գաղափարական աննշան անկյունների ընդհանուր գրությունից դուրս համարվելու ոչ մի արժանավորություն չունի: Բայց մեր գրականության պատմության մեջ այդ քաղաքը շատ բնորոշ նշանակություն ունեցող մի դեր է կատարել, ցույց տալով, թե ինչպես է տպարանը նույնիսկ այդպիսի մի աննշան վայրում գրականություն ստեղծում:

Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը, հեռանալով Փարիզից, ուր, ինչպես տեսանք, գործում էր Մխիթարյան միաբանությունից հեռացած վարդապետների հետ, բաց արավ Թեոդոսիայում խալիբյան դպրոցը, որ այսօր այնքան իր դաստիարակչական գործով չէ հայտնի, որքան իր տպարանով: Դա Փարիզի նշանավոր տպարանի մի մասն էր, տեղափոխված Ռուսաստան և սկսեց գործել 1860 թվականից²⁶, դարձնելով մինչև այդ անհայտ ու աննշան Թեոդոսիան մի Փարիզ, իհարկե, միմիայն հայ տպագրության տեսակետից:

«Մասյաց Աղավնի» ամսագիրը Փարիզից տեղափոխվեց խալիբյան դպրոցի տպարանը: Բացի դրանից, տպարանը վաթսուական թվականների ընթացքում անդադար հրատարակություններ էր անում, տալով դասագրքեր, կրոնական-բարոյագիտական տետրակներ, պատմական աշխատություններ, օրացույցներ, գեղարվեստական գրականություն:

Տպարանի ամենածաղկած գրությունը այն ժամանակն էր, երբ Այվազյան վարդապետն ապրում էր Թեոդոսիայում և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ էր: Մտղիված գրություն ասելով, միայն հրատարակված գրքերի քանակությունը չպետք է հասկանալ, այլ գլխավորապես տպագրական արվեստը: Այս կողմից Թեոդոսիայի տպարանը, կարելի է ասել, մինչև այսօր էլ հավասար մրցակից չէ ունեցել ռուսահայերի մեջ: Նորածե փարիզյան տառերի ճոխություն, ճաշակավոր, մաքուր տպագրություն, ահա ինչն է, որ այսօր վկայում է, թե մեր տպագրությունը որքան հետ է մնացել այն ժամանակից:

Թեոդոսիայի տպարանի միջոցով Ռուսաստան մտավ Ճանիկ Արամյանի, Գալֆայան և Այվազյան վարդապետների ջանքերով կատարված տպագրական մեծ վերանորոգությունը, որ, սակայն, ռուսահայերի մեջ այնքան մեծ ընդունելություն չգտավ, ինչպես թուրքահայերի մեջ:

Այվազյանի՝ Թեոդոսիայից հեռանալուց հետո էլ խալիբյան տպարանը հրատարակություններ է անում, բայց արդեն ոչ առաջվա շուքով: Ի միջի այլոց, այդտեղ էր տպվում «Դաստիարակ» դպրոցական թերթը:

1873—1874 թվականներին փակվեց դպրոցը, նրա հետ և գեղեցիկ տպարանը, որի տառերի մայրերը ցրվեցին այս ու այն կողմ:

Այս տպարանի գրաշարներից մեկը, Տեր-Աբրահամյանը, տպարան բաց արավ Ռոստով քաղաքում, հայերեն գրքեր տպեց, բայց արդեն Թեոդոսիայի տառերից ոչ մեկն էլ չունեի:

1890-ական թվականներին Նոր Նախիջևանում երևան եկավ Չամիլյանի և Քերլյանի (ապա՝ Ավագյանի) տպարանը, որ գործ էր անում Թեոդոսիայի տառերը, բայց արդեն սաստիկ մաշված գրության մեջ: Նույն այս քաղաքում տպագրական գործունեություն առաջացավ 1900-ական թվականներին: Գոյություն ստացավ նույնիսկ պարբերական մամուլ («Մեր ձայնը», այժմ՝ «Լույս» շաբաթաթերթը):

Թիֆլիսը թեև 1801 թվականից էր մտել ռուսաց տիրապետության տակ, բայց մոտ քառորդ դար ոչ մի տպարանական գործունեություն չունեի մեջ:

Ներսես Աշտարակեցին բաց արավ իր դպրոցը Թիֆլիսում 1824 թվին: Վաղուց նա մտադրված էր վենետիկի Մխիթարյան վանքի նման մի գրական հիմնարկություն ստեղծել Հայաստանում: Այս միտքը նա երազում էր իրագործել իր դպրոցի միջոցով, դարձնելով նրան գրական մի կենտրոն: Հարկավոր էր ունենալ տպարան²⁶: Նրա բարեկամ և գործակից Գեորգ Արծրունին, Եվրոպայում ճանապարհորդելիս, գնում է Ամստերդամում հայերեն տառերի մայրեր (նշտարյանի տառերի տեսակից) և նվիրում է Ներսիսյան դպրոցին:

Դա առաջին մասնավոր տպարանն էր Թիֆլիսում: Չնայած իր աղքատությանը, չնայած արվեստի խեղճ գրությանը, Ներսիսյան դպրոցի տպարանը մի նշանավոր երևույթ էր Կովկասի մայրաքաղաքում: Մինչև 1860-ական թվականները դա միակ տեղն էր, ուր տպվում էին հայերեն գրքեր*:

Այստեղ էին տպվում «Կովկաս» և «Մեղու Հայաստանի» լրագրները (առաջինը՝ 1844—1846, երկրորդը՝ 1858-ից): Այս տպարանի տառերով էր, որ տպվում էր Գաբրիել քահ. Պատկանյանի «Արարատ» ամսագիրը (1850—1851): Նույն այս տպարանն էր, որ 1858-ին տպագրեց խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին»:

Սակայն նույն հիսուսական թվականների վերջում հայ տպագրության գործը Թիֆլիսում նշանավոր առաջադիմություն է հասնում: Երկու ընկերներ, Գաբրիել Մելքումյան և Համբարձում էնֆիաճյան, բաց են անում տպարան: Առաջինը շուտով թողնում է գործը, որ և մնում է էնֆիաճյանին: Սա թե՛ տպարանատեր է, թե՛ հրատարակիչ: 1860-ից հրատարակվում է «Կոռնկ հայոց աշխարհին», իսկ 1862-ից իր ձեռքն է առնում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի հրատարակությունը:

Էնֆիաճյանի տպարանը նշանավոր ծառայություն մատուցեց ռուսահայոց տպագրական գործին նրանով, որ նա գործածության մեջ մտցրեց Փարիզի նորածե հայերեն տառերից շատերը, իսկ վիեննայի տառերից մի տեսակը, որ գործ էր անում գրքերի համար, բարեփոխեց, հեռացնելով նրանց տգեղ հին գլխագրերը և հարմարեցնելով նրանց Փարիզյան գլխագրերը:

Ստացվեց մի ինքնուրույն տպարանական գործ, որ կարելի է անվանել Թիֆլիսի տիպ: Աչքի ընկնող մաքուր տպագրություն, անցյալի համեմատությամբ մեծ ճաշակավորություն — այս հատկություններով էր, որ էնֆիաճյանի տպարանը շուտով բոլորովին խլացրեց Ներսիսյան դպրոցի տպարանը և իր ձեռքն առավ համարյա բոլոր հայերեն տպագրությունները: Այս տիրապետող դիրքը նա պահեց իր ձեռքում համարյա մինչև 1880-ական թվականները: Թեև

* Մոսկվայի գրականության մեջ անուն հանել են, բացի հիշվածներից, Ս. Շահադիզը, Հ. Հովհաննիսյանը, Ա. Սատուրյանը, Վ. Տերյանը, Քուշակ-Հովհաննիսյանը, Կ. Կուսիկյանը և այլն:

* Այդ միջոցին բացվեց և Արզանյան եղբայրների տպարանը, բայց աչքի ընկնող դեր չկատարեց և երկար էլ կյանք չունեցավ:

մինչ այդ էլ նոր տպարաններ բացվեցին և մրցակից հանդիսացան, բայց էնֆիաճյանի ուժը իր ձուլարանն էր, որ տառեր էր մատակարարում և մյուս տպարաններին*։

Նույն վաթսուական թվականներին էնֆիաճյանի մոտ էր տպվում «Վաճառական» թերթը։ «Հայկական աշխարհ» ամսագիրն էլ հաճախ նրան էր դիմում։ Փոխարքայի դիվանատան տպարանը այդ ժամանակ հայերեն տառեր առավ (Մոսկվայի), տպում էր «Գարուն» ամսագիրը և հայերեն գրքեր։

Կես դարի ընթացքում Թիֆլիսը նվաճել է կենտրոնի դիրքը ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև ամբողջ Ռուսաստանի հայության վերաբերմամբ։ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Թեոդոսիայի գրական ազդեցության շրջաններն անցել են, տեղի տալով Թիֆլիսին, որ մտավոր կենտրոնի մենաշնորհն ունի, ազդում է, ղեկավարում է գլխավորապես իր տպագրական գործունեության միջոցով։ Արևելյան հայության համար նա նույնն է, ինչ Կ. Պոլիսը՝ արևմտյան հայության համար, նույնպես մի հայաշատ գաղութ, որից գավառները ստանում են ամեն ինչ՝ և՛ ղեկավարող հրապարակախոսություն, և՛ գեղարվեստական գրականություն, և՛ դասագիրք ու գիտություն։

Յոթանասական թվականներից հայ մտավորականությունը Թիֆլիսում ավելի ևս ազդեցիկ դիրք է ստանում։ Ավելանում են նոր պարբերական հրատարակություններ («Մշակ», «Փորձ», «Մանկավարժական թերթ», հետո և «Արձագանք», «Նոր-Դար», «Վարժարան», «Աղբյուր», «Տարազ», «Մուրճ», «Լուսմա», «Արշալույս», «Ազգագրական հանդես»)։ Դրա համեմատ զարգանում է տպարանական գործունեությունը և հայերեն հրատարակություններով հայտնի են դառնում Հ. Մարտիրոսյանի, Վարդանյանի, Շարաձեի, Վրաց հրատարակչական ընկերության, «Արոր», Մ. Մարտիրոսյանի տպարանները։

Հայերեն տառերի հոգսը իր վրա է վերցրել գերմանացի Մադերի ձուլարանը, որ բաղմամբիվ փորձեր է անում նոր, ամենահարմար և գեղեցիկ ձևեր տալու մեր տառերին, բայց հաջողություն չէ ունենում և փարիզյան ձևերը մնում են դարձյալ անգերազանցելի։

XIX դարի վերջում Թիֆլիսը միակ տեղն է, ուր գործում է հայ միտքը աչքի ընկնող եռանդով²⁷։ Թուրքիայում տիրող քաղաքական անհանդուրժելի կացությունը առաջնություն է տալիս Թիֆլիսին նաև թուրքահայերի վերաբերմամբ։ Ռուսահայ գավառներում համարյա բոլորովին դադարել է և այն մասնակի գրական տպագրական գործունեությունը, որ երբեմն-երբեմն երևան էր դալիս այնտեղ։

Թեև Ռուսաստանում էլ տպագրական պայմանները տասնյակ տարիներից ի վեր նպաստավոր չէին, բայց Թիֆլիսը միանգամից իր ձեռք բերած բարձր հեղինակությունն է վայելում, այդտեղ են գնում այն բոլոր մարդիկ, որոնք իրենց մեջ գրական կոչում են զգում։ Այդտեղ են գնահատվում, հուշակ ստանում գրական տաղանդները*։ Այդտեղ են կազմվում գրական հոսանքներ, քա-

* էնֆիաճյանի տպարանը հետո անցավ Ռոտինյանին և այսօր էլ գոյություն ունի, բայց ձուլարանը բոլորովին խափանված է։

** Հրապարակախոսության ասպարեզում գործողներից հայտնի անուն են ստանում Մարկոս Աղաբեկյանը, Խորեն Սահիանեն, Պետրոս Սիմեոնյանը, Գրիգոր Արծրունին, Աբգար Հովհաննիսյանը, Սպանդար Սպանդարյանը, Ավետիք Արասխանյանը, Լևոն Սարգսյանը, Խաժակը, Խաչատուր Մալումյանը, Ալեքսանդր Քալանթարը, Եղիշե Թովմյանը և այլն. գեղարվեստական գրականության ասպարեզում՝ Պերճ Պոռչյանը, Ղազարոս Աղայանը, Բաֆֆին, Շիրվանզադեն, Մուրացանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Վրթանես Փափազյանը, Ավ. Իսահակյանը, Ատրպետը, Նար-Դոսը և այլն։

ղաքական ու հասարակական գաղափարների գունավորումներ, կուսակցություններ։ Մի խոսքով՝ այնտեղ է լիակատար կերպով արտահայտվում հայկական կյանքը տպագրության միջոցով։

Ռուսական հեղափոխությունը (1905 թվականից) ահագին ազդեցություն է անում մեր տպագրության վրա։ Մամուլի ազատությունը հրապարակ է նետում պարբերական հրատարակությունների մի մեծ առատություն։ Թերթերը բանում և անհայտանում են սունկի արագությամբ։ Տպարանները (եղածների վրա պետք է ավելացնել «Հերմես», Աղանյանի և այլ շատերը) հաղիվ կարողանում են բավարարություն տալ պահանջին։ Առաջանում է և տիրապետության իրավունք է ստանում քաղաքական գրականությունը, որ նույնիսկ դուրս է մղում մինչև այդ եղած գրականությունը։ Բայց նույն քաղաքական շարժումը տպագրության համար դռներ է բաց անում և գավառներում։ Հայ տպագրությունը սկսում է կամաց-կամաց տարածվել և գավառական հայության մեջ։

Ներկայումս անցել է այդ եռանդուն շարժումների ժամանակը, և հայ տպագրությունը արդեն այնպիսի դրության մեջ է, որ նախանձով պիտի հիշե նախկին շրջանները։

Թիֆլիսից դուրս իր տպագրական գործունեությամբ աչքի ընկնող դիրքը պատկանում է էջմիածնի վանքին։

Մինչև Գեորգ IV-ի կաթողիկոսությունը, այսինքն՝ մինչև 60-ական թվականների վերջերը, էջմիածնում կար մի հին տպարան, որ երբեմն հրատարակություններ էր անում անձաշակ տառերով, տպագրում էր գլխավորապես եկեղեցական գրքեր։

Գեորգը իր առաջին գործերից մեկը դարձրեց այդ տպարանի վերանորոգությունը և 1868-ից սկսեց հրատարակել «Արարատ» ամսագիրը, որ գոյություն ունի և այսօր։ Տպարանը նաև ստացավ Մոսկվայից մամուլ և տառեր (վիեննական ձևի)։ Բացի դրանից, նրան անցան և Խալիբյան տպարանի մայրերից շատերը, որոնք միջոց էին տալիս նրան տառերի հնարավոր բազմազանություն ցուցադրել։

Տպագրական և ձուլարանական մեքենաներ տպարանը ձեռք բերեց Մակար և Մկրտիչ կաթողիկոսների ժամանակ։ Սակայն, չնայած այս բոլորին, էջմիածնից շարժավ այնպիսի մի վայր, ուր տպագրական արվեստի մասին կարելի էին ասել, թե դարգացել է։ Նրա հրատարակությունները ո՛չ առանձին ձաշակի ու հոգացողության, ո՛չ առաջադիմության նշաններ են ցույց տալիս։ Թեոդոսիայի գեղեցիկ մայրերը վաղուց մոռացության են մատնվել, և էջմիածնի ձուլարանը, որ կարող էր տառեր մատակարարել ուրիշ տպարաններին, ինքն է ուրիշներից տառեր առնում։

Այս վանական տպարանի կատարած դերը մեր գրականության մեջ բավական աչքի ընկնող է, մանավանդ հայագիտության ասպարեզում։ Տպվել են մեր հին մատենագրական շատ հիշատակարաններ, բանասիրական բազմաթիվ ուսումնասիրություններ։ Աշխատողները եղել են մեծագույն մասամբ վանքում ապրողները՝ միաբանության անդամները և Գեորգյան ճեմարանի ուսուցիչները*։

* Միաբաններից՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Մեմրոպ և Կարապետ եպիսկոպոսներ, Գաբրիել, Երվանդ վարդապետներ, Ճեմարանի ուսուցիչներից Կ. Կոստանյան, Մանուկ Աբեղյան, Սաեփան Կանայան, Ն. Քարամյան, Հ. Մանանդյան։

Առանձնապես պետք է հիշատակել, որ 1870-ական թվականներին Վահան վարդապետ Բաստամյանը վանքի տառերով տպարան բաց արավ Գայանեի վանքում և հրատարակում էր այդտեղ «Դպրոց» մանկավարժական ամսագիրը:

Ներկայումս տպագրական գործունեություն համարյա միակ նշան մնացել է «Արարատի» հրատարակությունը:

Թիֆլիսից քիչ հետո, XIX դարի երեսնական թվականների սկզբում, տպարանական գործ սկսվում է և Շուշի քաղաքում²⁸: Այդտեղ հաստատված գերմանացի բողոքական միսիոնարները Մոսկվայում գնած տառերով բաց են անում տպարան, նկատի ունենալով, իհարկե, կրոնական-քարոզչական նպատակներ միայն: Նրանց հրատարակությունները համարյա բացառապես աշխարհաբար լեզվով էին:

Նրբ միսիոնարները հեռացվում են Շուշուց, նրանց տպարանը գնում է Ղարաբաղի առաջնորդ Բաղդասար մետրոպոլիտը՝ հոգևոր վարչության անունով: Նվ տպարանը անգործ չէ մնում գրական տեսակետից: Հրատարակում է գլխավորապես եկեղեցական գրքեր. աչքի է ընկնում Հովսեփ վարդապետ Արցախեցու հայերեն բառարանը:

1860-ական թվականներին տպարանը Մոսկվայից ստանում է նվեր նոր տառեր (վիեննական ձևի): Այդ միջոցին թեմական դպրոցի ուսուցչական խումբը կազմված էր այն ժամանակվա երիտասարդության մի քանի հայտնի ներկայացուցիչներից, որոնց շնորհիվ տպարանը տալիս է մի քանի նշանակալի հրատարակություններ: Բայց գլխավորապես նրա գործն է լինում եկեղեցական գրքերի և կրոնական դասագրքերի հրատարակությունը:

Յոթնամյակական թվականներին տպարանն արդեն քայքայված դրության մեջ էր, և խորեն վարդապետ Ստեփանեն հազիվ կարողանում է այդտեղ իր «Հայկական աշխարհ» ամսագրի մի քանի համարները տպել:

Հաջորդ տասնամյակի սկզբում Շուշու երիտասարդությունը ցույց է տալիս գրական և հրատարակչական աչքի ընկնող գործունեություն, որ կենտրոնացած է Մահմադի Հակոբյանի նորարաց տպարանում: Այնուհետև հոգևոր վարչության տպարանն է վերաբացվում, ավելանում են Տեր-Սահակյանի, Բաբաջանյանի մասնավոր տպարանները:

Ներկայումս այնտեղ հրատարակվում է «Ղարաբաղ» թերթը:

Մեր գրականության պատմությունը հատուկ տեղ կտա Շուշու գրական գործունեությանը:

Հին նշանավոր քաղաք է Շամախին: Հիսնական թվականներին նահանգական քաղաք էր, և այդ ժամանակ այնտեղ էլ տեսնում ենք հայ տպարան²⁹ (Մոսկվայի Գոթիկի տառերով), Աթա Գրիգորյանի տպարանը, ուր 1856-ին տպվել է արցախեցի Մովսես Զոհրաբյանի բանաստեղծությունների երկհատոր ժողովածուն՝ «Պարապոյ ժամբ» վերնագրով (այդտեղ կա «Շիրիդյան կալանավորի» թարգմանությունը): Այդ տպարանը հետո անցնում է Մինաս Տառլիջյանին, որ տպագրում է եկեղեցական գրքեր:

Երկրաշարժի պատճառով Շամախին վերածվում է գավառական փոքրիկ քաղաքի: Նրա փոխարեն սկսում է աճել Բաքուն: Այստեղ կազմված հայ գաղթականությունը 1864-ին հիմնում է Մարգասիրական ընկերությունը, որ 1872-ին բաց է անում տպարան³⁰ (էնֆիաճյանի տառերով) և մի շարք աչքի ընկնող հրատարակություններ անում (ի միջի այլոց, նաև Ստեփանեի «Հայկական աշխարհը»):

Արդյունաբերական կյանքի արագ և հսկայական զարգացումը մեծ քայլերով առաջ է տանում և տպարանական գործը: Առաջնակարգ տպարաններ են Ղասաբյանի, Տեր-Հովհաննիսյանի տպարանները: Սակայն առանձնապես աչքի ընկնող գրական գործունեություն Բաքվում չէ նկատվում, չնայած որ արդյունաբերությունը այդտեղ կենտրոնացնում է բազմաթիվ հայ ինտելիգենցիա, այլևայլ տեսակի ձեռնարկություններ, գրամական խոշոր միջոցներ: 1890-ական թվականներին բացվում է այդտեղ «Արոր» տպարանը, որ աշխատում է հայերեն գրականությունը կենդանացնել: Սակայն ավելի ուշադրության արժանին այն է, որ նա տառեր է բերել տալիս Կ. Պոլսից (Արամյանի մայրերից), և դրա շնորհիվ փարիզյան տառերի մի քանի տեսակներն էլ գործածության մեջ են մտնում առևտրային տպարաններում:

Ռուսական հեղափոխության ժամանակներին փոքր ինչ կենդանություն նկատվեց և Բաքվի հայ տպագրության մեջ: Պարբերական հրատարակությունների մի քանի փորձեր եղան, սակայն բոլորն էլ կարճատև կյանք ունեցան և առանձին ազդեցիկ դիրք ոչ մեկը չկարողացավ ստանալ: Կարծեք արդարապես է այն ընդհանրացած նախապաշարմունքը, թե Բաքուն գրականության տեղ չէ: Այսպես կարող է լինել, իհարկե, միմիայն հայ գրականության վերաբերմամբ:

Ներկայումս Բաքվում լույս է տեսնում «Նոր խոսք» փոքրիկ ամսագիրը (Երևանցյանի տպարան):

1880-ական թվականների սկզբին Երևանում գործում էին Գևորգյանի և Տեր-Գրիգորյանի տպարանները³¹ (էջմիածնի և էնֆիաճյանի տառերով): 1880-ին սկսում է հրատարակվել «Պսակ» լրագիրը, որ ուներ իր սեփական տպարանը (էջմիածնի տառերով): Այդտեղ է հրատարակվում և «Առողջապահական թերթ» ամսագիրը: Լինում է և մի քանի գրքույկների հրատարակություն: Հետո է. Տեր-Գրիգորյանը հրատարակում է «Երևանի հայտարարություններ» փոքրիկ թերթը և իր թատրոնական գրվածքները: Այդ տպարանը գոյություն ունի և այժմ:

Մամուլի ազատության օրերին (1908-ին) հրատարակվում է Երևանում «Հրազդան» թերթը: Այնուհետև, մի քանի տարիներից հետո, լույս են տեսնում «Նոր ձայն» և «Կուս» շաբաթաթերթերը, որոնցից երկրորդն է միայն, որ գոյություն է պահպանում այսօր:

Տպագրական աշխույժ գործունեությամբ աչքի է ընկնում մեր գավառական քաղաքներից և Ալեքսանդրապոլը: Որքան մեղ հայտնի է, տպարանական գործի սկիզբը այդտեղ վերաբերում է 1880-ական թվականներին³² (Սանոյանի տպարան): Հետո բացվում է և Ափինյանի տպարանը:

Ալեքսանդրապոլում տպված գրքերի և մանավանդ գրքույկների քանակությունը պատկառելի է մի գավառական քաղաքի համար: Այդ գրականությունը

գլխավորապես գեղարվեստական է: Ուտանավոր բանաստեղծության քաղաք— ալապիսի հասկացողություն կազմել են տալիս Ալեքսանդրովի հրատարակությունները: Առանձնապես նշմարելի են նրանց մեջ ժողովրդական բանաստեղծությունները: Քաղաքի մեջ զարգացած աշուղական կյանքը իր հատուկ գրականությունն ունի՝ հեքիաթներ, աշուղական ոտանավորներ:

Պարբերական մամուլի կողմից էլ Ալեքսանդրովը հետաքրքրական երևույթ է: Տարիներից ի վեր այդտեղ հրատարակվում են երկու փոքրիկ թերթեր: Ըստ ավագության՝ «Ախուրյան» թերթն է առաջ կանգնած: Մյուսը՝ «Արագածը», հրատարակվում է անցյալ տարիներից: Սրանից առաջ հրատարակվում էր «Ժայռը»:

Անդրկովկասի մյուս հայաբնակ վայրերից տպագրական տեսակետից մնում է հիշատակել Գանձակը, ուր մի-մի ժամանակ Թառումյանի և Ֆյոդորովի տպարանից հայերեն գրքեր էլ էին լույս տեսնում (ինչպես նաև Ստեփանեի «Հայկական աշխարհի» մի քանի համարները), և Գորիս քաղաքը, ուր երկու տարի առաջ հրատարակվում էր «Գավառ» շաբաթաթերթը:

Նոր Զուղայի հին տպարանը ժամանակի ընթացքում ոչնչացել էր: 1844 թվականին ջուղայեցի Մանուկ Հորդանանյանը որ վաճառականություն էր անում ճավա կղզում, նվիրեց Ամենափրկչյան վանքին մի ամբողջ տպարան: Սակայն անշքացած Զուղան, ենթարկված պարսկական բռնակալության ծանր լծին, չկարողացավ բաց անել այդ տպարանը և գործունեություն ցույց տալ: Բայց մի-մի անգամ փորձեր անում էր: Այսպես, 1880-ին այդ տպարանը հրատարակեց միանգամից երկու հատոր³³, մի հետաքրքրական աշխատություն, «Պատմություն Զուղայու» անունով, գործ՝ Թ. Տեր-Հովհաննիսյանի:

Անցյալ տասնամյակում գրական աշխատությունների փորձերը ավելի ևս աչքի են ընկնում: Բազմաթիվ վարդապետ վարդապետների ղեկավարությամբ տպարանը տպագրում է ոչ միայն դպրոցական հաշիվներ, այլև պարբերական մի փոքրիկ թերթ էլ՝ «Նոր Զուղայի լրագրեր» անունով: 1894 թվին հայերեն տպարան (Թեկնազարյանի) տեսնում ենք Թեհրանում, ուր հրատարակվում է և «Շավիղ» անունով շաբաթաթերթը, հետո և «Աստղ արևելյան» (1896):

Թավրիզն էլ ունեցավ իր տպարանը, որ բացվեց իննսնական թվականներին³⁴, առաջնորդ Եղիշե վարդ. Մուրադյանի ջանքերով: Կարճ միջոցում այդ տպարանը բավական թվով գրքեր տպագրեց: Իսկ պարսկական հեղափոխության ժամանակից Թավրիզում սկսեցին հրատարակվել հայերեն մի քանի թերթեր: Անցյալ տարվա դեպքերը վերջ դրին «Առավոտ» անունով թերթին: Այս տարի փորձեցին հրատարակել «Միտք» անունով մի լրագիր, բայց հաջողություն չունեցավ:

Թավրիզի թեմական տպարանում ներկայում լույս է տեսնում «Աղաղան» անունով մի փոքրիկ ամսագիր, նվիրված Ղարաբաղի հայերի կյանքին:

XIX դարի սկզբում դեռ գործում էր Շմալոնյան քահանայի տպարանը Մադրասում: Հիշատակվում է, որ 1810-ին Հնդկաստանի մի ուրիշ քաղաքում, Բոմբեյ, հրատարակվում էր «Օճանասփյուռյան» անունով մի պարբերական հրատարակություն³⁵: Այնուհետև տպագրական գործունեության կենտրոն դառնում է Կալկաթան: Այստեղ հայերեն տառեր ունի նախ անգլիական Եպիսկոպոսական ճեմարանը, ապա նոր բացված հայոց Մարդասիրական ճեմարանն էլ տպարան է բաց անում:

Հնդկահայերից գրական գործունեությամբ անուն է հանում Հովհաննես Ավդալյանը: Բայց նրանից ավելի նշանավոր է հանդիսանում երևանցի Մեսրոպ Թաղիադյանը, որ գնալով Հնդկաստան և սովորելով անգլիական լեզուն, շատ եռանդուն և բեղմնավոր գործունեություն է սկսում թե՛ իբրև գրող և թե՛ իբրև ուսուցիչ:

1845 թվականին Թաղիադյանի ջանքերով կազմվում է «Արարատյան» անունով ընկերությունը՝ գլխավորապես տպագրական նպատակով: Թաղիադյանի խմբագրությամբ լույս տեսնել է սկսում «Ազգասեր» երկշաբաթաթերթը, որ ազդեցիկ դիրք է բռնում այս ժամանակվա մեր մամուլի մեջ:

Արարատյան ընկերության տպարանում տպվեցին և Թաղիադյանի վիպական, պատմագրական, ճանապարհորդական աշխատությունները, ինչպես նաև ուրիշ գրողների գործերը:

Նկատել ենք, որ 1848 թ. դարձյալ Մադրասում հրատարակվել սկսեց «Բանասեր» թերթը, նշանավոր իր ուղղության կողմից, բայց նա չէր տպագրվում, այլ հրատարակվում էր վիճագրությամբ: Այսպես է և 70-ական թվականներին նույն տեղում հրատարակված «Եղբայրասեր» թերթը:

Դարձյալ 70-ական թվականներին էր, որ Արարատյան ընկերության տպարանի տառերով Կալկաթայում տպարան է բաց անում Հովհաննես քահանա Խաչիկյանը, որ տպագրում է գլխավորապես իր աշխատությունները, կրոնական-բարոյագիտական բովանդակությամբ և մի երկու ուրիշ աշխատություն, որոնք պատմական կարևոր նշանակություն ունին:

Սրանով էլ վերջանում է հնդկահայերի դերը մեր գրականության մեջ: Եվ ինքը՝ հայ գաղթականությունն էլ համարյա բոլորովին ձուլվում է անգլիացիների հետ:

Անգլիայի հովանավորության տակ անցնելուց հետո (1880-ական թվականների սկզբից) նեղոսի հովիտը կերպարանափոխվում է, դառնալով եվրոպական մի երկիր իր ազատ մամուլով: Իրապես Թուրքիայի մի մասը չէ նա այլևս: Միայն վաճառականական շահերը չեն, որ Թուրքիայի հայերին գրավում են Եգիպտոս և ստվարացնում այդ երկրի մեջ հին ժամանակներից գոյություն ունեցող հայ գաղութները: Աբդուլ Համիդի ռեժիմից խույս տվող քաղաքական գործիչների համար էլ նա դառնում է ապաստարան:

Եվ առաջին անգամ 1889-ին է, որ մենք տեսնում ենք եգիպտական հողի վրա հայ տպագրություն³⁶։ Հայ հեղափոխական գործիչ Անտոն Մշտունին Ալեքսանդրիայում սկսում է հրատարակել «Նեղոս» շաբաթաթերթը (Վենետիկի տառերով)։ Այդ ժամանակից հետո եգիպտահայ տպագրությունը շարունակ զարգանում է, կենտրոնանալով գլխավորապես Գահիրե քաղաքում։ Նա արտահայտվում է գլխավորապես պարբերական մամուլի մեջ, թեև քիչ չեն և տպագրված առանձին գրքերը՝ զանազան տեսակ բովանդակությամբ։

Այդ երկու քաղաքներում (Ալեքսանդրիա և Գահիրե) լույս տեսած պարբերական հրատարակություններից կհիշատակենք մի քանիսը՝ «Արշալույս», «Պարտեզ», «Լրաբեր», «Լուսաբեր», «Արտեմիս», «Փյունիկ», «Շիրակ»։

Ներկայումս հրատարակվում են Գահիրեում «Հոսանք» և «Արշալույս» շաբաթաթերթերը և «Միություն» փոքրիկ ամսագիրը, պաշտոնաթերթ Գահիրեի Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն։

9

ԲՈՒՂԱՐԻՍ.

Թուրքիայի տիրապետությունից ազատված այս սահմանադրական երկիրն էլ ապաստան է դառնում թուրքահայ քաղաքական գործիչների համար։ Հայերի հոսանքը դեպի Բուլղարիա ընդարձակ չափեր է ընդունում, մանավանդ 1895—1896 թվականների կոտորածների հետևանքով։ Եվ զանազան քաղաքներում բացվում են հայ տպարաններ, որոնք տպագրում են զանազան բովանդակությամբ գրքեր և մասնավորապես ինքնուրույն և թարգմանական վեպեր։ Բուլղարահայ մի գրականություն է կազմվում, որ ունի իր ինքնուրույն, հետաքրքրական կերպարանքը։

1892-ին Ռուսչուկ քաղաքում սկսեց հրատարակվել «Դանուբ» շաբաթաթերթը³⁷։ Այնուհետև երևացին և ուրիշ թերթեր՝ «Զիթենի», «Հայաթերթ» (Ռուսչուկ), «Շարժում», «Իրավունք», «Հայեր», «Վիպաթերթ» (Վառնա), «Ռազմիկ» (Ֆիլիպպե քաղաք)։

10

ՌՈՒՄԻՆԻՍ.

Գալաց քաղաքում Ղևոնդ քահ. Փափաղյանը 1892-ին բաց է անում տպարան, տպագրում է օրացույցներ, գրքեր, հրատարակում է և «Արոր» անունով մի շաբաթաթերթ։

Մենք ունենք և մի քանի գրքեր, որոնց վրա տպագրության տեղը նշանակված է Յաշ քաղաքը։

11

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

Տպագրության հայրենիք Գերմանիան, որ այսօր էլ աշխարհի մեջ առաջին տեղն է գրավում այդ ասպարեզում, շատ չնչին մասնակցություն է ունեցել հայ տպագրության մեջ։ Լայպցիգում իննսուն թվականներին տպվեց

Եկմալյանի ձայնագրած «Պատարագը»։ Մարբուրգ քաղաքում հայագետ Ֆինկը հրատարակում էր (1902) «Հանդես հայագիտության» (Zeitschrift armenische Philologie) գերմաներեն հանդեսը, որի մեջ տպվում էին և հայերեն կտորներ (Վիեննայի տառերով)։ Նույն հայագետը հրատարակեց և մի «Յուցակ ձեռագրաց»։

12

ԱՆԳՎԻՍ.

Լոնդոնում հայերեն տպագրություններ եղան XVIII դարում։ Մինչև XIX դարի 80-ական թվականները այստեղ եթե տպվում էին հայերեն գրքեր, դրանք Աստվածաշնչի ընկերության հրատարակություններն էին՝ Ավետարան և այլն (Վիեննայի տառերով)։

1888 թվականին Լոնդոնում կազմվում է Անգլո-հայկական ընկերությունը, հայոց հարցը պաշտպանելու համար, և սկսում է հրատարակվել «Հայաստան» անունով կես-հայերեն (Վիեննայի տառեր) և կես-ֆրանսերեն երկշաբաթաթերթը (Le Haïasdan), որ շարունակվում է մինչև 1892 թվականը։ Նույն միջոցներին Թորոս Զուղայեցին հրատարակում է «Եկեղեցի Հայաստանյայց» փոքրիկ ամսատետրը (Փարիզի տառերով)։

Նույն 80-ական թվականների վերջերից Լոնդոնում հրատարակվում է և Հնչակյան հեղափոխական կուսակցության պաշտոնական օրգան «Հնչակ» թերթը, ամիսը մեկ անգամ։ 1896-ին «Հնչակի» հետ հրատարակվել սկսեց «Մարտ» թերթը՝ գրական-պատմական բովանդակությամբ, խմբագիրն էր Ա. Արփիարյանը։

Թուրքական հալածանքներից Լոնդոն փախած պրոֆեսոր Թումայանը հաստատում է այդտեղ դպրոց-որբանոց, որի աշակերտների աշխատակցությամբ հրատարակում է «Պատանի» փոքրիկ ամսատետրը (1902) բավական խեղճ տպագրությամբ, որ շարունակվում է մի երկու տարի։ Թումայանը մի քանի ուրիշ գրքեր էլ է հրատարակում։

Լոնդոնից դուրս հայ տպագրություն տեսնում ենք և Մանչեստր քաղաքում։ Այստեղ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը 1864 թվին հրատարակում է «Երկրագունդ, լրագիր Մանչեստրի, քաղաքական, գրական, գիտնական, կրոնական և առևտրական»։

Հայկական կոտորածներից հետո որբանոց հաստատվեց Կիպրոս կղզու Նիկոսիա քաղաքում և նրա տնօրեն Վահան Քյուրքճյանը բաց արավ տպարան (Վենետիկի տառերով)։ տպագրում էր այդտեղ որբանոցի տեղեկությունները և հրատարակեց իր մի քանի աշխատությունները, որոնք վերաբերում են Կիպրոսի և Կիլիկիայի պատմությանը (1901—1904)։

13

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ.

Հնչակյան կուսակցությունը մի ժամանակ (1893—1894) իր կենտրոնն ու տպարանը տեղափոխեց Աթենք և այստեղ մի շարք հրատարակություններ արավ, որոնցից կհիշատակենք միայն պարբերականները՝ «Ապոտակ» զավեշտաթերթ, «Գաղափար» եռամսյա գիտական հանդես։

ՇՎԵՑՑԱՐԻԱ

Մյուս հեղափոխական կուսակցությունը, որ 1890-ին կազմվեց դարձյալ Բուրժուազացի դատը առաջ մղելու համար և որ ստացավ «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» անունը, իր կենտրոնը հաստատեց Ժնև քաղաքում։ Այդտեղ առաջուց ուսանողական մի փոքրիկ տպարան կար, որ անցավ նոր կազմակերպության ձեռքը և մի քիչ էլ ընդարձակվեց (Վիեննայի տառերով) ու սկսեց հրատարակել իր կուսակցական օրգանը, «Գրոշակ» անունով, որ շարունակվում է և այսօր։

Բացի այս թերթից, նույն տպարանից լույս են տեսել և բազմաթիվ բրոշյուրներ ու մի քանի հատ էլ խոշոր հատորներ։

Լոզան քաղաքում բացված Հայկազյան վարժարանի տնօրեն Մ. Նալբանդյանը 1904-ին սկսեց հրատարակել «Գիտություն» անունով մի գիտական ամսաթիվ, որ, սակայն, կողանում չէր տպվում, այլ փարկում։

ՇՎԵՑԻԱ

Հայտնի բանասեր Նորայր Բյուզանդացին բնակվում էր Ստոկհոլմ քաղաքում և այնտեղ մի քանի տետրակներ հրատարակեց՝ «Քննասեր» անունով։ Թեև այդ հրատարակությունը վիժատիպ էր, բայց այս ոչինչ արգելք չէ, որ նա էլ հիշատակվի տպագրությունների շարքում։

ԱՄԵՐԻԿԱ

Այն օրվանից, երբ Ամերիկայի բողոքական «Պրոտ» ընկերությունը հաստատվեց Հայաստանում, հայի առջև բացվեց և այս հեռավոր երկրի ճանապարհը։ Միսիոնարները հայ երիտասարդներին ուղարկում էին Ամերիկա բարձր ուսում ստանալու համար։ Ձեռք կարող հաստատապես ասել, թե ո՞ր ժամանակից ի վեր սկսեցին կազմվել Ամերիկայում հայ գաղութներ։ 1860-ական թվականներին է, որ մենք տեսնում ենք արևմտյան հայ պարբերական հրատարակությունների մեջ Ամերիկայից ուղարկված թղթակցություններ։

Անդրատլանտյան մեծ հանրապետության դռներով հային ներս մտցնողը, իհարկե, վաճառականությունն էլ էր։ Շուտով նույն այդ ճանապարհով դնալ սովորեց և դավառական Հայաստանը, որ որոնում էր բանվորական և այլ աշխատանք։ Աբդուլ Համիդի հալածանքները ավելի ևս սաստկացրին այդ գաղթը, իսկ 1895—1896 թթ. կոտորածները մեծամեծ հատվածներ շարտեցին օվկիանոսի մյուս կողմը։ Այսօր Ամերիկայի զանազան քաղաքներում ցրված հայերը տասնյակ հազարներով են հաշվվում։

Բնականաբար, այս խոշոր գաղթականության ծոցում էլ պիտի գլուխ բարձրացներ հայկական տպագրությունը։ 1850-ական թվականներին միայն Աստվածաշնչի ընկերությունն էր, որ Նյու Յորքի մեջ տպագրել էր տալիս հա-

յերեն Ավետարան, Սաղմոս (Վիեննայի տառերով)։ Իսկ երբ հայերի թիվը Միացյալ Նահանգներում արդեն բավական շատացել էր, ամենից շուտ, իհարկե, պարբերական մամուլն էր, որ օգտվում էր տպարանական մեքենայից։ Դեռ 1888 թվականին Նյու Յորք քաղաքում Հ. Էդկինսյանը³⁸, որ և տպարանատեր էր, սկսում է հրատարակել «Արեգակ» շաբաթաթերթը։ Նույն և հետևյալ տարիները այդտեղ տպվում են և «Սուրհանդակ», «Աղատություն», «Եփրատ», «Լույս» ուսումնասիրթ, «Արաքս», «Հայք», որոնցից վերջինս միայն համեմատաբար երկար կյանք է ունենում (մինչև հինգ տարի)։

Բայց պարբերական մամուլը Ամերիկայում զարգանում է մանավանդ այն ժամանակից, երբ Ամերիկա են տեղափոխվում Հնչակյան և Դաշնակցական հեղափոխականները և սկսում են եռանդուն պրոպագանդա Ամերիկայի հայություն մեջ։ Այդ ժամանակներից Նյու Յորքում, Բոստոնում և այլ տեղերում երևան են գալիս քաղաքական նորանոր թերթեր։ Դաշնակցական կուսակցությունը հիմնում է Բոստոնում և մինչև այժմ էլ շարունակում է «Հայրենիք» թերթը։ Հնչակյանները, բաժանվելով մի քանի մասերի, հրատարակում են «Երիտասարդ Հայաստան», «Ազգ», «Ձայն Հայրենյաց» թերթերը։ Հրատարակվում են և կուսակցական շատ բրոշյուրներ, երգարաններ, բանաստեղծություններ։ Ամերիկահայ գրականությունն էլ, թեև առանձնապես հարուստ չէ, բայց ունի իր ինքնատիպ կերպարանքը։ Անցյալ տարվանից Նյու Յորքում հրատարակվում է «Արագած» պատկերազարդ շաբաթաթերթը գեղեցիկ տպագրությամբ։

Հայ տպարանը հայ գաղթականների ետևից զնացել է Ամերիկայի արևմտյան ծայրերին, Կալիֆոռնիա։ Ներկայումս Ֆրեզնո քաղաքում հրատարակվում է «Ասպարեզ» շաբաթաթերթը, իսկ Պրովիդենսում՝ «Պահակ», նույնպես շաբաթաթերթ։

Վերջացնենք ամերիկահայ մամուլի տեսությունը մի գեղեցիկ գործով։ Նյու Յորքի «Կոչնակ» շաբաթաթերթը, որ հրատարակվում է 12 տարուց ի վեր, հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանական տարում սկսել է շարվել ձուլող և շարող մեքենայով, մի մեծ նորություն, որ շատ ժամանակ չէ մտել է ընդհանուր տպագրական գործի մեջ և որին վերապահված է մի կատարյալ հեղափոխություն տարածելու գերը Գուտենբերգի տպարանական սխեմայի մեջ։

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Այս է թեթև ուրվագիծը այն կյանքի, որ ունեցել է հայ տպագրությունը շուրջ հարյուր տարիների ընթացքում։ Այս ուրվագիծն էլ թերի է։ Բայց նա բավականաչափ պերճախոս է, որպեսզի ցույց տա, թե ինչ գործ է տոնում ամբողջ հայությունը այս տարի։

Մենք տեսնում ենք մի ամբողջ ժողովուրդ, որ դժբախտ պատմության ընթացքում կորցնում է ամեն ինչ. բայց չէ կորցնում իր տառերը, որոնք և դառնում են նրա կյանքի համարյա միակ բովանդակությունը։

Այդ տառերը թափառում են մարդու հետ ամեն տեղ, ուր նրան շարտում է ճակատագիրը։ Այդ տառերը հայ միտքն են արժարժում աշխարհի զանազան կողմերում։

Մենք այս ուրվագծի մեջ միայն անուններ տալ կարող էինք: Եվ եթե խոսեցնենք այդ անթիվ անունները, այն ժամանակ միայն կտեսնենք, թե որքան շատ ու հսկայական են եղել հայ մտքի ջանքերը, որքան տարբեր միջավայրերի ազդեցության է նա ենթարկվել, որքան տեղական առանձնահատուկ գունավորումներ են մտել այդ մտքի ասպարեզի՝ գրականության մեջ:

Զկարողանալով ամեն մեկին խոսեցնել զատ-զատ, մենք կասենք մի բան, որ հիմքն ու էությունն է: Այդ այն է, որ Մեսրոպյան տառերով ապրող հայ միտքը ցույց է տալիս անընդհատ առաջադիմություն, անընդհատ զարգացում: Այսօրը երեկվա նման չէ: Հայ տպագրությունը Սաղմոսների, Ժամագրքերի, կրոնական խոշոր հատորների իրականությունից եկել բարձրացել է ժամանակակից եվրոպական լուսավորության վերջին խոսքերի արտահայտիչը լինելու աստիճանին:

Այսքան մեծ է հայ տառերի բարեբարությունը:

Եվ նա է, որ մեզ պիտի ոգևորե: Նա է, որին պիտի փարենք մեր ամբողջ սրտով ու հոգով:

Նա լույս է: Նա առաջադիմություն է:

Ահա ամենամեծ մխիթարանքն ու հույսը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հայ գրքույկի տպագրության ժամանակ մեր հայտնի բանասերներից մեկը, էջմիածնի միաբանության անդամ դպիր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը հրատարակեց մի հմտակից ուսումնասիրություն (*«Հորիզոն», № 121 և 122*) հայ տառերի գյուտի ժամանակի մասին:

Հարգելի գիտնականը ապացուցում է, թե սխալ է 405 թվականը Մեսրոպյան տառերի գյուտի ժամանակ համարելը: Այդ թվականին Գանիեյան նշանագրերը բերվեցին Հայաստան, դպրոցներ բացվեցին, բայց երկու տարվա փորձերը ցույց տվին, որ այդ տառերը չեն կարող հայոց լեզվի վանկերն ու կապերը արտահայտել: Երկու տարի այդպես աշխատելուց հետո, ասել է 407, ահա, Մեսրոպյան ու Սահակը տեսան, որ պետք է ուրիշ ճար գտնել, այսինքն՝ հայ լեզվի բոլոր հնչյուններին համապատասխանող տառեր պատրաստել:

Բայց ե՞րբ եղավ Մեսրոպյան տառերի գյուտը:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը ցույց է տալիս, որ Մեսրոպը Միջագետք ճանապարհորդեց 412 թվականից ոչ առաջ, հետևաբար և նրա գյուտը կարող էր տեղի ունենալ կա՛մ այդ թվականին, կա՛մ հետո:

Այսպիսով, ահա, հայ տպագրության 400-ամյակը բոլորով տարին, այսինքն՝ ներկա 1912 թվականը, մենք կարող ենք համարել և այնպիսի մի տարի, որ ցույց է տալիս, թե 1500 տարի առաջ Մեսրոպը կա՛մ գտել էր հայերեն տառերը, կա՛մ աշխատում էր նրանց վրա:

Տեր-Մկրտչյանի բանասիրական հմտությունը այսօր մեզ ասում է, որ սխալված չենք լինի, եթե այս միևնույն տարում միացնենք հայ տառերի 1500-ամյակը և հայ տպագրության 400-ամյակը:

ԼԵՈՅԻ ԵՐԿԵՐԸ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՅ ԳՐԻՆ ՈՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

1900-ական րվականների սկզբներին Լեոն ասպարեզ հանեց իր պատմաբանասիրական առավել արժեքավոր աշխատությունների շարքը, որն սկսվում է «Հայկական տպագրություն» ուսումնասիրությամբ և որին հետևեցին «Հովսեփ կաթողիկոս Արղության», «Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Ածրունի», «Ս. Մեսրոպ», «Հայոց հարցը» գրքերը: «Հայկական տպագրություն», որի առաջին հատորը Թիֆլիսում լույս տեսավ 1901-ին, իսկ երկրորդը՝ հաջորդ րվականին, Լեոյի առաջին մեծածավալ պատմագիտական աշխատությունն է:

Հայկական տպագրության պատմության (կամ արդի անվանումով՝ հայ գրքի պատմության) հարցերը բանասերներին սկսել են զբաղեցնել անցած դարի սկզբներից: Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ Վենետիկի Մխիթարյաններից Ի. Փափագյանը կազմեց հայ տպագիր գրքի իր ցուցակը, որն ընդգրկում էր 1565—1800 թթ. հրատարակությունները: Թեև այդ ցուցակը մնաց անփայ, բայց նպատ քերեց նետագա Մխիթարյաններին՝ հայ տպագրության պատմությամբ զբաղվելիս: Վենետիկի «Բազմավեպ» հանդեսի հիմնադրման տարուց սկսած նրանում հրատարակվել են հայ տպագրության պատմության վերաբերյալ աշխատություններ. 1843-ի թիվ 5-ում հոդված տպագրվեց (անստորագիր) Ամստերդամի հայկական տպագրության մասին, որ երևի հայ տպագրության պատմության առաջնեկն է: Հանդեսի 1850—51 թթ. մի շարք համարներում շարունակաբար տպագրվում էր «Ազգային տպագրության սկզբնավորությունը և հառաջանալուն պատմությունը» ընդհանրացնող աշխատությունը, 1865-ին հանդեսում լույս տեսավ Ղ. Ալիշանի «Չորրորդ դարամաս տպագրության հայոց» ընդարձակ հոդվածը:

XIX դարի երկրորդ կեսը հարուստ է հայ տպագրության պատմությանը վերաբերող հայտնագործություններով. այդ շրջանում էր, որ հայտնաբերվեցին հայ առաջին տպագրիչ Հակոբ Մեղապարտի հրատարակությունները:

Լույս տեսավ առանձին գրքով, ավելի ճիշտ՝ գրքույկով, հայ տպագրության պատմությանը նվիրված աշխատություն՝ Ա. Երիցյանի «Պատմական տեսություն հայ տպագրության»-ը (Թիֆլիս, 1879, 32 էջ):

1895 թ. հայ «Բազմավեպի» էջերում, եպոս առանձին գրքով Ս. Ղազարում հրատարակվեց Գ. Զարբանյանի «Պատմություն հայկական տպագրության սկզբնավորությունն մինչև առ մեզ» փաստալից ուսումնասիրությունը, որը շատ կողմնավոր իր գիտական արժեքը պահպանել է մինչև այժմ:

Ահա առանձին գրքով լույս տեսած այս շարքի հաջորդ աշխատությունը Լեոյի «Հայկական տպագրություն» է: Դրանից հետո հայ տպագրության պատմության վերաբերյալ լույս տեսան մի շարք գրքեր ու գրքույկներ, շատ հոգովածներ, բայց Լեոյի այս աշխատությունը մնաց եզակի իր բնույթով և ընդգրկումներով ու այսօր էլ հայ գրքի կամ հայ տպագրության պատմությանը նվիրված արդեն մեծածավալ գրականության համակարգում մնում է շփոթաբխման:

Նախան այս աշխատության մի բան էական կողմերի մասին խոսելը նշենք, որ նրա հրատարակումից հետո էլ Լեոն առիթներ է ունեցել զբաղվելու հայ տպագրության պատմության հարցերով: 1912 թ. հայոց տառերի գյուտի և հայ տպագրության սկզբնավորման հոբելյաններին նվիրված տոնակատարության առիթով լույս տեսավ Լեոյի «Հայ գրքի տոներ» աշխատությունը,

իսկ դրանից առաջ նա մասնակցեց մի սուր բանավեճի, որ տեղի էր ունենում Բիֆլիսահայ «Մշակ» և «Հորիզոն» թերթերի միջև: «Մշակ» էջերում Ս. Մալխասյանը փորձում էր ապացուցել, որ հայ անդամիկ հրատարակությունները տպագրություն չեն սովորական իմաստով, այսինքն՝ շարժական տառերով չեն տպված, այլ՝ փայտափորագիր տիպ են, և որ նրանք բոլոր լույս են տեսել 1513-ին: Լեոն իր երեք շատ փայլուն հոդվածներով («Հորիզոն», 1912, № 19, 24—25, 33) ապացուցում էր, որ խնդրա առարկա հրատարակությունները իսկական տպագրություն են՝ շարժական տառերով կատարված, և որ 1512 թվականը պետք է համարել հայ տպագրության առաջին տարին: Ի վերջո, վեճին Վիննայից խառնվեց Ն. Ալիևյանը, որի հոդվածը նույն 1912-ին միաժամանակ տպագրվեց «Մշակում» (№ 34) և «Հորիզոնում» (№ 33), և որի մեջ փաստերով ցույց էր տրված, որ իրավացի է Լեոն է:

Դառնալով «Հայկական տպագրություն» աշխատությանը, նախ հարկ է նշել, որ այն անավարտ գործ է. ըստ ենթադրեցիկ առաջին հատորն ընդգրկում է հայկական տպագրությունը XVI—XVII դարերում, երկրորդը՝ XVIII դարում: Այս 300 տարիները, մինչև 1800 թ., ընդունված է համարել հայ տպագրության պատմության հին կամ հնաժողով գրքի շրջանը: Լեոն իր պատմությունն սկսելով Հակոբ Մեղապարտի հրատարակություններով, այսինքն՝ հայ տպագրության սկզբնավորումը, ավարտում է XVIII դարի II կեսի հնդկահայ զաղարին նվիրված գլխով: Նույն դարի հայկական տպագրության այնպիսի կարևոր կենտրոններ, ինչպիսիք են Էջմիածինը, Պետերբուրգը, Նոր Նախիջևանը, Աստրախանը, չեն լուսաբանված գրքի շարադրանքում: Միայն սրանով 2-րդ հատորն արդեն իսկ ավարտուն չէ:

Լեոնի այս աշխատությունն անավարտ է նաև լայն առումով. հնդկահայ ծրագրած է եղել հայ տպագրության պատմության մեջ ընդգրկել նաև XIX դարը, և դա պետք է կազմեր «Հայկական տպագրության» երկրորդ մասը, քանի որ առաջին երկու հատորները հնդկահայ համարել է առաջին մաս:

Լեոնի «Հայկական տպագրությունը» հայ գրքի պատմությանը նվիրված բոլոր աշխատությունների մեջ բացառիկ է ամենից առաջ այն պատճառով, որ նրանում տպագրությունը մի առանցք է, որի շուրջը հնդկահայ գյուտեր է XVI—XVIII դարերի հայ մշակութային և քաղաքական պատմությունը: Իր առաջաբանում Լեոն գրում է. «Ո՛հ, տպարանը միայն արհեստանոց չէ. նա գրականության հոգին է, առանց նրա անհնարին կլինեի երևակայել անգամ այն ամենը, ինչ ունենալ այսօր»: Ուրեմն, եզրակացնում է Լեոն, հայկական տպագրության մասին գրելիս, պետք է լայնորեն ներկայացնել ժամանակի հայ գիրքն ու գրականությունը: Իսկ ներկայացնելով գրականությունը՝ պետք է նաև զամանակեռեն խոսել հայ կյանքի մասին ընդհանրապես:

Լեոնի այս դիրքորոշումն առնաստիճան է հիմնավոր է. հայ գրքի, տպագրության պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության մի հատվածն է, և դրանք իրարից կտրելը նիշտ չէ: Այսօր մենք ուրախ պետք է լինենք, որ Լեոն վերոնշյալ սկզբունքի ամենալայն կիրառումը է գրել իր այս երկը՝ հայկական տպագրությունը հայոց պատմության ընդհանուր միջավայրում:

Թեև միաժամանակ չի կարելի չնկատել, որ, հրապարակելով հայոց ընդհանուր մշակութային ու քաղաքական պատմության շարադրանքով՝ Լեոն երբեմն կարծես մոռացել է, որ իր աշխատությունն, այնուամենայնիվ, «Հայկական տպագրություն» է կոչվում: Մի շարք գլուխներում առնաստիճան ոչ մի խոսք չկա տպագրության մասին: Ավելին, Լեոն երբեմն հրապարակում է նաև ընդհանուր կամ այլ ժողովուրդների պատմության հարցերով, օրինակ, ասենք, Հնդկաստանի պատմությանը ընդհանրապես, և հայկական տպագրությունը մոռացվում է ինչ-որ հեռավոր:

Սրանով հանդերձ Լեոնի «Հայկական տպագրությունը», ընդհանրապես, համապատասխանում է իր անվանը. հնդկահայ խոսում է և՛ հայկական տպարանի, և՛ նրա արտադրանքի բովանդակության, և՛ այդ բովանդակությունը ծնող կյանքի մասին: Իսկ առանձին հեռացումներ բուն նյութից մասամբ էլ պետք է բացատրել նրանով, որ «Հայկական տպագրությունը», լինելով Լեոնի առաջին մեծածավալ աշխատությունը, հնդկահայ հնարավորություն է ընձեռել իր մտածումները, պատմագիտական պատկերացումները և գնահատականները լայնորեն ներկայացնելու, և բառասանաբան հնդկահայ առավելագույն չափով է օգտվել այդ հնարավորություններից: Դրանից բացի, Լեոն, ինչպես առաջաբանում է գրում, իր գիրքը հասցեագրել է հայ ժողովրդին, որն այն օրերին էլ բան գիտեր իր մոտակա անցյալի մասին: Եվ Լեոն փորձել է լրացնել այդ բացը:

«Հայկական տպագրությունը» Լեոնի լավագույն գործերից է: Իրավացի էր Ս. Խանակյանը, երբ Լեոնի բոլոր աշխատություններից ամենաբարձր գնահատականն այս գործին էր տալիս. «Հայոց տպագրության պատմությունը, շատ ընտիր գործ. երկու հատոր»*:

Աղքատների խոր իմացությունը, ամենատարբեր բնույթի աղքատների ընձեռած անհամար փաստերի մեջ հմտալից ընտրություն կատարելը, փաստական ամբողջ նյութի տրամաբանական դասավորումը և հնդկահայ ամենուրեք զգացվող անուշիկ հիշողությունն արդեն իսկ այս գործը դարձնում են առաջնակարգ մի երկ, և զգում ենք, որ գործ ունենալ իսկական պատմաբանի կոչումով ծնված մարդու հետ: Լեոն դուրսով կարողանում է փաստերի անմշակ կույտերից պատմություն հյուսել՝ և այն էլ պատմական գիտության խիստ չափանիշներով բնութագրվող:

Նախքան «Հայկական տպագրությունը» Լեոն ավելի շատ գրող էր՝ միայնաս, պատմվածքագիր: «Հայկական տպագրությունը» նա հասկացավ իր կոչումը և այնուհետև հայոց այդ կոչմանը համապատասխանող ճանապարհով: Իսկ իբրև գրողի նրա անցած ուղին իր նպատակը բերեց պատմաբանի գործունեության մեջ: Լեոնի գիտական շարադրանքը հրապարակ է, հաճախ հափշտակող: Օրինակ, շատ տպավորիչ է նկարագրված Շահ-Աբասի կազմակերպած բռնագաղթը, հայերի տառապանքները (առաջին հատորի երկրորդ մասի 1-ին և 2-րդ գլուխներ) կամ Կ. Պոլսի դեպքերը՝ կապված լուսավորչական-կարոյիկ կոնվերտների հետ, և կամ Դավիթ Բեկի գործունեությունը ու դրա հետ կապված դժվագները: Երբեմն Լեոն ուղղակի վիպական հնարներ է դիմում: Օրինակ, Իսրայել Օրբի մասին իր շարադրանքն սկսում է այսպես. «Այդ իսկ նշանավոր տարին, երբ Կարլովցիի բանակցությունները դեռ շարունակվում էին, մի մարդ նվազալից ճանապարհորդեց դեպի Հայաստան»: Ապա նկարագրելով այդ մարդու ճանապարհը, ներկայացնելով նրա որոշ մտորումները, նոր միայն գրում է. «Այդ մարդը Իսրայել Օրբն էր»: Եվ այս կարգի այլևայլ վիպական հնարանները հատուկ են Լեոնի ոճին:

Մեր օրերում հաճախ են պատմագիտական ամենալուրջ աշխատությունները համեմատվում դեռ իսկական խոսքի տարրերով. դա զգալապես մեծացնում է ընթերցողների շրջանակը և, առնաստիճան, աշխատությունը դարձնում առավել դուրսին ընթերցվող՝ չվնասելով աշխատանքի գիտական մակարդակին: Հայ պատմական գիտության անդաստանում այդ կարգի շարադրանքի, երբ շատե՛ր ասում լինում, ապա խոշորագույն ներկայացուցիչը Լեոն է:

Լեոն նաև գերծ է նեղ ակադեմիականությունից, խոսքն ամեն դեպքում ուղղվելով ժողովրդին՝ նա գրում է բոլորին մատչելի, նեղ մասնագիտական անվանումներից զերծ լեզվով: Անգամ գրաբար փառվածները, որ այլ պատմաբաններ սովորաբար բերում են բնագրով, Լեոն այստեղ մեծ մասամբ բարգմանում է աշխարհաբար:

Լեոնի ամբողջ աշխատության մեջ մենք զգում ենք նրա՝ այրվող հայրենասերի բարախուն սիրտը: Կան պատմաբաններ, և խոշոր, որոնք սառն անտարբերությամբ են շարադրում իրենց ժողովրդի պատմությունը կամ պատմական այս ու այն դրվագը: Լեոն միշտ իր վերաբերմունքն է արտահայտում՝ հաճախ ծայրամասնություններով, չափազանցումներով: Եվ երբ բնագրատու է հայերի ղեկավարներին կամ ժողովրդին, ապա դա ևս բխում է նրա հայրենասիրական կրակից:

Լեոնի այս աշխատության ուրիշ շատ արժանիքներ կարելի է նշել: Օրինակ, նա առաջինն էր, որ կարողացավ նիշտ գնահատել հայ տպագրության սկզբնավորումն արժեքը. նա XV—XVI դարերի հայոց կյանքի մեջ հայ տպագրության սկզբնավորումը ամենակարևոր երևույթն է համարում: «Եվ այդ փաստը գուցե միակ ուրախալի, միակ հուսատու երևույթն էր այն ժամանակվա հայկական կյանքի մեջ»,— գրում է Լեոն հայ տպագրության սկզբնավորման մասին: Կարևոր էր նաև Լեոնի ստող մոտեցումը հայ տպագրության առաջնիկներին նախկինում տրված մի գնահատական նշանով գործում: Նախքան Լեոն, այդ մասին գրող հնդկահայերը (Ղ. Ալիշան, Գ. Զարբ-հանալյան և ուրիշներ) Հակոբ Մեղապարտի հրատարակած գրքերում տեղ գտած սեռականությունների, գույնավորությունների պատճառով շատ էին նվաստացնում այդ հրատարակությունների արժեքը: Լեոն նիշտ գնահատեց դրանց մշակութային նշանակությունը՝ այդ գրքերի հրատարակման սոսկ փաստը կարևոր երևույթ համարելով: Նա իրավացիորեն գրում էր. «Հայերի մեջ էլ տպարանը հենց առաջին հայերից ցույց էր տալիս, որ ինքը սլիտի ծառայի քն լույսին և քն խավարին, գիտության և տգիտության»: Լեոն ցույց է տալիս, որ եվրոպական տպագրության առաջնիկների մեջ էլ եղել են սեռականություններ հագնված բնագրեր:

Հրաշալի է ներկայացված Սյունյաց մեծ անապատի, ապա Նոր Զուղայի դերը հայ հոգևոր և մշակութային կյանքում տեղ գտած անկումը հաղթահարելու գործում: Լեոն համարեն ցույց է տալիս, որ XVII դարի հայ մշակութային վերելքը, հատկապես այդ վերելքի գլխավոր արտահայտությունը, որ Ոսկան երևանգու գրադասարանիչական գործունեությունն էր, Սյունյաց մեծ անապատի կենտրոն ազդեցության հետևանքն էր:

Լեոն հիմնականում նիշտ է ըմբռնել հայ հին տպագրության զարգացման օրինաչափությունները: Մասնավորապես, նա նկատել է հայ հին տպագրիչների ունեցած դժվարությունների, նաև ձախողումների պատճառները, մասնավոր դրանցից նյութական աղքատությունը, հետևանքով և այդ տեսակետից գրավանառության խնայելի կազմակերպման կարևորությունը:

* Ս. Խանակյան, Երկեր, հ. 4, Ե., 1959, էջ 109—110:

Ուշագրավ է, որ Կ. Պոլսի մտավորականության արտադրված բարերը, կաշառատվու-
րյունը և այլն նկարագրելով, նա գրում է. «Անձնական փառքի համար հայոց ապականված
նոգնորակները որքան զանձեռ էին բախում մանկականների անհատական գրգռմանը: Դրանք
հարստանալով, խեղճ ու տգեղ ժողովրդի նյութերն էին, մի ժողովրդի, որ այնքան կարող էր
մտավոր լույսի, որի համար զբեր տալով մարդիկ նվազապես խեղդվում էին աղետությունից՝
չգտնելով ոչինչ օժանդակություն, ոչինչ համակրանք ու խրախույս»:

Արևելահայոց մեջ Լեոն նաև առաջիններից էր, որ կարողացավ հիմնականում ճիշտ գնա-
նատել Մխիթար Սեբաստացու և ընդհանրապես Մխիթարյանների կատարած գործի մեծությունը
հայոց կյանքում: Այս դեպքում Լեոն ինչ-որ տեղ կարողացել է հաղթանակել հայ կաթոլիկների
նկատմամբ հայոց մեջ և նենց իրենում եղած վերապահությունները և V դարի հայոց մեծ վերել-
քից հետո Մխիթար Սեբաստացու հիմնադրած լուսավորական շարժումը համարում է երկրորդ
իւր կարևորությունը: Լեոնի կարծիքով XVIII դարում, մինչև նրա կեսերը, Մխիթարյանները «ամե-
նից մեծ ծառայությունը մատուցեցին իրենց ազգին»: Նա իրավացիորեն Հայկազյան նոր բա-
նարանի հրատարակությունը դարագլուխ է համարում հայ մշակութային կյանքում:

Լեոն հայոց պատմության, նրա տրամադրության, հայերի ազգային հոգեբանության մա-
սին էլ մի շարք դիպուկ դիտողություններ ունի իր այս աշխատության մեջ: Այսպես, նա նկա-
տել է մի կողմից հայերի տոկունությունը, նյութական դժվարություններին, ծանր գրկանքներին
դիմանալու ներքին կոռուք, իսկ մյուս կողմից՝ բնատեղյա ազգերի մեջ ունեցված դիմագրա-
վելու անկարողությունը: Լեոն հասկացել է հայոց լեզվի ու այն պատճառով հայկական դպրոցի
բախտորոշ դերը հայության գոյատևման գործում: 2-րդ հատորի վերջում նա գրում է, որ
առանց հայկական դպրոցական կրթության նոր ժամանակներում հայ ժողովուրդը առհասարակ
գոյատևել չի կարող:

Լեոն գտել է նաև հայոց պատմության վերջին հարյուրամյակների անկյունաքարային
առեղծվածներից մեկի լուծումը. քե ինչու՝ չնայած Վատիկանի ջանքերին և հայ բարձրաստի-
նան հոգևորականներից շատերի, այդ բոլոր կաթոլիկոսների կաթոլիկություն ընդունելուն, հայ
ժողովուրդը, այնուամենայնիվ, չդարձավ կաթոլիկ. նա ընթերցողին հասկացնում է, որ այդ
պատճառը գլխավորապես հայերի, երբեք կարելի է տեսլ, առիական ավանդապահությունն էր,
դարավոր այն պատկերացումների և սովորությունների անխախտ պահպանումը, որոնք անհախ-
նին արևմտյան եկեղեցու օրենքներին ու բարերին:

Լեոնի ժամանակներում ու ավելի առաջ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» այս-
պես կոչված ֆենադատական բանասիրության կողմից մերժվում էր իբրև անարժանահավատ,
Լեոն այս աշխատությունը գրելիս չի կրել դրա ազդեցությունը և բարձր գնահատական է տալիս
պատմահոգ գործին (ն. 1, մ. 2, գլ. 15): Նա ճիշտ է գնահատում հայ մշակույթի նաև այլ գոր-
ծիչների, օրինակ, տպագրիչներ Մատթեոս Մարեցու, Ոսկան Երևանցու, Թովմա Վանանդեցու
ծառայությունները, Մատթեոս Նվդակցու գրական աշխատանքը և այլն:

Ուշագրավ է և այն, որ Լեոն, ի տարբերություն որոշ այլ հայ պատմաբանների, Դավիթ
Քեկի շարժման ժամանակաշրջանի իրադրությունը ավելի բազմակողմանի բնութագրելով, տեղին ու
հիմնավոր է համարում Դավիթ Քեկի դաշինքը պարսիկների հետ և առհասարակ կարողանում է
հասկանալ ֆաղափական այդ գործի դիվանագիտական տաղանդի մեծությունը:

Լեոն իրատես է նաև լեռնային խնդրում: Նա գրում է, որ XVII դարում հայության հետ
լեռնային միակ կապը լուսավորչական եկեղեցին էր, քանի որ նրանք հայոց լեզուն կորցրել
էին: Խզել այդ միակ կապը՝ նշանակում էր կորցնել այդ հայությունը: Այսպիսով, լեռնային
կաթոլիկացումը Լեոն ինքնբերական ձուլում չի համարում: Հայախոսության կորուստը նա
համարում է առաջին էական ֆայր դեպի ունեցում, իսկ կաթոլիկ դառնալը՝ հայության նեո-
ունեցած վերջին կապի խզում:

Չնայած մի շարք ծայրահեղությունների, Լեոն հմտալից է նկարագրել Կ. Պոլսի հայ կղե-
ւանությունը անկումը, անիմաստ կոթիկները, արյունահեղությունը, բուրք մեծամեծներին հա-
նոյանալու, նրանց միջոցով սեփական գործերն առաջ տանելու փաստերը: Առհասարակ հայ
հոգևորականությանը գնահատելիս Լեոն չափազանցությունների մեջ ընկնում է, բայց և, որքան
էլ դա ցավալի լինի, նրա ասածներում նաև դառը նշմարություն կա:

Երկրորդ հատորի ամբողջ 3-րդ գլուխը, որ կազմում է հատորի մեկ երրորդից ավելին,
նվիրված է ճնդկահայությանը: Լեոն հրաշալի է ներկայացրել հայության այդ հատվածը, նրեղ-
կանայ վաճառականների հոգեբանությունը՝ անձնական ժառանգության հետ նրանց առաածնա-
նությունը ազգային-կրթական, մշակութային գործերին նպաստ բերելու խնդիրներում:

Կարելի է Լեոնի այս աշխատության ուրիշ շատ արժանիքներ նշել, բայց, քերես, առավել
կարևոր է ցույց տալ նրանում եղած այն դրույքները, հատվածները, մտքերը, որոնք այսօր

նշացած են կամ հայտնի փաստերին հակառակ: Դա կարևոր է այսօրվա ընթերցողին ննարա-
վոր քննարկմանը: Լեոնի պատկերը հետո պահելու համար:

Նախ մի քանի խոսք Լեոնի այս գրքում եղած այն անվանումների, բաների մասին, որոնք
այժմ գործածական չեն: Այսպես, նա և նրա ժամանակակիցները աշխարհաբար ասելով հասկա-
նում էին հայոց լեզվի բոլոր այն դրսևորումները, որոնք գրաբար չեն՝ բարբառներ, միջին հա-
յերեն, նոր գրական հայերեն: Լեոն մի շարք դեպքերում միջին հայերենն է կոչում աշխարհա-
բար: Այժմ աշխարհաբար անվանում են միայն նոր գրական հայերենը: Կամ՝ լեռնային լե-
զուն նախկին ավանդույթով կոչում է բարբառներն (ն. 1, մ. 1, 4-րդ), այնինչ դա դիշաղբերենն է
(պոլովցիների լեզուն): Չնայած են Լեոնի գործածած անձնանունների, տեղանունների և ցեղա-
նունների մի շարք ձևեր, կամ գործածում է այժմ գրական հայերենից դուրս մնացած բաներ՝
օֆիցեր (սպա), դիպլոմատիա (դիվանագիտություն) և այլն, կամ այնպիսի բառաձևեր, որ այժմ
չկան գրական հայերենում՝ մաշվեցան, չե կարող, իրանց և այլն:

Մի քանի խոսք էլ հին տպագրության որոշ փաստերի մասին, որոնք Լեոնի գիրքը գրվելու
ժամանակ բավարար չափով ուսումնասիրված չէին: Օրինակ, Լեոն կասկած է հայտնում այն
մասին, որ Հակոբ Մեղակաբար տպագրիչ ու տպարանատեր եղած լինի, նրա կարծիքով մեզ հա-
սած հայերեն առաջին հինգ գրքերը իտալացիներն են տպագրել: Մինչդեռ այժմ հաստատված
է, որ Հակոբ Մեղակաբար եղել է հայ առաջին տպագրիչն ու տպարանատերը, և այդ հինգ
գրքերը, նրա հրատարակություններն են: Կամ՝ Լեոն հայ առաջին տպագիր գիրքը համարում է
Պարզաստուգարը, այնինչ տպագրված է, որ Հակոբի հինգ հրատարակություններից առաջինը
տպագրվել է Ուրբաքագիրքը (Պարզաստուգար՝ չորրորդը):

Ապա՝ Լեոն կարծում է, քե Հովհաննես Թվուրանցու անունով Հակոբի հրատարակած Տա-
ղարանում տեղ գտած բանաստեղծությունները Սսի կաթոլիկոս Հովհաննես Թվուրանցու գր-
չին են պատկանում, և զանազան դատողություններ ու եզրակացություններ է տնում դրա
շուրջը (ն. 1, գ. 1): Այնինչ այդ բանաստեղծությունները XV դարի ակնավոր բանաստեղծ
Հովհաննես Թվուրանցուն են: Լեոն խիստ աննպաստ կարծիք է հայտնում Ուրբաքագրի
մասին և կարևոր չի համարում, որ Նարեկացու ստեղծագործության մի հատված կա նրանում
տպված: Առհասարակ Լեոն ճիշտ պատկերացում չի ունեցել հայերեն անդրանիկ հրատարակու-
թյունների մի շարք կողմերի մասին, նա անձամբ չի ուսումնասիրել այդ գրքերը, նրանց մա-
սին խոսել է քսա այլ հեղինակների տված տեղեկությունների:

Կամ՝ Լեոն գրում է, քե 1567 թվականից սկսվել է հայկական տպագրության դադար, որն
իբր տևել է 17 տարի (ն. 1, մ. 1, 4-րդ), այնինչ 1568-ին և 69-ին Արգար Թախաբեցին 5 հա-
յերեն գիրք է տպագրել: Մի շարք անճիշտ տեղեկություններ է տալիս Ոսկան Երևանցու ու նրա
տպարանի մասին (ն. 1, մ. 2, գլ. 9-10). օրինակ, գրում է, որ նա Ամստերդամում 17 գիրք է
հրատարակել (հրատարակել է 20-ը), քե 1675-ին Մարտիկ Ոսկանյան տպարանը 5 գիրք է
հրատարակել (հրատարակել է 3-ը), կարծում է (ն. 1, մ. 2, գլ. 10, 14 և այլն), քե Ոսկան-
յան տպարանը փակվել է 1683 կամ 1684 թվականին (փակվել է 1686-ին), քե վանդեղեցիկե-
րը Ոսկանյան տպարանը Մարտիկի փոխադրել են Ամստերդամ (այդպիսի բան չի եղել), աշ-
խարհաբար առաջին գիրքը համարում է Հովհաննես Հալովի «Պարզաբանությունը»-ը (այնինչ դրա-
նից 12 տարի առաջ լույս տեսած «Արևիկոս համարագրության»-ն է), չգիտի (ն. 1, գլ. 14), որ
XVII դարի վերջում Կիլիկոնյի անունով հրատարակված գրքերը իրականում լույս են տեսել
Կ. Պոլսում: Կամ՝ գրում է, որ իբր XVIII դարում Կ. Պոլսում հրատարակվել է 210 անուն
հայերեն գիրք (ն. 2, գլ. 21), այնինչ տպագրվել է ավելի քան 300 անուն, նույն դարում վե-
նետիկի հայերեն հրատարակությունների ֆանակը համարում է ավելի քան 180, այնինչ
շուրջ 270 է և այլն:

Լեոնի գրքում տեղ գտած հայկական հին տպագրությանը վերաբերող այս և մի շարք այլ
անճշտություններ մանրամասն նշված են ու նշտված են երկա հատորի ծանոթագրություններում:

Կան և զուտ բանասիրական բնույթի անճշտություններ. օրինակ, կարծում է, քե «Ողբ ջու-
ղայեցի» («Ափսոս ֆեզ») աշխարհաբար երգը գրվել է XVIII դարի սկզբներին, այնինչ տպա-
ցուցվել է, որ այն XIX դարի ստեղծագործություն է: Կամ գրում է, քե Նախան Զ. Ռիվայի
բանասերը (1624 թ.) հայերի մեջ չկար բանասերագրության փորձ (ն. 1, մ. 2, 6-րդ), այնինչ
գրանից առաջ գրվել են հայերեն մի շարք բանասերներ:

Պետք է նկատի առնել, որ Լեոն մեծ մասամբ մեղք չունի սուրբած այս կարգի անճշտու-
թյունների համար. բնախնդիր, փաստերի նկատմամբ պատկառման ունեցող պատմաբանը աշ-
խատելու ժամանակ պարզապես ձեռքի տակ չունեի անհրաժեշտ հնատիպ գրքերը, որոնց զգալի
մասն այն ժամանակ առհասարակ հարկ եղած մանրամասնությամբ ուսումնասիրված չէր: Չէին
ստուգված ու նշտված նաև բանասիրական մի շարք անճիշտ պատկերացումներ:

Այլ կարգի է հայ գրականության ու պատմության որոշ իրողություններ ներկայացնելու և գնահատելու Լեոյի մեկնակետն այս և նույն շրջանի այլ աշխատությունների մեջ: Մենք գործ ունենք XX դարի սկզբներին Լեոյի ունեցած պատմագրական բնույթի տեսակետների և դրանցով ձևավորված գրելակերպի հետ, որ, բերես, կարելի է անվանել չափազանցումների ոմ: Այդ շրջանում Լեոն, որպես Գրիգոր Արծրունու հետևորդ, տարված էր, ոգևորված եվրոպական գրականությամբ ու մշակույթով և, այդ տրամադրությամբ մոտենալով հայ գրականության արժեքներին, հաճախ ծայրահեղ որակումներ էր տալիս: «Հայկական տպագրությունը» և այս հատորում տեղ գտած մյուս երկու գործերը գրելու ժամանակ Լեոյի կարծիքով եվրոպյան «կուսակցությունը», գիտության և առաջադիմության այն շտեմարանը, որից շատ կամ քիչ բան վերցնելու մեջ էր մեր ամբողջ երջանկությունը» (հ. 2, գլ. 1-ին):

Լեոն անգղապ ոգևորությամբ է խոսում ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարների, եվրոպական հեղինակների՝ Պետրարկայի, Արիստոյի, Լոկի, Վոլտերի, Ռուսոյի, Զերդերի, մյուսների, առնաստիճան եվրոպական վերածնության ու լուսավորական շարժման, եվրոպական առաջադիմության, քաղաքացիության մասին (հ. 2, գլ. 1, 4-րդ և այլու): Ապա՝ համեմատելով գրական երկեր ու գաղափարներ չգտնելով Արևելքում ու մասնավորապես Հայաստանում, բնագրատում է և՛ Արևելքի ընդհանրապես, և՛ նրա մասը կազմող Հայաստանը: Ըստ Լեոյի՝ այն, ինչ եվրոպայից չէ, եվրոպական չէ և կամ պատշաճորեն գնահատված չէ եվրոպացիների կողմից, արժեքավոր լինել չի կարող:

Բավական է տեսլ, որ նա միջնադարի հայ ամենախոշոր հեղինակների՝ Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհալու ստեղծագործությունների արժեքը չի բնութագրում (հ. 1, գլ. 17-րդ և այլու): Նա Արևելքի մշակութային արժեքներից այն է բնորոշում, ինչ բարձր են գնահատել եվրոպացիները. օրինակ, լավ է խոսում պարսից հայտնի բանաստեղծների և արարական միջնադարյան գիտության (Ավիցեննա և ուրիշներ) մասին, քանի որ նրանց վերաբերյալ բարձր կարծիք են հայտնել եվրոպացիները. ընդ որում ինքն էլ նշում է այդ հանգամանքը: Կամ՝ հայ մշակույթի ասպարեզից լավ է խոսում Անիի մասին, քանի որ նրա ավերակները «հիացմունք և զարմանք են պատճառում եվրոպացի նախադասողներին»: Դավիթ Անհաղթին հայոց միակ փիլիսոփան է համարում. գրում է, քե իբր ազգային այդպիսի ավանդություն կա, բայց շուտով իրական պատճառն իմանում ենք՝ Դավիթ Անհաղթը, ինչպես նշում է Լեոն, «Արեւնեմու և Բյուզանդիայում բավական հայտնի առում ունեն» (հ. 2, գլ. 2, 4-րդ): Այդպես շեշտվում են հին ու միջնադարյան մյուս խոշոր հայ փիլիսոփաները՝ Նզդիկ, Գրիգոր Տաթևացի, Սիմեոն Զաքարյանցի և ուրիշներ, քանի որ դրանք եվրոպայում այն ժամանակ հայտնի չէին դարձել:

Այս մոտեցմամբ Լեոն հայ միջնադարյան տաղերգությունը հայտարարում է «վերադարձի սիրահարների բառակույտ» կամ «ողորմելի տախկություն» (հ. 1, մ. 2, 17-րդ), միջնադարյան հայ գրականությունը, ըստ Լեոյի, արհեստական էր, և այն ստեղծում էին «տգետ և հացկատակ վանականները», վաճառի «ենթամ մթնոլորտում»:

Նա մի քանի անգամ հայ միջնադարյան որոշ տաղերգուների համեմատում է եվրոպական բանաստեղծների հետ և գրում, օրինակ, որ այդ հայ բանաստեղծներից «ոչ մեկն էլ Միլտոնի տաղանդի հեռավոր նմանությունն անգամ չունեն», կամ՝ հայ միջնադարյան աշխարհիկ բանաստեղծությունը որակելով՝ նաև իբրև սոսկ վարդ ու սոխակի երգեր, իտալական բանաստեղծ Ալֆիերիի առիթով գրում է, որ նա «վարդ ու սոխակների երգերով չէր կերակրում իր հայրենակիցներին, այլ ֆարսով էր ֆաղափական ազատության, վերածնության մտեր» (հ. 2, գլ. 1, 4-րդ) և այլն:

Լեոն ավելի ուշ շրջանի հայ բանաստեղծությանն էլ է նման որակումներ տալիս. օրինակ, XVIII դարի խոշոր հայ բանաստեղծ Պաղտատար Դպիրի ստեղծագործությունը որակում է իբրև «տափակ ոտանավորներ» (հ. 2, գլ. 2, 3-րդ), աշուղների ստեղծագործության մասին նվաստացուցիչ մտեր է հայտնում (հ. 1, մ. 2, գլ. 17-րդ) և այլն:

Լեոն նույն կարգի որակումներ է տալիս նաև հայ հրապարակախոսական, գիտական մի շարք երկերի. օրինակ, ժամանակի նշանավոր փիլիսոփա Հովհաննես Մրգուզին նրա «Գիրք պատմության»-ի համար համարում է «մտավոր նեղ ու սահմանափակ հորիզոնով», «աղբափակ պաշարներով մեկը» (հ. 2, մ. 2, 13-րդ), Մինաս Համդեցու «Ազգաբանություն Հայոց»-ը որակում է իբրև «խղճով կարկատանք»: Եվ կամ XVII դարի հայ ամենախոշոր լեզվաբան ու մշակութային գործիչ, աշխարհաբարի առաջին սլաշտպան Հովհաննես Հովսեփյանը կոստանդնուպոլսեցու աշխատությունների մասին գրում է, որ իբր դրանք «ոչինչ նորություն չեն ներկայացնում», Մխիթարյանների լույս ընծայած մի շարք գրքեր որակում է որպես «բազմաթիվ անպետք հրատարակություններ» (հ. 2, գլ. 2, 4-րդ) և այլն: Շատ վատ է արտահայտվում հայ բարգմանական այնպիսի գրքերի վերաբերմամբ, ինչպիսիք են «Պղնձե ֆաղափ»-ը: Սխալ, հակասական

մտեր է հայտնում նաև գրականության վրա արաբական գրականության բողոք ազդեցության մասին (հ. 2, գլ. 2, 9-րդ):

Դարասկզբին Լեոյի ունեցած պատկերացումների վերաբերյալ պետք է մի քանի անգամ եվրոպական մեջ էլ նա բնորոշում էր անում: Օրինակ, գրականության մեջ գերադասում էր ֆաղափական-ազատագրական բնույթի ստեղծագործությունները, բերելով հույների, բալկանյան այլ ժողովուրդների, նաև իտալացիների ազատագրական բնույթի գրականություն ստեղծելու օրինակը, Լեոն այդ ժամանակ կարծում էր, քե գեղարվեստական գրականությունը հայերը ևս պետք է ծառայեցնեն զուտ ֆաղափական նպատակների: Նա աշխարհ էր անում նախ Բալկանների և Հայաստանի իրավիճակների մեծ տարբերությունը, գրականությունների ազգային բնույթի խնդիրը, մանավանդ այն, որ բալկանյան ժողովուրդների և իտալացիների գրականությունը միայն ֆաղափական չէր, ինչպես և հաշվի չէր առնում (այն ժամանակ չէր կարող հաշվի առնել), որ, ինչպես պատմությունը ցույց տվեց, հայերի պայմաններում շատ էլ օգտակար չէր գրող-ֆաղափական գործիչների ասպարեզ գալը, գեղարվեստական գրականությունից դեպի ֆաղափականություն գնալը:

Ի դեպ, Լեոյի վերոհիշյալ գրական չափանիշներին հարմար չէին գալիս ոչ միայն Նարեկացին ու Շնորհալին, Թվրաբեցին ու Պաղտատար Դպիրը և շատ ուրիշներ, այլև Հովհաննես Թումանյանը, ինչպես հայտնի է, իր «Ռուսահայ գրականության պատմություն» մեջ Լեոն անպատ կարծիք է հայտնել Թումանյանի ստեղծագործության մասին՝ հայտարարելով՝ նրան սոսկ «լեռան երգիչ»:

Միաժամանակ, Լեոն հիացմունքով է խոսում Շահամիրյանների հրատարակած «Նոր տետրակ» և «Որոգայք փառաց» գրքերի մասին, քանի որ նրանցում Հայաստանի ֆաղափական անկախությանը հասնելու և անկախ Հայաստանի ֆաղափական կառուցվածքի ծրագրեր են առաջարկված: Ու քե Լեոն գիտեր, որ այդ ծրագրերը ծայրաստիճան միամիտ էին, անիրագործելի, որ հեղինակները Հայաստանի մոտով անգամ չէին անցել, և շարադրանքն էլ անկանոն էր (Լեոյի խոսքով՝ խղճով). բայց, ոգևորված՝ իր երկում դրանց բովանդակության վերաշարադրանքին նվիրել է տասնյակ էջեր, քանի որ այդ գրքերում արժանիք զգալիորեն, ինչպես ինքը՝ Լեոն է գրում, «զայիս էին եվրոպական ու ամերիկյան ազատամիտ գաղափարախոսություններից և հայերից էին ուղղված իբրև հրավեր դեպի եվրոպականությունը» (հ. 2, գլ. 3, 4, 5-րդ):

Մայրենի կարծիքներ են հայտնված նաև հայոց լեզվի մասին. օրինակ, Լեոն չէր հավատում, որ գրաբարը ժամանակին եղել է խոսակցական լեզու, հասկանալի ժողովրդին (հ. 1, մ. 1, գլ. 2, հ. 2, գլ. 1, 4-րդ), նա գրաբարը դիտում էր իբրև առանձին լավի մեկուսացած լեզու: Մինչդեռ գիտականորեն ապացուցված է, որ գրաբար V և մոտակա դարերում ժողովրդին լիովին հասկանալի է եղել: Մի այլ տեղ էլ գրում է. «Հայը իսկապես չունեն գրական լեզու, որ լինե հարուստ, արտահայտիչ. քե գրաբար և քե աշխարհաբար միտոնալ ողորմելի էին» (հ. 1, մ. 1, գլ. 2): Մա, բնականաբար, վերև արդեն նշված չափազանցման մի այլ, լիովին անհիմն արտահայտությունն է:

Եվ այսպես, հայ գրականության ու հրապարակախոսության շատ երկերի, նրանց լեզվին, նրանց հեղինակներին Լեոյի տված գնահատականները հաճախ ծայրահեղ են, անհիշող, և այսօրվա ընթերցողը պետք է նկատի ունենա այդ հանգամանքն ու հաշվի առնի, որ անցած դարի վերջում և այս դարի սկզբներին Լեոն ունեցել է նաև սին ոգևորություններ, գայրակություններ և ժխտումների հակում: Հիշեցնենք, որ այն արժեքները, որոնք Լեոն դարասկզբին բնագրատում էր, հետո շատ եվրոպացիների հիացմունքի առարկա դարձան, և ինքը՝ Լեոն էլ կյանքի վերջին շրջանում լիովին վերանայեց իր այդ տեսակետները:

Մի քանի խոսք հայոց պատմության որոշ դրվագների նկատմամբ «Հայկական տպագրություն» մեջ Լեոյի ցուցաբերած վերաբերմունքի մասին: Եվրոպական շատագույն լինելով, Լեոն միաժամանակ բնագրատական վերաբերմունք ուներ եվրոպայում իշխած որոշ բանաստեղծությունների (օրինակ, Կոլոդիկոս XIV-ի) և կարգիկական եկեղեցու նկատմամբ: Նա, օրինակ, ցավ է ապրում այն պատճառով, որ Լեոնաստանում չհաղթեց բողոքականությունը: Նրա կարծիքով այդ երկրում կարգիկության պահպանումը պատճառ եղավ, որ Լեոնաստանը «դիմեց դեպի մահ» (հ. 1, մ. 2, 5-րդ): Դարձյալ լեռնական չափազանցում. ինչպես գիտենք, Լեոնաստանը չի մահացել: Հայոց մեջ էլ Լեոն բնագրատում է կարգիկությունը և դարձյալ ծայրահեղություններով: Օրինակ, նա Ոսկան երևանցուն համարում է կարգիկ ինկվիզիցիայի գոնը (հ. 1, մ. 2, 10-րդ), մինչդեռ ինկվիզիցիան (Վատիկանի հավատաբանությունը) Ոսկանի մահվան հետ առնչություն չի ունեցել (ի դեպ, Ոսկանի շինյ հուղարկավորությունը կազմակերպել ու դրան մասնակցել է Մարտիկ բարձրաստիճան կարգիկ հոգևորականությունը): Կամ Մատթեոս Մարեցուն ներկայացնում է իբրև կարգիկ կղերի հալածանքներին ենթարկված անձ. «Նրա դեմ որոտում էին կարգիկ հոգևորականության ապառնալիներ» (հ. 1, մ. 2, 9-րդ), քե և իրականում նման սպառնալիքներ

կամ հալածանք չի եղել. Մարեցիներն պարզապես չմաքողեց կաթոլիկական Իտալիայում տարան հիմնել, և նա դիմեց բողոքական Հոլանդիա:

Իբրև (ն. 1, մ. 2, 10-րդ) շատ վատ է արտահայտվում Գ. Զարբանալյանի «Պատմություն հայկական տպագրության» երկի մասին և արհամարհանքից հեղինակի անունն անգամ չի տալիս: Զարբանալյանի անունը չի տալիս նաև նրա «Հայկական մատենագիտությունը» նիշելիս: Մինչդեռ հանրահայտ է, որ Զարբանալյանը, կաթոլիկ լինելով, խոշորագույն հայագետներից է, և նրա այդ գրքերը քիչ օգնություն չեն ցույց տվել Լեոյին: Կամ Ա. Պալեյանի «Պատմություն կաթոլիկ վարդապետության ի Հայաստանում» (ն. 1, մ. 1, 4-րդ), թեև այդ գրքին ծանոթ չառաջանալու բանասեր գիտի, որ այն անփոխարինելի է իր պարունակած նյութով:

Մխիթար Սեբաստացու և առնասարակ Մխիթարյանների գործունեության հասցեին բնագիտություն անելու գայրակությունից էլ չի կարողանում ազատվել մեր հեղինակը: Մխիթարի մեծագործությունը նիշտ գնահատելուց հետո, այնուամենայնիվ, Լեոն բնագիտություն է նրան և նրա հետևորդներին ինչ-ինչ բաների համար, դարձյալ՝ առանց բավարար հիմքի:

Զափազանցումներ ու ծայրահեղություններ տեղ են գտել նաև XVI—XVIII դարերի հայոց պատմության մի շարք իրողությունների նկարագրության ու գնահատման մեջ: Օրինակ, այդ 300 տարվա տարբեր ժամանակամիջոցներ նկարագրելով, յուրաքանչյուր անգամ Հայաստանի ու հայության վիճակը ներկայացնում է լիովին անհույս, անել, կորած, և անփորձ ընթերցողն ամեն անգամ կարող է մտածել, թե վերջ՝ Հայաստանն ու հայությունը ոչնչացան: Դրան նախորդող մեծագույն-բարբարական ժամանակաշրջանը բնութագրված է այսպես. «Հայությունը ներկայացնում էր մի կրճատված, ուժասպառ, հոգեվարժի մեջ ընկած կազմվածք» (ն. 1, գլ. 2): Լեոնկրեմուրի ժամանակը՝ «հայի արշավը գետեր ու լեռներ կազմեց... Համատարած մի գերեզմանաց էր Հայաստանը» (ն. տ.): Մարդ կարող է մտածել, թե դրանով հայոց պատմությունն ավարտվում է: Բայց Լեոն շարունակում է այն և հույսն առնում հաջորդ դարերի, այդ քվում հայկական տպագրության երկար հարյուրամյակների մասին՝ հայ ժողովուրդը միշտ վերջին հոգեվարժն է ապրում արշան գետերի մեջ՝ կամ անընդհատ կեղծվում է պատմության մեջ դեռևս չտեսնված շափերով, երկիրը միշտ հիմնահատակ փառափառ է լինում, անապատ դառնում:

XVII դարի Հայաստանի մասին, օրինակ, գրում է. «Կարճ ասելով, այսպիսի հարստահարություններ և կեղծումներ դեռ երբեք տեղի չեն ունեցել ոչ մի երկրում, ոչ մի պետության մեջ» (ն. 1, մ. 2, 11-րդ), բայց հույս բնութագրումները արված են նաև նախորդ տարիներին:

Մեանք ակնհայտ չափազանցումներ են, որոնք, ի դեպ, միայն Լեոյի գրչին չէ, որ հատուկ էին դարասկզբին և հետո, նաև առաջ: Այսօր, երբ անաշտորեն բնական ենք պատմական աղբյուրները, եղած վկայությունները, մշակութային հուշարձանները, տեսնում ենք, որ հայ ժողովուրդը ոչ միայն կարողացել է տակալ այլերկրյա բնակիչների շահատակություններին, այլև մշակութային անգույնական կորուստներ է կրել այդ հույս ժամանակաշրջանում, նաև ուրախանալով, բարգավաճելով, բազմանալով, կառուցելով հնարավորություններ է ստեղծել:

Պետք է ասել, որ չափազանցումների այդ ոճը գալիս է մեր միջնադարյան որոշ հեղինակներից, որոնք երբեմն հայոց պատմությունը գրում էին իբրև ողբ:

Ահա թե ինչ որակումներ է տալիս Լեոն XVI—XVIII դարերի հայությանը. «Ասիայի մի խեղդված անկյունում տանջվող ժողովուրդ», «հայ ազգը խորովվում էր օր ու գիշեր», «հեղսիտ ու տգետ կրճատված համայնք», «խավար կրճատված» և այլն: Չառ լեոյական այս չափազանցումներն այնքան ակնհայտ սխալներ են, որ մեկնաբանման կարիք չունեն: Ուշագրավ է, որ հաճախ էլ Լեոն ինքն իրեն հակասում է. օրինակ, XVII դարի վերջում XVIII-ի սկզբներին Հայաստանում տիրող իրավիճակը որպես համատարած սովի և վերջին աղետության բազմապատկերում ներկայացնելուց հետո, խոսում է Յոհ. Շրյոդերի «Արամեան լեզուի գանձ» (1711 թ.) գրքում նկարագրված հայոց խնջույքի մասին և նշում, որ հայոց հարկի տակ «առատություն ու նոխություն է տիրում»: Կամ, դարձյալ՝ մի այլ տեղ մի կողմից խոսում է XVIII դարում հայոց բնաշխարհի ծայր ավերվածության, «վերջին աղետության», «ընդհանուր քվառության» մասին (ն. 2, գլ. 2-րդ) ու հետո նաև կարծիք ցույց է տալիս, թե «Շամախին այդ ժամանակ ամենափարթամ ու ամենագեղեցիկ քաղաքն էր Արևելյան Անդրկովկասում» (ն. 2, գլ. 2, 4-րդ): Եթե երկիրն ընդհանուր քվառությունում, վերջին աղետության մեջ էր, համատարած ավերակ, ապա ինչպե՞ս էր նրա այդ քաղաքն ամենափարթամը, և եթե դա ամենափարթամն էր, կնշանակի կային նաև ուրիշ փարթամ քաղաքներ: Ժամանակի հայությանը վերոնիշյալ և ուրիշ աննպաստ որակումները տալուց, նրան «սեփական խնջի մեջ կույր եկած մի ժողովուրդ» անվանելուց հետո, մի շարք անգամ հայտարարում է, թե հայերը եվրոպական քաղաքակրթության ջանակիրներն են Ասիայում, Արևմուտքի առաջավոր պահակներն են Ասիայի մեջ (ն. 1, մ. 2, 14-րդ և այլուր):

Հակադիր այս որակումներից թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը ավելորդ ծայրահեղություններ են, երբեմն՝ ապակողմնորոշող դեր կատարած:

Այդ կարգի հակասությունների հանդիպում ենք նաև Կ. Պոլսի հայոց կաթոլիկ-լուսավորչական հակամարտությունների նկարագրություններում, Բարսեղ Օրան եպիսկոպոսի հատվածներում և այլն: Մարդ զարմանալ կարող է, թե ինչպե՞ս է, օրինակ, Լեոյի պես խոշոր պատմաբանը շատ ղեկավարում լուրջ ընդունում Օրիի այն ծրագիրը, ըստ որի Հաննոսի ավից Պալացի իշխանը իր գործով պետք է զար, հասներ Հայաստան, երկիրն ազատե՝ չափախելով Պարսկաստանն ու Քուրդիստանը: Երբեմն Լեոն այդ կարգի ծրագրերի անիրագործելիության մասին ակնարկում է, բայց ընդհանուր առմամբ անգույն կիսաանգամ ի խոսում նման անիրագործ լուրջ ծրագրերի մասին, Օրիին էլ հայ ժողովուրդին մատուցած ծառայություններով հույս մակարդակի վրա է դնում Մխիթար Սեբաստացու հետ: Թեև ինքն էլ քվարկում է Մխիթարի գործունեության պտուղները՝ հայ մշակույթի մշտապես զործող կարևորագույն կենտրոնի հիմնադրումից և լիցավորումից սկսած մինչև նոր ժամանակների հայերեն գրականության ստեղծելու մեծագործությունը, մինչդեռ, ինչպես նա գրում է, Օրիի ծրագրերից և ոչ մեկը չիրականացավ:

Լեոն Օրիով այնքան է ոգևորվում, որ, չնայած ինքը կաթոլիկության և հայերի կաթոլիկացման հետևողական հակառակորդ էր, լիովին արդարացնում է Օրիի կաթոլիկություն ընդունելը և գովում հայերին կաթոլիկ դարձնելու նրա ծրագիրը: Զափազանցումների ոլորտում Լեոն Օրիին նաև վերագրում է գործեր, որոնք նա չի կատարել. օրինակ, հայտնի է, որ Դավիթ Բեկի ղեկավարած շարժումը ծագել ու զարգացել է Սյունիքում, առանց դրսի ուժերին ապավինելու, այսինքն՝ զուտ տեղական շարժում էր, իսկ Օրիի ծրագրած բացառապես դրսի ուժերով էր պայմանավորված: Բայց Լեոն, Դավիթ Բեկի շարժման նախանշանությունն էլ վերագրում է Օրիին՝ արևել փաստ, վկայություն չունենալով դրա համար:

Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Առաջինի հասցեին անտեղի բարձր գովասանքներ և փառաբանություններ անելուց հետո՝ Լեոն գրում է. «Պետրոս Մեծը քրիստոնյաներին ազատելու անկեղծ ցանկություն ուներ, դրա մասին կասկած լինել չէր կարող» (ն. 2, գլ. 3, 5-րդ): Սա, իհարկե, գիտական տեսակետից հազիվ թե սրափ բանաձևում լինի: Եվ առնասարակ Լեոյին կարողանալ՝ կարելի է այնպիսի տպավորություն ստանալ, թե որոշ բազմաթիվ գիշեր-ցերեկ տանջվում էին մանկականների իշխանության տակ գտնվող քրիստոնյաների դարդից և ուրիշ փափագ ու հոգս չունենին, փառք փրկելը: Լեոն զարմանալիորեն հավատում է, թե Պետրոսը հայերի նկատմամբ մի առանձնահատուկ սեր ու բնեշանք է ունեցել:

Լեոյի ոգևորությունները երբեմն խանգարում են նրան նաև իրատես լինելու և պատմության ուղիներում ճիշտ գնահատելու Պարսկաստանի ու Քուրդիստանի իրական վիճակը, նրանց ուժը, ներքին ու միջազգային դիրքը: Լեոն որոշ ղեկավարում ցանկալիքն որպես իրողություն է ներկայացնում: Օրինակ, եթե հավատալու լինեմք նրան, Քուրդիստան իր պատմության գրեթե բոլոր շրջաններում հաստատ ոչնչացման է հասած եղել: Նա այդ պետությունն անընդհատ ներկայացնում է իբրև «անբուժելի հիվանդ», «անշարժ և փռող պետություն», որի ֆայֆայումն այլևս «գաղափար չէ» և այլն ու արձանագրում, թե «կասկած չէր կարող լինել», որ Հայաստանի համար եկել, հասել է Քուրդիստանից ազատագրվելու օրը: Սա ևս, ինչ խոսք, լեոյական չափազանցումների ռեժիս է:

Լեոն իր գրքի երկրորդ հատորում մի շարք անգամ և շատ խիստ բնագիտություն է էջմիածինը, հատկապես Նահապետ Եղեացիի և Աստվածատուր Համդեցիի կաթոլիկոսներին և հայ ուրիշ գործիչներին ու համայնքներին XVII դարի վերջում XVIII-ի սկզբներում ֆաղափական շրջանայնությունն ու զգուշավորությունն ցուցաբերած լինելու համար: Պատմությունը ցույց տվեց, որ շատ ղեկավարում է այդպիսի դիրքորոշումը հիմնավոր եղել, որը և հետագայում ընդունեց ինքը՝ Լեոն: Բայց ահա այդ ընդունման մեջ էլ նա որոշ չափազանցումներ բույլ տվեց՝ թեև հակառակ կողմից: 1920—30-ական քվականներին Լեոն իր գրած «Անցյալից», «Քուրդիստանի հնդկականության» գաղափարախոսությունը՝ և այլ աշխատություններում առնասարակ լիովին մեծացնում ենք նախնիներն իր արժանազատ գաղափարները, դրանք քվում են «Հայկական տպագրության» մեջ վերը ներկայացված տեսակետներն ու պատկերացումները: Լեոն նոր դիրքորոշում ցուցաբերեց հայոց պատմության և մշակույթի վերաբերմամբ:

Լեոյի կյանքի վերջին տարիների մտածելակերպը համառոտ ներկայացրել է Ա. Իսահակյանը. «Մեծ պատերազմում հայ ժողովուրդի կրած սարսափներն ու աղետները դառնալով լուրջ լինել նրա հոգին: Այդ անհեղինակ վշտի ծանրության տակ փշովել էր նա:

— Հայության վիշտը ևս միայն գերեզմանի մեջ կմոտանա: Բայց ո՞վ է մեղավորը, — ասում էր նա ինձ. — մենք ենք մեղավորը, մենք՝ մտավորականներս, գործիչներս, դու, ես և բոլոր նրանք: Մեր ժողովուրդը մեղավոր չէ: Այլ մենք, որ այնպես հիմար եղանք, տգետ, որ հավատացինք շահամուլ, դրամատիրական-բուրժուական եվրոպային, որի համար գաղութների

աշխատանքի կյանքը ավելի արժեք ունի, քան հայերը, քան փոքր ճնշված ազգերը: Մենք, որ երեխաների հման հավատացի՞նք լուսավոր մարդկության խղճմտաբեկին, մարդկայնությանը, վաճառվող միջազգային մամուլին, բորենի, շնախոն դիպումատներին... — Եվ բարկանում էր և բառ չէր գտնում որակելու... — Մենք՝ պոռոտախոսներս, մեծ խոսողներս...» (Ա. Խաճախյան, Երկեր, հ. 4, 1959, էջ 112):

Նախկին Լեռին 1920-ական թվականների Լեռնից կարելի է մի շարք կետերում պաշտպանել: Ամենից առաջ Լեռն անկեղծ, անվերապահ հայրենասեր էր՝ իր կյանքի բոլոր շրջաններում: Նրա ձգտումն ու երազանքն է եղել տեսնել իր ժողովրդի խորտակված պետականության վերականգնումը, նրա հոգևոր ուժերի, գրականության, մշակույթի ծաղկումը: Այս ձգտումն է փշտում նաև «Հայկական տպագրություն» արձեմավոր աշխատության մեջ: Եվ երբ այս գրքում Լեռն խիստ խոսքեր է ասում իր ժողովրդի, նրա գրականության հասցեին, ապա, ինչպես վերև ասվեց, դա միայն սիրո արդյունք է, հայությունը, նրա գրականությունը, մշակույթը շատ պայծառ, բազմազան տեսնելու փափագի արտահայտություն: Եվ երբ նա նախկինում հայացքը դարձնում էր դեպի մեծ պետությունները կամ դեպի Եվրոպա, ապա դա նույնպես իր ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրո, նրան հզոր տեսնելու ձգտման պատճառով է: Իսկ սիրելու համար մարդուն չեն մեղադրում, բեկուզ շափազանցումներ կամ սխալներ բույլ տված լինի:

Լեռն մեր մշակույթի երախտավորներից է, խոշոր գիտնական, հայ գրքի ու տպագրության հմուտ և խոր գիտակ, բեկուզ շատ հայտնուն, ծայրահեղությունների մեջ ընկնող, հանախ նախասական:

Նրա, իբրև պատմաբանի, բոլոր ուժեղ և բույլ կողմերն արտահայտվել են նաև «Հայկական տպագրություն» աշխատության մեջ, որը, անպայման, հայագիտության գլխավոր երկերի շարքում է գտնվում:

2

«Ս. Մեսրոպ» աշխատությունը Լեռն գրել է «Հայկական տպագրությունից» երեք տարի անց: Ընդ որում, այս գիրքը գրելիս՝ հեղինակը միաժամանակ աշխատել է «Հայկական տպագրության» առաջին վերահրատարակվող հատորի լրացման վրա: Այս երկու աշխատություններում էլ, բնականաբար, իշխում են հեղինակի միևնույն տեսակետները, պատկերացումները, նաև՝ գրելակերպը:

Ինչպես «Հայկական տպագրության» մեջ ավելի շատ հայոց պատմություն կա, քան հայկական տպագրություն, այնպես էլ «Ս. Մեսրոպի» մեջ հայոց տառերի գյուտի և հայ դպրության սկզբնավորման բուն հարցը աշխատության մոտ կենս է զբաղեցնում: Այստեղ էլ հայոց պատմության զգալի մասի ընդարձակ շարադրանքը Լեռն ձգտում է առեղծիք տառերի գյուտի հետ: Եվ հեղինակի այդ մոտեցումը այս դեպքում էլ կարելի կլինի հիմնավորել, երբ նրանում տեղ գտած շրիներն մի քանի կոպիտ սխալներ՝ կապված Լեռնի ժամանակ տպարեզ հանված որոշ վարկածների հետ: Առաջինը հայերի ծագման և հնագույն պատմության հարցն է: Նախորդ դարի վերջերից տարածում էր գտնում հայերի ծագման, այսպես կոչված, քրակափոխության վարկածը, ըստ որի հայերն իբր փոխուգիացիների հետ Եվրոպայից եկել են Փոքր Ասիա, ապա մ. թ. ա. VII—VI դարերում անցել Հայկական լեռնաշխարհ, նվաճել այնտեղ եղած «Ուրարտուն» և «ուրարտացիներին» ձուլել իրենց մեջ կամ բռն իրերից: Այս լիովին անփաստ, առանց որևէ վկայության հիմնված տեսակետի հեղինակը Լեռն չէ, նա, ինչպես և նրա ժամանակակից որոշ հայ բանասերներ ու պատմաբաններ, որդեգրեց Արևմտյան Եվրոպայում մի քանի լեզվաբանների կողմից հորինված այդ վարկածը: Դա ասպարեզ եկավ ըստ այն պատկերացման, որ իբր հնդեվրոպացիների հնագույն բնակավայրը եղել է Եվրոպայում, և հնդեվրոպացի հայերն ու ասիական մյուս հնդեվրոպացիները (հնդիկներ, իրանյաններ, փոյուգիացիներ, խեթեր և այլն) իբր Ասիա են եկել Եվրոպայից: Այս վարկածն իրողության կերպարանում տեղ է գտել նաև Լեռնի «Հայոց պատմության» I-ին հատորում: Այժմ այդ վարկածը բազմաթիվ լեզվաբանական, հնագիտական և այլ կարգի փաստերով հերքված է և ասպարեզված, որ իրավացի էին անցյալի այն գիտնականները, որոնք հնդեվրոպացիների հնագույն հայրենիքն էին համարում Փոքր Ասիան՝ ներառյալ Հայկական լեռնաշխարհը: Պատմական ստույգ աղբյուրների հիման վրա ցույց է տրված նաև, որ Ուրարտու տեղանունով ասորաբաբելոնացիները անվանել են Վանի (Արարատի) հայկական քաղաքությունը, իսկ ուրարտացի ցեղանունով՝ հայերին: Ուստի «Ս. Մեսրոպ», ինչպես և «Հայ գրքի տոներ» աշխատություններում Լեռնի առաջ բերած այդ «նկվորա-ուրարտամական» վարկածը այսօր գիտական արժեք չունի, և ասպարեզված է, որ հայերը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնիկներն են:

Մյուս լուրջ սխալն այն է, որ Լեռն, ծանոթ չլինելով այժմ հայտնի պատմական մի շարք փաստերի, գրում է, թե իբր հայերը «պատմության բնմի վրա երևան են գալիս իբրև արիշների

նպատակ»: Հայաստանի առաջին հիշատակությունը Արմանի (կամ Արմանում) անունով վերաբերում է մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին. նրանում ասվում է, որ հայերը պատերազմել են Ար-հաղի քաղաքի Նարամ-Սինի դեմ. դա նշանակում է, թե հայատակ չեն եղել: Ապա մ. թ. ա. IX—VI դարերում Վանի հայոց քաղաքությունը նույնպես չհայատակվեց Ասորեստանին: Վերջապես մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին ասպարեզ եկած Նովանդունիների քաղաքությունն սկզբնական շրջանում նույնպես հայատակ չէր Մարաստանին կամ Պարսկաստանին, անկախ էր:

Լիովին սխալ է Լեռն ներկայացնում նաև հայ նախարարությունների երևան գալը: Իրականում այդ նախարարությունները հայոց աշխարհի առանձին շրջաններում գոյացած իշխանական տներ են եղել. դրանցից մի քանիսը ավելի հնում եղել են հայկական անկախ ցեղեր կամ ցեղային միավորումներ:

Ճիշտ չէ նաև Լեռնի հայաարարությունը, որ իբր հերանոս հայերը «սեփական անկախ ու ինքնուրույն կրոն չկարողացան ստեղծել»: Հայոց հերանոսական դիցաբանքը հիմնականում ինքնուրույն արժեք ունի, Հայկի (Հայկի), Արայի, Վահագնի, Տիրի և այլ պաշտամունքներ գուտ հայկական են եղել:

Ապա արդեն գրքի գյուտի վերաբերմամբ Լեռն բույլ է տվել մի այլ լուրջ անճշտություն: Այս անգամ էլ նա որդեգրել է հայոց տառերի գյուտի վերաբերյալ եղած այն տեսակետը, ըստ որի Մեսրոպ Մաշտոցը, իբր, ոչ թե տառեր է ստեղծել, այլ սոսկ ձևափոխել է հունական կամ պահլավական տառերը (և կամ առավելագույնը հայկական այբուբենի տառերից մի քանիսն է ստեղծել): Այժմ ասպարեզված է, որ V դարից հայտնի հայերեն բոլոր 36 տառերն ստեղծվել են Մաշտոցի կողմից, միայն այբուբենում նրանց դասավորությունը և ձևից աչ գրելու եղանակն է, որ Մաշտոցը հաստատել է ըստ հունական դպրության: (Այս և մի շարք այլ անճշտություններ, որ տեղ են գտել այս գործում, նշված և նշված են ծանոթագրություններում:)

Այս աշխատության մեջ, բերես, ավելի, քան նախորդում, Լեռն դարձյալ Եվրոպան (Արևմուտքը) համարում է առաջադիմության ու լույսի աղբյուր, իսկ Ասիան (Արևելքը)՝ հետադիմության ու խավարի քաղաքություն, և դա դարձել է իր այս երկի հիմքը: Զարմանում ես, մի՞թե Լեռն չի մտածել այն բանի մասին, որ սիրո ու մարդասիրության գաղափարները, նաև գիրն ու գրականությունը, մշակույթային մեծ արժեքները Արևելքից են անցել Արևմուտք, նաև Հունաստան:

Այս ամենով հանդերձ, Լեռն այնպիսի ոգևորությամբ է գրում Մաշտոցի ու նրա գործի մասին և այնքան ճիշտ է գնահատում այդ գործը, նրա արժեքը հայ ժողովրդի համար, որ «Ս. Մեսրոպ» աշխատությունն իր այդ մասերով այսօր էլ մի արժեքավոր գործ է մնում: Իրավացի է Լեռն՝ գրելով և ցույց տալով, որ Մաշտոցը ամենամեծն է բոլոր կարգի և բոլոր ժամանակների հայ գործիչներից: Ճիշտ է գնահատված Սահակ Պարթևը՝ որպես բարգմանչաց շարժման ոգեշնչող, Մաշտոցի հովանավոր ու խրախուսող:

Նա իրավացիորեն բարձր գնահատական է տալիս Եզնիկ Կողբացուն ու նրա հրաշալի երկին (զույգն թե մտանալով, որ նախորդ աշխատության մեջ Դավիթ Անհաղթին հայ հին միակ փիլիսոփան էր համարել): Այստեղ պատշաճն է մատուցում եզնիկի՝ V դարի այդ խոշոր փիլիսոփայի ծառայությունը:

3

«Հայ գրքի տոներ» Լեռնի նախորդ երկու աշխատությունների համառոտումն է կամ ամփոփումը մի գրքույկի մեջ: Ցավոք, այս երկում ևս տեղ են գտել հայերի ծագման փոյուգիական մտացածին վարկածը և նախորդ երկու աշխատություններում եղած մի քանի այլ բերություններ, այդ թվում՝ շափազանցումների ոնը: Միաժամանակ, քանի որ այս գործը գրվել է «Ս. Մեսրոպից» և «Հայկական տպագրության» I-ին հատորի երկրորդ հրատարակությունից 8 տարի հետո, նախորդ այդ աշխատությունների համեմատ որոշ բաներ նշված են: Օրինակ, ի տարբերություն «Հայկական տպագրության», այստեղ Հակոբ Մեղապարտը համարվում է հայ տպագրության սկզբնավորող:

Այս աշխատությունը նաև զգալապես լրացնում է «Հայկական տպագրությունը», քանի որ բեկուզ հակիրճ ձևով ներկայացնում է նաև XIX դարի ու XX-ի սկզբի հայ տպագրության պատմությունը տարբեր երկրներում: Այդ ժամանակաշրջանի հայկական տպագրությանը վերաբերող մի շարք փաստեր Լեռն ինքն անձամբ է հավաքել ու ներկայացրել, և դրանք այսօր երբեմն եզակի տեղեկություններ են, որ տեղ են գտել միայն այս աշխատության մեջ:

Ա. ՄԵՍՐՈՊ

Առաջին անգամ տպագրվել է 1904 թ. Քիֆլիսում՝ Ավետիս Պողոսյանի հրատարակությամբ (տպարան «Հերմես», 335 էջ)։ Երկրորդ անգամ ղգալապես կրճատված լույս է տեսել 1962 թ. Երևանում՝ «Մեսրոպ Մաշտոց» վերնագրով։ Այժմ տպագրվում է առաջին հրատարակության բնագիրը։

1. Մաշտոցի այժմյան շիրմաքարը դրվել է 1962 թ.։—13։
2. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գիրք 1, ԺԲ։ Արամանյակի կամ Արմենակի մասին Մովսես Խորենացու հաղորդածը բերելով իրեն իրողություն՝ Լեոն հակասում է ինքն իրեն, բանի որ քիչ հետո դարձյալ իրեն իրողություն է ներկայացնում այն վարկածը, ըստ որի հայերը եկել են Եվրոպայից։—14։

3. Ընդհանուր չէ Լեոնի այն պատկերացումը, որ իբր Միջագետքում (Տիգրիս-Եփրատյան հովտում) կազմավորված առաջին պետությունը Ասորեստանն է եղել (նույնը նա կրկնում է նաև հետո)։ Միջագետքում առաջին պետությունները հիմնել են շումերները, որոնք հայտնի են այդ տարածքում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներից։ Շումերական քաղաք-պետություններից են եղել Ուրը, Ուրուկը, Քիշը, Լագշը և այլն։ Ապա Միջագետքում մ. թ. ա. III հազարամյակի II կեսում ստեղծվել է Աքքադի պետությունը։ Ասորեստանն իրեն պետություն ասպարհել է եկել ավելի ուշ՝ մ. թ. ա. XIX դարում, բայց շուտով ենթարկվել է Բաբելոնի պետությանը։ Ասորեստանն ինքնուրույն հզոր պետություն է դարձել մ. թ. ա. XIV—XIII դարերից։—16։

4. Լեոն «նախահայեր» անվան տակ հասկանում է ցեղեր, որոնք որևէ առնչություն չունեն հայերի հետ և որոնք իբր հայերից առաջ բնակվելիս են եղել Հայկական լեռնաշխարհում։ Նույն այդ ցեղերին նա անվանում է նաև «ուրարտյան», որոնք ըստ Լեոնի «ուշիշ աղգակցություն չունեն հնդեվրոպացիների հետ»։ Անշուշտ, ճիշտ չէ Լեոն, երբ գրում է, թե այդ ոչ հայկական (և ոչ հնդեվրոպական) ցեղերը «անհայտ հին ժամանակներից» ապրել են Արաքսի հովտում և հետո տարածվել են «մինչև Վանա լճի ափերը և ուրիշ տեղեր», իսկ հայերն իբր այդ տարածքն են մտել մ. թ. ա. «VII դարի վերջերում»։ Սա թրակափոխության վարկածն է, որ որդեգրել է Լեոնը։ Ներկայումս կա փաստաթի տեսակետ, ըստ որի Արաքսի հովտի կամ Քուռ-Արաքսյան շրջանի հնագույն մշակույթը հնդեվրոպական է եղել, և այդ շրջանը մտել է հնդեվրոպացիների հնագույն հայրենիքի (նախահայերի) տարածքի մեջ։

Տե՛ս Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков, Москва, 1972, էջ 19—20, Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1—2, Тбилиси, 1984, 1328 с.

Իսկ ընդհանրապես հայերի ծագման և հնագույն պատմության վերաբերյալ ներկայումս երեք հիմնական տեսակետ կա։

Ա. Հայկական լեռնաշխարհը հնդեվրոպական նախահայրենիքի մասն է կազմել, և հայերը այդ լեռնաշխարհի հնագույն բնիկներն են, ուստի այդ տարածքում գոյություն ունեցած բոլոր հին պետությունները եղել են հայկական (կամ կազմվել են հայերի մասնակցությամբ)։ ըստ այդմ, Ուրարտու կամ Արարատ անունով կոչվել է Վանի հայկական թագավորությունը, որ ծաղկման շրջանում ընդգրկել է ամբողջ Մեծ Հայքը։ Ուրարտայա (ուրարտացի) արքայերն նշանակել է հայ։

Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1979, № 2, էջ 85—111, 1984, № 1, էջ 105—118, «Երևանի համալս.», 1979, № 1, էջ 22—26, 1982, № 2, էջ 30—34, 1983, № 3, էջ 12—16։ Հայերի բնիկ լինելու մասին՝ «Պատմա-բանասիր. հանդես», 1977, № 1, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, № 8, էջ 98—99, № 5, էջ 91—93։

Բ. Հնդեվրոպական նախահայրենիքը եղել է Եվրոպայում (Բալկաններում), որտեղից և հայերն են կրողները մ. թ. ա. XII դարում եկել են Հայկական լեռնաշխարհ, խառնվել տեղում եղած ցեղերի հետ, որից և մ. թ. ա. VII—VI դդ. Հայկական լեռնաշխարհում առաջացել է հայ ժողովուրդը։ Ըստ այդմ՝ «Ուրարտուն» հայկական պետություն չէ և Հայաստան չէ։

Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, 1971, էջ 1—443, «Հայ ժողովրդի պատմություն», Ե., 1972, էջ 41—46, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, № 4, էջ 149—178, И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968։

Գ. Հայերը հայկական լեռնաշխարհի բնիկներն են, բայց «Ուրարտուն» օտարների պետություն է։

Տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1980, № 6, էջ 101—108, 1981, № 2, էջ 74—87, նաև՝ Б. Пиотровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 25։

Ինչպես դժվար չէ նկատել, այս տեսակետներից որևէ մեկը չի համընկնում Լեոնի ներկայացրածին։—17։

5. «Երկիրը քարոքանդ եղավ, և նախահայերի թագավորությունը ոչնչացավ»։ Այս խոսքերը վերաբերում են Վանի թագավորությանը. իրականում որևէ պատմական աղբյուր, ինչպես և հնագիտությունը նման քարոքանդի ու ոչնչացման տվյալ չեն տալիս։—17։

6. «Պատմական հիշատակարանները առաջին անգամ Հայաստանի անունը տալիս են Քրիստոսից առաջ հինգերորդ դարում»։ Սխալ է։ Այս ասելով՝ Լեոն նկատի ունի պարսից Դարեհ 1-ին թագավորի բնիկությունյան արձանագրությունը, որը, սակայն, գրվել է Քրիստոսից առաջ 6-րդ դարում, ավելի ստույգ՝ մ. թ. ա. 522—519 թթ. շրջանում։ Բայց Հայաստանն առաջին անգամ այդտեղ չէ, որ հիշատակվում է, այլ՝ մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին Աքքադի (Միջագետք) թագավոր Նարամ-Սուենի (մոտ՝ մ. թ. ա. 2270—2230 թթ.) թողած արձանագրություններում՝ Արմանի կամ Արմանում ձևով։

Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալս.», 1979, № 2, էջ 102—103, K. Reimschneider, Lehrbuch des akkadischen, Leipzig, 1961, էջ 169, «Գիտ. և տեխնիկա», 1985, № 11, էջ 10—15։—17։

7. «Դրանից առաջ, արևմուտքից դեպի արևելք շարժվելիս, հայերը ընկել էին մարաց պետության լուծի տակ»։— Ընդհանուր չէ։ Հայերը արևմուտքից արևելք երբևէ չեն շարժվել, իսկ մ. թ. ա. 7—6-րդ դարերում նախ եղել են մարերի դաշնակիցը, ապա հակառակորդը, որոշ ժամանակ էլ՝ նվաճված մարերից։—17։

8. Ոչ մի հիմք չունի Լեոն պնդելու, թե «սկզբից ևեթ հայ ազգը, դատելով եղած տեղեկություններից, պատմության բնմի վրա երևան է գալիս իբրև ուրիշների հպատակ»։ Այդպիսի տեղեկություն գոյություն չունի։ Եղած տեղեկություններն (աքքադական աղբյուրները) ասում են, որ մ. թ. ա. III հազարամյակի II կեսում հայկական ցեղերը զիմագրավել են հարավից արշավող աքքադական զորքերի առաջխաղացմանը, մ. թ. ա. XV—XIII դդ. Հայաստանը հիշատակվում է Հայասա ձևով խեթական արձանագրություններում, և դարձյալ այն հպատակ չի եղել որևէ այլ պետության։—17։

9. Ամբողջովին անհիմն է Լեոնի գրածն այն մասին, թե իբր «տեղի վրա գտնվող բարկ ազգաբնակչությունը վերջնականապես խառնվեց» հայերի հետ, և որ իբր նախկին բազմաթիվ ոչ հայկական մանր իշխանությունները հայացան ու դարձան հայոց նախարարություններ, «որոնք, ինչպես հայտնի է, երկրի մշտական թուլության գլխավոր պատճառներն էին»։

Նախ, բոլոր հին ու միջնադարյան պետություններն էլ կազմավորվել են մանր անկախ իշխանությունների ընդ կամ խաղաղ միավորումից, և այդ իշխանությունները իրենց որոշ ինքնուրույնությունը շարունակել են պահել միավորված պետության մեջ։ Այնպես, որ Հայաստանը բացառություն չի եղել։ Ինչ վերաբերում է հայոց նախարարական տների առաջանալուն, ապա Լեոնի նշած եղանակը անփաստ է և մտացածին։ Իրականում հայկական ցեղերը և ցեղային միությունները նախապես միավորված չեն եղել, այլ եղել են անկախ կամ կիսանկախ, հաճախ նաև՝ թշնամի։ Մի պետության մեջ մ. թ. ա. IX—VIII դարերում միավորվելուց հետո էլ՝ իրենց կիսանկախ վիճակը պահպանել են երկար ժամանակ (մինչև Բագրատունիների թագավորությունը և մասամբ հետո էլ)։—18։

10. Ընդհանուր չէ, թե Ասորեստանի մշակույթը (կուլտուրան) «ամբողջապես փոխանցված էր Բաբելոնից»։ Միջագետքի այժմ հայտնի հնագույն և հարուստ մշակույթը շումերներինն էր, որը ժառանգություն մնաց սեմական ասուրաբաբելացիներին՝ նախ Աքքադին, հետո Բաբելոնին, ապա որանից էլ փոխանցվել է Ասորեստանին, ինչպես և՛ ղգալապես շրջակա այլ երկրներին։ Բայց ամեն դեպքում Ասորեստանն այդ մշակույթին իր ինքնուրույն կնիքն է դրել։—19։

11. «VI դարում մարաց թագավորը Բաբելոնի թագավորի հետ պաշարեց Նինվեն»։ Ընդհանուր չէ։ Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն կործանվել է մ. թ. ա. VII դարում՝ 612 թ. մարական, հայկական և բաբելական զորքերի համատեղ գործողություններով։ Ըստ Մովսես Խորենացու վկայության, Նինվեի գրավմանը մասնակցած հայկական զորքերը ղեկավարել է հայոց Պարույր թագավորը (որը պետք է լինի սեպագրերում հիշված էրիմենան՝ Վանի պետության թագավորը)։—20։

12. Լեոն առաջադրած անվանումը այստեղ և այլուր գործածում է առերեստանյան-ի իմաստով։ Ասորին և ասորեստանցին տարբեր են, թեև երկուսն էլ սեմական ժողովուրդ են։ Ասո-

րինները (սիրիացիները) արամեացիներն են կամ քաղղեացիները, այսօրվա ասորիների նախնիները, իսկ ասորեստանցիները բաբելացիների հետ մի ժողովուրդ էին կազմում, որ ընդունված է կոչել արքադացիներ կամ ասորաբաբելացիներ, և որոնք վերացել են պատմության ասպարեզից մ. թ. ա. VII—VI դարերում: Ըստ այսմ էլ պետք է տարբերել ասորեստանյան ասորականից:—21:

13. Նավումի մարգարեության 3-րդ բաժնի սկիզբն է:—21:

14. «Ասորեստանը նախատիպն էր, հայրն էր» ասիական բռնապետության: Ժիշտ չէ: Եթե անպայման նախատիպ փնտրելու լինենք, ապա Շումերի պետական կարգն է դա: Բայց հնագիտական նյութերը և որոշ արձանագրություններ ասում են, որ նման պետություն Միջագետքում եղել է նաև Շումերից առաջ: Կա ենթադրություն, որ հին (չտրոհված) հնդեվրոպացիների պետական կարգն էլ (մինչև մ. թ. ա. V կամ IV հազարամյակ) եղել է ասիական հայտնի պետականությունների բնույթի:—21:

15. Ժիշտ չէ. Հին Հայաստանը «հարյուրավոր տարիներ» չի եղել պարսից տիրապետության «կտորը», այլ միշտ ունեցել է իր դեմքը, շատ դարերում՝ քաղաքական անկախություն:—24:

16. Քսերքս առաական ձևով Լեոն կոչում է պարսից Աքեմենյան հայտնի թագավորին. հայերենում ընդունված է Քսերքսն ձևը:—29:

17. Ըստ տեղեկությունների, քրիստոնեությունը Հայաստան սկսել է մուտք գործել առաջին դարում, իսկ 301 թվականին Տրդատ III թագավորի կողմից հայտարարվել է համահայկական կրոն:—34:

18. «Դա ութ դարերի մի պատմություն էր»:— Լեոն 4-րդ դարի վիճակում հայ ժողովրդին ներկայացնում է իբրև ընդամենը 800 տարի գոյություն ունեցած: Դա հակասակ է հայերի ծագման այժմ ընդունված օրենք տեսության: Եթե նկատի առնենք հայերի ծագման տեղաբնիկային և կամ խորհնացիական տեսությունները, ապա հայ ժողովուրդը կամ հայությունը IV դարում շուրջ 3500 տարեկան էր, իսկ լեզվի հզվորության վարկածը նկատի առնելու դեպքում՝ 1500 տարեկան:— 54:

19. «Եզդուր չէ Կորյունի գործը առաջին ինքնուրույն պատմագրությունը հայերեն լեզվում»:— Կա նաև այլ կարծիք, ըստ որի հիմնավոր է միջնադարյան հայոց ավանդույթը, որը Գրիգոր Լուսավորչի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի անուններով պահպանված գործերը համարում էր IV դարում գրված (հունատառ հայերեն կամ այլ կերպ):—56:

20. «Թվականը հայտնի չէ»:— Մաշտոցի ծննդյան թվականը հայտնի է՝ 362:—57:

21. Լեոն Մաշտոցի ստացած ուսման մասին այնպես է գրում, որ տպավորություն է ստեղծվում, թե նա նախ ասորական կամ պարսկական կրթություն է ստացել և ապա ծանոթացել հունարենին: Սա ճիշտ չէ. ըստ Կորյունի (զլ. Գ) Մաշտոցը հունական կրթություն է ստացել, բայց և գիտեր ասորերենն ու պարսկերեն (թերևս, նաև՝ վրացերեն) (Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Գ):—57:

22. «Հայոց արքունիքում զինվորական ծառայության մեջ մտավ»:— Կորյունի հաղորդածը (զլ. Գ), թերևս, ավելի ճիշտ կլինի հասկանալ այսպես. ուսումն ավարտելով Մաշտոցը նախ Արշակունիների արքունիքում ատենադպիր է աշխատել, հետո դարձել է զինվորական, ապա՝ հոգևվորական:—57:

23. «Մեսրոպը եկեղեցում, նախ՝ կարդում էր գրքերը ասորերեն լեզվով, ապա թարգմանում էր հայերեն»:— Խորհնացիները գրում է. «Ինքն էր թե կարդացողը և թե թարգմանողը» (3, և 5). նկատի ունենալով Մաշտոցի հունական կրթությունը, պետք է ենթադրել, որ ավելի հաճախ նա Ս. Գրիգոր հունարեն է կարդացել ու թարգմանել:—58:

24. Վերջին Արշակունիների ժամանակ Պարսկաստանին կոչել «Հայաստանի տերը» չափազանցություն է: Նույնիսկ Արշակունիների անկումից հետո մարզպանական շրջանում Հայաստանը զգալապես անկախ էր, իսկ վերջին Արշակունիների ժամանակ՝ առավել ևս:—61:

25. Գրաբար՝ «Յորժամ դարձցիս և յոգուց հանիցես, յայնժամ կեցցես» (Եսայի Լ, 15): Երբայերենից նորադույն թարգմանությունն է. «Դուք դառնալով ու հանգստանալով փրկություն կգտնեք» (Աստվածաշունչ, Բեյրութ, 1981, էջ 903):—62:

26. Ըստ ժամանակակից գիտության տվյալների, հնագույն գիրը ստեղծվել է շումերների մեջ (մ. թ. ա. IV հազարամյակի վերջերին, III-ի սկզբներին):—64:

27. Արդեն եղած որևէ այբուբենի կամ այբուբենների տառերը ձևափոխելու միջոցով հայոց տառեր հորինելու տեսակետը, որ պաշտպանել են մի շարք բանասերներ (Հ. Աճառյան, Հ. Հյուբշման, Ի. Հարությունյան, Բ. Սարգիսյան, Ն. Ակիսյան, Գ. Սևակ, Է. Աղայան, Ա. Արաճաճյան և ուրիշն) չի հաստատվում թեկուզ այն պատճառով, որ այդ բանասերներից ոմանց կարծիքով Մաշտոցի համար հայոց այս ու այն տառերի աղբյուր եղել են հունական ինչ-ինչ տառեր, ուրիշների կարծիքով՝ ասորական տառեր, երրորդների կարծիքով՝ պահլավա-

կան, մյուսների՝ հարավսեմական կամ ղենդական տառեր և այլն: Ի՞նչ է ստացվում. մեկի կարծիքով, օրինակ, Ա-ն, Բ-ն կամ Զ-ն հունականից են բխեցված, ուրիշների կարծիքով՝ ասորականից, երրորդի կարծիքով՝ մի երրորդ այբուբենից և այլն. պարզ չէ, որ նույն տառերի ծագման մասին կարծիքների այս բազմազանությունն արդեն իսկ այդ բոլոր կարծիքների մտացածին լինելն է նշում: Նույնքան անհամոզիչ է այն կարծիքը, ըստ որի հայերեն տառերի մի մասը մի այբուբենից, մյուսը մի այլ, երրորդը մի երրորդ այբուբեններից է մակարելված, իսկ մի քանիսն էլ Մաշտոցի ստեղծածն են: Լիովին անհամոզիչ են տարբեր այբուբեններից բաղկած առանձին տառերի՝ մեկի պուշը ջնջելով, մյուսի գլխիկը բացելով, երրորդի վրա կտուց ավելացնելով ու նման այլ արարքներով հայերեն տառերի ստեղծման տեսակետները (ընդ որում՝ դարձյալ միմյանց հակասող): Առավել հավանականը մնում են սկզբնաղբյուրները, որոնց համաձայն Մաշտոցը պարզապես ստեղծել է հայերեն տառեր:—64:

28. Հօգուտ հայոց տառերը հունականից մակարելելու տեսակետի Լեոյի բերած այս հիմնավորումը՝ հայոց այբուբենի դասավորությունը ըստ հունականի և ձախից աջ գրելը, արժեք չունի, քանի որ տառերն ստեղծելուց հետո Մաշտոցն ըստ իր հունական կրթության հայոց այբուբենը դասավորել է հունականի նմանողությամբ, իսկ ձախից աջ գրելն էլ պարզապես շատ ավելի հարմար է, քան աջից ձախը և կամ վերից վարը գրելը, ու Մաշտոցն այդ լավ հասկացել է և կիրառել: Նույնքան անհամոզիչ են տառերի գրության ձևով հունական վարկածը հիմնավորելու Լեոյի ջանքերը. նա նախապես իբրև կանխադրույթ ընդունում է հայոց տառերը այլ տառերից մակարելելու տեսակետը, ապա եղած այդ բնույթի առաջարկներից ընտրում է, իր կարծիքով, ամենահավանականը՝ Մինչդեռ մերժելի է մաշտոցյան տառերը որևէ այլ լեզվի տառերից մակարելելու պատկերացումն առհասարակ:—65:

29. Այստեղ Լեոն հակասում է ինքն իրեն. վերը նա անհնար էր համարում որոշել Մաշտոցից առաջ հայոց տառեր եղել են, թե՛ ոչ, իսկ այստեղ, կարծիք է հայտնում, որ չեն եղել՝ հենվելով միայն «մեր բանասիրության լրջմիտ մասը» փաստարկի վրա, որ չի կարելի լուրջ համարել:—65:

30. Միայն հունարենում չեղած հնչյուններն արտահայտող տառերը Մաշտոցի ստեղծածը համարելու այս կարծիքը ևս քննության չի դիմանում: Եթե Մաշտոցը կարող էր այդ տառերը ստեղծել, ինչու՞ չէր կարող ստեղծել նաև մյուսները, ինչպես որ վկայում են Կորյունը, Խորհնացին և ուրիշները:—66:

31. Տառերի դյուտի այս 404 թվականը մի քանի տարի անց՝ 1912-ին, Լեոն փոխեց՝ դարձնելով 412՝ ըստ Գ. Տեր-Մկրտչյանի տեսակետի: Այժմ շատերի կողմից առավել հավանական թվականն է համարվում 405/6-ը:—66:

32. «Աղվանից այբուբենը մեզ չի հասել»:— Լեոյի ժամանակ, իրոք, այդ այբուբենն անհայտ էր, սակայն 1937 թ. Ի. Աբուլաձեն հայտնաբերեց այն էջմիածնի ձեռագրատանը (ձեռագիր 7117): Ներկայումս աղվանական այբուբենը պարունակող ձեռագիրը գտնվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում: Աղվանական այբուբենը բաղկացած է 52 տառից: Այդ տառերն իրենց ձևերով նման են հայկական (գլխագիր) և վրացական (հին) տառերին, միայն արժեքներն են տարբեր: Օրինակ, հայերենի Ն-ն աղվանական այբուբենում Բ-ի, իսկ վրացականում՝ Հ-ի արժեք ունի և այլն: Երեք այբուբենների գծագրությունների նմանությունը վկայում է մի աղբյուրից նրանց ծագած լինելը, իսկ այդ աղբյուրը, ըստ Կորյունի, Խորհնացու և այլոց վկայության, Մաշտոցն է:—70:

33. Հայոց հին գրական լեզվի՝ գրաբարի ծագման մասին այժմ երեք կարծիք կա՝ ա) որ V դարի արարատյան խոսվածքով (բարբառով) է թարգմանվել Աստվածաշունչը, և այդ բարբառը դարձել է գրական լեզու, բ) որ թարգմանությունը կատարվել է Տառնի բարբառով, և այն է դարձել գրական լեզու, գ) որ եղել է ատենական հայերեն՝ գործածական Արշակունիների արքունիքում, հոգևորականության մեջ և այլն, ու դրանով է թարգմանվել Աստվածաշունչը, և դա է դարձել գրական լեզու: Լեոն խոսում է այս վերջին տեսակետի մասին: Սակայն ըստ այդ երեք տեսակետների էլ հայոց հին գրական լեզուն հասկանալի է եղել ժողովրդին, քանի որ ժողովրդի խոսած բարբառները, ատենական հայերենը և հին գրական լեզուն կառուցվածքով, շարահյուսությամբ, բառիմաստներով մոտ են եղել:—74:

34. Տասնութերորդ դար գրելով, Լեոն ակնհայտորեն սխալվել է. նրա մտքին եղել է տասնիններորդ դարը: Այս կարգի մի շարք այլ շփոթություններ էլ է թույլ տվել հեղինակը (տե՛ս, օրինակ, 6 և 11-րդ ծանոթագրությունները):—75:

35. Արշակունիների թագավորական տան անկման ժամանակի մասին այժմ երկու կարծիք կա՝ մեկը 429 թվականը, որ բերել է Լեոն, մյուսը 428-ն է:—81:

36. Սահակ Պարթևի մահը դեռևի 436-ի սեպտեմբերի 7-ին և գրելով՝ «Սահակի մահից հազիվ հինգ ամիս անցած» նա էլ շտապեց գնալ իր ընկերոջ մոտ, Լեոն Մաշտոցի մահվան

թվականը համարում է 437-ի սկիզբը: Նա, ըստ երևույթին, մոռացել է, որ իր այս նույն գրքի ամենակարգում գրել է, թե Մաշտոցը մահացել է 439-ին: Մաշտոցի մահվան ամենահիմնավոր թվականն է 440-ի փետրվարի 17-ը:—83:

37. «Քրիստոսից մոտավորապես 1400 տարի առաջ» — Զրադաշտի ապրած ժամանակաշրջանի այս բնութագրումը չի հիմնավորվում: Ըստ առավել վստահելի հաշվումների, Զրադաշտն ապրել է Քրիստոսից առաջ VII—VI դարերում:—90:

38. Նդիշե, 2-րդ գլխի սկիզբը:—102:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐԱԹՅՈՒՆ

Գրվել է Յոհ. Գուտենբերգի ծննդյան 500-ամյակի կապակցությամբ:

Առաջին և երկրորդ հատորները նախապես լույս են տեսել 1901 թ. Քիֆիսում (համապատասխանաբար. 451, 610 էջ): Առաջին հատորը լրացումներով և ճշտումներով վերահրատարակվել է 1904-ին՝ «Հանրամատչելի գրադարան Հ. Առաքելյանի» մատենաշարով՝ №5 (տպարան «Հեթմես», 546 էջ): Այժմ տպագրվում է՝ առաջին հատորն ըստ 1904 թ. տարբերակի, երկրորդը՝ ըստ 1901 թ. հրատարակության:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

1. Այժմ հայտնաբերված են 1455-ից առաջ Յոհ. Գուտենբերգի կողմից կատարված հրատարակություններ: Պահպանված են Մայնցում Գուտենբերգի ձեռքով 1445 թ. տպագրված գրքույկներ ու թերթիկներ, իսկ նրա տպագրական մամուլը պատրաստված է 1441-ին:—127:

2. Լեոն և ուրիշներ միջին դարերի ավարտը համարում են XV դարը: Կան և այլ կարծիքներ: Օրինակ, հայոց միջնադարի ավարտը համարել են XVI դարի վերջը կամ XVII-ի կեսերը, ոմանք էլ հայոց միջնադարի ավարտը և նոր դարի սկիզբը համարում են XVIII և XIX դարերի սահմանագիծը:—127:

3. Գուտենբերգյան տպագրության նախնական տարածման Լեոյի ներկայացրած հաջորդականությունն այժմ ճշտված է հետևյալ կերպ. Բուրխա (Սուրիակո վանք)՝ 1465, Հոլանդիա՝ 1465 (կամ՝ 1469), Շվեյցարիա՝ 1468, Չեխիա՝ 1468 (ըստ ոմանց՝ 1478), Ֆրանսիա՝ 1470, Անգլիա՝ 1476, Լեհաստան՝ 1476, Դանիա՝ 1482, Շվեդիա՝ 1483, Պորտուգալիա՝ 1487 և այլն:—127:

4. Հայկական տպագրությունը Գուտենբերգի առաջին տպագրած գրքերից հետո ոչ թե 57 տարի անց է սկիզբ առել, ինչպես Լեոն է գրում, այլ՝ 67:—128:

5. Լեոն, ինչպես և նրա ժամանակակիցներն առհասարակ կարծում էին, թե հայերեն տառերի գիրքը Պարզատումարն է: Ավելի ուշ Հակոբ Մեղապարտի տպագրած և մեզ հասած հինգ գրքերի մանրամասն ուսումնասիրության շնորհիվ ստույգ որոշվեց նրանց տպագրման հետևյալ հաջորդականությունը՝ 1. Ուրբաթագիրք, 2. Պատարագատետր, 3. Աղթարք, 4. Պարզատումար, 5. Տաղարան, որ նշանակում է, թե հայերեն առաջին տպագիր գիրքը Ուրբաթագիրքն է: Այս հինգ գրքերից տպագրության թվական ունի միայն Պատարագատետրը՝ 1513: Ենթադրվում է, որ նրանից առաջ լույս տեսած Ուրբաթագիրքը տպագրվել է 1512-ին: Իսկ Պարզատումարը, որ 36 տարիների օրացույց է պարունակում, և տարիներից առաջինը 1512 թվականն է, մյուս չորս գրքերի հետ տպագրվել է 1513-ին:

Տե՛ս «Բանբեր մատենագրարանի», 1964, № 7, էջ 275—298, 1967, № 8, էջ 183—189:—128:

6. «Տպագրությունը Ռուսաստանում սկսվեց 1564-ին»:— Այդ թվականին Իվան Ֆյոդորովը Մոսկվայում լույս ընծայեց «Գործք առաքելոց»-ը: Բայց այժմ գտնվել է Ավետարան, որ տպագրվել է Մոսկվայում 1564-ից առաջ (հավանաբար՝ 1553—55 թթ.):—128:

7. Հակոբ Մեղապարտին տպագրիչ ու տպարանատեր չեն համարել նաև հայ գրքի պատմությունը գրողված այլ հեղինակներ, մասնավորապես Գ. Զարբանալյանն ու Գ. Լևոնյանը: Նրանց գլխավոր և, ի վերջո, միակ փաստարկը հետևյալն էր. XVI դարի սկզբում անհնար էր, որ մի այլազգի վենետիկում իր լեզվով գրքեր հրատարակեր: Սակայն պարզվեց, որ նույն ժամանակաշրջանում վենետիկում սեփական տպարաններ են ունեցել և գրքեր հրատարակել գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ, հույներ, սերբեր, հոլանդացիներ, հրեաներ, իսպանացիներ և այլն, և կան այդ ժամանակներում վենետիկում լույս տեսած հունարեն, եբրայերեն, սլավոներեն, արաբերեն և այլ լեզուներով գրքեր: Ուրեմն, Հակոբ Մեղապարտի՝ որպես տպագրիչի դեմ եղած միակ փաստարկն անհիմն է: Այժմ փաստեր են բերված ցույց տալու համար, որ Հակոբը վենետիկում ունեցել է տպարան ու ինքն էլ զբաղվել է տպագրությամբ:

Տե՛ս Բ. Բլաշկոյն, Հայ գրքի պատմություն, հ. 1, 1977, էջ 67—89:—128:

8. Ըստ Լեոյի, 1469-ից մինչև 1484 թվականը (25 տարում) «վենետիկի մեջ տպված գրքերի թիվը հասնում է 2 միլիոնի»: Մեզ անհայտ է, թե ինչ աղբյուրից է Լեոն այս թիվը

վերցրել: Ըստ Բրյուսելի միջազգային մատենագիտական հիմնարկի տվյալների, պահպանված են աշխարհում մինչև 1500 թվականը լույս տեսած 30.742 գրքեր: Հայտնաբերվել են ու շատ ավելի են հայտնաբերվել նույն ժամանակաշրջանում հրատարակված նաև այլ գրքեր: Կարելի է, անշուշտ, ենթադրել, որ մինչև 1500 թվականը տպագրված ինչ-որ քանակով գրքեր էլ չեն պահպանվել: Բայց ինչպես էլ հաշվելու լինենք, ամբողջ XV դարում տպագրված գրքերի քանակը 40 հազարից չի անցնի: 2 միլիոնը, այն էլ միայն վենետիկում 25 տարվա մեջ, մտացածին թիվ է:—128:

9. Ալգո Պիո:— Խոսքը վերաբերում է Ալգո Պիոս Մանուցիոսին (Մանուչի). ծնվել է 1447 թ., վենետիկում, գործել է իբրև տպագրիչ ու տպարանատեր (վախճ.՝ 1515-ին): Հռչակվել է իր առաջնակարգ և շատ մատչելի գներ ունեցող հրատարակություններով: Տպագրել է հատկապես հին հույն հեղինակների երկերը: Նրա տպագրած գրքերը (ավելի քան 120 անուն) կոչվում են ալգեր և մատենագիտական տեսակետից ամենաարժեքավոր և հազվագյուտ գրքերից են: Ալգո Մանուցիոսի գործը շարունակեցին նրա ժառանգորդները:—128:

10. Թեոդիկը նշում է 1514-ին տպագրված արաբերեն գիրք (Թեոդիկ, Տիլ: ու տառ, 4. Պոլիս, 1912, էջ 15):—129:

11. «Թուրքիան 1513-ին հինգ գիրք տվեց հայերին»:— Մի կողմ, որ արտահայտությունը շատ էլ ստույգ չէ, բայց քիչ վերևում հեղինակը 1513-ին հայերեն հրատարակված 4 գիրք է նշում և մեկը՝ 1512-ին. այժմ հակասում է ինքն իրեն:—129:

12. Նրևի նկատի ունի «Թեկամերոնը», որ, սակայն, հիշտ չէ վեպ կոչել:—130:

13. Միջնադարյան հայ տաղերգուները («Ժողովրդական երգասացներ»), որոնք գրում էին միջին դարական հայերենով, ասպարեզ են եղել ոչ թե XV դարից, ինչպես գրում է Լեոն, այլ XII-ին, իսկ XIII դարում ստեղծագործում էին այնպիսի խոշոր տաղերգուներ, ինչպիսիք են Ֆրիկը և Կոստանդին Նրզնկացին:—131:

14. Հովհաննես Թլկուրանցու մասին Լեոյի ամբողջ գրածը Բյուրիմացության արդյունք է. նա շիոթի է երկու Հովհաննես Թլկուրանցիների միմյանց հետ: Այդ երկուսից մեկը 1489—1525 թթ. եղել է Սսի (Կիլիկիայի) կաթողիկոս: Մյուսը միջնադարյան հայ տաղերգության նշանավոր ներկայացուցիչ է, որ ապրել է XIV—XV դարերում՝ եղել է նաև երգիչ ու երգահան: Ահա այս երկրորդի բանաստեղծություններն են տեղ գտել Հակոբի հրատարակած «Տաղարանում»: Ուստի և սխալ է Լեոն, երբ գրում է, թե Թլկուրանցին «հանդիսանում է առաջին հայ հեղինակը, որի գրվածքները տպագրվում են նրա կենդանության ժամանակ»:— Բանաստեղծ Հովհաննես Թլկուրանցին մոտ 100 տարվա մահացած էր, երբ լույս տեսավ «Տաղարանը»:—131:

15. Ուրբիս Ֆոն Հուտտներ (1488—1523) գերմանացի հրատարակախոս էր, քաղաքական գործիչ, նա եկեղեցականների դեմ ուղղված «եռավարամիտ մարդկանց նամակներ» գրքի հեղինակներից մեկն է. այդ գրքի 2 մասերը լույս են տեսել վենետիկում, 1515—17 թթ.:—132:

16. Բազրատունիների թագավորությունը Հայաստանում եղել է 885—1045 թթ., այսինքն՝ 160 տարի, որն ըստ Լեոյի «մի կարճ կյանք» է:—135:

17. «Հայությունը ներկայացնում էր ազգագրական փոքրիկ կաթիլներ, ցրված մահմեդականության ծովի մեջ»:— Այսպես է Լեոն բնորոշում Հայաստանը, իր խոսքով ասած, մոնղոլա-թուրքական լուծի 3 դարերի ընթացքում: Նրևի նկատի ունի XI—XIII դարերը: Միանգամայն սխալ բնորոշում է. այն ժամանակաշրջանում Հայաստանի տարածքում նստակյաց մահմեդականությունը հայկական բնակչության համեմատ աննշան տոկոս էր կազմում. իրականում մահմեդականներն էին «փոքր կաթիլներ» ցրված հայկական ծովի մեջ:—137:

18. «Նդիշ» է արդյոք զրադաշտ ժողովրդական լեզու, հայտնի չէ:— Ավելի ուշ Լեոն այն կարծիքն է հայտնում, որ զրադաշտը խառը լեզու է, նաև՝ միայն ազնվականության լեզու (տե՛ս, օրինակ, նրա «Վանի Ուրարտու թագավորությունը», Ֆրեդնո, 1950, էջ 133): Լեոյի այս կարծիքները լիովին անհիմն են: Նախ՝ զրադաշտը V դարում զրադաշտ չէր, այլ այնպիսի հայերեն, որով Սահակն ու Մեսրոպը իրենց օգնականներով թարգմանեցին Ս. Գիրքը՝ այն ժողովրդին հասկանալի դարձնելու համար: Հենց միայն Աստվածաշնչի թարգմանության անհրաժեշտությունը, որ լավ նկարագրել են Կորյունը, Խորենացին, Փարպեցին, մեզ ասում է, որ հայոց առեղծ հնարելու նպատակը եղել է հայ ժողովրդին անհասկանալի հունարեն կամ ասորերեն Ս. Գիրքը դարձնել հասկանալի, այսինքն՝ ներկայացնել այնպիսի լեզվով, որ հայ ժողովուրդը հասկանա:

Բացի դրանից, ազնվականական առանձին լեզու՝ տարբեր տվյալ ժողովրդի լեզվից, չի լինում (կարող է լինել շեղանկով՝ ժարգոն, որ V դարում հայոց մեջ չի եղել): Չհաշված արհեստական կոչված լեզուները (էսպերանտո և այլն), առհասարակ ամեն մի լեզու որևէ ժողովրդի հազորակցական միջոց է լինում: Գրաբար անվանվածը պարզապես V դարի հայ ժողովրդին լիովին հասկանալի, այն ժամանակվա հայոց բարբառների կառուցվածքն ու

ներքին բնույթն ունեցող գրական լեզուն էր (V դարի աշխարհարարը)։ Հիմնովին սխալ է նաև գրաբարը խառը լեզու համարելը։ Առհասարակ խառը լեզուներ չկան։ Լեզվաբանությունը վաղուց ցույց է տվել, որ երկու կամ ավելի լեզուների խառնվելու և դրանից մի նոր լեզվի առաջացում չի լինում։

Ծիշտ չէ ևս նաև, երբ գրում է, թե գրաբարը «շուտ զուրս եկավ գործածությունից, շուտ դարձավ անհասկանալի ժողովրդի ահագին մեծամասնության համար»։ V դարից մինչև XI դարը ներառյալ, այսինքն՝ շուրջ 700 տարի, հայոց հին գրական լեզուն հասկանալի էր ժողովրդին։ Այդ 700 տարիների ընթացքում ժողովրդի խոսած լեզվի աստիճանական փոփոխման հետևանքով եկավ մի պահ, երբ ժողովուրդը չէր հասկանում 700 տարի առաջ իրեն լինվին հասկանալի և հարազատ լեզուն։ Բացի դրանից, ժողովրդին անհասկանալի դառնալուց հետո էլ գրաբարը շարունակել է երկար ժամանակ գործածվել իրեն գիտության, գրականության լեզու (ինչպես լատիներենը Եվրոպայում)։—146։

19. Աշխարհարար (կամ աշխարհարառ) բառը սկսել է գործածվել գրաբար-ին ի հակադրություն և նախապես նշանակել է աշխարհիկ, ժողովրդին հասկանալի լեզու։ Այդ իմաստով էլ և՛ հին գործածում է՝ նկատի ունենալով միջին գրական հայերենը։ Վերջինս-գործածական է եղել XI—XVI դարերում, որից հետո բանավոր հայերենն այնքան փոխվեց, որ այդ երկրորդ գրական լեզուն էլ խորթացավ ժողովրդին ու դադարեց աշխարհարար լինելուց։ Ներկայումս աշխարհարար ասելով հասկանում ենք հայոց երրորդ կամ նոր գրական լեզուն, որ սկիզբ է առել XVII դարի կեսերից և գործածվում է այժմ։—147։

20. Գրաբարի, աշխարհարարի և հայ գրականության մասին այս և այլ հատվածներում Լեոյի գրածներն անհիմն են։ Անհեթեթություն է գրաբարն ու միջին հայերենը (ըստ Լեոյի՝ աշխարհարարը) ողորմելի անվանել կամ գրել, թե հայն այդ գրական լեզուներով «ոչինչ չէր ստանում»։—147։

21. «XVI դարի միակ մատենադիր համարվում է Սիմեոն Ապարանցին»։ Դարձյալ լեռնական շափաղանցում է, այդ դարում եղել են նաև այլ հայ հեղինակներ, ինչպես, օրինակ, Հովսեփ Սեբաստացին, Թադեոս Սեբաստացին, Հակոբ Թոխաթեցին, Վրթանես Կաֆայեցին, Ստեփանոս Թոխաթեցին և ուրիշներ։—151։

22. «Լեհաստանի հայությունը արդեն թաթարներին էր գործածական լեզու դարձրել»։ Ոչ թե թաթարները, այլ ղաղաղները, որ կիևյան Ռուսիայի հակառակորդ պոլովցիներին լեզուն էր, թուրքական լեզվաբանությանից (կոչվում է նաև կովաներեն)։—155։

23. «1500 թվականին Պարսկաստանում հաստատվեց Սեֆևիդների դինաստիան»։ Իրականում Սեֆևիդյան հարստությունը Պարսկաստանում հաստատվել է 1502 թ.։—155։

24. 1562 թ. Սեբաստիայում Միքայել կաթողիկոսի նախագահությամբ հայ եպիսկոպոսների և վարդապետների ժողով է տեղի ունեցել, և Արգար Թոխաթեցուն հանձնարարել են մեկնել Հռոմ ու պապի հետ բանակցել հայերի կաթողիկոսություն ընդունելու և Հայաստանի ազատագրության հարցերով։ Արգարը մեկնել է նույն թվականի մայիսի 20-ին։—159։

25. Արգարի հետ Հռոմ են մեկնել Արգարի որդին՝ Սուլթանշահը և Ալեքսանդր անունով երեցը։—159։

26. Միքայել կաթողիկոսի կողմից Արգարի միջոցով Հռոմի պապին հղված երկու նամակների բովանդակություններն էլ հայտնի են։

Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1906, էջ 222—223, 1912, էջ 386—387, Ա. Պալևյան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայաստան, Վիեննա, 1878, էջ 152—154։—159։

27. «Անհայտ էին 1513-ի հրատարակությունները»։ Լեոն դարձյալ՝ հակասելով իրեն, անտեսում է 1512-ը։ Ապա՝ այժմ փաստեր են բերված հօգուտ այն բանի, որ Արգար Թոխաթեցուն ծանոթ են եղել Հակոբ Մեղապարտի հրատարակությունները։

Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմ., հ. 1, էջ 164—170։—162։

28. «1567 թվականից դարձյալ սկսվում է տպագրական գործունեության դադար»։ Դուրս է գալիս, որ Արգար Թոխաթեցու տպարանը 1567-ին դադարել է գործելուց։ Այնինչ, Արգարի հրատարակությունների ժամանակագրությունը հետևյալն է. Վենետիկ, 1565՝ Խառնայիմն-թուր տումարի, Սաղմոսարան, Կ. Պոլիս, 1567—68՝ Փոքր քերականություն, 1568՝ Տօնացոյց, Պարզատումար, Աղօթմատոյց և Պատարագամատոյց, Տաղարան, 1568 կամ 69՝ Մաշտոց։—164։

29. Հովհաննես Տերզնցու 1587-ի Սաղմոսարանից հետո, 1569-ին, հայերեն տպագրվել է «Կարճագույն ի դասնութենէ» դավանաբանական երկը (Հռոմ), ինչպես և հայերեն բնագիր կամ տառեր պարունակող ուրիշ գրքեր՝ Փարիզում, Ֆրանկֆուրտում, դրանցից են, համապատասխանաբար՝ Լ. Թուռնայեթի մի երկը (1587), Պ. Գ. Պալմայի Paradigmata-ն (1596), J. Th. De Bray-ի Alphabet-ն։ Իսկ ընդհանրապես, մեր հաշվումով, XVI դարում տպագրվել են 23 անուն հայերեն կամ հայկական բնագրեր պարունակող գրքեր։ Սա փոքր բերք չէ, ինչ-

պես ներկայացնում է Լեոն («աղբառ»)։ Հիշենք, որ հայերի հարևան ժողովուրդներից որևէ մեկն այդ ժամանակ առհասարակ տպագրություն չունեի։—167։

30. Այստեղ «XVII դարի վերջին քառորդում»-ը սխալ է (եթե վերաբերում է)։ Թուրք-պարսկական պատերազմները «կատաղի կերպարանք» ստացել են XVI դարի վերջում, և Լեոյի ամբողջ ասածն էլ, Հովհաննիսիկ վարդապետի ողբն էլ XVI դարի վերջերին են վերաբերում։ Ինչպես վերը տեսանք, Լեոն հաճախ է սխալ նշանակում դարերը։—168։

31. Շահ-Աբասի կողմից կազմակերպված հայերի զաղթեցումը Պարսկաստան Լեոն թվագրել է 1605։ Նոր հաշվումներով, այդ բռնագաղթը կատարվել է 1604-ին։—174։

32. «Ողբ ջուղայեցվոց» կամ «Ափսոս քեզ, Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ» երգը Լեոն, ինչպես և նրա ժամանակակիցներն առհասարակ, նաև հետո կարծել են, թե հայերի բռնագաղթի ակնատես Ստեփանոս անունով ինչ-որ վարդապետի կողմից։ XVII դարի սկզբներին է գրված։ Այնինչ, այն շարադրել է թիֆլիսաբնակ ջուղայեցի բանասեր Գալուստ Երմազանյանը և այլ նյութերի հետ ուղարկել Վենետիկ «Բաղմավեպում» տպագրելու 1847 թ. այն տպագրվեց հիշյալ հանդեսում (էջ 95)՝ մի բացատրության ուղեկցությամբ, որտեղ ասված է, թե Գ. Երմազանյանը հայտնում է, որ ինքը այդ երգի ձևագիրը գտել է Զուղայի մոտ գտնվող Նախավկայի վանքում, և որ նրա հեղինակն է ջուղայեցիների զաղթի ակնատես Ստեփանոս վարդապետը։ Երմազանյանի այս տեղեկությունը հավատարմել են։ Այժմ պարզվում է, որ այդ բանաստեղծությունը, ինչպես և «Բաղմավեպում» Երմազանյանի հրապարակած որոշ այլ նյութեր կեղծ թվագրություն ունեն և սուտ հեղինակի են վերագրված։ Իրական հեղինակն ինքն է։ Ուրեմն, վերահիշյալ երգը գրված է XIX դարի 40-ական թվականներին և ոչ թե հայերի բռնագաղթի օրերին, ինչպես ներկայացնում է Լեոն։

Տե՛ս «Սովետ. գրակ. և արվեստ», 1947, № 5, էջ 96—99, «Բանբեր Նրևանի համալս.», 1971, № 1, էջ 63—64, Ռ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, 1978, էջ 39—41։—177։

33. Լեոն հաճախ Նոր Զուղա-ի փոխարեն գործածում է Զուղա. հիշենք, որ Զուղան և Նոր Զուղան բոլորովին տարբեր բնակավայրեր են՝ առաջինը Արաբսի ափին, երկրորդը Պարսկաստանի խորքում՝ Սպահանի մոտ։—194։

34. Գրում է, որ գրաբարը «XVI դարի կեսից անհասկանալի էր դարձել նույնիսկ հայ բահանների համար»։ Գրաբարն անհասկանալի էր (և այսօր էլ անհասկանալի է) բոլոր նրանց համար, ովքեր հատուկ չէին սովորում (կամ չեն սովորում) այն՝ լինի դա բահանա, վարդապետ, ուսուցիչ, վաճառական թե հողագործ, և այն էլ այդպես էր ոչ թե XVI դարից, այլ XII-ից կամ XIII-ից։—196։

35. Կաթողիկոսությունը պահպանելու կապակցությամբ Լեհաստանի մասին Լեոյի այս և մյուս գրածները («ղեպի անկման անդունդ», «ղեպի մահ» և այլն) ակնհայտ չափազանցություն են, եթե շատերը ամբողջովին սխալ։—201։

36. Վատիկանի հովանի քարոզչության (Լեոյի բառով՝ «Պրոպագանդայի») տպարանը հիմնվել է 1627 թ. (Ուրբանյան տպարան)։ Նախքան այդ, Վատիկանը գրքեր հրատարակում էր այլ տպարաններում։ Լեոյի հիշատակած՝ 1623 թ. հայերեն լեզու հրատարակությունները լույս են տեսել ոչ թե «Պրոպագանդայի» տպարանում, ինչպես կարծում է Լեոն, այլ Հռոմի Ս. Պավլինյան կոչված տպարանում։ Ինչ վերաբերում է XVII դարում Հռոմի մեջ կատարված հայերեն առաջին կաթողիկական հրատարակությանը, տպա դա Լեոյի նշած գրքերից ոչ մեկն էլ չէ, այլ 1603 թ. լույս տեսած «Ի կարճագույն վարդապետութենէ քրիստոնէլոց»-ը, իսկ «Պրոպագանդայի» տպարանի առաջին հրատարակությունն է «Առաւել պարզաբանութիւն»-ը (1630 թ.)։—207։

37. Ենթադրություն կա, որ այս Բարդուղիմեոս Արգարը Արգար Թոխաթեցու որդի Սուլթանշահն է։

Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, հ. 2, 1969, էջ 49։—207։

38. Լեոն դարձյալ շփոթում է. «Պրոպագանդայի» տպարանը 7 տարի լույս է հետո չէ, որ տպագրել է «Առաւել պարզաբանութիւն»-ը, այլ այդ գիրքը, ինչպես ասվեց (ժան. 36), «Պրոպագանդայի» տպարանի առաջին արտադրանքն է։—208։

39. Ծիշտ չէ, որ հայերի մեջ բառարանագրության փորձ չկար XVII դարում։ Հայերեն բառարանագրության փորձերը գալիս են V դարից, իսկ սկսած XI—XII դարերից կազմվել են հայերեն մի շարք տարբեր բնույթի բառարաններ։

Տե՛ս Հ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները, հ. 1, 1966, հ. 2, 1971։—209։

40. Ծիշտ չէ։ XVII դարի առաջին կեսի բոլոր հայերեն հրատարակությունները չէ, որ Լեոն

հիշատակել է. բացի 1603 թ. վերոհիշյալ հրատարակությունից, չի նշել նաև 1616—18 թթ. կվովում կատարված հայերեն (և հայատառ) հրատարակությունները, Հռոմում տպագրված երկու գրքեր՝ «Գաղանութիւն...» (1624) և Կղեմես Գալանոսի «Փերական և տրամարանական ներածութիւն»-ը (1645), նոր Զուղայի, Վենետիկի, Լիվոռնոյի հայերեն մի քանի հրատարակությունները:—209:

41. Լեոն կարծում է, թե հաշտուր վարդապետ Կեսարացու տպարանը նոր Զուղայում միայն Հարանց վարք է տպագրել, այն էլ 1640-ին: Այնինչ տպագրել է հետևյալ գրքերը. 1. Սաղմոսարան՝ 1636—1638 թթ., 2. Հարանց վարք՝ 1639—1641 թթ., և որհրդատետր՝ 1641 թ., ժամագիրք ատենի՝ 1641—1642 թթ.:—211:

42. Հովհաննես Զուղայեցու (վարդապետի) մասին գրելիս՝ Լեոն մասամբ ստեղծագործում է: Հովհաննեսի՝ Հռոմից Լիվոռնո փոխադրվելու և այնտեղ իր տպագրությունն սկսելու պատճառը մոթ է, բայց Լեոն առիթն օգտագործում է Վատիկանի հասցեին վատ խոսելու համար:—212:

43. Հովհաննես Զուղայեցու Սաղմոսարանը լույս է տեսել ոչ թե 1643-ին, ինչպես Լեոն է դրում, այլ՝ 1644-ին (մայիսի 10-ին):—213:

44. Հավանաբար, Լեոն չգիտեր, որ Հովհաննես Զուղայեցին նաև նկարիչ էր և իր Սաղմոսարանի նկարների ու տառաձևերի հեղինակը:—213:

45. Այդ «բարեսեր օտարազգիները» հույներ էին՝ տպարանատեր Սալիզադաուն և դրամատու Հովսեփոս Արոմաթորիսը:—214:

46. Զարմանալի է, որ Սիմեոն Զուղայեցու Փերականութիւնը Լեոն համարում է «համարյա առաջին հայերեն քերականութիւնը». VI դարի Դիոնիսիոս Թրակացու հայ մեկնիչներից սկսած մինչև Սիմեոն Զուղայեցի հայոց լեզվի բազմաթիվ քերականութիւններ են գրվել:

Տե՛ս Գ. Զանոկյան, Փերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), 1954:—215:

47. Նոր Զուղայի տպարանը վերաբացվել է 1684-ին:—225:

48. Լեոն այստեղ երկու անհշուտություն է թույլ տվել. ա) «Ձեռքածութիւն յերկինս» գրքի հեղինակին չի հիշատակում, և տպավորություն է ստեղծվում, թե այդ հեղինակը Վարդան Հունանյանն է, այնինչ՝ Յոհան Բոնան (Հովհաննես Պոնա) է, իսկ Հունանյանը թարգմանիչն է, բ) գրքի թվականը համարում է 1671-ը, այնինչ՝ այդ գիրքը լույս է տեսել 1674-ին (1671-ը թարգմանության թվականն է):—226:

49. Զուղայեցու Բովիսը Շնորհալու «Յիսուս որդին» տպագրել է Հովհ. Անկյուրացու՝ 1643-ի հրատարակության պահպանված շարվածքից և ոչ թե «Պրոպագանդայի տպարանի տառերով», ինչպես գրում է Լեոն: Բնականաբար, Բովիսի վերապատճենմանը ուղղված Լեոյի գովասանքները Անկյուրացու պահպանված շարվածքին պետք է վերաբերեն:—229:

50. «Ամստերդամում Ոսկանը մնաց շորս տարի, մինչև 1670 թվականը, և այդ ժամանակամիջոցում տպագրեց 17 գիրք»:—Ճիշտ չէ. Ոսկանը Ամստերդամ է հասել 1664-ի օգոստոսի 14-ին, հեռացել է այն քաղաքից 1669-ի կեսերին, այսինքն՝ այդ քաղաքում է եղել շուրջ 5 տարի և այնտեղ տպագրել է 20 անուն գիրք:—232:

51. «Ոսկանը հրատարակեց Սաղմոս»:— Ամստերդամում Ոսկանի ձեռքով հրատարակված Սաղմոսարան մեզ հայտնի չէ: Երկու Սաղմոսարան Ոսկանի՝ Ամստերդամ գալուց առաջ տպագրել է Կարապետ Անդրիանացին, իսկ արդեն Մարտելում Ոսկանն սկսել է մի Սաղմոսարանի հրատարակություն՝ 1673-ի հոկտեմբերի 23-ին, բայց չավարտած վախճանվել է (1674-ի փետրվարի 14-ին), տպագրությունն ավարտվել է 1674-ի նոյեմբերի 10-ին:—232:

52. «1673-ին տպագրված ժամագրքի մեջ»:—Այս ժամագրքի տպագրությունն է սկսվել 1673-ին (հունիսի 25-ին), իսկ ավարտվել է 1679-ին կամ 80-ին:—236:

53. Ոսկան Երևանցին Հոլանդիայից տպարանը փոխադրել է այն պատճառով, որ մեծ պարտքեր ուներ, որոնք զնալով ավելանում էին, իսկ պարտատերերը նեղում էին ամեն օր՝ սպառնալով բռնագրավել ամբողջ տպարանը: Լեոյի բերած պատճառը՝ «Թաղնոսը, իր նախամտածած նպատակների համար կամ գուցե և կաշառված պապականների ոսկով ու խոտումներով» և այլն, անհիմն է:—237:

54. «Լիվոռնո քաղաքում, ուր և 1670-ին տպագրվում են երկու հատ հայերեն կրոնական գրքեր»:— Լիվոռնոյում 1669 և 1670 թթ. Ոսկանյան տպարանը հրատարակել է 3 գիրք:—238:

55. Սա Գ. Զարբանալյանի աշխատությունն է:—239:

56. Լեոն դարձյալ չափազանցությունների մեջ է ընկնում: Օրինակ, հայտնի է, որ Հռոմի նշանակած հայ գրաքննիչներից Հովհաննես Հուլով Կոստանդնուպոլսիցի բարյացակամ է եղել Ոսկանի ու նրա տպարանի նկատմամբ:—240:

57. Ոսկանի մահվան հետ ինկվիզիցիան որևէ առնչություն չի ունեցել. «...սպանեց նրան

կաթոլիկ ինկվիզիցիայի ձեռքով» միտքը Լեոյի միտումնավորության արտահայտություններից մեկն է:—241:

58. 1675-ին Մարտելի հայոց տպարանում լույս է տեսել ոչ թե 5, այլ 3 գիրք՝ «Գիրք աշխարհից», «Գիրք վայելուչ» և «Արհեստ համարողութեան»: Վերջինը առաջին աշխարհաբար տպագիր գիրքն է (Լեոն, ըստ երևույթին, չգիտի այդ): 1676 թ. տպագրվել է 4 գիրք:—244:

59. Ըստ Լեոյի, Մարտելի հայոց տպարանը փակվել է «Պարտեզ հոգևոր»-ը տպագրելուց հետո՝ 1684-ին: Այնինչ՝ կա 1686-ի Մարտելի անունը կրող «Գիրք ժամանակագրութեան»:—244:

60. Մատթեոս Վանանդեցին Ամստերդամ է գնացել առանց Ոսկանյան տպարանի նա Ամստերդամում նոր տպարան է հիմնել, նոր տառեր պատրաստել տվել:—244:

61. Ճիշտ չէ: 1647-ին Հովհաննես Հուլովի որևէ աշխատություն լույս չի տեսել: Հովհաննես Հուլով Կոստանդնուպոլսիցի XVII դարի ամենաքեզմնավոր հայ հեղինակն է. կենդանության օրոք նա հրատարակել է իր 16 ինքնուրույն և թարգմանական աշխատությունները, որ բացառիկ երևույթ է հայ հին տպագրության պատմության մեջ: Լեոն սխալներ է թույլ տվել նրա երկերը բնութագրելիս (Հովհ. Հուլովի տպագիր երկերի մատենագիտությունը տեսնել մեր «Հայ գրքի պատմության» 1-ին հատորում, էջ 503—504):—245:

62. «Համահեատում Քրիստոսի» կամ «Նմանութիւն Քրիստոսի» գրքի հեղինակը հայտնի չէ, թույժա Կեմալացին ենթադրյալ հեղինակներից մեկն է:—245:

63. Միջնադարից Ռարոնին վենետիկում հայերեն գրքեր սկսել է տպագրել ոչ թե 1678-ից, ինչպես Լեոն է գրում, այլ 1680-ից: 10 տարվա ընթացքում հրատարակել է 12 հայերեն գիրք, առաջինը՝ Անտարան:—245:

64. Երեմիա Չելեպիի հրատարակած գրքերն են. 1677-ին՝ «Գիրք, որ ի մնացորդացն Յիսուս Որդու...», 1678-ին՝ «Տեղաց անօրինականաց...»:—272:

65. Երեմիա Չելեպիի վերջին հրատարակությունից հետո Կ. Պոլսում 18 տարի գիրք չի տպագրվել (և ոչ թե 20, ինչպես Լեոն է գրում): 1696-ին Կ. Պոլսում լույս է տեսել հաշտուր «Երգումեցու «Գիրք քերականութեան»-ը (հրատարակության վայրը կեղծված է, նշված է Լիվոռնո):—272:

66. Դարձյալ նույն սխալը (ծանոթ. 60) Ոսկանյան տպարանը ետ՝ Ամստերդամ տարված լինելու մասին: Բացի սխալից, հակասելով ինքն իրեն՝ Ոսկանյան տպարանի փակվելու տարին այստեղ Լեոն դնում է 1683-ը, քիչ վերև 1684-ն էր համարել (տե՛ս ծանոթ. 59):—279:

67. Այս՝ 1684—1685 թվականներն անհասկանալի են. եթե դրանք Ոսկանյան տպարանի փակվելուն են վերաբերում, Լեոն երկրորդ անգամ է ինքն իրեն հակասում (տե՛ս ծանոթ. 59 և 66), իսկ եթե դրանք Բարոնիի տպագրական գործունեությանն են վերաբերում, ապա դարձյալ ճիշտ չեն (տե՛ս ծանոթ. 63): Բացի դրանից, Բարոնին ոչ թե 6, այլ 12 հայերեն գրքեր է հրատարակել:—279:

68. Զիովում Մորեստիի տպարանում հայկական բաժին չի եղել, այդ տպագրիչի կողմից 1687-ին լույս է ընծայվել Հովհաննես Հուլովի «Պատասխանատուութիւնը»-ը, իսկ նախքան այդ՝ 1686-ին Նահապետ Գուլնազար Ազուլեցու հետ գործակցած Մորեստիի տպագրել է Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին» և Գասպար Սահրադյանի գործակցությամբ՝ մի ևս որհրդատետր: Թե այս երկու գրքերը ո՞ւմ տպարանում են տպագրվել՝ հիշյալ հայ վաճառականների՝ թե Մորեստիի, ստույգ հայտնի չէ: Ստույգ է, որ Նահապետ Գուլնազարը և Գասպար Սահրադյանը սեփական տպարան են ունեցել Վենետիկի իրենց տներում: Ստույգ է նաև, որ Մորեստիի ինչ-ինչ գործակցությամբ Նահապետ Գուլնազարի տպարանում է լույս տեսել Հովհաննես Հուլովի «Պարզաբանութիւն հոգեհուղ սաղմոսացն» գիրքը: Ամեն դեպքում, Զ. Մորեստիի անունն առնչված է հայերեն վերահիշյալ 4 գրքերի հետ (և ոչ թե 2-ի, ինչպես Լեոն է գրել):—280:

69. Լեոյի հիշատակած Խորհրդատետրը տպագրել է ոչ թե Թ. Համազասպյանը, այլ Գ. Սահրադյանը, Զ. Մորեստիին գործակցած՝ հավանաբար, առաջինի տպարանում (տե՛ս ծանոթ. 68), իսկ ճաշոցը, իրոք, Թադեոս Համազասպյանն է հրատարակել իր տպարանում՝ 1686—1688 թվականների ընթացքում:—280:

70. Այս գիրքը լույս է տեսել 1687-ին:—280:

71. Զարարիա Ազուլեցու Օրագրությունը ամբողջությամբ լույս է տեսել 1938 թ.:—282:

72. Հովհաննես Հուլովի «Պարզաբանութիւն հոգեհուղ սաղմոսացն» գիրքը Լեոն համարում է աշխարհաբար առաջին հրատարակությունը. նա տեղյակ չէ, որ դրանից 12 տարի առաջ տպագրված «Արհեստ համարողութեան»-ն է աշխարհաբար, իրոք, առաջին գիրքը (տե՛ս նաև ծանոթ. 58):—284:

73. Լեոն իրավացի չէ՝ «Պարզաբանութեան» լեզուն որակելով այսպես. «զա աշխարհաբար է կոչվում այն պատճառով, որ զուտ գրաբար չէ»: «Պարզաբանութեան» աշխարհաբար մասը

ժամանակի մշակված նոր գրական հայերենի նմուշ է, իսկ գրաբարյան տարրերը, որոնք կան նրանում, աշխարհագրարի մեջ մեծ կշիռ ունենին մինչև XIX դարի վերջերը:—284:

74. Անտոնի Բորտոլին հայերեն գրքեր սկսել է տպագրել ոչ թե 1694-ից, այլ 1695-ից, ապա նրա անունը կրող տպարանը հայերեն գրքեր է տպագրել մինչև 1789 թ.:—284:

75. «Դաշանց թուղթ» կամ «Թուղթ սրբոյ և միաբանութեան» գրքի 1695 թ. հրատարակություն լինելու հարցը կասկածելի է: Այդպիսի հրատարակություն մեզ մատչելի գրադարաններում չկա, նրա մասին վկայել են Գ. Զարհանյանը (տե՛ս նրա «Հայկ. մատ.» վեճիտ., 1883, էջ 148—149) և Ղազիկյանը (նրա «Հայկ. մատ.», հ. 1, էջ 794): Վերջինս գրել է, թե այդ հրատարակության հիշատակարանում նշված է 1683 թ.: Այդ թվականին հրատարակված «Դաշանց թղթ» մի օրինակ կա Մաշտոցի անվ. մատենադարանում: Հնարավոր է, որ 1695-ը ինչ-որ թյուրիմացության արդյունք լինի, այսինքն՝ 1683-ի հրատարակությունը թյուրիմացաբար 1695-ի համարված լինի: Այդ դեպքում Ա. Բորտոլին չէ հրատարակիչը, այլ Մ. Բարոնին, որի անունը կա Մատենադարանի վերոհիշյալ օրինակում:—285:

76. Լեոն այստեղ ևս հնչողությամբ է «վերջացնում» «XVII դարի ընթացքում Վենետիկի մեջ եղած հրատարակությունների ցուցակը»՝ այդ ժամանակաշրջանի վենետիկյան բազմաթիվ հրատարակությունների անուններ չտալով. օրինակ, «Տօմարաց գիրք»՝ 1678, «Գիրք սրբոյ Աւետարանի» (Ավետարան)՝ 1680, 1685, Հովհաննես Հովվ, Հայկի ճշմարտութեան՝ 1680, Կարճագոտ ժամագիրք՝ 1681, Սաղմոսարան՝ 1682, Գիրք դպրութեան՝ 1684, Բուրաստան աղօթից՝ 1685 և այլն:—285:

77. Լեոնի գրածը, որ իբր 1691—1701 թթ. Լիվոռնոյում գործել է հայկական տպարան, թյուրիմացություն արդյունք է (որ ուրիշ հեղինակներ էլ են թույլ տվել): Կ. Պոլսի հայ կաթողիկոսներ Մարտին Ոսկանյան տպարանի մի մասը տեղափոխել են Կ. Պոլս և 1690-ական թվականներին, նաև հաջորդ դարի սկզբներին Սարգիս Եվդոկացի Գասպարյանի (Սեհառնի) ղեկավարությամբ հայերեն գրքեր են տպագրել: Նրանք՝ թուրքական իշխանություններից հայաժամական, իրենց հրատարակությունների վրա իբրև տպագրավայր այլ քաղաքների անուններ էին նշում՝ Լիվոռնո, Ամստերդամ, Մարսել:

Տե՛ս 2. Իսախան, Կ. Պոլսի հայ-կաթողիկոսների գաղտնի տպարանը. «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԴԱ (հաս. գիտ.), 1965, №.1, էջ 33—35:

Այդ տպարանի՝ նշված ժամանակաշրջանում կատարած հրատարակություններից միայն մի բանիսի (մեր հաշվով՝ 3-ի) վրա է ճիշտ նշված տպագրավայրը՝ Կ. Պոլս: Իսկ Լիվոռնոյում հայկական տպագրություն եղել է 1644 թ. (Հովհաննես Զուղայեցի) և 1669—70 թթ. (Ոսկան Երևանցի, Կարապետ Անդրեանցի):—285:

78. Այս գիրքը ևս, թեև կրում է Լիվոռնոյի անունը, տպագրվել է Կ. Պոլսում:—286:

79. «Եօթն իմաստասէրք» կամ «Գիրք պատմութեան կայսերն Փոնցիաոսի»-ն մինչև 1800 թ. տպագրվել է չորս անգամ Կ. Պոլսում՝ 1696, 1721, 1740—41, 1792 թվականներին և կա տեղեկություն Մադրասում 1790-ին մեկ անգամ ևս հրատարակված լինելու մասին: 1802 թ. Կ. Պոլսում հրատարակվել է այս գրքի հայատառ թուրքերեն թարգմանությունը:—287:

80. Նույնպես Կ. Պոլսի կաթողիկոսական տպարանի հրատարակությունն է:—290:

81. Այս բառարանը թեև հայտնի է Երեմիա վարդապետ Մեղրեցու անունով, բայց սրա հեղինակ լինելը կասկածելի է: Բառարանը նույնպես Կ. Պոլսի կաթողիկոսական տպարանի հրատարակություն է (1698):—290:

82. Այս «մի ոմն Սարգիսը» վերը հիշված (ծանոթ. 77) Սարգիս Եվդոկացին է՝ Սեհառնի մականվանյալ: Այդ շրջանում նա Կ. Պոլսի հայ կաթողիկոսների ղեկավարներից էր, կաթողիկոսական տպարանի տնօրենը:—290:

83. Նույնպես Կ. Պոլսի կաթողիկոսական տպարանի հրատարակություն է:—291:

84. «Թեոփիլոս»-ը, իբրեւ տպագրվել է 1701-ին, բայց, իհարկե, դարձյալ Կ. Պոլսի կաթողիկոսական տպարանում, իսկ «Պարզատոմար Հոսմեական»-ի 1701-ի հրատարակություն չկա, կա վկայություն, որ այդպիսի գիրք լույս է տեսել 1702-ին (Կ. Պոլսում), թեև դա էլ ստույգ համարվել չի կարող:—291:

85. Երեմիա Մեղրեցու մասին Լեոնի այստեղ ամբողջ գրածը ճիշտ չէ: Երեմիան չի եղել Լիվոռնոյում, որ վերադառնար Կ. Պոլս:—291:

86. Ոսկանյան տպարանի մի մասը ոչ թե Լիվոռնոյից, այլ Մարսելից պետք է փոխադրված լինի Կ. Պոլս, իսկ թե որտեղ է 8. Շրջագրը վկայել, թե Լիվոռնոյից հայկական տպարան է փոխադրվել Կ. Պոլս, մեզ անհայտ է:—291:

87. Փաստերը ցույց են տալիս, որ Մարսելի տպարանը դեռ բոլորովին փակված չէր, երբ 1685-ին սկիզբ առավ Ամստերդամի հայկական երկրորդ տպագրությունը: Այստեղ Լեոն իրեն նախորդ ասածին (որ իբր Ոսկանյան տպարան իր աշխատողներով Մարսելից փոխադրվել է

Ամստերդամ) հակասում է, գրելով (տե՛ս նաև ստորև), որ 1685-ից Ամստերդամում գործողը նոր տպարան էր:—292:

88. Մատթեոս Վանանդեցու տառերը պատրաստել է ամստերդամական հունգարացի նշանավոր գործիչ Նիկոլաս Թուֆալուշի Քիշը:—292:

89. «Չգիտենք, թե ուր, ինչ պաշտոններ է վարել».—Թովմա (Թովմաս) Վանանդեցի Նուրիջանյանը եպիսկոպոս էր Գողթան գավառի Սուրբ խաչ վանքում, նույն թեմի առաջնորդ, Ոսկան Երևանցու ընկերը, որ ծրագրել էր Հայաստանում հիմնել բարձրագույն կրթարան: Նրա նախաձեռնությամբ իր մորեղբոր որդի Մատթեոսը Ամստերդամում հիմնում է տպարան, որն ապագա համալսարանի համար ուսումնական ձեռնարկներ և այլ գրքեր պիտի տպագրեր:—292:

90. «1677-ին տեսնում ենք նրան ճանապարհորդելիս դեպի արևմուտք».—Սխալ թվական է. մի քանի տող հետո տրված է ճիշտը՝ 1670: Այդ թվականին է, որ Թովման իր բնույթով Մատթեոսի հետ մեկնում է Եվրոպա, նրան հանձնում Ոսկան Երևանցուն՝ տպագրական գործ սովորելու, Հայաստանի ապագա համալսարանում հիմնվելիք տպարանը ղեկավարելու համար: Թովման երկրորդ անգամ Եվրոպա է մեկնել 1679-ին, իր հետ տանելով իր եղբայրների որդիներ Ղուկասին և Միքայելին՝ ուսման տալու:

Տե՛ս Մ. Կրիզոստոմ, Նոր նյութեր և դիտողություններ հրատարակել Վանանդեցվոց մասին, Վիեննա, 1969:—192:

91. «... երկու եղբայրներից մեկը».— Խոսքը վերաբերում է Ղուկաս և Միքայել Նուրիջանյաններին: Բայց նրանք եղբայրներ չեն, այլ Թովմայի երկու եղբայրների որդիները (Ղուկասը՝ Գրիգորի, իսկ Միքայելը՝ Հակոբի կամ Արիստակեսի):—293:

92. «Համատարած աշխարհացոյց»-ը և նրա Բանալին Թովման հրատարակել է որպես ուսումնական ձեռնարկ Հայաստանում հիմնվելիք համալսարանի համար:—296:

93. Ռուբինսը ոչ թե հուլանդական, այլ ֆլամանդական նկարիչ է:—297:

94. «Դուռն իմաստութեան» գիրքը լույս է տեսել ոչ թե 1690-ին, ինչպես Լեոն է գրել, այլ 1699-ին:—301:

95. Այս գրքի վերնագիրը ճիշտ չէ բերված (հավանաբար, Լեոնի ձեռքին գրքի օրինակը չի եղել): Գիրքը կոչվում է՝ «Գանձ շափոց, կշռոց, թուոց և դրամից բոլոր աշխարհի»: Սա երրորդ աշխարհաբար գիրքն է, առաջինից 24, երկրորդից 12 տարի հետո հրատարակված: Ի դեպ, չորրորդ աշխարհաբար գիրքը, որ կարելի է համարել 3-րդ. Շրջագրի «Արամեան լեզուն» գանձ»-ը (նրանում եղած աշխարհաբար հատվածները) դարձյալ 12 տարի այս երրորդից հետո է տպագրվել:—301:

96. Ղուկասի հետ այս գրքի հեղինակ է նաև Մատթեոսը:—301:

97. Դարձյալ տրված չէ «Ձեռքածութիւն յերկինս» գրքի հեղինակի անունը (տե՛ս ծանոթ. 48). արդյո՞ք Լեոնի հայտնի չէր:—302:

98. Թովմա Վանանդեցին վախճանվել է ոչ թե Ամստերդամում, այլ Անտվերպենում (1708 թ. սեպտեմբերի 8-ին):—302:

99. Հայերեն այսպիսի հրատարակություն մեզ ծանոթ չէ: Կարծում ենք չկա:—302:

100. Լեոն դարձյալ ստույգ չի գրում աշխարհաբարի մասին. Վանանդեցիների մոտ 3-րդ. Շրջագրը ոչ թե «Գողթան գավառի աշխարհաբար»-ն է սովորել (այդպիսին չի եղել), այլ արևելահայերի մեծ մասի համար ընդհանուր աշխարհաբարը, իսկ դրանից ջոկ՝ Գողթան (Ագուլիսի) բարբառը և երկուսի մասին էլ գրել է, նմուշներ բերել:—303:

101. Ճիշտ չէ. Շրջագրն այդ հայերենը կոչում է Բաղաֆագիական և հատկապես այն տարրերում է գավառաբարբառից: Այդ քաղաքացիական հայերենը, որով իրար հետ Շրջագրի գրքում խոսում են վաճառական Սաֆարն ու Ֆրանսիացին, հենց ժամանակի արևելյան աշխարհաբարն է (գրական լեզուն): Լեոն նկատի չի առնում նաև այն, որ «չուղայեցի վաճառական Սաֆարը» եթե բարբառով խոսեր, ապա դա կլիներ Զուղայի բարբառը, որը, սակայն, շատ տարբեր է այս խոսակցության աշխարհաբարից:—303:

102. «... (երևի՝ Մրբուզի)»,— գրում է Լեոն: Իրոք, այս Հովհաննես Զուղայեցին հենց Մրբուզն է (կամ ավելի ճիշտ ձևով՝ Մրբուզը):—304:

103. Վանանդեցիների տպարանը Ոսկանի տպարանից ձևված կարելի է համարել պայմանականորեն. այդ երկու տպարաններն իրար հետ առնչվում են նրանով, որ Ոսկանյան տպարանում 14 տարի աշխատելուց հետո Մատթեոս Վանանդեցի Հովհաննիսյանը Ամստերդամում հիմնեց նոր տպարան:—305:

104. Դարձյալ նույն թյուրիմացությամբ (տե՛ս ծանոթ. 14): Լեոն կարծում է, թե Հակոբ Մեղապարտի Տաղարանում Հովհաննես Թլկուրանցու անունով եղած տաղերը «Սսի կաթողիկոս Հովհաննես Թլկուրանցուն են», և թույլ է տալիս սխալ դատողությունների մի ամբողջ շարք:—327:

105. Ազովը նվաճվել է թուրքերից 1696 թ.:—329:

106. Այս գլխում Իսրայել Օրու կյանքի ու գործի մասին Լեոյի գրածների մեջ մի շարք փաստական անձնություններ կան սպորդաձ, գրանց ճշտումները տեսնել Լեոյի նրկերի ժողովածուի սույն հրատարակության 3-րդ հատորի (1973 թ.) ծանոթագրություններում՝ էջ 593—599:—330:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՔ

107. Ոսկանյան տպարանը Լիվոռնոյում եղել է 1669—70 թթ., որից հետո տարվել է Մարսել, այստեղ 1686 թ., փակվելուց հետո, նրա մի մասը բերվել է Կ. Պոլիս, առանց կրկին Լիվոռնոյում լինելու: Լեոն կրկնում է իր այս աշխատության 1-ին հատորում թույլ տված սխալը (տե՛ս նաև ծանոթ. 77):—356:

108. «Այդտեղ պատրաստ կար հայ տպարան»:— Ծիշտ չէ: Մխիթար Սեբաստացին Մեթոնից Վենետիկ եկել է 1715-ին, և այդ ժամանակ Վենետիկում հայկական տպարան չկար, հայերեն գրքեր հրատարակվում էին իտալական տպարաններում (գլխավորապես՝ Անտոնի Բորտոլիի): 1715-ին ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայում գործող միակ հայկական տպարանը գտնվում էր Ամստերդամում, այն էլ հոգեվարքի մեջ էր: XVIII դարում Վենետիկում հայկական տպարան հիմնվեց 1789 թ. (Ս. Ղազարում):—360:

109. Մխիթար Սեբաստացու «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի» աշխատությունը տպագրվել է 1730 թ., Վենետիկում իտալացի Բատիստա Ալբիցցի Ջերոլիմոյի տպարանում:—368:

110. Լեոն դարձյալ պնդում է իր սխալը, թե իբր գրաբարը ժողովրդին հասկանալի լեզու երբևէ չի եղել (տե՛ս ծանոթ. 18):—381:

111. Այստեղ և այնուհետև Լեոն անարդար է մեղադրում Մխիթարյաններին, որոնք իբր արգելակել են աշխարհաբար գրականության զարգացմանը: Փաստերն այլ բան են ասում. դեռևս 1727-ին Մխիթար Սեբաստացին հրատարակեց աշխարհաբարի իր քերականությունը, մինչդեռ արևելահայոց մեջ աշխարհաբարի առաջին քերականությունը հրատարակվեց 1870-ին (Ս. Պալասանյան): Ապա՝ Մխիթարյանները բազմաթիվ աշխարհաբար գրքեր են հրատարակել թե՛ XVIII դարում և թե՛ XIX-ի առաջին կեսում, իսկ երկրորդ կեսում և հետո Մխիթարյանների հրատարակությունները հիմնականում աշխարհաբար էին: Աշխարհաբար պարբերական մամուլը հիմնադրել ու զարգացրել են Մխիթարյանները. նրանց առաջին պարբերականը՝ «Տարեգրությունը» (1799—1800 թթ.) աշխարհաբար էր, նույնը և «հաջորդ բոլոր պարբերականները, ներառյալ մինչև «Բազմավեպը» (1843 թ.), «Հանդես ամսօրյա» (1887 թ.) և այլն: 1846—47 թվականներին, երբ Վենետիկի Մխիթարյանների հինգերորդ աշխարհաբար պարբերականն էր լույս տեսնում («Բազմավեպը»), Թիֆլիսում կովկասահայության առաջին պարբերականը («Կովկաս») տպագրվում էր գրաբար:

Աշխարհաբար թատրոնը զարգացնողները նույնպես Մխիթարյաններն էին. նրանց դարձրեցին իրենց լույս տեսնող աշխարհաբար թատերգություններ՝ սկսած XVIII դարից:

Ծիշտ է, Մխիթարյանների մի մասը ջանում էր վերականգնել գրաբարը իբրև խոսակցական, ուսման ու գրականության լեզու, և զրանք բարի նպատակ հետապնդող ջանքեր էին, ու եթե նպատակին չհասան, հայ ժողովրդի քաղաքական անբարենպաստ վիճակն էր պատճառը: Բայց գրաբարին զարկ տալը բնավ չխանգարեց, որ Մխիթարյանները աշխարհաբարի հարցում էլ առաջամարտիկ լինեին:—381:

112. «XVIII դարում այստեղ էլ վերածնություն է սկսված»:— Հունաստանի մասին էլ Պետք է, որ սխալ լինի. խոսքը XIX դարին պետք է վերաբերի:—382:

113. Ինչպես առաջաբանում է գրվել, մոտավոր հաշվումներով, XVIII դարում Վենետիկում տպագրվել է 270, իսկ Կ. Պոլսում՝ ավելի քան 300 գիրք:—383:

114. «Բովանդակության կողմից Կ. Պոլսը Վենետիկից շատ ետ է մնում»:— Անհասկանալի է, թե ինչը նկատի ունի Լեոն: Եթե նա բովանդակալից է համարում պատմական, գրական կամ լեզվաբանական երկերը, ապա XVIII դարում Կ. Պոլսում տպագրված գրքերը այդ կերպ բնութագրելը անվազն ստույգ չէ. հիշենք, որ այդ ժամանակաշրջանում Կ. Պոլսում հրատարակվեցին Գրիգոր Նարեկացու Մատյանը (1701—1702, 1726 և այլն), Զենոբ Գլակի անունով հասած «Պատմութիւն Տարօնոյ» (1719) երկը, Աղաթանգեղոսի Պատմությունը (1709), Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանց»-ը (1720, 1729), Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց»-ը (1721, 1730), Սիմեոն Զուղայեցու «Քերականութիւն»-ը (1727) և «Տրամաբանութիւն»-ը (1728), Երեմիա Մեղրեցուն վերագրված «Բառգիրք հայոց»-ը (1728), Ներսես Լամբրոնացու «Գիրք սիրոյ և խաղաղութեան»-ը, Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց»-ը (1731), Պաղտատար Դաիթի երկերը (1734 և հետո), Նիկիեի «Վասն Վարդանի և Հայոց պատերազմին»-ը

(1764), Պետրոս Ղափանցու երկերը (1772) և այլն: Այս կարգի հրատարակությունները մեծ մասամբ Կ. Պոլսում էր, որ լույս տեսան առաջին անգամ: Այդտեղ 2-րդ հրատարակությամբ լույս տեսավ հայերեն Աստվածաշունչը, հրատարակվեցին բազմաթիվ այբբենարաններ, տաղաբաններ, օրացույցներ, Արիստոտելի, Պրոկլի, այլ փիլիսոփաների երկեր և այլն: Ի դեպ, մոռանալով Կ. Պոլսի հայոց մշակութային կյանքի մասին արած իր այս աննպաստ հայտարարությունը, քիչ հետո խոսելով Հովհաննես Կոլոտի պատրիարքության մասին, Լեոն ինքն է նշում Կ. Պոլսում կատարված մի շարք կարևոր հրատարակություններ, ինչպես և առհասարակ մշակութային կյանքի վերելք:—383:

115. Ծիշտ չէ: Նոր Զուղայի հայկական տպարանը գործել է նախ՝ 1636-ից մինչև 1642 թ., ապա՝ 1684—1688 թ., այնուհետև՝ 1863-ին, որից հետո՝ 1872-ից մինչև այժմ: XVIII դարում այն բոլորովին չի աշխատել:—384:

116. Առնվազն հիմնավոր չէ հայ ժողովրդին դասել «սեփական ինքնատիպ կուլտուրայից զուրկ ազգերի» շարքը:—387:

117. Լեոն ակնհայտորեն չափազանցում է արաբական ազդեցությունը հայ մշակույթի վրա: Լիովին անհիմն են նրա այնպիսի արտահայտությունները, ինչպես՝ «Հայ գրողների ոճը, արտահայտության ձևը արաբական են»: Ծիշտ չէ նաև նրա այն պնդումը, որ իբր հայ բանաստեղծության շաիր, ոտքերը, վանկերը արաբական են: Լեոյի այդ բնույթի հայտարարությունները կարելի էր հեշտությամբ հերքել, եթե ներկա ծանոթագրությունների ծավալի խիստ սահմանափակությունը չլինեք: Ծիշտ չէ նաև այն, թե իբր միանման վանկերը արաբների հնարածն են:—387:

118. Դարձյալ ստույգ չէ. հայ միջնադարում «Աղուեսագիրք» վերնագրով առակների ժողովածու չի եղել, այդ վերնագիրը կարդում ենք 1668—69 թթ. Ոսկան Երևանցու հրատարակած գրքում («Գիրք աշխարհաց և առասպելարանութեանց, որ է Աղուեսագիրք»): Արաբները թարգմանել են պարզապես հայկական միջնադարյան առակները, որոնց մի մասը Վարդան Այգեկցուն է:—387:

119. Այստեղ Լեոն գրում է, որ «արաբական բանաստեղծությունը տղորդում է կրոնական ոգով, դառնում է ազգային-խղճական» և ապա ստորև այդ ևս զովասանքի է արժանացնում, իսկ հայ կրոնական բանաստեղծության մասին իր ամբողջ աշխատության մեջ տարբեր առիթներով բացասաբար է խոսում: Սա ևս հեղինակի հակասականության մի արտահայտություն է կամ զուցե այն բանի արդյունքը, որ 1900-ական թվականներին և դրանից առաջ Եվրոպայում, Ռուսաստանում արաբ-խալիֆական բանաստեղծությունը բարձր էր գնահատվում:—388:

120. Ծիշտ չէ «Պղնձե քաղաքի» լեզուն այսօրվա իմաստով աշխարհաբար, այսինքն՝ նոր գրական հայերեն կոչել:—389:

121. Լեոն դարձյալ չափազանցության մեջ է ընկնում «Պղնձե քաղաքը» գնահատելիս. այդ երկը ունի նաև մի շարք ակնհայտ արժանիքներ:—390:

122. Ծիշտ չէ XVIII դարի ամբողջ պոլսահայ կյանքը ռզումնի որակի և զրել, թե նրանում «բացի կրոնական վեճերից ու երկպառակություններից՝ ուրիշ բան համարյա չենք տեսնում»: 113 և 114-րդ ծանոթագրություններում նշվածը ցույց է տալիս, որ միայն տպագրության բանականության տվյալներով այդ դարում պոլսահայ կյանքը հայոց ամբողջ մշակույթի ասպարեզում առաջին տեղում էր, տպագրության բովանդակության տեսանկյունից՝ Վենետիկի հետ միասին առաջին տեղում: Սա արդեն իսկ բավական է Լեոյի ռզումնի-ն հերքելու համար: Բայց բացի դրանից, այդ ժամանակաշրջանում Կ. Պոլսում զարգանում էր հայոց գծանկարչությունը, ճարտարապետությունը, կիրառական արվեստը, բանաստեղծությունը, կրթական գործը, մշակվում էր աշխարհաբարը (հրատարակվել են մի շարք աշխարհաբար գրքեր) և այլն:—390:

123. Այդ դիրքը հրատարակվել է 1704-ին:—392:

124. Գրիգոր Մարգվանեցին Կ. Պոլսում տպարան է հիմնել ոչ թե XVIII դարի սկզբում, այլ XV11-ի վերջում (1698-ին նրա տպարանում հրատարակվել է Տաղարան):—398:

125. Հրատարակվել է 1706 թ.:—398:

126. Ինչպես նշվել է (ծանոթ. 77, 78), Լիվոռնոյից Պոլիս տպարան չի փոխադրվել:—400:

127. Կ. Պոլսի Պեկոլի թաղամասում Պետրոս Լատինացու անունով գործող տպարանը, 1705—18 թթ. մի շարք գրքեր է հրատարակել (դրանց թվում՝ 1705—07 թթ. Աստվածաշունչ): Հավանական է, որ դա 1696 թվականից Լիվոռնոյի և Ամստերդամի անուններով Կ. Պոլսում գրքեր հրատարակած տպարանը լինի կամ նրա մի հատվածը:—400:

128. Հովհաննես Կոլոտը Կ. Պոլսի պատրիարք է եղել 1715—1741 թթ., այդ ընթացքում Կ. Պոլսում տպագրվել է ոչ թե «ավելի քան 17 հատ գիրք», ինչպես Լեոն է գրում, այլ մոտ 170 անուն գիրք, հազարավոր օրինակներ (հատ):—400:

129. Հայոց պատմության IV դարը բնութագրել «Հայաստանը քաղաքական անկախության կոզմից ոչնչության էր հասնում» բառերով, նշանակում է լրջորեն մեղանշել պատմական ճշմարտության դեմ: Ընդհանուր հակառակը՝ IV դարը, մասնավոր միջև 387 թվականը, Հայոց քաղաքական անկախության տեսակետից նաև այդ անկախության ու Մեծ Հայքի պետական միասնությունը պահպանելու համար մարտնչելու տեսակետից Հայոց պատմության մեջ բացառիկ տեղ է զբաղում Արարատյան թագավորությունից, Արտաշես-Տիգրան-Արտավազդ ժամանակաշրջանից հետո: Եվ դրա լավագույն վկայություններից մեկը Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն Հայոց» է, որի մեծ մասը նվիրված է Հայոց Արշակունի թագավորների բազմաթիվ փառուն հաղթանակներին և Հայաստանի անկախությունն ու ամբողջականությունը պահպանելու գծով նրանց հասած մեծ հաջողություններին:—401:

130. Լեոն առհասարակ սխալ է գնահատում Փավստոսի գիրքը: Օրինակ, նա գրում է, որ իբր նրանում «հանդես է հանված Արշակունյաց հարստության երկարատև, ցավալի հոգևորը»: Զարմանալի է, որ ակնավոր պատմաբանն է նման որակում տալիս, երբ ամեն մի ընթերցող այդ գրքում պարզորոշ կարող է Արշակունիների հզորությունը վերաբերող բազում դրվագներ, մասնավոր երկրորդ անկախ ու ամբողջական պահելու հայ ժողովրդի վճռականության ու կամքի մասին վկայությունները:—402:

131. Այսօր առնվազն տարօրինակ է կարգալ, թե Դավիթ Անհաղթը հին ու միջնադարյան Հայաստանի միակ փիլիսոփան է եղել, երբ հայտնի են այդ ժամանակաշրջանի մեկ-երկու տասնյակ հայ փիլիսոփաներ:—402:

132. Ընդհանուր է «Արարածք»-ը («Գրգուկս այս որ կուշի Արարածք») լույս է տեսել ոչ թե 1714-ին, այլ 1724-ին:—403:

133. Հավանաբար նկատի ունի Պաղտասար Դավիթի «Տաղարան փոքրիկը», որ իրոք, տպագրվել է 1734 թ.:—403:

134. Պաղտասար (կամ Բաղդասար) Դավիթը խոշոր բանաստեղծ է (ընթերցողը կարող է հիշել նրա «Ի ննջմանն արքայական»-ը, որ նաև երգ է ու երգվում է մինչև այսօր), և նրա բանաստեղծությունները տավալդ որակելը կոչի անշահափառ ճշի արտահայտություններից մեկն է: Նույն բնույթի է նրա քիչ վերն արված բնորոշումը (որ իբր Կոլոտի պատրիարքության ժամանակաշրջանում ամբողջ հայությունը «աղքատ, տափալ ու նեղիկ իրականություն» էր):—403:

135. Նկատի ունի Պաղտասար Դավիթի՝ 1736—38 թթ. տպագրված «Պարզարանություն քերականության» երկհատոր աշխատությունը:—403:

136. Իրականում, Հովհաննես Հաննայի «Գիրք պատմության որոշ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս»-ը առաջին անգամ լույս է տեսել ոչ թե 1727-ին, այլ 1731-ին և ունեցել է ոչ թե 3, այլ 4 հրատարակություն՝ 1731, 1734, 1767—68, 1782 թթ.:—404:

137. Անշուշտ, լեռնական շափաղանցություն է հայոց պատմության մեր ամբողջ XVIII դարը համարել թույլ մա Աբովինացու դար:—407:

138. Խոսքը վերաբերում է Պետրոս Արագոնացու «Գիրք մոլութեանց» (1720 թ.) և «Գիրք առաքինութեանց» (1721) երկերին, որոնք թարգմանել է Հակոբ Նախիջևանցին:—409:

139. Խոսքը վերաբերում է Ալեքսանդրոսի «Յարացոյց ճշմարտի ապաշխարողի» կամ «Յարացոյց ապաշխարողաց» երկին:—409:

140. Նկատի ունի Խաչատուր Էրզրումեցի Առաքելյանի «Համառոտական իմաստասիրութիւն»-ը (2 հատորով):—410:

141. 1723-ին այսպիսի գիրք չի տպագրվել: Խաչատուր Էրզրումեցու «Լիակատար աստուածաբանութիւն» երկը (հայտնի է նաև «Ընդարձակ աստուածաբանութիւն» անունով) տպագրվել է 1729 թ.: Երկու հատոր, 1734-ին՝ 3-րդ հատորը:—411:

142. Ընդհանուր է, այդ գիրքը լույս է տեսել 1709 թ.:—415:

143. Այս գրքի ճիշտ անունն է «Կարճատառագունեղ համառոտութիւն ընդհանրականի աստուածաբանութեան»:—415:

144. Լյուդովիկոս Աբելի աշխատությունն է:—416:

145. Ընդհանուր «Քրիստոնէական վարդապետութիւն որ ի գործ ածի...»:—416:

146. Իրականում այստեղ Լեոն շատ բան է բաց թողել Մխիթար Սեբաստացու «գրական գործունեությունից», այդ թվում՝ նրա հոյակապ բառարանը (որին հետո, այնուամենայնիվ, անգրադառնում է):—417:

147. Մատթեոս Եվդոկացի Գարաջաշանի գիրքն է՝ «Վարք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» կամ «Պատմութիւն վարուց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին»: Ընդհանրապես, Լեոն շատ հնատիպ գրքերի վերնագրեր կրճատ կամ փոփոխած է բերում. բոլորն ուղղելու հնարավորություն մեզ չի ընձեռված:—418:

148. Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատությունը տպագրել են նրա աշակերտները և իբրև 2-րդ հատոր լույս ընծայել Մխիթարի մահից հետո՝ 1769-ին:—419:

149. Այս գլխի 1—5-րդ և 7-րդ բաժինները նվիրված են Խորայնի Օրիի և նրա համախոհների գործունեությանը, պարսկա-թուրքա-առաքական հարաբերություններին: Բավական բան հնացած է, կան փաստական լուրջ սխալներ: Տես, օրինակ, Լեոյի երկերի սույն հրատարակության 3-րդ հատորի (1973 թ.) ծանոթագրություններում համապատասխան հատվածը, էջ 593—599 (հմտ. նաև ծանոթ. 106):

Նույն այս գլխի 6-րդ բաժինը նվիրված է Դավիթ-Քեկի և նրա օգնականների գործունեությանը: Այստեղ ևս կան անճշտություններ. տեսնել վերահիշյալ 3-րդ հատորի ծանոթագրությունները՝ էջ 600—605:

Ամբողջ գլխի համար համեմատել:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Ե., 1972, էջ 134—175:—421:

150. Լեոն, ըստ երևույթին, մոռանալով, որ այս երգը բերել է 1-ին հատորում, 2-րդում էլ կրկնում է նրա առաջին տողերը և նորից գրում, որ նրա հեղինակը Ստեփան վարդապետն է՝ իբր չուղալեցինների բռնազաղթի ակնատեսը: Արդեն նշել ենք, որ երգի հեղինակը XIX դարի առաջին կեսի գործիչ Գալուստ Ծիրմազանյանն է (ծանոթ. 32):—506:

151. Ամբողջ այս բաժին մեջ՝ Հնդկաստանում 1526—1858 թթ. իշխանություն հաստատած Մեծ մոզոլներին (կամ Մեծ մոզոլներին) Լեոն մի տեղ ճիշտ Մեծ մոզոլ անվանելուց հետո՝ անընդհատ սխալմամբ կոչում է մոնղոլ կամ մոնղոլ (մոնղոլական կամ մոնղոլ գործ, թագավորություն և այլն): Այնինչ, մոնղոլ (մոնղոլ) և մոնղոլ (մոնղոլ) տարբեր նշանակություն ունեն. եթե առաջինը մի ամբողջ ժողովրդի անուն է, որ այժմ հիմնականում բնակվում է Մոնղոլիայում և հյուսիսային Չինաստանում, ապա երկրորդը ծագել է մոնղոլ բառից, որ հնդկական լեզուներում նշանակում է մահմեդական, և Մեծ մոզոլ կամ (Մեծ մոզոլ) կոչվել է Դեհ-լիում հաստատված և մի ժամանակ հզոր թագավորական հարստությունը:—508:

152. Այս աշխատության 2-րդ մասն է լույս տեսել 1849-ին, 1-ինը տպագրվել է 1848-ին:—517:

153. Հովսեփի էմիլը Լոնդոնից Պետերբուրգ մեկնել է 1761 թ. վերջերին:—521:

154. Լեոյի այս ենթագրությունը բավական հիմնավոր է. տես ստորև (ծանոթ. 155, 157):—522:

155. Այս հայկական տպարանը, որ Հնդկաստանում առաջինն էր, իրոք, իր տպագրած գրքերի մեջ ամենուրեք կոչվում է Հակոբ Շահամիրյանի անունով, թեև հիմնավոր ենթագրություն կա, որ իրական տպարանատերը Հակոբի հայրը՝ Շահամիր Սուլթանում Շահամիրյանն է եղել:—523:

156. Լեոն այնպես է գրում, որ կարծես Շահամիրյանների հրատարակած Այբբենարանն ու «Յորդորակ»-ը տարբեր թվականների են լույս տեսել. այնինչ, երկուսն էլ միևնույն 1772-ին են հրատարակվել: Իրավն ասած, այդ այբբենարանի գոյության և թվականի մասին միայն տեղեկություններ կան (օրինակ, Թեաղիկ, Տիպ ու տառ, էջ 172), իսկ թե որքանով են այդ տեղեկությունները ստույգ, գծվար է ասել (մեզ մատչելի որևէ գրադարանում այդպիսի գիրք չկա):—523:

157. «Նոր տետրակ, որ կուշի Յորդորակ» (1772 թ.) և «Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց» (1773 թ.) գրքերի հեղինակի կամ հեղինակների մասին բանասիրության մեջ տարակարծություններ են եղել: Թեև երկու գրքերի վրա էլ իբրև հեղինակ նշված է Հակոբ Շահամիրյանը, բայց երկար ժամանակ այն կարծիքն էր իշխում, որ գոնե առաջինի հեղինակը այն ժամանակ պատանի Հակոբը չէր կարող լինել, և որ այդ գիրքը պետք է հեղինակած լինի Հակոբի ուսուցիչ, ազատամիտ գաղափարների տեր Մովսես Բաղրամյանը: Վերջին տեսակետն այն է, որ այդ գրքի հեղինակն, իրոք, Հակոբ Շահամիրյանն է: «Որոգայթ փառաց»-ի հեղինակ այժմ համարվում է Հակոբի հայրը՝ Շահամիր Շահամիրյանը:—523:

158. Անշուշտ, միամիտ, պատմական հիմք ու լրջություն չունեցող կարծիք է սա. թե իբր հին Հայաստանը (ավելի ճիշտ հայոց Արշակունյաց և հաջորդ պետությունները), Լեոյի խոսքով ասած, կործանվեց այն պատճառով, որ նրանում տիրում էր «բարբարոսական» միապետություն և «արդար ու իմաստուն օրենքների մասին հասկացողություն չունեցող» Լեոն զարմանալիորեն մոռանում է, որ նույնպիսի և ավելի բարբարոս միապետություններ եղել են նաև Հայաստանի հարևան կամ մոտակա երկրներում, որոնք «կործանեցին» հայոց պետականությունները, բայց և իրենք գոյատևեցին շատ երկար, մի բանիսը՝ մինչև XX դար:—536:

159. Ընդհանուր է, Մխիթար Գոշի Գաղափարագիրքը հայոց «միակ իրավաբանական գիրքը» համարել, այն էլ «մեր ամբողջ պատմության մեջ»: Դրանից առաջ հայոց մեջ եղել են կենդանական և քաղաքացիական օրենքների ժողովածուներ, որոնց հիմքը դրվել է դեռևս IV—V

դարերում Գրիգոր Լուսավորիչի և ապա Սահակ Պարթևի կողմից: VIII դարում Հովհան Ծանցի կաթողիկոսը ամբողջացրեց այդ օրենքների խմբերը որպես «Կանոնգիրք Հայոց»: Ապա այն ավելի հարստացվեց և հայոց մեջ գործածվում էր մինչև XIX դարի վերջերը:

Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց: Աշխատասիր. Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 1964, հ. 2, 1971.—536:

160. Կրկնում է վերն ասած սխալը (տե՛ս ծանոթ. 159):—539:

161. Ծիշտ չէ. դրանից հետո (այսինքն՝ 1780-ից հետո) Շահամիրյանների տպարանը լույս է ընծայել 1781 թ.՝ «Թարգմանութիւն նամակի շնորհաց և պահպանութեան ի տեսնան Եկատերինա Գծխոյն Ռուստաց», 1783-ին՝ «Տետրակ, որ կոչի նշանակ»:—548:

162. Նոր Նախիջևանի տպարանը 1781 թ. Պետերբուրգում Գրիգոր Խալիլյանցի հիմնածն էր, որ Խալիլյանցի մահից հետո անցավ Հ. Արղուիսյանի տնօրինությանը և սրա կողմից 1790-ին փոխադրվեց Նոր Նախիջևան: Հնդկահայոց օգնությամբ այն նորոգվել ու հոխացվել է:—558:

163. «Արղուիսյանը տպարան է հիմնում և Աստրախանում»:— Այդպես չէ: Արղուիսյանը պարզապես Պետերբուրգից Նոր Նախիջևան փոխադրած տպարանը (տե՛ս ծանոթ. 162) այդ տեղից էլ 1796 թ. փոխադրեց Աստրախան, որտեղ այդ տպարանը գործեց մինչև 1837 թ.:—558:

164. Ինչպես ասվել է (ծանոթ. 161), Շահամիրյանի տպարանում մեզ ծանոթ վերջին դիրքը տպագրվել է 1783-ին. նշանակում է 1781-ին այդ տպարանը չի փակվել:—566:

ՀԱՅ ԳՐԹԻ ՏՈՆԸ

1912 թ. ամբողջ աշխարհում հայությունը տոնում էր հայկական տպագրության 400 ամյակը և հայ գրերի գյուտի 1500 ամյակը: Այս երկրորդ հոբելյանը կատարվում էր՝ հիմնված Գ. Տեր-Մկրտչյանի այն կարծիքի վրա, որ հայոց գրերը ստեղծվել են 412 թ. (որը հետագայում հերքվեց): Թիֆլիսում նախապես կազմվել էր հոբելյանական հանձնաժողով, որի անգամանքից էր Լեոն Լանձմանովի հանձնարարությամբ էլ հոբելյանի առթիվ Լեոն գրեց «Հայ գրքի տոնը» հանրամատչելի գրքույկը:

Առաջին անգամ այն լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1912-ին (տպարան Ն. Աղանյանի, 207 էջ): Անվանաթերթին նվագած է՝ «Հրատարակություն հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանական Թիֆլիսի հանձնաժողովի»: Գրքույկի սկզբում տպված է «Հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանի հանձնաժողովի հրավերը», վերջում՝ հավելված, որ պարունակում է Գ. Տեր-Մկրտչյանի կարծիքը հայոց գրերի գյուտը 412 թ. տեղի ունեցած լինելու մասին:

2-րդ անգամ հրատարակվել է հաջորդ՝ 1913 թ. (նույն տպարան, 111 էջ): Վերջում պահպանված է հիշյալ հավելվածը: Այժմ «Հայ գրքի տոնը» տպագրվում է 2-րդ հրատարակությունից: «Հայ գրքի տոնը» Լեոն գրել է «Ս. Մեսրոպ» և «Հայկական տպագրություն» աշխատությունների փաստական և տեսական հիմքերի վրա, նրանում էլ դավանում է միևնույն սկզբունքները: «Հայ գրքի տոնը» այդ երկու աշխատությունների համառոտումն ու միացումն է (ավելացված է XIX—XX դարերում հայկական տպագրության զարգացման մասին փոքր հատված):

1. Այս տեսությունը այժմ հնացած է: Աֆրիկայում (Օլդովայ կիրճում, ապա՝ Քենիայի և Նթովալիայի տարբեր մասերում) 1960—70-ական թթ. կատարված պեղումների համաձայն, երկու, ըստ այլ կարծիքի՝ երեքուկես միլիոն տարի առաջ երկրագնդի վրա եղել են մարդիկ (Հոմո հաբիլիս և այլն):—576:

2. «Գրերի գյուտ» ասելով Լեոն, հավանաբար, նկատի է ունեցել խոսքահնչյունային գրի առաջնալը: Այդ կարգի հնագույն գիրը շումերական խոսքագիրն է (լոգոգրաֆիա), որը, ըստ նորագույն հայտնագործումների, գալիս է մոտավորապես մ. թ. ա. 3100-ական թվականներից, այսինքն՝ մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակի վերջերից: Ուրեմն, խոսքահնչյունային գիրը շուրջ 5000 տարեկան է, և Լեոնի գրածը. «Իսկ գրերի գյուտը տեղի է ունեցել մեզանից ընդամենը մոտ 7 հազար տարի առաջ», ակնհայտ չափազանցություն է (անշուշտ, նաև նոր փաստերին տեղյակ չլինելու արդյունք): Իսկ եթե Լեոն նկատի է ունեցել այսպես կոչված նախադրային «Գիրք», ապա այն 7 հազար տարուց ավելի հին է:

Տե՛ս Н. Е. Гельб. Опыт изучения письма, Москва, 1982.—576.

3. Ինչպես ասվեց (ծանոթ. 2), հնագույն գրերը, որ գալիս են մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակից, շումերական են, դրանք պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են Միջագետքի հարավում, որտեղ հնում գտնվել է Շումերը: Լեոնի գործածած Քաղդեա տեղանունը ավելի ուշ ժամանակների է վերաբերում (մ. թ. ա. VII դարից սկսած): Ենթադրվում է, որ շումերական խոսքագրի ազդեցությամբ է ստեղծվել եգիպտական գաղափարագիրը:—576:

4. Մեհենադրոշմ հնացած անվանում է, իսկ հիբրոգլիֆ թեև բառացի նշանակում է սուրբ գիր, բայց այժմ գործածվում է գաղափարագրի իմաստով:—576:

5. Հայերի եկվոր լինելու մասին Լեոնի այս և հետագա բոլոր ասածները, ինչպես ասվել է, գալիս են թրակափույզիական կոչված վարկածից, որ այժմ լիովին հերքված է, և հայերի ծագման վերաբերյալ ներկայումս գիտության մեջ առավել փաստալից տեսակետի համաձայն հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներն են (տե՛ս «Ս. Մեսրոպ» աշխատության 4-րդ ծանոթագրությունը):—577:

6. «Ուրարտացիների» մասին այս և հետագա ասվածները նույնպես հնացած, անփաստ վարկածի որդեգրման արդյունք են (տե՛ս «Ս. Մեսրոպ»-ի 4-րդ ծանոթագրությունը):—577:

7. Ավելի վստահելի հաշվումներով, Հայաստանի առաջին այդ բաժանումը կատարվել է 387 թ.:—578:

8. Խոսքով Երրորդը թագավորել է 385—388 և ապա՝ 414 թվականներին (Լեոնի բերած թվականները անհիշտ հաշվումների արդյունք են):—579:

9. Արդեն ասվել է, որ հայերեն առաջին տպագիր գիրքը Ուրբաթագիրքն է, իսկ Պարզատումարը 4-րդն է (տե՛ս «Հայկական տպագրության» 5-րդ ծանոթագրությունը):—588:

10. 1512 թվականից հետո, մեկ դարի ընթացքում հայերեն տպված գրքերի թիվը ոչ թե 9-ն է, այլ ինչպես ասվել է, մեր վերջին հաշվումով՝ 28, հաշված նաև հայերեն տիպ ունեցող այլալեզու հրատարակությունները, իսկ ըստ հայերեն գրքերը՝ 19 են (տե՛ս նաև «Հայկ. տպագր.» 29-րդ ծանոթագր.):—589:

11. Նոր Զուղայի հայկական տպարանում 1636—42 թթ. ընթացքում լույս է տեսել 4 գիրք՝ Սաղմոսարան, Հարանց վարք, Խորհրդատետր, Ժամագիրք (տե՛ս նաև «Հայկ. տպագր.» 41 և 115-րդ ծանոթագր.):—592:

12. Այս տպարանում հրատարակված վերջին գիրքը (Ժամագիրք) կրում է 1686 թվականը:—593:

13. Ամստերդամի հայկական երկրորդ տպագրության սկզբնավորումը ճիշտ չէ ներկայացված: Դեռ Ոսկանյան տպարանը չփակված Մատթեոս Վանանդեցին գալիս է Ամստերդամ, տառեր պատվիրում և 1685-ին տպագրում Եսայիից: Թովմա Վանանդեցին իր եղբայրների որդիներ Դուկասին և Միքայելին նվրոպա կրթության է տանում 1679 թ.: 1688-ին Դուկասն ու Միքայելը Հոմում ալարտում են ուսումը, Դուկասն անմիջապես մեկնում է Ամստերդամ և միանում Մատթեոսին, իսկ Թովման Ամստերդամում հաստատվում է 1694-ին և ստանձնում տպարանի ղեկավարությունը, Միքայելն այդ քաղաքն է գալիս 1696-ին ու մնում կարճ ժամանակ (տե՛ս նաև «Հայկ. տպագր.» 60, 66, 90 և 91-րդ ծանոթագր.):—594:

14. Ըստ Ամստերդամի դիվանատան վավերագրերի, Թովմա Վանանդեցին մտադրված է եղել իր տպարանը փոխադրել Հայաստան:—594:

15. Թովմա Վանանդեցին վախճանվել է 1708-ին:—594:

16. Մխիթարյանները Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում հաստատվել են ոչ թե 1713-ին, այլ 1717 թ.:—595:

17. Հոմում միայն XVII դարի ընթացքում տպագրվել է 30 անուն հայերեն գիրք, որ բնավ աննշան չէր այն ժամանակների համար:—596:

18. Շահամիրյանների տպարանն իր առաջին գիրքը լույս է ընծայել ոչ թե 1770-ին, այլ 1772-ին (տե՛ս նաև «Հայկ. տպագր.» 156-րդ ծանոթագր.): Եվ ապա. երբ բացվում է Շահամիրյանների տպարանը Հակոբը վաճառական չէր:—597:

19. Ռուսաստանում հայկական առաջին տպարանի մասին Լեոնի այս ամբողջ գրածը անճիշտ է: Իրողությունը հետևյալն է: Գրիգոր Խալիլյանցը 1770 թ. Հնդկաստանից գալիս է Լոնդոն, այստեղ ուսում առնելուց հետո՝ պատրաստել տալիս հայերեն տառեր: Նույն Լոնդոնում 1780 թ. Յոհ. Ռիվինգտոնի տպարանում հրատարակում է «Դաւանութիւն հաւատոյ» գրքույկը, ապա տառերը բերում է Պետերբուրգ ու այդտեղ սարքավորում տպարան և 1781-ին տպագրում «Տետրակ այլբենական» (Ռուսաստանում տպագրված հայերեն առաջին գիրքը), ապա մինչև իր մահը (1787 թ.) լույս է ընծայում մի շարք այլ գրքեր: Խալիլյանցի մահից հետո տպարանն անցնում է Հ. Արղուիսյանին, որը Պետերբուրգում մի քանի գիրք տպագրելուց հետո այն փոխադրում է Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը (1790), հետո՝ Աստրախան (1796):—598:

20. Մինչև 1801 թ. տպագրվել է ոչ թե 600 կտոր հայերեն գիրք, այլ՝ ավելի քան 1000 անուն:—598:

21. Ծիշտ չէ: Ծանիկ Արամյանը իր տպարանը Փարիզից Մարսել է տեղափոխել 1862 թ., Մարսելից Կ. Պոլիս՝ 1864-ին:—601:

22. Մինչև XIX դարի կեսերը Փարիզում հայերեն գրքեր տպագրվում էին միայն ֆրանսիական տպարաններում: Այդտեղ առաջին հայկական տպարանը հիմնել է Կարապետ Շահնազարյանը՝ 1857 թ., այդ ժամանակ Ճանիկ Արամյանը աշխատում էր Վալտերի ֆրանսիական տպարանի հայկական բաժնում: Նա Փարիզում իր սեփական տպարանը հիմնեց 1859 թ.: Ուստի ճիշտ չէ լեռնի գրածը, թե «Արամյանից հետո Փարիզում տպարան բաց արավ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանը»:—601:

23. «Արևելյան մամուլ» ամսագիրը լույս է տեսել 1871—1909 և 1919—1922 թթ.:—604:

24. Երուսաղեմի «Միտն» ամսագիրը սկսել է լույս տեսնել ոչ թե 1869, այլ 1866 թվականին, տեղ է մինչև 1877-ը, ապա՝ 1927-ից լույս է տեսնում մինչև այժմ:—605:

25. Իրականում Փարիզից «Մասյաց աղավին» և տպարանը Գ. Ալվազովսկին Թեոդոսիա է փոխադրել 1858-ին կամ 59-ի սկզբներին:—608:

26. Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տպարանը գործել է սկսել դպրոցի բացումից մեկ տարի առաջ՝ 1823 թ.:—609:

27. Զափաղանցություն է. Կ. Պոլիսը հայ մշակութային կյանքի զարգացման տեսանկյունից չէր զիջում Թիֆլիսին: Մի օրինակ միայն՝ մինչև 1920 թ. Թիֆլիսում լույս են տեսել շուրջ 200 անուն հայերեն պարբերական հրատարակություններ, իսկ Կ. Պոլսում՝ ավելի քան 350 անուն:—610:

28. Շուշում հայկական տպագրություն սկսվել է ոչ թե «XIX դարի երեսնական թվականների սկզբում», այլ 1827 թվականին, երբ բողոքականների տպարանը սկսեց հայերեն գրքեր տպագրել:—612:

29. Շամախիում հայկական առաջին տպարանն սկսել է գործել 1848 թվականից:—612:

30. Ժիշտ չէ: Բաքվի առաջին հայկական տպարանը (Հայոց մարդասիրական ընկերության) բացվել է 1870 թ.:—613:

31. Այդպես չէ: Երևանում առաջին տպարանն սկսել է գործել 1875 թ. (Զաքարիա Գևորգյանի հիմնածը), որի առաջին հրատարակությունը Օրացույց է՝ տպագրված այդ թվականի վերջում:—613:

32. Ալեքսանդրապոլում առաջին տպարանը (Գևորգ Սանդանի) սկսել է գործել 1876-ին:—613:

33. Նոր Զուլայի (և ոչ թե Զուլայի) հայկական տպարանը XIX դարում, ինչպես արդեն նշել ենք, գործել է 1863 թվականին՝ լույս ընծայելով մի գիրք, ապա փակվել և նորից գործել 1872-ից (մինչև այժմ) (տե՛ս նաև «Հայկ. տպագր.» 115-րդ ծանոթագր.):—614:

34. Թավրիզում առաջին հայկական տպարանը բացվել է 1889 թ.:—614:

35. Սա եղել է վիճաբանության լրագիր, որ, հավանաբար, լույս է տեսել 1800—1810 թթ.:—615:

36. Եզրագրություն առաջին հայկական տպարանը գործել է սկսել ոչ թե 1889-ից, այլ 1865-ից. դա Կահիրեում Աբրահամ Մուրադյանի հիմնած տպարանն էր:—616:

37. Ռուսլանի «Դանուբ» սկսել է լույս տեսնել 1891 թ., փակվել է 1892-ին:—616:

38. Այս անձը հայտնի է Հովհաննես էկինյան անուն-ազգանունով:—619:

Աբաս, Իրանի շահինշահ (Թահմազի որդին) — 493, 494

Աբգար Թոխաթեցի (եվդոկացի), զալիր — 153, 159, 162—165, 271, 588, 589

Աբգուլ Համիր — 603, 615, 618

Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի — 486, 493, 494, 571

Աբրահամ յուզբաշի — 488

Աբրահամի տպարան — 400

Աբրահամ սարկավազ, Արաժ գյուղից — 69

Ագաթանգեղոս կամ Ագաթանգեղոս, հայ պատմիչ — 34, 35, 59, 310, 383, 384, 392, 401

Ազոնց — 599

Ազնակալ — 175

Ազուլիս — 279—283, 292, 303, 467, 469, 478, 483, 484

Ազամ, նախամարզ — 302, 403, 425

«Ազամգիրք» — 396, 403

Ադիսաբեն — 29

Ադոնց — 606

Ադրիական ծով — 128, 359, 417, 585, 586

Ադրիանապոլիս — 254, 307, 331, 332, 357

Ադրիան Ըսկոնպեկ — 297

«Աղատարներ» — 602

«Աղատարար Բյուզանդյան» — 602

«Աղատություն», թերթ — 619

Աղարիս կամ Զաքարիա կաթողիկոս — 140, 154, 164—167, 591

«Աղգարանոթիւն հայոց» — 271, 278, 528

«Աղգարական հանդես» — 610

«Աղգասեր», երկարաթաթերթ — 615

«Աղգ», թերթ — 619

«Աղգարար», լրագիր — 566, 568—571, 597

Աղով բերդ կամ քաղաք — 329, 424

Աղովյան ծով — 424

Աթա Գրիգորյան — 612

Աթենք — 73, 403, 617

Աթիլա — 108, 142

Ալեքանդր — 311, 318

Ալեքսանդր Մեծ — 377, 406—408

Ալեքանդր, կաթողիկոս — 38, 41, 42, 310

Ալեքանդրի ընտանիք — 227

Ալդո Պիո — 128

Ալեքսանդր, էդուարդ Ռաֆայել Ղարամյանի որդին — 559

Ալեքսանդրապոլ — 613, 614

Ալեքսանդրիա — 33, 73, 93, 95, 586, 616

Ալեքսանդր կամ Աղեքսանդր, կաթողիկոս — 225, 339, 386, 391

Ալեքսանդր Մակեդոնացի կամ Ալեքսանդր Մեծ — 25—28, 30, 34, 315, 412, 425, 494, 495

Ալեքսանդր, ռուսաց կայսր — 315

Ալեքսանդր քահանա — 461

Ալեքսանդր Օտտոմանու — 320

Ալեքսի, ռուսաց թագավոր — 321

Ալեքսիանոս — 387, 389

Ալիշան — 599

Ալոյսիոս Պիզու — 232, 235, 236, 239

Ալֆրեդ — 376

Ախալցխա — 556

Ախալքալաք — 556

Ախալքալաք — 326

«Ախուրյան», թերթ — 614

«Ակն հոգեկան» — 244

«Ակն հոգույ» — 415

Ահրաման, պարսկ. աստված — 92

Ահուրամազդա, պարսկ. աստված — 24, 90—92

«Աղաղան», ամսագիր — 614

Աղանյան — 611

Աղա Սահրադ, հայ վաճառական — 514

Աղբակ — 174

«Աղբուր» — 610

«Աղբիւր բարի» — 406, 409

Աղեքսանդր Զուլայեցի, վարդապետ, հետո՝ կաթողիկոս — 265, 439, 451

Աղթամար եկեղեցի, վանք — 327

Աղթամար կղզի — 140

«Աղթարք» — 127, 128, 131, 132, 154, 233, 234

Աղձնիք, գյուղ — 518

Աղձնյաց նահանգ — 397

Աղվանից աշխարհ կամ երկիր — 70, 106, 107, 117, 334, 432, 434, 441, 447, 449, 451, 455

«Աղուսագիրք» կամ «Աղվեսագիրք» — 226, 233, 234, 279, 291, 387

Ամատունի Վահան, հայոց հաղարապետ — 9, 10, 13, 69, 83, 99, 105, 119

Ամատունի տոհմ — 119

Ամատունյաց գավառ — 119

Ամատունյաց գունդ — 13

Ամբրոսիոս Գալֆայան — 600

Ամենափրկիչ, Զուլայի վանք — 194, 209—213, 216, 225, 265, 269, 548, 591, 592, 614

Ամերիկա կամ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ — 127, 128, 130, 131, 520, 522, 534, 535, 561, 562, 600, 618, 619

Ամիդ քաղաք — 62

Ամիր բեկ — 330, 334

Ամատերգամ — 226—230, 232, 234—237, 241, 244—246, 279, 282, 283, 291—293, 300—305, 384, 400, 437, 590, 593, 594, 596, 598, 609

Ամրդուլի դպրոց — 397, 398, 400, 417

Ամրդուլի կամ Ամրդուլի վանք — 183, 187, 396, 397, 399, 590

Այվազ — 449

Այտընյան — 600

«Անահիտ» ամսագիր— 601
 Անատոլիա— 275
 Անգեղակոթ— 330, 333—336, 423, 434, 445
 Անգեղակոթի ժողով— 330, 334, 335, 340, 435
 Անգլիա— 127, 130, 152, 159, 262, 321, 368—371, 373, 423, 509, 510, 513, 517, 520, 522, 534, 535, 568, 616, 617
 Անգլո-հայկական բնկերություն— 617
 Անդրեաս Երեց— 256
 Անդրկովկաս— 280, 342, 431, 444, 448, 449, 452—454, 462, 464, 491, 521, 548—550, 610, 614
 Անի— 135, 143, 278, 325, 468, 507, 526, 584
 Անիի թագավորություն— 143
 Անկյուրիա— 364
 Անկոնա— 312
 «Անձինք» շաբաթական— 278
 Անսիր— 267
 Անտիոք— 29, 33
 Անտոն արքա, եզվիտ— 346, 352, 353, 357
 Անտոն Բորտոլի— 279, 284, 285, 406, 418
 Անտոնիոս— 31
 Անտոնյան միաբանություն— 358
 Անտոն, ջուղայեցի վաճառական— 284
 Անտոն Ռշտունի— 616
 Անտոն քահանա շամախեցի— 464, 466
 «Աշխատանք», թերթ— 604
 «Աշխարհագրություն», Մ. Խորենացու— 226, 233, 234, 279, 291
 Աշտիշատ— 43, 85
 Աշրաֆ, Մահմուդ շահի որդին— 492
 Ապարան— 174, 178
 Ապոլլոնիոս— 370
 «Ապտակ», զավեշտաթերթ— 617
 Ապրո կամ Անտոն Զելեպի, վաճառական— 230, 231, 339
 «Առակներ», Սողոմոն Իմաստունի— 66
 Առաջավոր Ասիա— 18, 21, 30, 387, 494
 «Առաջիկա» պարզարանություն քրիստոնեական վարդապետության— 208, 209
 «Առավոտ», թերթ— 614
 Առաքել Բաղիշեցի— 306, 308, 310, 317
 Առաքել Դավրիժեցի, պատմագիր— 172, 176, 178, 185, 187, 188, 191, 199, 212, 226, 232, 237, 275, 276, 278, 593
 Առաքել Սյունեցի— 403
 «Առողջապահական թերթ», ամսագիր— 613
 Ասիա— 16, 19, 21—30, 54, 73, 89, 107, 112, 134, 148, 153, 166, 203, 211, 261, 309, 314, 322, 323, 328, 329, 383, 388, 417, 445, 509, 513, 520, 532, 537, 545, 550, 591
 Ասիական Քուրբիա— 323
 Ասլան աղա— 248
 Ասորեստան, Ասորիք (Սիրիա)— 16, 18—

23, 29, 30, 63, 66, 67, 71, 72, 93, 135, 300, 322, 562
 «Ասպարեզ», շաբաթաթերթ— 619
 «Աստղ արևելյան», շաբաթաթերթ— 614
 «Աստվածարանություն ընդարձակ»— 286
 Աստվածամանի տաճար, Միհրավայի— 315
 «Աստվածային կատակերգություն»— 130
 Աստվածաշնչի ընկերություն— 617, 618
 Աստվածաշունչ— 66, 68, 72, 74, 82, 96, 156, 167, 213, 214, 226, 228, 230, 231, 237, 240, 243, 290, 361, 368, 378, 400, 406, 418—420, 524, 591, 593, 595, 605
 Աստվածատուր Աղալին— 392
 Աստվածատուր Համադանցի— 446, 450, 459, 465
 Աստվածատուր Ներսեսովիչ— 290
 Աստվածատուր քահանա Թլմբուլ, վանեցի— 253
 Աստվածատուր դպիր— 396, 400
 Աստրաբադ— 462, 489
 Աստրախան— 302, 339, 427, 431, 434, 436, 437, 439—441, 445, 447, 449, 454—457, 464, 465, 471, 496, 558, 598, 605
 «Աստուածարանություն»— 406, 407
 Ավագյան— 609
 Ավագ լուրջաշի— 488
 Ավարայրի դաշտ— 109, 110, 112
 Ավարայրի պատերազմ— 13, 111, 113, 114, 117, 119, 322
 Ավերյան— 599
 Ավդուստ Սեմին— 606
 «Ավեստա», սրբազան գիրք— 92
 Ավետարան— 96, 245—246, 269, 283, 524, 538, 605, 617, 619
 Ավետիս Երևանցի (Ղլիշենց Ավետիս)— 226, 228—230, 293, 593
 Ավետիս կաթողիկոս— 182
 Ավետիքյան— 607
 Ավետիք պատրիարք (վարդապետ)— 342, 344, 345, 351, 358, 386, 390—393, 404
 Ավետրիա— 127, 259, 317, 328, 329, 336, 338, 596, 599
 Ավրամով— 456
 Ատրպատական— 29, 171, 174, 464, 482
 Արաբիա, Արաբստան— 303, 509
 Արադած— 8—12, 14, 119
 «Արագած», թերթ— 614
 «Արագած», շաբաթաթերթ— 619
 Արագածոտն— 14
 Արալյան ծով— 23
 Արած գյուղ— 69
 Արամ, հայերի նախահայր— 531
 «Արամյան լեզվին դանձ»— 291, 302
 Արապյան— 602
 «Արարածք»— 396, 403
 Այրարատ կամ Արարատ— 53, 144
 «Արարատ» ամսագիր— 609, 611, 612
 Արարատյան աշխարհ կամ Երկիր— 53, 60, 106, 145, 155, 168, 171, 172, 174, 178,

184, 188, 247, 277, 330, 449, 494, 525, 546, 550, 580, 582, 589
 Արարատյան դաշտ— 7, 8, 10, 14, 58, 66, 119, 173—175, 177, 178, 204, 551
 «Արարատյան» ընկերություն— 615
 Արարատյան նահանգ— 57, 74
 Արաքս, Արաքսի հովիտ— 7, 14, 17, 52, 53, 144, 167, 169, 170, 175, 176, 189, 279, 280, 281, 337, 338, 444, 452, 469, 473, 475, 476, 482, 483, 493, 498, 505, 507, 577, 590
 «Արաքս», թերթ— 619
 «Արաքս», հանդես— 606
 «Արեգակ», շաբաթաթերթ— 619
 Արեւելյան Անդրկովկաս— 452
 Արեւելյան Իրան— 92
 Արեւելյան Կիլիկիա— 29
 Արեւելյան Հայաստան— 170, 185, 187, 198, 221, 282, 343, 396, 421, 422, 470
 Արեւելյան Հնդկաստան— 352
 «Արեւելյան ժամուշ», ամսագիր— 604
 Արեւելյան Պարսկաստան— 26
 Արեւելք— 14, 16, 21, 22, 25—29, 40, 47, 51, 52, 66, 91, 134, 136, 143, 145, 153, 162, 164, 165, 170, 189, 190, 196, 208, 209, 221, 230, 238, 243, 250, 259, 281, 306—308, 322, 331, 336, 340, 383, 389, 421, 424, 432, 442, 445, 463, 476, 479, 494, 506, 507—509, 513, 550, 581, 586—588, 590, 594
 «Արեւելք», օրաթերթ— 603
 Արեւմտյան աշխարհ— 71
 Արեւմտյան Ասիա— 17, 26, 32, 111, 135,— 137, 322, 584
 Արեւմտյան Եվրոպա— 138, 161, 207—208, 294, 310, 328, 369, 384, 442, 533, 590
 Արեւմտյան Իրան— 92
 Արեւմտյան Հայաստան— 187
 Արեւմուտք— 11, 16, 22, 25, 26, 28, 44, 51, 52, 73, 74, 77, 82, 84, 87, 96, 98, 107, 117, 118, 134, 135, 141, 143—145, 148, 153, 161, 196, 221, 262, 281, 284, 308, 322, 323, 329, 342, 369, 421, 586
 Արեւտինոս Գվալտեր— 158
 Արիստոտել Լոդովիկոս— 130
 Արիստոտել— 25, 26, 125, 128, 189, 312, 402, 412—414
 Արիստոտել— 302, 429
 «Արծիվ Վասպուրականի», տետրակներ— 604
 Արծկե— 156
 «Արծիվ Տարոնո», թերթ— 604
 «Արհեստ համարողություն»— 235, 244
 «Արձագանք»— 610
 Արճեշ— 173
 Արմաշ— 605
 Արմավիր— 281
 Արմենակ (Մ. Խ.)— 14
 «Արմենիա», թերթ— 602

«Արշալույս»— 610, 616
 «Արշալույս Արարատյան», թերթ— 603
 Արշակավան— 46
 Արշակ Երկրորդ— 42, 43, 46, 48, 53, 526
 Արշակունիներ, Արշակունյաց թագավորություն, հարստություն կամ տոհմ, Արշակունի թագավորներ— 7, 8, 29, 39, 48, 51, 52, 61, 77, 78, 80, 81, 308, 401, 402, 528, 536, 583
 Արշակ Չոպանյան— 601, 603
 «Արոր», շաբաթաթերթ— 616
 «Արոր», տպարան— 610, 613
 Արշիլ, վրաց արքայորդի— 437, 444, 448
 Արտաշատ, քաղաք— 7, 30, 87—89, 98, 101, 281
 Արտաշիր թագավոր, Վառժապուհի որդին— 77—82, 300
 Արտավազ թագավոր, Տիգրան Մեծի որդին— 30, 31
 «Արտաքին գիտություններ»— 187
 «Արտեմիոս»— 616
 Արտեմի Վոլինսկի, ղեկավար— 442, 445—448, 492
 Արցախ— 58, 59, 70, 470
 Արփաշայ— 493
 Արփիար Արփիարյան— 603, 617
 Ասրիկ-Ջեյ— 506, 515, 516
 Ափրիկյան— 613
 Աբրահամ, քաղաք— 507
 Աբրահա շահ, Բաբեռի թող— 509, 510, 515
 Աբեմենյաններ— 23, 29, 92, 492
 Աբիլիոս— 46
 Աֆղանստան— 440, 442, 493, 502
 Աֆրիկա— 19, 314, 508
 Բաբաջանյան— 612
 Բաբելոն— 19—21, 23, 24, 29, 63, 204, 562
 Բաբել— 508, 509
 Բաբերդ— 140
 Բագրատ— 540
 Բագրատ վարդապետ Վարդապարյան— 614
 Բագրատունի— 599
 Բագրատունի կամ Բագրատունյաց թագավորներ կամ թագավորություն— 135, 146, 278, 308, 507, 532, 536, 548, 553
 Բագրևանդ— 83
 Բագրա քաղաք— 504
 «Բաղմավեպ», ամսաթերթ— 132, 599
 Բալթիկ ծով— 424, 430, 445, 456
 Բալի— 467, 476
 Բալկանյան թերակղզի— 21, 148, 250, 307, 309, 314, 317, 323
 Բակար կամ Շահ Նավազ, Վախթանգ թագավորի որդին— 448, 458, 471
 Բահրամ, Բահրամ-Գոր կամ Վոամ թագավոր— 77—80, 85, 86
 Բաղարբերդ— 468
 Բաղաց դավառ— 186
 Բաղդադ— 388, 397

Բաղդադի խալիֆայություն— 135
 Բաղդադսար Դպիր— 392, 396, 403
 Բաղդադսար մետրոպոլիտ— 612
 Բաղեշ, Բաղաց աշխարհ կամ Բաղափորություն, Բաղաց Թագավոր— 104, 140, 155, 183, 187, 396—398, 468, 481, 590
 Բաղեշի դպրոց— 188, 596
 Բաղի լուսրաշի— 488
 Բաղիր Օղլի— 503
 Բաղք գավառ— 468
 Բայազետ— 551, 552, 556
 Բայազետ նրկրորդ կամ Բայազեդ— 153, 320
 Բայինդուր— 476, 485
 «Բանալի Համատարած աշխարհացույցի»— 296, 297
 «Բանասեր», ամսագիր— 601
 «Բանասեր», թերթ— 615
 «Բառարան», նրեմիա վարդապետի— 279, 290
 «Բառգիրք լատին-հայ»— 417
 «Բառգիրք Հայկազյան լեզվի»— 406, 419—421, 595, 599
 Բասեն կամ Բասենի երկիր— 156, 173, 346, 351, 352, 356
 Բասմաշյան— 601
 Բաստիլ— 391
 Բարաղամ— 286
 Բարդուշատ— 474, 478, 480
 Բարդա— 452
 Բարդուղիմեոս Աբգար, հայ կաթողիկոս քահանա— 207
 Բարդուղիմեոսյան գիշեր— 166
 Բարխուդարյան— 607
 Բարձր Հայք— 156
 «Բարոյական աստվածաբանություն»— 286
 Բարսեղ (Ջաբարիա պատմիչի հիշատակած)— 248
 Բարսեղի տպարան— 400
 Բարսեղ վարդապետ (Ամրդուլուի վանքից)— 183, 187, 188, 397
 Բաքարիա, մազդեականության բուն հայրենիքը— 92
 Բարու — 337, 460—462, 464—466, 488, 489, 493, 613
 Բ. Դուռ— 405, 460, 464
 Բնատրիշ, Դանթեի հերոսուհին— 130
 Բնկրադ— 306, 311
 Բնուջիստան— 443
 Բնկնադարյան— 614
 Բնյլ— 372
 Բնյոզլի կամ Բեկօզլի, Թաղ— 357, 400
 Բենգալիա— 508, 514, 516, 518
 Բենգալյան նահանգ— 571
 Բենդեր Աբաս, նավահանգիստ— 194, 511, 512
 Բեսարաբիա— 608
 Բերիա— 212, 273, 352, 355, 571
 Բերոյան— 606
 Բիրման— 507

Բյուզնդ, դեսպան— 328
 Բյուր գյուղ— 83
 Բյուզանդիա, Բյուզանդական կայսրություն— 39—41, 49, 51, 53, 71, 73, 79, 107, 108, 141—143, 148, 208, 288, 300, 306—308, 312, 313, 316, 317, 403, 529, 578
 «Բնարանություն»— 291, 301
 Բոկաշ— 130
 Բոկլ— 16, 19, 20
 Բոմբեյ— 510, 615
 Բոյարդ Մատթեո— 130
 Բոննա, Ֆրանս. դեսպան— 461
 Բոսնիա— 311, 314, 319
 Բոստոն— 619
 Բոսֆոր— 307, 308, 344, 417
 «Բովանդակություն ամենայն ուսմանաց»— 286, 406, 410
 «Բովանդակություն ամենայն ուսմանաց»— 286, 414, 415
 Բորկ— 535
 Բջնի— 178
 Բրաքոնիե— 345
 Բրիտանական Հնդկաստան— 568
 Բրուսա— 282
 Բրբիշ, կրոնավոր— 50
 Բուզյան, վարդապետ— 559, 563
 Բուզարիա— 314, 319, 328, 616
 Բուխարա— 495
 Բուկովինա— 152
 Բուդա— 135
 Բուշիր— 500
 Բուրվաուր գավառ— 190, 193
 Դարբինի Մեքսիկյան— 609
 Դարբինյան— 599
 Դարբինի վարդապետ Ալվազյան— 600, 608
 Դարբինի բահանա Պատկանյան— 609
 Դադիկ Բագրատունի— 325
 Դաթիկյան— 600
 Դալաց, քաղաք— 616
 Դալուստ վարդապետ Ամասիացի— 383, 385, 386, 390
 Դալուստ Տեր-Մկրտչյան, դպիր— 620
 Դալֆայան— 603, 608
 Դահիրե— 616
 «Դադափար», եռամսյա գիտական հանդես— 617
 Դայանեի վանք— 612
 Դայլ գետ— 140
 Դայլ վահան— 325
 Դանգես— 508, 520
 Դանձակ— 167—170, 337, 443, 444, 449, 453, 455, 457, 458, 462, 465, 471, 487, 493, 548, 614
 «Դանձ շափոց, կշոռց, թուռց և դրամից»— 291, 301
 Դանձասար— 330, 334, 335, 431, 435, 440—

442, 446, 447, 449—452, 471, 486, 488, 547
 Դաննի գյուղ— 171, 174, 175, 178
 Դառապար Սահրատյան— 279, 280, 283
 «Դավառ», շաքարաթերթ— 614
 Դատցուկ— 607
 Դարազաշյան ընտանիք— 416, 485
 Դարդման— 70
 «Դարուն», ամսագիր— 610
 «Դարուն», ժողովածու— 608
 Դեղաբրուների գավառ— 178
 Դենուա— 317
 Դեորգ Արծրունի— 609
 Դեորգ IV կաթողիկոս— 611
 Դեորգ վարդապետ— 226
 Դեորգ վիստոն— 515
 Դեորգյան— 613
 Դեորգյան ճամբար— 611
 Դերմանիա— 128, 130, 158, 159, 309, 310, 330, 340, 368, 369, 375, 422, 616
 Դերվինգու— 259, 314
 Դիլան— 462, 465
 Դիլիերի, ինկվիզիտոր— 163
 Դիշ— 182
 Դիորգևսկ— 552
 Դիորգի, Հերակլ II-ի որդին— 547, 555
 Դիորգի, վրաց իշխան— 331
 «Դիտություն», ամսաթերթ— 618
 «Դիր շնորհաց», Հերակլ II-ի նամակը հայերին— 552
 «Դիրք առաքինության»— 406, 409
 «Դիրք եոթն իմաստասիրաց» կամ «Դիրք պատմության կայսերն Փոնցիանոսի...»— 279, 286—289
 «Դիրք իսկապես համառոտ վանն ճշմարիտ հաւատոյ»— 259, 265
 «Դիրք մոլութեան»— 406, 409
 «Դիրք մտածողական աղոթից»— 356
 «Դիրք, որ ասի վիճարանական»— 259, 265
 «Դիրք պատմության սրբոյ և մեծի քաղաքից...»— 403
 Դյոթե— 375
 Դյուլնարաթ— 453
 Դյուլստան կամ Դյուլիստան— 455, 555
 Դոա նավահանգիստ— 508
 Դոթիե— 612
 Դուլովին, բույր— 424, 429, 435, 436
 Դոհարադիզ, Ոսկան երևանցու մայրը— 216
 Դոդման գավառ— 57, 59, 60, 70, 84, 171, 281, 282, 290, 292, 293, 299, 301, 303, 473, 480, 579, 580, 594
 Դորգին խան կամ Դրիգոր, վաճառական, հետո՝ զորավար— 506, 518, 519
 Դորիս— 614
 «Դործք առաքելոց»— 392
 Դրիգոր Աղափիրյան— 515
 Դրիգոր Աղթամարցի— 327
 Դրիգոր Ալվազյան Զուլալիցի— 518

Դրիգոր Աղթամարյան, Շիրազի իշխան— 481
 Դրիգորիսպուլ— 538
 Դրիգոր Լուսավորիչ— 8, 33—44, 49, 51, 56, 57, 59, 79, 80, 82, 109, 182, 285, 298, 362, 384, 401, 402, 478, 485, 579
 Դրիգոր Խալաթյան— 598
 Դրիգոր Կեսարացի— 210, 214
 Դրիգոր Մազիստոս— 387
 Դրիգոր Մարզվանցի, դպիր— 396, 398—400
 Դրիգոր Նարեկացի— 527
 Դրիգոր Շահրիման— 564
 Դրիգոր Շիրազիկիր— 403—405
 Դրիգոր Չարիկյանց— 558
 Դրիգոր սարկավազ— 166—167
 Դրիգոր Տաթևացի— 144, 224, 233, 235, 385
 Դրիգոր XIII պապ— 154, 164—167
 Դրիգոր XV պապ— 195
 Դրեկուկ կարևոր— 235, 240
 Դուզարթ— 468
 Դուլամիրյան— 606
 Դուրդին խան, Քարթլիսիայի Գիորգի Թագավոր— 442—444, 449, 500
 Դադստան— 452, 464, 549
 Դամասկոս— 469
 Դանթե— 130, 375
 Դանիա— 127
 Դանիել, ասորի եպիսկոպոս— 60—62, 580
 Դանիել Գեֆո— 371
 Դանիել եպիսկոպոս— 40
 Դանիել էլզկիր— 228
 Դանիելյան տառեր կամ նշաններ— 62, 620
 «Դանուր», շաքարաթերթ— 616
 «Դաշանց թուղթ»— 284—285
 «Դաշինք», թերթ— 604
 Դաշտուն ավան— 475
 «Դաստիարակ», թերթ— 608
 «Դավթար», Ջաբարիա Աղուկեցու— 281
 Դավթի Անհադթ— 187, 402, 403, 567
 Դավթի Բեկ— 282, 458, 467, 470—484, 486, 490, 554
 Դավթի, Խ. Կեսարացու աշակերտը— 213
 Դավթի կաթողիկոս— 172, 175, 179
 «Դատաստանագիրք», Մխիթար Գորշի— 539
 Դարեն, պարսից թագավոր— 17, 26, 29
 «Դեկամերոն»— 130
 Դերբենտ— 168, 169, 449, 454, 456, 460, 462, 465, 466, 491, 493
 Դերջան— 157
 Դերբան, թերակղզի— 508
 Դիարբեքիր— 323, 397
 Դիգոր— 377
 Դիզակ— 169, 338, 452
 Դիսկոնտինուս— 286, 287
 «Դիտակ Բյուզանդյան», հայերեն պարբերական— 599
 Դյուլսկ— 506, 516, 517
 Դյուլսկոբ— 330, 422, 431, 436

Դուրսորդում, իշխան— 467, 487
Դոն Լեոնարդո— 164—166
Դովուս բեկ, դադստանցի— 451, 464
«Դպրոց», ամսագիր— 612
Դվին— 7, 223, 281
«Դրախտ ցանկալի»— 396, 404
Դրեպեր— 412
Դրոյզեն, պատմագիր— 28
«Դրոշակ», թերթ— 618
Դունայ գետ— 317
«Դուն իմաստութեան»— 291, 301
Դուրյան— 602

Եգիպտոս— 21, 31, 95, 315, 562, 576, 586, 615
Եդեսիա— 29, 62, 73, 580
Եդնիկ Կողբացի— 75, 93, 94, 96—98
Եդի-Կուլեի բանտ— 260
Ելիզավետա Պետրովնա, կայսրուհի— 496, 521
Եկատերինա Մեծ— 374, 445, 487, 550
«Եկեղեցի Հայաստանյայց», ամսատետր— 617
Եկմալյան— 617
Եհովա— 32
«Եղբայրասեր», թերթ— 615
Եղիազար Այնթապցի— 246, 253—256, 262, 273, 274, 280
Եղիազար Խաչատրյան— 490
Եղիազար կամ Աղազար, վաճառական— 506
Եղիա Մահտեսի Հակոբյան— 558
Եղիազար Շահամիրյան— 521, 517
Եղիշեն, հայ պատմիչ— 75, 79, 97, 98, 101—103, 107, 109, 114, 528
Եղիշեն վարդապետ Մուրադյան— 614
Եղիսարեթ, անգլ. թագուհի— 509
«Եղծ Աղանդոց»— 93, 94, 96, 97
Եպիսկոպոսական ճեմարան— 615
Եսայի կաթողիկոս— 431, 432, 435, 440, 441, 444—446, 449—455, 462, 465—467, 470, 486—488
Եսայի պատրիարք— 605
Եսան (Մուստաֆա փաշա)— 457, 458
Եվա, առաջին կինը— 289
Եվդենիոս պապ— 208
Եվդենիոս Սալոնացի— 329
Եվդոկիա կամ Թոխաթ (Թորատ)— 157, 285, 304, 330, 364, 395, 563, 588, 589
Եվրոպա— 16, 22, 24, 25, 107, 127, 130, 148, 153—155, 157, 195, 161, 166, 173, 195, 196, 200, 201, 206—209, 212—215, 226, 227, 230, 235—237, 240, 241, 252, 255, 259, 260, 263, 265, 267, 268, 271, 279, 282, 283, 288, 291—293, 295, 297, 305—307, 309—311, 314, 316—318, 322, 327—333, 335—337, 340, 343—345, 358, 368, 369, 373, 375—382, 388, 408—412, 417, 421—424, 426, 427, 430, 431, 434, 437, 442, 445, 446, 493, 508, 509, 517,

534, 548, 560, 564—566, 568, 589—594, 597, 600, 609
«Եվրոպա», լրագիր— 600
Եվրոպական Թուրքիա— 314
Երեզ, ավան— 34
Երեմիա Չելեպի Քեոմուրճյան— 255, 271—276, 392
Երեմիա վարդապետ, մեղրեցի— 279, 290, 291, 419
Երևան— 170, 171, 173, 204, 216, 217, 247, 248, 263, 270, 330, 332, 431, 433, 457, 459, 464, 521, 546, 548, 549, 551, 552, 556, 613
«Երևանի հայտարարություններ», թերթ— 613
Երևանցյան— 613
«Երազահան»— 234
«Երազացույց»— 131
Երզնկա— 140, 155, 156
«Երիտասարդ Հայաստան», թերթ— 619
«Երիտասարդ Իտալիա», կուսակցություն— 376
Երից Մանկանց վանք— 449, 451, 462
Երիցվանիկ ավան— 478
«Երկրագունդ, լրագիր Մանչեստրի...»— 617
Երուսաղեմ— 32, 33, 141, 184, 204, 231, 236, 246, 251—258, 261, 272, 273, 315, 329, 334, 391, 396—399, 403—405, 455, 485, 504, 562, 605
Եփեսոս— 33, 84
Եփեսոսի ժողով— 223
Եփրատ— 16, 29, 30, 495
«Եփրատ», թերթ— 619
Եփրեմ պատրիարք— 344, 357

Զամինյան— 609
Զանգեզուր— 184
Զապել— 603
Զարդարյան— 603
Զաքարիա Ազուլեցի— 279, 281, 339
Զաքարիա, Գիշու որդին— 182
Զաքարիա պատմագիր կամ սարկավագ— 150, 248, 271, 276—278, 290
Զաքարիա վարդապետ— 179
Զեյթուն— 322, 323
Զենոբ Գլակ— 383, 385, 401
Զեու բերդ— 476
Զմյուռնիա— 230, 262, 276, 282, 283, 339, 345, 364, 469, 596, 603, 604
Զոհրապ— 603
«Զտություն հայկաբանութեան»— 245
Զրադաշտ, բուրմ— 90—93

Հոսարդ Գիրբուն— 301
Հղուարդ Ռաֆայել Ղարամյան— 557—564, 566
Հղկիսյան Հ.— 619
Հլգեթրեթի տոհմ— 227
Հլլադա— 21, 312, 323

«Հլլադա», Հեոն Ալլադու պոեմը— 320
Հմին Հովսեփյան— 519, 521, 607
Հռիթմիս— 140, 141, 145, 147, 151, 154, 157, 158, 172, 175, 179—182, 186, 189, 192, 194, 195, 198, 203, 204, 209, 210, 213, 215, 217, 218, 226—232, 236, 238, 247, 254—256, 261—263, 270, 276, 279, 280, 285, 291, 293, 332—335, 339, 342, 344, 346, 349, 350, 352, 356, 362, 386, 391, 392, 396, 400, 404, 405, 415, 434, 435, 439, 442, 446, 447, 449—451, 459, 464, 465, 493—495, 547, 549, 551, 553, 557, 558, 562, 589, 591—593, 597, 611, 613, 620
Հռիթմիսի ժողով— 259, 261, 262
Հրդրում— 173, 304, 332, 344, 346, 351, 356, 395, 454, 457, 464, 605
Հրեքճի Սարգիս, պատրիարք— 256

«Հնդարձակ աստվածաբանութիւն»— 406, 411, 415
Թաղեոս Համազասպյան քահանա— 234—237, 239—244, 279, 280, 593
Թաղեոս վարդապետ Սեբաստացի— 150, 153, 155—156
Թաղեոս քահանա Սողկնյանց— 567
Թահմազ, Շահ-Թահմազ— 449, 454, 456, 457, 460, 462, 463, 467, 480, 482, 483, 490, 492—494
Թաղամեր ավան— 476
Թառամյան— 614
Թասիլ— 304
Թավրիզ— 140, 155, 170, 173, 177, 276, 282, 304, 330, 338, 397, 433, 482, 614
Թարթառ գետ— 458
Թարխան յուզբաշի, Մելիք Ավանի եղբայրը— 486, 488, 489
Թելավ— 551, 552
Թեհրան— 492, 614
Թեոդոսիա— 608, 611
Թեոդոս կայսր— 71
Թեոդոր— 307
Թեոդորոս Վարդանյան— 198
«Թեոփիլոս»— 279, 291
Թերեք գետ— 496
Թերսիդես— 46
Թիրա— 181
Թիֆլիս— 282, 448, 453, 455, 457, 458, 494, 549, 551, 552, 607, 609—612
Թումա Բերիացի, պատրիարք— 246, 251—254, 321
Թոնիկ Մամիկոնյան— 325
Թովմա տառարյալի վանք— 478, 483
Թովմա Աբովինացի— 377, 379, 406—408, 411, 413—416
Թովմա Կեմպացի— 235, 245, 291, 301, 356, 378
42 ԱՅ. հատ. V

Թովմաճյան— 599
Թովմա Մեծոփեցի— 139, 276
Թովմաս (Թովմա) եպիսկոպոս Նուրիջանյան— 291—294, 296—298, 300—305, 369, 437, 594, 596
Թովմաս Հայրապետյան— 242—244
Թորոս իշխան— 467, 476, 478, 480
Թորոս, Ոսկան Երևանցու հայրը— 216
Թորոս Զուղայեցի— 617
Թրակիա— 318
Թումանյան, պրոֆեսոր— 617
Թուրքահայաստան կամ Թուրքաց Հայաստան— 171, 263, 332, 365, 396, 422, 553, 604, 605
Թուրքիա— 147—150, 155, 171, 214, 220, 238, 248, 250, 252, 259, 306, 314—318, 320—322, 328—331, 336, 338, 343, 345, 358, 365, 383, 384, 391, 395, 426, 440, 445, 452, 454, 456, 457, 459, 460, 462—465, 480, 482, 486, 487, 492, 493, 509, 511, 550, 553, 561, 563, 569, 588, 596, 600, 602, 603, 610, 615, 616
Թափաբաղաշ— 552

«Ժամագիրք», Աբգար Թոխաթեցու հրատ.— 164
«Ժամագիրք», Ամենավերջի վանքի— 209, 212
«Ժամագիրք» Աստուածածնին— 407
«Ժամագիրք», Ավետիս Երևանցու— 229, 230
«Ժամագիրք» Լուսավորչի— 407
«Ժամագիրք», Ոսկան Երևանցու— 232, 235, 236, 240—243, 246
«Ժայռ», թերթ— 614
Ժան Ժակ Ռուսո— 368, 374, 375, 377
Ժնե— 618

Իբն ալ Ասիր, արաբացի տարեգիր— 136
Իբրահիմ փաշա կամ խան— 462, 555
Իզմիր— 181, 304
Իմամ Կուլի խան, մահմեդականացած վրաց թագ.— 457
Իմերեթիա— 464
Ինդես, Պողոս IV-ի գրքերի ցուցակը— 160, 337
Ինճիճյան— 599
Իննոկենտիոս III պապ— 412, 413
Իննոկենտիոս XI պապ— 243, 348
Իոսիֆի, Երուսաղեմի պատրիարք— 329
Իպր— 242
Իջավանք գյուղ— 69
Իռանդիա— 324
Իսահակ Նյուտոն— 370
Իսմայիլ բեկ— 456, 462
Իսայան— 322, 323
Իսպանիա կամ Սպանիա— 127, 130, 152, 160, 282, 317, 388, 412, 422, 423, 430, 507, 530

Իսրայել— 204
 Իսրայել Օրի— 259, 263, 271, 322, 330—
 341, 343, 421—444, 446—448, 451, 454,
 458, 470, 471, 473, 483, 486, 491, 496,
 497, 500, 547, 553, 554, 594
 Իսրեղներ բեկ կամ Յուրի Կաստրիտ, Ալ-
 բանիայի իշխան— 306, 310—312
 Իվան III, իշխան— 313
 Իվան Կարապետ— 458, 461, 462, 465,
 467, 471
 Իվան Տոլստոյ— 457, 458
 Իտալիա— 64, 125, 127, 129, 130, 152,
 154, 159—161, 163, 164, 189, 209, 212,
 221, 227, 230, 262, 282, 312, 315, 324,
 348, 361, 368—370, 375, 376, 383, 416,
 423, 426, 585, 588, 592, 593, 595, 599
 Իրան— 23, 25, 78, 89, 109, 111, 173, 191,
 269, 281, 432, 441, 442, 492, 493, 496,
 499, 503
 «Իրավունք», թերթ— 616
 «Իրողութեանց սահմանք»— 291, 302
 Լազար Խրիստոփորով— 486, 490
 Լազարյան ճեմարան— 606, 607
 Լազարյաններ— 497, 506
 Լակրոզ, գիտնական— 300
 Լալայի— 616
 Լավրա Գարազաշյան— 416
 Լատուրա, Պետրարկայի հերոսուհին— 130
 Լեհական Ռուսիա— 201
 Լեհաստան— 130, 152, 154, 155, 158, 175,
 179, 194—202, 204—206, 210, 217, 221,
 225, 232, 235, 239, 260, 263, 285, 317,
 328, 330, 336, 337, 423, 424, 530
 Լեյբնից, գերմ. փիլիսոփա— 301
 Լենինգրադ, Թիմուր— 133, 137—140, 142,
 143, 156, 325, 508, 584
 Լեոնարդո դա Վինչի— 130
 Լեոնարդ Ֆիլար, աթենացի— 321
 Լեոպոլդ I կայսր— 331, 422, 423, 436, 437
 Լեպանտոյի ծովածոց— 317
 Լեսինգ— 375
 Լեանտյան ընկերություն— 509
 Լեոն Ալլադի— 320
 Լեոն Իմաստուն— 310
 Լեոնի տունար— 216
 Լեոն, Հռոմի պապ— 141, 142
 Լեոնյան, Ոսկան երեանցու եղբորորդին— 593
 Լեոն X պապ— 315
 Լիբանան— 357, 358
 Լիմ անապատ— 347
 Լիմ կղզի (Վանա լճի)— 188, 210, 217
 Լիոն— 238
 Լիսարոն— 509
 Լիվոնո— 209, 212, 213, 226, 230, 231,
 235, 237, 238, 279, 282, 283, 285, 286,
 290—292, 305, 356, 400, 590, 592, 593
 Լյուդովիկոս XIV— 234—235, 237, 238, 242
 —245, 259—261, 263, 344, 371—373,
 422, 423, 438
 Լյուդվիգ Էլզեիր— 228
 Լյութեր— 159, 160, 201, 375
 Լոգան— 618
 Լոկկ— 370, 377, 533
 Լոլուա Իգնատիոս— 159, 200, 260, 343,
 345, 352, 354
 Լոնդոն— 300, 521, 548, 559, 560, 563,
 590, 617
 Լոռի— 174, 546, 555, 556, 563
 Լորենտ— 337
 Լվով— 195, 197—199, 202, 203, 205, 214,
 221, 226, 235—237, 285, 590
 «Լրագրեր»— 616
 «Լրոյ գիր»— 602
 Լուկուլոս— 30
 «Լուսա»— 610
 «Լուսա», ուսումնաթիւրթ— 619
 «Լուսարեր»— 616
 «Լուսաշավիղ»— 383, 385, 386, 390
 Լուսավորության դար— 368—371, 377, 533
 Լուֆթ Ալի խան— 451
 Խալաթյան Գ.— 10, 607
 Խալիբյան դպրոց— 608
 Խալիբյան տպարան— 611
 Խամսայի մեկրություններ— 495
 Խաչատուր Աբովյան— 278, 609
 Խաչատուր, Զաքարիա պատմիչի եղբայրը—
 248
 Խաչատուր Էրզրումցի— 406, 407, 409—411
 Խաչատուր վարպետ Կարնեցի (Առաքելյան)—
 279, 285, 286, 346, 355, 356, 411, 415, 417
 Խաչատուր վարդապետ Կեսարացի— 198,
 204, 209—213, 215—217, 265, 591, 592
 Խաչատուր վարդապետ (նվերակ Զուլայից)
 —511, 570
 Խաչատուր, Տերզնցի Հովհաննեսի որդին—
 165, 167
 Խաչեն— 169, 335, 451, 452
 Խարրերդ— 605
 Խզու— 322, 323
 Խլաթ— 140, 156
 Խիկարի պատմությունը— 387, 389
 Խիվան— 495
 Խնձորեսկ— 468, 485
 Խնուս— 173
 «Խոհումն բրիտանիական»— 245, 279, 280
 Խոյ— 174, 464, 556
 Խոշտարյան— 609
 Խոջա Նազար— 189—192
 Խոջա Նազապետ Գյուլնազարյան— 279,
 283—285
 Խոջա Սաֆար— 189—191, 303, 339
 Խոջա Սաֆար, Խոջա Նազարի որդին— 229
 Խոջա Փանոս Քալանթար— 512
 Խոջի բեկ— 247, 248

«Խոստովանարան կամ ամբաստանարան...»
 —245
 «Խոստովանիմք և հաւատամք» (աղոթք)—
 302
 Խոսրով թագավոր— 38—40, 42, 43, 57,
 77, 78, 579
 Խոտանան գյուղ— 186
 Խորազմ— 139
 Խորասան— 492, 493
 Խորեն վարդապետ Ստեփաննե— 612—614
 «Խորհրդածություններ հոռմայեցիներին...»,
 Մոստեսլյուկ— 373
 «Խորհրդատեղ»— 214, 246, 279, 280
 «Խորհուրդ խորին» (երգ)— 514
 Խրամ գետ— 455
 Խրտնած Հարություն, հայ քեթիսուղա— 552
 Խուլարանդա շահ— 168
 Կաթուղիկե եկեղեցի— 7
 Կալեր— 475
 Կալիկատու III պապ— 310
 Կալիֆոնիա— 619
 Կալիթա— 509, 510, 514, 558, 566, 568
 571, 615
 Կախեթ— 457, 459, 548
 Կաղզվանի ձոր— 174
 Կամախ— 220
 Կամենեց քաղաք— 199, 203
 Կամսարական— 603
 «Կանոնը զգուշութեամբ պահելու զգանձն»—
 235, 244
 Կանտ— 375
 «Կանոնի-ռայյա», Սուլեյման Մեծի օրենս-
 գրքը— 149
 Կապադովկիա— 27, 29
 Կապան—նույնը՝ Ղափան
 Կապիտանուր, Ֆրանցիսկյան վարդապետ—
 310, 311
 Կասպից ծով— 179, 281, 323, 330, 336,
 337, 423, 424, 429, 434, 439, 440, 445,
 446, 455, 456, 460, 461, 463—466, 487,
 489, 490, 493, 496, 530, 539
 Կատարինա Խոջամալ— 558
 Կարապետ Պոկնտոշ— 181
 Կարապետ վարդապետ Աղբիանեցի— 229,
 230, 232, 236, 292, 593
 Կարապետ վարդապետ Շահնազարյան— 601,
 617
 Կարապետ Ուլենցի— 405
 Կարաֆա, Կարդինալ— տե՛ս Պողոս IV պապ
 Կարբի— 178, 184
 Կարին— 155, 156
 Կարլոս V, գերմ. կայսր— 158, 316
 Կարլոս XII, շվեդ. թագ.— 424, 440
 Կարլոս VIII, Ֆրանս. թագ.— 315
 Կարլովցի— 329, 330
 Կարլովցիի դաշնադրություն— 322, 329, 332
 Կարմիր վանք (Էրզրումի)— 346, 356
 42*

Կարոն, Ֆրանս. ընկ. դիրեկտոր— 514
 Կարս— 53, 174, 175, 325, 468
 Կեդի— 140
 Կեսարիա— 40, 49, 51
 Կիլիկիա— 29, 129, 136, 141, 143—145,
 154, 156, 164, 167, 168, 172, 308, 539,
 584, 586, 587, 617
 Կինկինատոս, Հռոմի հանրապետական գոր-
 ծիչ— 536
 «Կիպրիանոս»— 132, 154
 Կիպրոս կղզի— 292, 346, 353—355, 617
 Կիրակոս Գանձակեցի— 290
 Կիրակոս պատրիարք կամ քահանա— 183,
 184, 220, 221
 Կիրակոս, վաճառական— 552
 Կլավլ, լորդ— 517
 Կլեոպատրա— 31
 «Կլեֆտի հրաժեշտը հայրենիքին», երգ— 319
 «Կլեֆտի մահը», երգ— 319
 Կղեմես Գալանոս— 214, 218, 220—226,
 232, 235, 251, 285
 Կղեմես X պապ— 204
 Կղեմես XI պապ— 266, 359, 364
 Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, հունաց պատրիարք
 —260, 385
 Կոճակ— 140
 Կոմիտաս քահանա Քեոմուրճյան— 390, 392
 —394
 Կոնստանտին XIII կայսր (Կոնստանտին
 Կանտակուզե)— 307, 308, 312
 Կոնստանտին XII կայսր— 313
 Կոնստանտին X կայսր— 143
 «Կոնստանտին», շարաթաթերթ— 613
 Կոստանդին, կաթողիկոս— 145
 Կովկաս— 427, 445, 456, 463, 464, 548, 609
 «Կովկաս», լրագիր— 609
 Կովկասյան լեռնաշղթա կամ լեռներ, սա-
 բեր— 152, 454, 495
 Կոտրած կամուրջ (Մընդլ քուրփի)— 455
 Կորդվաց աշխարհ— 29
 Կորյուն վարդապետ, Մեծոփի աշակերտը,
 հայ պատմիչ— 55, 56, 58, 59, 62, 63,
 67, 69, 82—84, 104, 580
 Կ. Պոլիս— 66, 67, 108, 127, 143, 154, 155,
 157, 162, 164, 173, 205, 207, 214—221,
 236, 241, 246, 247, 251—259, 261, 262,
 271—274, 276, 279, 282, 283, 286, 291,
 308—311, 313—318, 321, 330, 332, 342—
 346, 355—358, 364, 365, 383—386, 390—
 401, 403—407, 409, 417, 421, 422, 426,
 457, 460, 461, 469, 479, 528, 548, 559,
 564, 567, 589, 595, 596, 601—605, 610, 613
 «Կոնս», շարաթաթերթ— 613
 «Կոռնկ հայոց աշխարհին»— 609
 Կրետե կղզի— 320
 «Կրթութիւն կատարելութեան և կրոնաւորա-
 կանի առաքինութեան»— 416

Կրպո (Կարապետ), Կեսարացի քահանա— 256, 273
Կուդրյավցևա— 607

Հարեն, գյուղ— 184
«Հազար ու մի գիշերներ»— 288, 389
Հազկերտ Առաքին— 60, 61, 77—79, 115
Հազկերտ Երկրորդ— 85—87, 94, 97, 99, 100, 102, 105, 107, 113, 115, 116
Հալեպ— 397
Հալիձոր— 467, 474, 475, 478, 480—485
Հակոբ Կաթողիկոս, էջմիածնի— 255, 256, 259, 261—263, 273, 276, 292, 327, 331
Հակոբ Մեղապարտ, հայ տպագրիչ— 128, 588
Հակոբ Շահմիրյան— 521, 522, 528, 532, 533, 547, 597
Հակոբ Զուլայեցի— 227, 230, 236, 592
Հակոբ վարդապետ Նալյան— 404
Հակոբ վարդապետ Զրպետյան— 290
Հակոբ Վիլոտ, եզդիտ— 264, 265, 406, 417
«Համաքարբառ»— 605
Համադան— 449, 464
«Համալսարան», ամսագիր— 601
«Համահետևումն Քրիստոսի», Թ. Կեմպացու միստիկական գրվածքը— 245, 301
«Համաձայնություն հնգետեսակ թմայաց»— 291, 301
«Համառոտ աստվածաբանություն»— 408
«Համառոտ ճարտասանություն»— 245
«Համառոտ քերականություն և տրամաբանություն»— 304
«Համառոտություն բարոյականի աստվածաբանության»— 415
«Համատարած աշխարհացույց»— 291, 296, 297, 305, 594
«Համալսարանի Ռուսիո», թերթ— 607
Համբարձում էնֆիաճյան— 609, 610, 613
Համիթ (տեղանուն)— 182
«Հայաթերթ»— 616
«Հայաստան»— 602
«Հայաստան», երկշաբաթաթերթ— 617
Հայաստան, Հայոց աշխարհ, Հայկական լեռնաշխարհ— 7—9, 16—18, 24—31, 33—37, 39—44, 46—54, 57—61, 63, 67, 68, 70—72, 77—82, 84—87, 94, 99—102, 105—108, 112—114, 116, 128—130, 132—139, 141—144, 147, 148, 152—155, 157, 162, 165, 167, 168, 171, 173, 175, 179, 180, 183, 184, 187, 189, 195—199, 206, 207, 209—211, 215, 219, 224, 231, 246, 247, 258—262, 264, 270, 271, 274, 275, 277—280, 285, 288, 294, 295, 298, 299, 301, 302, 305, 308, 322, 323, 325, 328, 330, 331, 335, 336—338, 352, 353, 356—358, 362, 364, 369, 382, 384, 387, 388, 397, 401—403, 421—423, 429—433, 435, 436, 441, 442, 446, 452, 459, 460, 471, 479,

493, 497, 500, 501, 507, 520—522, 525—533, 536—541, 544—546, 552—554, 558, 569, 576—585, 589—592, 609, 618, 620
«Հայ գրականություն», հանդես— 604
«Հայելի Աստվածաշունչ հին կտակարանին»— 291, 304
«Հայեր», թերթ— 616
Հայկազյան վարժարան, Լոռանի— 618
«Հայկական աշխարհ», ամսագիր— 610, 612—614
Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն— 616
«Հայկական էսկադրոն»— 486, 489, 496
Հայկ Նահապետ— 300, 525, 531, 540, 553
«Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցություն— 618, 619
«Հայոց պատմություն», Չամչյանի— 596
«Հայոց տուն», հյուրանոց— 127, 129, 587
Հայրապետյան, հայ կաթողիկ քահանա— 235
Հայրապետյաններ, իշխաններ Մելիք Ավանի տոհմից— 496
«Հայրենիք», թերթ— 619
«Հայրենիք», օրաթերթ— 603
Հայր Մարդապետ— 43
«Հայք», թերթ— 619
«Հանդես ամսօրյա», ամսագիր— 600
«Հանդես գրականական և պատմական»— 607
«Հանդես հայագիտության»— 617
«Հանելուկներ», Ներսես Շնորհալու— 401
Հանուե, անգլ. ճանապարհորդ— 548
Հասան-Ջալալյան, իշխան— 455
Հասան-Ջալալյան տոհմ— 451
«Հաւատով խոստովանիմ», աղոթք— 285
«Հարանց վարք»— 209, 211, 212, 592
Հարավային Անդրկովկաս— 549
Հարավային Ասիա— 512
Հարավային Միջագետք— 29
Հարավային Չրանսիա— 412
Հարություն Գալուցյան— 566, 571
Հարություն Զուլայեցի, հազարապետ— 518
Հարություն քահանա Շմավոնյան— 566—570, 597
Հացեկաց գյուղ— 57, 579
Հաֆիզ— 327
Հեղինե, Մուհամմեդ III-ի հույն կինը— 320
Հետներ— 375, 377
Հերաթ— 449, 493
Հերակ I (Նազար Ալի խան)— 443
Հերակ II, վրաց թագ.— 532, 533, 541, 546—556, 567
Հեր դավառ— 116
«Հերմես», տպարան— 611
Հերոդոտ, հույն պատմիչ— 23—25
Հերցեգովինա— 319
Հին Ասորիստան— 26
Հիմալայան լեռներ— 508
Հին Արևելք— 579
Հինդու դեո— 495, 508

Հին Եգիպտոս— 576
Հին Էլլադա— 318
Հին Իսրայիլ— 526
Հին Հռոմ— 522, 561
Հին Հունաստան— 130
Հին Ջուդա— 213, 473
Հիշատակարան (Հովհաննիսիկ վարդապետի)— 151
Հիսուսի շքանշան— 204
Հյուսիսային Ամերիկա— 324, 369, 519, 520, 524, 534
Հյուսիսային եվրոպա— 227
Հյուսիսային Իտալիա— 586
Հյուսիսային Կովկաս— 496
Հյուսիսային Հնդկաստան— 510
Հյուսիսային Հունաստան— 318
Հյուսիսային պատերազմ— 421, 424, 434, 447
Հյուսիսային Պարսկաստան— 456, 460
Հյուսիսային Սիրիա— 29
Հյուսիսային Սլովենիա— 485
«Հյուսիսային»— 607
«Հյուսիս», լրագիր— 606
Հյուսիսային— 599
Հնդկական առևտրական ընկերություն (Ֆրանս. վաճառականների)— 510, 514, 516, 517
Հնդկական արշիպելագոս— 512
«Հնդկական ընկերություն» (անգլ. վաճառականների)— 509—513, 515—517, 519, 605
«Հնդկական» ընկերություն (հույն. վաճառականների)— 509
Հնդկական թերակղզի— 497, 507, 508, 516
Հնդկական կղզիներ— 152
Հնդկական օվկիանոս— 507, 547
Հնդկաստան— 23, 26, 27, 53, 89, 106, 148, 152, 194, 270, 275, 280, 281, 286, 303, 383, 452, 495, 497, 498, 500, 503, 506—522, 528, 532, 535, 547, 548, 552, 557—561, 564, 565, 567, 569, 571, 590, 597, 603, 615
«Հնչակ», թերթ— 617
Հնչակյան հեղափոխական կուսակցություն— 617, 619
Հոբիանոս կայսր— 46
Հոլանդիա— 127, 152, 159, 226, 227, 229, 231, 232, 235, 237, 238, 245, 283, 293, 297, 302, 329, 384, 423, 509, 583
Հոհաննան Գերարդյան, ջութայեցի— 558
Հոմերոս— 130, 312
«Հոսանք», շաբաթաթերթ— 616
Հովսեփ— 286
Հովհաննիսյան— 178, 186, 276
Հովհան Գուսեմբերգ— 125—127, 132, 271, 297, 301, 587, 604, 619
Հովհաննես Անկյուրացի— 209, 210, 213, 214
Հովհաննես Ավդալյան— 615

Հովհաննես Գանձակեցի— 390, 395
Հովհաննես, Եղիազար (կամ Աղազար) վաճառականի որդին— 506
Հովհաննես, էդուարդ Ռաֆայել Ղարամյանի որդին— 559
Հովհաննես Քաթողիկոսի— 518
Հովհաննես Քիլուրանցի— 127, 131, 327, 403
Հովհաննես Քոփալ— 256
Հովհաննես Հաննե կամ Հաննա— 257, 258, 396, 403, 404
Հովհաննես Հովիթ, հայ կաթողիկ քահանա— 235, 241, 242, 245, 280, 283, 284
Հովհաննես Կուրտ— 342, 396, 398—406, 596
Հովհաննես Մկրտիչ— 347
Հովհաննես Նուրիջանյան— 304
Հովհաննես Զուլայեցի, երևի՜ Հովհաննես վարդապետ Մրզուզ (կամ՝ Մրքուզ)— 225, 227, 229, 259, 265, 268—270, 286, 304, 571
Հովհաննես Սերապետցի— 355
Հովհաննես վարդապետ Զմյուռնացի— 390, 392—394, 404
Հովհաննես վարդապետ, նվիրակ էջմիածնից— 209, 212, 213, 254, 256
Հովհաննես Տերզյանցի քահանա— 154, 165—167, 589, 592
Հովհաննես քահանա Երևանցի— 292
Հովհաննես քահանա Խաչիկյան— 615
Հովհաննիսիկ վարդապետ— 151, 167—171
Հովհաննիսյան սարկավագ— 605
Հովհան-Վիլհելմ— 331, 429, 436
Հովսեփ I, Լեոպոլդի հաջորդը— 437
Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյան— 547, 550, 551, 553, 556, 558, 570, 598
Հովսեփ եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս— 87, 112, 119
Հովսեփ, հինգհարյուրապետ— 552
Հովսեփ, Հոդոցիմ գյուղից— 69
Հովսեփ Մարգարյան, ջութայեցի— 511
Հովսեփ Սերապետցի— 355
Հովսեփ վարդապետ— 290
Հովսեփ վարդապետ Արցախեցի— 612
Հովսեփ Փլավիոս— 198
Հովսեփ քահանա Ստեփանոսյան— 571
«Հորիզոն»— 620
Հորմուզ, նեղուց— 194, 512
Հոհանոս գետ— 330, 336, 423
Հոհանոսյան Պալատիանտ— 330
Հոփսիսի վանք— 179
Հոռոմ— 28, 30, 31, 33, 35, 130, 141, 143—145, 153, 157—167, 179, 181—183, 195, 200, 201, 204, 206—209, 212, 214, 216, 218, 220, 222—227, 230, 231, 235, 237—244, 246, 251, 259—264, 266—288, 285—287, 290, 292, 294, 300, 303, 311—313, 315—317, 327, 328, 333—335, 346, 348,

351—353, 355, 359—365, 367, 368, 375—
377, 380, 384, 391, 409, 411—413, 417,
420, 436—438, 535, 536, 561, 578, 589—
592, 594, 596
«Հոռոմեական պատմություն», Մոմզենի գիր-
քը— 29
«Հոռոմեական պատմության անկման ու քայ-
քայման պատմությունը»— 301
Հոռոմի պապ— 180, 192, 208, 308, 332,
335, 337, 339, 365, 411, 430, 431
«Հոռոմի պատմությունը», Ռուլենի— 562
Հոռոմիանոս, հույն գծագրող— 66, 581
«Հրազդան», թերթ— 613
Հրանտ Բաշալյան— 603
Հրեաստան— 69, 347
Հուդա(Յուդա)— 182
Հուլիան Ուրացող— 50
«Հուլյա», ամսագիր— 605
Հունական Հայաստան— 52, 66, 71
Հունաստան— 22, 24, 25, 40, 64, 72, 73,
82, 95, 106, 280, 310, 311, 314, 318,
320, 322, 324, 329, 357—359, 382, 403,
562, 617
Հունգարիա (կամ՝ Ունգարիա)— 154, 310,
317, 319, 564
Հուսեին շահ— 268, 269, 431—433, 437—
439, 442—445, 447—449, 453, 454, 456,
460, 464, 492, 493, 497, 499, 501
Հուսիկ կաթողիկոս— 38—40, 42, 43
«Չայն Հայրենյաց»— 619
«Չայնբադ շարական»— 291, 301
«Չեորածութիւն յերկինս»— 226, 302
«Չիթենի», թերթ— 616
Չորք զավադ— 468
Չմիկ տիկին— 110, 114
Ղարալա դյուղ— 464
Ղաղար եպիսկոպոս— 254
Ղաղար (Ջաբարիա պատմիչի հիշատակած)
—248
Ղաղար Մարաղեցի— 518
Ղաղար Ջահեցի— 404, 597
Ղաղար Փարպեցի— 39, 53, 78, 79, 102,
103, 105, 151
Ղաղնա քաղաք— 508
Ղաղվին— 454, 460, 492
Ղալաթիա— 252
Ղանդահար— 442—444, 449, 495, 500, 502
Ղասբյան— 613
Ղարաբաղ— 168, 170, 171, 261, 262, 323,
331, 332, 334, 338, 342, 343, 431, 433,
449, 452, 453, 455, 458, 459, 461, 464—
468, 470, 472—474, 480, 485—487, 489—
491, 495, 497, 519, 521, 528, 546, 547,
550, 554—556, 612
«Ղարաբաղ», թերթ— 612
Ղարաղաղ— 474, 614

Ղարալաղի անապատ— 551
Ղափան— 282, 337, 338, 458, 464—473,
475, 477, 480—482, 485, 487, 490
Ղափանի թագավորություն— 468
Ղեոնդ Երեց— 13, 69, 98, 100, 102, 109—
110, 112, 113, 119
Ղեոնդ քահանա Փափաղյան— 616
Ղլար քաղաք— 486, 496, 598
Ղրիմ— 152, 175, 179, 197, 254, 602, 608
Ղուկաս Նուրիջանյան (Վանանդեցի)— 291
293, 294, 297, 301—304, 367, 369, 410,
546, 553—556, 560, 594
Ղուկաս Պալտաղարյան— 603
Ղուկաս Ստեփանյան Սերաստացի— 469
Ղուկաս վարդապետ Խարբերդցի— 396, 399
Ղուրան— 129, 265
Ճանիկ Արամյան— 600, 601, 602, 608, 613
«Ճաշոց»— 279, 280
Ճապոնիա— 509
Ճավա (կամ՝ Ցավա) կղզի— 507, 514
«Ճարտասանութիւն»— 406, 411
Ճեմալի, շեյխ ուլ իսլամ— 315
«Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկոսեան»
—385
Ճորոխ գետ— 281
«Ճաքաղ», ամսագիր— 607
Մադեր— 610
Մադրաս— 507, 510, 515, 517, 519, 521,
522, 548, 557, 559, 560, 563, 566, 568,
570, 597, 615
Մաղանդարան— 462, 465, 489
Մակաբեներ, հրեաներ— 561
Մակար կաթողիկոս— 611
Մակեդոնական պետություն— 39
Մակեդոնիա— 318
Մակու— 174
Մահամմեդ Կուլի խան (Կոստանդին)— 457—
459
Մահմեդ, Մուհամմեդ մարգարե— 249, 268,
425
Մահմուդ, Միր-Մահմուդ— 443, 449, 451,
453, 454, 460, 463, 464, 501—503
Մահմուդ շահ (Երանի)— 492, 508
Մահտեսի Հակոբյան— 612
Մաղաբիա դպիր Ճեհիրճյան— 276
Մաղաբիա վարդապետ (Գերջանի)— 157
Մամիկոնյան Հմայակ— 9, 83, 112, 114
Մամիկոնյան Մուշեղ— 51, 52
Մամիկոնյան Վահան— 110, 114—116
Մամիկոնյան Վարդան— 9, 13, 69, 86, 99,
102, 103, 105, 107, 109, 111—115, 119
Մամիկոնյան տուն, տոհմ կամ Մամիկոն-
յաններ— 39, 43, 51, 114
Մամուրյան— 604
Մայնց քաղաք— 125, 127, 587
Մանասե կույս— 346, 347

«Մանավանդականք»— 246
Մանիլա— 507
Մանի, պարսիկ— 89, 93
Մանիսա— 181
«Մանկավարժական թերթ»— 610
Մանչեստր— 617
Մանուկ Հորդանանյան— 614
Մանուկ, Մխիթար Սերաստացու պապը— 347
«Մաշտոց»— 232
Մառ— 606
Մասեհ Բարաջանյանց— 558
Մասիս, Ժար— 8, 10, 11, 14, 119, 577
«Մասիս», օրաթերթ— 602, 603
«Մասյաց Աղավնի», ամսագիր— 608
Մատթեոս Մարեցի— 226—229, 592—594
Մատթեոս Հովհաննիսյան Վանանդեցի—243,
244, 291—293, 297, 301, 304, 593, 594
Մատթեոսյան— 603
Մատթեոս վարդապետ— 418
Մատթեոս Ուռնայեցի— 135—136
Մատյան զունդ— 111
Մատյուշկին, գեներալ— 460
Մարազի դաշտ— 483
Մարանդ— 525
Մարաստան— 20, 22, 35
Մարաց կողմեր— 59
Մարբուրգ— 617
Մարգար եպիսկոպոս— 356
Մարգար, վաճառական, հաղարապետ—515,
518
Մարգասիրական ընկերություն— 613
Մարգասիրական հեմարան— 615
Մարզվան— 605
Մար Թովմա Կանա— 507
Մարիա-Թերեզա կայսրուհի— 596
Մարիամի շքանշան— 204
Մարիամ կույս— 346, 347
Մարիամ Քարաբաշյան— 406, 415, 416
Մարկիանոս կայսր— 108
Մարկոս տվետարանիչ, ս. Մարկոս— 586—
588
Մարկոս Միանի— 129
«Մարմնախաղաց»— 131, 234
Մարնուն— 191
Մարսել— 235, 238, 239, 241—245, 280,
285, 292, 305, 384, 391, 400, 590, 593,
601, 602
«Մարտ», երկշաբաթաթերթ— 608
«Մարա», թերթ— 617
Մարտիրոս (աստված)— 132
Մարտիրոս Մարաղեցի— 518
Մարտիրոս (մելիք)— 334
Մարտիրոսյան Հ.— 610
Մարտիրոսյան Մ.— 610
Մարտիրոս վարդապետ— 491
Մարտիրոս վարդապետ Կաֆայեցի (Ղրիմցի
կամ Ղրիմեցի)— 246, 254—256, 271, 272,
273, 278

Մարտիրոս Քյուլհանճի— 392
Մեթոդիոս— 310
Մեթոն— 346, 359, 360, 369, 407
Մելգոմյան Ստեփանոս աբբա— 559
Մելիք Աբով— 555
Մելիք Ավան— 449, 458, 459, 462, 466,
474, 486, 488—490, 495, 496, 554
Մելիք Բաղդըր— 459, 462, 477
Մելիք Դավիթ— 477
Մելիք Եղան— 495
Մելիք Հովսեփ— 455
Մելիք Մեծլում— 555
Մելիք Մուսի— 478, 483
Մելիքյաններ, իշխաններ Մելիք Ավանի տոհ-
մից— 496
Մելիք Սաֆրադ կամ Շաֆրադ— 330, 333,
334, 423, 434
Մելիքսեթ կաթողիկոս, էջմիածնի— 172,
175, 179—183, 186, 195, 200, 210, 221,
356, 357, 396, 398
Մելիքսեթ վարդապետ Վժնեցի— 183, 188,
189, 210, 215, 217
Մելիք Փարսադան— 282, 467, 474—476,
478, 483
Մելիքսեդեկ Սուպհի— 332
Մեծ Անապատ— 183—186, 188
Մեծին Ճալալիոս (հերիմ)— 132
Մեծ Շեն գյուղ— 451
Մեծ Սղնախ— 458, 461, 462
«Մեկնիչ սրբոյ Ավետարանին»— 417
«Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառ հա-
ւատոյ»— 417
«Մեկնութիւն երգոց երգոյն»— 286
«Մեկնութիւն երգոց Սողոմոնի»— 356
«Մեկնութիւն ժողովողին»— 406, 416
«Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին»—406,
416
«Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովաննու աւն-
տարանին»— 356
Մեհերյան— 559, 563
Մեհրաբ խան— 505
Մեհրուժան— 43, 47
Մեղրի գյուղ— 281, 469, 476, 482—484
«Մեղու Հայաստանի», լրագիր— 609
Մեյսարիի վանք— 461
Մեշեդ— 449, 495
Մեսիա— 425
Մեսրոպ Երեց— 383, 401, 547, 548
Մեսրոպ Թաղիաղյան— 615
Մեսրոպ Մաշտոց— 9, 11—15, 55—77, 81—
85, 87, 97, 100, 101, 104, 111, 118, 119,
184, 419, 579—583, 620
Մեսրոպյան տառեր կամ դիր— 65, 68, 71,
118, 620
Մանուկ ժողով— 311, 315
Մենտուա քաղաք— 311
«Մեր ձայնը» (հետո՝ «Լույս» շաբաթաթերթ)
—609

Մերվ — 86
 Մեքքա — 259
 «Միաբանութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ» — 214, 221
 «Միաբանութիւն Հայոց Ընդ Հռովմայ...» — 207
 Միլան — 208, 375, 590
 Միլտոն, անգլ. բանաստեղծ — 321, 403
 Մինաս եպիսկոպոս Փարվեզյան — 459, 460
 Մինաս վարդապետ Համդեցի — 271, 278, 279, 528
 Մինաս վարդապետ, եկարիչ — 209, 212
 Մինաս վարդապետ Տիգրանյանց — 330, 335, 340, 344, 422, 423, 429, 431, 434—437, 440—442, 446, 447, 449, 450, 454, 457, 459, 463, 464, 481, 486—488, 496
 Մինաս Տառնիշյան — 612
 Միննրվա — 315
 Միշել, ֆրանս. պատմաբան — 211
 Միշել — 130
 Միջագետք — 16—18, 29, 60, 61, 135, 576, 580, 620
 Միջերկրական ծով — 23, 29, 30, 129, 136, 148, 152, 179, 259, 323, 445, 530, 586
 Միջին Ասիա — 53, 133, 135, 136, 143, 147, 280, 584
 Միջին ծովոպա — 154, 200
 «Միտք», լրագիր — 614
 Միր-Կապու — 518, 519
 Միրզանդուխտ, հաղարդապետ — 77, 79—82, 85—87, 98, 99, 101, 105—108, 110, 112, 113
 Միրոն Վասիլե — 429, 431, 434
 Միր-Վեյս — 441—444, 449, 537
 «Միութիւն» — 616
 Միքայել Բարբուխ — 235, 245, 279, 283
 Միքայել, Թովմաս Նուրիջանյանի եղբորորդին — 293, 594
 Միքայել Խարբերդցի — 392
 Միքայել կաթողիկոս (Թորատի) — 588
 Միքայել կաթողիկոս Սեբաստացի — 153, 157—159, 162, 163, 261
 Միքայել Միանսարյան — 606, 607
 Միքայել Նալբանդյան — 251, 607
 Միքելանջելո — 130
 Մխիթար Գոշ — 146, 539
 Մխիթար — 224
 Մխիթար Հերացի — 388
 Մխիթարյան դպրոց — 418
 Մխիթարյան միաբանութիւն — 342, 345, 346, 348, 357—363, 367—370, 376—378, 380—382, 407, 420, 469, 558, 559, 562, 564, 595, 599, 608
 Մխիթարյան տպարան — 291, 305, 607
 Մխիթար Սեբաստացի — 185, 241, 271, 286, 305, 342, 345—369, 377—382, 404, 406—409, 416—422, 469, 470, 497, 595

Մխիթար սպարապետ — 467, 468, 478, 481, 482, 484—486, 495
 Մկրտիչ, Ջաքարիա պատմիչի հայրը — 248
 Մկրտիչ Խրիմյան վարդապետ (Հայրիկ) — 604
 Մկրտիչ կաթողիկոս — 611
 Մկրտիչ Փորթուզյան — 602
 Մյուհենտիսյան — 602
 «Մշակ» — 123, 610
 Մոզդոկ — 598
 Մոլդավիա — 153, 154, 179, 306, 321, 329, 330, 426
 Մոլդավո-Վալախիա — 152
 Մոկս — 322, 323
 Մոմզեն Թ., գերմ. գիտն. — 28—31
 Մոնտեպյո — 368, 373—375, 377, 520, 533—537, 542
 Մոսկովյան թագավորութիւն — 313
 Մոսկովա — 158, 201, 302, 304, 306, 313, 314, 321, 328, 329, 343, 423—425, 427, 429—431, 434, 435, 437, 441, 444, 447, 456, 598, 606, 607, 610—612
 Մովսէս առաքյալ կամ մարգարե — 32, 67, 554
 Մովսէս Բաղրամյան(ց) — 522, 533, 547
 Մովսէս Զոհրաբյան — 612
 Մովսէս Խորենացի — 14, 26, 34, 43, 46, 56—58, 78, 82, 226, 233, 234, 275, 279, 291, 293, 297—302, 325, 384, 515, 525, 528—530, 536, 553, 579
 Մովսէս կաթողիկոս կամ վարդապետ — 183, 186, 195, 203, 204, 210, 215, 217, 247
 Մորեա — 346, 357—360
 Մորետի — 279, 280
 Մուվ Եսար — 451, 458
 Մսերյան — 607
 Մրգիկ — 181
 Մուհամմեդ II սուլթան (Ֆաթիհ) — 143, 170, 173, 259, 307—309, 311, 312, 315, 318, 320, 388
 Մուհամմեդ III սուլթան — 320
 Մուղանի դաշտ — 452, 486, 494, 495
 Մուշ — 140, 181, 398, 604
 Մուսաբեկ, ղեսպան — 204
 Մուսկյուրի — 491
 Մուրադյան վարժարան — 600
 Մուրադ, Սամուել Մուրադի նախահայրը — 563
 Մուրադ IV սուլթան — 168, 170, 247, 248, 311
 «Մուրն», ամսագիր — 342, 610
 «Ցաղագոս ճշմարտութեան հաւատոյն...» — 216
 «Ցաղագոս օգտտեղազմին հրեից...» — 198
 «Ցանախապատում» — 401
 «Ցայամատուր» — 385, 398, 400
 Յանսեն, Իպրի եպիսկոպոս — 242

Յան Սոբեկի, լեհական թագ. — 328
 Յանսոն — 606
 Յանուշ Հունիադ — 306, 310, 311
 Յաշ քաղաք — 556, 616
 «Յարացոյց պաշխարողաց» — 406, 409
 «Յիսուս որդի», Ներսէս Շնորհալու — 209, 214, 226, 228—230, 272, 567
 Յուզգեմիթ Օսման, զորավար, — 168, 169
 Յունիստ — 535
 Յուշ Թափալարի դաշտավայր — 473
 Յուրի Կառտրիոտ — տե՛ս Իսքենդեր բեկ
 Յուրի Կրիմանիչ, սերբիացի — 321
 Նաբուգոդոնոսոր — 29, 156
 Նադիր զուլի (Թահմազ Դուլի), շահ — 486, 492—497, 503, 506, 548
 Նազար Օրեխովիչ — 423, 426, 429
 Նաիր — 454
 Նալբանդյան Մ., Լոզանի Հայկազյան վարժարանի տնօրէն — 618
 Նախավկայի վանք — 177
 «Նախերգանք» — 304
 Նախիջևան — 144, 173, 174, 206, 207, 215, 259—261, 263, 337, 408, 474, 494, 495, 525
 Նահապետ կաթողիկոս — 263, 264, 270, 274, 330, 332, 333, 431, 434, 435
 «Նամակներ», Յունիստի — 535
 Նապոլեոն I — 315, 599
 Նասիր Գրիգորյանց — 235, 241—243, 292
 Նարեկ — 131
 Նարվա քաղաք — 424
 Նաոմ մարգարե — 16, 21, 308
 Նեապոլ — 375
 Նեղոս, Նեղոսի հովիտ — 23, 615
 «Նեղոս», շաբաթաթերթ — 616
 Նեոս գետ — 430
 «Ներածութիւն...», Պորփյուրի — 187, 567
 «Ներածումն առ քրիստոնեական...» — 286, 415
 Ներսէս Աշտարակեցի — 609
 Ներսէս Մեծ — 39, 43, 44, 46—51, 54, 57, 58, 79, 80, 94, 579
 Ներսէս Մոկացի — 183, 188, 189
 Ներսէս Շնորհալի — 214, 228, 232, 272, 327, 401, 567
 Ներսէս Պարթև — 526
 Ներսէս, Սիմեոն կաթողիկոսի հաջորդը — 451, 455, 459, 462, 465
 Ներսէս քահանա — 140
 Ներսիսյան դպրոց — 609
 Ներքին Դերջան — 140
 Նիզովո նավահանգիստ — 434, 440, 441, 446, 447
 Նիկոլայ V պապ — 306, 309, 310
 Նիկոլայ Սպոյնարիուս — 426, 427, 435, 436
 Նիկոլ եպիսկոպոս Թորոսովիչ — 194, 195, 199, 200, 202—206, 232, 235, 239, 285

Նիկողայոս վարդապետ — 560
 Նիկոմիդիա — 605
 Նիկոսիա քաղաք — 617
 Նինվե, Նինվեի թագավորութիւն — 20—22, 29, 30, 308
 Նյու Յորք — 618, 619
 Նյուտոն — 234
 Նյուրնբերգ — 330
 «Նոյան Աղաւնի» — 602
 Նոյ նահապետ — 302
 «Նորագոյն ծաղիկ զբոսթանաց» — 245
 Նորայր Բյուզանդացի — 618
 «Նոր-դար» — 610
 «Նոր խոսք», ամսագիր — 619
 Նոր կտակարան — 232, 291, 301
 «Նոր ձայն», շաբաթաթերթ — 613
 Նոր Նախիջևան — 558, 598, 609
 Նոր Զուղա — 186, 189, 191, 192, 210, 250, 259, 260, 264, 365, 384, 396, 417, 496—498, 507, 590, 591, 597, 614
 «Նոր Զուղայի լրաբեր», թերթ — 614
 Նորվեգիա — 424
 «Նոր տետրակ» — 522, 523, 527, 532
 Նվարսակ գյուղ — 116
 Նվարսակի դաշնադրութիւն — 110, 116, 117
 «Նուագարան երանուելոյ կուսին Մարիամու...» — 245
 Նուպարյան — 604
 Նուրիջանյաններ — 297, 301, 302, 304, 305
 Շահ-Աբաս I (Մեծ) — 170—175, 177—180, 189—194, 209, 216, 246, 247, 250, 270, 277, 281, 432, 442, 473, 492, 498, 505, 507, 512, 563, 589—590, 597
 Շահ-Աբաս II (Փոքր) — 249, 261, 263, 339
 Շահ-Իսմայիլ — 155
 Շահ Հոսեյն — 537
 Շահ Ջահան — 514
 Շահ Ռուխ — 139
 Շահրիստան, Մխիթար Սեբաստացու մայրը — 347
 Շահումյաններ կամ Շահումյան տուն (վաճառականներ) — 468, 469, 485
 Շամախի — 260, 330, 337, 339, 431, 434, 438—440, 444, 446—452, 454—456, 459, 461, 464, 465, 612, 613
 Շամք գյուղ — 177
 Շամիր Սուլթանում Շահամիրյան (կամ Շամիրյան) — 519, 521—548, 550—557, 560, 561, 563, 566, 567
 Շամխոր — 555
 Շապուհ I — 93
 Շապուհ — 38, 40—43, 46, 61, 78, 86, 92, 94
 «Շավիղ», շաբաթաթերթ — 614
 Շատախ — 322, 323
 Շարաձն — 610
 Շարդեն — 259, 264

«Շարժում», թերթ— 616
Շենքերիմյանների, կաթուղի վաճառական-
ների— 190—191, 264—266, 280, 339, 409
—410
«Շիրիկոնյան կալանավորը»— 612
Շիրիկեր— 375
Շիրակ, գնդապետ— 460
Շիրան— 140
Շիրազ— 620, 495, 566
Շիրակ— 141, 143, 173, 174, 481
«Շիրակ»— 616
Շիրվան— 450
Շմալոնյան, քահանա— 615
Շմուն, կրոնավոր— 50
Շնհեր— 184, 474, 475, 478, 481
Շվեյցարիա— 159, 618
Շվեյցիա— 127, 618
«Շտեմարան պիտանի գիտելաց»— 603
Շրյոդեր, գերմ. հայազետ— 291, 294, 295,
300—303, 339, 437
Շրվան (Ջրաբերդից)— 455, 493
Շուշի— 554, 555, 607, 612

«Ողբ Հայաստանեայց»— 567
Ոսկան Մարտիրոսյան— 283
Ոսկան Շահումյան— 469
Ոսկան վարդապետ Երևանցի— 214, 216—
218, 226, 228—241, 243—247, 279, 280,
283, 285, 291—293, 296, 297, 305, 367—
369, 384, 400, 410, 418, 593, 594
«Որդի աստուծո», նարեկի աղոթքը— 131
Որոգայթ փառաց— 522, 523, 532, 533,
538, 539, 546—548, 551—553, 569
Որոտան գետ— 183—185, 333
Որոտան քերդ— 474
Որոտանցի Հովհան— 144

Չամչյան, կաթուղի պատմագիր— 156, 222,
223, 419, 596
Չամչյուր— 478, 480, 484
Չարեք գետ— 169
Չարեքի վանք— 186
Չարլզ Րլոնտ— 370
Չարզաթու— 434
Չիլինգիր— 370
Չիլինկարյան— 604
Չինաստան— 152, 445, 507, 508, 512, 547,
559, 564
Չինգիզ խան— 136, 137, 142
Չուլակ (տեղանուն)— 445
«Չորք խոկմունք յաղագս յախտենականու-
թեան»— 417

Պաղուա— 285
«Պահակ», շաբաթաթերթ— 619
Պաղեստին— 32, 33, 91, 317, 391
«Պաշտոն աստվածային»— 291, 302
Պապ ղորավար— 475, 477

Պապ թագավոր— 43, 48—52, 526
«Պատանի», ամսատետր— 617
«Պատարագամատուց»— 164
«Պատարագատետր»— 128, 131
«Պատկերասեր պատկերատյաց»— 291, 304
«Պատմագրություն», Աբրահամ Կրետացու—
486, 571
«Պատմագրություն» կամ «Պատմություն»,
Ա. Դավրիժեցու— 187, 191, 232, 237
Պատմագրություն, Մովսես Խորենացու— 291,
293, 297
«Պատմություն գարձի և մկրտության...»—
279, 290
«Պատմություն Երուսաղեմի»— 396
«Պատմություն», Զաքարիա Սարկավազի— 271,
276
«Պատմություն կաթողիկոսաց կամ թագա-
վորաց հայոց» (կամ՝ «Գավազանագիրք»...)
—417
«Պատմություն հայկական տպագրության»—
123
«Պատմություն Մարիանե կուսին»— 567
«Պատմություն մնացորդաց Հայոց և Վրաց»—
546, 547
«Պատմություն Նադիր շահի»— 546, 548
«Պատմություն», Չամչյանի— 156
«Պատմություն Ջուղայու»— 614
«Պատմություն վարուց Գրիգոր Լուսավոր-
չին»— 406, 418
«Պատմություն վարուց սրբոյ Մեծին Ներ-
սիսի»— 547—548
«Պատմություն XVIII դարի ընդհանուր գրա-
կանություն»— 375
«Պարապմանց գիրք»— 385
«Պարապոյ ժամբ»— 612
«Պարզաբանություն հոգնեռազ սաղմոսացն
Դավթի»— 245
«Պարզաբանություն սաղմոսաց»— 279, 288,
284
«Պարզատումար»— 127, 128, 131, 588
«Պարզատումար Աղարիայի»— 213
«Պարզատումար Հոռմեական»— 291
Պարթևիոս պատրիարք— 306, 321
Պարսից ծոց— 16, 500, 576
«Պարսից պատմություն»— 570
Պարսկական Հայաստան կամ Պարսկա-
յաստան— 72, 99—100, 158, 162, 332,
338, 421, 422, 547, 594, 597
«Պարսկական նամակներ», Վոլտերի— 368,
373
Պարսկաստան— 13, 17, 22, 24—28, 30,
31, 33, 35, 40—42, 44, 46, 51, 57, 60,
61, 67, 71, 72, 77—79, 86—88, 91, 93,
99, 101, 104—108, 110, 112—115, 117,
119, 134, 135, 137, 147—149, 152, 155,
168, 170—172, 174, 175, 177, 179, 186,
189, 190, 193, 194, 211, 212, 228, 248,
250, 260, 263, 265—268, 270, 275, 300,

322, 333, 337—339, 365, 387, 421, 427—
432, 436—439, 441—445, 447—449, 452—
457, 460, 462, 463, 471, 480, 482, 486,
489, 491—495, 498, 499, 501—503, 511,
529, 553, 562, 566, 569, 571, 576, 578,
584, 589—592
«Պարտեզ»— 616
«Պարտեզ հոգևոր»— 235, 238, 244, 245
Պեշկիթաշյան— 602
Պետերբուրգ— 430, 445, 446, 462, 464—
466, 486—488, 496, 521, 570, 598, 605,
606, 610
Պետրակա— 139, 375
Պետրոս աղա Հարությունյան— 506, 518
Պետրոս Անապատական— 398
Պետրոս I (կամ՝ Մեծ)— 322, 329, 330,
340, 343, 421, 423—425, 427—431, 435,
437, 439—442, 445—447, 449, 454—467,
471, 472, 487, 489, 492, 493
Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանեցի— 459, 463,
486, 489—500
Պետրոս II— 487, 488
Պետրոս Ըսկոնյակ— 297
Պետրոս Լատինացի— 396, 400
Պետրոս Հայաստանցի— 518
Պետրոս, Մխիթար Սեբաստացու հայրը— 347
Պետրոս Ոսկանյան— 517, 519
Պետրոս վարդապետ Թիֆլիսեցի— 356, 406,
407, 409, 416
Պետրոս քահանա, շամախեցի— 464
Պետրովարդեն— 564
Պերիկլես— 312
Պերոզ, Հազկերտ II-ի հաջորդը— 110, 113,
115
Պերպերյան— 603
Պիոս II պապ— 306, 311, 312, 315
Պիոս V— 154, 163, 164, 166
Պիոս IV պապ— 153, 159, 161—163
Պիրո— 403
Պլատոն— 63, 128, 189, 581
«Պղնձե քաղաքի պատմություն»— 288, 383,
386, 387, 389, 390
Պոլտավա— 440
Պոլոս առաքյալ— 339
Պոլոս II պապ— 158
Պոլոս, հայ կաթողիկ— 351
Պոլոս Միրզայան Ամիրբեցի— 548
Պոլոս IV պապ կամ կարդինալ Կարաֆֆա—
153, 160, 161, 163
Պոլոս, ջուղայեցի վաճառական— 292
Պոլոս-Պետրոս, հայ քահանա— 208
Պոլոս Պիրոմալի— 214—218, 221, 290
Պոլաճյան— 603
Պոնդիշերի քաղաք— 510, 514, 517, 559,
562
Պոնտոս— 27
Պոտի, եզվիտ— 331

«Պորտ», Ամերիկայի բողոքական ընկերու-
թյուն— 618
Պորտուգալիա— 127, 282
Պորփյուր— 187, 189, 402, 567
Պոռ իշխան— 331
«Պսակ», լրագիր— 613
Պրոկ Եպիսկոպոս— 84
Պրոպանդա («Հավատի պրոպանդա»,
կրոնական հաստատություն Հոռմում)—
194, 195, 206—209, 212—214, 216, 221,
225, 226, 229, 230, 238, 239, 243, 245,
246, 285, 286, 359, 367, 592, 596
Պրովետենս— 619
Պրոսա քաղաք— 332
Պրոս գետ— 445
Պուշկին— 424
«Պուշկինյան» տպարան— 606
Պֆալցի կուրֆյուրստություն— 330, 331,
336, 337, 340, 343, 422, 423, 425, 428,
436, 442

Ջալալ— 177
Ջակոբո Սոդոլետ— 315
Ջահանգիր շահ— 510
Ջավահիրյան, Մաղաբնա դպիր— 271
Ջիհանշահ— 140
Ջոննաթան Սվիվտ— 371
Ջրաբերդ— 169, 451, 458, 555
Ջուանբատիստ Բոլիս (Ճուան Պաղիսո Պո-
վիս)— 226, 229, 245
Ջուզա— 172, 173, 175—177, 189—192,
194, 209—213, 215, 216, 225, 227, 259,
265, 266, 268, 270, 274, 280—282, 392,
433, 469, 497—506, 511, 519, 521, 548,
554, 560, 563, 590—593, 597, 614
Ջուղայի դպրոց— 398

«Ռազմիկ», թերթ— 616
Ռահ գետ— 66
Ռաֆայել Պատկանյան— 606
Ռաֆայել (Ռաֆայելի Սանտի)— 130
Ռեմբրանդ— 297
Ռեշտ— 460, 463, 489, 493
«Ռեֆորմացիա», Լյուքսերի կրոն, հեղ.-ը—
159, 164, 375
Ռենան, ֆրանս. գիտն.— 32
Ռիկո— 262
Ռիշելյո, կարդինալ— 320
Ռիոն գետ— 281
Ռոբերտ Հազեն— 125
Ռոբերտոս— 562
«Ռոբինզոն...», Դեֆոյի գիրքը— 371
Ռոդրիգոզ վարդապետ, եզվիտ— 416
Ռոլանդ («Ռոլանդի երգը» էպոսի հերոսը)—
130
Ռուլեն— 557, 562, 564
Ռոջեր Բեկոն— 414
Ռոստով— 608

Ռուբենս— 297
 Ռուբինյան Կիլիկիա— 323
 Ռուբինյան հարստություն կամ Ռուբինյաններ— 129, 136, 143, 144, 146, 157, 278, 479, 586
 Ռումելի կամ Ռումինիա— 363, 616
 Ռուսաստան— 128, 303, 306, 313, 314, 316, 329, 330, 336—340, 342, 383, 421, 423—427, 429, 431, 434, 436—438, 440, 444—447, 452, 454, 457, 458, 462, 463, 465, 466, 489, 492, 496, 498, 506, 547, 550, 552, 554, 558, 598, 606, 605—608, 610
 Ռուսչուկ քաղաք— 616
 Սալահ փաշա կամ բեկ— 466, 496
 Սալամինա քաղաք— 353
 Սալիան— 487
 Սալանթյան— 607
 Սալմանասար, Նինվեի թագ.— 29
 Սալմաստ— 174, 449
 Սալմաստեցի— 158
 Սահակ Բագրատունի— 300
 Սահակ կաթողիկոս— 210, 255
 Սահակ-Մեսրոպյան զորոցներ (կրթարաններ)— 68, 73, 75, 78, 87, 97, 98, 100, 103, 109, 110, 112, 114, 581, 582, 591, 603
 Սահակ վարդապետ արուշեցի— 390, 392, 394, 395
 «Սահմանաց գիրք»— 396, 402, 403
 «Սահմանք իմաստասիրության»— 187
 Սադիկանի վանք— 461
 «Սաղմոս»— 132, 153, 162, 163, 197, 209, 213, 214, 229, 232, 246, 304, 619
 Սաղմոսավանք— 184
 «Սաղմոսարան»— 167
 «Սաղմոսի հիշատակարան»— 229, 230
 Սամարղանդ— 495
 Սամոսատ— 62, 66, 580
 Սամոնի Աղամս— 534
 Սամոնի Մուրադ— 557, 558, 563—566
 Սանթա Սեբերիո— 164, 165
 Սանհերիբ, Նինվեի թագ.— 29
 Սանսյան— 613
 Սասանյան, Հազկերտի որդին— 41, 77, 78
 Սասանյան տոհմ կամ Սասանյաններ— 35, 52, 53, 61, 85, 89, 92, 93, 111, 116, 148
 Սասուն— 140, 322, 323
 «Սասունցի Դավիթ»— 322, 325
 Սավուր— 322, 323
 Սատաղ— 140
 Սարգիս եպիսկոպոս— 183, 184, 290
 Սարգիս Բեռդուրյան, ուսուցիչ— 600
 Սարգիս Մատուրյան— 558
 Սարգիս, Ջուղայի քալանթար— 504
 Սարգիս վարդապետ— 254, 256, 395, 398
 Սարգիս քահանա— 451, 455, 452
 Սարգսի տպարան— 400

Սարր-Մատթեոս վարդապետ— 391, 393, 394
 Սարր-Մուստաֆա փաշա— 487
 Ս. Գիրք— 56, 304, 413, 414, 524, 525
 Սեբաստիա— 159, 220, 346, 347, 349, 352, 355, 364, 420
 Սելեկիա— 355
 Սելեկյաններ կամ Սելեկյան թագավորություն— 27, 29
 Սելիմ Առաջին կամ Յավուզ— 155, 315, 316, 319
 Սեղանատրոս պապ— 224, 285
 Սենեքերիմ թագավոր, սուլթան— 156, 309, 481
 Սեան— 346, 350, 351, 453
 Սե ծով— 152, 280, 330
 Սերասքեր փաշա— 493
 Սերբիա— 314, 319, 324, 329
 Սեֆեի թագավորներ, Սեֆեիների թագավորություն, դինաստիա կամ տոհմ— 155, 432, 454, 460, 463, 492, 494, 553
 Սիամ— 507
 Սիրիա— 321
 Սիգիսմունդ III— 195, 201, 203, 204
 Սիդոն— 29, 164, 165
 Սիմեոն արեղա(կամ վարդապետ Ջուղայեցի)— 209, 210, 215—217
 Սիմեոն Ապարանցի— 151
 Սիմեոն եպիսկոպոս— 41
 Սիմեոն եպիսկոպոս Ջրաբերդցի— 451
 Սիմեոն Երևանցի (Էջմիածնի կաթողիկոս)— 342, 546, 548, 550, 551, 558, 597, 598
 Սիմեոն կաթողիկոս (Աղվանից)— 434, 435
 Սիմոն մոզ— 370
 Սիմոն Ռիշար— 244
 Սինան փաշա— 171, 174—177
 Սինա սար— 67
 «Սիոն», ամսագիր— 605
 Սիպիլ— 603
 Սիս— 131, 144, 145, 156, 164—167, 393, 394
 Սիսիան գավառ— 333
 Սիրաք— 231
 Սիրիա— տե՛ս Ասորեստան
 Ս. Խաչ վանք— 598
 Ս. Կարապետ վանք— 398, 604
 Սկորոխով— 606
 Ս. Հակոբի վանք— 253, 254, 257, 258, 335, 405
 Ս. Հերոնիմոս— 231
 Ս. Ղազարի կամ Մխիթարյան վանք— 360—363, 367, 377, 380—382, 417—420, 485, 566, 598, 599, 609
 Ս. Ղազարի կղզի— 346, 360, 368, 379, 587, 595, 596
 Ս. Ղազարի տպարան— 305, 599
 Սղնախ (Սղնախներ)— 449, 458, 461, 462, 473, 474, 488—490

Սմբատ Բագրատունի, հայոց թագավոր (Սմբատ II)— 278, 507
 Սմբատ Գունտատար— 146
 Սմբատյաններ (Խշիաններ Մելիք Ավանի տոհմից)— 496
 Սմոլենսկ— 423
 Սյունիք կամ Սյունյաց երկիր— 58, 59, 70, 104, 107, 144, 184, 186, 281, 332—334, 336, 338, 422, 458, 467, 468, 470—477, 479, 480, 482, 484—486, 490, 495, 497, 590
 Սյունյաց զորոց— 185—189, 194, 198, 207, 215, 216, 221, 396
 Ս. Նաղարեթ եկեղեցի— 571
 Ս. Նշան վանք— 355
 Սողոմոն Իմաստուն— 66
 Սողոմոն Լեոնյան— 235, 236, 241, 243, 244, 280, 292
 Սպահան— 171, 179, 189—193, 216, 217, 236, 280, 282, 304, 339, 365, 431, 438, 439, 442, 443, 447, 449, 453, 454, 460, 463, 464, 493, 496, 498—501, 505, 563
 Սպանիա— տե՛ս Իսպանիա
 Ս. Պետրոս— 157, 162, 224, 226, 227, 335, 364
 Սպիտակ ծով— 429
 Սոֆիայի մզկիթ— 314
 Սոֆյա Պալեոլոգ— 313
 Ս. Սահակ (Սահակ Պարթև)— 39, 57, 58, 60—62, 66, 68—77, 80—85, 97, 101, 109, 415, 579—583, 620
 Ս. Սարգսի վանք— 228, 231, 238, 279, 285, 291, 356
 Ս. Սոֆիայի տաճար— 308
 Ստամբուլի Գեորգի Մխիթար վարդապետ— 404
 Ստամբուլ— 170, 252, 451, 454
 Ստեփանոս եպիսկոպոս— 259, 265, 270
 Ստեփանոս Լեհացի— 231
 Ստեփանոս կաթողիկոս Սալմաստեցի (Էջմիածնի)— 153, 157, 158, 261
 Ստեփանոս Մեղրեցի— 256
 Ստեփանոս Նաղարյան— 607
 Ստեփանոս Շահումյան— 467, 469—472, 476, 477, 485
 Ստեփանոս Վարդանյան կամ Ստեփանոս Իլովացի— 198
 Ստեփանոս վարդապետ— 177
 Ստեփանոս Օրբելյան— 547, 548
 Ստրարոն— 25, 26
 Ստոկհոլմ— 618
 Սրապիոն վարդապետ կամ կաթողիկոս— 172, 209, 210, 214, 591
 Սուլեյման Մեծ կամ Փառահեղ (Կանունի)— 149, 155—157, 316, 317
 Սուլեյման շահ— 265, 269, 571
 Սուլթանշահ, Արգար զպիրի որդին— 159, 165, 589
 Սումատրա կղզի— 507

Սուրաթ քաղաք— 510, 514, 558
 «Սուրհանդակ», թերթ— 619
 «Սուրհանդակ Կ. Պոլսի»— 602
 Սուրման կամ Սուրմակ, կաթողիկ հոգևոր.— 80, 81
 Սուրխաս Թավրիզեցի— 518
 Ս. Փրկչի վանք— 258
 Վալախիա— 329
 Վախթանգ (Հռահիմ Կուլի խան), վրաց. թագ.— 442, 447—449, 452, 453, 455, 457—459, 464, 465, 471
 Վախուշտ, Վախթանգ թագ.— ի որդին— 457
 Վահան վարդապետ Բաստամյան— 612
 Վահան Բյուրքյան— 603, 617
 Վահրամ Պահլավունի— 325
 Վաղարշակ թագ.— 540
 Վաղարշապատ— 7, 8, 10, 11, 13, 60, 66, 67, 145, 581
 Վաղարշ թագ.— 110, 115, 116
 «Վանառական», թերթ— 610
 Վան— 140, 155, 156, 168, 180—182, 397, 604, 605
 Վանանդ գյուղ— 100, 283, 292, 293, 301
 Վանանդյան ընտանիք— 304
 Վանի լիճ (ծովակ կամ ծով)— 17, 188, 189
 Վանք գյուղ— 469
 Վաշինգտոն, Ամերիկայի պրեզիդենտ— 369, 534
 Վառնա— 616
 Վասակ Պահլավունի— 325
 Վասակ Սյունի, հայոց մարզպան— 98, 103—107, 109—113
 Վասիլի Քուլուկով— 428
 Վասպուրական— 53, 144, 156, 175, 177, 181, 323, 325, 468
 Վատիկան— 165, 167, 364
 Վարադա վանք— 182, 604
 Վարազդատ թագ.— 51, 52
 Վարանդա— 169, 452, 458
 Վարդան— 224
 Վարդան Հռոմանյան— 195, 206, 226, 285, 302
 Վարդան, Մեսրոպ Մաշտոցի հայրը— 57
 Վարդանյան— 610
 Վարդան վարդապետ— 398
 «Վարդարան»— 407
 «Վարժարան»— 610
 Վարշավա— 203
 Վեդդին— 309
 «Վենդիկա», կրոնական գիրք— 98
 Վենետիկ— 123, 127—130, 132, 157—159, 162—164, 167, 182, 185, 212, 214, 226, 227, 229, 235, 241, 245, 246, 279, 280, 282—286, 291, 305, 313, 314, 317, 328, 329, 346, 357—360, 363, 377, 379, 381, 383, 384, 399, 400, 404, 406, 407, 409, 416—418, 420, 421, 469, 470, 485, 558,

559, 562, 564, 585—590, 594—596, 599—
601, 609, 616, 617
Վերածնության դար— 130, 138, 159, 160,
189, 294, 375, 382
Վերին Դերջան— 140
«Վերք Հայաստանի»— 609
«Վեմ հաւատոյ»— 396, 404
Վժան գլուղ— 188
Վիեննա— 317, 328—331, 336, 339, 422,
436, 599, 600, 607, 609, 617—619
Վիհեյմ Վիստոն— 515
Վիլնյով, ֆրանս. դեսպան— 405
«Վիճարանութիւն առ շահ Սլեման Պար-
սից»— 259
«Վիճարանութիւն»— 396, 404
«Վիպակերթ»— 616
«Վիպասանութիւն Ամերիկո», Ռոքերտո-
նի— 562
Վիստոն եղբայրներ— 300, 301
Վլադիսլավ Թագ.— 195, 204, 205
Վոլգա գետ— 152, 337, 445
Վոլգեմար Գոթիկ— 606
Վոլաներ— 368, 373—376, 520, 533, 535
Վամշապուհ Թագ.— 60—62, 77, 78, 580
Վրաստան— 70, 152, 168, 171, 218 403,
431, 437, 442, 444, 448, 449, 452, 457—
460, 464, 471, 493, 546, 548—552, 556
Վրաց հրատարակչական ընկ.— 610
Վրթանես, Գր. Լուսավորչի հաջորդը— 38,
39, 42, 43
Վրթանես Շահումյան— 469

Տաթև— 184—186, 333, 475, 477, 590
Տակիտոս— 28, 31
«Տաղարան»— 127, 128, 131, 291
Տայք— 539
Տաշիրք գավառ— 468
Տաշյան— 600
Տավրոսի լեռներ— 539
«Տարազ»— 610
Տարոն— 57, 579
Տետիկան եղբայրներ— 604
Տեր-Արքահայտյան, գրաշար— 608
Տեր-Ավետիք— 467, 474—476, 481—484
Տեր-Գրիգորյան— 613
Տեր-Հովհաննիսյան— 613, 614
Տեր-Հովհան— 211
Տեր-Ներսիսյան— 603
Տեր-Սահակյան— 612
Տիգրանակերտ— 29, 30
Տիգրան Մեծ— 17, 28—31
Տիգրիս— 16, 29
Տիգրիս-Նիփրատյան հովիտ— 16, 18
Տիմոթեոս Գառնուկ— 279, 285
Տիվրիկ— 220
Տիսա գետ— 329
Տիրան Թագ.— 38—42, 525
Տղմուտ գետ— 111, 112, 323

Տյուրքս— 29
«Տոմար»— 285
«Տոմարագիրք»— 234
«Տոմար Գրիգորյան»— 154, 165, 167, 243,
589
«Տոնացուց»— 164, 246
Տոսկանա— 239, 337
Տրանսիլվանիա— 152
Տրապիզոն— 184, 330, 395
Տրդատ Թագ.— 34, 38, 40, 43, 59, 298,
525, 531
Տրիենտի ժողով— 153, 161, 162, 164,
166, 200, 414
Տրիենտ քաղաք— 161, 162
Տրիեստ— 557, 559, 561, 562, 566, 596,
599, 600
Տուռնֆոր— 259, 264, 268
Տուրուքերան— 156

«Յուցակ ձեռագրաց»— 600, 617

Ուլիամ Պիտտ— 535
Ուլրիխ ֆոն Հուտտեն— 132
«Ուլդ և ծով աստուածարանութեան»— 416
Ուրարտյան երկրներ— 16—18, 20
«Ուրբաթագիրք»— 127, 128, 131, 132, 233
Ուրբանոս VIII պապ— 195
Ուրմի— 174

Փահլուվի պատմութիւնը— 387, 389
«Փառք ի բարձունս», երգ— 514
«Փառտոս Բիւզանդ»— 396
Փալատոս Բուզանդ կամ Բյուզանդացի—
34, 36, 38, 41—43, 46, 47, 49—51, 325,
401, 402
Փարալոն— 554
Փարիզ— 125, 166, 208, 209, 238, 242—
244, 391, 401, 404, 413, 590, 599—601,
608, 609, 617, 618
«Փարոս Հայաստանի»— 607
Փարսագան բեկ— 447, 448
Փենչաբ— 508
Փերի կամ Փերիայի գավառ— 190, 193,
502, 503
Փիլիպինյան արշիպելագոս կամ Ֆիլիպին-
յան կղզիներ— 507, 508, 559
Փիլիպոս կաթողիկոս— 187, 195, 198, 294,
205, 215, 217, 227, 247, 276
«Փյունիկ»— 616
Փյունիկիա— 21, 29, 64
Փոնցիանոս կայսր— 286, 287, 289
«Փորձ»— 610
Փոքր Ասիա— 27, 29, 307, 346, 577
Փոքր Սղնախ— 458, 461
Փոչուգիա— 17
Փրկչի վանք— 398

«Փաղաքակրթութեան պատմութիւն»— 19
Քաղզկա— 576
Քաղկեդոն— 141, 142
Քաղկեդոնի ժողով— 117, 141, 182, 216,
223, 351
Քանաքեռ— 248, 250, 277
Քաջունի— 599
Քասախ գետ— 9, 11, 12, 119
Քարթլիկիա— 442, 443, 448, 457, 458,
548
Քարմատանեցի, բաղիշեցի հայ— 197
Քարոզգիրք— 410
Քերլյան— 609
Քեոփրլուլի Մեհմեդ, Թուրք վեզիր— 252
«Քերականութիւն», Բաղդասար Դպիրի— 396,
403
«Քերականութիւն», Խաչատուր վ. Կարեն-
ցու տպ.— 285, 286
«Քերականութիւն», Մխիթար Սեբաստացու
տպ.— 368, 406, 417
«Քերականութիւն», Ոսկան Երևանցու տպ.—
232
Քերովրե Պատկանյան— 606
Քիոս կղզի— 391
Քիրման քաղաք— 444, 451
Քիրս լեռներ— 458
Քյոլն— 330, 437
Քյոլմա Զելերի— 459, 464—467
«Քննասեր», տետրակ— 618
Քսենոֆոն, հույն զորավար և մատենագիր—
17, 25, 31, 507
Քսերքս, Քսերքսես— 25, 29, 30
Քրդաստան— 155
Քրիստափոր Կոլումբոս— 127
Քրիստափոր Վան-Դիկ— 228
«Քրիստոնեական», Մխ. Սեբաստացու— 381,
401, 406, 416
«Քրիստոնեական», Նալլանի— 396, 404
«Քրիստոնեական», Ոսկան Երևանցու— 235,
238
Քրիստոս— 17, 25, 32, 33, 90, 141, 156,
158, 160, 172, 182, 183, 202, 206, 223,
224, 229, 242, 251, 257, 258, 267, 268,
280, 311, 312, 349, 389, 399, 404, 412, 414,
416, 455, 466, 508, 524, 526, 561, 577
Քուս կամ Կուր գետ— 169, 281, 451, 452,
493

Օլթի— 356
«Օլթիպոս և օսսաա», Կլեֆտենբերգ-
երց— 319
Օրխան, սուլթան— 307
Օհան յուզբաշի— 488
«Օհանասիւտյան», պարբերական— 615
Օմար խալիֆ— 149
Օշական, Օշական ամրոց— 9, 11—14, 85,
105, 119, 178, 583
Օսմանյան Թուրքիա— 584
Օսման, սուլթան— 320
Օտտոն Հերբեկ— 607
Օրբելյան իշխաններ— 547
Օրդուբադ— 474—476, 480, 482, 483, 485
«Օրենքների ոգին», Մանուսրոյի— 374, 534

Ֆաթալի խան— 478
Ֆելդուլա, շեյխ ու իսլամ— 344, 391
Ֆերիոլ, ֆրանս. դեսպան («գիծ դեսպան») —
342, 344, 345, 391
Ֆիդիա— 12, 312
Ֆիլիպ դը Բոսե, քահանա— 242
Ֆիլիպպե քաղաք— 616
Ֆինկ, հայագետ— 617
Ֆիշե, Փարիզի համալսարանի ռեկտոր— 125
Ֆիորենցիա կամ Ֆլորենտինյան եկեղեցա-
կան ժողով— 206—208
Ֆիրզուսի— 508
Ֆլորենտյան միութիւն— 208
Ֆլորենցիա— 145
Ֆլորորով— 614
Ֆրանգյուլ, մելիք— 478
Ֆրանկլին, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ— 371
Ֆրանկֆուրտ— 330
Ֆրանսիա— 127, 130, 152, 159, 162, 166,
208, 234, 237, 238, 242, 259, 260, 262,
263, 282, 292, 303, 316, 317, 331, 333,
344, 368—373, 375, 391, 394, 412, 430,
517, 568, 593, 600—602
Ֆրանսիական Հեղափոխութեան— 516
Ֆրանսիական Մեծ Հեղափոխութիւն— 370,
374
Ֆրանցա, պատմագիր— 310
Ֆրանցիսկո Ռիվոլա— 206, 208, 209, 290
Ֆրանցիսկոս I— 306, 316
Ֆրեդոն— 619
Ֆրիդոն խան— 502, 503
Ֆրիդրիխ, պրուս. Թագ— 374

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Ներածություն	7
Օղակների սուրբը (Իմ ճանապարհորդական հուշատետրից)	10
Առաջին մաս	
Ասիականության զինվորներ	15
Երկրորդ մաս	
Հեղաշրջում	32
Երրորդ մաս	
Ուսուցիչը	55
Չորրորդ մաս	
Հետևանքներ	85
Վերջաբան	119

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	123
Հայերը նոր պատմության մեջ	
Պատմական գրական տեսություն	
Առաջին հատոր, XVI—XVII դար	127
Առաջին մաս XVI դար	127
Երկրորդ մաս XVII դար	171

Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում

Երկրորդ հատոր, XVIII դար	342
Առաջին մաս Գլուխ Ա	
Մխիթար և Մխիթարյաններ	342
Գլուխ Բ	
Կ. Պալիս և Վենետիկ	383
Գլուխ Գ	
Պարսկական Հայաստան	421
Գլուխ Դ	
Հնդկաստանի հայերը	497

ՀԱՅ ԳՐԹԻ ՏՈՒՆ

I Տառերի գյուտը. 1500-ամյակ	575
Ա Ի՞նչ է գիրը	575
Բ Անգիր հայերը	577
Գ Ս. Մեսրոպ	579
Դ Սահակ-Մեսրոպյան զպրոցը	581
II 400 տարի հայ տպագրություն	583
Ա Ճգնաժամի մեջ	583
Բ Սկիզբը	585
Գ Ջարգացում	589
Դ XVIII դար	595
Ե XIX և XX դարեր	598
Վերջաբան	619
Հավելված	620
Լեռնի երկերը նվիրված հայ գրիչ ու տպագրությանը	621
Մանրագրություններ	633
Հատուկ անունների ցանկ	652

Լեռ

Երկերի ժողովածու 10-ր հատորով

Հատոր V

ЛЕО

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В десяти томах

Том V

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван, 1986

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Հ. Մուրադյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր՝ Մ. Մ. Բաղդասարյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Յարույան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Է. Ջ. Ներսիսյան

ИБ 3906

Հանձնված է շարվածքի 5.05.1985 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 6.02.1986 թ.: ՎՋ 03504:
Ֆորմատ՝ 70×168^{1/16}: Քուլթ՝ տպ. Ֆ 2: Տառատեսակ՝ «Գրթի սովորական»: Տպագրություն՝
բարձր՝ 59,15 պայմ. տպագր. մամ., հրատ՝ 51,91 մամ.: Պատվեր՝ 986: Տպաքանակ՝ 30.000:
Գրքի 4 ս. 80 կողմ:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տեղյան 91:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի
Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տեղյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акона Мегапарты Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.